

रघुवंशम्

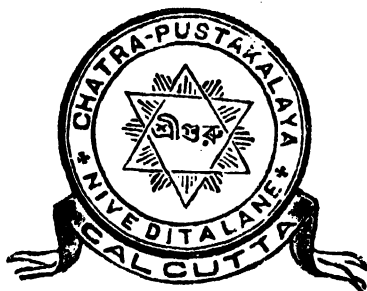
महाकवि-कालिदासप्रणीतम्

अन्वय-वाच्यपरिवर्त्तन-सङ्गिनाथकृतटोका-प्रयोजनोप-सरसार्थ-
विविधपौराणिकवृत्तान्त-वङ्गानुवाद हिन्दो भाषानुवाद-
विस्तृतभूमिका अन्य अर्थित विषय-विस्तृत सूचिपत्र-
काव्याद्यपरीक्षाप्रश्नादि संमेलितम्

अध्यपक—

श्रीमद्गुरुनाथ-विद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

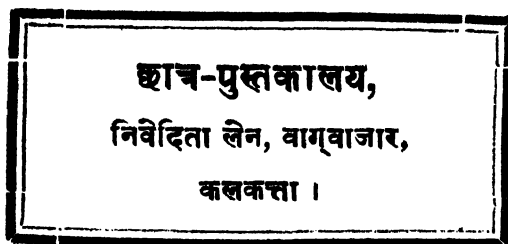
कलिकाता—निवेदिता लेनस्थित संस्कृत विद्यालयात्

श्रीजानकीनाथ काव्यतीर्थ भट्टाचार्य्येण

प्रकाशितम् ।

१३३२ वङ्गवर्षे तृतीया वृत्तिः ।

पुस्तक मिलनेका पता—

टेलिग्राम “अध्यापक” कलिकाता ।

श्रुतिस्मृति पुराणादि काव्य व्याकरणानिभोः ।

लभ्यन्ते न्याय्यमूल्येन परीक्षा प्रार्थ्यते सताम् ॥

मुखविलास :—श्रीज्ञानकीनाथ काव्यतीर्थ एण्ड ब्रादर्स ।

PRINTED BY—H. K. GHOSH,
AT THE RUDRA PRINTING WORKS.
7, Gour Mohan Mukherjee Street.
CALCUTTA.

भूमिका ।

(कविकथा)

इह खलु जगति गोर्वाणवाणीविरचितानि यावन्ति सन्ति महाकाव्यानि, तेषु कविकुलशिरोमणेस्तत्रभवतः कालिदासस्य पौथूषवर्षिलेखनोपसृतं रघुवंशाख्यं महाकाव्यमेव परमरमणीयमिति काव्यरसाद्भूतचेतसां मनोविणामखण्डनीयो वादः । कविरयं कुमारसम्भवमेवदूतऋतुसंहारप्रभृतौनि काव्यानि अभिज्ञानशकुन्तल-मालविकाग्निमित्र-विक्रमोर्वशीयप्रभृतौनि च रूपकानि तथापराणि च बहुविधानि छन्दःकाव्यकथादीनि विरचितवान्, तेषु तावदेका रघुवंशीया कथास्माभिः कविकथोपन्यासपुरःसरं प्रबन्धे ऽस्मिन्नवतार्यते ।

असाधारणकवित्वशक्तिप्रभावेणायं महाकविर्निखिलसङ्गदयङ्गदयाकाशे समुदितो विमलकिरणसुधासूतिरिवानृतप्रवाहेण • जगदिदमाकोकितयति वर्त्तमानेऽपि समये । किन्तु नितरां परितापकरमिदं यदयं कविकुलचूडामणिः कदा कुत्र जन्मना कमन्वयमलमकरोत्, को वा स महात्मा य ईदृगतुलनीयगुणं तनयमाससादेत्यादि कविविषयकवृत्तान्तो नितान्तदुर्लभ इति । किन्तु जानीमहे रत्नान्वेषिणां गाढतरतिमिरमयनौरनिधौ निमज्जनमिव तस्य चरितवर्णनमिदानीमस्माकं विफलतामिच्छति, तथापि विविधकिंवदन्तीमनुसरन्तो वयमिदानीं यथायथमाकलयिष्यामस्तदमलमिति वृत्तम् ।

एवं किल समनुश्रूयते—आसीत् गौडाधिपतेः परमा विदुषो कन्या विद्यावती नाम । सा खलु काले विवाहार्थमौट्टगङ्गोचकार—“यः किल विद्यया मां पराजिष्यते, स एव मे पाणो ग्रहीष्यतीति ।” अथ श्रुत्वा तस्याः शपथवचनं नानादिग्देशतः पण्डितकेसरिणः समागत्य तथा सह विविधशास्त्रतर्कमवतारुयामासुः, किन्तु किं ब्रूमः ? क्रमेण सर्व एव तथा राजनन्दिन्या पराजिता नितरां विषेदुः । अथ भ्रष्टसम्मानास्ते सर्वं समूय प्रगल्भा भूपतितनयां सन्तापयितुमनसः केन च महाभूर्खणं सह तस्याः पाणिग्रहं सम्पादयतुं यतन्ते स्म, अपिच सामान्यस्त्रीजनतः पराजयमाप्नुवन्तस्ते नितान्तशुद्धदयाः स्वावासं न जग्मुः, केवलं केनोपायेन

तादृशं महासूखं संयाहयिष्याम इत्यं विचिन्तयन्तः पथः पर्यटन्ति स्म । अथ ते गते बहुतिथे काले स्वाधिष्ठानेन आनन्दाया वृक्षशाखाया मूलदेशं क्लन्तन्मेकं ब्रह्माणकुमारमपश्यन्, पण्डितास्तु तथाविधं ब्रह्माणकुमारं दृष्ट्वा मनोरथसिद्धिर्दूरवर्तिनीं मन्यमानास्तमाहुः—
“भो भोः कुमार ! वृक्षादवतर ।” यः खलु वाक्यमपि सम्यगुच्चारयितुं न शक्नोति, स पण्डितानां परिश्रद्धां भारतीं कथमवगन्तुमर्हति ? यातु, ततस्तु अतिमहता कष्टेन तं वृक्षादवतार्य स्वाभिज्ञावम-
कथयन् ।

ललनालाभकथया काष्ठप्रतिकृतिरपि बाह्य प्रसारयति, का कथा चेतना-
वतां मानवानां ? महासूखोऽपि ब्राह्मणतनयः कन्यालाभं विशेषतो राज-
कन्याप्राप्तिं श्रुत्वा तेषामित्यमनुगतोऽभूत्—यस्ते पण्डितो यादृशमेवानुष्ठान-
मवलम्बितुमुपदिष्टवन्तः स सूखं स्तथाविधमेवाङ्गोचकार । ततः पण्डिता
अकथयन्—“भोः वयं त्वां गत्वा राजसभां गमिष्यामः, त्वया तु तत्र
मौनिना भूयतां, यदा अस्माकं शास्त्रोयाः कथाः भवेयुः, राजकन्यापि
तर्कमवतारयिष्यति, तदा त्वमुभयोरन्तरं हृद्गारेणास्मत्पक्षं समर्थयि-
ष्यसि । ब्राह्मणकुमारोऽपि “मया तथाविधमेव कर्त्तव्यम्” इत्यङ्गीकृत्य
पण्डितैः सह राजधानीं गतवान् । ततः पण्डिताः तेन सार्धं राजसभां
गत्वा अघोषयन्—“असावस्माकं मौनो गुरुः । वयं राजनन्दिन्या सह
शास्त्रवादं कुर्याम । अथ यदि कदाचित् शास्त्रवादे प्रमादः सञ्जायते,
तदा मौनो गुरुरसौ हृद्गारेण तं निराकरिष्यतीति ।” अथ पुनः
शास्त्रवादे प्रवृत्ते विधिवशात् पण्डितानां प्रमादात्तौ कपटगुरोर्हृद्गारशब्दः
पपात । अथानुरूपं वरमलप्रमाना गतप्राययौवना राजनन्दिनौ तथा-
विधं पण्डितमवलोक्य तद्गुरोः पाण्डित्यं बहुमन्यमाना तमेव पुनः
परोक्षितुकामा तमङ्गुलोदयमदर्शयत्, सः सूखः कपटगुरुः कालिदासो-
ऽचिन्तयत्—अहं सूखं इति मामवज्ञाय राजनन्दिनौ दण्डविधानसूचक-
मङ्गुलोदयमदर्शयत्, कालिदासस्तु प्रथममेकामङ्गुलीं दर्शयित्वा ततः पुन-
रङ्गुलोदयमेवाददर्शयत् । कालिदासस्तदीयचक्षुर्दृयनाशार्थं राजकन्याया
अङ्गुलीप्रदर्शनं मन्यमानः हृङ्गितेन उत्तरयत्—“यदि त्वमेकया अङ्गुल्या मे
नयनमेकं नाशयिष्यसि, तदा अहमपि अङ्गुलीद्वयेन ते लोचनद्वयं नाशयि-
ष्यामि ।” किन्तु राजनन्दिनौ तदुविपरोतमवगतवतो । सा तु एकं द्विवेति
ब्रह्मणः स्वरूपं जिज्ञासमाना प्रथममेकामङ्गुलीं ततः पुनरङ्गुलोदय-
मदर्शयत्—इदानीं राजकुमारो कालिदासदक्षितमङ्गुलोदयम् दृष्ट्वा
“प्रकृतिपुरुषात्मकं ब्रह्म” इत्यवगतवतो । अथ सा तमशेषशास्त्र-
परदर्शिनं मत्वा तमेव स्नामित्वेनाशङ्कित, फलितकपटप्रवन्धाः

पण्डितासु पश्चात् कालिदासस्य मूर्खता व्यक्तीभविष्यतीति राजदण्डमिया ततः पलायिताः ।

अथ विद्यावती तद्दिन एव वरशय्यामधिशयानस्य स्वामिनो मूर्खत्व-मवगम्य नितान्तविभ्रान्तमानसा सती पदाघातेन तमपसारितवती । सोऽपि पत्नीतः पदाघातं प्राप्य आत्महृत्यया विद्यावती-पदाघातदुःखावहं जीवनं त्यक्तकामः सन् गभीरारण्यं गत्वा प्रथमं विद्याप्रदायिनीं वाग्देवीमाराधयितुं यतते स्म । एकान्ततन्मयतयाराधनेन सा तस्य प्रत्यक्षं गता, अकथयञ्च—वत्स ! वरं वृणुष्वेति । कालिदासोऽपि विद्यालाभवरं प्रार्थितवान् । भगवतो भारती तं “तथासु” इत्युक्त्वा अन्तर्दधे ।

वरं दत्त्वा भारती यदा अन्तर्हर्तुमुपचक्रमे, तदासौ कालिदासः परि-शुद्धया भाषया तां स्तोतुमारभे, किन्तु देव्यास्वरणकमलमपहाय वञ्चः-स्थलवर्णनमुपक्रममाणं तं प्रति क्रुद्धा देवी शशाप,—“रे दुर्बुधे ! यतस्त्वया मञ्जरणारविन्दमपहाय अन्यदङ्गं वर्ण्यते, अतो मच्छापाद् गणिकागृहे त्वं प्राणान् त्यक्ष्यसि । अपिच-देवदर्शनं कदाचित् न विफलतामेति, शास्त्रज्ञानं ते अनन्यसाधारणं भविष्यति, किन्तु कस्या-मपि परिश्रदि ते विद्यास्फूर्तिर्न भविष्यती”ति । पूताट्टगभिषमोऽपि असाधारणधीशक्तितया स महाकविः केनापि न पराजितः, अपितु केवलकौशलजालं विस्तीर्य राजसभागतान् दिग्विजयिनोऽपि पण्डितान् स एव पराजितवान् ।

अनन्तरं लब्धवरः कालिदासः पुनः पत्नीसमोपमागत्य अग-लितहारगृहाभ्यन्तरस्थां तामाञ्जुहाव, सापि अश्रद्धतया भूर्खपतिं न सम्बभाषे, अपि तु स्वरपरिचयेन स्वामिनं ज्ञात्वा गृहाभ्यन्तरस्थैव तस्य प्रत्यागमनकारणमपृच्छत् । कालिदासोऽपि “अस्ति कश्चिद् वाग्विशेषः” इत्यादिसंस्कृतवाक्येन तां पुनराहूतवान् । एतेनापि यदासौ विद्यावती द्वारं न मोचितवती तदा स कालिदासः विविध-संस्कृतवाक्येन निजपाण्डित्यं प्रत्यायय तां मुक्तकवाटामकरोत् । अपि च क्रमेण “अस्ति” इति प्रथमवाक्येन “अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” इत्यादिभिः श्लोकैः सप्तदशसर्गात्मकं कुमारसम्भवं काव्यं “कश्चित्” इति द्वितीयेन “कश्चित् कान्ताविरहगुण्य” इत्यादिभिः श्लोकैः मेघदूतं नाम खण्डकाव्यं, “वाग्विशेषः” इति तृतीयेन च “वागर्थ्याविव सम्पृक्तौ” इत्यादिभिः श्लोकैः जनविंशसर्गात्मकमिदं रघुवंशं नाम महाकाव्यं प्रणीय पत्न्यै आवयामास । ततः क्रमेण च स ऋतुसंहार-मलोदय-पुष्पवाणविलासश्रुतबोधहात्रिंशत्पुत्तलिकामृङ्गारतिलकमृङ्गाराष्टकमाल-

विक्रान्तिमित्राभिज्ञान-शकुन्तलविक्रमोर्वशीप्रभृतौनुपादेयान् ग्रन्थान्
विरचय्य कविकुलेषु श्रेष्ठासनमधिचकार । तदयं श्लोकः सर्वत्रैव
प्रचलति—

“पुष्पेषु जाती नगरीषु काञ्ची नारोषु रत्ना नरपेषु रामः ।
नदीषु गङ्गा पुष्पेषु विश्वः काव्येषु माघः कविकालिदासः ॥”

इमा ग्रन्थाश्च बहुतराः सन्ति किंवदन्त्यः, किन्तु आधुनिकानामग्रह-
तया मन्थरवचनैरस्माभिर्न ताः सर्वा उल्लेखनीयाः ।

या तु सा कथा । यस्य कवित्वसुधया जगदिदमभिषिच्यते, भर्तृव-
चरित्रचित्रणे स्वभाववर्णने, सुमधुरच्छन्दोबन्धने च वास्वीकिमन्तरिष
यस्य जगतीह द्वितीयो नास्ति, यः खलु गृहे गृहे आवाससहचरैर्देवताधिया
पूज्यते, दुःखं पुनरेतत् स्मरणीयकोर्त्तस्वस्य कालिदासस्य जन्मसमय-
माकलयितुं न खलु वयं प्रभवामः । नासौ कालिदासो वर्तते नवास्ति
तादृग्विद्वज्जनबहुला उज्जयिनी नगरी, न च विराजति साम्प्रतं महाराजा-
धिराज उज्जयिनौपतिर्विक्रमादित्यः किन्तु अमरकविः कालिदासः
सर्वेषामेव हृदयमधिकुर्वाणः अद्यापि गृहे गृहे सम्पूज्यते ।

आसीत् पुरा विक्रमादित्यपालिताया उज्जयिन्याः सारस्वतकुञ्जे
विबुधभूयिष्ठा परिप्लुतः, तत्र च यानि नव रत्नानि आसन्, तेषामेकतमो
मनोविशिरोमणिः कालिदासः ।

तन्नाम श्लोकः ;—धन्वन्तरिचपयकासरसिंहशङ्ख वेतालभट्टवटकपरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

एतेषामपि रत्नानां मध्ये “ससेमिरा” “राजपुत्र चिरं जीव” “देहि
लज्जं ततो मे” “सो वा भवेन्न हि भवेदिति मे वितर्कः” इत्यादिभि-
रन्येषु मधुरसन्दर्भात्मकैः कौशलजालसमाकुलैः श्लोकैरप्यनुमीयते कालि-
दासस्य कवित्वचातुर्यम् ।

अस्य खलु महात्मन आविर्भावसमयनिर्णये बहवो मतभेदाः सन्ति ।
ग्रन्थबाहुल्यभयात् तेषां सारांश एव संक्षेपेण अत्रोद्ध्रियते ।

केचित् कलयन्ति यदुज्जयिनौपतेर्विक्रमादित्यस्य सभापण्डितोऽय-
मासीत् । अस्य राज्ञः “संवत्” नाम्नो वत्सरगणना प्रचलिता । इदानीं
ख्रिष्टीयदशाधिकोर्नवंश १८१० शताब्दे । संवत् संज्ञया तु १८६७
सप्तषष्ठ्यधिकोर्नवंशशताब्दे । अतः ख्रिष्टजन्मनः ५७ सप्तषष्ट्याश्रद्वर्षात्
पूर्वं विक्रमादित्यस्य सत्ताकालः अतएव तदीयसभामत् कालिदासोऽपि
तात्कालिकः । मतमिदं प्रायेण सर्वेषामेव भारतवर्षीयसंस्कृतविद्यालया-
ध्यापकानां महीमहोपाध्यायपण्डितानाम् । अपरे वदन्ति—कालिदासः
ख्रिष्टीयद्वितीयशताब्द्यां आविर्भव्य, केचन प्रत्नतत्त्वविदो मन्यन्ते यत्—

महाकविरयं खृष्टीय-पञ्चमशताब्दीमनुजग्राह ज्ञप्तेति । अपरेषामभिमतं—यतः कालिदासो विक्रमादित्यस्य नरपतेर्नवरत्नसभायामेकतमं रत्नमासीदतोऽयं खृष्टीयषष्ठशताब्दोय इति । कथमिति चेदुच्यते—प्रसिद्ध-पण्डितः भास्वोदाजिः ब्रह्मगुप्तप्रणोत—“खण्डखाद्यस्य” टीकात आवि-
ष्कृतवान् यत्—नवरत्नानामेकतमं रत्नमाचार्यवराहः सप्ताधिकपञ्च-
शत ५०७ शकाब्दे परलोकमियाय, अतएव सप्ताधिकपञ्चशत ५०७
शकाब्दं यावत् नवरत्नमासीदिति निश्चयः ।

अष्टसंमति ७८ खृष्टाब्दे राजा कनिष्कः सिंहासनमलंकुर्वाणः शकाब्द इति वर्षनाम प्रणिनाय, तदेवाधुना शकाब्द इति नाम्ना व्यपदिश्यते । सुतरां ५८५ (ख५;) वराहमरणकालः, नवरत्नकालस्य षष्ठशकाब्दत्वे कालि-
दासविलासकालोऽपि स एव स्वीकरणीयः । बहव एव प्रत्नतत्त्वविद एतत् खलु समर्थयन्ते । वस्तुतो महाकविकालिदासः सप्तशताब्द्याः प्रागाविर्बभूवेत्यत्र नास्ति संशयावकाशः—यतः कान्यकुब्जाधिपतिर्हर्ष-
वर्धनः खृष्टीय-सप्ताधिकषष्ठ ६०७ शताब्द्यां सिंहासनमधिरूढः सन् प्रायश्चत्वारिंशदवत्सरान् साम्राज्यं शशाश । तदीयसभासत् कविवरो वाणभट्टः हर्षचरितस्य भूमिकायां कालिदासमित्यं प्रशंसति । तद्यथा—

“निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।

प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥” इति ।

कालिदासस्य सप्तम ७ शताब्द्याः पूर्वभाविर्भावस्य एषैव युक्तिः ।
अलं पक्षवितेन ? एतदालोचनाभारः समालोचनचतुरैः प्रत्नतत्त्वविद्विरेव
बोद्धव्यः, वयमत्र साम्प्रतमुदासीना इति ।

(काव्यकथा)

अस्य खलु इतरैरतुलनीयात्मनो महाकाव्यस्य प्रथमतः रघुवंशस्य समाप्तिं यावत् सर्वाङ्गमेव सुरसमिति चाभिमतमेतदग्रन्यमधीयानानां काव्यरसिकानाम् । अस्य य एवांशः सम्यगालोच्यते, स एवाद्द्वितीयकवेः कालिदासस्य भ्रूलौकिकीं कवित्वशक्तिं विशेषेण विकाशयन् आलोचयितॄणां मनसि कामपि नवीननवीनामानन्दपरम्परासुजावयति ।

काव्यस्य जीवनं तावत् अतिमनोरमाणां चरितानां सृष्टिः, सृष्टानां पुनरमौषां देशकालावस्थामनुसृत्य समावेशः । अत्र च कवयितु-रलौकिकीं प्रतिभासृतेनापरो गरीयानुपायः । प्राकृतिकनियमानुसारेण ये व्यापाराः प्रतिदिनमेव घटन्ते, स्वभावसुलभता च येषां पूर्वघटितानां व्यापाराणाम्, तदनुयायिघटनानिवेशविषये कविना समवहितेन भवितव्यं, यतः स्वभावविरुद्धं वस्तु जनानां विरागं जनयति ; यदि पुनर्नैसर्गिकान् व्यापारान् कवयिता स्वप्रतिभासम्पदा स्वाभाविकादपि अधिकतरं मनोहरं वैचित्र्यमधुरञ्च निर्मातुं क्षमते, तस्य अनन्यसुलभा प्रतिभा सर्व्वथैव प्रशंसनीया । प्रकृतपक्षे तु स्वाभाविकविषयेषु वैचित्र्यं प्रदर्शयितुमक्षमे कवयितरि न राजन्ते प्रकृतकविजनसुलभगुणाः । यतः वैचित्र्यविहीनानां विदितपूर्वाणां विषयाणां पुनः साक्षात्कारेण जागतिकानां सामाजिकानाम् उपकारो वा आनन्दसन्दोहोद्बोधो न स्यात् । सम्यगासादितरसमपि यन्नाम काव्यं केषामपि नोपकुर्वते तदुत्तमकाव्यमिति नाङ्गीकुर्वन्ति आचार्यपादाः । अतएव तत्रभवताम् शृषीणाम् अनुशासनं—“निर्मेयं चरितं शुद्धं जगन्मङ्गलकारणं” मिति । तस्य पुनरुत्तमवस्तुनो बाहुल्येन उत्कर्षप्रतिपादनाय वैचित्र्यसम्पादनाय च प्रयोजनमनुसृत्यानुत्तमगुणप्रतिनायकसृष्टिर्नो दोषाय, प्रत्युत गुणायैव भवति ।

संस्कृतभाषया प्रणीतानां महाकाव्यानामवतंसं रघुवंशे प्रतिवर्ष-मयं नियमो विलसति लोकशिक्षोपयोगिनामुपदेशानां विलासैः परिपूर्णमादितोऽवसानं रघुवंशस्य ।

यथोऽंशकलापशुक्लोकृतनिखिलाशः कविकुलामरः कालिदासो दिलीप-रघु-अज-दशरथादीनां वर्णनावसरे साधारणनावेदयत्, यत्—संसारे अविनश्वरं यशः समधिगम्य जिगमिषूणां त्यागस्वीकारः, वंशमुत्तमयितुमभिलषतां ज्ञानादीनामधिगमः, परब्रह्मदयजिगीषूणां विनयः, विपुलमङ्गलमधिगन्तुमनसां गुरुषु गरीयाननुरागः—तत् कार्यरसुखसाधन-

विधौ रमणीयोपाय इति । एवं सर्वथा धर्मप्रबलमतिना भवितव्यं, परहितसाधनप्रयोजनं निजप्राणविसर्जनमुत्साहेन समाधेयं, गुरुणामनुशासनं सविश्वासं सानन्दं सोत्साहं शिरसि धारणीयं, पूज्यानां पूजाव्यतिक्रमः परममङ्गलमादधातीति । महाकविरितरदपि निवेशितवान् यत्—आत्मजललामभूतानां प्रजानां हृदयरञ्जनसमर्थ एव राजपदेनाभिधेयः । अभावत् नास्ति गरीयसो सम्पत्, सत्यादधिकतरो न विद्यते धर्मः,—सत्यपालनतत्परा महात्मा प्राणान् किञ्च प्राणाधिकं तनयमपि त्यक्तुं चक्षमे, पितृवाक्यरक्षणाय जगतामादर्शः पुत्रः सानन्दं राजसिंहासनं परित्यक्तुं प्रभवति, शक्नोति च पितॄणां हृत्सिंहाधनाय हिंस्रकुलसङ्कलनं परित्यक्तुं गन्तुम् । वर्त्तमाने गुरुणि कर्त्तव्यताज्ञाने स्वीयहृत्पिण्डं स्वहृत्सेन हित्वा करणीतायाश्चरणेषु उपहारौकत्तुमिव समर्पयते कर्त्तव्यतारुणदीप्तौ जितेन्द्रियः । स्वाधीनचित्तानां भूदेवानां समक्षं प्रासादतलविलासिनो भूपतयः तथा पर्णकुटीरोदरशायिनो भिक्षोपजोविनस्तुल्यमूल्यं भजन्ते इति । इत्यमेव सन्भाव्यमानसामाजिकमङ्गलानामालोचनसहानां चरितादीनां समावेशविषये कृतालौकिकप्रतिभाविकाशः कालिदासस्तदीयमनर्घमनन्यसद्गुणसहोदरमसन्भाव्यं महाकाव्यं सकलकाव्यानामवतंसं रघुवंशं विरचय्य लोकानामतिमात्रमुपकारमानन्दमप्यात्मनि समुदपादयत् ।

अथ पुनर्यावन्तः कारणकलापा विपुलसमृद्धिशालिसाम्राज्यमपि उक्तादयन्तितर्मा, येन च सुवर्णमयोऽपि संसारः श्मशानभस्मत्वेन परिणम्यते, तादृशां तत्तद्विपरोतवस्तूनामपूर्वमवतारणं तदीयप्रियकाव्ये सविशेषमकरोत् ।

दोलिपादिदशरथान्तानां रघुवंशवर्णितनृपतीनां, दोलिपात् रघुः महत्तरः, रघोरजः, अजात् दशरथ इति क्रमेणैवातुलनीयगुणशालित्वं परिलक्ष्यते ; क्रमेणैव वर्द्धिता, सन्ततिशान्तिविधायिनो, राज्यसुखसुरधुनौ रामचन्द्रशासनसमये वेलाव्यापिनी आसीत् । अयोध्यासाम्राज्यगगने रामचन्द्रः पूर्णचन्द्र इव शुशुभे ; दोलिपतः क्रमेण परिवर्द्धिताभिरैकैकाभिः कलाभिः रामरूपः सर्वाङ्गसुन्दरो निर्लाञ्छनः पौर्णमासीसुधाकरः समुदियाय । सति पुनरस्ताचलचूडावलम्बिनि रामचन्द्ररजनोरञ्जने अयोध्यायां शुक्लपक्षस्य चिरावसानं संप्रप्तम् । अथ तत्र समुपस्थिता कृष्णप्रतिपत्परवर्त्तिनां नरपतीनाम् अधोपतनसूचिका ।

एकैकशः क्षीणासु कलासु, तत्र बभूव हि अग्निवर्णशासनदशायाम् अश्वतमसभोषणवपुषोऽभावसौमिशः शाश्वतिकदुःखकराविर्भावः । हन्त यथैव क्रमिको वृद्धिस्तथैव क्रमिकः क्षयः । ईदृग्वैचित्र्यं कस्य कवेः

कुत्र काव्ये विलोक्यते ? शुभचक्षणे वाणीविलासमानसः कालिदासः स्वीय-
कवित्ववोणाभङ्गारमकरोत् ! !

आदितः शेषं यावत् प्रतिपदमेव रघुवंशे प्रसादमाधुर्ययोगुणयोः समा-
वेशः । एवमेकमपि पदं महाकाव्येऽस्मिन् न निबद्धं, यत् परिदृष्टिं परि-
दृष्टिं वा सहते । या चोपमा अत्र कालिदाससुधाखनिलेखनीतो निरगमत्
तथैव उपमेयोपमानयोः साधर्म्यमायासमन्तरेण सद्यः प्रतिपत्तुमर्हन्ति
मन्दमतयोऽपि । कदाचिदपि केनचिदप्रसिद्धेन पदार्थेन समं न खलूप-
न्यस्तं सादृश्यम् । 'वागर्थाविव सम्पृक्तौ' इत्यादिकमारभ्य यं 'कश्चन श्लोकं
प्रति पातयामि दृष्टिं स एव हृद्यकाव्यतया सङ्गदयहृदयतलमधिकस्तु' प्रभवति
चिराय । अतः साधु खलु गौयते सामाजिकैः यत् "रघोः काव्यं पदे पदे" इति ।

केचन महोदयाः एवंविधपरमरमणीयं महाकाव्यमपि सावज्ञमवलोक-
यन्तः "रघुरपि काव्यं तदपि च पाठ्यं, तस्य च टीका सापि च
पाठ्या" इति अरसिकरचितं रघुवंशस्य अकिञ्चित्करतावादं व्याहरन्ति ;
संस्पृष्टबहुलशास्त्रास्ते शिक्षिता भवितुमप्यर्हन्ति, किन्तु तेषां नास्ति
सहानुभूतिः नो वा रसज्ञतेति वयं सुक्तकण्ठं वक्तुं शक्नुयामः ।

कालिदासस्तदीये रघुवंशेऽपरमप्येकतममुद्देश्यं साधितवान्, यच्च
बभूव साधितं कुमारसम्भवे मेघदूते वा । कुमारसम्भवे केवलं हिमालय-
वर्णनं, किन्तु न विद्यते भारतीयानामपरेषां प्राकृतिकशोभाशालिनां नयन-
मनोहराणां प्रदेशानां वर्णनम् इत्येव महाकविः कुमारसम्भवात् परं मेघ-
दूतप्रणयनावसरे रामगिरिमारभ्य अलकां यावत् भारतवर्षस्योत्तरभागं
पयोधरपथनिर्देशच्छ्रुत्वेन वर्णयामास । अतः परं रघुवंशे अयोध्यानगरीमारभ्य
दक्षिणसमुद्रमध्यवर्तिनीं लङ्कानगरीं यावत् दक्षिणभारतसौन्दर्यं समवर्ण-
यत् । वस्तुतः कविर्मघदूते तथा रघुवंशीयचतुर्थषष्ठत्रयोदशसर्गेषु समग्र-
भारतवर्षस्यैव मानचित्रमङ्कितमकरोत्, अदर्शयच्च यावत्तौ सुन्दरपदा-
र्थानां वर्णनया स्वीयदिगन्तव्यापिकल्पनायाश्चरमोत्कर्षम् । कालिदास-
मानसमानसे राजहंसीव हंसवाहना नरोननर्त्त, येन अस्य कवेः कवित्व-
पीयूषमधुराणि सर्वाण्येव वस्तूनि मनोरमाणि अनवद्यानि च । तदोयं
दृश्यकाव्यं आव्यकाव्यं वा सर्वाङ्गसुन्दरं सर्वोत्कृष्टम् । वयं स्पष्टया ब्रुवामो
यत् क्वचिदपि देशे कोऽपि कविर्महाकविकालिदास इव सकलेषु विषयेषु
समानगुणसम्पदुपेतो न बभूव, न वास्ति, न जानीमहे भविष्यति किं नषेति
च । तदीयाविर्भावेन भारतं गौरवान्वितं, तदीयविमलकवितालोकमालया
संस्कृतभाषा विशदोक्तता समञ्जिता च सर्वेष्वेव देशेषु तस्य प्रतिभासम्यदा ।
इति ।

रघुवंशे वर्णनीयविषयाः ।

प्रथमसर्ग -

यन्त्रकर्त्तृदेवतानमस्कारः । कवेरहङ्कारपरिहारः । तत्प्रसङ्गे समासेन रघुवंशीयानां चरितवर्णनम् । वैवस्वतमनुवंशे दिलीपजन्म, तच्चरित्रवर्णनञ्च । पत्न्या सुदक्षिण्या सह दिलीपस्य वशिष्ठाश्रमगमनम् । वशिष्ठाश्रमवर्णनम् । प्रणते रात्रि ऋषेरनामयजिज्ञासा । अपत्यकामस्य दिलीपस्य वशिष्ठसमीपे पुत्रलाभप्रार्थना । दिलीपस्य पुत्रप्रतिबन्धकसुरभिशप्यवर्णनम् । तत्कथनसमये वनतो नन्दिन्याः शुभागमनम् । नन्दिनीमाहात्म्यवर्णनम् । नन्दिनीदर्शने दिलीपस्य भाविपुत्रलाभाशंसा । पातालावस्थितायाः सुरभेरदर्शनतया नन्दिनीं तत्प्रतिधिं विधाय वशिष्ठेन तदाराधनप्रकारकथनम् । दिलीपेन वशिष्ठादेशस्याङ्गीकारः । ब्रह्मचर्यावस्थितस्य राज्ञः मुनिकल्पितायां पर्णशय्यायां शयनम् । ततः निशावसाने तदोयशिश्याणां वेदाध्ययनध्वनिना दिलीपस्य निद्राभङ्गश्च ।

द्वितीयसर्ग -

प्रभाते दिलीपस्य पत्नीप्रतिग्राहितगन्धमाख्यायाः स्वेच्छानुगामिन्या नन्दिन्या अनुगमनम् । ततः कदाचित् कण्डूयनादिना, कदाचित् पानीयदानेन, कदाचित् दंशननिवारणेन, कदाचित् प्रत्युदगमनेन प्रत्युपवेशनेन च स्त्रैरचारिण्या नन्दिन्या शुश्रूषावर्णनम् । राज्ञो वनोपशोभादर्शनवर्णनम् । दिनावसाने नन्दिन्या सह राज्ञः पुनराश्रमप्रत्यावर्त्तनम् । तत्प्रसङ्गे पुनररण्यशोभावर्णनम् । सपत्नीकेन पार्थिवेन दोहावसाने न्यस्तवलिप्रदीपायाः नन्दिन्याः शुश्रूषणम् । इत्थं शुश्रूषापरायणस्य अतीतसप्तदिवसस्य राज्ञः अष्टमदिवसीयकथारम्भः । अथाष्टमदिवसे अनुचरस्य राज्ञो हृदयं जिज्ञासमानायाः नन्दिन्याः सिंहक्रमणवर्णनम् । सिंहं हन्तुकामस्य नृपतेर्भूजावष्टब्धता । नन्दिनोप्रदानेनात्मरक्षार्थं दिलीपं प्रति सिंहसमीपदेशः । तत्प्रत्याख्यानवर्णनम् । आत्मविनिमयेन नन्दिनीमुहूर्त्तकामं दिलीपं प्रति नन्दिन्याः प्रसन्नता । नृपतेः पुत्रवरप्राप्तिः । सिंहस्यान्तर्धानम् नृपमस्तके स्वर्गतः पुष्पवृष्टिः । “पत्रपुटे मदीयं दुग्धमुपभुङ्क्ष्व” इति राजानं प्रति नन्दिन्या आदेशः । एकान्तभक्तिप्रवणस्य राज्ञः “वत्सस्य पानान्ते होमविधि-

प्रयोजनावशिष्टं दुग्धं “पासगामि” इति नन्दिनीं प्रति प्रार्थना । नन्दिन्या सह राज्ञः पुनराश्रमप्रत्यावर्त्तनम् । गुरोः पत्न्याश्च समीपे राज्ञः नन्दिनी-प्रसन्नतावर्णनम् । वशिष्ठाज्ञया राज्ञो नन्दिनोदुग्धपानम् । ततः वशिष्ठस्य नन्दिन्याश्च प्रणामप्रदक्षिणानन्तरं नृपतेरयोध्यां प्रति प्रस्थानम् । सुदक्षिणाया गर्भधारणञ्च ।

तृतीयसर्गे—

सुदक्षिणाया दौहृदलक्षणवर्णनम् । पत्नीगर्भदर्शनेन राज्ञो मनः-प्रसादः । पुंसवनादिक्रियानुष्ठाने विविधगर्भपोषणसामग्रीप्रदाने च राज्ञश्चेष्टावर्णनम् । राज्ञः पुत्रोत्पत्तिः । पुत्रजन्मदृष्टितस्य राज्ञः धन-रत्नादिवितरणम् । राज्ञः पुत्रसुखदर्शनम् । तनयस्य जातकन्यादेरनु-ष्ठानम् । पुत्रस्य “रघुः” इति नामकरणम् । ततः उपनयनसंस्कारवर्णनम् । विद्याशिक्षा । रघोर्विवाहः । एकोनशतमखस्य राज्ञः पुनरश्वमेधोद्यमः । अश्वरक्षणे रघोर्नियोगः । अश्वचोरेण सुरराजिन सह रघोः समरः । समर-निपुणं रघुं प्रति इन्द्रस्य प्रसन्नता । अप्रत्यर्पणेनापि अश्वस्य इन्द्राज्ञया शताश्वमेधसमाप्तिवर्णनम् । रघोरभिषेकः । दिलीपस्य वानप्रस्थावलम्बनञ्च ॥

चतुर्थसर्गे—

रघोः प्रजापालनवर्णनम् । शरद्वसाने राज्ञो दिग्विजयोदयोगः । सैन्यं प्रति अभियानार्थमादेशप्रदानम् । युद्धयात्रा । रघोर्यात्राकाले लाज-वर्षणादिविविधशुभानुष्ठानम् । सेनासन्निवेशः । हिमवतः समुद्रोपकण्ठं यावत् समन्तात् सुहृद्वक्त्रकलम-उत्कलकलिक्रपाण्ड्यताम्रपर्णीपारसीक-यवन-हृणकाम्बोजप्राग्ज्योतिषकिरातादिजनपदजयवर्णनम् । सर्वस्वदक्षिण-विश्वजिद्यज्ञानुष्ठानम् । सत्त्वान्ते सचिवानुमोदनेन रघोः पुरप्रवेशः ।

पञ्चमसर्गे—

विश्वजिद्यज्ञे निःशेषविश्राणितकोषजातस्य राज्ञः समीपे लब्धविद्यस्य गुरुदक्षिणार्थिनः कौत्सस्य आगमनम् । वरतन्तुशिश्यस्य कौत्सस्य पूजादि-नातिथिसत्कारः । मुनेः कुशलजिज्ञासा । राज्ञः प्रशंसापूर्वककुशल-विज्ञप्तिः । गुरुदक्षिणाधनपरिमाणकथनम् । शरीरमात्रस्थितस्य नृपते-स्तादृग्धनदानाभावाचिन्तनम् । “रघुर्वंशौयतः प्रार्थो विमुखो भवति”

इति “परीवादनवाधतारः कदाचित् माभूत्” इति चिन्तयतो रघोः कुवेर-
जयोद्वेगः ॥ वशिष्ठमन्त्रप्रभाषेण भीतस्य कुवेरस्य विनापि युद्धं तद्वै
धनदृष्टिः । कौत्साय तत्समस्तदाने रघोरादेशः । विगतकामस्य कौत्सस्य
शुद्धदक्षिणां विना धनग्रहणे अनिच्छा । उद्धवाहितयानेन तदनस्य मुने-
राश्रमे प्रेरणम् । पुत्रवरप्रदानानन्तरं कौत्सस्य स्वाश्रमं प्रति प्रस्थानम् ।
रंभुपत्नीगर्भधारणम् । रघोरनुरूपपुत्रप्राप्तिः । “अज” इति तस्य नाम-
करणम् । तस्य विद्याशिक्षा । विदर्भराजदुहितुरिन्दुमत्याः स्वयंवर-
वर्णनम् । ससैन्यस्य अजस्य स्वयंवरसभागमने उद्वेगः । पथि करिरूप-
धारिणा गन्धर्वतनयेन प्रियंवदेन सह अजस्य युद्धम् । अजवाणनिहतस्य
तस्य श्रापमुक्तिः । अजस्य प्रियंवदतः सम्बोहननामकाजियास्त्रप्राप्तिः ।
अजस्य भोजराजध्यानोगमनम् । भोजराजधान्यां कदाचिन्निद्रागतस्य
अजस्य सूतमागधक्तस्तोत्रवर्णनम् । वन्दिकृतस्तोत्रेण व्यपगतनिद्रस्य
अजस्य स्वयंवरसभागमनञ्च ।

षष्ठसर्ग-

सभागतस्य • अजस्य शोभावर्णनम् । अजस्य विक्रमदर्शने सभासदा-
मन्येषामवनीपालानामवस्था । स्वयंवरसभायामिन्दुमत्या आगमनवर्णनम् ।
अङ्गुलिचालनेन इन्दुमतीं प्रति सुनन्द्या “अयमोदृक् वीर्यवान्, असवेता-
दृगुणयुतः” इति कार्तवीर्यप्रमुखाणाम् राजकुमाराणां “इमं वरय”
इत्यादिकोपदेशप्रदानम् । इन्दुमत्या अजसमीपगमनम् । “इयं मां वृणुते
किं न वा” इति अजस्य चित्तविक्षेपः । अन्यराजसमीपगमनकथने सुनन्दां
प्रति इन्दुमत्याः क्रोधः । अतिक्रान्तनिखिलावनीपालाया इन्दुमत्याः अजगले
वरमाख्यप्रदानम् । नवदम्पत्योस्तात्कालिकशोभावर्णनम् ।

सप्तमसर्ग—

भोजराजात्समभिस्थाहारेण अजस्य इन्दुमत्याः सह भोजपुर-
प्रवेशनम् । इन्दुमतोमलभमानानामन्येषां हतोद्यमानां राजकुमाराणां
स्वशिविरगमनम् । विविधोपचारप्रदानेन अन्तःपुरनारोणामजं प्रति
अनुरागप्रदर्शनम् । पुरोहितादिभिर्नवदम्पत्योस्तयोर्विवाहहोमानुष्ठानम् ।
अजस्य इन्दुमत्याः पाणिग्रहणम् । विविधोपायनप्रदानेन अजं प्रति विदर्भ-
पतेः शिष्टाचारदर्शनम् । गृहीतानुमतेरिन्दुमत्या सह अजस्य अयोध्यां प्रति
प्रस्थानम् । इन्दुमत्याः स्वयंवरे विमुखैर्महोपतिभिः सह अजस्य युद्धम् ।

गन्धर्वप्रदत्तेन सम्प्राप्तनास्त्रेण समरे नरपतीनां पराजयः । विजेतुरजस्य रघोः समीपागमनम् । अजविजयश्रवणेन रघोरानन्दप्रकाशः । अजस्याभिषेकः । सुमुखो रघोऽहस्याश्रमपरित्यागोदयोगश्च ।

अष्टमसर्गः -

निखिलपितृगुणविभूषितस्य अजस्य राज्यपालनवर्णनम् । युवराजस्य अजस्य पितुर्वनगमननिषेधप्रार्थना । अजप्रार्थनेन रघोर्यामोर्षकण्ठे वासः । साग्निकस्य रघोः स्वर्गारोहणम् । श्रुतपितृमृत्योरजस्य शोकः । “मृतं प्रति शोको न प्रतिविधेय” इति अजमुद्दिश्य सचिवानामुपदेशप्रदानम् । नगरोपकण्ठे इन्दुमत्या सह अजस्य विहारः । वीरप्रसवित्प्राः इन्दुमत्याः पुत्रप्राप्तिः । “दशरथ” इति तस्य नामकरणम् । आकाशचारिणो देवर्षेर्नारद-हस्तात् मालापतनम् । तद्दर्शने इन्दुमत्याः संज्ञाविलोपः । इन्दुमतीमृत्युः । राज्ञो विलापः । यज्ञदीक्षितस्य वशिष्ठस्य शिष्यमुखे साम्बानांप्रदानप्रसङ्गेन तृणविन्दुशापविवरणवर्णनम् । इन्दुमत्याः प्रतिकृतिस्थापनेन राज्ञः शोकापनोदनम् । दशरथस्य राज्याभिषेकः । मुक्तिनिमित्तमजस्य प्रायोपवेशनावलम्बनम् । कृतप्राणत्यागस्य अजस्य स्वर्गप्राप्तिः ।

नवमसर्गः —

दशरथस्य राज्यरक्षणम् । दिग्विजयः । अयोध्याप्रत्यावर्त्तनम् । दशरथस्य बलवीर्यप्रशंसा । अश्वमेधानुष्ठानम् । “मृगया चललक्ष्मभेदज्ञानं जनयति” इति सचिवानुमोदनेन राज्ञो मृगयाशिक्षा । तत्प्रसङ्गे वन-विहारवर्णनम् । तदोद्यवनविहारप्रसङ्गेन वसन्तवर्णनम् । मृगया-वर्णनम् । मृगयामाचरतो दशरथस्य तमसातीरगमनम् । तमसातीरे गजवृंहणवत् कश्चित् शब्दं प्रति दशरथस्य शब्दभेदिवाणनिक्षेपः । अकस्मात् “हा तात !” इति क्रन्दनशब्दश्रवणम् । तत्समोपगतस्य दशरथस्य मुनि-कुमारदग्धनलाभः । तस्य परिचयजिज्ञासा । प्राप्तपरिचयस्य दशरथस्य तत्समभिव्याहारे तदोद्यपितोः समीपागमनम् । स्वकीयाज्ञानकृतकर्ष-विज्ञप्तिः । दशरथं प्रति मुनेः पुत्रशोकप्राप्तिरूपशापप्रदानम् । तयोरन्व-दम्पत्योरन्वष्टिक्रियानुष्ठानानन्तरम् “अपुत्रस्य पुत्रप्राप्तिः” इति “शापं वरं वा” इति मन्यमानस्य दशरथस्य अयोध्याराजधान्यां प्रत्यावर्त्तनश्च ।

दशमसर्गे

किञ्चिद्दुनायुतवत्सरराज्यपालनानन्तरम् ऋष्यशृङ्गेण दशरथस्य पुत्रेष्टि-
यागकरणम् । अत्रान्तरे रावणपौडितानां देवानां क्षीरोदशायिनो विष्णोः
समोपागमनम् । विष्णुस्तुतिः । देवान् प्रति विष्णोः प्रसन्नतावर्णनम् ।
राक्षसविनाशाय दशरथपुत्ररूपेण विष्णोरवताराङ्गीकारः । दशरथस्य
पुत्रेष्टियागसमापनान्ते चरुकरस्य दिव्यपुरुषस्याविर्भावः । कौशल्या-
कैकेयीभ्यां नृपपत्नीभ्यां यज्ञीयचरुप्रदानम् । विदितदशरथाभिप्रायाभ्यां
ताभ्यां पुनः सुमित्रायै स्वस्व चरोरंशप्रदानम् । चरुभक्षणणेन महिषीणां गर्भ-
सञ्चारः । तासां गर्भकालोनावस्थावर्णनम् । “शङ्खचक्रगदापद्मधारी
कश्चित् पुरुषस्तासां गर्भं रक्षति” इति महिषीणां स्वप्नदर्शनम् । दशरथ-
समीपे महिषीणां स्वप्रवृत्तान्तकथनम् । “कौशल्यातः रामः, कैकेयीतो
भरतः, एकस्याः सुमित्रायाः लक्ष्मणशत्रुघ्नौ” एवं क्रमेण चतुरंशेन
विष्णोराविर्भावः । तेषां रामादीनामाविर्भावेण राज्यस्य शुभलक्षण-
वर्णनम् । रामादीनां भ्रातृसौहार्दवर्णनञ्च ।

एकादशसर्गे —

विघ्नितयज्ञस्य विश्वामित्रस्य दशरथसमोपागमनम् । यज्ञरक्षार्थं विश्वा-
मित्रेण दशरथसमीपे रामस्य यज्ञभूमिगमनप्रार्थना । पितुरादेशाद् विश्वा-
मित्रेण सह रामलक्ष्मणयोर्गमनम् । विश्वामित्रात् रामलक्ष्मणयोः तारका-
शापवृत्तान्तश्रवणम्, बलातिबलाविद्याप्राप्तिश्च । ताडुकाबधः । राम-
लक्ष्मणयोर्मुनीनां सत्रशालागमनम् । मुनीनां पुनर्यज्ञारम्भः । राज्यसैः
पुनर्यज्ञविघ्नोत्पादनोदयोगः । रामास्त्रघातेन राज्यसंबधः । तयोः कार्यदर्शने
प्रोत्तिमतां मुनीनामभिनन्दनम् । विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणयो-
र्मिथिलायज्ञभूमिगमनम् । पथि गौतमपत्न्याः अहलाया पाषाणमुक्तिः ।
हरधनुर्भङ्गः रामादीनां विवाहार्थं जनकेन दशरथसमीपे पुरोहित-
प्रेरणम् । दशरथस्य विदेहराजधानीप्राप्तिः । सौतोर्मिलाक्षशोदरी-
श्रुतकीर्त्तिभिः सह यथाक्रमं रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नानां परिणयः । पुत्रैः
पुत्रवधूमिश्र सह दशरथस्य अयोध्याप्रत्यावर्त्तनसमये पथि जामदग्न्य-
संरम्भः । जामदग्न्यपराभवः । दशरथस्य अयोध्यापुरप्रवेशनञ्च ।

द्वादशसर्गे —

जराशस्तस्य दशरथस्य रामाभिषेकाभिलाषः । कूर्निशयया
केकया दशरथसमीपे पूर्वप्रार्थितवरद्वयप्रार्थनम् । रामनिर्वासनम् । दश-

रथस्य मृत्युः राष्ट्रविप्लवशङ्कया नन्दियामतः सचिवैर्भरतस्थानयनम् । भरत-
विलापः । रामानयनार्थं भरतस्य चित्रकूटयात्रा । रामादेशेन भरतस्य
राज्यपालनम् । वनमटता रामचन्द्रेण सीताविप्रियकारिणः काकस्य निर्व्या-
तनम् । विराधबधः । अगस्त्यादेशेन रामस्य पञ्चवटीगमनम् । पञ्चवट्यां
शूर्पनखासमागमः । रामप्रणयकाङ्क्षिण्याः शूर्पणखाया नासाकर्ण-
च्छेदनम् । खरदूषणाभ्यां सह रामस्य संग्रामः । तयोर्बधः । स्वर्ण-
मृगरूपधारिमारीचसहायेन रावणेन सीताहरणम् । सीतान्वेषणम् । दशरथ-
सखेन जटायुषा सह रामस्य साक्षात्कारः । रावणास्त्रघातेन मृतकल्या-
णजटायुषः सीतासंवादप्राप्तिः । गटायुषो जटायुषः अन्येष्टिः । कबन्ध-
मुक्तिः । कबन्धोपदेशतः सुग्रीवेण सह रामस्य सख्यम् । बालिवधः ।
हनूमता सीतान्वेषणम् । हनूमतो लङ्कापुरीदर्शनम् । अक्षयराक्षसबधः ।
सीतादर्शनलाभः । सीतायै रामस्याभिज्ञानप्रदानम् । रावणपदाङ्गतस्य
विभीषणस्य रामपञ्चावलम्बनम् । सागरकूले रामस्य सेनासन्निवेशः ।
सेतुबन्धनम् । लङ्कावरोधः । रावणेन सह रामस्य युद्धारम्भः । इन्द्रेण
विमानप्रेरणम् । राक्षसमायाकल्पितराममस्तकदर्शने सीताविलापः ।
त्रिजटया तस्राः सात्वना । रामादीनां नागपाशबन्धनम् । गरुडागमनेन
तन्मुक्तिः । लक्ष्मणस्य शक्तिशेखम् । हनूमदानौतया सखीवत्या पुनः
रामादीनां जीवनप्राप्तिः । कुम्भकर्णबधः । रावणबधः । सीताया अग्नि-
परीक्षा । राक्षसराजो विभीषणस्यभिषेकः । विमानस्य पुनस्त्रिदशालय-
गमनम् । सीताहनूमत्सुग्रीवविभीषणैः सह रामस्य अयोध्यायां प्रत्याव-
र्त्तनञ्च ।

त्रयोदशसर्ग—

विमानारोहणेन प्रयातस्य रामस्य सीतासमीपे समुद्रविभूतिकीर्त्तनम् ।
अतिक्रान्तसमुद्रेण रामेण पुनः सीतायै विमानतो मुनोनामाश्रमप्रदर्शनम् ।
सीताहरणपथप्रदर्शनकथाच्छलेन तथा सह प्रकृतिशोभावरणं नम्रमुखः
विविधालापः । राममित्तस्य गुहस्य आवासदर्शनम् । सुमन्त्रविलापः ।
सरयूदर्शनम् । वशिष्ठप्रमुखेण सह भरतेन रामादीनां प्रत्युद्गमनम् ।
भरतसमीपे रामेण सुग्रीवादीनां परिचयप्रदानम् । भरतेन सुग्रीवादीना-
मभिनन्दनम् । भरतेन रामसीतयोस्वरणवन्दना । मन्दोभूतजवेन पुष्पकेण
रामादीनमयोध्यापवनगमनञ्च ।

चतुदशसर्ग—

ससीतयोरामलक्ष्मणयोर्महासमीपे गमनम् । प्रणतयोस्तयोः कौशल्यादीनामाशीर्वादप्रयोगः । सीतायाः खेदोक्तिः । श्वश्रूभिस्तस्याः परिसान्त्वनम् । रामाभिषेकः । अन्तःपुरनारीणां दर्शनकीर्त्तनादिना रामं प्रति अनुरागप्रदर्शनम् । विभीषणादीनामातिथ्यवर्णनम् । सीतायाः स्वहस्तनिर्मितपुरस्कारदानेन सुग्रीवादीनां स्वदेशगमनानुमोदनम् । रामाभिषेके मातृणां प्रीतिः । रामस्य प्रजापालनम् । सीतायां गर्भोत्पत्तिः । गर्भपरिपुष्टिकामेन रामेण सीतायाः सृष्ट्वण्यजिज्ञासा । सीतायाः पुनस्तपोवनदर्शनाभिलाषविज्ञप्तिः । इत्यवसरे रावणपरिहृतायाः सीतायाः समन्ततो निन्द्याप्रचारः । विदितचरित्रेणापि रामचन्द्रेण प्रजाप्रीत्या पुनः सीतानिर्वासनम् । तपोवनदर्शनव्याजेन वाल्मीकेराश्रमे सीताया निर्वासनम् । सीताविलापः । समित्कुशादीनाहरतो वाल्मीकेः सीतादर्शनम् । तेन सीतायाः सांख्यना । सीताया वाल्मीकेराश्रमगमनम् । वाल्मीकेरूपदेशेन सीताया आश्रमोचिताचारावलम्बनम् । रामेण सीतायाः प्रतिकृतिनिर्माणम् । अश्वमेधानुष्ठानञ्च ।

पञ्चदशसर्ग—

पृथिवीं शासतो रामचन्द्रस्य समीपे लवणपोडितानां तपस्विनां समागमः । रामादेशेन लवणबधार्थं शत्रुघ्नस्य अभियानम् । मुनिभिर्लवणबधोपायकथनम् । युद्धयात्राप्रसङ्गेन शत्रुघ्नस्य वाल्मीकेराश्रमगमनम् । सीतायाः पुत्रजन्म । भ्रातृपुत्रजन्मश्रवणेन परमप्रोतस्य शत्रुघ्नस्य लवणपुरीगमनम् । लवणबधः । मधुपुरे लक्ष्मणस्य राज्यस्थापनम् । वाल्मीकिना सीतापुत्रयोः “लवः कुशश्च” इति नामकरणम् । लवकुशयोः रामायणगानशिक्षा । शत्रुघ्नतनययोः शत्रुघातिसुवाह्वार्मथुराराज्ये अभिषेककथा । शत्रुघ्नस्य रामसमीपे गमनम् । रामप्रश्नेन विदितकुशलसंवादस्य शत्रुघ्नस्य वाल्मीकेरादेशेन सीतायास्तनयजन्मगोपनम् । मृतपुत्रस्य कस्यचिद् विप्रस्य रामसमीपागमनम् । “राज्ञोऽपचारेण ब्राह्मणतनयस्याकाले मृत्युः” इति जानतो रामस्य तत्कारणानुसन्धानार्थं मरण्यगमनम् । रामस्य शूद्रकतपस्विदर्शनम्, तस्य शिरश्छेदः । रामहस्तमृतस्य शूद्रकस्य मुक्तिः । ब्राह्मणतनयस्य जीवनप्राप्तिः । अश्वमेधार्थं यज्ञोपाश्वमोचनम् । यज्ञे निमग्नितानां मुनिमहर्षीणामयोध्यागमनम् । यज्ञसभायां लवकुशाभ्यां रामायणगानम् । रामायणश्रवणेन जातसन्देहस्य रामस्य “कस्य कवेरियं कृतिः” इति लवकुशयोः समीपे प्रश्नजिज्ञासा । “वाल्मीकेः कृतिः” इति रामसमीपे तयोर्निवेदनम् । रामप्रदत्तपारितोषिकग्रहणे कुशलवयोरनिच्छा ।

सीतानयने वालोकेः समीपे रामस्याङ्गीकारः । सपुत्रसीताया रामसमीपा-
गमनम् । पुनरग्निपरोक्षार्थं सीतां प्रति रामस्य आदेशः । सीताया
वसुन्धरागर्भाश्रयणम् । युधाजिदादेशेन भरताय सिन्धुदेशप्रदानम् । भरतात्
गन्धर्वाणां पराजयः । भरतपुत्रयोस्तत्त्वकपुष्कलयोः तत्त्वपुष्कलस्याधिपत्य-
ग्रहणम् । लक्ष्मणतनययोरङ्गदचन्द्रकेत्वोः कारापथाधिपत्यनिर्वाचनम् ।
रामेण परलोकगतानां मातृणां आद्यानुष्ठानम् । मुनिवेशधारिणः कृतान्तस्य
रामसमीपागमनम् रामेण सह कृतान्तस्य रहस्यालापः । निषिद्धेऽपि
गृहे दुर्वाससः प्रवेशनम् । लक्ष्मणस्य स्वर्गारोहणम् । कुशलबधोः कुशलली-
शरावत्योः प्रतिष्ठा । अनुजैः सह रामस्य उत्तरपथप्रस्थानम् । अयोध्या-
वासिनां रामानुगमनम् । रामस्य स्वमूर्त्तौ प्रवेशश्च ।

षोडशसर्गः --

रामनिर्वाणानन्तरं कुशलवयो राज्यपालनम् । रात्रौ स्वप्रयोगे कुशस्य
दिव्यनारीदर्शनम् । तस्याः समीपे हीनप्रभस्य अयोध्यापुरस्य विविधा
मङ्गलश्रवणम् । वेदविद्ब्राह्मणसमीपे राज्ञः स्वप्रवृत्तान्तज्ञापनम् । ब्राह्मणा-
नामुपदेशेन कुशस्य पुनरयोध्यागमनम् । सौधादोनां संस्कारेण पुनरयो-
ध्यायाः संस्कारसाधनम् । देवालये विविधवलिप्रदानम्, कुशलवयोर्गमनेन
अयोध्याया विविधमसृद्धसाधनम् । कुशविहारप्रसङ्गेन वसन्तवर्णनम् ।
कुशस्य जलकैलवर्णनम् । जलकैलसमयेअगस्त्यप्रदत्तरत्नालङ्कारदर्शनम् ।
धोवरेण रत्नान्वेषणम् । अप्राप्तरत्नस्य नृपतेर्गृह्णास्त्रग्रहणम् । कुशास्त्र-
भोर्तेन कुमुदनागेन भगिन्या सह तस्मै आभरणप्रदानञ्च ।

सप्तदशसर्गः --

कुशस्य महिष्या कुमुदवत्या गर्भे अतिथेर्जन्म । कुशनृपस्य पञ्चत्वप्राप्तिः ।
कुमुदवत्याः पत्युरनुगमनम् । नक्षिवैरतिथे राज्याभिषेचनम् । बालनृपते-
रतिथे राज्यपालनम् ॥ अतिथेरश्वमेधानुष्ठानञ्च ।

अष्टादशसर्गः --

अतिथेरनन्तरं निषधतोऽग्निवर्णपर्यन्तं रघुवंशीयानां ये राजानो
राज्यमपालयन् संक्षेपेण तेषां चरितवर्णनम् ।

ऊनविंशसर्गः --

विलासिनः अग्निवर्णस्य राज्यपालनम् । तस्य व्यसनासन्निवर्णन-
प्रसङ्गेन विविधरतिवर्णनम् । राज्ञः क्षयरोगः तेन पञ्चत्वप्राप्तिः । अग्निवर्णस्य
महिष्या राज्यप्राप्तिश्च ।

निवेदनम् ।

जगदम्बाया विपुलानुग्रहेण महाकाव्यवरिष्ठं रघुवंशं मल्लिनाथकृत-
टोकया इतिवृत्तान्वय-प्रयोजनीय-सरलार्थ-वाच्यान्तरानुवाद-काव्याद्य-परीक्षा-
प्रश्नपत्र-रघुवंश-वर्णितविषयसूचिपत्रादिभिश्च समलङ्कृत्य नूतनमिव
प्रकाशितम् । अन्येऽस्मिन् विद्यार्थिनामुपकाराय कृतो गरीयान् परिश्रमः
विपुलश्च अर्थव्ययः । मत्सम्पादितेषु ग्रन्थान्तरेषु यादृशी प्रोतिर्विद्यार्थि-
नामत्रापि यदि प्रोतिस्तादृशी स्यात् तदैव परिश्रमोऽर्थव्ययश्च मम सफलतां
यास्यतीत्यलं विस्तरेणेति शम् ।

१३३२ वङ्गाब्दोदय-रथ-
द्वितीयायांम्

} चिराश्रव—सम्पादकस्य ।

*

*

*

*

*

*

*

*

तृतीय-संस्करणविज्ञप्तिः—

चराचरगुणेश्वरस्य करुणया श्रोमतां सहृदयानां ग्राहकमहाभागाना-
माशिषानुग्रहेणाद्भुतकुलेन च रघुवंशमहाकाव्यस्य तृतीयसंस्करणं प्रकाशित-
मिति परं प्रमोदस्थानम् ।

अलङ्कनीयेन विधादृशासनेन प्रतिहतमनोरथस्य मे ग्रन्थप्रकाशे
कालातिक्रमकृतमपराधं मर्षयन्तु कल्याणाभिनवेशिनो देववैभवं भावयन्तो
विद्यार्थिनः ।

संस्करणेऽस्मिन् परीक्षायां पाठ्यरूपेण निर्व्वाचितानामंशानां हिन्दीभाषया
कृतोऽनुवादः संयोजित इति तदभाषाविदां प्रकाममानुकूल्यं सम्पद्येत
इत्याशास्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनादिविषये शुभानुध्यायिनौ मे पण्डितवरः श्रीयुक्त-
भुवनमोहन काव्य-व्याकरण-सांख्यतीर्थ महोदयः सुहृद्वरः श्रीयुक्त गोविन्दचन्द्र
काव्यतीर्थमहोदयश्च विशेषेण साहायकं व्यधातामिति चिरस्मरणीयोऽयमुपकार
इति शम् ।

गुरुधाम निवेदिता स्तेन

कलिकाता ।

महाविषुवसंक्रान्तिः

वङ्गाब्द १३३२

आश्रव—

प्रकाशकः ।

সাহিত্য জগতে যুগান্তর ! জয়া বিজয়া টীকা প্রকাশ ।

অধ্যাপক গুরুনাথ বিদ্যানিধি মহাচার্য মহাশয় সম্মাদিত—

গবর্ণমেণ্ট কাব্য-দ্বিতীয়-পরীক্ষাপাঠ্য—

দশকুমারচরিত ও মালবিকাগ্নিমিত্রের

শৌভন সংস্করণ ।

“সটীকানুবাদ দশকুমারচরিত ।”

জয়ানান্দী অতি বিস্তৃত প্রাঞ্জল টীকা,

টীকাকারের প্রতিজ্ঞা—

অসৌ টীকা জয়ানান্দী নামব্যুৎপত্তিযোগতঃ ।

বিজিত্য সকলাং ব্যাখ্যাং ভূয়াদেব যশস্বিনী ॥

সরলার্থ, ভাবার্থ, অলঙ্কারনির্দেশ, পদসাধন, মূলানুযায়ী-

সরল বঙ্গানুবাদ, হিন্দীভাষানুবাদ, গ্রন্থসমালোচনা,

সংশ্লিষ্ট চরিত, কবিজীবনী গবর্ণমেণ্টপ্রস্রাবলী,

প্রমুতিসমেত ।

স্বর্ণখচিত কাপড়ে মনোহর বাঁধাড—এক টাকা আট আনা

প্রতি শ্লোকের অবয়ব ! প্রতি শ্লোকের অপূর্ব ব্যাখ্যা !

প্রতি কথার সরল বঙ্গানুবাদ !!!

“সটীকানুবাদ মালবিকাগ্নিমিত্র ।”

বিজয়া টীকা—পরিচয় সুধী সমাজে দেওয়া নিঃপ্রয়োজন ।

“জ্ঞাতব্যোবিষয়ঃ কোঃপি ন তত্র পরিশিষ্যতে ।

তস্মান্নান্নাপি বিজয়া বিজয়েব ভবিষ্যতি ।

সেই বিজয়াটীকা, গ্রন্থ, প্রাঞ্জল বঙ্গানুবাদ, অলঙ্কারনির্ণয়,

ব্যাकरणমীমাंसा, ছন্দোনির্দেশ, নায়ক-নায়িকাদি সিদ্ধান্ত,

কবিকথা, কাব্যসমালোচনা, কালনির্ণয়, ঘটনাসম্বিবেশ,

পাত্রপরিচয়, রসনির্ধারণ প্রমুতি সমলঙ্কৃত ।

স্বর্ণখচিত কাপড়ে মনোহর বাঁধাড—একটাকা আট আনা ।

আমরা আশা করিবা বলিতেছি—একটি সর্বাঙ্গসুন্দর সর্বজন মনোহর দশকুমার-চরিত ও মালবিকাগ্নিমিত্র আজ পর্যন্ত আর প্রকাশিত হয় নাই । এই পুস্তক যিনিই একবার দেখিবেন তিনিই সানন্দচিত্তে হাজার উৎসর্গ বিষয়ে সাক্ষ্য না দিয়া থাকিতে পারিবেন না । রূপাণুর্লব অসংখ্য পুস্তকের সহিত মিলাইয়া দেখুন আমাদের কথাগুলি বর্ষে বর্ষে সত্য কি না ।

প্রাপ্তিস্থান :—

ছাত্র-পুস্তকালয়,

নিবেদিতা লেন, বাগ্‌বাজার কলিকাতা ।

অকারাদি বর্ণানুক্রমে রঘুবংশ-বর্ণিত দেশ ও পর্বতাদির প্রাচীন এবং আধুনিক নাম ।

অঙ্গ । বর্তমান নাম ভাগলপুর । উপীনের ভ্রাতা তিতিফুর কুলোত্তর বলি । ঋষি দীর্ঘতম এই বলিপত্নীর 'পর্ভে—অঙ্গ, বঙ্গ, কলিঙ্গ' স্বরূপ এবং পুত্র নামে পাঁচ পুত্র উৎপাদন করেন । 'জ্যেষ্ঠ অঙ্গ তদীয় নামানুসারে এই 'অঙ্গ' রাজ্য প্রতিষ্ঠা করেন । ইহার রাজধানী—চম্পানগর ।

অনুপদেশ ।—বিক্রান্তিরির পৃষ্ঠদেশে এই অনুপদেশ প্রতিষ্ঠিত । অনেকে অঙ্গমান করেন,—বর্তমান "মৌ" প্রদেশেরই নাম অনুপদেশ ।

অবন্তী ।—বর্তমান নাম—মালব বা মালওয়া । উজ্জয়িনী ইহার রাজধানী ।

উৎকল ।—বর্তমান নাম—উড়িষ্যা । চন্দ্রবংশীয় নৃপতি স্বহৃদয়ের পুত্র উৎকল—কর্তৃক এই দেশ প্রতিষ্ঠিত এবং তদীয় নামে প্রসিদ্ধ ।

উসংবসন্তেত । জাতিবিশেষ ।

উত্তর-কোশলা ।—অযোধ্যা । অযোধ্যা মানবেন্দ্র মহুধারা পুণ্যতোয়া সরযুতীরে প্রতিষ্ঠিত । অযোধ্যায় ইক্ষ্বাকু প্রথমে রাজা হন । হিন্দুস্থানবাসীরা অশ্বহীর বকারকে 'ব'রূপে উচ্চারণ করেন, তাঁহার অযোধ্যা না কহিয়া অযোধ্যা কহিয়া থাকেন ; ক্রমে অযোধ্যাহ্মানে "আউথ" হইয়াছে ।

ঋক্ষবান্ ।—তাপী ও নর্মদানদীর মধ্যবর্তী বর্তমান গন্ডোয়ানা দেশস্থিত একটা প্রসিদ্ধ পর্বত । এই পর্বত হইতে নর্মদা নদী উদ্ভূত ।

কপিলা ।—সুবর্ণরেখা নদী ।

কলিঙ্গ ।—বর্তমান নাম সন্ধকার । রাজধানীর নাম ওয়ারঙ্গল । উৎকলের দক্ষিণ হইতে জাবিড় পর্যন্ত সাগরোপকূলে এই দেশ বিস্তৃত জাভা বালী প্রভৃতি দ্বীপ-বাসিগণ ইহাকে কলিঙ্গও কহিয়া থাকে । ঋষি দীর্ঘতমার তনয় কলিঙ্গ নৃপ কর্তৃক কলিঙ্গরাজ্য প্রথম প্রতিষ্ঠিত ।

কামরূপ ।—আসাম প্রভৃতি ঐ কামরূপের অন্তর্গত ।

কাষোজ ।—বোখারার দক্ষিণাংশে পারোপমিশ পর্বতে ও তাহার উত্তরভূমিতে যে সকলস্থানে কাষোজজাতির বাস ছিল, ঐ সকল দেশই কাষোজনামে প্রসিদ্ধ ।

কাবেরী।—পশ্চিমঘাট পৰ্বত হইতে সমুদ্ভূত হইয়া এই নদী মহীশূররাজ্যে প্রবাহিত হইতেছে।

কারাপথ।—ভারতবর্ষের উত্তরে কেকয়দেশের নিকটবর্তীস্থান কারাপথনামে অভিহিত হয়।

কিরাত।—হিমালয়ের পূর্বভাগে বর্তমান সিকিমের পশ্চিমে মূন্ডের পৰ্বতে কিরাত জাতির বসবাসহেতু এই স্থান কিরাতদেশ নামে কথিত।

কুশাবতী।—বর্তমান নাম—ঘারকা। বিজ্ঞাপৰ্বতের শিখরে রামতনয় কুশকর্তৃক কুশাবতী নগরী প্রতিষ্ঠিত হইয়াছিল। বহুঘরবিশিষ্ট বলিয়া ঘারকা এবং কুশপ্রতিষ্ঠিত বলিয়া এই নগরীর নাম কুশাবতী।

কেকয়।—পঞ্জাবের অন্তর্গত বিপাশানদীর কিয়দূরে এই দেশ অবস্থিত।

কেরল।—বর্তমান নাম—মালাবার বা কানারার। সহাদিখণ্ডে বর্ণিত হইয়াছে—পরশুরাম এইস্থানে পরশু নিক্ষেপ করেন। অহুমান—এইকল্পই লোকে এই স্থানকে পরশুক্লেত্রও কহিয়া থাকে।

ক্রথকৈশিক।—বর্তমান নাম বিদর; অধিক সম্ভব—বিদর্ভ হইতে এই বিদর নামের উৎপত্তি হইয়াছে। বর্তমান সময়ে কিরাত ও থান্দেশের অধিকাংশ স্থান এই দেশের সঙ্গে মিলিত হইয়াছে।

ক্রৌঞ্চপৰ্বত।—হিমালয়ের অংশবিশেষ।

গোকৰ্ণ।—সমুদ্রের উপকূলে বর্তমান তুলু প্রদেশের মধ্যে গোকৰ্ণ অবস্থিত।

গোদাবরী।—সহাদি পৰ্বত হইতে সমুদ্ভূত নদী; ইহার অপরা নাম পূর্বগঙ্গা।

গোবর্দ্ধন।—কঙ্কের লীলাপৰ্বত গোবর্দ্ধন মথুরার পশ্চিমে ভারতপুররাজ্যে বিদ্যমান।

গৌরীশঙ্কর।—বর্তমান নাম—কোটগুরু। হিমালয়ের এই অংশে গৌরী তপস্তা করিয়াছিলেন।

চিত্রকূট।—বিজ্ঞাপৰ্বতের পূর্বাংশের নাম চিত্রকূট। বর্তমান বন্দেলখণ্ডবাসীরা ইহাকে চিত্রকোট কহে।

তমসানদী।—বর্তমান নাম তোঙ্গ, গরোয়ালদেশে প্রবাহিত। এই নদী ঋক—পৰ্বত হইতে সমুদ্ভূত।

তঙ্কশিলা।—বর্তমান নাম—তঙ্কশিলা। পঞ্জাবান্তর্গত বিতস্তা ও সিন্ধুনদীর মধ্যবর্তী নগরবিশেষ।

তাত্রপর্ণী।—বর্তমান টিনায়েলদেশে প্রবাহিত। এই নদী পশ্চিমঘাট অর্থাৎ মলয়পৰ্বত হইতে সমুদ্ভূত।

ত্রিকুটপর্বত ।—হুমেরুর দক্ষিণদিকস্থ পর্বতাংশের নাম ত্রিকুট । শৃঙ্গবিশিষ্ট হইয়া ইহার এইরূপ নাম হইয়াছে । অনেকে অশ্রুমান করেন,—বর্তমান কিম্বদন্তি পর্বতই ত্রিকুট ।

দণ্ডকারণ্য ।—রামায়ণ প্রসিদ্ধ গোদাবরীর দক্ষিণতীরস্থিত কাননভূমি ইহাই রামায়ণের দণ্ডকারণ্য নামে বিখ্যাত । বর্তমানে এই প্রদেশসমূহকেই দাক্ষিণাত্য বলে ।

দর্দুর ।—দাক্ষিণাত্যের মলয়পর্বত সন্নিহিত পর্বতবিশেষ ।

নন্দিগ্রাম ।—নিম্নদেশের শৃঙ্গবেরপুরের সন্নিহিত গ্রাম । ভরতের মাতুলালয় ।

নর্দদা ।—বর্তমান গান্ধোয়ানা হইতে এই নদী উদ্ভূত । অমরকোষে ইহা মেঘলকল্পকা, রেবা বা সোমোদ্ভবা বলিয়া বর্ণিত হইয়াছে ।

নাগপুর ।—বর্তমান গান্ধোয়ানা প্রদেশস্থিত বিবার নামে আখ্যাত ।

নৈমিষারণ্য ।—হিন্দুস্থানীয়েরা ইহাকে নিম্বারণিষ্র বলে । বর্তমান কানপুরের পরপারের প্রায় সাত ক্রোশ দূরে সরস্বতীতীরে এই নৈমিষারণ্য অবস্থিত । এখানে মিশ্র নামে একটি সরোবর আছে ।

পঞ্চবতী ।—বর্তমান নাম নাসিক । এই স্থানে লক্ষ্মণ শূর্ণগধার নাসিকাচ্ছেদন করেন, ঐ নাশা শব্দ হইতেই নাসিক নামের উৎপত্তি । টেলগুদেশ মধ্যে ইন্ডের স্বর্ণোদ্যান নামে পাঁচটা উদ্যান আছে ; উহাদের সমষ্টি হইতেই পঞ্চবতী নামের উৎপত্তি । এই পাঁচটা উদ্যান পরস্পর সন্নিহিত । নাম যথা—অমরারাম, কমরারাম, ক্ষীরারাম, ভীমারাম এবং জাকারাম ।

পঞ্চান্নর !—পঞ্চবতীর মধ্যস্থিত সরোবর । ঋষি শাতকর্ণির অভিধানে লতা ক্রমা প্রভৃতি অমরাপঞ্চক সরোবর রূপে পরিণত হয় ।

পম্পাসরোবর ।—ঋষামুক পর্বত হইতে উদ্ভূত ।

পাটলীপুত্র ।—বর্তমান নাম—পাটনা বা আজিমাবাদ । পূর্বে মগধ রাজধানী কুম্ভাবতী বা পদ্মাবতী নামে প্রসিদ্ধ ছিল ।

পাণ্ড্য ।—দণ্ডকারণ্যের অন্তর্গত পাণ্ড্যরাজ্য ।

পুন্ডলবতী ।—বর্তমান নাম অটক ।

প্রাগ্জ্যোতিষপুর ।—কামরূপ ।

মগধদেশ ।—বর্তমান নাম—দক্ষিণবেহার ।

মন্দরপর্বত ।—হুমেরুর দক্ষিণাংশ ।

মন্দাকিনী ।—ত্রিকুটপর্বত হইতে উদ্ভূত পূতঙ্গলা নদী ।

মধুপক্ষ ।—মধুরা ।

মলয়পর্বত।—পশ্চিমঘাটপর্বত। চন্দনের উৎপত্তিস্থান বলিয়া ইহার অপর নাম চন্দনাঙ্গি।

মহাকালপর্বত।—অবন্তীদেশের মধ্যস্থিত পর্বতভেদ। এইস্থানে মহাকাল নামে এক শিব আছেন।

মহেন্দ্র।—সপ্তকুলাচলের একটি পর্বত। বর্তমান উড়িষ্যা ও উত্তর সঙ্গর হইতে গান্ধার্য্যনা পর্য্যন্ত পর্বতশ্রেণীই মহেন্দ্র বলিয়া নির্দিষ্ট।

মালাবান্।—উত্তরভারতের পর্বতশ্রেণী।

মাহিষ্মতী নগরী।—বর্তমান নাম—চুলি মাহেশ্বরপুর। কার্ত্তবীৰ্য্যার্জ্জুনের পূৰ্ব-পুরুষ মহিষ্মান্ নরপতি এই নগরী প্রতিষ্ঠিত করেন। অনন্তর কার্ত্তবীৰ্য্যের সহস্রবাহু দ্বারা রক্ষিত হওয়ায় ইহার অপর নাম হইয়াছে—“সহস্রবাহুকাবত্তি”।

মিথিলা।—বর্তমান নাম জিহত। ইক্ষ্বাকুতনয় মিথির নামানুসারে এই দেশের নাম মিথিলা হইয়াছে।

মুরলা।—কেরলদেশীয় নদী।

ম্বন।—পাঠান, আরব, তুর্কী, পারসীক প্রভৃতি জাতিবিশেষ। এই জাতিসমূহে অনেক মতভেদ দৃষ্ট হয়।

রেবানদী।—নরুদার নামানুসার।

লৌহিত্য।—ব্রহ্মপুত্র। হিমালয় হইতে সমুদ্ভূত।

বিন্দিয়া।—বর্তমান নাম ভিল্লা। বেঙ্গা নদীতীরে অবস্থিত।

শরাবতী।—বর্তমান নাম—কইজাবাদ এইস্থান অযোধ্যার অন্তর্গত।

সিপ্রোনদী।—মালবারের সান্নিধ্যে বিছাগিরি পশ্চিমাংশ।

শূরসেন।—বর্তমান মথুরানগর। রাজা শূরসেনের পুত্র উগ্রসেন, তৎপুত্র কংস

সপ্তকুলাচল।—(১) মহেন্দ্র (২) মলয় (৩) সহ্য (৪) ভক্তিমান্ (৫) স্বাক্ষ (৬) বিছ্য এবং (৭) পারিপাঙ্গ।

সহ্যপর্বত।—পশ্চিমঘাট পর্বতের উত্তরাংশের নাম—সহ্য।

স্বাক্ষ।—বজ্ররাজ্যের পূর্বোত্তর অংশ। বর্তমান নাম—জিপুরা ও আরাণ্য প্রভৃতি।

হুণ।—ভারতবর্ষের উত্তরদিকস্থিত দেশবিশেষ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम् ।

मातापितृभ्यां जगतो, नमो वामाद्धं जानये ।
सद्योदक्षिणद्वक्पात-संकुचद्वामदृष्टये ॥ १
अन्तरायतिमिरोपशान्तये, शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं त्वरं वपुषि कुञ्जरं मुखे, मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ २
शरणं करवाणि शर्मदं ते, चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः, कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥ ३
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासोच्च वैयासिकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरोत् ।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां,
लोकेऽभूद्यदुपपन्नमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४
मल्लिनाथकविः सोऽयं, मन्दात्मानुजिवृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं, काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५
कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६
तथापि दक्षिणावर्त्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयञ्च कालिदासोक्तिष्यवकाशं लभेमहि ॥ ७
भारती कालिदासस्य, दुर्व्याख्याविषमूच्छिता ।
एषा सञ्जीवनी टीका, तामद्योजीवयिष्यति ॥ ८
इहान्वयमुखेनैव, सर्व्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः “काव्यं यशसेऽयंकृते,
 व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिर्वृतये, कान्तासम्मिततयोपदेश-
 युजे” इत्याद्यालङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्थानेकश्रेयःसाधनतां
 “काव्यालापांश्च वर्जयेत्” इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयताञ्च
 पश्यन्, रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः, चिकीर्षितार्थाविग्नपरिसमाप्ति
 सध्प्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचार-
 परिप्राप्तत्वात्, ‘आशीर्नमस्कृत्यावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्’ इत्याशीर्वा-
 दाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्, काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थ-
 प्रतिपत्तिमूलकत्वेन, विशिष्टशब्दार्थयोश्च “शब्दजातमशेषन्तु धत्ते सर्वस्य
 बल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ॥” इति वायुपुराण-
 वचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तदर्शनात्, तत्प्रतिपत्तिसया तावेवाभि-
 वादयते—

সতীকান্বয়ানুবাদ—

রঘুবংশম্ ।

— ❦ —

প্রথমঃ সর্গঃ ।

বাগর্থ্যবিব সম্পৃক্তৌ বাগর্থপ্রতিপত্তয়ে ।

জগতঃ পিতরৌ বন্দে পার্ব্বতীপরমেশ্বরৌ ॥১

অন্বয়ঃ । (অর্থঃ) বাগর্থপ্রতিপত্তয়ে বাগর্থৌ ইব সম্পৃক্তৌ জগতঃ পিতরৌ পার্ব্বতীপরমেশ্বরৌ বন্দে ॥
বাণ্যপরিবর্তনম্—(মধ্যা) বন্দেতে ।

১। বাগর্থ্যবিত্তি । বাগর্থ্যবিত্ত্যেকং পদম্ ইবেন সহ নিত্যসমাসৌ
বিভক্ত্যলোপঃ পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরত্বজ্ঞেতি বক্তব্যম্ । এবমন্যত্রাপি দ্রষ্টব্যম্ ।
বাগর্থ্যবিব শব্দার্থাবিব সম্পৃক্তৌ নিত্যসম্বদ্ধাবিত্ত্যর্থঃ নিত্যসম্বদ্ধয়োঃ
শব্দার্থয়োরুপমানত্বেনোপাদানাৎ । “নিত্যঃ শব্দার্থসম্বন্ধঃ” ইতি
মীমাंसকাঃ । জগতঃ লোকস্য পিতরৌ, মাता চ পিতা চ পিতরৌ ।
‘পিতা মাত্রে’তি দ্বন্দ্বৈকশেষঃ । “মাতাপিতরৌ পিতরৌ মাতরপিতরৌ প্রসু-
জনয়িতারৌ” ইত্যমরঃ । एतेन শব্দশিবयोঃ সর্বজগজ্জনকতয়া वैशिष्ट्य-
मिष्टार्थप्रतिपादनशक्तिः, परमकारुणिकत्वञ्च सूच्यते । पर्वतस्यापत्यं स्त्री-
पार्वती, तस्यापत्यमित्यण् “टिड्ढानञ्” इत्यादिना ङीप् । पार्वती च
परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ, परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः । मातुरभ्य-
र्हितत्वात् अल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । बागर्थप्रतिपत्तये
शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्दे अभिवाद्ये अहम् इति शेषः । अतोपमा-
लङ्कारः स्फुट एव । तथोक्तं—“स्वतः सिद्धेन भिन्नेन सम्पन्नेन च धर्मतः ।
साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमे”ति । प्रायिकश्चोपमालङ्कारः
कालिदासोक्तकाव्यादौ । प्रथमं (बागर्थौ) इति भूदेवताकस्य सर्वगुरोः
मगणस्य प्रयागात् शुभलाभः सूच्यते । तदुक्तं—“शुभदो मो भूमिमयः”
इति । वकारस्यामृतवीजत्वात् प्रचयगमनादिसिद्धिः ।

১ অনুবাদ । আমি শব্দ এবং অর্থের সম্যক্ জ্ঞানের নিমিত্ত শব্দ ও অর্থের জ্ঞান
নিত্যমতক্ জগতের মাতাপিতা-স্বরূপ পার্বতীপরমেশ্বরের বন্দনা করি ॥

क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २

२ अः । सूर्य्यप्रभवः वंशः क्व, चाल्पविषया मे मतिः च क्व, (अहं) मोहात् उडुपेन दुस्तरं सागरं तितीर्षुः अस्मि ॥ वाच्य—तितीर्षुणा भूयते ।

२ । केति ।—सम्प्रति कविः स्वाहङ्कारं परिहरति—क्व सूर्य्येत्यादि-
श्लोकद्वयेन । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् “ऋदोरप् अकर्त्तरि च
कारके संज्ञाया”मिति साधुः । सूर्य्यः प्रभवो यस्य स सूर्य्यप्रभवः वंशः क्व ?
अल्पो विषयो ज्ञेयः अर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क्व ? द्वौ
कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः, सूर्य्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः ।
तथाच तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं दूरापास्तमिति भावः । तथाहि दुस्तरं
“ईषद्दुःसुषु” इत्यादिना खलुप्रत्ययः । तरितुमशक्यम् सागरं मोहादज्ञाना-
दुडुपेन प्लवेन भेलेन इति यावत् “उडुपन्तु प्लवः कोल” इत्यमरः । अथवा
चर्माबिनद्धेन पानपात्रेण । “चर्माबिनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवत्” इति
सज्जनः । तितीर्षुः तरितुमिच्छुरस्मि भवामि । तरतेः सनन्तात् उप्रत्ययः ।
अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः । इदञ्च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्ध-
महत्त्वार्थमेव । तदुक्तं “प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तर” इति ॥

२ अनुवाद । कोशाय वा रघुमञ्जुत वंश ! आत्र कोशाय वा आमात्र अन्नवोधशक्ति-
मन्त्रं वृद्धि ! आमि मोहवशतः डेलादारा दुस्तर मांशत्र पात्र इहेते अडिनाथी इहेगाहि ।

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।

प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥ ३

३ अः । अहं मन्दः (यतः) कवियशःप्रार्थी, (यतएव) प्रांशुलभ्ये फले लोभात् उद्वाहुः वामन
इव उपहास्यतां गमिष्यामि ॥ वाच्य—मन्देन कवियशःप्रार्थीना उपहास्यता गमिष्यते । उद्वाहुरना
वामनेनेव ।

३ । मन्द इति ।—किञ्च मन्दो मूढः । “मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः
स्युः” इत्यमरः । तथापि कवियशःप्रार्थी कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन
जातं यत् यशः तत्प्रार्थनाशीलः अहं, प्रांशुना उन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले
फलविषये लोभात् फलविषयात् लोभादित्यर्थः, उद्वाहुः उत् उन्नमितः
बाहुर्व्येन सः फलग्रहणाय उच्छ्रितहस्तो वामनः खर्व्व इव । ‘खर्व्वो ह्रस्वश्च
वामन’ इत्यमरः । उपहास्यताम् उपहासविषयताम् । ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति
ण्यत्प्रत्ययः । उपहासतेः सकर्मकत्वात् उपहास्यते यः तस्य भावः तां
गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

३ अनुवाद । आमि मूढ इहेगा ७ कविकुलेन वंशः प्रार्थना करिडेहि, उडुगा

लोभवन्तः उन्नत पुरुषवत् कलत्राङ्गार्थ उन्नतानिवाहं वामन यैरूप उपशान्तिम् हन्,
आमाकेण मेहेरूपं उपशान्तं हरेते हरेते ॥

अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।

मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४

४ अ. । अथवा पूर्वसूरिभिः कृतवाग्द्वारे अस्मिन् वंशे वज्रसमुत्कीर्णे मणौ सूत्रस्य इव मे गतिः
अस्ति ॥ वाच्य—गत्या भूयते ।

४ । मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह—अथवेति । अथवा
पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिः वाल्मीक्यादिभिः कृतवाग्द्वारे कृतं रामा-
यणादिप्रबन्धरूपा या वाक् सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन्, अस्मिन्, सूर्य-
प्रभवे वंशे कुले । • जन्मनैकलक्षणः सन्तानो वंशः । वज्रेण मणिवेधक-
सुचीविशेषेण । 'वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः मणिवेधे रत्नभेदे' इति केशवः ।
समुत्कीर्णं विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः सञ्चारोऽस्ति । वर्णनीये
रघुवंशे मम वाक् प्रसरोऽस्तीत्यर्थः ।

निर्गलितायः—मणिसावत् स्वभावतः कठिनः किन्तु तस्मिन् कृतच्छिद्रे सति यथा अतिकोमलस्यापि
सूत्रस्य तव प्रवेशः, तथा निरर्गतां दृष्ट्युपेक्षेऽपि वाल्मीक्यादिकृतप्रवेशमार्गे रघुवंशे ममापि वाक् प्रसरोऽस्ति ।
वाल्मीक्यादिकृतां काव्यप्रणयनपद्धतिम् अनुसरन्नहं रघुवंशं वर्णयिष्यामि इति ॥

४ अनुवाद । • अथवा शृङ्गं येन वज्रद्वारा कृतच्छिद्रं वज्रमथो अनाश्रमे अथेन
कञ्चित् समर्थं ह्य, आमाकेण मेहेरूपं आश्रितं पण्डितगण-पण्डित वाक्कृतं द्वारं निश एव
रघुवंशे अथेन कञ्चित् समर्थं हरेत् ॥

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितौ शानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५

यथाविधिहुताम्नोनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे बिजिगोषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

बार्हिकी मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्बिभबोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥ ९

५—८ वः । सोऽहं तनुवाविभवोऽपि तदगुणैः कथं चान्यथापलाप प्रबोदितः सन् आजन्म-
शुद्धानाम् आफलोदयकर्मणाम् आसमुद्रक्षितौशनानाम् आनाकरथवर्त्मना यथाविधिहृताग्नीनां यथा-
कामार्थितार्थिनां यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनां त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणां
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनां श्रेयसैऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषदेष्टिणां वार्द्धके मुनिवृत्तीनां
योगेनाने तनुवर्णं रघुणाम् अन्वः वक्ष्ये ॥ वाच्य—तेन मया अन्वयो वक्ष्यते तनुवाग्विभवेनापि
स ता प्रबोदितेन ।

५ । एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशः कविरिति शेषः तद्वर्णनां प्रतिजानानः
सोऽहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः कुलकेनाह—सोऽहमिति । सोऽहं रघू-
णाम् अन्वयं वक्ष्ये इत्युत्तरेण सम्बन्धः, किंविधानां रघूणामित्यत्र उत्तराणि
विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः जन्म आरभ्येत्यर्थः । “आङ्मर्यादा-
भिविध्यो” रित्यव्ययीभावः । तत आजन्म इति पदस्य शुद्धानाम् इत्यनेन
सुपसुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । आजन्मशुद्धानां निषेकादि-
(गर्भाधानादि) सर्व्वसंस्कारसम्पन्नानामित्यर्थः । आफलोदयम् आ फलसिद्धेः
कर्म येषां ते तथोक्ताः तेषां प्रारब्धान्तगामिनमित्यर्थः । आसमुद्रं क्षिते-
रीशानां सार्व्वभौमाणामित्यर्थः । आनाकं स्वर्गपथ्यन्तं रथवर्त्मं येषां ते तेषा-
मिन्द्रसहचारिणामित्यर्थः । अत्र सर्व्वत्र आङोऽभिविध्यर्थकत्वं द्रष्टव्यम्,
मर्यादार्थकत्वे जन्मादिषु शुद्ध भावप्रसङ्गः, अभिविध्यर्थकत्वे तु सर्व्व निर्दोषं
स्यात् । ‘द्वाभ्यान्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः स्यात्तु विशेषकं । कलापकं
चतुर्भिः स्यात् तद्वद् कुलकं स्मृतम् ॥’ इति कुलकादिलक्षणम् ।

६ । यथेत्यादि । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि, यथा सादृश्ये” इत्य-
व्ययीभावः, तथा हुतशब्देन ‘सुपसुपे’ति समासः ; एवं यथाकामार्चिर्चैतया-
दीनामपि द्रष्टव्यम् । यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषां, यथाकामं अभि-
लाषमनतिक्रम्य अर्चितार्थिनां अर्चिताः सत्कृताः अर्थिनो याचका यैः
तेषाम् । यथापराधम् अपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां ते तेषां । यथाकालं
कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् । चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायज-
नातिथिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥

७ । त्यागायेति ।—त्यागाय सत्पात्रे विनियोगस्त्यागो दानमित्यर्थः ।
“त्यागो विहापनं दान”मित्यमरः । तस्मै सम्भृतार्थानां सम्भृतः सञ्चितः
अर्थो धनं यैः तेषाम्, न तु दुर्व्यापाराय । सत्याय सत्यकथनाय ।
मितं परिमितं भाषन्ते ये तेषां मितभाषणशीलानां न तु पराभवाय ।
यशसे कीर्तये “यशः कीर्त्तिः समञ्ज्ञा चे” त्यमरः । विजिगीषूणां विजेतु-
मिच्छूनां न तु अर्थसंग्रहाय । प्रजायै सन्तानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रह-
शीलानां, न तु कामोपभोगाय । अत्र त्यागायेत्यादिषु सर्व्वत्र “तादर्थ्ये
चतुर्थी” इत्यादिना समासविधानज्ञापकात् चतुर्थी । गृहैर्दरैर्मन्थन्ते स-

জ্ঞচ্ছন্তে ইতি গৃহমেধিন: । 'দারেণ্বপি গৃহা' ইত্যমর: । 'জায়া চ গৃহিণী গৃহ'মিতি হল্যযুগ: । মেধু সঙ্গমে ইতি ধাতোর্ণিনি: । এমির্বিশেষণৈ: পৰোপকারিত্ব', সত্যবচনত্ব' যশ:পরত্ব', পিতৃণাং দারসংগ্রহদ্বারা পুত্রোৎপাদনে ন ঋণমুক্তত্বঞ্চ বিবক্ষিতানি ॥

৮। শৈশব ইতি । শিশোর্ভাব: শৈশব: বাল্যম্ । প্রাণভৃজ্জাতি-ব্যবচনাঙ্গাৎ ইত্যজ্ প্রত্যয়: । 'শিশুত্ব' শৈশব' বাল্য' ইত্যমর: । তস্মিন্ বয়সি अभ्यस्तविद्यानाम् अभ्यस्ता: शिक्षिता विद्या यै: तेषाम्, एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षित: । यू नो भाव: यौवनं तारुण्यम् । युवादित्वादण् 'तारुण्यं यौवनं' सम' ইত্যমর: । তস্মিন্ বয়সি বিষয়ৈষিণাং বিষয়ান্ ইচ্ছন্তি যে তেষাম্ ভোগামিলাষিণাম্, एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षित: । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् । "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" ইতি বুজ্ । 'বার্দ্ধক' বৃদ্ধসঙ্ঘাতে বৃদ্ধত্বে বৃদ্ধকর্মণীতি বিশ্ব: । তস্মিন্ বার্দ্ধকে বয়সি মুনীনাং वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम्, एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षित: । अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन, न तु रोगाद्यभिभवेन । योग: सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु' ইত্যমর: । তনু' দেহ' ত্যজন্তীতি তনুত্যা-জাম্ দেহত্যাগিনাম্ । कायो देह: क्लीवपुंसो: स्त्रियां मूर्त्तिस्तनुस्तनू'-রিত্যমর: । "অন্যেभ্যোऽपि दृश्यते" ইতি কিপ্ । एतेन भिक्ष्याश्रमो विवक्षित:, तेन मोक्षलाभ: सूच्यते ॥

৯। রঘূণামিতি । সোঃ লব্ধপ্রবেশ: তনুবাগ্বিমবোঃপি স্বল্য-বাণীপ্রসরোঃপি সন্ তेषাং রঘূণাং গুণৈস্তদুগুণৈ: আজন্মশুদ্ধত্বাদিমি: কর্তৃমি: কণ' মম শ্রোত্রমাগত্য চাপলায় চাপল' চপলকর্ম অবিমৃশ্য-করণরূপ' কর্তৃম্ । যুवादিত্বাৎ কর্মণ্যণ্, 'ক্রিয়ার্থোপপদস্যে'ত্যাদিনা চতুর্থী । প্রণোদিত: প্রেরিত: সন্ রঘূণাম্ অন্বয়' তদ্বিষয়প্রবন্ধ' বক্ষ্যে ॥ [চাপলায় প্রমোদিত: ইতি বল্লভ: তদুগুণৈ: তথা প্রমোদ' প্রাপিত: যথা চাপল' কর্তৃ' প্রবৃত্ত: সন্ বক্ষ্যে ইত্যর্থ: ॥]

৫ অনুবাদ । বাঁহারা জন্ম হইতেই পুত্র, বাঁহারা অভিনবিত ফললাভ না হওয়া পর্যন্ত আরক ক্রিয়ায় অনুষ্ঠানে ক্রান্ত হইতেন না, বাঁহারা সমাগরা পৃথিবীর অধীভর ছিলেন, বাঁহাদিগের ব্রথগতি স্বর্গলোকেও অপ্রতিহত ছিল; (৬) বাঁহারা যথাবিধি অগ্নিতে আহুতি প্রদান করিতেন, বাঁহারা অর্থীদিগের ইচ্ছানুরূপ ফলপ্রদানে কখনই পরাভূত হইতেন না, বাঁহারা অপরাধীদিগের অপরাধানুরূপ শাস্তি বিধান করিতেন, বাঁহারা যথোপায় রাজকার্য্যানুষ্ঠানে জাগরিত হইতেন; (৭) বাঁহারা দানাদি সংক্রিয়ার ব্যয়ে অজ্ঞাই অর্থ সঞ্চয় করিতেন, বাঁহারা সত্য কহিবার অনুরোধে সত্য মিতভাষী ছিলেন, বাঁহারা যশোলাভের অজ্ঞাই দিগ্‌বিজয় করিতেন, বাঁহারা বংশরক্ষা হেতুই দার-পরিগ্রহ করিতেন; (৮) বাঁহাদিগের শৈশবকালেই সমস্ত বিদ্যা অভ্যস্ত হইত, বাঁহারা

যৌবনে ভোগ স্থানুভব করিতেন, এবং বৃদ্ধবয়সে মুনিবৃত্তি অবলম্বন ও শেখ অবস্থার যোগবলে দেহভাগ করিতেন ; (২) আমি তাদৃশ গুণগরম্পরা-বিভূষিত রঘুদিগের বংশাবলী কৌত্ব করিব । আমার বাগ্‌বিভব অল্প হইলেও রঘুবংশীয়দিগের গুণরাশি আমার কর্ণে প্রবেশ করিগাই যেন আমাকে এই অবিমৃশ্যকারীর কার্য্যে প্রবর্তিত করিতেছে ॥

তং সন্তঃ শ্রোতুমর্হন্তি সদসদ্ব্যক্তিহেতবঃ ।

হেমঃ সংলক্ষ্যতে ছানৌ বিশুদ্ধিঃ শ্যামিকাপি বা ॥ ১০ ॥

১০ অঃ । সদসদ্ব্যক্তিহেতবঃ সন্তঃ তং শ্রোতুম্ অর্হন্তি, (তথাপি) অযৌ হেমঃ বিশুদ্ধিঃ অপি বা শ্যামিকা সংলক্ষ্যতে ॥ বাচ্য—সঃ সদসিঃ শ্রোতুমর্হন্তি সদসদ্ব্যক্তিহেতুभिঃ, সংলক্ষ্যন্তি বিশুদ্ধিঃ শ্যামিকামপি বা ।

১০ । সম্ভ্রতি স্বপ্রবন্ধররোক্ষার্থং সতঃ (সজ্ঞানান্) প্রার্থয়তে—তমিতি । তং রঘুবংশাখ্যং প্রবন্ধং সদসতোগুণদোষयोঃ ব্যক্তে বিচারস্য হেতবঃ কর্তারঃ সন্তঃ সাধবঃ শ্রোতুমর্হন্তি । তথাহি—হেমো বিশুদ্ধিঃ নির্দোষরূপং শ্যামিকাপি লোহান্তরসংসর্গাत्मকো দোষোऽপি বা অনৌ সংলক্ষ্যতে নান্যত্র, তদ্বৎ অত্রাপি সন্ত এব গুণদোষবিরেকাधिकारिणः, नान्ये इति भावः । [অত্রানুরূপশ্লোকম্ —“সন্তঃ পরীক্ষ্যান্যতরভ্রমজন্তে, মূঢ়ঃ পরপ্রত্যয়নে-
বুদ্ধিঃ ।” “উপদেশং বিদুঃ শুদ্রং সন্তস্তমুপদেশিনঃ । শ্যামায়তে ন যুष्मासु
यः काञ्चनमिवानिषु ॥”]

১০ অনুবাদ । সদসদ্ব্যবেকজ্ঞানমম্পন্ন পণ্ডিতরাই যেন আমার এই প্রবন্ধ শ্রবণ করেন, কারণ অগ্নিতেই স্বর্ণ পরীক্ষিত হইলে তাহার বিশুদ্ধি বা (ধারসত্ত্ব) বিমিশ্রতা পরীক্ষাত হইয়া থাকে ।

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीया मनीषिणाम् ।

आसीन्महोक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥

১১ অঃ । মনৌষিণা মাননীয়ঃ বৈবস্বতঃ নাম মনুঃ ছন্দসাং প্রণব ইব মহৌক্ষিতাম্ আয়ঃ আদৌ ॥ বাচ্য—বৈবস্বতেন মনুনা মাননীয়েন অমুষ্যত আদৌ প্রববেনেব ।

১১ । বর্ণ্যং বস্তুপক্ষিপতি (প্রস্তৌতি)—বৈবস্বত ইতি । মনসঃ ইষিণো মনৌষিণো ধোরাঃ বিজ্ঞাস ইতি যাবত্ । পৃগোদরাদিত্বাৎ সাধুঃ । তেবাং মাননীয়ঃ পূজ্যঃ মনৌষিণায়িত্যত্র কতঁরি ষষ্ঠী । ছন্দসাং বেদানাম্ । ‘ছন্দঃ পথ্যে চ বেদে চে’তি বিশ্বঃ । প্রণবঃ প্রণূয়তে সংক্ষেপতঃ স্তূয়তে অনেন ইতি ओङ्कार इव, महौ क्षयन्ति ईशते इति महौक्षितः क्षितीश्वराः क्षिधातोरैश्वर्यार्थात् क्रिप् तुगागमश्च । क्षियन्ति इति लिपिकरप्रमाद-
जम् क्षयतेरेव ऐश्वर्यार्थत्वात्, न तु क्षियते ; अस्य वासगत्यर्थत्वात् । ।

আজ্ঞাভুলবিত ছিল এবং তিনি শালবৃক্ষের আশ্রয় উন্নত ছিলেন; তাঁহাকে দেখিলেই বোধ হইত যেন অশ্রু বিপন্নপ্রাণকারী মৃত্তমান ক্ষত্রিয়ধর্ম্ম স্বকার্যকুশল শরীর পরিত্যক্ত করিয়া পৃথিবীতে প্রাণত্যাগ করিয়াছে ॥

সর্ব্বাতিরিক্তসারেণ সর্ব্ব'-তেজোঃসিদ্ধিমাভিবা ।

স্থিতঃ সর্ব্বোন্নতেনোর্ব্বী' ক্রান্ত্বা মেরুবাৎসনা ॥ ১৪

১৪ অঃ । (পুনঃ ক্রান্ত্বা : সঃ) সর্ব্বাতিরিক্তসারেণ সর্ব্বতেজোঃসিদ্ধিমাভিবা সর্ব্বোন্নতেন আত্মনা মেরুঃ ইব সর্ব্বী' ক্রান্ত্বা (আক্রম্য) স্থিতঃ ॥ বাচ্য—স্থিত' মেরুবে ।

১৪ । সর্ব্বাতিরিক্তেতি । সর্ব্বাতিরিক্তসারেণ সর্ব্বোর্ব্বী' ভূতৈঃ সতি-রিক্তঃ অধিকঃ সারো বলং यस্য তেন 'সারো বলে স্থিরাংশে চ' ইত্যমরঃ । সর্ব্বাণি ভূতানি তেজসা অসম্ভবতীতি সর্ব্বতেজোঃসিদ্ধিমাভিবা তেন, সর্ব্বোর্ব্বী' ভূতৈঃ আত্মনা শরীরেণ । 'আত্মা দেহে ধৃতৌ জোষে স্বভাৱে পরমাत्मনৌ'তি বিশ্বঃ । মেরুবি সর্ব্বী' ক্রান্ত্বা আক্রম্য স্থিতঃ । মেরাবপি বিশেষণানি তুস্তানি । "অষ্টাভিষু সুরেন্দ্রাণাং মাভাবিনির্নিশ্চিতৌ নৃপঃ" । তস্মাদসম্ভবত্বে সর্ব্বভূতানি তেজসে"তি মনুস্বচনাদ্রাজঃ সর্ব্বতেজোঃসিদ্ধিমাভিব' জ্ঞেয়ম্ ॥

১৪ অনুবাদ । তিনি সর্ব্বোৎকর্ষশীল সর্বাধিক সারবান, সকল ভেদের অভিব্যক্তি এবং সর্ব্বোন্নত দেশ দ্বারা ভূমণ্ডল আক্রমণ করিয়া গিরিবর যেকোন আশ্রয় বিলাস করিতেন ।

আকারসদৃশপ্রজ্ঞাঃ প্রজ্ঞয়া সদৃশাগমঃ ।

আগমৈঃ সদৃশারম্ভ আরম্ভসদৃশোদয়ঃ ॥ ১৫

১৫ অঃ । (ক্রান্ত্বা :) আকারসদৃশপ্রজ্ঞাঃ প্রজ্ঞয়া সদৃশাগমঃ আগমঃ; সদৃশারম্ভঃ আরম্ভঃ সদৃশোদয়ঃ (আদৌ) ॥ বাচ্য—প্রজ্ঞা, সদৃশাগমেন সদৃশারম্ভেণ, সদৃশোদয়েন ।

১৫ । আকারেতি । আকারেণ মূর্ত্ত্যা সদৃশৌ প্রজ্ঞা यस্য সঃ, প্রজ্ঞয়া সদৃশাগমঃ প্রজ্ঞানুরূপশাস্ত্রপরিচয়ঃ, আগমৈঃ সদৃশ আরম্ভঃ কর্ম্ম यस্য সঃ তথোক্তঃ, আরম্ভ্যতে ইতি আরম্ভঃ কর্ম্ম তদ্বদৃশ উদয়ঃ ফলসিদ্ধির্যস্য সঃ তথোক্তঃ ।

১৫ অনুবাদ । তাঁহার যেকোন আকৃতি, বুদ্ধিও তদনুরূপ ভীষণ ছিল; বুদ্ধির অনুরূপ শাস্ত্রজ্ঞান ছিল; শাস্ত্রজ্ঞানমণ্ডল কার্য্যানুষ্ঠান ছিল এবং কার্য্যানুষ্ঠানের অনুরূপ ফললাভ হইত ।

ভৌমকান্তৈর্নৃপগুণৈঃ স বম্বুভোপজীবিনাম্ ।

অধুষ্টাভিগম্যস্ত যাদোরবৈরিবার্ণবঃ ॥ ১৬

১৬ অঃ । সঃ ভৌমকান্তৈঃ নৃপগুণৈঃ যাদোরবৈঃ অর্থং ইব উপজীবিনাম্ অধুষ্টাভিগম্যঃ অধুষ্টাভিগম্যঃ ॥ বাচ্য...তেন বম্বুভৈ (বম্বুভৈ) অধুষ্টাভিগম্যেণ অর্থং ইব ।

১৬ । ভৌমৈতি । ভৌমৈঃ কান্তৈঃ নৃপগুণৈঃ রাজগুণৈঃ তেজঃপ্রতাপাদিभिঃ

कुलशीलदाक्षिणादिभिश्च सः दिलीपः उपजीविनाम् आश्रितानां यादोमिः
जलजोवैः । 'यादांसि जलजन्तवः' इत्यमरः । रत्नैश्च अणुव इव अष्टयः
अनभिभवनीयश्च अभिगम्य आश्रयणोयश्च बभूव ॥

१७ अश्ववाह । त्रिवर्ण जलजस्तृणैश्च अवस्थानं हेतुं मयूखं यैरूपं अभिगम्य नरे
अथच तस्मिन्निहितं रत्नादिनां तेषां नोदकं अभिगम्य ओदयित्वा वाक्ये, राजा त्रिवर्ण
तत्तद्वर्णं त्रिवर्ण एव कर्मणोः राजस्तृणं आश्रितगणैश्च अश्वं च अभिगम्य हिनोत् ॥

रेखामात्रमपि क्षुब्धामनोर्वत्सलः परम् ।

न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नैमिहत्यः ॥ १७

१७ अः । नियन्तुः तस्य नैमिहत्यः प्रजा आत्मनोः क्षुब्धत्वं नः परं रेखामात्रमपि न व्यतीयुः ॥

वाच्य—व्यतीये प्रजाभिः नैमिहत्यभिः ।

१७। रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिस्तकस्य सारथेः तस्य दिलीपस्य
सम्बन्धिन्यः नेमानां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः
'चक्रधारा प्रधिर्नैमिः' इति यादवः । 'चक्र' रथाङ्गं तस्यान्ते नैमिः स्त्रो
स्यात् प्रधिः पुमान् इत्यमरः । प्रजाः, आ मनोः मनुमारभ्य इत्यभि-
विधिः, पदद्वयं चैतत् समासस्य विभाषितत्वात् । क्षुब्धत्वं अभ्यस्तात्
प्रहताश्च वत्सलः आचारपद्धतेः अध्वनश्च परम् अधिकम् इतस्तत् इत्यर्थः ।
रेखा प्रमाणमस्त्विति रेखामात्रं रेखाप्रमाणम् ईषदपीत्यर्थः । 'प्रमाणे
द्वयसज्' इत्यादिना मात्रच्-प्रत्ययः । परशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुः
न अतिक्रान्तवत्यः । कुशलसारथिप्रेषिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्व-
क्षुब्धमार्गं न जहुरिति भावः ॥

१९। अश्ववाह । स्निग्धं सारथि-चालितं रथं चक्रे यैरूपं अश्वनेमिश्च रेखायां
अतिक्रम्य कत्रे ना, सेहेरूपं नासन-निपुणं महाशक्तिं त्रिवर्णं नासनं त्रिवर्णं अश्वं, मयूखं
महाशक्तिं अचलितं, नीतिमार्गं अगुमात्रं च अतिक्रम्य कत्रितं ना ॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८

१८ अः । सः प्रजानां भूत्यर्थम् एव ताभ्यः बलिम् अग्रहीत्, (तथाहि) रविः सहस्रगुणम्
उत्सृष्टुं रसम् आदत्ते ॥ वाच्य—तेन बलिं रयाहि । आदीयते रसो रविषा ।

१८। प्रजानामिति । सः राजा प्रजानां भूत्यर्थं अर्थाय, भूत्यर्थं
वृद्धार्थम् एव । अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, यद्वच-
क्रिया विशेषणश्चेतत् । ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करम् अग्रहीत् ।
'भागधेयः करो बलिः' इत्यमरः । तथाहि—रविः सहस्रं गुणं यस्मिन्
कर्माणि तत् यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधा उत्सृष्टुं दातुम् । उत्सृज-
न-

क्रियाविशेषणञ्चैतत् । रसम् अम्बु आदत्ते गृह्णाति । 'रसो गन्धे रसे' स्वादे तिक्तादौ विषरोगयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे' इति विश्वः ॥

१८ अनुवाद । তিনি অম্বাদিগের হিতসাধন নিমিত্তই তাহাদিগের নিকট কল্পগ্রহণ করিতেন ; অর্থাৎ দেহ মহত্বশূণ্য প্রতিপাদন করিবার নিমিত্তই রস গ্রহণ করিতা থাকেন ।

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुशिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥ १९

१९ अः । तस्य सेना परिच्छदः आसीत् शास्त्रेषु अकुशिता बुद्धिः धनुषि च चातता मौर्वी । द्वयमेव अर्थसाधनं (बभूव) ॥ वाच्य—सेनया परिच्छदेन अभूयत । द्वयेन अर्थसाधनेन । अकुशिताया बुद्ध्या । चाततया मौर्व्या ।

१९ । सम्प्रति बुद्धिशौर्यसम्पन्नस्य तस्य अर्थसाधनेषु परानपेक्षत्वंमाह येनेति । तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलं, परिच्छाद्यते अनेनेति परिच्छदः उपकरणं बभूव ह्यत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्ययः । 'ह्लादेर्घेऽङ्गुपसर्गस्य' इति उपधाङ्गस्यः । अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयम् एव, शास्त्रेषु अकुशिता अव्याहता बुद्धिः । 'व्यापृता' इत्यपि पाठः । धनुषि आतता आरोपिता मौर्वी च । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इत्यमरः । नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

१९ अनुवाद । চতুরঙ্গ বল কেবল তাঁহার ছত্রচামরাতির আর জাৰ্বীত উৎকর্ষণ মাত্র ছিল ; আত্ম ব্যতীতই তুষ্টি ও ধনুকে সংযোজিত ব্যা এই উভয় দ্বারাই তাঁহার অস্ত্রোজ্ঞান সম্পন্ন হইত ॥

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेक्षितस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २०

२० अः । संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेक्षितस्य च तस्य प्रारम्भाः प्राक्तनाः संस्कारा इव फलानुमेया (पासन्) वाच्य-फलानुमेयैः प्रारम्भैः संस्कारैः प्राक्तनैः अभूयत ।

२० । राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह—तस्येति । संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य । 'वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रः' इत्यमरः । शोकहर्षादिसूचको भूकुटिमुखरागादिः आकारः, इक्षितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा । 'इक्षितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिः' इति सज्जनः । गूढे आकारेक्षिते यस्य स्वभावचापलात् भ्रमपरम्परया मुखरागादिलिङ्गैर्वा अदृश्यगामिमन्त्रस्य तस्य, प्रारभ्यन्ते इति प्रारम्भा' सामादुपपायप्रयोगाः, प्रागित्यव्ययेन पूर्व-जन्म उच्यते, तत्र भवाः प्राक्तना । 'सायं चिर' इत्यादिना टुल्यप्रत्ययः । संस्काराः पूर्वकर्मवासनाः इव फलेन कार्येण अनुमेयाः अनुमातुं योग्याः पासन् । अत्र याज्ञवल्करः,—'मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्ष्यात् यथा तत्र विदुः कर्मणामाफलोदयात्' इति ॥

२० अश्रुवाद । ठाँहार मङ्गला एव आकार इति एतद् गृहं हिम वे, केहै ठाँहार
अश्रुगतं ताव वृत्तिं समर्थ इहेत ना ; अतएव ठाँहार कार्यकलाप येन आत्मन
संस्कारेण तां कृत्वा कलदात्राहै अश्रुमेर इहेत ॥

जुगोपात्मानमवस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अगृध्नु राददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ २१

२१ अः । सः अवस्थाः सन् आत्मानं जुगोप, अनातुरः सन् धर्मं भेजे, अगृध्नुः सन् अर्थम्
आददे, असक्तः सन् सुखम् अन्वभूत् । वाच्य—तेन अवसतेन आत्मा जुगुपे, अनातुरेण धर्मः,
अगृध्नुना अर्थः, असक्तेन अन्वभावि ।

२१ । सम्प्रति सामाद्युपायान् विनैव आत्मरक्षादिकं कृतवान्
इत्याह—जुगोपेति । अवस्तः अभीतः सन् 'वस्तो भीरुभीरुक-भी[रु]लुक्ता'
इत्यमरः । आसोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वात् 'एव
आत्मानं शरीरं जुगोप । * रक्षितवान् इत्यर्थः । अनातुरः अरुन् एव धर्मं
सुकृतं भेजे अर्जितवानित्यर्थः । अगृध्नुः अगर्हणशील एव अर्थमाददे
स्वीकृतवान् । 'गृध्नुस्तु गर्हनः । लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक् समी लोलुप-
लोलुभा' इत्यमरः "वसिष्ठधिरुषिचिपिः क्तः" इति क्तुप्रत्ययः । असक्तः
आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ।

२१ । त्विनि जित ना इहेता आश्रयका करितेन, कथ ना इहेता धर्मोपासकन
करितेन, लोभहीन इहेता अर्थसंग्रह करितेन एव आसक्तिन्य इहेता विषय सख
भोग करितेन ।

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे ज्ञाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२

२२ अः । ज्ञाने (सति) मौनं, शक्तौ (सत्यां) क्षमा, त्यागे (सति) ज्ञाघाविपर्ययः (अतएव)
तस्य गुणाः गुणानुबन्धित्वात् सप्रसवा इव (बभूवुः) ॥ वाच्य—मौनेन, क्षमया, ज्ञाघाविपर्ययेण,
गुणैः सप्रसवैः इव (अभूयत) ।

२२ । परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह—
ज्ञान इति । ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्मन्यमनं, यथाह
कामन्दकः—'नान्योपतापि वचनं मौनव्रतचरिण्युते ति शक्तौ प्रतीकार-
सामर्थ्येऽपि क्षमा अपकारसहनम् । अत्र चाणक्यः—'शक्तानां भूषणं
क्षमेति । त्यागे वितरणे सत्यपि ज्ञाघाया विकत्यनस्य विपर्ययः अभावः ।
अत्राह मनुः—'न दत्त्वा परिकौर्त्तये'दिति । इत्यं तस्य गुणाः ज्ञानादयः
गुणैर्विरुद्धैर्मानादिभिरनुबन्धित्वात् सहचारित्वात् सह प्रसवो जन्म येषां ते

* असत्यपि भवति त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य आद्यसाधनम् आत्मा अतः आत्मरक्षणम्
अचिन्तम् इति ।

सप्रसवाः सोदरा इव अभूवन् । विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन् अविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ।

निर्गलितार्थः—स्वभावतः पृथक्स्थानस्थितिशीला अपि ज्ञानमौनादयो गुणाः तदेकाधारबाह-
लोभात् सङ्गं वैरं तत्पूरितम् ।

२२ । ज्ञानसङ्घेऽपि तानि शोभो हर्षेण धाकितेन, भक्तिमङ्घेऽपि तौहारा कमा हिन
एवः दानं करिष्या तानि कदाचि आञ्जनाया करितेन ना । एहेकं पत्रम् विरोधो
ज्ञानमौनादि गुणसङ्घं महामन्त्रेण न्यात्र तौहारा शरीरे विज्ञानमान हिन ।

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।

तस्य धर्मरतेरासीद्ब्रह्मत्वं जरसा विना ॥ २३

२३ अः । विषयैः अनाकृष्टस्य विद्यानां पारदृश्वनः धर्मरतेः तस्य जरसा विना ब्रह्मत्वं आसीत् ॥
वाच्य—ब्रह्मत्वेन अभूयत ।

२३ । द्विविधं ब्रह्मत्वं ज्ञानेन वयसा च, तत्र तस्य ज्ञानेन ब्रह्मत्वमाह—
अनाकृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिः । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया
अमा' इत्यमरः । अनाकृष्टस्य अवशोक्तस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पार-
दृश्वनः पारम् अन्तं दृष्टवतः । दृष्टेः कृष्णः । धर्मरतियस्य तस्य राज्ञः
जरसा जरया विना । 'विस्त्रसा जरा' इत्यमरः । 'प्रसङ्गादिभ्योऽङ् इति
अङ् प्रत्ययः । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' इति जरसादेशः । ब्रह्मत्वं वार्धक्यम्
आसीत् । तस्य युनोऽपि विषयवेराग्यादिज्ञानगुणसम्पत्त्या ज्ञानतो ब्रह्मत्व-
मासीदित्यर्थः । नाथसु चतुर्विधं ब्रह्मत्वमिति ज्ञात्वा 'अनाकृष्टस्य' इत्यादिना
विशेषणतयेण वेराग्यज्ञानशालब्रह्मत्वान्मुक्तानीत्युच्यते ।

निर्गलितार्थः—वैराग्यब्रह्मत्वं ज्ञानब्रह्मत्वं शीलत्वं वयोब्रह्मत्वेति चतुर्विधं ब्रह्मत्वं । तस्य
पूर्वोक्तमेव द्विविधं ब्रह्मत्वं ज्ञातम् इति ।

२७ । शक्र, शक्र, रूप, रस प्रकृति विषयभोगे अवलोक्यते, निश्चिन्तितं विज्ञानं पौत्रपौत्रौ,
धर्मशूत्रक राज्ञा निगोपेन जरा वातीतं ब्रह्म जन्मशाहिन ।

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४

२४ अः । विनयाधानात् रक्षणात् भरणादपि स प्रजानां पिता (आसीत्) तासां पितरः केवलं
जन्महेतवः आसन् ॥ वाच्य—तेन पिता, पित्रभिः जन्महेतुभिः (अभूयत) ।

२४ । प्रजानामिति । प्रजायन्ते इति प्रजाः जनाः । 'उपसर्गे च
संज्ञायाम्' इति उपप्रत्ययः । 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' इत्यमरः । तासां
विनयस्य शिक्षायाः आधानात् करणात् सम्भारप्रवर्तनात् इति यावत्
रक्षणात् भयहेतुभ्यः त्राणात्, आपन्निवारणात् इति यावत् । भरणात्
अन्नपानादिभिः पोषणादपि । अपि समुच्चये । सः राजा पिता अभूत् ।

तासां पितरसु जन्महेतवः जन्ममात्रकत्तारः केवलमुत्पादका एव अभूवन् । जननमात्र एव पितृणां व्यापारः, सदा शिञ्चारक्षणादिकन्तु स एव करो-
तीति तस्मिन् पितृत्वव्यपदेशः । आहुश्च, 'स पिता यस्तु पोषकः' इति ।

२४ । अजादिगणैश्च भिक्षाविधानं, रक्षणं एव च पोषणं हेतू तस्मिन् तांशदिगणैश्च पिता
हि जनेन, तांशदिगणैश्च पिता रक्षणं अजापिता हि जनेन ।

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनौषिणः ॥ २५

२५ अः । स्थित्यै दण्ड्यान् दण्डयतः प्रसूतये परिणेतुः मनौषिणः तस्य अप्यर्थकामौ अपि धर्म एव
आस्ताम् ॥ वाच्य—अर्थकामाभ्याम् (अभूवत) ।

२५ । स्थित्यै इति । दण्डम् अर्हन्तीति दण्ड्याः । 'दण्डादिभ्यो
यः' इति यप्रत्ययः । 'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चेवाप्यदण्डयन् ।
अयमो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥' इति शास्त्रवचनात् । तान्
दण्ड्यान् एव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठायै दण्डयतः शिञ्चयतः प्रसूतये भक्तानाय
एव परिणेतुः दारान् परिगृह्यतः मनौषिणः विदुषः दोषघ्नस्य इति यावत् ।
'विद्वान् विपश्चिद् दोषघ्नः सन् सुधोः कोविदो बुधः । धीरो मनोवी'
इत्यमरः । तस्य दिलीपस्य अप्यर्थकामौ अपि धर्म एव आस्तां जातौ ।
अस्ते लब्धः । अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्नीकस्थापनप्रजोत्पादनरूप-
धर्मार्थत्वेन अनुष्ठानात् अर्थकामावपि धर्मशेषनामापादयन् स राजा धर्मो-
त्तरोऽभूदित्यर्थः । आह च गौतमः,—'न पूर्वाङ्गमध्यन्दिनापराह्णानफलान्
कुर्यात्, यथाशक्ति धर्मार्थं क्रामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यात्' इति ।

निर्गलितार्थम्—न खल्वसौ सखा लोभोऽपहतचेताः सन् विवाहिकारम्भतमयथादण्डं प्रजासु
प्रयुज्य ताभ्यो धनसंयुक्तमार्गैर्न अतस्तस्य धनसंयुक्तो धर्मानुगत एवासीत् । दारपरिग्रहमपि
सन्तानोत्पादनार्थमेव कृतवानसौ न तु इन्द्रियवृत्तिं चरितार्थयितुम्, अतः परिणयोऽपि तस्य धर्म-
मूलक एव पुत्रोत्पादनेन पितृव्यव्यक्तिरिति तत् धर्मशास्त्रसम्मतमेव । तथाच "पुत्रार्थं क्रियते
भार्या पुत्रपिण्डप्रयोजनम् ।" इत्यादिधर्मशास्त्रम् ।

२६ । तस्मिन् उच्छृङ्खलतानिवासरणैश्च अथ नृणां दिगणैश्च नृणां हि जनेन (किञ्च अर्थ-
मन्त्रेणैश्च अथ नरैः) । पूजनादकार्यमनाद्यै तस्मिन् दारपरिग्रहं करिष्याहि जनेन (हे हि जनेन-
पितृगणैश्च अथ नरैः) इत्यत्राऽऽनेने मनौषी दिगणैश्च अर्थ एव च कामं धर्मश्चैव नृणां
हेतुः हि ।

दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मधवा दिवम् ।

सम्पद्दिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६

२६ अः । सः यज्ञाय गां, मधवा शस्याय दिवं दुदोह, उभौ सम्पद्दिनिमयेन भुवनद्वयं दधतुः ॥
वाच्य—तैर्न गौः, मधवता घ्नोः दुदोह । उभाभ्याम् दधे ।

२६। दुदोहेति सः राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह, करग्रहणेन रिक्तां चकार इत्यर्थः मघवा देवेन्द्रः शस्त्राय शस्त्रं वह्नियितुं दिवं स्वर्गं दुदोह, व्युलोकात् महीलोके वृष्टिसुत्यादयामास इत्यर्थः । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना यज्ञशस्याभ्यां चतुर्थी । एवमुभौ सम्पदः विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्रलोकम्, इन्द्रश्च उदकेन भूलोकं पुषीष इत्यर्थः । उक्तञ्च दण्डः नीती—'राजा त्वर्थान् समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघ- वाहस्तु मङ्गतीं वृष्टिमावहेत् ।' इति ।

२७। तनि पृथिवौ हहेते करग्रहणं करिषा हेहेत्तत्र क्षीतिर वज्रं वज्रं करिषेतेन एव हेहेत्तत्र क्षीति हहेत्तत्र मन्त्राणि वरुनेन निमित्तं वर्णं हहेते वात्रि वर्णं करिषेतेन ; एहेत्तत्र तीर्हात्रा उडत्तत्र पञ्चमत्तत्र मन्त्रात् विनिमयं वात्रा उडत्तत्र लोकं पापनेन करिषेतेन ।

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।

व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तत्स्करता स्थिता ॥ २७

२७ अः । राजानः रक्षितुः तस्य यशः न अनुययुः किल, यत् [यस्मात्] तत्स्करता परस्वेभ्यः व्यावृत्ता [सती] श्रुतौ स्थिता ॥ व्याख—राजनिः अनुयये, तत्स्करतया व्यावृत्तया स्थितम् ।

२७। न किलेति । राजानः अन्ये नृपा रक्षितुः मयेभ्यस्मातुः तस्य राज्ञः यशः न अनुययुः किल न अनुचक्रुः खलुः । कुतः, यत् यस्मात् कारणात् तत्स्करता चोर्थं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यः व्यावृत्ता सती ? श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहर्त्यान्तराभावात् [अपहारिणस्योत्तरस्य अपभावात्] तत्स्करशब्द एव अपहृत इत्यर्थः । अथवा 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता, न तु स्वरूपतोऽस्ति इत्यर्थः । [स्वपुण्यवन्त्यासुतघोटकाडिम्बवत् तत्स्करशब्दः तस्मिन् राजनि महीं शासति निरर्थक एव भासोदिति] ।

२७। अज्ञाञ्च नरपतिगणं तीर्हात्र वनेन अश्रुकरणं करिषेतेन मर्षं हन नाहे, कात्रेण तीर्हात्र शीमनममरे चोर्ध्वाश्रुतिर गेनम्रात्र हिन ना ; अतएव उडत्तत्रा पञ्चमत्तत्रा पञ्चमत्तत्रा विव्रत हहेत्तत्र केवलं मन्त्रमात्रेहै अवहित हिन ।

द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्मै यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासौदङ्गुलौवोरगक्षता ॥ २८

२८ अः । द्वेष्योऽपि शिष्टः पार्त्तस्य औषधं यथा तस्य सम्मतः आसौत, प्रियोऽपि दुष्टः उरग- क्षता अङ्गुलीव तस्य त्याज्य आसौत ॥ व्याख—द्वेष्येण शिष्टेन औषधेन सम्मतेन अभूयत । प्रियेण दुष्टेन, उरगक्षतया अङ्गुली इव त्याज्येन ।

२८। द्वेष्य इति । शिष्टः जनः द्वेष्यः शत्रुः अपि पार्त्तस्य रोगिणः औषधं

যথা ঔষধম্ ইব তস্য সম্মতঃ অনুমতঃ আশীত্, দুষ্টঃ জনঃ প্রিয়ঃ অপি
প্রোমাশ্চদৌভূতোঃপি ভরগচ্ছতা সর্পদৃষ্টা অঙ্কলী ইব 'ছিন্দ্যাৎ বাহুমপি
দুষ্টমাক্ষনঃ' ইতি ন্যায়াৎ । ত্যাজ্যঃ আশীত্ । তস্য শিষ্ট এব বস্তুঃ, দুষ্ট
এব শত্রুরিত্বর্থঃ ।

২৮। যেহা ব্যক্তি ও নিষ্টে হইলে, পীড়িত ব্যক্তির নিকটে ঔষধের ন্যায় তাঁহার
নিকটে সমাদৃত হইত এবং প্রিয়ব্যক্তিও দুষ্টে হইলে সর্পদৃষ্টে অঙ্কলীর ন্যায় তিনি
তাঁহাকে পরিত্যাগ করিতেন ।

তং বেধা বিদধে নূনং মহাভূতসমাধিনা ।

তথাহি সর্বং তস্যা সন্ পরার্থেকফলা গুণাঃ ॥ ২৯

২৯ অঃ। বেধা মহাভূতসমাধিনা তং বিদধে নূনং, তথাহি তস্য সর্বং গুণাঃ পরার্থেকফলা আসন্ ॥
বাচ্য—বেধসা সঃ, সর্বঃ গুণেঃ পরার্থেকফলৈঃ अभूयत ।

২৯। তস্য পরোপকারিত্বমাহ—তমিতি। বেধাঃ স্রষ্টা। 'স্রষ্টা প্রজাপতি-
বেধা' ইত্যমরঃ। তং দিলোপং, সমাধৌয়তে অনেনেতি সমাধিঃ কারণসামগ্রী,
মহাভূতানাং যঃ সমাধিঃ তেন মহাভূতসমাধিনা, বিদধে সসর্জ নূনং ধ্রুবম্
ইত্যুপেक्षा। তথাহি, তস্য রাজ্ঞঃ সর্বং গুণাঃ রূপরসাদিমহাভূতগুণবদেব
পরার্থঃ পরপ্রয়োজনম্ এব একং মুখ্যং ফলং যेषাং তে তথোক্তাঃ আসন্।
মহাভূতগুণোপমানেন কারণগুণাঃ কার্য্যে সঙ্কামন্তোতি ন্যায়ঃ সূচিতঃ ॥

২৯ নির্মলিতার্থঃ—চিত্তিজলবায়াকাশাঃ পঞ্চভূতানি, এষু চ শ্রেষ্ঠানি পর্বতজলধিসূর্য্যাদীনি,
এতান্যেব মহাভূতানি কথ্যন্তে। বিধাতা হেস্তাদুপাদানৈরিতানি পর্বতাদিরূপচ্চিত্ত্যাदिमहाभूतानि
'নির্মিতানি তৈরৌপাদানৈর্মহাত্মা দিলৌপো নিরসায়ি, যতঃ চিত্ত্যাदीनां রূপরসগন্ধাদিগুণা ইব অস্ম
শ্রীর্থধেয়াদিগুণাঃ কেবলং পরোপকারপ্রয়োজনকা আসন্। তথাহি 'অযমাক্তে জনপরিব্রাণায় বলং ইধৌ,
সত্পাবনিনিয়োগায় ধনং সমগৃহীতু, বিহঙ্কনগৌরবায় বিদ্যামুপার্জ্জয়াসস। অপরে তু জনাঃ
চিত্ত্যাदिभिरेव उपादानैर्निर्मिताः सन्तः परार्थस्वाधेफलकगुणशालिनो भवन्ति, अवच न तथा, अतोऽस्य-
महाभूतनिर्माणीउपादानैर्निर्माणीउत्प्रेक्ष्यं युक्तमिति ।

২৯। বিধাতা নিষ্কর্মে পঞ্চ মহাভূত নির্মাণের উপকরণ দ্বারা দিলৌপকে নির্মিত
করিয়াছিলেন; সেই কারণে তাঁহার গুণরাশি কেবল পরের উপকারের নিমিত্ত
নিয়োজিত হইত ।

স বেলাবপ্রবলয়াং পরিখীকৃতসাগরাম্ ।

অনন্যশাসনামুর্বি' শশাসৈকপুৰীমিব ॥ ৩০

৩০ অঃ। স বেলাবপ্রবলয়াং পরিখীকৃতসাগরাম্ 'অনন্যশাসনাম্ উর্বি' একপুৰীমিব শশাস ॥
বাচ্য—তেন বেলাবপ্রবলয়া পরিখীকৃতসাগরা অনন্যশাসনা উর্ব্যী একপুৰী ইব শশাসে ।

৩০। স ইতি। সঃ দিলৌপঃ, বেলাঃ সমুদ্রজলানি। 'বেলা কুলেঃপি

वारिधिः' इति विश्वः । ताः एव वप्रधलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्याः ताम् । 'स्नाहयो वप्र' मस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीरं प्राप्ततो वृत्तिः' इत्यमरः । परितः खातं परिखा दुर्गवेष्टनं खातम् । 'खातं खेयन्तु परिखा' इत्यमरः । अन्येष्वपि दृश्यते इत्यत्र अपिशब्दात् खनेर्ङप्रत्ययः । अपरिखाः परिखा सम्पद्यमानाः कृताः परिरखीकृताः सागराः यस्याः ताम् । अभूततद्भावे चिः । अविद्यमानम् अत्यस्य राज्ञः शासनं यस्याः ताम् अनन्य-शासनात् उर्वी' पृथ्वी एकपुरोमिव शयान, अनायासेन शासितवान् इत्यर्थः ॥

३० । समुद्रतौर तौहार राज्ञोऽपि प्राचार्यरूप एव समुद्र परिहार नाय हिम ; ईश्वर मध्ये अन्य कान राज्ञोऽपि प्रवृत्त हिम ना ; त्विनि पृथिवीर एकादश्वर इहेना समुद्र भूतञ्च एकटी पृथिवी नाय शासन करिष्याहिमेन ।

तस्य दक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।

पत्नी सुदक्षिणेत्यासौदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१

३१ अ. । तस्य मगधवंशजा दक्षिण्यरूढेन नाम्ना (उपपत्तिता) सुदक्षिणा इति नाम्ना पत्नी अप्सरस्य दक्षिणा इव आसीत् ॥ वाच्य—दंश तया दक्षिणया इव सुदक्षिणेति नाम्ना पत्न्या अप्रयत ।

३१ । तस्येति । तस्य राज्ञः मगधवंशे जाता मगधवंशजा । 'सप्तम्यां जनेर्ङ' इति उपप्रत्ययः । एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्त्तनम् । 'दक्षिणः सरलादारपरच्छन्दानुवर्त्तिषु' इति शाश्वतः । तेन रुढं प्रसिद्धं तेन नाम्ना अप्सरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या पत्नी इव सुदक्षिणा इति प्रसिद्धा पत्नी आसीत् । अत्र श्रुतिः,—'यज्ञो वे गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरस्य' इति । 'दक्षिणाया दक्षिण्यं नाम ऋत्विजो दक्षिण्यत्वं प्रापकत्वं ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य' इति च ॥

३१ । दक्षिणा येन वज्जेर पत्नी, तज्जग मगधवंशप्रभृता दशदक्षिणादि मद्गुण-मन्त्रा सुदक्षिणा नामे तौहार एक मर्थकनाम महर्षिणी हिमेन ।

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥ ३२

३२ अ. । वसुधाधिपः महति अवरोधेऽपि मनस्विन्या तथा लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं मेने ॥ वाच्य—वसुधाधिपेन आत्मा कलत्रवान् ।

३२ । कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः अवरोधे अन्तपुरवर्गे महति सति अपि मनस्विन्या दृढचित्तया परिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्वन्धमया इत्यर्थः, तथा सुदक्षिणया लक्ष्म्या च आत्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने । 'कलत्र-श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

३२ । वसुधाधिपति दिनौपेय अन्यान्य अनेक अङ्गः पूषादिगौ महर्षिणी धाकिले

મનશ્ચિતૌ સૂક્ષ્મિણ એવં રાજનશ્ચૌ એઈ ઉઠ્ય શ્રારાઈ તિનિ આપનાદક કળજવાન્ મન કરિતેન ।

તસ્યામાત્માનુરૂપાયામાત્મજન્મસમુત્સુકઃ ।

વિલમ્બિતફલૈઃ કાલં સ નિનાય મનોરથૈઃ ॥ ૩૩

૩૩ અઃ । સઃ આત્માનુરૂપાયાં તસ્યામ્ આત્મજન્મસમુત્સુકઃ (સન્) વિલમ્બિતફલૈઃ મનોરથૈઃ કાલં નિનાય ॥ વાચ્ય—તેન સમુત્સુકેન કાલઃ નિત્યે ।

૩૩ । તસ્યામિતિ । સઃ રાજા આત્માનુરૂપાયાં તસ્યામ્ આત્મનઃ જન્મ યસ્ય અસૌ આત્મજન્મા પુત્રઃ તસ્મિન્ સમુત્સુકઃ યદા આત્મનઃ જન્મનિ પુત્રરૂપેણ ઉત્પત્તૌ સમુત્સુકઃ સન્ । ‘આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ’ इति श्रुतेः । વિલમ્બિતં ફલં મુત્રપ્રાપ્તિરૂપં યેષાં તૈઃ મનોરથૈઃ કદા મે પુત્રો ભવેત્ इत्याशाभिः કાલં નિનાય વાપયામાસ ॥

૩૦ । તિનિ અનુરૂપા પત્ની સૂક્ષ્મિણાર ગર્ભ હરેતે પ્રજલાતે મયુક્તક હરેશ “કત મિતેન મનોરથ પૂર્વ હરેતે” એઈ ઠિછાતે કાલવાપન કરિતે નાગિતેન ।

સન્તાનાર્થાય વિધયે સ્વભુજાદવતારિતા ।

તેન ધૂર્જગતો ગુર્વૈ સચિવેષુ નિચિન્તિપે ॥ ૩૪

૩૪ અઃ । તેન સન્તાનાર્થાય વિધયે સ્વભુજાત્ અવતારિતા ગુર્વૈ જગતો ધૂઃ સચિવેષુ નિચિન્તિપે ॥ વાચ્ય—સઃ અવતારિતાં ગુર્વૈ ધૂરમ્ ચિન્તિપે ।

૩૪ । સન્તાનેતિ । તેન દિલ્હીપેન સન્તાનઃ અર્થઃ પ્રયોજનં યસ્ય તસ્મૈ સન્તાનાર્થાય વિધયે અનુષ્ઠાનાય સ્વભુજાત્ અવતારિતા અવરોપિતા જગતઃ લોકસ્ય ગુર્વૈ ધૂઃ ભારઃ સચિવેષુ નિચિન્તિપે નિહિતા ॥

૩૪ । તિનિ પ્રજલાંભાનુકૂળ વ્રતાનુષ્ઠાન કરિવાર નિમિત્ત હર્ષહ ભૂતાર આપન હસ્ત હરેતે અવતારિત કરિશા મશ્ચિસ્તે નાસ્ત કરિતેન ।

અથાભ્યર્ચ્ય વિધાતારં પ્રયતી પુત્રકામ્યયા ।

તૌ દમ્પતી વશિષ્ઠસ્ય ગુરોર્જન્મતુરાશ્રમમ્ ॥ ૩૫

૩૫ અઃ । અથ પ્રયતી તૌ દમ્પતી પુત્રકામ્યયા વિધાતારં અભ્યર્ચ્ય ગુરોર્વશિષ્ઠસ્ય આશ્રમં જન્મતુઃ ॥

વાચ્ય—પ્રયતાભ્યાં તાભ્યાં દમ્પતિભ્યામ્ આશ્રમઃ જન્મે ।

૩૫ । અથેતિ । અથ ધુરોઽવતારાનન્તરં પુત્રકામ્યયા આત્મનઃ પુત્રેચ્છયા । કામ્યચ્છ’ इति पुत्रशब्दात् काम्यच्प्रत्ययः । ‘अ प्रत्ययात्’ इति पुत्र-काम्यटातोर्कारप्रत्ययः ततः टाप् । तथा तौ दम्पतौ जायापतौ । राज-दन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात् साधु । प्रयतौ पूतौ विधानारं

ব্রহ্মাণ্যম্ অর্থ্যর্থ্য। ‘স খলু পুস্তার্থিভিরুপাস্যন্তে’ ইতি মান্বিকাঃ। গুরোঃ
কুলগুরোঃ বশিষ্ঠস্য আশ্রমং জগমতুঃ পুস্তপ্রাপ্যুপায়াপেক্ষয়া ইতি শিষ্যঃ ॥

৩৫। অনন্তর তাঁহারা জী-শুরুষে পুস্তনাভবাসনায় প্রজ্ঞাপতির অভ্যর্থনা করিয়া
কুলগুরু বশিষ্ঠদেবের আশ্রমভিত্তিতে প্রস্থান করিলেন।

স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষমেকং স্যন্দনমাस्थितৌ ।

প্রাচুর্ষেণ্যং পয়োবাহং বিদ্যুদৈরাবতাবিব ॥ ৩৬

৩৬ অঃ। স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষম্ একং স্যন্দনম্ আস্থিতৌ (অতএব) (স্নিগ্ধগম্ভীরনির্ঘোষং) প্রাচুর্ষেণ্যং
পয়োবাহম্ আস্থিতৌ বিদ্যুদৈরাবতৌ ইব (স্থিতৌ) ॥ বাচ্য—আস্থিতাভ্যাং বিদ্যুদৈরাবতাভ্যাম্।

৩৬। স্নিগ্ধেতি। স্নিগ্ধঃ মধুরঃ গম্ভীরঃ নির্ঘোষঃ যস্য তম্, একং স্যন্দনং
রথম্। প্রাচুর্ষি ভবঃ প্রাচুর্ষেণ্যঃ। ‘প্রাচুর্ষেণ্য’ ইতি এণ্যপ্রত্যয়ঃ। তং
প্রাচুর্ষেণ্যং পয়োবাহং মেঘং বিদ্যুদৈরাবতৌ ইব আস্থিতৌ আকৃষ্টৌ জগমতুঃ ইতি
পূর্বেণ সম্বন্ধঃ। ইরাঃ আপঃ। ‘ইরা ভূবাক্সুরাশু স্যাৎ’ ইত্যমরঃ।
ইরাবান্ সমুদ্রঃ তত্র ভবঃ ঐরাবতঃ অশ্রমাতঙ্কঃ। ‘ঐরাবতশ্রমাতঙ্ক-
রাবতশ্রমমুক্তভাঃ’ ইত্যমরঃ। ‘অশ্রমাতঙ্কত্বাচ্চাশ্রমত্বাদশ্রমরূপত্বাৎ’
ইতি ছৌরস্বামী। অতএব মেঘারোহণং বিদ্যুত্বাহচর্য্যেণ ঘটতে। কিন্তু
বিদ্যুত ঐরাবতসাহচর্য্যাদেব ঐরাবতৌ সন্না ঐরাবতস্য স্ত্রী ঐরাবতৌতি
ছৌরস্বামী। তস্মাত্ সুস্পষ্টং বিদ্যুদৈরাবতাবিবেতি। একরথারোহণোক্ত্যা
কার্য্যসিদ্ধিবীজং দম্পত্যোরত্যাগসৌমনস্যং সূচয়তি।

৩৬। বর্ষাকালীন জলধরে সমাক্রষ্ট বিদ্যুৎ ও ঐরাবতের ন্যায় তাঁহারা স্নিগ্ধ
গম্ভীর শব্দযুক্ত একই রথে আরোহণ করিয়া গমন করিতে লাগিলেন।

মা ভূদাশ্রমপীড়ৈতি পরিমেয়পুরঃসরৌ ।

অনুভাববিশেষাত্ত সেনাপরিহৃতাবিব ॥ ৩৭

৩৭ অঃ। “মাশ্রমপীড়া মাভূত” ইতি (হৈতোঃ) পরিমেয়পুরঃসরৌ (কিলু) অনুভাববিশেষাত্ত
সেনাপরিহৃতৌ ইব (লব্ধমাতৌ) ॥ বাচ্য—মাশ্রমপীড়য়া মা ভূত।—সরাস্যাং—পরিহৃতাম্ভ্যাম্।

৩৭। মা ভূদিতি। পুনঃ কিস্মতৌ দম্পতৌ? মাশ্রমপীড়া মাভূত
মা অস্থিতি হৈতোঃ। ‘মাড়ি লুড্’ ইत्याশোর্য্যে লুড্ ‘ন মাড্যোগে’
ইত্যঙাগমনিষেধঃ। পরিমেয়পুরঃসরৌ পরিমিতপরিহারৌ, অনুভাববিশেষাত্ত,
তেজোবিশেষাত্ত, সেনাপরিহৃতৌ ইব স্থিতৌ।

৩৭। পাছে গুরুদেবের আশ্রমে কোন উপদ্রব ঘটে এই আশঙ্কায় তাঁহারা
পরিমিত পরিচারক সমভিবাধায়ে গমন করিলেন; কিন্তু তাঁহাদের তেজঃ-
প্রভাবে বোধ হইতে লাগিল যেন তাঁহারা চতুরঙ্গিণী সেনা বেষ্টিত হইয়াই গমন
করিতেছেন।

सेव्यमानौ सुखस्पर्शः शालनिर्यासगन्धिभिः ।

पुष्परेणूत्किरेर्वातेराधूतवनराजिभिः ॥ ३८

३८ अः । (पुनः किञ्चूतौ)—शालनिर्यासगन्धिभिः पुष्परेणूत्किरेः आधूतवनराजिभिः अतएव सुखस्पर्शः वातेः सेव्यमानौ ॥ वाच्य—सेव्यमानाभ्याम् ।

३८ । पुनः कथञ्चूतौ । सुखः शीतलत्वात् प्रियः स्पर्शो येषां तैः, शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिस्यन्दगन्धवद्भिः । ‘शालः सर्जतरुः स्मृतः’ इति शाश्वतः । उत्किरन्ति विक्षिपन्तीति उत्किराः । ‘इगुपध’—इत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः । पुष्परेणूनामुत्किरास्तैः, आधूता मान्धादीषत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वातेः सेव्यमानौ ।

३९ । शालनिर्गामगङ्गाशी ७ पूष्परेणूशृङ्ग सुश्रम्भर्ण मग्नौ वनराजि मन्मन् कम्पित करिशा पश्चिमक्षे तौशानिगेर सेवा करिते नागिन ॥

मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥ ३९

३९ अः । (पुनः कथञ्चूतौ)—रथनेमिस्वनोन्मुखैः शिखण्डिभिः द्विधा भिन्नाः षड्जसंवादिनीः (अतएव) मनोऽभिरामाः केकाः शृण्वन्तौ ॥ वाच्य—शृण्वदभ्यौम् ।

३९ । रथनेमिस्वनोन्मुखैः मेघध्वनिशङ्कया उन्नमितमुखैरित्यर्थः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युता-च्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः, तस्मादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह—षड्जसंवादिनीरिति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः—षड्जः । तदुक्तम्—“नासाकण्ठमुरस्तालुजिह्वादन्तांश्च संसृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥” स च तन्त्रीकण्ठजस्या स्वर-विशेषः । “निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी मम तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥” इत्यमरः । षड्जेन संवादिनोः सदृशोः । तदुक्तं मातङ्गेन—“षड्जं मयूरो वदति” इति । मनोभिरामाः मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केकाः मयूरवाण्यः । “केका वाणी मयूरस्य” इत्यमरः । ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ।

४० । रथचक्रैर गङ्गायै रव श्रवणे मेघगङ्गन जमे उन्मथ मयूर -मयूरौगणैर स्त्री-पुरुष-भेदे द्विधा उच्चारित ७ षड्जैर अन्नूप मेहे केकावव तौशानैर श्रवणाभिराम इहेशाहिन ॥

परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।

मृगहन्त्रेषु पश्यन्तौ स्यन्दनावद्धदृष्टिषु ॥ ४०

४० अ. । (पुनः किञ्च तौ)—अदूरोज्जितवल्गुसु स्यन्दनावहट्टिषु स्रग्दन्धेषु परस्परशि-
सादृश्यं पश्यन्तौ ॥ वाच्य—पश्यद्भ्याम् ।

४० । विश्वभात् तपःप्रभावात् न हि अधिकबलं हीनबलं वाधते
इति विश्वासात् अदूरं समीपं यथा भवति यथोज्जितं वल्गुं यैस्तेषु ।
स्यन्दनावहट्टिषु स्यन्दने रथे भावज्ञा भासञ्जिता दृष्टिर्नेत्रं यैस्तेषु । 'दृग्-
दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बुकेक्षणाक्षीणि' इति हलायुधः । कौतुकवशा-
द्वासाक्तदृष्टिष्वित्यर्थः । मृग्यं मृगांश्च मृगाः । 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः ।
तेषां हन्धेषु मिथेषु । 'स्तोपु' भौ प्रियुजं हन्धम्' इत्यमरः । परस्परच्छां
सादृश्यं पश्यन्तौ । हन्धगद्वयमर्थ्याम्भौषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलोपः,
दिलोपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणा इत्येवं विवेक्तव्यम् ।

४० । कोशां वा भृगुमिश्रं विशासवशतः रथेन प्रैति दृष्टिपातं करिष्या रहिण
एवं राजमण्यति तौशादेर नेत्रे पश्यन्तौ नेत्रसादृश्यं मन्मथं करिते करिते गमन
करिते नागिनेन ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्विरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।

सारसैः कलनिज्जोदैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१

४१ अ. । (पुनः कथमनौ)—श्रेणीबन्धात् अस्तम्भां तोरणस्रजं विगन्वद्विरिव स्थितैः कल-
निज्जोदैः सारसैः क्वचित् उन्नमिताननौ ॥ वाच्य—उन्नमिताननौभ्याम् ।

४१ । श्रेणीबन्धात् पञ्क्तिव्यवसाहेनोन्नतश्रमाभारस्तम्भरहिताम् ।
तोरणं बहिर्हारम् । 'तारणोऽस्त्री बहिर्हारम्' इत्यमरः । तत्र या स्रग्-
विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्विः कुर्वद्विरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेव-
शब्दप्रयोगाभावेन गम्योत्प्रेक्ष्यम् । कलनिज्जोदैर्यत्नमधुरध्वनिभिः सारसैः
पञ्क्तिविशेषैः करणैः क्वचिदुन्नमिताननौ 'सारसो मैथुनो कामो गोनर्दः
पुष्कराङ्गयः' इति यादवः ।

४१ । कोशां वा भृगुमिश्रं कलमथनि करिष्या येन उच्छहीनं तोरणमात्रा विस्तार
पूर्वकं श्रेणीवत् इहेषा आकाशमार्गे गमन करितेछिन् । तौशारा उभये सेहै शोभा
मन्मथं करिवार निमित्त कथन कथन मृत्तक उद्बोधन करिते नागिनेन ॥

पवनस्यानुकूलत्वात् प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिरसुरगोत्वौर्गैरसृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२

४२ अ. । (पुनः कीदृशौ)—प्रार्थनासिद्धिशंसिनः पवनस्य अनुकूलत्वात् सुरगोत्वौर्गैः रजोभिः
असृष्टालकवेष्टनौ ॥ वाच्य—असृष्टालकवेष्टनाभ्याम् ।

४२ । प्रार्थनासिद्धिशंसिनः अनुकूलत्वादेव अनोरथविद्धि-सूचकस्य
पवनस्यानुकूलत्वादगन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । सुरगोत्वौर्गै रजोभिरसृष्टा

अलका देव्याः वेष्टनमुष्णीषं च राज्ञो ययोस्ती तथोक्तो । 'शिरसा वेष्टन-
शोभिना सुतः' (८।१२) इति वक्ष्यति ।

४२ । तत्काले अतीक्ष्णिकृच्छक अशूकूल वायु प्रवाहित इहेतेछिन, अतरां
अशूरोत्थित धूलिपटल राज्ञार उक्तीय ओ महिधीर दूर्णकूडल स्पर्श करिते पात्रे नाई ॥

सरसीधरविन्दानां वीचिविचोभशोतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तो खनिश्वासानुकारिणाम् ॥ ४३

४३ अः । (पुनः किंविधा) — वीचिविचोभशोतलं खनिश्वासानुकारिणं सरसीषु अरविन्दानाम्
आमोदम् उपजिघ्रन्तो ॥ वाच्य—उपजिघ्रद्वाभ्याम् ।

४२ । सरसीषु वीचिविचोभशोतलम् जर्मिसङ्घटनेन शोतलं,
खनिश्वासानुकारितं शोतलमस्येति खनिश्वासानुकारिणम्, एतेन तयोरुत्-
कृष्टस्त्रोपसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तो घ्राणेन
गृह्णन्ती ।

४० । कोन शाने तीशारा मरोवरमयो विकसित उ०पक्रममूहर् तरङ्गमञ्जरीतल
शौरनिशामाशूकप पद्मगक अवाग करिते लाधिलेन ॥

ग्रामेष्वात्मविस्मृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्ध्यानुपदमाशिवः ॥ ४४

४४ अः । (पुनः किम्बुनो) — आत्मविस्मृष्टेषु यूपचिह्नेषु ग्रामेषु यज्वनाम् अमोघा आशिवः
अर्ध्यानुपदं प्रतिगृह्णन्तो ॥ वाच्य—प्रतिगृह्णन्ताम् ।

४४ । आत्मविस्मृष्टेषु खदत्तेषु । यूपानाम संस्कृतः पशुवन्धाय दाह-
विशेषः, यूप एव विज्ञानि येषां तेषु ग्रामेषु, अमोघाः सफलः, यज्वनां
विधिनिष्ठवताम् । 'यज्वा तु विधिनिष्ठवान्' इत्यमरः । 'सुयज्ञोर्द्विपि'
इति द्विपिप्रत्ययः । आशिवः आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्य-
मर्घ्यं । 'पादार्घ्याभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः । 'षट् तु त्रिविधमर्घ्यं पादं
पादाय वारिणि' इत्यमरः । अर्घ्यं स्थानुपदमन्वक्, अर्घ्यं स्त्रोकारानन्तर-
मित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तो स्त्रोकुवन्तो । पदस्य पञ्चादनुपदं पञ्चादर्थव्ययी-
भावः । 'अन्वगन्त्वन्मनुगेऽनुपदं स्त्रोवमव्ययम्' इत्यमरः ।

४४ । कोथाओ वा तीशारई अमद यूपचिह्नित ग्रामममूह इहेते वाञ्छिकगण आंगमन
करिना आनीक्षाद आश्राग करिलेन, राजदम्पतिओ अर्घ्याप्रदान पूर्वक तीशारदर अमोघ
आनीक्षाद अहण करिलेन ॥

हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तो वन्द्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५

৪৫ অ: । (পুন: কথ্যম্)—ঐয়ঙ্কবীনম্ আদায় উপস্থিতান্ বোধকত্বান্ বচনানাং মাতৃ-
শাখিনাং নামধেয়ানি পৃচ্ছন্তৌ ॥ বাচ্য—পৃচ্ছন্তাম্ ।

৪৫ । ছ্যস্তনগোদোদোহবৎ ঘটং ঐয়ঙ্কবীনম্ । ছ্য: পূর্ব্বম্ভবম্ ।
'তচ্চ ঐয়ঙ্কবীনং যদুদ্যোগোদোদোহবৎ ঘটম্' ইত্যমর: । 'ঐয়ঙ্কবীনং সম্ভা-
যাম্' ইতি নিপাত: । তদ্ব্যবহৃতমাদায় উপস্থিতান্ বোধকত্বান্ 'বোধ
আমীরপক্ষো যাত্' ইত্যমর: । বচনানাং মার্গশাখিনাং নামধেয়ানি
পৃচ্ছন্তৌ । 'দুহ্যচ্—' ইत्याদিদ্বা পৃচ্ছতেহি কথং কত্বম্ । কুলকম্ ।

৪৫ । তাঁহারি মগ্ধোক্তাত্মতত্ত্বোপস্থিত বোধককৃদ্বিগকে পথিহিত বক্তৃক
মকলের নাম জিজ্ঞাসা করিতে করিতে গমন করিষাছিলেন ॥

কাপ্যমিখ্যা তথোরাসৌদ্ ব্রজতো: শৃঙ্গবৈশ্যো: ।

হিমনির্মুক্তযোয়ীং চিত্রাচন্দ্রমসোরিব ॥ ৪৬

৪৬ অ: । হিমনির্মুক্তযো: চিত্রাচন্দ্রমসৌ: ইব যৌগে শৃঙ্গবৈশ্যো: ব্রজতো: তথো: কাপি অমিখ্যা
আসৌত্ ॥ বাচ্য—কথা অমিখ্যয়া অমুখ্যত ।

৪৬ । ব্রজতোগচ্ছতো: শৃঙ্গবৈশ্যোরুজ্জ্বলনপথ্যগোস্তয়ো: সুদক্ষিণা-
দিলৌপয়ো: । হিমনির্মুক্তযো: চিত্রাচন্দ্রমসোরিব যৌগে সতি কাপি অনি-
বাচ্যা অমিখ্যা শোভা আসৌত্ । 'অমিখ্যা নামশোভাযো:' ইত্যমর: ।
'সাত্বোপসর্গে' ইত্যঙ্কপ্রত্যয়: । চিত্রা নক্ষত্রবিশেষ: । শিশিরাপগমে
চৈত্র্যাং পৌর্ণমাस्याং চিত্রাপূর্ণচন্দ্রমসোরিবৈত্বর্থ: ।

৪৬ । শিশিরাপগমে চিত্রানক্ষত্রগত চন্দ্রমার গ্রাহ্য বশিষ্ঠাশ্রমস্থিত পবিত্রবেশ-
ধারী মজ্জীক রাজা দিলৌপের কি এক অপূর্ণ শোভা হইয়াছিল ॥

ততদ্ভূমিপতি: পত্নৌ দর্শয়ন্ প্রিয়দর্শন: ।

অপি লঙ্ঘিতমধ্বানং বুধুধে ন বুধোপম: ॥ ৪৭

৪৭ । স: বুধোপম: প্রিয়দর্শন: ভূমিপতি: ততত্ পত্নৌ দর্শয়ন্ লঙ্ঘিতম্ অপি অধ্বানং ন বুধুধে ॥
বাচ্য—বুধোপমেন প্রিয়দর্শনেন ভূমিপতিনা দর্শয়তা লঙ্ঘিত: অশ্বা ।

৪৭ । প্রিয়ং দর্শনং স্বকর্মকং যস্যাসৌ প্রিয়দর্শন:, দর্শনোয ইত্যর্থ: ভূমি-
পতি: পত্নৌ ততদ্রুতং বস্তু দর্শয়ন্, লঙ্ঘিতমপি বাহিতমপি অধ্বানং ন
বুধুধে ন জ্ঞাতবান্ । বুধ: সৌম্য উরমা উপমানং যস্মেতি বিয়হ: । ইদং
বিশেষণং ততদর্শয়ন্তিযুপযোগিতয়া এতস্য জ্ঞাতত্বমুচনার্থম্ ।

৪৭ । পণ্ডিতোপম প্রিয়দর্শন নৃপতি দিলৌপ স্বীয় মহিবীকে পথিহিত বস্ত্রজাত
প্রদর্শনে ব্যাসভূচিত হইয়া কত পথ অতিক্রম করিষা আসিয়াছেন, তাহা বুঝিতে
পারিগেন না ॥

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।

सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८

४८ अः । दुष्प्रापयशाः श्रान्तवाहनः महिषीसखः सः सायं संयमिनः तस्य महर्षे-
राश्रमं प्रापत् । वाच्य—दुष्प्रापयशसा श्रान्तवाहनेन महिषीसखेन तेन आश्रमः प्रापि ।

४८ । दुष्प्रापयशाः दुष्प्रापम् अन्यदुर्लभं यशो यस्य सः तथोक्तः,
श्रान्तवाहनो दूरोपगमनात् क्लान्तयुग्मः । महिष्याः सखा महिषीसखः ।
'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्प्रत्ययः । सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः ।
स राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्य आश्रमं
प्रापत् प्राप । पुषादित्वादङ् ।

४८ । यशसौ मिलीतपत्र वाहनमगृह मातिशय परिष्ठास्य हरेक्ष पङ्क्ति । अनसुत्र,
माश्रममग्रे तिनि यशसौ मयतिवाशत्रे मेहे मःयशो मरुति वनिष्ठेन आश्रमे मनुपहित
हरेलेन ।

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।

पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्त्रिभिः ॥ ४९

४९ अः । (आश्रमं किञ्चूतम्) वनान्तरात् उपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः
अदृश्याग्निप्रत्युद्यातैः तपस्त्रिभिः पूर्यमाणम् ॥ वाच्य—पूर्यमाणः (आश्रमः) ।

४९ । तमाश्रमं विशिनष्टि—वनान्तरादन्यस्मादनादुपावृत्तैः प्रत्यावृत्तैः
समिधस्य कुशांश्च फलानि च आहृतुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः
तैः । 'आङि ताच्छ्रिये' इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः । अदृश्यैर्दर्शना-
योग्यैरग्निभिर्वेतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः तैस्तपस्त्रिभिः पूर्यमाणम् ।
'प्रोथ्यागच्छतामाहिताग्नीनाममनयः प्रत्युद्यान्ति' इति श्रुतेः । यथाह—
'कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एवमेतममनयः प्रत्याधा-
वन्ति सशकलान्दारुनिवाहरन्' इति ।

४९ । उपविश्रम मयि, कुश ७ फलाहरण करिष्य वनासुत्र हरेते अतावत्
हरेताते मेहे आश्रम परिपूर्ण हरेक्ष उठिल । यशसौ हतानन अपृष्ठभावे शक्तिश
ताशक्तिगरे अत्रात्मन करिते नाग्निल ।

आकौर्णमृषिपत्नीनामुटजहाररोधिभिः ।

अपत्यैरिव नौवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५०

५० अः । (पुनः कथञ्चूतम्)—नौवारभागधेयोचितैः उटजहाररोधिभिः (अत एव)
मृषिपत्नीनाम् अपत्यैः इव मृगैः आकौर्णम् ॥ वाच्य—आकौर्णः (आश्रमः) ।

५० । नौवारणां भाग एव भागधेयः अंशः । 'रूपनामभागेभ्यो

ধেয়ঃ' ইতি বক্তব্যসূত্রাত্ স্বামিধেয়ে ধ্যেয়প্রত্যয়ঃ । তস্যোচিতৈঃ, অতএব
উটজানাং পৰ্ণশালানাং দ্বাররোধিभिर्দ্বাররোধকৈर्मৃগৈঃ- ऋषিপत्नीनामपत्यैरिव
आकीर्णं व्याप्तम् ।

৫০। যে আশ্রমে ঋষিপত্নীদিগের সন্তানপুত্র নৌবারধানোর অংশভাগী, কুটীরধার-
শক্তিরোধী মৃগগণ কর্তৃক আকীর্ণ হইল ॥

সেকান্তে মুনিকন্যাभिस्तচ্ছণ্ডোজ্জিতবৃদ্ধকম্ ।

विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ৫১

৫১ অঃ । (পুনঃ কিংবদন্তম্)—আলবালাম্বুপায়িনাং বিহঙ্গানাং বিশ্বাসায় মুনি-
কন্যাभिঃ সেকান্তে তচ্ছণ্ডোজ্জিতবৃদ্ধকম্ ॥ বাচ্য—তচ্ছণ্ডোজ্জিতবৃদ্ধকঃ (আশ্রমঃ) ।

৫২ । সেকান্তে বৃদ্ধমূলসেচनावसाने मुनिकन्याभिः सेक्रीभिः आल-
वालेषु जलाधारप्रदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् । 'स्यादालवालमावाल-
मावापः' इत्यमरः । विहङ्गानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय । 'समौ
विश्वासविश्रम्भौ' इत्यमरः । तच्छण्डे सेकच्छणे उज्झिता वृद्धका क्लृप्त-
वृक्षा यस्मिन् तम् । क्लृप्तार्थे कप्रत्ययः ।

৫১। যে আশ্রমে আলবাণকলপাশী পক্ষিগণের বিশ্বাসের নিমিত্ত ঋষিকন্যাগণ
বৃক্ষমূলে জনসেচন করিয়াই তৎক্ষণাৎ স্থানান্তরে গমন করিতেছিলেন ॥

आतपात्ययसंचिप্তनौवारासु निषादिभिः ।

मृगैर्वर्तितरोमन्यमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ৫২

৫২ অঃ । (পুনঃ কৌটুশম্)—আতপাত্যয়সংচিপ্তনৌবারাসু উটজাঙ্গনভূমিষু
নিষাদিभिर्मৃগৈঃ वर्तितरोमन्यम् ॥ বাচ্য—বর্তিতরোমন্যঃ (আশ্রমঃ) ।

৫২ । আতপাত্য্যয়ে अपगमे सति संचिप्ता राशौकता नौवारास्तृण-
धान्यानि यासु तासु । 'नौवारास्तृणधान्यानि' इत्यमरः । उटजानां पर्ण-
शालानामङ्गनभूमिषु चत्वरभागीषु । 'पर्णशालोत्तजोऽस्त्रियाम्' इति चामरः ।
निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निषादितो रोमन्यश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्ना
श्रमे तम् ।

৫২। যে আশ্রমের অঙ্গন-ভূমিতে রোজুশোষিত নৌবার-শত বেলাবসার-
রাশীকৃত হইয়া পড়িয়া রহিয়াছে এবং তৎপার্শ্বে স্থতশয়ান মৃগগণ রোমন্থ (চর্কিত-
চর্কণ) করিতেছে ॥

अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मृखान् ।

पुनानं पवनोद्धूतैर्ধूमैরাहुतिगन्धिभिः ॥ ৫৩

५३ अः । (पुनः किञ्चूतम्) - अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः आहुतिगन्धिभिः पवनोद्धृतैः धूमैः आश्रमोन्मुखान् अतिथौ पुनानम् ॥ वाच्य—पुनानः (आश्रमः) ।

५३ । अभ्युत्थिता; प्रज्वलिताः होमयोग्या इत्यर्थः । 'समिद्धेऽग्ना-
वाहुतीर्जुहोति' इति वचनात् । तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धृतैः
आहुतिगन्धो येषामस्तौत्याहुतिगन्धिनः तैर्धूमैराश्रमोन्मुखान् अतिथौ
पुनानं परितो कुर्वाणम् । कुलकम् ।

५० । ये आश्रम, अर्जुनो होम-उत्थानशुद्धक, आहुतिगन्धपूर्व, पवनपत्रिगन्धित
धूमराणि द्वारा आश्रमोन्मुख अतिथिदिशेक पवित्रं करिष्ये ॥

अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान् विश्रामयेति सः ।

तामवारोहयत् पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४

५४ अः । अथ सः 'धुर्यान् विश्रामय' इति यन्तारं आदिश्य तां पत्नीं रथात्
अवारोहयत् (स्वयं) अवततार च ॥ वाच्य—तेन सा पत्नी अवारोहयत्, अवतरे ।

५४ । अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं मारयिष्य, धुरं वहन्तीति
धुर्याः युग्याः । 'धुरो यद्भूतौ' इति यत्पत्ययः । 'धूर्वहेधुर्य धीरेयधुरीणाः
सधुरन्धराः' इत्यमरः । धुर्यान् रथाश्वान् विश्रामय विनोतयमान् कुरु
इत्यादिश्य आज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवाराहयत् अवतारितवान्, स्वयं च
अवततार । 'विश्रामय' इति ऋग्वेदे 'जनीजुप्—' इति मित्वे
'मितां ऋस्वः' इति ऋस्वः । दीर्घपाठे 'मितां ऋस्वः' इति सूत्रे 'वा चित्त
विरागे' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादुक्तस्वाभाव-
इति वृत्तिकारः ।

५४ । अनन्तरं राजा विनोत, अश्वगणके विश्राम करारंवार निमित्तं मारयिष्य
आज्ञाप्य अमानपूर्वकं मन्त्रिणैकं तथ श्हेते अवतारित करिष्येन ; आपनिष्ठ अवतीर्ण
श्हेतेन ॥

तस्मै सभ्याः सभाय्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।

अर्हणामर्हते चक्रुर्मनयो नयचक्षुषे ॥ ५५

५५ अः । सभ्याः गुप्ततमेन्द्रियाः मुनयः गोप्त्रे अर्हते नयचक्षुषे सभाय्याय तस्मै
अर्हणां चक्रुः ॥ वाच्य—सभ्यैः गुप्ततमेन्द्रियैः मुनिभिः अर्हणां चक्रुः ॥

५५ । सभायां साधवः सभ्याः । 'सभाया यः' इति यत्पत्ययः । गुप्त-
तमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभाय्याय गोप्त्रे रक्षकाय,
नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे, अतएव
अर्हते प्रशस्ताय पूज्यायेत्यर्थः । "अर्हः प्रशंसायाम्" इति शब्दप्रत्ययः ।

तस्मै राज्ञेऽर्हणां पूजां चक्रः । “पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः” इत्यमरः ।

८८ । शिष्टोत्तरकृष्णं किञ्चिद्विधं तापमग्नं, लोकत्रयकं मातृतत्त्वञ्च मन्त्रोक्तं नम्रपतिं द्विलोपेन यथोचितं अन्वर्थनां करिणेन ॥

विधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।

अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६

५६ अः । स सायन्तनस्य विधेरन्ते स्वाहया हविर्भुजमिव अरुन्धत्या अन्वासितं तपोनिधिं ददर्श ॥ वाच्य—तं हविर्भुक् इव अन्वासितः तपोनिधिः दृष्टः ।

५६ । स राजा सायन्तनस्य सायम्भवस्य । “सायांचरम्”—” इत्यादिना व्युत्पत्त्यः । विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्य अन्ते अवसाने, अरुन्धत्या अन्वासितं पञ्चादुपवेशनेन उपसेवितम् । कर्मणि क्तः, उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्, ‘अन्वाख्येनाम्’ इत्यादिवदुपपद्यते । तपोनिधिं वशिष्ठम्, स्वाहया स्वाहादेव्या । ‘अग्राम्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया’ इत्यमरः । अन्वासितं हविर्भुजमिव ददर्श । ‘समित्पुष्पकुशान्यम्बुसुन्दरात्तत्पाणिकः । जपं होमं च कुर्व्याणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत् ।’ इत्यनुष्ठानस्य मध्ये अभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् । अन्वासनं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन विधेरन्त इति कर्मणः समास्यभिधानात्

८९ । अनन्तरं ग्रहर्षिः मांशकालादिभिः उपवेश्यमानि मन्त्रान् हरेत्, ग्रहोपतिं द्विलोपेन, वांशयुक्तं बहिराग्नं अक्षकतीरं सहितं एकामनोपविष्टो उपवेशनं वनिष्ठमेवैकं मन्त्रमनं करिणेन ॥

तयोजगृहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुगुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७

५७ अः । राजा मागधी राज्ञी च (उभौ) तयोः पादान् जगृहतुः । गुरुगुरुपत्नी च प्रीत्या तौ प्रतिननन्दतुः ॥ वाच्य—राज्ञा मागध्या राज्ञ्या च पादा जगृहरे । गुरुणा गुरुपत्न्या च तौ प्रतिननन्दते ।

५७ । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा च तयोः अरुन्धतीवशिष्टयोः पादाञ्जगृहतुः । ‘पादः पदङ्गुलरूपोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नौ गुरुश्च कर्त्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणा दिलीपौ कर्मभूतौ । प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आगोर्वादादिभिः सम्भावयांचक्रतुरित्यर्थः ।

८९ । अनन्तरं ग्रहोपतिं द्विलोपेन एव ग्रहमन्त्राज-इति राज्ञी भूतकिणा उक्तम्

कुशुपञ्जीर चरण वन्दना करिणम् । वशिष्ठ एवम् अरुन्धतीः शीतघनम् औशानिगदक
आशौकादधारा अताडिनमिड करिणम् ॥

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।

पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८

५८ अः । मुनिः आतिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमं राज्याश्रममुनिं तं राज्ये
कुशलं पप्रच्छ ॥ वाच्य—मुनिना...परिश्रमः...मुनिः सः पप्रच्छे ।

५८ । मुनिः, अतिथ्यर्थातिथ्यम् । ‘अतिथेजः’ इति जप्रत्ययः ।
आतिथ्यस्य क्रिया, तथा शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं
तथोक्तम् राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम्, मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलोपं राज्ये
कुशलं पप्रच्छ । पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् । ‘यद्यपि राज्यशब्दः
पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्वाजकर्मवचनः, तथाप्यत्र समाङ्गवचनः । ‘उपपन्नं
ननु शिवं समस्वङ्गेषु’ (१।६०) इत्युत्तरविरोधात् । तथाह मनुः—‘स्वाम्य-
मात्मपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । समैतानि समस्तानि लोके-
ऽस्मिन् राज्यमुच्यते’ इति । तत्र ‘ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् चतुर्वन्धुमना-
मयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च’ ॥ इति मनुवचने
सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत
इत्यनुसन्धेयम् । अतएवोक्तम् ‘राज्याश्रममुनिम्’ इति ।

५८ । आतिथ्य-मन्त्रकार द्वारा औशानिगदक रथाद्वाराङ्गनित पथ-पर्याटन-क्षण
अपनोमिड इहेन महर्षि वशिष्ठ राजर्षि मिनीगदक राज्ञोर कुशल जिज्ञासा करिणम् ॥

अथार्थर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९

५९ अः । अथ विजितारिपुरः वदतां वरः अर्थपतिः अथर्वनिधेः तस्य पुरः अर्थ्यां
वाचम् आददे ॥ वाच्य—पुरेण...वरेण अर्थपतिना अर्थ्यां वाक् ।

५९ । अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तॄणां
वरः श्रेष्ठः । ‘यतश्च निर्धारणम्’ इति श्रेष्ठो । अर्थपतिः राजा, अथर्वणी-
ऽथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरः अग्रे, अर्थ्याम् अर्थादनपेताम् । ‘धर्म-
पथ्यर्थन्यायादनपेते’ इति यत्प्रत्ययः । वाचमाददे वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः ।
अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात् तत्कर्त्तृनिर्वाहकत्वं मुने-
रस्तीति सूच्यते । यथाह कामन्दकः—‘त्रयां च दण्डनीत्यां च कुशलः
स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपोष्टिकम् ।’ इति ।

५९ । अनन्तर मेहे शत्रुभूतविक्रमो वाग्निश्रेष्ठ राजा, अथर्ववेदवेदता वशिष्ठदेववर
निकट अर्थशुद्ध रक्षमाण वाक् अश्रेष्ठ करिणम् ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम् ॥ ६०

६० अः । मम सप्तसु अङ्गेषु शिवम् उपपन्नं ननु, यस्य मे त्वं दैवीनां मानुषीणाञ्च आपदां प्रतिहर्त्ता ॥ वाच्य — शिवेन उपपन्नेन । त्वया प्रतिहर्त्ता (भूयते) ।

६० । हे गुरो, सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु । 'स्वाम्यमात्यसुहृत् कोशराष्ट्रदुर्गमलानि च । सप्ताङ्गानि' इत्यमरः । शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव मन्त्रवधारणम् । 'प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । कथमित्यत्राह यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनां मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चोरभयादीनाम् । उभयत्रापि 'तत आगतः' इत्यण् । 'टिङ्गाणञ्'—इत्यादिना डीप् । आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्त्ता वारयितासि । अत्राह कामन्दकः—'हुताशनो जलं व्याधिदुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम्' इति ।

७० । (हे भगवन् !) यत्न आपनि आमारं देवौ एवः माणूसौ एहे उद्भवदिपदपद एतिकावकडी, त्वम आमारं मणोज्ञ राज्ञोव मर्काजौन मज्जल अवधारित ॥

तत्र मन्त्रकृतो मन्त्रे दूरात् प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१

६१ अः । मन्त्रकृतस्तत्र दूरात् प्रशमितारिभिः मन्त्रैः मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः प्रत्यादिश्यन्ते इव ॥ वाच्य—लक्ष्यभिदभिः शरैः प्रत्यादिश्यन्ते ।

६१ । तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह—दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिः । मन्त्रान् कृतवान्मन्त्रकृत् । 'सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः' इति कृप् । तस्य मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयातृर्वा तव मन्त्रैः कर्त्तृभिः दृष्टं प्रत्यक्षं यत्नक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदा मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । 'प्रत्यादेशा निराकृतिः' इत्यमरः । त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ।

७१ । आमारं शत्रुनिकट केवळ अत्राक्ष अक्षयभेदौ, किल आपनारं उड्ढावित मज्ज-मकल पत्रोत्कृष्ट मज्ज क्षम करिष्यां थाके, अतएव आमारं शत्रुमूह येन स्वकार्येण अवसर ना पाहेधोहे एक प्रकारं निष्क्रिय रहेश्च । रक्षिष्याहे ॥

हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।

हृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषणाम् ॥ ६२

६३ अ. । हे होतः, त्वया अग्निषु विधिवत् आवर्जितं हविः अवग्रहविशोषिणां शस्यानां वृष्टिर्भवति ॥ वाच्य—आवर्जितेन हविषा वृष्ट्या भूयते ।

६२ । सम्प्रति देविकापत्प्रतीकारमाह—हे होतः, त्वया विधिवदग्निष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविरान्यादिकं कलं अवग्रहा वर्षप्रतिबन्धः । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे' इत्यज्प्रत्ययः । 'वृष्टिर्वर्षे तद्विघातेऽवग्राहवग्रहौ समौ' इत्यमरः । तेन विशोषिणां विशुष्यतां शस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण शस्यान्युपजोवयतीति भावः । अत्र मनुः—'अग्नी दत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्ऋषेरेवं ततः प्रजाः' इति ।

७२ । हे भगवन् ! आपनि वेदोक्तविधानेन अग्निं वेदेषु ब्रह्मणो अहति प्रदानं करिष्याथोक्तेन, तांही जन्धारान् परिणत इहेहा, आमार राज्ञे अनारुष्टि निवक्तुं परिशुक्ल शस्त्रेण पुनश्चोवन सम्पादनं करे ॥

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गा निरोतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३

६३ अ. । मदीयाः प्रजा निरातङ्गाः निरोतयः (सत्यः) यत् पुरुषायुषजीविन्यः भवन्ति त्वद्ब्रह्मवर्चसं तस्य हेतुः ॥ वाच्य—मदीयाभिः प्रजाभिः निरातङ्गानिः निरोतिभिः पुरुषायुषजीविनौभिः, त्वद्ब्रह्मवर्चसेन हेतुना भूयते ।

६३ । मदीयाः प्रजाः । आयुर्जीवितकालः, पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्, वषेणतमित्यर्थः । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतिः । 'अचतुर'—इत्यादि-सूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः । निरातङ्गा निर्भयाः । 'आतङ्गो भयमाशङ्का' इति हलायुधः । निरोतयोऽतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्, तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तत्र व्रताध्ययनसम्पत्तिरेव हेतुः । 'व्रताध्ययनसम्पत्तिरित्येतद्ब्रह्मवर्चसम्' इति हलायुधः । ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसं' इत्यच्प्रत्ययः अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः पङ्केता इतयः स्मृताः ॥ इति कामन्दकः ।

७३ । (हे भगवन् !) आमार अङ्गारा ये निरातङ्क इहेहा अनारुष्टि उ अतिवृष्टि प्रवृत्ति देव-उपद्रवे पीडित ना इहेहा शतवर्ष जीवित आछे, आपनार एकान्तजङ्ग तांशर एकशात्र कारण ।

त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।

सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥ ६४

६४ अ. । ब्रह्मयोनिना गुरुणा त्वया एवं चिन्त्यमानस्य अतएव निरापदो मे सम्पदः कथं सानुबन्धाः न स्युः ॥ वाच्य—भगवद्भिः सानुबन्धाभिः भूयते ।

६४ । ब्रह्मा यानिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वया एव-
मुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्य अनुध्यायमानस्य अतएव निरापदो व्यसन-
हीनस्य, मे मम सम्पदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः अविच्छिन्ना इति यावत्,
कथं न स्युः स्युरिवेत्यर्थः ।

७४ । भवाद्गण वक्रादीनि शुकं सधन एवैकत्र निधत्त आमात्रं कूचन चित्ता करिते-
हेन, तथन आभि केनहे वा निरापद ना शक्तिव ? एवम् आमात्रं सम्पद केनहे वा
वासनशृङ्गा ना इहेवे ?

किन्तु बध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।

न मामवति सद्योपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५

६५ अः । किन्तु तव एतस्यां बध्वाम् अदृष्टसदृशप्रजं मां सद्योपा रत्नसूरपि मेदिनी
न अवति ॥ वाच्य—रत्नस्या अपि सद्योपया मेदिन्या न अहम् अव्ये ।

६५ । सम्प्रत्यागमनप्रयोजनमाह—किन्तु तवैतस्यां बध्वां क्षुषायाम् ।
'बधूर्जाया क्षुषा चैव' इत्यमरः । अदृष्टा सदृशी अनुरूपा प्रजा येन तं
मां, सद्योपापि, रत्नानि स्यूत इति रत्नसूरपि । 'सत्सूद्विष'—इत्यादिना
क्षिप् । मेदिनी नावति न प्रोणाति । अवधातुः रक्षणगतिप्रोत्साहार्थेषू-
पदेशादत्र प्रीणने । रत्नसूरपौत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति
सूचितम् ।

७५ । किञ्च आपनान्न एवै वधू स्मृतिनां गर्भे अश्रुतं पुत्ररत्नं नात्र करिते
पारितेहि ना वनिश्याहे एवै सद्योपा धरित्री विविध रत्नप्रदा इहेशां आमात्रं पत्रिभूते
करिते पारितेहे ना ॥

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६

६६ अः । मत्तः परं पिण्डविच्छेददर्शिनः वंश्याः स्वधासंग्रहतत्पराः श्राद्धे न
प्रकामभुजः नूनम् ॥ वाच्य—दर्शिनः वंश्यैः तत्परैः प्रकामभुग्भिः (भूयते) ।

६६ । तदेव प्रतिपादयति—मत्तः परं मदनन्तरम् । 'पञ्चम्या-
स्तसिल्' । पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशो-
द्भवा वंश्याः पितरः । स्वधेत्यव्ययं पित्रभोज्ये वर्तते, तस्याः संग्रहे तत्परा
आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पित्रकर्मणि । 'पिण्डदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म
श्राद्धतः' इत्यमरः । प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् ।
'कामं प्रकामं पर्याप्तम्' इत्यमरः । निर्धना ज्ञापनं कियदपि संगृह्य-
न्तीति भावः ।

७७। (पञ्चलोकगत) शिष्टपुरुषगण (आमार मन्त्रान् इहेतेछे ना दक्षिण) यदौघ औवनावसाटेन शिष्टलोप अवशुभावौ आनिश, आदिकाले पर्याप्त पत्रिमाणे भोजन ना करिषा तत्पत्रगत सहित आकौष जवा मन्त्रह करिषा बाधितेछेन ॥

मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।

पयः पूर्वेः खनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७

६७ अः । पूर्वेः मया आवर्जितं पयः मत्परं दुर्लभं मत्वा खनिःश्वासैः कवोष्णम् उपभुज्यते नूनम् ॥ वाच्य—पूर्वे मुञ्चते ।

७७। मत्परं मदनन्तरम् । 'अन्यारात्'—इत्यादिना पञ्चमो । दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्वा मया आवर्जितं दत्तं पयः पूर्वेः पितृभिः खनिःश्वासैः दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यया तथा उपभुज्यते । नूनमिति तर्कः । कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः । 'कोष्णं' कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति इत्यमरः ॥

७८। आमार मूत्रा पत्र तर्पणोपक द्रव्याणां इहेवे, एहे भाविषा ठांशारा मन्त्रगत तर्पणजन श्रौष (ह्यःमन्त्रुत) निःशाम द्वारा ज्येष्ठक करिषा येन पान करितेछेन ॥

सोऽहमिज्या विशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्मोलितः ।

प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८

६८ अः । इज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिर्मोलितः सः अहं लोकालोकः अचल इव प्रकाशः अप्रकाशः च भवामि ॥ वाच्य—विशुद्धात्मना निर्मोलितेन तेन मया लोकालोकेन अचलेन इव प्रकाशेन अप्रकाशेन च भूयते ।

६८ । इज्या यागः । 'ब्रजयजोर्भावे क्यप्' इति क्यप् प्रत्ययः । तथा विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन सन्तत्यभावेन निर्मोलितः कृतनिर्मोलनः सोऽहम् । लोकयत इति लोकः, न लोकयत इत्यलोकः, लोकखालोक-खात्र स्त इति लोकखासावलोकयेति वा लोकालोकसकृवालोऽचल इव । 'लोकालोकसकृवालः' इत्यमरः । प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितृणाविमोचनात् । पचाद्यच् । अस्मीति शेषः । लोकालोकोऽप्यन्तः सूर्यसम्पर्कादहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

७८। आमि यज्याणि क्रिषा मन्त्रादन द्वारा पवित्राश्वा, किञ्च मन्त्रानाभावहेतु विमुक्तवत् इहेषा लोकालोक परस्परं भाग्य एकवार (जगतीतले) प्रकाश पाइतेछि, आमार (अककावयम निमज्जते) विनीत इहेषा याइतेछि ।

लोकान्तरमुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।

सन्ततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६६

६६ अ. । तपोदानसमुद्भवं पुण्यं लोकान्तरमुखं शुद्धवंश्या सन्ततिः हि परत्र इह च शर्मणे भवति ॥ वाच्य—समुद्भवेन पुण्येन—सुखेन (भूयते) शुद्धवंश्या सन्तत्या भूयते ।

६६ । ननु तपोदानादिसम्यक्त्वात् किमपत्यैरित्यत्राह—समुद्भवत्व-
स्यादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदान-
समुद्भवं यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा
शुद्धवंश्या सन्ततिर्हि परत्र परलोके इह च लोके शर्मणे सुखाय । 'शर्म-
शात-सुखानि च' इत्यमरः । भवतीति शेषः ॥

७० । (शृङ्गदेव !) तपोदानादिमिश्रितं पुण्यं (केवलं) लोकान्तर-
लोकान्तरात् कदाचिदपि ; किञ्च पवित्रकृतोत्पन्नं गच्छति देहेनात्तत्र तत्रोक्तं उक्तं लोक-
लोकान्तरात् कदाचिदपि ॥

तथा हीनं विधातमां कथं पश्यन्न दूयसे ।

सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृत्तकम् ॥ ७०

७० अ. । विधातः ! तथा हीनं मां स्नेहात् स्वयं सिक्तं वन्ध्यमाश्रमवृत्तकम् इव पश्यन् कथं
न दूयसे ॥ वाच्य—पश्यता दूयते (त्वया) ।

७० । हे विधातः स्रष्टा, तथा सन्तत्या हीनमनपत्यं माम्, स्नेहात्
प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जनसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् । 'वन्ध्योऽफलो-
ऽवकेशौ च' इत्यमरः आश्रमस्य वृत्तकं वृत्तपोतमिव । पश्यन् कथं न
दूयसे न परितप्यसे ? विधातरित्यनेन समर्थोऽपुत्रपेक्षे इति गम्यते ॥

१० । हे विधातः ! एतत्पुण्यं गच्छति नात्तत्र तत्रोक्तं उक्तं लोक-
लोकान्तरात् कदाचिदपि ; किञ्च पवित्रकृतोत्पन्नं गच्छति देहेनात्तत्र तत्रोक्तं उक्तं लोक-
लोकान्तरात् कदाचिदपि ॥

असच्छपीडं भगवन्नृणामन्यमवेहि मे ।

अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१

७१ अ. । भगवन् ! अनिर्वाणस्य दन्तिनः अरुन्तुदम् आलानम् इव मे अन्ताम् कृणुम् असच्छ
पीडम् अवेहि ॥ वाच्य—अवेद्यताम् ॥

७१ । हे भगवन्, मे मम अन्यमृणं पैष्टकमृणम्, अनिर्वाणस्य मज्जन-
रहितस्य । 'निर्वाणं निर्वृतो मोक्षे विनाशि गजमज्जने' इति यादवः ।
दन्तिनो गजस्य । अरुन्तुदं तदतीत्यरुन्तुदं मर्त्यस्य क् । 'ब्रह्मोऽस्त्रियामो

मर्मरः' इति, 'अरन्तुदसु मर्मस्थृक्' इति चामरः । 'विध्वरुषोसुदः' इति खड्गप्रत्ययः । 'अरुहि षट्—इत्यादिना मुमागमः । आलानं बन्धनस्तन्ध-
मिव । 'आलानं बन्धनस्तन्धे' इत्यमरः । असञ्ज्ञा सोढमशक्या पीडा
दुःखं यस्मिन् तत् अवेहि, दुःसहदुःखजनकं विद्वोत्यर्थः । 'निर्वाणोत्यान-
शयनानि त्रीणि गजकर्माणि' इति पालकाव्ये । 'ऋणं देवस्य यागेन
ऋषीणां पाठकर्मणा । सन्तत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परित्रजेत्' ॥

११ । हे भगवन् ! ज्ञानविरहित इन्द्रोऽपि पक्षे तन्मेष वक्त्रस्तु येषाम् मर्मवृत्तिनो
सङ्गोऽपि कारण इहेषां पाठक, जेहेकप नैकक श्व आभात दृक्विवर पीडां कारण इहेषां
उक्तिर्वाह ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।

इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२

७२ अ. । तात ! अहं यथा तस्मात् मुच्ये तथा संविधातुम् अर्हसि, तथाहि दुरापे इक्ष्वाकूणाम्
अर्थे सिद्धयः त्वदधीनाः ॥ वाच्य—अस्मिन्ते लया सिद्धिभिः तदधीनाभिः ।

७२ । हे तात, तस्मात् पैतृकात् ऋणाद् यथा मुच्ये मुक्तो भवामि
कर्मकर्त्तरि लट् । तथा संविधातुं कर्त्तुमर्हसि । हि यस्मात् कारणात्
इक्ष्वाकूणामिच्छाकुर्वंश्चानाम् । तद्राजत्वाद बहुष्वणो लुक् । दुरापे
दुष्प्राप्येऽर्थे । सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः । इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी ।
'न लोक'—इत्यादिना कृत्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥

१२ । हे भगवन् ! वाशते आभि जेहे षण्णमिगुत्तु इहेते पात्रि, आपनि जेहेकप
उपाय करन । इक्ष्वाकूवर्गीश्वरिगेर कोन विषय दृष्ट्यापा इहेते ताश्वर मण्ठेन
आपनारहे कर्मताधीन ॥

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव क्रदः ॥ ७३

७३ अ. । राज्ञा इति विज्ञापितः ऋषिः ध्यानस्तिमितलोचनः सन् सुप्तमीनो क्रदः इव क्षणमात्रं
तस्थौ । वाच्य—विज्ञापितेन ऋषिणा स्तिमितलोचनेन सता सुप्तमीनेन क्रदेन इव तस्थे ।

७३ । इति राज्ञा विज्ञापितः ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य सः
ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रं सुप्तमीनो क्रद इव तस्थौ ॥

१० । नरनाथ मिनीप एहेकपे मण्ठे निवेदन करिने पत्र, महर्षि बनिष्ठेष्वेव कण-
काणि ध्याननिमीजितनेत्रे अशुभौन इत्येव श्राव अवशान करिने नात्रिनेन ।

सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्ततः स्तम्भकारणम् ।

भावितात्मा भुवो भर्तुरर्थेन प्रत्यबोधयत् ॥ ७४

৩৪ অ। ভাবিতাত্মা স প্রণিধানেন ভুবো ভক্তুঃ সন্ততে: স্তম্ভকারণম্ অপশ্যত, অথ এনং প্রত্যবোধয়ত। বাচ্য—ভাবিতাত্মনা তেন অদৃশ্যত এষ প্রত্যবোধ্যত।

৩৪। স মুনি: প্রণিধানেন চিত্তৈকাগ্রেণ ভাবিতাত্মা শুদ্ধান্ত:করণ: ভুবো ভক্তুর্নৃপস্য সন্ততে: স্তম্ভকারণং সন্তানপ্রতিবন্ধকারণম্ অপশ্যত্ অথানন্তরমেতং নৃপং প্রত্যবোধয়ত, স্বদৃষ্টং জ্ঞাপিতবানিত্যর্থ:। এনমিতি 'গতিবুদ্ধি'—ইত্যাदिना अणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

৩৪। সমাধিনিবন্ধন বিশুদ্ধাত্মা সেই মহর্ষি (শ্রী তপ:প্রভাবে) মহীপতি প্ৰণীতের যে কারণবশত: সন্তান হইতেছে না, তাহা জানিতে পারিলেন। এবং তৎসমস্ত ঐহিক অবগত করাইলেন ॥

पुरा शक्रमुपस्थाय तवावीं प्रति यास्यत: ।

आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभि: पथि ॥ ৩৫

৩৫ অ। পুরা শক্রম্ উপস্থায় তবাবীং প্রতি যাস্যত: তব পথি সুরभि: কল্পতরুচ্ছায়াম্ আশ্রিতা আসীত্ ॥ বাচ্য—সুরম্মা আশ্রিতয়া অনুযত।

৩৫। পুরা পূর্বে শক্রমিन्द्रমুপস্থায় সংসিধ্য তবাবীং প্রতি ভুবমুদ্বিষ্য যাস্যতো গমিষ্যতস্তব পথি কল্পতরুচ্ছায়ামাশ্রিতা সুরभि: কামধেনু-রাসীত্। তত্র স্থিতৈত্বর্থ: ॥

৩৫। (হে বৎস!) একদা যখন তুমি দেবরাজের উপাসনা করিয়া (স্বর্গলোক-হইতে) ভুলোক অভিমুখে আগমন করিতেছিলে, সেই সময়ে পথিমধ্যে (রক্তধেনু) সুরভি কল্পতরুচ্ছায়ায় আশ্রয় গ্রহণ করিয়া অবস্থান করিতেছিলেন ॥

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतस्नातामिमं स्मरन् ।

प्रदक्षिणक्रियाह्यां तस्यां त्वं साधु नाचर: ॥ ৩৬

৩৬ অ। ধর্মলোপভয়াৎ ইমাং রাজ্ঞীম্ ঋতুস্নাতাম্ স্মরন্ ত্বং প্রদক্ষিণক্রিয়াহ্যাং তস্যাং সাধু ন আচর:। বাচ্য—স্মরতা ত্বয়া আচর্যত।

৩৬। তত: কিমিত্যত আহ—ধর্মলোপেতি। ঋতু: পুষ্পং, রজ ইতি যাবত্। 'ঋতু: স্ত্রীকুমুদেপি চ' ইত্যমর:। ঋতুনা নিমিত্তেন স্নাতা-মিমাং রাজ্ঞীং সুদক্ষিণাং ধর্মস্য ঋত্বভিগমনলক্ষণস্য লোপাদ্ অংশাদ্-যজ্ঞয়ং তস্মাত্ স্মরন্ ধ্যায়ন্। 'সুদক্ষ' দৈবতং বিপ্রং ঘটং মধু চতুষ্পথম্। প্রদক্ষিণানি কুর্ব্যেতি বিজ্ঞাতাংশ্চ বনস্পতোন্ ॥' ইতি শাস্ত্রাত্ প্রদক্ষিণক্রিয়া-হ্যাং প্রদক্ষিণকরণযোগ্যতাং তস্যাং ধেন্বাং ত্বং সাধু প্রদক্ষিণাদিসংস্কারং ন আচর: নাচরিতবানসি। ব্যাসক্তা হি বিস্মরন্তীতি ভাব:। ঋতু-কালভিগমনে মনু:—'ঋতুকালভিগামী স্যাৎ স্বদারনিরত: সদা-

ইতি । অকরণে দোষমাহ পরাশরঃ—‘ঋতুস্মাতাং তু যা भार्यां स्वस्थः
सन्नुपगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशयः ॥’ ইতি ।

৭৬। তুমি (সেই ভগ্ন) ঋতুস্মাতা! এই বধু সুরক্ষিতাকৈ অরণ করিয়া, (ঋতু-
কালে অভিগমন না করিলে) স্বামি-ধর্ম লোপ পাইবে, এই ভয়ে অর্দ্রাক্ষণাদি সংকার-
যোগ্য। সেই সুরক্ষিত অতি ষষ্ঠাংগিত মন্ত্রান অদর্শন কর নাই ॥

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ৩৩

৩৩ অঃ । যস্মাত্ মাং অবজানাংসি অতঃ মত্প্রসূতিম্ অনারাধ্য তে প্রজা ন ভবিষ্যতি ইতি সা
ত্বাং শশাপ ॥ বাচ্য—অহম্ অবজায়ে, প্রজয়া ভবিষ্যতি (ভবিষ্যতি) তথা ত্বং শ্রেয়িণী ।

৩৩। যস্মাত্কারণান্ধামবজানাংসি তিরস্করোষি, অতঃ কারণান্ধম-
প্রসূতিং মম সন্ততিমনারাধ্য অসেবয়িত্বা তে তব প্রজা ন ভবিষ্যতীতি সা
সুরমিস্ত্বাং শশাপ । ‘শপ আক্রোশে’ ॥

৭৭। এই নিমিত্ত সেই দেবদেব (ক্রুদ্ধ হইয়া) ‘আমাকে অবজা করিলে বলিয়া
আমার সন্ততির আরাধনা না করিলে তোমার সন্ততি হইবে না’ এই অভিসম্পাত
প্রদান করিরাছি।

स शपौ न त्वया राजन् न च सारथिना श्रुतः ।

नद्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्यहामदिग্गजे ॥ ৩৮

৩৮ অঃ । রাজন্ ! উদ্বাহদিগ্গজে আকাশগঙ্গায়াঃ স্রোতসি নদতি সতি স শাপঃ ত্বয়া ন
শ্রুতঃ সারথিনা চ ন শ্রুতঃ ॥ বাচ্য—তং শাপং ত্বং ন শ্রুতবান্ । সারথিঃ চ ।

৩৮। কথং তদস্মাভিন্ন শ্রুতমিত্যাহ—স শাপ ইতি । হে রাজন্ ।
স শাপস্বয়ং ন শ্রুতঃ । সারথিনা চ ন শ্রুতঃ । শু শ্রবণে । হেতুমাহ—
ক্রৌড়ার্থমাগতা উদ্বাহমানো দাম্ব উদ্বতা দিগ্গজা যস্মিন্স্থথোক্তে আকাশ-
গঙ্গায়া মন্দাকিন্যাঃ স্রোতসি প্রবাহে নদতি সতি ॥

৭৮। হে রাজন্ ! উচ্ছ্রম্ভভাবে ক্রৌড়োন্মত্ত দিগ্গজগণদ্বারা বাহিতপ্রতি
আকাশগঙ্গাপ্রবাহের (উচ্চ) নিনাদবশতঃ সেই শাপ তোমার অথবা তোমার সারথির
কর্ণগোচর হয় নাই ।

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि मार्गलमात्मनः ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ৩৯

৩৯ অঃ । তদবজ্ঞানান্ আत्मনঃ ইप्সিতং সার্গলং বিদ্ধি, হি (তথাহি) পূজ্যপূজাব্যতিক্রমঃ শ্রেয়ঃ
প্রতিবধ্নাতি ॥ বাচ্য—বিদ্যতাম্....ব্যতিক্রমেণ প্রতিবধ্যতে ।

७८ । अस्तु, प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—ईप्सितमिति । तदव-
ज्ञानान्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्य आप्तुमिष्टमौप्सितं मनो-
रथम् । आप्नोतेः सन्नन्तात् क्तः, ईकारश्च । सार्गलं सप्रतिबन्धं, विद्धि
जानीहि । तथाहि—पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोऽतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥

१२ । हे वत्स ! मेहे सूत्रतिके अवज्ञा करिशाहिने वनिशा, तोमार अतीष्टे-
नाते विप्र अग्निदाहे जानिउ । देख, पूजा वाक्तिर पूजार् वातिक्रम हरेने ईष्टेनाधने
(एहेकण) विप्र संघटित हरेशा थोके ॥

हविषे दौर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।

भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८०

८० अ. । सा न इदानीं दौर्घसत्रस्य प्रचेतसः हविषे भुजङ्गपिहितद्वारं पातालम् अधितिष्ठति ॥
वाच्य—तया हीयते ।

८० । तर्हि गत्वा तामाराधयामि, सा वा कथञ्चिदागमिष्यतीत्याशा
न कर्त्तव्येत्याह—हविषे इति । सा च सुरभिरिदानीं दौर्घं सत्रं चिर-
कालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं
भुजङ्गपिहितद्वारं भुजङ्गावरुद्धद्वारं ततो दुष्पूवेशं पातालमधितिष्ठति,
पाताले तिष्ठतीत्यर्थः । ‘अधिशीङ्स्थासां कर्म’ इति कर्मत्वम् ॥

८० । मेहे सूत्रति एकणे, अटेठा (वरण) ये दौर्घकालयापी यज्ज करितेछेन,
ताहार घुतादिर अभाव पूरणार्थं भुजङ्गरुद्धद्वार पातानपूरे अवज्ञान करितेछेन ॥

सुतां तदौयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।

आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१

८१ अ. । त्वं सपत्नीकः शुचिः सन् तदौयां सुरभेः सुतां प्रतिनिधिं कृत्वा आराधय, हि सा
प्रीता (सती) कामदुघा । वाच्य—त्वया सपत्नीकेन शुचिना तदौया सुता प्रतिनिधिः आराध्यतान् ।
तया प्रीतया कामदुघया (भूयते) ।

८१ । तर्हि का गतिरित्यत आह—सुतामिति । तस्याः सुरभेरियं
तदौया, तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा, शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या
वर्त्तत इति सपत्नीकः सन् । ‘नद्यूतश्च’ इति कप्प्रत्ययः । आराधय । हि
यस्मात्कारणात् सा प्रीता तुष्टा सती, कामान्दोग्धोति कामदुघा भवति ।
‘दुहः कप् घञ्’ इति कप्प्रत्ययः, घादेशश्च ॥

८१ । तूमि ठौशार कञ्जाके ठौशार अतिनिधि करिशा आराधना कर ; हेनि
अगन्ना हरेने ठोमार मनोरथ पूर्ण हरेवे ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।

अनिन्द्या नन्दिनौ नाम धेनुरावहते वनात् ॥ ८२ ॥

८२ अ. । इति वादिन एव अस्य होतुः आहुतिसाधनं नन्दिनौ नाम अनिन्द्या धेनुः वनात् आवहते । वाच्य—साधनेन नन्दिन्या अनिन्द्या धेन्वा ।

८२ । इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य । ‘हन्’ इति हन्प्रत्ययः । अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणम् । नन्दयतीति व्युत्पत्त्या नन्दिनौ नाम, अनिन्द्या अगर्ह्या प्रशस्ता धेनुर्वनादावहते प्रत्यागता । ‘अव्याक्षिपो भविष्यत्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् इति भावः ॥

८२ । এই কথা বলিতে বলিতে হোতা বশিষ্ঠদেবের হোমসাধনৌ সূত্রশাস্ত্রা নন্দিনৌ-নান্দী ধেনু বনে হইতে প্রত্যাহৃত হইলেন ॥

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्त्रिगुणपाटला ।

विभ्रती प्रवेतरोमाङ्गं सम्यगेव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

८३ अ.) (कीदृशी) पल्लवस्त्रिगुणपाटला ललाटोदयम् आभुग्नं प्रवेतरोमाङ्गं विभ्रती अत एव नवं शशिनं विभ्रती सम्यगेव स्थिता । वाच्य—पाटलया विभ्रत्या सम्यगा इव स्थितया । (आवहते)

८३ । सम्प्रति धेनुं विशिनष्टि—ललाटोदयमिति । पल्लववत् त्रिगुणा चासौ पाटला च । सम्यगायामप्येतद्विशेषणं गोज्यम् । ललाटे उदयो यस्य स ललाटोदयः तम् आभुग्नमौषड्भक्तम् । ‘आविष्टं कुटिलं भुग्नं वेक्षितं वक्रमित्यपि’ इत्यमरः । ‘उदितश्च’ इति निष्ठातस्य नत्वम् । श्वेतरोमाण्येव अङ्गुस्तं विभ्रती, नवं शशिनं विभ्रती सम्यगेव स्थिता ॥

८३ । নবকিশলয়সমূহা ত্রিগুণ পাটলবর্ণী দেহে নন্দিনী, ললাটসজ্জাত ত্রৈলোক্য-শ্বেতবর্ণ রোমরাঞ্জি ধারণ করতঃ নবোদিত শশিকলাভূষিতা সন্ধ্যাপ্রবীর গ্রাম শোভা প্রাপ্ত হইয়াছিলেন ॥

भुवं कोष्णे न कुण्डोद्गी मेध्येनावभृथादपि ।

प्रस्र[स्त्र]विनाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

८४ अ. । (पुनः किञ्चिद्गता) कुण्डोद्गी वत्सालोकप्रवर्तिना कोष्णेन अवभृथादपि मेध्येन प्रस्रवेन भुवं अभिवर्षन्ती ॥ वाच्य—कुण्डोद्गीया अभिवर्षन्त्या (आवहते) ।

८४ । कोष्णेन किञ्चिदुष्णेन । ‘कवं कोष्णे’ इति चकारात्कादेशः । अवभृथादपि अवभृतस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण । ‘पूतं पवित्रं मेध्यं च’ इत्यमरः । वत्सालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेन चोरा-

भिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्तो सिञ्चन्तो । कुण्डमिव उधः आपीनं यस्याः
सा कुण्डोष्मो । 'जधसु क्लौवमापोनम्' इत्यमरः । 'जधसोऽनङ्' इत्य-
नङादेशः । 'बहुब्रोहेरुधसो ङोप्' इति ङोप् ।

८४ । त्रिंशत्तुला नीरसुतन इहेते शौघं वत्समर्शनेन कृत्रितं वक्ष्यान्तुर्नानापेक्षं
परिवृज्यते, जेवद्वयं द्वयं प्रवाहे धरातलं अभिषिञ्च्य करिष्यादित्येन ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।

तौर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५

८५ अ. । खुरोद्धूतैः अन्तिकात् गात्रं स्पृशद्भिः रजःकणैः महीक्षितः तौर्थाभिषेकजां शुद्धिम्
आदधाना ॥ वाच्य—आदधानया (आवहते) ।

७५ । खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः । 'दुरान्तिकार्थंभ्यो
द्वितीया च' इति चकारात् पञ्चमी । रजसां कणैः । महीं क्षियते ईष्टे
इति महीक्षित् तस्य । तौर्थाभिषेकेन जातां तौर्थाभिषेकजाम् शुद्धिम्,
आदधाना कुर्वाणा । एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् । उक्तं च मनुना—
आम्नेयं मस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपो हि ह्येति च ब्राह्मं
वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ इति ॥

८६ । तीक्ष्णं शूराघाते उन्नतं वज्रोराणि, समीपवर्तौ नरपतिं द्विलौपेन शत्रोरेव
मग्नयं दृष्ट्वा, तीक्ष्णं तौर्थाभिषेकमभूतं परिवृज्यते सम्पादनं करिष्यादित्येन ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।

याज्यमाशंसिताबन्ध्याप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६

८६ अ. । निमित्तज्ञस्तपोनिधिः पुण्यदर्शनां तां दृष्ट्वा आशंसिताबन्ध्याप्रार्थनं याज्यं पुनः अब्रवीत् ॥
वाच्य—निधिना निमित्तज्ञेन—प्रार्थनः याज्यः शौच्यत ।

८६ । निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्विशिष्टः, पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां
तां धेनुं दृष्ट्वा, आशंसितं मनोरथः । नपुंसके भावे क्तः । तत्राबन्ध्यां
सफलं प्रार्थनं यस्य स तम्, अबन्ध्यामनोरथमित्यर्थः याजयितुं योग्यं
याज्यं पार्थिवं, पुनरब्रवीत् ॥

८७ । सुभाषितकारणवेनौ तपोधनं पूषादर्शनां नन्विनोके (जेहे समये समुपस्थित
इहेते) देखिषा अतीष्टेतिद्वि अवधारितं जानिषा, वक्ष्यामि नरपतिं द्विलौपेके, वक्ष्यामि
वाक्यश्रुतिं वनिजते नागिनेन ॥

अदूरवर्तिनीं सिद्धिं राजन् विगणयात्मनः ।

उपस्थितं कल्याणौ नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥ ८७

૮૦ અ. । હે રાજન્ આત્મનઃ સિદ્ધિમ્ અદૂરવર્તિનો વિગણય, યત્ નાન્નિ કોર્તિતે એવ ઇયં કલ્યાણી ઉપસ્થિતા ॥ વાચ્ય—સિદ્ધિઃ અદૂરવર્તિનો વિગણ્યામ્ । અનયા કલ્યાણા ઉપસ્થિતયા (મૂયતે) ।

૮૧ । હે રાજન્ ! આત્મનઃ કાર્યસ્ય સિદ્ધિમ્ અદૂરવર્તિનો શોભાભાવિનો વિગણય વિદ્ધિ, યદ્યસ્માક્કારણાત્ કલ્યાણો મહાલભૂર્તિઃ । ‘વદ્વાદિભ્યષ્’ इति डोप् । इयं धेनुः नान्नि कौर्तिते कथिते सति एव उपस्थिता ॥

૮૧ । વચન એ કળ્યાણી (ધેનુ) નામ કુરિતે કરિતેહે આમિશ્રા ઉપસ્થિત હૈન્ના-હેન, તથન તોમાર મનોરથસિકિ નિકટવર્તિનો જાનિ૦ ॥

વન્યવૃત્તિરિમાં શશ્વદાત્માનુગમનેન ગામ્ ।

વિદ્યામભ્યસનેનેવ પ્રસાદયિતુમર્હસિ ॥ ૮૨

૮૨ અ. । ત્વં વન્યવૃત્તિઃ સન્ શશ્વત્ આત્માનુગમનેન રિમાં ગામ્ અભ્યસનેન વિદ્યામિવ પ્રસાદયિતુમ્ અર્હસિ ॥ વાચ્ય—વન્યવૃત્તિના ત્વયા વિદ્યા ઇયં ગૌઃ અર્હતે ।

૮૨ । વને ભવં વન્યં કન્દમૂલાદિકં વૃત્તિરાહારો યસ્ય તથાભૂતઃ સન્, રિમાં ગાં, શશ્વત્ સદા, આ પ્રસાદાદવિક્ષેપેનેત્યર્થઃ । આત્મનસ્ય વ વન્યઃ, અનુગમનેન અનુસરણેન, અભ્યસનેન અનુષ્ઠાતુરભ્યાસેન વિદ્યામિવ, પ્રસાદયિતું પ્રસન્નાં કર્તુમ્ અર્હસિ ॥

૮૨ । તુમિ કન્દમૂલાદિ વનજાત સામગ્રી ડફળપૂર્ણક એનાજકાળ પર્વાજ અનુકૂળ એ ધેનુ અનુગમન કરિશા, અભાસ દ્વારા વિજાર જાણ, હૈન્નાકે એમ કરિતે ડેષ્ટે કરિવે ॥

પ્રસ્થિતાયાં પ્રતિષ્ઠેથાઃ સ્થિતાયાં સ્થિતિમાચરેઃ ।

નિષણ્યાયાં નિષૌદાસ્યાં પૌતાન્મસિ પિવેરપઃ ॥ ૮૩

૮૩ અ. । અસ્યાં પ્રસ્થિતાયાં સત્યાં પ્રતિષ્ઠેથાઃ, સ્થિતાયાં સ્થિતિમ્ આચરેઃ, નિષણ્યાયાં નિષૌદ, પૌતાન્મસિ સત્યામ્ અપઃ પિવેઃ । વાચ્ય—પ્રસ્થીયેત, આચર્યેત, નિષણ્યામ્ । આપઃ પૌવેરપ્ (ત્વયા) ।

૮૩ । અસ્યાં નન્દિન્યાં, પ્રસ્થિતાયાં, પ્રતિષ્ઠેથાઃ પ્રયાજિ । ‘સમવ-પ્રવિભ્યઃ સ્થઃ’ इत्यात्मनेपदम् । સ્થિતાયાં નિવૃત્તગતિક્રાયાં, સ્થિતિમાચરેઃ સ્થિતિં કુરુ તિષ્ઠેત્યર્થઃ । નિષણ્યાયામુપવિષ્ટાયાં, નિષૌદ ઉપવિષ્ય । વિષ્ણર્થે લોટ્ । પૌતાન્મસો યથા તસ્યાં પૌતાન્મસિ સત્યામ્, અપઃ પિવેઃ પિવે ।

૮૩ । હેનિ ગમન કરિલે ગમન કરિવે, નજાગમાન હૈને નજાગમાન થાકિવે, ઉપવિષ્ટે હૈને ઉપવેશન કરિવે એવં જળપાન કરિલે જળપાન કરિવે ॥

બધૂર્મક્તિમતો ચૈનામર્ચિતામા-તપોવનાત્ ।

પ્રયતા પ્રાતરન્વેતુ સાયં પ્રત્યુદ્ગજેદપિ ॥ ૮૪

६० अ. । बधूः भक्तिमतौ तथा प्रयता च सती चर्चिताम् एनाम् आतपोवनात् प्रातः चनेतु सायं प्रत्युद्गजेति ॥ वाच्य—भक्तिमत्त्वा बध्ना प्रयतया एवा चनीयताम्, प्रत्युद्गन्त्येत ।

६० । बधूरिति । बधूर्जाया च भक्तिमतौ प्रयता सती, गन्धादिभि-
रर्चितामेनां गां, प्रातः आ तपोवनात् । आङ् मर्ख्यादायाम्, पदद्वयं चेतत् ।
अभ्वेतु अनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्गजेत् प्रत्युद्गच्छेत् । विध्यर्थे लिङ् ॥

२० । एहे बधू उक्तिवृत्त इहेवा पवित्रपदेहे उक्ताः कत्रणे ईहीत्र अर्कना
करिवेन, एवम् उपावनेन गौप्यार्थात् आतःकाले अश्रुगमनं उ मात्रकाले अत्रान्
गमनं करिवेन ॥

इत्या-प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।

अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ६१

६१ अ. । त्वम् अस्याः आप्रसादात् इति परिचर्यापरः भव, ते अविघ्नम् अस्तु, पितेव पुत्रिणाम्
धुरि स्थेयाः ॥ वाच्य—त्वया...परिच भूयताम् । अविघ्ने न भूयताम् । पिता इव स्वीयत ।

६१ । इति अनेन प्रकारेण, त्वम् आप्रसादात्प्रसादपर्व्यस्तम् । ‘आङ्-
मर्ख्यादाभिविध्नीः’ इत्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् । अस्या धेनोः, परि-
चर्यापरः शुश्रूषापरो भव । ते तव, अविघ्नं विघ्नस्याभावः अस्तु । ‘अव्ययं
विभक्ति—’ इत्यादिनार्थाभावेऽव्ययैभावः । पितेव, पुत्रिणां सत्पुत्र-
वताम् । प्रशंसायामिनृत्प्रत्ययः । धुरि अये, स्थेयाः तिष्ठेः । आशीरर्थे
लिङ् । ‘एर्लिङि’ इत्याकारस्येकारादेशः । त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति
भावः ॥

२० । एहेनृपे यत्पुत्रिनं ना हेति अश्रुगमनं इति, उतपुत्रिनं ईहीत्र मेवात्र निवृत्त
वाकिवे । तौमात्रं विघ्नं पुत्रोद्भूत इहेक । त्वमि शीघ्रं पितारं नात्र मन्त्रवृत्तान् वाङ्क-
मिगेन अश्रुनी इहेवे ॥

तथेति प्रतिजयाह प्रीतिमान् सपरियहः ।

आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ६२

६२ अ. । सपरियहः देशकालज्ञः शिष्यः प्रीतिमान् आनतश्च सन् शासितुः आदेशं तथेति
प्रतिजयाह ॥ वाच्य—प्रीतिमता...यद्वेद्य देशकालज्ञेन शिष्येण आनतेन आदेशः प्रतिजगृहे ।

६२ । देशकालज्ञः । देशः अग्निमन्त्रिभिः, कालः अग्निहोत्रावसान-
समयः, विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्गं ज्ञानमव्याहृतम् इति जानन्, अत एव
प्रीतिमान् शिष्यः अन्तेवासो राजा, सपरियहः सपत्नीकः । ‘पत्नीपरि-
जनादानमूलशपाः परियहाः’ इत्यमरः । आनतः विनयमन्त्रः सन्,
शासितुः गुरोः, आदेशम् आज्ञां, तथेति प्रतिजयाह स्वीचकार ॥

୨୨ । ଦେଶକାଳବେତ୍ତା ଶିବା ମନ୍ତ୍ରିକ ନରପତି, କୃଷିଚିନ୍ତେ ଓ ବିନୌତଭାବେ ଶୁକ୍ରଦେବେନ
ଆମେନ ଐତିମାନେନ ଶୌକୃତ ହରେନେନ ॥

ଅଥ ପ୍ରଦୋଷେ ଦୋଷଜ୍ଞ: ସଂବେଶାୟ ବିଶାମ୍ପତିମ୍ ।

ସୁନୁ: ସୁନୂତବାକ୍ ଶ୍ଵପ୍ତୁର୍ବିସସର୍ଜ୍ଜୀର୍ଜ୍ଜିତସ୍ତ୍ରିୟମ୍ ॥ ୧୩

୧୩ ଷ: । ଅଥ ପ୍ରଦୋଷେ ଦୋଷଜ୍ଞ: ସୁନୂତବାକ୍ ଶ୍ଵପ୍ତୁ: ଉର୍ଜ୍ଜିତସ୍ତ୍ରିୟ ବିଶାମ୍ପତି ଋଷିଶାସ୍ତ୍ର ବିସସର୍ଜ୍ଜ ॥
ବାକ୍ୟ—ଦୋଷଜ୍ଞେ...ବାକ୍ ସୁନୁ...ଶୌ...ପତି: ସଂବେଶ ॥

୧୩ । ଅଥ ପ୍ରଦୋଷେ ରାତ୍ରୀ, ଦୋଷଜ୍ଞ: ବିଦ୍ଵାନ୍ । ‘ବିଦ୍ଵାନ୍ ବିପଚ୍ଛିନ୍ନ ଦୋଷଜ୍ଞ:’
ଇତ୍ୟମର: । ସୁନୂତବାକ୍ ସତ୍ୟପ୍ରିୟବାକ୍ । ‘ପ୍ରିୟଂ ସତ୍ୟସ୍ତ୍ଵ ସୁନୂତମ୍’ ଇତି
ହ୍ରାୟୁଷ: । ଶ୍ଵପ୍ତୁ: ସୁନୁ: ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ର: ମୁନି: । ଅନେନ ପ୍ରକୃତକାର୍ଯ୍ୟନିର୍ଘ୍ଵାଞ୍ଚକର୍ତ୍ତ୍ଵ
ସୂଚୟତି । ଉର୍ଜ୍ଜିତସ୍ତ୍ରିୟଂ ବିଶାମ୍ପତିଂ ମନୁଜେଶ୍ଵରମ୍ । ‘ହୌ ବିଶୌ ବୈଶ୍ଵମନୁଜୌ’
ଇତ୍ୟମର: । ସଂବେଶାୟ ନିଦ୍ରାୟେ, ‘ସ୍ଵାକ୍ଷିଦ୍ରା ଶୟନଂ ସ୍ଵାପ: ଶ୍ଵପ୍ତ: ସଂବେଶ ଇତ୍ୟପି’
ଇତ୍ୟମର: । ବିସସର୍ଜ୍ଜ ଆତ୍ମାପୟାମାସ ॥

୨୩ । ଅନନ୍ତର ମାତ୍ରକାଳ ଉପସ୍ଥିତ ହରେନେ, ବିଦ୍ଵାନ୍ ମତାବାନୌ ପ୍ରିୟତାମୌ ଉକ୍ତନନ୍ଦନ
ବନିଷ୍ଠେନେ, ଅବୁଲ୍ଲମୁଖ ନରପତି ଦ୍ଵିଗୁଣେନ ଶୟନ କରିବାର ନିମିତ୍ତ ଆମେନ ଥିବା
କରିଲେନ ॥

ସତ୍ୟାମପି ତପ:ସିଦ୍ଧୌ ନିୟମାପେକ୍ଷୟା ମୁନି: ।

କଲ୍ପବିତ୍ କଲ୍ପୟାମାସ ବନ୍ୟାମେବାସ୍ୟ ସଂବିଧାମ୍ ॥ ୧୪

୧୪ ଷ: । କଲ୍ପବିତ୍ ମୁନି: ତପ:ସିଦ୍ଧୌ ସତ୍ୟାମପି ନିୟମାପେକ୍ଷୟା ଅସ୍ୟ ବନ୍ୟାମେବ ସଂବିଧାଂ କଲ୍ପୟା-
ମାସ ॥ ବାକ୍ୟ—କଲ୍ପବିଦା ମୁନିନା ବନ୍ୟା ସଂବିଧା କଲ୍ପୟାମାସେ ॥

୧୪ । କଲ୍ପବିତ୍ ବ୍ରତପ୍ରୟୋଗାଭିଜ୍ଞୌ ମୁନି:, ତପ:ସିଦ୍ଧୌ ସତ୍ୟାମପି ତପସା
ଏବ ରାଜଯୋଗ୍ୟାହାରସମ୍ପାଦନସାମର୍ଥ୍ୟେ ସତ୍ୟପି ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ନିୟମାପେକ୍ଷୟା
ତଦାପ୍ରଭୃତ୍ୟେବ ବ୍ରତଚର୍ଯ୍ୟାପେକ୍ଷୟା, ଅସ୍ୟ ରାଜ୍ଞ: ବନ୍ୟାମେବ, ସଂବିଧୀୟତି ଅନୈତି
ସଂବିଧାଂ କୁଶାଦିଶୟନସାମଗ୍ରୀମ୍ । ‘ଆତର୍ଯ୍ୟାପସର୍ଗେ’ ଇତି କପ୍ରତ୍ୟୟ: । ‘ଅକର୍ତ୍ତ୍ଵି
ଚ କାରକେ ସଂଗ୍ରାୟାମ୍’ ଇତି କର୍ମାର୍ଥତ୍ଵମ୍ । କଲ୍ପୟାମାସ ସମ୍ପାଦୟାମାସ ॥

୨୪ । ଉତ୍ତନିଗ୍ରହାଦିବେତ୍ତା ମୁନିବର ତପ:ପ୍ରଭାବେ ରାଜତୋଗାବହୁକାତ ଆହରଣ
କରିବାର କ୍ଷମତା ଥାକିଲେଓ, ନିଗ୍ରହ-ମାଳନାହରୋପେ, ନରପତି ଦ୍ଵିଗୁଣେନ ଆହାର ଓ
ଶୟନେ ନିମିତ୍ତ, ବନଜାତ ମାମଶ୍ଵୀର ଆଶୋକନ କରିବା ଦିଲେନ ॥

নির্দিষ্টাং কুলপতিনা স পর্যশালা-
 মধ্যাস্থ প্রযতপরিগ্রহদ্বিতীয়ঃ ।
 তচ্ছিষ্যাধ্যয়ননিবেদিतावसानां
 संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ৫৫

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वशिष्ठाश्रमाभिगमनो
 नाम प्रथमः सर्गः ॥ १

৫৫ অঃ । প্রযতপরিগ্রহদ্বিতীয়ঃ সঃ কুলপতিনা নির্দিষ্টাং পর্যশালাম্ অধ্যাস্থ, কুশশয়নে সংবিষ্টঃ তচ্ছিষ্যাধ্যয়ননিবেদিतावसानां নিশাং নিनाय ॥ বাচ্য—দ্বিতীয়েন তেন সংবিষ্টেন वसाना निशा निनये ।

৫৫ । সঃ রাজা, কুলপতিনা মুনিকুলেশ্বরেণ বশিষ্ঠেন, নির্দিষ্টাং পর্যশালাম্ অধ্যাস্থ অধিষ্ঠানং কৃत्वा इत्यर्थঃ । ‘অধিশীলু’ ইत्यादिना आधारस्य कर्मत्वं, कर्मणि द्वितीया । प्रयतः नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयः यस्येति सः तथोक्तः, कुशानां शयनं संविष्टः सुप्तः सन्, तस्य वशिष्ठस्य शिष्याणाम् अध्ययनेन अपररात्रे वेदपाठेन निवेदितम् अवसानं यस्याः तां निशां, निनाय गमयामास । अपररात्रे अध्ययने मनुः—‘निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधोत्य पुनः स्वपेत्’ । ‘न चापररात्रमधोत्य पुनः स्वपेत्’ इति गौतमस । प्रहर्षिणोवृत्तमेतत् । तदुक्तम्—‘श्री श्री मस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकालाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-
 समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
 महाकाव्ये वशिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १

২৫ । অনন্তর মহারাজ দিলীপ, পবিত্রচারিণী মহর্ষিগীর সমভিবাশারে, কুলশুরু নির্দিষ্টপর্বনান্নর অবস্থান ও কুশর শয়ান করিয়া রজনী সাপন করতঃ মুনিশিষ্য-
 ভিগের পাঠাধ্যয়নকাল অবগে রাজি হইয়াছে, জানিতে পারিলেন ॥

প্রথম সর্গ সমাপ্ত ॥

द्वितीयः सर्गः ।

—*—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतियाहितगन्धमाख्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषिर्ममोच ॥ १

१ अन्वयः । अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतियाहितगन्धमाख्यां पीतप्रति-
बद्धवत्सां ऋषेर्धेनुं वनाय सुमोच ॥ वाच्य—अधिपेन यशोधनेन, प्रतियाहितगन्धमाख्यां पीतप्रति-
बद्धवत्सां धेनुमुमुच ।

आशासु राशोभवदङ्गवल्लीभासैव दासोक्तदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितेर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देऽरविन्दाननसुन्दरि ! त्वाम् ॥

१ । अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रजेश्वरः
प्रभाते प्रातःकाले, जायया सुदक्षिण्या प्रतिघाहिते स्वीकारिते गन्धमाख्ये
यया सा जायाप्रतियाहितगन्धमाख्या तथोक्ता, पीतं पानम् अस्यास्तीति
पीतः पीतवानित्यर्थः । 'अथ आदिभ्योऽच्' इति अच्प्रत्ययः । 'पीता नावो
भुक्ता ब्राह्मणाः' इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धः वत्सः यस्याः
ताम् ऋषेर्धेनुं, वनाय वनं गन्तुम् । 'क्रियार्थोपपद' इत्यादिना चतुर्थी ।
सुमोच सुप्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिण्यायाः पुञ्जजननयोग्यत्वमनु-
सन्धेयम् । तथाहि श्रुतिः—'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह सातसम् ।
तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तस्याया जाया भवति यदस्यां
जायते पुनः' इति । यशोधन इत्यनेन पुञ्जवतां कीर्त्तिलोभात् [राजानर्हे
गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते । अस्मिन् सर्गे वृत्तमुपजातिः—'अनन्तरो-
दोरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदौयावुपजातयस्ताः' इति ॥

१ । अनन्तरं प्रातःकाले राज्ञौ स्पर्शकणा गङ्गामाया द्वारा अविधेयं नन्विनीर
कर्त्तुं करिण, एवम् कृष्णानेन उद्योगे वरुण मन्त्रे हृदये, अत्रात्रकक यत्नाधन दिगीप
रनग्ननेन निमित्त मेते धेनुके वक्त्रे हृदये मूत्र करिण दिनेन ।

तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशुमपांशुलानां धुरि कीर्त्तनौया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २

२ अः । अपांशुलानां धुरि कीर्त्तनौया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासपवित्रपांशुं तस्याः मार्गं

कृतिः श्रुतेः चर्धेतिव अन्वगच्छत् ॥ वाच्य—कौत्सीयया—धर्मपत्नी... पवित्रपाशुः मार्गः कृत्वा चर्धेः अन्वगच्छत् ।

२ । पांशवः दीषाः आसां सन्तोति पांशुलाः स्त्रैरिण्यः । 'स्त्रैरिणी पांशुला' इत्यमरः । 'सिन्धादिस्यञ्च' इति लृच्प्रत्ययः । अपांशुलानां पतिव्रतानां धुरि षष्ठे कौत्सीयया परिगणनोया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी, खुर-
न्यासैः पवित्राः पांशवः यस्य तम् । 'रेणुहंयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न हयो रजः' इत्यमरः । तस्याः धेनोः मार्गं, कृतिः मन्वादिवाक्यं श्रुतेः वेद-
वाक्यस्य अर्थम् अभिवेयमिव, अन्वगच्छत् अनुसृतवतो । यथा कृतिः श्रुतिश्रुत्यमेवार्थमनुसरति, तथा सापि गोश्रुत्यमेव मार्गमनुसरति इत्यर्थः । धर्मपत्नीत्यत्र अश्वघासादिवत् तादर्थ्यं शङ्कोसमासः प्रकृति-
विकाराभावात् । पांशुलपथप्रवृत्तावप्यपांशुलानामिति विरोधात्तद्वारो ध्वन्यते ॥

२ । श्रुति ऐक्येन अर्थेन अश्रुगामिनी, मेदेक्येन पतिव्रतानिग्नर अश्रुगाम्या महाराज्ञे द्वितीयेन पत्नी राज्ञी श्रुतिगाम्या नन्दिनी च भ्रूत्पत्नीत्येवमत्र पतिव्रतं धृतिश्रुत्क पत्नेर अश्रुगमनं कतिशाहित्वेन ॥

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्तां सौरभेयौ सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां जुगोप गोरूपधरामिवोर्व्वीम् ॥ ३

३ अः । दयालुः यशोभिः सुरभिः राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयौ पयोधरीभूतचतुः-
समुद्रां गोरूपधराम् उर्व्वीमिव जुगोप । वाच्य—दयालुना सुरभिणा राजा सौरभेयी...चतुःसमुद्रां
गोरूपधरा उर्व्वीं जुगोप ।

३ । दयालुः कारुणिकः । 'स्याद् दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । 'स्युद्दिष्टि' इत्यादिना आलुच्प्रत्ययः । यशोभिः सुरभिः मनोज्ञः । 'सुरभिः स्यान्नोच्चेऽपि' इति विश्वः । राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयौ कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तोति धराः, पचाद्यच् पयसां धराः पयोधराः स्तनाः । 'स्त्रोस्तनाब्दौ पयोधरी' इत्यमरः । अपयोधराः पयोधराः सम्प्रत्यमानाः पयोधरोभूताः । अभूततद्भावे चिः, 'जुगति-
प्रादयः' इति समासः । पयोधरोभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः ताम् । अनेकमन्यपदार्थे इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात् त्रिपदो बहुव्रीहिः । गोरूपधरामुर्व्वीमिव जुगोप ररक्ष, भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्ष इति भावः । धेनुपक्षे पयसा दुग्धेन अधरोभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्याः सा तद्योक्ता, दुग्ध-
तिरस्कृतसागरामित्यर्थः ॥

७। वनःगौरवभण्डित कृपापत्रवण राजा दिनौष, श्रीर पद्मी श्रवणादेक
अतिनिवृत्त करिषा चक्रुःममृज्जपश्रोत्रा गोरूपधारिणी पृथिवीर छात्र सेहै श्रवतिनन्दिनी
नन्दिनी धेनुदेक (निवे) रक्ता करिते नागिनेन ।

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः॥४

४ अः । व्रताय धेनोः अनुचरेण तेन शेषोऽपि अनुयायिवर्गः न्यषेधि, तस्य शरीररक्षा अन्यतः
न च, मनोः प्रसूतिः स्ववीर्यगुप्ता हि ॥ वाच्य—अनुचरः सः शेषम् अनुयायिवर्गं न्यषेधौत्, शरीर-
रक्षा, ...गुप्तया प्रसूत्या (भूयते) ।

४ । व्रताय-धेनोरनुचरेण न तु जीवनाय इति भावः । तेन दिलोपेन,
शेषः अवशिष्टोऽपि अनुयायिवर्गः, अनुचरवर्गः न्यषेधि निवर्त्तितः । शेषत्वं
सुदक्षिणापेक्षया । कथं तर्हि आत्मरक्षणम् ? अत आह—न चेति ।
तस्य दिलोपस्य शरीररक्षा च अन्यतः पुरुषान्तरात् न । कुतः ? हि
यस्मात् कारणात् मनोः । प्रसूयते इति प्रसूतिः सन्ततिः स्ववीर्यगुप्ता
स्ववीर्येणैव रक्षिता । न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षा इति भावः ॥

४ । उद्वेगनिमित्त नन्दिनीर अश्रुगमनकागौ राजा दिनौष, अवनिष्टे अश्रुचक्रगणके
विनाश करिषा दिनेन । उहारा श्रीररक्तार्थ अपरत्र माहावा अशोभन इहेत ना,
कारण ममृज्जपश्रोत्रा श्रीर पराक्रमेहै आश्रयका करिते समर्थ ।

आस्त्रादवद्भिः कवलैस्त्वणानां कण्डूयनेर्दंशनिवारणैश्च ।

अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्॥५

५ अः । सम्राट् सः आस्त्रादवद्भिः त्वणानां कवलैः कण्डूयनेः दंशनिवारणैः अव्याहतैः स्वैर-
गतैश्च तस्याः समाराधनतत्परः अभूत् ॥ वाच्य—सम्राज्ञा तेन...तत्परेण अभावि ।

५ । सम्राट् मण्डलेश्वरः । 'थेनेष्ट' राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।
शास्त्रि यथाज्ञया राज्ञः स सम्राट् इत्यमरः । सः राजा आस्त्रादवद्भिः
रसवद्भिः स्त्रादयुक्तैरित्यर्थः, त्वणानां कवलैः आसैः । 'आससु कवलार्थकः'
इत्यमरः । कण्डूयनेः खर्जनेः दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणः । 'दंशसु
वनमक्षिका' इत्यमरः । अव्याहतैः अप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनेन
तस्याः धेन्वाः समाराधनतत्परः श्रुश्रुषासक्तः अभूत् । तदेव परं प्रधानं
यस्य इति तत्परः । 'तत्परौ प्रसितासक्तौ' इत्यमरः ॥

६। मन्त्राष्टे दिनौष श्रवाह कृण कवल (आस) अशान, श्रीरकठूवन
श्रीरोगविष्टे मणकादि निवारण करतः नन्दिनीर श्रेष्ठागमने कोन प्रकार वाषा
अशान ना करिषा उहारा सेवा करिषाहिनेन ।

**स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधोरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां ह्यायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥६**

६ अः । भूपतिर्जां स्थितां सतीं स्थितः सन्, प्रयातां सतीम् उच्चलितः सन्, निषेदुषीं सतीं आसनबन्धधोरः सन्, जलम् आददानां सतीं जलाभिलाषी सन्, इत्थं ह्यायेव अन्वगच्छत् ॥ वाच्य—भूपतिना स्थितेन, उच्चलितेन, ... धीरेण, ... अभिलाषिना, ह्यायथा सा अन्वगम्यत ।

६ । भूपतिः तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन्, स्थितिः ऊर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थितां सतीम् उच्चलितः प्रस्थितः सन्, निषेदुषीं निषण्णां सतीम् उपविष्टामित्यर्थः । 'भाषायां सदवसन्नुवः' इति कसुप्रत्ययः 'उगितश्च' इति ङीप् । आसनबन्धे उपवेशने धोरः स्थितः उपविष्टः सन् इत्यर्थः । जलम् आददानां पिबन्तीं जलाभिलाषी पिबन् इत्यर्थः इत्थं ह्याया इव अन्वगच्छत् अनुसृतवान् ॥

७ । नरपति द्वितीयः, सैव धेनु नैडाहेले नैडाहेलेन, चमले चमलेन, बजिले बजिलेन, जलपानं करिले जलपानं करितेन, त्विनि एहेक्रेण ह्यश्वारं ह्यारं तश्वारं अश्वसुरणं करिश्वहिजेन ।

**स न्यस्तचिह्नमपि राजलक्ष्मीं तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिरन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७**

७ अः । न्यस्तचिह्नमपि तेजोविशेषानुमितां राजलक्ष्मीं दधानः सः (राजा) अनाविष्कृत-दानराजिः अन्तर्मदावस्थः द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥ वाच्य—दधानेन तेन...दानराजिना...मदावस्थेन द्विपेन्द्रेण समुद्यत ।

७ । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि ह्यत्रचामरादीनि यस्याः तां तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेन अनुमितां 'सर्वथा राजा एवायं भवेत्' इति ऊहित्तां राजलक्ष्मीं दधानः सः राजा, अनाविष्कृतदान-राजिः बहिरप्रकटितमदरीखः अन्तर्गता मदावस्था यस्य सः अन्त-र्मदावस्थः, तथाभूतः द्विपेन्द्र इव आसीत् ॥

१ । नरपति, राजकीयं ह्यत्र चामरादि चिह्नं ग्रहितं इहेषां अतिशयं उच्चैः प्रतापं राजलक्ष्मीरूपेण बलिशं अश्वमितं इहेषां अश्वकटितमदराजिं अश्वसुरणादहं हवींश्च ह्यारं शोभा गौहेते हिजेन ।

**लताप्रतानोदग्रयितैः स केशैरधिज्यधन्वा विचचार दाबम् ।
रक्षापदेष्वान्मुनिहोमधेनोर्वन्यान् विनेष्यन्निव दृष्टसत्त्वान् ॥८**

८ अः । लताप्रतानोदययितैः केशैः (उपरक्षितः) अधिज्यधन्वा सः, मुनिहोमधेनोः रक्षा-
पदेशात् वन्यान् दुष्टसत्त्वान् विनेष्यन् इव दावं विचचार ॥ वाच्य—अधिज्यधन्वा तेन विने-
ष्यता दावः विषेरे ।

८ । लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिः उदययिता उन्नमय्य
ग्रथिताः ये केशाः तैरुपलक्षितः । 'इत्यभूतलक्षणे इति तृतीया । सः
राजा अधिज्यम् आरोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सः अधिज्यधन्वा सन् ।
'धनुषश्च' इत्यनडादेशः । मुनिहोमधेनोः रक्षापदेशात् रक्षणव्याजात्
वन्यान् वने भवान् दुष्टसत्त्वान् दुष्टजन्तून् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री
तु जन्तुषु' इत्यमरः । विनेष्यन् शिक्षयिष्यन् इव दावं वनम् । 'वने च
वनवल्ली च दवो दव इहेष्यते' इति यादवः । विचचार वने चचार
इत्यर्थः । 'देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्' इति दावस्य
कर्मत्वम् ॥

८ । भूमिपति द्विगोप गतामृष्टे केषु सकल आवक करिषा भरागने भ्र-
मःयोगं कर्तुं भूनिर् होमधेनू रक्षात्र छले शिष्य वष्टु जन्तुमिगके भिक्षा दिवार
निमित्तहे येन वने वने लक्षण करितेछिलेन ।

विस्मृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य पार्श्वं द्रुमाः पाशभृता समस्य ।

उदीरयामासुरिवोन्मदानामालोकशब्दं वयसां विरावैः ॥६

९ अः । विस्मृष्टपार्श्वानुचरस्य पाशभृता समस्य तस्य पार्श्वं द्रुमाः उन्मदानां वयसां विरावैः
आलोकशब्दम् उदीरयामासुरिव ॥ वाच्य—पार्श्वं द्रुमैः आलोकशब्दः उदीरयामासि ।

९ । विस्मृष्टेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः तस्य महामहिमतया द्रुमा-
दयोऽपि राजोपचारं चक्रुरित्याह विस्मृष्टेति । विस्मृष्टाः पार्श्वानुचराः
पार्श्ववर्त्तिनो जना येन तस्य, पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य । 'प्रचेता
वरुणः पाशी' इत्यमरः । अनुभावोऽनेन सूचितः । तस्य राज्ञः पार्श्वं यो-
र्दुमाः, उन्मदानाम् उत्कटमदानां वयसां खगानाम् । 'खगवाल्यादिनो-
वयः' इत्यमरः । विरावैः शब्दैः, आलोकस्य शब्दं वाचकम् आलोक्य
इति शब्दं जयशब्दमित्यर्थः । 'आलोको जयशब्दः स्यात्' इति विश्वः ।
उदीरयामासुरिव अवदन्निव इत्युत्प्रेक्षा ॥

९ : अमृषात्रगणरहित वरुणमृष्टं मशाराज द्विगोपेन पार्श्वस्थितं वृक्ष
सकल, शीघ्र शाखाश्च मदानां पक्षिगणैः कृज्जलछले येन तौहारा जय घोषणा
करितेछिल ।

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम् ।

अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥१०

१० अ. । मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः आरात् अभिवर्त्तमानं मरुत्सखाभम् अर्थं तं प्रसूनैः पौरकन्याः आचारलाजैरिव अवाकिरन् ॥ वाच्य—प्रयुक्ताभिः...लताभिः...कन्याभिः...सखाभिः अर्थः अभिवर्त्तमानः स अवाकीर्यते ।

१० । मरुत्प्रयुक्ताः वायुना प्रेरिताः बाललताः, आरात् समीपे अभिवर्त्तमानम् । 'आरात् दूरसमीपयोः' इत्यमरः । मरुतः वायोः सखा मरुत्सखः अग्निः स इव आभातीति मरुत्सखाभम् । 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः । अर्थं 'पूज्य', तं दिलीपं, प्रसूनैः पुष्पैः, पौरकन्याः पौरास ताः कन्याः आचारार्थैः लाजैः आचारलाजैः इव अवाकिरन्, तस्योपरि विस्मितवत्य इत्यर्थः । सखा हि सखायमागतमुपचरति इति भावः ॥

१० । राजधानीते लमणकाले पौरकञ्चारा येषूपशाराज दिनोपेन मण्डके लाज (६४) वर्षण करिषा मङ्गलाचरण करित, वने लमणकाले अग्निम तेजस्यै पूजा सेहे दिनोप, पवनचालित लतासमूह इहेते पठित पुष्पराजि द्वारा शोभित इहेषा मङ्गलाचार-पूत इहेतेहिनन । (येन पवनचालित वनलताः तांशार मङ्गलविधानेन जञ्हे अनवत पुष्पताग करितेहिन) ।

धनुर्भृतोऽप्यस्य दयाद्र्भावमाख्यातमन्तः करणैर्विशङ्कैः ।

विलोकयन्तो वपुरापुराणां प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११

११ अ. । धनुर्भृतोऽपि अस्य विशङ्कैः अन्तःकरणैः दयाद्र्भावमाख्यातं वपुः विलोकयन्तो हरिण्यः अणां प्रकामविस्तारफलम् आपुः ॥ वाच्य—विलोकयन्तोभिः हरिण्यैः आपे ।

११ । धनुर्भृतोऽपि अस्य राज्ञः, एतेन भयसम्भावना दर्शिता । तथापि विशङ्कैः निर्भीकैः अन्तःकरणैः कर्त्तृभिः, दयया कृपारसेन आर्द्रः भावः अभिप्रायः यस्य तत् दयाद्र्भावं तत् आख्यातं दयाद्र्भावमेतदित्याख्यातम् इत्यर्थः । 'भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजसु' इत्यमरः । तथाविधं वपुः विलोकयन्त्यः हरिण्यः अणां प्रकामविस्तारस्य अत्यन्तविशालतायाः फलम् आपुः । 'विमल' कलुषीभवश्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुञ्च इति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

११ । मशाराज दिनोप धनुर्कारौ इहेनेण तांशार विण्ण अण्डःकरण श्रुति दयाद्र्भावयुक् शरीर अदृशोकन करिषा हरिणीगण सौत्र नेद्वेन विमानतां फल अण्डव करिषाहिन ।

स कौचकैर्मरुतपूर्णरन्ध्रैः कूजद्विरापादितवंशकृत्यम् ।

शुश्राव कुक्षे षु यशः स्वमुच्चैरुद्गायमानं वनदेवताभिः ॥ १२

११ अ. । सः मारुतपूरुषः कूजङ्गिः कोचकैः आयादितं वंशकृत्यं कुञ्जेषु वनदेवताभिः उद्गीय-
मानम् उच्चैः स्वं ययः शुश्राव ॥ वाच्य—तेन शुश्रूवे ।

१२ । सः दिलीपः मारुतैः पवनैः पूर्णानि रन्ध्राणि क्रीटपतङ्गादि-
कृतानि गत्ताः येषां तैः मारुतपूर्णरन्ध्रैः अत एव कूजङ्गिः स्वनङ्गिः कोचकैः
वेणुविशेषैः । 'वेणवः कोचकास्ते स्युर्यं स्वनन्धनिलोदताः' इत्यमरः ।
वंशः शुषिरवाद्यविशेषः । 'वंशादिकं तु शुषिरम्' इत्यमरः । आयादितं
सम्पादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन् कर्मणि तत् तथा, कुञ्जेषु
लतावृक्षेषु । 'निकुञ्जकुञ्जो वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः ।
वनदेवताभिः उद्गीयमानम् उच्चैर्गीयमानं स्वं ययः शुश्राव अतवान् ॥

१२ । मशोवाजं मिनीप, वेणुवन्धनित्तरं रक्तप्रविष्टं वायुशक्तं वरुणीवाहनं
क्रिष्णं निम्नं शृङ्गेण धीकिनेन, लतागृहवाणिनौ वनदेवतागणं कर्तुं उल्लेख्यते गीतं
श्रीयं यदेषां गीतं श्रवणं करिजेन ।

पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्भराणामनोकहाकम्पितपुष्पगन्ध्वी ।

तमातपक्लान्तमनातपत्रमाचारपूतं पवनः सिधेवे ॥ १३

१३ अ. । गिरिनिर्भराणां तुषारैः पृक्तः अनोकहाकम्पितपुष्पगन्ध्वी पवनः आचारपूतम् अनात-
पत्रम् आतपक्लान्तं तं सिधेवे ॥ वाच्य—पृक्तेन...पुष्पगन्धिना पवनेन,...पूतः अनातपत्रः आतपक्लान्तः
न सिधेवे ।

१३ । गिरिषु निर्भराणां वारिप्रवाहाणां 'वारिप्रवाहो निर्भरो भरः'
इत्यमरः । तुषारैः सीकरैः । 'तुषारो हिमसीकर' इति शाश्वतः । पृक्तः
सम्पृक्तः अनोकहानां वृक्षाणाम् आकम्पितानि ईषत्कम्पितानि पुष्पाणि
तेषां यो गन्धः सोऽस्यास्तीति अनोकहाकम्पितपुष्पगन्ध्वी ईषत्कम्पितः
पुष्पगन्धवान्, एवं शीतः मन्दः सुरभिः पवनः वायुः अनातपत्रं व्रतार्थं
परिहृतच्छत्रम् अतएव आतपक्लान्तम् आचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिधेवे ।
आचारपूतत्वात् स राजा जगत्पावनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

१३ । गिरिनिर्भराणि नृपकुलं जलकणापत्रियांश्च, वृक्षमश्रुकम्पनकारी शुष्पगन्ध-
पूर्णं वायुं (वृक्षाश्रुद्रोहं) ह्य विरहितं श्रेष्ठं विभक्तं नरपतिरनेन करिजेद्विज ।

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासौ द्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।

ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाढमाने १४

१४ अ. । गोप्तरि तस्मिन् वनं गाढमाने वृष्ट्या विनापि दवाग्निः शशाम, फलपुष्पवृद्धिः विशेषः
आसीत्, सत्त्वेषु अधिकः ऊनं न बबाधे ॥ वाच्य—दवाग्निना शसौ, वृष्ट्या विशेषया अभूयत्,
अधिकेन ऊनं बबाधे ।

१४ । गोमरि तस्मिन् रात्रि, वनं गाहमाने प्रविशति सति, वृष्ट्या विना अपि दवाग्निः वनाग्निः । 'देवदावौ वनानले' इति हेमः । शशाम । फलानां पुष्पाणाञ्च वृद्धिः विशिष्यते इति विशेषा अतिशयिता आसीत् । कर्मार्थं घञ्प्रत्ययः । सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये । 'यतश्च निर्धारणम्' इति सप्तमी । अधिकाः प्रबलः व्याघ्रादिः, जनं दुर्बलं हरिणादिकं, न बबाधे ॥

१४ । रक्षाकर्ता नरपतिः द्रौपदी, सहे अरण्ये अविष्टे इहेले, वर्षेण तिस्र दावानले (वनमध्यस्थे अग्नि) अश्रमिष इहेवाहिन, फल, पुष्पं अत्रुति अतिशय वृद्धिर्वांश इहेवाहिन एवम् वनस्थं अवन जङ्गलं दुर्बलं जङ्गलप्रेत उन्पौडने विव्रत इहेवाहिन ॥

सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्तेनिलयाय गन्तुम् ।

प्रचक्रमे पल्लवरागताम्ना प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५

१५ अः । पल्लवरागताम्ना पतङ्गस्य प्रभा मुनेर्धेनुश्च दिगन्तराणि सञ्चारपूतानि कृत्वा दिनान्तेनिलयाय गन्तुं प्रचक्रमे ॥ वाच्य—पल्लवरागतास्य प्रमथा धेन्वा प्रचक्रमे ।

१५ । पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः । 'रागोऽनुरक्तौ मात्सर्यं क्लेशादौ लोहितादिषु' इति शाश्वतः । स इव ताम्ना पल्लवरागताम्ना पतङ्गस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः । 'पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः' इति शाश्वतः । मुनेर्धेनुश्च दिगन्तराणि दिशामवकाशान् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः । सञ्चारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयाय अस्तमयाय धेनुपक्षे आलयाय च गन्तुं प्रचक्रमे ॥

१५ । नूतन पल्लवेष्वेव वांशं तावन्तं सूर्योश्च अत्रा एवम् अविष्टेन नन्दिनौ (उड्डाग्रे) हेतुतः विचरणपूर्वकं दिक्मण्डलं पवित्रं करिष्ये । सायंमयस्य यौश्च यौश्च गृहाभिमुख-गमने अत्रुत इहेवाहिन ।

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थमन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।

बभौ च सा तेन सतां मतेन श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६

१६ अः । मध्यमलोकपालः देवतापित्रतिथिक्रियार्थं ताम् अन्वग्ययौ, स च सतां मतेन तेन (राज्ञा) उपपन्ना सती, सतां मतेन विधिना उपपन्ना साक्षात् श्रद्धेव बभौ ॥ वाच्य—पालेन... क्रियार्थां सा अन्वग्ययौ, तया उपपन्नया... श्रद्धया बभौ ।

१६ । मध्यमलोकपालः भूपालः, देवतापित्रतिथीनां क्रियाः याग-आहुतदानानि ता एव अर्थः प्रयोजनं यस्याः तां धेनुम्, अन्वक् अनुपदं, ययौ । 'अन्वगन्वक्षमनुगोऽनुपदं क्लीवमव्ययम्' इत्यमरः । सतां मतेन सङ्गिर्मान्येन । 'गतिबुद्धि' इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, 'क्तस्य च वर्त्तमाने'

इति षष्ठी । तेन राज्ञा उपपन्ना, युक्ता सा धेनुः, सतां मतेन विधिना अनुष्ठानेन, उपपन्ना युक्ता साक्षात् प्रत्यक्षा अद्या आस्तिक्यबुद्धिरिव, बभौ च ॥

१७ । यर्थालोकाधिपति द्वितीय, यज्ज, पितृकृता ७ आतिथ्य क्रियार माधनकृता नन्दिनौर अग्नयन करिनेन एवमे हेतु माधुजनाकिठ मशाराज कर्तृक अग्नयत इहेया विधियुक्ता मूर्ध्निगती अक्षार शाय शोभा पाहेते नागिन ।

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा-

न्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि ।

ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि

श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७

१७ अ. । सः पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि न्यावासवृक्षोन्मुखवर्हिणानि मृगाध्यासितशाद्वलानि श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ययौ ॥ वाच्य—तेन पश्यता यये ।

१७ । सः राजा पल्वलीभ्यः अल्पजलाशयेभ्यः उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि, वर्हाणि एषां सन्तीति वर्हिणः मयूराः । 'मयूरो वर्हिणो वर्ही' इत्यमरः । फलवर्हाभ्यामिनचप्रत्ययो वक्तव्यः । न्यावासवृक्षाणाम् उन्मुखाः वर्हिणः येषु तानि, श्यामायमानानि वराहवर्हिणादिमलिनान्ना अश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि । 'लोहितादिडाजभ्यः क्यङ्' इति क्यङप्रत्ययः । ततः 'वा क्यङ्' इत्यात्मनेपदे शानच् । मृगैः अध्यासिताः अधिष्ठिताः शाद्वलाः येषु तानि, शादाः शष्पाणि एषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः । 'शाद्वलः शाद्वलरिते' इत्यमरः । 'शाद्वः कर्हमशष्पयोः' इति विश्वः । 'नडशादा-डङ्गलच्' इति डङ्गलच्प्रत्ययः । वनानि पश्यन् ययौ ॥

१९ । तानि अन्नजलाशय इहेते उथित वराहसमूहे वाथ, आवासगृहोन्मुख मयूर-समूहे समाकीर्ण, श्यामायमान. मृगपूर्ण शष्प प्रदेश शोभित वनराजि देखिते देखिते बाहेते नागिनेन ।

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद् गृष्टिगुरुत्वाद्दुषो नरेन्द्रः ।

उभावलञ्चक्रतुरक्षिताभ्यां तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८

१८ अ. । गृष्टिः नरेन्द्रस्य उभौ आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात् दुषो गुरुत्वाच्च अक्षिताभ्यां गताभ्यां तपोवनावृत्तिपथम् अलञ्चक्रतः ॥ वाच्य—गृष्ट्या नरेन्द्रेण च उभाभ्यां वृत्तिपथः अलञ्चक्र ।

১৮। গৃষ্টিঃ সঙ্কত্ প্রসূতা গৌঃ । ‘গৃষ্টিঃ সঙ্কত্ প্রসূতা গৌঃ’ ইতি
হলাযুধঃ । নরেন্দ্রস্ব, উভৌ যথাক্রমম্, আপোনমূধঃ । ‘জধস্তু ক্লীবমা-
পোনম্’ । ‘ইত্যমরঃ । আপোনস্য ভারোহহনে প্রযত্নাৎ প্রয়াসাৎ বপুধঃ গুরু-
ত্বাৎ আধিক্যাদ্, অস্বিতাভ্যাং চারুভ্যাং গতাভ্যাং গমনাভ্যাং, তপোবনাৎ
আহুত্ : পন্থাঃ তং তপোবনাহুত্ তি পথম্ । ‘ঋক্ পূঃ’ ইত্যাदिना समासान्तः
अप्रत्ययः । अलञ्चक्रतुः भूषितवन्तौ ॥

১৮। একবার মাত্র প্রসূতা নন্দিনী দেখে স্তনভার-বহননিবন্ধন প্রয়াসবশতঃ এবং
নরনাথ দিলীপ স্বীয় শরীরের গুরুত্ব প্রযুক্ত, মন্দ স্ব স্ব মনোহর গতি দ্বারা যে পথে
প্রত্যাবৃত্ত হইতেছিলেন সেইপথ অতি শোভাপূর্ণ করিয়াছিলেন ।

বশিষ্ঠধেনোরনুযায়িনং ত-

মাবর্ত্তমানং বনিতা বনান্নাত্ ।

পপৌ নিমেষালসপক্ষপঙ্ক্তি-

রূপোষিতাভ্যামিব লোচনাভ্যাম্ ॥ ১৯

১৯ অঃ । বশিষ্ঠধেনোঃ অনুযায়িনং বনান্নাত্ মাবর্ত্তমানং তং বনিতা নিমেষালসপক্ষপঙ্ক্তিঃ সতী
উপোষিতাভ্যামিব লোচনাভ্যাং পপৌ ॥ বাচ্য—মাবর্ত্তমানঃ স বনিতয়া...পঙ্ক্ত্যা পপৌ ।

১৯। বশিষ্ঠধেনোরনুযায়িনম্ অনুচরং বনান্নাত্ মাবর্ত্তমানং প্রত্যা-
গতং তং দিলীপং, বনিতা সুদক্ষিণা, নিমেষেণ অলস মন্দা পক্ষমাং পঙ্ক্তিঃ
যস্ত্যাঃ সা নির্নিমেষা সতী ইত্যর্থঃ । লোচনাভ্যাং করুণাভ্যাম্ উপো-
ষিতাভ্যামিব উপवासः भोजननिवृत्तिः तद्वदभ্যামिव । वसतेः कर्त्तरि
क्तः । पपौ । यथोपोषितः अतिदृष्ट्या जलमधिकं पिबति तद्वदति-
दृष्ट्या अधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥

১৯। রাজী স্নদক্ষিণা, বশিষ্ঠ-ধেনুর অঙ্গসঙ্গকারী বন হইতে অতিনিবৃত্ত রাজী
দিলীপকে অনিমেষলোচনে নিরীক্ষণ করিতে লাগিলেন । বোধ হইল—রাজী
স্নদক্ষিণার নয়নযুগল, যেন বহুকালের উপবাসের পর অত্যন্ত তৃষ্ণার সহিত রাজার
সৌন্দর্য-সুখা পান করিতেছে ।

পুরস্কৃতা বর্त्मनि पार्थिवेन प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

तदन्तरे सा विरराज धेनुर्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥ ২০

২০ অঃ । বর্त्मনি পার্থিবেন পুরস্কৃতা পার্থিবধর্মপত্ন্যা প্রত্যুদ্গতা সা ধেনুঃ তদন্তরে দিনক্ষপা-
মধ্যগতা সন্ধ্যা বিররাজ ॥ বাচ্য—পুরস্কৃতয়া প্রত্যুদ্গতয়া তথা ধেন্বা...গতয়া সন্ধ্যয়া ইব...
বিবরজে ।

২০। বর্त्मনি पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण । ‘तस्येश्वरः’ इत्यञ-

प्रत्ययः । पुरस्कृता अग्रतः कृता धर्मस्य पत्नी धर्मार्थपत्नीत्यर्थः । अम्ब-
घासादिवत् तादर्थ्यं षष्ठीसमासः । पार्थिवस्य धर्मपत्नी तथा प्रत्युद्गता
सा धेनुः, तदन्तरे तयोर्दम्पत्योर्मध्ये, दिनक्षपयोः दिनरात्रयोः मध्यगता
सन्ध्या इव रराज ॥

२० । मेहे नन्दिनी धेनु तपोवने प्रतापमनकाले पक्षादभूभरणकान्त्रौ राज्ञी
एव अक्षगामिनी राज्ञी शुद्धिगिर मयागता इहेषां दिन एव राज्ञी मयागता सक्रात्र
शाय गेता पारेतेहिनेन ।

प्रदक्षिणोक्त्य पयस्विनीं तां सुदक्षिणा साक्षतपावहस्ता ।

प्रणम्य चानर्चं विशालमस्थाः शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥२१॥

२१ अ. । साक्षतपावहस्ता सुदक्षिणा पयस्विनीं तां प्रदक्षिणोक्त्य प्रणम्य च अर्थसिद्धेः द्वारमिव
अस्थाः विशालं शृङ्गान्तरं चानर्चं ॥ वाच्य—इत्याया सुदक्षिणा चानर्चं ।

२१ । अक्षतानां पात्रेण सह वर्त्तते इति साक्षतपावहस्तौ तौ हस्तौ
यस्याः सा सुदक्षिणा. पयस्विनीं प्रणम्यक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणोक्त्य
प्रणम्य च तस्याः धेन्वाः विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम्, अर्थसिद्धेः कार्य-
सिद्धेः द्वारं प्रवेशमार्गमिव आनर्चं अर्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाक्षिप्त् ॥

२१ । राज्ञी शुद्धिगिर अर्थपावहस्ते पञ्चशिनो नन्दिनीके प्रदक्षिणं च अक्षगामिनी
करिषा कार्यामिक्षिपत् क्षीररूपं तांश्वरं विशालं शृङ्गमध्यं मयागतेन अर्चनं करिषाहिनेन ।

वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां प्रत्यग्रहोत् सेति ननन्दतुस्तौ ।

भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥२२॥

२२ अ. । सा वत्सोत्सुकापि स्तिमिता (सती) सपर्यां प्रत्यग्रहोत् इति (हेतोः) तौ ननन्दतुः,
(तथाहि) भक्त्या उपपन्नेषु तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ वाच्य—तया वत्सोत्सुकया
स्तिमितया सपर्यां प्रत्यग्रहि, ताभ्यां ननन्दे । प्रसादचिह्नेः पुरःफलेः (भूयते) ।

२२ । सा धेनुः वत्सोत्सुकापि वत्से उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला
सती, सपर्यां पूजां प्रत्यग्रहोत् इति हेतोः तौ दम्पती ननन्दतुः । पूजा-
स्वीकारस्य आनन्दहेतुत्वमाह—भक्त्येति पूज्येषु अनुरागः भक्तिः, तथा
उपपन्नेषु युक्तेषु विषये, तद्विधानां तस्या धेन्वा विधा इव विधा प्रकारः येषां
तेषां महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि, पुरः-
फलानि पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि । अविलम्बित-
फलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यते इत्यर्थः ॥

२२ । नन्दिनी वत्सुनर निमित्त उद्देशक इहेषां श्रिज्जावे राज्ञीर पूजाग्रहण

করিলেন দেখিয়া রাজা ও রাজ্ঞী উভয়েই আত্মানন্দিত হইয়াছিলেন, যেহেতু অমরক-জনগণের নিকটে, মহাশয়াদিগের অমুগ্ধশিষ্ট কাৰ্য্যসিদ্ধির অদ্রবৰ্দ্ধিৎ প্রকাশ করে ।

গুরোঃ সদারস্য নিপীড়্য পাদৌ

সমাপ্য সাম্ব্যচ্চ বিধিঁ দিলৌপঃ ।

দোহাবসানে পুনরেব দোগ্ধ্রৌ

মেজে ভুজোচ্ছিন্নরিপুর্নিষস্বাম্ ॥ ২৩

২৩ অঃ । ভুজোচ্ছিন্নরিপুঃ দিলৌপঃ সদারস্য গুরোঃ পাদৌ নিপীড়্য সাম্ব্য' বিধিঁ সমাপ্য চ দোহাবসানে নিষস্বা' দোগ্ধ্রৌ পুনরেব মেজে ॥ বাচ্য—রিপুণা দিলৌপেন...নিষস্বা দোগ্ধ্রৌ মেজে ।

২৩ । ভুজোচ্ছিন্নরিপুর্দি'লৌপঃ সদারস্য দারৈঃ অরুণত্যা সহ বর্ত্ত-মানস্য গুরোঃ, উভয়োরপীত্বর্থঃ । 'ভার্য্যা জায়াথ পু' ভূম্নি দারাঃ' ইত্য-মরঃ । পাদৌ নিপীড়্য অভিবন্য, সাম্ব্য' সম্ব্যায়াঁ বিহিত' বিধিমনুষ্ঠান' চ সমাপ্য দোহাবসানে নিষস্বাম্ আসীনাং দোগ্ধ্রৌ দোহনশীলাম্ । 'ত্বন্' ইতি ত্বন্প্রত্যয়ঃ । ধেনুমেব পুনঃ মেজে সেবিতবান্ । দোগ্ধ্রৌমিতি নিরুপ-পদপ্রয়োগাত্ কামধেনুত্ব' গম্যতে ॥

২৩ । ভুজবলবিজিত-রিপু নরপতি দিলৌপ, গুরুদেব বনিষ্ঠ ও তদীয় পত্নীর চরণবন্দনা এবং স্নানকালীন কৃত্য সমাপন করিয়া, দোহনের পরে- শয়ান। পশ্বিনী নন্দিনীর সেবায় ধেনুস্বর নিযুক্ত হইয়াছিলেন ।

তামন্তিকন্যস্তবলিপ্রদৌপামন্বাস্য গোপ্তা গৃহিণীসহায়ঃ ।

ক্রমেণ সুপ্তামনু সংবিশেষ সুপ্তোত্থিতাং প্রাতরনুদতিষ্ঠত্ ॥ ২৪

২৪ অঃ । গোপ্তা গৃহিণীসহায়ঃ অন্তিকন্যস্তবলিপ্রদৌপাং তাম্ অন্বাস্য ক্রমেণ সুপ্তাম্ অনু সংবিশেষ প্রাতঃ সুপ্তোত্থিতাম্ অনু উদতিষ্ঠত্ ॥ বাচ্য—গোপ্তা...সহায়েন, অনুঃসংবিশেষ উদত্থীযত ।

২৪ ! গোপ্তা রক্ষকঃ, গৃহিণীসহায়ঃ পত্নীদ্বিতীয়ঃ সন্, উভাবপি ইত্যর্থঃ । অন্তিকে ন্যস্তা বলয়ঃ প্রদৌপাস্থ যस्याঃ তাং তথোক্তাং, তাং নিষস্বাং ধেনুং, অন্বাস্য অনূপবিষ্য ক্রমেণ সুপ্তাম্ অনু অনন্তরং সংবিশেষ সুপ্তাপ । প্রাতঃ সুপ্তোত্থিতামনু উদতিষ্ঠত্ উত্থিতবান্ । অত্র অনুশব্দেन ধেনুরাজ-ব্যাপারয়োঃ পৌর্বাপর্য্যমুচ্যতে, ক্রমশব্দেन ধেনুব্যাপারানামিতি অপৌনরুত্থম্ । 'কর্ম্মপ্রবচনীয়যুক্তে' ইতি দ্বিতীয়া ॥

২৪ রক্ষাকর্ত্তা (রাখাল) রাজা দিলৌপ ও রাজ্ঞী স্নানকালীন নন্দিনীর নিকটে প্রদীপ এবং উপচার দ্বারা স্থাপন করিলেন । নন্দিনী নিদ্রিতা হইলে তাঁহারাও নিদ্রিত হইলেন এবং প্রাতঃসময়ে নন্দিনী নিদ্রা হইতে উত্থিতা হইলে, তাঁহারাও উত্থিত হইলেন ।

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजायं समं महिष्या महनीयकोर्त्तः ।

सप्त व्यतौद्यस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दौनोद्धरणोचितस्य २५

२५ अ. । इत्थं प्रजायं महिष्या समं व्रतं धारयतः महनीयकोर्त्तः दौनोद्धरणो-
चितस्य तस्य त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतौद्युः ॥ वाच्य—त्रिगुणैः सप्तभिः दिनैः व्यतौद्ये,

२५ । इत्यमनेन प्रकारेण, प्रजायं सन्तानाय महिष्या समम् अभि-
षिक्तपत्न्या सह । 'कृताभिषेका महिषी' इत्यमरः । व्रतं धारयतः मह-
नीया पूज्या कोर्त्तिर्यस्य तस्य, दौनानाम् उद्धरणं दैन्यविमोचनं तत्र
उचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य, त्रयः गुणा आवृत्तयः येषां तानि त्रिगु-
णानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनानि एकविंशतिदिनानि व्यतौद्युः (अतौतानि) ।

२४ । मौनगणेर विपद् वारणे अत्राष्ट प्रशमनोन्नयनः नरगति शिषोर महित
मन्त्रानेर निमित्त इहेक्षण वडाउरण करिषा एकविंशति (एकूश) दिन अतिवाकित
करिनेन ।

अन्यद्वारात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।

गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६

२६ अ. । अन्येद्युः मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना सती गङ्गाप्रपा-
तान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोः गह्वरम् आविवेश ॥ वाच्य—हेन्या...मानया...शष्पं
गह्वरम् आविवेशि ।

२६ । अन्येद्युः अन्यस्मिन् दिने द्वाविंशे दिने । 'मयः परतुपरारि'
इत्यादिना निपातनादव्ययम् । 'अद्यात्ताङ्गाय पूर्वोऽङ्गोत्तरा-
परात् । तथाधरान्यान्यतरतरात् पूर्वद्वारादयः' इत्यमरः । मुनिहोम-
धेनुः आत्मानुचरस्य भावम् अभिप्रायं दृढभक्तित्वम् । 'भावोऽभिप्राय
आशयः' इति यादवः । जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती । 'ज्ञाशुस्मृदृशां
सनः' इत्यात्मनेपदे शानच् । प्रपतति अस्मिन् इति प्रपातः पतनप्रदेशः,
गङ्गायाः प्रपातः, तस्य अन्ते समोपे विरूढानि जातानि शष्पाणि बाल-
वृणानि यस्मिन् तत् । 'शष्पं बालवृणं घासः' इत्यमरः । गौरीगुरोः पार्व्वती-
पितुः गह्वरं गुह्यम् आविवेश ।

२७ । अनन्तर बाविंश दिवसे मुनिर शोभधेश्च नन्दिनौ, आपनार प्रति अश्वर
मशाराज दिनोपेर करिण भक्ति, ताश अवगत इहेवार निमित्त, गङ्गा इहेते पठित
जनधारार ममोपवडौ वागङ्गपूर्णप्रदाम-मोहित हिमान्येर एक गस्तरे प्रवेण
करिनेन ।

सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंसैरित्यद्रिशोभाप्रहितक्षणेन ।

अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ध ॥ २७

২৬ অঃ। সা হিংস্রৈঃ মনসাপি দুষ্মধর্ষা ইতি (হিতোঃ) অদ্বিশোভাপ্রদ্বিতৈশ্চ যেন
নৃপেণ অলঙ্ঘিতাভ্যুতপতনঃ সিংহঃ প্রসঙ্গ্য তাং চকর্ষ কিল ॥ বাচ্য—তয়া দুষ্মধর্ষয়া
(ভূয়তে)...পতনে সিংহে সা চক্ৰে ।

২৭। সা ধেনুঃ হিংস্রৈঃ ব্যান্নাদিभिঃ মনসা অপি দুষ্মধর্ষা দুর্ধর্ষা ইতি
হিতোঃ অদ্বিশোভায়াং প্রদ্বিতৈশ্চ যেন দত্তদৃষ্টিনা নৃপেণ, অলঙ্ঘিতম্ अभ्यু-
তপতনম্ আভিমুখ্যে ন উত্পতনং यस्य সঃ সিংহঃ, তাং ধেনুং প্রসঙ্গ্য হঠাৎ ।
'প্রসঙ্গ্য তু হঠাৎ কাম' ইত্যমরঃ । চকর্ষ আচক্রাম, কিলেখলীকে ।

২৭। হিংস্র জন্তুরা আক্রমণ করা দূরত্ব কথা, মনেও সেই নম্বিনীর অনিষ্টচিন্তা
করিতে পারে না, ইহা মনে করিয়া রাজা বিংশত ক্রমে হিংস্রের শোভা লক্ষ্য করিতে-
ছিলেন। এমন সময়ে এক সিংহ তাহার অজান্ততায় নম্বিনীর উপর পতিত হইয়া
তাঁহাকে আক্রমণ করিল ।

তদৌয়মাক্রান্দিতমার্চ্চসাধোগুহানিবদ্ধপ্রতিশব্দদৌর্ঘম্ ।

রশ্মিষ্বিবাধায় নগেন্দ্রসক্তা নিবর্ত্ত্যামাস নৃপস্য দৃষ্টিম্ ॥২৮

২৮ অঃ। গুহানিবদ্ধপ্রতিশব্দদৌর্ঘং তদৌয়ম্ আক্রান্দিতম্ আর্চ্চসাধোর্ঘপস্য নগেন্দ্র-
সক্তাং দৃষ্টিং রশ্মিষু আদায়েব নিবর্ত্ত্যামাস । বাচ্য...দৌর্ঘং তদৌয়েন আক্রান্দিতেন
...সক্তাং দৃষ্টিঃ নিবর্ত্ত্যামাসি ।

২৮। গুহানিবদ্ধেন প্রতিশব্দে ন প্রতিধ্বনিয়া দৌর্ঘং, তস্যা ইদং তদৌ-
য়ম্ আক্রান্দিতম্ আর্চ্চসাধোষণম্, আর্চ্চেষু আপন্নেষু সাধোঃ হিতকারিণঃ
নৃপস্য, নগেন্দ্রসক্তাং দৃষ্টিং রশ্মিষু প্রয়ত্বেষু । 'কিরণপ্রয়তৌ রশ্মী' ইত্যমরঃ ।
আদায় ইব গৃহীত্বা ইব নিবর্ত্ত্যামাস ।

২৮। [যেক্রপ স্তরপি, ভিন্নপথগামী অস্ত্রের মুখরশ্মি আকর্ষণ করিয়া বনপূর্বক
তাঁহাকে গন্তব্যপথে আনয়ন করে ; সেইক্রপ] সেই যেক্রপ গিরিশ্রহাযাশ্র অগ্নিশ্র
গন্তীর আর্ভনাশ, আর্ভজাগরণরায়ণ ক্রিতিপতি দ্বিতীপের পর্বতমোক্ষা লক্ষ্যে নিবর্ত্তে
দৃষ্টিকে বনপূর্বক যেন রজ্জুতে আকর্ষণ করিয়া সেই দিকে ক্রিরাহেয়াছিল ।

স পাটলায়াং গবি তস্থিবাংসং ধনুর্ধরঃ কেশরিণং দদর্শ ।

অধিত্বকাযামিব ধাতুময়্যাং লোভ্রদ্রুমং সানুমতঃ প্রফুল্লম্ ২৯

২৯ অঃ। ধনুর্ধরঃ সঃ পাটলায়াং গবি তস্থিবাংসং কেশরিণং সানুমতঃ ধাতু-
ময়্যাম্ অধিত্বকাযাম্ (তস্থিবাংসং) প্রফুল্লং লোভ্রদ্রুমমিব দদর্শ ॥ বাচ্য—ধনুর্ধরেণ
তেন...তস্থিবান্ কেশরী প্রফুল্লঃ লোভ্রদ্রুম ইব দদর্শে ।

২৯। ধনুর্ধরঃ সঃ নৃপঃ পাটলায়াং রক্তবর্ণায়াং গবি, তস্থিবাংসং
স্থিতম্ । 'কসুশ্র' ইতি কসুপ্রত্যয়ঃ । কেশরিণং সিংহং, সানুমতঃ অগ্রেঃ,
ধাতোঃ গৈরিকস্য বিকারঃ ধাতুময়ী তস্যাম্ অধিত্বকাযাম্ জল্ভূমৌ ।

‘उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुद्धमधित्यका’ इत्यमरः । ‘उपाधिभ्यां त्यक्-
कासन्नारुदयोः’ इति त्यक्प्रत्ययः । प्रफुल्लः विकसितः तम् । फुल्ल
विकसने इति धातोः पचाद्यच् । लोधाख्यं द्रुममिव ददर्श । प्रफुल्लमिति
तकारपाठे जि फला विशरणे इति धातोः कर्त्तरि क्तः ‘उत्परस्यातः’
इत्युकारादेशः ।

२२ । धर्मकाशौ निनीप, पाटनवर्णा मेहे धेनुत्र उगत्रि पतिष्ठ नक्षत्रान् केशरशोभित
गुणैल्लके पर्वतेन गैरत्रिकग्रौ अधिकाकाय मनुद्धत अशुद्धि पुष्पाशोभित लोधा रक्षेत्र
जाय पेशिशाहिनेन ।

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी बधाय बध्यस्य शरं शरण्यः ।

जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गादुद्धर्त्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ३०

३० अ । ततो मृगेन्द्रगामी शरण्यः प्रसभोद्धृतारिः नृपतिः जाताभिषङ्गः (सन्)
बध्यस्य मृगेन्द्रस्य बधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्त्तुम् ऐच्छत् ॥ वाच्य — मृगेन्द्रगामिना
शरण्येन जाताभिषङ्गेन नृपतिना प्रसभोद्धृतारिणा ऐष्यत ।

३० । ततः सिंहदर्शनानन्तरं, मृगेन्द्रगामी सिंहगामी, शरणं
रक्षणम् । ‘शरणं रक्षणे गृहे’ इति यादवः । ‘शरणं गृहहरक्षितोः’ इत्य-
मरः । शरणे साधुः शरण्यः । ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययः । प्रसभेन
बलात्कारेण उद्धृताः अरयः येन सः, नृपतिः राजा, जाताभिषङ्गः जात-
पराभवः सन् । ‘अभिषङ्गः पराभवः’ इत्यमरः । बध्यस्य बधार्हस्य ।
‘दण्डादिभ्यो यत्’ इति यत्प्रत्ययः । मृगेन्द्रस्य बधाय निषङ्गात् तूष्णीरात् ।
‘तूष्णीपासङ्गतूष्णीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः’ इत्यमरः । शरमुद्धर्त्तुमैच्छत् ।

३० । अनन्तरं सिंहवत् शौचग्राभी, भुजवनविजितत्रिपु, शत्रुणागतअतिपातक
हृपति, नन्दिनी धेनुके एहेकपे आक्रान्त इहेते पेशिशा आपनाके अवमानित मने
करिशा, मेहे सिंहत्र विनाशार्थं तूष्णीर इहेते बाण उल्लोमन करिहेते अत्रुह इहेनेन ।

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्त्तुर्नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।

सक्ताङ्गुलिः सायकपुंख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्ये ॥३१

३१ अ । प्रहर्त्तुस्तस्य वामेतरः करः नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे सायकपुंखे एव
सक्ताङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भ इव अवतस्ये ॥ वाच्य — वामेतरेण सक्ताङ्गुलिना
चित्रार्पितारम्भेण इव अवतस्ये ।

३१ । प्रहर्त्तुस्तस्य वामेतरः दक्षिणः करः, नखप्रभाभिभूषितानि
विच्छुरितानि कङ्कस्य पत्रिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् । ‘कङ्कः पञ्चि-

विशेषे स्यात् गुप्ताकारे युधिष्ठिरे' इति विश्वः । 'कङ्कसु कर्कटः' इति यादवः । सायकस्य पुङ्के एव कर्त्तर्याख्ये मूलप्रदेशे । 'कर्त्तरौ :पुङ्के' इति यादवः । सप्ताङ्गुलिः सन् चित्रार्पितारम्भः चित्रलिखितशरोद्धरणो-
द्योग इव अवतस्थे ।

३१। नरपति, बाणक्षपण-मानसे येमन तूनीर इहेते बाण डेढोलेन करिटे अरुड इहेलेन, अमनि ताहार दक्षिण हस्तेर अङ्गुलि, बाणेर मूलप्रदेशे सङ्गथ इहेथा गेल, दक्षिण हस्त, चित्रलिखित बाणाढोलेनने अरुड हस्तेर छाय अछलावद्वाय रहिल । कङ्कपत्र ताहार नथकिरणे दूषित इहेल याव ।

बाहुप्रतिष्ठम्भविब्रह्ममन्युरभ्यर्क्षमागस्कृतमसृशङ्गिः ।

राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य्यः ॥३२॥

३२ अः । बाहुप्रतिष्ठम्भविब्रह्ममन्युः राजा मन्त्रौषधिरुद्धवीर्य्यः भोगीव अभ्यर्क्षम् आगस्कृतम् असृशङ्गिः स्वतेजोभिः अन्तः अदह्यत ॥ वाच्य—...मन्युं राजानं...वीर्य्यं भोगिनमिव असृशन्ति स्वतेजांसि अदहन् ।

३२। बाह्वोः प्रतिष्ठम्भेन प्रतिबन्धेन । 'प्रतिबन्धः प्रतिष्ठम्भः' इत्य-
मरः । विब्रह्ममन्युः प्रब्रह्मरोषः राजा, मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्य्यः प्रतिवद्धशक्तिः
भोगी सर्प इव । 'भोगी राजभुजङ्गयोः' इति शाश्वतः । अभ्यर्क्षम्
अन्तिकम् । 'उपकृष्टान्तिकाभ्यर्णाभ्यया अप्यभितोऽव्ययम्' इत्यमरः ।
आगस्कृतम् अपराधकारिणम् असृशङ्गिः स्वतेजोभिः अन्तः अदह्यत ।
'अधिर्क्षेपायसहनं तेजः प्राणान्येष्वपि' इति यादवः ।

३२। महाराज (अहेकपे) बाह् अतिवक्क हठवाय अत्ताळ ऊक्क इहेथा डेठिलेन
एवम् सग्रीपांगत अपराधौर ग्राह पर्याख्ण म्पर्ण करिटे पारिलेन ना गनिथा मन्त्रौषधि-
रुद्धवीर्य्य मर्णेर छाय यौर विजयमरुप अग्निटे दह्क इहेते नागिलेन ।

तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनु-

मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ

सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥३३॥

३३ अः । निगृहीतधेनुः सिंहः आर्य्यगृह्यं मनुवंशकेतुं सिंहोरुसत्त्वम्
आत्मवृत्तौ विस्मितं मनुष्यवाचा विस्माययन् निजगाद ॥ वाच्य—निगृहीतधेनुना
सिंहेन विस्माययता सः ...केतुः विस्मितः ...सत्त्वः ...गृह्यः निजगद ।

३३। निगृहीता पीडिता धेनुर्येन सः सिंहः आर्य्याणां सतां गृह्यं
पचम् । 'पदास्त्रैरिवाद्यापक्षेषु च' इति कषप् । मनुवंशस्य केतुं चिह्नं

केतुवत् व्यावर्तकम् । सिंह इव उरुसस्त्रं महाबलम् तम्, आत्मनः वृत्तौ बाहुस्तस्मै रूपे व्यापारे, अभूतपूर्वत्वात् विस्मितम्, कर्त्तरि क्तः । तं दिलोपं मनुष्यवाचा करणेन पुनः विस्माययन् विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन् निजगाद । 'स्मिङ् ईषदसने' इति धातोर्णिनि वृद्धौ आयादेशे शब्दप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । 'विस्मापयन्' इति पाठे पुगागम-मात्रं वक्तव्यं तच्च 'नित्यं स्मरतः' इति हेतुभयविवक्षायामेवेति । 'भौस्मग्रो-हेतुभये' इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात्, तस्मात् मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम्, करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ।

८७ नस्मिनीर निगृहकाग्रौ मेढ्रे केनश्रो, वाह्यशक्तिरेककृप अङ्कृतशूर्प व्यापार भर्त्सने विभिन्नचित्त मायुजनपृष्ठित मिःश्विक्रम मन्त्रवर्णनकतू महीपति दिलोपक मन्त्रवा-वाटो अधिकतर विभिन्न कशिश वज्रित नागिन ।

अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्वमितो वृथा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥३८

३८ अः । हे महीपाल ! तव श्रमेण अलम्, इतः प्रयुक्तमपि अस्त्रं वृथा स्यात्, मारुतस्य पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये न मूर्च्छति ॥ वाच्य—प्रयुक्तेनापि अस्त्रेण मूयते, ...शक्तिना रंहसा न मूर्च्छति ।

३९ । हे महीपाल ! तव श्रमेण अलं, साध्याभावात् श्रमो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात् तृतीया । उक्तञ्च—'न्यासोदद्योते न केवलं श्रयमाणैव क्रियानिमित्तं करणभावस्य, अपि तर्हि गम्यमानापि' इति । 'अलं भूषणपथ्यामिश्रशक्तिवारणवाचकम्' इत्यमरः । इतः अस्मिन् मयि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । प्रयुक्तमपि अस्त्रं वृथा स्यात् । तथाहि पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत् तथोक्तं मारुतस्य रंहः वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्च्छति न प्रसरति ।

७८ । गिरह मन्त्रव्यार मत् वजिन, हे महीपाल ! वृथा केन क्लेश शौकार कर ! आमार उभर अस्त्र निष्कण करिनेल उडाश वार्थ इहेवे, केन ना, वाह्य वृक्क उन्मूलने मयर्थ इय वटे, किहु पर्सत उन्पाटेने कृतकार्य इय ना ।

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः

पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।

अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तिः

कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५

३५ अ. । कैलासगौरं वृषम् आरुह्योः अष्टमूर्त्तः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं कुम्भी-
दरं नाम निकुम्भमित्तं किङ्करं माम् अवेहि ॥ वाच्य—अहं...पृष्ठः कुम्भीदरो
नाम निकुम्भमित्तम् अष्टमूर्त्तः किङ्करः अवेयै ।

३५ । कैलास इव गौरः शुभ्रः तम् । 'चामोकरश्च शुभ्रश्च गौरमाहु-
र्मनोषिणः' इति शाश्वतः । वृषं वृषभम् आरुह्योः आरोदुमिच्छोः,
स्वस्थोपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः, अष्टौ मूर्त्तयो यस्य सः तस्य
अष्टमूर्त्तः शिवस्य, पादार्पणं पादन्यासः तदेव अनुग्रहः प्रसादः तेन पूतं
पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्तं कुम्भीदरं नाम किङ्करं माम् अवेहि
विद्धि । 'पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्यान्नद्रमसौ सोम-
याजो चेत्यष्टमूर्त्तयः ॥' इति यादवः ।

३६ । आनिष्ठ, —आमि अष्टमूर्त्तिं उग्रवान् शङ्करं किङ्करं एवम् निकुञ्जं मित्रं,
आश्विनं नाम कुञ्जोदरं । उग्रवान् शङ्करं कृपां करिष्याम्यसौ गृहेकं पापक्षयं क्षात्रं
पवित्रं करिष्यामि कैलासं पर्वतं उग्रं श्वनवर्णं वृषे आद्रोहं करिष्यामि शोकं ।

अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं

पुत्त्रौकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां

स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६

३६ अ. । पुरः अमुं देवदारुं पश्यसि ? असौ वृषभध्वजेन पुत्त्रौकृतः, यः
स्कन्दस्य मातुः हेमकुम्भस्तननिःसृतानां पयसां रसज्ञः ॥ वाच्य—असौ देवदारुर्दृश्यते,
वृषभध्वजः अमुं पुत्त्रौकृतवान्, येन रसज्ञेन भूयते ।

३६ । पुरः अद्यतः अमुं देवदारुं पश्यसि ? इति काकुः । असौ
देवदारुः वृषभो ध्वजो यस्य सः तेन शिवेन पुत्त्रौकृतः पुत्त्रत्वेन स्त्रीकृतः ।
अभूततद्भावे चित्तिः । यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुः गौर्यां हेमः कुम्भः
एव स्तनः तस्मात् निःसृतानां पयसामम्बूनां रसज्ञः स्वादुः, स्कन्दपक्षे
हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः पयसां क्षीराणाम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु
च' इत्यमरः । स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ।

३७ । गच्छेत्तु ये देवदारुं वृक्षं प्रविशेत्तु ? अथ वृषभध्वजं यथापेव उद्देश्यं
पूजयित्वा अथ करिष्याहेन ; ये वृक्षं, इत्यनयो उग्रानीं उग्रमृगं अर्धवृक्षं इहेते
विनिःश्रुतं इहंमृगं जगत्प्रांतां आश्विनं उग्रं करिष्यामि शोकं ।

काण्डूयमानेन कटं कदाचिद्वन्यादपेनोन्मथिता त्वगस्य ।

अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमाखौढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७

३७ अः । कदाचित् कटं कण्डूयमानेन वन्यहिपेन अस्य त्वक् उन्मथिता, अथ अद्रेस्तनया असुरास्त्रैः आलौढं सेनान्यमिव एनं शुशोच ॥ वाच्य—कण्डूयमानः वन्यहिपः अस्य त्वक् उन्मथितवान्, तनयया आलौढः सेनानौः इव एष शुशुचे ।

३७ । कदाचित् कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता । ‘कण्डूदिभ्यो यक्’ इति यक्, ततः शानच् । वन्यहिपेन अस्य देवदारोः त्वक् उन्मथिता । अथ अद्रेस्तनया गौरी असुरास्त्रैः आलौढं क्षतं, सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः । ‘पार्व्यतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीः’ इत्यमरः । ‘सत्सृष्टिष’ इत्यादिना क्तिप् । तमिव एनं देवदारुं शुशोच ।

३९ । एकदा एक वज्र ह्यहो गण्डहन वर्षण करिषा ऐ देवदारु वृक्षेण ह्यहो तुनिश केनिशहिण ; ताहातं नगखननिनी धर्मी, सेनापति कार्त्तिकेयके अश्वरथेण कण्ड-
विकृत पेशिषा वेषण शोक करेण, ऐ वृक्षेण जगुं मेहेरण शोक करिषाहिणेन ।

तदाप्रभृत्येव वनहिपानां त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।

व्यापारितः शूलभृता विधाय सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्तिः ॥ ३८

३८ अः । तदाप्रभृत्येव वनहिपानां त्रासार्थं शूलभृता सिंहत्वम् अङ्गागतसत्त्ववृत्ति विधाय अहम् अस्मिन् अद्रिकुक्षौ व्यापारितः ॥ वाच्य—शूलभृत् मां व्यापारितवान् ।

३८ । तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन् कर्मणि तत् तथा तदाप्रभृत्येव वनहिपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन अङ्गं समीपम् आगता प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनः वृत्तिर्यस्मिन् तत् । ‘अङ्गः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानाप-
राधयोः’ इति केशवः । सिंहत्वं विधाय अस्मिन् अद्रिकुक्षौ गुहायाम् अहं व्यापारितः नियुक्तः ।

३८ । सेहै समय हहेतेहै उगवान् शूलपाणि वज्र गजगणके उग्र अघर्षण करिषार निमित्त एहै पक्षतुहाय गिहरेण आकारे आयाय निशूक्त करिषाहेन ; आनि तांशर आमेणे सन्नुथागत आनिदिगके उरुण करिषा जीविका निर्वाह करि ।

तस्यालमेषा क्षुधितस्य तस्मै प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।

उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरहिषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९

३९ अः । परमेश्वरेण प्रदिष्टकाला उपस्थिता एषा शोणितपारणा चान्द्रमसी सुधा सुरहिष इव, क्षुधितस्य मे तस्मै अलम् । वाच्य—प्रदिष्टकालया उपस्थितया एतया शोणितपारणया चान्द्रमस्या सुधया इव अलं (भूयते) ।

३९ । परमेश्वरेण प्रदिष्टः निर्दिष्टः कालः भोजनवेला यस्याः सा उपस्थिता प्राप्ता एषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनं, सुरहिषः राहोः चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी सुधा इव, क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य

তস্য অজ্ঞাগতসম্বৃত্তে: মে মম সিংহস্য তমৈঃ শলং পর্যাঙ্গা । 'নমঃ
স্বস্তি' ইत्याদিদা চতুর্থী ।

৩৯ । পরমেশ্বর শঙ্করের ইচ্ছায় এ সময় এই ধেনু আমায় এই ভোজনার্থ উপস্থিত
হইয়াছে । রাহু যেমন স্নানকরের স্নান পান করিয়া তৃপ্তিলাভ করে, আমিও তেমনি
এই কৃষার সময় ইহার শোণিত পান করিয়া তৃপ্তিলাভ করিব ।

স ত্বং নিবর্তস্ব বিছায় লজ্জাং

গুরোৰ্ভবান্ দর্শিতশিষ্যভক্তি: ।

শস্ত্রেণ রক্ষ্যং যদশক্যরচ্চং

ন তদ্যশ: শস্ত্রভৃতাং চিণোতি ॥ ৪০

৪০ অ: । স ত্বং লজ্জাং বিছায় নিবর্তস্ব । ভবান্ গুরো: দর্শিতশিষ্যভক্তি: । যত্ন
রক্ষ্যং শস্ত্রেণ অশক্যরচ্চং তত্ শস্ত্রভৃতাং যশ: ন চিণোতি ॥ বাচ্য—তেন ত্বয়া
নিবৃত্ততাং, ভবতা...শিষ্যভক্ত্যা, যেন রক্ষ্যং য় অশক্যরক্ষ্যেণ (ভূয়তে) তেন ন চীযতে ।

৪০ । স: এবমুপায়শূন্য: ত্বং লজ্জাং বিছায় নিবর্তস্ব । ভবান্ ত্বং
গুরো: দর্শিতা প্রকাশিতা শিষ্যস্য কৰ্ত্তব্য ভক্তির্যেন স: তথোক্ত: অসি ।
ননু গুরুধনং বিনষ্টম্ কথং তত্তমীপং গচ্চেয়ম্, অত আহ—শস্ত্রেণোতি ।
যত্ন রক্ষ্যং ধনং শস্ত্রেণ আয়ুধেন । 'শস্ত্রমায়ুধলোহয়ো:' ইত্যমর: । অশক্য
রক্ষা यस্য তত্ অশক্যরচ্চং রক্ষিতুমশক্যমিত্যর্থ:, তত্ রক্ষ্যং নষ্টমপি শস্ত্র
ভৃতাং যশ: ন চিণোতি ন হিনস্ति । অশক্যার্থেবপ্রতিবিধানং ন দোষায়
ইতি ভাব: ।

৪০ । তুমি নিকৃপাশ; অতএব লজ্জা পরিত্যাগ করিয়া প্রতিনিবৃত্ত হও । তুমি
ভোগ্যর গুরুর প্রতি শিষ্যজন সমুচিত ভক্তি দেখাইয়াছ; যাঁহা শস্ত্র দ্বারা রক্ষা করি-
বার যোগ্য নহে, তাঁহা রক্ষা করিতে না পারিলে শস্ত্রধারীর বশোদানি হয় না ।

ইতি প্রগল্ভং পুরুষাধিরাজো মৃগাধিরাজস্য বচা নিশম্য
প্রত্যাহুতাস্ত্রা গিরিশপ্রভাবাচ্চাत्मन্যবজ্ঞা শিথিলৌচকারঃ ৪১

৪১ অ: । পুরুষাধিরাজ: মৃগাধিরাজস্য ইতি প্রগল্ভং বচ: নিশম্য গিরিশ-
প্রভাবাত্ প্রত্যাহুতাস্ত্র: আत्मনি অবজ্ঞা শিথিলৌচকার ॥ বাচ্য—পুরুষাধিরাজেন
প্রত্যাহুতাস্ত্রেণ আत्मন্যবজ্ঞা শিথিলৌচকে ।

৪১ । পুরুষাণামধিরাজ: নৃপ: ইতি প্রগল্ভং মৃগাধিরাজস্য বচো
নিশম্য শ্রুত্বা গিরিশস্য ইশ্বরস্য প্রভাবাত্ প্রত্যাহুতাস্ত্র: কুণ্ঠিতাস্ত্র:
সনু আत्मনি বিষয়ে অবজ্ঞাম্ অপমানং শিথিলৌচকার তত্বাজ ইত্যর্থ: ।

भवन्नातोऽहमिति निर्वेदं न प्राप इत्यर्थः । समानेषु हि क्षयिष्याममि-
मानो, न सर्वेश्वरं प्रति इति भावः

४१ । महाराज विनौप, मिष्टेह एकाग्रं माहंकारं वाक्यं अत्र करिष्यामि यत्नं बुद्धिमेन,—
मिष्टेहरे अष्टावै कौशर्यं अत्र अतिष्ठे हरेष्टाहरे, तथैव कौशर्यं आश्वाभिमानं मिथि
हरेष्टा आनिन ।

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ।

जडोक्ततस्त्रास्वकवीक्षणो वच्चं मुमुक्षन्निव वक्षपाणिः॥४२

४२ अ. । तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः वच्चं मुमुक्षन् तस्त्रास्वकवीक्षणेन जडोक्ततः वक्ष-
पाणिरिव स्थितः सन् एनं प्रत्यब्रवीत् ॥ वाच्य—वितथप्रयत्ने न मुमुक्षता—जडोक्ततेन वक्षपाणिना इव,
प्रलीच्यत एषः ।

४२ । स एव पूर्वः प्रथमः भङ्गः प्रतिबन्धः यस्य तस्मिन् तत्पूर्वभङ्गे
इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः विफलप्रयासः अतएव वच्चं कुलिशं मुमुक्षन्
मोक्तुमिच्छन् । अस्वकं लोचनम् । ‘हृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनास्वके-
क्षणाक्षीणि’ इति हलायुधः । त्रीणि अस्वकानि यस्य सः तस्त्रास्वको हरः
तस्य वीक्षणेन जडोक्ततः निस्पन्दोक्ततः, वच्चं पाणौ यस्य सः वक्षपाणिः
इन्द्रः । ‘प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम्’ इति पाणिः
सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः । स इव स्थितो नृपः एनं मिहं प्रत्यब्रवीच्च ।
‘वाहुं सवच्चं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः इति महाभारते ॥

पौराणिकीवार्त्ता ।—पुरा किल सत्यमामया प्रार्थितो भगवान् वासुदेवः नन्दनकानमान् पारिजाते
जिष्ठश्चरिन्द्रिणं सभं युयुधे । तदानीं कृष्णं प्रति वच्चं मुमुक्षौ वासवे नारदेनोदितः पिनाकी तदन्तर-
मागत्य रोषाद्विषितहृक्पातेन सवच्चं वक्षपाणिश्चसप्तमस्तम्भयत् इति ।

४२ । नरपति हेतुःपूर्वो आत्र कथनं नरपञ्चाने अकृतकार्यं इति नाहे; वक्ष-
पाणि इत्येव वक्षनिष्केपे उद्यतं हरेष्टा विनोदनेन वृष्टिपाते येन उद्यतं हरेष्टाहिमेन,
तिनिष्ठं तद्वत् हरेष्टा जेहे मिष्टेह वनिष्ठे नाहिमेन ।

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।

अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद सर्वं भवान् भावमतोऽभिधास्ये॥४३

४३ अ. । हे मृगेन्द्र ! यत् वचः अहं विवक्षुः संरुद्धचेष्टस्य मे तत् वचः कामं हास्यम्, हि (यतः)
भवान् प्राणभृताम् अन्तर्गतं सर्वं भावं वेद, (यतः) अहम् अभिधास्ये ॥ वाच्य—तेन वचसा हास्यं न
विवक्षुणा मया (सूयते) भवता अन्तर्गतः सर्वो भावः विद्यते, मया अभिधास्यते ।

४३ । सु मृगेन्द्र ! संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तत् वचः
वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद् वचः ‘स त्वं मदीयेण’ इत्यादिकम्
अहं विवक्षुः वक्तुमिच्छामि । तर्हि तूष्णीं स्वीयतामित्याग्रहणं ईश्वर-

किङ्करत्वात् सर्वज्ञं त्वां प्रति न ह्यस्यमित्याह,—अन्तरिति । हि यतः भवान् प्राच्यमृतमन्तर्गतं हृद्गतं वागवृत्तया वहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति । 'विदो सटो वा' इति णलादेशः । अतः 'अहम् अभिधास्त्रे' वक्ष्यामि, वक्ष इति प्रकृतं कर्म सम्बध्यते । अन्ये त्वीदृश्वचनमाकर्ण्यसम्भावितार्थ-मेतदित्युपहसन्ति अतस्तु मौनमेव भूषणं, त्वं तु वाङ्मनसयोरैकविध एवायमिति जानासि, अतोऽभिधास्त्रे यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

४० । हे गृध्रेण ! आमात्रं यदेतन्न कथां अत्रापि कश्चिन्ने निताञ्छते हास्याक्षनक इहेव, कारणं आसि इत्यस्मिन्निति वनिशा गौरकण आक्षेपमर्थं इहेवाहि, किञ्च आपनि आनिगृह्येन गम्यत यदनाभाव आनिते पादत्रय वनिशाहे आपनोक्तं ताश वनितेहि ।

मान्यः स मे स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।

गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥४४

४४ । स्थावरजङ्गमानां सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः स मे मान्यः, पुरस्तात् नश्यत् आहिताग्नेः गुरोः इदं धनम् अपि अनुपेक्षणीयम् ॥ वाच्य—हेतुना तेन मान्येन (भूयते) अग्नेन नश्यता धनेन अनुपेक्षणीयेन भूयते ।

४४ । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जङ्गमानां मनुष्यादीनां, सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरः मे मम मान्यः पूज्यः अलङ्कारशासन इत्यर्थः । शासनञ्च—'सिंहत्वमङ्गागतसत्त्ववृत्ति' इत्युक्त-रूपम् । तर्हि विस्मय्य गम्यतां कथं नेत्याह—गुरोरपीति । पुरस्तात् अग्रे नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोः धनमपि गोरूपम् अनुपेक्षणीयम् । आहि-ताग्नेरिति विशेषणानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

४४ । गम्यत विस्मय स्मृति-स्मृति-नामकाग्री गेहे यहादेव आमात्रं शूरा, तथापि गाम्निक् अक्षयदेव एहे गौधनोक्ते नश्यत गमके विनष्ट इहेते प्रथिता ताश आमात्रं उक्तेना कत्रा उचितं नत्र ।

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्त्तयितुं प्रसीद ।

दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विस्मयतां धेनुरियं महर्षेः ॥४५

४५ अ. । स त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वर्त्तयितुं प्रसीद, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा महर्षेरियं धेनुः विस्मयताम् । वाच्य—तेन त्वया प्रसूयतां,—बालवत्साम् इमां धेनुं विस्मय ।

४५ । सः अङ्गागतसत्त्ववृत्तिः त्वं, मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवकं [जीविकां] निर्वर्त्तयितुं सम्पादयितुं प्रसीद । दिनावसाने उत्सुकः 'माता समागमिष्यति' इत्युत्कण्ठितः बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुः विस्मयताम् ॥

४८ । अतएव आपनि अग्न हरेण आमांश्च शरीरं उक्तवासां ॥ (अतःकारं)
जीविका निर्याह कनन एव महर्षिः एह धेनुगोके छाडिषा दिडेन ; (पशून्, वडहे
वेनावगान हरेते ईशंर निष्ठ व९नटी ईशंर निमिष्ठ तडहे उ९कठित हरेते ।

अथान्धकारं गिरिगङ्गराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती किञ्चिद्विद्वस्यार्थपतिं वभाषे ॥ ४९ ॥

४९ अः । अथ भूतेश्वरपार्श्ववर्त्ती सः किञ्चित् विद्वस्य दंष्ट्रामयूखैः गिरिगङ्गराणाम् अन्धकारं
शकलानि कुर्वन् अर्थपतिं भूयो वभाषे ॥ वाच्य—पार्श्ववर्त्तिनां तेषां कुर्वता अर्थपतिः भूयो वभाषे ।

४९ । अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्ती अनुचरः सः सिंहः गिरिगङ्गराणां
गुह्यानाम् । 'देवखातविले गुह्या गङ्गरम्' इत्यमरः । अन्धकारं ध्वान्तं
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् निरस्यन् इत्यर्थः किञ्चित् विद्वस्य
अर्थपतिं नृपं भूयो वभाषे । हासकारणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्'
इति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

४७ । अनन्तर गेहे सिंहरूपौ भूतनाथेन पार्श्वेन जेव९ हांश्च पूरकं नृपेयं तांश्च
गिरिगङ्गांश्च अन्धकारं विच्छिन्नं करिषा राजांके पुनराय कश्चित् नागिनेन ।

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं

नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्

विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

४७ अः । एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं, नवं वयः, इदं कान्तं वपुश्च (इत्येव) बहु अल्पस्य हेतोः
हातुम् इच्छन् त्वं विचारमूढः प्रतिभासि ॥ वाच्य—इच्छता त्वया विचारमूढेन प्रतिभासते ।

४७ । एकातपत्रम् एकच्छत्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वं नवं वयः
जीवनम्, इदं कान्तं रम्यं वपुश्च इत्येवं बहु अल्पस्य हेतोः अल्पेन कारणेन
अल्पफलाय इत्यर्थः । 'षष्ठी हेतुप्रयोगे' इति षष्ठी । हातुं त्वन्ताम् इच्छन्
त्वं, विचारे कार्याकार्यविमर्शे, मूढः, मूर्खः मे मम प्रतिभासि ॥

४९ । महाराज ! तूभि तूच्छ कारणे, तेषांश्च समस्त पृथिवींश्च उग्रेण एकादिगता,
नवीनं जीवनं च सुन्दरं शरीरं परितापेन हेच्छां करिषा आमांश्च निकटं निताड
निर्याहरेण आंश्च अतीवमान हरेतेह ।

भूतानुक्कम्पा तव चेदियं गौ-

रेका भवेत् स्वस्तिमती त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः

प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८

४८ अ. । तव भूतानुकम्पा चेत्, त्वदन्ते इयम् एका गौः स्वस्तिमती भवेत्, हे प्रजानाथ ! त्वं जीवन् पुनः पितेव प्रजाः उपप्लवेभ्यः शश्वत् पासि ॥ वाच्य—भूतानुकम्पया अनया (सूयते) एकया गवा स्वस्तिमत्वा भूयेत, जीवता पित्रा इव प्रजाः पायन्ते ।

४८ । तव भूतेषु अनुकम्पा कृपा चेत् । 'कृपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः । कृपेव वृत्तंते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सति इयम् एका गौः, स्वस्ति क्षेमम् अस्या अस्तीति स्वस्तिमती, भवेत् जीवेदित्यर्थः । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । हे प्रजानाथ ! जीवन् पुनः पिता इव प्रजाः उपप्लवेभ्यः विप्लवेभ्यः शश्वत् सदा । 'पुनः सदार्ययोः शश्वत्' इत्यमरः । पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणादवरं जीवितेनैव शश्वदखिलजगन्नाणमित्यर्थः ॥

४८ । आत्र यदि दूषि जीवप्राणैरति दयापन्नवश इहेवा आत्र दिते हेष्वा कर, तथापि तोयात्र आगनात् एकराज्ये धेनुगौरे रक्षा पाहिदेव; किञ्च हे प्रजानाथ ! तोयात्र आगन्नका इहेने अतिदिन (असंख्य) लोकके विपत् इहेते उक्तात्र करिते पात्रिदेव ।

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्-

गुरोः कृशानुप्रतिमाद्विभेषि ।

शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं

गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोद्भौः ॥ ४९

४९ अ. । अथ एकधेनोः अपराधचण्डात् कृशानुप्रतिमात् गुरोः विभेषि ? घटोद्भौः कोटिशः गाः स्पर्शयता भवता अस्य मन्युः विनेतुं शक्यः । वाच्य—भीयते (तया) ...स्पर्शयन् भवान् मन्युं शक्त्यात् ।

४९ । न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः, किन्तु गुरुभयादित्यत आह—अथेति । अथेति पक्षान्तरे अथवा एका एव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति ज्ञेयम् । तत एव अपराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डात् अतिकोपनात् । 'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः' इत्यमरः । अतएव कृशानुः प्रतिमा उपमा यस्य तस्मात् अग्निकल्पात् गुरोः विभेषि इति काकुः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानात् पञ्चमी । अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहा इति भावः । अस्य गुरोः मन्युः क्रोधः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि' इत्यमरः । घटा इव लघांसि यासां गाः घटोद्भौः । 'लघसो-

‘नङ्’ इत्यनङादेशः, ‘बहुब्रीहिरुधसो ङोष्’ इति ङोष् । कोटिशः गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता । ‘विश्रायनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्’ इत्यमरः । भवता विनेतुम् अपनेतुं शक्यः ॥

४९ । तोमारं शुकदेवैर एवै एकमात्रं देवै विनष्टं इहेने, मेवै अपराधे त्वि अत्राष्ट क्रोधे अत्रितुना इहेना उठिबेन ; यन्नि तच्छब्दे भौत इहेना धा०, ताहा इहेने अति औवर खनशानिनौ कोटि कोटि देवै दान करिना तूमि तांशार कोण शान्ति करिनेत पारिवे ।

तद्वन्न कल्याणपरम्पराणां भोक्तारमूर्जस्वल्मात्मदेहम् ।

महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

५० अ. । तत् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् उर्जस्वलम् आत्मदेहं रत्नं, ऋद्धं तव राज्यं मही-
तलस्पर्शनमात्रभिन्नम् ऐन्द्रं पदम् आहुः ॥ वाच्य—भोक्ता उर्जस्वलः आत्मदेहः रत्नतां (लया)
उच्यते ।

५० । तत् तस्मात् कारणात् कल्याणपरम्पराणां भोक्तारम् । कर्मणि षष्ठी । उर्जो बलमस्यास्तीति उर्जस्वलम् । ‘ज्योत्स्नातमिस्त्रा’ इत्यादिना वलचप्रत्ययान्तो निपातः । आत्मदेहं रत्नं । ननु गामुपेक्ष्य आत्मदेहरत्नणे स्वर्गहानिः स्यात् नेत्याह—महीतलेति । ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसम्बन्धमात्रेण भिन्नम् ऐन्द्रम् इन्द्रसम्बन्धि पदं स्थानम् आहुः, स्वर्गाच्च भिद्यते इत्यर्थः ॥

५० । अत्र एव, तोमारं विविध सूत्रतोऽग्रेण कात्रण वनिष्ठं एवै नूतन शरीरं वक्ता कर । देव, तोमारं एवै मृद्धं राज्यं इत्यपराधुना, इत्य अर्गे, आत्र तूमि महीतले, केवण एवै मात्रं विभिन्न ।

एतावदुक्ता विरते मृगेन्द्रे प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ५१

५१ । मृगेन्द्रे एतावत् उक्ता विरते सति शिलोच्चयोऽपि अस्य गुहागतेन प्रतिस्वनेन प्रीत्या
क्षितिपालम् तमेवार्थम् उच्चैः अभाषत इव ॥ वाच्य—शिलोच्चयेनापि स एवार्थः अभाष्यत ।

५१ । मृगेन्द्रे एतावत् उक्ता विरते सति, गुहागतेन अस्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोऽपि प्रीत्या तमेव अर्थं क्षितिपालं उच्चैरभाषत इव इत्युत्प्रेक्षा । भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वात् द्विकर्मकः ब्रुवितु द्विकर्म-
केषु पठितः । तदुक्तम्—‘दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिन्निचिआमुपयोगनिमित्तम-
पूर्वविधौ ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना’ इति ॥

८१ । मृगैश्च एहे पर्याप्तं वनिशा क्राञ्ज हहेने, पर्खतञ्च येन तन्मृगमोहनं करिशा
शरांगत अतिक्षनि शारा उक्त शक्ते किञ्चिपतिके मेहे वाक्यं सुनाहेन ।

निशम्य देवानुचरस्य वाचं

मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।

धेन्वा तदध्यासितकातराद्या

निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२

५२ अः । मनुष्यदेवः देवानुचरस्य वाचं निशम्य तदध्यासितकातराद्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः
(अतएव) सुतरां दयालुः सन् पुनरपि उवाच ॥ वाच्य—मनुष्यदेवेन...निरीक्ष्यमाणेन...दयालुना
(सता) ऊचे ।

५२ । देवानुचरस्य ईश्वरकिङ्करस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवः
राजा पुनरपि उवाच । किम्भूतः सन् ? तेन सिंहेन यत् अध्यासितं
व्याक्रमणम् । नपुंसके भावे क्तः । तेन कातरे अक्षिणी यस्याः तथा ।
'बहुब्रीहौ सकष्यच्छोः स्वाङ्गात् षच्'—इति षच् । 'षिदगौरादिभ्यश्च' इति
ङोष् । किंवा वक्ष्यतीति भौत्यैवं स्थितया इत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः
अतएव सुतरां दयालुः सन् । सुतरामित्यत्र 'दिवचनविभज्य' इत्यादिना
सुशब्दात् तरप् "किमेतिङ्व्यय" इत्यादिना आम्प्रत्ययः 'तद्धितश्चासर्व-
विभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा ॥

५२ । सिंह कर्तुं आक्रान्ता मेहे श्वेन नमिनी, महराज दिगौपेन अति
कातरपृष्टिपात करिते नाग्निनेन, महराज ताहाते अतिमात्रं मर्याद हहेनेन एव
मेहे देवाशुचर सिङ्गेश्वर वाक्यं श्रवणं करिशा, पुनरात्रं वनिनेन ।

क्षतात् किल त्रायत इत्युदयः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रुढः ।

राज्येन किं तद्धिपरीतवृत्तेः प्राणैरुपक्रोशमलौभसैर्वा ॥ ५३

५३ अः । क्षतात् त्रायते किल इति उदयः क्षत्रस्य शब्दः भुवनेषु रुढः, तद्धिपरीतवृत्तेः राज्येन
उपक्रोशमलौभसैः प्राणैर्वा किम् ? । वाच्य—उदयेण + शब्देन रुढेन, केन, (भूयते) ।

५३ । किमुवाचेत्याह—क्षतादिति । क्षणं हिंसायामिति धातोः
सम्पदादित्वात् क्तिप्, 'गमादीनाम्' इति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे
च क्षदिति रूपं सिद्धम्, क्षतः नाशात् त्रायते इति क्षत्रः । बुधोक्तिं योग-
विभागात् कः । तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोऽनुक्रामति—क्षतादित्या-
दिना । उदयः उन्नतः क्षत्रस्य क्षत्रवर्णस्य शब्दः वाचकः क्षत्रशब्द इत्यर्थः,
क्षतात् त्रायते इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रुढः किल प्रसिद्धः खलु, नाश-

कर्णादिवत् केवलरुद्धः किन्तु पङ्कजादिवत् योगरुद्ध इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तस्य क्षत्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेः विरुद्धव्यापारस्य क्षतस्त्राण-मकुर्वन्; पुंसः राज्येन किम् ? उपक्रोशमलीमसैः निन्दामलिनैः । ‘उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे’ इत्यमरः । ‘ज्योत्स्ना तमिस्रा’ इत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः । ‘मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्’ इत्यमरः । तैः प्राणैर्वा किम् ! निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेन ‘एकातपन्नम्’ इत्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥

८० । विपद् दहेते ये परिज्वाण कटत्र तांशकहे ‘कविश्व’ वटन ; एहे अर्थेहे ‘कविश्व’ नाम जगते विधात ; आसि यदि तेहे ‘कविश्व’ नामत्रहे विपत्रोक्त कार्पा करि, छवे आमात्र ब्रह्मारे वा कि काख ? आत्र एहे कनूषित औवटेनहे वा कि काख ? कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाञ्चान्यपयस्विनीनाम् । इमामनूनां सुरभेरवेहि रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥५४

५४ अ. । महर्षेः अनुनयश्च अन्यपयस्विनीनां विश्राणनात् कथं नु शक्यः, इमां सुरभेः अनूनाम् अवेहि, तु त्वया रुद्रौजसा अस्यां प्रहृतम् ॥ वाच्य—अनुनयेन च शक्येन (भूयते) एषा अनूना अव्येयतां, त्वं प्रहृतवती ।

५४ । ‘अथैकधेनोः’ इत्यत्रोत्तरमाह—कथमिति । अनुनयः क्रोधापनयः । चकारो वाकारार्थः । महर्षेरनुनयो वा । अन्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनात् दानात् । ‘तत्रागो वितरणं दान-मुत्सर्जनविसर्जने । विश्राणनं वितरणम्’ इत्यमरः । कथं नु शक्यः ? न शक्य ईतरर्थः । अत्र हेतुमाह—इमां गां सुरभेः कामधेनोः । ‘पञ्चमी विभक्तो’ इति पञ्चमी । अनूनाम् अन्यूनान् अवेहि जानीहि । तर्हि कथमस्याः परिभवोऽभूदितराह—रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्ता प्रहृतं, तु प्रहारात् । नपुंसके भावे क्तः । रुद्रौजसा ईश्वरसामर्थ्येन, न तु स्वयमित्यर्थः । ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इति सप्तमी ॥

८१ । आत्र पत्रश्चिनी अञ्च धेसू मरुन दान करिशाहे वा किन्नपे महर्षिन्न कोप-नाहि करिटे पत्रिन्न ? आपनि जानिटेन—एहे धेसू सूरति अपेका नाना नहेन ; आपनि केवन्न शिवेर अत्रावेहे ईशक आक्रमण करिटे मयर्थ हहेशाहेन ।

सेयं स्वदेष्टार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः । न पारणा स्याद्दिहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥५५

୫୫ ଅ. । ମଧ୍ୟା ଶ୍ଵେତାଂଶୁରାଦିନିଷ୍ଠାୟେନ ସା ଇଦଂ ଭବତୀ ମୋଚୟିତୁଂ ନ୍ୟାୟା, ଏବଂ ସତି ତବ ପାରଣା ବିହତା ନ ଶ୍ୟାତ, ଶୁନେ: କ୍ରିୟାର୍ଥ: ଅଳୁପ୍ତସ୍ତୁ ଭବେତ୍ । ବାଚ୍ୟ—ତଥା ଅନୟା ନ୍ୟାୟା (ଭୂୟତେ) ପାରଣା ବିହତତା ନ ଭୂୟେତ । କ୍ରିୟାର୍ଥେନ ଅଳୁପ୍ତେନ ଭୂୟେତ ।

୫୫ । ତର୍ହି କିଂ ଚିକୌର୍ଷିତମିତ୍ୟାହ—ସେୟମିତି । ସା ଇଦମ୍ ଗୌ, ମଧ୍ୟା । ନିଷ୍କ୍ରୋୟତେ ପ୍ରତ୍ୟାହ୍ନିୟତେ ଅନେନ ପରଂହୌତମିତି ନିଷ୍କ୍ରୟ: ପ୍ରତି-ଶୀଘ୍ରକମ୍ । ‘ଐରଚ୍’ ଇତି ଅଚ୍ପ୍ରତ୍ୟୟ: । ଶ୍ଵେତାଂଶୁରାଦିନିଷ୍ଠାୟେନ ନିଷ୍କ୍ରୟ: ତେନ ଭବତ୍ତ: ତ୍ଵଚ୍ଚତ୍ତ: । ପଞ୍ଚମ୍ୟାସ୍ତୁମିତି । ମୋଚୟିତୁଂ ନ୍ୟାୟା ନ୍ୟାୟାଦନପେତା ଯୁକ୍ତେତ୍ୟର୍ଥ: । ‘ଧର୍ମ୍ୟପଥ୍ୟର୍ଥ’ ଇତ୍ୟାଦିନା ଯତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟ: । ଏବଂ ସତି ତବ ପାରଣା ଭୋଜନଂ ବିହତା ନ ଶ୍ୟାତ । ଶୁନେ: କ୍ରିୟା ହୋମାଦି: ସ ଏବ ଅର୍ଥ: ପ୍ରୟୋଜନଂ, ସ ଚ ଅଳୁପ୍ତ: ଭବେତ୍ । ଶ୍ଵାମିଗୁରୁଧନଂ ସଂରକ୍ଷ୍ୟମିତି ଭାବ: ॥

୫୫ । ଅତଏବ ମେହରୂପ ଗୁଣା ଦିଗ୍ଘା ଆପନାନ୍ ନିକଟେ ଶ୍ଵେତେ ଦେଶେକେ ଯୋଗେନ କ ଋ ଆମାନ୍ କର୍ତ୍ତବ୍ୟା ; ଦେଶାତେ ଆପନାନ୍ ପାତ୍ରଗାତ୍ରଓ ବାସାତ ଶ୍ଵେତେ ନା, ଯଦ୍ଵିତ୍ତ ଶର୍ମ୍ମକର୍ମଓ ଅବାହତ ଥାକିବେ ।

ଭବାନପୀଢ଼ଂ ପରବାନବୈତି ମହାନ୍ ହି ଯତ୍ନଃସ୍ତବ ଦେବଦାରୌ ।

ସ୍ଥାତୁଂ ନିଯୋକ୍ତୁର୍ନ ହି ଶକ୍ୟମଗ୍ରେ ବିନାଶ୍ୟ ରକ୍ଷୟଂ ସ୍ଵୟମଚ୍ଚତେନ ୫୬

୫୬ ଅ. । ପରବାନ୍-ଭବାନପି ଇଦମ୍ ଅବୈତି, ହି (ସତ:) ତବ ଦେବଦାରୌ ମହାନ୍ ଯତ୍ନ: , ରକ୍ଷୟଂ ବିନାଶ୍ୟ ସ୍ଵୟମ୍ ଅଚ୍ଚତେନ, (ସତା) ନିଯୋକ୍ତୁ: ଅଗ୍ରେ ସ୍ଥାତୁଂ ନ ହି ଶକ୍ୟମ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ— ପରବତା ଭବତା ଇଦମ୍ ଅବୈତିତା, ମହତା ଯତ୍ନେନ (ଭୂୟତେ)...ଅଚ୍ଚତ: ଶକ୍ତୁ ଯାତ୍ ।

୫୬ । ଅତ୍ର ଭବାନିବ ପ୍ରମାଣମିତ୍ୟାହ—ଭବାନିତି । ପରବାନ୍ ଶ୍ଵାମି-ପରତନ୍ତ୍ର: ଭବାନ୍ ଅପି । ‘ପରତନ୍ତ୍ର: ପରାଧୌନ: ପରବାନ୍ ନାଥବାନପି’ ଇତ୍ୟମର: । ଇଦଂ ବଚ୍ଚ୍ୟମାଣମ୍ ଅବୈତି, ଭବତା ଅନୁଭୂୟତେ ଏବ ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ‘ଶ୍ରେଷ୍ଠେ ପ୍ରଥମ:’ ଇତି ପ୍ରଥମପୁରୁଷ: । କିମିତ୍ୟତ ଆହ—ହି ଯତ୍ନାତ୍ ହେତୋ: । ‘ହି ହେତାବଧାରଣେ’ ଇତ୍ୟମର: । ତବ ଦେବଦାରୌ ବିଷୟେ ମହାନ୍ ଯତ୍ନ: ମହତା ଯତ୍ନେନ ରକ୍ଷୟତେ ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ଇଦଂ ଶବ୍ଦୋକ୍ତମର୍ଥଂ ଦର୍ଶୟତି—ସ୍ଥାତୁମିତି । ରକ୍ଷୟଂ ବସ୍ତୁ ବିନାଶ୍ୟ ବିନାଶଂ ଗମ-ୟିତ୍ବା ସ୍ଵୟମ୍ ଅଚ୍ଚତେନ ଅଗ୍ରେଣ ନିଯୁକ୍ତେନ ଇତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ: ନିଯୋକ୍ତୁ: ଶ୍ଵାମିନ: ଅଗ୍ରେ ସ୍ଥାତୁଂ ଶକ୍ୟଂ ନ ହି ॥

୫୬ । ଆତ୍ର, ଆପନିଓ ମତ୍ରେର ଅଧୌନ ବନିଗ୍ରାହେ ତ ଶୁକ୍ରତର ବଢ଼େ ଏହି ଦେବଦାର ବକ୍ତା କରିତେହେନ ; ଅତଏବ ଆପନି ନିକଟେ ତ ବୁଦ୍ଧିତେ ପାରିତେହେନ ସେ, —ଭୂତା ଏଭୂତର ବକ୍ତା-ଗୀତ ବଢ଼ତା ବିନଃ କରିଗ୍ରା ଅଗ୍ରେ ଅକ୍ତ ନୀରୌତେ ତାହାର ନିକଟେ ଉପସ୍ଥିତ ଶ୍ଵେତେ ପାତ୍ରେ ନା ।

କିମପ୍ୟାହିଂସ୍ୟସ୍ତବ ଚେନ୍ମତୋଽହଂ

ଯଶ:ଶରୀରେ ଭବ ମେ ଦୟାଳୁ: ।

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७

५७ अः । किमपि अहं तव अहिंस्यः मतवन् तर्हि मे यशःशरीरे दयालुर्भव, मद्भिधानाम् एकान्त-
विध्वंसिषु भौतिकेषु पिण्डेषु अनास्था खलु ॥ वाचा—मया अहिंसेन मतेन (भूयते), दयालुना भूयताम्,
अनास्थया (भूयते) ।

५७ । सम्बन्धा चैतदप्रतिहार्यमित्याह,—किमिति । किमपि किंवा
अहं तव अहिंस्यः अवध्यः मतः चेत् तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन् दयालुः
कारुणिकः भव । 'स्याद् दयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । ननु मुख्यमुपेक्षा-
मुख्यशरीरे कोऽभिनिवेशः अत आह—एकान्तेति । मद्भिधानां मादृशानां
विवेकिनाम् एकान्तविध्वंसिषु अवश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूत-
विकारिषु पिण्डेषु शरीरेषु अनास्था खलु अनपेक्षा एव । 'आस्थात्वालम्बनास्था-
नयत्नापेक्षासु कथ्यते' इति विश्वः ॥

६१ । अथवा आग्नि आपनान् अवस्था यदि देशे आग्नि ठिक कश्चि वाटकेन, तत्र
रूपानुसृत्य एवै ठोडिक देशेन परिवर्तते आग्नौ यः यत्नः पत्रौत्र रत्ना करुण, वाङ्मन
वाङ्मन अवस्था विनयत्र पक्षकूटाश्रयक एवै देशेन निडाकहे अकिञ्चिदत्र यत्न
कश्चि वाटके ।

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-
वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नाहंसि त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८

५८ अः । सम्बन्धम् आभाषणपूर्वम् आहुः वनान्ते सङ्गतयोः नौ स वृत्तः, तम् हे भूतनाथानुग !
त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुं नाहंसि ॥ वाचा—सम्बन्धः आभाषणपूर्वः, तेन वृत्तः, त्वया
न अहंस्यते ।

५८ । लीलादीदृशमनुसरणीयोऽस्मीत्याह—सम्बन्धमिति । सम्बन्धं
सख्यम् आभाषणम् आलापः पूर्व कारणं यस्य तम् आहुः । 'स्वादा-
भाषणमालापः' इत्यमरः । सः तादृक् सम्बन्धः वनान्ते सङ्गतयोः नौ आश्रयोः
वृत्तः जातः तत् ततः हितोः हे भूतनाथानुग ! शिवायुधर ! एतेन तस्मै
महत्त्वं सूचयति, अतएव सम्बन्धिनः मित्रस्य मे प्रणयं याच्जाम् । 'प्रणया-
स्वप्नी विश्वव्याघ्राग्नेमाषः' इत्यमरः । विहन्तुं न अहंसि ॥

६८ । पत्रपत्र आग्नौपत्र पत्रे वक्ष्य-नक्ष्य कथ्य, देशे पठितेन वाग्मि वाटकेन ;

एहे वनमथा आश्रयः उड्डये विनिज हहेश आनाग करार आशादेन मथा ने वहुष
वठिशाहे ; अतएव, हे निवाहउर । वहुष आर्षना विरुन करा आगनाउ उठित
हय ना ।

तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्ठन्मविमुक्तबाहुः ।

स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य ॥५६॥

५६ अः । तथेति गाम् उक्तवते हरये सद्यः प्रतिष्ठन्मविमुक्तबाहुः स दिलीपः न्यस्तशस्त्रः सन्
स्वदेहम् अमिषस्य पिण्डमिव उपानयत् ॥ वाच्य—प्रतिष्ठन्मविमुक्तबाहुना तेन दिलीपेन न्यस्तशस्त्रेण
स्वदेहः पिण्ड इव उपानीयत ।

५६ । तथा इति गाम् उक्तवते हरये सिंहाय । 'कपौ सिंहे सुवर्णं
च वर्षे विष्णौ हरिं विदुः' इति शाश्वतः । सद्यः तत्क्षणे प्रतिष्ठन्मात्
प्रतिबन्धात् विमुक्तो बाहुयस्य सः दिलीपः, न्यस्तशस्त्रः त्यक्तायुधः सन्,
स्वदेहम् अमिषस्य मांसस्य । 'पल्लवः क्रव्यमामिषम्' इत्यमरः । 'पिण्डः'
कवल्मम् इव उपानयत् समर्पितवान् । एतेन निर्भयमस्वमुक्तम् ।

६० । निःश्रु 'उवाङ् वनिशः शौकारं करिवाशाङ्गं राजात्रं अदकद वाह ववहेउमुक्त
हहेन एवः राजा नृजः पत्रित्यागनूर्सक निजपदे उक्क नागनिगेउर जात्र अवनोनाकदव
निःश्रुके जमर्षण करिउते उभाउ हहेजेन ।

तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजाना-

मुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।

अवाङ् मुखोपरि पुष्पवृष्टिः

पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

६० अः । तस्मिन् क्षणे सद्यः सिंहनिपातम् उत्पश्यतः अवाङ् मुखस्य प्रजानां पालयितुः उपरि
विद्याधरहस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥ वाच्य—हस्तमुक्ताया पुष्पवृष्ट्या पति ।

६० । तस्मिन् क्षणे सद्यः सिंहनिपातम् उत्पश्यतः उत्प्रेक्षमाणस्य
तर्कयतः अवाङ् मुखस्य अधोमुखस्य । 'सगादवाङ्मध्यधोमुखः' इत्यमरः ।
प्रजानां पालयितुः राज्ञः उपरि उपरिष्ठात् । 'उपर्युपरिष्ठात्' इति निपातः ।
विद्याधराणां देवयोनिविशेषाणां हस्तैः मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥

७० । निःश्रु अउउ मन्त्रध्वनानूर्सक उाशर उगरे पठित हहेव, राजा एहे कारिश
एक एकवार निःश्रु अउ पठिगाउनूर्सक वेचन अधोमुख हहेश उगविहे हहेजेन,
अयनि विद्याधरगण उाशर मउके पुनरुठि करिजेन ।

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं
वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्नां
गमयतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१

६१ च. । राजा अमृतायमानम् उत्थितं 'हे वरस उत्तिष्ठ' इति वचः निशम्य उत्थितः सन्
अथतः प्रस्रविणीं गं स्नां जननीमिव ददर्श, सिंहं न (ददर्श) ॥ वाच्य—राजा 'उत्थीयतां'
उत्थितेन सता प्रस्रविणीं गीः जननीं इव ददृशे, सिंहः न ।

६१ । राजा, अमृतमिव आचरतीति अमृतायमानं तत् । 'उपमाना-
दाचारे' इति क्यच्, ततः शानच् । उत्थितम् उत्पन्नं हे वत्स ! 'उत्तिष्ठ' इति
वचः निशम्य श्रुत्वा उत्थितः सन् । अस्तेः शब्दप्रत्ययः । अथतः अथे
प्रस्रवः क्षीरस्रावः अस्ति यस्यः सा तां प्रस्रविणीं गं स्नां जननीम् इव
ददर्श, न सिंहं ददर्श ॥

७१ । अनन्तर '७१ व ११' ॥ ७१ अमृतमृतायमानं उच्चारित इहेते उत्तिष्ठ राजा
उत्थितः, एवम् अभिनेतः—मेहे सिंह नाहे, आगनां जननीं स्नां मेहे नमिनी धे
जाहार मयूषे दीपाहेरा इत्येवम् कर्तव्येच्छन ।

तं विस्मितं धेनुकवाच साधो
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि
प्रभुः प्रहर्षं किमुतान्यहिंसाः ॥ ६२

६२ च. । विस्मितं तं धेनुः उवाच हे साधो । मया मायाम् उद्भाव्य परीक्षितोऽसि, ऋषिप्रभावात्
मयि अन्तकोऽपि प्रहर्षं न प्रभुः, अन्यहिंसाः किमुत ? ॥ वाच्य—विस्मितः स धेनु उवाच, परीक्षितेन
भूयते, अन्तकोऽपि न प्रभुया अन्यहिंसाः किं (भूयते)

६२ । विस्मितम् आश्चर्यं गतम् । कर्त्तरि क्तः । तं दिसोपं धेनुः
उवाच । किमित्युदाह—साधो ! मया मायाम् उद्भाव्य कल्पयित्वा परी-
क्षितः असि । ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः यमः अपि प्रहर्षं न प्रभुः
न समर्थः अन्ये हिंसाः वातुकाः । 'शरावर्षातुको हिंस्रः' इत्यमरः ।
'नमिकम्पि' इत्यादिना रप्रत्ययः । किमुत ? सुष्ठु, न प्रभवः इति योज्यम् ।
'वक्त्रवत् सुष्ठु, किमुत स्वत्यतीव च निर्भरः' इत्यमरः ॥

७२ । राजादेक विप्ररागत्र मेभिना नमिनी कश्चिन्, हे गाधो ! आवि मायावात्रा

तोयादेकं पत्रोक्तं करिणां ; महर्षिंश्च अथावे चरन् वमः आयादेकं शिखं करिणो नादेन
ना, नायादे शिखं चरन् वमः आयादेकं शिखं करिणो नादेन ।

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूति-
मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नान् ॥ ६३

६३ अः । हे पुत्र ! गुरोः भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते प्रीतास्मि, वरं वृणीष्व, मां पयसां प्रसूतिं
न अवेहि, किन्तु प्रसन्नां कामदुघाम् अवेहि ॥ वाच्य—प्रीतया (भूयते) वरः प्रियतां चह प्रसूतिः न
प्रसन्ना कामदुघा अवेये ।

६३ । हे पुत्र ! गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते तुभ्यं प्रीता
स्मि । 'क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम् इति चतुर्थी' । वरं देवेभ्यो वरणीयम्
अर्हम् । 'देवाहते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये' इत्यमरः । वृणीष्व
स्वीकुरु । तथाहि मां केवलानां पयसां प्रसूतिं न अवेहि न विहि, किन्तु
प्रसन्नां मां कामानां दोषीति कामदुघा, ताम् अवेहि । 'दुहःकप- घञ' इति
कप् प्रत्ययः ॥

७७ । तोयादेकं पत्रोक्तं करिणां ; महर्षिंश्च अथावे चरन् वमः आयादेकं शिखं करिणो नादेन
ना, नायादे शिखं चरन् वमः आयादेकं शिखं करिणो नादेन ।

ततः समानीय स मानिताथीं हस्तौ खड्गस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्त्तारमनन्तकीर्त्तिं सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४

६४ अः । ततः मानिताथीं खड्गस्तार्जितवीरशब्दः स हस्तौ समानीय वंशस्य कर्त्तारम् अनन्त-
कीर्त्तिं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥ वाच्य—मानिताथिना खड्गस्तार्जितवीरशब्देन...तेन कर्त्ता
अनन्तकीर्त्तिः तनयः ययाचे ।

६४ । ततः मानिताथीं खड्गस्तार्जितो वीर इति शब्दो धीम सः ।
एतेनाह्वय दाढत्वं दैव्यराहित्यं चोक्तम् । सः राजा, हस्तौ समानीय
सन्धाय अस्त्राणि बद्धा इत्यर्थः, वंशस्य कर्त्तारं प्रवर्त्तयितारम्, अतएव रघु-
कुलमिति प्रसिद्धिः । अनन्तकीर्त्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥

७७ । विनि आर्धना पूरणं करिष्यामि अर्धपत्रेण करिष्यामि आर्धना, विनि निज
पूजकानां 'वीर' वनिषा विधातुं दृष्टव्यम्, तेनैव राजा विनीतं कृताञ्जलिपूजे एव आर्धना
करिणेन ये,— 'अर्धपत्रेण करिष्यामि अर्धपत्रेण करिष्यामि अर्धपत्रेण करिष्यामि' ।

सन्तानकामाय तथेति कामं राक्षे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्धा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५

६५ अः । सा पयस्विनी सन्तानकामाय राक्षे कामं तथेति प्रतिश्रुत्य, हे पुत्र ! पत्रपुटे मदीयं पयो दुग्धं उपभुङ्क्ष्व इति तम् आदिदेश ॥ वाच्य—तया पयस्विन्या “उपभुङ्क्ष्वान्” इति आदिदिशि ।

६५ । सा पयस्विनी गौः, सन्तानं कामयते इति सन्तानकामः ।
‘कर्मण्येष्टम्’ । तस्मै राक्षे, तथेति, काम्यते इति कामो वरः । कर्मार्थं
घङ् प्रत्ययः । प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय ‘हे पुत्र ! मदीयं पयः पत्रपुटे पत्रनिर्मिते
पात्रे दुग्धा उपभुङ्क्ष्व पिब । ‘उपभुङ्क्ष्व’ इति वा पाठः । इति तम्
आदिदेश आज्ञापितवती ॥

६६ । अत्र शर्षो रात्रादेक अतिनिरित वरणात्न अतिश्रुत इहेरा, गेहे भक्षिनी धेनु
नन्विनी छांशदेक आदेन करिनेन ;—हे गूढ ! त्वमि पत्रपुटे आशत्र इक्ष्णं पोशन
करिषी गान कर ।

वत्सस्य होमार्थविधेयं शेष-
मृषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ! ।
षौधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६

६६ अः । हे मातः ! ऋषेः अनुज्ञाम् अधिगम्य वत्सस्य होमार्थविधेयं शेषं तव षौधस्य रक्षितायाः
उर्व्याः षष्ठांशमिव उपभोक्तुम् इच्छामि ॥ वाच्य—इच्छते (मया) ।

६६ । हे मातः । वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषं वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः होम
एव अर्थः तस्य विधिः अनुज्ञानं तस्य शेषं होमावशिष्टमित्यर्थः । तव
अधसि भवम् षौधस्यम् शीरं । ‘शरीरावयवाच्च’ इति यत्प्रत्ययः । रक्षिताया
उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागम् इव ऋषेरनुज्ञामधिगम्य उपभोक्तुमिच्छामि ॥

७७ । रात्रा करिनेन,—अग्नि जननि ! आगनात्र इक्ष्णं अर्थे २९२ गान करिनेन एव
एवरा २९३ विर होमकार्या अश्रुति इहेरा, रात्रा अरविदे धाकिदे, मदीयं आका करि
२९४ गानित गृथिवीर रात्रादेव रात्रा आग्नि रात्रादे उक्त्वा करिदे हेका करि ।

द्वितीयं द्वितीयेन वशिष्ठधेनुर्विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताञ्च कुक्षेः प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७

६७ अः । द्वितीयेन इत्यं विज्ञापिता वशिष्ठधेनुः प्रीततरा बभूव, तदन्विता च हैमवताञ्च कुक्षेः

अन्वये च 'वाचन' प्रत्याययी ॥ वाचा—विज्ञापितया वशिष्ठस्यैवा प्रीततरया वक्ष्यते । तदन्विताया प्रत्याययी ।

६८ । इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा पूर्वं शृणुष्या प्रीता सम्प्रति एनया विज्ञापनया प्रीततरा अतिसन्तुष्टा बभूव, तदन्विता तेन दिलीपेन अन्विता हैमवतात् हिमवत्सम्बन्धिनः कुलेः गुह्यायाः सकाशात् अन्वये च अनायासेन आश्रमं प्रत्याययी आगता च ॥

७१ । गृध्रीश्वर एवैकत्र निवेदनं करिणे, वशिष्ठस्यैव नन्विनी अधिकतरं क्षीत इहेनेन एव हिमवत्प्रसन्न इहेते वरिर्गत इहेषा, राकारं अत्र अत्रैव तपोवनं अत्रागमनं करिणेन ।

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।

प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥

६८ अः । प्रसन्नेन्दुमुखः नृपाणां गुरुः प्रहर्षचिह्नानुमितं तस्याः प्रसादं पुनरुक्तयेव वाचा गुरवे निवेद्य (प्रियायै शशंस ॥ वाचा—प्रसन्नेन्दुमुखेन—गुरवा—शशंसि ।

६८ । प्रसन्नेन्दुरिव सुखं यस्य सः नृपाणां गुरुः दिलीपः, प्रहर्षचिह्नैः सुखरागादिभिः अनुमितम् ऊहितं तस्याः धेनोः प्रसादम् अनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्, पुनरुक्तया एव वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य, पश्चात् प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः, न चेह तदस्ति, किन्तु चिह्नैः कथितप्रायत्वात् पुनरुक्तयेव स्थितया इत्युत्प्रेक्षा ॥

७७ । आनन्दे राक्षसैश्च शृङ्गी निर्गलं अनादरं कृत्वा उच्छ्वस इहेषाहिनः, त्विनि उच्छ्वसवत्के उ उच्छ्वसरे प्रियतमागच्छी इहकिनादके नन्विनीरे सेहै अह्वसवत्के कथा वनिता येन तांशर पुनरुक्तिं करिणेन ; केन ना तांशर आनन्दकिं मेविशारे तांशरा नकन वरिहे पाविश्राहिणेन ।

स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सदत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।

पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभं यशो मूर्त्तमिवातिदृष्टः ॥ ६९ ॥

६९ अः । अनन्दितात्मा सदत्सलः सः वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः वत्सहुतावशेषं नन्दिनीस्तन्यं यत् मूर्त्तं यशः इव अतिदृष्टः सन् पपौ ॥ वाचा—अनिन्दितात्मना सदत्सलेन तेन कृताभ्यनुज्ञेन अतिदृष्टेन पपौ ।

६९ । अनन्दितात्मा अगर्हितस्तत्सभावः सत्सु वत्सलः प्रेमवान् सद्वत्सलः । 'वत्सासाभ्यां कामबले' इति लक्षप्रत्ययः । वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः सः राजा, वत्सस्य हुतस्य च अवशेषं 'पीतहुतावशिष्टं' नन्दिन्याः स्तन्यं 'क्षीरं' शुभं मूर्त्तं परिच्छिन्नं यद्य इव, अतिदृष्टः सन् पपौ ॥

७७ । निर्जनकटाव नाधुवनवत्सन राज्ञा, बह्विन्न आत्मने २९८नर पानावनिष्ठे ७ बह्विन्न शोवावनिष्ठे नमिनीय उनाश्व निताड आश्वेन महिष्ठ गान करिजेन, बोध हरेण वेन तिमि वृक्षरूपे वृक्षिगान वरौय उव वन उगताग करिजेन ।

प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते

प्रास्थानिकं स्वस्थयनं प्रयुज्य ।

तौ दम्पती स्त्रां प्रति राजधानीं

प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥ ७०

७० अ. । वशी वशीष्ठः प्रातः यथोक्तव्रतपारणान्ते प्रास्थानिकं स्वस्थयनं प्रयुज्य तौ दम्पती स्त्रां राजधानीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ वाच्य—वशिष्ठा वशिष्ठेन तौ दम्पती प्रस्थापयामासाते ।

७० । वशी वशिष्ठः प्रातः यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य गोविचारूपस्य अङ्गभूता या पारणा तस्य अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थानकाले भवं तत्प्राप्तौ चित्तमित्यर्थः । 'कालावृत्त' इति उक्तप्रत्ययः । 'यथाकथञ्चित् गुणे वृत्त्यापि काले वर्तमानात् तत्तत्प्रत्यय इष्यते इति वृत्तिकारः । ईयते प्राप्यते अनेनेति अयनं स्वस्थयनं शुभावहम् आशौर्वाढं प्रयुज्य तौ दम्पती स्त्रां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

१३ । एहेकणे वृत्तपारणा जगपन हरेण पत्रदिन आठःकांटे नश्यतेखिन्न बह्वि बनिष्ठे, अश्वान कालेगवशौ आनौसठन अश्वोग करिवा नेहे राजधानीक आगना-देन राजधानीक अश्वोगन सत्र अश्वति निशहिजेन ।

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशमनन्तरं भर्तुं रक्षन्तीष्व ।

धेनुं सवत्साञ्च नृपः प्रतस्थे सन्मङ्गलोदयतरप्रभावः ॥ ७१

७१ अ. । हुतः हुतं हुताम्, भर्तुः अमन्तरम् अरन्तीष्व, सवत्सां धेनुष्व प्रदक्षिणीकृत्य सन्मङ्गलोदयतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥ वाच्य—नृपेन...प्रभावेष्व प्रतस्थे ।

७१ । नृपः हुतं तर्पितम् । हुतमश्रातीति हुताशः अग्निः । 'कर्षण्य' तं भर्तुः सुनेः अमन्तरं प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरन्तीष्व सवत्सां धेनुष्व प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणम् । 'तिष्ठदगुप्रभृतीनि च' इत्यव्ययीभावः, ततः द्विः अप्रदक्षिणं सम्पाद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य, सन्निः मङ्गलैः प्रदक्षिणादिभिः मङ्गलाचारैः उदयतरप्रभावः सन् प्रतस्थे ॥

१३ । शोवाधि, वनिष्ठेदेव, अश्वकटी एवः नवःगा नमिनीक अश्विग करिवा, बह्विनाडेन नःवःकटीअश्ववत्सन्न हरेण बह्विना विनीग, निज राजाव विदेक भवन करिवाहिजेन ।

श्रीवामिरामध्वनिना रथेन स धर्मपत्नीसहितः सङ्घिष्णुः ।

यथावनुह्रातमुखेन मार्गं स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७१

७१ अ. । धर्मपत्नीसहितः सङ्घिष्णुः सः श्रीवामिरामध्वनिना अनुह्रातमुखेन रथेन (तादृशेन) पूर्णेन स्वेन मनोरथेनैव मार्गं ययौ । बाध—धर्मपत्नीसहितेन सङ्घिष्णुना तेन मार्गः ययौ ।

७२ । धर्मपत्नीसहितः सङ्घिष्णुः व्रतादिदुःखसङ्घनशीलः सः शृपः, श्रीवामिरामध्वनिना कर्णाङ्गादकरस्त्रनेन, अनुह्रातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः अतएव सुखयतीति सुखः तेन रथेन, स्वेन पूर्णेन सफलैः, मनोरथेन इव, मार्गं च ध्वनिना ययौ । मनोरथपक्षे—ध्वनिः श्रुतिः, अनुह्रातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

१२ । अथमहिम्, मेहे राजा धर्मपत्नीं सहितं व्रथे आत्रोहणं करिष्ये च निजनेन, व्रथं, अङ्गिष्ठधुरं नरकं च निजते जातिनः ; बोध इहेन येन त्विनि आपनात्रहे पूर्णं मनोरथे चङ्कित्रा राहेतेहेन ; पथिमेधे व्रथं आवातात्रि व्रहितं गतिते नकाजित इवरात्र औशरा अति व्रथे प्रथनं करिनेन ।

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गम् ।

नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥

७३ अ. । प्रजास्तृप्तिम् अनाप्रुवद्भिः नेत्रैः अदर्शनेन आहितौत्सुक्यं प्रजार्थव्रतकर्षिताङ्गं नवोदयं नाथमीनां नाथमिव तं पपुः ॥ बाध—आहितौत्सुक्यः...कर्षिताङ्गः नवोदयः...नाथ इव सः प्रजामिः पपे ।

७३ । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेन आहितौत्सुक्यं जनितदर्शनीत्काण्डं प्रजार्थेन सन्तानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्षितं लक्ष्मीकृतम् अङ्गं यस्य तं नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजाः तृप्तिम् अनाप्रुवद्भिः अतिगृध्रभुभिः नेत्रैः औषधीनां नाथं सोमम् इव तं राजानं पपुः अत्यास्त्रया ददृशुरित्यर्थः । चन्द्रपक्षे—अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तं, प्रजार्थं लोकहितार्थं व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः । 'तच्च सोमं पपुर्देवाः पथ्यायेषामनुपूर्वशः' इति व्यासः । उदयः आविर्भावः, अन्यत् समानम् ॥

१० । अत्रोश एतं दिनं औशकं न । नेषिषा नेषिषात्र वक्तुं निताञ्च उरुहृकं हिम, एवञ्च औशरा, पूजार्थे अतपाननङ्गनेन कौशकं मेहे राजाटकं नरेवाहितं (कौशं) चञ्चरात्रं जात्रं वात्ररात्रं नृहृकतात्रे निरोक्ष्य करिष्याञ्च नरनेन वृष्टिनाथन करिष्ये गतिन न ।

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्च ॥ ७४ ॥

७४. ४. । पुरन्दरः सः पौरः अभिनयमानः उत्पन्नः पुरं प्रविष्टः सुजनेन्द्रमात्रचरिष्वके
मूर्तेर्गुरुः भावयति । वाच—पुरन्दरविद्यातेन अभिनयमानेन पूः भूयः भावयति ।

७४ । सुतः पुरीः असुराणां दारयतीति पुरन्दरः शक्तः । 'पुरं स्वर्गलो-
कादिष्वधीः' इति सूत्रप्रत्ययः, 'वार्ययमपुरन्दरो च' इति सुमासलोपि-
तितः । तत्र श्रीरिव श्रीर्यस्य सः नृपः, श्रीरेरभिनयमानः, उत्पत्ताकम्
उच्यते । 'पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियान्' इत्यनेन
पुरं प्रविष्टः भुवि जेन्द्रेष समानसारे तुल्यवले । 'सारी बले स्थिराङ्गि-
न्याये शौचं करि त्रिषु' इत्यमरः । भुजे भूयः भूमिधूरम् भावयति
स्थापितवान् ।

१४ । ईश्वर्या जेवशानाजी नरे राजा, उक्तउपताकाप्रवीणां पत्रिकाञ्चित्त
नगरमयो अवेनपूर्वक भूतवाजीगतेश अतिनयन गच्छ करिना, वाङ्कित्र ठूणा अस्त्रि-
गन्धन निर्धुजगुणेन भूतनात्र धरातात्र अशन करिणेन ।

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजो वज्रिनिष्पृतमैशम् ।

नरपतिकूलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी

सुरभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७५

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वशिष्ठाश्रमाभिगमनो
नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २

७५. ४. । अथ द्यौः अवेनयनसमुत्थं ज्योतिरिव, सुरसरिदिव वज्रिनिष्पृतम् ऐशं तेजः इव,
राज्ञी नरपतिकूलभूत्यै सुरभिः लोकपालानुभावैः अभिनिविष्टं गर्भम् आधत्त ॥ वाच...दिया,
सुरसरिता राज्ञ्या अभिनिविष्टः गर्भः आधीयत ।

७५ । अथ द्यौः सुरवर्त्म । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ।
अत्रेः महर्षेः नयनयोः समुत्थम् उत्पन्नं नयनसमुत्थम् । 'आतसोपसर्गे' इति
कप्रत्ययः । ज्योतिरिव चन्द्रमिव इत्यर्थः । 'कृत्वेयः स्वादन्निनेत्रप्रसृतः'
इति हलादुधः । चन्द्रस्वादिनेषोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे—नेत्राभ्यां वारि
सुखाय दग्धा द्यौस्तयद् दिशः । तन्मर्भविधिना हृष्टा दिशो देव्या दधुस्तदा ।
समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्तुवन् । स ताभ्यः सहसेवाद्य दिग्भ्यो
गर्भः प्रभाजितः । पपात भासयन् लोकान् शोतांशुः सर्वभावनः' इति ।
सुरसरिदिव नद्या वज्रिना निष्पृतं विक्षिप्तम् । 'च्छोः शूङ्गुनासिके च'
इत्यनेन निष्पृतात् डीवतेर्धकारण्य अद । 'सुखमुत्ताप्तनिष्पृताविचक्षिते-

রিতাঃ সমাঃ' ইত্যমরঃ । ঐশ তেজঃ স্তান্দমিব । অত্র রামায়ণম্,—
 'তৈ গত্বা পর্বতং রাম ! কৈল্যসং ধাতুমক্ষিতম্ । অস্মি নিযোজ্যামাসুঃ
 পুঞ্জাৰ্হে সৰ্ব্বদেবতাঃ । দেবকার্য্যমিদং দেব ! সমাধত্বল কুতাগম ! শ্ৰীল-
 পুঞ্জাং মহাতীজো গঙ্গায়াং তেজ সত্বজ । দেবত্বানাং প্রতিপাদ্য মহামাধ্যৈত-
 যাবকঃ । গৰ্ভে ধারয় বৈ দেবি ! দেবতানামিদং প্রিয়ম্ । ইত্যেতদ্বচন-
 শ্রুত্বা দিব্যং রূপমধারয়ত্ । স তস্যা মহিমাং দৃষ্ট্বা সমন্তাদেবকৈর্হি য় ।
 সমন্বতস্তু তাং দেবীমভ্যসিদ্ধত পাবকঃ । সর্বক্লোতাংসি পূৰ্ণানি মহাবয়া
 রঘুনন্দন !' ইতি । রাজ্ঞো সুদক্ষিণা নরপতির্দিলোপত্র কুলভূমৌ সন্ততি
 লক্ষণায়ৈ গুহমিঃ মহর্ষিঃ লোকপালানাং অনুভাবৈঃ তৈজোমিঃ অমি-
 নিবিষ্টম্ অনুপ্রবিষ্টং গৰ্ভম্ আধত্ত দধৌ ইত্যর্থঃ । অত্র মনুঃ—'অষ্টানাং
 লোকপালানাং অপুর্ধারয়তি মৃগুঃ' ইতি । অত্র আধতেত্যনেন স্ত্রীকর্তৃক-
 ধারণমাত্রমুচ্যতে, তথা মন্ত্রে চ দৃশ্যতে,—'যথৈয়ং পৃথিবী মচ্ছমুস্তানগৰ্ভ-
 মাদধে । एवं তং গৰ্ভমাধিহি দশমে মাসি সূতয়ে' ইত্যাম্বল্যায়নানাং
 সীমন্তমন্ত্রে স্ত্রীব্যাপারধারণ আধানশব্দপ্রয়োগদর্শনাদিতি । মালিনী-
 ব্রহ্মমিতত্ । মদুস্তম্—'ননমযয়যুতেয়ং মালিনী ভোমিক্লোকৈঃ' ইতি
 লক্ষণাত্ ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়কৌলাচলমহাশয়সুরিবিবচিতয়া সঙ্কীৰ্ণনী-
 সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমিতো মহাকাবিশ্রোত্বালিদাসসঙ্কীৰ্ত্তো রঘুবংশে
 মহাকাব্যে নন্দিণীবরপ্রদানো নাম দ্বিতীয়ঃ সর্গঃ ॥ ২

১১। দিক্ যকল বেক্রপ অত্রিভূমির নেত্রবিনির্গত জ্যোতিকৈ (চন্দ্রমাকৈ)
 ধারণ করিয়াছিল, গজা বেক্রপ অগ্নি-পত্রিতাক্ত শিবভেজকে ধারণ করিয়াছিলেন,
 মহিষীও সেইরূপ অষ্ট লোকপালেরও হৃদেই তেজ তেজোময় রাজকুলের মঙ্গলনিধান
 গর্ভ ধারণ করিলেন ।

দ্বিতীয় সর্গ সমাপ্ত ॥

तृतीयः सर्गः ।

अथेष्टितं भर्तुरुपस्थितोदयं

सखीजनोद्दीप्यकौमुदीमुखम् ।

निदानमिच्छाकुकुलस्य सन्ततेः

सुदक्षिणा दीर्घदलक्षणं दधौ ॥ १

१ चः । अथ सुदक्षिणा उपस्थितोदयं भर्तुः ईक्षितं सखीजनोद्दीप्यकौमुदीमुखम् इत्याहुः कुकुलस्य सन्ततेः निदानं दीर्घदलक्षणं दधौ ॥ वाच्यं—सुदक्षिणा दधे ।

उपाधिगम्योऽप्यनुपाधिगम्यः समावकोक्तोऽप्यसमावकोक्तः ।

भवोऽपि योऽस्मद्भवः शिवोऽयं जगत्पायादपि नः स पायात् ॥

१ । 'राज्ञी गर्भमाधत्त' इत्युक्तं, सम्प्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रसीति, अथेति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा उपस्थितोदयं प्राप्तकार्त्तं भर्तुः दिगीपस्य ईक्षितं मनोरथम् । भावे त्तः । पुनः सखीजनस्य उद्दीप्यकानां दृष्टोर्णां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् । यद्वा, कौमुदी नाम दोषोक्तव-
तिथिः । तदुक्तं भविष्योत्तरे,—'कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता' इति । तस्याः सुखं प्रारभम् । अतएव केचित् 'कौमुदीमङ्गम्' इति पाठं पठन्ति । इच्छाकुकुलस्य सन्ततेः अविच्छेदस्य निदानं मूल-
कारणम् । 'निदानत्वादिकारणम्' इत्यमरः । एवंविधं दीर्घदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ । स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाग्भटः—'मातृजन्मस्य हृदयं मातुश्च हृदयश्च तत् । सम्बन्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं अद्याभिमाननम् ।' इति । तत्सम्बन्धित्वाद्गर्भी दीर्घद-
मित्युच्यते, सा च तद्योगात् दीर्घदिनोति तदुक्तम् संयत्ते, 'द्विहृदयां नारी दीर्घदिनीमाधत्ते' इति । अत्र दीर्घदलक्षणस्येष्टितत्वेन कौमुदी-
मुखत्वेन च निरूपणात् रूपज्ञासङ्कारः । अस्मिन् सर्गे वंशस्थं वृत्तम्—
'जती तु वंशस्यमुदोरितं जरी' इति लक्षणात् ॥

२ । अनन्तरं अथकिं पतिरिति कलाश्रुतं मनोरथ-व्यञ्जनं, द्वैकाङ्क्यश्रेण निदानवृत्तं, मयीगणेश नयनानक-विधायकं प्रकाशश्रुतं उज्ज्वलाङ्क अथवा वीणाङ्कश्रेण कुला-
नेर्गम्यत्वं धारयति कविनेन ।

शरीरसादादसमयभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोभपाण्डुना ।
तनुप्रकाशेन विचयेतारका
प्रभातकल्पा शशिनेव शर्व्वरौ ॥ २

१ अ. । शरीरसादात् असमयभूषणा लोभपाण्डुना मुखेन (उपलक्षिता) सा प्रभातकल्पा विचयेतारका तनुप्रकाशेन शशिना (उपलक्षिता) शर्व्वरौ इव (जनेः) कञ्चनचित् वाच्य — असमय-भूषणा तां प्रभातकल्पा विचयेतारका शर्व्वरौ इव (जनाः) चक्षन्वन् ।

२ । सम्प्रति ज्ञामताख्यं गर्भलक्ष्यं वर्णयति—शरीरेति । शरीरस्य सादात् कार्यात् असमयभूषणा परिमिताभरणा लोभयुक्तं इव पाण्डुना मुखेन उपलक्षिता सा सुदक्षिणा, विचयेताः मृग्याः तारकाः यस्यां सा तथोक्ता विरलनक्षत्रा इत्यर्थः । तनुप्रकाशेन अल्पकान्तिना शशिना उपलक्षिता ईषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा प्रभातादीषदूना इत्यर्थः । 'तसिलादिभ्यास्तत्सुचः' इति प्रभातशब्दस्य पुं वद्भावः । शर्व्वरौ रात्रिरिव चलच्छत, जनेरिति शेषः । शरीरसादादिगर्भलक्ष्यमाह वाम्भटः— 'ज्ञामता गरिमा कुक्षेर्मुच्छ्रां हृदिरोवकम् । जृम्भा प्रवेकः सदनं रोम-राश्याः प्रकाशनम्' इति ॥

२ । शरीरेण कृन्तावन्तः राज्ञी सुमङ्गिका अत्र मन्त्र आचरणं रात्रिरेव गेन ना, तौशरं मुखेन लोभपाण्डुना आत्र पाण्डुर्न इहेन; तानि कतिनक्राज मन्त्रेण उ कौनश्रत ननादे शोभिता अर्थात्तान्शरी राजिन्न आत्र शोभता शोभिते नाभिवेन ।

तद्दाननं मृतसुरभि क्षितौश्वरो
रहस्युपाप्राय न तृप्तिमाययौ ।
करोव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां
शुचिव्यपाये वनराजिपल्लवम् ॥ ३

३ अ. । क्षितौश्वरः रहसि मृतसुरभि तद्दाननम् उपाप्राय तृप्तिं न प्राययौ, (क इव) शुचिव्यपाये पयोमुचां पृषतैः सिक्तं वनराजिपल्लवम् उपाप्राय करोव ॥ वाच्य—क्षितौश्वरेण तृप्तिं न प्राये, करिषा इव ।

३ । क्षितौश्वरः, रहसि मृतसुरभि मृदा सुगन्धि तस्याः ज्ञाननं तद्दाननं सुदक्षिणासुखम् उपाप्राय, तृप्तिं न प्राययौ । कः कमिव ? शुचिव्यपाये यौषावसाने । 'शुचिः शुद्धेऽनुपहते मृद्गारापादयोः क्षिते । यौषे इतवङ्गे-

‘সি যস্মিন্ উপবাসন্তমস্মিহি’ ইতি বিজ্ঞা:। পয়োধুবা মীধানা পুতৈ:
বিন্দুভি:। ‘স্বপ্নন্তি বিন্দুপুত্ৰা:’ ইত্যমর:। সিন্ধুত্বে উক্তিতং বনরাশ্বা:
পল্লবস্বপ্ন উপান্নায়, করৌ গজ: ইব। অত্র করিবনরাজিপল্লবানামা কান্ত-
কামিনীমুদনসমাপ্তিরনুসন্ধ্যৈ:। গর্ভিণীনাং মৃদুত্বং সৌক্যপ্রতিভমিব।
এতচ্চ দীপ্তবাক্যং গর্ভলক্ষণমুচ্যতে।

৩। গীর্ষাবগানে মেঘাংশানিষ্ঠ বনমধ্যবর্তী পশুগেহ-বৃক্শে জনে যুগ্মক-অশ্রুত্ব
করিয়া হস্তের বেকশ পৃথির অবসান হয় না, রাজাও সেইরূপ নির্জনে রাজ্যের যুতিক-
গুরুপূর্ণ মুখ আভাণ করিয়া তৃষ্ণির অবসান করিতে পারেন নাহি।

দ্বিৎ মনুজানিব ভোজ্যতে ভুवं

দিগন্তবিশ্রান্তরথো হি তত্‌সুত:।

অতোঃমিলাধি প্রথমং তথাবিধি

মনো ববন্যান্যরসান্ বিলঙ্ঘ্য সা ॥ ৪

৪ অ:। তত্‌সুতৌ হি দিগন্তবিশ্রান্তরথ: সন্ মনুজান্ দ্বিৎমিব ভুवं ভোজ্যতে, অত: সা অন্য-
রসান্ বিলঙ্ঘ্য প্রথমং তথাবিধি অমিলাধে মনৌ ববন্য ॥ বাচ্য.....তত্‌সুতৌ বিশ্রান্তরথেন, মনুজতা
যৌ: ইব সূ: ভোজ্যতে, তথা মন: ববন্যে।

৪। দীপ্তবাক্যে মৃদুত্বশ্চে হেত্বন্তরমুত্প্রেস্যতে.—দ্বিৎমিতি। হি
যস্মাত্‌ দিগন্তবিশ্রান্তরথ: চক্রবর্তী তস্যা: সুত: তত্‌সুত: মনুজান্ ইন্দ্র:।
‘ইন্দ্রৌ মনুজান্ মঘবা’ ইত্যমর:। দ্বিৎ স্বর্গম্ ইব, ভুवं ভোজ্যতে।
‘ভুক্তৌঃনগনে’ ইত্যাক্ষনেপদম্। অত: প্রথমং সা সুদক্ষিণা তথাবিধি ভু-
বিকারে মৃদুপে অমিলশ্যতে ইতি অমিলাধ: ভোজ্যবস্তু তস্মিন্। কার্যশ্চি
ঘজ্‌প্রত্যয়:। রস্বন্তে স্নাত্বন্তে ইতি রসা: ভোজ্যার্থা:। অন্যে চ তে রসাত
তান্ বিলঙ্ঘ্য বিজায় মন: ববন্য বিদধাবিত্যর্থ:। দীপ্তবাক্যে মৃদু-
ভবন্যস্য পুঙ্খভোগস্বপ্নার্থত্বমুত্প্রেস্যতে ॥

৪। ইহা যেমন স্বর্গরাজা ভোগ করেন, তাঁহার পুত্রও সেইরূপ বিষ্ণুকলের
প্রান্তভাগ পর্যন্ত রথসঞ্চালন করিয়া সমস্ত পৃথিবী ভোগ করিবে, এই নিমিত্ত
রাজী যেন প্রথমেই অস্ত্রাস্ত্র রসের আশ্রয় পরিত্যাগ করিয়া যুতিকা উকণে নিরতা
হইয়াছিলেন।

ন মে জিয়া যংসতি কিঞ্চিদৌষ্মিতং

স্বভাবতৌ বস্তুষু কेषু মাগধী।

ইতি স্ম পৃচ্ছত্বনুবেদমাহত:

প্রিয়াসখীকনরকীর্সলীশ্বর: ॥ ৫

५ अः । 'नामघी क्रिया किञ्चित् ईप्सिन्' मे न संसति, केषु वस्तुषु स्पृहावती इति अनुवेलम् आहतः उत्तरकोससेखरः प्रियासखीः पृच्छति स्म ॥ वाच्य—नामघ्या ईप्सितः न संसति । अन्ना-
वत्या (भूयते) आहनेन...चरेष...सख्यः पृच्छति ।

५ । मगधस्य राज्ञः अपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा । 'ह्यजमगध-
कलिङ्गसुरमसादय' इत्यण्प्रत्ययः । क्रिया किञ्चित् किमपि ईप्सितम्
इष्टं मे मङ्गलं न संसति न आचष्टे, केषु वस्तुषु स्पृहावती इति अनुवेलम्
अनुषङ्गम् आहतः आहतवान्, कर्त्तरि क्तः । 'आहतौ सादराङ्गितौ'
इत्यमरः । प्रियायाः सखीः सहचरोः उत्तरकोससेखरः दिलीपः पृच्छति
स्म पप्रच्छ । 'सदृशे' इत्यनेन भूतार्थे सदृ । सखीनां विश्रम्भभूमित्वात्
इति भावः ॥

६ । "मगधराजान्निनो लज्जाम् आमांस्क मनोर कथं किङ्करी कलने माः देहीर कि कि
ज्यो अतिक्रिष्टि ?" कोणगाधिपति राज्ञीर मथीगणेर निकट मर्कटाई ईश जिज्ञासा
करिठेन ।

उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां

यदेव वने तदपश्यदाहतम् ।

न ह्यौष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपते-

रभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६

६ अः । सा दोहददुःखशीलताम् उपेत्य यदेव वने, तत् आहतम् अपश्यत्, अधिज्यधन्वनः
अस्य भूपतेस्त्रिदिवेऽपि इष्टम् अनासाद्यं न अभूत् ॥ वाच्य—यथा वने....पहल्ला, इष्टम्
अनासाद्यं न अभवि ।

६ । दोहदं गर्भिणीमनोरथः । 'दोहदं दोहदं अद्या लालसच्च समं
अतम्' इति वृत्तायुधः । सा सुदक्षिणा, दोहदेन गर्भिणीमनोरथेन दुःख
शीलतां दुःखस्रभावताम् उपेत्य प्राप्य यत् वस्तु वने आचक्राह, तत्
आहतम् आनीतं भर्त्ता इति शेषः, अपश्यत् एव अनामत इत्यर्थः । कुतः ?
हि यज्मात् अस्य भूपतेः त्रिदिवे अपि स्वर्गे अपि इष्टं वस्तु अनासाद्यम्
अनवाप्यं न अभूत् । किं याचञया ? नेत्याह—अधिज्यधन्वन इति ।
न हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किञ्चिदस्ति इति भावः । अत्र वाग्मठः—
'पादशीयो विदाहोन्ते अद्या च विविधात्मिका' इति । एतच्च पत्नीमनो-
रथपूरणाकारणे दृष्टदोषमन्वात् न तु राज्ञः प्रीतिकोण्यात् । तदुक्तम्—
'देयमप्यहितं तन्मै हिताय हितमस्यकम् । अद्याविधाते गर्भस्य विव्रति-
चुरतिरेव वा ॥' अन्यत्र च, 'दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्' इति ॥

७। राज्ञी गर्भनिवह्न कठेकरं अवशां प्रीतिं हरेत् वेत्तव्यं आकाङ्क्षां करिष्ये, तद्विनितां नम्रुषे मेधिते पाहेतेन । केनना आ-वृत्तवृत्तव्री राज्ञी वर्गं हरेत् ७ अतीष्टे वक्ष्य आनिते न पाविष्ये, एतन् नम ।

क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां

प्रचीयमानावयवा रराज सा ।

पुराणपत्रापगमादनन्तरं

लतेव सन्नद्धमनोऽपल्लवा ॥ ७

७ अः । सा क्रमेण दोहदव्यथां निस्तीर्य च प्रचीयमानावयवा पुराणपत्रापगमात् अनन्तरं सन्नद्धमनोऽपल्लवा लतेव रराज ॥ वाच्य—तया...चवयवया...पल्लवया लतया इव रेजे ।

७। सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्पमाणावयवा सती पुराणपत्राणाम् अपगमात् नाशात् अनन्तरं सन्नद्धाः सन्नाताः प्रत्यग्रत्वात् मनोऽपल्लवा यस्याः सा लता इव रराज ॥

१। पुरातन पत्र परितापेन परं अभिनव मनोज्ञ पल्लवयुक्तं लतां शान्तिं राज्ञी सुदक्षिणा, गर्भवाथा अतिक्रान्तं हरेत् परिग्रहेनतीरा हरेत् शोभिता हरेत् ७

दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं

तदीयमानौलमुखं स्तनद्वयम् ।

तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८

८ अः । दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरम् औलमुखं तदीयं स्तनद्वयम् भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियं तिरश्चकार ॥ वाच्य—तदीयेन पीवरेश...पुष्पेन स्तनद्वयेन श्रीः तिरश्चकार ।

८। लक्षणांतरं वर्णयति—दिनेष्विति । दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु, नितान्तपीवरम् अतिस्त्वम् आ समन्तात् नीले मुखे चक्षुषे यस्या तत् तदीयं स्तनद्वयं, भ्रमरेरभिलीनयोः अभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पङ्कजकुलयोः श्रियं तिरश्चकार । अत्र वाग्भटः—‘अस्तेष्टा स्तनी पीनी स्तेतास्ती लक्ष्यचक्षुषी’ इति ॥

१। किङ्किनि अतिक्रान्तं हरेत् तांशं हृन् स्तनद्वयेन अतीतां कृष्णं हरेत् भ्रमरयुक्तं सुजात पङ्कजकोशकेन शोभाके पराभव करिष्ये ७

निधानमर्भामिव सागराख्यरां
 शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
 नदीमिवान्तःसलिनां सरस्वतीं
 नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ६

६ अ. । नृपः ससत्त्वां महिषीं निधानमर्भां सागराख्यरामिव, अभ्यन्तरलीनपावकां शमीमिव,
 चन्तःसलिकाम् सरस्वतीम् नदीम् इव चमन्यत ॥ वाच्य—नृपेण ससत्त्वा महिषी निधानमर्भा सागरा-
 ख्यरा...पावका शमी...चन्तःसलिना सरस्वती नदी इव चमन्यत ।

८ । नृपः ससत्त्वाम् आपकसत्त्वां गर्भिणीमित्यर्थः । 'आपकसत्त्वा
 खाद गुर्विन्धन्तर्वक्त्रो च गर्भिणी' इत्यमरः । महिषीं निधानं निधिः गर्भं
 यस्याः तां सागराख्यरां समुद्रवसनां भूमिमिव इत्यर्थः । 'भूतधात्री रत्न-
 गर्भा विपुला सागराख्यरा' इति कोषः । अभ्यन्तरे लीनः पावकः यस्याः
 तां शमीम् इव । शमीतरो वञ्चिरस्ति इत्यत्र लिङ्गं शमीमर्भादङ्गिं जनय-
 तोति । चन्तःसलिकाम् चन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीं इव चमन्यत ।
 एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वेनेजस्वित्वावतत्त्वानि विवक्षितानि ॥

२ । यशोराजं निनोप, गर्भवती महिषीकं देखिडा,—सागरवसनं वङ्गवती येन
 निजगर्भे वङ्गधारण करिवाहेन—सरस्वती नदी येन अतासरे निर्गमजनप्रवाह धारण
 करिवाहेन—शमीनता येन अतासरे गूढ अधि धारण करिवाहे—एहेक्षणं जान
 करिगेन ।

प्रियानुरागस्य मनः समुन्नते-
 भुजार्जितानाञ्च दिगन्तसम्पदाम् ।
 यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया
 धृतेश्च धीरः सहशौर्यधत्त सः ॥ १०

१० अ. । धीरः सः प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नते, भुजार्जितानां दिगन्तसम्पदाश्च, धृतेश्च
 सहशौर्यः पुंसवनादिकाः क्रियाः यथाक्रमं व्यधत्त ॥ वाच्य—वरेण तेन सहस्य व्यधीयत ।

१० । धीरः सः राजा, प्रियायाम् अनुरागस्य खेदस्य, मनसः समुन्नतेः
 प्रोदायस्य, भुजिन भुजकलेन करेण वा अर्जितानां, न तु कर्मिण्यादिसा,
 दिगन्तेषु सम्पदां, धृतैः 'पुञ्जो मे भविष्यति' इति सन्तोषस्य । 'धृतिर्ग्रीष्म-
 न्तरे धेय्ये धारणाध्वरतुष्टिषु' इति विश्वः । सहशौर्यः अनुसूयाः, पुमान्
 सूर्यते अनेनेति पुंसवनं तत् आदि यासां ताः क्रियाः यथाक्रमं क्रममनति-
 क्रम्य व्यधत्त कृतवान् । आदिशब्देन अनवसाधनसोमन्तोषयने शृङ्खले ।

अत्र मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनम् । यदाह—‘पुंसा नक्षत्रेष चन्द्रमा युक्तः स्यात्’ इति पारस्कारः । ‘चतुर्थेऽनवलोभनम्’ इति आश्वलायनः । ‘षष्ठेऽष्टमे वा सोमन्तः’ इति याज्ञवल्क्यः ॥

१० । अत्रोक्तं यति ऊंहात्र यत्पूत्रं अश्वराजं हिन, क्षत्रेण यत्पूत्रं ऊंहात्रा हिन, निजं कुक्ष्येण त्विनि विगृह्णन्त्येव यत्पूत्रं अधिकारं करिष्याहिनेन एव पूज्यं इहेषाहे वनिषा ऊंहात्र यत्पूत्रं आश्वलायन इहेषाहिन, तेन नक्षत्रेण अश्वराजं यथात्माह करिष्या वीरं यथात्माह विनीतं यद्विषीतं पूज्यवनादि क्रिषा नक्षत्रं यत्पूत्रं करिष्यात् ।

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्

प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।

तथोपचाराञ्चलिखिन्नहस्तया

ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११

११ पं. । गृहागती नृपः सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया उपचाराञ्चलिखिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तथा ननन्द ॥ वाच्य—गृहागतेन नृपेण ननन्दे ।

११ । गृहागतः नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिः अश्रैः आश्रितस्व अनुप्रविष्टस्व गर्भस्व गौरवात् प्रयत्नेन मुक्तासनया आसनादुत्थितया इत्यर्थः । उपचारस्व अञ्जली अञ्जलीकरणे लिखिन्नहस्तया, पारिप्लवनेत्रया तरलाच्या । ‘चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे’ इत्यमरः । तथा सुदक्षिण्या ननन्द । ‘सुरेन्द्रमात्राश्रित’ इत्यत्र मनुः,—‘अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः’ इति ॥

११ । यथात्राजं राज्ञीरं यन्निरे उपस्थितं इहेण, लोकपालाग्रपेण अश्वराजं गृहेण अश्वराजं भावयन्तः आगन् हाङ्गिषा उठिते राज्ञीरं कष्टे वीर्यं इहेण, अश्वराजं अश्वराजं अश्वराजं करिष्या इह इहेषाहिनि अश्वराजं इहेषा पठित, चक्र इहेषा हन हन करिष्या, उक्तासन (नृप पूज्यवनादि आश्वराज) राजा अतीव आनन्धित इहेण ।

कुमारभृत्याकुशलेरनुष्ठिते

भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्म्हणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोग्मुखीं प्रियां

ददर्श काले दिवमवन्वितामिव ॥ १२

१२ पं. । कुमारभृत्याकुशलेः आश्वः भिषगभिः गर्भभर्म्हणि अनुष्ठिते (सति) पतिः प्रतीतः काले प्रसवोग्मुखीं प्रियां ददर्श दिवमिव ददर्श ॥ वाच्य—पतिः प्रतीतेन च मुखीं प्रियां ददर्श ।

१२ । अथ कुमारश्चत्वा बालचिकित्सा । 'संज्ञायां समजनीषद' इत्यादिना क्वप् । तस्यां कुशलैः कृतिभिः 'कृती कुशलः' इत्यमरः । आग्नेः हितैः भिषग्भिः वैद्यैः । 'भिषग्वैद्यौ चिकित्सकौ' इत्यमरः । गर्भस्य भर्त्र्यणि भरणे । 'भरणे पोषणे भर्त्र्य' इति हैमः । 'भृतिर्भर्त्र्य' इति शाश्वतः । भृजो मनिच्प्रत्ययः । गर्भकर्त्र्यणीति पाठे गर्भाधानप्रतीता-बौचित्यमङ्गः । अनुष्ठिते कृते सति, काले दशमे मासि, अन्यत्र ग्रीष्मा-वसाने, प्रसवस्य गर्भमोचनस्य, उन्मुखीम् आसन्नप्रसवमित्यर्थः । 'स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । प्रियां भार्याम् । अबभ्राणि अस्याः सञ्जातानि अबभ्रिता ताम् । तदस्य सञ्जातं 'तारकादिभ्यः इतच्' इति इतच्प्रत्ययः । दिवमिव, पतिः भर्ता प्रतीतः हृष्टः सन् । 'ख्याते हृष्टे प्रतीतः' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ।

१२ । विषय निष्ठितिकेयानिगूण चिकित्सकगण कर्तृक गर्भपोषणव्यापारं सम्पादित इहेन, राजा मष्टेक्ष्मन्त्रे शत्रां पठनोन्मथ शेषमशूक आकांक्षेत्रं ज्ञाय महिबौक आगन्न-अनवा वृष्टिरे पोत्रिगेन ।

यहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयै-

रसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा

त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३

१३ शः । ततः शचीसमा (राज्ञी), समये उच्चसंश्रयैः असूर्यगैः पञ्चभिः ग्रहैः सूचितभाग्य-सम्पदं पुत्रं त्रिसाधना शक्तिः अक्षयम् अर्थमिव असूत । वाच्य—शचीसमया...भाग्यसम्पत् पुत्रः त्रिसाधनया शक्त्या अक्षयः अर्थः इव असूयत ।

१३ । ततः शच्या इन्द्राख्या समा । 'पुलोमजा शचीन्द्राणी' इत्यमरः । सा सुदक्षिणा, समये प्रसूतिकाले सति, दशमे मासि इत्यर्थः । 'दशमे मासि जायते' इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैः उच्चसंस्थैः तुङ्गस्थानगैः, असूर्यगैः अन-स्तमितैः कैश्चित् यथासम्भवं पञ्चभिः ग्रहैः सूचिता भाग्यसम्पद् यस्य तं, त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनानि उत्पादकानि यस्याः सा त्रि-साधना शक्तिः । 'शक्तयस्तिस्त्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः' इत्यमरः । अक्षयम् अर्थम् इव असूत । षूङ्प्राणिगर्भविमोचने इत्यात्मनेपदिषु पठ्यते तस्माद्वातोः कर्त्तरि लङ् । अत्रेदमनुसन्धेयम्,—'अजवृषभमृगाङ्गनाकुलोरा भववर्षिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवका-विंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः' इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां नववृषभमादयो

১০। যেদ্রপ প্রভাব উৎসাহ ও যত্ন—এই জিনাধনা শক্তি অকল্পনায় প্রসব করে, শচীমদুগী রাজমহিষীও সেইরূপ যথাকালে পুত্র প্রসব করিলেন; অশ্বকালে পৌচলি গ্রহ, উল্কাধনে ও সূর্য্য হইতে সূর্য্য উদিত থাকায় এই পুত্রের ভাবো নোভাগ্য-সম্পন্ন স্থিতি হইয়াছিল। [বানিচক্ৰ দেখ]।

দিশঃ প্রসেদুর্মরুতো ববুঃ সুখাঃ

প্রদক্ষিণাচ্চিহ্নবিরগ্নিরাদেদে ।

বভূব সৰ্ব্ব শুমশংসি তত্ক্ষণ

भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ ১৪

১৪ অঃ। তত্ক্ষণং দিশঃ প্রসেদুঃ, মরুতঃ সুখাঃ ববুঃ, অগ্নিঃ প্রদক্ষিণাচ্চিহ্নঃ হবিঃ প্রাদেদে, ইত্যং সৰ্ব্ব শুমশংসি বভূব, তথাহি তাদৃশাং ভবঃ লোকাভ্যুদয়ায় (ভবতি) ॥ বাচ্য—দিগ্ভিঃ প্রসেদে, মরুতঃ সুখৈঃ ববু, অগ্নিনা প্রাদেদে সৰ্ব্বো যমশংসিনা বভূবে, ভবেন (ভূয়তে) ।

১৪। তত্ক্ষণং তক্ষিন্ অণে। ‘কালোদ্ধনোরত্যন্তসংযোগে’ ইতি দ্বিতীয়া। দিশঃ প্রসেদুঃ প্রসজ্ঞা বভূবুঃ মরুতো বাতাঃ সুখাঃ মনোহরাঃ ববুঃ। অগ্নিঃ প্রদক্ষিণাচ্চিহ্নঃ সন, হবিঃ প্রাদেদে স্বৌচকার। ইত্যং সৰ্ব্ব শুমশংসি শুমশূচকং বভূব। তথাহি,—তাদৃশাং রঘুপ্রকারাণাম্, ভবঃ জন্ম, লোকাভ্যুদয়ায় ভবতি ইতি শेषঃ, ততো দেবা অপি সন্তুষ্টা ইত্যর্থঃ ॥

১৪। কুমারের অশ্রমোজ্জ্বলিত মকল নির্মল হইল, সূর্য্যর বায়ু বহিতে লাগিল, হোমোগ্নি বক্ষিণমুখগামিনী শিখা দ্বারা ঘূতাহতি গ্রহণ করিলেন; এইরূপে মকলই শুভমুচক লক্ষণ দৃষ্ট হইল, যেহেতু তাদৃশ ব্যক্তির জন্মাত পৃথিবীর হিতের জন্মই হইয়া থাকে।

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा

सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।

निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो

बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ ১৫

১৫ অঃ। অরিষ্টশয্যাং পরিতো বিসারিণা সুজন্মনস্তস্য নিজেন তেজসা সহসা হতলিষো নিশীথ-দীপাঃ আলিখ্যসমর্পিতা ইব বভূবুঃ ॥ বাচ্য—হতলিঙ্ঘিঃ নিশীথদীপৈঃ—সমর্পিতৈঃ ইব বভূবুঃ ।

১৫। ‘অরিষ্টং সূতিকাগৃহম্’ ইত্যমরঃ। অরিষ্টে সূতিকাগৃহে শয্যাং তস্য পরিতঃ অমিতঃ। ‘অমিতঃপরিতঃসময়ানিকষাছাপ্রতিযোগেণু দৃষ্টতে’ ইতি দ্বিতীয়া। বিসারিণা, সুজন্মনঃ শোভনোত্পত্তেঃ ‘জমুর্জনন-

जन्मानि जनिस्तृप्तिरुद्भवः' इत्यमरः । तस्य शिशोः निजिन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषः क्षीणकान्तयः । निशीथदोषा अर्द्धरात्रप्रदोषाः 'अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । आलेख्यसमर्पिताः चित्रार्पिताः इव बभूवुः । निशीथशब्दो दोषानां प्रमाधिक्यसम्भावनार्थः ॥

१८ । जेहे शून्यत्र निष्ठत्र आभाविक तेषां शान्तिं श्रुतिकांशस्थितं यथात्र चारित्रिक विवृत्त इहेन पङ्काश निगीथकालेन निष्ठन दीपावली, तन्मित्र तेषां महता कौण्ठक इहेन येन चित्रार्पितेन शान्तिं पेशाहेतु नागिन ।

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसन्मिताक्षरम् ।

अदेयमासीत् त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं कृत्तमुभे च चामरे १६

१६ अः । भूपतेः अमृतसन्मिताक्षरं कुमारजन्म शंसते, शुद्धान्तचराय जनाय शशिप्रभं कवम् उभे चामरे च त्रयमेव अदेयम् आसीत् । वाच्य—त्रयेण एव अदेयेन असूयत, शशिप्रभेण हवेण उभाभ्यां चामराभ्यां (असूयत) ।

१६ । भूपतेः दिलीपस्य अमृतसन्मिताक्षरम् अमृतसमानाक्षरम् । 'सरूपसमसन्मिताः' इत्याह दण्डी । कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचराय अन्तःपुरचारिणे जनाय त्रयम् एव अदेयम् आसीत् । किं तत् ? शशिप्रभम् उज्ज्वलं कवम्, उभे चामरे च कृत्तादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वात् इति भावः ॥

१७ । अस्तःपुत्रचारि ये वाक्कि शंशारक जेहे अमृतमधुरं पुत्रजन्मसंवादि कुनाहेन, ताशारक केवग छल्लेन शान्ति अङ्गाच्छन राजच्छन एव चामरद्वय एहे तिन वस्तु तिन राजात्र आत्र किहूहे अपेय छिन ना ।

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा

नृपस्य कान्तं पिवतः सुताननम् ।

महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनाद्-

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ १७

१७ अः । निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा कान्तं सुताननं पिवतो नृपस्य गुरुः प्रहर्षः इन्दुदर्शनात् । महोदधेः पूर इव आत्मनि न प्रबभूव । वाच्य—गुरुणा प्रहर्षेण पूरेण इव न प्रबभूव ।

१७ । निवातः निर्वातप्रदेशः । 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमरः । तत्र यत् पद्मं तद्वत् स्तिमितेन निःस्पन्देन चक्षुषा नेत्रेण, कान्तं सुन्दरं सुताननं पुच्छमुखं पिवतः दृष्ट्या पश्यतः नृपस्य गुरुः उत्काटः प्रहर्षः कर्त्ता इन्दुदर्शनाद् गुरुः महोदधेः पूरः जलीवः इव आत्मनि शरीरे न प्रबभूव

स्यात् न शशाक, अन्तर्न माति स्म इति यावत् । न ह्यस्याधारे अधिकं
मीयते इति भावः । यद्वा हर्षः आत्मनि स्वस्मिन् विषये न प्रबभूव,
आत्मानं नियन्तुं न शशाक, किन्तु वह्निर्निर्जगाम इत्यर्थः ॥

११ । राजा वायुशूत्र इत्येवमिदं पद्येन तान् निष्कलनेनैव मेहे पूज्यं दर्शनं
करिष्ये नाग्निनेन ; छल्यदर्शने जनसिद्धिं प्रवाहं येषां कूलं ह्यग्राहेण उच्छेदं, तौ शत्रु
अगौम आनन्दं ते हेतुः येषां ह्यग्राहेण उच्छेदः ।

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।

दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८

१८ । सः दिलीपसूनुः तपस्विना पुरोधसा तपोवनात् एव अखिले जातकर्मणि कृते (सति)
प्रयुक्तसंस्कारः आकरोद्भवः मणिरिव अधिकं बभौ ॥ वाच्य—तेन दिलीपसूनुना—संस्कारेण—भवेन
मणिना इव बभौ ।

१८ । सः दिलीपसूनुः, तपस्विना पुरोधसा पुरोहितेन । ‘पुरोधास्तु
पुरोहितः’ इत्यमरः । वशिष्ठेन । तपस्वित्वात् तदनुष्ठितं कर्म सर्वोत्थं
स्यात् इति भावः । तपोवनात् एव आगत्य अखिले समग्रे जातकर्मणि
जातस्य कर्त्तव्यसंस्कारविशिष्टे कृते सति, प्रयुक्तः संस्कारः श्रावणोक्ते खनादिः
यस्य सः तथोक्तः, आकरोद्भवः खनिप्रभवः । ‘खनिः स्त्रियांमाकरः स्यात्’
इत्यमरः । मणिः इव अधिकं बभौ वशिष्ठमन्त्रप्रभावात् तेजिष्ठोऽभूत्
इत्यर्थः । अत्र मनुः—‘प्राङ्नाभिर्बर्हनात् पुंसो जातकर्म विधायते’ इति ॥

१८ । तपोवनात्तत्र शूत्रादि विनिर्दिष्टं कर्तुं यत्तत् जातकर्म मन्त्र इत्येव,
मेहे विनीतकृत्वा, नागवत् चारां परिष्कृतं शनिजातं मणिं यत् अधिकतरं शोभा
पादेते नाग्निनेन ।

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्त्रनाः

प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।

न केवलं सद्गानि मागधौपतेः

पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९

१९ । सुखश्रवाः मङ्गलतूर्यनिस्त्रनाः वारयोषितां प्रमोदनृत्यैः सह मागधौपतेः सद्गानि केवलं न,
दिवौकसां पथि व्यजृम्भन्त । वाच्य—सुखश्रवैः—निस्त्रनैः व्यजृम्भन्त ।

१९ । सुखः सुखकरः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः श्रुतिसुखा
इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिस्त्रनाः मङ्गलवाद्यध्वनयः, वारयोषितां वेष्टनानाम् ।
‘वारय्यौ गणिका वेष्टा रूपाजीवा’ इत्यमरः । प्रमोदनृत्यैः हर्षनर्तनैः

सह मागधीपतेः दिलीपस्य मद्भानि केवलं गृहे एव न व्यज्जन्त, किन्तु
स्योः शोकः येषां ते दिवौकसः, देवाः पृषोदरादित्वात् साधुः । तेषां पथि
आकाशेऽपि व्यज्जन्त । तस्य देवांशत्वात् देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयो-
ऽपि नेदुरिति भावः ।

१९ । केवलं सूक्ष्मिणापतिं दिनौपेनं भवनेहैषेऽतिशयं यत्र न वाञ्छा उ तांशं
मदे मदे वाराङ्गनागेश्वर आनन्दनृत्त इहेतेहिम एमन नहे, ए मकलेन अश्वेन
आकाशपथेऽपि अकाशं गच्छेदिति ।

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितु-
र्विसर्ज्येद् य सुतजन्म हर्षितः ।

ऋणाभिधानात् स्वयमेव केवलं

तदा पितृणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २०

२० अः । रक्षितुस्तस्य (कश्चित्) संयतो न बभूव, (सः) सुतजन्म हर्षितः (सन्) यं विसर्ज्येत्
स तदा पितृणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलं स्वयमेव मुमुचे ॥ वाचा—संयतं न बभूव,
सुतजन्म हर्षितेन यः विसर्ज्येत् । तेन मुमुचे ।

२० । रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य दिलीपस्य, अतएव चौराश-
भावात् संयतः बद्धः न बभूव अभूत् । किं तेनात् आह—विसर्ज्येदिति ।
सुतजन्मना हर्षितः तोषितः सन् सः यं बद्धं विसर्ज्येत् विमोचयेत् । किन्तु
सः राजा तदा पितृणाम् ऋणाभिधानात् बन्धनात् केवलम् एकं यथा तथा
स्वयम् एव एक एव इत्यर्थः । 'केवलः कृत्स्न एकश्च केवलस्यावधोरितः'
इति शाश्वतः । मुमुचे । कर्मकर्त्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः ।
अस्मिन्नर्थे—'एष वा अन्वृणो यः पुच्छो' इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

२० । अजापानक राजा दिनौपेनं राज्या एमन केहहे कांराङ्गना हिम ना,
वांशेकं तनि प्रुज्जन्मनित आनन्दं वक्कन इहेते मोचनं करिद्वेन ; तनि केवल
आपनिहे आपनादेकं पित्रुलोकेन अणकं वक्कन इहेते मुक्तं मनेन करिद्वेन ।

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-

स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।

अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवि-

ञ्चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥ २१

२१ अः । अर्थवित् पार्थिवः अयम् अर्भकः श्रुतस्य अन्तं यायात्, तथा युधि परेषाम् अन्तं (यायात्)
इति धातोः गमनार्थम् अवेक्ष्य आत्मसम्भवं नाम्ना रघुं चकार ॥ वाचा—अर्थविदा पार्थिवेन, अनेन
अर्भकेण अन्तः यायेत् इति आत्मसम्भवः रघुः, चक्र ।

૨૧ । અર્થવિત્ શબ્દાર્થઙ્ગઃ પાર્થિવઃ પૃથિવીશ્ચરઃ દિલીપઃ, અયમ્ અર્મકઃ બાલકઃ સ્તુતસ્ય શાસ્ત્રસ્ય અન્તં પારં યાયાત, તથા યુધિ પરેષાં શત્રુણામ્ અન્તં પારસ્ય યાયાત્ યાતું શક્તુયાદિત્યર્થઃ । ‘શક્તિ લિङ् ચ’ इति शब्दार्थे लिङ् । इति हेतोः धातोः ‘अधि वधि लधि गत्यर्थाः’ इति लधिधातोः गमनाख्यम् अर्थम् अर्थविश्वात् अवेक्ष्य आलोच्य आत्मसम्भवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । ‘लङ्घિવંछોर्नलोपश्च’ इत्युપप्रत्यये ‘बालमूललघुल-मङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते’ इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्कः—‘अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकार्थं विधीयते’ इति ॥

૨૧ । એ સ્તુતિ નાં પાઠ કરેલું અને પાર્થિવ પૃથ્વીના પર ચાલેલો, તથા યુધિ પરેષાં શત્રુનાં અંતરે પારસ્ય ચાલેલો યાતુ શક્તિ યાદિત્યર્થઃ । ‘શક્તિ લિङ્ ચ’ इति शब्दार्थे लिङ् । इति हेतोः धातोः ‘अधि वधि लधि गत्यर्थाः’ इति लधिधातोः गमनाख्यम् अर्थम् अर्थविश्वात् अवेक्ष्य आलोच्य आत्मसम्भवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार । ‘लङ्घिवंछोर्नलोपश्च’ इत्युपप्रत्यये ‘बालमूललघुल-मङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते’ इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् । अत्र शङ्कः—‘अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकार्थं विधीयते’ इति ॥

પિતુઃ પ્રયત્નાત્ સ સમગ્રસમ્પદઃ શુભૈઃ શરીરાવયવૈર્દિને દિને ।
પુપોષ ટ્વિં હરિદશ્વદીધિતેરનુપ્રવેશાદિવ બાલચન્દ્રમાઃ ॥ ૨૨

૨૧ અ. । સ સમગ્રસમ્પદઃ પિતુઃ પ્રયત્નાત્ શુભૈઃ શરીરાવયવૈઃ હરિદશ્વદીધિતેઃ અનુપ્રવેશાત્ બાલ-ચન્દ્રમા ઇવ દિને દિને ટ્વિં પુપોષ ॥ વાચ્ય—તેન... ચન્દ્રસમા ઇવ ટ્વિંઃ પુપુષે ।

૨૨ । સઃ રઘુઃ સમગ્રસમ્પદઃ પૂર્ણલક્ષ્મીકસ્ય, પિતુઃ દિલીપસ્ય પ્રય-ત્નાત્, શુભૈઃ મનોહરૈઃ શરીરાવયવૈઃ હરિદશ્વદીધિતેઃ સૂર્યરશ્મેઃ ‘ભાસ્વદ-વિવસ્વત્સપ્તાશ્વહરિદશ્વોષ્ણરશ્મયઃ’ इत्यमरः । અનુપ્રવેશાત્ બાલચન્દ્રમાઃ ઇવ દિને દિને પ્રતિદિનમ્ । ‘નિત્યવોષ્યોઃ’ इति द्विवचनम् । ટ્વિં પુપોષ । અથ વરાહસંહિતાવચનમ્,—‘સલિલમયે શશિનિ રવેર્દીધિતયો મૂર્ચ્ચિતાસ્તમો નૈશમ્ । જપયન્તિ દર્પણોદરનિહિતા ઇવ મન્દિર-સ્થાન્તઃ ।’ इति ।

૨૨ । ઇત્યમરથા સૂર્યારશ્મિર ઓવેશ હેતુ ઉત્કળપક્ષેર નૂતન ઇત્યમાર કલેવર ઘેરુપ મિન મિન રૂદ્ધિ પાહેલે થાંકે, તજ્જપ ગેહે નિતર મનોરમ અથ મકલગ મર્કમખપ્પૂરુ મિતાર ઓવેશ મિન મિન રૂદ્ધિ પાહેલે ભામિન ।

उमावषाङ्कौ शरजन्मना यथा

यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।

तथा नृपः सा च सुतेन मागधी

ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ ૨૩

૨૩ અ. । ઉમાઘષાઙ્કૌ શરજન્મના યથા શચીપુરન્દરૌ જયન્તેન યથા (નનન્દતુઃ) તથા તત્સમૌ સા માગધૌ રૂપથ ઇતી તત્સદૃશેન સુતેન નનન્દતુઃ ॥ વાચ્ય—ઉમાઘષાઙ્કાભ્યાં શચીપુરન્દરાભ્યાં તત્સમાભ્યાં માગધ્યાં રૂપતિભા ચ ઉમાભ્યાં નનન્દે ।

२३ । उमावृषाङ्गौ पार्वतीवृषभध्वजौ शरजन्मना कार्त्तिकेयेन ।
'कार्त्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः' इत्यमरः । यथा ननन्दतुः,
शचोपुरन्दरी जयन्तेन पाकशासनिना । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः ।
यथा ननन्दतुः, तथा तत्समो ताभ्याम् उमावृषाङ्गाभ्यां शचोपुरन्दराभ्यां च
समो समानो सा मागधो नृपश्च तत्तमदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्माभ्यां
सदृशेन सुतेन ननन्दतुः । मागधो प्राक् व्याख्याता ॥

पौराणिको वार्ता । पुरा किल शैलसुता शिवतेजो बोट, सचमा वज्री निचिचेप, ससावप्यशक्त-
मन्तजो गङ्गायां निचिप्रवान्, सापि तथाऽशक्ता शरवणे निचिप्रवतो, ततः षडाननो जन्म लेभे इति ।

२३ । इत्थीं उ निव वेवने कार्त्तिकेयक गौरेना एवः नटी उ रेख वेवने उरुखक गौरेना, जाननिउ
इरेनाहिनेन ; उउरेयतिम् नृपकिपा उ निजोप, उावृष मेरे पूरक गौरेना उउवेन जाननिउ इरेनेन ।

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं बभूव यत् प्रेम परस्परश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत् तयोः परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत ॥२४

२४ अः । रथाङ्गनाम्नोरिव तयोः भावबन्धनं यत् प्रेम बभूव तत् एकसुतेन विभक्तमपि
परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत ॥ वाचा—भावबन्धनेन श्रयेण येन प्रेम्णा बभूव, तेन विभक्तेनापि
पर्य्यचीयत ।

२४ । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ चक्रवाकी ।
'पुमान् स्त्रियाम्' इत्येकशेषः । तयोरिव, तयोर्दम्पत्योः, भावबन्धनं हृदया-
कर्षकं परस्परश्रयम् अन्योन्यविषयं यत् प्रेम बभूव, तत् एकेन केवलेन
ताभ्यां अन्येन वा । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । सुतेन विभक्त-
मपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत वदधे । कर्मकर्त्तरि
लिट् । अक्रान्तिमत्वात् स्वयमेव उपचितमित्यर्थः । यदेकाधारं वस्तु
तदाधारद्वये विभज्यमानं होयते, अत्र तु तयोः प्रागेकैककर्त्तृकमेकैक-
विषयं प्रेम, सम्प्रति द्वितीयविषयलाभेऽपि नाहोयत प्रत्युत उपचितमेव
अभूदिति भावः ॥

२४ । उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्बा चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नमः प्रणिपातशिष्या
पितुर्मुदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥ २५

२५ अ. । सः अर्भकः धात्रा प्रबलोदितं वचः उवाच (इति यत्), तदीयाम् अङ्गुलिम् अव-
लम्बाययौ (इति यत्) प्रणिपातश्चिचया नमः अभूत् (इति च यत्) तेन पितुस्तुदं ततान ॥
वाच्य—तेन अर्भकेण जने, यये, नखे च अभावि, सुद तेने ।

२५ । सः अर्भकः शिशुः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिभः पृथुकः शावकः
शिशुः' इत्यमरः । धात्रा उपमात्रा । 'धात्रौ जनन्यामल्लको वसुमत्युप-
माद्वधु' इति विश्वः । प्रथमम् उदितम् उपदिष्टं वचः उवाच, तदीयाम्
अङ्गुलिम् अवलम्ब्या ययौ च, प्रणिपातस्य शिचया उपदेशेन नमः अभूत्
च, इति यत्, तेन पितुः सुदं ततान ॥

२६ । द्विगोपनमन नहे निष्ठ यथन धाजोवर्द्धक अथवाकावित वाकोत्र अशुकरण करिना कथा
वजित ; धाजोत्र अशुलि अवलवन करिना ईष्टि एव उरुठ अणिगाउत्र अशुकरण करिना अणउ इहेठ,
उथन उमीत्र गिका नहरावक द्विगोत्रे वानम अतिनाज वरिठ इहेठ ।

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः सुखैर्निषिञ्चन्तमिवाऽमृतं त्वचि ।
उपान्तसम्बोलितलोचनोऽनृपश्चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥२६॥

२६ अ. । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि अमृतं निषिञ्चन्तमिव तम् अङ्गम् आरोप्य उपान्तसम्बोलित-
लोचनः (सन्) नृपः चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ वाच्य—लोचनेन नृपेण रसज्ञता यये ।

२६ । शरीरयोगजैः सुखैः त्वचि त्वगिन्द्रिये अमृतं निषिञ्चन्तं
वर्धन्तम् इव, तं पुत्रम् अङ्गम् आरोप्य, सुदाविर्भावात् उपान्तयोः प्रान्तयोः
सम्बोलितलोचनः सन् नृपः, चिरात् सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ । रसः स्वादः ॥

२७ । राजा वथम नहे निष्ठक कोडे नहेठेन, उमीत्र गाजन्मर्णजनित नृपे उाहार वनित्रिन्न येन
अशुठरने अतिविक इहेठ, यथन इहेठि वजित इहेठा अमित ; एहेकणे त्रिनि वरुकाजेन पर पूजाजिनन
द्वय जनिठ पानिजेन ।

अमंस्त चानेन परार्द्धाजन्मना
स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्त्तिभेदेन गुणायवर्त्तिना
पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७

२७ अ. । स्थितिः अभेत्ता (सः) परार्द्धाजन्मना गुणायवर्त्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन चानेन आत्मनः
अन्वयम् (स्थितिः अभेत्ता) प्रजानां पतिः परार्द्धाजन्मना गुणायवर्त्तिना स्वमूर्त्तिभेदेन (विष्टना)
आत्मनः सर्गमिव स्थितिमन्तम् अमंस्त ॥ वाच्य—अभेत्ता अन्वयः पत्न्या सर्ग इव स्थितिमान् अमानि ।

२७ । स्थितं अभेत्ता मर्यादापालकः सः नृपः, परार्द्धाजन्मना उत्-
कृष्टजन्मना अनेन रघुणा, अन्वयं वंशं प्रजानां पतिः ब्रह्मा, गुणाः सत्त्वा-

दयः तेषु ध्येयं मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियते इति गुणाश्रयवर्त्तो तेन, स्वस्य मूर्त्तिभेदेन अवतारविशेषेण विष्णुना, आत्मनः सर्गं सृष्टिम् इव स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तम् धर्मंस्तु मन्यते स्म। मन्यन्तरनुदात्तत्वात् इट्-प्रतिषेधः । अत्र उपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानोतरेतरत्र योज्यानि । तत्र, रघुपत्ने गुणाः विद्याविनयादयः । 'गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्त्यां सूरौ वृकोदरे । स्तब्धे सत्त्वादिसन्ध्यादिविद्यादि-हरितादिषु ॥' इति विश्वः । शेषं सुगमम् ॥

२१ । वेङ्गण अक्षगणित व्रक्षा, आगनांर अग्नर वृद्धिं मधुगणितान् विष्कट् पाहिरा सौर सृष्टिके हात्री वलिरा छान करिवाहिलेन, मेरुग वर्यावागानक अक्षानां धिलोणठ मेहे अम्ना पूजयङ्ग नाठ करिरा आगन वरुणके हात्री वलिरा छान करिठे नागिलेन ।

स वृत्तचूलस्रलकाकपक्षकै-
रमात्थपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८

२८ अः । वृत्तचूलः सः चलकाकपक्षकैः सवयोभिः अमात्थपुत्रैः अन्वितः सन् लिपेः यथावत् वदन्नेन वाङ्मयं (कश्चित् मकरादिः) नदीमुखेन समुद्रमिव आविशत् ॥ वाच्य—वृत्तचूलेन तेन अन्वितेन वाङ्मयः समुद्र इव आविश्यत ।

२८ । 'चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्या श्रुतिचोदनात् ॥' इति मनुस्मरणात् तृतीये वर्षे वृत्तचूलः निष्पन्नचूडाकार्या सन् । उल्लयोरभेदः । सः रघुः । 'प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भश्च कारयेत्' इति वचनात् पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैः चञ्चल-शिखण्डकैः । 'वालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । सवयोभिः स्निग्धैः । 'स्निग्धो वयस्यः सवयाः' इत्यमरः । अमात्थपुत्रैः अन्वितः सन् लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकायाः मातृकायाः यथा-वद्ग्रहणेन सम्यक् बाधेन उपायभूतेन, वाङ्मयं शब्दजातं, तस्याः सुखं हारम् । 'सुखं तु वदने मुखारम्भे हाराभ्युपाययोः' इति यादवः । तेन कश्चित् मकरादिः समुद्रमिव, आविशत् प्रविष्टः भ्रातवानित्यर्थः ॥

२७ । शक्राक्षान् रघुं हृडाकांशो मन्त्राणित हरेजे, तिन ठकन निधांवात्रो नमवन्नक अवाठो पूजयङ्गेन गरिष्ठ मिलित हरेरा, नदीमुखवात्रा मागरे अवेनेन छान पक्षान् वर्षवाला निष्का करिरा, ताहारहे योगे नक्षत्राक्षरान् मन्त्रे अवेन करिराहिलेन ।

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो
 विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
 क्रिया हि वस्तुपहिता प्रसीदति ॥ २६

२६ अ० । अथ विपश्चितो गुरवः विधिवत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं विनिन्युः, ते अत्र अवन्ध्य-
 यत्नाश्च बभूवुः, क्रिया हि वस्तुपहिता प्रसीदति ॥ वाच्य—विपश्चिन्निः गुरभिः उपनीतः गुरुप्रियः
 एवः विनिन्युः, ते...यत्नाः, बभूवुः, क्रियया वस्तुपहितया प्रसूयते ॥

२८ । 'गर्भाष्टमिष्टे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादिकादशे राज्ञो
 गर्भाच्च द्वादशे विशः ॥' इति मनुस्मरणात् अथ गर्भैकादशे अष्टे विधि-
 वत् उपनीतं गुरुप्रियम् एनं रघुः विपश्चितः विद्वांसः गुरवः विनिन्युः
 शिञ्जितवन्तः । ते गुरवः, अत्र अस्मिन् रघौ, अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः । तथाहि,
 क्रिया शिञ्जा । 'क्रिया तु निष्कृती शिञ्जा चिकित्सीपायकर्मसु' इति
 यादवः । वस्तुनि पात्रभूते उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति । 'क्रिया
 हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम्', इति कौटिल्यः ॥

२७ । अनन्तरं रघुः उपनायनं सम्पन्नं दृष्ट्वा स्तपितो आठादीनां सः सः उक्तं नमस्कृत्य रघुः यथाविधि
 वेवादि-विष्ठा निष्ठा निष्ठे लागिलेन, रघुः पात्रे उहादेन यत्नः सकलं दृष्ट्वा, वेवेष्टुः सः पात्रे चेटे।
 अत्र दृष्ट्वा न चेटे। कलवतीहे दृष्ट्वा पात्रे ।

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः
 क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
 ततार विद्याः पवनातिपातिभि-
 दिंशो हरिर्द्विर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३०

३० अ० । उदारधीः सः धियः समग्रैः गुणैः चतुरर्णवोपमाः चतस्रो विद्याः हरिताम् ईश्वरः
 पवनातिपातिभिः हरिर्द्विः चतुरर्णवोपमायास्तस्रो दिश इव क्रमात् ततार ॥ वाच्य—उदारधिया
 तेन...ईश्वरेण तेने ।

३० । अत्र कामन्दकः—'शुश्रूषा अवणश्चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
 ऊहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धौगुणाः ॥' इति, 'ग्राम्बोषिकी त्रयी
 वार्त्ता दण्डनीतिश्च शास्त्राणी । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः' ॥
 इति च । उदारधीः उत्कृष्टबुद्धिः सः रघुः, समग्रैः धियो गुणैः, चत्वारः
 अर्चवाः उपमा यासां ताः चतुरर्णवोपमाः । 'तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे
 च' इति उत्तरपदसमासः । चतस्रः विद्याः हरितां दिशाम् ईश्वरः सूर्यः

पद्मनातिपातिभिः हरिभिः निजाश्वैः । 'हरित् ककुभि वर्णे च तृणवाजि-
विशेषयोः' इति विश्वः । अतस्त्रो दिश इव, क्रमात् ततार । चतुर्णामो-
पमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

৩০। যেমন, সূর্যোদয়ে পবন হইতে অধিক বেগযুক্ত নিম্ন অংশ সকলের দ্বারা চারিটা দিক আভিভ্রম করেন, তদ্রূপ প্রবল বীজন্তি-সম্পন্ন রঘু খীর সমগ্র বুদ্ধিশক্তিপ্রভাবে, চারিটা সাগরের ভূঙ্গা চারিটা বিভা (আবৌদিকিও, জরী, বার্তা ও দণ্ডনৌতি) ভ্রমে অধ্যয়ন করিলেন বলিয়া মনে হইল।

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवी-
 मशिञ्जिताऽस्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
 न कीवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
 जितावभूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ ३१

३१ अ. । स मध्याह्न रौरवीं त्वचं परिधाय सक्तवत् अस्त्रं पितृवैव अग्नियत, तद्गुरुः एक-
पाथिवः केवलं नाभूत्, किन्तु क्षितौ सः एकधनुर्धरोऽपि अभूत् ॥ वाच्य—तेन अग्निक्रान्त, तद्गुरुणा
एकपाथिवेन न तेन एकधनुर्धरेणापि अभाति ।

३१। सः रघुः 'काष्ण'रौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसो-
रत्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च ॥' इति मनुस्मरणात् मेध्या शुद्धां रौरवौ
रुहसम्बन्धिनीम् 'रुर्महाकृष्णसारः' इति यादवः । त्वचं चर्म परिधाय
वसित्वा, मन्त्रवत् समन्त्रकम् अस्त्रम् आग्नेयादिकं पितुरेव उपाध्यायात्
अशिक्षत अभ्यस्तवान् । 'आख्यातोपयोगे' इत्युपादानसंज्ञा । पितुरेव
इत्यवधारणमुपादयति—नेति । तदगुरुः एकः अद्वितीयः पार्थिवः
केवलं पृथिवीश्वरः एव न अभूत्, किन्तु क्षितौ सः दिलोपः एकः धनुर्धरः
अपि अभूत् ॥

৩১। তিনি পবিত্র রক্তমুগের চর্মা পরিধান করিয়া পিতার নিকটেই সমস্ত অস্ত্র সকল শিক্ষা করিতে লাগিলেন; কেননা, তাঁহার পিতা কেবল পৃথিবীর অধিতার অধঃগঃ ছিলেন, এমন নহে; তিনি পৃথিবীতে অধিতার ঋতুর্করও ছিলেন।

महोक्षतां वत्सतरः स्पृगन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः
पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२

६२ अः । दधुः क्रमात् यौवनभिन्नजैश्वरः सङ्गोच्छतां स्पृशन् वत्सतव इव, द्विपेन्द्रभाव' श्रयन्

कलभ इव, गाभीर्यमनोहरं वपुः पुपोष ॥ वाचा—रघुना...मेशधेन स्यूयता वल्लतरिच इव ययता कलमेन इव...पुपोष ।

३२ । रघुः क्रमात् यौवनेन भिक्षुशैशवः निरस्तशिशुभावः सन्, महान् उच्छा महीक्षः महर्षभः । 'अचतुरः' आदिसूत्रेण निपातनात् अकारान्त-त्वम् । तस्य भावः तप्ता, तां स्पृशन् गच्छन् वल्लतरः दम्यः इव । 'दम्य वल्लतरौ समौ' इत्यमरः । द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं अयन् व्रजन् कलभः करिपोतः इव गाभीर्येण अचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥

३२ । वनजत्र (बाहूत्र) धेनव क्रमेण अकाङ्क्षेव आकारे परिणत इव, 'हृत्तिमावक धेनव क्रमेण अकाङ्क्षेव आकारे परिणत इव, नैमवकं भेष करिषा वपुः यौवन उल्लत इहेन, ऊहारे व्रीतं उ तेभनि मनोहर गाभीर्यपूर्ण आकारे परिणत इहेन ।

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं

विवाहदीक्षां निरवर्त्तयद्गुरुः ।

नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं

तमोनुदं दक्षसुता ब्रूवावभुः ॥ ३३

३२ अ. । गुरुः अस्य गोदानविधेः अनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत्, नरेन्द्रकन्याः तं दक्षसुताः तमोनुदमिव सत्पतिम् अवाप्य आबभुः ॥ वाचा—गुरुणा विवाहदीक्षा निरवर्त्तयत्, नरेन्द्रकन्याभिः दक्षसुताभिः आबभे ।

३३ । गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्विभेदयोः । स्त्री तु स्याद्विशि भारत्या भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गव्याम्बुरश्मिदृग्वाणस्त्रोमसु ॥' इति केशवः । गावः सोमानि केशाः दाप्यन्ते खण्ड्यन्ते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्त्तव्यं केशा-न्ताख्यं कर्त्तव्यते । तदुक्तं मनुना—'केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधेयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ।' इति । अथ गुरुः पिता । 'गुरुर्गोपतिपितादौ' इत्यमरः । अस्य गोदानविधेः अन-न्तरं विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् कृतवानित्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्याः तं रघुं, दक्षस्य सुताः रोहिण्यादयः तमोनुदं चन्द्रम् इव । 'तमोनुदोऽग्नि-चन्द्रार्काः' इति विश्वः । सत्पतिम् अवाप्य आबभुः । रघुरपि तमोनुत् । अत्र मनुः—'वेदानधोत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविष्णुतज्जज्ञचर्यौ ऋद्धस्यान्वममाविशेत्' इति ॥

३३ । वनजत्र ऊहारे गोदानं (वर्षा १९ केनाङ्क-म-कार) सम्पन्न इहेन वनजत्र ऊहारे विवाह कार्क

सम्पन्नं कर्त्तव्यम् ; वाञ्छकतां तादृशं लोकाङ्गः प्राप्तिराशी ॥ संपत्तिं नांतं कर्त्तव्यम्, बोध इहेन येन मोक्षिनी
अवृत्तिं नक्तव्यम्, अन्तःकारिणीं चक्षुःशक्तिं नांतं कर्त्तव्यम् ।

युवा युगव्यायतबाहुः सलः

कपाटवक्षाः परिणद्धकम्बरः ।

वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघु-

स्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४

३४ अ. । युवा युगव्यायतबाहुः अंसलः कपाटवक्षाः परिणद्धकम्बरः रघुः वपुःप्रकर्षात् गुरुम्
अजयत्, तथापि विनयात् (सः) नीचैः अदृश्यत (लोकेः) । वाच्य—यूना...बाहुना अंसलेन...
वक्षसा...कम्बरेण रघुना गुरुः अजीयत, तथापि नीचैरपश्यत् (लोकाः) ।

३४ । सम्पत्तिं यौवराज्ययोग्यतामाह—युवेति । युवा, युगो नाम
युवस्कन्धगः सच्छिद्रप्राप्तो यानाङ्गभूतो दारविशेषः । 'यानाङ्ग' युगः
पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु इत्यमरः । युगवत् व्यायतौ दीर्घौ बाहु यस्य
सः, अंसौ अस्य स्तः इति अंसलः बलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः ।
'बलवान् मांसलोऽंसलः' इत्यमरः । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इति लघुप्रत्ययः ।
कपाटवक्षाः परिणद्धकम्बरः । विशालग्रीवः । 'परिणाहो' विशालता
इत्यमरः । रघुः वपुषः प्रकर्षात् आधिकात् यौवनकृतात् गुरुं पितरम्
अजयत्, तथापि विनयात् नम्रत्वेन नीचैः अल्पकः अदृश्यत । अनौदत्यञ्च
विवक्षितम् ॥

३४ । युवकं त्रयं बाहुभूतं युगवत् (लोकाङ्गः) आह युवौ, युवौ युवौ, युवौ युवौ, युवौ युवौ कपाटैः
आह युवौ, अहं जीवादिना युवौ युवौ ; त्विनि अहं नक्तं नात्रोक्तं उक्तं पिताङ्गं नक्तं
कर्त्तव्यम्, तथापि विनयात् उक्तं उक्तं उक्तं ।

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां

नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।

निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ

नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५

३५ अ. । ततः आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वी प्रजानां धुरं लघयिष्यता नृपेण असौ निसर्ग-
संस्कारविनीत इति युवराजशब्दभाक् चक्रे ॥ वाच्य—लघयिष्यन् नृपः असुं...विनीतं...भाजं
चकार ।

३५ । सम्पत्तिं तस्य यौवराज्यमाह—तत इति । ततः आत्मना चिरं

धृतां नितान्तगुर्वीम् 'वोतो गुणवचनात्' इति डौप् । प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता । 'तत् करोति तदाचष्टे' इति लघुशब्दात् णिच्, ततो 'लटः सहा' इति शब्दप्रत्ययः । नृपेण दिलोपेन, असौ रघुः निमर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनित-वासनया च विनीतः नम्रः इति हेतोः 'युवराजः' इति शब्दं भजतीति तथोक्तः । 'भजोषिवः' इति णिवप्रत्ययः । चक्रे कृतः । द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्च इति कौटिल्यः । तदुभयसम्पन्नत्वात् पुनः युवराजं चकार इत्यर्थः । अत्र कामन्दकः,—'विनयोपग्रहान् भूयै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशोध्यते । विनीतमौरसं पुनः यौवराज्येऽभिपेक्षयेत् ।' इति ॥

७६ । अनन्तरं महाराज दिलीप, दहकाल धरिशा ये शत्रुतत्र अजापाननतारं बहन करिउहिलेन, ताहा लावब करिवाउ ईच्छारं बधुके युवराजपदं अतिष्ठित करिजेन ; केनना बधु उषन आगमारं बडाव उ नाजातासज्जित अणिकारं उणे चरिजेन पूर्ण उरुकर्य लाउ करिवाहिलेन ।

नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं

तदास्पदं श्रीयुवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी

नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६

३६ अ. । गुणाभिलाषिणी (राजाश्रया) श्रीः नरेन्द्रमूलायतनात् अनन्तरं युवराजसंज्ञितं तदा-स्पदं (पद्माश्रया श्रीः) कमलात् नवावतारम् उत्पलमित् अंशेन अगच्छत् ॥ वाच्य—लाषिणा श्रिया...संज्ञितः तदास्पदं अगम्यत ।

३६ । गुणान् विनयादीन् सौरभ्यादींश्च अभिलष्यतीति गुणाभिलाषिणी श्रीः राजलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रः दिलोप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् अपादानात् अनन्तरं सन्निहितं, युवराजः इति संज्ञा अस्य सञ्जाता युवराजसंज्ञितम् । तारकादित्वात् इतच्प्रत्ययः । आत्मनः पदं स्थानम् आस्यदम् 'आस्यदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । सः रघुः इति आस्यदं तदास्पदं, कमलात् चिरोत्पन्नात् नवावतारम् अचिरोत्पन्नम् उत्पलम् इव, अंशेन अगच्छत् । स्त्रियो हि यूनि रज्यन्ते इति भावः ।

७७ । लक्ष्मी (लता) येकरुणं पूर्णविकसितं पत्रं इहेते क्रमे क्रमे उरुमन्निहितं नव विकसितं पत्रं आश्रय करेन, अणाश्रवाणि राजलक्ष्मी उ मेहेषकारं दिलीपकरुणं नल आजार इहेते उरुमन्निहितं मेहे युवराजं बधुके क्रमे क्रमे पवन करिउे लागिलेन ।

विभावसुः सारथिनेव वायुना

घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।

बभूव तेनातितरां सुदुःसहः

कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥३७

३७ अ.। सारथिना वायुना विभावसुरिव, सारथिना घनव्यपायेन गभस्तिमानिव, सारथिना कटप्रभेदेन करीव, पार्थिवः सारथिना तेन (सुतेन) अतितरां सुदुःसहो बभूव ॥ वाच्य—विभावसुना...गभस्तिमता करिणा इव पार्थिवेन सुदुःसहेन ब[बो]भूवे ।

३७ । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वपि अनु-
षङ्गनीयम् । वायुना विभावसुः वज्रिः इव । सूर्यवज्रो विभावसु' इत्य-
मरः । घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान् सूर्य इव, कटः
गण्डः । 'गण्डः कटो मदो दानम्' इत्यमरः । तस्य प्रभेदः स्फुटनं मदोदय
इत्यर्थः । तेन करी इव, पार्थिवः दिलीपः तेन रघुणा अतितराम् अत्यन्तं
सुदुःसहः सुष्ठु असह्यः बभूव ॥

३७ । अत्रि धेरूप वायुन साहाय्ये, सूर्य धेरूप शरत्कालेन साहाय्ये, सातल
धेरूप गण्डेन हहेते करित मपथारार साहाय्ये, निताड हःमह तेज धारण करे,
राजाड सेहेरूप निज आश्रय रघुन साहाय्ये अतीव दुःमह तेज धारण करिनेन ।

नियुज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥३८

३८ अ.। शतक्रतूपमः सः राजसुतैः अनुद्रुतं धनुर्धरं तं होमतुरङ्गरक्षणे नियुज्य एकेन अपूर्ण-
क्रतूनां शतम् अपविघ्नम् आप ॥ वाच्य—शतक्रतूपमेन तेन आपे ।

३८ । शतक्रतुः इन्द्रः उपमा यस्य सः शतक्रतूपमः सः दिलीपः, 'शत'
वै तुल्या राजपुत्रा देवा आशापालाः' इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैः अनुद्रुतम्
अनुगतं धनुर्धरं तं रघुं, होमतुरङ्गाणां रक्षणे नियुज्य, एकेन क्रतुना
अपूर्णम् एकोनं क्रतूनाम् अश्वमेधानां शतम् अपविघ्नम् अपगतविघ्नं यथा
तथा आप ॥

३८ । देवराजमपुत्र राजा दिलीप, राजकुमार कर्षक इन्द्रत शश्वतीनो रघुके
यज्ञाच रक्षण नियुक्त करिषा निर्विघ्ने एकोनशत अश्वमेध यज्ञ सम्पादन करिनेन ।

ततः परं तेन मखाय यज्वना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।

धनुर्भूतामयत एव रक्षिणां जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥३९

३८ अ. । ततः परं यज्वना तेन मखाय पुनः उत्सृष्टम् अनर्गलं तुरङ्गं शक्रः गूढविग्रहः सन् धनुर्भृतां रक्षिणाम् अग्रत एव जहार किल ॥ वाचा—गूढविग्रहेण शक्रेण उत्सृष्टः अनर्गलः तुरङ्गः गच्छे ।

३९ । ततः परम् एकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलोपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यादिना चतुर्थी । उत्सृष्टं सुक्तम् अनर्गलम् अप्रतिबन्धम् अव्याहतस्वरगतिमित्यर्थः, 'अपर्थ्यावर्त्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति' इति आपस्तम्बस्मरणात् । तुरङ्गं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणाम् अग्रत एव शक्रः गूढविग्रहः सन् जहार किल । किल इति ऐतिह्ये ॥

३९ । उद्गमस्तत्र, वृद्धकार्थो लघौ मेहे राक्षा, गुरुनाश यज्ज करिणां जन्य वृद्धीश्च अथ मोचन करिणेन, अथ अवाधे च निजे, वृद्धीरात्री वरुणकण्ठेन मन्त्रेण इहेते इहे, अङ्गनाकणे मेहे अथ इरण करिणेन ।

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं
कुमारसैन्यं सपदि स्थितञ्च तत् ।
वशिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता
श्रुतप्रभावा ददृशेऽथ नन्दिनी ॥४०॥

४० अ. । तत् कुमारसैन्यं सपदि विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं (सत्) स्थितञ्च, अथ यदृच्छया आगता श्रुतप्रभावा नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुः ददृशे च ॥ वाचा—कुमारसैन्येन = प्रतिपत्तिना विस्मितेन स्थितेन । श्रुतप्रभावाम् आगतां वशिष्ठधेनुं नन्दिनीं ददर्श (सैन्यः) ।

४० । तत् कुमारसैन्यं सेना सपदि । विषाद इष्टनाशकतो मनोभङ्गः, तदुक्तम्,—'विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः' इति । तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत् यथोक्तं, विस्मितम् अश्वनाशस्य आकस्मिकत्वात् आश्चर्याविष्टं सत् स्थितं तस्यौ । अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छया आगता, रघोः स्वप्नसादलम्बत्वात् अनुजिष्टत्वात् इति भावः । नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे । हौ चकारावविलम्बसूचकौ" ॥

४० । राजकुमारं वरुणं देवना विषादे इच्छुर्द्धि ९ वि'यत् इहेषा वरुण ; उरुणां मेहे विषातश्चक्राव वशिष्ठधेनुं नन्दिनीं गृह्णाक्रमे उपाय आनिशः उपनिहित इहेनेन ।

तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम्
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव भावेषु दिलोपनन्दनः ॥ ४१ ॥

४१ अ. । कृतां पुरस्कृतः दिलोपनन्दनः पुण्येन तदङ्गनिस्यन्दजलेन लोचने प्रमृज्य अतीन्द्रियेषु भावेषु उपपन्नदर्शनो बभूव ॥ वाचा—पुरस्कृतेन...नन्दनेन उपपन्नदर्शनेन ब[बो]भूवे ।

४१ । सतां पुरस्कृतः पूजितः दिलोपनन्दनः रघुः, पुण्येन तस्याः नन्दिन्याः यत् अङ्गं तस्य निस्सन्दः द्रव एव जलं सूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा, अतोन्द्रियेषु इन्द्रियाणि अतिक्रान्तेषु । 'अथादयः क्रान्तादयर्थे' द्वितीयया' इति समानः, दिगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु पर-वक्षिङ्गताप्रतिसेधात् विशेष्यनिघ्नत्वम् । भावेषु अपि वस्तुषु उपपन्नदर्शनः सम्यक्सत्तात्कारशक्तिः बभूव ॥

४१ । माधुजनपूजित मिलोपनन्दन रघु, मेहे नन्दिनोत्र अङ्गनिःशृत जले निज-छद्म शब्दित करिवांशज, हेस्त्रियेत्र अप्रोचर परार्थमकल ७ दर्शने मयर्थ इहेजन ।

स पूर्वतः पर्वतवक्षशातनं
ददर्श देवं नरदेवसम्भवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमग्रवं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२

४२ अ. । सः नरदेवसम्भवः रथरश्मिसंयतं पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलम् अथ हरन्तं पर्वत-पक्षशातनं देवं पूर्वतः ददर्श ॥ वाचा—सम्भवेन, तेन हरन्...शातनः देवः ददृशे ।

पौराणिकौ वार्ताः—अथ ज्ञतयुगे पर्वताः पक्षिण इव सपत्ना आसन्, विचरन्ति अ च यथाकामं सर्वतो दिग्मः, ततस्तेषां विपुलविग्रहाणां शरीरवायुना यथेच्छं पतनेन च निताम्नसुपद्रुताः महर्षयः सुरसङ्घाद्यश्चौपतेः शरणमुपजग्मुः, ततस्तेषां प्रियधिकौर्परिन्द्रः कुलिशेन शैलानां पक्षमशातयदिति ।

४२ । नरदेवसम्भवः सः रघुः पुनः पुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रयहैः । 'किरणप्रयत्नौ रश्मौ' इत्यमरः । संयतं बद्धम् अश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां छेदकं देवम् इन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥

४२ । मेहे मय्ये नृपतिपूज्य रघु, परंतपक्षच्छेदकारौ देव प्ररम्भवत्के, रथरश्मि-मयवक्ष मारुषि कर्तृक वार वार निवारित छाक्षन् । मेहे वक्षौघ घोटिक मईश । पूर्वमिके अश्वान करिते देखिलेन ।

शतैस्तमक्षामनिमेषवृत्तिभि-
र्हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्त्तयन्निव ॥ ४३

४३ । रघुः अनिमेषवृत्तिभिः अक्षां शतैः, हरिभिः वाजिभिश्च तं हरिं विदित्वा एनं गगनस्पृशा धीरेण स्वरेण निवर्त्तयन्निव अवोचत् ॥ वाचा—रघुणा निवर्त्तयता इव अवाचि ।

४३ । रघुः तम् अश्वहत्तारम् अनिमेषवृत्तिभिः निमेषव्यापारशून्यैः
अक्ष्णां शतैः हरिभिः हरिद्वर्णैः । 'हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः'
इति विश्वः । वाजिभिः अश्वैश्च हरिम् इन्द्रं विदित्वा । 'हरिर्वातार्क-
चन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु' इति विश्वः । एनम् इन्द्रं गगनसृष्ट्या व्योम-
व्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिना एव निवर्त्तयन् इव अवोचत् ॥

४३ । रघुः सैह अश्वपहारौरं स्पन्दहौन शत शत चक्र एवम् ठांशरं रथेन अश्व-
जकन इतिवर्णं पेशिषा, ठांशके हेख वलिषा चिनिते पात्रिनेन एवम् गगनभेदौ प्रतीर
अरे ठांशरं गगनेन वाषा अग्रादेष्टा चक्रित करिषाहे येन एहे कथा वलिनेन ।

सखांशभाजां प्रथमो मनौषिभि-
स्त्वमेव देवेन्द्र ! सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः
क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ॥४४

४४ अ. । हे देवेन्द्र ! मनौषिभिस्त्वमेव सखांशभाजां प्रथमः सदा निगद्यसे, तथापि (त्वम्)
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय कथं प्रवर्त्तसे ? ॥ वाचा—मनौषिणः त्वामेव प्रथमं
निगदन्ति, प्रव्रत्यन्ते (त्वया) ।

४४ । हे देवेन्द्र ! मनौषिभिः त्वमेव सखांशभाजां प्रथमः सदा
निगद्यसे कथ्यसे, तथापि अजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां, प्रयतस्य मद्गुरोः
क्रियाविघाताय क्रतुविघाताय, क्रियां विहन्तुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्'
इति चतुर्थी । कथं प्रवर्त्तसे ॥

४४ । अश्वगण आपनानके यज्जाःभठोकोपिनेन अश्वगणा वलिषा निर्देष्टुं करिषाहेन,
आशरं पिता निरश्वरं यागनिरत, आपनि किं अजस्र ठांशरं यज्जकार्थे विप्र अग्रादेष्टे
अश्वरं इहेष्टाहेन ।

तिलोकनाथेन सदा मखद्विष-
स्त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५

४५ अ. । तिलोकनाथेन दिव्यचक्षुषा त्वया मखद्विषः सदा नियम्याः ननु, स त्वं धर्मचारिणां
कर्मसु स्वयम् अन्तरायो भवसि चेत्, विधिभूतः ॥ वाचा—तिलोकनाथः दिव्यचक्षुः त्वं मखद्विषः
नियच्छेः तेन त्वया अन्तरायेण भूयते, विधिना च्युतं (च्युतेन वा भूयते) ।

४५ । त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः । 'तद्वितार्थः' इत्यादिना उत्तरपदसमासः । तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषा अतीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिष्याः खलु, स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयम् अन्तरायः विघ्नः भवसि चेत् विधिः अनुष्ठानं च्युतः क्षतः, लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥

४६ । आपनि जिनोक्तेर नाथ उ दिवादृष्टिमन्त्रः ; अना केह बळेकर बाधाउ करिने आपनिहे ताहाके शासन करिवेन ; किन्तु आपनिहे यदि शार्ङ्गकण्ठेरे धर्म-कर्षेरे बाधाउ करेन, তবে धर्मरे विधान विनूत इहेवे ।

तदङ्गमय्यं मघवन् महाक्रतो-

रमुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।

पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा

मलीमसामाददते न पङ्कतिम् ॥ ४६

४६ अः । हे मघवन् ! महाक्रतोः अयम् अङ्गम् असुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुम् अर्हसि, श्रुतेः पथः दर्शयितारः ईश्वराः मलीमसां पङ्कतिं न आददते ॥ वाचा—असौ तुरङ्गः अस्म्यंते (त्वया), दर्शयितुमिः ईश्वरैः मलीमसां पङ्कतिः आदीयते ।

४६ । हे मघवन् ! तत् तस्मात् कारणात् महाक्रतोः अश्वमेधस्य अय्यं अष्टम् अङ्गं साधनम् असुं तुरङ्गं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुम् अर्हसि । तथाहि—श्रुतेः पथः दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तः मलीमसां मलिनां पङ्कतिं मार्गं न आददते न स्वीकुर्वते, असन्मार्गं नावलम्बन्ते इत्यर्थः । 'मलीमसन्तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः ॥

४७ । अतएव, हे देवेन्द्र ! महाशेखर प्रधान अङ्ग एहे अष्टाष्टि अष्टाङ्ग कत्रा आपनार उचित ; वेदमार्गप्रदर्शक (भवादृष्ट) महाश्वारा कणाठ कणकित पथे पदार्पण करेन न ।

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं

वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।

निवर्त्तयामास रथं सविस्मयः

प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७

४७ अः । दिवौकसाम् अधिपतिः रघुणा समीरितम् इति प्रगल्भं वचः निशम्य सविस्मयः (सन्) रथं निवर्त्तयामास, उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च ॥ वाचा—अधिपतिना, सविस्मयेन रथः निवर्त्तयामासे ।

४७ । इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचः निशम्य आकर्ण्य,

ଦିବୌକସଃ ସ୍ବର୍ଗୌକସଃ । ‘ଦିବଂ ସ୍ବର୍ଗେଽନ୍ତରୀକ୍ଷେ ଚ’ ଇତି ବିଷ୍ଣୁଃ । ତେଷାମ୍
ଅଧିପତିଃ ଦେବେନ୍ଦ୍ରଃ ରଘୁପ୍ରଭାବାତ୍ ସବିସ୍ତ୍ରାୟଃ ସନ୍ ରଥଂ ନିବର୍ତ୍ତୟାମାସ, ଉତ୍ତରଂ
ପ୍ରତିବକ୍ତୁଂ ପ୍ରଚକ୍ରେ ଚ ॥

୪୧ । ଦେବରାଜ ହେଉ, ରଘୁର ଗୁଣ ଦେହେ ମନୁଷ୍ୟବାକ୍ୟ ଅବନ କରିସା, ମଦିଆସେ ବ୍ରତ ଅତି-
ନିବୃତ୍ତ କରିମେନ ଏବଂ ତାହାର ବ୍ୟାଧି ଅତ୍ୟନ୍ତ କରିତେ ଥିବୁତ ହେମେନ ।

ଯଦାତ୍ୟ ରାଜନ୍ୟକୁମାର ତତ୍ତଥା
ଯଶସ୍ତୁ ରଥ୍ୟଂ ପରତୋ ଯଶୋଧନୈଃ ।
ଜଗତ୍ପ୍ରକାଶଂ ତଦ୍ଦଶେଷମିଞ୍ଚୟା
ଭବଦ୍ଗୁରୁଲଙ୍ଘୟିତୁଂ ମମୋଦୟତଃ ॥ ୪୮ ॥

୪୮ ଅଃ । ହି ରାଜନ୍ୟକୁମାର ! ତମ୍ ଯତ୍ ଆତ୍ୟ, ତତ୍ ତଥା, ତୁ (କିନ୍ତୁ) ଯଶୋଧନୈଃ ଯଶଃ ପରତଃ
ରଥାୟା, ଭବଦ୍ଗୁରୁଃ ଜଗତ୍ପ୍ରକାଶମ୍ ଅଶେଷଂ ମମ ତତ୍ (ଯଶଃ) ଇଞ୍ଚୟା ଲଙ୍ଘୟିତୁମ୍ ଉଦୟତଃ ॥ ବାଚ୍ୟ—
ତଥା ଉଚାତି, ତେନ ତଥା, ଯଶୋଧନାଃ ରଥେୟା, ଭବଦ୍ଗୁରୁଣା ଉଦୟତମ୍ ।

୪୯ । ହି ରାଜନ୍ୟକୁମାର ! ଚକ୍ରିୟକୁମାର ! ‘ମୁହୂର୍ତ୍ତାଭିଷିକ୍ତୋ ରାଜନ୍ୟୋ
ବାହୁଜଃ ଚକ୍ରିୟୋ ବିରାଟଃ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଯତ୍ ବାକ୍ୟମ୍ ଆତ୍ୟ ବ୍ରବୀଷି । ‘ସ୍ତ୍ରୁବଃ
ପଞ୍ଚାନାମ୍’ ଇତ୍ୟାଦିନା ଆହାଦେଶଃ । ତତ୍ ତଥା ସତ୍ୟଂ, କିନ୍ତୁ ଯଶୋଧନୈଃ ଅସ୍ମା-
ଦ୍ଦଶୈଃ ପରତଃ ଶତ୍ରୁତଃ ଯଶଃ ରଥାୟା । ତତଃ କିମତ ଆହ—ଭବଦ୍ଗୁରୁଃ ତ୍ବତ୍ପିତା
ଜଗତ୍ପ୍ରକାଶଂ ଲୋକପ୍ରସିଦ୍ଧମ୍ ଅଶେଷଂ ସର୍ବଂ ମମ ତତ୍ ଯଶଃ, ଇଞ୍ଚୟା ଯାଗେନ,
ଲଙ୍ଘୟିତୁଂ ଶିରଃକ୍ରାନ୍ତୁମ୍ ଉଦୟତଃ ଉଦୟତଃ ॥

୪୯ । ହେ ଚକ୍ରିୟକୁମାର ! ତୁମି ଦାଶ ବାଣିନେ ତାହା ମତା, କିନ୍ତୁ ସତ୍ତ୍ବେ ଦାଶାଦେବ
ମନୁଷ୍ୟ, ତାହାରା ଦେହେ ସତ୍ତ୍ବେ ଅବନୀ ବ୍ରତା କରିସା ଥାକେନ ; ଆମାର ବିଷବିଷାତ
ମନୁଷ୍ୟ ସତ୍ତ୍ବେ ତୋମାର ମିତା ସତ୍ତ୍ବେ ଅତିକ୍ରମ କରିତେ ଥିବୁତ ହେବାହେନ ।

ହରିର୍ଯଥୈକଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ସ୍ମୃତୋ
ମହେଶ୍ଵରସ୍ତ୍ୟ ସ୍ଵକ୍ ଏବ ନାପରଃ ।
ତଥା ବିଦୁର୍ମାଂ ମୁନୟଃ ଶତକ୍ରତୁଂ
ଦ୍ଵିତୀୟଗାମୀ ନ ହି ଶବ୍ଦଃ ଏଷ ନଃ ॥ ୫୦ ॥

୫୦ ଅଃ । ଯଥା ହରିଃ ଏକଃ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଃ ଶୂନ୍ୟଃ, ବାସ୍ତବ୍ୟ ଏବ ମହେଶ୍ଵରଃ ଶୂନ୍ୟଃ, ଅପରଃ ନ, ତଥା
ମୁନୟଃ ମାଂ ଶତକ୍ରତୁଂ ବିଦୁଃ, ନଃ ଏଷଃ ଶବ୍ଦଃ ଦ୍ଵିତୀୟଗାମୀ ନ ହି ॥ ବାଚ୍ୟ—ହରିଣା ଏକେନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମେନ
ଅତେନ, ବାସ୍ତବ୍ୟେନ ଏବ ମହେଶ୍ଵରେନ ଅତେନ (ଭୃତେ) ଅପରେନ ନ, ମୁନିଭିଃ ଅହଂ ଶତକ୍ରତୁଃ ବିଦ୍ୟେ, ଏତେନ
ଶବ୍ଦେନ ଦ୍ଵିତୀୟଗାମିନା ନ ହି (ଭୃତେ) ॥

୫୧ । କିଂ ତଦ୍ୟଶଃ ଇତ୍ୟାହ—ହରିରिति । ପୁରୁଷେଷୁ ଉତ୍ତମଃ ଇତି

सप्तमीसमासः 'न निर्धारणे' इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्मधारये तु 'सम्बन्धत्परमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इति उत्तमपुरुष इति स्यात् । यथा हरिः विष्णुः एक एव पुरुषोत्तमः स्मृतः, यथाच तन्मन्त्रकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः, न अपरः अपरः, पुमान् न, तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः विदन्ति । 'विदो लटो वा' इति मेर्जुसादेशः, नः अस्माकं हरिहरयोः मम च इत्यर्थः, एषः त्रितयः अपि शब्दः द्वितीयगामी न हि । द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात् समासः ॥

४० । येन एकमात्रं नामात्रं 'शृङ्गशोभन' नामे कौर्त्तित, येन द्विगोचने 'महेश्वर' नामे विच्छेद, अपरं केश नरः ; नरैकप केवम आभिरे एकमात्रं शतज्जु नामे चिह्नित इहेषा धाकि । आमादेर ए नाम आर विद्योय वाक्कि एवम करिते पात्रे ना ।

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा

पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः

पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥५०॥

५० अः । अतः त्वदीयस्य पितुः अयम् अश्वः कपिलानुकारिणा मया अपहारितः, तव अत्र प्रयत्नेन अलम्, सगरस्य सन्ततेः पदव्यां पदं मा निधाः ॥ वाच्य—इममश्वं कपिलानुकारी अहम् अपहारितवान्, मा निधाधि (लया) ।

५० । यतः अहमेव शतक्रतुः अतः त्वदीयस्य पितुः अयं शततमः अश्वः कपिलानुकारिणा कपिलमुनितुल्येन मया अपहारितः अपहृतः । अपहारित इति स्वार्थे णिच् । तव अत्र अश्वे प्रयत्नेन अलं प्रयत्नः माकारि इत्यर्थः । निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात् द्वितीया । सगरस्य राज्ञः सन्ततेः सन्तानस्य पदव्यां पदं मा निधाः न निधिहि । निपूर्वाद्धाङ् धातोर्लुङ्, 'न माङ् योगे' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

पौराणिकौ वार्ताः—पुरा किल शतान्नमेधेन यष्टुमिच्छता सूर्यवंशसम्भवेन प्रथितनाम्ना भूपतिना समरेण यथाविधि यज्ञीयमश्वसुतसृष्टमवलोक्य स्वाधिकारच्युतिशङ्कया यज्ञविघ्नमुत्पादयितुमिन्द्रश्चक्रेन तमश्वमपनहार । अपहृत्य च तं पातालतलवासिनो भगवदपरसूक्तक्षत्रभवतो ध्यानमग्नस्य कपिलस्याग्निं संररत्त । इतस्तान्दशरत्तकैः षष्टिसहस्रसंख्यकैः सगरसुतेः समतादन्विष्यालम्बवद्भिः क्रमेण पातालतलमुपगत्य । तत्राश्वमवलोकयन्तः समिहिताश्वमं महर्षिं कपिलमेव मोहेनाश्वचोरोऽयमिति निश्चिन्तानाः क्रोधेन तं प्रहर्षुमुद्यतवन्तः । अथ भगवानभोधशक्तिः कपिलसालुङ्गतान् प्रहर्षुमुद्यतान् दृष्ट्वा क्रोधकषायितनयनवर्जिना भञ्जीचकार इति ।

६० । अतएव चापि कपिलमूनिर नृष्टोक्ताश्वत्थौ इहेषां तयोरात्र पितात्र एहे अश्वत्थौ इवैव करिष्याहि ; तूष्णि एहे अश्वत्थोचन करिष्यते चेहे करिष्या मग्न-मत्तानमपेन पदेष पदार्पण करिष्ये न ।

ततः प्रहस्यापमयः पुरन्दरं
पुनर्वभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्गं एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृतौ भवान् ॥५१

५१ अः । ततस्तुरगस्य रक्षिता प्रहस्य अपमयः (सन्) पुरन्दरं पुनर्वभाषे, यदि ते एषः सर्गः तदा शस्त्रं गृहाण, भवान् रघुम् अनिर्जित्य कृतौ न खलु ॥ वाच्य—रक्षिता अपमयेन पुरन्दरः वभाषे, पतेन सर्गेण (भूयते), गृह्यतां (त्वया), भवता कृतिना न (भूयते) ।

५१ । ततः तुरगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहसं कृत्वा, अपमयः निर्भीकः सन्, पुनः पुरन्दरं वभाषे । किमिति—हे देवेन्द्र ! यदि एषः अश्वत्थोचनरूपः ते तव सर्गः निश्चयः । 'सर्गः स्वभावनिर्भीकनिश्चयाध्याय-सृष्टिषु' इत्यमरः । तर्हि शस्त्रं गृहाण, भवान् रघुं माम् अनिर्जित्य, कृतमनेनेति कृतौ कृतकृत्यः न खलु । 'इष्टादिभ्यश्च' इति इनिप्रत्ययः । रघुमित्यनेन आत्मनो दुर्जयत्वं सूचितम् ॥

६१ । अनन्तर गेहे अश्वत्थक निर्भीक रघुः, हाहा करिष्या मूनवाश्व इत्येक कश्मिन्, आपनात्र यदि एकरुपे मद्रश्च इष्ट, एवैव अश्व ग्रहण करुम, वधुके अश्व ना करिष्या आपनि कथा कृतकार्य इहेते पारिवेन ना ।

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥५२

५२ अः । सः उन्मुखः (सन्) मघवन्तम् एवम् उक्त्वा शरासनं सशरं करिष्यमाणः आलीढविशेष-शोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः (सन्) अतिष्ठत् ॥ वाच्य—तेन उन्मुखेन करिष्यमाणेन...विडम्बिते-श्वरेण अस्वीयत ।

५२ । सः रघुः उन्मुखः सन् मघवन्तम् इन्द्रम् एवम् उक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः, आलीढेन आलीढाख्येन स्थानभेदेन विशेष-शोभिना अतिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौघत्वेन, विडम्बितेश्वरः अनु-सृतपिनाको सन् अतिष्ठत् । आलीढलक्षणमाह यादवः—'स्थानानि

धन्विनां पञ्च तत्र वेद्याखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्रान्तरी पादौ मण्डलं
तोरेणाकृति । अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढन्तु ततोऽग्रतः । दक्षिणे
वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः' इति ॥

६२ । त्रिभिः ऐक्यैः एवै कथां वनिता, उक्तं ब्रूथे नत्रागने नत्र-नकांने अमुक्त इहेनेन ; उाशत्र
नकिनपत्र नमूथे अनात्रित एवै वानपत्र नकांने .आकृति ७ विनाल देह आत्रित इहेने, नने इहेने येन
अग्रः अशोत्रेन विगुल देह आत्रित करिना । त्रीकृतिनाहेन ।

रघोरवष्टम्भमयेन पत्निषा
हृदि क्षतो गोवभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने
धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३

५३ अः । अवष्टम्भमयेन पत्निषा हृदि क्षतः अमर्षणः गोवभिदपि नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने
धनुषि अमोघं सायकं समधत्त ॥ वाच्य—क्षतेन अमर्षणेन गोवभिदा अमोघः सायकः समधीयत ।

५३ । रघोः अवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण । अवष्टम्भः सुवर्णं च
स्तम्भप्रारम्भयोरपि' इति विश्वः । पत्निषा वाणेन हृदि हृदये क्षतः विष्टः
अतएव अमर्षणः असहनः क्लृप्त इत्यर्थः । गोवभिन्तु इन्द्रः अपि । स्मभावनीये
चोरेऽपि गो वः क्षीणीधरे मतः' इति विश्वः । नवाम्बुदानाम् अनीकस्य
वृन्दस्य मुहूर्त्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि, दिव्ये धनुषीत्यर्थः ।
अमोघम् अवष्टम्भं सायकं वाणं समधत्त संहितवान् ॥

६० । त्रैलोक्यकाली ऐक्यं उक्तं ब्रूथे वानपत्र नकांने अग्रतः अशोत्र इहेनेन , एवै
नरीन अशोत्रांन कण्ठकत्रकांनयान उनीन नत्रागने अवार्थ नत्र नकांने करिनेन ।

दिलीपसूनीः स बृहद्भुजान्तरं
प्रविश्य भौमासुरशोनितोचितः ।
पपावनाखादितपूर्वमाश्रुगः
कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४

५४ अः । भौमासुरशोणितोचितः आश्रुगः दिलीपसूनीः बृहत् भुजान्तरं प्रविश्य अनाखादितपूर्व
मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥ वाच्य—शोणितोचितेन आश्रुगेन तेन पपे ।

५४ । भौमानां भयङ्कराणाम् असुराणां शोणिते रुधिरं उचितः

परिचितः सः इन्द्रमुक्तः आशुगः सायकः दिलीपसूनोः रघोः वृहत् विशालं
भुजान्तरं वज्रः प्रविश्य, अनाखादितपूर्व्वं पूर्व्वम् अनाखादितम् । सुपुसुपेति
समासः । मनुष्यशोणितं कुतूहलेन इव पयो ॥

६४ । उभय उग्रकृत् अश्रुत्रगणैरु क्रथितगाने छिन्नाङ्ग, मेहे देवब्राल-नामक, विजौगनमनेन विमान
वक्रःहले अवेण करिशा येन कुतूहल वमतः अनाखादिउपूर्व्वं नरकथित गान करिष्ठे नागिन ।

हरः कुमारोऽपि कुमारविक्रमः
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते
खनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५

५५ अ. । कुमारविक्रमः कुमारोऽपि सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरेशुजे
खनामचिह्नं सायकं निचखान ॥ वाच्य—कुमारविक्रमेण कुमारैषापि खनामचिह्नः सायकः निचखे ।

५५ । कुमारस्य स्कन्दस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य सः तथोक्तः ।
'सप्तम्युपमानपूर्व्वस्य' इत्यादिना समासः । कुमारः रघुरपि, सुरद्विपस्य
ऐरावतस्य आस्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य सः तस्मिन्, शच्याः पत्रविशेषकैः
अङ्क्षिते शचीपत्रविशेषकाङ्क्षिते हरः इन्द्रस्य भुजे, खनामचिह्नं खनामाङ्क्षितं
सायकं, निचखान निखातवान् । निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं * महानभिभव
इति भावः ॥

६६ । देवहृत्तो जेडावटक आघात करिशा शोहार अङ्गुलि मकले कङ्गागडिश्राष्ट, एवर मरीकरो
शोहारते लता गाता आकिरा मिश्राहेन, डेल्लर मेहे हष्टे, काल्हिदेउर आर पत्राकाष्ठ वृषूठ वनामाङ्क्षित
एकटी वान विह्व करिनेन ।

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।
चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ५६

५६ अ. । सः (रघुः) अन्येन मयूरपत्रिणा शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजं जहार च, सः इन्द्रः
सुरश्रियः प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव तस्मै भृशं चुकोप ॥ वाच्य—महाशनिध्वजः शक्रः, (रघुणा) तेन
इन्द्रेण चुकुपे ।

५६ । अन्येन मयूरपत्रिणा मयूरपत्रवता शरेण शक्रस्य इन्द्रस्य महा-
शनिध्वजं महान्तम् अशनिरूपं ध्वजं जहार चिच्छेद च । सः शक्रः,
सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणात् अवतारणात् छेदनात्

ইব তস্মৈ রঘবে মৃগম্ অল্যর্থং চুকোপ, তং হন্তুমিষেপ ইত্যর্থঃ । 'ক্ষুধ-দৃষ্ট'
ইত্যাदिना सम्प्रदानात् चतुर्थी ॥

৫৬। রঘু ময়ূরগজে শোভিত আত্র একটি বাণবারা ইত্যত্র রঘুহ বজ্রচিহ্নিত একাঙ খলজ কাটিয়া
কেলিগেন ; বনপূর্বক দেবকুলত্রাজনস্বীর কেশচ্ছেদন করিলে ইত্যত্র বেক্ষণ জ্যেষ্ঠ হস্ত, রথের খলজচ্ছেদন
করায় রঘুর উপর সেইরূপ জ্যেষ্ঠ জ্যিগ।

तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं गरुत्मदाशौविषभौमदर्शनैः ।

বমূব যুদ্ধং তুমুলং জযৈষিণো রধোমুখৈরুদ্বৈমুখৈশ্চ পত্রিभिঃ ॥ ৫৩

৫৩ অ:। জযৈষিণো: তযো: গরুত্মদাশৌবিষভৌমদর্শনৈ: অধোমুখৈ: উদ্বৈমুখৈ: চ পত্রিभि: উপান-
স্থিতসিদ্ধসৈনিকং তুমুলং যুদ্ধং বমূব ॥ বাচ্য—সৈনিকেন তুমুলেন যুদ্ধেন বমূবে।

৫৩। জযৈষিণো: অন্যোন্যজয়াকাঙ্ক্ষিণো: তযো: ইন্দ্ররঘু: গরুত্মন্ত:
পশ্চবন্ত:। 'গরুত্মন্তচ্চুদা: পত্রম্' ইত্যমর:। আশৌবিষা: আশিষি
দংষ্ট্রায়াং বিধং যেষাং তে আশৌবিষা: সর্পা:। পৃষোদরাদিত্বাৎ সাধু:। স্ত্রী
ত্বাশৌর্হিতাশংসাহিদংষ্ট্রয়ো:, ইত্যমর:। তে ইব ভৌমদর্শনা: সপত্না: সর্পা: ইব
দ্রষ্টৃণাং ভয়াবহা ইত্যর্থ:। তৈ: অধোমুখৈ: উদ্বৈমুখৈশ্চ, ধান্বনো রুপর্যধো-
দেশাবস্থিতত্বাদিত্যি ভাব:। পত্রিभि: বাণৈ:, উপান্স্থিতা:। তটস্থা: সিদ্ধা:
দেবা: ইন্দ্রস্য, সৈনিকাশ্চ রঘো: যস্মিন্ তত্ তথোক্তং তুমুলং সঙ্কুলং যুদ্ধং
বমূব ॥

৫৭। উভয়েই গরুত্মন্তকে জয় করিতে কৃতদংকল হস্তায় তাঁহাদের মধ্যে তুমুল সংগ্রাম উপস্থিত
হইল ; পক্ষবৃত্ত শরসমূহ যেন পক্ষধর সর্পনিকরের স্তায় ভীষণ আকারে উৎক্ষেপে ও নিম্নে ছুটিতে লাগিল ;
ইন্দ্রপক্ষীয় সিদ্ধগণ ও রঘুপক্ষীয় সৈনিকেরা বিক্রমাপন্ন হইয়া, দেখিতে লাগিলেন।

अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रहृष्टिभि-

स्तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।

अशाक निर्वापयितुं न वासवः

स्वतश्च্যुतं वज्रिमिवाद्ভিন্নম্বুদ: ॥ ৫৮

৫৮ অ:। বাসব: অতিপ্রবন্ধ্যপ্রহিতাস্ত্রহৃষ্টিभि: দুষ্প্রসহস্য তেজস: আশ্রয়ং স্বতশ্চ্যুতং তন্ অম্বুদ:
(অতিপ্রবন্ধ্যপ্রহিতাभि:) অস্ত্রি: দুষ্প্রসহস্য তেজস: আশ্রয়ং স্বতশ্চ্যুতং বজ্রিমিব নির্বাপয়িতুং ন অশাশ্ব
বাচ্য—বাসবেন অম্বু দেব ন শ্রেষ্ঠে।

৫৮। বাসব: অতিপ্রবন্ধ্যেন অতিসাতত্বেন প্রহিতাभि: প্রযুক্তাभि:
অস্ত্রহৃষ্টিभि:, দুষ্প্রসহস্য দু:খেণ প্রসঙ্ঘাতে ইতি দুষ্প্রসহস্। তস্য দু:খেণ

अप्यसहस्य इत्यर्थः । तेजसः प्रतापस्य आश्रयं तं रघुम् । अम्बुदः अग्निः
स्वतः सुगतं निर्गतं वज्रम् इव निर्वापयितुं न शक्नाक । रघोरपि लोक-
पालात्मकस्य इन्द्रांशसम्भवत्वादिति भावः ॥

६८ । येष, अविज्ञातं वारि वृष्टिं करिषां वेमनं येष इहेते निःशुभं वज्राग्निकं निर्वापितं
करिषेते पाद्रेना, तेहेरुगं हेतु अविज्ञातं अत्रवृष्टिं करिषां वीरं अंगं इहेते उरुगत्र द्रुमहं डेलेर आशान्
रघूके निरुत करिषेते पारिजेन न ।

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनौम् ।
रघुः शशाङ्काङ्घ्रिमुखेन पत्रिणा
शरासनज्यामलुनाद्विडौजसः ॥ ५९

५९ अ. । ततः रघुः हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनौम् विडौजसः शरासनज्यां
शशाङ्काङ्घ्रिमुखेन पत्रिणा अलुनात् ॥ वाचा—रघुणा नादिनौ शरासनज्यां अलुयत ।

५९ । ततो रघुः, हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिवन्द्ये प्रमथ्यमानार्णव-
धीरनादिनौं प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् ।
विवेष्टि व्याप्रोतीति विट् व्यापकम् भोजो यस्य सः विडौजसः इन्द्रस्य ।
पृषोदरादित्वात् साधु । शरासनज्यां धनुर्मौर्वी, शशाङ्कस्य अर्धः खण्डः
इव सुखं फलं यस्य तेन पत्रिणा, अलुनात् अच्छिनत् ॥

६० । अनन्तरं रघुः, हेतुः हरिचन्दनं चर्चितं मणिवन्द्यान् अर्धल्लोकाङ्कितं वागं निरुपेण करिषां मन्त्र-
काले आलोडितं मन्त्रं मन्त्रं गङ्गावती ततोऽपि धनुःकेन सुगं हरेण करिषां निजेन ।

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महौघपक्षव्यपरोपणोचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

६० अ. । विवृद्धमत्सरः स चापम् उत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः प्रणाशनाय महौघपक्षव्यपरोपणोचितम्
स्फुरत्प्रभामण्डलम् अस्त्रम् आददे ॥ वाचा—विवृद्धमत्सरेण तेन आददे ।

६० । विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः सः इन्द्रः चापम् उत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः
शत्रोः प्रणाशनाय बधाय, महौघं धारयन्तीति महौघाः पर्वताः । मूलविभु-
जादित्वात् कप्रत्ययः । तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेदे उचितं, स्फुरत्प्रभा-
मण्डलम् अस्त्रं वज्रायुधम् आददे जग्राह ॥

६० । हेतुः अधिकतरं हेतुः धनुः पत्रिणागं करिषेन एव वज्रां पर्वतमन्त्रेण पक्षं हृषं करिषाहिजेन
अवजं पक्षं मन्त्रेण सुगं तेहे उक्तीष्टवता-मन्त्राङ्कितं वज्रं हरेण करिषेन ।

रघुर्भृशं वचसि तेन ताडितः
पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां
सहोत्थितः सैनिकहर्षनिःस्वनैः ॥ ६१

६१ अ. । रघुस्तेन भृशं वचसि ताडितः सन् सैनिकाश्रुभिः सह भूमौ पपात, निमेषमात्रात् तद्व्यथाम् अवधूय सैनिकहर्षनिःस्वनैः सह उत्थितः ॥ वाच्य—रघुणा ताडितेन पते, उत्थितम् ।

६१ । रघुः तेन वज्रेण भृशम् अत्यर्थं वचसि ताडितः आहतः सन्, सैनिकानाम् अश्रुभिः सह भूमौ पपात, तस्मिन् पतिते ते रुददुरित्यर्थः । निमेषमात्रात् तद्व्यथां दुःखम् अवधूय तिरस्कृत्य, सैनिकानां हर्षेण ये निस्वनाः क्षोडाः तैः सह उत्थितश्च, तस्मिन् उत्थिते हर्षात् सिंहनादान् चक्रुः इत्यर्थः ॥

७१ । रघुः ईक्षानिष्क्रिप्तं वज्रं विषमं वेगे वक्त्रे पतितं हृष्टशिरः, सैन्यागणैश्च अश्रुधाराभिः सहितं हृष्टमेन पतितं हर्षेण, तं नि आवाहं निमेषमात्रेणैव सैन्ये वज्रावातत्र वेपना दूत्रं करिष्यां उठिष्यां पीडाहेमेन, सज्जे सज्जे तांहात्र सज्जेतां आनन्दे वज्रस्वनि करिष्यां उठिष्यां ।

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्व्वत्र गुणैर्निधीयते ६२

६२ अ. । तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरं तस्युषः अस्य वीर्यातिशयेन इवहा तुतोष, तथाहि गुणैः सर्व्वत्र पदं निधीयते ॥ वाच्य—इवहा तुतोषे गुणाः पदं निदधति ।

६२ । तथापि वज्रपातेऽपि शस्त्राणाम् आयुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्युषः स्थितवतः अस्य रघोः वीर्यातिशयेन, वृत्रं हतवान् इति वृत्रहा । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप्' इति क्षिप् । तुतोष । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः सन्तोषः ? अत आह—गुणैः सर्व्वत्र शत्रूमित्रोदासीनेषु पदम् अङ्घ्रिः निधीयते, गुणैः सर्व्वत्र संक्रम्यते इत्यर्थः । गुणाः शत्रून् अपि आवर्जयन्तीति भावः ॥

७२ । रघुः वज्रपतितं वज्रं विषमं वेगे वक्त्रे पतितं हृष्टशिरः शस्त्राणां आयुधानां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे क्रूरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्युषः स्थितवतः अस्य रघोः वीर्यातिशयेन, वृत्रं हतवान् इति वृत्रहा । 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्षिप्' इति क्षिप् । तुतोष । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः । कथं शत्रोः सन्तोषः ? अत आह—गुणैः सर्व्वत्र शत्रूमित्रोदासीनेषु पदम् अङ्घ्रिः निधीयते, गुणैः सर्व्वत्र संक्रम्यते इत्यर्थः । गुणाः शत्रून् अपि आवर्जयन्तीति भावः ॥

असङ्गमद्विष्वपि सारवत्तया
न मे त्वदन्येन विसोदमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्
किमिच्छसौति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३

६३ अः । सारवत्तया अद्विष्वपि असङ्गं मे आयुधं त्वदन्येन न विसोदम्, मां प्रीतम् अवेहि, तुरङ्गमात् ऋते किम् इच्छसि इति वासवः स्फुटम् आह ॥ वाचा—त्वदन्यः न विसोदमान् अहं प्रीतः अवेहि (त्वया) इष्यते इति वासवेन उच्यते ।

६३ । सारवत्तया अद्विषु अपि असङ्गम् अप्रतिबन्धं मे आयुधं वक्ष्यं त्वदन्येन न विसोदम्, अतः मां प्रीतं सन्तुष्टम् अवेहि, तुरङ्गमात् ऋते तुरङ्गं वर्जयित्वा । ‘अन्यारादितरर्त्तं इति पञ्चमी । किम् इच्छसि, इति स्फुटं वासवः आह, तुरङ्गमात् अन्यत् अदेयं नास्तीति भावः ॥

७० । “वाङ्मन्त्रं तेषु, पञ्चोक्तं अतिशुद्धं ह्यत्र न । आन्तरं मेहे रज्जुं त्रिभुजं आन्तरं केह मशु कत्रिते मयर्ष ह्य नहि, आग्निं हेहाते निताञ्ज मल्ले हरेणाम । त्रिभुजं आन्तरं निकटे तुरङ्गमं त्रिभुजं अञ्ज कोन अतोद्वेषल आर्षना कत्र, हेत्य एहे कथा त्रयूकं अष्टोक्तं वनिनेन ।

ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।
नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषु प्रियंवदः प्रत्यवदत् सुरेश्वरम् ॥ ६४

६४ अः । ततः नरेन्द्रसूनुः निषङ्गात् असमग्रं उद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् इषुं प्रति-
संहरन् प्रियंवदं सुरेश्वरं प्रत्यवदत् ॥ वाचा—नरेन्द्रसूनुना प्रतिसंहरता प्रियंवदः सुरेश्वरः प्रत्युच्यत ।

६४ । ततः निषङ्गात् तूणीरात् असमग्रं यथा तथा उद्धृतं सुवर्ण-
पुङ्खद्युतिभिः रञ्जिताः अङ्गुलियः येन तम् इषुं प्रतिसंहरन् निवर्त्तयन्,
‘नाप्रहरन्तं प्रहरेत्’ इति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः ।
‘प्रियवशी वदः खच्’ इति खच् प्रत्ययः, ‘अरुर्हिष’ इत्यादिना सुमागमः ।
नरेन्द्रसूनुः रघुः सुरेश्वरं प्रत्यवदत् न तु प्राहरदिति भावः ॥

७४ । त्राकश्वान् त्रयू, तूणीरं हरेते एकौ वाणं बाहिरं कत्रितेद्विनेन ठाहान् मयर्षमशुपुंथान् अञ्जान्
तूणीरं अञ्जान् त्रिभुजं हरेतेद्विनेन ; त्रिभिः मेहे वाणं पुनत्रान् तूणीरेन शपन कत्रिना मिहे वाकेन पेशत्राकके
कहिरनेन ।

अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो !
ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।

**अजस्रदौक्षाप्रयतः स मदगुरुः
क्रांतोरशेषिण फलेन युज्यताम् ॥ ६५**

६५ अ.। हे प्रभो ! यदि अश्वम् अमोघां मन्यसे ततः अश्वसदौचाप्रयतः सः मदगुहः विधिनेष कर्षेण समाप्ते कप्तोः अश्वेषिण फलेन युज्यताम् ॥ वाचा—अश्वः अमोघाः—मन्यते (त्वया) प्रयतं तं मदगुहं शुद्धम् ।

६५। हे प्रभो ! इन्द्र ! अश्वम् अमोच्यं मन्यसे यदि, ततः तर्हि
अजस्रदीक्षायां प्रयतः सः मदगुरुः मम पिता विधिना एव कर्मणि समाप्ते
सति क्रतोः यत् फलं तेन फलेन अशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तः असु ।
अश्वमेधफललाभे किमश्वेन इति भावः ॥

৬৫। হে প্রভো! যদি স্বর্গীয় অর্থী একান্তই আপনার পরিত্যাগী না হয়, তাহা হইলে অজস্র স্বর্গ-কার্যে নৌকিত মদীরপিতৃদেব যথাবিধি এই যজ্ঞ সমাপন করিলে যে সম্পূর্ণ ফল পাইতেন, তাহাকে সেই কল প্রদান করুন।

यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत-
स्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैवं सन्दे शहराद्विशाम्यतिः
शृणोति लोके श ! तथा विधौयताम् ॥ ६६

६६ अः । सद्देगतः त्रिबोचनै कांशतया दुरासदः सः विशापतिः यथा इमं वृत्तान्तं तत्र एवा
सन्देष्टवरात् शृणोति च हे लोके ! तथा विधीयताम् ॥ वाच्य—सद्देगतेन दुरासदेन तेन विशास्यति
यथा एषः वृत्तान्तः श्रूयते तथा विदधातु ।

६६। सदोगतः सदोगृहं गतः त्रिलोचनस्य ईश्वरस्य एकांशतया
अष्टानाम् अन्यतमभूत्ति^१त्वात् दुरासदः अस्मादृष्टैः दुष्पापः विशाम्यतिः,
यथा इमं वृत्तान्तं तव सन्देहहरात् वार्त्ताहरात् एव शृणोति च, लोकेश !
इन्द्र ! तथा विधोयताम् ॥ ६६

৬৬। পরিবৎপরিবেষ্টিত মনীর পিতৃদেব যজ্ঞে ব্রতী হওয়ার অষ্টমূর্তির অস্ত্রতর মূর্তি গ্রহণ করিতে সাধারণ লোকের অনভিগম্য হইরাছেন, আপনার নিজের বার্তাবহমুখে যাহাতে তিনি এত সংবাদ জানিতে পারেন, তাহারও উপায় বিধান করুন।

तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान् रघोर्यथागतं मातलिसारथिर्ययौ॥
नृपस्य नातिप्रमनाः सदोदृहं सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्त्तत६७

६७ अः । मातलिमारयिः रघोः कामं तथेति प्रतियुग्मशान् यथागतं यथौ । सुदक्षिणामनुरपि

नातिप्रमनाः सन् नृपस्य सदोऽगृहं (प्रति) न्यवर्त्तत ॥ वाच्य—मातलिसारथिना प्रतिश्रुतता, यथे,
नातिप्रमनसा सुदक्षिणासूनुना न्यवर्त्तत ।

६७ । मातलिसारथिः इन्द्रः रघोः सम्बन्धिनं कामं मनोरथं तथेति
तथास्त्विति प्रतिश्रुतवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः, इति क्लृप्तप्रत्ययः । यथा-
गतं' यथौ, सुदक्षिणासूनुः रघुः अपि नातिप्रमनाः विजयलभाभे अपि अश्व-
नाशात् न अतोव तृष्टः सन् । नञर्थस्य नञ्बन्धस्य सुप्सुपेति समासः ।
नृपस्य सदो गृहं प्रति न्यवर्त्तत ॥

७१ । आतलिमात्राणि नेहे हेतु 'तथा' रजिना रघुना आर्षनात्र अतिश्रुत इहेना तथाहोने अहान
करिणेन ; अगिने नृपकिनात्र गृह रघुना अनतिअश्रुमिहेन राजमतात्र अतागमन करिणेन ।

तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रबोधितः
प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन् हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८

६८ जः । हरेः शासनहारिणा प्रथमं प्रबोधितः प्रजेश्वरः हर्षजडेन पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितं
तदीयम् अङ्गं परामृशन् तम् अभ्यनन्दत् ॥ वाच्य—प्रबोधितेन प्रजेश्वरेण परामृशता सः अभ्यनन्दत ।

६८ । हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितः ज्ञापितः,
वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरः दिलीपः हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना,
कुलिशव्रणाङ्कितं तस्य रघोः इदं तदीयम् अङ्गं शरीरं, परामृशन् सन् तं
रघुम् अभ्यनन्दत् ॥

७१ । अतानां मित्राणि इतिपूर्वेहे हेतुअत्रित वादीधहेन नृपे मयत्त गृहात् अवगत इहेनाहिलेन ;
जिनि गृहके अतिनमित करिना ताहात्र नञ्कृत नञोत्रे हात गृहाहेते नागिणेन आनने उदोत्र हत्त
अवत इहेन ।

इति क्षितौशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनौयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरम्परामिव ॥ ६९

६९ अः । महनौयशासनः क्षितौशः आयुषः क्षये दिवम् आरुरुक्षुः सन् इति नवाधिकां महाक्रतूनां
नवतिं सोपानपरम्परामिव ततान ॥ वाच्य—शासनेन क्षितौशेन आरुरुक्षुणा नवाधिका नवतिः
...परम्परा इव तेने ।

६८ । महनीयशासनः पूजनीयाश्चः क्षितौशः, इति अनेन प्रकारेण ।
'इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु' इत्यमरः, महाक्रतूनाम् अस्त्रमेधानां
नवभिरधिकां नवतिम् एकोनशतम्, आयुषः क्षये सति, दिवं स्वर्गम् समा-
वृत्तः आरोढुमिच्छुः, सोपानाङ्गं परम्यरां पङ्क्तिम् इव ततान ॥

७९ । वीशर आष्ठा मर्कट्ये भूविभ, मेहे भूषीश्वर विनीत, एहेकणे नवनवति
महास्रज सम्पादन करिणन, येन तिमि जीवनाच्छे वर्गे आत्रोश्च करिवार वज्र (मेहे
वज्रपञ्चमाराङ्गण) मोपानपङ्क्ति निर्माण करिवाहिनेन ।

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तथा सह शिश्रिये

गलितवयसामिच्छाकूषामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुराज्याभिषेको नाम द्वितीयः सर्गः

७० अ. । अथ विषयव्यावृत्तात्मा सः यूने सूनवे नृपतिककुदं सितातपवारणं यथाविधि दत्त्वा तथा
देव्या सह मुनिवनतरुच्छायां शिश्रिये, तथाहि गलितवयसाम् इच्छाकूषाम् इदं कुलव्रतम् ॥ वाच्य—
विषयव्यावृत्तात्मना तेन...तरुच्छाया शिश्रिये, अनेन कुलव्रतेन (भूयते) ।

७० । अथ विषयेभ्यः व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः सः दिलीपः, यथा-
विधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् । 'ककुद्दत् ककुदं
अष्टे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । सितातपवारणं श्वेतच्छदं दत्त्वा
तथा देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोः छायां शिश्रिये श्रितवान्, वान
प्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः । तथाहि गलितवयसां वृद्धानाम्, इच्छाकू-
षाम् इच्छाकीर्णोद्वापत्यानाम् तद्वाजसंज्ञकत्वादणो लुक् । इदं वनगमनं
कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः । तथाच
याज्ञवल्क्यः—'सुतविन्ध्यस्तपत्नीकः तथा वानुगतो वनम् । वाणप्रस्थो
ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो ब्रजेत्' । इति । हरिणीव्रतमेतत् । तदुक्तम्—
'नसमरसला गः षड्वेदेह्यैरिणी मता' । इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रघुराज्याभिषेको नाम द्वितीयः सर्गः ॥ १॥

१० । अनन्तर तिमि माङ्गात्रिक विषय इहेते सम्पूर्णरूपे निवृत्त इहेश, यूना
पूज्य वृष्टक यथाविधि राजाङ्गि वृत्तच्छेद अर्पण करिश, महिषीर महित उपोषन-उत्तर
होश आर्ष्य करिणन ; केनना, हेकां कृत्यशीर वृत्त नृपतिगणेर हेहाहे कृणवत ।

तृतीयोऽर्थः समाप्तः ।

चतुर्थः सर्गः ।

—(*)—

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ २

१ अः । स गुरुणा दत्तं राज्यं प्रतिपद्य दिनान्ते सवित्रा निहितं तेजः (प्रतिपद्य) हुताशनः इव अधिकं बभौ ॥ वाच्य—तेन हुताशनेन इव वभे ।

शारदा शारदाम्भोज-वदना वदनाम्बुजे ।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

१ । सः रघुः, गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजा-परिपालना-त्मकम् । पुरोहितादित्वाद्यक् । प्रतिपद्य प्राप्य, दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य, हुताशनः अग्निः इव अधिकं बभौ 'सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन् अग्निमनु-प्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति' इत्यादिश्रुतिः प्रमाणम् ॥

२ । अग्निं येषन सायंकालेन सूर्यः कर्तृक स्थापितं तेजः प्राप्तं हृद्देशे अधिकतरं प्रदीप्तं ह्यः । तेनैव रघुः पित्रा कर्तृकं प्राप्तं सायंकाले प्राप्तं हृद्देशे अधिकतरं प्रदीप्तं हृद्देशेन । (शाल्वे कथितं आह वै,—सूर्यादेव अस्तं यद्वा रात्रिं समग्रं निजं तेजं अग्निं यथेष्टं प्राप्तिं शन) ।

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २

२ अः । दिलीपानन्तरं तं राज्ये प्रतिष्ठितं निशम्य राज्ञां हृदये पूर्वं प्रधूमितः अग्निः उत्थितः इव । वाच्य—प्रधूमितेन अग्निना उत्थितम् ।

२ । दिलीपानन्तरं, राज्ये प्रतिष्ठितम् अवस्थितं तं रघुं निशम्य, आकर्ण्य पूर्वं दिलीपशासनकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य सञ्जातः प्रधूमितः अग्निः सन्तापाग्निः उत्थितः इव प्रज्वलितः इव पूर्वभ्योऽधिक-सन्तापोऽभूत् इत्यर्थः । राजकर्तृकस्यापि निशमनस्याम्बौ उपचारात् समानकर्तृकत्वविरोध इति ॥

२ । पूर्व हृद्देशे विपक्षं राजमण्डलेन दृष्टेन ये सन्तापाग्निं धूमवानि उत्पन्नं करितेहि, दिलीपेन परं रघुं निशमनेन वसिष्ठाहेन उनिषा, तेनैव सन्तापाग्निं धूमं करिष्यन् वसिष्ठा उनिषा ।

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥३॥

३ अः । पुरुहूतध्वजस्येव तस्य नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उन्नयनपङ्क्तयः सप्रजाः प्रजाः ननन्दुः ॥
वाच्य—...दर्शनीभिः उन्नयनपङ्क्तिभिः सप्रजाभिः ननन्दे ।

३ । पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः । स किंन राजभिर्दृष्टार्थं पूज्यते
इत्युक्तं भविष्योत्तरे—“एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोयुधिष्ठिर । पर्जन्यः
कामवर्षी स्यात् तस्य राज्ये न संशयः ॥” इति । “चतुरस्रं ध्वजाकारं
राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् ॥” पुरु-
हूतध्वजस्य इव तस्य रघोः नवम् अभ्युत्थानम् अभ्युन्नतिम् अभ्युदयश्च
पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः उत् ऊर्ध्वं प्रस्थिताः उन्नसिताश्च नयन-
पङ्क्तयः यासां ताः सप्रजाः ससन्तानाः प्रजाः जनाः । ‘प्रजा स्यात् सन्ततो
जनैः’ इत्युभयत्र अग्र्यमरः । ननन्दुः ॥

३ । येषाम् लोकं सकल उर्ध्वनेत्रेण ह्यलक्ष्मणेन अङ्गुष्ठान् दर्शनं करिष्या भूतकित
ह्य, तेभ्योऽपि अङ्गुष्ठान् मन्त्रान् मन्त्रित्वा सहितं वधून् अतिनव अङ्गुष्ठान् दर्शनं करिष्या
यशोव्रते भूतकितं ह्येन ।

सममेव समाक्रान्तां हयं हिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पितृमण्डलञ्चाग्निमण्डलम् ॥ ४ ॥

४ अः । हिरदगामिना तेन सममेव हयं समाक्रान्तम्, पितृं सिंहासनम् अखिलम् अग्निमण्डलम् ॥
वाच्य—हिरदगामी सः समाक्रान्तवान् ।

४ । हिरद इव हिरदैश्च वा गच्छतीति हिरदगामिना । ‘कर्त्तर्युपमाने’
इति ‘सुप्रजातौ’ इति च णिनिः । तेन रघुणा समं युगपत् एव हयं
समाक्रान्तम् अधिष्ठितम् । किं तत् हयम् ? पितुरागतं पितृम् । ‘पितु-
र्यत्’ इति यग्रत्ययः । सिंहासनम्, अखिलम् अतोषाम् मण्डलं राष्ट्रम् ॥

४ । गजग्रीवो (ह्योत्रं ग्राह्यं धीरं ७ उक्त्वा पदं कृत्वा पूर्वकं विनि गगनं कट्वेन ,
अक्षरा अक्षिप्तकालेन गजे आदेशं करिष्या विनि नगरं अदक्षिणं करिष्यात्वेन) मेहे
रघु, एकं जगद्वेहे गेहकं गिरिशानं ७ त्रिभुवन् आक्रमणं करिष्येन ।

ह्यायामण्डललक्ष्येण तमदृष्ट्या किल स्वयम् ।

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥

५ अः । पद्मा स्वयम् अदृष्ट्या किल ह्यायामण्डललक्ष्येण पद्मातपत्रेण साम्राज्यदीक्षितं तं भेजे ।
पद्मयोऽहङ्कृत्या...दीक्षितः स भेजे ।

५। सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्म्योसन्निधानमाह, छायेति । अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं सन्निहितया लक्ष्म्या हृत्प्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्ष्यते । पद्मा लक्ष्मीः । 'लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला ओर्हरिप्रिया' इत्यमरः । स्वयम् अट्टस्था किल । किलेति सम्भावनायाम् । सती, छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन न तु स्वरूपतो दृश्येन । छाया-मण्डलमित्यनेन अनाद्यपन्नानं लक्ष्यते । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रति-विम्बमनातपः' इत्युभयत्राप्यमरः । पद्मातपत्रेण पद्ममेव आतपत्रं तेन करणभूतेन, साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्म्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितम्, अभिषिक्तं तं भेजे । अन्यथा कथमेतादृशो कान्तिसम्पत्तिरिति भावः ॥

६। सिंहासनारूढं रघुं प्रोत्पापुञ्जं मेधिका-ज्ज्ञानं हरेते नाग्निं, येन लक्ष्मीमेवौ वश्यं अष्टभुजांश्च धाकिशं मार्कण्डेयपदेन अतिविष्टं मेहे रघुं यत्कले पद्मं ह्यवधारणं करिष्ये । तांश्च तज्जनां करितेन ।

परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।

स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६

६ अ. । सरस्वती च काले काले वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या सती अर्थ्याभिः स्तुतिभिः स्तुत्यं तम् उपतस्थे ॥ वाच्य—सरस्वत्या...सान्निध्यायां स्तुतिः स उपतस्थे ।

६। सम्प्रति सरस्वतीसान्निध्यमाह—परिकल्पितेति । सरस्वती च काले काले सर्वेषु अपि योग्यकालेषु । नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विवचनम् । वन्दिषु परिकल्पितसान्निध्या कृतसन्निधाना सती, स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् अर्थ्याभिः अर्थात् अनपेताभिः । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते' इति यमराजः । स्तुतिभिः स्तोत्रैः उपतस्थे देवताबुद्ध्या पूजितवती इत्यर्थः । देवतात्वञ्च 'ना विष्णुः पृथिवीपतिः' इति वा लोकपालात्मकत्वादेत्वनुसन्धेयम् । एवञ्च सति 'उपाहेवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिषु' इति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

७। मन्त्रवतीं वषांश्च मन्त्रेण देवतानिकर्तृत्वेन कर्त्तुं आविर्भूतां हरेत्ता मन्त्रशूकं हरेत् मेहे अमरगन्धैश्च राजा रघुं च गगनं करितेन ।

मनुप्रभृतिभिर्मन्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यनन्यपूर्वव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७

७ अ. । वसुन्धरा मन्यैः मनुप्रभृतिभिः राजभिः भुक्ता यद्यपि, तथापि तस्मिन् अनन्यपूर्वव आसीत् ॥ वाच्य—वसुन्धरा भुक्तया अनन्यपूर्वव अभूत् ।

७। वसुन्धरा, मनुप्रभृतिभिः मन्वादिभिः मान्यैः पुण्यैः राजभिः भुक्ता यद्यपि भुक्ताव इत्यर्थः । यद्यपि इत्यवधारणे । ‘अप्यर्थे यदि वार्थे स्यात् यद्यपीति केशवः । तथापि तस्मिन् रात्रि, अन्यः पूर्वः यस्याः सा अन्यपूर्वा, अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्ताव आसीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

१। यदि० वसुन्धरा, मनुप्रभृति मान्यैः राजभिः भुक्ताव इत्यर्थः । यद्यपि इत्यवधारणे । ‘अप्यर्थे यदि वार्थे स्यात् यद्यपीति केशवः । तथापि तस्मिन् रात्रि, अन्यः पूर्वः यस्याः सा अन्यपूर्वा, अन्यपूर्वा न भवतीति अनन्यपूर्वा अनन्योपभुक्ताव आसीत् तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्त्रानिव दक्षिणः ॥ ८

८ अः । हि (यस्मात्) स युक्तदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मनः आददे, कश्चिन् नातिशीतोष्णः दक्षिणः नभस्त्रानिव ॥ वाच्य—तेन आददे, ...शीतोष्णं न दक्षिणेन नभस्त्रतया इव ।

८। अत्र कारणमाह—स हीति । हि यस्मात् कारणात् स रघुः युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार । क इव ? अतिशीतः अत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः । नञर्थस्य मशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणः दक्षिणदिग्भूषः नभस्त्रान् वायुः इव मलयानिलः इव इत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः,—‘उद्दे जयवि तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्मात् युक्तदण्डः प्रशस्यते ।’ इति ॥

८। येन वसुन्धरा वायु, अतस्तु मौनं वा अतस्तु उग्रं ना इत्यत्र, सकलत्र चित् इत्यत्र करे, तेन तस्मिन् अतस्तु उग्रं वा अतस्तु मृदु ना इत्यत्र यथापराधं मशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । दक्षिणः दक्षिणदिग्भूषः नभस्त्रान् वायुः इव मलयानिलः इव इत्यर्थः । युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः,—‘उद्दे जयवि तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्मात् युक्तदण्डः प्रशस्यते ।’ इति ॥

मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।

फलैर्न सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजाः ॥ ९

९ अः । तेन प्रजाः गुरौ सहकारस्य फलैर्न पुण्योद्गमे इव तज्जो गुणाधिकतया मन्दोत्कण्ठाः कृताः । वाच्य—सः प्रजाः फलं...कृतवान् ।

९। तेन रघुणा, प्रजाः, गुरौ दिलीपविषये, सहकारः अतिसीरभः भूतः । ‘आम्बुतो रसाब्जोऽसौ सहकारोऽविसीरभः’ इत्यमरः । तस्य फलेन पुण्योद्गमे पुण्योद्गमे इव, ततोऽपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठाः अप्योत्कण्ठाः कृताः । गुणोत्तरस्य उत्तरो विषयः पूर्णं विस्मरयतीति भावः ॥

୧ । ଚୂଡ଼ତକର କଳ ଉତ୍ପନ୍ନ ହେବ । ସେମାନେ ଲୋକେ ମନ ହେତେ ସୁକୁଳର ଅବର୍ଣ୍ଣନ-
ଜନିତ ଦୁଃଖର ଲାଭବ କର, ତେମାନେ ଗୁପ୍ତ, ମିତ୍ରା ହେତେଓ ଅଧିକତର ଶୁଣନୀଶୀ ହେତେ
ଅଜ୍ଞାନର ଶ୍ରବଣ ହେତେ ମିତ୍ରାତମର ଅବର୍ଣ୍ଣନ ଜନିତ ଲୋକେ ଲାଭବ କରିବେ ।

ନୟବିଦ୍ଧିର୍ନବେ ରାଜ୍ଞି ସଦସଚ୍ଚୋପଦର୍ଶିତମ୍ ।

पूर्व एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ ୧୦

୧୦ ଅ । ନୟବିଦ୍ଧିଃ ନବେ ରାଜ୍ଞି ସତ୍ ଅସଚ୍ଚ ଉପଦର୍ଶିତମ୍, ତସ୍ମିନ୍ ପୂର୍ବେ ଏବ ପକ୍ଷଃ ଅଭବତ୍,
ଉତ୍ତରୋ ନ ଅଭବତ୍ । ବାଚ୍ୟ—ନୟବିଦ୍ଧିଃ ସତ୍ ଅସଚ୍ଚ ଉପଦର୍ଶିତବନ୍ତଃ, ପୂର୍ବେ ପକ୍ଷେ ଅଭୂୟତ, ଉତ୍ତରେ ନ
ଅଭୂୟତ ।

୧୦ । ନୟବିଦ୍ଧିଃ ନୀତିଶାସ୍ତ୍ରଜ୍ଞେଃ ନବେ ତସ୍ମିନ୍ ରାଜ୍ଞି ବିଷୟେ ତମଧିକ୍ଷତ୍ୟ
ଇତ୍ୟର୍ଥଃ, ସତ୍ ଧର୍ମଯୁଦ୍ଧାଦିକମ୍ ଅସତ କୁଟୟୁଦ୍ଧାଦିକଚ୍ଚ ଉପଦର୍ଶିତମ୍ ତସ୍ମିନ୍
ରାଜ୍ଞି ପୂର୍ବେ ପକ୍ଷଃ ଏବ ଅଭବତ୍ ସଂକ୍ରାନ୍ତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଉତ୍ତରଃ ପକ୍ଷଃ ନ ଅଭବତ୍
ନ ସଂକ୍ରାନ୍ତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ତତ୍ ସଦସତୋର୍ମଧ୍ୟେ ସଦେବାଭିମତମ୍, ନାସତ୍, ତଦୁଦ୍ଭାବନନ୍ତୁ
ଜ୍ଞାନାର୍ଥମେବ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ପକ୍ଷଃ ସାଧନଯୋଗ୍ୟାର୍ଥଃ । ‘ପକ୍ଷଃ ପାର୍ଶ୍ଵ ଗତ୍ସାଧ୍ୟ-
ସହାୟବଳଭିକ୍ତିଷୁ’ ଇତି କେଶବଃ ॥

୧୦ । ନୀତିଜ୍ଞ ମନ୍ତ୍ରପଣ୍ଡିତ ମେହି ମୁକ୍ତ ନୂପତିକେ, ମରଳ ଓ କୁଟିନ ଏହି ଉଦ୍ଭବବିଧି ରାଜ-
ନୀତିରହି ଉପଦେଶ ଦିଅନ୍ତେ, କିନ୍ତୁ ତିନି ଶ୍ରମ୍ୟମ୍ ପକ୍ଷେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଅନ୍ତେ, ଦ୍ଵିତୀୟ ପକ୍ଷ
ଅବଲମ୍ବନ କରିଅନ୍ତେ ନା ।

पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।

नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ୧୧

୧୧ ଅ । ପଞ୍ଚାନାମପି ଭୂତାନାମ୍ ଗୁଣାଃ ଉତ୍କର୍ଷେ ପୁପୁଷୁଃ ତସ୍ମିନ୍ ନବେ ମହୀପାଳେ ସତି ସର୍ବେ ନୟମିବା
ଅଭବତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଗୁଣାଃ ଉତ୍କର୍ଷଃ ପୁପୁଷୁଃ, ସର୍ବେ ନବେ ଇବ ଅଭୂୟତ ।

୧୧ । ପୃଥିବ୍ୟାଦୀନାଂ ପଞ୍ଚାନାଂ ଭୂତାନାମ୍ ଅପି ଗୁଣାଃ ଗନ୍ଧାଦୟଃ ଉତ୍କର୍ଷମ୍
ଅତିଶୟ ପୁପୁଷୁଃ । ଅତ୍ରୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟତି—ତସ୍ମିନ୍ ରଘୌ ନାମ ନବେ ମହୀପାଳେ
ସତି, ସର୍ବେ ବସ୍ତୁଜାତମ୍ ନବମ୍ ଇବ ଅଭବତ୍ । ତଦେବ ଭୂତଜାତମିଦାନୀମପୂର୍ବ-
ଗୁଣଯୋଗାଦପୂର୍ବମିବାଭବଦିତି ଭାବଃ ॥

୧୧ । ଗୁପ୍ତ ରାଜ୍ୟେ ଅଭିଷିକ୍ତ ହେଲେ ପୃଥିବୀନାମ୍ ପକ୍ଷଭୂତର ଶୁଣନୀଶୀ ଉତ୍କର୍ଷଲାଭ
କରିବାହିନ, ଅତଏବ ମୁକ୍ତ ରାଜ୍ୟର ମଧ୍ୟେ ମକଳ ବଞ୍ଚିବେ ଅଭିନବ ବଳିଶା ବୋଧ ହେତେ
ମାଗିବ ।

यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापान्तपमो यथा ।

तथैव सोऽभूद्व୍ୟର୍था राज्ञा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ ୧୨

१२ अ. । यथा चन्द्रः प्रज्ञादनात् अन्वर्थः, यथा तपनः प्रतापात् अन्वर्थः, तथैव स राजा प्रकृति-
रञ्जनात् अन्वर्थः अभूत् ॥ वाच्य—यथा चन्द्रेण, तपनेन तथैव तेन राज्ञा अन्वर्थेन अभवि ।

१२ । यथा चन्द्रयति आज्ञादयतीति चन्द्रः इन्दुः । चदिधातोरौणा-
दिको रप्रत्ययः । प्रज्ञादनात् आज्ञादकरणात् अन्वर्थः अनुगतार्थनामकः
अभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः । मद्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः ।
प्रतापात् सन्तापजननादित्यर्थः । तथैव सः राजा प्रकृतिरञ्जनात् अन्वर्थः
सार्थकराजशब्दः अभूत् । यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात् कनिन्-
प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेः, तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं
कविना ॥

१२ । आख्याम विवरण कराय छल्लर वेमन 'छल्ल' नांम सार्थक इहेयाछे ; २थर
ताप विवरण कराय वेक्रम उपनेनर 'तपन' नांम सार्थक इहेयाछे, तेमनि अकारञ्जन
कराय ठांहार 'राजा' एहे नांम सार्थक इहेन ।

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३

१३ अ. । तस्य विशाले लोचने कामं कर्णान्तविश्रान्ते, चक्षुष्मत्ता तु सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण
(अभूत्) ॥ वाच्य—विशालाभ्यां लोचनाभ्यां कर्णान्तविश्रान्ताभ्यां भूयते, चक्षुष्मत्तया अभवि ।

१३ । विशाले तस्य रघोः लोचने कामं कर्णान्तयोः विश्रान्ते कर्ण-
प्रान्तगते । चक्षुष्मत्ता तु चक्षुःफलं तु इत्यर्थः, सूक्ष्मान् कार्यार्थान् कर्तव्या-
र्थान् दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेण एव । शास्त्रं
दृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥

१० । ठांहार आकर्णविष्टुत अविनाम लोचनदूगल हिल वटे, किह्द अन्नकार्यार्थदर्शनी
नाञ्जळान वाराहे ठांहार अकूठ दर्शनेल्लिद्वर कार्यं सम्पन्न इहेत ।

लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४

१४ अ. । अथ लब्धप्रशमनस्वस्थम् एनं पङ्कजलक्षणा शरत् (पङ्कजलक्षणा) द्वितीया पार्थिव-
श्रीरिव समुपस्थिता । वाच्य—पङ्कजलक्षण्या शरदा—स्वस्थः एष द्वितीयया पार्थिवश्रीया इव
समुपस्थितः ।

१४ । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनाम् अनुरञ्जनप्रती-
काराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तम् : एनं रघुं पङ्कजलक्षणा
पद्मचिह्ना । त्रियोऽपि विशेषणमेतत् । शरत्, द्वितीया पार्थिवश्रीः राज-
लक्ष्मीः इव, समुपस्थिता प्राप्ता । 'रक्षा पौरञ्जनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्ति-

स्तथा योधानामपि संग्रहोऽपि तुलया मानव्यवस्थापनम् । साम्यं लिङ्गिषु
दानवृत्तिकारणं त्यागः समानेऽर्चनं कार्याण्येव महीभुजां प्रथमनान्येतानि
राज्ये भवे' ॥

१४ । गर्जय शशि विराजमानं शोकाय तिमिः स्रष्टिष्ठे अवशानं करिष्ठेह्येन,
अथन जम्बजं शरणां, पञ्चलोकाय गच्छिष्ठ ह्येशः वितीय राजनश्रीं शोभं तौशिरं मेवात्र
वज्रं नहिष्ठ हरेण ।

निर्वृष्टलघुभिर्मघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।

प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५

१५ अः निर्वृष्टलघुभिर्मघैः मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः तस्य भानोश्च प्रतापः युगपत् दिशः व्यानशे ।
वाच्य—मुक्तवर्त्माना सुदुःसहेन प्रतापेन व्यानशेरे ।

१५ । निःशेषं वृष्टाः निर्वृष्टाः, कर्त्तरि क्तः । अतएव लघवः तैः मघैः
मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः अतएव सुदुःसहः तस्य रघोः भानोश्च प्रतापः पौरुषम्
आतपस्य । 'प्रतापो पौरुषातपो' इति यादवः । युगपत् दिशः व्यानशे व्याप ॥

१६ । उरुकांते निःशेषितशृष्टिं श्रुतत्रां एकां नयू जनशङ्कां कर्तुं नय
उग्रकृ हृष्टांते, शरीरां एव नयू अर्थतिष्ठत अथ नयूः नय अत्रां निष्कृष्टः
नयिवांश हरेण ।

वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।

प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६

१६ अः । इन्द्रः वार्षिकं धनुः संजहार, रघुः जैत्रं धनुः दधौ, हि (यस्मात्) तौ प्रजार्थसाधने
पर्यायोद्यतकार्मुकौ (समुद्यतौ) । वाच्य—इन्द्रेण संजङ्गे रघुना दधे, ताभ्यां—कार्मुकाभ्यां (समुद्यतौ) ।

१६ । इन्द्रः वर्षासु भवं वार्षिकं वर्षानिमित्तमित्यर्थः । वर्षाभ्यष्टक्'
इति ठक् प्रत्ययः । धनुः संजहार । रघुः, जैत्रं जयशीलम् । जैष्ठ्यव्दात्
वृद्धतात् 'प्रजादिभ्यश्च' इति स्तार्थे अष् प्रत्ययः । धनुः दधौ, हि यस्मात्
तौ इन्द्ररघू प्रजानाम् अर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधनविषये
पर्यायेण उद्यते कार्मुकौ याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ । पर्यायोद्यम-
विश्वमौ इति पाठान्तरे पर्यायेण उद्यमः विश्वमस्य ययोः तौ पर्यायोद्यम-
विश्वमौ । जयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥

१७ । ईश्वरस्य वर्षाकालीनं निजं धनुः अपनयित्वा करिष्ठेन एहिष्ठे नयू १
धनुः शरणां करिष्ठेन ; कम्पना, तौशिरा उरुकांते अत्रां नयनेन वज्रं पर्याय-
करेण निजं निजं धनुः शरणां करिष्ठेन शोकेन ।

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।

ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७

१७ अ. । पुण्डरीकातपत्रः विकसत्काशचामरः ऋतुः (पुण्डरीकातपत्रं विकसत्काशचामरं) तं विडम्बयामास, तच्छ्रियं पुनः न प्राप ॥ वाच्य...पत्रेण—चामरेण ऋतुना स विडम्बयामास, तच्छ्रीः न प्रापे ।

१७ । पुण्डरीकं सिताम्भोजम् एव आतपत्रं यस्य सः तथोक्तः । विकसन्ति काशानि काशाख्यदणकुसुमानि एव चामराणि यस्य सः । तथोक्तः ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयामास अनुचकार, तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप । 'शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यते' इति शाश्वतः ॥

१७ । चेतनपद्मकण ह्यत्र एवम् अङ्गुल कान्धूलपद्मकण चामरं वात्रा श्रुत्यादिभिरुक्तं अङ्गुलं, चेतनपद्मकणं वात्रा राजपद्मेन एवम् अङ्गुलं कान्धूलपद्मकणं चामरेण श्रुत्यादिभिरुक्तं अङ्गुलं अङ्गुलकणं करिणं वटे, किञ्च उंशत्रा राजपद्मकणं नात्र करिणं पात्रिणं ना ।

प्रसादसुमुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासौत् समरसा हयोः ॥ १८

१८ अ. । प्रसादसुमुखे तस्मिन् (रघौ) विशदप्रभे चन्द्रे च हयोः तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः समरसा चासौत् ॥ वाच्य—प्रीत्या समरसया अभूयत ।

१८ । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ, विशदप्रभे निर्मलकान्ती चन्द्रे च, हयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः अनुरागः समरसा समस्वादा तुल्यभोगा इति यावत् । 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः । आसौत् ॥

१८ । अक्षयनयनविनिष्ठे वाक्त्रिमात्रेण उरुकायेन रघुवत् इत्यमरः मूर्ध्नि ७ चारित्र्ये च ननादेव निर्निर्गलं नात्रा दर्शनं करिष्ये तुल्यकण आनन्दरूपेण उपलब्धेन करिष्येति ना ।

हंसश्रेणोषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।

विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९

१९ अ. । हंसश्रेणोषु तारासु कुमुद्वत्सु वारिषु च तदीयानां यशसां विभूतयः पर्यस्ता इव ॥ वाच्य—विभूतिभिः पर्यस्ताभिः इव (मूयते) ।

१९ । हंसानां श्रेणोषु पङ्क्तिषु तारासु, मन्त्रेषु, कुमुदानि सन्ति येषु इति कुमुद्वन्ति । 'कुमुद्वान् कुमुदप्रायः' इत्यमरः । 'कुमुदनङ्घ्रितसेभ्यो ह्यमृतम्' इति मत्तुप् । तेषु कुमुदप्रायेषु इत्यर्थः, वारिषु च तदीयानां रघुसम्बन्धिनां यशसां विभूतयः सम्पदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् ? इति उत्तरेणा । अन्यथा कथमेषां धवलमेति भावः ॥

१२ । तैश्चैव यशःश्रीर्वा इत्यपानां, नक्तजगृहे ७ कृष्णलोहिते मज्जिते येन विभु उद्देशे भङ्गि ।

इच्छुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्ग्रथः ॥ २०

१० अ. । इच्छुच्छायनिषादिन्यः शालिगोप्यः गोप्तुस्तस्य गुणोदयम् आकुमारकथोद्घातं ग्रथः जगुः ॥ वाच्य—इच्छुच्छायनिषादिनीभिः जगैः ।

२० । इच्छुणां छाया इच्छुच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तत्र निषङ्गाः इच्छुच्छायनिषादिन्यः । स्त्रीलिङ्गपाठे इच्छोः छाया इति विग्रहः, अन्यथा बहुल्ये नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । 'शालीन् गोपायन्ति रक्षन्तीति शालिगोप्यः शस्यपालिकाः स्त्रियः । कर्मस्थान् 'ठिठ्ठानञ्' इत्यादिना ङीप् । गोप्तुः रक्षकस्य तस्य रघोः गुणोद्भवः उदयः यस्य तत् गुणोदयं गुणोत्पन्नम् आकुमारं कुमारात् आरभ्य कथोद्घातः कथारम्भः यस्य तत् कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः यशः जगुः गायन्ति स्म । अथवा कुमारस्य सतः रघोः याः कथाः इन्द्रविजयादयः तत आरभ्य आकुमारकथम् । तत्र अपि अभिविधौ अव्ययीभावः । आकुमारकथम् उद्घातः यस्मिन् कर्मणि, गानक्रियाविशेषणमेतत् । 'स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः' इत्यमरः । आकुमारकथोद्घातमिति पाठे कुमारस्य सतः तस्य कथाभिः चरितैः उद्घातं यत् यशः तत् यशः आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥

२० । आनिषादग्रन्थे निषङ्गकृष्णकर्मिनीनां इच्छुणां मरुतैश्च छायां वगिषा, गेहे अङ्गानां कृष्णं वागादीनां इहेते कृत इत्येवमिति कार्या मरुतैश्च अङ्गानां कर्मिणो नात्रि ।

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोर्नेर्महौजसः ।

रघोरभिभवाशङ्किं चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१

२१ अ. । महौजसः कुम्भयोर्नेः उदयात् अम्भः प्रससाद, महौजसो रघोः उदयात् अभिभवाशङ्किं द्विषतां मनः चुक्षुभे ॥ वाच्य—अम्भसा प्रसदि, अभिभवाशङ्किना मनसा चुक्षुभे ।

२१ । महौजसः कुम्भयोर्नेः अगस्त्यस्य । 'अगस्त्यः कुम्भसम्भवः' इत्यमरः । उदयात् अम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव, महौजसः रघोः उदयात् अभिभवाशङ्किं द्विषतां मनः चुक्षुभे कालुष्यं प्राप । 'अगस्त्योदये जलानि प्रसौदन्ति' इत्यागमः ॥

पौराणिको वार्ता—कदाचिदुर्वर्षां पश्यतीर्भगवन्निवारणयोर्निषिक्तं तेजः कुम्भे व्यपतत्, ततश्च अगस्त्यः समुत्पन्न इत्यस्य कुम्भयोर्निमित्तम् । इति ।

२१ । यथाश्रिताव अश्रिता नक्तः खर उदय इवशाय वन मकज निर्मल इहेन ; एविक
अवनश्रितावशानी वधूर निकट पराश्रितावशाय उदौष नक्तप्रखलेन वन कनूवित इहेन ।

मदोदयाः ककुच्चन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।

लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२

२१ अ. । मदोदयाः ककुच्चन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः महोक्षाः तस्य लीलाखेलं विक्रमम् अनुप्रापुः ॥ वाचा—महोदयोः ककुच्चन्तः कूलमुद्रुजाः महोक्षाः लीलाखेलः विक्रमः अनुप्रापे ।

२२ । मदोदयाः मदोदयाः ककुदेषामस्तीति ककुच्चन्तः महाककुद इत्यर्थः । यवादित्वात् मकारस्य वत्त्वाभावः । सरितां कूलानि उद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः । 'उदि, कूले रुजिवहोः' इति खग्रप्रत्ययः 'अरुहिंष—' इत्यादिना सुमागमः । महान्तः उक्षाणः महोक्षाः । 'अचतुर—' इत्यादिना निपातनात् अकारान्तः ; लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोः उत्साहवतः वपुषतः परमञ्चकस्य विक्रमं शौर्यम् अनुप्रापुः अनुचक्रुः ॥

२२ । यदोदित शमल-ककुदानी प्रकाश वृषमकज, नदीउठे उदयाउठि कविश
वधूर छिटाकर्षक विक्रमलीलाव अश्रुकरण करिते जागिल ।

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।

असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३

२३ अ. । मदगन्धिभिः सप्तपर्णानां प्रसवैः आहतास्तन्नागाः असूययेव सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ वाचा—आहताः तन्नागाः प्रसुस्रुवुः ।

२३ । मदस्यैव गन्धो येषां तैः मदगन्धिभिः । 'उपमानाच्च' इतीकारः समासान्तः । सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् । 'सप्तपर्णी विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । प्रसवैः पुष्पैः आहताः तस्य रघोः नागाः गजाः । 'गजैःपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । असूयया इव आहतिनिमित्तया स्पृहया इव सप्तधा एव प्रसुस्रुवुः मदं वव्रुषुः, प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः । 'करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः' इति पालकाव्ये । करात् नासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः ॥

२३ । मदेव श्राव उग्र गरुविनिष्टे मधुपर्बपुष्पेन (छातिप्र फुलेन) प्रक (अश्रु कोनव मदयावी वृक्ष गज इहेते मेहे गज बाहिर इहेतेछे भाविश) वधूर इष्टौ मकज बाटिवा उठिवा, येन अश्रुश्रावुछे नदीरेव गातटी (इहे नागारक, इहे गज, इहे नेत्र एवः मेढ्र) शान इहेते मदधारा करण करिते जागिल ।

सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्हमान् ।

यायायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४

२३ अः । सरितः गाधाः पथश्च आश्वानकर्हमान् कुर्वन्ती शरत् शक्तेः प्रथमं तं यात्रायै नोदया-
मास ॥ वाच्य—कुर्वन्त्या शरदा सः नोदयामास ।

२४ । सरितः गाधाः सुप्रतराः कुर्वन्ती । पथः मार्गान्च आश्वान-
कर्हमान् शुष्कपङ्क्तान् कुर्वन्ती । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इति श्यते-
निष्ठातस्य नत्वम् । शरत् शरदृतुः तं रघुं शक्तेः उत्साहशक्तेः प्रथमं प्राक्
यात्रायै दण्डयात्रायै नोदयामास प्रेरयामास । प्रभावमन्त्रशक्तिसम्पन्नस्य रघोः
शरत् स्वयमुत्साहमुत्पादयामास इत्यर्थः ॥

२५ । अत्र९कालं, नमौ नकनकं अन्नं जल-विनिष्ठे ७ पथं नकनकं कर्ह्यन्शुं कश्चिद्
उत्साहशक्तिं चारां उत्तेजित इहेवात्र पूर्वोक्ते रघुं च शुष्कयात्रायै अनुवृत्तं कश्चिन् ।

तस्मै सम्यक् हुतो वज्रिर्वाजिनोराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणाच्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५

२५ अः । वाजिनोराजनाविधौ सम्यक् हुतो वज्रिः प्रदक्षिणाच्चिर्व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ ॥
वाच्य—हुतेन वज्रिना जयः ददौ ।

२५ । वाजिनाम् अश्वानां नोराजनाविधौ नोराजनाख्ये शान्तिकर्मणि,
सम्यक् विधिवत् हुतः होमसमिद्धः वज्रिः प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् ।
तिष्ठद्गुभृतित्वादव्ययीभावः । प्रदक्षिणं या अर्चिः ज्वाली तस्या व्याजिन
हस्तेन हस्तेन इव तस्मै जयं ददौ । उत्तमाहवयात्रायाम्—'इहः प्रदक्षिण-
गतो हुतभुङ्क्तृपस्य धात्रीं समुद्रशनां वशनां करोति' इति । वाजिशङ्खं
गजादीनामपि उपलक्षणं तेषामपि नोराजनाविधानात् ॥

२६ । त्रिणि अथगणेत्र नोराजनाङ्गणं राजनिकं कार्यो विधिपूर्वकं अग्निं च आहति
अंगानं कश्चिन् देशमाग्निं दक्षिणादिभूमीं निधाविष्यार पूर्वकं ये आहति अङ्गं कश्चिन् यत्न
इहेन येन अग्निदेव निधाङ्गणं इत्थं चाराहे उहाहे कश्चिन् अश्वानं कश्चिन् ।

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिं रयान्वितः ।

षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगोषया ॥ २६

२६ अः । गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिः रयान्वितः सः षड्विधं बलम् आदाय दिग्जिगोषया
प्रतस्थे ॥ वाच्य—गुप्तमूलप्रत्यन्तेन शुद्धपाणिना रयान्वितेन तेन प्रतस्थे ।

२६ । गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं येन सः गुप्त-
मूलप्रत्यन्तः । शुद्धपाणिः सद्गुणपुष्टशत्रुः, सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा ।
रयान्वितः शुभदैवान्वितः । 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः । स रघुः,
षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् । 'मौलं भृत्यः सुहृद्व्येपी द्विप-
दाटविकं बलम्' इति कोषः । आदाय, दिशां जिगोषया जेतुमिच्छया,
प्रतस्थे चचाक ॥

२७। राजा त्रयु निवासार्हं ७ आसुर्हर्ष मकल त्रका करिषा पृष्ठ पङ्क इहेते
जापनाटक निरापण करतः अशुक्ल नैवयुक्त इहेत शब्दविष नैव सप्रतिवाहारे
निश्चित्य वागनाथ अहान करिमेन ।

अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।

पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७

२७ अः । वयोवृद्धा पौरयोषितः लाजैः तं क्षीरोर्मयः मन्दरोद्धूतैः पृषतैः अच्युतमिव अवाकिरन् ।
वाच्य—वयोवृद्धाभिः पौरयोषिभिः क्षीरोर्मभिः अच्युत इव सः अवाक्यत ।

२७। वयोवृद्धाः पौरयोषितः तं रघुं प्रयान्तम् लाजैः आचारलाजैः,
मन्दरोद्धूतैः पृषतैः विन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयः अच्युतं विष्णुम् इव
अवाकिरन् पर्यक्षिपन् ।

२९। अरौपा पोदरकामिनौ, (याज्ञाकाले) ठांशर उपर माच (१५) वर्ष
करिडे मागिमेन, तथन बोध इहेत —येन क्षीरसागरेण उदरमाणा, मन्दरगिरिष वर्ष
बात्रा उरुकिणु अककणामकल विष्णु उपर वर्षण करिडेते ।

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहितान्निलोद्धूतैस्तर्जयन्निव क्षेतुमिः ॥ २८

२८। प्राचीनवर्हिषा तुल्यः स अनिलोद्धूतैः क्षेतुमिः अहितान् तर्जयन्निव प्रथमं प्राचीं ययौ ॥
वाच्य—तुल्येन तेन तर्जयता प्राचीं ययौ ।

२८। प्राचीनवर्हिषा नाम कश्चिन्नहाराज इति केचित् । प्राचीनवर्हिः
इन्द्रः 'पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनवर्हिस्तथा' इति इन्द्रपर्यायेषु
हलायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः सः रघुः अनिलेन अनुकूलवातेन उद्धूतैः
क्षेतुमिः ध्वजैः अहितान् रिपून् तर्जयन् इव भर्त्सयन् इव । तर्जिभर्त्स्यो-
रणदात्तेष्वेऽपि अक्षिण्डो हित्करणेनानुदात्तेष्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्य
अनित्यत्वज्ञापनात् परस्मैपदमिति वामनः । प्रथमं प्राचीं दिशंययौ ॥

२८। अशुक्लान् शिखरानां त्रयु प्रथमेहे पुरस्मिक याज्ञा करिमेन ; अशुक्ल
बाहुडरे ठांशर त्रय-पताका मकल कम्पित इवमात्र बोध इहेत—येन तन्नि नेहे
पताकाबात्रा अशुक्लपङ्क उरुक्कन करिडे करिडे चलिषाहेन ।

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।

भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९

२९ अः । (किं कुर्वन् ?) स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः गजैश्च (यथाक्रमम्) व्योम
भूतलमिव भूतलञ्च व्योमेव कुर्वन् ॥ वाच्य—कुर्वता ।

२८ । किं कुर्वन् ? स्यन्दनोद्धूतैः रजोभिः घनसन्निभैः वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैः गजैश्च यथाक्रमं व्योम आकाशं भुवः तलम् इव मृतसञ्च व्योम इव कुर्वन् ययौ इति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥

२९ । त्विनि व्रथमकान्तेन उचिथ धुनिव्राणि धाव । आकाशमण्डलं मण्डलं कौरवा येन आकाशकं कृतं एव मेघमानां च ग्रामं गजवृन्दं कृतं मयावृत्तं करिष्या येन कृतमकं आकाशेन परिणतं करिष्येन ।

प्रतापोऽयं ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पश्चाद्रथादीति चतुस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३०

३० अ. । अयं प्रतापः, ततः शब्दः, तदनन्तरं परागः, पश्चात् रथादि इति सा चमूः चतुस्कन्धेव ययौ ॥ वाच्य—प्रतापेन, शब्देन, परागेन रथादिना, तथा चमूः चतुस्कन्धेव इव ययौ ।

३० । अयं प्रतापः तेजोविशेषः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोश-दण्डजम्' इत्यमरः । ततः शब्दः सेनाकलकलः, तदनन्तरं परागः धूलिः, 'परागः पुष्परजसि धूलिस्त्रानीययोरपि' इति विश्वः । पश्चात् रथादि रथाश्वादिकं चतुरङ्गबलम् । रथानीकमिति पाठे इतिशब्दाध्याहारेण योज्यमिति इयं चतुःस्कन्धा इव चतुर्व्यूहा इव । 'स्कन्धः प्रकाण्डे कार्यांशे विज्ञानादिषु पञ्चषु । नृपे समूहे व्यूहे च' इति हेमः । सा चमूः ययौ ॥

३० । मर्कादेशे अत्राप, उरुपक्षां मैन्यकानांश्च, तदनन्तरं धुनिव्राणि एव उरुपक्षां रथाणि चतुरङ्ग बलं ; अहैकमेव तीक्ष्णं गेहे सेना येन चात्रिडात्रे विडङ्क दहेषाहे चलिन ।

मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।

विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१

३१ अ. । सः शक्तिमत्त्वात् मरुपृष्ठानि उदम्भांसि, नाव्याः नदीः सुप्रतराः, विपिनानि प्रकाशानि चकार ॥ वाच्य—तेन नद्यः चक्रिरे ।

३१ । सः रघुः शक्तिमत्त्वात् समर्थत्वात् मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि । 'समानौ मरुधन्वानौ' इत्यमरः । उदम्भांसि चङ्कृतजलानि चकार । नाव्याः नौभिस्तार्याः नदीः । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौताय्ये' इत्यमरः । 'नौवयो-धर्मविषमूल' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार, विपिनानि अरण्यानि । 'अटव्यरण्यं विपिनम्' इत्यमरः । प्रकाशानि निर्जलानि चकार । शत्रुयुत्कर्षात् तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥

३१ । त्विनि शत्रु शक्ति अत्रावे, मरुपृष्ठानि चङ्कृतं बलं उचिथ करिष्येन ;

नोक। तत्र ये सकल नदी पार इहम्। याहेत न। ते सकल इत्थे उरधवांग। एव
अत्रथा सकल रुक्मन्त्र करिगेन ।

स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२

३२ अः । महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् सः हरजटाभ्रष्टां गङ्गां (पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्) भगीरथ इव बभौ ॥ वाचा—कर्षता तेन भगीरथेन इव बभौ ।

३२ । महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन् सः रघुः, हरस्य जटाभ्यः
भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् । सापि पूर्वसागरगामिनी । भगीरथः इव बभौ ।
भगीरथो नाम कश्चित् कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरी-
टात् गङ्गा प्रवर्त्तयिता राजा, यस्मिन्नाद् गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥

३२ । तनि मेहे विनाग मैत्रा प्रदाह पूर्वसागरदेशेन पिके परिष्ठाणित कराव
वेष इहेते नागिन पेन, हर-भ्रष्टा इहेते पठित गंधाके नहेन। उगीरथ पूर्व
सागरेश्वर अधिभूषे चजिशाछेन ।

त्याजितैः फलमुत्खातेर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासौदुस्वणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३

३३ अः । फलं त्याजितैः उत्खातैः बहुधा भग्नैश्च नृपैः पादपैः दन्तिन इव तस्य मार्गः उलुष
आसीत् ॥ वाचा—मार्गेण उत्खणेन अभूयत ।

३३ । फलं फले धने वीजे निष्पत्तौ भोगलाभयोः' इति केशवः ।
फलं लाभं वृक्षपक्षे प्रसवश्च, त्याजितैः । त्यजेष्मन्तात् द्विकर्मकात्
अप्रधाने कर्मणि क्तः । उत्खातैः स्वपदात् त्याजितैः, अन्यत्र उत्पाटितैः ।
बहुधा भग्नैः रणे जितैः अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः, पादपैः दन्तिनः गजस्य
इव, तस्य रधोः, मार्गः उल्वणः प्रकाशः आसीत् । प्रकाशं प्रकटं स्पष्टम्
उल्वणं विशदं स्फुटम् इति यादवः ॥

३३ । येमन इहो कोन रुक्मे फनशेन, कोनटोके उग्नूजित एव कोन
रुक्मे छिन्न त्रिन्न कराव ताशार प्रमनपथ निकटेक इह, तेमनि रुधू कोन
कोन कोन, काशाके कोन टाशाति एव काशाके कोन छिन्न त्रिन्न कराव,
ताशार प्रमन पथ निकटेक इहेन ।

पौरस्थानेवमाक्रामन् तांस्तान् जनपदान् जयी ।

प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४

३७ अः । जयी (सः) पौरस्थान् तान् जयपदान् एवम् आक्रामन् तालीवनश्यामं महोदधेः
उपकण्ठं प्राप ॥ वाच्य—जयिना आक्रामता प्रापे ।

३४ । जयी जयनशीलः । ‘जिष्टस्त्रिविधः’ इत्यादिना इतिप्रत्ययः ।
सः रघुः एवं पुरो भवान् पौरस्थान् प्राच्यान् । ‘दक्षिणापश्चात्पुरस्थ्यक’
इति त्यक्प्रत्ययः । तान् तान् सर्वानित्यर्थः । वीर्यायां द्विरुक्तिः । जन-
पदान् देशान् आक्रामन् तालीवनैः श्यामं महोदधेः उपकण्ठम् अन्तिकं
प्राप ॥

३८ । रघुवज्रो रघु, एहेरूपेण पृथ्वीरेकं गच्छ रात्रौ एकं पत्राक्षितं करिष्ये,
महागजैश्च तालवनं श्यामं उपकण्ठे आगच्छेति उपस्थितं ह्येतेन ।

अनम्राणां समुद्धर्तुस्मात् सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहृदैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५

३५ अः । अनम्राणां समुद्धर्तुः तस्मात् सिन्धुरयादिव सुहृदैः वैतसीं वृत्तिमाश्रित्य आत्मा
संरक्षितः ॥ वाच्य—सुहृदा आत्मानं संरक्षितवन्तः ।

३५ । अनम्राणाम् । कर्मणि षष्ठौ । समुद्धर्तुः उन्मूलयितुः तस्मात्
रघोः सकाशात् । ‘भोत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानत्वात् प्रश्नमी । सिन्धुर-
यात् नदीवेगात् इव सुहृदैः सुहृद्देशीयैः । सुहृदादयः शब्दाः जनपदवचनाः
अज्ञियमाचक्षते । वैतसीं वैतससम्बन्धिनीं वृत्तिं प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य,
आत्मा संरक्षितः । अत्र कौटिल्य—‘बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो
वैतसधर्ममातिष्ठेत्’ इति ॥

३६ । येन वेदगणतां गच्छेत् अवनत इहेषा नदीं त्रैलोक्ये इहेते आश्रयं करे,
मेहेरूपं शृङ्गमनौषं रात्रौ रात्रौ अवनत इहेषा उहेत रात्रौ गणत उहेत रात्रौ
ह्ये इहेते आश्रयं करिष्ये ।

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान अयस्तस्मान् गङ्गास्त्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६

३६ अः । नेता सः नौसाधनोद्यतान् वङ्गान् तरसा उत्खाय गङ्गास्त्रोतोऽन्तरेषु जयस्तस्मान्
निचखान ॥ वाच्य—नेता तेन जयस्तस्मात् निचखिरे ।

३६ । नेता नायकः सः रघुः, नौभिः साधनैः उद्यतान् सज्जान् वङ्गान्
रात्रः, तरसा बलेन । ‘तरसो बलरंहसौ’ इति यादवः । उत्खाय उन्मूल्य
गङ्गायाः स्त्रोतसां प्रवाहणाम् अन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तस्मान् निचखान
स्थापितवानित्यर्थः ॥

७७। वक्रौत्र राजपुत्र रणतरो मञ्जित करिष्य शुद्धं प्रवृत्त हरेण, सेनानायक रघु निज वने तांशपिण्डके उन्मूलित करिष्य। शक्राश्वारक्षमथर्वसौ वीर मकले जयउद्ध-
मसूह शपित करिणेतन ।

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।

फलैः संवर्द्धयामामुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७

३७ अ.। उत्खातप्रतिरोपिताः आपादपद्मप्रणतास्तैः कलमा इव रघुं फलैः संवर्द्धयामासुः ॥
वाच्य—प्रतिरोपितैः...प्रणतैः तैः कलमैरिव रघुः संवर्द्धयामास ।

३७। आपादपद्मम् अङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः अत एव उत्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात् स्थापिताः ते वङ्गाः, कलमा इव शालिविशेषा इव । 'शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी' इत्य-
मरः । तेषु आपादपद्मं पादपद्ममूलपर्यन्तं प्रणताः । 'पादो ब्रह्म-
तुरीयांशश्चैलप्रत्यन्तपर्वताः' इति विश्वः । उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं,
फलैः धनैः, अन्यत्र शस्यैः, संवर्द्धयामासुः । 'फलं फले धने वा नि निष्पत्तौ
भोगलाभयोः । शस्ये' इति केशवः ॥

७९। बाह्येन चात्राञ्जनिके उठाईश पुनराश्व रोगण करिणेत, सेनानि वेयन
कनठरे मूलदेश पर्वत नत हरेण शत्रुना करे, तेभ्यो वक्रौत्र राजात्रा रघु कर्तृक
अथमे उन्मूलित एव पश्चात् च च पदे शपित हरेण, रघुं पादपद्मे नत हरेण
अत्र धनदाने तांशं मन्वर्द्धना करिण ।

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८

३८ अ.। सः बद्धद्विरदसेतुभिः सैन्यैः कपिशां तीर्त्वा उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखः सन्
ययौ ॥ वाच्य—तेन—दर्शितपथेन कलिङ्गाभिमुखेन ययौ ।

३८। सः रघुः, बद्धा द्विरदा एव सेतवो यैः तैः सैन्यैः, कपिशां नाम
नदीम् 'करमा' इति केचित् पठन्ति । तीर्त्वा, उत्कलैः राजभिः आदर्शित-
पथः सन्दर्शितमार्गः सन् कलिङ्गाभिमुखः ययौ ॥

७८। गेगुत्र रघु, सेतुर आकारे शपित निज हस्तिलेगीर उपर दिश कपिशा
नदी पार हरेण उन्मूलितपिण्डके दर्शितपथे कलिङ्गदेशाभिमुखेन चलिणेतन ।

स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।

अङ्गुशं द्विरदस्यैव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९

३९ अ.। सः महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं प्रतापं यन्ता गम्भीरवेदिनो द्विरदस्य (मूर्ध्नि) तीक्ष्णमङ्गुशमिव
न्यवेशयत् ॥ वाच्य—तेन तीक्ष्णः प्रतापः यन्ता अङ्गुश इव न्यवेशयत् ।

३८ । सः रघुः, महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य । 'महेन्द्रो मलयः सङ्गः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यस्य पारियात्रस्य समते कुलपर्वताः ।' इति विष्णुपुराणात् । मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापं यन्ता सारथिः गम्भीर-वेदिनः हिरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितम् अक्षुण्णम् इव, न्यवेद्यत् निश्चितवान् । 'त्वग्भेदाच्छोणितस्त्रावाक्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति तस्य गम्भीरवेदिता ।' इति राजपुत्रीये । 'चिर-कालेन यो वेत्ति शिष्टां परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिः ॥' इति मृगचर्मीये ॥

८२ । माहृत येन गजोत्तरेण हस्तौत्र मृत्तकं अङ्गुलं (लोहान्न डाङ्गलं) अवैशित कत्रे, गेहेक्षणं त्रिभिः गेहेषु पर्वतत्र मृत्तकं निजं मृत्तकं अत्रापि निवेशितं करिणेन ।

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४०

४० अः । गजसाधनः सन् कालिङ्गः अस्त्रैस्तं पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीं पर्वत इव प्रति-जग्राह ॥ वाच्य—गजसाधनेन कालिङ्गेन सः पक्षच्छेदोद्यतः शक्रः शिलावर्षिणा पर्वतेन इव प्रतिजग्राह ।

४० । गजसाधनः सन् कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । 'ह्यङ्गमगध-कलिङ्ग' इत्यादिना अण्प्रत्ययः । अस्त्रैः आयुधैः तं रघुं, पक्षाणां छेदे उद्यतम् उद्युक्तं शक्रम् शिलावर्षीं पर्वत इव प्रतिजग्राह प्रत्यभियुक्तवान् ॥

४० । कलिङ्गराज गजोत्तरोहो गेह्य गेहेषु अङ्गुलवर्षपूर्वकं त्रिभिः आक्रमणेन अतिरोधं करिणेन, तत्रेन बोध इहेन येन पर्वतं अङ्गुलवर्षपूर्वकं, पक्षच्छेदे मृत्तकं हेष्टेन अतिरोधं करिन् ।

द्विषां विषद्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।

सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१

४१ अः । काकुत्स्थः तत्र द्विषां नाराचदुर्दिनं विषद्य सन्मङ्गलस्नात इव जयश्रियं प्रतिपेदे ॥ वाच्य—काकुत्स्थेन सन्मङ्गलस्नातेन जयश्रीः प्रतिपेदे ।

४१ । काकुत्स्थः रघुः, तत्र महेन्द्रादौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां वाणविशेषाणां दुर्दिनं, लक्षण्या वर्षमुच्यते, विषद्य सहिच्चा सत् यथाशास्त्रं मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थम् अभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्राप । 'यत्तु सर्वोपभिक्षानं तन्माङ्गल्यमरोचकम्' इति यादवः ॥

४१ । काकुत्स्थं वृषु, महेश्वरपुत्रतन्त्रीं चक्रविजयं चक्रवर्त्तनं च क्रियतां, येन यथांशं पवित्रं जनशान्तिं चक्रवर्त्तनं हरेः शान्तिं चक्रवर्त्तनं ।

ताम्बूलानां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलसर्वं योधाः शात्रवश्च पपुर्यशः ॥ ४२

४१ अ. । तत्र योधाः रचितापानभूमयः ताम्बूलानां दलैः नारिकेलसर्वं शात्रवं यश्च पपुः ॥ वाच्य—योधैः रचितापानभूमिभिः नारिकेलसर्वः पपुः ।

४२ । तत्र महेंद्रादौ युध्यन्ते इति योधाः । पचाद्यच् । रचिताः कल्पिताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः यैः ते तथोक्ताः सन्तः नारिकेलसर्वं नारिकेलमयं ताम्बूलानां नामवस्त्रानां दलैः पपुः तत्र विजङ्गुरित्यर्थः । शात्रवं यश्च पपुः जङ्गुरित्यर्थः ॥

शात्रवं वा यश्च पपुः इत्यपि पाठः । अत्र पचे वा इति पदम् उपमाद्योक्तं शात्रवं यश्च इव इत्यर्थः । आपानपानेन यथेष्टाचरणं तेन च प्रतिपेदे जयत्रियम् इत्यायातम् । यश्च पानवर्णनात् कालिङ्गस्य कौरिः चिराय निलीनेति सुव्यक्तं प्रतीयते ।

४२ । ठांशं योकांशं सेश्वादेन गान्धर्वि रचनं क्रियतां ताम्बूलपत्रगुटे नारिकेलममृतादेन चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तनं ।

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३

४३ अ. । धर्मविजयी स नृपः गृहीतप्रतिमुक्तस्य महेंद्रनाथस्य श्रियं जहार, मेदिनीम् न जहार ॥ वाच्य—धर्मविजयिना तेन श्रीः जङ्ग. मेदिनी तु न ।

४३ । धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः सः नृपः रघुः, गृहीतस्यासी प्रतिमुक्तः तस्य महेंद्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार शरणागतवात्स्यादिति भावः ॥

वज्रभ आह—राजा विविधः, धर्मविजयी, लोभविजयी असुरविजयी चेति । यः शत्रुं जित्वा तदीयां वृषप्रियं नीत्वा तं तत्पदे स्थापयति स धर्मविजयी, रघुः तथाविधः । यः शत्रुं विजित्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं नीत्वा तं प्राणैः न विजययति सः लोभविजयी । यश्च शत्रुं हत्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति सः असुरविजयीति ।

४३ । धर्मविजयी सेश्वादेन राजा वृषु, महेश्वरपुत्रतन्त्रीं चक्रविजयं चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तनं चक्रवर्त्तनं । तानि ठांशं राजा नृपः (राजगोत्रं) हरणं क्रियतां, किञ्च ठांशं अधिकृतं भूमिं हरणं क्रियतां ना ।

ततो वेलामटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितामाशमनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४

४४ अ. । ततः अनाशास्त्रजयः (सन्) फलवत्पूगमालिना विलातटेनैव अगस्त्याचरितान् आशाम् ययौ । वाच्य—अनाशास्त्रजयेन अगस्त्याचरिता आशा ययौ ।

४४ । ततः प्राचौविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुक-
अशोभिता । ब्रौह्मादित्वात् इतिप्रत्ययः । विलायाः समुद्रकूलस्य तटेन
उपान्तेनैव अगस्त्येन आचरितान् आशां दक्षिणां दिशम् अनाशास्त्रजयः
अयत्नसिद्धत्वात् अप्रार्थनीयजयः सन् ययौ । ‘अगस्त्यो दक्षिणामाशा-
माश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः ।’
इति ब्रह्मपुराणे ॥

४४ । जयनाथ अनाशास्त्रजयः वलिशां रघुः, जयनाथेन जयः आत्र उःशुक ना हईया,
कलशानी पूग (सुगारि) वृक्षश्रेणी द्वारा शोभित समुद्रकूल मिश्रा-छनिगेन एव यः दिके
अगस्त्यानकलेन उदय हइ, मेरे दक्षिणदिक्क यात्रा करिगेन ।

स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।

कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥४५॥

४५ अ. । सः गजदानसुगन्धिना सैन्यपरिभोगेण कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिव अकरोत् ।
वाच्य—तेन कावेरी शङ्कनीया इव अक्रियत ।

४५ । सः रघुः, गजानां दानेन मदेन, सुगन्धिना सुरभिगन्धिना ।
‘गन्धस्य’ इत्यादिना इकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
अक्षरं कर्त्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेव इकारादेशः, तथापि निर-
ङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये—“ववुरयुकुक्षदशुच्छसुगन्धयः सततगा-
स्ततगानगिरोऽलिभिः ।” नैषधे च—“अपां हि ह्रमाय न वारिधारा स्वादुः
सुगन्धिः खदते तुषारा” इति । ‘न कर्मधारयान्त्वर्थीयः’ इति निषेधा-
दिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव । सेनायां समवेताः सैन्याः । ‘सेनायां
समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते’ इत्यमरः । ‘सेनायां वा’ इति स्थ-
प्रत्ययः । तेषां परिभोगेण कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य
शङ्कनीयां अविश्वसनीयामिव अकरोत् । सम्भोगलिङ्गदर्शनाद्भर्त्तुर्विश्वासो
भवतीति भावः ॥

४६ । महाराज रघुः गजानकाले ज्ञाननिरत तप्तौ हस्तिगणेरं सुगन्धिं मन्थारां ७
मेनागणेरं गात्राश्रुलेपनजलेन कावेरीनदीं सुवासितं हृदयं सन्निवृत्तिं समुद्रं मदेन
येन ‘श्रीं वनिता कावेरी वीधं हयं वाञ्छितानि’ एते आनन्दं अनादेशादिति ।

बलैरधुषितास्तस्य विजिगीषार्गताध्वनः ।

मारीचोद्भ्रान्तहारीता मल्लशूद्रेरुपत्यकाः ॥४६॥

४६ अ. । विजिगीषोः गताध्वनस्तस्य (रघोः) बलैः मारोचोदधानहारीताः मलयान्द्रैः उप-
त्यकाः अध्युषिताः ॥ वाच्य—बलानि अध्युषितानि ।

४६ । विजिगीषोः विजेतुमिच्छोः गताध्वनः तस्य रघोः बलैः सैन्यैः ।
'बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्' इति यादवः । मारोचेषु मरीचवनेषु उदुभ्रान्ताः
परिभ्रान्ताः हारीताः पक्षिविशेषाः यासु ताः । 'तेषां विशेषा हारीतो
मद्गुः कारण्डवः पुवः' इत्यमरः । मलयान्द्रैः उपत्यकाः आसन्नभूमयः ।
'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्'
इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः । अध्युषिताः उपत्यकासूषितमित्यर्थः । 'उपान्व-
ध्याङ्वसः' इति कर्मत्वम् ॥

४ । अनन्तरं विजयच्छू मेहे रघुवत् सेनागणं किञ्चनपथं अतिक्रम्य कश्चिन्नं प्राची-
वने विहरणकारी शत्रोतनायकं विश्वपूर्णं मलयपर्वतैश्च उपाध्यायं आगच्छन् । कच्छकां
वाजं कश्चिन्नं ॥

समञ्चुरश्वक्षानामेलानामुत्पत्तिष्ठावः ।

तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७

४७ अ. । अश्वक्षानाम् एलानाम् उत्पत्तिष्ठावः फलरेणवः तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु ससञ्चः ॥
वाच्य—उत्पत्तिष्ठाभिः फलरेणभिः ससञ्चः ।

४७ । अश्वैः क्षुक्षानाम् एलानाम् एलालतानाम् उत्पत्तिष्ठावः उत्-
पत्तनशोलाः । 'अलं क्षुक्ष' इत्यादिना इण्युच्प्रत्ययः । फलरेणवः फल-
रजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धिषु । सर्व्वधनीतिवदिन्यन्तो बहुव्रीहिः
मत्तेभानां कटेषु ससञ्चः सत्ताः । 'गजगण्डे कटीकटौ' इति कोषः ॥

४९ । तथाश्च एना-मत्ता मरुत अश्वपदं प्राग् विद्वन्निष्ठं हृष्टं प्राग्, एना मरुतं धूमि-
नां हृष्टं हृष्टं वाग्धुत्तरे उडिश्वा उडिश्वा तदूना गच्छ-विनिष्ठं मरुतं हृष्टिगणेशं गच्छ-
गिश्वा मरुतं हृष्टं ।

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।

नास्त्रसत् करिणां यैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८

४८ अ. । चन्दनानां भोगिवेष्टनमार्गेषु समर्पितं त्रिपदीच्छेदिनामपि करिणां यैवं नास्त्रसत् ॥
वाच्य—समर्पितं यैवेण अस्त्रसिद्धे ।

४८ । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनात् निम्बेषु
समर्पितं सञ्चितं त्रिपदीच्छेदिनां पादशृङ्गलच्छेदकानामपि । 'त्रिपदी
पादबन्धनम्' इति यादवः । करिणां, ग्रीवासु भवं यैवं कण्ठबन्धनम् ।
'ग्रीवाभ्योऽण्' इति अण्प्रत्ययः । नास्त्रसत् न स्त्रसतमभूत् । 'युग्मो
लुङि' इति परस्मैपदे पुषादित्वात् अङ्, 'अनिदिताम्' इति नकारलोपः ॥

४८ । सर्पगणेशं वेष्टेन क्षात्रा उथाकारं चन्मनस्तुक्करं ग्राह्यं चोच्चं पङ्क्तिराहिनं,
सहै सकलं चोच्चं हस्तिगणेशं कर्णरश्मिं वक्त्रेन कराक्षं, तांहा एतन्नं भूषणं हरेण ये, हस्तीनां
पञ्चभूषणं हिरं करिष्ठे सकलं हरेणैव सहै सकलं वक्त्रेन भुजिष्ठे पात्रिणं न ।

दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९

४९ अ. । दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजः मन्दायते, तस्यामेव पाण्ड्या रघोः प्रतापं न विषेहिरे ॥
वाच्य—तेजसा मन्दायते, पाण्ड्याः न प्रतापः विषेहिरे ।

४९ । दक्षिणस्यां दिशि रवेः अपि तेजः मन्दायते मन्दं भवति ।
लोहितादित्वात् कषयप्रत्ययः 'वा कषयः' इत्यात्मनेपदम् । दक्षिणायने
तेजोमान्द्यादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः पाण्डूनां जनपदानां
राजानः पाण्ड्याः । पाण्डुर्यण्वक्तव्यः । रघोः प्रतापं न विषेहिरे न
सोढवन्तः । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य (अन्यनायकस्य
रघोः) महातुल्यो गम्यते ॥

४९ । दक्षिणायने सूर्योत्तरं तेजः कौण हरेण यात्र, किञ्च त्रयं दक्षिणदिक् गमनं
करिष्ठे, पाण्डूदेवो नृपतिरा तांहा एतन्नं भूषणं हरेण ये करिष्ठे पात्रिणं न ।

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।

ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५०

५० अ. । ते ताम्रपर्णीसमेतस्य महोदधेः सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं स्वं (सञ्चितं) यश इव तस्मै
निपत्य ददुः ॥ वाच्य—तैः ददे ।

५० । ते पाण्ड्याः ताम्रपर्ण्यां नद्या समेतस्य सङ्गतस्य महोदधेः
सम्बन्धि सञ्चितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् । 'सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये'
क्ली 'वरे त्रिषु' इत्यमरः । स्वं स्वकोयं सञ्चितं यश इव तस्मै रघवे निपत्य
प्रणिपत्य ददुः । यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसङ्गमे मौक्तिकोत्-
पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

५० । तांहा त्रयं चरणे अग्निपातपूर्वकं तांहातकं ताम्रपर्णीं नदीमण्डलं यश-
मण्डलं उद्गृह्य भूषणं सकलं अर्पणं करिष्ठे देन आपनादेन मण्डितं यशोवर्णानि दे अर्पणं
करिष्ठे ।

स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।

सर्गाविव दिशस्तस्याः शैलो मलयदर्दरो ॥ ५१

असह्यविक्रमः सच्चं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।

नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२

५१, ५२ अः । असह्यविक्रमः सः तटेषु आलीनचन्दनौ तस्याः दिशः स्तनी इव स्थितौ मलयददुंरौ शैलौ यथाकामं निर्विश्य उदन्वता दूरान्मुक्तं स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सच्चम् (पर्वतम्) अलङ्घयत् । वाच्य—असह्यविक्रमेण तेन मुक्तः स्रस्तांशुकः नितम्ब इव अलङ्घयत् ।

५१ । युग्ममेतत् । असह्यविक्रमः सः रघुः, तटेषु सानुषु आलीन-चन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ । ‘गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीचन्दनोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । स्तनपत्रे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ तस्याः दक्षिणस्याः दिशः स्तनी इव स्थितौ मलयददुंरौ नाम शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्य उप-भुज्य । ‘नि’शो भूतिभोगयोः’ इत्यमरः । उदकानि अस्त्र सन्तीति उदन्वान् उदधिः । ‘उदन्वानुदधौ च’ इति निपातः । उदन्वता दूरात् मुक्तं दूरतः त्यक्तम् । ‘स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन’ इति समासः । ‘पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः’ इत्यलुक् । स्रस्तांशुकं नितम्बम् इव स्थितं सच्चं सच्चाद्रिम् अलङ्घयत् प्राप्तः अतिक्रान्तो वा ॥

५१ : तटदेशेन चन्दन वारां परिव्याप्तं, दक्षिणदिक्कं स्तनपत्रेण शायं शोभमानं, मलयं च दक्षिणं नामकं शैलपर्वतं यथेच्छं उपगच्छात्पन्नं करिष्ये इत्यमर-विक्रमशायी रघुः, क्रमेण मलयपर्वतं आतिक्रम्य करिष्ये ; मनुजं दूरे मरिचं यावत्तत्र तत्र मलयपर्वतं गृहीतव्यं वनानां शुकं निवृत्त्यनन्तरं शायं अलङ्घयत् इत्येव ।

तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।

रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सच्चलम्न इवार्णवः ॥ ५३

५३ अः । अपरान्तजयोद्यतैः विसर्पद्भिः अनीकैः अर्णवः रामास्त्रोत्सारितोऽपि सच्चलम्न इव आसीत् । वाच्य—अर्णवेन रामास्त्रोत्सारितेन सच्चलम्नेन इव अभूयत् ।

५३ । सम्प्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह, तस्येति । अपरान्तानां पाशात्तानां जये उद्यतैः उद्युक्तैः । ‘अपरान्तास्तु पाशात्तपास्ते च सूर्य-रिकादयः’ इति यादवः । विसर्पद्भिः गच्छद्भिः तस्य रघोः अनीकैः सैन्यैः । ‘अनीकं तु रणे सैन्ये’ इति विश्वः । अर्णवः रामस्य जामदग्न्यस्य अस्त्रैः उत्सारितः परिसारितः अपि सच्चलम्न इव आसीत् । सैन्यं द्वितीयोऽर्णव इव अदृश्यत इति भावः ॥

५३ । मेहे गैरुप्रवाहं यत्नं पाशात्तपाशेन सकलं जयं करिते करिते पश्चिमा-भिमुखं गच्छति, तत्रैव बोध इत्येव, मनुजं परशुरामेन वाणेन दूरे अगमयितुं इच्छति इति, आचारं मलयपर्वते आदिशति मलयपर्वत इत्येव ।

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चमूरेणसूर्णप्रतिनिधौकृतः ॥ ५४

५४ अः । तेन भयोत्सृष्टविभूषाणां केरलयोषिताम् अलकेषु चमूरेणः सूर्णप्रतिनिधौकृतः ।
वाच्यं सः चमूरेण — प्रतिनिधौकृतवान् ।

५४ । तेन रघुणा भयेन उत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरल-
योषितां केरलाङ्गनानाम् अलकेषु चमूरेणः सेनारजः चूर्णस्य कुङ्कुमादि-
रजसः प्रतिनिधौकृतः एतेन योषितां पलायनं चमूनाञ्च तदनुधावनं
ध्वन्यते ॥

६० । केरलदेशेन काश्मिनीनां रघुमैत्रेय आश्रयनकनिष्ठं तत्रैव वेषभूषां छादित्वा
पलायितं नागिनं ; मैत्र-समुत्थितं धूमि केरलाङ्गनागणैः चूर्णकूटलेन पतितं हठधारा
रघुमैत्रेयं धूमिना वारां तांशाम् अलकावलीहं कुङ्कुमादि चूर्णैः अभावपूर्वकं करिणम्,
अद्वैतं मत्तं हठम् ।

मुरलामारुतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः ।

तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५

५५ अः । मुरलामारुतोद्धूतं कैतकं रजः तद्योधवारवाणानाम् अयत्नपटवासतामगमत् ॥
वाच्यं—मुरलामारुतोद्धूतेन कैतकेन रजसा...पटवासता अभामि ।

५५ । मुरला नाम केरलदेशेषु काचित् नदी । मुरवौति केचित्
पठन्ति । तस्याः मारुतेन उद्धूतम् उत्थापितं कैतकं कैतकीसम्बन्धि रजः
तद्योधवारवाणानां रघुभटकञ्चुकानाम् । 'कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री' इत्य-
मरः । अयत्नपटवासताम् अयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वम् अगमत् ।
'पिष्टातः पटवासकः' इत्यमरः ॥

६४ । केतकीपुष्पैः त्रेण सकल मुरगानामौर-पवनहिक्काणे विकीर्णं हठेन, रघु-
मैत्रेयं ग्राहयित्वा कञ्चुके मण्डपं हठधारा, तांशाम् अयत्नकं पटवासैः कार्या मण्डपं
करिणम् । (पटवासं गच्छत्येव चूर्णं, यद्वात्रा वस्त्रं श्रवणितं हठम्) ।

अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।

वर्षभिः पवनोद्धूतराजतालौवनध्वनिः ॥ ५६

५६ अः । चरतां वाहानां गात्रशिञ्जितैः वर्षभिः पवनोद्धूतराजतालौवनध्वनिः अभ्यभूयत ।
वाच्यं—गात्रशिञ्जितानि वर्षाणि तालवनध्वनिम् अभ्यभवन् ।

५६ । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् । 'वाजिवाहार्वागन्धर्व-
हयसैन्यवसतयः' इत्यमरः । गात्रशिञ्जितैः गात्रेषु शब्दायमानैः । कर्त्तरि
क्तः । 'गात्रसञ्जितैः' इति वा पाठः । सञ्जतेष्वन्तात् कर्मणि क्तः ।

वर्षभिः कवचैः बाह्यानां गात्रशिञ्जितैः गात्रध्वनिभिरित्यर्थः । “मर्चरः” इति पाठे मर्चरः मर्चरायमाणः इति ध्वनेर्विशेषणम् । पवनैः उद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिः अभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥

९७ । गमनकाले अश्वगणैः गात्रश्रितं वर्षमकणं हरेते निर्गतं खननानां शब्दद्वारा पवनसंशानितं ज्ञानवनेन मर्चरमकं टाकितं गेन ।

खर्जूरौस्कन्धनह्वानां मदोद्गारमुगन्धिषु ।

कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥५०॥

५० । खर्जूरौस्कन्धनह्वानां करिणां मदोद्गारमुगन्धिषु कटेषु पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः पेतुः ॥ वाच्य—शिलीमुखैः पेतुः ॥

५० । खर्जूरौष्णं दृष्टुमविशेषाणाम् । “खर्जूरः केतको ताली खर्जूरौ च दृष्टुमाः” इत्यमरः । स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु । ‘अस्त्रो प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखावधेस्तरोः’ इत्यमरः । नह्वानां बह्वानां करिणां मदोद्गारेण मदस्त्रावेण सुगन्धिषु । ‘गन्धस्य’ इत्यादिना इकारः । कटेषु गण्डेषु पुन्नागेभ्यः नागकेशरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणि विहाय । ख्यवलोपे पञ्चमी । शिलीमुखाः अलयः पेतुः । ‘अलिवाणो शिलीमुखा’ इत्यमरः । ततोऽपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥

९१ । अनिवृत्तं पूमागं पूष्णं तागं करिणां खर्जूरं वृक्षं कटपट्टेन वक्त्रं इन्द्रिगणैः समक्षारा-श्रवणितं गण्डश्लेणे आश्रितं वज्रितं नागिन ।

अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ ।

अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥५८॥

५८ अः । उदन्वान् रामाय अभ्यर्थितः (सन्) अवकाशं ददौ किल, रघवे तु अपरान्तमहीपालव्याजेन करं ददौ ॥ वाच्य—उदन्वता अभ्यर्थितेन (सता) अवकाशः ददौ, करः ददौ ।

५८ । उदन्वान् उदधिः रामाय जामदग्न्याय अभ्यर्थितः याचितः सन् अवकाशं स्थानं ददौ किल । किलेति प्रसिद्धौ । रघवे तु अपरान्त-महीपालव्याजेन करं बलिं ददौ । ‘बलिहस्तांशवः कराः’ इत्यमरः । अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्त्तित्वात् तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तलोपचारः । करदानञ्च मौल्या, न तु याञ्जयेति रामाद्रवोक्तार्थः ॥

अत्र पौराणिकी वार्ता—पुरा किल चन्द्रियगणं वृमकेतुर्भगवान् परशुरामः शङ्करदर्शकुठाराद्यैः निर्जितां समसागरचुम्बितां पृथ्वीं महर्षेयं कश्यपाय ददौ । ततः सः स्वदत्तायां तस्यां वासस्थानुचितत्वात् सागरसमीपं गत्वा कियत् स्थानं प्रार्थितवान्, लब्ध्वा च तत् निर्मित-पर्वणालायः सुवास इति ॥

৫৮। সমুদ্র পরশুরামের প্রার্থনামুসারেই তাঁহাকে বাসস্থান দিয়াছিল, কিন্তু সেই সমুদ্র পাশ্চাত্য নরপতিগণের বাপদেশে রঘুকে কল্য ঐদান করিল।

মস্বেভরদনোক্তীর্ণব্যক্তাবিক্রমলক্ষণম্ ।

ত্রিকূটমেব তত্রোজ্জৈর্জয়স্তম্ভ' চকার সঃ ॥৫৯

৫৯। তত্র সঃ মস্বেভরদনোক্তীর্ণব্যক্তাবিক্রমলক্ষণং ত্রিকূটমেব তত্রোজ্জৈর্জয়স্তম্ভ' চকার ॥ বাণ্য—
তেন...লক্ষণঃ ত্রিকূট এব জয়স্তম্ভঃ চক্রে ।

৫৯। তত্র সঃ রঘুঃ, মস্তানাম্ ইমানাং রদনোক্তীর্ণানি দস্তস্তানি
এব। ভাবে স্তম্ভঃ। ব্যক্তানি স্কুটানি বিক্রমলক্ষণানি পরাক্রমচিহ্নানি
বিজয়বর্ণাধলিস্থানানি যস্মিন্ তং তদ্ব্যক্তং ত্রিকূটম্ এব তত্রোজ্জৈর্জয়স্তম্ভ'
চকার। গাঢ়দস্তপ্রহারস্থিকূটোদ্ভিরেবোক্তীর্ণবর্ণস্তম্ভ' ইব রঘোজ্জৈর্জয়স্তম্ভো
স্মৃদিত্যর্থঃ ॥

৬০। তথাকার ত্রিকূটে পর্বতের গায়ে তাঁহার মত ভক্তিগণের দস্তাবাতের চিহ্ন-
সকল, প্রস্তর-খোদিত বিক্রম-বর্ণনাশূচক অক্ষরসকলের দ্বারা শোভিত হওয়ায়, মনে
হইল—তিনি যেন ত্রিকূটে পর্বতকে নিজ অশ্রুতুল্যরূপ করিলেন।

পারসীকাস্ততো জৈতু' প্রতস্থ্যে স্থলবর্ম'না ।

ইন্দ্রিয়াখ্যানিব রিপূ'স্তত্বজ্ঞানেন সংযমী ॥৬০

৬০। ততঃ সংযমী (সঃ) তত্বজ্ঞানেন ইন্দ্রিয়াখ্যান্ রিপূ'নিব পারসীকান্ জৈতু' স্থলবর্ম'না
প্রতস্থ্যে ॥ বাণ্য—সংযমিনা প্রতস্থ্যে ।

৬০। ততঃ সঃ রঘুঃ, সংযমী যোগী, তত্বজ্ঞানেন ইন্দ্রিয়াখ্যান্ ইন্দ্রিয়-
নামকান্ রিপূ'ন ইব পারসীকান্ রাস্তঃ জৈতু' স্থলবর্ম'না প্রতস্থ্যে, ন তু
নেদিষ্টে নাপি জলপথে, সমুদ্রযানস্য নিষিদ্ধত্বাদিত্যি ভাবঃ ॥

৬০। অনন্তর, সংযমী ব্যক্তি যেমন রিপুগণকে জয় করিবার জন্য তত্ত্বজ্ঞান
অবলম্বন করেন, রঘুও তেমনি পারসীকগণকে জয় করিবার জন্য স্থলপথে অগ্রসর
হইলেন।

যবনৌমুখপদ্মানাং সেহৈ মধুমদং ন সঃ ।

বালাতপমিবাভানামকালজলদৌদয়ঃ ॥৬১

৬১। সঃ যবনৌমুখপদ্মানাং মধুমদং ন সেহৈ, (কিমি ?) অকালজলদৌদয়ঃ অভানানাং বালাতপ-
মিষ ॥ বাণ্য—তেন মধুমদঃ ন সেহৈ, অকালজলদৌদয়েন বালাতপ ইব।

৬১। সঃ রঘুঃ, যবনীনাম্ যবনস্কোণাম্। 'জাতিরস্বীবিষয়াদ্যো-
পধাত্' ইতি ভোষ্। মুখানি পদ্মানি ইব মুখপদ্মানি, উপমিতসমাসঃ,

तेषां मधुना मध्येन यः मदः मदरागः । कार्यकारणभावयोरभेदेन निर्देशः ।
तं न वेहे । कमिव ? अकाले प्रातृङ् व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रायेण
प्रातृषि पद्मविक्राशस्याप्रसक्तत्वात् अजानां सम्बन्धिनं बालातपम् इव ।

७० । येमन अकस्मात् येव उठिग्न पद्ममकल्लेन उपर निपतिउ बाणरूपाअडाके
बिनुष्ठ करे, तेमनि रघू वरनौगलेन मूखपद्मेन मञ्जपानजनित (आरक्त) अडाके
बिनुष्ठ करिनेन । (अर्थात् रघूव हस्ते पति पूव अङ्गुति विनष्टे इष्टात्र वरनौगलेन
मञ्जपान निवृत्त इहेन) ।

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्रभूत् ॥६२॥

६२ अः । तस्य अश्वसाधनैः पाश्चात्यैः (सह) रजसि शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे सति तुमुलः
संग्रामः अभूत् ॥ वाच्य—तुमुलेन संग्रामेण अभावि ।

६२ । तस्य रघोः, अश्वसाधनैः वाजिसैन्यैः । 'साधनं सिद्धिसैन्ययोः'
इति हैमः । पश्चाद्भवेः पाश्चात्यैः यवनेः सह । 'दक्षिणापसातपुरसस्त्यक्'
सहार्थे ढृतोया । शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि तेषां कूजितैः शब्दैः ।
'शार्ङ्गं पुनर्धनुषि शार्ङ्गिणः । जये च शृङ्गविहितं चापेऽप्याह विशेषतः ॥'
इति केशवः । अथवा शार्ङ्गैः शृङ्गसम्बन्धिभिः कूजितैः विज्ञेयाः अनुमेयाः
प्रतियोधा प्रतिभटाः यस्मिन् तस्मिन् रजसि तुमुलः संग्रामः सङ्कुलं युद्धम्
अभूत् । 'तुमुलं रणसङ्कुलं' इत्यमरः ॥

७२ अश्वारोहौ पांशुता वनगणेर सहित रघूव भौषण मंशान बाणिन तथन
रणक्षेत्रे एत अधिक धूनि उठिन ये, केवन कोदण्टकार द्वारा विपक्षनेना टेना
गहेते नागिन ।

भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलेर्महौम् ।

तत्सार सरघाव्याप्तैः स चौद्रपटलैरिव ॥६३॥

६३ अः । सः भङ्गापवर्जितैः श्मश्रुलेः तेषां शिरोभिः सरघाव्याप्तैः चौद्रपटलैरिव महौ तत्सार ॥
वाच्य—तेन महौ तत्सार ।

६३ । सः रघुः, भङ्गापवर्जितैः वाणविशेषकृतैः । 'क्षुब्धोदलफलो
भङ्गः' इति यादवः । श्मश्रुलेः प्रहृष्टमुखरोमवद्भिः । 'सिन्धादिभ्यश्च' इति
लच्प्रत्ययः । तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः, सरघाभिः मधुमक्षिकाभिः
व्याप्तैः । 'सरघा मधुमक्षिका' इत्यमरः । क्षुद्राः सरघाः । 'क्षुद्रा व्यङ्गा
नटो वेम्भा सरघा कण्टकारिका' इत्यमरः । क्षुद्राभिः कृतानि चौद्राणि

मधुनि । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । 'क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज्' इति संज्ञायामञ्प्रत्ययः । तेषां पटलैः सञ्चयेः इव । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे कुण्डसि सञ्चये । पटिके परिवारे च' इति हैमः । महीं तस्तार आच्छादयामास ॥

७७ । त्रिभिः भग्ननामक अस्त्रं द्वारां यवनगणैश्च मूञ्छं क्षिप्रं करिष्यां कृतम आच्छन्नं करि-
णेन, एव सकलं अस्त्रं यवनमूञ्छं मधुमक्षिकापूर्णं मधुच्छेदकं शत्रुं अशुद्धं हरेत् ।

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥६४॥

६४ अः । शेषाः अपनीतशिरस्त्राणाः तं शरणं ययुः, हि (तथाहि)—महात्मनां संरम्भः प्रणिपात-
प्रतीकारः (भवति) ॥ वाच्य...शेषैः...शिरस्त्राणैः, सः शरणं यये । संरम्भेन प्रणिपातप्रतीकारेण
(भूयते) ।

६४ । शेषाः कृतावशिष्टाः, अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षाः
सन्तः । 'शीर्षकम् । शीर्षण्यञ्च शिरस्त्रे' इत्यमरः । शरणागतलक्ष-
मेतत् । तं रघुं शरणं ययुः । तथाहि—महात्मनां संरम्भः कोपः । 'संरम्भः
सम्भवे कोपे' इति विश्वः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारः यस्य सः ।
महतां परकीयमौहत्यमेवासङ्घं न तु जीवितमिति भावः ॥

७९ । इतावशिष्टे यवनैश्च शिरस्त्राणं अपनीतं (नागेश्वर) करिष्यां तौ शत्रुं गद-
पत्रेण गच्छेत्, कारणं प्रणिपातहे महाशक्तिगणैः कोपशान्तिरुपेक्ष्य ।

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्त्रोर्णाजिनरत्नासु द्राक्षाबलयभूमिषु ॥६५॥

६५ अः । तद्योधाः आस्त्रोर्णाजिनरत्नासु द्राक्षाबलयभूमिषु मधुभिः विजयश्रमं विनयन्ते स्म ॥
वाच्य—तद्योधैः विजयश्रमः विनीयते स्म ।

६५ । तस्य रघोः, योधाः भटाः, आस्त्रोर्णानि अजिनरत्नानि चर्म-
श्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षाबलयानां भूमिषु । 'मृद्वौका गोस्तनौ द्राक्षा
स्त्राक्षौ मधुरवेति च' इत्यमरः । मधुभिः द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैः, विजय
श्रमं युद्धखेदं, विनयन्ते स्म अपनोतवन्तः । 'कर्तृस्थे चाश्वरोरे कर्मणि'
इत्यात्मनेपदम् । 'लट् स्ते' इति भूतार्थे लट् ॥

७९ । तौ शत्रुं गैश्च गणैः आकाशतापरिवेष्टितं भूमिं उन्मूल्य चर्याग्नं विद्धुं करिष्यां
सुरागात्रपूर्वकं युद्धप्रवृत्तिं परिश्रमं पूर्य करिष्येति भाविनः ।

ततः प्रतस्थे कौवेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुसैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥६६

६६ अ. । ततो रघुः भास्वानिव शरैः उसैरिव उदीच्यान् रसानिव उद्धरिष्यन् कौवेरीं दिशं प्रतस्थे ॥ वाच्य—रघुणा भास्वता इव उद्धरिष्यता कौवेरीं दिक् प्रतस्थे ।

६६ । ततः रघुः, भास्वान् सूर्यः इव, शरैः वाणैः, उसैः किरणैः इव । ‘किरणोऽस्त्रमयखांशुगभस्तिष्ठणिष्ठण्ययः’ इत्यमरः । उदीच्याम् उदग्भवान् नृपान्, रसान् उदकानि इव उद्धरिष्यन्, कौवेरीं कुबेरसम्बन्धिनीं दिशम् उदीचीं प्रतस्थे । अनेकेनेवशब्दे नेयमुपमा । यथाह दण्डो—‘एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा’ इति ॥

७७ । अनन्तर, सूर्या वेमन किरण द्वारा पृथिवीतः रस आकर्षण करिवार अष्ट उद्धरात्रण अवलम्बन करेन, मेहेकण रघूः शर द्वारा उद्धरिष्यन् उन्निगतिके उन्नत करिवार अष्ट उद्धरात्रिभूत्वे वाचा करिनेन ।

विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

दुधुवर्बाजिनः स्तम्भान् लम्नकुङ्कुमकेसरान् ॥६७

६७ अ. । सिन्धुतीरविचेष्टनैः विनीताध्वश्रमाः तस्य बाजिनः लम्नकुङ्कुमकेसरान् स्तम्भान् दुधुवः ॥ वाच्य—विनीताध्वश्रमैः बाजिभिः... के सराः स्तम्भाः दुधुविर ।

६७ । सिन्धुनाम काश्मोरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः । ‘देशे नदविशेषेऽस्यो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्’ इत्यमरः । सिन्धोः तीरे विचेष्टनैः शङ्खपरिवर्त्तनैः विनीताध्वश्रमाः, तस्य रघोः बाजिनः श्रमाः, लम्नाः कुङ्कुमकेसराः कुङ्कुमकुसुमकिञ्चल्काः येषां तान्, यथा लम्नकुङ्कुमाः केसराः सटाः येषां तान् । ‘अथ कुङ्कुमम् । काश्मोरजम्’ इत्यमरः । ‘केसरो नागकेसरे । सुरङ्गसिंहयोः स्तम्भकेशेषु वकुलद्रुमे । पुन्नागवृक्षे किञ्चल्ले स्यात्’ इति हेमः । स्तम्भान् कायान् । ‘स्तम्भः प्रकाण्डे कायेऽसि विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपि समूहे व्यङ्ग्ये च’ इति हेमः । दुधुवः कम्पयन्ति स्म ॥

७९ । तांशर अश्वगण काश्मोरदेशे प्रवाहित सिन्धुनदीतरे गाढावनूत्तन द्वारा गणश्रम दूर करिना तांशर तीरजात कुङ्कुमरज्जोरजित केशरयुक्त ककदमन विकम्पित करिते नागिन ।

तत्र ह्यणाबरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।

कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥६८

६८ अः । तत्र भर्तृषु व्यक्तविक्रमं रघु, चेष्टितं वृथापरोधानां कपोलपाटलादिषु बभूव ॥ वाच्य—
व्यक्तविक्रमेण रघु, चेष्टितेन...देशिना बभूव ।

६८ । तत्र उदीच्यां दिशि, भर्तृषु व्यक्तविक्रमं भर्तृवधेन स्फुटपरा-
क्रममित्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः, वृथाः जनपदाख्याः क्षत्रियाः
तेषाम् अवरोधाः अन्तःपुरस्त्रियः तानां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नः
ताडनादिकृतावृष्टस्य आदेशि उपदेशकं बभूव । अथवा पाटलः आदेशो
आदेशो यस्य तत् बभूव, स्वयं लेख्यायते इत्यर्थः ॥

७८ । उद्योगमेषु वृण्वतीषु पुरुषगणेषु उपरं तेषु एकपुं विक्रमं अत्रापि करिणम्
ये, ताहामेषु अन्तःपुरवासिनी पञ्चोत्तरी (पञ्चोत्तरी कपोले कपोलं करिणं) निजं
निजं कपोलमेषु वृण्वतीषु करिणम् ।

काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनौखराः ।

गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटेः सार्द्धमानताः ॥ ६९

६९ अः । काम्बोजाः समरे तस्य वीर्यं सोढुम् अनौखराः सन्तः गजालानपरिक्लिष्टैः अक्षोटेः
सार्द्धम् मानताः ॥ वाच्य—काम्बोजैः अनौखरैः मानतैः (भूयते) ।

६९ । काम्बोजाः राजानः, समरे तस्य रघोः वीर्यं प्रभावम् । 'वीर्यं
तेजःप्रभावयोः' इति हैमः । सोढुम् अनौखराः असक्ताः "सन्तः, गजानाम्
अलानं बन्धनम् । भावे ल्युटि 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वम् । तेन परि-
क्लिष्टैः परिच्यतेः अक्षोटेः वृक्षविशेषैः सार्द्धम् मानताः ।

७९ । काश्चाज्जलनौष राजानां युद्धे रघुं वीर्यं मष्ट करिष्ये पात्रिण ना ; रघुं
हस्तिमकलं वीरिणं वीरिणं तथाकारं अक्षोटे वृक्षमकलं (आध्वरोटे गच्छ) येन
नतं हरेत्तच्छिन्ना, ताहारां नतं हरेत्तच्छिन्ना पडिम् ।

तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविधः शश्वत् नोत्सकाः कोशलेखरम् ॥ ७०

७० अः । तेषां सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः एव उपदा शश्वत् कोशलेखरं विविधः,
उत्सकाः न (विविधः) ॥ वाच्य—सदश्वभूयिष्ठः तुङ्गः द्रविणराशिभिः उपदेः कोशलेखरः विविधः,
न उत्सकैः ।

७० । तेषां काम्बोजानां, सन्निः अश्वैः भूयिष्ठाः बहुलाः तुङ्गाः द्रवि-
णानां हिरण्यानाम् । 'हिरण्यं द्रविणं शुभ्रम्' इत्यमरः । राशयः एव
उपदाः उपायनानि । 'उपायनमुपगच्छमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः ।
कोशलेखरं कोशलदेशाधिपतिं तं रघुं, शश्वत् असक्तत् विविधः । 'सुहुः

पुनः पुनः शश्वदभीष्टमसक्तस्तमाः' इत्यमरः । तथापि उत्सेकाः गर्वासु न विविशुः, सत्यपि गर्वकारणे न जगर्व इत्यर्थः ॥

१० । तांशोर (कांशान्नपतिगणेर) अर्धे उ० रु० अश्वरुहं स्वर्णगङ्गापूर्णं उ० शोर निरुद्धं, तांशोर निकटे उपस्थित इहेन वटे, किञ्च त्रपुर मने अहङ्कार एवेन करिते पात्रे नाहे ।

ततो गौरीगुरुं शैलमारोहाश्वसाधनः ।

वर्षयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेषुभिः ॥ ७१

७१ अ. । ततः अश्वसाधनः सन् (सः) गौरीगुरुं शैलम् उद्धूतैः धातुरेषुभिः तत्कूटान् वर्षयन्निव आरोह । वाच्य—अश्वसाधनेन वर्षयता इव गौरीगुरुः शैलः आरोहते ।

७१ । ततः अनन्तरम् अश्वसाधनः सन्, गौर्याः गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम्, उद्धूतैः अश्वखुरोद्धूतैः धातूनां गैरिकादीनां रेषुभिः तत्कूटान् तस्य शृङ्गाणि । 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । वर्षयन् इव आरोह । उत्पतद्गुलिदर्शनाद्गिरिशिखरद्विभ्रमो जायते इति भावः ॥

१० । अनन्तरं त्रपु अश्वारोही सेनापतिगण हिमाचल आरोहणं करिणेन ; तत्र तत्र गैरिकादि धातु अश्वखुरे विदग्धितं ७ शृङ्गाकारे गगनमगुले उथित इत्यत्र आन इहेन येन हिमाचलेश्वरं शृङ्गमालां वृद्धिं पश्येत्तच्छे ।

शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।

गुहाशयानां सिंहानां परिव्रज्यावलोकितम् ॥ ७२

७२ अ. । तुल्यसत्त्वानां गुहाशयानां सिंहानां परिव्रज्यावलोकितं सैन्यघोषेऽपि असंभ्रमं शशंस ॥ वाच्य—परिव्रज्यावलोकितेन शशंसे ।

७२ । तुल्यसत्त्वानां सैन्येः समानबलानां गुहासु शिरते इति गुहाशयाः तेषाम् । 'अधिकरणे श्रुतेः' इत्यच्प्रत्ययः । 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवघातविले गुहा' इत्यमरः । सिंहाणां इरीणाम् । 'सिंहो मृगन्दः पञ्चास्यो इर्यश्चः केशरी हरिः' इत्यमरः । सम्बन्धि परिव्रज्या पराव्रज्या अवलोकितं शयित्वेव शीवाभङ्गेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेनाकलकले सम्भ्रमकारणे सत्यपि असम्भ्रमम् अन्तःक्षोभविरहितम् । नञः प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समास इच्छते । शशंस कथयामास, सैन्येभ्य इत्यर्थास्तभ्यते । वाञ्छयेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः । असम्भ्रान्तत्वे हेतुः तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्भिरेतीति भावः ॥

१२ । ठूनावलगाणी शशांश्री सिंशगण सैन्धवकाणांश्च सुनिशोऽपि जीत इहेन न, केवलं घाटं क्रियते न हेतुं त्रिकं ताकाहेन प्रेक्षितम् ।

भूर्जेषु मर्मरौभूताः कौचकध्वनिहेतवः ।

गङ्गाशौकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिधिविरे ॥ ७३

७३ अः । भूर्जेषु मर्मरौभूतैः कौचकध्वनिहेतवः गङ्गाशौकरिभिः मरुतः मार्गे तं सिधिविरे ॥
वाच्य—मर्मरौभूताः कौचकध्वनिहेतुभिः गङ्गाशौकरिणः मरुद्भिः स सिधिवे ।

७३ । भूर्जेषु भूर्जपत्रेषु । 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक् चर्मिका मता' इति यादवः । मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः । 'मर्मरः शुष्कपर्णानाम्' इति यादवः । अथ च शुक्तादिशब्दवद्गुणिनि वर्तते, प्रयोज्यते च—'मर्मरै-
रगुरुधूपगन्धिभिः' इति, अतः मर्मरौभूताः मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः ।
कौचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः श्रोत्रसुखाश्च इति भावः ।
गङ्गाशौकरिणः श्रोतला इत्यर्थः । मरुतः वाताः मार्गे तं सिधिविरे ॥

११० । भूर्जपत्र-मर्मरौ भुजम् भुजम् मर्मरम् ७ वस्त्रम् छिद्ये (वीणां श्रोत्रं मधुरं मर्मरं छेदितं करिष्ये) एवं श्रोत्रश्रोत्रं जनकनामकं मर्मरं कर्तुं करिष्ये, मर्मरं श्रोत्रं श्रोत्रं-
पत्रं रघुक सेवां करिष्ये नागिनि ।

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।

दृषदो वासितोत्सङ्गा निषस्मृगनाभिभिः ॥ ७४

७४ अः । सैनिकाः नमेरूणां छायासु निषस्मृगनाभिभिः वासितोत्सङ्गाः दृषदः स्वध्यास्य
विशश्रमुः ॥ वाच्य—सैनिकैः विशश्रमुः ।

७४ । सैनिकाः सेनायां समवेताः । प्राग् दृतीयष्टकप्रत्ययः । नमेरूणां
सुरपुत्रागानां छायासु निषस्मानां दृषदुपविष्टानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां
नाभिभिः वासितोत्सङ्गाः सुरभिततलाः दृषदः शिलाः, स्वध्यास्य अधिष्ठाय ।
'अधिष्ठोऽस्यां कर्म' इति कर्म । दृषत्, अधिष्ठाय इत्यर्थः । विशश्रमुः
विश्रान्ताः ।

१११ । तौ शरं मृगगणं, नमेरूणां छायां मृगगणं अवशान्तेषु मृगनाभिगणं
स्वाभित तलां वनिषां विश्रामं करिष्ये नागिनि ।

सरलासक्तमातङ्गयेवैयस्फुरितत्विषः ।

आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमक्षेहदीपिकाः ॥ ७५

७५ अः । सरलासक्तमातङ्गयेवैयस्फुरितत्विषः औषधयः नक्तं नेतुः अक्षेहदीपिका आसन् ॥
वाच्य—स्फुरितत्विषः औषधिभिः अक्षेहदीपिकाभिः अभूयत ।

७५ । सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि यानि मातङ्गानां गजानां

श्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि कण्ठशृङ्खलानि । 'श्रीवाभ्योऽण् च' इति चकारात् टञ्प्रत्ययः । तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभासः ओषधयः ज्वलन्तः ज्योतिर्लताविशेषाः, नक्तं रात्रौ, नेतुः नायकस्य रघोः, अस्त्रेहदीपिका तैलनिरपेक्षाः प्रदीपाः आसन् ॥

१६। उवधिसकल, राजिकाने देवदाक्रवृक्षे वक्क गात्रक्षेत्र कर्छुश्रु मुञ्जने निज क्षोतिः अतिकलित करिषा दिना देडलेई सेनानायक रघुर अदीपेन काया करिण ।

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।

गजवर्ष्मं किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६

७६ अः । तस्य उत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः देवदारवः किरातेभ्यः गजवर्ष्मं शशंसुः ॥ वाच्य—क्षतत्वग्भिः देवदारभिः शशंसे ॥

७६। तस्य रघोः, उत्सृष्टेषु उज्झितेषु निवासेषु सेनामिवेशेषु कण्ठ-रज्जुभिः गजघ्नैः क्षताः निष्पिष्टाः त्वचः येषां ते देवदारवः, किरातेभ्यः वनचरेभ्यः गजानां वर्ष्मं प्रमाणम् 'वर्ष्मं देहप्रमाणयो' इत्यमरः । शशंसुः कथितवन्तः । देवदारु-स्कन्धत्वक्क्षतेर्गजानामौन्नत्यमनुमीयते इत्यर्थः ॥

१७। रघू षे सकल खान हहेते शिविर ठुगिषा छणिनेन, सेई सकल खानेर देवदाक्रवृक्षेर गात्रे उाहार हस्तिगणेर कर्छुरज्जूर धर्षणछिक्क नेथिषा किरातगण हस्तिगणेर उक्कता बुक्किते पारिण ।

तत्र जन्मं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षे पण्णीयाश्मनिष्ये षोऽपतितानलम् ॥ ७७

७७ अः । तत्र रघोः पर्वतीयैः गणैः सच्च नाराचक्षे पण्णीयाश्मनिष्ये षोऽपतितानलम् षोरं जन्मम् अभूत् ॥ वाच्य—पतितानलेन घोरं जन्मेन अभवि ॥

७७। तत्र हिमाद्रौ, रघोः, पर्वते भवैः पर्वतीयैः । 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः । गणैः उत्सवसङ्केताख्यैः सप्तभिः । गणाननुत्सवसङ्केतानजयत् सप्त पाण्डवः' इति महाभारते । नाराचानां वाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिन्दिपालानाम् अश्मनाच्च निष्ये षेण सङ्घर्षेण उत्पतिताः अनलाः यस्मिन् तत् तथोक्तम् । 'क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफलः' इति यादवः । घोरं भीमं, जन्मं युद्धम् अभूत्, युद्धमायोधनं जन्मम् इत्यमरः ॥

११। पर्वतवासी उवसवसङ्केतादि सष्ठगणेर सहित सेईशूल रघुर ठुगुल वृक्क हहेन ; सेई युद्धे नाराच उ भिन्दिपाल अज्जित अज्ज उ शिलाथण्ड सकलेन परम्पर संधर्षणे अश्रिफूलिज निर्गत हहेते लागिण ।

शरैरुःसवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।

जयोदाहरणं बाह्योर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७८

७८ अ. । स शरैः उत्सवसंकेतान् विरतोत्सवान् कृत्वा किन्नरान् बाह्योः जयो-
दाहरणं गापयामास ॥ वाच्य—तेन किन्नराः गापयामासिरे ।

७८ । सः रघुः, शरैः वाणैः, उत्सवसङ्केतान् नाम गणान् विरतोत्सवान्
कृत्वा, जित्वा इत्यर्थः । किन्नरान् बाह्योः स्वभुजयोः जयोदाहरणं जय
ख्यापकं प्रबन्धविशेषं गापयामास । 'मतिबुद्धि—' इत्यादिना किन्नराणां
कर्मात्मम् ।

उदाहरण-लक्षणमुक्तं शास्त्रकारेण, यथा—“येन केनापि कालेन गद्यपद्यसम-
न्वितम् । जयत्युपक्रमं मालिन्यादिग्रामविचित्रितम् । तदुदाहरणं नाम विभक्त्य-
दाह्यसंयुतम् ॥”

१८ । शत्रुगणं बाह्या उद्भवगणैर्गणकैः निरुद्भव (पराजित) करिष्या, किन्नरगणकैः
तिभिर्बह्वैर्गणैर्गणकैर्गणकैः निरुद्भव करिष्येति ।

परस्परं विज्ञातस्ते उपायनपाणिषु ।

राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९

७९ अ. । तेषु उपायनपाणिषु परस्परं राज्ञा हिमवतः सारो विज्ञातः,
हिमाद्रिणा च राज्ञः सारो विज्ञातः ॥ वाच्य—परस्परं राज्ञा सारं विज्ञातवान्,
हिमाद्रिश्च सारं विज्ञातवान् ॥

७९ । तेषु गणेषु उपायनयुक्ताः पाणिषु येषां तेषु सत्सु परस्परं
अन्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारः धनरूपः विज्ञातः, हिमाद्रिणा अपि राज्ञः
सारः बलरूपः विज्ञातः । एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्थत्वं गणानामभूत-
पूर्वैश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

१९ । तेनैव सकल पार्श्वतीक्ष्णैः उपलोक्य लक्ष्यैः रघुः निकटं उपस्थित
इहेति, महाराज रघु, हिमालयेन कतदत्र ऐश्वर्यं तां वृत्तिं पारिजितेन, हिमालयेन
रघुः कतदत्र वीर्यं तां जानिते पारिजितेन ।

तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरोह सः ।

पौलस्त्यतुलितस्याद्रे रादधान इव ह्रियम् ॥ ८०

८० अ. । सः तत्र अक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्य पौलस्त्यतुलितस्य अद्रेः ह्रियम्
आदधान इव अवरोह ॥ वाच्य—तेन आदधानेन इव अवरोह ॥

८० । सः रघुः, तत्र हिमाद्री, अक्षोभ्यम् अष्टमं यशोराशिं निवेश्य
निधाय पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्य ह्रियम्
आदधानः जनयन् इव अवरोह अवततार, कैलासमगलैव प्रतिनिवृत्त
इत्यर्थः । न हि शूराः परेण पराजितमभियुज्यन्ते इति भावः ॥

पौराणिकी कथा ।—एकदा रात्रौ मद्गर्वात् कैलासपर्वतमुत्तोलयामास ; तत्र प्राक् प्रणयकलहकुपिता पार्वती सती सन्तप्ता शिवं स्वयं समालिलिङ्ग ; अशुनयं विना प्रियाशोकोपशमने रावण एव कारणमिति मत्वा महादेवः सातिशयं प्रीतो बन्धवेत्यादिपौराणिकी वार्ता अशुसन्धेया ॥

८० । तत्र, हिमालये अक्षयकीर्तिं शशिना अवउदण करिणन । रावणकर्षक उडोलित कैलासपर्वतके तनि पत्रिताग कविशोभे मेन ताशके लज्जा मिश्र आगिमेन ।

चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।

तद्गजालानतां प्राप्तेः सह कालागुरुदुःखैः ॥ ८१

८१ अ. । तस्मिन् तीर्णलौहित्ये सति प्राग्ज्योतिषेश्वरः तद्गजालानतां प्राप्तेः कालागुरुदुःखैः सह चकम्पे ॥ वाच्य—प्राग्ज्योतिषेश्वरेण चकम्पे ।

८१ । तस्मिन् रघौ तीर्थो लौहित्यो नाम नदी येन तस्मिन् तीर्थलौहित्ये सति, प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानाम् ईश्वरः तस्य रघोः गजानाम् आलानतां प्राप्तेः कालागुरुदुःखैः कृष्णागुरुदुःखैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥

८१ । तनि लौहित्य (रूपपूत्र नदी) पार हहेने पत्र, तांशर इतिगणन कर्षकञ्च आकर्षणे येन तांशर कालागुरु वृक्षजकल कम्पित हहेते लागिन, प्राग्ज्योतिषेश्वर अधीश्वरते तेमनि (रघुव भये) कम्पित हहेनेन ।

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्

रथवर्त्मरजोऽप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२

८२ अ. । सः रुद्धार्कम् अधारावर्षदुर्दिनम् अस्य रथवर्त्मरजोऽपि न प्रसेहे, पताकिनीं कुत एव प्रसेहे ॥ वाच्य—तेन न प्रसेहे, पताकिनीं प्रसेहे ॥

८२ । सः प्राग्ज्योतिषेश्वरः, रुद्धार्कम् आहतसूर्यम्, अधारावर्षश्च तत् दुर्दिनञ्च धारावृष्टिं विना दुर्दिनोभूतम् अस्य रघोः रथवर्त्मरजः अपि न प्रसेहे, पताकिनीं सेनां कुत एव प्रसेहे ? न कुतोऽपीत्यर्थः ॥

८२ । तत्र सैमल्ये अताप मय करी दूरे थाकूक, प्राग्ज्योतिषपति त्रघुव रथोथित धूलिराशि दर्शनेह तये अधीर हहेनेन । केनना, सेह धूलिराशि विनी वर्षणेह मेघाच्छर दुर्दिनेन आर सूर्यामण्डल टाकिना केनिशाछिन ।

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरोध येः ॥ ८३

८३ अ. । कामरूपाणाम् ईशः अत्याखण्डलविक्रमं तं भिन्नकटैर्नागैः भेजे, येः अन्यानुपरोध ॥ वाच्य—ईशेन...विक्रमः सः भेजे, अन्ये उपरोधधरे ॥

૮૩ । કામરૂપાણાં નામ દેશાનામ્ ईशः, અત્યાલ્પલવિક્રમમ્
અતોન્દ્રપરાક્રમં તં રघु, મિત્રાઃ સ્ત્રવન્મદાઃ કટાઃ ગણ્ઠાઃ યેષાં તૈઃ નાગેઃ
ગજૈઃ સાધનેઃ મેજિ, નાગાન્ દત્ત્વા શરણં ગત ઇત્યર્થઃ । કીદૃશૈર્નાગૈઃ ?
યૈઃ અન્યાન્ રघुવ્યતિરિક્તાન્ નૃપાન્ ઉપરોધ પરાસ્તવાન્ । શૂરાણામપિ
શૂરો રघुઃ ઇતિ ભાવઃ ॥

૮૭ । કામરૂપેશ્વરે વે મકમ મદમઠ માદરજર પ્રતાપે અઞ્જાં રાજાકે
આક્રમણ કરિત્તન, એકાદ્ય મેદે મકલ માદર ઉપશર વિશા સુત્રવ્યવિક્રમી રघુ
નરનાપત્ર દર્શનન ।

કામરૂપેશ્વરસ્તસ્ય હેમપીઠાધિદેવતામ્ ।

રત્નપુષ્પોપહારેણ ક્ષાયામાનર્ચ પાદયોઃ ॥ ૮૪

૮૪ અઃ । કામરૂપેશ્વરઃ હેમપીઠાધિદેવતાં તસ્ય પાદયોશ્ચાર્યા રત્નપુષ્પોપહારેણ
આનર્ચ ॥ વાચ્ય—કામરૂપેશ્વરેણ હેમપીઠાધિદેવતા પાદયોશ્ચાર્યા આનર્ચ ॥

૮૪ । કામરૂપેશ્વરઃ હેમપીઠસ્ય અધિદેવતાં તસ્ય રઘોઃ પાદયોઃ
કનકમયપાદપીઠયાપિનીં કાન્તિં રત્નાનિ એવ પુષ્પાણિ તેષામ્ ઉપહારેણ
સમર્પણેન, આનર્ચ અર્ચયામાસ ॥

૮૪ । કામરૂપેશ્વર, સ્વર્ગમય પાદપીઠેર અધિદેવો દેવતાશ્રુત તદૌષ્ઠ ઉપહારાકે
રત્નરૂપ પુષ્પોપહારે પૂજા કરિતનન ।

હૃતિ જિત્વા દ્વિશો જિજ્ઞાન્યર્વર્તત રથોદ્ધતમ્ ।

રજો વિશ્રામયન્ રાજ્ઞાં કૃત્રશૂન્યેષુ મૌલિષુ ॥

૮૫ અઃ । જિજ્ઞાઃ (સઃ) ઇતિ દ્વિશો જિત્વા રથોદ્ધતં રજઃ રાજ્ઞાં કૃત્રશૂન્યેષુ
મૌલિષુ વિશ્રામયન્ ન્યવર્તત ॥ વાચ્ય—જિજ્ઞાના વિશ્રામયતા ન્યવૃત્તત ॥

૮૫ । જિજ્ઞાઃ જયશીલઃ । ‘ગ્લાજિસ્યશ્ચ ગ્સઃ’ ઇતિ ગ્સ પ્રત્યયઃ ।
સઃ રઘુઃ, ઇતિ ઇત્યં દિશઃ જિત્વા, રથૈઃ ઉદ્ધૂતં રજઃ. કૃત્રશૂન્યેષુ, રઘોરેક-
ચ્છત્રકત્વાદિતિ ભાવઃ । રાજ્ઞાં મૌલિષુ કિરીટેષુ । ‘મૌલિઃ કિરીટે
ધમ્બિલે ચૂડાકણ્ઠે લિમૂર્ધજે’ ઇતિ હૈમઃ । વિશ્રામયન્ સંક્રામયન્નિત્યર્થઃ
ન્યવર્તત નિવૃત્તઃ ॥

૮૫ । વિજયી રઘુ, એકાદ્યે દિશિજય કરિશા વિજિત રાજગણેર હૃતશુશ્રુ મૂકુટે
રથોપિત ધુનિજાન સ્થાપિત કરિતે કરિતે પ્રતાપમન કરિતનન ।

સ વિશ્વજિતમાજહ્ને યજ્ઞં સર્વ્વસ્વદક્ષિણમ્ ।

આદાનં હિ વિસર્ગાય સતાં વારિમુચામિવ ॥ ૮૬

৮৬ অঃ। সঃ সর্বস্বদক্ষিণং বিশ্বজিতং যজ্ঞম্ আজহ্নে, সতাং বারিসুখামিষ
আদানং বিসর্গায় হি ॥ বাচ্য—তেন সর্বস্বদক্ষিণঃ বিশ্বজিতু যজ্ঞঃ আজহ্নে, আদা-
নেন (ভূয়তে) ॥

৮৬। সঃ রঘুঃ, সর্বস্বং দক্ষিণা যস্য তং সর্বস্বদক্ষিণম্। ‘বিশ্বজিতু
সর্বস্বদক্ষিণঃ’ ইতি শ্রুতিঃ। বিশ্বজিতং নাম যজ্ঞম্ আজহ্নে আরম্ভে কৃতवान्
ইত্যর্থঃ। যুক্ত্যেতদিত্যাহ—সতাং সাধুনাং, বারিসুখাং মেঘানাম্ ইব,
আদানম্ অর্জনং বিসর্গায় ত্যাগায় হি, পাত্রবিনিয়োগায় ইত্যর্থঃ ॥

৮৬। রঘু, বিশ্বজিৎ নামক মহাবল্লভর অশ্রুতান করিয়া, দক্ষিণাধরূপে সর্বস্ব দান
করিলেন; কারণ মেঘ যেমন বর্ষণের অল্প বারি সঞ্চয় করে, সাধুবাও সেইরূপ দানের
অল্পই ধনসঞ্চয় করিয়া থাকেন।

সত্ৰান্তে সচিবসখঃ পুরস্ক্রিয়াभि-

गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोत्সুকাवরোধান্

राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ৮৭

৮৭ অঃ। কাকুত্স্থঃ, সত্ৰান্তে সচিবসখঃ (সন্) গুর্বীभिঃ পুরস্ক্রিয়াभिঃ শমিত-
পরাজয়বলীকান্ চিরবিরহোত্সুকাবরোধান্ রাজন্যান্ স্বপুরনিবৃत्तये অনুমেনে ॥
বাচ্য—কাকুত্স্থেন সচিবসখেন...বলীকাঃ...বিরহোত্সুকাবরোধাঃ রাজন্যাঃ
অনুমেনি ॥

৮৭। কাকুত্স্থঃ রঘুঃ, সত্ৰান্তে যজ্ঞান্তে। ‘সত্ৰমাচ্ছাদনে যজ্ঞে
সদাদানে ধনে’পি চ’ ইত্যমরঃ। সচিবানাম্ অমাত্যানাং সখা ইতি সচিব-
সখঃ সন্। ‘সচিবোভূতকে’সাম্যে’ ইতি হৈমঃ। তেষামত্যন্তানুসরণাভ্যুতনার্থ
রাজনঃ সখিত্বব্যপদেশঃ। ‘রাজাহঃসখিম্ব্যপ্চ’ ইতি টচ্। গুর্বীभिঃ
মহতীभिঃ। ‘গুরুর্মহত্যাঙ্কুরসে পিতাদৌ ধর্মদেগকে’ ইতি হৈমঃ। পুর-
স্ক্রিয়াभिঃ পূজাभिঃ শমিতং পরাজয়েন ব্যলীকং দুঃখং বৈলক্ষ্যং বা যेषাং
তান্। ‘দুঃখে বৈলক্ষ্যে ব্যলোকম্’ ইতি यादवः। চিরবিরহেণ উত্সুকাঃ
সংকণ্ঠিতাঃ অবরোধাঃ অন্তঃপুরাঙ্কনা যेषাং তান্, রাজনঃ অপত্যানি
রাজন্যাঃ স্ত্রীয়াঃ তান্। ‘রাজশ্শশুরাদ্ যত্’ ইতি অপত্যার্থে যত্प्रत्ययः।
‘মূর্ছাभिষিক্তো রাজন্যো বাহুজঃ স্ত্রীযো বিরাট্’ ইত্যমরঃ। স্বপুরং প্রতি
নিবৃत्तये প্রতিগমনায় অনুমেনে অনুজ্ঞাতवान्। প্রহর্ষিণী বৃत्तমেতৎ,
তদুক্তম্—‘ম্রৌ জৌ গস্তিদেশযতিঃ প্রহর্ষিণীযম্’ ইতি ॥

৮৭। যজ্ঞ সর্গাপ্ত হইলে, বকুৎস্থ বংশধর রঘু, মন্ত্রগণের সহযোগে অশ্বৈব সম্মান
প্রদর্শনপূর্বক পরাজিত রাজগণের পরাভবজনিত মনঃক্ষোভ নিবারণ করিলেন; সেই
রাজগণের দীর্ঘকাল অদর্শনে তাঁহাদের অন্তঃপুরবাসিনী পত্নীরা নিত্যকাল কাঁতর হইয়া-

ହିମେନ; ଅତଏବ ତିନି ମେଢ଼ି-ରାଜଗଣକେ ଏ ଏ ରାଜଧାନୀରେ କିନ୍ତୁ ଯାହାରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ
ପ୍ରଦାନ କରିଲେନ ।

ତେ ରେଖାଧ୍ବଜକୁଳିଶାତପତ୍ରଚିହ୍ନଂ

ସମ୍ରାଜଶ୍ଚରଣଯୁଗଂ ପ୍ରସାଦଲଭ୍ୟମ୍ ।

ପ୍ରସ୍ଥାନପ୍ରଣତିଭିରଙ୍ଗୁଲୀଘୁ ଚକ୍ର

ମୌଲିସକ୍ଚ୍ୟୁତମକରନ୍ଦରେଣୁଗୌରମ୍ ॥ ୮୮

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे चतुर्थः सर्गः ।

୮୮ ଅ: । ତେ ରେଖାଧ୍ବଜକୁଳିଶାତପତ୍ରଚିହ୍ନଂ, ପ୍ରସାଦଲଭ୍ୟ ସମ୍ରାଜ: ଚରଣଯୁଗମ
ଅଙ୍ଗୁଲୀଘୁ ପ୍ରସ୍ଥାନପ୍ରଣତିଭି: ମୌଲିସକ୍ଚ୍ୟୁତମକରନ୍ଦରେଣୁଗୌରଂ ଚକ୍ର: ॥ ବାଚ୍ୟ- ତେ: ...
ଚିହ୍ନଂ ପ୍ରସାଦଲଭ୍ୟ ଚରଣଯୁଗଂ ଗୌରଂ ଚକ୍ର ॥

୮୮ । ତେ ରାଜାନ: ରେଖା: ଯେ ଧ୍ବଜାସ୍ତ୍ର କୁଳିଶାନି ଚ ଆତପତ୍ରାଣି ଚ
ଧ୍ବଜାଦ୍ୟାକାରରେଖା ଇତ୍ୟର୍ଥ: , ତାନି ଚିହ୍ନାନି ଯସ୍ୟ ତତ୍ ତଥୋକ୍ତଂ, ପ୍ରସାଦେଽବ
ଲଭ୍ୟଂ ପ୍ରସାଦଲଭ୍ୟଂ ସମ୍ରାଜ: ସାର୍ବଭୌମସ୍ୟ ରଘୋ: ଚରଣଯୁଗଂ, ପ୍ରସ୍ଥାନେ ପ୍ରୟାଣ-
ସମୟେ ଯା: ପ୍ରଣତୟ: ନମସ୍କାରା: ତାଭି: କରଣେ: ଅଙ୍ଗୁଲୀଘୁ: ମୌଲିଘୁ କେଶ-
ବନ୍ଧନେଘୁ ଯା: ସ୍ତ୍ରଜ: ମାଲ୍ୟାନି ତାଭ୍ୟସ୍ତ୍ରୁତେ: ମକରନ୍ଦେ: ପୁଷ୍ପରସେ: । ‘ମକରନ୍ଦ:
ପୁଷ୍ପରସ:’ ଇତ୍ୟମର: । ରେଣୁଭି: ପରାଗେଷ୍ଠ । ‘ପରାଗ: ସୁମନୋରଜ:’ ଇତ୍ୟମର: ।
ଗୌରଂ ଗୌରବର୍ଣ୍ଣଂ ଚକ୍ର: । ଉତ୍ତମୁକ୍ତଂ ପ୍ରାକ୍ ॥

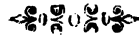
इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥

୮୮ । ରାଜଗଣ, ଶ୍ଯୁର ଶ୍ଯଜ, ବଞ୍ଜ ଓ ଛତ୍ବେର ବେଶ୍ୟ ଅନ୍ଧିତ, ପ୍ରମାଦ-ଲଭ୍ୟ ଚରଣଯୁଗ୍ମେ
ବିମାନ୍ୟକାଳେ ଶ୍ରାନ୍ତ ହେତେ ନାଗିଲେନ; ତତ୍କାଳେ ଠାଣାଦେର ମତ୍ତକନ୍ଧିତ ମୁଖମାଳା ହେତେ
ନକରନ୍ଦ ଓ ପରାଗ ପତିତ ହେତା ମହାରାଜେର ଚରଣଯୁଗ୍ମେ ଅବସ୍ଥିତ କରିଲ ।

पञ्चमः सर्गः ।

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १

१ अः । विश्वजिति अध्वरे निःशेषविश्राणितकोषजातं तं क्षितीशम् उपात्त-
विद्यो वरतन्तुशिष्यः कौत्सः गुरुदक्षिणार्थी प्रपेदे ॥ वाच्य—कोषजातः सः क्षितीशः
उपात्तविद्यो न वरतन्तुशिष्यो गुरुदक्षिणार्थिना कौत्सेन प्रपेदे ॥

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरामन्दकन्दलम् ।

वन्दार्कजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

१ । विश्वजिति विश्वजिन्नाम्नि अध्वरे यज्ञे । 'यज्ञः सवोऽध्वरो
यागः' इत्यमरः । निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । 'अथ दाने' चुरादिः ।
कोषाणाम् अर्थराशीनां जातं समूहः येन तं तद्योक्तम् । कोषोऽस्त्री
कुट्मले खड्गपिधानेऽर्थो घटिव्ययोः' इत्यमरः । 'जातं जनिसमूहयोः' इति
शाश्वतः । एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुम्,
उपात्तविद्यः लब्धविद्यः वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः । 'ऋष्यन्धक' इत्यण्
इजोऽपवादः । गुरुदक्षिणार्थी । 'पुष्करादिभ्यो देशे' इत्यत्र 'अर्थाच्चा-
सन्नहिते तदन्ताच्च' इतोनिः अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे प्राप ।
अस्मिन् सर्गे प्रायो वृत्तमुपजातिः । तल्लक्षणम्—'स्यादिन्द्रवजा यदि तौ
जगौ गः' । 'उपेन्द्रवजा जतजास्ततो गौ' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ
पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' । इति ॥

२ । पृथ्वीधरं त्रयं, निश्चिन्तयच्छे दानं करिष्यां सर्वत्र निःशेषितं करिष्ये परं,
वयं तच्छं मुनिं शिष्यं कोऽस्य, श्रुतं निकटे विद्यानां करिष्यां श्रुतदक्षिणा-मन्त्राद्वरं
निमित्तं तांशं निकटे उपस्थितं इहेनेन ।

स मृन्मये वीतहिरण्मयत्वात् पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशैलः ।
श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः प्रत्य्ज्जगामातिथिमातिथेयः ॥२

২ অঃ । অনর্ঘশীলঃ যশসা প্রকাশঃ আতিথেয়ঃ সঃ বীতহিরণ্ময়ত্বাৎ স্তম্ভ্যে
পাত্রে অর্ঘ্য নিধায় শ্রুতপ্রকাশম্ অতিথিং প্রতুজ্জগাম ॥ বাচ্য...অনর্ঘশীলেন
প্রকাশেন আতিথেয়েন তেন প্রতুজ্জগমে ॥

২ । অনর্ঘশীলঃ অমূল্যস্বभावঃ অসাধারণস্বभाव ইত্যর্থঃ । ‘মূল্যে
পূজাবিধাবর্ঘঃ’ ইতি ‘শীলং স্বभावे सद्वृत्ते’ ইতি চ অমরশাস্ত্রতী ।
যশসা কীৰ্ত্ত্যা, প্রকাশতে ইতি প্রকাশঃ । পচাৎ । অতিথিষু সাধুঃ
আতিথেয়ঃ । ‘পথ্যতিথিবসতিস্বপতেডজ্’ ইতি টজ্ । সঃ রঘুঃ, হিরণ্ময়
বিকারঃ হিরণ্ময়ম্ । ‘দাণ্ডিনায়ন’ ইत्याদিসূত্রেণ নিপাতঃ । বীত-
হিরণ্ময়ত্বাৎ অপগতসুবর্ণপাত্ত্বাৎ । যজ্ঞস্য সর্বস্বদক্ষিণকত্বাদिति
भावः । স্তম্ভ্যে স্তম্ভিকারে পাত্রে অর্থমিদম্ অর্ঘ্যম্ । ‘পাদার্ঘ্যম্ভ্যচ্চ’
ইতি যত্ । পূজার্থং দ্রব্যং নিধায়, শ্রুতেন শাস্ত্রেণ প্রকাশং প্রসিদ্ধং, শ্রুতে
ইতি শ্রুতং বেদশাস্ত্রম্ । ‘শ্রুতং শাস্ত্রাবধৃতयोः’ ইত্যমরঃ । অতিথিম্
অভ্যাগতং কীৰ্ত্তম্ । ‘অতিথির্না স্তম্ভাগতে’ ইত্যমরঃ । প্রতুজ্জগাম ॥

২ । অনিন্দ্যভাব অতিথিসংকারপরাগণ বশস্বী ঋষি, অর্গপাটের অভাবে মৃৎপাট্রে
অর্ঘ্যস্থাপনপূর্বক বেদবিজ্ঞান নকলিষ্টে সেই অতিথি কোশের প্রভূদগমন করিলেন ।

তমর্চয়িত্বা বিধিবদ্ধিধিহস্তপোধনং মানধনায়য়ায়ী ।

विशाम्पतिर्विष्टरभाजमारात् कृताञ्जलिः कृत्यविंदित्यु वाच ॥ ३

৩ অঃ । বিধিহস্তঃ মানধনায়য়ায়ী কৃত্যবিত্ত্ব বিশাম্পতিঃ কৃতাঞ্জলিঃ সন্ অরাৎ
বিষ্টরভাজং তং তপোধনং বিধিবৎ অর্চয়িত্বা ইত্যু বাচ ॥ বাচ্য—বিধিহস্তে...যাখিনা
কৃত্যবিদা বিশাম্পতিনা কৃতাঞ্জলিনা জুচে ॥

৩ । বিধিহস্তঃ শাস্ত্রজ্ঞঃ অকরণে প্রত্যবাগমৌরুতিত্বার্থঃ । মানধনানাম্
অয়য়ায়ী অয়েসরঃ অপয়গমৌরুতিত্বার্থঃ । কৃত্যবিত্ত্ব কার্য্যজ্ঞঃ, ‘আগমন-
প্রয়োজনমবশ্যং প্রষ্টব্যম্’ ইতি কৃত্যবিত্ত্ব বিশাম্পতিঃ মনুজেশ্বরঃ । ‘দ্বী
বিপ্রী বৈশ্বমনুজী’ ইত্যমরঃ । বিষ্টরভাজম্ আসনগতম্ উপবিষ্টমিত্বার্থঃ ।
‘বিষ্টরো বিটপীদর্ভমুষ্টিঃ পীঠাভ্যমাসনম্’ ইত্যমরঃ । ‘হস্তাসনযৌর্বিষ্টরঃ’
ইতি নিপাতঃ । তং তপোধনং বিধিবৎ বিধ্বং যথাশাস্ত্রমিত্বার্থঃ । ‘তদর্হম্’
ইতি বতিপ্রত্যয়ঃ । অর্চয়িত্বা আরাৎ সমীপে । ‘আরাৎ দূরসমীপयोः’
ইত্যমরঃ । কৃতাঞ্জলিঃ সন্ ইতি বচ্যমাণপ্রকারেণ ভবাচ ॥

৩ । যশোধনগণের অগ্রগণ্য, শীলজ্ঞ ও কার্য্যজ্ঞ ঋষি, যথাবিধানে তপোধনের
পূজা করিলেন এবং আসনপরিগ্রহ করিলে, কৃতাঞ্জলিপূটে তাঁহাকে এইরূপ বলিলেন ।

अपाग्रणीर्मन्त्रकृतान्मृषीणां कुशग्रवुड् कुशली गुरुस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकीन चैतन्यमिवोष्णारश्मेः ॥ ४

४ अः । हे कुशाग्रबुद्धे ! मन्त्रकृताम् ऋषीणाम् अग्रणीः ते गुरुः कुशली अपि ? यतस्त्वया अमेवं ज्ञानं लोकेन उष्णरश्मेर्यैतन्मिव आसम् ॥ वाच्य—अग्रण्या गुरुणा कुशलिना (भूयते) लोके इव लम् आसवान् ।

४ । हे कुशाग्रबुद्धे ! सूक्ष्मबुद्धे ! 'कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी' च यः पुमान् इति हलायुधः । मन्त्रकृतां मन्त्रस्मृष्टृणाम् । 'सुकर्मपापमन्त्र' इत्यादिना कृत्वा । ऋषीणाम् अग्रणीः श्रेष्ठः ते तव गुरुः, कुशली अपि ? हेमवान् किम् ! अपि प्रश्ने । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि' इत्यमरः । यतः यस्मात् गुरोः सकाशात् त्वया अशेषं ज्ञानं, लोकेन उष्णरश्मेः सूर्यात् चैतन्यं प्रबोध इव, आप्तं स्वीकृतम् ॥

४ । हे सूक्ष्मबुद्धे ! औपनिषदिक ध्येयन श्रद्धा इहेते षष्ठ्या नाड करे, षष्ठ्या आपनि शीश इहेते मन्त्र ज्ञान नाड करिशाहेन, मेहे मन्त्र प्रपेता अविशगपेन अग्रगणा उरशोश्च श्रद्धाव कृपणेन आहेन त ? ।

कायेन वाचा मनसापि शश्वत् यत् संभृतं वासवधैर्यं लोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥५॥

५ अः । कायेन वाचा मनसापि वासवधैर्यं लोपि यत् शश्वत् संभृतं (भवति), महर्षेः त्रिविधं तत् तपः अनाराधैः व्ययं न आपाद्यते कश्चित् ? ॥ वाच्य—...लोपिना येन संभृतेन (भूयते) त्रिविधेन तपसा व्ययः न आपाद्यते ।

५ । कायेन उपवासादिकच्छ्रुचान्द्रायणादिना वाचा, वेदपाठेन, मनसा गायत्रीजपादिना, कायेन वाचा मनसापि कारणेन वासवस्य इन्द्रस्य धैर्यम् लुप्ततीति वासवधैर्यलोपि स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत् तपः शश्वत् असंक्रुतम् । 'सुहुः पुनःपुनः शश्वदभौच्छामसंक्रुतसमाः' इत्यमरः । संभृतं सञ्चितं, महर्षेः वरतन्तोः त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत् तपः अन्तरायैः विघ्नैः इन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैः व्ययं नाशं न आपाद्यते । कश्चित् ? न नीयते किम् ? 'कश्चित् कामप्रवेदने' इत्यमरः ॥

५ । महर्षि निरुद्धर नरौत्र वाक्य ओ मन धात्रा ये तपःमकृष करिशाहेन, शीशं प्रभावे ऐल्लकेओ अशौत्र इहेते ह्य, तीशं मेहे त्रिविध तपश्चा कोनओ विघ्न धात्रा नहे इहेतेहे ना त ? ।

आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः संवर्द्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वायादिरुपप्लवो वः श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥६॥

६ अः । आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः सुतनिर्विशेषं संवर्द्धितानां श्रमच्छिदां वः आश्रमपादपानां वायादिः उपप्लवः न कश्चित् ॥ वाच्य—वायादिना उपप्लवेन न (भूयते) ।

৬। আধারবন্ধপ্রসুত্বৈঃ আলবালনির্ম্মাণাদিभिः प्रयत्नैः उपायैः।
'आधार आलबालऽम्बु बन्धेऽधिकरणेऽपि च' इति विश्वः। सुतेभ्यः निर्गतः
विशेषः अतिशयः यस्मिन् कर्मणि तत् तथा संवर्द्धितानां अमच्छिदां वः
आश्रमपादपानां वायुादिः आदिशब्दाद् दावानलादिरूपप्लवी बाधकः न
कश्चित्। नास्ति किम् ? ॥

৬। আধারবন্ধের আলবাল নির্মাণ প্রভৃতি অস্বল্প পরম্পরায় শূত্রনির্ম্মিণ্যেব পরি-
বৰ্দ্ধিত, অশ্রমপাদপানী, আশ্রমতরুপ্রণ বায়ুদাবানলাদি উপপ্লবে উৎপীড়িত হয় নাই ত ?।

क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वादभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु।
तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥७

৩ অঃ। ক্রিয়ানিমিত্তেষুপি কুশেষু মুনিभिঃ বৎসলত্বাৎ অমগ্নকামা তদঙ্কশয়্যাচ্যুতনাभिनाला मृगीणां
प्रसूतिः अनघा कश्चित् ॥ वाच्य—अभग्नकामया...नाभिनालयः प्रसूत्या अनघया (भूयते) ॥

৩। ক্রিয়ানিমিত্তেষু অপি অনুষ্ঠানসাধনেষু অপি কুশেষু মুনিभिঃ
বৎসলত্বাৎ মৃগস্নেহাৎ অমগ্নকামা অপ্রতিহতেচ্ছা, তेषাং মুনীনাং অঙ্কা
এব শয়্যাঃ তাম্ চ্যুতানি নাभिनालानि यस्याः सा तथोक्ताः, मृगीणां
प्रसूतिः, सन्तिः, अनघा अव्यसना कश्चित् ? अनपायिनौ किम् ? इत्यर्थः।
'दुःखौ नो व्यसनेष्वधम्' इति यादवः। ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्के एव
धारयन्ति ॥

৭। যজ্ঞৌগ্র কুশ ভক্ষণ করিতে গেলেও, মুনিগণ বাঃশ্রমলাবশতঃ যাঃশ্রমের ভোজন-
ক্ষার বাঃঘাত করেন না এবং যাঃশ্রমের নাভিস্থিত নাড়ী মুনিগণের কোড়ম্বাঘাতেই
খণিত হয়, সেই সকল মৃগশিশুর কুশল ত ?।

निर्वर्त्य ते यैर्नियमाभिषेको
येभ्यো निवापाञ्चलयः पितृणाम्।
तान्युच्छ्रष्टाङ्कितसैकताभि
शिवानि वस्तীर्यजलानि कश्चित् ॥ ८

৮ অঃ। যৈঃ নিয়মাभिषেকঃ নির্বর্ত্যতে, যেভ্যঃ পিতৃণাং নিবাपाञ्चलयः (নির্বর্ত্যতে) উচ্ছ্রষ্টাঙ্কিত-
সৈকতানি তানি বস্তীর্যজলানি শিবানি কश्चित্ ? ॥ वाच्य—नियमाभिषेकम्...अञ्जलीन् निर्वर्त्यन्ति (भवन्तः)...सैकतैः तैः तीर्थजलैः शिवैः (भूयते) ॥

৮। যৈঃ তীর্থজলৈঃ, নিয়মাभिषেকঃ নিত্যস্নানাদিঃ নির্বর্ত্যতে নিষ্পা-
দ্যতে। যেভ্যঃ জলৈভ্যঃ উচ্ছ্রুত ইতি শेषঃ। পিতৃণাম্ অগ্নিষ্বাত্তাদৌনাং
নিবাपाञ्चलयः তর্পणाञ्चलयः। 'पितृद्वानं निवापः स्यात्' इत्यमरः

निर्वर्त्यन्ते । उच्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वात् राजग्राह्यैः अङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि, वः युष्माकं तानि तीर्थजलानि, शिवानि भद्राणि कश्चित् ? अनुपपन्नानि किम् ? इत्यर्थः । 'उच्छो धान्यांशकादानं कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः । 'शष्ठाष्ट-माभ्यां अच्' ; इति षष्ठशब्दाद् भागार्थे अच्प्रत्ययः । अतएवापूरणार्थत्वात् 'पूरणगुण' इत्यादिना न षष्ठोसमासप्रतिषेधः । सिकताः येषु सन्ति सैकतानि । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इति अण्प्रत्ययः ॥

८ ॥ बांशवारः आपनादेर निताशनं च पित्रुगणैर उर्णगार्थं वनाञ्जलि एषानं मण्डप इव, एवम् बांशर पुलिन आपनांश उद्धृष्टादेर षष्ठभाग (रांकोट्केण) करकूपे निरूपेण करिषा शाकन, आपनादेर मेहे तीर्थजनैर कोनं च दिव्य घटे नाहे उ ? ।

नौवारपाकादि कडङ्गरीयैरामृश्यते जानपदैर्न कश्चित् ।

कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥८॥

८ । कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं वन्यं वः शरीरस्थितिसाधनं नौवारपाकादि जानपदैः कडङ्गरीयैः न आमृश्यते कश्चित् ? ॥ वाच्य—जानपदाः कडङ्गरीयाः न आमर्शन्ति ।

९ । कालेषु ग्रीष्मकालेषु, उपपन्नानाम् आगतानाम् अतिथीनां, कल्पाः भागाः यस्य तत् तथोक्तं, वने भवं वन्यं शरीरस्थितेः जीवितस्य साधनं वः युष्माकम् । पच्यते इति पाकः फलं धान्यमिति यावत् । नौवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्यः आगतैः जानपदैः । 'तत आगतः' इत्यण् । कडङ्गरीयैः कडङ्गरं वृषम् अर्हन्तीति कडङ्गरीयाः । 'कडङ्गरो वृषं ह्रौवे धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः । 'कडङ्गरदक्षिणाच्छ्व' इति छप्रत्ययः । तैः गोमहिषादिभिः नामृश्यते कश्चित् ? न भक्षयते किम् ? इत्यर्थः ॥

१० । ये बांशरि वारा वथाकाले अभागत अतिथिगणैर मण्कार निरूह इव, एवम् बांश आपनादेर शरीररक्षण उपाय, मण्डोको आश कडगर आनिषा मेहे मकन वना नौवारिनि धान्य उत्पन्न करे ना उ ? ।

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं समग्विनीयानुमतो गृहाय ।

कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥९॥

१० अः । त्वं महर्षिणा प्रसन्नेन सता सम्यक् विनीय गृहाय अनुमतः अपि ? हि (यस्मात्) ते सर्वोपकारक्षमम् आश्रमं संक्रमितुम् अयं कालः ॥ वाच्य—त्वया अनुमतेन, अनेन कालेन (सूयते) ।

१० । किञ्च । त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यक् विनीय शिष्यत्वा विद्यामुपदिश्य इत्यर्थः गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् । 'क्रियार्थोपपद'—

ଇତ୍ୟାଦିନା ଚତୁର୍ଥୀ । ଅନୁମତଃ ଅପି ? ଅନୁଜ୍ଞାତଃ କିମ୍ ? ହି ଯସ୍ମାତ୍, ତେ
ତବ, ସର୍ବେଷାମ୍ ଆତ୍ମମାଣାଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟବାନପ୍ରସ୍ଥୟତୀନାମ୍ ଉପକାରେ ଛମଂ ଶକ୍ତମ୍ ।
'ଛମଂ ଶକ୍ତେ ହିତେ ତ୍ରିଷୁ' ଇत्यମରଃ । ଦ୍ଵିତୀୟମ୍ ଆତ୍ମମଂ ଗାହ୍ୟମ୍, ସଂକ୍ରମିତୁଂ
ପ୍ରାପ୍ତୁମ୍, ଅୟଂ କାଳଃ । ବିଦ୍ୟାଗ୍ରହଣାନନ୍ତର୍ଯ୍ୟାତ୍ ତସ୍ୟ ଇତି ଭାବଃ । 'କାଳସମୟ-
ବିଳାସୁ ତୁମୁନ୍' ଇତି ତୁମୁନ୍ । ସର୍ବୋପକାରଛମମିତ୍ୟତ୍ର ମନୁଃ—'ଯଥା ମାତର-
ମାତ୍ରିତ୍ୟ ସର୍ବେ ଜୀବନ୍ତି ଜନ୍ତବଃ । ଚର୍ତ୍ତନ୍ତେ ଗୃହିଣସ୍ତଦ୍ଵାତ୍ ଆତ୍ରିତ୍ୟେତର
ଆତ୍ମମାଃ ॥' ଇତି ॥

୧୦ । ଯଦ୍ଵିଧି, ଶ୍ରୀମଦ୍ବ୍ରହ୍ମସଂହିତା ଯଥାଚିତ୍ତ ବିଶ୍ଵାସାନୁରୂପକ ଆପନାଦେ ଗୃହଶ୍ରତିଗ୍ରହଣେ
ଆତ୍ମା ନିଷାଦ୍ଧେନ ଓ ? କାରଣ, ମନୁଜର ଉପକାରମାଧନସୋମା ଗୃହଶ୍ରୀୟମେ ଶ୍ରେୟେଷ କରିବାର
ହେଉଛି ଆପନାର ଉପସ୍ଥୁଳ ମସ୍ତକ ।

ତବାହତୋ ନାଭିଗମେନ ତ୍ଵମ୍
ମନୋ ନିଯୋଗକ୍ରିୟାତ୍ମକମ୍ ମେ ।
ଆତ୍ମାନ୍ନୟା ଶାସିତୁରାତ୍ମନା ବା
ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ବନାନ୍ମାମ୍ ୧୧

୧୧ ଅ. । ଅହତମ୍ଭବ ଆଭିଗମେନ ମେ ମନଃ ନ ତ୍ଵମ୍, କିନ୍ତୁ ନିଯୋଗକ୍ରିୟା ଉତ୍ତମୁକ୍ତମ୍, ଶାସିତୁଃ ଆତ୍ମନା
ଅପି ଆତ୍ମନା ବା ମାଂ ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ବନାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି ॥ ପାଦ୍ୟ—ମନସା ନ ତ୍ଵମ୍ ନ, ଉତ୍ତମୁକ୍ତେନ, ଉପସ୍ଥୁଳେନ
ପ୍ରାପ୍ତେନ ଧୃୟତେ ।

୧୧ । କୁଶଳମସ୍ତ୍ରଂ ବିଧାୟାଗମନପ୍ରୟୋଜନମସ୍ତ୍ରଂ ଚିକିତ୍ସୁରାହ—ତବେତି ।
ଅହତଃ ପୂର୍ବସ୍ୟ ପ୍ରଶସ୍ତସ୍ୟ । 'ଅହତଃ ପ୍ରଶଂସାୟାମ୍' ଇତି ଶବ୍ଦପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ତବ
ଆଭିଗମନେନ ଆଗମନମାତ୍ରେଣ ମେ ମନଃ ନ ତ୍ଵମ୍ ନ ତୁଫ୍, କିନ୍ତୁ, ନିଯୋଗକ୍ରିୟା
ଆତ୍ମାକରଣେନ ଉତ୍ତମୁକ୍ତମ୍ ସୋକ୍ଷ୍ମଗତମ୍ । 'ଦୃଷ୍ଟାର୍ଥାଦ୍ଵିକ୍ତ ଉତ୍ତମୁକ୍ତଃ' ଇत्यମରଃ ।
'ପ୍ରସିତୋତ୍ତମୁକ୍ତାଭ୍ୟାଂ ତତୀୟା ଚ' ଇତି ସମସ୍ୟର୍ଥେ ତତୀୟା । ଶାସିତୁଃ ଗୁରୋଃ
ଆତ୍ମନା, ଅପି ଆତ୍ମନା ଶ୍ଵତୋ ବା । 'ପ୍ରକୃତ୍ୟାଦିଭ୍ୟ ଉପସଂଖ୍ୟାନମ୍' ଇତି ତତୀୟା ।
ମାଂ ସମ୍ଭାବୟିତୁଂ ବନାତ୍ ପ୍ରାପ୍ତୋଽସି ? ଗୁର୍ବର୍ଥଂ ଶ୍ଵାର୍ଥଂ ବା ଆଗମନମ୍ ?
ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୧୧ । ଉପାୟମ୍ ପୂଜା ବାନ୍ଧିବ କେବଳ ଯାତ୍ରା ଆଗମନେ ଆମାର ମନ ପରିତ୍ରାଣ ହେଉଥିବେ
ନା, ଆପନାର କୌଣସି ଆଦେଶ ପାଳନ କରିବେ ଉପସ୍ଥୁଳ ହେଉଥିବେ ; ଆପନି କି ଶୁଦ୍ଧ-
ସେବେ ଆତ୍ମାୟ, ନା ହତଃଶ୍ରବଣ ହେଉଛି କୌଣସି ଭାରାପଣ କରିବା ଆମାଦେ କୃତାର୍ଥ
କରିବାର କ୍ଷମା ବନ ହେଉଥିବେ ଆଗମନ କରିବାହେନ ? ।

ଇତ୍ୟର୍ଥପାତ୍ରାନୁମିତସ୍ତସ୍ୟ ରଘୋରୁଦାରାମପି ଗାଂ ନିଶମ୍ୟ ।
ସ୍ଵାର୍ଥୋପପତ୍ତିଂ ପ୍ରତି ଦୁର୍ବଳାଶ୍ରୟମିତ୍ୟବୋଚଦ୍ଵରତନ୍ତୁଶିଷ୍ୟଃ ॥୧୨

११ अः । अर्घ्यपावानुमितव्ययस्य रघोः इति उदारामपि गां निशम्य वरतन्तुशिष्यः स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः (सन्) तम् इति अवोचत् ॥ वाच्य—वरतन्तुशिष्येण दुर्बलाशेन स अवोचत् ।

१२ । अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेन अनुमितः व्ययः सर्वस्वत्यागः यस्य तस्य रघोः, इति उक्तप्रकाराम् उदाराम् औदार्ययुक्ताम् अपि गां वाचं, 'मनोनियोग-क्रिययोत्सुकं मे' इत्येवंरूपाम् । 'स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रवृष्टिभूजले । लक्ष्मदृष्ट्योः स्त्रियां पुंसि गोः' इत्यमरः । निशम्य श्रुत्वा, वरतन्तुशिष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन्, मृन्मयपात्रदर्शनात् शिथिलमनोरथः सन्, तं रघुम् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अवोचत् ॥

१३ । वरतन्तु-शिष्यः कोऽन, मृन्मय अर्घ्यपात्रं दर्शनेनैव वक्ष्ये मे सर्वस्वं दानं करिष्यामि चेन्न हेहा वृत्तिरिते पारिशिष्टिनेन, एवञ्च त्विनि वक्षुव तादृश उदारवताकाश्रयः १७ अङ्गिनाथ निक्षिपिष्ये इत्यां इहेषा, तांशक एहे कथा वनिनेन ।

सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन्
नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥१३॥

१३ अः । हे राजन् ! नः सर्वत्र वार्त्तम् अवेहि, त्वयि नाथे सति प्रजानाम् अशुभं कुतः, सूर्ये तपति सति तमिस्रा लोकस्य दृष्टेः आवरणाय कथं कल्पेत ॥ वाच्य—अवेद्यतां (त्वया) अशुभेन तमिस्रया कल्पेत ।

१३ । हे राजन् ! त्वं, सर्वत्र नः अस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यम् अवेहि जानीहि 'वार्त्तं वलुन्यरोगे च' इत्यमरः । 'वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्' इति यादवः । न चेत्तदाश्चर्यमित्याह—नाथ इति । त्वयि नाथे ईश्वरे सति प्रजानाम् अशुभं दुःखं कुतः ? तथाहि—अर्थान्तरं न्यस्यति सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति, तमिस्रा तमस्ततिः । 'तमिस्रं तिमिरं' रोगे तमिस्रा तु तमस्तती । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वः । 'तमिस्रम्' इति पाठे तमिस्रं तिमिरम् 'तमिस्रं तिमिरं तमः' इत्यमरः । लोकस्य जनस्य । 'लोकसु भुवने जने' इत्यमरः । दृष्टेः आवरणाय कथं कल्पेत ? दृष्टिमावरितुं नालमित्यर्थः । कृपेरलमर्थत्वात् तदयोगे 'नमःस्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थी । अलमिति पर्यात्यर्थग्रहणमिति भगवान् भाष्यकारः । कल्पेत सम्पद्येत इत्यर्थः, क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थीति वक्तव्यात् ॥

१७ । यशोव्रज ! मकल विश्वेष्टे आशाक्षेत्र मकल जानिनेन ; आपनि अपीश्वर

ବାକିଡେ ଏବା ମକଳେର ଅସଞ୍ଜେର ମନ୍ତାବନା କୋଥାସ ? ହର୍ଦ୍ଦାସେବ ଏକାମସାନ ବାକିଡେ
ଅକ୍ଷକାର କି ଜୋକେର ଗୁଠି ଆଞ୍ଛନ୍ନ କରିଡେ ପାରେ ? ।

ଭକ୍ତି: ପ୍ରତୀକ୍ଷେଷୁ କୁଲୋଚିତା ତେ
ପୂର୍ବ୍ବାନ୍ ମହାଭାଗ ତଥାତିଶେଷେ ।
ବ୍ୟତୀତକାଳସ୍ତ୍ବହମଭ୍ୟୁପେତ-
ସ୍ତ୍ବାର୍ଥ୍ୟିଭାବାଦିତି ମେ ବିଷାଦ: ॥ ୧୪

୧୪ ଅ: । ହେ ମହାଭାଗ ! ପ୍ରତୀକ୍ଷେଷୁ ଭକ୍ତି: ତେ କୁଲୋଚିତା, (ତମ୍) ତଥା ପୂର୍ବ୍ବାନ୍ ଅତିଶେଷେ ଅହମ୍ଭୁ
ବ୍ୟତୀତକାଳ: ସନ୍ ଅସିଭାବାନ୍ ତ୍ବାମ୍ ଅଭ୍ୟୁପେତ: ଇତି ମେ ବିଷାଦ: ॥ ବାଚ୍ୟ—ଭକ୍ତ୍ୟା କୁଲୋଚିତୟା (ଭୁସତେ)
ପୂର୍ବ୍ବ ଅତିଶୟନ୍ତେ (ତ୍ବୟା) ମୟା ବ୍ୟତୀତକାଳେନ ଅଭ୍ୟୁପେତେନ ଇତି ମେ ବିଷାଦେନ (ଭୁସତେ) ।

୧୪ । ‘ତବାହତ:’ ଇତ୍ୟାଦିନୋକ୍ତଂ ଯତ୍ ତଦ୍ଧ ଚିତ୍ରମିତ୍ୟାହ—ଭକ୍ତିରାଦିତି ।
ପ୍ରତୀକ୍ଷେଷୁ ପୂର୍ବ୍ବେଷୁ । ‘ପୂର୍ବ୍ବ: ପ୍ରତୀକ୍ଷ:’ ଇତ୍ୟମର: । ଭକ୍ତି: ଅନୁରାଗବିଶେଷ:, ତେ
ତସ୍ କୁଲୋଚିତା କୁଳାଭ୍ୟସ୍ତା । ‘ଅଭ୍ୟସ୍ତେଽପ୍ୟୁଚିତଂ ନ୍ୟାୟମ୍’ ଇତି ଯାଦବ: ।
ହେ ମହାଭାଗ ! ସାର୍ବ୍ବଭୌମ ! ତଥା ଭକ୍ତ୍ୟା ପୂର୍ବ୍ବାନ୍ ଅତିଶେଷେ ଅତିବର୍ତ୍ତସେ । କିନ୍ତୁ,
ସର୍ବ୍ବେତ୍ବ ବାର୍ତ୍ତଂ ଚେତ୍ ତର୍ହି କଥଂ ଶ୍ରେଦ୍ଧିସ୍ତନ୍ନ ଇବ ଦୃଶ୍ୟସେ ? ଅତ ଆହ—
ବ୍ୟତୀତେତି । ଅହଂ ବ୍ୟତୀତକାଳ: ଅତିକ୍ରାନ୍ତକାଳ: ସନ୍, ଅର୍ଥ୍ୟିଭାବାତ୍ ତ୍ବାମ୍
ଅଭ୍ୟୁପେତ:, ଇତି ମେ ବିଷାଦ: ॥

୧୫ । ମୁକ୍ତାଗଣେର ଅତି ଭକ୍ତିଅମର୍ଷନ ଆପନାମେର କୁଳବ୍ରତ ; ହେ ମହାଭାଗ । ଏ ଦିବସେ
ଆପନି ଆପନାର ମୁକ୍ତମୁକ୍ତଗଣକେଠ ଅତିକ୍ରମ କରିଗାଢ଼େନ ; କିନ୍ତୁ ଆମି ଏହି ଅମରସେ
ଆପନାର ନିକଟେ ଅର୍ଥେ ହେଶା ଆମିଗାଢ଼ି, ଆସାର ଏହିଯାଉ ଦ୍ର:ବ ।

ଶରୀରମାତ୍ରେଣ ନରେନ୍ଦ୍ର ତିଷ୍ଠନ୍ନାଭାସି ତୀର୍ଥ୍ୟପ୍ରତିପାଦିତର୍ହି: ।
ଆରଣ୍ୟକୋପାତ୍ତଫଳପ୍ରସୂତି: ସ୍ତମ୍ବେନ ନୀବାରଃ ଛବାବଶିଷ୍ଟ: ॥ ୧୫

୧୫ ଅ: । ହେ ନରେନ୍ଦ୍ର ! ତୀର୍ଥ୍ୟପ୍ରତିପାଦିତର୍ହି: ଶରୀରମାତ୍ରେଣ ତିଷ୍ଠନ୍ (ତମ୍) ଆରଣ୍ୟକୋପାତ୍ତଫଳ-
ପ୍ରସୂତି: ସ୍ତମ୍ବେନ ଅବଶିଷ୍ଟ: ନୀବାରଃ ଇବ ଆଭାସି ॥ ବାଚ୍ୟ—ପାଦିତର୍ହିନା ତିଷ୍ଠତା...ପ୍ରସୂତିନା ଅବଶିଷ୍ଟେନ
ନୀବାରେଣ ଇବ ଆଭାସତେ ।

୧୫ । ହେ ନରେନ୍ଦ୍ର ! ତୀର୍ଥ୍ୟେ ସତ୍ୟାତ୍ରେ ପ୍ରତିପାଦିତା ଦତ୍ତା ଋଦ୍ଧି: ଯେନ ସ: ତଥୋକ୍ତ: ।
‘ଯୋନୀ ଜଳାବତୀରେ ଚ ମନ୍ତ୍ରାଦ୍ୟଷ୍ଟାଦଶସ୍ତ୍ରପି । ପୁଷ୍ପଚେତ୍ରେ ତଥା ପାତ୍ରେ ତୀର୍ଥ୍ୟେ
ସ୍ବାହର୍ଷନ୍ନେଷ୍ପି’ । ଇତି ହଳାୟୁଧ: । ଶରୀରମାତ୍ରେଣ ତିଷ୍ଠନ୍, ଆରଣ୍ୟକା:
ଆରଣ୍ୟେ ଭବା: ମନୁଷ୍ୟା: ସୁନିମ୍ନସ୍ତା: । ‘ଆରଣ୍ୟାନ୍ମନୁଷ୍ୟେ’ ଇତି ବୁଞ୍ଚୁପ୍ରତ୍ୟୟ:, ତୈ:
ଉପାତ୍ତା ଫଳମ୍ ଏବ ପ୍ରସୂତିର୍ଯ୍ୟସ୍ତେ ସ: ସ୍ତମ୍ବେନ କାଣ୍ଡେନ ଅବଶିଷ୍ଟ: । ପ୍ରକୃତ୍ୟା
ଦିତ୍ବାତ୍ ତୃତୀୟା । ନୀବାରଃ ଇବ ଆଭାସି ଶୋଭସେ ॥

১৫। হে নরেন্দ্র ! আপনার কেবল দেহমাত্র অবশিষ্ট আছে, আর সকল সৎ-পায়ে দান করিয়াছেন। অরণ্যবাসীরা নৌবারের সমস্ত শস্ত চরন করিলে, তাহা যেমন দণ্ডমাজেই অবশিষ্ট থাকে, সর্বত্র দান করিয়া আপনিও সেইরূপ অবস্থান করিতেছেন ।

স্থানে ভবানেকনরাধিপঃ সন্
অকিञ্চনত্বং মখজং ব্যনক্তি ।
পর্য্যায়পীতস্য সুরৈর্হিমাংশোঃ
কলাচয়ঃ শ্লাঘ্যতরো হি বৃদ্ধেঃ ॥ ১৬

১৬ অঃ । ভবান্ একনরাধিপঃ সন্ মখজম্ অকিञ্চনত্বং ব্যনক্তি স্থানে, তথাহি সুরৈঃ পর্য্যায়-পীতস্য হিমাংশোঃ কলাচয়ঃ বৃদ্ধেঃ শ্লাঘ্যতরঃ ॥ বাচ্য—ভবতা একনরাধিপেন সতা ব্যন্যতে, কলাচয়েণ শ্লাঘ্যতরেণ (ভূয়তে) ।

১৬। ভবান্ একনরাধিপঃ সার্বভৌমঃ সন্, মখজং মখজন্ম, ন বিদ্যতে চিञ্চন यस्य ইতি অকিञ্চনঃ । ময়ূরব্ধংসকাদিত্বাৎ তত্পুরুষঃ । তস্য ভাবঃ তত্বং নির্ধনত্বং ব্যনক্তি প্রকটয়তি স্থানে যুক্তম্ । ‘যুক্তো হি সাম্রাট’ স্থানে’ ইত্যমরঃ । তথাহি—সুরৈর্দেবৈঃ পর্য্যয়েণ ক্রমেণ পীতস্য হিমাংশোঃ কলাচয়ঃ বৃদ্ধেঃ উপচয়াৎ, শ্লাঘ্যতরঃ হি বরঃ খলু । ‘মণিঃ শ্রাণোল্লীড়ঃ সমরবিজয়ী হেতিনিহতী, মদচ্ছোণী নাগঃ শরদি সরিতঃ শ্যানপুলিনাঃ । কলাশেষশ্চন্দ্রঃ সুরতমৃদিতা বালবনিতা, তনিম্বা শোভন্তে গলিতবিম্বাশ্চাধিপু তৃপাঃ’ ॥ ইতি ভাবঃ । অত্র কামন্দকঃ—‘ধর্মার্থ’ জীর্ণকোষস্য জীর্ণত্বমপি শোভতে । সুরৈঃ পীতাবশেষস্য কৃষ্ণপক্ষে বিধৌরিব ॥’ ইতি ॥

১৬। আপনি পৃথিবীর অধিপতি অধীশ্বর হইয়া যজ্ঞ সর্বত্র দানপূর্বক যে নির্ধনতা প্রাপ্ত হইয়াছেন, তাহা আপনার উপযুক্তই হইয়াছে ; দেবতার চক্ষের এক এক কলা করিয়া পর্য্যায়ক্রমে দান করায় চক্ষুর যে ভাগ হয়, তাহা তাঁহার বৃদ্ধি অংশে প্রসঙ্গনীয় ।

তদন্যতস্তাবদনন্যকার্য্যো
গুর্বর্থমাহুতুমহং যতিষ্যে ।
স্বস্ত্যস্তু তে নির্গলিতাম্বুগর্ভং
শরদ্ধনং নার্দতি চাতকোঽপি ॥ ১৭

১৭ অঃ । তৎ তাবত্ অনন্যকার্য্যঃ সন্ অহম্ অন্যতঃ গুর্বর্থম্ আহুতুম্ যতিষ্যে, তে স্তলি অস্তু চাতকোঽপি নির্গলিতাম্বুগর্ভং শরদ্ধনং ন নার্দতি ॥ বাচ্য—অন্যকার্য্যেণ ময়া যতিষ্যতে, ভূয়তাং, চাতকোঽপি...অম্বগর্ভঃ শরদ্ধনঃ ন নার্দতি ।

१७। तत् तस्मात् तावत् अनन्यकार्यः। 'यावत् तावच्च साकल्ये-
ऽवधौ मानेऽवधारणे' इति विद्वः। प्रयोजनान्तररहितः अहम्, अन्यतः
वदान्यान्तरात् गुर्वर्थं गुरुधनम् आहर्तुम् अर्जयितुं यतिष्ये उद्योक्षे, ते
तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु। 'नमःस्वस्ति' इत्यादिना चतुर्थी। तथाहि—
चातकोऽपि, 'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्' इति हेतोः, अनन्य-
गतिकोऽपि इत्यर्थः। निर्गलितः अम्बु एव गर्भः यस्य तं शरद्वनं न अर्दति
न याचते। 'अर्दं गतौ याचने च' इति धातुः 'याचनार्थे' रणेऽर्दनम् इति
यादवः ॥

१९। आभारं अत्र कोन अशोकन नाहे, अतएव आभि अना आत्र काशत्र निकट
इहेते शुक्रप्रक्रियार्थं अर्धमंश्रु करिहेते चेष्टे करिव ? आपनार मन्त्र इहेते, वर्षणे
पूनागर्भ पत्ररुकागौन येधेर निकटे छाउकउ वारिप्रार्थना करे ना ।

एतावदुक्ता प्रतियातुकामं
शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
किं वस्तु विद्वन् गुरवे प्रदेयं
त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८

१८ अः। एतावत् उक्ता प्रतियातुकामं तं महर्षेः शिष्यं निषिध्य नृपतिः, हे विद्वन् ! त्वया
गुरवे प्रदेयं किं वस्तु कियद्वा, इत्यन्वयुङ्क्त ॥ वाच्य—नृपतिना प्रदेयेन कियता वस्तुना (भूयते)
इति अन्वयुच्यते ।

१८। एतावत् वाक्यम् उक्ता प्रतियातुं कामः यस्य तं प्रतियातुकामं
गन्तुकामम्। 'तुम् काममनसोरपि' इति सकारलोपः। महर्षेः वरतन्तोः
शिष्यं कौत्सं, नृपतिः रघुः, निषिध्य निवार्य, हे विद्वन् ! त्वया गुरवे प्रदेयं
वस्तु किं किमात्मकं, कियत् किंपरिमाणं वा ? इत्येवं तं कौत्सम् अन्व-
युङ्क्त अपृच्छत्। 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः ॥

१८। वरतन्तु निरा कोऽन एहे कथा वनिष्ठा प्रमनोनाउ इहेने राजा
ठाशत्र प्रमने बाधा निष्ठा जिष्ठाग करिनेन हे विद्वन् ! आपनार शुक्रके कि त्वया
निहेते इहेवे एवः ताशत्र परिमाणे वा कत ? ।

ततो यथावद्विहिताध्वराय तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णो विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९

१९ अः। ततो यथावत् विहिताध्वराय स्मयावेशविवर्जिताय वर्णाश्रमाणां गुरवे तस्मै (रघवे)
विचक्षणः वर्णो सः (कौत्सः) प्रस्तुतम् आचचक्षे ॥ वाच्य—विचक्षणेन वर्णिना तेन आचचक्षे ।

१८ । ततः यथावत् यथाहम् । महर्षिं वतिः । विद्विताध्वराय विधिवत् अनुष्ठितयज्ञाय सदाचाराय इत्यर्थः । स्यावेशत्रिवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय अनुष्ठिताय इत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनाम् आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनाञ्च गुरवे नियामकाय । 'वर्णाः स्यूत्राब्रह्मणादयः' इति 'ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये' । 'आश्रमोऽस्त्रो' इति च अमरः । सर्वकार्यनिर्वाहकाय इत्यर्थः । तस्मै रघवे, विचक्षणः विद्वान् वर्णां ब्रह्मचारी । 'वर्णिनो ब्रह्मचारिणः' इत्यमरः । 'वर्णाद् ब्रह्मचारिणि' इति इतिप्रत्ययः । सः कौत्सः, प्रस्तुतं प्रकृतम् आचचचे ॥

१९ । अतः परं मेहे विद्वान् ब्रह्मचारी कोऽपि, अश्वात्रविग्रहित यथाविधि यजेन्न अश्वधानकात्री एव वर्णं आश्रमं सकलैर्ब्रह्मक नृपतिके अकृत कथा निवेदनं करिष्येति नात्रिनेन ।

समाप्तविद्येन मया महर्षि-
विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।
स मे चिरायस्त्वलितोपचारां
तां भक्तिमेवागणयत् पुरस्तात् ॥ २० ॥

२० अ. । समाप्तविद्येन मया महर्षिः गुरुदक्षिणायै विज्ञापितः अभूत् । स च चिराय अस्त्वलितोपचारां तां मे भक्तिं पुरस्तात् अगणयत्, यथा स च चिराय अस्त्वलितोपचारां मे भक्तिं पुरस्तात् तानेव अगणयत् ॥ वाच्य—महर्षिणा विज्ञापितेन अस्मादि, तेन अस्त्वलितोपचारा सा भक्तिः अगण्यत ॥

२० । समाप्तविद्येन मया, महर्षिः गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं, विज्ञापितः अभूत् । स च गुरुः, चिराय अस्त्वलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिम् एव पुरस्तात् प्रथमम् अगणयत् संख्यातवान् । 'भक्त्यैव सन्तुष्टः, किं दक्षिणया' इत्युक्तवानित्यर्थः । अथवा भक्तिम् एव तां दक्षिणाम् अगणयत् इति योज्यम् ॥

२० । आदि अथाग्रन समाप्तन करिष्ये, महर्षिके अकृतकृष्णिनि दिवात्र आर्थना करिने, आदि ये भक्ति दाना बहूनि अविनिमित्तं तां देव तांशत्र मेवा करिष्याहिनाम, तिमि अथमतः आमात्र मेहे भक्तिरेके (पर्याप्त) अकृतकृष्णिनि वनिशा गण्य करिनेन ।

निर्वन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे कोटोऽथतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥

२१ अ. । निर्बन्धसञ्ज्ञातृषा गुरुणा अर्थकार्यम् अचिन्तयित्वा अहं 'वित्तस्य चतस्रः दश च कोटीः मे आहर' इति विद्यापरिसंख्यया उक्तः ॥ वाच्य—निर्बन्धसञ्ज्ञातृषु गुरुः मां कोट्यः आत्रि-
यन्मान् इति उक्तवान् ॥

२१ । निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन सञ्ज्ञातृषा सञ्ज्ञातक्रोधेन गुरुणा, अर्थकार्यं दारिद्र्यम् अचिन्तयित्वा अविचार्य, अहं वित्तस्य धनस्य चतस्रः दश च कोटीः चतुर्दश कोटीः मे मध्यम् आहर आनय इति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैव उक्तः । अतः मनुः—'अङ्गानि वेदास्त्वारो मीमांसा आर्यविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येता-
चतुर्दश ।' इति ॥

२१ । अनन्तर आत्रि त्रैलोक्ये श्रुतमङ्गिणा विद्यां निमित्तं निर्लक्ष्य आनयेत् इति त्रि-
लोक्ये इहेन आत्रिं पारिव्रज्यं विवेचनां ना करिष्ये इति कश्चिन्नेन—तुमिं येन आत्रिं निकटे
चतुर्दश विद्या भिन्ना करिष्याह, तेमनि (मेहे मन्थाशुगारे) चतुर्दश कोटिं अर्थयन्ना
आत्रिं आनिषा १७ ।

सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।

अभ्युत्सहे सम्प्रति नोपरोडुमल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥२२

२२ अ. । सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन भवन्तं प्रभुशब्दशेषं मत्वा श्रुतनिष्क्रयस्य अल्पेतरत्वात्
सम्प्रति उपरोडुम् न अभ्युत्सहे ॥ वाच्य—तेन मया अभ्युत्सह्यते ।

२२ । सः अहं, सपर्याविधिभाजनेन अर्घ्यपात्रेण भवन्तं, प्रभुशब्द
एव शेषो यस्य तं मत्वा, निःस्वं निश्चित्य इत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य विद्या-
मूलस्य अल्पेतरत्वात् अतिमहत्त्वात् सम्प्रति उपरोडुं निर्बन्धुं न
अभ्युत्सहे ॥

२२ । किञ्च मल्लति आत्रि उवदोश्च अर्घ्यपात्रं दर्शनेनैव वृत्तिर्वाहि मे, एकमे आपनार
'अत्र' एहे नागमात्रे अवनिष्टे आह, आत्रिं श्रुतमङ्गिणां गांगोत्र नरे; अतएव मे
विरये आपनारक आत्रि अश्वरोध करिते पारिव्रज्ये हि ना ।

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिरावेदितो वेदविदां वरेण ।

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं जगाद् भूयो जगदेकनाथः ॥ २३

२३ अ. । द्विजराजकान्तिः एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः जगदेकनाथः (रघुः) वेदविदां वरेण द्विजेन
इत्थम् आवेदितः एनं भूयो जगाद् ॥ वाच्य—...कान्तिना...वृत्तिना...नाथेन आवेदितेन एवः जगदे ।

२३ । द्विजराजकान्तिः चन्द्रकान्तिः । 'द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः
अपाकरः' इत्यमरः । 'तस्मात् सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम्' इति श्रुतेः ।
द्विजराजकान्तित्वेनार्थावाप्तिवैराग्यं वारयति । एनसः पापात् निवृत्ता

इन्द्रियवृत्तिः यस्य सः जगदेकनाथः रघुः, वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन कौतूहेन
इत्यम् आवेदितः सन् एनं कौत्सं भूयः पुनः जगाद ॥

२७ । वेदछगणेत्र अक्षगण्य नेहे वाक्कण एहेरूप वणिने, छल्लुल्य रूपवान्
जितेत्तिग्र, पृथिवीर असौचग्र, मशत्राक त्रयू, ठाशकै पुनत्रात्र वणिनेन ।

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृष्ट्वा रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।

गतो वदान्यान्तरमित्यर्थं मे मा भूत् परीवादनवावतारः ॥२४

२४ अः श्रुतपारदृष्ट्वा गुर्वर्थम् अर्थी रघोः सकाशात् कामम् अनवाप्य वदान्यान्तरं गतः,
इत्यर्थं मे परीवादनवावतारः मा भूत् ॥ वाच्य—श्रुतपारदृष्ट्वा अर्थिना वदान्यान्तरं गतं, अनेन
परीवादनवावतारेण सा भाविः ।

२४ । श्रुतस्य पारं दृष्टवान् श्रुतपारदृष्ट्वा । ‘दृष्टेः क्वनिप्’ इति
क्वनिप् । गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथा, अर्थी याचकः । विशेषणद्वयेनापि
अस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात् कामं मनोरथम् अनवाप्य
अप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः । ‘स्युर्वदान्यस्यूललक्ष्यदानशौक्या
बहुप्रदे’ इत्यमरः । इत्येवंरूपः अयं परीवादस्य अपवादस्य नवः नूतनः
प्रथमः अवतारः आंविर्भावः, मे मा भूत् मा अस्तु । रघोरिति स्वनाम-
ग्रहणं सम्भावितत्वद्योतनार्थम् । तथाच—‘सम्भावितस्य चाकीर्त्ति-
मरणादतिरिच्यते’ इति भावः ॥

२४ । शौक्य वाक्कण, त्रयूत्र निकटे श्रुतपारदृष्ट्वा आर्थिना आगिरा, विकल-
मनोव्रथ दृष्ट्वा अत्र तात्रात्र निकटे गगन करिषाछेन, एहे नूतन अपवाद येन आवात्र
नामे ना त्रटे ।

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये

वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवान्यगारे ।

द्विवाण्यहान्यर्हमि सोढुमर्हन्

यावद्व्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥२५

२५ अः । स त्वं महिते प्रशस्ते मदीये अन्यगारे चतुर्थः अग्निरिव वसन् द्विवाणि अहानि सोढुम्
अर्हमि, हे अर्हन् ! त्वदर्थं यावत् व्यते ॥ वाच्य—नेन त्वया चतुर्थेन अग्निना इव वसता, अर्हन्ते,
यत्यते, स्याः) ।

२५ । सः त्वं, महिते । पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीये अन्यगारे
त्रेताग्निशालायां, चतुर्थः अग्निः इव, वसन् द्विवाणि हे त्रीणि वा अहानि
दिनानि । ‘संख्यग्राथ्यासन्नाद्राधिकसंख्याः संख्येये’ इति बहुव्रीहिः ।

‘ବହୁବ୍ରୀହି ସହେୟେ ଉଜ୍ବହୁଗଣାତ୍’ इति उच् । सोढम् अर्हसि, हे अर्हन् । मान्य ! तदर्थं तव प्रयोजनम् साधयितुं, यावत् यते यतिष्ये । ‘यावत् पुरानिपातयोर्लोट्’ इति भविष्यदर्थं लट् ॥

୨୯ । हे पूजार्ह ! आपनि आमार पୂତ ଓ ଅନ୍ୟ ଶୌର୍ଯ୍ୟାମାନ ଚତୁର୍ଥ ଅଗ୍ନିର ଗ୍ରାସ ଅବସ୍ଥିତି କରିବା ଦ୍ଵାରା ତୁମ୍ଭେ ତିନି ଦିନ ଅପେକ୍ଷା କରୁନ, ଆମି ହେତୁମଧ୍ୟେ ଉଦୟର ଅଭିଳାଷ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛେ ।

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः प्रत्यग्रहोत् सङ्गरमयजन्मा ।

गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुवेरात् ॥ ୨୬ ॥

୨୬ ଅ । ଅଗ୍ରଜନ୍ମା ପ୍ରତୀତ: ସନ୍ ତସ୍ୟ ଅବିତଥଂ ସଞ୍ଜରଂ ତଥେତି ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ରହୋତ୍, ରଘୁରପି ତାମ୍ ଆତ୍ତସାରାମ୍ ଅବେଷ୍ୟ କୁବିରାତ୍ ଅର୍ଥମ୍ ନିଷ୍କ୍ରଷ୍ଟଂ ଚକମେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଅଗ୍ରଜନ୍ମା ପ୍ରତୀତେନ ଅବିତଥ: ସଞ୍ଜର: ପ୍ରତ୍ୟଗ୍ରହାତ୍, ରଘୁଷା ଅପି ଚକମେ ।

୨୬ । ଅଗ୍ରଜନ୍ମା ବ୍ରାହ୍ମଣ: ପ୍ରତୀତ: ପ୍ରୀତ: ସନ୍, ତସ୍ୟ ରଘୋ: ଅବିତଥଂ ଅମୋଘଂ ସଞ୍ଜରଂ ପ୍ରତିଜ୍ଞାମ୍ । ‘ଅଥ ପ୍ରତିଜ୍ଞାଜିସଂବିଦାପତ୍ତୁ ସଞ୍ଜର:’ इत्यमरः । ‘तां गिरम्’ इति केचित् पठन्ति । तथा इति प्रत्यग्रहोत् । रघु: अपि गां भूमिम् आत्तसारां गृहीतधनाम् अवेक्ष्य, कुवेरात् अर्थं निष्क्रष्टुम् आहर्तुं चकमे इयेष ॥

୨୭ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଆନନ୍ଦିତ ହେବା ‘ତଥାଞ୍ଜ’ ବସିବା ରଘୁର ମେହେ ଅମୋଘ ପ୍ରତିଜ୍ଞା-ବାଚ୍ୟା ଶ୍ରୀକାର କରିଲେନ; ଏହିକେ ରଘୁ ପୃଥିବୀର ମୟଳ ଧନ ନି:ଶେଷ କରିବାହେନ, ଦେଖିବା କୁବେରର ନିକଟେ ହେତେ ଅର୍ଥ ମଂଗ୍ରହ କରିତେ ମଂଗ୍ର କରିଲେନ ।

वशिष्ठमन्त्रोच्चणजात् प्रभावाद्‌उदन्वदाकाशमहोदରେषु ।

मरुत्सखस्येव बलाहकस्य गतिर्विजघ୍ने न हि तद्रथस्य ॥ ୨୭ ॥

୨୭ ଅ । ବଶିଷ୍ଠମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚଣଜାତ୍ ପ୍ରଭାବାତ୍ ଉଦନ୍ବଦାକାଶମହୋଦରେଷୁ ମରୁତସଖସ୍ୟ ବଳାହକର୍ସ୍ବ ତଦ୍ରଥସ୍ୟ ଗତିର୍ନ ହି ବିଜଘ୍ନେ (କେନଚିଦିତି ଶିଷ:) ॥ ବାଚ୍ୟ—ଗତିଂ ନ ବିଜଘ୍ନାନ (କାଶିନ୍) ।

୨୭ । ବଶିଷ୍ଠସ୍ତ୍ର ଯତ୍ ମନ୍ତ୍ରେଣ ଉଚ୍ଚଣମ୍ ଅଭିମନ୍ତ୍ର୍ୟ ପ୍ରୋଚ୍ଚଣଂ ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରଭାବାତ୍ ସାମର୍ଥ୍ୟାତ୍ ହେତୋ: , ଉଦନ୍ବଦାକାଶମହୋଦରେଷୁ ଉଦନ୍ବତି ଉଦଧୌ ଆକାଶେ ମହୋଦରେଷୁ ବା, ମରୁତସଖସ୍ୟ । ମରୁତ: ସଂହା ଇତି ତତ୍ପୁରୁଷ: ବହୁ-ବ୍ରୋହି ସମାସାନ୍ତାଭାବାତ୍ । ତତୋ ବାୟୁସହାୟସ୍ୟେତି ଲଭ୍ୟତେ । ବାରୀଣାଂ ବାହକ: ବଳାହକ: । ପୃଷୋଦରାଦିତ୍ବାତ୍ ସାଧୁ: । ତସ୍ମ୍ଭ ଦବ ମେଘସ୍ତ ଦବ, ତଦ୍ରଥସ୍ୟ ଗତି: ସଞ୍ଚାର: ନ ବିଜଘ୍ନେ ନ ବିହତା ହି ॥

୨୮ । ବଶିଷ୍ଠମେବେନ ଯଜ୍ଞପୂତ ଅଭିଷେକ ଅର୍ଚ୍ଚାଦେ, ବାୟୁଜାଗିତ ମେବେନ ଗ୍ରାସି । ରଘୁର ରଘ, କି ମଂଗ୍ରହ, କି ଆକାଶେ, କି ମର୍ତ୍ତ୍ୟେ, କୋପାଂ ଅଭିହତ ହେତ ନା ।

अथाधिशिष्ये प्रयतः प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

सामन्तसम्भावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगोषुः ॥ २८

२८ अः । अथ प्रदोषे प्रयतः धीरः रघुः सामन्तसम्भावनया एव कैलासनाथम् तरसा जिगीषुः कल्पितशस्त्रगर्भं रथम् अधिशिष्ये ॥ वाच्य—प्रयतेन रघुणा धीरेण जिगीषुषा...गर्भः रथः अधिशिष्ये ।

२८ । अथ प्रदोषे रजनौमुखे, तत्काले यानाधिरोहणविधानात् । प्रयतः धीरः रघुः, सामन्तात् भवः सामन्तः, राजमात्रम् इति सम्भावनया एव कैलासनाथं कुवेरं तरसा बलेन जिगोषुः जेतुमिच्छुः सन् कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं रथम् अधिशिष्ये, रथे शयितवानित्यर्थः ॥ 'अधिशोङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् ॥

२८ । अनन्तरं अव्याकुलचित्तं रघुः, कुवेरके मांशान् मांसखण्डान् खादन् कस्त्रिणं वनपूर्वकं कथं कस्त्रिणं आनाथं, याज्ञात्रं पूर्वं दिवसं अन्धोदय-मग्नये मन्त्रतर्जितेन सज्जितं अस्त्रादिपत्रिपूर्वं वेषेन शयनं कस्त्रिणेन ।

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै

सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।

हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये

वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९

२९ अः । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै कोषगृहे नियुक्ताः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः पतितां हिरण्मयीं वृष्टिं शशंसुः ॥ वाच्य—नियुक्तैः सविस्मयैः पतिता हिरण्मयी वृष्टिः शशंसे ।

२९ । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे, कोषगृहे नियुक्ताः अधि-
कृताः भाण्डारिकाः, सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तः नभसः ।
पञ्चम्यास्तुतिलप्रत्ययः । पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । 'दाण्डिनायन'
इत्यादिना निपातनात् साधुः । वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

२९ । ठाँहोत्र बाँडा कस्त्रिणं काँजये काँजककेरा आगिवा मविस्मये मन्त्रादि
जिन—धनाप्राप्तेर आकाशं दृष्टेते सर्वं वृष्टिं दृष्टेष्टेष्टे ।

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं लब्धं कुवेरादभियास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३०

३० अः । भूपतिः अभियास्यमानात् कुवेरात् लब्धं वज्रभिन्नं सुमेरोः पादमिव (स्थितं) तं भासुरहेमराशिं समस्तमेव कौत्साय दिदेश ॥ वाच्य—भूपतिनाः, लब्धः वज्रभिन्नः पाद इव स भासुर-
हेमराशिः समस्तः दिदिशे ।

३० । भूपतिः रघुः, अभियास्यमानात् अभिगमिष्यमाणात् कुबेरात्, लब्धं, वक्ष्येण कुलिशेन भिवं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतम् इव, स्थितम् । 'पादाः प्रत्यन्तपर्वताः' इत्यमरः । 'शृङ्गं सुमेरोः' इति क्वचित् पाठः । तं भासुरं भास्वरम् । 'भस्त्रभासमिदां घुरच्' इति घुरच् । हेमराशिं समस्तं कृतस्त्रमेव कौत्साय दिदेश ददौ, न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येव-कारार्थः ॥

३० । रघुः, बांशत्र अतिकूल युक्ताङ्गिनायो हरेर्बाह्मिणेन, मेहे कूबरेण निकट हरेते आंश, वक्ष्यात्रां यत्कृत श्रमेण पर्यन्तेन अत्रास्तपर्वतवत् श्रेणीकृत समुच्चल गच्छ श्रवणे कोमलं दान करिणेन ।

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।

गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१

३१ अः । तौ द्वौ अपि साकेतनिवासिनो जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ अभूताम्, गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः अर्थी, अर्थिकामात् अधिकप्रदो नृपश्च । वाचा—ताभ्यां द्वाभ्यां...सत्त्वाभ्याम् अभावि, निस्पृहेण अर्थिना...प्रदेन नृपेण ।

३१ । तौ अर्थिदातारौ द्वौ अपि, साकेतनिवासिनः अयोध्यावासिनः । 'साकेतः स्यादयोध्यायां कोशला (कोसला) नन्दिनो च सा' इति यादवः । जनस्य अभिनन्द्यसत्त्वौ सुत्यश्ववसायौ अभूताम् । 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्रौ तु जन्तुषु' इत्यमरः । कौ द्वौ ? गुरुप्रदेयात् अधिके अतिरिक्त-द्रव्ये निस्पृहः अर्थी, अर्थिकामात् अर्थिमनोरगात् अधिकं प्रददातीति तथोक्तः । "प्रेदाज्ञः" इति कप्रत्ययः । नृपश्च ॥

३१ । बाहक कोसल शक्ररक्षिणा अपेक्षा अधिक अश्वेन अनिष्कृत एवम् राजा तौशके अर्थनाधिक धनदाने अशुद्ध, एहे मेविश्रा अयोध्यावासि जनगण तौशकेन उच्चैरेवरे चरित्वेन अग्रेसर करिते नागिन ।

अथोष्ट्रवामौशतवाहितार्थं प्रजिष्वरं प्रीतमना महर्षिः ।

स्पृशन् करेणानतपूर्वकायं संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२

३२ अः । प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः सन् उष्ट्रवामौशतवाहितार्थम् आनतपूर्वकायं प्रजिष्वरं करेण स्पृशन् वाचम् उवाच ॥ वाचा—प्रीतमनसा महर्षिणा कौत्सेन संप्रस्थितेन स्पृशता वाक् ऊच ।

३२ । अथ, प्रीतमनाः महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् । 'आशंसायां भूतवच्च' इति भविष्यदर्थे क्तः । उष्ट्राणां क्रमेणकानां वामोनां

वडवानाच्च शनैः वाहितार्थं प्रापितधनम् आनतपूर्वकायं विनयनम्-
मित्यर्थः । प्रजेश्वरं रघुं करेण स्मृशन् वाचम् उवाच ॥

०२ । अःपरं राज्ञा, वर उद्धे ७ घोटकी चारा मेहे समस्त स्वर्ग प्रेरणपूर्वक
अश्वानाम् को०सेर ८२०० आनतमस्तके अश्वानं करिणेन, को०सेर ७०००० उ०काणे
मूलकित्तुद्वये तौहाके कर चारा स्पर्श करिणा ए० कथा वनिनेन ।

किमत्र चित्रं यदि कामसूभू-

वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो

मनोषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३

३३ अ. । वृत्ते स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः भूः कामसूयदि अत्र किं चित्रम्, किन्तु तव प्रभावः
अचिन्तनीयः, येन द्यौरपि मनोषितं दुग्धा । वाचा—भूषा कामसा केन चित्रेण, प्रभावेण अचिन्त-
नीयेन (भूयते) यः दिवमपि मनोषितं दुग्धवान् ।

३३ । वृत्ते स्थितस्य । 'न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा ।
सत्यात्वे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम् ।' इति कामन्दकः । तस्मिन् वृत्ते
स्थितस्य प्रजानाम् अधिपतेः नृपस्य, भूः, कामान् सूते इति कामसूः यदि ।
'सत्सूक्ष्मद्रुह' इत्यादिना किप् । अत्र कामप्रसवने किं चित्रं न चित्र-
मित्यर्थः । किन्तु तव प्रभावः महिमा अचिन्तनीयः । येन त्वया द्यौः
अपि मनोषितम् अभिलषितं दुग्धा । दुहेर्द्वि कर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि
क्तः । 'प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाहुर्द्वि कर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां
ख्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥' इति स्मरणात् ॥

०३ । शशराज ! राजवृत्तेर अतिपालक नरपतिगणैर निकटे प्रथितो ये अडीष्टे
कनकाग्निनौ इहेवेन, देश आकर्षा नहः ; किन्तु आपनार अभाव अछिन्नौर, आपनि
स्वर्ग इहेते० अछिलवित्तु द्रव्य आशु इहेनेन ।

आशास्वमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषसि ।

पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमौडं भवतः पितेव ॥ ३४

४ अ. । सर्वाणि श्रेयांसि अधिजग्मुषः ते अन्यत् आशास्वं पुनरुक्तभूतम्, किन्तु ईशं भवन्तं
भवतः पितेव आत्मगुणानुरूपं पुत्रं लभस्व ॥ वाचा—अन्येन आशास्वेन...भूतेन (भूयते) ईशः
भवान् पिता आत्मगुणः पुत्रः लभ्यताम् ।

३४ । सर्वाणि श्रेयांसि शुभानि अधिजग्मुषः प्राप्तवतः ते तव, अन्यत्
पुत्रातिरिक्तम् आशास्वम् आशीःसाध्यम् आशंसनोयं वा पुनरुक्तभूतं सर्वं

सिद्धमित्यर्थः । किन्तु ईदृशं सुखं भवन्तं भवतः पिता इव, आत्मगुण-
गुरुरूपं त्वया तुल्यगुणमित्यर्थः, पुत्रं लाभस्व प्राप्तुं हि ॥

७४ । आपनि समस्त मोक्षाग्राहे नाड करिशाहेन, श्रुतवां आपनाके आनीर्क्षाप
कर्ता पूनरुक्तिमात्र ; अतश्च आनीर्क्षाप करि ये, उरदोत्र पिता वेषरूप उवापूष
माध्या पूत्र नाड करिशाहेन, आपनि० मेहेरूप आपनात्रहे दुना शुभवान् पूत्र नाड
करन ।

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा

राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।

राजापि लेभे सुतमाशु तस्मा-

दालोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५

३५ अ. । अग्रजन्मा इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य गुरोः सकाशम् प्रतीयाय, राजापि जीवलोकः
अर्कात् आलोकमिव तस्मात् आशु सुतं लेभे । वाच्य—अग्रजन्मना प्रतीये, राजापि जीवलोकं
आलोक इव सुतः लेभे ।

३५ । अग्रजन्मा ब्राह्मणः । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि
स्मृतः' इति विश्वः । इत्थं राज्ञे आशिषं प्रयुज्य दत्त्वा गुरोः सकाशं समीपं
प्रतीयाय प्राप । राजा अपि जीवलोकः जोवसमूहः । 'जीवः प्राणिनि
गोच्यते' इति विश्वः । अर्कात् आलोकं प्रकाशम् इव, 'चेतन्यम्' इति पाठे
ज्ञानम् इव, तस्मात् ऋषेः आशु सुतं लेभे प्राप ॥

७५ । लाक्षण, राजाके एहेरूप आनीर्क्षाप करिवां शुक्रर निकटे प्रत्याग्रसन
करिगेन । जीवलोक वेषन श्र्याप्रभावे आलोक नाड करे, राजा० वेषनि मेहे
आनीर्क्षापप्रभावे अचिरे पूत्रनाड करिगेन ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल तस्य देवो

कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।

अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना

तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६

३६ अ. । तस्य देवो ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल कुमारकल्पं कुमारं सुषुवे, अतः पिता ब्रह्मणः एव
नाम्ना तम् आत्मजन्मानम् अजं चकार ॥ वाच्य—देवा कुमारकल्पः कुमारः सुषुवे, पिता स
आत्मजन्मा अजः चकार ।

३६ । तस्य रघोः, देवो महिषी, ब्राह्मे । 'तस्येद'मित्यण्, ब्रह्मदेवताके
अभिजिन्नामके मुहूर्त्ते किल ईदृशं असमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्द-

सदृशम् । 'ईषदसमाप्तौ' इत्यादिना कल्पप्रत्ययः । कुमारं पुत्रं सुषुवे । 'कुमारो बालको स्तन्दे' इति विश्वः । अतो ब्राह्ममुहूर्त्तोत्पन्नत्वात् पिता रघुः, ब्रह्मणः विधेरेव, नाम्ना तम् आत्मजम्भानं पुत्रम् भजम् भजनामकं चकार । 'भजो हरो हरे कामे विधौ छागे रघोःसुते' इति विश्वः ॥

७७ । मरिचो वाक्च मुहूर्त्तं कार्ष्णिक् नम्र एकं पूज्य अमर कविजन ; एते कारणे महाराज रघु उक्तात्र नामाशूनात्र भूयस्त्र नाम 'वक्त्र' प्राप्तिराहित्येन ।

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात् स्वादिभिदे कुमारः
प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७

३६ अ. । ओजस्वि रूपं तदेव, वीर्यं तदेव, नैसर्गिकम् उन्नतत्वं तदेव, कुमारः प्रवर्त्तितः दीपः प्रदीपादिव, स्मात् कारणात् न विभिदे ॥ वाच्य—ओजस्विना तेन रूपेण तेन वीर्येण नैसर्गिकेन उन्नतत्वेन तेन (भूयते) कुमारेण प्रवर्त्ति तेन दीपेन न विभिदे ।

१७ । ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा । 'ओजस्तेजसि धातूनाम् अवष्टम्भ-प्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ च' इति विश्वः । रूपं वपुः । 'अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोः' इति विश्वः । तत् एव पैलकम् एव, वीर्यं शीर्यं, तत् एव, नैसर्गिकं स्वाभाविकम् उन्नतत्वं तत् एव तादृशमेव इत्यर्थः । कुमारः बालकः, प्रवर्त्तितः उत्पादितः दीपः प्रदीपात् स्योत्पादकदीपात् इव, स्वात् स्वकीयात् 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्माद्धावो वैकल्पिकः । कारणात् जनकात् न विभिदे भिन्नो नाभूत्, सर्व्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

७८ । कुमारं अजेत्र अचरन्, उल्लिखित, शौर्यावतां ७ वाचापिक अमरुता, सर्वथा त्रपूत्रे अमरुतं हरेत्वाहित, अलित अमोघ हरेते अद्यालित अमोघेन छात्र जनक हरेते अजेत्र किङ्कवाज पार्थक्य लक्षित हरेते न ।

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभा-
स्तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां
धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८

३८ अ. । गुरुभ्यः विधिवन् उपात्तविद्यं यौवनोद्भेदविशेषकान्तं समजं (प्रति) साभिलाषापि

श्रीः धीरा कन्या पितुरिव गुरोः अनुग्रामं आचकाङ्क्ष ॥ वाच्य—सामिलाषया त्रिया धीरया कन्याया अनुग्रामं आचकाङ्क्ष ॥

३८ । गुरुभ्यः विधिवत् यथाशास्त्रम् उपात्तविषयं लब्धविषयम् । यौवनस्य उद्भेदात् आविर्भावात् हेतोः विशेषेण कान्तं सौम्यं तम् अजं प्रति सामिलाषा अपि श्रीः धीरा स्थिरा उन्नतचित्ता । 'स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्वैर्यमिति संज्ञितम्' इति भूपालः । कन्या पितुः इव, गुरोः अनुग्रामं आचकाङ्क्ष इयेष । यौवराज्यार्हाऽभूदित्यर्थः । अनुज्ञाशब्दात् पिष्टपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात् पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

३७ । कुमारे अथ आचार्यगणैश्च निकटे यथाविधि विद्यायां च कत्रिजेन एव नवशौचमभ्यस्य अगृह्य कश्चिद्वस्त्रं कत्रिजेन । उन्नतस्वपदा कक्षा येन अतिमत्तं वस्त्रं कत्रिजां ज्ञात्वा पिडां अनुमतिं अतोक्ता कत्रे, तेनैव राजनश्रोत्रं उदाहृतं राजगणे वस्त्रं कत्रिजे अटिलाविधिं इहेना अत्र त्रपूरं अगृह्यति अतोक्ता कत्रिजे नागिजेन ।

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरायं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९

३९ अ. । अथ स्वसुः इन्दुमत्याः स्वयंवरायं कुमारानयनोत्सुकेन क्रथकैशिकानाम् ईश्वरेण भोजेन आप्तो दूतः रघवे विसृष्टः ॥ वाच्य...उत्सुकः ईश्वरः भोजः आप्तः दूतः विसृष्टवान् ।

३९ । अथ स्वसुः भगिन्याः इन्दुमत्याः स्वयंवरायं कुमारस्य अजस्य आनयने उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानाम् ईश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञा आप्तः हितः दूतः रघवे विसृष्टः प्रेषितः । क्रियामात्रयोगेऽपि चतुर्थी ॥

३९ । अनन्तरं त्रिगो ईन्दुमतिर वस्त्ररत्नैश्च विपुलशोभं भोजं, राजपूत्राश्च अनेन आनयने मग्नश्च इहेना त्रपूरं निकटे विपुलं वृक्षं अत्रणं कत्रिजेन ।

तं श्लाघ्यसम्बन्धमसौ विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशञ्च पुत्रम् ।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

४० अ. । असौ तं श्लाघ्यसम्बन्धं पुत्रं दारक्रियायोग्यदशञ्च विचिन्त्य ससैन्यम् एनम् ऋद्धां विदर्भाधिपराजधानीं प्रस्थापयामास ॥ वाच्य—असुता ससैन्यः एवः प्रस्थापयामास ।

४० । असौ रघुः, तं भोजं श्लाघ्यसम्बन्धम् अनूचानत्वादिगुणयोगात् स्तुहणीयसम्बन्धं, विचिन्त्य विचार्य, पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य, ससैन्यम् एनं पुत्रम् ऋद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भोजस्य राजधानीं पुरीं प्रस्थापयामास । धीयतेऽस्वामिति धानी । 'करणाधिकरणयोश्च' इति अधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः । राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

४०। डोकनोक्तेर महिष तापूष मयक हापन कर। गौरवेनरई विवर एव गूढो विवाहयोगो वरम
आश हईशोह, एई सकल विवेचना करिना मशानास रघू कृषार अजके मनेछे दमपुष्ट विपक नपरे
ऐवण करिनेन ।

तस्योपकार्यारचितोपचारा वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥४१॥

४१ अः । उपकार्यारचितोपचाराः जानपदोपदाभिः वन्येतराः तस्य मनुजेन्द्रसूनोः मार्गे निवासाः
उद्यानविहारकल्पा बभूवुः ॥ वाचा—रचितोपचारैः वन्येतरैः निवासैः...कल्पैः बभूवुः ।

४१। उपकार्य्यासु राजयोग्येषु पटभवनदिषु । 'सौधोऽस्त्री राज-
सदनमुपकार्य्योपकारिका' इति अमरवचनव्याख्याने क्षौरस्वामी-उप-
क्रियते उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनमिति । रचिताः उपचाराः
शयनादयः येषु ते तथोक्ताः, जानपदानां जनपदेभ्यः आगतानाम् उपदाभिः
उपायनैः वन्याः वने भवाः इतरे येषां ते वन्येतराः अवन्या इत्यर्थः । 'न
बहुम्रीहो' इति सर्वनामसंज्ञानिवेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव ।
तस्य मनुजेन्द्रसूनोः अजस्य मार्गे निवासाः वासनिकाः उद्यानानि
आक्रीडाः । 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । तानि एव विहाराः विहार-
स्थानानि तत्कल्पाः तत्सदृशा इत्यर्थः । ईषदसमासाविति कल्पप्रत्ययः ।
बभूवुः ॥

४१। पविमथेय राजकृषार अजकेर विजानमहान सकल, राजयोग्यो पटभवन (ठान्) पञ्चापि जयमण्डप
एव आश लोकनपरेर अण्ड विविध उपहारो मयाछन हउनास, रघू पेन रलिना बोध हईन ना ; पत्रक
उपवनहित विहार-उपनेन छात्र बोध हईते लागिल ।

स नर्मदारोधसि शीकराद्रै-
र्मरुद्धिरानर्त्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
ज्ञान् रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४१॥

४१ अः । विलङ्घिताध्वा सः अजः शीकराद्रैर्मरुद्धिः आनर्त्तितनक्तमाले नर्मदारोधसि ज्ञान्
रजोधूसरकेतु सैन्यं निवेशयामास ॥ वाचा—विलङ्घिताध्वना तेन अजेन निवेशयामासि ।

४२। विलङ्घिताध्वा अतिक्रान्तमार्गः सः अजः, शीकराद्रैः शीतलै-
रित्यर्थः । मरुद्धिः वातैः आनर्त्तिताः कम्पिताः नक्तमालाः चिरविस्वाख्य-
वृक्षभेदाः । चिरविल्लो नक्तमालः करजस करप्लके इत्यमरः । यस्मिन्

तस्मिन् निवेशाच्चै इत्यर्थः । नर्मदायाः रोधसि रेवायाः तीरे क्लान्तं श्रान्तं
रजोभिः घूसराः केतवः ध्वजाः यस्य तत् सैव निवेशयामास ॥

४२ । एहेनने पथ अडिक्कन करिअ क्वात्र अज्ज, मज्जिमोक्कन-सम्पूज मयोरपठत्तरे हेव९ मकालिअ
करिअक इक्कवात्ता मोडिअ नर्गवा नरीठटे धुनिधुमन अज्जपात्री क्वाड मनागपके विआप्पेअ अज्ज मज्जिअणिअ
करिअम ।

अथोपदिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः-

प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्ति-

र्वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३

४३ अः । अथ उपदिष्टात् भ्रमभिः भ्रमरेः प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः निर्धौतदानामलगण्ड-
भित्तिः वन्यो गजः सरित्तः उन्ममज्ज ॥ वाचा—सलिलप्रवेशेन...गण्डभित्तिना वन्येन गजेन उन्ममज्जे ।

४३ । अथ उपदिष्टात् जङ्घम् । उपय्युपरिष्टादिति निपातः । भ्रमद्भिः
मदलोभादिति भावः । भ्रमरैः प्राक् उन्मज्जनात् पूर्वं सूचितः स्थापितः
अन्तःसलिले प्रवेशः यस्य सः तथोक्तः, निर्धौतदाने चालितमदे अतएव
अमले गण्डभित्तौ यस्य सः तथोक्तः । 'दानंगजमदे त्यागे' इति शाश्वतः ।
प्रशस्तौ गण्डौ गण्डभित्तौ । 'प्रशंसावचनेष्व' इति समासः । भित्तिशब्दः
प्रशस्तार्थः । तथाच गणरत्नमहोदधौ—'मतल्लिकोद्धमित्राः स्युः प्रकाण्डस्यल-
भित्तयः' इति । भित्तिः प्रदेशो वा । भित्तिः प्रदेशे कुण्डेऽपि' इति विश्वः ।
निर्धौतदानेन अमला गण्डभित्तिः यस्य इति वा । वन्यः गजः, सरित्तः
नर्मदायाः सकाशात् । पञ्चम्यास्तसिलप्रत्ययः । उन्ममज्ज उल्लिखितः ॥

४३ । मेहे मयस सहना एक वज्ज हत्थी नरीगठ हहेत्त उथिअ हहेन ; मयवात्ति सम्पूर्णण पोत्त हउवात्त
उत्तरी गठहल उथम निर्गल हहेत्ताहिल एव९ उथानेअ पुत्तेअ जलोपगि जाममान अमरमयूह मदनके आकुडे
हहेत्ता जलमयो अवेअ करिआहिल ।

निःशेषविचालितधातुनापि वप्रक्रियामृच्चवतस्तटेषु ।

नौलोर्ध्वरेखाश्वलेन शंसन् दन्तद्वयेनाश्मविकुण्डितेन ॥ ४४

४४ अः । (कथंभूतः ?) निःशेषविचालितधातुनापि नौलोर्ध्वरेखाश्वलेन अश्मविकुण्डितेन
दन्तद्वयेन मृच्चवतस्तटेषु वप्रक्रियां शंसन् ॥ वाचा—शंसता ।

४४ । कथम्भूतो गजः ? निःशेषविचालितधातुना अपि धौतगैरिका-
दिना अपि नौलाभिः ऊर्ध्वाभिः रेखाभिः तटाभिघातजनिताभिः श्वलेन

कर्तुरेण । 'चित्' किर्णैरिक्त्वाप्रश्वलैताश्च कर्तुरे ।' इत्यमरः । अश्वभिः
पाषाणैः विकुण्ठितेन कुण्ठोक्ततेन दन्तद्वयेन, ऋक्षवान् नाम कश्चित् तत्रस्थः
पर्वतः तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् उत्खातकेलिमित्यर्थः । 'उत्खातकेलिः
शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यते' इति शब्दार्णवः । शंसन् कथयन् सूचयन् इत्यर्थः ।
युग्मकम् ॥

४४ । वणिङ् तांशान् पञ्चवक्त्रं मण्डपं गैत्रिकादि बाहुं सम्पूर्णकणे षोडशैराहिनः, तथापि पर्श्वतन्त्राज्ये
आघातनिवन्धनं मेहै पञ्चवक्त्रं कृष्टिडं च नीलवर्णं उक्लेशैरधोवात्रा अङ्कितं बाकाय, मे ये वक्त्रवान् पर्श्वतन्त्रं
उटे वयमोडां करिष्यामहे, तांशो अप्प्रिड इहेतेहिन ।

संहारविघ्नेपधुक्रियेण हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

बभौ स भिन्दन् वृहतस्तरङ्गान् वाय्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥

४५ अः । संहारविघ्नेपधुक्रियेण हस्तेन सशब्दं वृहतस्तरङ्गान् भिन्दन् तीराभिमुखः स गजः
वाय्यर्गलाभङ्गं प्रवृत्त इव बभौ ॥ वाचा—भिन्दता तीराभिमुखेन तेन गजेन प्रवृत्तेन इव बभौ ।

४५ । संहारविघ्नेपयोः सङ्कोचनप्रसारणयोः लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापा-
रेण । 'लघुक्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । हस्तेन शृङ्गादण्डेन । 'हस्तो
नक्षत्रभेदे स्यात् करिभकरयोरपि ।' इति विश्वः । सशब्दं सघोषं वृहतः
तरङ्गान् भिन्दन् विदारयन् तीराभिमुखः स गजः, वारो गजवन्धनस्थानम् ।
'वारी तु गजवन्धनी' इति यादवः । वाय्याः अर्गलायाः विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने
प्रवृत्त इव, बभौ ॥

४६ । से ऋकृतेने निरु षुड मरुकाचनं च अनात्रवर्णुर्लक महांशके अकां च उरुक् सकलं तेष करिष्या
येन निरु वञ्चनानां अर्गला उध करिष्ये अत्रुड इहेरा तीरात्रिभूथे आगिते नागिन ।

शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नु रसा स पश्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥

४६ अः । शैलोपमः सः शैवलमञ्जरीणां जालानि उरसा कर्षन् पश्चात् तटम् उत्ससर्पं, पूर्वं
तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहः तटम् उत्ससर्पं ॥ वाचा—शैलोपमेन तेन कर्षता उत्ससर्पे,
वारिराशिना सरित्प्रवाहेण उत्ससर्पे ।

४६ । शैलोपमः सः गजः, शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दानि उरसा कर्षन्
पश्चात् तटम् उत्ससर्पं । पूर्वं तेन गजेन उत्पीडितः नुन्नः वारिराशिः यस्य सः
सरित्प्रवाहः तटम् उत्ससर्पं ।

४७ । पर्श्वतन्त्राज्ये मेहै हञ्जो, वक्त्रःत्रलेन मण्डपेन (अवाहलनं) लैवलमञ्जरी सकल आकर्षण करिष्ये

कञ्चित् तटेनै उभय उभय ; उभय आकाशमवेगं तावत् तटे उभयान् गृह्णै नदीअवाह्येन जनानि
उल्लङ्घित इहेन तटेनै भविष्य कञ्चित्छिन ।

तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहक्षणाच्चान्ता ।

वन्येतरानेकपददर्शनेन पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७

४७ अ. । तस्य एकनागस्य कपोलभित्त्योः जलावगाहक्षणाच्चान्ता । मददुर्दिनश्रीः वन्येतरा-
नेकपददर्शनेन पुनः दिदीपे ॥ वाचा—शान्त्या...प्रिया...दिदीपे ।

४७ । तस्य एकनागस्य एकाकिनः गजस्य कपोलभित्त्योः जलावगाहं
क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीः मदवर्षलक्ष्मीः, वन्येतरेषां ग्राम्याणाम्
अनेकपानां द्विपानां दर्शनेन पुनः दिदीपे ववृधे ॥

४७ । जनावनीहन्तृः सैव अविद्योः हन्तोर अन्तर्गतं गजस्य कपोलभित्त्योः जलावगाहं निवृत्तं इहेनैव,
अल्लङ्घनप्रकारेणैव आकाशमवेगं तावत् तटे उभयान् गृह्णै नदीअवाह्येन जनानि ।

सप्तच्छदक्षौरकटुप्रवाहमसह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।

विलङ्घिताधोरणातीव्रयत्नाः सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८

४८ अ. । सप्तच्छदक्षौरकटुप्रवाहम् असह्यं तदीयं मदम् आघ्राय सेनागजेन्द्राः विलङ्घिताधोरण-
तीव्रयत्ना विमुखा बभूवुः ॥ वाचा—सेनागजेन्द्रैः...यत्नैः विमुखैः बभूवुः ।

४८ । सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षौरवत् कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारः
यस्य तम् । 'कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः' । इति यादवः ।
असह्यं तदीयं मदम् आघ्राय, सेनागजेन्द्राः, विलङ्घितः तिरस्कृतः आधोरणानां
हस्तिपकानां तोत्रः महान् यत्नः यैः ते तथोक्ताः सन्तः । 'आधोरणा हस्तिपका
हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । विमुखाः पराङ्मुखाः बभूवुः ॥

४८ । सप्तच्छदक्षौरकटुप्रवाहं सुरभिः प्रवाहं तावत् तटे उभयान् गृह्णै नदीअवाह्येन जनानि, अल्ल-
ङ्घनप्रकारेणैव आकाशमवेगं तावत् तटे उभयान् गृह्णै नदीअवाह्येन जनानि ।

स क्षिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपथ्यस्तरथं क्षणेन ।

रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९

४९ अ. । सः क्षिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं भग्नाक्षपथ्यस्तरथं रामापरित्राणविहस्तयोधं सेनानिवेशं क्षणेन
तुमुलं चकार ॥ वाचा—तेन...शून्य...रथः विहस्तयोधः सेनानिवेशः चक्र ।

४९ । सः गजः, क्षिन्नाः बन्धाः यैः ते क्षिन्नबन्धाः द्रुमाः पलायिताः

युगं वृहन्तीति युग्याः बाहाः यस्मिन् सः चासौ शून्यश्च तं भग्नाः अक्षाः
रथावयवाः दारुविशेषाः । 'अक्षौ रथस्यावयवे पाशकेऽप्यक्षमिन्द्रियम्' इति
शास्त्रतः । येषां ते भग्नाक्षाः अतएव पर्थ्यस्ताः पतिताः रथाः यस्मिन्
तं, रामाणां स्त्रीणां परिव्राणे संरक्षणे विहस्ताः व्याकुलाः । 'विहस्तव्याकुलौ
समौ' इत्यमरः । योधाः यस्मिन् तं सेनानिवेशं शिविरं क्षणेन तुमुलं
सङ्कुलं चकार ॥

४२ । अवगण वक्ष्यन् द्विवचिनं करिष्ये सेनानिवेशं इहैते ऋतवेगे पलायिते नागिनः ; दृग्वचिणः
उत्तरं दृश्यान् रथं सकलं विजिह्वतावे पठितं इहैते नागिनः एवः दैत्यगणं अवलोक्यन्तं त्रकार्थे बाहून्
इहेन पठितः ; एतेनैव कर्णकालमधोऽहं सेनै ह्यौ मयस्य सेनानिवेशं आलोडितं करिष्यां केनिल ।

तमापतन्तं नृपतेरबध्यो वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।
निवर्त्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥५०॥

५० अः । वन्यः करी नृपतेः अवध्य इति श्रुतवान् कुमारः आपतन्तं तं निवर्त्तयिष्यन् अतएव
नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः सन् विशिखेन कुम्भे जघान ॥ वाचा—वन्येन करिष्या अवध्येन (भूयते) श्रुत-
वता कुमारिण निवर्त्तयिष्यता...शार्ङ्गेण जघ्ने ।

५० । नृपतेः राज्ञः वन्यः करी अवध्यः इति श्रुतवान् शास्त्रात् ज्ञातवान्
कुमारः आपतन्तम् अभिधावन्तं तं गजं निवर्त्तयिष्यन् नं तु प्रहरिष्यन्,
अतएव नातगायतम् अनतिदीर्घं यथा स्वात् । नजर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति
समासः । कृष्टशार्ङ्गः ईषदाकृष्टचापः सन्, विशिखेन वाणेन कुम्भे जघान ।
अत्र चाक्षुषः—लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात्, इयं हि श्रीर्
करिष्ये' इति । अतएव युद्धादन्यत्रेति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

५० । वृद्धगजं राजगर्जेन अवधाय जानिष्यां दूतारं अजं सेनै धावस्य इत्येके निवारणं करिष्यात् उक्तेः
नृपतेन येन च आकर्षणं करिष्या उहारां कृष्टमेव एकं वागं विद्धं करिष्येन ।

स विह्वमात्रः किल नागरूपमुत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्त्तिं कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

५१ अः । स विह्वमात्रः किल नागरूपम् उत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः सन् स्फुरत्प्रभामण्डल-
मध्यवर्त्तिकान्तं व्योमचरं वपुः प्रपेदे ॥ वाचा—सैनं विह्वमात्रेण...दृष्टं न...प्रपेदे ।

५१ । सः गजः, विह्वमात्रः ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतः तथापि
नागरूपं गजशरीरम् उत्सृज्य, तेन वृत्तान्तेन विस्मितैः तद्विस्मितैः सैन्यैः
दृष्टः सन् स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्त्तिं कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः
प्रपेदे प्राप ॥

८१ । तेदे इतो विह्व हरेवासाज गजमेह परिछानपूर्वक एवोष्ठ उद्वेगान्तेन उड्डागित विवा
नगनविहात्रो नत्रोत्र आष्ठ हरेन ; उ९काणे अकमेनङ्गन गविमरे उाशा वर्णन करिते नागिन ।

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्त्यं पुष्पैः ।

उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२

५२ अ. । अथ प्रभावोपनतैः कल्पद्रुमोत्थैः पुष्पैः कुमारम् अवकीर्त्य दशनप्रभाभिः संवर्द्धितोरः-
स्थलतारहारः वाग्मी (सः) उवाच ॥ वाचा—तारहारिण वाग्मिना ऊचे ।

५२ । अथ प्रभावेण उपनतैः प्राप्तेः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पद्रुमोत्पन्नैः पुष्पैः
कुमारम् अजम् अवकीर्त्य अभिवृष्य दशनप्रभाभिः संवर्द्धिताः उरःस्थले ये
तारहाराः स्थूलमुक्ताहाराः ते येन सः तथोक्तः । वाचोऽस्य सन्तीति वाग्मी
वक्ता । 'वाचो ग्मिनिः ।' इति ग्मिनिः । सः पुरुषः उवाच ॥

८२ । अनङ्गत्र, तेदे इवत्त । विवागुत्तर, कुमार अजेर उ९पर यथोक्तवक्त ककतत्र कूश्मन्धरपूर्वक,
नगनविहात्र वक्त्रःइति हूळ मुक्ताहारेण मोक्षि परिवर्द्धित करत ककिते नागिनेन ।

मतङ्गशापादवलीपमूलादवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।

अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३

५३ अ. । अस्मि (अहं) अवलीपमूलात् मतङ्गशापात् मतङ्गजत्वम् अवाप्तवान्, मां प्रियदर्शनस्य
गन्धर्वपतेस्तनूजं प्रियंवदं (नाम) अवेहि ॥ वाचा—अवाप्तवता सूयते, अहं...तनूजः प्रियंवदः अवेये ।

५३ । अवलीपमूलात् गर्वहेतुकात् । अवलीपसु गर्वं स्थालेपने द्वेषणे-
ऽपि च' इति विश्वः । मतङ्गस्य मुनेः शापात् मतङ्गजत्वम् अवाप्तवान् अस्मि,
मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनस्य गन्धर्वपतेः गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रम् ।
'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'तन्वादेर्वा' इत्याङ् इति केचित् ।
'प्रियंवदं प्रियंवदाख्यम् अवेहि जानोहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः 'प्रियवशे
वदः खच्' इति खच्प्रतरयः ॥

पोराणिकी वार्ता ।—पुरा किल प्रियंवदाख्यः कश्चित् गन्धर्वः गर्वपरवशः मतङ्गमुनिम् अवज्ञातवान्,
तेन सञ्जातव्या त्वं मतङ्गजो भव इति अभिशापः प्रदत्त इति ॥

८३ । जानिनेन—आदि गन्धर्वराज अग्रवर्णनेन पूज, आवात्र नाम अग्रवर्ण । आदि गर्ववशतः
मतङ्गमुनिं अजिनाणे मातङ्गमेह आष्ठ हरेवाहिनात्र ।

स चानुनीतः प्रणतेन पञ्चा-

न्मयामहर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।

ઉચ્ચાત્વમન્યાતપસમ્પ્રયાગાત્

શૈત્યં હિ યત્ સા પ્રકૃતિર્જલસ્ય ॥ ૫૪

૫૪ અઃ । સઃ મહર્ષિઃ, પ્રણતેન મયા અનુનીતઃ સન્ પશ્યાત્ શ્રદ્ધતામ્ અગચ્છત્ । તથાહિ—
ઉચ્ચાત્વમ્ અયાતપસંપ્રયોગાત્, શૈત્યં યત્, સા પ્રકૃતિઃ ॥ વાચ્ય—તેન મહર્ષિણા અનુનીતેન શ્રદ્ધતા
અગચ્છત ઉચ્ચત્તેન શૈત્યેન યેન તથા પ્રકૃત્યા (ભૂયતે) ।

૫૪ । સઃ મહર્ષિઃ પ્રણતેન મયા અનુનીતઃ સન્ પશ્યાત્ શ્રદ્ધતાં શાન્તિમ્
અગચ્છત્ । તથાહિ—જત્તસ્ય ઉચ્ચાત્વમ્ અગ્નેઃ આતપસ્ય વા સમ્પ્રયોગાત્
સમ્પર્કાત્, ન તુ પ્રકૃત્યા ઉચ્ચાત્વં, યત્ શૈત્યં સા પ્રકૃતિઃ સ્વભાવઃ । વિવેચ-
પ્રાધાન્યાત્ ચેતિ સ્ત્રોતિફ્રનિર્દેશઃ । મહર્ષીણાં શાન્તિરેવ સ્વભાવો ન
ક્રોધ इत्यर्थः ॥

૯૪ । આમિ ઔપત રહેલા અશ્વનય કરિને, મહર્ષિ નાહ રહેલાહિનેન ; કારણ,
તેજાહે જાગેર આંતરિક જીવ, ઉદાર ઉચ્છતા કેવળ અગ્નિ વા આંતરેજ મંત્રનાગ્રે
વટિયા થાઉક ।

इच्छाकुवंशप्रभवो यदा ते

भेत्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।

संयोज्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना

तदेत्यवोचत् स तपोनिधिमाम् ॥ ૫૫

૫૫ અઃ । ઇચ્છાકુવંશપ્રભવઃ અજઃ યદા તે કુમ્ભમ્ અયોમુખેન ભેત્યતિ, તદા (ત્વન્) સ્થેન
વપુર્મહિમા સંયોજ્યસે इति सः तपोनिधिमाम् अवोचत् ॥ વાચ્ય—ઇચ્છાકુવંશપ્રભવૈષ અજેન કુમ્ભઃ
ભેત્યતે, સંયોજ્યસે, इति तेन तपोनिधिना अवचि ।

૫૫ । ઇચ્છાકુવંશઃ પ્રભવો યસ્ય સઃ અજઃ, યદા તે કુમ્ભમ્ અયોમુખેન
લોહાશ્રેણ શરેણ ભેત્યતિ વિદારયિષ્યતિ તદા સ્થેન વપુષઃ મહિમ્ના પુનઃ
સંયોજ્યસે સફ્સ્યસે इति सः तपोनिधिः माम् अवोचत् ॥

૯૫ । તથન તેજે તપોનિધિ, આમાઉક એજે કથા વનિનેન—“હેચાકુવંશીય
મહોપતિ જિનૌપ-તનય અજ, લોહશ્રેણ શર દ્વારા વથન તોયાર કુહાળેજ તેજ કરિવેન,
તથન તુ મે પૂનરાગ્ર નિજ દિવા દેહ નાહ કરિવે ।”

सम्प्रोचितः सत्त्ववता त्वयाहं

शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।

प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां

वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥ ૫૬

५६ अ. । चिरप्रार्थितदर्शनेन सत्त्ववता त्वया 'अहं' श्रयात् सम्बोधितः, (अहम्) भवतः प्रतिप्रियं न कुर्यां चेत् तदा मे स्वपदोपलब्धिः वृथा स्यात् हि ॥ वाच्य...प्रार्थितदर्शनः सत्त्ववान् त्वं मां सम्बोधितवान्, प्रतिप्रियः न श्लिषेत...उपलब्धिना भूयेत ।

५६ । चिरं प्रार्थितं दर्शनं सत्त्व तेन सत्त्ववता बलवता त्वया, अहं श्रयात् सम्बोधितः मोक्षं प्रापितः, भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेत्, मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षणाद्भि-
वस्तुषु' इत्यमरः । वृथा स्यात् हि । तदुक्तम्—'प्रतिकर्तुं ममत्तस्य जीविता-
कारणं वरम्' इति ॥

६० । आमि बहूकान् वरिषां तेषामत्र दर्शनलाभेन अतीक्ष्णं हिंसां, तूभि निज-
बोधी आमांके नाप हरेते मूळं करिणे ; किञ्च अक्षणे आमि वरि तेषामत्र कोनऽ
अत्रापकात्र ना करि, तदेव आमात्र एहे दिवा देहआलि वृथाहे इहेदेव ।

सम्बोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ५७

५७ अ. । हे सखे ! प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रं गान्धर्वं सम्बोहनं नाम अस्त्रम् आदत्स्व, यतः
प्रयोक्तुः चारिहिंसा च न, विजयश्च हस्ते (भवति) ॥ वाच्य...आदीयतां (त्वया) चरिहिंसया
न, विजयेन (भवते) ।

५७ । हे सखे ! सखिगण्डेन समप्राणतोक्ता । यथोक्तम्—“अत्याग-
सहनो बन्धुः सदैवानुमतः सुहृत् । एकक्रियो भवेन्मित्रं समप्राणः सखा
मतः” ॥ इति । प्रयोगसंहारयोः विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गान्धर्वदेवताकं
सम्बोध्यते अनेन इति सम्बोहनं नाम मम अस्त्रम् आदत्स्व गृह्णाण, यतः
अस्त्रात् प्रयोक्तुः अस्त्रप्रयोगिणः अरिहिंसा न च, विजयश्च हस्ते हस्तगतः
विजयो भवतीत्यर्थः ॥

६१ । हे मधे ! तूभि आमात्र निकटे मत्सोहनं नामकं गोक्षरं अस्त्रं ग्रहणं कर ;
एहे अस्त्रेन अत्रोगं ऽ अत्रिगन्शात्र विषये पृथक् पृथक् मञ्च निर्दिष्टे आछे । एहे अस्त्रेन
अत्रादेव हेसात्र अत्रोगकर्ताके मज्जरथ करिते इय ना, अथऽ अत्रगात्र हेसात्र थाके ।

अलं क्रिया मां प्रति यन्मुहूर्त्तं

दयापरोभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।

तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं

मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८

५८ अ. । मां प्रति क्रिया अलम्, यत् त्वं प्रहरन्नपि मुहूर्त्तं दयापरः अहम्, तस्मात् उपच्छन्द-

यति मवि त्वया प्रतिषेधरीत्य' न प्रयोज्यम् ॥ वाच्य...त्वया प्रहरता अपि दयापरेष अभावः, त्वं न प्रयोजये ।

५८ । बधलज्जितः कथमस्त्रग्रहपरः स्वामिति चेत् तत्राह—अस्त्रमिति । किञ्च, मां प्रति क्रिया प्रहारनिमित्तया असम् । कुतः ? यत् यतः हेतोः त्वं मां प्रहरन् अपि सुहृत्तुं दयापरः क्षपालुः अभूः, तस्मात् उपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया प्रतिषेधः परिहारः स एव रौच्यं, पादेष्वं तत् न प्रयोज्यं न कर्त्तव्यम् ॥

५९ । भूइर्हेतु अस्त्रं भूमि आमांके अंशं करिशां आमां अति प्रशान्ते कांशं करिशाह ; अतएव भूमि हेतु अंशेन लज्जित इहेतु ना, आमि तोमां निकटे आर्धना करिहेहि, भूमि कठिन इहेतु आमां आर्धना उन्न करिं ना ।

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं

सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं

जयाह तस्मान्निगृहीतयापात् ॥ ५९

५९ अः । नृसोमः अस्त्रवित् सः तथेति सोमोद्भवायाः सरितः पवित्रं पयः उपस्पृश्य उदङ्मुखः सन् निगृहीतयापात् तस्मात् अस्त्रमन्त्रं जयाह ॥ वाच्य—नृसोमेन अस्त्रविदां तेन उदङ्मुखेन अस्त्रमन्त्रो जगृहे ।

५९ । ना सोमः चन्द्र इव नृसोमः उपमितसमाहः । 'सोम ओषधि-चन्द्रयोः' इति शास्त्रतः । पुरुषश्चेष्ट इत्यर्थः । अस्त्रवित् अस्त्रज्ञः सः अत्रः तथेति, सोमः उद्भवः यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितः नर्मदायाः । 'रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकान्यवा इत्यमरः । पवित्रं पयः उपस्पृश्य पीत्वा आचम्य इत्यर्थः । उदङ्मुखः सन्, निगृहीतयापात् निवर्त्तितयापात् उपकृतादित्यर्थः । तस्मात् प्रियंवदात् अस्त्रमन्त्रं जयाह ॥

६० । छत्रं छात्रं गोम, अज्जल, मेहे अक्ष 'तथाह' वनिता नर्मदां पवित्रं जल आचमनपूर्वक उद्धृता इहेतु, मांभूत मेहे गङ्गाक्षेत्रं निकटे अज्जल अंशं करिगेन ।

एवं तयोरध्वनि देवयोगादासेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान् सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६०

६० अः । एवम् अध्वनि देवयोगात् अचिन्त्यहेतु सख्यम् आसेदुषोः तयोः एकः चैत्ररथप्रदेशान्, अपरः सौराज्यरम्यानं विदर्भान् ययौ ॥ वाच्य—एकेन—प्रदेशाः अपरेण—रम्याः विदर्भा यविर ।

६० । एवम् अध्वनि मार्गे देवयोगात् देववशात् अचिन्त्यहेतु अनि-

ସାଧ୍ୟେତୁକଂ ସଂସ୍ଥାଂ ସଂସ୍ଥିତମ୍ । ‘ସଂସ୍ଥୂର୍ଯ୍ୟଃ’ ଇତି ଯପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ଆସେଦୁଷୋଃ
ପ୍ରାପ୍ତବତୋଃ ତयोः मध्ये एकः गन्धर्वः, ଚୈତ୍ରଥସ୍ୟ କୁବେରୋଦ୍ୟାନସ୍ୟ ପ୍ରଦେଶାନ୍ ।
‘ସଂସ୍ଥୋଦ୍ୟାନ’ ଚୈତ୍ରଥସ୍ୟ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଅପରଃ ଅଜ୍ରଃ, ସୌରାଜ୍ୟେନ ରାଜନ୍ବତ୍ତୟା
ରଞ୍ଜାନ୍ ବିଦର୍ଭାନ୍ ବିଦର୍ଭଦେଶାନ୍ ଯୟି ॥

୭୦ । ଏହିକ୍ରମେ ପଶ୍ଚିମଦିଗେ ମୈବାସୁଗ୍ରହେ ଠାହାଟେର ଉତ୍ତରର ଅଚିନ୍ତନୀୟ କାରଣେ
ବହୁତା ମଂସଟିତ ହେଲ । ଅନନ୍ତର ଏକଜନ, କୁବେରର ଚୈତ୍ରଥ ଉଦ୍ୟାନ ଭୂମିରେ ଏହାନ
କରିଲେନ ଏବଂ ଅନ୍ତର କୁମାର ଅଜ, ସ୍ବମ୍ଭାଗାମିତ ବ୍ରମଣୀୟ ବିଦର୍ଭଦେଶେ ଗମନ କରିଲେନ ।

तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे तदागमारुदगुरुप्रहर्षः ।

प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्म्मिरिवोर्म्मिमाली ॥ ୬୧ ॥

୬୧ ଅ. । ନଗରୋପକଣ୍ଠେ ତତ୍ତ୍ଵିବାଂସଂ ତଂ ତଦାଗମାରୁଦଗୁରୁପ୍ରହର୍ଷଃ । କ୍ରଥକୈଶିକେନ୍ଦ୍ରଃ ପ୍ରବୃଦ୍ଧୋର୍ମିଃ । ଜର୍ମି-
ମାଲୀ ଚନ୍ଦ୍ରମିବ ପ୍ରତ୍ୟୁଜ୍ଜଗାମ ॥ ବାଚ୍ୟ—ତତ୍ତ୍ଵିବାନ୍ ସ...ପ୍ରହର୍ଷେ...କୈଶିକେନ୍ଦ୍ରେ ପ୍ରବୃଦ୍ଧୋର୍ମିଃ । ଜର୍ମି-
ମାଲିନା ଚନ୍ଦ୍ର ଇବ ପ୍ରତ୍ୟୁଜ୍ଜଗ୍ମେ ।

୬୧ । ନଗରସ୍ୟ ଉପକଣ୍ଠେ ସମୋପେ ତତ୍ତ୍ଵିବାଂସଂ ସ୍ଥିତଂ ତମ୍ ଅଜଂ ତସ୍ୟ
ଅଜସ୍ୟ ଆଗମେନ ଆଗମନେନ ଆରୁଦଃ ଉତ୍ପନ୍ନଃ ଗୁରୁଃ ପ୍ରହର୍ଷଃ ଯସ୍ୟ ସଃ କ୍ରଥ-
କୈଶିକେନ୍ଦ୍ରଃ ବିଦର୍ଭରାଜଃ, ପ୍ରବୃଦ୍ଧୋର୍ମିଃ ଜର୍ମିମାଲୀ ସମୁଦ୍ରଃ ଚନ୍ଦ୍ରମ୍ ଇବ,
ପ୍ରତ୍ୟୁଜ୍ଜଗାମ ॥

୭୧ । ଅଜ, ନଗରଓକଣ୍ଠେ ଉପନୀତ ହେବା ତତ୍ତ୍ଵିୟ ଆଗମନେ ପରମ ପୁଲକିତ ଡୋକରାଜ
ଠାହାର ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟନ କରିଲେନ; ଉତ୍ତମ ବୋଧ ହେଲ—ବେନ, ମମୁଦ୍ ଉଜ୍ଜ୍ଵଳିତତରଙ୍ଗଦ୍ଵାରା
ଚକ୍ରମାର ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟନ କରିଲେନ ।

प्रवेश्य चैनं पुरमयायायौ नौचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।

मेने यथा तत्र जनः समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृह्यशम् ॥ ୬୨ ॥

୬୨ ଅ. । ଏନମ୍ ଅୟାୟାୟୌ ଚୈ ନୌଚେ ପୁଃ ପ୍ରବେଶ୍ୟ ଚର୍ପିତଶ୍ରୀଃ (ବୈର୍ଭଃ) ତଥା ଉପାଚରତ୍ ଯଥା
ସତ୍ ସମେତୋ ଜନଃ ବୈର୍ଭମ୍ ଆଗନ୍ତୁମ୍, ଅଜଂ ଗୃହ୍ୟଶ୍ ମେନେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଅୟାୟାୟାୟା ଚର୍ପିତଶ୍ରୀଆ ଉପା-
ଚରତ୍, ସମେତେନ ଜନେନ ବୈର୍ଭଃ ଆଗନ୍ତୁଃ ଅଜଃ ଗୃହ୍ୟଶ୍ ମେନେ ।

୬୨ । ଏନମ୍ ଅଜଂ ଅୟାୟାୟୌ ସେବାଧର୍ମେଣ ପୁରୋ ଗଞ୍ଜୁକ୍ଷିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନୌଚେ
ନନ୍ଦଃ ପୁଃ ପ୍ରବେଶ୍ୟ ପ୍ରବେଶଂ କାରୟିତ୍ବା ପ୍ରୌତ୍ୟା ଚର୍ପିତଶ୍ରୀଃ ତଥା ତେନ ପ୍ରକାରେଣ
ଉପାଚରତ୍ ଉପବ୍ରବିତବାନ୍ ଯଥା ଯେନ ପ୍ରଜ୍ଞାରେଣ ତତ୍ର ପୁରେ ସମେତଃ, ମିଳିତଃ ଜନଃ
ବୈର୍ଭମ୍ ଭୋଜମ୍ ଆଗନ୍ତୁଂ ପ୍ରାଧୁନିକଂ ମେନେ, ଅଜଂ ଗୃହ୍ୟଶ୍ ଗୃହପତିଂ ମେନେ ॥

୭୨ । ବିଦର୍ଭରାଜ ଡୋକ ଅନ୍ଦେର ଅଗ୍ରେ ଅଗ୍ରେ ନକ୍ଷତ୍ରାବେ ଗମନ କରିବା ଠାହାଟେ ନଗର-
ସଦ୍ୟେ ଏବେନ କରାହେଲେନ ଏବଂ ଐତିହାସିକେ ନିଜେର ଅନୁଚର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଉପଭୋଗୀ ବହୁ
ଏହାନପୂର୍ବକ ଠାହାର ଏତାଦୃଶ ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରିଲେନ ଯେ, ଉପସ୍ଥିତ ବର୍ମକେରା ତତ୍କାଳେ
ବିଦର୍ଭରାଜଙ୍କ ଆଗତ୍ତ୍ଵକ ଏବଂ ଅଜକେହି ଗୃହସାମୀ ବାସିନୀ ଅନୁମାନ କରିତେ ନାଗିନ ।

तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्य्यां
वाल्यात्परांमिव दशां मदनोऽध्यवास ॥ ६३

६३ अः । रघुप्रतिनिधिः सः प्रणतैः तस्य अधिकारपुरुषैः प्रदिष्टां प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्ण-
कुम्भां रम्यां, नवोपकार्य्याम् मदनः वाल्यात् परां दशामिव अध्यवास ॥ वाच्य—प्रतिनिधिना तेन
प्रदिष्टा...कुम्भा रम्या...कार्य्या मदनेन परा दशा इव अध्युषे ।

६३ । रघुप्रतिनिधिः रघुकल्पः रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तञ्च दण्डिना
सादृश्यवाचकप्रस्तावे—‘कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रत्यप्रतिनिधौ अपि’ इति ॥
सः अत्रः प्रणतैः नमस्कृतवद्भिः । कर्त्तरि क्तः । तस्य भोजस्य अधिकारः
नियोग तस्य पुरुषैः, अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य
वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भः यस्याः तां, स्थापितमङ्गलकलसा-
मित्यर्थः । रम्यां रमणीयां, नवोपकार्य्यां नूतनं राजभवनम् । ‘उपकार्य्या
रात्रसङ्गन्युपचारवितेऽन्यवत्’ इति विश्वः । मदनः वाल्यात् परां श्रेयवात्
अनन्तरां दशाम् इव, यौवनमिव इत्यर्थः । अध्यवास अधिष्ठितवान्
तत्रोपितवानित्यर्थः । ‘उपान्वध्याङ् वसः’ इति कर्मत्वम् ॥

७० । अगत राजपुरुषगण, रघुप्रतिनिधि अकटे एक रमणीय अभिनव राजभवने
नवेशा गेल, ताशर द्वारद्वारेण मधुखिष्ठ वेदिकाय पूर्णकुम्भ मञ्जित छिन ; तिन
तन्त्रेण अधिष्ठान करार मने हरेण येन कामदेव वाला अतिक्रम करिया सेवनकाल
आष्ट हरेणन ।

तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्र लिप्थोः ।

भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥

६४ अः । तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं कमनीयं कन्याललाम लिप्थोः अजस्र, भावावबोध-
कलुषा दयितेव, निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ वाच्य—...कलुषया दयितयानिद्रया...
सुप्या बभूवे ।

६४ । तत्र उपकार्य्यायां, स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितः राज-
लोकः जेन तत्, कमनीयं सुदृश्यौयं, कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् ।

‘କଳାମୋଽସ୍ତୋ କଳାମାପି ପ୍ରଭାବେ ପୁରସ୍ତେ ଧ୍ବଜେ । ଶ୍ରେଷ୍ଠଭୂବାଘଞ୍ଜନଞ୍ଜପୁଷ୍ପ-
ଚିହ୍ନାଞ୍ଜକିଞ୍ଜିଷୁ ॥’ ଇତି ଯାଦବଃ । କିଞ୍ଚିତ୍ତଃ କଞ୍ଚୁମିଞ୍ଚିତ୍ତଃ । କାମେଃ ସମନ୍ତାଦୁ
ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ଅଞ୍ଜସ୍ତୁ ଭାବାବବୋଧେ ପୁରସ୍ତସ୍ତୁ ଅଭିପ୍ରାୟପରିଚ୍ଛାନ୍ତେ କଳୁଷା ଅସମର୍ଥା
ଦୟିତା ହବ, ରାଜା ନିଦ୍ରା ଚିରେଣ ନୟନାଭିଭୁକ୍ତୋ ବଭୂବ । ‘ରାଜାଞ୍ଜ କାମିନି
ସୌରଂ ପ୍ରବିଶନ୍ତି ପ୍ରଜାଗରାଃ’ ଇତି ଭାବଃ । ଅଭିଭୁକ୍ତୋଽସ୍ତୋ ଶୋଧନ୍ତଃ
ସ୍ଥନ୍ତୋ ବା ॥

୭୫ । ପତିତ୍ତ୍ୱପ୍ରସିଦ୍ଧି ଅତିପ୍ରାୟ ପରିଚ୍ଛାନ୍ତେ ଅସମର୍ଥା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଭୂବାଘଞ୍ଜିତେ ଅତି-
ବିଳାସେ ପତିତ୍ତ୍ୱ ନିକଟେ ଆସିନ୍ତା ଉପସ୍ଥିତ ହବ, ସ୍ୱସ୍ତବ୍ରତନୀୟ ନାନାଦିଗମ୍ୟନୀୟ ବ୍ରତବିବର୍ଗେ
ଆଗମନେନ କାରଣ ସ୍ୱରୂପେ କଞ୍ଚିତ୍ତଞ୍ଜ ନାଞ୍ଜିତ୍ତ୍ୱ ବିପର୍ଜନଗତେ ଅବସ୍ଥିତ ଅଞ୍ଜେନ ନୟନେ
ନିଜାଞ୍ଜବୋଽସ୍ତୋ ନେତ୍ରପ ବିଳାସେ ଆସିନ୍ତା ଉପସ୍ଥିତ ହବେ ।

ତଂ କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣାନିପୌଢ଼ିତପୀବରାଞ୍ଜଂ :

ଶ୍ୟୋତ୍ତରଚ୍ଛଦବିମର୍ଦ୍ଦିତଶାଞ୍ଜରାଗମ୍ ।

ସୂତାତ୍ମଜାଃ ସବୟସଃ ପ୍ରସିତପ୍ରବୋଧଂ

ପ୍ରାବୋଧୟନ୍ନସି ସାଗ୍ମିରୁଦାରବାଚଃ ॥ ୬୫ ॥

୬୫ ଖ । କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣାନିପୌଢ଼ିତପୀବରାଞ୍ଜଂ ଶ୍ୟୋତ୍ତରଚ୍ଛଦବିମର୍ଦ୍ଦିତଶାଞ୍ଜରାଗମ୍ ପ୍ରସିତପ୍ରବୋଧଂ ତଂ ସବୟସଃ
ରୁଦାରବାଚଃ ସୂତାତ୍ମଜାଃ ସାଗ୍ମିଃ ଉପସି ପ୍ରାବୋଧୟନ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—...ପୀବରାଞ୍ଜଃ...ରାଗଃ ପ୍ରସିତପ୍ରବୋଧଃ ଶଃ
ସବୟସିଃ ରୁଦାରବାଚ୍ୟାଃ ସୂତାତ୍ମଜାଃ ପ୍ରାବୋଧୟନ୍ ॥

୬୫ । କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣାଭ୍ୟାଞ୍ଜାନିପୌଢ଼ିତୋ ପୀବରୋ ପୀବୋ ଅସୀ ଯସ୍ତ ତଂ,
ଶ୍ୟୋତ୍ତରାଞ୍ଜଃ ଉତ୍ତରଚ୍ଛଦସ୍ତ ଉପସ୍ୟାସ୍ତରାଗବୟସ୍ତସ୍ତ ବିମର୍ଦ୍ଦିତ ଶାଞ୍ଜରାଗଃ ପ୍ରସିତପ୍ରବୋଧଂ
ଅସ୍ୟ ତଂ, ନତ୍ତ୍ୱକ୍ଷମାସକ୍ଷାଦିତି ଭାବଃ । ପ୍ରସିତପ୍ରବୋଧଂ ପ୍ରକ୍ଷେପାଞ୍ଜାନଂ
ତମ୍ ଏନମ୍ ଅଞ୍ଜଂ, ସବୟସଃ ସମାନବୟସ୍କାଃ, ରୁଦାରବାଚଃ ପ୍ରଗଞ୍ଜାଗିରଃ,
ସୂତାତ୍ମଜାଃ ବନ୍ଦିପୁତ୍ରାଃ, ‘ବୈତାଲିକାଃ’ ଇତି ବା ପାଠଃ । ‘ବୈତାଲିକା ବୋଧ-
କାରା’ ଇତି ଶବ୍ଦଃ । ସାଗ୍ମିଃ କ୍ଷୁତିପାଠଃ ଉପସି ପ୍ରାବୋଧୟନ୍ ପ୍ରବୋଧୟାମାସୁଃ ॥

୭୬ । ନିଜାକାଳେ କର୍ଣ୍ଣଭୂଷଣେନ ଗାଢ଼ ରେଖା ତତ୍ତ୍ୱୋପ ପୀବର ସ୍ୱରୂପେନ ଅବସ୍ଥିତ ହବେ,
ସାଗ୍ମିର ଆକ୍ରମଣବଦ୍ଧେନ ସଂସର୍ବେନ ତତ୍ତ୍ୱୋପ ଅକ୍ରମଣ କ୍ଷୀଣ ହବେ; ଉପାକାଳେ ତତ୍ତ୍ୱୋପ
ସବୟସଃ ଶୂଳିକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ୱ ବୈତାଲିକପୁଞ୍ଜେନା ନେତ୍ର ଶ୍ରେଣୀଗାମୀ ସ୍ୱରୂପେ ଅତିବାଚ୍ୟାଞ୍ଜ ଆଗତ୍ରିତ
କରିତେ ଗିମ ।

ରାତ୍ରିଗତା ମତିମତାଞ୍ଜଂ ବର ମୁଚ୍ଚ ଶ୍ୟୋତ୍ତରାଞ୍ଜଂ

ଧାତ୍ତା ଦିଧୈବ ନନୁ ଧୂର୍ଜଗତୋ ବିଭକ୍ତା ।

ତାମେକତସ୍ତବ ବିଭକ୍ତିଂ ଶୁରୁର୍ଦ୍ଧିନିଦ୍ର-

କ୍ଷୟା ଭବାନପରଧୂର୍ଯ୍ୟପଦାବଳମ୍ବୀ ॥ ୬୬ ॥

६६ चः । हे मतिमता वर ! राशिः मता, श्रव्यां सुख, धावा जगतो धूः विधेव विभक्ता, तव गुरुः विनिद्रः सन् तान् एकतो विभर्ति भवान् तस्याः अपरधुर्यपदावलम्बी ॥ वाच—राज्ञा गतं, श्रव्या सुखतां (तवा) धाता धुरं विभक्तवान्, गुरुणा विनिद्रेण विद्यते, भवता...पदावलम्बिना (भवता) ।

६६ । हे मतिमता वर ! निर्धारणे लब्धो । रात्रिर्गता, श्रव्यां सुखं विनिद्रो भव इत्यर्थः । विनिद्रत्वे फलमाह—धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूः भारः । 'धूः स्वादयानमुखे भारे' इति यादवः । द्विधा एव द्वयोरेव इत्यर्थः । एवकारः द्रव्योपनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्वापिता खलु । तत् किमत आह—तां धुरम् एकतः एककोटौ तव गुरुः पिता, विनिद्रः सन्, विभर्ति । तस्याः धुरः भवान्, धुरं वहतीति धुर्यः भारवाहो तस्य पदं वहन्नस्थानम् अपरं यत् धुर्यपदं तदवलम्बी ततो विनिद्रो भव इत्यर्थः । न ह्यभयवाङ्मम् एको वहतीति भावः ॥

७७ । तांशत्रा वणिगः,—हे शूद्रकिणेर अग्रगणा ! त्राणि अत्रात् इहेवाह, नयां त्रागं करुन ; विधाता गृध्रिवीर तत्र आपनारं पितात्रं ओ आपनारं उपरं येन विधातेन शानितं करिष्याहेन ; आपनारं पिता निजात्त्रागं करिष्या मेहे तात्रेन एकं शिक्ं वहनं करिष्येहेन, एकमेव आपनाकं तांशत्रं अपरं शिक्ं वहनं करिष्ये हेवे ।

निद्रावशेन भवताप्यनपेक्षमाणा

पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।

लक्ष्मोर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मो

सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥ ६७

६७ चः । निद्रावशेन भवता पर्युत्सुकत्वमपि निशि खण्डिता अवलंबेन अनपेक्षमाणा लक्ष्मीः येन विनोदयति स चन्द्रोऽपि दिगन्तलक्ष्मो त्वदाननरुचिं विजहाति ॥ वाच—खण्डितया अवलम्बया अनपेक्षमावया लक्ष्म्या विनोदयते, तेन चन्द्रेण दिगन्तलम्बिना त्वदाननरुचिः विजयीते ।

६७ । चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मोर्निवासस्थानानोति प्रसिद्धि-मात्रित्वोच्यते । निद्रावशेन निद्राधोनेन स्मरन्तरासङ्गोऽत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वम् अपि त्वय्यनुरक्तत्वमपि इत्यर्थः । प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वितीया च इति समस्यर्थे द्वितीया । अपिषण्डस्त्वद्विषयानुरागस्यानुपेक्षत्व-व्योतनार्थः । निशि खण्डिता भस्मरन्वासङ्ग-विह्वलिते खण्डितेर्वाकषायिता इति दश-रूपके । अनपेक्षमाणा अविचारयन्तो सती उपेक्षमाणा इत्यर्थः ॥ लक्ष्मीः, येन चन्द्रेण सह, त्वदाननसदृशत्वादिति भावः । विनोदयति विनोदं करोति । विनोदशब्दात् तत् करोति तदा वष्टे' इति णिच् प्रत्ययः

সাহস্য়দর্শনাদযো হি বিরহিণাং বিনোদস্থানানোতি ভাবঃ । স চন্দ্রোঽপি
দিগন্তলক্ষ্যো পশ্চিমাশাং গতঃ সন্, অস্তং গচ্ছন্তিত্বর্থঃ । অতএব ত্বদান-
নরুচিং বিজহাতি ত্বন্ধুখসাহস্য়ং ত্যজতোত্থথঃ । অতো নিদ্রাং বিহায় তাং
লক্ষ্যোমনন্যশরণাং পরিষ্কৃষ্টাণ ইতি ভাবঃ । অথবা (‘অনবেক্ষমাণা,
ইতি পাঠে) নিদ্রাবশেন ভবতা অনবেক্ষমাণা অনিরোক্ষমাণা । কৰ্ম্মাণি
শানচ্ । লক্ষ্যোঃ প্রযোজককৰ্ম্মী যেন চন্দ্রেণ প্রযোজ্যেন পৰ্য্যুতসুকাৎ
ত্বহিরহবেদনাম্ । ‘কালান্ধমত্বমৌতসুখ্য’ মনস্তাপজ্বরাদিহত্ ইত্য-
লঙ্কারি । বিনোদয়তি নিরাসয়তোতি যোজনা । শিথং পূৰ্ব্ববৎ অর্থোপ-
পত্তিমপশ্যন্তিমং পশ্চমুপৈচ্ছিষ্ট ॥

৬৭। আগনি নিশাকালে নিদ্রার অধীন হওয়াতে মনো আগনার প্রতি তাঁহার
একান্ত অমুরাগ উপেক্ষা করিয়াও খণ্ডিতা জ্বীর জ্বার যে চক্স বর্ণনে চিত্তবিনোদন
করিতেছিলেন সেই চক্সও এক্ষণে পশ্চিমবিগের আশুভাগ অবলম্বন করিয়া আগনার
বদন মাদৃশ পরিভাগ করিয়াছেন ।

তদ্বলগুনা যুগপদুন্মিষিতেন তাবত্

সদ্যঃ পরস্পরতুলামধিরোহতাং হে ।

প্রস্পন্দমানপৰুপেতরতারমন্ত-

স্বচক্সুব প্রচলিতভ্রমরস্ব পদ্যম্ ॥ ৬৮

৬৮ অঃ । তত্ বলগুনা যুগপত্ তাবত্ উন্মিষিতেন হে (অপি) সদ্যঃ পরস্পরতুলাম্ অধিরো-
হতাম্ (কে হে ?) অন্তঃপ্রস্পন্দমানপৰুপেতরতারং তব স্বচক্সুঃ অন্তঃপ্রচলিতভ্রমরং পদ্যম্ (ইতি হে) ॥
বাচ্য—হাস্যো পরস্পরতুলা অধিহস্ততে,...তারেণ স্বচক্সুঃ...ভ্রমরেণ পদ্যেন ।

৬৮ । তত্ তস্মাত্ লক্ষ্যোপরিগ্রহণাত্ বলগুনা মনোজ্ঞেন ‘বলগুস্থানে
মনোজ্ঞে’ ব বলাু ভাষিতমন্যবত্ ইতি বিশ্বঃ । যুগপত্ তাবত্ উন্মিষিতেন
যুগপদেব উন্মোলিতেন সদ্যঃ হে অপি পরস্পরতুলাম্ অন্যান্যসাহস্য়ম্ অধি-
রোহতাং প্রাপ্ততাম্ । প্রার্থনায়াং লোট্ । কে হে ? অন্তঃ প্রস্পন্দমানা
অলন্তো পৰুপেতরা স্তিম্বা কনৌনিকা যস্য তত্ তথোক্তম্ । ‘তারকাচ্ছঃ
কনৌনিকা’ ইত্যমরঃ । তব স্বচক্সুঃ, অন্তঃ প্রচলিতভ্রমর’ চলত্শব্দঃ স্ব ।
যুগপদুন্মেষে সতি সম্মুখসাহস্য়লাভ ইতি ভাবঃ ॥

৬৭। আগনি নয়ন উন্মোলন করিলেই চক্স স্নেহামল তারকার শোভিত ভবনীর
নয়ন, এবং অভ্যস্তরস্থিত চক্স ভ্রমরে শোভিত পদ্ম, এই দুইটী মধুরভাবে বিকসিত
হইয়া তৎকণাৎ পরস্পরের মাদৃশ সম্পূর্ণরূপে লাভ করিলে ।

वृन्तात् श्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६६

६६ अः । विभातवायुः ते मुखमारुतस्य स्वाभाविकं सौरभ्यं परगुणेन ईप्सुरिव अनोकहानाम् श्लथं पुष्पं वृन्तात् हरति, अरुणांशुभिन्नैः सरसिजैः संसृज्यते ॥ वाच्य—विभातवायुना ईप्सुना संसृज्यते, संसृज्यते ।

६६ । विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुख-
मारुतस्य निश्वासपवनस्य सौरभ्यं तादृक् सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणेन
अन्यदीयगुणेन सांक्रामिकगन्धेन इत्यर्थः । ईप्सुः आप्तुमिच्छुः इव ।
'आप्सृष्टधामीत्' इति ईकारादेशः । अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं
पुष्पबन्धनात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धनम्' इत्यमरः । हरति आदत्ते । अरुणांशु-
भिन्नैः अरुणकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह । 'तत्-
पुरुषे क्षति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । संसृज्यते सङ्गच्छते । सृजैर्देवा-
दिकात् कर्त्तरि लट् ॥

७० । ये मोरुड आगनात्र निशानवाश्चर आभाविक ७१, मेहे ७१ गी अञ्जत्र
निकट इहेते महेवात्र अञ्जइ वृथि आतःगमौत्रण, तक्रवाश्चिन्न वृद्ध इहेते पठित दूश्य
नकन इन्न कन्निठेहे एवः अरुणदिन्नने विकसित मत्रोअवृन्दके आनिन्नन
कन्निठेहे ।

ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।
आभाति लम्बपरभागतयाधरोष्ठे
लीलाम्मितं सदशनार्चिंरिव त्वदीयम् ॥ ७०

७० अः । ताम्रोदरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः लम्बपरभागतया
अधरोष्ठे सदशनार्चिः त्वदीयं लीलास्मितमिव आभाति ॥ वाच्य—पतितेन...विशदेन हिमाम्भसा
सदशनार्चिषा त्वदीयेन लीलास्मितेन इव आभायते ।

७० । ताम्रोदरेषु अरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हार-
गुलिका मुक्तामणयः तद्वत् विशदं हिमाम्भः लम्बपरभागतया लम्बोत्कर्ष-
तया । 'परभागो गुणोत्कर्ष' इति यादवः । अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चिः
दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितम् इव आभाति शोभते ॥

୧୦ । ହୀରାନ୍ତ ନିର୍ମଳ ମୁକ୍ତାର ଗ୍ରାସ ଅଛୁ ନିଶିବଦିନ୍ମୃତ୍ତିନି, ଗୁରୁଗର୍ଭ ଉଦ୍ଗମନବେ
ମୁକ୍ତିତ ହୃଦୟ ଅଧିକତର ଶୋଭା ସାରଣପୂର୍ବକ, ସେନ ଆମନାର ଆଗ୍ରହ ଅଧରେ ବିକୀର୍ଣ
ବିନାଶସମ୍ଭବ ସମ୍ଭାଷଣେ ଏଥା ବିଚାର କରିତେଛ ।

ଯାବତ୍ ପ୍ରତାପନିଧିରାକ୍ରମତେ ନ ଭାନୁ-

ରଞ୍ଜାୟ ତାବଦ୍ଗୁଣେନ ତମୋ ନିରସ୍ତମ୍ ।

ଆଯୋଧନାଗ୍ରସରତାଂ ତ୍ବୟି ବୌର ଯାତେ

କିଂ ବା ରିପୁଂସ୍ତବ ଗୁରୁଃ ସ୍ବୟମୁଚ୍ଛିନନ୍ତି ॥ ୭୧

୭୧ ଅ । ପ୍ରତାପନିଧିଃ ଭାନୁଃ ଯାବତ୍ ନ ଆକ୍ରମତେ । ଅଜ୍ଞାୟ ଅଗୁଣେନ ତାବତ୍ ତମୋ ନିରସ୍ତମ୍ । ହେ
ବୌର ! ତ୍ବୟି ଆଯୋଧନାଗ୍ରସରତାଂ ଯାତେ ସତି ତବ ଗୁରୁଃ ସ୍ବୟଂ ରିପୁନ୍ ଉଚ୍ଛିନନ୍ତି କିଂ ବା ॥ ବାସ୍ୟା—
ପ୍ରତାପନିଧିନା ଭାନୁନା ଆକ୍ରମ୍ୟତେ ଅଗୁଣଃ ନିରସ୍ତମାନ୍, ଗୁରୁଣା ରିପବଃ ଉଚ୍ଛିନ୍ୟନ୍ତେ ।

୭୧ । ପ୍ରତାପନିଧିସ୍ତେ ଜୋନିଧିର୍ଭାଗ୍ୟାବଦ୍ଭାକ୍ରମତେ ନୌଦ୍ଭଞ୍ଜନ୍ତି । ‘ସାଞ୍ଜ-
ଉଦ୍ଭଗ୍ନେ’ ଇତ୍ୟାତ୍ମନେପଦମ୍ । ତାବତ୍ ଭାନାବଶୁଦିତ ଏବେତ୍ସର୍ଥଃ । ଅଜ୍ଞାୟ
ଭଟିତି । ‘ଦ୍ରାଗ୍ ଭଟିତ୍ୟଞ୍ଜସାଜ୍ଞାୟ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଅଗୁଣେନାଗୁଣା ‘ସୁର-
ସୁତୋଽବ୍ୟୁତ୍ସୁକଃ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ତମୋ ନିରସ୍ତମ୍ । ତଥାହି ହେ ବୌର ! ତ୍ବୟି
ଆଯୋଧନେଷୁ ଯୁଦ୍ଧେଷୁ । ‘ଯୁଦ୍ଧମାଯୋଧନ’ ଜନ୍ୟମ୍’ ଇତ୍ୟମରଃ । ‘ଆଗ୍ରସରତାଂ ପୁରଃ-
ସରତାଂ ଯାତେ ସତି, ତବ ଗୁରୁଃ ପିତା ରିପୁନ୍ ସ୍ବୟମୁଚ୍ଛିନନ୍ତି କିଂ ବା ନୌଚ୍ଛି-
ନ୍ତ୍ୟେ ବେତ୍ସର୍ଥଃ । ନ ଧନୁ ଯୋଗ୍ୟପୁତ୍ରନ୍ୟସ୍ତଭାରାଣାଂ ସ୍ବାମିନାଂ ସ୍ବୟଂ ବ୍ୟାପାରଃ ଶ୍ରେଦ
ଈତି ଭାବଃ ।

୧୧ । ଉଦ୍ଭୋନିଧି ଧୂର୍ଯ୍ୟାଦେବ ଉଦ୍ଭିତ ନା ଇହିତେହି ଅଜ୍ଞପଦେବ ମମସ୍ତ ଅକ୍ଷକାର ମୂର
କରିବା ଧାତେନ ; ଅତଏବ, ହେ ବୌର ! ଆମନି ମମରକ୍ଷେତ୍ରେ ଅଗ୍ରମର ଇହିତେ ଆମନାର
ମିତାକେ କି ଆମ ଶକ୍ତ ସଂହାର କରିତେ ଇହିବେ ? ।

ଶୟ୍ୟାଂ ଜହତ୍ୟୁଭୟପଦ୍ମବିନୀତନିଦ୍ରାଃ

ସ୍ତମ୍ବେରମା ମୁଖରଶୃଙ୍ଖଳକର୍ପିଣାସ୍ତେ ।

ଯେଷାଂ ବିଭାନ୍ତି ତରୁଣାରୁଣରାଗଯୋଗାଦ୍-

ଭିନ୍ନାଦ୍ରିଗୈରିକତଟା ଛବି ଦନ୍ତକୋଶାଃ ॥ ୭୨

୭୨ ଅ । ଉଭୟପଦ୍ମବିନୀତନିଦ୍ରାସ୍ତେ ସ୍ତମ୍ବେରମାଃ ମୁଖରଶୃଙ୍ଖଳକର୍ପିଣଃ (ସନ୍ତଃ) ଶୟ୍ୟାଂ ଜହତି, ଯେଷାଂ
ଦନ୍ତକୋଶାଃ ତରୁଣାରୁଣରାଗଯୋଗାତ୍ ଭିନ୍ନାଦ୍ରିଗୈରିକତଟା ଛବି ବିଭାନ୍ତି ॥ ବାସ୍ୟା—ନିଦ୍ରାଃ ଦୈଃ=ସ୍ତମ୍ବେରମାଃ
କର୍ପିଣିଃ ଶୟ୍ୟାଂ ଜୟନ୍ତି, ଦନ୍ତକୋଶଃ...ତଟଃ ବିଭାସନ୍ତି ।

୭୨ । ଉଭାଭ୍ୟାଂ ପଦ୍ମାଭ୍ୟାଂ ପାର୍ଶ୍ବାଭ୍ୟାଂ ବିନୀତା ଅପଗତା ନିଦ୍ରା ଯେଷାଂ ତେ
ଉଭୟପଦ୍ମବିନୀତନିଦ୍ରାଃ । ଅତ ସମାସବିଷୟେ ଉଭୟଶବ୍ଦସ୍ଥାନି ଉଭୟଶବ୍ଦପ୍ରୟୋଗ

एव साधुरित्यनुसन्धेयम् । यथाह कैयटः—‘उभादुदात्तो नित्य’मिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवति इति । मुखराष्ट्र-
त्यानचलनाच्छब्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्ताः, ते तव स्तम्बे रमन्ते इति स्तम्बरमा हस्तिनः । ‘स्तम्बकर्षणो रमिजपोः’ इत्यच्प्रत्ययः, ‘हस्तिस्त्वकयोः’ इति वक्तव्यात् ‘इभः स्तम्बेरमः पक्षौ’ इत्यमरः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति सप्तम्या अलुक् । शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्बेरमाणां दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः दन्तकुट्टमणाः तरुणारुणरागयोगात् बालार्कारुणसम्पर्कात् हेतोः भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति, धातुरक्ता इव भान्ति इत्यर्थः ॥

१२ । आपनान्न दृष्टिग्नं छेदय पार्श्वं परिवर्तनं पूर्वकं निष्ठां ताग्नं करिष्य ग्राह्या-
थानं कांजे वक्त्रनृन्धन आकर्षणं कठिणैश्चे, उद्गतिग्रेव पञ्चकोरकं उद्गमं श्रुतिग्रेव
गर्ग्योन्ने आरुणं हृद्योन्ने वारं हृद्योन्ने येन उद्गतिं पार्श्वेन गैरिकमग्नं ग्राह्येन
उद्गतिं करिष्ये ॥

दीर्घेष्वमौ नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विहाय वनजात वनायुदेश्याः ।

वक्तोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः ॥ ७३

७३ अः । हे वनजात ! दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः वनायुदेश्याः अमौ वाहाः निद्रां विहा-
य पुरोगतानि लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वक्तोष्मणा मलिनयन्ति ॥ वाचा—नियमितैः वनायुदेश्यै
अमौभिः वाहैः मलिनयन्ते ।

७३ । हे वनजात ! नीरजात ! ‘वनं नीरं वनं सत्त्वम्’ इति
शाश्वतः । दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिताः वक्त्राः वनायुदेश्याः वनायुदेश्ये
भवाः । ‘पारसीका वनायुजाः’ प्रति हलायुधः । अमौ वाहाः अश्वः
निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यानि आस्त्राद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि ।
‘सैन्धवोऽस्त्री सितशिवं माणिमन्यञ्च सिन्धुजे’ इत्यमरः । वक्तोष्मणा
मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति । उक्तञ्च सिद्धयोगसंग्रहे—‘पूर्वाह्णकाले
चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलमोहविवन्धनं लवणं सैन्धवं
वरम् ॥’ इत्यादि ॥

१३ । हे कर्मणाटन ! शूलैर्ष पटमण्डपे निरक वनायुदेश्येन छेदं सकलं अथ
निष्ठां ताग्नं करिष्य अवलेहनाथं मन्त्रेण अथ छेदं पार्श्वेन गैरिकमग्नं सकलं मन्त्रेण वा
वात्रां यजिनं करिष्ये ॥

भवति विरलभक्तिस्त्नानपुष्पोपहारः
 स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
 अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ता-
 मनुवदति शुक्ले मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ॥ ७४

७४ अः । ज्ञानपुष्पोपहारः विरलभक्तिः भवति, प्रदीपाः स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः भवन्ति, अयं मञ्जुवाक् पञ्जरस्थः ते शुकः त्वत्प्रबोधप्रयुक्तां नः गिरम् अनुवदति च ॥ वाच्य—ज्ञानपुष्पोप-
 हारेण विरलभक्तिना भूयते, प्रदीपैः...शून्यैः भूयते, अनेन...पञ्जरस्थेन मञ्जुवाचा शुक्ले...प्रयुक्ता गीः
 चनूयते ।

७४ । ज्ञानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा ज्ञानत्वादेव विरलभक्तिः विरल-
 रचनः भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्य उद्भेदेन
 स्फुरणेन शून्या भवन्ति निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि च अयं मञ्जु-
 वाक् मधुरवचनः पञ्जरस्थः ते तव शुकः त्वत्प्रबोधनिमित्ते प्रयुक्ताम् उच्चा-
 रितां नः अस्माकं गिरं वाणीम् अनुवदति अनुकृत्य वदतीत्यर्थः । इत्थं
 प्रभातलिङ्गानि वर्त्तन्ते अतः प्रबोद्धमिति ॥

१४ । उपशान्तकं पुनश्च नृकन ग्रामे ७ उताश्रितेन गृह्येनपात्रिपाटो ब्रह्म
 दृष्टाद्रे, अतोप नृकन निष्पद्य दृष्टा अताश्रित दृष्टाद्रे, आत्र एते पित्राश्रित
 मधुरदासौ आपनारं नृक आपनारं निष्पद्य दृष्टाद्रे अत्र कत्रिवात्र निमित्त आशादेन
 उक्ताश्रित वाटकार अतिश्रानि कत्रिद्रे ।

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः
 सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार ।
 मदपटु निनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
 सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५

७५ अः । इति विरचितवाग्भिः वन्दिपुत्रैः विगतनिद्रः कुमारः सपदि तल्पम् उज्झाञ्चकार,
 (कथमिव ?) मदपटु निनदद्भिः बोधितः राजहंसैः सुप्रतीकः सुरगजः गाङ्गं सैकतमिव ॥ वाच्य—
 विगतनिद्रेण उज्झाञ्चकारे, बोधितेन सुप्रतीकेन सुरगजेन ।

७५ । इति इत्थं विरचितवाग्भिः वन्दिपुत्रैः वैतालिकैः । पुत्र-
 ग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः । 'तल्प'
 शब्दादृदारिषु' इत्यमरः । उज्झाञ्चकार विसर्जं । 'इजादेशश्च गुरुमतो-
 ऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः । कथमिव ? मदेन पटु मधुरं निनदद्भिः राज-
 हंसैः बोधितः सुप्रतीकाख्यः सुरगजः ईशानदिग्गजः, गङ्गायाः इदं गाङ्गं

सैकतं पुलिनम् इव । 'तोयोऽस्थितं' तत् पुलिनं सैकतं सिकतामयम् इत्य-
मरः । 'सिकताशर्कराभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः । सुप्रतीक्यद्वयं प्रायशः
कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसम्भवादित्यनुसन्धेयम् ॥

१६ । यैरूपं सूत्रश्रुतं नामकं देवदूतं श्रुत्वा तत्राङ्गुलीनां चानन्वयधुर्य
कनकवत् भागवित्त इहेषां गङ्गायां पुलिनदेशे इहेते उच्यते इव, तैरैरूपं बन्धुपुत्राणां
सुरचितं वृत्तिवाङ्मयं भागवित्त इहेषां राक्षसाणां अथ तत्कृपायां यथा तांशं करिष्या
उच्यते ।

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं
दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।
कुशलविरचितानुकूलवेशः
क्षितिपसमाजमगात् स्वयंवरस्थम् ॥ ७६

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे पञ्चमः सर्गः ।

७६ अ. । अथ अक्षिताक्षिपक्ष्मा (सः कुमारः) शास्त्रदृष्टं दिवसमुखोचितं विधिम् अवसाय्य
कुशलविरचितानुकूलवेशः स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजम् अगात् ॥ वाच्य—...पक्ष्मा...वेशेन स्वयंवरस्थः
क्षितिपसमाजः अगाथि ।

७६ । अथ उत्थानानन्तरम् अक्षितानि चारुणि अक्षिपक्ष्माणि यस्य
सः अजः शास्त्रे दृष्टम् अवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिम्
अनुष्ठानम् अवसाय्य समाप्य । स्थितेर्णन्तात् ल्यप् । कुशलैः प्रसाधन-
दक्षैः विरचितः अनुकूलः स्वयंवरोचितः वेषः नेपथ्यं यस्य सः तथोक्तः सन्
स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहम् अगात् अगमत् । 'इषो गा
तुडि' इति गादेशः ॥ पुष्पिताग्रादुत्तमेतत् । तल्लक्षणं—'अयुजि नयुगरेफतो
यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनीसमाख्यया
व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये अजस्वयंवरभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५

१७ । अनन्तरं, अन्तरं नयनपक्षे शोभितं राक्षसाणां अथ, आङ्गाङ्गाद्रे श्रुतः
कृत्यं यथापन करिष्यां शनिपूजं वृत्ताङ्गणैः साक्षात् अङ्गितं वेदविद्यापूजकं राक्षस-
मार्कण्डेयं स्वयंवरमार्गं ग्रसनं करिष्येन ।

षष्ठः सर्गः ।

स तत्र मञ्चे षु मनोज्ञवेषान् सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां सरुतामपश्यदाकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १

१ अः । सः तत्र, उपचारवत्सु मञ्चेषु सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान् वैमानिकानां सरुताम्
आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् अपश्यत् ॥

आङ्गवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।

कामारिं कामतातं वा कञ्चिद्देवं भजामहे ॥

१ । सः अजः, तत्र स्थाने उपचारवत्सु राजोपचारवत्सु मञ्चेषु,
सिंहासनस्थान् मनोज्ञवेषान् मनोहरनेपथ्यान् वैमानिकानां विमानै-
सरताम् । 'चरति' इति ठक्प्रत्ययः । सरुताम् अमराणाम् । 'सरुतौ
पवनामरौ' इत्यमरः । आकृष्टलीलान् गृहीतसौभाग्यान् आकृष्टमह-
लीलानित्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । नरलोकं पालयन्तीति
नरलोकपालाः । कर्मण्यण्प्रत्ययः । तान् भूपालान् अपश्यत् । सर्ग-
ऽस्मिन्पजातिः ॥

२ । वष्कुमार अजः, तेनैव वरमन्त्राद्यं शिवा देविनेन,—राजयोगा उपकरणे
स्मृतिः एकः एकः मन्त्रेण उपरं जक एकस्थानि सिंहासनं स्थापितः ; तेनैव सिंहासने
मनोहरं वेषधारौ नृपतिर्गण उपविष्ट इहेषा, विमानां कृष्टं देवगणैश्च चोडा धारण
करिष्याहेन ।

रतेर्गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।

काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २

२ अः । रतेः गृहीतानुनयेन ईश्वरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं कामम् इव काकुत्स्थम् मालोकयतां
नृपाणां मनः इन्दुमतीनिराशं बभूव ॥

२ । 'रतिः स्मरप्रियायाश्च रागे तु सरते स्मृता' इति विश्वः । रतेः
कामप्रियायाः गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । ईश्वरेण हरेण, प्रत्यर्पितस्वाङ्गं कामम्
इव स्थितं काकुत्स्थम् अजम्, मालोकयतां नृपाणां मनः इन्दुमती-
निराशं वदामीति स्पष्टं बभूव । इन्दुमती सत्यतिमेनम् विहाय नास्मान्
वरिष्यतीति निश्चिकुरित्यर्थः । सर्वातिशयसौन्दर्यमस्य इति भावः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल हिमालयशिखरे उये तपसि स्थितस्य भगवतश्चन्द्रमौलिः समाधि-
भेदाय वासवेन कामः प्रेरितः, स च रत्या वसन्तेन च अनुगम्यमानः तत्र गत्वा उमासमर्चं हरवद्वलयाः
धनुषि सम्बोद्धनं नाम सायकं समधत्त । ततस्तपोभङ्गात् जातकोपस्य पिपाकपाणिकृतौयनयनात्
सहसा निःसृतैर्न वज्रिना स भस्मीभूतः । अथ कदाचित् शङ्करः रतिप्रार्थनया पुनरनङ्गमङ्गिनं
सम्पादितवानिति ।

२ । व्रतिभ्योऽत्र सकृन्मन्त्रेण मन्त्रेण कर्तुं प्रार्थितोऽपि अनङ्गमन्त्रेण
कृपयान् मेहे कर्तुं शक्यं मन्त्रेण कुमारं अङ्गके निग्रीह्य करिष्यान् प्रतिगन्तव्यं मन ईश्वर-
नाम्न विद्येते इति ।

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३

३ अ. । असौ कुमारः वैदर्भनिर्दिष्टं मञ्चम्, क्लृप्तेन सोपानपथेन, शिलाविभङ्गैः मृगराजशावः
स्तुङ्गं नगोत्सङ्गम् इव आरुरोह ॥

३ । असौ कुमारः, वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्चं पर्यङ्कः,
क्लृप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन मृगराजशावः सिंहपोतः । पोतः पाको-
र्धको डिम्बः पृथुकः शावकः शिशुः इत्यमरः । शिलानां विभङ्गैः भङ्गीभिः
स्तुङ्गम् उन्नतं नगोत्सङ्गं शैलायम् इव आरुरोह ॥

३ । सिंहाश्वकं वेषम उपयुज्य प्रविशति नगोत्सङ्गं पदक्षेप करिष्या उक्तं त्रिभिर्विधेन
आरोहणं करे, तेषां अत्र रङ्गचितं सोपानपथे पदक्षेपं पूर्णं विभङ्गं प्रदर्शितं
मन्त्रे (मन्त्रेण विहितं सिंहाश्वके) आरोहणं करिष्येति ।

परार्द्धावर्णास्तरणोपपन्नमासेदिवान् रत्नवदासनं सः ।

भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४

४ अ. । परार्द्धावर्णास्तरणोपपन्नं रत्नवत् आसनम् आसेदिवान् सः मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन
भूयिष्ठम् उपमेयकान्तिः आसीत् ॥

४ । परार्द्धाः अर्द्धाः वर्णाः नीलपीतादयः यस्य तेन आस्तरणेन कम्बला-
दिना उपपन्नं सङ्गतं रत्नखचितम् आसनं सिंहासनम् आसेदिवान्
अधिष्ठितवान् सः अजः, मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह । सेनानी-
रग्निभूगुहः इत्यमरः । भूयिष्ठम् अत्यर्थम् उपमेयकान्तिः आसीत् ।
मयूरस्य विचित्ररूपत्वात् तत्साम्यं रत्नासनस्य तद्वारा च तदारूढयोर-
पोति भावः ॥

४ । अत्र अत्राङ्कुरे नानावर्णरङ्गितं आस्तरणं शोभितं रत्नखचितं सिंहासने
उपवेशनं कराय, तीक्ष्णं शोभा, (अत्राङ्कुरे विचित्रवर्णं शोभितं) मयूरपृष्ठे उपविष्टे
कार्तिकेयस्य शोभां महिम्नं रत्नरूपेण गान्धर्वात् करिष्येति ।

तासु श्रिया राजपरम्परासु प्रभाविशेषोदयदुर्निरोध्यः ।

सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥५॥

५ अः । पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युता (सहस्रधा विभक्तः आत्मा इव) तासु राजपरम्परासु श्रिया सहस्रधा विभक्तः प्रभाविशेषोदयदुर्निरोच्यः आत्मा व्यरुचत् ॥

५ । तासु राजपरम्परासु, श्रिया लक्ष्म्या कत्र्या, पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युता इव, सहस्रधा विभक्तः, तरङ्गेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्य उदयेन आविर्भावेण, दुर्निरोध्यः दुर्दग्धः आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट । 'द्युङ्गो लुङि' इति परस्मैपदं द्युतादित्वादङ् प्रत्ययः । तस्मिन् समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

६ । विद्यायै यैरूपं गदस्य गदस्य वेधथण्डे गदस्य गदस्य भागे विडक्त इहेषा णोडा पात्र, उज्ज्वल मोक्षार्थेण अधिष्ठात्री लक्ष्मीमेवैव यैरूपं (उरुकाणे) अर्धा-विशेषेण आविर्भावेन श्रित्तिरौक्य एव गेहे रौक्षिण्येण गदस्य विडक्त इहेषा णोडा पात्रेते नागिन ।

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।

रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥

६ अः । महार्हासनसंस्थितानाम् उदारनेपथ्यभृतां तेषां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सः रघुसूनुः, एव, धाम्ना रराज ॥

६ । महार्हासनसंस्थितानां अष्टसिंहासनस्थानाम् उदारनेपथ्यभृताम् उज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये, कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव । 'पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥' इत्यमरः । सः रघुसूनुः एव धाम्ना तेजसा रराज । भूम्नेति पाठे अतिशयेनेत्यर्थः । अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः, उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् । कल्पा इति द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

७ । अत्र उरुकाण्येन मध्ये वेधेन पारिजात अधिकतर णोडा पात्र, महार्हा गिरिहागेन उरुकाण्ये एव उरुकाण्ये वेधकृत्वा अलङ्कृत गेहे अत्र रौक्षिण्येन मध्ये तेजःपूज्येन पारिजात अधिकतर णोडा पात्रेते नागिन ।

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्

विहाय सर्वान् नृपतीन् निपेतुः ।

मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा

गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७

७ अः । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान् नृपतीन् विहाय, रेचितपुष्पवृक्षाः द्विरेफाः वन्ये गन्धद्विपे इव तस्मिन् निपेतुः ॥

७ । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः, सर्वान् नृपतीन् विहाय, तस्मिन् अजे निपेतुः, स एव सर्वोत्कर्षेण दृष्टश्चेत्यर्थः । कथमिव ? मदोत्कटे मदेन लङ्घितगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे, रेचिताः रिक्तोक्ताः पुष्पाणां वृक्षाः यैः ते त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफाः शृङ्गाः इव । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसम्भावनार्थं कृतम् ॥

१ । अथरक्षेत्रे येष्वनं पुष्पवृक्षं पत्रित्यागं करिष्या, यस्यावौ वज्रं इषीरं उपरं निपतितं इव, पौरजनस्य नेत्रव्रजाः नृपतीन् विहाय, तस्मिन् अजे निपेतुः, स एव सर्वोत्कर्षेण दृष्टश्चेत्यर्थः । कथमिव ? मदोत्कटे मदेन लङ्घितगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे, रेचिताः रिक्तोक्ताः पुष्पाणां वृक्षाः यैः ते त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफाः शृङ्गाः इव । द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसम्भावनार्थं कृतम् ॥

अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।

सञ्चारिते चागुरुसारयोनी धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तोः ॥ ८

८ । अथेति, पुरेति, मनुष्येति च त्रिभिर्विशेषकम् । अथ अन्वयज्ञैः राजवंशाभिज्ञैः वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः । 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः । सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति, विवेक्षित्युत्तरेण सम्बन्धः, एवमुत्तरत्वापि योज्यम् । सञ्चारिते समन्तात् प्रचारिते अगुरुसारः योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तोः पताकाः समुत्सर्पति सति अतिश्रमस्य गच्छति सति ॥

८ । अनन्तरं, राजसमूहे राजसमूहे अतिश्रमस्य गच्छति सति, विवेक्षित्युत्तरेण सम्बन्धः, एवमुत्तरत्वापि योज्यम् । सञ्चारिते समन्तात् प्रचारिते अगुरुसारः योनिः कारणं यस्य तस्मिन् धूपे च वैजयन्तोः पताकाः समुत्सर्पति सति अतिश्रमस्य गच्छति सति ॥

पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।

प्रध्मातशङ्के परितो दिगन्तांस्तूर्य्यस्वने मूर्च्छति मङ्गलार्थे ॥ ९

९ । किञ्च, पुरस्य उपकण्ठे समीपे उपवनानि आश्रयो येषां तेषां कलापिनां वर्द्धिणाम् उद्धतनृत्यहेतौ मेघध्वनिसादृश्यात् ताण्डवकारणे प्रध्माताः पूरिताः शङ्काः यत्र, तस्मिन् मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके तूर्य्यस्वने वाद्यबोधे परितः सर्वतः दिगन्तान् मूर्च्छति व्यप्रवति सति ॥

୧୯ । ଅଧ୍ୟକ୍ଷାନିର ମହିତ ମାଞ୍ଜଳିକ ବାଞ୍ଛକ୍ଷିନି ଚତୁର୍ଦ୍ଦିକ୍ ପରିଗ୍ରାହ କରିଣେ ମେହେ
ବାହାକ୍ଷିନି ଶୁନିସା ସେବକ୍ଷିନି ଛନ୍ଦେ ନଗରପ୍ରାଞ୍ଚବର୍ତ୍ତୀ ଓହ୍ଲାଦେନର ସହସ୍ରଗଣ ଓହ୍ଲନ୍ତତାଏ ନୃତ୍ୟ
କରିତେ ଆରମ୍ଭ କରିମ ।

ମନୁଷ୍ୟବାହ୍ୟଂ ଚତୁରସ୍ତ୍ରୟାନମଧ୍ୟାସ୍ୟ କନ୍ୟା ପରିବାରଶୋଭି ।

ବିବେଶ ମହ୍ନାନ୍ତରରାଜମାର୍ଗଂ ପତିଂବରା କ୍ଳୃତ୍ତବିବାହବେଷା ॥ ୧୦

୮, ୧, ୧୦ ଅ: । ଅଥ ଅନ୍ତୟତ୍ତେ: ବନ୍ଦିଭି: ଶିମାକାଂବଂଶେ ନରଦେବଲୋକେ କ୍ଷୁତେ (ସତି) ସଞ୍ଚାରିତେ
ଅଗୁହସାରଧ୍ୟୋନୀ ଧୂମେ ବୈଜୟନ୍ତୀ: ସମୁତ୍ସର୍ପନ୍ତି (ସତି) ପୁରୀପକଟୋପବନାୟାସାଂ କଳାପିନାମ୍ ଚଢ଼ତ-
ନ୍ୟହୈତୌ ମହାତଶଠଂ ମହ୍ନାନ୍ତରାଜମାର୍ଗଂ ତୃତ୍ୟକ୍ଷଣେ ପରିତ: ଦିଗନ୍ତାନ୍ ଧୂର୍ଘ୍ଠନ୍ତି (ସତି) କ୍ଳୃତ୍ତବିବାହବେଷା ପତିଂବରା
କନ୍ୟା ମନୁଷ୍ୟବାହ୍ୟଂ ପରିବାରଶୋଭି ଚତୁରସ୍ତ୍ରୟାନମ୍ ଅଧ୍ୟାସ୍ୟ ମହ୍ନାନ୍ତରରାଜମାର୍ଗଂ ବିବେଶ ॥

୧୦ । ପତିଂ ଘୃଣୋତିତି ପତିଂବରା ଶ୍ଵୟଂବରା । ‘ଅଥ ଶ୍ଵୟଂବରା ପତିଂବରା
ଅ ବର୍ତ୍ତ୍ୟା ଚ’ ଇତ୍ୟମର: । ‘ସଂସ୍ଥାୟାଂ ଧୃତଂଘ୍ରିଜ’ ଇତ୍ୟାଦିନା ଶ୍ଵଚ୍ଚପ୍ରତ୍ୟୟ: ।
କ୍ଳୃତ୍ତବିବାହବେଷା କନ୍ୟା ଇନ୍ଦୁମତୀ, ମନୁଷ୍ୟୈ: ବାହ୍ୟଂ ପରିବାରେଣ ପରିଜନେନ ଶୋଭି
ଚତୁରସ୍ତ୍ରୟାନଂ ଚତୁରସ୍ତ୍ରବାହନଂ ଶିବିକାମ୍ ଅଧ୍ୟାସ୍ୟ ଆରୁହ୍ୟ ମହ୍ନାନ୍ତରେ ମହ୍ନ-
ମଧ୍ୟେ ଯ: ରାଜମାର୍ଗ: ତଂ ବିବେଶ ॥

୧୦ । ଅସ୍ତ୍ରସ୍ବରାବିନୀ ରାଜକନ୍ୟା ଇନ୍ଦୁମତୀ ବିବାହଯୋଗ୍ୟା ବେଶେ ଅଗ୍ନିଷ୍ଠିତା ହୈଶା,
ପରିଜନଦେଘିତ ସହସ୍ରବାହା ଚତୁର୍ଦ୍ଦିକାମ୍ ଶିବିକାୟ ଆରୋହଣ କରନ୍ତି, ମେହେ ମକଳ ସଂକ୍ଷେପୀର
ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ରାଜପଥେ ଯାତ୍ରା କରିଣେନ ।

ତस्ମିନ୍ ବିଧାନାତିଶୟେ ବିଧାତୁ: କନ୍ୟାମୟେ ନେତ୍ରଶତୈକଲକ୍ଷ୍ୟେ ।

ନିପେତୁରନ୍ତ:କରଣୈର୍ନରେନ୍ଦ୍ରା ଦେହୈ: ଶ୍ଵିତା: କେବଳମାସନେଷୁ ॥ ୧୧

୧୧ ଅ: । ନେତ୍ରଶତୈକଲକ୍ଷ୍ୟେ କନ୍ୟାମୟେ ତସ୍ମିନ୍ ବିଧାତୁ: ବିଧାନାତିଶୟେ ନରେନ୍ଦ୍ରା ଅନ୍ତ:କରଣୈ: ନିପେତୁ: ।
ଆସନେଷୁ କେବଳଂ ଦେହୈ: ଶ୍ଵିତା: ॥

୧୧ । ନେତ୍ରଶତାନାମ୍ ଏକଲକ୍ଷ୍ୟେ ଏକଦୃଶ୍ୟେ କନ୍ୟାମୟେ କନ୍ୟାରୂପେ ତସ୍ମିନ୍
ବିଧାତୁ: ବିଧାନାତିଶୟେ ସୃଷ୍ଟିବିଶେଷେ ନରେନ୍ଦ୍ରା: ଅନ୍ତ:କରଣୈ: ନିପେତୁ:, ଆସନେଷୁ
ଦେହୈ: କେବଳଂ ଦେହୈରେବ ଶ୍ଵିତା:, ଦେହାନପି ବିଷ୍ମୃତ୍ୟ ତତ୍ରୈବ ଦତ୍ତଚିତ୍ତା ବଧୂବୁ:
ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ଅନ୍ତ:କରଣକାହ୍ନୈକେ ନିପତନେ ନରେନ୍ଦ୍ରାଣାଂ କର୍ତ୍ତୃତ୍ବତ୍ବ୍ୟପଦେଶ: ଆଦରା-
ତିଶୟାର୍ଥ: ॥

୧୧ । ଇନ୍ଦୁମତୀ ତତ୍ତ୍ଵେନ ଶତ ଶତ ନେତ୍ରେର ଏକଯୋଗ୍ୟ କନ୍ୟା ହୈଶେନ; ବିଧାତାର
ଅନୋକିକୌ ସୃଷ୍ଟିସ୍ବରୂପା ମେହେ କନ୍ୟାର ଓପର ରାଜଗଣେର ମହତ୍ତ୍ଵ ଅନ୍ତ:କରଣ ନିପତିତ ହୈଶା,
ତାହାହେର ମୁଖ ସେହଯୋଗ୍ୟ ଯେନ ମିଶ୍ରାମେନ ଅବସ୍ଥିତ ରହିମ ।

ତାଂ ପ୍ରତ୍ୟଭିବ୍ୟକ୍ତମନୋରଥାନାଂ ମହୌପତୀନାଂ ପ୍ରଣୟାୟତୃତ୍ୟ: ।

ପ୍ରବାଳଶୋଭା ବ୍ରୁବ ପାଦପାନାଂ ଶୃଙ୍ଗାରଚ୍ଚିଷ୍ଟା ବିବିଧା ବଧୂବୁ: ॥ ୧୨

११ अः । तां प्रति अभिव्यक्तमनोरथानाम् मञ्जोपतीनां प्रणयाग्रदूतः विविधाः शृङ्गारचेष्टाः, पादपानां प्रवालशोभा इव बभूवुः ॥

१२ । ताम् इन्दुमतीं प्रति अभिव्यक्तमनोरथानां प्रकटाभिलाषाणां मञ्जोपतीनां राज्ञां, प्रणयाग्रदूतः । 'प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा । प्रणयास्वमी । विश्वश्रयाच्चाप्रेमाणः' इत्यमरः । प्रणयेषु अग्रदूतः प्रथमदूतिकाः । प्रणय-प्रकाशकत्वसाम्यात् दूतीत्वव्यपदेशः । विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसम्पद इव बभूवुः उत्पन्नाः । अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे—“विभावैरनुभावैश्च स्लोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्य-रस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥” रतिः इच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव—‘यूनोरन्योन्यविषयस्यायिनोच्छा रतिः स्मृता’ इति । चेष्टाशब्देन तदनुभाव-विशेषा उच्यन्ते । तेऽपि तत्रैवोक्ताः—‘भावं मनोगतं साक्षात् स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपस्मितादयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्ध्यारम्भसम्भवाः ॥’ इति । तत्र गात्रारम्भसम्भवान् चेष्टा-शब्दोक्ताननुभावान् कश्चिदित्यादिभिः श्लोकैर्वैच्यति शृङ्गाराभाससाधयम् एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम्—‘एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्य्यक्शब्दगतोऽपि वा । योषितां बहुशक्त्येद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥’ इति ॥

१२ । मेहे ईश्वरतौर अति आसक्तचित्तं राजाभिर्गैत्र शवधैरै अथमपूजोत्सवा-
नानाविध विनास चेष्टे। वृक्ष सकलैर नवपल्लव-लोभात्र छात्र अकाश पाईशाहिल ।

कश्चित् कराभ्यामुपगूढनालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेष्टबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥ १३

१३ अः । कश्चित् कराभ्याम् उपगूढनालम् आलोलपत्राभिहतद्विरेफम् रजोभिः अन्तःपरिवेष्ट-
बन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार ॥

१३ । ‘शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः’, इत्युक्तं ता एव दर्शयति—कश्चि-
दिति । कश्चित् राजा, कराभ्यां पाणिभ्याम् उपगूढनालं गृहीतनालम्
आलोलैः चञ्चलैः पत्रैः अभिहताः ताडिताः द्विरेफाः भ्रमराः येन तत्
तथोक्तं रजोभिः परागैः अन्तःपरिवेष्टं मण्डलं बध्नातीति अन्तःपरिवेष्ट-
बन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार । करस्थलीलारविन्दवत् त्वयाहं भ्रम-
यितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्णकोऽयमपलक्षणक इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥

१३ । कोनउ राजा इच्छ बात्रा लीला-पत्रैर नृपालनउ धात्रन करिशा चूत्राहेते

নাগ্নিগেন; তখন চক্ষু পদ্মপঙ্কজ আঁচাতে ভয় মকল ডাক্তি হইল এবং পদ্মের
অভ্যন্তর পরাগময়ূর ঘূরিতে ঘূরিতে মণ্ডলাকার ধারণ করিল ।

বিস্ত্রস্তমংসাৎপরো বিলাসী রত্নানুবিদ্ধাঙ্গদকোটিলগ্নম্ ।

প্রালম্বমুত্কণ্ঠ্য যথাবকাশং নিনায় সাচৌক্যতচারুবক্তঃ ১৪

১৪ অ: । অপর: বিলাসী অ'সাৎ বিস্ত্রস্ত' রত্নানুবিদ্ধাঙ্গদকোটিলগ্ন' প্রালম্বম্ উত্কণ্ঠ্য সাচৌ-
ক্যতচারুবক্ত: (সন্) যথাবকাশং নিনায় ॥

১৪। বিলাসী বিলসনশীল: । 'বৌ কপলসকতগ্রস্গম্ভ:' ইতি ঘিণুন্-
প্রথ্যয়: । অপর: রাজা, অ'সাৎ বিস্ত্রস্ত' রত্নানুবিদ্ধম্ রত্নখচিতং যত্ন
অঙ্গদং কেয়ূরং তস্য কোটিলগ্নং প্রালম্বম্ ঋজুলম্বিনী স্রজম্ । 'প্রালম্ব-
মৃজুলম্বি স্যাৎ কণ্ঠাত্' ইত্যমর: । 'প্রাবারম্' ইতি পাঠে তু উত্তরীয়-
বস্ত্রম্ । উত্কণ্ঠ্য উদৃত্য সাচৌক্যতং তিৰ্য্যক্কৃতং চারু বক্তং যেন স: তথোক্ত:
সন্, যথাবকাশং স্বস্থানং নিনায় প্রাবারোত্ক্ষেপণচ্ছলেনাহং ত্বমিহ
পরিরপ্স্যে ইতি নৃপাভিপ্রায়: । গোপনীয়ং কিঞ্চিদঙ্কে'স্তু ততো'য়ং প্রাপ্তম্
ইতি হ্রুদমত্যাভিপ্রায়: ।

১৪। কোন বিলাস-পরায়ণ রাজা উত্তোলনপূর্বক মুখমণ্ডল জেব্ব বন্ধ করিয়া,
কঙ্ক হইতে আঁখিত কেশুরের প্রান্তলয় মালা যথাস্থানে সজ্জবোধিত করিগেন ।

আকুচ্ছিতাশাঙ্ক লিনা ততো'ন্য: কিচ্ছিতসমাবর্জিতনেত্রশোভ: ।
তির্য্যগ্বিসংসর্পি নখপ্রমেণ পাদেহৈমং বিলিলেখ পীঠম্ ॥ ১৫

১৫ অ: । তত: অন্য: কিচ্ছিতসমাবর্জিতনেত্রশোভ: (সন্) আকুচ্ছিতাশাঙ্ক লিনা তির্য্যগ্বিসংসর্পি-
নখপ্রমেণ পাদেহৈমং পীঠম্ বিলিলেখ ।

১৫। তত: পূর্বোক্তাত্ অন্য: অপর: রাজা কিচ্ছিত সমাবর্জিতনেত্র-
শোভ: ইষদর্বাৎপাতিতনেত্রশোভ: সন্, আকুচ্ছিতা: আশুগ্না: আশাঙ্কুলয়ো
যস্য তেন তির্য্যগ্বিসংসর্পিণ্য: নখপ্রভা: যস্য তেন চ পাদেহৈমং হিরণ্যময়ং
পীঠং পাদপীঠং বিলিলেখ লিখিতবান্ । পাদাঙ্কুলীনাশাঙ্কুলেন ত্বং মত-
সমীপমাগচ্ছ ইতি নৃপাভিপ্রায়: । ভূমিবিদলেখকো'য়মপলক্ষণক ইতি
হ্রুদমত্যাশয়: । ভূমিবিদলেখনন্তু লক্ষ্মীবিলাসহেতু: ॥

১৫। অপর কোনও রাজা, নয়নযুগল জেব্ব অবনত ও পদাঙ্গুলির অগ্রভাগ
আকুঞ্চিত করিয়া, সেই পদাঙ্গুলির অগ্রভাগ দ্বারা স্বর্ণময় পাদপীঠে বিশিষ্ট করিতে
নাগ্নিগেন এবং তদীয় পদাঙ্গুলির নখপ্রভা তির্য্যগ্ভাবে বিদ্যত হইয়া পড়িল ।

নিবেশ্য বামং ভুজমাসনাঙ্ঘ্ৰে তত্‌সন্নিবেশাদধিকোন্নতাংস: ।

কশ্চিচ্ছিবৃদ্ধত্বিকমিভ্রহর: সুহৃৎসমাভাষণতত্পরো'ভূত্ ॥ ১৬

१६ अः । कश्चित् आसनाद्धं वामं भुजं निवेश्य, तत्तन्निवेशात् अधिकोन्नतांसः विवृत्तत्रिकमिन्द्र-
हारः (सन्) सुहृत्समाभाषणतत्परः अभूत् ॥

१६ । कश्चित् राजा वामं भुजम् आसनाद्धं सिंहासनैकदेशे निवेश्य
संस्थाप्य तत्सन्निवेशात् तस्य वामभुजस्य सन्निवेशात् संस्थापनात् अधिको-
न्नतः अंसः वामांस एव यस्य सः तथोक्तः सन्, विवृत्ते परावृत्ते त्रिके
त्रिकप्रदेशे भिन्नहारः लुण्ठितहारः सन् । 'पृष्ठवंशाधारे त्रिकम्' इत्यमरः ।
सुहृत् समाभाषणतत्परः अभूत्, वामपार्श्ववर्त्तिनैव मित्रेण सम्भाषितुं प्रवृत्तः
इत्यर्थः । अतएव विवृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्गे निवेशितया सह
एवं वार्त्तां करिष्ये इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोऽयं न कार्य-
कर्त्ता इति इन्दुमत्यभिप्रायः ॥

१७ । कौनञ्च महीपान् आसनार्द्धं वायवाहं शृङ्गनपूरकं पार्श्वस्थितं मित्रेण सहितं
आनापं करिष्ये नागिणेन, वायवाहं ऐक्यं मन्त्रापितं इन्द्रादेः तीक्ष्णं वायव्यं
अपेक्षाकृतं उन्नतं इहेन एव विदुर्जनवन्तः (ऐक्यं घुरिषा वसाय) तीक्ष्णं
हारहृङ्गाणि पृष्ठवन्तश्च अधोभागे विनूढित इहेते नागिन ।

विलासिनौविभ्रमदन्तपत्रमापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः ।

प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैर्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७

१७ अः । अन्यः युवा, प्रियानितम्बोचितसन्निवेशैः नखाग्रैः विलासिनौविभ्रमदन्तपत्रम् आपाण्डुरं
केतकवर्हं विपाटयामास ॥

१७ । अन्यः युवा, विलासिन्याः प्रियायाः विभ्रमार्थं दन्तपत्रं दन्त-
पत्रभूतम् आपाण्डुरं केतकवर्हं केतकदलम् । 'दलेऽपि वर्हम्' इत्यमरः ।
प्रियानितम्बे उचितसन्निवेशैः अभ्यस्तनिक्षेपणैः नखाग्रैः विपाटयामास
विदारयामास । अहं तत्र नितम्बे एवं नखव्रणादीन् दास्यामि इति
नृपाशयः । दृष्ट्वा दकवत् पत्रपाटकोऽयमपलक्षणक इति इन्दुमत्याशयः ॥

१८ । कौनञ्च युवा, प्रियतमार्थं निष्ठे शृङ्गनपूरकं नखाग्रं दारा विलासिनौत्र
विनामार्थं कर्षद्वयशृङ्गानौत्र जेवन् पाण्डुवर्णं केतकपत्रं हिर्य करिष्ये नागिणेन ।

कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित् करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।

रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्वानुदीरयामास सलीलमच्चान् ॥ १८

१८ अः । कश्चित् कुशेशयाताम्रतलेन रेखाध्वजलाञ्छनेन करेण रत्नाङ्गुलीयप्रभया अनुविद्वान्
अच्चान् सलीलम् उदीरयामास ॥

१८ । कश्चित् राजा, कुशेशयं शतपत्रम् इव आताम्रं तलं यस्य तेन

‘शतपत्नं कुशेशयम्’ इत्यमरः । रेखारूपः ध्वजः लाञ्छनं यस्य तेन करेण
अङ्गुलिषु भवानि अङ्गुलीयानि जर्मिकाः । ‘अङ्गुलीयकमूर्मिका’ इत्यमरः ।
‘जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः’ इति कप्रत्ययः । रत्नानाम् अङ्गुलीयानि तेषां प्रभया
अनुविद्धान् व्याप्तान् अक्षान् पाशान् । ‘अक्षस्तु देवनाः पाशकाश्च ते’
इत्यमरः । सलोलम् उदीरयामास उच्चित्तेप । अहं त्वया सहैवं रंखे
इति नृपाभिप्रायः । अक्षचातुर्येण कापुरुषोऽयम् इति इन्दुमत्यभिप्रायः ।
‘अक्षैर्मा दौव्येत्’ इति श्रुतिनिषेधात् ॥

১৫। কোনও রাষ্ট্রা, পঙ্গের ভায় আরক্তিয ধব্রেরখা-লাগিত করতল দ্বারা
রত্নাবরীয় প্রভায় সমুদাসিত অক্ষ সকল লীলাসহকারে উদ্ধে নিষ্কেপ করিতে লাগিলেন।

कश्चिद्यथाभागमवस्थितेऽपि स्वसन्निवेशादव्यंतिलङ्घिनौव ।

बच्चांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १६

१८ अः । कथितं यथाभागम् अवस्थिते अपि स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घिनि इव किरोटि वक्ष्यामि-
गर्भाङ्गलिरन्ध्रम् एकं करं व्यापारयामास ॥

१८। कश्चित् यथाभागं यथास्थानम्। अवस्थिते अपि स्वसन्निवेशात् व्यतिलङ्घित इव स्वस्थानात् चलित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानाम् अंशवः गर्भे येषां तानि अङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तम् एकं करं व्यापारयामास। किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्ये इति नृपाभिप्रायः; शिरसि न्यस्तहस्तोऽयमपलक्षणक इति इन्दुमत्यभिप्रायः॥

১২। কোনও ভূপতি নিজ কিরীট যথাস্থানে সন্নিবিষ্ট থাকিলেও যেন তাহা স্বস্থান হইতে অলিঙ্গিত হইয়াছে এইরূপ ছগ করিয়া মুকুটে হস্ত স্থাপন করিলেন; কিরীটস্থ হীরকপ্রভায় তাঁহার অঙ্গলৌরক সকল রঞ্জিত হইল।

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा

पुं वत्-प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।

प्राक् सन्निकर्षं मगधेश्वरस्य

नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥ २०

२० अ. । ततः । नृपाणां श्रुतवृत्तवर्णा प्रगल्भा प्रतिहारची सुनन्दा, प्राक् कुमारौ मगधेश्वरस्य सन्निर्घर्षं नीत्वा पुं वत् अवदत् ॥

२०। ततः अनन्तरं नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा श्रुतनृपवृत्तवंशेत्यर्थः ।
सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा नुनन्दास्था ।
प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका, कर्मण्येष्वप्रत्ययः ।

‘टिङ्गाणञ्’ इत्यादिना ङीप् । प्राक् प्रथमं कुमारीम् इन्दुमतीं मगधेश्वरस्य सन्निकर्षं समीपं नीत्वा, पुंस्वत् पुंसां तुल्यम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः” इति वतिप्रत्ययः । अवदत् ॥

२० । अनन्तर, राजगणेश्वर कूलमौलाडिछा अग्रजः । अनन्तानात्रौ वारपानिका कुमारी ईश्वरभौके अथमे मगधराजेश्वर समीपे नदेषा शिवा शूकेश्वर आश्रय वनिते नाश्रित ।

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानामगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥ २१

२१ अ. । असौ शरणोन्मुखानां शरण्यः अगाधसत्त्वः, मगधप्रतिष्ठः प्रजारञ्जनलब्धवर्णः यथार्थ-नामा परन्तपः नाम राजा ॥

२१ । असौ राजा, असाविति पुरोवर्त्तिनो निर्देशः, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः ‘शरणे रक्षणे साधुः’ ‘तत्र सधौ’ इति यत्प्रत्ययः । ‘शरणं’ भवितुमर्हः शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्निर्मूलैव । अगाधसत्त्वः गम्भीरस्वभावः ‘सत्त्वं’ गुणे पिशाचादौ बले द्रव्य-स्वभावयोः’ इति विश्वः । मगधाः जनपदाः, तेषु प्रतिष्ठा आस्पदम् यस्य सः मगधप्रतिष्ठः । ‘प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम्’ इत्यमरः । प्रजारञ्जने लब्धवर्णः विचक्षणः । यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः, परान् शत्रून् तापयतीति परन्तपः परन्तपाख्यः । ‘द्विषत्परयोस्तापेः’ इति खच्प्रत्ययः । ‘खचि ऋस्वः’ इति ह्रस्वः, ‘अरुद्धिषदजन्तस्य मुम्’ इति मुमागमः । नामेति प्रसिद्धौ, यथार्थनामा शत्रु-सन्तापनादिति भावः ॥

२१ । इति शरणोन्मुखानां आश्रयमात्रा, अति गम्भीरस्वभाव अकारणतः विचक्षण एव राजा मगधराजेश्वर शिवागमने अतिष्ठित, ईश्वर नाम परब्रह्मणः ; ‘परब्रह्मण’ (अर्थात् नन्दमन-कात्रौ) ए नामने ईश्वर मार्थक ।

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये

राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि

ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२

२२ अ. । अन्ये सहस्रशः नृपाः कामं सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीम् आहुः । नक्षत्रताराग्रहसङ्कुला अपि रात्रिः चन्द्रमसा एव ज्योतिष्मती भवति ॥

२२ । अन्ये नृपाः, कामं सहस्रशः सन्तु, भूमिम् अनेन राजन्वतीं

पुराङ्गनानां पाटलोपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुर्व । सर्वोत्तमानां तासामपि
दर्शनीया भविष्यस्योति भावः ॥ २४ ॥

२४ । एहे वरवीर्य राजा तोमार पाणिग्रहण करेन, यदि देश तुमि देख्हा कर, तवे
हेहोर राजधानीते अवेणकाले पुष्पपुत्रवाग्निनी राजभवन-गवाक्-श्रुती काशिनोगणेर
नयनानन्-विधाग्निनी २७ ।

एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किञ्चिद्विस्त्रसिदूर्वाङ्गमधूकमाला ।

ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी प्रत्यादिदेशैममभाषमाणा ॥ २५ ॥

२५ अः । तथा (सुनन्दा) एवम् उक्ते (सति), तन्वी तम् अवेक्ष्य, किञ्चिद्विस्त्रसिदूर्वाङ्ग-
मधूकमाला अभाषमाणा (सती) ऋजुप्रणामक्रियया एव एनं प्रत्यादिदेश ॥

२५ । एवं तथा सुनन्दा उक्ते सति तं परन्तपम् अवेक्ष्य, किञ्चित्
विस्त्रसितो दूर्वाङ्गा दूर्वाचिङ्गा मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा ।
'मधुके तु गुडपुष्पमधुदुमौ' इत्यमरः । वरणे शिथिलप्रयत्ना इति भावः ।
तन्वी इन्दुमतौ, एनं नृपम् अभाषमाणा ऋज्वा भावशून्यया प्रणामक्रियया
एव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

२६ । सुनन्दा एहे कथा बलिते, कुशाग्री इन्दुमती सेहे राजात्र निकट पृष्ठपात
करिशा एव९ कोन० कथा ना बलिशा, केवज मग्न (भावशून्य) अणाय दाराहे तीशके
अताथान करिनेन ; अणायकाले तद्वीर्य पूर्वामलनाश्रित मधूकपुष्पमाला जेव९ हेनिङ्ग
पड़िल ।

तां सैव वेत्तग्रहणे नियुक्ता राजान्तरं राजसुतां निनाय ।

समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥

२६ अः । वेत्तग्रहणे नियुक्ता सा (सुनन्दा) एव समीरणोत्था तरङ्गलेखा मानसराजहंसी
पद्मान्तरम् इव, तां राजसुतां राजान्तरं निनाय ॥

२६ । सा एव न अन्यथा चित्तव्रत्तादिति भावः । वेत्तग्रहणे नियुक्ता
दौवारिको सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरम् अन्यं राजानं निनाय ।
नयतिर्द्विकर्मकः । कथमिव ? समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरङ्गलेखा
जर्म्भिपङ्क्तिः मानसे सरसि या राजहंसी तां पद्मान्तरमिव ॥

२७ । पवनान्मलित तरङ्गमाला धेरूप मानससरोवरस्थित राजहंसौके एक पद्म
हरेते अत्र पद्मैर निकट नहेरा बाय; सेहेरूप सेहे दारपानिका सुनन्दा, राजकुमारीके
सेहे राजात्र निकट हरेते अत्र राजात्र निकट नहेरा गेल ।

जगाद चैनामयमङ्गनाथः

सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

विनीतनागः किल सूत्रकारै-

रैन्द्रं पदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते ॥ २७

२७ अः । (सुनन्दा) एनाम् (इन्दुमतीम्) जगाद च, सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रोः सूत्रकारैः विनीतनागः किल अयम् अङ्गनाथः भूमिगतः (सन्) अपि ऐन्द्रं पदं भुङ्क्ते ॥

२७ । एनाम् इन्दुमतीं जगाद । किमिति ? अयम् अङ्गनाथः अङ्गदेशाधीश्वरः, सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रोयस्य सः तद्योक्तः । पुरा किल एनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनम् अकामयन्त अप्सरस इति प्रसिद्धिः । किञ्च सूत्रकारैः गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभिर्महर्षिभिः विनीतनागः शिक्षितगजः । किलेति ऐतिह्ये । अतएव भूमिगतः अपि ऐन्द्रं पदम् ऐश्वर्यं भुङ्क्ते, भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः । गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वम् ऐन्द्रपदशब्दार्थः । पुरा किल कुतश्चिच्छापकारणात् भुवमवतीर्णं दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तैरिन्द्राभ्यनुज्ञया आनीतेर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान् वशीकृत्य भुवि सम्प्रदायं प्रावर्त्तयदिति कथा गीयते ॥

२९ । सूनन्दा ऐन्दुमतीक वनिन,—हेनि, अश्वमेधेन अधीश्वर, श्वरकामिनीश्रीः ईश्वर यौवनश्रीं प्रार्थनां करिष्यामि । गजगाननशालाकारौ पाणकं प्रवृत्तिं प्रेषयिष्यामि । कर्षक ईश्वर इष्टिमकन मिश्रित इहेषांछे, हेनि भूगोके शक्तिश्रीः ऐश्वर्यं प्रेषयिष्यामि ।

अनेन पर्यासयताशुविन्दून्

मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीना-

मुन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८

२८ अः । अनेन शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अशुविन्दून् पर्यासयता (सता), मुन्मुच्य, सूत्रेण विना हाराः प्रत्यर्पिता इव ॥

२८ । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमान् अशुविन्दून् । 'अस्त्रमशुषि शान्ति' इति विश्वः । पर्यासयता प्रस्तारयता मर्त्यवधादिति भावः । अनेन अङ्गनाथेन उक्तं, अज्ञाप्य सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाशुविन्दुप्रवर्त्तनादुत्सृज्यहारापणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते ॥

२८ । एहे राजा (अङ्गनाथ), श्वरकामिनीश्वरेण कर्षशत्रु उन्नाशनपूर्वक, तांश्वमेधेन

तमेन मूर्त्तांश्च श्चात्र दृष्टतम अत्यन्तम् सकल नाडित कर्त्ताश्च, तेन विना शृङ्गे क्षणित
मूर्त्तांश्च श्चात्र दृष्टतम अर्पण करिष्याहेन ।

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थ-

मस्मिन् इयं श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सुनृतया च योग्या

त्वमेव कान्त्याणि तयोस्तृतीया ॥ २६

२६ अ. । श्रीः च सरस्वती च (एतत्) इयम् निसर्गभिन्नास्पदम् (अपि) अस्मिन् (दृष्टे) एक-
संस्थं (भवति) हे कान्त्याणि ! कान्त्याः सुनृतया गिरा च योग्या त्वम् एव तयोः तृतीया (भव) ॥

२७ । निसर्गेति । निसर्गतः भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयं सहावस्थान-
विरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती च इति इयम् अस्मिन् अङ्गनाथे एकत्र
संस्था स्थितिर्यस्य तत् एकसंस्थम्, उभयमिह सङ्गतमित्यर्थः । हे कान्त्याणि !
'ब्रह्मादिभ्यश्च' इति डोष् । कान्त्या सुनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या
संसर्गाहं त्वम् एव तयोः श्रीसरस्वत्योः तृतीया । समानगुणयोर्युग्मयो-
र्दाम्पत्यं युज्यत एव इति भावः । दक्षिणनायकत्वञ्चास्य ध्वन्यते । तदु-
क्तम्—'तुल्योऽनेकत्र दक्षिणः' इति ॥

२८ । लक्ष्मी ७ मन्वती शृङ्गावतः छिन्नशानवाजिनो हरेरेन ७ ऐश्वर्यं निकटे एकत्र वाग
करितेहेन ; अग्नि कलापि ! मोक्षार्थो ७ शृङ्गावतः तृप्तिरे एहे श्चात्र वाग्ना ;
अतएव तृप्तिः (ऐश्वर्यं आश्रय करिष्या) लक्ष्मी ७ मन्वती शृङ्गावतः मन्वती २७ ।

अथाङ्गराजादवतार्य्य चक्षु-

र्याहीति जन्यामवदत् कुमारी ।

नासौ न कान्त्यो न च वेद सम्यग्-

द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकाः ॥ ३०

३० अ. । अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुः अवतार्य्य, याहि इति जन्याम् अवदत् । अवी
(अङ्गराजः) कान्त्यः न, (इति) सा इन्दुमतो च द्रष्टुं सम्यक् न वेद इति न, (किन्तु) लोकाः
भिन्नरुचिः हि ॥

३१ । अथ कुमारी अङ्गराजात् चक्षुः अवतार्य्य अपनोय इत्यर्थः ।
जन्यां मातृसखीं सुनन्दां याहि गच्छ इति अवदत् । 'यातेति जन्या-
नवदत्' इति पाठे जनीं बधून् बहन्तीति जन्याः बधून्बन्धवः तान् यात
गच्छत इति अवदत् । 'जन्या मातृसखीमुदोः ।' 'जन्यो वरबधून्नाति-
प्रियतुल्यहितेऽपि च' इति पञ्चदशे विज्ञः । अथवा जन्याः बधून्बन्धवाः ।

‘भृत्यश्चापि नवोदयायाः’ इति केशवः । सञ्जायां जन्या इति यत्प्रत्ययान्तो निदातः । यदचाह वृत्तिकारः—‘जनौ बधू’ वहन्तीति जन्याः जामातुर्वयस्याः’ इति, यच्चाभरः,—‘जन्याः स्निग्धाः वरस्य ये’ इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः । न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि द्रष्टुः दोषादित्याह—नेत्यादिना । असौ अङ्गराजः, काम्यः कमनीयः न इति न, किन्तु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यक् द्रष्टुं न वेद इति न, वेद इत्यर्थः । किन्तु लोकः जनः भिन्नरुचिः हि, रुचिरमपि किञ्चित् कस्मैचिन्न रोचते किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

७० । अनन्तरं, राजननिनौ अङ्गराजं पिक् इहेत चक्कु फिन्नादेशं मात्तुपथी स्नन्नात्क वनिजन, —‘८१’ । सहे अङ्गराजं ये कश्चनौ छिन्नेन ना, एग्न नट, हेन्मत्तौ ये मोन्या वृत्तिते पारितेन ना, तांशो नट; तवे लोक प्रकलेन रुचि शतावतरे भिन्न भिन्न इहेथा थात्क ।

ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भिर्नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।

निदर्शयामास विशेषदृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१

३१ अः । ततः, प्रतिहारभूमौ नियुक्ता (सुनन्दा), द्विषद्भिः दुष्प्रसहं विशेषदृश्यं परं नृपं नवोत्थानम् इन्दुम् इव, इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

३१ । ततः अनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दीवारिकी । ‘स्त्री द्वार्हारं प्रतीहारः’ इत्यभरः । द्विषद्भिः शत्रुभिः दुष्प्रसहं दुःसहं शूरमित्यर्थः, विशेषेण दृश्यं दर्शनोद्यं रूपवन्तमित्यर्थः । परम् अन्यम् नृपं नवोत्थानं नवोदयम् इन्दुम् इव इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

७१ । अनन्तरं, द्वारपाणिका स्नन्ना हेन्मत्तौक नटोपिठ चक्कुरं शान्ति शतीव प्रनौय शक्रविमर्शक अञ्ज एक त्पानि प्रथाहेजन ।

अवन्तिनाथोऽयमुदयबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।

आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥ ३२

३२ अः । उदयबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः अयम् अवन्तिनाथः, त्वष्टा चक्रभ्रमम् आरोप्य यत्नोल्लिखितः उष्णतेजा इव विभाति ॥

३२ । उदयबाहुः दीर्घबाहुः विशालवक्षाः तनुवृत्तमध्यः कश्चवर्तुलमध्यः अयं राजा अवन्तिनाथः अवन्तिदेशाधीश्वरः, त्वष्टा विश्वकर्मणा । भक्तुं स्तेजोवेगमसहमानया दुहित्वा संज्ञादेव्या प्रार्थितेन इति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारम् शस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् । ‘भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दास्थे शिल्पियन्त्रकै’ इति विश्वः । आरोप्य यत्नेन उल्लिखितः उष्णतेजाः

सूयं इव विभाति । अत्र मार्कण्डेयः, 'विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजः शान्तनायोपचक्रमे ॥' इति ॥

७२ । (सूनन्ता वलिज) — हेनि अवलिदेशेन अधोमुखः; ईशान् बाह्यमुखं शून्यं वक्रः शूलं विमानं, कटिपदं कौणं ७ वक्रुजाकारं । विश्वकर्मा शून्यपदेन चक्राकारं भागवत्तु आलोपितं करिष्यां दर्शनं करिष्ये तौशरं धेगनं शोभा इहेषाछिन्, हेनि ७ नेहेरूपं शोभां पाहेरेछेन ।

अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेरग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।

कुर्वन्ति सामन्तशिखामणौनां प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥३३॥

३३ अः । समग्रशक्तेः अस्य प्रयाणेषु, अग्रेसरैः वाजिभिः उत्थितानि रजांसि, सामन्तशिखा मणौनां प्रभाप्ररोहास्तमयं कुर्वन्ति ॥

३३ । समग्रशक्तेः शक्तित्रयसम्पन्नस्य अस्य अवन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रासु, अग्रेसरैः वाजिभिः अश्वैः उत्थितानि रजांसि, सामन्तानां समन्तात् भवानां राज्ञां ये शिखामणयः चूडामणयः तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोऽङ्कुरनाशं कुर्वन्ति । नासोदरेरेवास्य शत्रवः पराजीयन्ते इति भावः ॥

७३ । अत्रावप्रवृत्तिं शक्तित्रयसम्पन्न एवै राज्ञां युद्धयात्राकाले अश्वगात्रौ अश्वगणैरुत्थितं धूलिराशिं सामन्त राजगणैरुत्थितं चूडामणिं अत्रां अङ्कुरं पर्यास्तं विलुप्तं करिष्यां थाके ।

असौ महाकालनिकेतनस्य

वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलिः ।

तमिस्रपक्षेऽपि सह प्रियाभि-

ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥

३४ अः । असौ महाकालनिकेतनस्य चन्द्रमौलिः अदूरे वसन् (सन्) तमिस्रपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् निर्विशति ॥

३४ । असौ अवन्तिनाथः, महाकालं नाम स्थानविशेषः तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलिः ईश्वरस्य अदूरे समीपे वसन्, अत एव हेतोः तमिस्रपक्षे कृष्णपक्षे अपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान् रात्रीः निर्विशति अनुभवति किल, नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्य इति भावः ॥

७४ । एवै राज्ञा महाकालनामकं स्थाने अतिष्ठितं चन्द्रमौलिं महादेवैरुत्थितं वामं करालं कृष्णपक्षे ७ अश्वतमागणैरुत्थितं ज्योत्स्नावतो वाजि उपलोकं करेन ।

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥ ३५

३५ अ. । (३) रम्भोरु ! अनेन यूना पार्थिवेन सह सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु उद्यानपरम्परासु विहर्तुं ते मनसः रुचिः कश्चित् ? ।

३५ । रम्भे कदलीस्तम्भौ इव ऊरू यस्याः सा रम्भोरुः तस्याः सम्बो-
धनं हे रम्भोरु ? । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्युङ्प्रत्ययः, नदीत्वाद ऋलः ।
यूना अनेन पार्थिवेन सह सिप्रा नाम तत्रत्या नदी तस्याः तरङ्गाणाम्
अनिलेन कम्पितासु उद्यानानां परम्परासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसः
रुचिः कश्चित् ? स्पृहास्ति किमित्यर्थः । 'अभिष्वङ्गे स्पृहायाश्च गभस्ती
च रुचिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥

३६ । अग्निं रज्ज्वाङ्गम् । एहे शोवनमम्पन्नं अवस्तिपतिरु महितं मिश्राननौर उरुको-
षितं नीतजसगौरव-संक्षालितं उच्छ्रान्तं मकरलं विशारं करिष्ये तेषां मने मां हस्य किं ?
तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्क्ते ।

बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या कुमुदती भानुमतीव भावम् ३८

३६ अ. । उत्तमसौकुमार्या सा, कुमुदती भानुमति इति, अभिद्योतितबन्धुपद्मे प्रतापसंशोषित-
शत्रुपङ्क्ते तस्मिन् भावं न बबन्ध ॥

३६ । उत्तमसौकुमार्या उत्कृष्टाङ्गमार्दवा सा इन्दुमती, अभिद्योति-
तानि उल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन्, प्रतापेन तेजसा संशो-
षिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् अवन्तिनाथे । कुमुदती ।
कुमुदं नडवेतसेभ्यो ङमत्तुप् इति ङमत्तुप्प्रत्ययः । भानुमति अश्वमति
इव भावं चित्तं न बबन्ध, न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः । बन्धूनां पङ्क्तेन
शत्रूणां पङ्क्तेन च रूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

३७ । बद्धरूपं कमलमलेन उद्भास्य । एवं शङ्करं पञ्चविंशोदकं मेहे विवाकरं
मृगं अवस्तिनाथेन महितं, अनोक्तिर्य मोक्षार्थमम्पन्नं, कृश्विनोमृगं हेन्दुमती अश्व-
वक्त्रेन निरुद्धा हरेलेन ।

तामग्रतस्तामरसान्तराभा-

मनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।

विधाय सृष्टिं ललितां विधातु-

र्जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७

१७ अः । सुनन्दा, तामरसान्तराभां गुणैः अनूनां विधातुः ललितां सृष्टिं तां सुदतीम् अनूप-
राजस्य अग्रतः विधाय भूयः जगाद ॥

३७ । सुनन्दा, तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिं कनकगौरी-
मित्यर्थः । गुणैः अनूनाम् अधिकामित्यर्थः । शोभनाः दन्ताः यस्याः सा
सुदती । 'वयसि दन्तस्य दद्व' इति दत्तादेशः, 'उगितश्च' इति ङोप् ।
तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा निधातुः ललितां सृष्टिं मधुरनिर्माणां स्त्रिय-
मित्यर्थः । अनुगता आपो येषु ते अनूपाः नाम देशाः । 'ऋक्पूरवङ्गू-
पथामानच्चे' इत्यप्रत्ययः समासान्तः 'ऊदनोर्देशे' इत्यूदादेशः । तेषां
राज्ञः अनूपराजस्य अग्रतः विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनः जगाद ॥

७१ । अनन्तरं सुनन्दा, पद्मगर्जितं श्राव्य कनकोच्च काञ्चि, मर्कटश्रीमङ्गलं, दिशातार
अपूर्वस्य सृष्टि, स्वपती मेहे हेनूमतीकैक अनूपराजस्य मभीपे उपनीत कश्चिद्वा बलिम् ।

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहु-

रष्टादशहोपनिष्ठातयूपः ।

अनन्यसाधारणराजशब्दो

बभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः ॥ ३८

३८ अः । संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुः अष्टादशहोपनिष्ठातयूपः अनन्यसाधारणराजशब्दः योगी
कार्त्तवीर्य्यः बभूव किल ॥

३८ । संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टः अनुभूताः सहस्रं बाहुवः यस्य सः
तथोक्तः युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यते इत्यर्थः । अष्टादशसु होपेषु
निष्ठाताः स्थापिताः यूपा येन सः तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति
भावः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनात् अनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य सः
तथोक्तः, योगी ब्रह्मविद्यानित्यर्थः । स किल भगवतो दत्तात्रेयालम्बयोग
इति प्रसिद्धिः । कृतवीर्य्यस्य अपत्यं पुमान् कार्त्तवीर्य्यः नाम राजा बभूव
किल इति । अयञ्चास्य महिमा सर्वोऽपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति
भारते दृश्यते ॥

७८ । पूर्वकाण्ये कार्त्तवीर्य्य नांय्य एक योगी छिन्नेन, युद्ध समये रीश्वर सहस्र
बाहु बहिर्गर्त इहेत ; तनि अष्टोदश होपे निज यच्छेत्त यूप ७ अस्त्रेण लुप्त श्वापन
करिष्यच्छिन्नेन ; लोकाश्चरञ्जन वांश तनि अनश्वलत ब्रह्मचर्य्य आश्रु इहेष्यच्छिन्नेन ।

अकार्य्यचिन्तासमकालमेव प्रादुर्भवश्चापधरः पुरस्तात् ।

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विमेता ॥ ३९

३८ अ. । विनेता यः, अकार्यचिन्तासमकालम् एव चापधरः (सन्) पुरस्तात् प्रादुर्भवन् प्रजानाम् अन्तःशरीरेषु अपि अविनयं प्रत्यादिदेश ।

३९ । विनेता शिञ्जकः यः कार्त्तवीर्यः अकार्यस्य असत्कार्यस्य चिन्तायाः, अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्याः समकालम् एककालम् एव यथा तथा पुरस्तात् अग्रे चापधरः प्रादुर्भवन् सन्, प्रजानाम् जनानाम् । 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जन' इत्यमरः । अन्तःशरीरेषु अन्तःकरणेषु । शरीर-शब्देन इन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश मानसापराधमपि निवारयामास इत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

७७ । अजातपत्र मने कोनउ पापश्रुद्धिउ उमय इहेवाभाउ महे लोकिनिषुठः कार्त्तवीर्यो उक्कगां धम्मधारणपूरुसक उमसिउ इहेवा ताशदिगेर क्कमयउ पापेउ ममन करिउतेन ।

ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेन यस्य विनिश्चसद्वक्त्रपरम्परेण ।

कारागृहे निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४०

४० अ. । ज्याबन्धनिस्पन्दभुजेन विनिश्चसद्वक्त्रपरम्परेण निर्जितवासवेन लङ्केश्वरेण आ प्रसादात् यस्य कारागृहे उषितम् ॥

४० । ज्यायाः मौर्याः बन्धेन बन्धनेन निस्पन्दाः निश्चेष्टाः भुजाः यस्य तेन, विनिश्चसतौ ज्याबन्धोपरोधात् दीर्घं निश्चसती वक्त्रपरम्परा दशमुखो यस्य तेन, निर्जितवासवेन इन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोऽप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशस्येन यस्य कार्त्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे । 'कारा स्याद्वन्धनालये' इत्यमरः । आ प्रसादात् अनुग्रहपर्यन्तम् उषितं स्थितम् । नपुंसके भावे क्तः । एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षान्तिमिति भावः ॥

पौराणिको वार्ता ।—एकदा नारीसखः स्वमुत्रबलवद्धे नर्मदा स्रोतसि जलकेलिनिरतः कार्त्तवीर्यः दिम्बिजयनिर्गतेन रावणेन अभियुक्तः सन् तं जितवासवं जित्वा बद्धा च ज्या-बन्धेन कारागृहे निषिद्धः । रावणस्य तस्य आ प्रसादात् कारागारे उवासेति ।

४० । वासवविजयौ लङ्केश्वर ये कार्त्तवीर्येण धम्मकेर जग्रा वक्त्रेन निस्पन्दश्च इहेवा ममवमने घन घन दीर्घनिर्वास पत्रिआग करिउते करिउते तीशर (कार्त्तवीर्येण) मळोवोऽपावन पथिउ कारागोरे वास करिआहिमेन ।

तस्यान्वये भूपतिरेष जातः प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवो ।

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं स्वभावलोलेत्ययशः प्रसृष्टम् ॥ ४१

४१ अ. । आगमवृद्धसेवो प्रतीप इति एषः भूपतिः तस्य अन्वये जातः । येन अयः संश्रयदोषरूपं स्वभावलोला इति अयशः प्रसृष्टम् ॥

४१ । आगमवृद्धसेवो श्रुतवृद्धसेवो प्रतीप इति खयात इति शेषः । एषः भूपतिः, तस्य कार्त्तवीर्यस्य अन्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्य आश्रयस्य पुंसः दोषैः व्यसनादिभिः रूढम् उत्पन्नं अयः सम्बन्धि स्वभावलोला प्रकृतिचञ्चना इत्येवंरूपम् अयशः दुस्कोर्त्तिः प्रसृष्टं निरस्तम् । दुष्टाश्रयत्यागगोलायाः अयः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः । अयन्तु दोषराहित्याच्च कदाचिदपि त्यज्येत इति भावः ॥

४१ । मेहे कार्त्तवीर्येण दशरथे वेदस्य पण्डितमेवापराधेन प्रतीप नामक एहे राज्ञा कथमग्रहणं करिष्याहेन । 'लक्ष्मीं च ज्ञातुं उच्छेदकम्' कृत्वापि शत्रुं शोकन ना, आश्रयदोष-समुत्पन्न एहे अपश्यन् हेनिहे प्रतीकृतं करिष्याहेन ।

**आयोधने कृष्णगतिं सहायमवाप यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥ ४२**

४२ अ. । यः आयोधने कृष्णगतिं सहायम् अवाप्य क्षत्रियकालरात्रिं रामपरश्वधस्य शितां धाराम् उत्पलपत्रसाराम् सम्भावयति ॥

४२ । यः प्रतीपः, आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानम् अग्निं सहायम् अवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिं संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः 'हयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः' इत्यमरः । शितां तीक्ष्णां धारां सुखम् । 'खड्गादीनाञ्च निशितमुखे धारा प्रकीर्त्तिता' इति विश्वः । उत्पलपत्रस्य सार इव सारो यस्याः तां तथाभूतां सम्भावयति मन्यते । एतन्नगरजिगोषयागतान् रिपून् स्वयमेव ध्वज्यामोति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोऽयं राजा । "दह्यन्ते च तथागताः शत्रवः" इति । "नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूव्रातोवशीभना । साऽग्निहोत्रमुपातिष्ठद्वेोधनाय पितुः सदा ॥" इत्यादिकञ्च महाभारतीय सभापर्वण्यनुसन्धेयम् ।

४२ । यिनि युद्धकाले अग्निपदेन माशया नाड करिषां पत्रपत्राग्रेण मेहे ऋद्धि-कूल-कालरात्रिविरूपं सूतीक पत्रपत्र-धाराकेण पत्रपत्रेण शत्रुं अगारं ज्ञानं करिषां शोकन ।

**अस्याङ्गलक्ष्मीर्भव दीर्घवाहो-
र्माहीष्मतीवप्रनितम्बकाक्षीम् ।**

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां

रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३

४३ अः । माहोष्मतीवप्रणितम्बकाक्षीं जलवेणिरम्यां रेवां प्रासादजालैः प्रेक्षितुं यदि (ति) कामः अस्ति, दीर्घबाहोः अस्य अङ्गलक्ष्मीः भव ॥

४३ । दीर्घबाहोः अस्य प्रतोपस्य अङ्गलक्ष्मीः भव, एनं तृणीष्वेत्यर्थः, चर्चिनायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते । माहोष्मती नाम अस्य नगरी तस्याः चप्रः प्राकारः एव नितम्बः तस्य काक्षीं रसनाभूवां जलानां वेण्याः प्रवाहेण वम्याम् । 'ओघः प्रवाहो वेणी च' इति हलायुधः । रेवां नर्मदा प्रासादजालैः गवाक्षैः । 'जालं समूह आनायो गवाक्षचारकावपि' इत्यमरः । प्रेक्षितुं कामः इच्छा अस्ति यदि ॥

४३ । यदि तूमि आनामगवाक्ष इहेतु माहीश्री नगरीय आकाशकूप निःसृपेपेन मेथनः प्रकृता मलिनप्रवाहवगीश्री रवानदीके मेथिते इच्छा कर, तां इहेने तूमि एहे दीर्घबाहू राजात्र अङ्गलक्ष्मी इव ।

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।

शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४

४४ अः । शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः पर्याप्तकलः शशी नलिन्याः इव सः क्षितीशः प्रकामं प्रियदर्शनः अपि तस्याः रुचये न बभूव ॥

४४ । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सः अपि दर्शनयोगोऽपीत्यर्थः । सः क्षितीशः, शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव तस्याः इन्दुमत्याः रुचये न बभूव, रुचिं राजोजनदित्यर्थः । लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

४४ । येषां वननिशुद्ध आरतीय पूर्णकल येषम पशिनौत्र रुचिकर इव ना, तेषमनि मेहे राजा अतिअत्र अग्रदर्शन इहेने इन्दुमतीत्र रुचिकर इहेनेन ना ।

सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।

आचारशुद्धोभयवंशदीपं शुद्धान्तराद्या जगदे कुमारी ॥ ४५

४५ अः ॥ लोकान्तरगीतकीर्तिम् आचारशुद्धोभयवंशदीपं शूरसेनाधिपतिं सुषेणमुद्दिश्य, शुद्धान्तराद्या सा कुमारी जगदे ॥

४५ । लोकान्तरे स्वर्गादौ अपि गीतकीर्तिम्, आचारेण शुद्धयोः उभयोः वंशयोः मातापितृकुलयोः दीपं प्रकाशकम् । उभयवंशेश्वरीभयपक्षव-

त्रिर्वाहः । शूसेनानां देशानाम् अधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिम् उद्दिश्य
अभिसन्धाय शुद्धान्तरच्या अन्तःपुरपालिकया । कर्मण्यण्, 'टिङ्गणञ्'
इति डीप् । सा कुमारो जगदे ॥

४८ । अर्गलोकः यं शत्रुं यथा कौर्क्षित इहेवा थाके, यिनि मनांतरभूः, उड्डम
वशेन (प्रिङ्गुलेन ७ माङ्गुलेन) दीपयकप, सेहे शूसेननाधिपतिं अन्तःपुरपालिकया
अन्तःपुरपालिकां अन्तःपुरपालिकां बलिज ।

नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा गुणैर्यमाश्रित्य परस्परैः ।

सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्यसत्त्वे नैसर्गिकोऽप्युरससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

४६ अ. । यज्वा येषः पार्थिवः नीपान्वयः शान्तं सिद्धाश्रमम् एतत् सत्त्वरिव
गुणैः यम् आश्रित्य परस्परैः नैसर्गिकः अपि विरोधः उत्सृजे ॥

४६ । यज्वा विधिवदिष्टवान् । 'सुयजोड्' निप्' इति ड् निप्प्रत्ययः ।
एषः पार्थिवः, नीपो नाम अन्वयोऽस्येति नीपान्वयः नीपवंशजः । यं
सुषेणम् आश्रित्य गुणैः ज्ञानमौनादिभिः शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रमम् ऋष्या-
श्रमम् एतत् प्राप्य, सत्त्वं गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव, नैसर्गिकः स्वाभा-
विकः परस्परैः विरोधः उत्सृजे त्यक्तः ॥

४७ । हेनि नीपनगरीय राजा ; हेनि यथाविधि रागयज्ज्वर उड्डमन करिषा थाकेम ।
अन्तर्गतं यमन शीतवसांस्तं सिद्धाश्रमे वासं करतः परस्परैः अति शान्तविक वैश्रवाव
पत्रिभाग करिषा थाके, तेमनि ज्ञान, मोन, शक्ति, कमा अज्जित परस्पर विरोधो
अप्युपकल ईशंके आश्रम करिषा परस्पर विरोध पत्रिभाग करिषाछे ।

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा कान्तिर्हिमांशोरिव सन्निविष्टा ।

हर्म्यायसंरूढतृणाङ्कुरेषु तेजोऽविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

४७ अ. । हिमांशोः इव नयनाभिरामा कान्तिः यस्य आत्मगेहे सन्निविष्टा,
अविषह्यं तेजः (तु) हर्म्यायसंरूढतृणाङ्कुरेषु रिपुमन्दिरेषु ॥ (सन्निविष्टम्)

७ । हिमांशोः कान्तिः चन्द्रकिरण इव नयनयोः अभिरामा यस्य
सुषेणस्य कान्तिः शोभा आत्मगेहे स्वभवने सन्निविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं
विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु हर्म्यायेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु । 'हर्म्यादि
धनिनां वासः' इत्यमरः । 'रूढाः तृणाङ्कुराः येषां तेषु शून्येषु इत्यर्थः ।
रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु । 'मन्दिरं नगरे गृहे' इति विश्वः । सन्निविष्टम् ।
स्वजनाह्लादको विषन्तपक्ष इति भावः ॥

४९ । हेनि निजं तवने अन्तर्गतं शत्रु नयनानन्दनाशिनी काष्ठि विष्टार करिषा

थाकेन, किञ्च ईश्वर अग्रे तत्र रिपून्गणश्च ईश्यावनौत्र अग्रभागे उत्थात तृणाङ्कुर
मकले अकांशं पात्र ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।

कलिन्दकन्या मथुरां गतापि गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति॥४८

४८ अः । यस्य वारिविहारकाले, अवरोधस्तनचन्दनानां प्रक्षालनात्, मथुरां
गता अपि कलिन्दकन्या, गङ्गोर्मिसंसक्तजला इव भाति ॥

४८ । यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमये अवरोधानाम्
अन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनात् हेतोः, कलिन्दः
नाम शैलः तत्कन्या यमुना । 'कालिन्दो सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा'
इत्यमरः । मथुरा नाम अस्य राज्ञः नगरौ तां गता अपि, गङ्गाया विप्र-
कृष्टापौत्र्यर्थः । मथुरायां गङ्गाऽभावं सूचयत्यपिशब्दः । कालिन्दोतीरे
मथुरा लवणासुरवधकाले शत्रुघ्नेन निर्मास्यत इति वक्ष्यति तत्कथमधुना
मथुरासम्भव इति चिन्त्यम् । मथुरा मथुरापुरोति शब्दभेदः । गङ्गायाः
भागैरध्याः जर्म्भिभिः संसक्तजला इव भाति धवलचन्दनसंसर्गात् प्रयागा-
दभ्यन्तारप्यत्र गङ्गासङ्गतेव भातीत्यर्थः । 'सितासिते हि गङ्गायमुने' इति
चण्डापथः ॥

४८ । जनविहारकालेन एव राज्ञां अङ्गः पूरकामिनौगणैश्च सुनचिञ्चितं चम्पनाङ्गुलैरपम
धोत करत्रि, यमूनान्तौ मथुरात्र अवाहित इहेलेण आन ह्य येन, यमूनार जन गङ्गा-
अवाहैर महित मिलित इहेन्ना मोडा पाइटेउछे ।

तस्तेन ताक्षार्त्तिकल कालियेन मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।

वक्षःस्थलव्यापिरुचं दधानः सकौस्तुभं ह्येपयतीव कृष्णम् ॥ ४९

४९ अः । यः ताक्षार्त्तात् तस्तेन यमुनौकसा कालियेन विसृष्टं किल वक्षःस्थलव्या-
पिरुचं मणिं दधानः (सन्) सकौस्तुभं कृष्णं ह्येपयति इव ॥

४९ । ताक्षार्त्तात् गरुडात् तस्तेन, यमुना ओकः स्थानं यस्य तेन
कालियेन नाम नागेन, विसृष्टं किल अभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तं, किलेति
एतिह्ये, वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानः यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं
विष्णुं ह्येपयति इव ब्रीडयति इव, 'आर्त्तिको' इत्यादिना पुगागमः ।
कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोऽस्य मणिरिति भावः

४९ । गरुडतयेन भौत यमूनारामौ कालिय नाग ईश्वर निकटे अउगनात
करिन्ना अङ्गुणकारत्ररूप ईशाके ये मणि नाम करिन्नाछेन, ताश्वर अङ्गुण ईश्वर मण्ड

वक्रःशूल आलोकिता इहेशाछे एवरे मेहे भणि धारण करिआ हेनि कोखउधारी विस्फुरेउ
वेन लज्जा दिउछेन ।

सम्भाव्य भर्तारममुं युवानं मृदुप्रबालोत्तरपुष्पशय्ये ।

वृन्दावने चैत्ररथादनूने निर्विश्यतां सुन्दरि । यौवनश्रीः ॥ ५० ॥

५० अः । सुन्दरि ! असुं युवानं भर्तारं सभाव्य मृदुप्रबालोत्तरपुष्पशय्ये
चैत्ररथात् अनूने वृन्दावने यौवनश्रीः निर्विश्यताम् ॥

५० । युवानम् असुं भर्तारं सभाव्य मत्वा पतित्वेनाङ्गीकृत्य इत्यर्थः ।
‘मृदुप्रबालोत्तरा’ उपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिन् तत्
तस्मिन्, चैत्ररथात् कुवेरोद्यानात् अनूने वृन्दावने वृन्दावननामके उद्याने,
हे सुन्दरि ! यौवनश्रीः यौवनफलं निर्विश्यतां मुच्यताम् ॥

६० । हे सुन्दरि ! तूमि एते युवाके पठित्वे वरण करिआ, कुवेरेर ठेऊरथ तूला
वृन्दावन नामक उद्याने कोमल पल्लवाञ्छरणमण्डित पुष्पशयात्र निज यौवनशोभाके
छरितार्थ कर ।

अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि

शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।

कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं

कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥

५१ अः । कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु, अम्भःपृषतोक्षितानि शैलेयगन्धीनि शिला-
तलानि अध्यास्य, प्रावृषि कलापिनां नृत्यं पश्य ॥

५१ । किञ्च, प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्द्धनस्य अद्रेः कन्दरासु
दरोषु । ‘दरो तु कन्दरो वा स्त्रो’ इत्यमरः । अम्भसः पृषतैः विन्दुभिः
उक्षितानि सिक्तानि शिलायां भवं शैलेयम् । ‘शिलाजतु च शैलेयम्’ इति
यादवः । यद्वा, शिलापुष्पादयः ओषधिविशेषः । ‘कालानुपसार्यवृष्ट्या-
श्मपुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयम्’ इत्यमरः । ‘शिलाया ढः’ इत्यत्र शिलाया
इति योगविभागादिवाच्यं ढप्रत्ययः । तद्गन्धर्वान्त शैलेयगन्धीनि शिला-
तलानि अध्यास्य अधिष्ठाय कलापिनां वर्हिण्यां नृत्यं पश्य ॥

६१ । एतरे वर्षाकाले गोवर्द्धनगिरिर रमणीय कन्दरे जनविमूढ शैलेयगन्ध-
युक्त शिलातले ऋषिवेशन करिआ मयूरगणेर नृत्य दर्शन कर ।

नृपं तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः सा व्यत्यगादन्यबधूर्भवित्री ।

महीधरं मार्गवशादुपेतं स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥ ५२ ॥

५२ अः । आवर्त्तमनोज्ञनाभिः अथर्वधूः भवित्री सा सागरगामिनी स्त्रोतोवहा मार्गवशात् उपेतं महीधरम् इव, तं नृपं व्यत्यगात् ॥

५२ । 'स्यादावर्त्तोऽश्वसां स्त्रमम्' इत्यमरः । आवर्त्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा, इदञ्च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूः अन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी, तं नृपं, सागरगामिनी सागरं गन्त्री स्त्रोतोवहा नदी मार्गवशात् उपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतम् इव, व्यत्यगात् अतोत्य गता ॥

६२ । आवर्त्तकृप मनोश्च नाभि वारा शोभिता, सागरगामिनी स्त्रोतवती वैकृप पथिमया अवहित पर्वतके अतिक्रम करिष्या सागराभिमुखे चलिष्या यात्र, सैकृप अञ्च वःनत्र भाविनी पत्नी, आवर्त्तवत् मनोश्च नाभिसम्पन्ना ईन्मूयती सैहै त्राकाके अतिक्रम करिष्या श्रमन करिष्येन ।

अथाङ्गदास्त्रिष्टभुजं भुजिष्या हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।

आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं बालामबालेन्दुमुखीं बभाषि ॥५३॥

५३ अः । अथ भुजिष्या अङ्गदास्त्रिष्टभुजं सादितशत्रुपक्षं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम् अबालेन्दुमुखीं बालां बभाषे ॥

५३ । अथ भुजिष्या किङ्करी सुनन्दा । 'भुजिष्या किङ्करी मता' इति हलायुधः । अङ्गदास्त्रिष्टभुजं केयूरनखवाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् आसेदुषीम् आसन्नाम् अबालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालाम् इन्दुमतीं बभाषे ॥

६० । अनश्वर किङ्करी सुनन्ता, अश्वदमनकृत उज्जसम्पन्न, विपक्षपक्ष-विनाशन, कलिङ्गदेशाधिपति हेमाश्वर नागक संपत्तिर मन्त्रिषामे ईन्मूयती ईन्मूयतीके नष्टेना गिष्या वनिष ।

असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः पतिर्महेन्द्रस्य महीदधेश्च ।

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥५४॥

५४ अः । महेन्द्राद्रिसमानसारः असौ महेन्द्रस्य महीदधेश्च पतिः, यस्य यात्रासु क्षरत्सैन्यगजच्छलेन महेन्द्रः पुरः याति इव ॥

५ । महेन्द्राद्रेः समानसारः तुल्यसत्त्वः असौ हेमाङ्गदः, महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महीदधेश्च पतिः स्वामी । महेन्द्रमहीदधौ एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः । यस्य यात्रासु क्षरतां मदस्त्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रः महेन्द्राद्रिः पुरः अग्रे याति इव ; अद्रिकल्प्या अस्य गजा इत्यर्थः ॥

६४ । महच्छपर्कत इव आग्र सावसम्पन्न एहै रात्रां; महच्छपर्कत ७ महासागरैव
अक्षीभत; ईश्वर युक्ताजाकाले महीत महच्छपरे येन मतस्यावी गङ्गायुक्त व्यापद न अत्र
अत्र गमन करिषी थाकेन ।

ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां विभर्त्ति यच्चापभृतां पुरोगः ।

रिपुश्रियां साञ्जनवाप्यसेके वन्दौकृतानामिव पङ्कती द्वे ॥ ५५

५५ अः । सुभुजः चापभृतां पुरोगः यः भुजाभ्यां वन्दौकृतानां रिपुश्रियां साञ्ज-
नवाप्यसेके पङ्कती इव द्वे ज्याघातरेखे विभर्त्ति ॥

५५ । सुभुजः चापभृतां पुरोगः धनुर्धराद्येसरः यः वन्दौकृतानां
प्रगृहीतानाम् । 'प्रग्रहाप्रग्रहौ वन्द्याम्' इत्यमरः । रिपुश्रियां साञ्जनो
वाप्यसेकः ययोस्ते केज्जलमिश्राशुसिक्ते इत्यर्थः । पङ्कती इव द्वे ज्याघातानां
मोर्वीक्षिणानां रेखे राजो भुजाभ्यां विभर्त्ति । द्विवचनात् सव्यसाचित्वं
गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात् तद्वतरेखयोस्तत्पङ्कतित्वेनोत्प्रेक्षा,
तयोः श्यामत्वात् साञ्जनाशुसेकोक्तिः ॥

६६ । मनाश्च कुक्ष्यगुणानां धनुर्कषाणानां एहै कृति योश्च कुक्ष्ये येन विपक्ष-
गन्धोश्च कक्ष्यगुणैश्च कलसंजित पङ्कतिवत् इव आग्र इहेति आघात रेखां धात्रेण
कस्मिंश्चाह्वन ।

यमात्मनः सङ्गनि सन्निकृष्टो मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।

प्रासादवातायनदृश्यवीचिः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६

५६ अः । आत्मनः सङ्गनि सुप्तं यं सन्निकृष्टः प्रासादवातायनदृश्यवीचिः
मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः अर्णवः एव प्रबोधयति ॥

५६ । आत्मनः सङ्गनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं, सन्निकृष्टः समोपस्थः अतएव
प्रासादवाताशनैः दृश्यवीचिः मन्द्रेण गम्भीरेण । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे'
इत्यमरः । ध्वनिना त्याजितं विवर्जितं यामस्य तूर्यं प्रहारावसानसूचकं
वाच्यं येन सः तथोक्तः । 'हौ यामप्रहरो समौ' इत्यमरः । अर्णवः एव
प्रबोधयति । अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात् तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्य
अपि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥

६७ । वाश्वर तत्रजगतां ईश्वर आसाद गतांश्च इहेति दृष्टे इव, सेहै सन्निहित
समुद्रहै, अक्षीभ मनने निद्रित एहै रात्रादेक आठःकाले गतीर कल कल शब्दे आग्निरित
करे, ईशादेक आगाहेवार अत्र अहोरात्रमानस्यैक दूर्गाश्वनिर् अशोकन इव ना ।

अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतखेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७

५७ अः । तालीवनमर्मरेषु अम्बराग्रेः तीरेषु, द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैः मरुद्भिः अपाकृतस्त्रेदलवा (सती) अनेन सार्द्धं विहर ॥

५७ । अनेन राज्ञा सार्द्धं तालीवनेः मर्मरेषु ध्वनत्सु । 'अथ मर्मरः । स्त्रिते वस्त्रपर्णानाम्' इत्यमरवचनात् गुणपरस्यापि मर्मर-शब्दस्य गुणपरत्वं प्रयोगादवश्यम् । अम्बराग्रेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्यः आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैः तैः । 'लवङ्गं देव-कुसुमम्' इत्यमरः । मरुद्भिः वातैः अपाकृताः प्रशमिताः स्त्रेदस्य लवाः बिन्दवः यस्याः सा तथाभूवा सती, विहर क्रीड ॥

५९ । त्वमि एषे नृपतिर महिः तानीवनेन मर्मरमलयुक्त गागरीतरे विश्रित कश्चि, तथान्न द्वीपास्तुर हरेते लवङ्गपुष्पमोत्रतवाशी ममीरन त्रोमात्र श्वेदविन्मू मकल अपनोदन कश्चिदेव ।

प्रलोभितापाकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तथैवम् ।

तस्मादपावर्त्तत दूरकृष्टा नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८

५८ अः । आकृतिलोभनीया विदर्भराजावरजा तथा (सुनन्द्या) एवं प्रलोभिता अपि, नीत्या दूरकृष्टा लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् (पुंसः) इव तस्मात् अपावर्त्तत ॥

५८ । आकृत्या रूपेण लोभनीया आकर्षणीया न तु वर्णमात्रेण इत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजा इन्दुमती, तथा सुनन्द्या एवं प्रलोभिता अपि प्रणोदिता अपि, नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानौता लक्ष्मीः प्रतिकूलं देवं यस्य तस्मात् पुंस इव, तस्मात् हेमाङ्गदात् अयावर्त्तत प्रतिनिवृत्ता ॥

५८ । येनन भांगलक्ष्मी प्रकृतकार द्वारा वरुद्वर हरेते आकृष्टे हरेलेण, अतिकूल दैव प्रकृषेर निकट हरेते अपमृत हरेया थाकेन, मेहरूप सुनन्दा कर्तृक प्रलोभित-हरेलेण प्रलोभनजनक रूपमप्यन्ता विमर्द्धराजाशुजा मेहे राज्ञार निकट हरेते अत्रा-वर्त्तन करिनेन ।

अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं

दौवारिको देवसरूपमेत्य ।

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति

पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९

५९ अः । अथ दौवारिकी (सुनन्दा) देवसरूपम् उरगाख्यस्य पुरस्य नाथम् एव, 'चकोराक्षि, इतः विलोकय' इति पूर्वानुशिष्टां भोज्यां निजगाद ॥

५८ । अथ द्वारे नियुक्ता दीवारिकौ सुनन्दा । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक्प्रत्ययः । 'द्वारादीनाञ्च' इति औ-आगमः । आकारेण देवसरूपं देव-तुल्यम् उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतौरवर्त्तिनागपुरस्य नाथम् एव प्राप्य, हे चकोराक्षि ! इतो विलोक्य इति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्य राक्षः गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्याम् इन्दुमतोम् । 'कौड्यादिभ्यश्च' इत्यत्र भोज्यात् क्षत्रियादित्युपसंख्यानात् थङ्प्रत्ययः, 'यङ्श्चाप्' इति आप् । निजगाद इतो विलोकयेति पूर्वमुक्ता पञ्चादित्यर्थं निजगादित्यर्थः ॥

६० । अनन्तर, चारपाजिक। इनका पहोपत्रकाष्ठि नागपुराषिपांतर निकट आनिना ठोक्कडाक वनिन, "अत्रि ठकात्रलोठमे ! एमिठक ठाहिना मेव !" ईहा वनिन मे (गविछात्रे) कहिउठ नागिन ।

पाण्डोयमंसापितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गार इवाद्रिराजः ॥६०॥

६० अ. । अंसापितलम्बहारः हरिचन्दनेन क्लृप्ताङ्गरागः अयं पाण्ड्याः, बालातपरक्तसानुः सनिर्भरोद्गारः अद्रिराज इव आभाति ॥

६० । अंसयोः अपि ताः, लम्बन्ते इति लम्बाः हाराः यस्य सः, हरि-चन्दनेन गोशौर्षाख्येन चन्दनेन । 'तैलपर्णिकगोशौर्षं हरिवन्दनमस्त्रियाम्' इत्यमरः । क्लृप्ताङ्गरागः सिद्धानुलेपनः अयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः ॥ 'पाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियात् ङण्वक्तव्यः' इति ङण्प्रत्ययः । तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात् । बालातपेन रक्ताः अरुणाः मानवः यस्य सः सनिर्भरोद्गारः प्रवाहस्यन्दनमद्भितः । 'वारिप्रवाहो निर्भरो भ्रूः' इत्यमरः । अद्रिराज इव आभाति ॥

७० । एहे पाठापेनाषिपति, अक्षमेणे लथमान हार पात्रण एवः शरिठमन पात्रा अक्षत्रात्र नठना करिषा निक्षत्रपात्रामस्थित, उरुपठपनराक्षित माक्षयुक्त त्रिदिवाक्षेत्र छात्र पात्रा पाहेउठेन ।

विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर्निःशेषपीतोऽज्झितसिन्धुराजः ।
प्रौत्थाश्वमेधावभृथाद्र्मूर्त्तेः सौस्त्रातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥६१॥

६१ अ. । महाद्रेः विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता निःशेषपीतोऽज्झितसिन्धुराजः अगस्त्यः प्रौत्थाश्वमेधावभृथाद्र्मूर्त्तेः यस्य सौस्त्रातिकः भवति ॥

६२ । विन्ध्यस्य नाम्नः महाद्रेः तपनमार्ग निराधाय वर्धमानस्य इति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता, निःशेषं पीतः उज्झितः पुनस्त्यक्तः सिन्धु-राजः समुद्रः येन सः अगस्त्यः, अश्वमेधस्य अवभृथे दोद्यान्ते कर्मणि ।

‘दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञः’ इत्यमरः । आर्द्रमूर्तः स्नातस्य इत्यर्थः । यस्य पाण्डुरस्य प्रोक्ष्या स्नेहेन, न तु दक्षिण्येन, सुस्नातं पृच्छतीति सीक्षातिकः भवति । ‘पृच्छती सुस्नातादिभ्यः’ इत्युपसंख्यानान् ठक् ॥

पौराणिकी वार्ता — पुरा किल विम्वयुद्धमंशवान् अगस्त्य इन्द्रादिसुरगणैः प्राबिंतः सन् सूर्य-
गामं निरोधाय वज्रं तवपुषः विम्वयिरेः समीपमाजगाम, प्रणमानं तं गुरुं विम्वयः ; कुम्भयोनिस्तु
“मम प्रत्यावर्त्तनं यावत् त्वमेतदवस्थ एव तिष्ठ” इत्युक्त्वा अपुनर्निवृत्तये दक्षिणाशमाश्रितवान् ।

७१ । विनि विद्याग्निरत्र अतिवृद्धिं निवारणं करिष्याद्विमेन, विनि गभूतके निःशेष-
कृपेण पानं करिष्या आवात्र उल्लेखं करिष्याद्विमेन, मेहे अग्रस्ता, एहे रात्रौ अग्रदक्षिण्येणादे-
वान् करिष्या उल्लेखेन, श्रीतिवचनः ऐश्वर्यं तु त्वानेन विषयं विद्यायाः करिष्या वाक्येन ।

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयय दृप्तः ।

पुरा जनस्थानविमर्दशङ्को सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२

६२ अ. । पुरा जनस्थानविमर्दशङ्को दृप्तः लङ्काधिपतिः हरात् दुरापम् अस्त्रम् प्राप्तवता
येन सन्धाय, इन्द्रलोकावजयय प्रतस्थे ॥

६२ । पुरा पूर्वम् जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्को दृप्तः उद्धतः
लङ्काधिपतिः रावणः, दुरापं दुर्लभम् अस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरात् प्राप्तवता
येन पाण्डुरेन सन्धाय इन्द्रलोकावजयाय इन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे । इन्द्र-
विजयिनो रावणस्यापि विजेता इत्यर्थः ॥

७२ । इति महादेवैर निर्गुणं ब्रह्मविरोधानामकं पूजितं अस्त्रं नात्र करिष्याद्विमेन ; मेहे
अग्रदक्षिण्येन जनस्थानेन उल्लेखं पानं करिष्या अग्रस्ता रावणो अग्रे ऐश्वर्यं गृह्णीति गच्छति करिष्या
पञ्चाङ्ग इत्येवमत्र कथं करिष्येति शिष्याद्विमेन ।

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।

रत्नानुविष्टार्णवमेखलाया दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३

६३ अ. । महाकुलीनेन अनेन पाणौ विधिवत् गृहीते (सति) त्वम्, गुर्वी मही इव रत्नानु-
विष्टार्णवमेखलायाः दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव ॥

६३ । महाकुलीनेन महाकुले जातेन । ‘महाकुलादङ्खजौ’ इति
खज्प्रत्ययः । अनेन पाण्डुरेन पाणौ त्वदीये विधिवत् यथाशास्त्रं गृहीते
सति, गुर्वी गुरुः । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति ङीष् । मही इव, रत्नैः
अनुविष्टः व्याप्तः अर्णव एव मेखला यस्याः तस्याः । इदं विशेषणं मङ्गा-
मिन्दुमत्याश्च योज्यम् । दक्षिणस्याः दिशः सपत्नी भव । अनेन पत्न्यान्तराभावो
ध्वन्यते ॥

৬৩। মহাবংশমুখ্যত এই ব্রাহ্মণের সহিত বিধানাদ্বারা পরিণীতা হইয়া ভূমিও
মহতী মহীর ভাষ্য, ব্রহ্মাকর-মেধনা দক্ষিণদিকের মণ্ডলী হও ।

**তাম্বুলবল্লীপরিণতপূগাস্থে লালতালিঙ্কিতচন্দনাসু ।
তমালপত্রাস্তরণাসু রনু' প্রসীদ শশ্বলমলয়স্থলৌষু ॥৬৪**

৬৪ অ:। তাম্বুলবল্লীপরিণতপূগাসু লালতালিঙ্কিতচন্দনাসু তমালপত্রাস্তরণাসু মলয়স্থলৌষ
শব্দত্ রনু' প্রসীদ ॥

৬৪। তাম্বুলবল্লীমি: নাগবল্লীমি: পরিণত: পরিবত: পূগা: ক্রমুকা:
য়াসু তাসু । 'তাম্বুলবল্লী তাম্বুলী নাগবল্লীপি' ইতি, 'ঘোষা তু পূগ:
ক্রমুক: ইতি চ' ইতি মর: । লালতামি: আলিঙ্কিতা: চন্দনা: মলয়জা:
য়াসু তাসু । 'গন্ধসারো মলয়জো মদ্রশীষন্দনোঽস্থিয়াম্' ইতি মর: ।
তমালস্য তাপিচ্ছস্য পত্রাণি এব আস্তরণানি যাসু তাসু । 'কাল-
স্কান্দস্তমাল: স্যাৎ তাপিচ্ছাঽপি' ইতি মর: । মলয়স্থলৌষু শব্দত্ মুদ্র:
সদা বা রনু' প্রসীদ অনুকূলা ভব ॥

৬৪। ভূমি তাহুলবল্লীপরিণত পূগবৃক্ষবিশিষ্ট, এলাতালিঙ্কিত-চন্দনক্রম-
শোভিত তামালপত্রমাকৌর্ণ মলয়পর্বত প্রদেশে নিরঙ্কর বিহার করিতে সম্মত হও ।

**ইন্দীবরশ্চামতনুর্নৃপোঽসৌ ত্ব' রোচনাগৌরশরীরয়ষ্টি: ।
অন্যোন্যশোভাপরিবৃদ্ধয়ে বাং যোগস্তড়িত্তোয়দয়োরিবাস্তু ॥৬৫**

৬৫ অ:। অসৌ নৃপ: ইন্দীবরশ্চামতনু:, ত্ব' রোচনাগৌরশরীরয়ষ্টি: ; (অতএব) তড়িত্তোয়দয়ো:
ইব, বাং যোগ: অন্যোন্যশোভাপরিবৃদ্ধয়ে অস্তু ॥

৬৫। অসৌ নৃপ:, ইন্দীবরশ্চামতনু:, ত্ব' রোচনা গৌরোচনা ইব গৌরো
শরীরয়ষ্টি: যস্যা: সা, তত: তড়িত্তোয়দয়ো: বিদ্যুন্মোঘयो: ইব বাং যুগযো:
যোগ: সমাগম: অন্যোন্যশোভায়া: পরিবৃদ্ধয়ে অস্তু ॥

৬৫। এই ব্রাহ্মা নৌলপত্রের ভাষ্য ভাষকজৈবর এবং ভূমিও গৌরোচনার ভাষ্য
গৌরাকৌ; বিষ্ণুও যেষের সমাগয়ের ভাষ্য ভোমাদেব উভয়ের সম্মিলন পদ্যপত্রের
শোভা বৃদ্ধির নিমিত্ত হউক ।

**স্বসুবির্দর্ভাধিপতেস্তদীযো লেভেঽন্তরং চেতসি নোপদেশ: ।
দিবাঙ্করাদর্শনবদ্ধকোশি নচত্বনাথাংশুরিবারবিন্দে ॥৬৬**

৬৬ অ:। দিবাঙ্করাদর্শনবদ্ধকোশি অরবিন্দে নচত্বনাথাংশ: ইব, তদীয: উপদেশ: বিদর্ভা-
ধিপতে: সসু: চেতসি অন্তরং ন লেভে ॥

৬৬। বিদর্ভাধিপতে: ভোজস্য সসু: ইন্দুমত্যা: চেতসি তদীয: সুনন্দা-

सम्बन्धो उपदेशः वाक्यं दिवाकरस्य अदर्शनेन बह्वक्षोऽपि मुकुलिते परविन्दे
नक्षत्रनाथांश्च चन्द्रकिरणः इव अन्तरम् अवकाशं न लेभे ॥

७७। अर्थोऽत्र अपर्शनेन युजितं पश्चिमं यथा येषाम् चन्द्रकिरणं प्रवेष्टुं शक्यते तावत्
ना, तेषाम् विपरीतदिशि तेषां ईश्वर्यतोऽपि कदाचित् ज्ञानम् अपि उपपन्नं अविष्टं इहेन ना ।

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गादृ इव प्रपदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥६७

६७ अः । पतिंवरा सा, रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव, यं यं व्यतीयाय, सः सः भूमिपालः
नरेन्द्रमार्गादृ इव विवर्णभावं प्रपदे ॥

६७। पतिंवरा सा इन्दुमती, रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव, यं यं
भूपालं व्यतीयाय अतीत्य गता, सः सः भूमिपालः स सर्व्व इत्यर्थः । 'नित्य-
वीक्ष्योः' इति वीक्ष्यायां द्विवचनम् । नरेन्द्रमार्गं राजपथे अद्यावत् गृह-
भेदः इव । 'स्यादृष्टः क्षीममस्त्रियाम्' इत्यमरः । विवर्णभावं विच्छाया-
त्वम् अदृष्टुं तमोहतत्वं प्रपदे ॥

७९। रात्रिकाले राजपथे केचन प्रदीप लेशा गेलेन तेन प्रदीपात्मकं राज-
पथं ये ये अट्टालिका छाड़ाइया याव, तेन तेन अट्टालिका येषाम् अक्षकारे निगद्य
हन्, तेन तेन अक्षकारे ईश्वर्यतो ये ये राजाके अतिक्रमं करिषा गेलेन, तेन
तेन राजाके उःधाकृकारे निगद्य इहेन ।

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां
वृणीत मां नेति समाकुलोऽभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः
केयूरबन्धोच्छसितैर्नुनोद ॥६८

६८ अः । तस्याम् उपस्थितायां रघोः सूनुः, 'मां वृणीत न वा' इति समाकुलः अभूत्, वामेतरः
बाहुः केयूरबन्धोच्छसितैः अस्य संशयं नुनोद ॥

६८। तस्याम् इन्दुमतायाम् उपस्थितायाम् आसन्नार्यां सतरां रघोः
सूनुः अजः, 'मां वृणीत न वा' इति समाकुलः संशयितः अभूत् । अथ
अस्य अजस्य वामेतरः वामात् इतरः दक्षिणः बाहुः केयूरं बध्यते अत्र इति
केयूरबन्धः अङ्गदस्थानं तस्य उच्छसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

७८। ईश्वर्यतो समीपवर्तिनो इहेन, रघुकृपया अत्र,—हेन आमाके वरन
करिवेन किना, अहे आमाकाय वाकुल इहेनेन ; किञ्च उक्तोऽपि दक्षिण बाह्वर केयूर-
बन्धनं वारंवारं अङ्गित इहेन उद्धारं ते अङ्गनं दूरं करिष ।

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं
व्यावर्त्ततान्योपगमात् कुमारौ ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥६६

६६ अः । कुमारौ सर्वावयवानवद्यं तं प्राप्य अन्योपगमात् व्यावर्त्तत, हि षट्पदाली प्रफुल्लं सहकारम् एत्य, वृक्षान्तरं न काङ्क्षति ॥

६८ । कुमारी, सर्वेषु अवयवेषु अनवद्यम् अदोषम् तम् अजं प्राप्य अन्योपगमात् राजान्तरोपगमात् व्यावर्त्तत निवृत्ता । तथाहि—षट्पदाली भृङ्गावलिः, प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितं पुष्पितमित्यर्थः । प्रपूर्वात् फुल्लतेः पचाद्यच्, फलतेसु प्रफुल्लतमिति पठितव्यम्, 'अनुपसर्गात्' इति निषेधादिति उभयथापि न कदाचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् । सहकारं चूत-विशेषम् एत्य । 'आम्रसूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । वृक्षान्तरं न काङ्क्षति । न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेऽपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्वादित्यर्थः ।

७० । राजकूमारो हेमूयतौ मर्त्यान्मृत्त्युं वधुकूमारके पादेषु अष्ट राजान् निकटं गन्तुं कञ्चित् काष्ठं दृष्टेन ; कारण—विकसितं हृत्तकके पादेषु अष्टवराणि चारु अष्ट वृक्षेभ्यः कायना कत्रे न ।

तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।
प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥७०

७० अः । अनुक्रमज्ञा सुनन्दा, इन्दुप्रभाम् इन्दुमतीं तस्मिन् समावेशितचित्तवृत्तिम् अवेक्ष्य, सविस्तरम् इदं वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

७० । तस्मिन् अजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिः यथा ताम्, इन्दोः प्रभा इव प्रभा यस्याः ताम्, आङ्गादकत्वादिन्दुसाम्यम् । इन्दु-मतीम् अवेक्ष्य अनुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्दा, इदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् । 'प्रथमे वाक्यशब्दे' इति अजो निषेधात् 'ऋदोरप' इत्यप-प्रत्ययः । 'विस्तरौ विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः' इत्यमरः । वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

१० । वचनविज्ञानकृता इत्यन्ता, छन्दस्य ग्राह्यं यथाशक्तिनो हेमूयतौके उद्दिष्टे निविष्टेति । निविष्टा, निविष्टात्र एवैकं वलिष्ठे चारु कत्रिणः—

१२ । ये ककुद्मश्च शुक्लमग्रे महावृषक्रपौ महेच्छत्र गृष्ठे आरौहण करिषा निव-
मूर्धिर नीना अश्वकवचपुष्पक वाण वात्रा अश्वरनाग्रीगणेर प्रणुद्मेन (देवधवा घटेनात्र)
पञ्चव्रतानुष्ठ करिषाहिरणन ।

ऐरावतास्फालनविस्मयं यः सङ्घट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।

उपेयुषः स्वामपि मूर्त्तिमग्रामर्द्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ ॥७३॥

७३ अ. । यः ऐरावतास्फालनविस्मयम् अङ्गदम् अङ्गदेन संघट्टयन् स्वाम् अग्रां मूर्त्तिम्
उपेयुषः अपि गोत्रभिदः अर्द्धासनम् अधितष्ठौ ॥

७३ । यः ककुत्स्थः, ऐरावतस्य स्वर्गजस्य आस्फालनेन ताडनेन
विस्मयं श्रियितम् अङ्गदम् ऐन्द्रम् अङ्गदेन स्वकोयेन सङ्घट्टयन् सङ्घर्षयन्,
स्वाम् अग्रां अष्टौ मूर्त्तिम् उपेयुषः अपि प्राप्तस्य अपि गोत्रभिदः इन्द्रस्य
अर्द्धम् आसनस्य अर्द्धासनम् । अर्द्धं नृपसकमिति समासः । अधितष्ठौ
अधिष्ठितवान् । 'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति अभ्यासेन व्यवायेऽपि
पत्वम् । न केवलं महोच्चरूपधारिण एव तस्य ककुदमरुक्षत् किन्तु निज-
रूपधारिणोऽपि इन्द्रस्वाङ्गासनमित्यपिशब्दार्थः । अथवा, अर्द्धासनमपी-
त्यपेरन्वयः ॥

१३ । ऐश्व, आभाविक् निवामूर्त्ति परिग्रह करिणेन ये ककुद्मश्च, चौर अक्षर वात्रा
ऐरावतइच्छिगानेन प्रथोद्धत ऐश्वइच्छित् केयूर मन्वर्षण करिषा ताद्वार महित
एकागनेन उन्नयेचन करिटेन ।

जातः कुले तस्य किलोरुकोर्त्तिः कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।

अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥७४॥

७४ अ. । उरुकोर्त्तिः कुलप्रदीपः नृपतिः दिलीपः तस्य कुले जातः, यः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये
एकोनशतक्रतुत्वे अतिष्ठत् ॥

७४ । उरुकोर्त्तिः महायशः कुलप्रदीपः वंशप्रदीपः दिलीपः
नृपतिः तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यः दिलीपः शक्राभ्यसूया-
विनिवृत्तये, न त्वशक्त्या इति भावः । एकेन जनाः शतं क्रतवो यस्य सः
एकोनशतक्रतुः तस्य भावे तत्त्वे अतिष्ठत्, इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशे-
धितवानित्यर्थः ॥

१४ । महायशसौ इल्लग्रकोप राजा विजोप मेहे ककुद्मश्च नृपतिर वरुटेन लभ्यग्रहण
करिषाहेन । विनि एकोनशत अवशेष सक्त करिषा, डेच्छत्र अश्वहा परिषात्रेर जडहे
अवशेषेर नतमन्था पूर्ण करेन नाहे ।

তস্মিন্ মহীং শাসতি বাণিনীনাং
নিদ্রাং বিহারার্হপথে গতানাম্ ।
বাতোঽপি নাস্ত্র'সয়দংশুকানি
কৌ লম্বয়েদাহরণায় হস্তম্ ॥৩৫

৩৫ অ: । তস্মিন্ মহীং শাসতি (সতি), বিহারার্হপথে নিদ্রাং গতানাং বাণিনীনাম্ অংশুকানি
বাত: অপি ন অস্ত্র'সয়ত্, আহরণায় ক: হস্ত' লম্বয়েত্ ॥

৩৫ । যস্মিন্ দিলীপে মহীং শাসতি সতি, বিহার্যথেতি বিহার:
কৌড়াঙ্গ্যান্, তস্য অর্হপথে নিদ্রাং গতানাং বাণিনীনাং মস্তাঙ্কনানাম্ ।
'বাণিনী নস্ত'কৌ মস্তা বিদগ্ধবনিতাসু চ' ইতি বিশ্ব: । 'বাণিন্যৌ
নস্ত'কৌমস্তে' ইত্যমরশ্চ । অংশুকানি বস্ত্রাণি বাত: অপি ন অস্ত্র'সয়ত্
ন অকম্পয়ত্, আহরণায় অপহৃত্তু' ক: হস্ত' লম্বয়েত্ । তস্য আশ্রা-
সিদ্ধত্বাদকুতীভয়সম্ভারা: প্রজা ইত্যর্থ: । অর্হেয়াসৌ পন্থাশ্চেতি বিয়হ:,
সমপ্রবিভাগে প্রমাণাভাবাত্ নৈকদেশিসমাস: ॥

৭৫ । মেই বিনৌপের শাননকালে বহু বারবিশ্রামিনৌগণ বিহারস্থানের অর্হপথে
নিদ্রিত। ইহেই পিডিলে, অসং পবনদেবও তাহাদের প্রাজবস্ত্র কম্পিত করিতে নাহন
করিতেন না। কাহার মাথা যে তাহাদের অঙ্গ ইহেতে কোন বস্তু অপহরণ করিবার
অন্ত ইচ্ছাশ্রবণ করে ? ।

পুত্রৌ রঘুস্তস্য পদং প্রশাস্তি
মহাক্রতোর্বিশ্বজিত: প্রযোক্তা ।
চতুর্দিগাবর্জিতসম্ভৃতাং যৌ
মৃত্যুত্যাগশেষামকরোদ্ভিভূতিম্ ॥৩৬

৩৬ অ: । বিশ্বজিত: মহাক্রতো: প্রযোক্তা তস্য দিলীপস্য পুত্র: রঘু: পদং প্রশাস্তি, য: চতুর্দিগা-
বর্জিতসম্ভৃতাং বিভূতি' মৃত্যুত্যাগশেষাম্ অকরোত্ ॥

৩৬ । বিশ্বজিত: নাম মহাক্রতো: প্রযোক্তা অনুষ্ঠাতা তস্য দিলীপস্য
পুত্র: রঘু:, পদং পৈতম্ এষ প্রশাস্তি পালয়তি । য: রঘু:, চতুর্দিক: দিগ্ভয়া:
আবর্জিতা প্রাকৃত্য সম্ভূতা সম্যগ্বর্জিতা চ যা তাং চতুর্দিগাবর্জিতসম্ভৃতাং
বিভূতি' সম্পদং, মৃত্যুত্যাগম্ এষ শেষ: যস্যা: তাম্ অকরোত্, বিশ্বজিৎকৃত্যগস্য
সর্বস্বদক্ষিণকত্বাদিত্যর্থ: ॥

৭৬ । মেই বিনৌপের পুত্র, বিশ্বজিতস্বাক্ষর অশ্রুভাঙা রঘু একদে পৈতৃক রাজ্যাকা

नागन करितेहेन ; तनि उक्त महाशङ्ख सम्पादनानुसर चतुर्दश ईहेते महाशङ्ख ७
सम्बद्धित समस्त धनराशि दान करिषा मृगपात्रमात्र अवनिष्टे राशिशाङ्खिनेन ।

आरूढमद्रोनुदधीन् वितौर्णं
भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम् ।
ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि
यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७

७७ अ. । आद्रोन् आरूढम्, उदधीन् वितौर्णं, भुजङ्गमानां वसतिं प्रविष्टम्, ऊर्ध्वं गतम्, अनु-
बन्धि च यस्य यशः इत्यतया परिच्छेत्तुं न शक्यम् ॥

७७ । किञ्च, अद्रोन् आरूढम्, उदधीन् वितौर्णम् अवगाढं सकल-
भूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजङ्गमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम्, ऊर्ध्वं स्वर्गा-
दिकं गतं व्याप्तम् इत्यर्थः सर्वदिग्गव्यापोत्यर्थः । अनुबध्नाति इति अनुबन्धि
च अविच्छेदिकालत्रयव्यापकश्च इत्यर्थः । अतएव एवम्भूतं यस्य यशः इय-
त्तया देशतः कालतो वा केनचित् मानेन परिच्छेत्तुं न अलं न शक्यम् ।

११ । रघुर वनोत्राणि पर्यटोपरि आरोहण, समुद्रे अवगाहनं, नागलोके
अथैव एवम्भूतोके गमन करिषाहे । उन्नीय अनलकालहास्यो वनेन ईश्वरा करिटे
केशे समर्थ इत्येवम् ।

असौ कुमारस्तमजोऽनुजात-
स्त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा
धुर्य्येण दम्यः सदृशं विभर्त्ति ॥ ७८

७८ अ. । असौ कुमारः अजः, जयन्तः त्रिविष्टपस्य पतिम् इव तम् अनुजातः, यः दम्यः अपि
भुवनस्य गुर्वीं धुरं धुर्य्येण पिता सदृशं विभर्त्ति ।

७८ । असौ अजात्यः कुमारः, त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिम् इन्द्रं
जयन्तः इव । 'जयन्तः पाकशासनिः' इत्यमरः । तं रघुम् अनुजातः,
तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोऽपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरा-
नन्तर्यात् । 'गत्यर्थार्कर्मकश्चिद्वशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च' इति
क्तः । सोपसृष्टत्वात् सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः—
'श्रुषादयः सोपसृष्टाः सकर्मका भवन्ति' इति । दम्यः शिक्षणीयावस्थः
यः अजः, गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्य्येण धुरन्धरेण चिरनिरुद्धेन पित्रा सदृशं

তুল্যং যথা তথা বিমত্তি । যথা কশ্চিদ্বত্সতরোঽপি ধূর্য্যেণ মহোদ্রেণ সমং
বহতীতু্যপমালঙ্কারো ধ্বন্যতে । ‘দম্যবত্সতরৌ সমৌ’ ইত্যমরঃ ।

৭৮। যেমন জিহবেশ্বর হইতে অল্প, তেমনি সেই রঘু হইতে এই রাবকুমার
অল্প অল্প লাভ করিতেছেন। ইহার এখনও শিক্ষালাভের যোগ্য বয়স; তথাপি ইনি
ধুরন্ধর পিতার সহিত তুল্যরূপে শুকতরু মাড়াইয়া ভাব বহন করিতেছেন।

কুলে ন কান্ত্যা বয়সা নবেন গুণৈশ্চ তৈস্তে বিনয়প্রধানৈঃ ।

ত্বমাत्मनस्तुल्यমমং বৃণীষ্ব রত্নং সমাগচ্ছতু কাञ्चनेन ॥ ৭৯

৭৯ পঃ। কুলে, কান্ত্যা, নবেন বয়সা, বিনয়প্রধানৈঃ তৈঃ তৈঃ গুণৈঃ স্বাत्मনঃ তুল্যম্ অমং ত্বং
বৃণীষ্ব, রত্নং কাञ्চनेন (সহ) সমাগচ্ছতু ।

৭৯। কুলে, কান্ত্যা লাভণ্যে, নবেন বয়সা যৌবনে, বিনয়ঃ প্রধানং
যেবাং তৈস্তৈঃ গুণৈঃ শ্রুতশীলাদিমিষ্চ আत्मনঃ তুল্যং স্বানুরূপম্ অমম্ অজং
ত্বং বৃণীষ্ব। কিং বহুনা? রত্নং কাञ्চनेন সমাগচ্ছতু সঙ্গচ্ছতাং।
প্রার্থনায়াং লোট্। রত্নকাञ্চনয়োরিবাत्मন্তানুরূপত্বাদ্যুভযোঃ সমাগমঃ
প্রার্থ্যতে ইত্যর্থঃ।

৭৯। কৌমোদ্য, মোক্ষার্থ্য, নবদেবতেন এবং বিনয়াদি গুণগ্ৰায়ে ইনি তোমার
অনুরূপ বয়স; তুমি ইহাকে বরণ কর;—মনি, কাञ্চনেন সহিত মিলিত হউক।

ততঃ সুনন্দাवचनावसाने लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।

दृष्ट्वा प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत् संवरणसज्जेव ॥ ৮০

৮০ পঃ। ততঃ সুনন্দাবচনাবসানে নরেन्द्रকন্যা লজ্জাং তনূকৃত্য প্রসাদামলয়া
দৃষ্ট্বা কুমারং প্রত্যগ্রহীত্ ॥

৮০। ততঃ সুনন্দাবচনস্য অবসানে অন্তে নরেन्द्रকন্যা ইন্দুমতী
লজ্জাং তনূকৃত্য সঙ্কোচ্য প্রসাदेन মনঃপ্রসাदेन অমলয়া প্রসন্নয়া দৃষ্ট্যা
সংবরণস্য লজ্জা স্বয়ংবরণার্থলজ্জা ইব কুমারম্ অজম্ প্রত্যগ্রহীত্
স্বীচকার। সম্যক্ সানুরাগমপশ্যদিত্যর্থঃ।

৮০। জনহর, সুনন্দার কথাঃশ্রবণে রাবকুমারী ইন্দুমতী লজ্জা পরিত্যাগ করিয়া
মাঝার বরণের ন্যায় অপরোক্ষ দৃষ্টিগাত হইয়া অজক বরণ করিলেন।

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं

शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।

रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामदरालक्ष्येऽप्यः ॥ ८१

८१ अः । सा तस्मिन् यूनि अभिलाषबन्धं शालीनतया वक्तुं न शशाक, सः रोमाञ्चलक्ष्येण अरात्रक्ष्येऽप्यः गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् ।

८१ । सा कुमारी यूनि तस्मिन् अजे अभिलाषबन्धम् अनुरागप्रस्थं शालीनतया अधृष्टतया । 'स्यादधृष्टस्तु शालीनः' इत्यमरः । 'शालीन-
कौपिने अधृष्टाकार्ययोः' इति निपातः । वक्तुं न शशाक, तथापि अराल-
क्ष्येऽप्यः सः अभिलाषबन्धः रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन । 'व्याजोऽपदेशो
लक्ष्यञ्च' इत्यमरः । गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् । सात्त्विकाविर्भाव-
लिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ।

८१ । कुमारी, जेहे श्वक्कर अति क्षुब्धतर गीत अश्रुवाग वणिग मञ्जारवन्तः इत्यादि
अकाश करिते पात्रिगेन नो, किन्तु जेहे अश्रुवाग शकनौ हेमूयतीर गीत उभय करिषा
त्रोमीककरण अकाशित हरेण ।

तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्तभृदाबभाषि । आर्य्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां बधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२

८२ अः । तस्यां तथागतायां (सख्यां), सखी वेत्तभृत् (सुनन्दा) परिहासपूर्वम् आबभाषे,
आर्य्ये ! अन्यतः व्रजामः इति, बधूः असूयाकुटिलम् एनां ददर्श ॥

८२ । सख्याम् इन्दुमव्यां तथागतायां तथाभूतायां दृष्टानुरागायां
'सत्यामित्यर्थः' । सखी सहचरी । 'सख्यशिष्वीति भाषायाम्' इति निपा-
तनात् ङीप् । वेत्तभृत् सुनन्दा, हे आर्य्ये ! पूज्ये ! अन्यत् अन्यं प्रति
व्रजामः इति परिहासपूर्वम् आबभाषे । अथ बधूः इन्दुमती एनां सुनन्दाम्
असूयाया रोषेण कुटिलं ददर्श । अन्यगमनस्यासह्यत्वादित्यर्थः ।

८२ । मृच्छरो वेत्तशत्रिणी सुनन्दा, शत्रुदक उभयवहापत्र पेशिषा परिहासपूर्वक
वणिज, — आर्य्ये ! छन, अन्य व्रजाम् निकटे गमन करि । तारा सुनिषा हेमूयती
सुनन्दा शत्रुदक त्रास कुटिल कटोक्पात करिगेन ।

सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्यां करभोपमोदः । आसन्नयामास यथाप्रदेशं कण्ठे गुणं मूर्त्तमिवानुरागम् ॥ ८३

८३ अः । सा करभोपमोदः धात्रीकराभ्यां रघुनन्दनस्य कण्ठे यथाप्रदेशं चूर्णगौरं गुणं, मूर्त्तम्
अनुरागम् इव, आसन्नयामास ॥

८३ । करभः करप्रदेशविशेषः । 'मणिबन्धादाकनिष्ठ' करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । करभः उपमा ययोः तौ ऊरू यस्याः सा करभोपमोरूः । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । सा कुमारी, चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजं, मूर्त्तं मूर्त्तिमन्तम् अनुरागम् इव, धात्याः उपमातुः सुनन्दायाः कराम्यां रघुनन्दनस्य अजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानम् आसञ्जयामास, आसक्तं कारयामास, न तु स्वयमाससञ्ज, अनौचित्यात् ।

८७ । करलोपम उरुवृक्षमन्त्रा इन्मूषठी बाहौष्ठ बात्रा रघुनन्दन आसत्र कण्ठे यथास्थाने मूर्त्तिमान् अपूर्वादेशे नात्र मङ्गलचूर्णं शोभितं बाण्य मन्त्रवन्निष्ठं करिणा मिलनम् ।

तथा स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।

अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४

८४ । वरेण्यः सः विशालवक्षःस्थललम्बया मङ्गलपुष्पमय्या तथा स्रजा, विदर्भराजावरजां कण्ठार्पितबाहुपाशाम् अमंस्त ।

८४ । वरेण्यः वरणीयः उत्कृष्टः, वृज एण्यः । 'सः अजः मङ्गल-पुष्पमय्या मधूकादिकुसुममय्या विशालवक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तथा प्रकृतया स्रजा विदर्भराजावरजाम् इन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहु एव पाशौ यया ताम् अमंस्त मन्यतेर्लुङ् । बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ।

८४ । वरणीय अथ विमान वक्रःष्ठले लम्बमाना मङ्गलपुष्पवर्णिता एवै माणा कण्ठे शोभन करिणां छान करिणेन, येन विदर्भराजावृद्धा इन्मूषठी माणाकूप बाहुपाशेन तांशत्र कण्ठेण आनिजन करिणांछेन ।

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५

८५ अः । तत्र समगुणयोगप्रीतयः पौराः, "इयं मेघमुक्तं शशिनम् उपगता कौमुदी, अनुरूपं जलनिधिम् अवतीर्णा जङ्गुकन्या" इति नृपाणां श्रवणकटु एकवाक्यं विवव्रुः ।

८५ । तत्र स्वयम्बरे समगुणयोः तुल्यगुणयोः इन्दुमतीरघुनन्दनयोः योगेन प्रीतिः येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौराः पुरे भवा जनाः, इयम् अजसङ्गता इन्दुमती, मेघैः मुक्तं शशिनं शरञ्चन्द्रम् उपगता कौमुदी, अनु-

রূপং সদ্দৃশং জলনিধিঞ্চ অবতীর্ণা প্রবিষ্টা জহ কন্যা ভাগীরথী, তত্সদৃশী
ইত্যর্থঃ, ইত্যেবং নৃপাণাং শ্রবণযোঃ কটু পরুষম্ একম্ অবিসংবাদি বাক্যম্
একবাक्यं বিব্রজুঃ । মালিনীবৃক্ষমেতৎ লক্ষণন্তূকং প্রাক্ ।

৮৫। পরম্পর তুল্যাশ্রয়মলম্ন মেই বর-বধুর সম্মিলনে আনন্দিত হইয়া পৌরগণ
এইরূপ বর্ণিতে লাগিল;—যেন চক্রিকা যযযুজ চক্রযাত্র সহিত মিলিত হইল; যেন
গঙ্গা অশ্রুধারা পতি সমুদ্রের সহিত সংযুক্ত হইলেন; এই সকল কথা অপর নৃপতিগণের
কর্ণে অত্যন্ত শুভ্র বোধ হইল ।

প্রমুদিতবরপক্ষমেকতস্তত্

ক্ষিতিপতিমণ্ডলমন্যতো বিতানম্ ।

উষসি সর ইব প্রফুল্লপদ্মং

কুমুদবনপ্রতিপন্ননিদ্রমাসীত ॥ ৮৬

ইতি শ্রীমহাকাবিকালিদাসকৃতী রঘুবংশে ষষ্ঠ: সর্গ: ॥ ৬

৮৬ অ: । একত: প্রমুদিতবরপক্ষম্, অর্থত: বিতানং তৎ ক্ষিতিপতিমণ্ডলম্, উষসি প্রফুল্লপদ্মং
কুমুদবনপ্রতিপন্ননিদ্রং সর ইব আসীত ॥

৮৬। একতঃ একত প্রমুদিত: দৃষ্ট: বরস্য জামাতু: পক্ষ: বর্গ: যস্য
তত্ তথোক্তম্, অন্যতো:ন্যত্র বিতানং শূন্যং, ভগ্নাশত্বাদপ্রদৃষ্টমিত্যর্থঃ, তত্
ক্ষিতিপতিমণ্ডলম্, উষসি প্রভাতে প্রফুল্লপদ্মং কুমুদবনে প্রতাপন্ননিদ্রং
প্রাপ্তনিমীলনং সর: ইব সরস্তুল্যম্ আসীত্ । পুষ্পিতাপ্রা বৃক্ষমেতৎ,
লক্ষণন্তূকং প্রাক্ ।

ইতি শ্রীমহামহোপাধ্যায়কোলাচলমল্লিনাথসূরিবিরচিতয়া সজীবনী-

সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকাবি শ্রীকালিদাসকৃতী

রঘুবংশে মহাকাব্যে স্বয়ংবরবর্ণনো নাম ষষ্ঠ: সর্গ: ॥ ৬

৮৬। মেই স্বয়ংবর সভার এক দিকে স্বপ্রফুল্ল বরগকৌশলগণ, অন্য দিকে ভগ্নমনোরথ
বিবলবদন রাজমণ্ডলী;—বোধ হইল যেন প্রভাতে সরোবরের এক দিকে প্রফুল্ল পদ্মবন
এবং অন্য দিকে মুজিত কুমুদবন রহিয়াছে ।

বষ্ট সর্গ সমাপ্ত ॥ ৬

सप्तमः सर्गः ।

अथोपयन्ता सदृशेन युक्तां स्कन्देन साक्षादिव देवसेनाम् ।

स्वसारमादाय विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव ॥ १

१ अः । अथ, सदृशेन उपयन्ता युक्तां, स्कन्देन साक्षात् देवसेनाम् इव, स्वसारम् आदाय, विदर्भनाथः पुरप्रवेशाभिमुखः बभूव ॥

भजेमहि निपीयेकं मुहुरन्यं पयोधरम् ।

मार्गन्तं बालमालोक्याश्वासयन्तौ हि दम्पती ॥

१ । अथ विदर्भनाथो भोजः सदृशेनोपयन्ता वरेण युक्ताम् । अतएव साक्षात् प्रत्यक्षम् । 'साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः' इत्यमरः । स्कन्देन युक्तां देवसेनामिव । देवसेना नाम देवपुत्री स्कन्दपत्नी तामिव स्थितां स्वसारं भगिनीमिन्दुमतीमादाय गृहीत्वा पुरप्रवेशाभिमुखो बभूव । उपजातिवृत्तं सर्गोऽस्मिन् प्रायः ।

१ । अनङ्ग विलम्बजति, मा० १९ कार्तिकेयस्य महिम्नं देवसेनायै नारायणं अङ्गुलं वरेण महिम्नं मङ्गुलं भगिनी इन्दुमतीक लक्ष्मीं नगरादिभूषणं गमनं करिष्ये ।

सेनानिवेशान् पृथिवीक्षितोऽपि जग्मुर्विभातग्रहमन्दभासः ।

भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वादूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः ॥ २

२ अः । पृथिवीक्षितः अपि, भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् विभातग्रहमन्दभासः रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः (सन्तः) सेनानिवेशान् जग्मुः ॥

२ । भोजस्थ राज्ञो गोलापत्यं स्त्री भोज्या । तामिन्दुमतीं प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् रूपेषु आकृतिषु वेशेषु नेपथ्येषु च साभ्यसूया वृथेति निन्दन्तः । किञ्च, विभाते प्रातःकाले ये ग्रहाश्चन्द्रादयस्त इव मन्दभासः क्षीणकान्तयः पृथिवीक्षितो नृपा अपि सेनानिवेशान् शिविराणि जग्मुः ॥

२ । एतद्वैक महोपागमं ७ भाष्येनन्विताभाष्येनार्थमनोरथ इति शब्देन च अङ्ग ७ वेदेषु निम्ना करिष्ये अङ्ग ७ कालेन अङ्ग ७ नारायणं नारायणं शिविरं अङ्ग ७ गमनं करिष्ये ।

सान्निध्ययोगात्किल तत्र शच्याः

स्वयंवरक्षोभकतामभावः ।

काकुत्स्थमुद्दिश्य समत्सरोऽपि

शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ ३

३ अः । तत्र शच्याः सान्निध्ययोगात् स्वयंवरक्षोभकृत्याम् अभावः किल, तेन काकुत्स्थम् उद्दिश्य समत्सरः अपि क्षितिपाललोकः शशाम ॥

३ । ननु क्रुद्धाश्चेद्युध्यन्तां तत्राह - सान्निध्येति । तत्र स्वयंवरक्षेत्रे शच्या इन्द्राण्याः । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । तस्य योगात्सद्भावाद्धेतोः स्वयंवरस्य क्षोभकृतां विघ्नकारिणामभावः किल । किलेति स्वयंवरविघातकाः शच्या विनाश्यन्त इत्यागमसूचनार्थम् । तेन हेतुना काकुत्स्थमजमुद्दिश्य समत्सरोऽपि सवैरोऽपि क्षितिपाललोकः शशाम नाक्षुभ्यत् ॥

३ । अत्र स्वयंवरक्षेत्रे सान्निध्येति निवृत्तं कथ्यते स्वयंवरक्षेत्रे विघ्नं करिष्येति शच्या इत्यर्थः ; तृतीयवर्ग, अत्र अति श्रेयांसि इत्येव उक्तं तत्रैव क्रोधं मनः करिष्येति ।

तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचार-

मिन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ।

वरः स बध्वा सह राजमार्गं

प्राप ध्वजच्छायनिवारितोष्णम् ॥ ४

४ अः । सः वरः बध्वा सह तवत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम्, इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्गम् ध्वज-
च्छायनिवारितोष्णम् राजमार्गं प्राप ॥

४ । 'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । तवत्प्रकीर्णाः साकल्येन प्रसारिता अभिनवा नूतना उपचाराः पुष्पप्रकारादयो यस्य तं तथोक्तम् । इन्द्रायुधानोव द्योतितानि प्रकाशितानि तोरणानि अङ्काश्चिह्नानि यस्य तम् । ध्वजानां छाया ध्वजच्छायम् । 'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकत्वम् । तेन निवारित उष्ण आतपो यत्र तं तथा राजमार्गं स वरो वोढा बध्वा सह प्राप विवेश ।

४ । तत्र न आशांता वरसहितं माया श्रुति विविध उपचारं श्रुत्वा त्रिभुवः, महर्षि
देवप्रभुः सप्त नक्षत्रं तोरणविनिर्दिष्टं, पताकाच्छायां निवारितोष्णं राजमार्गं उपगच्छ
इत्येवम् ।

ततस्तदालोकनतत्पराणां

सौधेषु चामीकरजालवत्सु ।

বভূবুরিত্য' পুরসুন্দরীণাং

ত্য়ক্তান্যকার্য্যাণি বিবেচিতানি ॥ ৫

৫ অ: । তত: চামীকরজালবত্সু সৌধেষু তদালোকনতত্পরাণাং পুরসুন্দরীণাং ইত্যং ত্যক্তান্যকার্য্যাণি বিবেচিতানি বভূবু: ॥

৫ । তত: তদনন্তরং, চামীকরজালবত্সু সৌবর্ণগবাঙ্কযুক্তেষু সৌধেষু তস্য অঙ্গস্য আলোকে তত্পরাণাম্ আসক্তানাং পুরসুন্দরীণাম্ ইত্যং বক্ষ্য-
মাণপ্রকারাণি ত্যক্তানি অন্যকার্য্যাণি কেশবন্ধনাदीনি যেষু তানি বিবে-
চিতানি ব্যাপারা: বভূবু: ॥

৫। অনন্তর বরপর্শনোৎসুক। পূরসুন্দরীণাং (ইম-গবাঙ্ক-সমন্বিত) সৌভাগ্যমুদে
অনন্যকারী হইয়া বক্ষ্যমাণরূপে ব্যস্ত। অকণ করিতে লাগিলেন ।

আলোকমার্গ' সহসা ব্রজন্ত্যা

কদাচিদুদ্বৈষ্টনবান্তমাল্য: ।

বন্ধু' ন সম্ভাবিত এব তাবত্

করেণ রুদ্ধোঽপি চ কেশপাশ: ॥ ৬

৬ অ: । সহসা আলোকমার্গে ব্রজন্ত্যা কদাচিত্ উদ্বৈষ্টনবান্তমাল্য: কেশপাশ: করেণ রুদ্ধ:
অপি তাবত্ বন্ধু' ন সম্ভাবিত এব ॥

৬ । তান্যেবাহ পঞ্চমি: শ্লোকৈ: —আলোকেতি । সহসা আলোকমার্গে
গবাঙ্কপথং ব্রজন্ত্যা কদাচিত্ কামিন্যা উদ্বৈষ্টনবান্তমাল্য: উদ্বৈষ্টন: দ্রুত-
গতিবশাত্ উন্মুক্তবন্ধন: অতএব বান্তমাল্য: বন্ধবিশ্লেষণে উদ্বীর্ণমাল্য:
করেণ রুদ্ধ: গৃহীত: অপি চ কেশপাশ: কেশকলাপ: । 'পাশ: পক্ষশ্চ হস্তশ্চ
কলাপার্থা: কচাত্ পরে' ইত্যমর: । তাবত্ আলোকমার্গপ্রাপ্তিপৰ্য্যন্ত'
বন্ধু' বন্ধনার্থং ন সম্ভাবিত: ন চিন্তিত এব ।

৬। কোনও মহিলা গবাঙ্ক পথিধানে ক্ষুণ্ণভাবে গমন করিবার কালে কবরীবন্ধন
উন্মুক্ত ও তাহা হইতে মালাপাশ স্থগিত হইলেও হস্তদ্বারা অবরুদ্ধ রাখিয়া এবং তাহা
বন্ধন করিবার বিষয়ে চিন্তা না করিরাই চলিলেন ।

প্রসাদিকালম্বিতময়পাদমাল্যিয কাচিদৃদ্বরাগমেব ।

উত্সৃষ্টলীলাগতিরাগবাচ্ছাদলক্তকাঙ্ক্যং পদবী' ততান ॥ ৩

৩ অ: । কাচিত্, প্রসাদিকালম্বিতং দ্বরাগম্ এব ময়পাদম্ মাল্যিয উত্সৃষ্টলীলাগতি: (সতী)
আগবাচ্ছাদ ললিতকাঙ্ক্যং পদবী' ততান ॥

७। काचित् प्रसाधिकया अलङ्कृता आलम्बितं रञ्जनार्थं धृतं, द्रव-
रागम् एव आर्द्रालक्तकम् एव, अग्रश्चासौ पादश्च इति अग्रपादः इति कर्म-
धारयसमासः । 'हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्मेदाभेदाभ्याम्' इति
घामनः । तम्, आक्षिप्य आकृष्य, उत्सृष्टलीलागतिः त्यक्तमन्दगमना
सती, आ गवाक्षात् गवाक्षपर्यन्तं, पदवीं पन्थानम्, अलक्तकाङ्कां लाक्षाराम-
चिह्नां, ततान विस्तारयामास ॥

१। कोनः काचिनौ वेशविनामकारिणौ कश्चुत आर्द्र अलक्तकरञ्जित उग्र
'आकर्षण करिषा, विनामगति परितागपूर्वक गवाक्षपथ पर्याप्त नाकारञ्जित पदचिह्न
विस्तार करिणेन ।

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन सम्भाव्य तद्वञ्चितवामनेन ।

तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८

८ अः । अपरा दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य, तद्वञ्चितवामनेन (सती) तथा एव
शलाकां वहन्ती (सती), वातायनसन्निकर्षं ययौ ॥

८। अपरा स्त्री दक्षिणं विलोचनम् अञ्जनेन सम्भाव्य अलङ्कृत्य
सम्प्रमादिति भावः । तद्वञ्चितं तेन अञ्जनेन वर्जितं वामनेन यस्याः सा
सती, तथैव शलाकाम् अञ्जनतूलिकां वहन्ती सती, वातायनसन्निकर्षं
गवाक्षसमीपं ययौ । दक्षिणग्रहणं सम्प्रमात् व्युत्क्रमकरणद्योतनार्थम्,
'सद्यं हि पूर्वं मनुष्या अञ्जते' इति श्रुतेः ॥

८। कोन शुक्लश्री दक्षिणग्रहण अञ्जनतूलिका वायनेन अञ्जनभूया करिषा, कञ्जग-
ननाका अहर्पूर्वक गेहै अवस्थातेहै वातायनसन्निकर्षाने ग्रसन करिणेन ।

जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्ना न बबन्ध नीवीम् ।

नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण हस्तेन तस्याववलम्बा वासः ॥ ९

९ अः । अस्या जालान्तरप्रेषितदृष्टिः (सती), प्रस्थानभिन्ना नीवीं न बबन्ध, नाभिप्रविष्टाभरण-
प्रभेण, हस्तेन वासः अवलम्ब्य तस्यै ॥

९। अन्या स्त्री, जालान्तरप्रेषितदृष्टिः गवाक्षमध्यप्रेषितदृष्टिः सती,
प्रस्थानेन गमनेन भिन्नां त्रुटितां नीवीं वसनग्रन्थिम् । 'नीवीं परिपणे ग्रन्थौ
स्त्रीणां जघनवाससि' इति विश्वः । न बबन्ध, किन्तु नाभिप्रविष्टा
आभरणानां कङ्कुणादीनां प्रभा यस्य तेन । प्रभैव नाभेराभरणमभूदिति
भावः । हस्तेन वासः अवलम्ब्य गृहीत्वा तस्यै ॥

२। कोन भाचिनौ गवाक्षे दृष्टदृष्टि ईश्री गभमवेगे अगितनीवी वक्षन करिणेन

না ; কল্পন্য অতুতি আভরণপ্রভাশ্চ নাভিবিবর ব্রজনপূৰ্ণক পত্রিধেয় বসন ইত্যু প্রাণা
ধারণ করিত্তাই ব্রহ্মলেন ।

অর্দ্ধাশ্চিতা সত্বরমুখিতায়াঃ পদে পদে দুর্নিমিতে গলন্তৌ ।

কস্যাশ্চিদাসোদ্রশনা তদানীমঙ্গুষ্ঠমূলাপিতসূত্রশেষা ॥ ১০

১০ অঃ । সত্বরম্ উখিতায়াঃ কস্যাশ্চিত্ অর্দ্ধাশ্চিতা দুর্নিমিতে পদে পদে গলন্তৌ (সতী) রশনা,
তদানীম্ অঙ্গুষ্ঠমূলাপিতসূত্রশেষা আশীত্ ॥

১০ । সত্বরম্ উখিতায়াঃ কস্যাশ্চিত্ অর্দ্ধাশ্চিতা মণিभिः অর্দ্ধ-
গুপ্তিতা দুর্নিমিতে সঞ্চিতাৎ দুস্তক্ষিত্তে । 'ডুমিঅ্-প্রক্ষেপণে' ইতি ধাতোঃ
কর্মণি ক্তঃ । পদে পদে প্রতিপদম্ । বীপ্সায়াং দ্বির্ভাবঃ । গলন্তী গল-
দ্রব্ভা সতী রশনা মেখলা তদানীম্ গমনসময়ে অঙ্গুষ্ঠমূলে অপিতং সূত্রম্
এব শেষঃ যস্যাঃ সা আসীত্ ॥

১০ । কোন বিলাসিনী অর্দ্ধপ্রতিত কাকীসহ সত্বর উখিত ইহে প্রাণধারণবিক্রমে
গমন করিতে কাকীসহ মণিসমূহ পদে পদে স্থিত হওপ্রায়, উদার স্বয়ং মাজ অঙ্গুষ্ঠমূলে
অবশিষ্টে ব্রহ্মলেন ।

তাসাং মুখৈরাসবগম্ভগর্ভৈর্ব্যাস্তান্তরাঃ সান্দ্রকুতূহলানাম্ ।

বিলোলনেত্রভ্রমরৈর্গবাক্ষাঃ সহস্রপত্রাভরণা ইবাসন্ ॥ ১১

১১ অঃ । সান্দ্রকুতূহলানাং তাসাম্ আসবগম্ভগর্ভৈঃ বিলোলনেত্রভ্রমরৈঃ মুখৈঃ ব্যাস্তান্তরাঃ
গবাক্ষাঃ সহস্রপত্রাভরণা ইব আসন্ ॥

১১ । তদানীং সান্দ্রকুতূহলানাং তাসাং স্ত্রীণাম্ আসবগম্ভঃ গর্ভৈঃ যेषাং
তৈঃ বিলোলানি নেত্রাণি এব ভ্রমরাঃ যेषাং তৈঃ, মুখৈঃ ব্যাস্তান্তরাঃ লুপ্তাবকাশাঃ
গবাক্ষাঃ সহস্রপত্রাভরণা ইব কমলালঙ্কৃতা ইব । 'সহস্রপত্র' কমলম্
ইত্যমরঃ । আসন্ ॥

১১ । একান্ত কোতূহলপরন্তর সেই পুরুষলিঙ্গাংগের আসবগম্ভপূর্ণ চকমলোদনরূপ
অমরসংযুক্ত মুখপত্রসমপ্রায় গবাক্ষবির ব্যাপ্ত হওয়াতে যেন উহা কমলসমংকৃত বলিয়া
অভ্যুপগম্য ইহেতে লাগিল ।

তা রাঘবং দৃষ্টিভিরাপিবন্ত্যৌ

নাথ্যৌ ন জগমুর্বিষয়ান্তরাণি ।

তথাহি শেধেন্দ্রিয়বৃদ্ধিরাসাং

সর্বাत्मना चक्षुरिव প্রবিষ্টা ॥ ১২

११ अः । ताः नार्यः राचवं दृष्टिभिः आपिबन्त्यः (सत्यः), विषयान्तराणि न जन्मुः (तथाहि)
आसां शेषेन्द्रियवृत्तिः सर्वात्मना चक्षुः प्रविष्टा इव ॥

१२ । ताः नार्यः, रघोरपत्यं राघवम् अजम् । तस्यापत्यमित्यण-
प्रत्ययः । दृष्टिभिः आपिबन्त्यः अतितुण्यया पश्यन्त्यः विषयान्तराणि
अन्यान् विषयान् न जन्मुः न विविदुरित्यर्थः । तथाहि, आसां नारीणां
शेषेन्द्रियवृत्तिः चक्षुर्व्यतिरिक्तश्रोत्रादीन्द्रियव्यापारः सर्वात्मना स्वरूप-
कात्स्न्येन चक्षुः प्रविष्टा इव श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि स्वातन्त्र्येण ग्रहणाशक्तः
चक्षुरेव प्रविश्य कौतुकात् स्वयमप्येनम् उपलभन्ते किमु, अन्यथा स्वस्व-
विषयाधिगमः किं न स्यादिति भावः ॥

१२ । मेहे काशिनौगण एतदुक्तं हि इहेन अत्रैक निरोक्षणं कश्चित् नागिनेन ।
तांशाम् अनानां हेक्षित्वं मरुत एव मरुतं तांशाम् एकमात्रं नवनमोहे अनिहे
इहेनाहिन ।

स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः

स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।

पद्मेव नारायणमन्यथासौ

लभेत कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३

१३ अः । भोज्या, परोक्षैः भूपतिभिः वृता अपि, साधुं स्वयंवरम् अमस्त स्थाने, अन्यथा असौ
पद्मा नारायणम् इव आत्मतुल्यं कान्तं कथं लभेत ॥

१३ । 'शृण्वन् कथाः' इति वक्ष्यति ताः कथयति - स्थाने इत्यादिभि-
स्त्रिभिः । भोज्या इन्दुमती, परोक्षैः अदृष्टैः भूपतिभिः वृता ममैवेयमिति
प्रार्थिता अपि स्वयंवरम् एव साधुं हितम् अमस्त मेने, न तु परोक्षमेव
कञ्चित् प्रार्थकं वद्रे, स्थाने युक्तमेतत् । 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ।
कुतः ? अन्यथा स्वयंवराभावे असौ इन्दुमती पद्मस्या अस्तीति पद्मा
लक्ष्मीः । 'अर्शआदिभ्योऽच्' इत्यच्प्रत्ययः । नारायणम् इव आत्मतुल्यं
स्वानुरूपं कान्तं पतिं कथं लभेत न लभेत एव सदसद्विवेकासौक्य्यादिति
भावः ॥

१३ । व्रणीगण पद्मम् । कश्चित् नागिनेन—डोवनन्निनौ हेमूडो गत्राएक
अनेक भूति कर्कश आर्षित इहेने ये वदन्त्येति शिक्का खान करिवाहिलेन, ताहा
युक्त्युक्त इहेनाहे ; ननुता लक्ष्मी येरूप नारायणक नाड करिवाहिलेन, हेनि मेहेरूप
अनुरूप पतिनाडे किरूपे समर्था इहेनेन ?

परस्पररेण स्पृहणीयशोभं

न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः

पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥ १४

१४ अः । स्पृहणीयशोभम् इदं द्वन्द्वं चेत् परस्पररेण न योजयिष्यत्, (तर्हि) अस्मिन् द्वये प्रजानां पत्युः रूपविधानयत्नः वितथः अभविष्यत् ॥

१४ । स्पृहणीयशोभं सर्वाशास्यसौन्दर्यम् इदं द्वन्द्वं मिथुनम् । 'द्वन्द्वं रहस्य—' इत्यादिना निपातः । परस्पररेण न योजयिष्यत् चेत् न योजयेत् यदि, तर्हि प्रजानां पत्युः विधातुः अस्मिन् द्वये द्वन्द्वे रूपविधानयत्नः सौन्दर्यनिर्माणप्रयासः वितथः विफलः अभविष्यत् एतादृशानुरूपस्त्रीपुंसा-न्तराभावादिति भावः । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ता'विति लृङ् । 'कुतश्चित् कारणवैगुण्यात् क्रियाया अनभिनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः' इति वृत्तिकारः ॥

१४ । अजापति इति श्लोकेन मोक्षार्थानीतो एवैवम्पौत्रेण पञ्चमस्य मन्त्रादित्वा नां करिष्येन, तांश इहेन तांशान् वरवयुते अजापत्रेण रूपनिर्माणस्य निष्फल इहेत ।

रतिस्मरौ नूनमिमावभूतां राज्ञां सहस्रेषु तथाहि बाला ।

गतेयमात्मप्रतिरूपमेव मनो हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥ १५

१५ अः । इमौ नूनं रतिस्मरौ अभूताम्, तथाहि, इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु आत्मप्रतिरूपम् एव गता, मनः हि जन्मान्तरसङ्गतिज्ञम् ॥

१५ । रतिस्मरौ यौ नित्यसहचरौ इत्यभिप्रायः नूनं तौ एव इयञ्च अयञ्च इमौ दम्पती अभूताम् एतद्रूपेण उत्पन्नौ । कुतः ? तथाहि, इयं बाला राज्ञां सहस्रेषु राजसहस्रमध्ये सत्यपि व्यत्यासकारणे इति भावः । आत्मप्रतिरूपं स्वतुल्यम् एव । 'तुल्यसङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः' इति दण्डो । गता प्राप्ता । तदपि कथं जातमत आह—हि यस्मात् मनः जन्मान्तरसङ्गतिज्ञं भवति । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञाभावेऽपि वासनाविशेषवशादनुभूतार्थेषु मनःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तं, जन्मान्तरसाहचर्यमिवात्र प्रवर्तकमिति भावः ॥

१६ । एवै इहे जन निष्कण्डे इति ७ अनजदव इहेवेन ; ननुवा एवै वानिका मह्यश्वजगमयो किङ्कणे आद्याश्रुण पति निर्यातेन करिष्ये नहेनेन ? मनः, अवयवे इहे वानाश्वशेन मन्त्रक अवगत वाके ।

दृष्ट्यङ्गताः पौरवधूमुखेभ्यः

शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।

उद्भासितं मङ्गलसंविधाभिः

सम्बन्धिनः सद्यः समाससाद ॥ १६

१६। कुमारः, पौरवधूमुखेभ्यः उद्गताः श्रोत्रसुखाः इति कथाः शृण्वन् (सन्) मङ्गलसंविधाभिः उद्भासितं सम्बन्धिनः सद्यः समाससाद ॥

१६। इति 'स्थाने वृता' इत्याद्युक्तप्रकारेण पौरवधूमुखेभ्यः उद्गता उत्पन्नाः श्रोत्रयोः सुखाः मधुराः । सुखशब्दो विशेष्यनिघ्नः । 'पापपुण्य-सुखादि च' इत्यमरः । कथाः गिरः शृण्वन् कुमारः अजः मङ्गलसंविधाभिः मङ्गलरचनाभिः उद्भासितं शोभितं सम्बन्धिनः कन्यादायिनः सद्यः गृहं समाससाद प्राप ॥

१७। राजकुमारः अजः पूरवर्हिणांगणेर मूष हरेत् एहेकपः कतिमधुर कथां उनिश विविध मांजनाज्जवाटोभिः कञ्जातां तत्र उवनेन उपहितं हरेत्नेन ।

ततोऽवतीर्य्याशु करेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिर्दिष्टमथो विवेश नारौमनांसौव चतुष्कमन्तः ॥ १७

१७। ततः सः कामरूपेश्वरदत्तहस्तः (सन्) आशु करेणुकायाः अवतीर्य्य अथो वैदर्भ-निर्दिष्टम् अलक्षतुष्कं नारौमनांसि इव विवेश ॥

१७। ततः अनन्तरं करेणुकायाः हस्तिन्याः सकाशात् आशु शीघ्रम् अवतीर्य्य कामरूपेश्वरे दत्तः हस्तः येन सः अजः, अथो अनन्तरं वैदर्भ-निर्दिष्टं प्रदर्शितम् अन्तश्चतुष्कं चत्वरं नारीणां मनांसि इव विवेश ॥

१८। तदनन्तरं त्रिणि कामरूपेश्वरेण हस्तधारणपूर्वकं हस्तिनोपुष्टे हरेत् अवतीर्णं हरेत् त्रयनौगणेर स्वः स्वरा नाशं डोकावला-धर्पितं अडावमहं चक्षुरः अत्रेण कतिनेन ।

महार्हसिंहासनसंस्थितोऽसौ सरत्नमघं मधुपर्कमिश्रम् ।

भोजोपनीतञ्च दुक्कलयुग्मं जग्राह साहं वनिताकटाक्षैः ॥ १८

१८। महार्हसिंहासनसंस्थितः असौ अजः, भोजेन उपनीतं रत्नैः सहितं सरत्नं मधुपर्कमिश्रम् अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुक्कलयोः क्षौमयोः युग्मञ्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणाम् अपाङ्गदर्शनैः साहं जग्राह गृहीतवान् ॥

१८। महार्हसिंहासने संस्थितः असौ अजः, भोजेन उपनीतं रत्नैः सहितं सरत्नं मधुपर्कमिश्रम् अर्घ्यं पूजासाधनद्रव्यं दुक्कलयोः क्षौमयोः युग्मञ्च वनिताकटाक्षैः अन्यस्त्रीणाम् अपाङ्गदर्शनैः साहं जग्राह गृहीतवान् ॥

१८ । तथैव अज वधूयुगा मिश्रमाणे आशौच इहेषा ङोक्तव्यं यथा न मधूयुगमिश्रितं
नरपुत्र अर्था ७ युगं वधू ग्रहण करिणम् । तथेन पूत्रकामिनौगण तीशत्र अति कठोरक
निकेप करिते नागिग ।

दुकूलवासाः स बधूसमीपं निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।

वेलासकाशं स्फुटफेनराजिनैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ १९

१९ अः । दुकूलवासाः सः विनीतैः अवरोधरक्षैः बधूसमीपं, स्फुटफेनराजिः उदन्वान् नवैः
चन्द्रपादैः वेलासकाशम् इव निन्ये ॥

१९ । दुकूलवासाः सः अजः, विनीतैः नम्रैः अवरोधरक्षैः अन्तःपुरा-
धिकृतैः बधूसमीपं निन्ये । तत्र दृष्टान्तः—स्फुटफेनराजिः उदन्वान्
समुद्रः नवैः नूतनैः चन्द्रपादैः चन्द्रकिरणैः वेलायाः सकाशं समीपम् इव ।
पूर्णदृष्टान्तोऽयम् ॥

१९ । अत्रापि नवप्रकाशितं चन्द्रकिरणं फेनराजिविराजितं सागरके वेलासमिश्रितेन
नरेशा यथा, तद्वत् अजःपुत्रकौ विनीतं पूत्रवर्गं कोमलमृग-परिहितं अजके वधू
हेतुमती मिश्रितेन नरेशा गेन ।

तन्नाश्वितो भोजपतेः पुरोधा

हुत्वाग्निमाज्यादिभिरग्निकल्पः ।

तमेव चाधाय विवाहसाक्ष्ये

बधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥ २०

२० अः । तत्र अश्वितः अग्निःकल्पः भोजपतेः पुरोधाः, आज्यादिभिः अग्निं हुत्वा, तम् एव
विवाहसाक्ष्ये आधाय च, बधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार ॥

२० । तत्र सन्नि अश्वितः पूजितः अग्निकल्पः अग्नितुल्यः भोजपतेः
भोजदेशाधीश्वरस्य पुरोधाः पुरोहितः । पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः ।
आज्यादिभिः द्रव्यैः अग्निं हुत्वा तम् एव च अग्निं विवाहसाक्ष्ये आधाय
साक्षिणं कृत्वा इत्यर्थः । बधूवरौ सङ्गमयाञ्चकार योजयामास ॥

२० । मेहेषाने ङोक्तव्यं कर्तुं मस्कृतं, अनलज्वा नीलिमान् पुरोहितं वृत्तानि
वात्रा कृतानेन आहूतिं यथानपूर्वम् अग्निकेहे विवाहसाक्ष्ये स्थापन करिषा मन्त्रातिक
एकदा मन्त्राधिक करिणम् ।

हस्तेन हस्तं परिगृह्य बध्वाः स राजसूनुः सुतरां चकाशे ।

अनन्तराशोकलताप्रबालं प्राप्येव दूतः प्रतिपञ्चवेन ॥ २१

११ अ. । सः राजसूनुः, हस्तेन बध्वाः हस्तं परिगृह्य, अनन्तराशोकलताप्रबालं प्रतिपल्लवेन प्राप्य चूतः इव सुतरां चकाशे ॥

२१ । सः राजसूनुः हस्तेन स्वकीयेन बध्वाः हस्तं परिगृह्य, अनन्तरायाः सन्निहितायाः अशोकलतायाः प्रबालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूतः आम्रः इव, सुतरां चकाशे ॥

२१ । महाराज पाणिपत्तयेन यौवनेन पञ्चवर्षात् सन्निहित अशोकलतायाः प्रबालं पल्लवं प्रतिपल्लवेन स्वकीयेन प्राप्य चूतः इव सुतरां चकाशे ॥

आसीद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः खिन्नाङ्गुलिः संवृते कुमारो ।

वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥२२

२२ अ. । वरः कण्टकितप्रकोष्ठः आसीत्, कुमारी खिन्नाङ्गुलिः संवृते, पाणिसमागमेन मनोभवस्य वृत्तिः तयोः समं विभक्ता इव ॥

२२ । वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठः यस्य सः आसीत् । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशतौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । कुमारी खिन्नाङ्गुलिः संवृते बभूव । अतोत्प्रेक्ष्यते पाणिसमागमेन पाणयोः संस्पर्शेन कर्ता तयोः बभूवरयोः मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्ता इव समीकृतेव इत्यर्थः । प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य सम्प्रति तत्कार्यदर्शनात् पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अत्र वात्स्यायनः, 'कन्या तु प्रथमसमागमे खिन्नाङ्गुलिः खिन्नमुखी च भवति पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति एभिरनयोर्भावं परीक्षेत' इति । स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकमात्रोपलक्षणं, न तु प्रतिनियमो विवक्षितः एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । सात्त्विका यथा—“स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्णाग्रमथ प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥” एवं सति कुमारसम्भवे, 'रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्' इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति । तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन' इति अपराद्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम्—तस्मिन् द्वये मिथुने तत्क्षणम् आत्मवृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं तुल्यं विभक्ता इव पृथक् कृता इव ॥

२२ । वरः कण्टकितः पुलकितः प्रकोष्ठः यस्य सः आसीत् । 'सूच्यग्रे क्षुद्रशतौ च रोमहर्षे च कण्टकः' इत्यमरः । कुमारी खिन्नाङ्गुलिः संवृते बभूव । अतोत्प्रेक्ष्यते पाणिसमागमेन पाणयोः संस्पर्शेन कर्ता तयोः बभूवरयोः मनोभवस्य वृत्तिः स्थितिः समं विभक्ता इव समीकृतेव इत्यर्थः । प्राक्सिद्धस्याप्यनुरागसाम्यस्य सम्प्रति तत्कार्यदर्शनात् पाणिस्पर्शकृतत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अत्र वात्स्यायनः, 'कन्या तु प्रथमसमागमे खिन्नाङ्गुलिः खिन्नमुखी च भवति पुरुषस्तु रोमाञ्चितो भवति एभिरनयोर्भावं परीक्षेत' इति । स्त्रीपुरुषयोः स्वेदरोमाञ्चाभिधानं सात्त्विकमात्रोपलक्षणं, न तु प्रतिनियमो विवक्षितः एभिरिति बहुवचनसामर्थ्यात् । सात्त्विका यथा—“स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्णाग्रमथ प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥” एवं सति कुमारसम्भवे, 'रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः खिन्नाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत्' इति व्युत्क्रमवचनं न दोषायेति । तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन' इति अपराद्धस्य पाठान्तरे व्याख्यानान्तरम्—तस्मिन् द्वये मिथुने तत्क्षणम् आत्मवृत्तिः सात्त्विकोदयरूपा वृत्तिः मनोभवेन कामेन समं तुल्यं विभक्ता इव पृथक् कृता इव ॥

तथोरपाङ्गप्रतिसारितानि
क्रियासमापत्तिनिवर्त्तितानि ।
क्लृप्तयन्त्रणामानशिर मनीज्ज्ञा-
मन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ २३

२३ अः । अपाङ्गप्रतिसारितानि क्रियासमापत्तिनिवर्त्तितानि मन्योन्यलोलानि तयोः विलोचनानि मनोज्ञां क्लृप्तयन्त्रणाम् आनशिरैः ॥

२३ । अपाङ्गेषु नेत्रप्रान्तेषु प्रतिसारितानि प्रवर्त्तितानि क्रिययोः निरीक्षणलक्षणयोः समापत्त्या यदृच्छासङ्कृत्या निवर्त्तितानि प्रत्याकृष्टानि अन्योन्यस्मिन् लोलानि सतृणानि । 'लोलश्चलसतृणयोः' इत्यमरः । तयोः दम्पत्योः विलोचनानि दृष्टयः मनोज्ञां रम्यां हिया निमित्तेन यन्त्रणां सङ्कोचम् आनशिरैः प्रापुः ॥

२० । ठाहादेर पत्रम्पत्र दर्शन मिमित्त मृक्ष मृष्टि अभाषमणे अगारित ७ यष्टाक्रमे मिमित्त इहेन पत्र अमनि निवर्त्तित इहेन मञ्जावनिष्ठ एक मनोहर वस्त्रा व्याप्त इहेन ।

प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदक्षि षष्ठन्मिथुनं चकाशे ।
मेरोरुपान्तेष्विव वर्त्तमानमन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ २४

२४ अः । उदक्षिणः कृशानोः प्रदक्षिणप्रक्रमणात् तत् मिथुनम् सुमेरोः उपान्तेषु वर्त्तमानम् अन्योन्यसंसक्तम् अहस्त्रियामम् इव चकाशे ॥

४४ । तत् मिथुनम् उदक्षिणः उन्नतज्वालस्य कृशानोः वह्नेः प्रदक्षिण-
प्रक्रमणात् प्रदक्षिणीकरणात्, मेरोः उपान्तेषु समीपेषु वर्त्तमानम्
आवर्त्तमानं मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वदित्यर्थः । अन्योन्यसंसक्तं परस्परसङ्गतं,
मिथुनस्थाप्येतद्विशेषणम्, अहश्च त्रियामा च अहस्त्रियामं रात्रिन्दिवम् इव ।
समाहारै द्वन्द्वैकवद्भावः । चकाशे दिदीपे ॥

२४ । मेहे मण्डो, उताउनिष्ठ इतापनके अमर्कित करिवार कोले, अमेक
मण्डोउर उताउठ ७९ अमर्कितकारी, पत्रम्पत्र मन्त्रध विनयाधिनौत्र नाध पोडवान
इहेन ।

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता
बधूर्विधाट्वप्रतिमेन तेन ।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा
लज्जावती लाजविसर्गमम्नी ॥ २५

২৫ অঃ । নিতম্বগুর্ভী মতচ্চকোরনেত্রা লজ্জাবতী সা বিধাতপ্রতিমে ন তেন গুরুণা
প্রযুক্তা (সতী) অগ্নৌ লাজবিসর্গং চকার ॥

২৬ । নিতম্বেন গুর্ভী অলঘৌ । ‘দুর্ভেরালঘুনৌগুর্ভী’ ইতি শাস্ত্রতঃ ।
বিধাতপ্রতিমে ব্রহ্মলুপ্তেন তেন গুরুণা যাজকেন, প্রযুক্তা জুড়ুধৌতি নিযুক্তা
মত্চকোরস্য ইব নেত্রে যস্যঃ সা লজ্জাবতী সা বধূঃ, অগ্নৌ লাজবিসর্গং
চকার ॥

২৬ । অনন্তর ব্রহ্মচকারনম্রনা, নিবিড়নিভা, লজ্জাবতী ইন্দ্রগৌরী বিধাতপ্রতিমে
সেই পুত্রোচিতর অশ্রুতভ্রুসারে অনলে লাজবিসর্গ নিষ্করণ করিলেন ।

হবিঃশমীপল্লবলাজগম্বী পুণ্যঃ কৃশানোরুদিয়ায় ধূমঃ ।

কপোলসংসর্পির্শিখঃ স তস্যা মুহূর্ত্তকর্ণোৎপলতাং প্রপেদে ॥২৬

২৬ অঃ । হবিঃশমীপল্লবলাজগম্বী পুণ্যঃ ধূমঃ কৃশানোঃ উদিয়ায়, সঃ তস্যাঃ
কপোলসংসর্পির্শিখঃ (সন) মুহূর্ত্তং কর্ণোৎপলতাং প্রপেদে ॥

২৬ । হবিষঃ আন্যাদেঃ শমীপল্লবানাং লাজানাঞ্চ গম্বঃ অস্মাস্তীতি
হবিঃশমীপল্লবলাজগম্বী । ‘শমীপল্লবমিশ্রান্ লাজান্ অঞ্জলিনা বপতি’
ইতি কাत्याয়নঃ । পুণ্যঃ ধূমঃ কৃশানোঃ পাবকাৎ উদিয়ায় চম্বতঃ ।
কপোলযোঃ সংসর্পিণী প্রসরণশীলা শিখা यस্য সঃ তথোক্তঃ সঃ ধূমঃ তস্যাঃ
বধ্বাঃ মুহূর্ত্তং কর্ণোৎপলতাং প্রপেদে ॥

২৬ । সেই অনল হইতে ঘূত, শমীপল্লব ও লাজগন্ধযুক্ত পবিত্র ধূম উৎখিত হইয়া
বধূর কপোলকোশে শিখাসংস্পর্গপূর্ব্বক মুহূর্ত্তকালের জন্য কর্ণোৎপলের ঠায় স্ফোভিত
হইল ।

তদঞ্জনক্লেদসমাকুলান্ প্রম্ভানবীজাকুরকর্ণপূরম্ ।

বধূমুখং পাটলগण्डलेखमाचारধূমग्रहणाद्बभूव ॥ ২৭

২৭ অঃ । আচারধূমগ্রহণাত্ তন্ বধূমুখম্ অঞ্জনক্লেদসমাকুলান্ প্রম্ভানবী-
জাকুরকর্ণপূরং পাটলগण्डलेख বভূব ॥

২৭ । তন্ বধূমুখম্ আচারেণ প্রাপ্যাত্ ধূমগ্রহণাত্ অঞ্জনস্য ক্লেদঃ
অঞ্জনক্লেদঃ অঞ্জলিমিশ্রবাষ্পোদকমিত্যর্থঃ । তেন সমাকুলান্ প্রম্ভানঃ
বীজাকুরঃ যবাকুরঃ এব কর্ণপূরঃ অবতংসঃ यस্য তন্ পাটলगण्डलेखম্
অরুणगण्डस्थलম্ বভূব ॥

২৭ । আচারার্থ পরিশীত ধূমপ্রভাবে তদীয় মুখমণ্ডলশোভা যবাকুরের কর্ণপূর
অত্যন্ত স্নান ও গণ্ডস্থল পাটলবর্ণ হইয়া উঠিল এবং নয়নযুগল অঞ্জনমিশ্রিত বাষ্প-
বিস্মৃতে আকুল হইতে লাগিল ।

तौ स्नातकैर्बन्धुमता च राज्ञा
 पुरन्धिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
 कन्याकुमारौ कनकासनस्था-
 वार्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ २८

२८ अः । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः बन्धुमता राज्ञा पुरन्धिभिः च क्रमशः प्रयुक्तम् वार्द्राक्षतारोपणम् अन्वभूताम् ॥

२८ । कनकासनस्थौ तौ कन्याकुमारौ स्नातकैः गृहस्थविशेषैः । 'स्नातकस्वाङ्गतो व्रती' इत्यमरः । बन्धुमता बन्धुपुरःसरेण इत्यर्थः । राज्ञा च पुरन्धिभिः पतिपुत्रवतीभिर्नारोभिश्च क्रमशः प्रयुक्तं स्नातकादीनां पूर्वपूर्ववैशिष्ट्यात् क्रमेण कृतम् वार्द्राक्षतानाम् आरोपणम् अन्वभूताम् अनुभूतवन्तौ ॥

२८ । अनन्तर स्नातकगण, बन्धुजनसह भोजव्राज्यं च पुरमश्लिङ्गं स्वर्णनिशानःना-
 गविष्टे वरवधूके आर्घ्यं आतपतङ्गुलवारा यथाक्रमेण आशीर्वादं करिन्नेन ।

इति स्वसुभोजकुलप्रदीपः सम्पाद्य पाणिग्रहणं स राजा ।
 महीपतीनां पृथग्गर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्चीः ॥ २९

२९ अः । अधिश्चीः भोजकुलप्रदीपः सः राजा, इति स्वसुः पाणिग्रहणं सम्पाद्य, महीपतीनां पृथक्गर्हणार्थम् अधिकृतान् समादिदेश ॥

२९ । अधिश्चीः अधिकसम्पन्नः भोजकुलप्रदीपः सः राजा, इति स्वसुः इन्दुमत्याः पाणिग्रहणं विवाहं सम्पाद्य कारयित्वा महीपतीनां राज्ञां पृथक् एकैकशः गर्हणार्थं पूजार्थं अधिकृतान् अधिकारिणः समादिदेश आज्ञापयामास ॥

२९ । मयूक्षिणी भोजवशप्रदीप विपठपति एहेरूपे भगिनीर विवाहकाः सम्पादनं करिष्ये गमागंत राजश्वर्गके पृथक् पृथक्कृते मङ्कारं करिष्ये निश्चिदं अन्तर-
 निगदेक आदेशं करिन्नेन ।

लिङ्गैर्मुदः संवृतविक्रियास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनक्राः ।
 वैदर्भमामन्त्राय ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥ ३०

३० अः । मुदः लिङ्गैः संवृतविक्रियाः गूढनक्राः प्रसन्नाः हृदाः इव (स्थिताः) ते वैदर्भम् आमन्त्राय उपदाच्छलेन तदीयां पूजां प्रत्यर्प्य ययुः ॥

३० । मुदः सन्तोषस्य लिङ्गैः चिह्नैः कपटहासादिभिः संवृतविक्रियाः

निगूहितमत्सराः अतएव प्रसन्नाः वह्निर्निर्मलाः गूढनक्ताः अन्तर्लीनघ्राहाः
क्रदा इव स्थिताः ते नृपाः, वैदर्भं भोजम् आमन्त्र्य आपृच्छ्य तदोयां
वैदर्भीयां पूजाम् उपदाच्छलेन उपायनमिषेण प्रत्यर्घ्यं ययुः गतवन्तः ॥

७० । सेहै तूपागवर्ग, निर्यनजनपरिपूर्ण, अथऽ ण्ठडावे विरगनकारी कूडेर-
ममाकीर्ण इपेर छात्र, बाहिर मन्त्रावच्छिन्ने प्रथार्थी, अन्तर्गत क्लोथ गौपनपूर्वक
भोजनार्थप्रसन्न प्रयमन्त्रा उपायनकनकले उाहाकेहै प्रार्थन करिवा विदारग्रहण
करिनेन ।

स राजलोकः कृतपूर्वसंवित्, -दारभसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदामिषं त, -दावृत्य पन्थानमजस्य तस्थौ ॥ ३१

३१ अः । आरभसिद्धौ कृतपूर्वसंवित् सः राजलोकः, समयोपलभ्यं तत् प्रम-
दामिषम् आदास्यमानः (सन्), अजस्य पन्थानम् आवृत्य तस्थौ ॥

३१ । आरभसिद्धौ कार्यसिद्धौ विषये पूर्वं कृता कृतपूर्वा सुप्सुपेति
समासः । कृतपूर्वा संवित् सङ्केतः मागावरोधरूपः उपायः येन सः
तथोक्तः । 'संवित् युद्धे प्रतिज्ञायां सङ्केताचारनामसु' इति केशवः । सः
राजलोकः समयोपलभ्यम् अजप्रस्थानकाले लभ्यं तदा तस्यैकाकित्वादिति
भावः । 'समरोपलभ्यम्' इति पाठे युद्धसाध्यमित्यर्थः । तत् प्रमदा एव
आमिषं भोग्यवस्तु । 'आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' इति
केशवः । आदास्यमानः ग्रहीष्यमाणः सन् अजस्य पन्थानम् आवृत्य
अवरोध्य तस्थौ ॥

७१ । सेहै राजगण कार्यसिद्धि विषये पूर्वसं पत्रपत्र मन्त्रित करिवा अज-
प्रत्यागमनमग्नये लाडा सेहै प्रमदार्थ उपायार्थ मागधीर लाडा-कामनाय उाहार पथ
अवरोधपूर्वक अवस्थान करिते लागिनेन ।

भर्तापि तावत् क्रथकैशिकानामनुष्ठितानन्तरजाविवाहः ।

सत्त्वानुरूपपाहरणीकृतश्रीः प्रास्थापयद्राघवमन्वगाच्च ॥ ३२

३२ अः । तावत् अनुष्ठितानन्तरजाविवाहः क्रथकैशिकानां भर्ता अपि, सत्त्वा-
नुरूपपाहरणीकृतश्रीः (सन्) राघवं प्रास्थापयत् अन्वगात् च ॥

३२ । अनुष्ठितः सम्पादितः अनन्तरजायाः अनुजायाः विवाहः येन
सः तथोक्तः क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता स्वामी भोजः, अपि तावत् तदा
सत्त्वानुरूपम् उत्साहानुरूपं यथा तथा आ समन्तात् । अनेनानियत-
वस्तुदानमित्यर्थः । हरणं कन्यायै देयं धनम् । 'यौतुकादि तु यद्देयं
सदायो हरणञ्च तत्' इत्यमरः । अहरणं हरणीकृता श्रीः येन तथोक्तः

সন্ রাঘবম্ অজং প্রাস্থাযত্ প্রস্থাপিতবান্ স্নয়ম্ অন্বগাত্ অনু-
জগাম চ ॥

৩২। এদিকে বিদর্ভধিপতিও কনিষ্ঠা ভগিনীর বিবাহ-ব্যাপার নিরীক্ষা করিয়া যৌৱ
উৎসাহলুরূপ যৌতুকাদি প্রদানপূর্ব্বক অল্পকৈ বিদায় নিলেম এবং নিজেরও তাঁহার
অশ্রুগগন করিলেন ।

তিস্রস্থিলোকীপ্রথিতেন সার্ব্ভমজেন মার্গে বসতীরুষিত্বা ।

তস্মাদপাবর্ত্তত কুণ্ডিনেশঃ পৰ্ব্বাত্যয়ে সোম ইবোণারশ্মেঃ ॥২৩

২৩ অঃ । কুণ্ডিনেশঃ মার্গে ত্রিলোকপ্রথিতেন অজেন সার্ব্ভ' তিস্রঃ বসতীঃ
উষিত্বা, পৰ্ব্বাত্যয়ে সোমঃ উষারশ্মেঃ ইব তস্মাত্ অপাবর্ত্তত ॥

২৩। কুণ্ডিন' বিদর্ভনগরং তস্য ইশঃ ভোজঃ, ত্রিষু লোকেষু প্রথিতেন
অজেন সার্ব্ভ' মার্গে পথি তিস্রঃ বসতীঃ রাত্রীঃ উষিত্বা । 'বসতী রাত্রি-
বেশ্মনোঃ' ইত্যমরঃ । 'কালাদ্বনোরত্যন্তসংযোগে' ইতি দ্বিতীয়া । পৰ্ব্বাত্যয়ে
দর্শান্তে উষারশ্মেঃ সূর্যাৎ সোমঃ চন্দ্রঃ ইব, তস্মাত্ অজাত্ অপাবর্ত্তত,
তং বিসৃজ্য নিবৃত্ত ইত্যর্থঃ ॥

৩৩। বিদর্ভধিপতি, ত্রিলোকবিশ্বাত অজের সহিত পথে ত্রিরাত্র বাস করিয়া
অব্রাবত্যাগমে চক্ষু বেগন স্বর্ঘ্যের নিকট হইতে প্রতিনিবৃত্ত হয়, সেইরূপ তাঁহার নিকট
হইতে প্রত্যাবর্ত্তন করিলেন ।

প্রমন্যবঃ প্রাগপি কোশলেন্দ্রে প্রত্যেকমাত্তস্বতয়া বभूवुः ।

অতৌ নৃপাশ্চক্ষমিরে সমেতাঃ স্বীরত্নলাভং ন তদাত্মজস্য ॥২৪

২৪ অঃ । নৃপাঃ, প্রত্যেকম্ আত্মস্বতয়া প্রাক্ অপি কোশলেন্দ্রে প্রমন্যবঃ বभूवुः,
অতঃ সমেতাঃ (সন্তঃ) তদাত্মজস্য স্বীরত্নলাভং ন চক্ষমিরে ॥

২৪। নৃপাঃ রাজানঃ, প্রাক্ অপি প্রত্যেকম্ আত্মস্বতয়া দিগ্বিজয়ে
গৃহীতধনত্বেন কোশলেন্দ্রে রঘৌ প্রমন্যবঃ রুদ্রবৈরা বभूवुः, অতঃ হিতৌ
সমেতাঃ সঙ্কতাঃ সন্তঃ তদাত্মজস্য রঘুসুনৌঃ স্বীরত্নলাভং ন চক্ষমিরে
ন বেছিরে ॥

৩৪। রাজগণ প্রত্যেকের পূর্ব্বক রঘুসুত্বে হইতে স্বর্ঘ্য হওপ্রাতে বিধেবাগ্নি ছিলেন,
সুতরাং একগণে তাঁহার মিলিত হইয়া তৎপুত্র অজের জীরত্নলাভ সহ্য করিতে
পারিলেন না ।

তমুদ্বহন্ত' পথি ভোজকন্যাং রুরোধ রাজন্যগণাঃ স হসঃ ।

বলিপদিষ্টাং শ্রিয়মাদদানং ত্বৈবিক্রমং পাদমিবেन्द्रশত্ ॥২৫

३५ अः । दृप्तः सः राजन्यगणः भोजकन्याम् उदहृत्तं तं बलिप्रदिष्टां त्रियम्
आददानं तैविक्रमं पादम् इन्द्रशत्रुः इव, पथि हरोध ।

३५ । दृप्तः उदृतः सः राजन्यगणः राजसङ्घातः भोजकन्याम् उदहृत्तं
नयन्तं तम् अजं, बलिना वैरोचनिना प्रदिष्टां दत्तां त्रियम् आददानं
स्त्रीकुर्वाणं त्रिविक्रमस्य इमं तैविक्रमं पादम् इन्द्रशत्रुः प्रह्लाद इव, पथि
हरोध । तथाच वामनपुराणे,—“विरोचनविरोधेऽपि प्रह्लादः प्राप्तानं स्मरन् ।
विष्णोस्तु क्रममाणस्य पादाभोजं हरोध ह ।” इति ॥

३६ । अस्त्रात् वेमन वनिष्ठरत्न मण्डपग्रहणप्रवृत्त वामनदेवैश्च चरण अवरोध
कश्चिच्छिन्नैः, उक्तं ब्राह्मणदर्शने इन्द्रशत्रु-आनयनकारौ अजके सेहैरूप पथिमथो
अवरोध करिणैः ।

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोध=

मादिश्य पित्रां सचिवं कुमारः ।

प्रत्यग्रहीत् पार्थिववाहिनीं तां

भागीरथीं शोण इवोत्तरङ्गः ॥ ३६ .

३६ अः । सः कुमारः तस्याः रक्षार्थम् अनल्पयोधं, पित्रां सचिवम् आदिश्य
उत्तरङ्गः शोणः भागीरथीम् इव, तां पार्थिववाहिनीं प्रत्यग्रहीत् ॥

३६ । सः कुमारः अजः, तस्याः इन्दुमत्याः रक्षार्थम् अनल्पयोधं बहु-
भटं पितुरागतं पितरम् आश्रमिष्यर्थः । सचिवम् आदिश्य आज्ञाप्य, तां
पार्थिववाहिनीं राजसेनाम् । ‘ध्वजिनी वाहिनी सेना’ इत्यमरः । भागी-
रथीम् उत्तरङ्गः शोणः शोणादयः नद इव, प्रत्यग्रहीत् अभियुक्तवान् ॥

३७ । उडाल तुरगमालासङ्गुल शोणनद वेक्रप भागीरथीक आक्रमण करिष्यच्छिन्,
सेहैरूप कुमार अज पितृमन्दिरके यज्ञःपाक सेना मन्त्रिव्याहारे इन्द्रशत्रु रक्षार्थ
नियुक्त करिष्य, सेहै समवेत ब्राह्मण आक्रमण करिणैः ।

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वं बभूव युद्धम् ॥ ३७

३७ अः । पत्तिः पदातिम्, रथेशः रथिनम्, तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम्, गजस्या
यन्ता गजस्थम् अभ्यपतत्, तुल्यप्रतिद्वन्द्वं युद्धं बभूव ॥

३७ । पत्तिः पादचारः घोडा, पदातिं पादचारम् अभ्यपतत् । पादा-
भ्याम् अततोति पदातिः । ‘पादस्य पद’ इत्यादिना पदादेशः । ‘पदाति-
पत्तिपदगपादातिकपदाजयः’ इत्यमरः । रथेशः रथिकः रथिनं रथारोह

अभ्यपतत्, तुरङ्गसादी अश्वारोहः तुरगाधिरुदम् अश्वारोहम् अभ्यपतत् ।
 'रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः' इत्यमरः । गजस्य यन्ता
 हस्तागारोहः गजस्थं पुरुषम् अभ्यपतत्, इत्यम् अनेन प्रकारेण तुल्यप्रतिहन्ति
 एकजातीयप्रतिभटं युद्धं बभूव । अन्योन्यं हन्दुं कलहोऽस्त्येषामिति
 प्रतिहन्दिनः योधाः । 'हन्दुं कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ॥

७१ । अनसुत्र पदाति पदातिर महिः, तथी तथीर महिः, अश्वारोही अश्वारोहीर
 महिः एवम् गजारोही गजारोहीर महिः युद्धे प्रवृद्ध इहेन ; अतएव तुलाप्रति-
 हन्तितांशुमारोहे युद्धं चलिते नागिन ।

नदत्सु तूर्येष्वविभाव्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

वाणाक्षरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापभृतः शशंसुः ॥ ३८

३८ अः । चापभृतः तूर्येषु नदत्सु (सत्सु) अविभाव्यवाचः (सन्तः) कुलोपदे-
 शान् न उदीरयन्ति स्म, परस्परस्य ऊर्जितं नाम वाणाक्षरैः एव शशंसुः ॥

३८ । तूर्येषु नदत्सु सत्सु अविभाव्यवाचः अनवधार्यगिरः चाप-
 भृतः धानुष्काः कुलमुपदिश्यते प्रख्याप्यते यैः ते कुलोपदेशाः तान् कुल-
 नामानि न उदीरयन्ति स्म न उच्चारयामासुः, श्रोतुमशक्यत्वाद्वाचो
 नाब्रूवन् इत्यर्थः । किन्तु वाणाक्षरैः वाणेषु लिखितान्क्षरैः एव परस्परस्य
 अन्योन्यस्य ऊर्जितं प्रख्यातं नाम शशंसुः ऊचुः ॥

७८ । धनुर्धरगण, तूर्यध्वनिप्रभावे परस्परैर कथां वृत्तिं असमर्थ इव ग्राते
 अथ कुलेन नामोल्लेखं ना करिष्य केवल श्रवलिखित अक्षरावली द्वाराई परस्परैर
 प्रथात नाम जानाईते नागिन ।

उत्थापितः संयति रेणुरश्वैः सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंशचक्रैः ।

विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैर्नेत्रक्रमेणोपकरोध सूर्यम् ॥ ३९

३९ । संयति, अश्वैः उत्थापितः, स्यन्दनवंशचक्रैः सान्द्रीकृतः, कुञ्जरकर्णतालैः
 विस्तारितः रेणुः नेत्रक्रमेण सूर्यम् उपकरोध ॥

३९ । संयति संग्रामे अश्वैरुत्थापितः, स्यन्दनवंशानां रथसमूहानां
 चक्रैः रथाङ्गैः सान्द्रीकृतः घनीकृतः । 'वंशः पृष्ठास्थि गेहोर्ध्वकाष्ठे वेणी
 गणे कुले' इति केशवः । कुञ्जरकर्णानां तालैः ताडनैः विस्तारितः
 प्रसारितः रेणुः नेत्रक्रमेण अशुकपरिपाट्या अशुकमिव इत्यर्थः ।
 'स्याल्लाटांशुकयोर्नेत्रम्' इति 'क्रमोऽङ्गौ परिपाट्यां च' इति केशवः । सूर्यम्
 उपकरोध आच्छादयामास ॥

७९। रणशूल अश्वध्वजद्वारा उल्लिखित धूलिपटेल, रथचक्रमग्न द्वाारा घनीकृत ७ इन्द्रि-
गणेर कर्णसङ्कलनद्वारा अग्निरित इहेन चक्रात्तपेर श्वात्र श्रृङ्गादेवदेक आच्छादित करिण ।

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदीर्णै-

मुखैः प्रवृद्धध्वजिनोरजांसि ।

बभुः पिवन्तः परमार्थमत्स्याः

पर्याविलानोव नवोदकानि ॥ ४०

४० अः। मत्स्यध्वजाः, वायुवशात् विदीर्णैः मुखैः प्रवृद्धध्वजिनोरजांसि पिवन्तः
(सन्तः) पर्याविलानि नवोदकानि पिवन्तः परमार्थमत्स्याः इव बभुः ॥

४०। वायुवशात् विदीर्णैः विवृतैः मुखैः प्रवृद्धानि ध्वजिनोरजांसि
सैन्यरेणून् पिवन्तः गृह्णन्तः मत्स्यध्वजाः मत्स्याकाराः ध्वजाः, पर्या-
विलानि परितः कलुषाणि नवोदकानि पिवन्तः परमार्थमस्याः इव बभुः
भान्ति स्म ॥

४०। मत्स्याकारं ध्वजमग्नं वायुभरेरवितौर्गम्य इहेन सैन्यमग्नित धूलि पान
करतः वर्षाकानौन नूतन अक्षिण अग्न-पान-अवृत्त अकृत मत्स्याय श्वात्र-शोभा आशेते
गागिण ।

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।

स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ ४१

४१ अः। सान्द्रे रजसि, रथाङ्गध्वनिना रथः विजज्ञे, विलोलघण्टाकणितेन
नागः विजज्ञे, स्वभर्तृनामग्रहणात् आत्मपरावबोधः बभूव ॥

४१। सान्द्रे प्रवृद्धे रजसि रथः रथाङ्गध्वनिना चक्रस्वनेन विजज्ञे
ज्ञातः। नागः हस्ती विलोलानां घण्टानां कणितेन नादेन विजज्ञे ।
आत्मपरावबोधः स्वपरविवेकः योधानामिति शेषः। स्वभर्तृणां स्व-
स्वामिनां नामग्रहणात् नामोच्चारणात् बभूव, रजोऽन्वतया सर्वे स्व
परञ्च शब्दादेवानुमाय प्रजङ्गुरित्यर्थः ॥

४१। धूलिजाल घनीकृत इहेन, चक्रेर घर्षशब्दं रथ एतत् आलोडित घण्टात्र
शब्दे इती अनुमित इहेन; सेनागण स्व स्व स्वामीर नामोच्चारणे आग्रपर बुविश
गहेन ।

आवृण्वतो लोचनमार्गभाजौ रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ।

शस्त्रक्षताश्वद्विपवीरजन्मा बालारुणोऽभूदुधिरप्रवाहः ॥ ४२

৪২ অঃ । শ্লেক্ষতান্মদ্বিপবীরজন্মা রুধিরপ্রবাহঃ, আজৌ লোচনমার্গম্ আট-
যুতঃ বিজৃম্বিতস্য রজোঽম্বকারস্য বালারুণঃ अभूत् ॥

১২ । লোচনমার্গম্ আটযুতঃ দৃষ্টিপথম্ উপরুন্মতঃ আজৌ যুদ্ধে
বিজৃম্বিতস্য ব্যাসস্য রজ এব অম্বকারং তস্য, শ্লেক্ষতন্ত্ৰ্যঃ অম্বদ্বিপবীরেভ্যঃ
জন্ম यस्य सः तथोक्तः रुधिरप्रवाहः, बालारुणः बालार्कः अभूत् ।
'अरुणो भास्करेऽपि स्यात्' इत्यमरः । बालविशेषणं रुधिरसावर्ण्यार्थम् ॥

৪২ । সমরক্ষেত্রে শত্রুচ্ছিন্ন অশ্ব, হস্তী ও বোদ্ধৃগণের দেহ-নির্গত রুধির-প্রবাহ,
সেই দৃষ্টিপথক্রোশী চতুর্দিশ্ভাষ্য রজাক্রকারে ততঃ তপনমদ্বন্দ্ব অরুণিত হইতে লাগিল ।

স ছিন্নমূলঃ ক্ষতজেন রেণুস্তস্যোপরিষ্টাৎ পবনাবধূতঃ ।

অঙ্গারশিথস্য হুতাশনস্য পূর্বোत्थিতো ধূম ইবাবभाषि ॥ ৪৩

৪৩ অঃ । ক্ষতজেন ছিন্নমূলঃ সঃ রেণুঃ, তস্য উপরিষ্টাৎ পবনাবধূতঃ (সন্)
অঙ্গারশিথস্য হুতাশনস্য পূর্বোत्थিতঃ ধূম ইব আবभाषে ॥

৪৩ । ক্ষতজেন রুধিরেণ ছিন্নমূলঃ ত্যাজিতমূলসম্বন্ধ ইত্যর্থঃ
তস্য ক্ষতজস্য উপরিষ্টাৎ পবনাবধূতঃ বাতাহতঃ সঃ রেণুঃ অঙ্গার-
শিথস্য হুতাশনস্য অগ্নেঃ পূর্বোत्थিতঃ ধূম ইব, আবभाषে দিদৌষে ॥

৪৩ । ধূলিপটল সেই শোণিত কর্তৃক ছিন্নমূল ও তদুপরিষ্ঠাগে বায়ুতরে সঞ্চারিত
হইয়া অঙ্গারাবশিষ্টে হুতাশনের পূর্বোৎথিত ধূমের আশ্রয় শোভা পাইতে লাগিল ।

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था

यन्तु नुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान् ।

यैः सादिता लक्षितपूर्वकेतू-

स्तानेव सामर्षतया निजघ्नः ॥ ৪৪

৪৪ অঃ । রথস্থাঃ প্রহারমূচ্ছাপগমে, নিবর্তিতান্মান্ যন্তুন্ উপালভ্য, যৈঃ
সাদিताঃ লক্ষিতপূর্বকেতুন্ তান্ এব সামর্ষতয়া নিজঘ্নঃ ॥

৪৪ । রথস্থাঃ রথিনঃ, প্রহারেণ যা মূচ্ছা তस्या অপগমে সতি ।
'মূচ্ছিতানাং নোত্বা সংরক্ষণং সারথিধর্মঃ' ইতি কৃত্বা নিবর্তিতা
শ্বান্ যন্তুন্ সারথীন্ উপালভ্য অসাধু কৃতম্ ইত্যধিচ্ছিত্য, পূর্ব যৈঃ স্বয়ং
সাদিताঃ হতাঃ লক্ষিতপূর্বকেতুন্ পূর্দৃষ্টৈঃ কেতুভিঃ প্রত্যভিচ্ছাতানিত্যর্থঃ,
তানিব সামর্ষতয়া সাকোপত্বেন হেতুনা নিজঘ্নঃ প্রজঘ্নঃ ॥

৪৪ । পূর্বে সারথিগণ রথোদিগকে অশ্রাবজনিত বেদনায় মূচ্ছিত দেখিয়া অশ্ব
সকলকে রণক্ষেত্রে হইতে অপসারিত করিয়াছিল, অধুনা তাহারা মূচ্ছাপগমে লক্ষ-

मरुत इहेवा मातृभिर्निग्रेके तिस्रश्चात्रपूर्वक पूर्वदृष्टे भडाकाटिक् अश्वत्थिग्रेत्र मरुतान्
भाहेवा कोपठत्वे ताशानिग्रेके अशत्र करिते नागिन ।

अपार्द्धमार्गे परवाणलूना

धनुर्भृतां हस्तवतां पृषत्काः ।

सम्प्रापुरेवात्मजवानुवृत्ता

पूर्वार्द्धभागैः फलिभिः शरव्यम् ॥ ४५

४५ अ. । हस्तवतां धनुर्भृतां पृषत्काः अर्द्धमार्गे परवाणलूना अपि, आत्मजवा-
नुवृत्ता फलिभिः पूर्वार्द्धभागैः शरव्यम् एव संप्रापुः ॥

४५ । अर्द्धमासौ मार्गश्च तस्मिन् अर्द्धमार्गे परेषां वाणैः लूनाः क्षिप्त्वाः
अपि हस्तवतां कृतहस्तानां धनुर्भृतां पृषत्काः शराः आत्मजवानुवृत्त्या
स्ववेगानुबन्धेन हेतुना फलिभिः लोहवाणवद्भिः । 'शस्यवाणाग्रयोः फलम्'
इति विश्वः । पूर्वार्द्धभागैः, शृणातीति शरः तस्मै हितं शरव्यं लक्ष्यम् ।
'उगवादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'लक्ष' लक्ष्यं 'शरव्यश्च' इत्यमरः ।
सम्प्रापुरेव न तु मध्ये पतिता इत्यर्थः ॥

४६ । किञ्चक्र गच्छत्तत्रगणेर वागमकन अर्द्धपणे निपकवाणे छिन्न इहेवा७ अत्रग्न
अभावेन मोक्षककयुक्त पूर्वार्द्धभागवात्रा मरुतान् उपग्रेहे पठित इहेते नागिन ।

आधोरणानां गजसन्निपाते

शिरांसि चक्रैर्निशितैः क्षुराग्रैः ।

हृतान्यपि श्येननखाग्रकोटि-

व्यासक्तकेशानि चिरेण पेतुः ॥ ४६

४६ अ. । गजसन्निपाते, निशितैः क्षुराग्रैः चक्रैः हृतानि अपि आधोरणानां
शिरांसि श्येननखाग्रकोटिव्यासक्तकेशानि (सन्ति) चिरेण पेतुः ॥

४६ । गजसन्निपाते गजयुद्धे निशितैः अतएव क्षुराग्रैः क्षुरस्य अग्रमिन्द्र-
अग्रं येषां तैः चक्रैः आयुधविशेषैः हृतानि क्षिप्तानि अपि श्येनानां पक्षि-
विशेषाणाम् । 'पक्षी श्येनः' इत्यमरः । नखाग्रकोटिषु व्यासक्ताः केशाः
येषां तानि आधोरणानां हस्त्यारोहणाम् । 'आधोरणा हस्तिपका
हस्त्यारोहा निषादिनः' इत्यमरः । शिरांसि चिरेण पेतुः पतितानि ।
शिरःपातात् प्रागेवारुह्य पश्चादुत्पततां पक्षिणां नखेषु केशसङ्गश्चिरपातहेतु-
रिति भावः ॥

४७। गजसूक्ष्मे गजारोहिण्येन मलकममूहं क्रांताङ्गवत् शोणितं चक्राद्रे द्धिम्
इहेलेऽप्येवमेषां श्रानपक्वीर नथाग्रे मलम इव्याते विलम्बे भूमिते पतित
इहेराहिल ।

प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ ४७

४७ अः । पूर्वम् प्रहर्ता अश्वसादी, तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रतिप्रहाराक्षमं
रिपुं भूयः न जघान, प्रत्याश्वसन्तम् आचकाङ्क्ष ॥

४७। पूर्वं प्रथमं प्रहर्ता अश्वसादी तौरङ्गिकः प्रतिप्रहारे अक्षमम्
अशक्तं तुरङ्गमस्कन्धे निषण्णदेहं सूक्ष्मितमित्यर्थः । रिपुं भूयः न जघान
पुनः न प्रजहार, किन्तु प्रत्याश्वसन्तं पुनः उज्जीवन्तम् आचकाङ्क्ष ।
'नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्त्तं नातिपरिजतम्' इति निषेधादिति भावः ॥

४७। अश्वारोही योका श्रीर अश्वारोहे अतिपक्वम् अश्वपृष्ठे सूक्ष्मितं च अति-
अश्वारो अक्षमं देहिना ताहाके आश्व अश्वार करिण ना ; अश्वार तन्वीर मज्जालाभ-
कालेन अपेक्षा करिते नागिन ।

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्बृहत्सु दन्तेष्वसिभिः पतद्भिः ।

उद्यन्तमग्निं शमयास्वभूवर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ ४८

४८ अः । तनुत्यजां वर्मभृतां (सम्बन्धिभिः) बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिः विकोशैः
अग्निभिः उद्यन्तम् अग्निम् विविग्नाः गजाः करशीकरेण शमयास्वभूवः ॥

४८। तनुत्यजां तनुषु निस्पृहाणामित्यर्थः । वर्मभृतां कवचिनां
सम्बन्धिभिः बृहत्सु दन्तेषु पतद्भिः । अतएव विकोशैः पिधानात् उद्यन्तैः ।
'कोशोऽस्त्री कुडमले खड्गपिधाने' इत्यमरः । असिभिः खड्गैः उद्यन्तम्
उद्यन्तम् अग्निं विविग्नाः भीताः गजाः करशीकरेण शुण्डादण्डजलकणेन
शमयास्वभूवः शान्तं चक्रुः ॥

४८। शरीररक्षा निष्पृह, वर्मभारी वीरगणैर कोशनिर्माणित अग्नि आघाते
हस्ती मकलैर विनाश मस्तु इहेते अग्नि निर्गत इहेन ; गजगण ताहाते जीत इहेरा
उद्यन्तिः नृप जनपारा मेहे अग्नि निर्माण करिते नागिन ।

शिलीमुखोरक्तशिरःफलाट्या

च्युतैः शिरस्त्रैश्चपकोत्तरेव ।

रणक्षितिः शोणितमद्यकुल्या

रराज मृत्योरिव पानभूमिः ॥ ४९

४६ अः । शिलीमुखोत्कृष्टशिरःफलाद्या, च्युतैः शिरस्त्रैः चषकोत्तरा इव, शोणितमद्यकुल्या रणक्षितिः, नृत्योः पानभूमिः इव रराज ॥

४८ । शिलीमुखैः वाणैः उत्कृष्टानि शिरांसि एव फलानि तेः चाद्याः सम्पन्नाः । च्युतैः शिरांसि त्रायन्ते इति शिरस्त्राणि शोषण्यानि । 'शोषण्यश्च शिरस्त्रे च' इत्यमरः । तैः चषकोत्तरा चषकः पानपात्रम् उत्तरं यस्यां सा इव । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । शोणितानि एव मद्यं तस्य कुल्याः प्रवाहाः यस्यां सा । 'कुल्याणा कृत्विमा सरित्' इत्यमरः । रणक्षितिः युद्धभूमिः नृत्योः पानभूमिः इव रराज ॥

४९ । अत्रनिकरक्षिण मठकमकल कलशरूप, पठित शिरश्चागमग्रह पानपात्र-
शरूप एतत् क्रधिरवात्रा मध्यत्र अवाह्यरूप कश्चित् इत्युक्ते मेहे मन्त्रक्रेत्र वपनोत्तर
पानभूमिश्च आत्र मोडा धारण करिण ।

उपान्तयोर्निष्कृषितं विहङ्गैराक्षिप्य तेभ्यः पिशितप्रियापि ।
केयूरकोटिचततालुदेशा शिवा भुजच्छेदमपाचकार ॥ ५०

५० अः । विहङ्गैः उपान्तयोः निष्कृषितं भुजच्छेदम् तेभ्यः आक्षिप्य, पिशित-
प्रिया अपि शिवा, केयूरकोटिचततालुदेशा (सती) अपाचकार ॥

५० । उपान्तयोः प्रान्तयोः विहङ्गैः पक्षिभिः निष्कृषितं 'खण्डितम् ।
'इणनिष्ठायाम्' इतोडागमः । 'भुजच्छेदं भुजखण्डं' तेभ्यः विहङ्गैः
आक्षिप्य आक्षिप्य पिशितप्रिया मांसप्रिया अपि शिवा क्रोद्धो । 'शिवः
कोलः शिवा क्रोद्धो' इति विश्वः । केयूरकोट्या अङ्गदामेण क्षतस्तालु-
देशो यस्याः सा सती अपाचकार अपसारयामास । किरतेः करोतेर्वा लिट् ॥

६० । शृगौ, उक्कगलोनूप पक्षिमभूत् कर्कट आशुभागे बध्नीकृत एकवत् इत्
ताशदेव निकट इहेते काडिशा जहेरा वनं मांसप्रिय इहेराउ मेहे इत्युक्ते अत्र-
देव अशुभागे वारा तानुपेक्ष कृत विहङ्ग इत्युक्ते उक्कगां उक्क पत्रिभागे करिण ।

कश्चिद्विषत्खड्गद्वतोत्तमाङ्गः सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।
वामाङ्गसंसक्तसुराङ्गनः खं नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श ॥ ५१

५१ अः । विषत्खड्गद्वतोत्तमाङ्गः कश्चित् सद्यः विमानप्रभुतामुपेत्य वामा-
ङ्गसंसक्तसुराङ्गनः (सन्), समरे नृत्यत् खं कबन्धं ददर्श ॥

५१ । विषतः खड्गेन द्वतोत्तमाङ्गः क्षिप्रशिराः कश्चित् वीरः सद्यः
विमानप्रभुतां विमानाधिपत्यं देवत्वमित्यर्थः । उपेत्य प्राप्य वामाङ्ग-
संसक्ता सव्योत्सङ्गसङ्गिनी सुराङ्गना यस्य सः तथोक्तः सन् समरे नृत्यत्
खं निजं कबन्धम् विशिरस्त्रं कलेवरं ददर्श । 'कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमप-
मूर्ध कलेवरम्' इत्यमरः ॥

୧୧ । କୌଣ ବୀର ବିପକ୍ଷଜ୍ଞାପାତେ ହିମ୍ରମନ୍ତକ ହୈବାମାତ୍ର ଦେବଦ୍ଵାଦପୂର୍ବକ ସୁତ୍ର-
ଜନାକେ ବାମାଞ୍ଜନଜିନୌ କରିବା ସ୍ତ୍ରୀମନ୍ତକହିନ ଦେହକେ ମରାଞ୍ଜନେ ନୂତା କରିତେ ଦେଖିତେ
ମାଗିନ ।

ଅନ୍ୟୋଽନ୍ୟସୂତୋନ୍ମଥନାଦଭୂତା

ତାବିବ ସୂତୌ ରଥିନୌ ଚ କୌଚିତ୍ ।

ବ୍ୟସ୍ତ୍ରୌ ଗଦାବ୍ୟାୟତସମ୍ପ୍ରହାରୌ

ଭଗ୍ନାୟୁଧୌ ବାହୁବିମର୍ଦନିଷ୍ଠୌ ॥ ୫୨ ॥

୫୨ ଋ । କୌଚିତ୍ ଅନ୍ୟୋଽନ୍ୟସୂତୋନ୍ମଥନାତ୍ ତୌ ଏବ ସୂତୌ ରଥିନୌ ଚ ଅଭୂତାମ୍
ଅନ୍ୟୌ (ସନ୍ତୌ) ଗଦାବ୍ୟାୟତସମ୍ପ୍ରହାରୌ (ଅଭୂତା) ଭଗ୍ନାୟୁଧୌ (ସନ୍ତୌ) ବାହୁବିମର୍ଦନିଷ୍ଠୌ
(ଅଭୂତାମ୍) ॥

୫୨ । କୌଚିତ୍ ବୀରୌ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟସ୍ତ୍ଵ ସୂତयो: ସାରଥ୍ୟୋ: ଉନ୍ମଥନାତ୍ ନିଧନାତ୍
ତୌ ଏବ ସୂତୌ ରଥିନୌ ଚ ଯୋଦ୍ଧାରୌ ଚ ଅଭୂତା, ତୌ ଏବ ବ୍ୟସ୍ତ୍ରୌ ନିଷ୍ଠାସ୍ତ୍ରୌ ସନ୍ତୌ
ଗଦାବ୍ୟାୟତ: ଦୌର୍ବ: ସମ୍ପ୍ରହାର: ଯୁଦ୍ଧ' ଯयो: ତୌ ଅଭୂତା ତତ: ଭଗ୍ନାୟୁଧୌ
ଭଗ୍ନଗଦୌ ସନ୍ତୌ ବାହୁବିମର୍ଦନେ ନିଷ୍ଠା ନାଶ: ଯयो: ତୌ ଅଭୂତାମ୍ । 'ନିଷ୍ଠା
ନିଷ୍ଠାସ୍ତିନାଶାନ୍ତା' ଇତ୍ୟମର: ॥

୫୨ । କୌଣ ବୀରସ୍ତ୍ରମ୍ପରମ୍ପରମ୍ପର ମାତ୍ରାସି ବିନିଷ୍ଠ ହେଲେ ମିଜେତ୍ରାସି ମାତ୍ରାସି ଓ ସ୍ତ୍ରୀମ୍
କାର୍ଯ୍ୟ କରିନ; ମାତ୍ର ମାତ୍ରର ଅନ୍ଧ ନିଷ୍ଠ ହେଲେ ବହୁକ୍ଷମ ଗମାୟୁକ୍ତ କରିନ; ଶେଷେ ଗମା ଉନ୍ନ
ହେଲେ ମାତ୍ରମ୍ପର ବାହୁବିମର୍ଦନିଷ୍ଠ ହେଲ ।

ପରସ୍ପରେଣ ଶତଯୋ: ପ୍ରହର୍ତ୍ତୀ-

ରୁତ୍କ୍ରାନ୍ତବାୟୁ: ସମକାଳମେବ ।

ଅମର୍ତ୍ତ୍ୟଭାବେଽପି କର୍ଯ୍ୟୋଽସିଦାସୀ-

ଦୈକାକ୍ଷର:ପ୍ରାର୍ଥିତयोବିବାଦ: ॥ ୫୩ ॥

୫୩ ଋ । ପରସ୍ପରେଣ ଶତଯୋ: ସମକାଳମ୍ ଏବ ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତବାୟୁ: କର୍ଯ୍ୟୋଽସିତ୍ ପ୍ରହର୍ତ୍ତୌ:
ଦୈକାକ୍ଷର:ପ୍ରାର୍ଥିତयो: (ସତୌ), ଅମର୍ତ୍ତ୍ୟଭାବେ ଅପି ବିବାଦ: ଆସୀତ୍ ॥

୫୩ । ପରସ୍ପରେଣ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟ ଶତଯୋ: ଶତତନ୍ବୋ: ସମକାଳମ୍ ଏକକାଳ
ଯଥା ତଥା ଉତ୍କ୍ରାନ୍ତବାୟୁ: ଯୁଗପଦୁକ୍ତପ୍ରାଣୟୋ: ଏକା ଏବ ଅକ୍ଷରା: ପ୍ରାର୍ଥିତା
ଯାନ୍ତ୍ୟା ଯତ୍ୟୋ: ଦୈକାକ୍ଷର:ପ୍ରାର୍ଥିତयो: ପ୍ରାର୍ଥିତୈକାକ୍ଷରସୌରିନ୍ୟର୍ଥ: । 'ବାହ୍ନିତାନ୍ତ୍ରା
ଦିଷ୍ଠ' ଇତି ପରମ୍ପାତ: । ଅଥବା, ଏକସ୍ୟାମ୍ ଅକ୍ଷରସି ପ୍ରାର୍ଥିତମ୍ ପ୍ରାର୍ଥନା ଯତ୍ୟୋ:
ଇତି ବିବ୍ରହ: । 'ସ୍ତ୍ରୀୟା ବହୁବ୍ୟକ୍ଷର:' ଇତି ବହୁବାଭିଧାନମ୍ ପ୍ରାଧିକମ୍ ।
କର୍ଯ୍ୟୋଽସିତ୍ ପ୍ରହର୍ତ୍ତୌ: ଯୋଦ୍ଧୟୋ: ଅମର୍ତ୍ତ୍ୟଭାବେ ଅପି ଦେବତ୍ଵେ ଅପି ବିବାଦ: କଳହ:
ଆସୀତ୍ । ଏକାମିଷାଭିଳାଷୋ ହି ମହତ୍ତ୍ଵେରବୌଜମିତି ଭାବ: ॥

६३। कानं वीरवध्नं पत्रम्पत्रेण अस्त्रेण आहतं च युगपत् १५५ इदंश्च अमरवध्नान्तं
कस्मिन्नेव उद्वेगे एकं अस्त्रं गतांती इदंश्च पत्रम्पत्रं विनाम कस्मिन्नेव नागिन ।

व्यूहवभौ तावितरेतरस्माद्भङ्गं जयश्चापतुरव्यवस्थम् ।

पश्चात्पुरोमारुतयोः प्रवृद्धौ पर्यायवृत्त्येव महार्णवोन्मी ॥५४

५४ अः। पश्चात्पुरोमारुतयोः पर्यायवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोन्मी इव, तौ
उभौ व्यूहौ इतरेतरस्मात् व्यवस्थं भङ्गं जयं च आपतुः ॥

५४ । तौ उभौ व्यूहौ सेनासङ्घातौ । 'व्यूहस्तु बलविन्यासः' इत्यमरः
पश्चात् पुरश्च यौ मारुतौ तयोः पर्यायवृत्त्या क्रमवृत्त्या प्रवृद्धौ महार्णवोन्मी
इव इतरेतरस्मात् अन्योन्यस्मात् अव्यवस्थं व्यवस्थारहितम् अनियतं जयं
भङ्गम् पराजयं च आपतुः प्राप्तवन्तौ ।

६४। महार्णवेन उद्वेगं घेयमं पञ्चा ७ पुरोवर्तौ वायुवेगप्रभावे पर्यायक्रमे
उन्नतं च अवनतं इदंते थाके, सेनैरूप मेदे वाह्वरमयो कथनं कानं पक्षे च
कथनं कानं पक्षे पराजय इदंते नागिन ।

परेण भग्नेऽपि बले महौजाः यथावजः प्रत्यरिसैन्यमेव ।

धूमो निवर्त्येत समीरणेन यतरतु कक्षस्तत एव वक्त्रिः ॥५५

५५ अः। बले परेण भग्ने अपि, महौजाः अजः प्रत्यरिसैन्यम् एव ययौ, समी-
रणेन धूमः निवर्त्येत, वक्त्रिः तु यतः कक्षः, तत एव ॥

५५। बले स्वसैन्ये परेण परबलेन भग्ने अपि महौजाः महाबलः
अजः अरिसैन्यं प्रति एव ययौ । तथाहि—समीरणेन वायुना धूमः निव-
र्त्येत कक्षादपसार्येत । वर्त्ततेर्ण्यन्तात् कर्मणि सम्भावनायां लिङ् ।
वक्त्रिस्तु यतः यत्र कक्षः तृणम् 'कक्षौ तु तृणवीरधौ' इत्यमरः । तत एव
तत्रैव प्रवर्त्तते इति शेषः । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥

६६। शत्रुसैन्यं कर्षकं निजसैन्यं पराधुनिकृतं इदंते महौजं अजं ययौ प्रति-
पक्षसैन्यं मयुधौन इदंतेन । समीरणं धूमके अश्वमारितं कस्मिन्नेव पाद्रे वटे, किञ्च
अग्निं किञ्चतेरे ज्ञानास्तुत्रितं इदं ना, उहा उगत्रागिते मन्त्रं थाके ।

रथौ निषङ्गौ कवची धनुष्मान् दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।

निवारयामास महावराहः कल्पजयोदृत्तमिवार्णवाम्भः ॥५६

५६ अः। रथौ निषङ्गौ कवची धनुष्मान् दृप्तः एकवीरः सः, महावराहः कल्प-
जयोदृत्तम् अर्णवाम्भः इव राजन्यकं निवारयामास ॥

५६। रथौ रथादुदः, निषङ्गौ तूणीरवान् । 'तूणीपासङ्गतूणीरनिषङ्गा

इषुधिर्हयोः इत्यमरः । कवचो वर्मधरः, धनुषान् धनुर्धरः दृष्टः दृष्टः एकवीरः असहायशूरः सः अजः, राजन्यकं राजसमूहकम् । 'गोत्रोच्च'— इत्यादिना वज्रप्रत्ययः । महावराहः वराहावतारो विष्णुः, कल्पस्ये कल्पान्तकाले उद्धृतम् उद्धेतम् अर्णवान्धः इव निवारयामास ॥

६७। यैरूप महावराह प्रलयकाले महासागरे उल्लिखित मलिनवेष निवारण करिशाहिलेन, सेहैरूप सेहै तूणीरवन, वस्त्रधारि, धनुर्धर अज दशारोहण पूरक एकाकीहै विपक्षदूपांनगुन्तर आक्रमण निवारण करिशाहिलेन ।

स दक्षिणं तूणमुखेन वामं

व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्ण्य कृष्टा सक्तदस्य योद्धु-

मौर्वीव वाणान् सुषुवे रिपुघ्नान् ॥ ५७

५७ अः । स दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन वामं व्यापारयन् (सन्) अलक्ष्यत, अस्य योद्धुः सक्तत् आकर्ण्य कृष्टा मौर्वी रिपुघ्नान् वाणान् सुषुवे इव ॥

५७। सः अजः, अजौ संग्रामे दक्षिणं हस्तं तूणमुखेन निष्कृष्टवि-
रेण वामम् अतिमुन्दरम् । 'वामं सव्ये प्रतोये च द्रविणे चातिसुन्दरे' इति विश्वः । व्यापारयन् अलक्ष्यत, शरसन्धानादयस्तु दुर्लक्ष्यता इत्यर्थः । सक्तत् आकर्ण्य कृष्टा योद्धुः अस्य अजस्य मौर्वी ज्या, रिपून् ज्ञत्सोति रिपुघ्नाः तान् 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टक्प्रत्ययः । वाणान् सुषुवे इव, इत्युत्प्रेक्षा ॥

६१। युद्धकाले तांशर मार्गणकर तूणीरमुखे सुन्दररूप मलिन वरिशाह् इहाहै लक्षित हहेत, किन्तु तनि वे कथन शरमकान वा शरप्रयोग करितेन तांश काशरउ लक्ष्य हहेत ना । सेहै वीरेश शरामन-क्षा येन एकवारमात्र आकर्ण आकृष्ट हहेता निरखर रिपुनाशकर शरनिकर असव करिते लक्षित ।

स रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैर्व्यक्तोर्ध्वरेखा भ्रुकुटीर्बहद्विः ।

तस्तार गां भस्मनिक्षत्तकण्ठैर्हुङ्कारगर्भैर्द्विषतां शिरोभिः ॥ ५८

५८ अः । सः रोषदष्टाधिकलोहितोष्ठैः व्यक्तोर्ध्वरेखाः भ्रुकुटीः बहद्विः भस्मनिक्षत्तकण्ठैः हुङ्कारगर्भैः द्विषतां शिरोभिः गां तस्तार ॥

५८। सः अजः रोषेण दष्टाः अतएव अधिकलोहिताः योष्ठाः येषां तानि तेः व्यक्ता ऊर्ध्वा रेखा यासां ताः भ्रुकुटीः भ्रूभङ्गान् बहद्विः भस्मनि-
क्षत्ताः वाणविशेषच्छिन्नाः कण्ठाः येषां तेः हुङ्कारगर्भैः सङ्कुटारैः सङ्कुर्वन्नि-
रित्यर्थः । द्विषतां शिरोभिः गां भूमिं तस्तार छादयामास ॥

६८। तांशत्र उन्नाच्छेदं हिमं विच्छिन्नं विपक्षगच्छेत् क्रोधदष्टे लोहितवर्णं उड्गुटं सम्पन्नं सूर्यप्रतिष्ठापितं उर्ध्वप्रस्थानां कूटकुटिलं शक्रमण्डके भूमितनं समाच्छिन्नं इहेन । त्रिभिः एवमेव क्रिप्रश्लेषे तांशप्रदेव मण्डकं छेदनं करिष्ये नागिनेन ये, हिमसूत्रेण हृकारभक्तं उच्छात्रितं दृष्टेन नागिन ।

सर्वैर्बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन् प्रजह्युर्धुधि सर्व एव ॥५६

५६ अः । युधि सर्वे एव भूमिपालाः द्विरदप्रधानैः सर्वैः बलाङ्गैः, कङ्कटभेदिभिः सर्वायुधैः, सर्वप्रयत्नेन च, तस्मिन् प्रजह्युः ।

५७ । द्विरदप्रधानैः गजसुखैः सर्वैः बलाङ्गैः सेनाङ्गैः । 'इत्थश्चरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम्' इत्यमरः । कङ्कटभेदिभिः कवचभेदिभिः । 'उर-
श्चदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सर्वायुधैश्च । वाद्य-
बलमुक्त्वा आन्तरमाह -सर्वप्रयत्नेन च सर्वे एव भूमिपालाः युधि तस्मिन्
अजं प्रजह्युः तं प्रजह्यु रित्यर्थः । सर्वत्र सर्वकारकशक्तिसम्भवात् कर्मणो-
ऽप्यधिकरणविवक्षायां सप्तमी । तदुक्तम्—'अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेक-
कर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात् क्वचित् किञ्चिद् विवक्ष्यते' इति ॥

६९ । भूपालगणं मन्त्राजनेन सर्कप्रयत्ने अक्षेयं प्रति विरमप्रधानं चक्रमण्डलं च
विविधं वर्णाङ्गकं आयुधं सकलं प्रयोगं करिष्ये नागिन ।

सोऽस्त्रव्रजैश्चक्ररथः परेषां ध्वजाग्रमात्रेण बभूव लक्ष्मः ।

नीहारमग्नो दिनपूर्वभागः किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वतेव ॥६०

६० अः । परेषाम् अस्त्रव्रजैः चक्ररथः सः अजः, नीहारमग्नः दिनपूर्वभागः
किञ्चित्प्रकाशेन विवस्वता इव ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्मः बभूव ॥

६० । परेषां द्विषाम् अस्त्रव्रजैः चक्ररथः सः अजः, नीहारैः हिमैः
मग्नः दिनपूर्वभागः प्रातःकालः किञ्चित्प्रकाशेन ईषलक्ष्मणेन विवस्वता
इव, ध्वजाग्रमात्रेण लक्ष्मः बभूव, ध्वजाग्रमात्रेण किञ्चित्प्रकाशेन स्म इत्यर्थः ॥

६० । अक्षेयं रथं शक्रगणं निष्कृष्टं अष्टमण्डलं समाच्छिन्नं उड्गुटं केननं उड्गुटं
शक्रमात्रं प्रेषां पाठेन नागिन । श्रुत्यादेन अन्नमात्रं प्रकाशितं दृष्टेन नीहारनिमग्नं प्रकाशं
मन्त्रेण शान्तिं उड्गुटं त्रिभिः शोभां पाठेन नागिन ।

प्रियंवदात् प्राप्तमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमास्त्रकान्तः प्रस्थापनं स्वप्ननिवृत्तलौल्यः ॥६१

६१ अः । स्वप्ननिवृत्तलौल्यः कुसुमास्त्रकान्तः अधिराजसूनुः असौ कुमारः ।
प्रियंवदात् प्राप्तं प्रस्थापनं गान्धर्वम् अस्त्रं प्रायुङ्क्त ॥

६१ । अधिराजसूनुः महाराजपुत्रः कुसुमास्त्रकान्तः मदनसुन्दरः
स्वप्ननिवृत्तलौल्यः स्वप्नविट्पणः जागरूक इत्यर्थः असौ कुमारः अजः ।
प्रियंवदात् पूर्वोक्तात् गान्धर्वात् प्राप्तं गान्धर्वं गान्धर्वदेवताकम् । 'सास्त्र
द्विगता' इत्यण् । प्रस्थापयतीति प्रस्थापनं निद्रांजनकम् अस्त्रं राजसु
प्रायुङ्क्त प्रयुक्तवान् ॥

७१ । अनसुत्र निरसुत्र आंगरूक कमनीयकलेवर अधिराजकुमार अज, अत्रः वन
गच्छन् ईदृशे आशु मेहे निद्रांशोधनं गच्छन् अत्र नृपतिगणैव अति अशोभं करिणेन ।

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्थौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ ६२

६२ अः । ततः धनुष्कर्षणमूढहस्तम् एकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालं ध्वजस्तम्भनिषण्ण-
देहं नरदेवसैन्यं निद्राविधेयं (सत्) तस्थौ ।

६२ । ततः धनुष्कर्षणे चापकर्षणे मूढहस्तम् अव्यापृतहस्तम् एक-
स्मिन् अंसे पर्यस्तं स्रस्तं शिरस्त्राणां शीर्षणानां जलं समूहः यस्य तत्
ध्वजस्तम्भेषु निषण्णः अवष्टब्धः देहा यस्य तत् नरदेवानां राज्ञां सेना एव
सैन्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे अजप्रत्ययः । निद्राविधेयं निद्रा-
प्रतन्त्रं तस्थौ ॥

७२ । तथेन मेहे अत्र अभावे मेहेन तुषालगण निद्राय अन्विष्ट इहेन, ईशापत्र
करनिकत्र आत्र अत्राग्न आकर्षणे सगर्भ इहेनो एव२ शिरस्त्राणसमूहं यकपेन पठित
इहेन । तांशत्रा अकच्छु अनलवन करिषा निद्रा गाहेते नागिन ।

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ठे निवेश्य दधौ जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकवीरः पिवन् यशो मूर्त्तमिवावभासे ॥ ६३

६३ अः । ततः कुमारः, प्रियोपात्तरसे अधरोष्ठे जलजं निवेश्य दधौ, तेन एक-
वीरः (सः कुमारः) स्वहस्तार्जितं मूर्त्तं यशः पिवन् इव आवभासे ॥

६३ । ततः कुमारः अजः, प्रियया इन्दुमत्या उपात्तरसे आस्त्रादित-
माधुर्ये अतिस्नाध्ये इति भावः । अधरोष्ठे जलजं शङ्खं निवेश्य । जलजं
शङ्खपद्मयोः इति विश्वः । दधौ मुखमारुतेन पूरयामास, तेनौष्ठनिविष्टेन
शङ्खेन एकवीरः सः, स्वहस्तार्जितं मूर्त्तं मूर्त्तिमत् यशः पिवन् इव
आवभासे, यशसः शुभ्रत्वादिति भावः ॥

৬৩। অনন্তর রাজকুমার অজ প্রিয়পীতবসন বৌর অধরাঠে শয্যা রাখিয়া মুখ-
মাকড়তে পূরিত করিতে লাগিলেন ; তখন বোধ হইল যেন, অবিভোর বৌর বহুভাষিত
মুষ্টিময় বণ পান করিতেছেন ।

শঙ্কস্বনাভিজ্ঞতয়া নিবৃত্তা-

স্নং সন্নশনুং দদৃশু: স্বযোধা: ।

নিমীলিতানামিব পঙ্কজানাং

মধ্যে স্ফুরন্তং প্রতিমাশশাঙ্কম্ ॥ ৬৪

৬৪ অ: । স্বযোধা: শঙ্কস্বনাভিজ্ঞতয়া নিবৃত্তা: (সন্ন:) নিমীলিতানাং পঙ্কজানাং মধ্যে স্ন রনং
প্রতিমাশশাঙ্কম্ ইব, সন্নশনুং তং দদৃশু: ।

৬৪। শঙ্কস্বনস্য অজশঙ্কধ্বনে: অভিজ্ঞতয়া প্রত্যভিজ্ঞাতত্বাৎ নিবৃত্তা:
প্রাক্ পলায়্য সম্প্রতি প্রত্যাগতা: স্বযোধা: আত্মনো ভট্টা: সন্নশনুং নিদ্রাণ-
শনুং তম্ অজং, নিমীলিতানাং মুকুলিতানাং পঙ্কজানাং মধ্যে স্ফুরন্তং, প্রতিমা
চাসৌ শশাঙ্কশ্চ তং প্রতিমাশশাঙ্কং প্রতিবিম্বচন্দ্রম্ ইব, দদৃশু: ॥

৬৪। তাঁহার সেনাগণ স্বরপরিচয়ে তাঁহারই শঙ্কস্বনি হইতেছে বুঝিতে পারিয়া
তথায় প্রত্যাগমনপূর্বক দেখিল ;—যুবরাজ অজ নিদ্রিত শঙ্কগগনমধ্যে মুকুলিত কমলদল
মধ্যগত বান্ধিপ্রতিবিম্বিত শশাঙ্কের আশ্রমশোভা পাইতেছেন ।

সশোণিতৈস্তেন শিলীমুখাগ্রৈর্নিক্ষেপিতা: কেতুশ্চ পার্শ্ববানাম্ ।

যযৌ হৃতং সম্প্রতি রাঘবেণ ন জীবিতং ব: ক্লপয়েতি বর্ণা: ॥ ৬৫

৬৫ অ: । ‘সম্প্রতি রাঘবেণ ব: যযৌ: হৃতম্ ক্লপয়া জীবিতং ন হৃতম্’—ইতি বর্ণা: ; তেন স-
শোণিতৈ: শিলীমুখাগ্রৈ: পার্শ্ববানাং কেতুশ্চ নিক্ষেপিতা: ॥

৬৫। সম্প্রতি রাঘবেণ রঘুপুত্রেণ পূর্বং রঘুনা ইতি ভাব: । হে রাজান: !
ব: যুষ্মাকং যশ: হৃতং, জীবিতং তু ক্লপয়া ন হৃতং, ন ত্বশক্ত্যা ইতি ভাব: ।
ইত্যেবং রূপা বর্ণা: এতদর্থপ্রতিপাদকং বাধ্যমিত্যর্থ: । সশোণিতৈ: শোণিত-
দিগ্ধৈ: শিলীমুখাগ্রৈ: বাণাগ্রৈ: সাধনৈ: তেন অজেন প্রযোজককর্তা পার্শ্ববানাং
রাজাং কেতুশ্চ ধ্বজস্তম্ভেষু নিক্ষেপিতা: প্রযোজ্যৈরন্যৈর্নিবেশিতা: লেখিতা
ইত্যর্থ: । ক্ষিপতেপর্যন্তাত্ম কর্ম্মণি ক্ত: ॥

৬৫। অত:পর তিনি শোণিতলিখিত শরাস্ত্রদ্বারা নৃপতিগণের কেতুতে “হে ভূপাল-
গণ! রঘুতনয় ভোমাদিগের যশোরাশি অপহরণ করিলেন, কিন্তু রঘাপ্রবণ হইয়া
জীবননাশ করিলেন না” এই বর্ণ করেকটী সন্নিবেশিত করিলেন ।

स चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ।

ललाटबद्धश्रमवारिविन्दुर्भीतां प्रियामेत्य वचो बभाषे ॥६६॥

६६ अ. । चापकोटीनिहितैकबाहुः शिरस्त्रनिष्कर्षणभिन्नमौलिः ललाटबद्धश्रमवारिविन्दुः सः भीतां प्रियाम् एतत् वचः बभाषे ॥

६६ । चापकोट्यां निहितः एकबाहुर्येन सः शिरस्त्रस्य निष्कर्षणेन अप-
नयनेन भिन्नमौलिः श्रथकेशबन्धः । 'चूडा किरीट' केशाश्च संयता मौलय-
स्त्रयः' इत्यमरः । ललाटे बद्धाः श्रमवारिविन्दवः यस्य सः अजः, भीतां
प्रियाम् इन्दुमतीम् एतत् आसाद्य वचः बभाषे ॥

७७ । युद्धप्रसंगे उद्दिष्टं ललाटेऽप्येव कहेऽतः शिरसि निगलित इहेऽतः नागिन, एवम्
निगलितं अपनोक्त इहोवाच केशवकन निधिन इहेऽतः गेन । अनन्तरं त्विनि निगलितं डीर
हेन्नुवडी-मन्निधानेन गमनं करिष्ये काशूटेकर कोटिऽप्येव एकस्मिन् इष्टगन्तव्यगन्तव्यक
वर्गिते नागिनेन ।

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भिं पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥६७॥

६७ अ. । वैदर्भिं ! इतः अर्भकहार्यशस्त्रान् परान् पश्यः मया अनुमता अस्मि, एभिः एवंविधेन
आहवचेष्टितेन, मम हस्तगता त्वं प्रार्थ्यसे ॥

६७ । हे वैदर्भि ! इन्दुमति ! इतः इदानीम् अर्भकहार्यशस्त्रान् बालका-
पहार्यायुधान् परान् शनून् पश्य, मया अनुमता अस्मि, द्रष्टुमिति शेषः ।
एभिः नृपैः एवंविधेन निद्रारूपेण आहवचेष्टितेन रणकर्मणा मम हस्तगता
हस्तगतवत् दुर्गहा इत्यर्थः, त्वं प्रार्थ्यसे अपजिहीर्ष्यसे इत्यर्थः । एवंविधे-
नेत्यत्र स्वहस्तनिर्देशेन सोपहासमुवाचेति द्रष्टव्यम् ॥

७८ । ए विपर्द्धराजननिनि । आभि अश्रुमतिं करिष्ये, — त्वमि एहे त्रिगुणनेत्र
एति नेत्रगतं कर, एकस्मिन् देशनिःगत्र निगते इहेऽतः एकास्मिन् वागटेकं काङ्क्षि
गहेऽतः गारे । आत्र किना हेहात्राहे एहेकणं ममरकोननेन आत्रात्र इष्ट इहेऽतः तेषां
नात्र करिष्ये अश्रुत् इहेहाङ्गि ।

तस्याः प्रतिद्वन्द्विभवाद्विषादात् सद्यो विमुक्तं मुखमावभासे

निःश्वासबाष्पापगमात् प्रपन्नः प्रसादमात्मीयभिवात्मदर्शः ॥६८॥

६८ अ. । प्रतिद्वन्द्विभवात् विषादात् सद्यः विमुक्तं तस्याः मुखम्, निःश्वासबाष्पापगमात् आत्मीयं
प्रसादं प्रपन्नः आत्मदर्शः इव, आवभासे ॥

६८ । प्रतिद्वन्द्विभवात् रिपुत्थात् विषादात् दैन्यात् सद्यः विमुक्तं

तस्याः मुखं निःश्वासस्य यः वाण्यः उष्मा । 'वाण्यो नेत्रजलोष्मणोः' इति विश्वः । तस्य अपगमात् हेतोः आत्मीयं प्रसादं नैर्मल्यं प्रपन्नः प्राप्तः आत्मा स्वरूपं दृश्यते अनेनेति आत्मदर्शः दर्पणः इव, आवभासे ॥

७८ । निष्प्राप्तवान् अनगत इहेन दर्पणे वक्त्रेण चोत्र निर्वर्णता अतिनक्ति इव, विनक्तौष्ठिनित विषादमूक इहेन। ईन्मूठोत्र मूषकमगठ उक्त्रण निर्वर्णताव शक्ति कर्त्रेण ।

दृष्टापि सा क्रीविजिता न साक्षाद्-

वाग्भिः सखीनां प्रियमभ्यनन्दत् ।

स्थली नवाम्भःपृषताभिदृष्टा

मयूरकैकाभिरिवाभवन्दम् ॥६६

६६ प. । सा इन्दुमती दृष्टा अत्रि क्रीविजिता (सती) साक्षात् न, (किन्तु) नवाम्भःपृषताभिदृष्टा स्थली मयूरकैकाभिः अभ्यनन्दम् इव, सखीनां वाग्भिः प्रियम् अभ्यनन्दत् ॥

६६ । सा इन्दुमती दृष्टा अपि पत्युः पौरुषेण प्रमुदिता अपि हिया विजिता यतः अतः प्रियम् अजम् साक्षात् स्वयं न अभ्यनन्दत् न प्रशशंस, किन्तु नवैः अम्मःपृषतैः पयोविन्दुभिः अभिवृष्टा अभिविक्ता स्थली अकृत्रिमा भूमिः । 'जनपदकुण्डगोणस्थल' इत्यादिना अकृत्रिमार्थे ङीप् । 'अम्रवृन्द' मेघसङ्घं मयूरकैकाभिः इव, सखीनां वाग्भिः अभ्यनन्दत् ॥

७९ । उक्त्रकाले ईन्मूठो अतिम्वर इर्वर्णकता इहेन उक्त्रकालगतः द्विर्गठम अवक्त्रे अतिनक्ति करिठ मयर्था इहेनेन न । नव मनिगविन् शक्ति अतिविक्त वनहनी वेमन मयूत्रेण केकारत्रे मेघममूठेक अतिनक्ति कट, त्रिनि उक्त्रण मयूत्रेण मूष शक्ति अतिनक्ति करिनेन ।

द्वृति शिरसि स वामं पादमाधाय राज्ञा-

मुद्वहद्वदनवद्यां तामवद्यादपेतः ।

रथतुरगरजोभिस्तस्य रुक्मालकाप्रा

समरविजयलक्ष्मीः सैव मूर्त्ता बभूव ॥७०

७० प. । अवद्यात् अपेतः स इति राज्ञा शिरसि वामं पादम् आधाय, अनवद्यां ताम् उद्वहन् रथतुरगरजोभिः रुक्मालकाप्रा सा एव तस्य मूर्त्ता समरविजयलक्ष्मीः बभूव ॥

७० । न उद्यते न उच्यते इति अवद्यः गह्यम् । 'अवद्यपण्य'— इत्यादिना निपातः । 'कुपूयकुत्सितावद्यल्लेखगर्हाणकाः समाः' इत्यमरः । तस्मात्

अपेतः निर्दोष इत्यर्थः । स अजः, इति राज्ञां शिरसि वामं पादम् आधाय, अनवद्याम् अदोषाम् ताम् इन्दुमतीम् उद्वहत् उपानयत्, आत्मसाधकार इत्यर्थः । अयमर्थः 'तमुद्वहन्तं पथि भोजकन्याम्' इत्यत्र न श्लिष्टः । तस्य भजस्य रथतुरगाणां रजोभिः रूक्षाणि पक्षाणि अलकाग्राणि यस्याः सा, इन्दुमती एव मूर्त्ता मूर्त्तिमती समरविजयलक्ष्मीः बभूव । एतल्लभादन्यः को विजयलक्ष्मीलाभ इत्यर्थः ॥

१० । एहेन्द्रग अनिम्ननोत्र वृषवाज अज राजादिगेत्र मन्त्रके वामपद अर्पण करिषा अनिम्ननोत्र हेम्भुमठोके रथे गहेश गमन करिषेण रथेन अथकूरोत्थित शूलिगटेन वारा हेम्भुमठोत्र अलकजाल क्रूर हहेश गेन ; उरुकारेण त्रिनिहे येन अजेन मूर्त्तिमती विजय लक्ष्मी हहेगेन ।

प्रथमपरिगतार्थस्तं रघुः सन्निवृत्तं

विजयिनमभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गीत्सुकोऽभू-

न्न हि सति कुलधुर्य्ये सूर्य्यवंश्या गृहाय ॥७१

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ॥

७१ अः । प्रथमपरिगतार्थः रघुः, सन्निवृत्तं विजयिनं श्लाघ्यजायासमेतं तम् अभिनन्द्य, तदुपहित कुटुम्बः (सन्) शान्तिमार्गीत्सुकः अभूत्, हि कुलधुर्य्ये सति, सूर्य्यवंश्या गृहाय न ।

७१ । प्रथमम् अजगमनात् प्राक् एव परिगतः ज्ञातः अर्थः विवाह-विजयरूपः येन सः प्रथमपरिगतार्थः रघुः, विजयिनं विजययुक्तं श्लाघ्य-जायासमेतं सन्निवृत्तं प्रत्यागतं तम् अजम् अभिनन्द्य तस्मिन् अजे उपहित-कुटुम्बः सन्, 'सुतविन्यस्तपत्नीकः' इति याज्ञवल्क्यस्मरणादिति भावः । शान्तिमार्गं मोक्षमार्गं उत्सुकः अभूत् । तथाहि—कुलधुर्य्ये कुलधुरन्धरे सति सूर्य्यवंश्याः गृहाय गृहस्थाश्रमाय न भवन्ति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनीसमा-

ख्यया व्याख्यया समेतौ महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे महा-

काव्ये अजपाणिग्रहणो नाम सप्तमः सर्गः ॥७

११ । ए गिरे मशाराज वषु, अजेन अजगात् ७ विवाहवृडात् पूर्य्यहे अवगत हहेशहिरण ; एकणे ठाहाके विजयो ७ ज्ञाथनोत्रा काशारा महित आगिरेट मेवित्रा ठाहाके अठिनमन करिगेन एवः गटे निज ठायायार रक्कणठार वषुव उगेन छट करिषा मूर्त्तिगथेन गथिक हहेगेन । येहेत्तू पूव कूणठारवहने नमर्थ हहेगेन वृषा-वमोत्तेत्रा गृहशालेन अवधान करेन ना ।

अष्टमः सर्गः ।

अथ तस्य विवाहकौतुकं ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ।

वसुधामपि हस्तगामिनीमकरोदिन्दुमतोमिवापराम् ॥१

१ अः । अथ पार्थिवः ललितं विवाहकौतुकं विभ्रत एव तस्य अपराम् इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् ॥

हेरम्बमवलम्बेऽहं यस्मिन् पातालकेलिषु ।

दन्ते नोदस्यति क्षौणीं विश्राम्यन्ति फणीश्वराः ॥

१ । अथ पार्थिवः रघुः, ललितं सुभगं विवाहकौतुकं विवाहमङ्गलं विवाहहस्तसूत्रं वा विभ्रत एव धारयत एव । 'कौतुकं मङ्गले हर्षे हस्त-सूत्रं कुतूहले' इति शाश्वतः । तस्य अजस्य अपराम् इन्दुमतीम् इव वसुधाम् अपि हस्तगामिनीम् अकरोत् । अस्मिन् सर्गे वियोगिनी वृत्तम् ।

१ । अनन्तरं रघुः, विवाहसूत्रधारो श्रीमन्महादेवः कत्रे विद्योः हेमचन्द्रोः कत्रे अवनौकः ७ ८ नान् कविनेन ।

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगदृष्ट्या ॥२

२ अः । नृपसूनवः यत् दुरितैः अपि आत्मसात् कर्तुं प्रयतन्ते हि, अजः उपस्थितं तत् 'पितुराज्ञा' इति अवधीत् भोगदृष्ट्या (तु) न ॥

२ । नृपसूनवः राजपुत्राः, यत् राज्यं दुरितैः अपि विषप्रयोगादि-निषिद्धोपायैः अपि आत्मसात् स्वाधीनम् । 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । कर्तुं प्रयतन्ते हि प्रवर्तन्ते एव इत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे । हि हेताव-धारणे' इत्यमरः । उपस्थितं प्राप्तं तत् राज्यम् अजः, पितुराज्ञेति हेतोः अग्रहीत् स्वीचकार, भोगदृष्ट्या तु न अग्रहीत् ॥

२ । अज्ञातं नृपतनयस्य विविध इकार्याकाराः ७ वे राज्ञा अज्ञानां कत्रिणं गच्छे हन, युवराज अजः भोगदृष्ट्या वनीड्ड न इहेन पिताम आदिनगोरवहे मेहे राज्ञा अतिग्रह करिनेन ।

अनुभूय वशिष्ठसम्भृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।

विशदोच्छसितेन मेदिनी कथयामास कृतार्थतामिव ॥ ३

३ अः । मेदिनी वशिष्ठसम्भृतैः सलिलैः तेन सह अभिषेचनम् अनुभूय विशदोच्छसितेन कृतार्थ-
ताम् कथयामास इव ॥

३ । मेदिनी भूमिः महिषी च ध्वन्यते । वशिष्ठेन सम्भृतैः समन्तं प्रक्षिप्तैः सलिलैः तेन अजेन सह अभिषेचनम् अनुभूय विशदोच्छसितेन स्फुटमुद्वृहनेन आनन्दनिर्मलोच्छसितेन चेति ध्वन्यते, कृतार्थतां गुणवद्भूतलाभकृतं साफल्यं कथयामास इव । न चैतावता पूर्वेषामपकर्षः, प्रमंसापरत्वात् 'सर्वत्र जयमन्विच्छेत् पुत्रादिच्छेत् पराजयम्, इत्यङ्गीकृतत्वाच्च ॥

३ । मेदिनी, महिषी वनिष्ठेन सह अजेन सह अत्र न हि तत्र त्रिषु इहेन सम्भृते उच्छसितेन वाता यन गुणवान् उद्वृगात् आनन्द आनन्द कृतार्थता अकारण कारणेन ।

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाथर्वविदा कृतक्रियः ।

पवनान्समागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्वतेजसा ॥ ४

४ अः । स अथर्वविदा गुरुणा कृतक्रियः (सन्) परैः दुरासदः बभूव पवनान्समागमो सहितं यन् ब्रह्म अयम् पवनान्समागमः हि ॥

४ । अथर्वविदा अथर्ववेदाभिज्ञेन गुरुणा वशिष्ठेन कृतक्रियः अथर्वोक्तविधिना कृतभिषेकसंस्कार इत्यर्थः । सः अजः परैः शत्रुभिः दुरासदः दुर्द्धर्षः बभूव । तथाहि, अस्वतेजसा क्षत्स्वतेजसा सहितं युक्तं यत् ब्रह्म ब्रह्मतेजः अयं पवनान्समागमः हि, तत्कल्प इत्यर्थः । पवनान्नीत्यत्र पूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्वात् 'द्वन्द्वेति' इति नाग्निशब्दस्य पूर्वनिपातः । तथाच काशिकायां—'अयमेकस्तु लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्' इति । क्षात्स्वैवायं दुर्द्धर्षः, किमयं पुनर्वशिष्ठमन्त्रप्रभावे सति इत्यर्थः । अत्र मनुः—'नाक्षत्स्वं ब्रह्म भवति क्षत्स्वं नाब्रह्म वर्द्धते । ब्रह्मक्षत्स्वं तु संयुक्ते इहामुक्तं च वर्द्धते ।' इति ॥

४ । अथर्वविदा गुरुणा वनिष्ठे कर्तुं यथाविधि अतिशय कारी गम्भीर इहेन युवराज अज विपक्षणेन दुर्द्धर्ष इहेन उठिगेन ; केनन। कश्चिन्नतलेन सहितं ब्रह्म-
तेज विनिष्ठ इहेन अत्र न हि तत्र वायुव मन्त्राग्रेन अत्र ताश। गोत्वेन असहनीय इहेन शाटक ।

रघुमेव निवृत्तयौवनं तममन्यन्त नवैश्वरं प्रजाः ।

स हि तस्मै न केवलां श्रियं प्रतिपेदे सकलान् गुणानपि ॥ ५

५ अः । प्रजाः नवेश्वरं तम् निवृत्तयौवनम् रघुमेव चमन्वन, हि सः तस्य वैश्वान् श्रियं न प्रतिपेदे (किन्तु) सकलान् गुणान् अपि ॥

५ । प्रजाः नवेश्वरं तम् अजम्, निवृत्तयौवनं प्रत्यावृत्तयौवनं रघुम् अमन्यन्त, न किञ्चिद्भेदकमस्तीत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् सः अजः, तस्य रघोः, केवलाम् एकां श्रियं न प्रतिपेदे किन्तु सकलान् गुणान् शौर्य-
दाक्षिण्यादीन् अपि प्रतिपेदे अतस्तद्गुणयोगात् तद्बुद्धिर्युक्तेत्यर्थः ॥

६ । अजाग्रत नवीन राजाटक येन अजाग्रतयौवनं तस्य वनिशहे विवर्तनं कर्तिते नागिनः ; वस्तुतः केवलं राजा नरह, अत्र यावत्तौ गैरतृकगणैश्च अधिकारी इहेराहितेन ।

अधिकं शुशुभे शुभंयुना हितयेन द्वयमेव सङ्गतम् ।

पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवञ्च यौवनम् ॥६॥

६ अः । द्वयम् एव शुभंयुना हितयेन सङ्गतम् (सत्) अधिकं युशुभे, पैतृकम् मृद्धम् अजेन, अस्य नवं यौवनम् विनयेन च ॥

६ । द्वयम् एव शुभंयुना शुभवता । 'शुभंयुस्तु शुभान्वितः' इत्यमरः । 'अहंशुभयोयु' इति युस्प्रत्ययः । द्वितयेन सङ्गतं युतं सत् अधिकं शुशुभे । किं केनेत्याह—पदमिति । पैतृकं पितुरागतम् । 'ऋतृष्टज' इति ठञ्प्रत्ययः । ऋद्धं समृद्धं पदं राज्यम् अजेन अस्य अजस्य नवं यौवनं विनयेन इन्द्रियजयेन च ॥

७ । उत्तरकाले मृद्धमजस्य गैरतृक गण कलागतावन आ.जः मरिच एव उत्तरकाले कतिनव यौवन विनयेन मरिच पत्रमस्य मरिच इहेरा अधिकतर शोभायः करिण ।

सद्यं बुभुजे महाभुजः सहसाद्वेगमियं व्रजेदिति ।

अचिरोपनतां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां बधूमिव ॥७॥

७ अः । महाभुजः स अचिरोपनताम् मेदिनीम् नवपाणिग्रहणां बधूमिव सहसा इयम् अवेगम् व्रजेत् इति सद्यम् बुभुजे ॥

७ । महाभुजः सः अजः, अचिरोपनतां नवोपगतां मेदिनीं भुवं नवं पाणिग्रहणं विवाहः यस्याः ताम् नवोदां बधूम् इव, सहसा बलात्कारेण जेत । 'सहो बलं सहामार्गः' इत्यमरः । इयं मेदिनी बधू वा उद्वेगं भयम् व्रजेत् इति हेतोः सद्यं सकृपं बुभुजे भुक्वान् । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् ॥

८ । अचिरादां मेदिनीं वन अकालं करिण प.रह मरिच उत्तरकाले इव, एकत्र महाभुज अज नवपाणि बधू आत्र उत्तरकाले मरिचमरिच भाग करिण नागिन ।

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।

उद्धेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य विमानना क्वचित् ॥८

८ अः । प्रकृतिषु सर्वः 'अहम् एव महीपतेः मतः' इति अचिन्तयत्, उद्धेः निम्नगाशतेषु इव यस्य क्वचित् अपि विमानना न अभवत् ॥

८ । प्रकृतिषु प्रजासु मध्ये सर्वः जनः । अथवा प्रकृतिष्वित्यस्याहमित्य-
नेनान्वयः, व्यवधानन्तु सहायम् । सर्वोऽपि जनः प्रकृतिषु अहमेव महीपतेः
मतः महीपतिना मन्यमानः । 'मतिबुद्धिपूर्जार्येभ्यश्च' इति वर्त्तमाने कः,
'कस्य च वर्त्तमाने' इति षष्ठो । इति अचिन्तयत् अमन्यत । उद्धेः
निम्नगाशतेषु इव, अस्य नृपस्य कर्तुः कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्त्तरि
षष्ठो । क्वचित् अपि जनविषये विमानना अवगणना तिरस्कारः न अभवत्
यतो न कश्चिदवमन्यते अतः सर्वोऽप्यहमेवास्य मत इत्यमन्यत इत्यर्थः ।

८ । नत नत ननो गिन्ना गिन्ना इहेगेल जागन्न येयन काशन्न एति
कपाट अवज्जा अन्नर्जन करे नो, उज्जा अज्जा कोन अज्जा अवमानना करितेन ना ;
एज्जा "आगिरे मन्नाराजेन अन्नपाय" अकृदिगृह्यमत्था मकणरे हेह मने करित ।

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥९

९ अः । सः भूयसा खरः नः (भूयसा) मृदुः च न, पुरस्कृतमध्यमक्रमः (सन्) पवमानः
पृथिवीरुहानिव नृपान् अनुद्धरन् नमयामास ॥

९ । सः नृपः, भूयसा बाहुल्येन खरः तीक्ष्णः न भूयसा मृदुः अति-
मृदुः अपि न, किन्तु पुरस्कृतमध्यमक्रमः सन्, मध्यमपरिपाटीमवलम्ब्य
इत्यर्थः । पवमानः वायुः पृथिवीरुहान् तरुन् इव नृपान् अनुद्धरन् अनुत्पा-
टयन् एव नमयामास । अत्र कामन्दकः - 'मृदुश्चैवमन्येत तीक्ष्णादुद्धिजते
जनः । तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां स च सम्मतः ।' इति ॥

९ । तीक्ष्ण शब्दाव जातिन्नर उग्र वा निताड मृह हिन ना, तिमि एतद्दृष्टेन्नर
महाभाग अवलम्बन करिग्राहिणेन ; नातिशयन नादिमृह पवन येयन पावन-रज
उग्र लित ना करिग्राहे अवलम्बित करे, तिमि उज्जा नृपगणके वत्त आनयन
करिग्राहिणेन ।

अथ बौद्ध रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।

विषयेषु, विनाशधर्मसु त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥१०

१० अः । अथ रघुः आत्मजम् आत्मवत्या प्रकृतिषु प्रतिष्ठितम् वीर्यं विनाशयन्तु निदिधक्षेत्
अपि विमर्शेषु निरुपृष्टः अभवत् ॥

१०। अथ रघुः आत्मजं पुत्रम् आत्मवत्तया निर्विकारमनस्कतया
इत्यर्थः। 'उदयादिष्वविकृतिर्भनसः सत्त्वमुच्यते। आत्मवान् सत्त्ववानुक्तः'
इत्युत्पलमालायाम्। प्रकृतिषु भमात्यादिषु प्रतिष्ठितं रुद्रमूलं वीक्ष्य
आत्मा विनाशः धर्मा येषां तेषु विनाशधर्मासु अनित्येष्वित्यर्थः। 'धर्माद-
निच् केवलात्' इत्यनिच्प्रत्ययः समासान्तः। त्रिदिवस्थेषु स्वर्गस्थेषु अपि
विषयेषु शब्दादिषु निःसृष्टः निर्गतच्छः अभवत् ॥

১০। রাজা রঘু আশ্রয় অজকে নির্বিকার চিত্তবাসনতঃ প্রজাবর্গের অনুরাগভাজন দেখিয়া বিনাশধর্মশীল স্বর্গের বিষয়েও নিঃস্পৃহ হইলেন।

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलोपवंशजाः ।
पदवीं तरुवलकवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ ११

११ चः । द्वितीयवंशजाः परिणामि गुणवत्सुतरोपितश्रियः प्रयताः (च) (सनः) तद्वत्त्व-
वाससां संयमिनाम् पदवोम् प्रपेदिरे हि ॥

११। कुलधर्मस्वायमेवेत्याह—गुणवदिति । दिलोपर्वशजाः परिणामि
 बार्हणे गुणवत्सुतेषु रोपितत्रियः स्थापितलक्ष्मीकाः प्रयताश्च सन्तः तद्-
 बल्लानि एव वासांसि येषां तेषां संयमिनां यतोनां पदवीं प्रपेदिरे यस्मात्
 तस्मादस्मापोदमुचितमित्यर्थः ॥

১১। দিলীপবংশীয় রাজগণ শেষ জীবনে গুণবান তনয়ের উপর সমস্ত সম্পদ হস্তান্তর করিয়া সংযতচিত্তে উদ্ধবকল্যাণা সংস্থায় মূনিবিশিষ্টের পদবী অমর্যন করিয়া থাকেন।

तमरत्नसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ १२

१९ अ.। अरथासमायुक्तोऽखं पितरं तं सुतः वेष्टनबोभिना शिरसा पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः
अपरित्याज्यं यथाचत ॥

१२। अरण्यासमाश्रयोन्मुखं वनवासोद्युक्तं पितरं तं रघुं, सुतः
अजः, वैष्टनशोभिना उष्णीषमनोहरेण शिरसा पादयोः प्रणिपत्य आत्मनः
अपरित्यागम् अयाचत, मां परित्यज्य न गन्तव्यमिति प्रार्थितवानित्यर्थः ॥

১২। পিতাকে বনগমনে উদ্বিগ্ন দেখিয়া অঙ্গ উকীষশোভিত নৃত্যকথারা তাঁহার চরণে অশিপাতপূর্বক কহিলেন,—“পিতঃ। আপনি আমাকে পরিচাণ করিয়া গমন করিবেন না।”

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत् कृतवानौष्णितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ १३

१३ । आत्मजप्रियः रघुः अश्रुमुखस्य अजस्य तत् ईक्षितं कृतवान् तु सर्पः त्वचमिव, व्यप-
वर्जिताम् श्रियम् पुनः न प्रतिपेदे ॥

१३ । आत्मजप्रियः पुत्रवत्सलः रघुः, अश्रूणि मुखे यस्य तस्य अश्रु-
मुखस्य अजस्य तत् अपरित्यागरूपम् ईक्षितम् अभिलषितं कृतवान्, किन्तु
सर्पः त्वचम् इव, व्यपवर्जितां त्यक्तां श्रियं पुनः न प्रतिपेदे न प्राप ॥

१० । पूज्यवत्सल इव वान्प्रोक्तलोचन आत्मज अक्षेत्र आर्चनार्थं मण्डप इत्येतेन वटे, किञ्च डूज्य
वत्सलं पत्रिञ्चलं निर्दोषं पूजार्थं ग्रहणं करोति न, तस्मिन् उक्तं पत्रिञ्चलं त्राक्याणं अक्षेत्रं ग्रहणं
करोति न ।

स किलाश्रममन्थमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्वहिः ।

समुपास्यत पुत्त्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ १४

१४ अः । सः अन्यम् आश्रमम् आश्रितः पुराद्वहिः आवसथे निवसन् अविकृतेन्द्रियः (सन्)
स्नुषया इव पुत्त्रभोग्यया श्रिया समुपास्यत किल ॥

१४ । सः रघुः, किल अन्यम् आश्रमं प्रव्रज्याम् आश्रितः पुरात्
नगरात् वहिः आश्रमस्थे स्थाने निवसन्, अविकृतेन्द्रियः जितेन्द्रियः सन्
इत्यर्थः । अतएव स्नुषया इव बध्वा इव, पुत्त्रभोग्यया न तु स्वभोग्यया
श्रिया समुपास्यत श्रुश्रूषितः । जितेन्द्रियस्य तस्य स्नुषयेव श्रियापि पुष्प-
फलोदकाक्षरणादिश्रुश्रूषाव्यतिरेकेण न किञ्चिदपेक्षितमासीदित्यर्थः । अत्र
यद्यपि 'ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति' इति श्रुतेः 'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः
प्रव्रजेद् गृह्णात्' इति मनुस्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लङ्घ-
धारणम् । बाहुजातो रुजातानामयं धर्मो न विद्यते' इति निषेधाच्च
ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या, न क्षत्रियादेरित्याहुः, तथापि यदहरेव विरजेत्
'तदहरेव प्रव्रजेत् इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् 'त्रयाणां वर्णानां वेद-
मधीत्य चत्वार आश्रमाः' इति सूत्रकारवचनात् 'ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि
वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृह्णात्' इति स्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्ग-
धारणम् । बाहुजातो रुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते ॥' इति निषेधस्य
त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद्ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्
त्रैवर्णिकाधिकारं प्रतिपेदिरे । तथा सति 'स किलाश्रममन्थमाश्रितः'
इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीतः । अन्यथा

वानप्रस्थाश्चमतया व्याख्याते 'विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः साधु-
मनग्निमग्निचित्' इति वक्ष्यमाणेनानग्निस्तंस्कारेण विरोधः स्यात् अग्नि-
स्तंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् इत्यलं प्रासङ्गिकेन ॥

১৪। অনন্তর জিভেত্রির রথু প্রত্যাগ্রহণপূর্বক প্রাণের বহির্ভাগে, একস্থানে অবস্থান করিতে লাগিলেন, তৎকালে পুত্রভোগ্য। রামলক্ষ্মী পুত্রবধুর স্থায়ী তাঁহার সেবা করিতে লাগিলেন।

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।

नभसा निभृतेन्दुना तुलामुद्रितार्केण समारोह तत् ॥ १५

१५ अः । प्रशमयितपूर्वपात्रिवम् अभ्युद्यतनूतनेश्वरम् तत् कुलं निश्चतेन्दुना उदिताकेषु गमसा
तन्नाम् समारोह ॥

१५। प्रश्ने स्थितः पूर्वपार्थिवः रघुर्यस्य तत् अभ्युद्यतः अभ्युदितः
नूतनेश्वरः अजः यस्य तत् प्रसिद्धं कुलम्, निभृतेन्दुना अस्तमयासन्नचन्द्रेण
उदितार्केण प्रकटितसूर्येण नभसा तुलां सादृश्यम् आरुरोह प्राप। न च
तुलामित्यत्र 'तुल्यार्थः' इत्यादिना प्रतिषेधस्तृतीयायाः, तस्य सदृशवाचि-
तुलाशब्दविषयत्वात् 'क्षणस्य तुला नास्ति' इति प्रयोगात् अस्य च सादृश्य-
वाचित्वात्।

১৫। উদয়শীল সূর্য্য এবং অন্তঃসমনোমুখ চক্রমণ্ডল দ্বারা নভোমণ্ডল বেলুপ শোভাধারণ করে, শান্তিপঙ্কাবলম্বী পূর্ব্বতন রাজা স্বপু ও নবানুপ্রস্থশালী অজ্ঞ কর্তৃক সেই রাজকুল ভঙ্গণ শোভি হইয়াছিল।

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोभु'वमंशाविव धर्मयोगतौ ॥ १६

११ अः । यत्ति-पार्थिव-लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ अश्वमेधोदयार्थयोः धर्मयोः भुवं गतौ भंगौ
इव जनैः दृष्टयन्ति ॥

१६। यतिः भिक्षुः, पार्थिवः राजा, तयोः लिङ्गधारिणौ रघुराघवौ
रघुतत्सुतौ अपवर्गमहोदयार्थयोः मोक्षाभ्युदयफलयोः धर्मयोः निवर्त्तक-
प्रवर्त्तकरूपयोरित्यर्थः। भुवं गतौ भूलोकम् अवतार्यौ अंशौ इव जनैः
दृष्टमिति दृष्टौ ॥

১৬। সেই ব্যক্তিকণ্ঠধারী রঘু এবং নৃশলকণ্ঠসম্পন্ন তৎপুত্র অজ এই উভয়কে যেন ভূতলে অবতীর্ণ
অপবর্ণ ও মহোদর সাধনবরণ ধর্ম্মজন্মের অংশ বলিয়া লোকে নিরীক্ষণ করিতে লাগিল।

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्युजे नीतिविशारदैरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुराम्नैः समियाय योगिभिः ॥ १७

१७ अः । अजः अजिताधिगमाय नीतिविशारदैः मन्त्रिभिः युज्यते, रघुः अपि अनपायिपदोप-
लब्धये प्राप्तैः योगिभिः समियाय ॥

१७ । अजः अजिताधिगमाय अजितपदलाभाय नीतिविशारदैः
नीतिज्ञैः मन्त्रिभिः युज्यते सङ्गतः, रघुरपि अनपायिपदस्य उपलब्धये मोक्ष-
पदस्य प्राप्तये यथार्थदर्शिनः यथार्थवादिनश्च आप्ताः तैः योगिभिः समियाय
सङ्गतः । उभयत्राप्युपायचिन्तार्थमिति शेषः ॥

१९ । अनन्तरं अजः, अनधिकृत राजासमूह अधिकारं करिष्यति इत्युक्तं नीतिविशारदं अजितपदस्य एव
शक्तिप्राप्तौ तत् उक्तपदोपलब्धये योगिपदस्य मिलित इत्येवम् ।

नृपतिः प्रकृतौरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।

परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ १८

१८ अः । युवा नृपतिः प्रकृतौः अवेक्षितुम् व्यवहारासनम् आददे, प्रवयाः (नृपतिः) तु
धारणां परिचेतुम् उपांशु कुशपूतम् विष्टरम् (आददे) ॥

१८ । युवा नृपतिः अजः प्रकृतौः प्रजाः कार्यार्थिनीः अवेक्षितुं दुष्टा
दुष्टपरिज्ञानार्थमित्यर्थः । व्यवहारासनं धर्मसासनम् आददे स्वीचकार ।
प्रवयाः स्थविरः नृपतिः रघुस्तु । 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । धारणां
चित्तस्थैकाग्रतां परिचेतुम् अभ्यसितुम् उपांशु विजने । 'उपांशु विजने
प्रोक्तम्' इति हलायुधः । कुशैः पूतं विष्टरम् आसनम् आददे । 'यमादि-
गुणसंयुक्ते मनसः स्थितिरात्मनि । धारणा प्रोच्यते सन्निर्योगशास्त्र-
विशारदैः ॥' इति वशिष्ठः ॥

१९ । युवराजः अजः अजितपदस्य अकृतिं परिच्छादनेन अजः विचारमग्रेण धर्मसासन एवम् इत्युक्तं नृपति
तत् विष्टरं एकाग्रतासम्पन्नं अजः पूतं कुशासनं ग्रहणं करिष्यति ।

अनयत् प्रभुशक्तिसम्पदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रविधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ १९

१९ । एकः अनन्तरान् नृपतीन् प्रभुशक्तिसम्पदा वशम् अनयत्, अपरः प्रविधानयोग्यया
शरीरगोचरान् पञ्च मरुतः वशम् अनयत् ॥

१९ । एकः अन्यतरः, अज इत्यर्थः । अनन्तरान् स्वभूम्यनन्तरान्
नृपतीन् यातव्यपाणिग्रहादीन् प्रभुशक्तिसम्पदा कोशदण्डमहिम्ना वशं

स्वायत्तताम् अनयत् । 'कोशो दण्डो बलञ्चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्त्तिता ।'
इति मिताक्षरायाम् । अपरः रघुः, प्रणिधानयोग्यया समाध्यभ्यासेन ।
शरीरगोचरान् देहाश्रयान् पञ्च मरुतः प्राणादीन् वशम् अनयत् । 'प्राणो-
ऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । शरीरस्थाः', इत्यमरः ॥

१२ । एकजन अङ्गुलिप्रमाणेन मन्त्रिहित नृपतिपुण्येन कञ्चित् अङ्गुलं हरेत्तेन, अग्रे वाङ्मि
मन्त्रिणा वञ्चान् शरीरं शरीरं गच्छेत् वाङ्मि कञ्चित् नागिनेन ।

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् ।
इतरो दहने स्वकर्मणां ववृते ज्ञानमयेन वज्रिना ॥ २०

२० अ. । अचिरेश्वरः क्षितौ द्विषदारम्भफलानि भस्मसात् अकरोत्, इतरः ज्ञानमयेन वज्रिना
स्वकर्मणां दहने ववृते ॥

२० । अचिरेश्वरः अजः, क्षितौ द्विषताम् आरम्भाः कर्माणि तेषां
फलानि भस्मसात् अकरोत् कार्त्तुं क्षेत्रेण भस्मीकृतवान् । 'विभाषा साति
कार्त्तुं क्षेत्र' इति सातिप्रत्ययः । इतरः रघुः ज्ञानमयेन तत्त्वज्ञानप्रचुरेण
वज्रिना पावकेन करणेन स्वकर्मणां भवबीजभूतानां दहने भस्मीकरणे
ववृते स्वकर्माणि दग्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
कुर्वतेऽङ्गुलं' इति गोतावचनात् ॥

२० । नव नृपति कितितल्लिखित अत्राङ्गुलैश्च मरुत कर्मफल विफल कञ्चित्नागिनेन ; एवम् रघु
उपलानमग्नौ अनले आग्नौ कर्मफल कुर्वन् कञ्चित् अङ्गुलं हरेत्तेन ।

पणवन्धमुखान् गुणानजः षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम् ।
रघुरप्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ २१

२१ अ. । अजः पणवन्धमुखान् षड्गुणान् तत्फलं समीक्ष्य उपायुङ्क्त, समलोष्टकाञ्चनः रघुः
अपि गुणत्रयम् प्रकृतिस्थम् अजयत् ॥

२१ । 'पणवन्धः सन्धिः' इति कौटिल्यः । अजः पणवन्धमुखान्
सन्ध्यादीन् षड्गुणान् 'सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं ह्यधमाश्रयः । षड्-
गुणाः' इत्यमरः । तत्फलं तेषां गुणानां फलं समीक्ष्य आलोच्य देशकाल-
पात्रादिकमनतिक्रम्य उपायुङ्क्त फलिष्यन्तमेव गुणं प्रायुङ्क्त इत्यर्थः ।
'प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु' इत्यात्मनेपदम् । समं तुल्यतया भावितं लोष्टं
मृत्पिण्डः काञ्चनं सुवर्णञ्च यस्य सः समलोष्टकाञ्चनः निःस्पृह इत्यर्थः ।
'लोष्टानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । रघुः अपि गुणत्रयं सत्त्वादिकम् । 'गुणाः

अथ काश्चिदजव्यपेक्षया गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदव्ययं पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४

२४ अः । अथ रघुः समदर्शनः (सन्) अजव्यपेक्षया काश्चित् समाः गमयित्वा योगसमाधिना अव्ययम् तमसः परम् पुरुषम् आपत् ॥

२४ । अथ रघुः, समदर्शनः सर्वभूतेषु समदृष्टिः सन्, अजव्यपेक्षया अजाकाङ्क्षानुरोधेन काश्चित् समाः कतिचित् वर्षाणि । 'समा वर्षे' समं तुल्यम्' इति विश्वः । गमयित्वा नीत्वा, योगसमाधिना ऐक्यानुसन्धानेन 'संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरमात्मनोः' इति वशिष्ठः । अव्ययम् अविनाशिनं तमसः परम् अविद्यायाः परं मायातीतमित्यर्थः । पुरुषं परमात्मानम् आपत् प्राप सायुज्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥

२४ । अनन्तरं सर्वदृष्टेः समदर्शनो रघुः, तनून्नेत्रं अश्रुश्रोत्रेण ऐक्येण कतिपयं वरुणं अतिराहितं करिष्यामीति ३ समाधिबले मेहे अविनाशो मायातीतं अवाप पञ्चमपुरुषं पञ्चमज्ञात्वा एतत् इहेमेन ।

श्रुतदेहविसर्जनः पितृश्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित् २५

२५ अः । अपिचित् राघवः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः (सन्) चिरम् अश्रूणि विमुच्य अस्य अनग्निं नैष्ठिकम् विधिम् यतिभिः सार्द्धं विदधे ॥

२५ । अग्निचित् अग्निं चितवान् आहितवान् । 'अग्नी चैः' इति क्षिप्प्रत्ययः । राघवः अजः पितुः श्रुतदेहविसर्जनः आकर्णितपितृतनुत्यागः सन्, चिरम् अश्रूणि वाष्पान् विमुच्य विसृज्य अस्य पितुः अनग्निम् अग्नि-संस्काररहितमित्यर्थः नैष्ठिकं निश्ठायां अन्ते भवं विधिम् आचारम् अन्त्येष्टिं यतिभिः सद्ग्रासिभिः सार्द्धं सह विदधे चक्रो । अनग्निं विधिमित्यत्र शौनकः—'सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य देहनं कार्य्यं' नैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव विले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननश्चैव सर्वं तेनैव कारयेत् ॥' इति ॥

२५ । आग्निं तनुजलनं अजः, पितां तनुजां सन्वाप्यवर्णे वरुणं अजस्य अन्त्यवर्धनं करिष्यामीति ३ समाधिबले ताड्यतनुं वातिर अग्निमन्त्रेण विधिं जानिषां सन्नाग्निपत्रेण मायायां तनीं अतोदृष्टिना मन्त्रेण करिष्यामीति ।

अकरोत् स तदौह्वदैहिकं पितृभक्त्या पितृकार्य्यकल्पवित् ।

न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः ॥ २६

२६ अः । पितृकार्यकल्पवित् सः पितृभक्त्या तदोद्देष्टव्यम् अकरोत् तेन पथा तनुत्यजः तनया-
वर्जितपिण्डकाङ्क्षिणः न हि ॥

२६ । पितृकार्यस्य तातश्राद्धस्य कल्पवित् विधानज्ञः सः अजः,
पितृभक्त्या पितरि प्रेम्णा करणेन, न पितुः परलोकसुखापेक्षया, सुकृत्वादिति
भावः । तस्य रघोः और्ध्वदैहिकं देहादूर्ध्वं भवतीति । 'ऊर्ध्वं देहाच्च'
इति वक्तव्यात् ठक्प्रत्ययः, अनुश्रुतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । तत् तिष्ठोदक-
पिण्डदानादिकम् अकरोत् । ननु कथं भक्तिरेव, श्राद्धादिफलप्रेक्षापि
कस्मात्प्रभूदित्याशङ्क्याह न हीति । तेन पथा योगरूपेण मार्गेण तनुत्यजः
शरीरत्यागिनः पुरुषाः तनयेन आवर्जितं दत्तं पिण्डं काङ्क्षन्तीति तथोक्ताः न
हि भवन्ति ॥

२६ । यदिपि योऽन्येन तनुत्यागकात्रे महाश्रमं पूज्यमपि पित्रेण आकाङ्क्षा करेन ना, उपाधि
काङ्क्षिणान् अजं पिण्डं दत्तं वक्तव्यं न हि पित्रेण उक्तं ऐहिकक्रिया सम्पन्नं करिष्येति ।

स परार्द्धगतेरशोच्यतां पितुरुद्दिश्य सदर्थवेदिभिः ।

शमिताधिरधिज्यकामुर्कः कृतवानप्रतिशासनं जगत् ॥ २७

२७ अः । परार्द्धगतेः पितुः अशोच्यताम् उद्दिश्य सदर्थवेदिभिः शमिताधिः सः अधिज्यकामुर्कः
(सन्) जगत् अप्रतिशासनं कृतवान् ॥

२७ । परार्द्धगतेः प्रशस्तगतेः प्राप्तमोक्षस्य पितुः अशोच्यताम् अशो-
चनीयत्वम् उद्दिश्य अभिसन्धाय, शोको न कर्तव्य इत्युपदिश्य इत्यर्थः । सदर्थ-
वेदिभिः परमार्थज्ञैः विद्वद्भिः शमिताधिः निवारितमनोऽश्रयः । 'पुंस्याधि-
र्मानसो व्यथा' इत्यमरः । सः अजः, अधिज्यकामुर्कः अधिज्यम् आरोपित-
मौर्वीकं कामुर्कं यस्य सः तथोक्तः सन्, जगत् कर्मभूतम् अप्रतिशासनं
द्वितीयाच्चारहितम् आत्मान्नाविधेयमित्यर्थः । कृतवान् चकार ॥

२७ । महाश्रमं अजं मुक्तिप्राप्तं पित्रेण उद्दिष्टेन मार्गेण कर्त्तुं विवशं न हि, ईहा अश्रयं करिष्ये
उत्तरार्धे वृत्तगतेः महाश्रमं चोपमनःकृते पूज्यं करिष्येति एवम् श्रमगतेन जा आत्मानं करिष्येति श्रमं
जगत् आगतं नाशनेन अशोकेन आनिजेन ।

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पतिमासाद्य तमग्रापौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजोजनत् सुतम् ॥ २८

२८ अः । क्षितिः भामिनी इन्दुमती च अग्रापौरुषं तम् पतिम् आसाद्य प्रथमा बहुरत्नसूरः अमृत,
अपरा वीरं सुतमजोजनत् ॥

२८ । क्षितिः मही, भामिनी कामिनी इन्दुमती च 'भामिनी

कामिनौ च' इति हलायुधः । अथापौरुषं महापराक्रमम् उत्कृष्टभोग-
शक्तिञ्च तम् अजं पतिम् आसाद्य तत्र प्रथमा क्षितिः बहूनि रत्नानि श्रेष्ठ-
वस्तूनि सृते इति बहुरत्नसूः अभूत् । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः ।
अपरा इन्दुमती वीरं सुतम् अजोजनत् जनयति स्म । जायतेषी' लुङि
रूपम् सङ्कोक्त्या सादृश्यमुच्यते ॥

२८ । वज्रमती ७ इन्दुमती मेहे अवन पञ्चाक्रम अक्षके पति पाईया एकवन
ब्रह्मप्रसविनी ७ अपरजन वीरप्रसविनी इहेलेन ।

दशरश्मिशतोपमदुतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्वधाः ॥ २९

२९ अः । बुधाः दशरश्मिशतोपमदुतिम् यशसा दशसु अपि दिक्षु श्रुतं
दशकण्ठारिगुरुं यम् आख्यया दशपूर्वरथं विदुः ॥

२९ । किं नामकोऽसावत आह—दश रश्मिशतानि यस्य सः दश-
रश्मिशतः सूर्यः सः उपमा यस्याः सा दशरश्मिशतोपमा द्युतिर्यस्य तं
यशसा करणेन दशसु अपि दिक्षु आशासु श्रुतं प्रसिद्धं दशकण्ठारिः
रावणारिः रामस्य गुरुं पितरं यं सुतम् आख्यया नाम्ना दशपूर्वः दशशब्द-
पूर्वः रथः रथशब्दः तं दशरथमित्यर्थः । बुधा विद्वांसः विदुः विदन्ति ।
'विदो लटो वा' इति भेर्लुसादेशः ॥

२९ । इन्दुमती वे वीरपूष प्रसव करिग्राहिलेन, तिनि, दशककारि रामेन पिता
इहेग्राहिलेन, तिनि दशमहस्य सूर्योर ग्राय द्युतिस्मन्पत्र एव तौ शीर यशःप्रभाव दशमिदक
प्रथित इहेग्राहिलेन ; 'रथ'शब्देन पूर्व 'दश'शब्द योग करिलेन याहा हस, पण्डितगण
ताहाके मेहे "दशरथ" नामे अभिहित करिग्राहिलेन ।

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।

अनृणात्वमुपेयिवान् बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥ ३०

३० अः । श्रुतयागप्रसवैः ऋषिदेवगणस्वधाभुजाम् अनृणात्वम् उपेयिवान् सः
पार्थिवः परिधेः मुक्तः उष्णदीधितिः इव बभौ ।

३० । श्रुतयागप्रसवैः अध्ययनयज्ञसन्तानैः करणैः यथासंख्यन्मृषीणां
देवगणानामिन्द्रादीनां स्वधाभुजां पितृणाम् अनृणात्वम् ऋणविमुक्तत्वम्
उपेयिवान् प्राप्तवान् । 'एष वा अनृणो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारौ वा'
इति श्रुतेः । सः पार्थिवः अजः परिधेः परिवेशात् । 'परिवेशसु परिधिः'
इत्यमरः । मुक्तः निर्गतः (कर्षककर्त्ता) उष्णदीधितिः सूर्य इव, बभौ
दिदीपे इत्युपमा ॥

৩০। মহীশূর অজ অধায়নদ্বারা ঋষিগণের, যজ্ঞানুষ্ঠানদ্বারা দেবগণের এবং পুত্রোৎ-
পাদনদ্বারা পিতৃগণের ঋণ হইতে মুক্ত হইয়া পরিস্ফুটিত রবির আশ্রয় শোভমান
হইলেন ।

বলমার্চ্চভয়োপশান্তয়ে বিদুষাং সত্কৃত্যে বহুশ্রুতম্ ।

বসু তস্য বিভোর্ন কেবলং গুণবত্তাপি পরপ্রয়ोजना ॥ ৩১

৩১ অঃ । তস্য বিভোঃ বলম্ আর্চ্চভয়োপশান্তয়ে, বহুশ্রুতম্ বিদুষাম্ সত্কৃত্যে,
(অতঃ) কেবলং বসু ন, গুণবত্তাপি পরপ্রয়ोजना (অভূত) ॥

৩১। তস্য বিভোঃ অজস্য কেবলং বসু ধনম্ एव পরপ্রয়জনং পরোপ-
কারকং ন অভূত কিন্তু গুণবত্তাপি গুণবত্বমপি পরপ্রয়ोजना পরেষাম্
অন্যেষাং প্রয়জনং যस्याং সা বিধেয়াংশত্বেন প্রাধান্যাহুণবত্তায়া বিশেষণম্,
বসু ইত্যত্র তুহনীয়ম্ । (পরপ্রয়জনমিতি পদমিত্যর্থঃ, তস্মৈ প্রদর্শিতম্)।
তথাহি—বলং পৌরুষম্ আর্চ্চানাম্ আপন্নানাং ভয়স্য উপশান্তয়ে
নিবারণায়, ন তু স্বার্থে পরপৌড়নায় বা । বহু ভূরি শ্রুতং বিদ্যা বিদুষাং
সত্কৃত্যে সত্কারায় ন তু ত্বেকায বভূব, তস্য ধনং পরোপযোগীতি কিং
বক্তব্যম্ বলশ্রুতাদয়োঃপি গুণাঃ পরোপযোগিণ ইত্যর্থঃ ॥

৩১। মহারাজ অজের বল বিপন্নদিগের রক্ষণার্থ এবং প্রভূত শাস্ত্রচর্চা মনীষি-
গণের সম্মাননার্থ হইয়াছিল। অতএব তাঁহার বিভবই যে কেবল পরোপকারের নিমিত্ত
ছিল একরূপ নহে তাঁহার সকল গুণই পরপ্রয়োজনসাধক ছিল ।

স কদাচিদবেচ্চিতপ্রজঃ সহ দেব্যা বিজহার সুপ্রজাঃ ।

নগরোপবনে শচীসখো মরুতাং পালয়িত্যেব নন্দনে ॥ ৩২

৩২ অঃ । অবৈচ্চিতপ্রজঃ সুপ্রজাঃ সঃ কদাচিত্ দেব্যা সহ নগরোপবনে নন্দনে
শচীসখা মরুতাং পালয়িতা ইব বিজহার ॥

৩২। অবৈচ্চিতপ্রজঃ অকৃতোভয়ত্বেনানুসংহিতপ্রজঃ । ‘নিত্যমসিচ্ছ-
প্রজামেধযোঃ’ ইতি অসিচ্ছপ্রত্যয়ঃ । ন কেবলং স্ত্রীণ ইতি ভাবঃ । শোভনা
প্রজা यस्य অসৌ সুপ্রজাঃ সুপুত্রবান্ পুত্রন্যস্ত্বেভার ইতি ভাবঃ । সঃ অজঃ,
কদাচিত্ দেব্যা মহিষ্যা ইন্দুমত্যা সহ নগরোপবনে, নন্দনে নন্দনাখ্যে
অমরাবত্ব্যপকয়হবনে শচীসখাঃ শচ্যা সহ ইত্যর্থঃ । মরুতাং দেবানাং
পালয়িতা ইন্দু ইব, বিজহার চিক্রৌড় ॥

৩২। সুরপতি যেরূপ শচীদেবীর সমভিব্যাহারে নন্দনকাননে বিহার করিয়া
থাকেন, তদ্রূপ সেই সুরপুত্রক প্রজারঞ্জন মহারাজ অজ একদা মহিষী ইন্দুমতীর সহিত
রাজধানীর নিকটেই উপবন বিহারে গমন করিয়াছিলেন ।

अथ रोधसि दक्षिणोदधेः श्रितगोकर्णं निकेतमौश्वरम् ।

उपवीणयितुं ययौ रवेरुदगावृत्तिपथेन नारदः ॥ ३३

३३ अः । अथ दक्षिणोदधेः रोधसि श्रितगोकर्णनिकेतनम् ईश्वरम् उपवीणयितुम् नारदः रवेः उदगावृत्तिपथेन ययौ ॥

३३ । अथ दक्षिणस्य उदधेः समुद्रस्य रोधसि तोरे श्रितगोकर्ण-
निकेतमधिष्ठितगोकर्णाख्यस्थानम् ईश्वरं शिवम् उपवीणयितुं वीणाया उप
समोपे गातुम् 'सत्यापपात्र इत्यादिना वीणाशब्दादुपगानार्थं णिच्प्रत्ययः,
ततस्तुमुन् । नारदः देवर्षिः रवेः सूर्यस्य उदगावृत्तिपथेन उदीचः
उत्तरस्या दिशः आवृत्तिः निवर्त्तनं तस्याः पन्थाः गतिप्रकारः तेन । यथा
रविः उत्तरस्या दिशः व्यावृत्त्य दक्षिणायनमार्गं गच्छति, तथा ययौ ।
['उदगावृत्तिपथेन' इति वल्लभसम्मतः पाठः स च अस्मद्देशेयपुस्तके दृश्यते,
तस्यैवं व्याख्या,—रवेः सम्बन्धिना उदगावृत्तेः पन्थाः तेन उदगावृत्तिपथेन
आकाशमार्गेण ययौ जगाम ।] सूर्योपमानेन अस्य अतितेजस्वमुच्यते ॥

३३ । तथेन देवर्षिं नारदं दक्षिणसागरेण तीरवर्ती गोकर्णनामकं नगरे अतिष्ठित
महादेवदेव वीणावादनधारा आवाधनां करारं मानसे दक्षिणाग्रं समये श्रद्धापूर्वकं
उत्तरादिकं इहेतुं दक्षिणादिकं गमनं करेन, उद्गम उत्तरादिकं इहेतुं दक्षिणादिकं
याहेतुं हिलेन ।

कुसुमैर्यथितामपार्थिवैः स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम् ।

अहरत् किल तस्य वेगवानधिवासस्पृहयेव मारुतः ॥ ३४

३४ अः । अपार्थिवैः कुसुमैः यथिताम् तस्य आतोद्यशिरोनिवेशिताम् स्रजम्
वेगवान् मारुतः अधिवासस्पृहया इव अहरत् किल ॥

३४ । अपार्थिवैः अभीमैः दिव्यैरित्यर्थः । कुसुमैः यथितां रचितां
तस्य नारदस्य आतोद्यस्य वाद्यस्य वीणायाः शिरसि अग्रे निवेशिताम् ।
'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । स्रजं मालां वेग-
वान् मारुतः, अधिवासे वासनायां स्पृहया इव स्रजां स्पर्शं संस्कारं-
मित्यर्थः । 'संस्कारो गन्धमाख्याद्यैः स्यात् तदधिवासनम्' इत्यमरः ।
अहरत् किल, किलेत्येतिह्ये ॥

३४ । सेहै वीणां अग्रभागे शर्गां कुशमधारां अथितं पुष्पमालां स्रजिवेनितं हिल
पवनं निजे सेहै मालां सौरभे सौरभित इहेवां निभिडै येन अति वेगे आसिना
तां हरणं करिण ।

भ्रमरैः कुसुमानुसारिभिः परिकीर्णां परिवादिनी मुनेः ।

दृष्ट्वा पवनावलेपजं स्रजती वाष्पमिवाञ्जनाविलम् ॥ २५

३५ अः । कुसुमानुसारिभिः भ्रमरैः परिकीर्णा मुनेः परिवादिनि पवनावलेपकम्
अञ्जनविलम्बाय्यम्, हृजती इव ददृशे ॥

३५ । कुसुमानुसारिभिः पुष्पानुयायिभिः भ्रमरैः अलिभिः परिकीर्णा
व्याप्ता मुनेर्नारदस्य परिवादिनी वीणा । 'वीणा तु वल्लकी । विपञ्ची
सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी' इत्यमरः । पवनस्य वायोः अवलेपः
अधिक्षेपः तज्जम् अञ्जनेन कज्जलेन आविलं कलुषं वाय्वम् अशु सृजती
सृजती इव ददृशे दृष्टा । भ्रमराणां साञ्जनवाय्वविन्दुसादृश्यं विवक्षितम्
परिभूताः स्त्रियोऽपि हि रुदन्ति इति भावः । 'वा नपुंसकस्य' इति वर्त्त-
माने 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुम्बिकल्पः ॥

३६ । अलिकूल मेहे मालां अमुरगं कञ्चित् छिन्नं, तथैव बोध इहेन—येन
मर्षिणं वीणायन्तं पवनकृतं एवै पराभवद्वयेन अञ्जनं मणिं अक्षयिन् विमर्ज्जनं कञ्चित्छे ।

अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।

नृपतेरमरस्त्रगाप सा दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् ॥ ३६

३६ अः । सा अमरसूक्तं मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् आर्त्तवीं विभूतिम् अभिभूय
नृपतेः दयितोरुस्तनकोटिसुस्थितिम् आप ॥

३६ । सा अमरसूक्त् दिव्यमाला मधुगन्धयोः मकरन्दसौरभयोः-
अतिशयेन आधिक्येन वीरुधं लतानाम् । 'लता प्रतानिनी वीरुत्' इत्य-
मरः । ऋतोः प्राप्तम् आर्त्तवीम् ऋतुसम्बन्धिनीं विभूतिं समृद्धिम् अभि-
भूय तिरस्कृत्य नृपतेः अजस्य दयितायाः इन्दुमत्याः उर्वीः विशालयोः
स्तनयोः ये कोटौ चूचुको तयोः सुस्थितिं गोप्यस्थाने पतितत्वात् प्रशस्त
स्थानम् आप प्राप्ता ॥

३७ । अतः परं मेहे सूत्रकूट्यमालां मकरन्दं ७ मोरभेदेन आतिशयानिवक्षन् उभ-
वनहितं लतावनौत्रं शतसङ्घतं सम्पन्निके पराभूतं कञ्चिन्नं अजश्रित्तमां हेनूमतीं
खनाग्रभागे पतित इहेन ।

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।

निमिमिल नरोत्तमप्रिया हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ॥ ३७

३७ अः । सुजातयोः स्तनयोः क्षणमात्रसखीम् तां सजम् अवलोक्य विह्वला
नरोत्तमप्रिया तमसा हृतचन्द्रा कौमुदी इव निमिमिल ॥

३७ । सुजातयोः सज्जनानोः सुन्दरयोरित्यर्थः । स्तनयोः क्षणमात्र-
सखीं सखीमिव स्थिताम् । सुजातत्वसाधर्म्यात्सजः स्तणसखीत्वमिति
भावः । तां सजम् अवलोक्य ईषदृष्ट्या विह्वला परवशा नरोत्तमप्रिया
इन्दुमती, तमसा राहुणा । 'तमसु राहुः स्वर्भानुः' इत्यमरः । हृतचन्द्रा

कौमुदी चन्द्रिका इव, निमिमोल मुमोह ममार इत्यर्थः । 'निमोलो दोर्धनिद्रा च' इति हलायुधः । कौमुद्या निमोलनं प्रतिसंहारः ॥

७१ । मरिचौ चौर्यं शूलोत्तनं दनयुगलेन कणसमाश्रय मयी मेहे मांसा अवलोकनं कर्त्रिण एकांशं विस्मया एव शब्दशब्दं छन्दसं छन्दिकारं शब्दं निमीनितं हरेणन ।

वपुषा करणोज्झितेन सा निपतन्ती पतिमप्यपातयत् ।

ननु तैलनिषेकविन्दुना सह दीपार्चिरुपैति मेदिनीम् ॥ ३८

३८ अः । सा करणोज्झितेन वपुषा निपतन्ती पतिम् अपि अपातयत्, दीपार्चिः तैलनिषेकविन्दुना सह मेदिनीम् उपैति ननु ॥

३८ । करणैः इन्द्रियैः उज्झितेन मुक्तेन । 'करणं साधकतमं क्षेत्र-गात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । वपुषा निपतन्ती सा इन्दुमती पतिम् अजम् अपि अपातयत् पातयति स्म । तथाहि, निषिच्यते निषेकः तैलस्य निषेकः तैलनिषेकः चरत्तैलमित्यर्थः । तस्य विन्दुना सह दीपार्चिः दीपकाला मेदिनीं सुधम् उपैति ननु उपेत्येव । नन्ववधारणे । 'प्रश्नावधारणा-नुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । इन्दुमत्या दीपार्चिरुपमानम् अजस्रं तैलविन्दुः तत एव तस्या जीवितसमाप्तिस्तस्य जीवितशेषश्च सूच्यते ॥

७८ । ईन्द्रयती तत्कृणां ८८८८८८ ७ ८८८८८८ निपतिता इहेना पतिके ७ पातित करिणेन ; दीपमिथा करित ८८८८८८ मरिचै ८८८८८८ पतित इहेना थाके ।

उभयोरपि पार्श्ववर्तिनां तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः ।

विहगाः कमलाकरालयाः समदुःखा इव तत्र चुक्रुशुः ॥ ३९

३९ अः । उभयोः पार्श्ववर्तिनाम् तुमुलेन आर्त्तरवेण वेजिताः कमलाकरालया विहगा अपि तत्र समदुःखा इव चुक्रुशुः ॥

३९ । उभयोः दम्पत्योः पार्श्ववर्तिनां परिजनानां तुमुलेन सङ्कुलेन आर्त्तरवेण करुणस्वनेन वेजिताः भीताः कमलाकरालयाः सरःस्थिताः विहगाः हंसादयः अपि, तत्र उपवने समदुःखाः इव तत्पार्श्ववर्तिनां समान-शोका इव चुक्रुशुः क्रोशन्ति स्म ।

७९ । उद्वर्तने तांशान्न उद्वर्तन पार्श्ववर्तिनां पत्रिचक्रक्रेत्रा मूकक्रेत्रे द्रोघन करिते नागिन । ७ तुमुल आर्त्तरवेण मर्यादवर्तिनां हरेण मारमप्रवृत्ति पत्रिचक्र-येन मर्यादवर्तिनां वर्तिनां हरेण टीककार करिते नागिन ।

नृपतेर्व्यजनादिभिस्तमो ननुदे सा तु तथैव संस्थिता ।

प्रतिकारविधानमायुषः सति शेषे हि फलाय कल्पते ॥ ४०

४० अः । नृपतेः तमः व्यजनादिभिः शुशुदे सा तु तथा एव बस्थिता, हि प्रतिकारविधानम् आयुषः शेषे सति फलाय कल्पते ॥

४० । नृपतेः अजस्य तमः अज्ञानं, व्यजनाभिः साधनैः नृपदे अप-
सारितम् आदिशब्देन जलसेककर्पूरचोदादयो गृह्यन्ते । सा तु इन्दुमती
तु तथैव तदवस्था एव संस्थिता मृता । तथाहि—प्रतिकारविधानं चिकित्सा
आयुषः जीवितकालस्य शेषे अवशेषे सति विद्यमाने । 'आयुर्जीवितकालो
न' इत्यमरः । फलाय सिद्धये कल्पते, आरोग्याय भवति नान्यथा ।
नृपतेरायुःशेषसङ्गावात् प्रतीकारस्य साफल्यं तस्यास्तु तदभावाद्देफल-
मित्यर्थः ॥

४० । अनन्तर राजनाभि द्वारा उत्पन्न महाशक्ति अक्षर मोह अपनीत इहेन
किङ्क ईन्मती मेहे अचतन अवश्याइ रहिनेन । प्रमायू अविष्टे धाकिनेहे प्रति-
कारच्छेद मकन इय ।

प्रतियोजयितव्यवल्ग्वकीसमवस्थामथ सत्त्वविप्लवात् ।

स निनाय नितान्तवत्सलः परिगृह्योचितमङ्गमङ्गनाम् ॥ ४१

४१ अः । अथ नितान्तवत्सलः सः सत्त्वविप्लवात् प्रतियोजयितव्यवल्ग्वकीसम-
वस्थाम् अङ्गनाम् परिगृह्य उचितम् अङ्गम् निनाय ॥

४१ । अथ सत्त्वस्य चैतन्यस्य विप्लवात् विनाशात् हेतोः । 'द्रव्या-
सुव्यवसायेषु सत्त्वम्' इत्यमरः । प्रतियोजयितव्या तन्त्रोभिः योजनीया न
तु योजिततन्त्रोत्थः । या वल्ग्वकी वीणा तस्याः समा अवस्था दशा यस्याः
ताम् अङ्गनां वनितां, नितान्तवत्सलः अतिप्रेमवान् सः अजः, परिगृह्य
हस्ताभ्यां गृहीत्वा, उचितं परिचितम् अङ्गमुत्सङ्गं निनाय नीतवान् ।
वल्ग्वकीपक्षे तु सत्त्वम् तन्त्रोणामवष्टम्भकः शलाकाविशेषः ॥

४१ । अनन्तर मेहे ललनावत्सल नत्रपति ईन्मतीत्र चित्रपत्रिचित निक्ष अक्षे
तञ्जीयोखनीश वीणात्र शाय ईन्मतीके तुनिशा नहेनेन ।

पतिरङ्गनिषस्यया तथा करणापायविभिन्नवर्णया ।

समलक्ष्यात विभ्रदाविलां मृगलेखामुषसौव चन्द्रमाः ॥ ४२

४२ अः । पतिः करणापायविभिन्नवर्णया अङ्गनिषस्यया तथा उषसि आविकाम
मृगलेखाम् विभ्रच्चन्द्रमा इव समलक्ष्यात ॥

४२ । पतिः अजः, अङ्गनिषस्यया उत्सङ्गस्थितया करणानाम्
इन्द्रियाणामपायेन अपगमेन हेतुना विभिन्नवर्णया विच्छाद्यया तथा

वनितया, उषसि प्रातःकाले आविलां मलिनाम् मृगलेखां लाञ्छनं मृग-
रेखारूपं विभ्रत् धारयन् चन्द्रमाः इव, समलक्ष्यत अदृश्यत इत्युपमा ॥

४२। तथान नम्रपति निष् क्रोড়ে सेहै जीविउभूना मनिनवर्णा हेनूमतीक
शत्रण करिअ उवाकाणे मनिन मृगरेखाधारी निशाकरत्र ठूला लक्षित हहेउ नागिनेन ।

विललाप स वाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ ४३

४३ अः । सः सहजाम् अपि धीरताम् अपहाय वाष्पगद्गदं विललाप, अयः
अपि अभितप्त (सत्) मार्दवं भजते शरीरिषु का एव कथा ॥

४३। सः अजः, सहजां स्वाभाविकीम् अपि धीरतां धैर्यम् अपहाय
वाष्पेण कण्ठगतेन गद्गदं विशेषाक्षरं यथा तथा ध्वनिमावानुकारि-
गद्गदशब्दैर्विललाप परिदेवितवान् 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ।
अभितप्तम् अग्निना सन्तप्तम् अयः लौहम् अपि अचेतनमपि इति भावः
मार्दवं मृदुत्वं भजते प्राप्नोति शरीरिषु देह्यु चेतनेषु शोकादिना अभि-
सन्तप्तेषु इति शेषः, विषये का एव कथा सन्दिग्धनिर्णयरूपा का वार्त्ता
अनुक्तसिद्धमित्यर्थः सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते । प्रतप्तेषु अपेक्ष्यप्राप्ति-
सन्देहो नास्त्येव इत्यर्थः ।

४०। हेनूमतीत्र विग्रहे ठांशत्र आभाविक क्षेप्या दूरीकृत हहेन । त्रिनि वाष्प-
गलनकण्ठे रोदन करिउे नागिनेन ; अतीरीमिगेत्र कथा दूत्र थाकूक, लोहउ मउथु
हहेने मृदुता आथु हहेना थारक ।

कुसुमान्यपि गात्रसङ्गमात् प्रभवन्त्यायुरपोहितं यदि ।

नभविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत् प्रहरिष्यतो विधेः ॥ ४४

४४ अः । कुसुमानि अपि गात्रसङ्गमात् आयुः अपोहितुम् प्रभवन्ति यदि हन्त
प्रहरिष्यतः विधेः अन्यत् किम् इव साधनम् न भविष्यति ॥

४४। कुसुमानि पुष्पाणि अपि । अपिशब्दो नितान्तमार्दवद्योत-
नार्थः । गात्रसङ्गमात् देहसंसर्गात् तीव्राभिघातादित्यर्थः । आयुः
अपोहितुम् अपहृत्तुं प्रभवन्ति यदि । हन्त विषादे । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायां
वाक्यारभविषादयो' रित्यमरः । प्रहरिष्यतः हन्तुमिच्छतो विधेर्देवस्य
अन्यत् कुसुमातिरिक्तं किम् इव वस्तु । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे कोट्टश-
मित्यर्थः । साधनं प्रहारसाधनं न भविष्यति सर्वमपि साधनं भविष्यत्येव
इत्यर्थः ।

৪৪। হ্যত্র! যদি কুশলমণ্ড শরীরে সঞ্চিত হইয়া প্রাণবিনাশ করিতে সমর্থ হইল, তবে বিধি সংহার করিতে দেখা করিলে কোন্ বস্তুদ্বারা হই বা সংহার করিতে না পারেন ।

অথবা মৃদু বস্তু, হিংসিতুং মৃদুনৈবারমতে প্রজান্তকঃ ।

হিমসেকবিপত্তিরত্র মে নলিনী পূর্বনিদর্শনং মতা ॥ ৪৫

৪৫ অঃ। অথবা প্রজান্তকঃ মৃদু বস্তু মৃদুনা এব হিংসিতুং আরম্ভে, অত্র হিমসেকবিপত্তিঃ নলিনী মে পূর্বনিদর্শনম্ মতা ॥

৪৫। অথবা প্ৰজান্তরে। প্রজান্তকঃ কালঃ, মৃদু কৌমল্য বস্তু মৃদুনা এব বস্তুনা হিংসিতুং হন্তুং আরম্ভে উপক্রমতে। অন্তর্যে হিমসেকেন তুষারনিষ্পন্দেন বিপত্তিঃ মৃত্যুঃ যত্যাঃ সা নলিনী, মে পূর্ব প্রথমং নিদর্শনম্ উদাহরণং মতা। দ্বিতীয় নিদর্শনং পুষ্পমৃত্যুরিন্দুমতীতি ভাবঃ।

৫৫। অথবা কৃতান্ত কৌমল্য বস্তুদ্বারা হই কৌমল্য বস্তু সংহার করিয়া থাকেন। ইহার প্রথম উদাহরণ—কমলিনী, যেহেতু উহা শিশিরবিন্দুপাতে বিনষ্ট হইয়া থাকে।

স্বগিয়ং যদি জীবিतापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ।

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमोश्चरेच्छया ॥ ৪৬

৪৬ অঃ। ইযম্ সন্ ক যদি জীবিতাপহা, হৃদয়ে নিহিতা (সতী) মাং কিং ন হন্তি, ইশ্বরেচ্ছয়া ক্ৱচিৎ বিষম্ অপি অমৃতং ভবেৎ (ক্ৱচিৎ) অমৃতং বা বিষম্ (ভবেৎ) ॥

৪৬। ইয়ং সন্ ক জীবিতম্ অপহন্তীতি জীবিতাপহা যদি, হৃদয়ে বসতি 'হৃদয়ং বসতি স্থান্তে' ইত্যমরঃ। নিহিতা অর্পিতা সতী, মাং কিং ন হন্তি। ইশ্বরেচ্ছয়া ক্ৱচিৎ প্রদেশে বিষমপি অমৃতং ভবেৎ ক্ৱচিৎ অমৃতং বা বিষং ভবেৎ। দৈবমেবাত্র কারণমিত্যর্থঃ ॥

৪৬। যদি এই পারিজাতমালাই প্রিয়তমার প্রাণনাশ করিল, তবে আমিও এই মালাকে হৃদয়ে স্থাপন করিতেছি, আমাকে কেন বিনাশ করিতেছে না? জৈশ্বরের অভিপ্রায়ে বিষও কখন অমৃত হয়, অমৃতও কখন বিষ হয়।

অথবা মম ভাগ্যবিপ্লবাদশনিঃ কল্পিত এষ বেধসা ।

যদনেন তরুণং পাতিতঃ क्षपिता तद्धिटाश्रिता लता ॥ ৪৭

৪৭ অঃ। অথবা মম ভাগ্যবিপ্লবাত্ বেধসা এষঃ অশনিঃ কল্পিতঃ, যত্ অনেন তরুঃ ন পাতিতঃ তদ্ধিটপাশ্রিতা লতা ক্ষপিতা ॥

৪৭। অথবা মম ভাগ্যস্ব বিপ্লবাত্ বিপর্যয়াত্ এষঃ সন্ ক ইত্যর্থঃ। বিধেয়প্রাধান্যাত্ পুংলিঙ্গনির্দেশঃ। বেধসা বিধাতা অশনিঃ বৈদ্যুতোঃশনিঃ। কল্পিতঃ। [অপূর্বঃ কৃত ইত্যভিসন্ধিঃ।] 'দম্বোজিরশনির্দ্বয়োঃ' ইত্য-

मरः । अपूवत्वमेव स्पष्टयति—यत् यस्मात् अनेन पुरोवर्त्तिना अपि अशनिना पुष्पाशनिना इत्यर्थः [प्रसिद्धाशनिना इव] ततः तदस्थानीयः स्वयम् एव [अहमित्यर्थः] न पातितः किन्तु तस्य तरोः विटपाश्रिता लता, मदाश्रिता इन्दुमतीत्यर्थः । क्षपिता नाशिता ॥

४१। अथवा आमात्रे अदृष्टेनाय विधाता ईशान्क एदेकान् अपूर्व वज्र करिअ निर्माण करिआछेन ये, ईशान्का वृक्ष निपातित इहेन ना किञ्च ताहार नाशित नठो विनष्टे हठेन ।

‘कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।

कथमेकपदे निरागसं जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे ॥४८

४८ अः । यदा मयि चिरम् अपराद्धेऽपि अवधीरणां न कृतवती असि (तत्) कथम् एकपदे निरागसम् इमं जनम् आभाष्यं न मन्यसे ॥

४८। मयि चिरं भूरिशः अपराद्धे अपि अपराधं कृतवत्यपि । राधेः कर्त्तरि क्तः । यदा यस्मात् हेतोः, यदेति हेत्वर्थः । ‘स्वरादौ पठ्यते यदेति हेतौ’ इति गणव्याख्यानात् अवधीरणाम् अवज्ञां न कृतवती असि न अकार्षीः । तत् कथम् एकपदे तत्क्षणे । ‘स्यात् तत्क्षणे एकपदम्’ इति विश्वः । निरागसं नितरामनपराधम् इमं जनम् इममिति आत्मनिर्देशः । मामित्यर्थः आभाष्यं सम्भाष्यं न मन्यसे न चिन्तयसि ।

४८। अत्रितये ! पूर्वे आमि वार वार अपराध करिअनेउ तुमि आमाके कथनउ अवज्ञा कर नाहे, किञ्च एकपदे आमि तोमार निकट किछुहे अपराध करि नाहे, तथापि तुमि कि निमित्त आमाके मत्तावगणेशा मने करिअहे न ।

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते विदितः कैतववत्स नस्तव ।

परलोकमसन्निवृत्तये यदनापृच्छा गतासि मामितः ॥४९

४९ अः । हे शुचिस्मिते, शठः कैतववत्सलः तव ध्रुवं विदितः अस्मि, यत् माम् अनापृच्छा असन्निवृत्तये इतः परलोकं गता असि ॥

४९। हे शुचिस्मिते ! शठः गूढविप्रियकारी कैतवेन कपटेन वत्सलः कैतवस्निग्ध इति ध्रुवं सत्यं तव विदितः त्वया विज्ञातः अस्मि । ‘मतिबुद्धि’ इत्यादिना कर्त्तरि क्तः, कस्य च वत् माने’ इति कर्त्तरि षष्ठो । कुतः ? यत् यस्मात् माम् अनापृच्छा अनामन्त्य इतः अस्मान् लोकात् परलोकम् असन्निवृत्तये अपुनरावृत्तये गता असि ।

४९। अत्रि मधुरशानि । आमाके केन कथा न वनिआहे चित्रकालेन वज्र

દ્રશ્યન હશેતે ગરજાએક દ્રશ્યન કરિણે ? નિષ્કરશે રૂચિનામ—હુમિ આમાએક મઠે ઓ
કપટિઅગરો રનિશા બાનિતે ।

**દયિતાં यदि तावदन्वगाद्विनिवृत्तं किमिदं तथा विना ।
सहतां हतजीवितं मम प्रबलामात्मकृतेन वेदनाम् ॥૫૦**

૫૦ અ. । હદં મમ હતજીવિતં તાવત્ દયિતામ્ અન્વગાત્ યદિ, (તર્હિ) તથા વિના કિં વિનિવૃત્તમ્
અતએવ આત્મકૃતેન પ્રબલાં વેદનાં સહતામ્ ॥

૫૦ । હદં મમ હતજીવિતં કુત્સિતં જીવિતં તાવદાદૌ દયિતામિન્દુ-
મતીમન્વગાત્ અન્વગચ્છત્ યદિ અન્વગાદેવ । યદ્યત્તાવધારણે । પૂર્વં
મૂચ્છિતત્વાદિતિ ભાવઃ । તર્હિ તથા દયિતયા વિના કિં કિમર્થં વિનિવૃત્તં
પ્રત્યાગતમ્ । પ્રત્યાગમનં ન યુક્તમિત્યર્થઃ । અતએવ આત્મકૃતેન સ્વદુઃસ્વેષ્ટિ-
તેન નિવૃત્તરૂપેણ પ્રબલામધિકાં વેદનાં દુઃસ્વં સહતાં ક્ષમતામ્ । સ્વયં કૃતા-
પરાધેષુ સહિષ્ણુતૈવ શરણમિતિ ભાવઃ ॥

રે મધ્ધજીવન ! યાં તુરે ઔરે અગ્રતમાર અગ્રગમન કરિશાહિનિ, તએ આવાર તાશાએ
ગરિત્યાગ કરિશા કિજા અત્યાગમન કરિનિ ? એકુળ એરે આચકુઠ ધૂઃમર વિરહચરણી
મર કર ।

सुरतश्रमसम्भृतो मुखे ध्रियते स्वेदलवोद्गमोऽपि ते ।

अथ चास्तमिता त्वमात्मना धिगिमां देहभृतामसारताम्॥૫૧

૫૧ । સુરતશ્રમસમ્ભૃતઃ સ્વેદલવોદ્ગમઃ અપિ તે મુખે ધ્રિયતે અથચ ત્વમ્ આત્મના અસમ્ રતા (પતઃ)
દેહભૃતામ્ રસામ્ અસારતાં ધિક્ ॥

૫૧ । સુરતશ્રમેણ સમ્ભૃતઃ જનિતઃ સ્વેદલવોદ્ગમોઽપિ તે તવ મુખે ધ્રિયતે
વર્તતે । અથચ ત્વમાત્મના સ્વરૂપેણ અસ્તં નાશમિતા પ્રાપ્તા । અતઃ
કારણાદેહભૃતાં પ્રાણિનામિમાં પ્રત્યક્ષામસારતામસ્થિરતાં ધિક્ ॥

૯૦ । ઔરેમર ! એનઓ તોમાર મૂઠે મઝોગપ્રમથનિત વર્ષલગવિન્નુ રશિશાહે,
કેહુ કેતિમધેરે હુમિ અગ્ર આગમ્ હરેશાહ ! અતએવ મેહોનિગેર એરૂપ અમારતાર
ધિક્ !

मनसापि न विप्रियं मया कृतपूर्वं तव किं जहासि माम् ।

ननु शब्दपतिः क्षितेरहं त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः ॥૫૨

૫૨ અ. । મયા મનસા અપિ તવ વિપ્રિયં ન કૃતપૂર્વં, માં કિં જહાસિ નનુ ? અહં ક્ષિતેઃ શબ્દપતિઃ
ભાવનિબન્ધના મે રતિઃ (તુ) લયિ (અસ્તિ) ॥

૫૨ । આત્મનિ કૈતવવત્સલત્વં શઠત્વઞ્ચ ઇન્દુમત્યભિપ્રાયેણૈવ યત્

आरोपितं तत् अधुना निषेधयति—मनसेति । मया मनसापि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् पूर्वं न कृतमित्यर्थः । सुप्सुपेति समासः । किं केन निमित्तेन मां जहासि त्यजसि । ननु मेदिनीपतिस्त्वम् अतः कथं विप्रियं नाशङ्कनीयम् इत्याह—ननु प्रिये, अहं क्षितेः शब्दपतिः शब्दतः एव पतिः न त्वर्थत इत्यर्थः । [पालयिता प्रियश्च पतिः, अतः मेदिन्याः शब्दशक्त्या पतित्वं नार्थशक्त्या इत्याशयः । तर्हि कुत्र तवार्थतः पतित्वमित्याशङ्काह] भावनिबन्धना अभिप्रायनिबन्धना स्वभावहेतुका न तु बाह्यकरणाभ्रया मे रतिः प्रेम तु त्वय्येव अस्तीति शेषः । [शठनायको हि एकत्र बद्धभावः अन्यत्र दर्शितवहिरनुरागो गूढं विप्रियमाचरति । अहन्तु अकृतदारा न्तरपरिग्रहः कथं शठः स्यामिति ?] ॥

६२ । आभि पूर्ये मनो तस्मात् कोन अस्मिन् आचरणं करि नाहे, तवे आमारु कृमि किञ्च परिठागं करितेह ? देख आभि वस्त्रमतीर पति नाममात्र, किञ्च तस्मात् उपरिहे आमार आचरिक् अस्त्राग निवद्ध इहेशङ्किन ।

कुसुमोत्खचितान् बलीभृतश्चलयन् भङ्गरुचस्तवालकान् ।

करभोरु ! करोति मारुतस्त्वदुपावर्त्तनशङ्कि मे मनः ॥ ५३

५३ अ. । हे करभोरु ! मायतः कुसुमोत्खचितान् बलीभृतः भङ्गरुचः तव चलकान् चलयन् (मन) मे मनः त्वदुपावर्त्तनशङ्कि करोति ॥

५३ । कुसुमैरुत्खचितानुत्कर्षेण रचितान् बलीभृतो भङ्गीयुक्तान् कुटिलानित्यर्थः । भङ्गरुचो नीलान् तवालकान् चलयन् कम्पयन् मारुतः, हे करभोरु ! करभसदृशोरु ! 'मणिवन्धादाकनिष्ठं' करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । मे मनस्त्वदुपावर्त्तनशङ्कि तव पुनरागमने शङ्कावत्करोति । त्वदुज्जीवने शङ्कां सम्भावनामिति यावत् । कारयतोत्यर्थः ॥

६० । अग्निं करभोरु ! मशौरागं तस्मात् कृष्णममरुतं लमरतुला कृष्णवर्णं कुटिलं अनकावनीं कल्पितं करिषां तूष्णि येन पुनस्त्वोचित इहेशङ्कि एकरुपं आभा आमार अन्नाहेशं मिच्छेह ।

तदपोहितमर्हसि प्रिये प्रतिबोधेन विषादमाशु मे ।

ज्वलितेन गुहागतं तमस्तुहिनाद्रेरिव नक्तमोषधिः ॥ ५४

५४ अ. । हे प्रिये ! तत् आशु प्रतिबोधेन मे विषादं, नक्तम् मोषधिः ज्वलितेन गुहिनाद्रेः गुहागतं तमः इव अपोहितुम् अर्हसि ॥

५४ । हे प्रिये ! तत्तस्मात्कारणात् आशु मे विषादं दुःखम् । नक्तं रात्रौ-

বোধধিস্তৃণজ্যোতিরাক্ষ্যা লতা জ্বলিতেন প্রকাশেন তুহিনাদ্রেহিমাচলস্য
গুহাগতং তমঃ অন্ধকারমিব প্রতিবোধেন জ্ঞানেনাপোহিতুং নিরসিতুমর্হসি ॥

৪৪। অতএব, হে শত্রুভ্যে ! রজনৌষাগে প্রচ্ছন্নিত ওষধি সকল যেহ্রীৎ-
গিরিগুহার অন্ধকার পূর করে, তদ্রূপ অবিলম্বে দৈত্যগণাভ করিবা আমায় যেনে বিনাশ
করা তোমার উচিত হইতেছে ।

ইদমুচ্ছ্বসিতালকং মুখং তব विश्रान्तकथं दुनोति माम् ।

निशि सुप्तमिवैकপङ्कजं विरताभ्यन्तरषट्पदस्त्रনम् ॥ ৫৫ ॥

৫৫ অঃ । ইদম্ উচ্ছ্বসিতালকং বিশ্রান্তকথং তব মুখং নিশি সুপ্তং বিরতাভ্যন্তরষট্‌পদস্ত্রনম্ এক-
পঙ্কজম্ ইব মাং দুনোতি ॥

৫৫। ইদমুচ্ছ্বসিতালকং চলিতচূর্ণকুন্তলং বিশ্রান্তকথং নিবৃত্তসংলাপং
তব মুখং নিশি রাত্রৌ সুপ্তং নিমীলিতং বিরতঃ অভ্যন্তরাণামন্তর্বর্ত্তি-
নাং ষট্‌পদানাং স্বনো যত্র তত্, নিঃশব্দভৃঙ্গমিত্যর্থঃ । একপঙ্কজম্ অদ্বিতীয়
পদ্মমিব, মাং দুনোতি পরিতাপয়তি ॥

৫৫। তোমার মুখমণ্ডলে অলকজাল বায়ুর্জ্বলিত হইতেছে, কিন্তু বাকা
একবারে বিশ্রান্ত করিয়াছে ; এক্ষণে উহা নিশাকালে মুকুণ্ডিত এবং অভ্যন্তরে
লম্বরশ্মিনিগূঢ় পঙ্কজের স্তায় আমাকে নিঃশব্দ মস্তক করিতেছে ।

शशिनं पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्रिणम् ।

इति तौ विरहान्तरक्षमौ कथमत्यन्तगता न मां दहेः ॥ ৫৬ ॥

৫৬ অঃ । শর্বরী শশিনং, দয়িতা দ্বন্দ্বচরং পতত্রিণং পুনঃ পতি ইতি তৌ বিরহান্तरक्षমৌ, শত-
গতা (ত্বন) মাং কথং ন দহেঃ ॥

৫৬। শর্বরী রাত্রিঃ শশিনং চন্দ্রং পুনরেতি প্রাপ্নোতি । দ্বন্দ্বীভূয়
চরতোতি দ্বন্দ্বচরঃ । তং পতত্রিণং চক্রবাকং দয়িতা চক্রবাকী পুনরেতি ।
ইতি হেতোঃ তৌ চন্দ্রচক্রবাকৌ বিরহান্तरक्षমৌ বিরহাবধিসহৌ । 'অন্ত-
রক্ষমবকাশাবধিপরিত্রানান্তর্দ্বিবেদতাদ্যর্থ্যে' ইত্যমরঃ । অত্যন্তগতা পুনরাবৃন্তি
রহিতা ত্বং তু কথং ন মাং দহেঃ ন সন্তাপয়েঃ অপি তু দহেবেত্যর্থঃ ॥

৫৬। রজনৌ চক্ষুমাংকে এবং চক্রবাকী মৃচর চক্রবাককে পুনঃ পুনঃ প্রাপ্ত হইয়া
যাংকে, অতএব চক্ষুমা ও চক্রবাক বিরহ যন্ত্রণা সহ করিতে পার ; কিন্তু তুমি পুনঃ
কিঁরিয়া আগিয়ে না, অতএব তোমার বিরহ আমাকে দগ্ধ করিবে না কেন ?

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदङ्गमर्पितम् ।

तदिदं विषद्विष्यते कथं वद वामोरु चित्ताध्वিরোहणम् ॥ ৫৭ ॥

५३ अः । हे व मोह, नवपल्लवसंस्तरे अपि अर्पितं मृदु ते तव यत् अङ्गं दूयेत तत् इदं चिता-
धिरोहणं कथं विषद्विष्यते वद ॥

५७ । नवपल्लवसंस्तरे नूतनप्रवालास्तरणेऽपि अर्पितं स्थापित मृदु ते
तव यदङ्गं शरीरं दूयेत परितप्तं भवेत् । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्याः सा
हे वामोरु ! 'वामं स्यात् सुन्दरे सव्ये' इति केशवः । 'संहितशफलक्षण -'
इत्यादिनोङ्प्रत्ययः । तदिदमङ्गं चितायाः काष्ठसञ्चयस्य अधिरोहणं कथं
विषद्विष्यते वद ॥

५९ । हे वामोरु ! त्वोमात्रं ये कोमल कलवस ऊर्ध्वनवपल्लववर्चित अङ्गौ अङ्ग-
कविता वेषना अमृतव कश्चित्, वज्र—एकएनं मेहे नरोर किरणं चित्तादोहणकृत् सख
कविता ? ।

इयमप्रतिबोधशायिनौ रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।

गतिविभ्रमसादनोरवा न शुचा नानुमृतेव लक्ष्यते ॥५८॥

५८ अः । इयं प्रथमा रहःसखी गतिविभ्रमसादनोरवा रशना अप्रतिबोधशायिनौ त्वां शुचा
अनुमृता इव न लक्ष्यते न ॥

५८ । इयं प्रथमा आद्या रहःसखी, सुरतसमयेऽप्यनुयानादिति भावः ।
गतिविभ्रमसादेन नोरवा विलासोपरमेण निःशब्दा रशना मेखला अप्रति-
बोधम् अपुनरुद्धोधं यथा तथा शायिनीम् मृतामित्यर्थः । त्वामनु त्वया
सह तृतीयार्थं इत्यनुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वेन द्वितीया । शुचा शोकेन
मृतेव न लक्ष्यते इति न, लक्ष्यत एवेत्यर्थः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तनाय
द्वौ प्रतिषेधौ ॥

६८ । एहे वरना शूद्र-राज अशूशायिनौ इहेरा त्वोमात्रं रश्मिमुखौ इहेराङ्गिन, एकएन
त्वोमात्रं मोर्षनिष्ठ । पर्वतेन विनामगमनेन विराग्ये नोरव इहेरा शोकं अशूभ्रारं शाय
परिणमिष्ठ इहेराहे ना कि ?

कलमन्यभृतासु भाषितं कलहंसौषु मदालसं गतम् ।

पृषतीषु विलीलमौक्षितं पवनाधूतलतासु विभ्रमाः ॥५९॥

विद्विषोत्सुकयाप्यवेक्ष्य मां निहिताः सत्यममो गुणास्त्वया ।

विरहे तव मे गुरुव्यथं हृदयं न त्ववलम्बितुं क्षमाः ॥६०॥

५९—६० अः । अन्यभृतासु कलं भाषितं, कलहंसौषु मदालसं गतं, पृषतीषु विलीलम् ईक्षितं,
पवनाधूतलतासु विभ्रमः, अमो गुणाः विद्विषोत्सुकया अपि त्वया माम् अवेक्ष्य सत्यं निहिताः (किन्तु)
तव विरहे गुरुव्यथं मे हृदयं न त्ववलम्बितुं न क्षमाः ॥

५६-६० । युग्मम् । उभयोरेकान्वयः । अन्यभृतासु कोकिलासु कलं मधुरं भाषितं भाषणम् । कलहंसोषु विशिष्टहंसीषु मदालसं मन्थरं गतं गमनम् । पृषतीषु हरिणीषु विलोलमीक्षितं चञ्चला दृष्टिः । पवनेन वायुना आधूतलतासु ईषकम्पितलतासु विभ्रमा विलासाः । इत्यमी पूर्वोक्ताः कलभाषणादयो गुणाः । एषु कोकिलादिस्थानेष्विति शेषः । त्रिदिवोत्सुकयापीह जीवन्त्येव स्वर्गं प्रति प्रस्थितयापि त्वया मामवेक्ष्य विरहासहं विचार्य सत्यं निहिताः मत्प्राणधारणोपायतया स्थापिता इत्यर्थः । तव विरहे गुरुव्यथमतिदुःखं मे हृदयं मनः अवलम्बितुं स्थापयितुं न क्षमाः न शक्ताः । ते तु त्वत्संगम एव सुखकारिणः, नान्यथा । प्रत्युत प्राणानपहरन्तीति भावः ॥

६०-७० । शिष्टे ! त्वयि मृगलोकागमने एकाञ्च उन्मुख इहेन आमात्रं क्लेशं निर्यागमानसं कोकिले मधुराभाष, राक्षसशैशवे मधुरगति, हरिणीगणे चञ्चलदृष्टि एव पवनकम्पित लताजाले हावभाव रात्रिषु गिराह ; किञ्च तेषामत्र विराहं निराकरणं बाधाय बाधित आमात्रं ए क्लेशं ये सकल वारा वैधर्ष्याधारणे समर्थ इहेतेछे न ।

मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमौ ।

अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोगम्यत इत्यसाम्प्रतम् ॥६१॥

६१ अ. । ननु सहकारः फलिनी च इमौ त्वया मिथुनम् परिकल्पितम् अनयोर्विवाहसत्क्रियाम् अविधाय गम्यते इति असाम्प्रतम् ॥

६१ । ननु हे प्रिये ! सहकारश्चूतविशेषः फलिनी प्रियङ्गुलता च इमौ त्वया मिथुनं परिकल्पितं मिथुनत्वेनाभ्यमानि । अनयोः फलिनीसहकारयोर्विवाहसत्क्रियां विवाहमङ्गलमविधाय अकृत्वा गम्यते इत्यसाम्प्रतमयुक्तम् । मातृहीनानां न किञ्चित् सुखमस्तीति भावः ॥

७० । शिष्टे ! एहे सहकारं तत्र ७ अग्रिमङ्गलात्कं त्वयि पतिगन्तो करिष्यामिदं एकरूपं सहकारं करिष्यामिदं, किञ्च एकमेव ईशप्रेर विवाहसङ्कारं समाधानं ना करिष्यामिदं, ईहा तेषामत्र निताञ्च अशुचिदं कार्यं इहेतेछे ।

कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति ।

अलकाभरणं कथं नु तत्तव नेष्यामि निवापमाल्यताम् ॥६२॥

६२ अ. । त्वया कृतदोहदः अयम् अशोकः यत् कुसुमम् उदीरयिष्यति, तव अलकाभरणं तत् कथं निवापमाल्यतां नेष्यामि ॥

६२ । वृक्षादिपोषकं दोहदम् । त्वया कृतं दोहदं पादताडनरूपं यस्य सोऽयमशोको यत् कुसुममुदीरयिष्यति प्रसविष्यते, तवालकाना-

মাভরণমাভরণমূতং তত্‌কুসুমং কথং নু কেন প্রকারেণ নিবাপমাল্যতাং দাहा-
জ্জলৈর্ঘ্যতাং নেপ্যামি । 'নিবাপঃ পিতৃদানং স্য়াত্' ইত্যমরঃ ॥

৬২। তুমি এই অশোকতরুর পুষ্প, আমি হৃৎকায়ের জন্য দোহন প্রদান করিবারিহন ।
একগে এই বিকসিতপুষ্প তোমার অলকজালের অলকারূপে প্রদান না করিবা
উর্দ্ধদেহক কার্যে কিরূপে নিয়োজিত করিব ?

স্মরতেব সশব্দনূপুরং চরণানুগ্রহমন্যদুর্লভম্ ।

অমুনা কুসুমাশ্রুবার্ধিণা ত্বমশোকেন সুগাতি শোচ্যসে ॥৬৩

৬৩ অঃ। হে সুগতি ! অন্যদুর্লভং সশব্দনূপুরং চরণানুগ্রহং স্মরতা ইব অমুনা অশোকেন কুসুমাশ্রু-
বার্ধিণা ত্বং শোচ্যসে ॥

৬৩। অন্যদুর্লভং দুপ্রাপং কিন্তু স্মর্তব্যমেবেত্যর্থঃ । সশব্দং ধ্বনিত্যুক্তং
নূপুরং মঞ্জীরং यस্য তং চরণানুগ্রহং পাदेन তাড়নরূপং স্মরতেব চিন্তয়তেব
কুসুমান্যেব অশ্রুণি তদ্বর্ধিণা অমুনা পুরোবর্তিনা অশোকেন, হে সুগতি !
'অঙ্গনাথকণ্ঠেভ্যশ্চ' ইতি বক্তব্যাত্‌ ডীপ্‌ । ত্বং শোচ্যসে ॥

৬৩। স্মরতি ! একগে এই অশোকতরু অস্ত্রের দ্বারা নূপুরবদধরিত তোমার
পদাধাতরূপ অশ্রুগ্রহে স্মরণ করিবারিহে যেন নিরস্তর কুসুমাশ্রু বর্ষণপূর্বক তোমার নিমিত্ত
শোকপ্রকাশ করিতেছে ।

তব নিঃশ্বসিতানুকারিভির্বকুলৈর্দ্ব্যর্চিতাং সমং ময়া ।

অসমাপ্য বিলাসমেখলাং কিমিদং কিন্নরকণ্ঠি সুপ্যতে ॥৬৪

৬৪ অঃ। হে কিন্নরকণ্ঠি, তব নিঃশ্বসিতানুকারিभिः বকুলৈর্ময়া সমং দ্ব্যর্চিতাং বিলাস-
মেখলাম্ অসমাপ্য (তথা) কিমিদং সুপ্যতে ॥

৬৪। তব নিঃশ্বসিতানুকারিभिর্‌বকুলৈর্বকুলকুসুমৈর্ময়া সমং সাধু ম্
অর্দ্ব্যর্চিতাম্‌ অর্দ্ব্যর্চি যথা তথা চিতাং রচিতাং বিলাসমেখলামসমাপ্য অপূ-
রিত্বা । কিন্নরস্য দেবয়োনিবিশেষস্য কণ্ঠ ইব কণ্ঠো যস্যাস্তত্‌সংবুद्धিঃ
হে কিন্নরকণ্ঠি ! 'অঙ্গনাথকণ্ঠেভ্যশ্চ' ইতি ডীপ্‌ । কিমিদং সুপ্যতে
নিদ্রা ক্রিয়তে । 'বচিষ্বপি' ইत्यादिना संप्रसारणम्‌ । अनुचितमिदं
स्वपनमित्यर्थः ॥

৬৪। অগ্নি কিন্নরকলনাদিনি ! তোমার নিঃশ্বাসের আশ্রয় স্বগন্ধি বকুলপুষ্পের দ্বারা
তুমি আমার সহিত যে এই বিলাসরসনা অঙ্কিতনা করিবারিহ, তাহা সম্পূর্ণ না করিবা
কিজন নিদ্রাভিভূত হইলে ? ।

समदुःखसुखः सखीजनः प्रतिपच्चन्द्रनिभोऽयमात्मजः ।

अहमेकरसस्तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥५६॥

६५ अः । सखीजनः समदुःखसुखः, अयम् आत्मजः प्रतिपच्चन्द्रनिभः, अहम् एकरसः, तथापि ते व्यवसायः प्रतिपत्तिनिष्ठुरः ॥

६५ । सखीजनः समदुःखसुखः, त्वद्दुःखेन दुःखी त्वत्सुखेन सुखी इत्यर्थः । अयमात्मजो बालः प्रतिपच्चन्द्रनिभः दर्शनीयो बद्धिष्णुश्चेत्यर्थः । प्रतिपच्चन्द्रेण द्वितीया लक्ष्यते प्रतिपदि चन्द्रस्यादर्शनात् । अहश्च एकरसः अभिन्नरागः समानप्रेमा इत्यर्थः । शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः' इत्यमरः । तथापि जीवितसामग्रीसत्त्वेऽपोत्यर्थः । ते तव व्यवसायो-ऽस्मत्परित्यागरूपो व्यापारः प्रतिपत्त्या निष्ठुरः क्रूरः । 'प्रतिपत्तिः पदप्राप्तौ प्रकृतौ गौरवेऽपि च । प्रागल्भ्ये च प्रबोधे च' इति विश्वः । "स्मर्त्तुं" "न शक्यः किमुताधिकर्त्तुं" मिति भावः ॥

७६ । तोमार एहे सकल मथी तोमार छःथे छःथी ओ तोमार छःथे छःथी ; तोमार एहे गूढ अतिपद्मिष्ठ चल्ममार आर प्रिषदर्शन ; आर आमिओ तोमार अति एकाञ्च अमरागौ, तथापि छुमि ये आमादिगके पत्रिआग करिषा अहान करिणे हेह । तोमार निष्कषहे निताञ्च निश्रुतार कर्षा हहेण ।

धृतिरस्त्वमिता रतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः ।

गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे ॥६६॥

६६ अः । अद्य मे धृतिः अस्त्वमिता, रतिः च्युता, गेयम् विरतम्, मृतुः निरुत्सवः, आभरण-प्रयोजनं गतं, शयनीयं परिशून्यम् ॥

६६ । अद्य मे धृतिः धैर्यं प्रतीतिर्वा अस्तं नाशम् इति । रतिः क्रीडा च्युता गता । गेयं गानं विरतम् । मृतुर्वसन्तादिर्निरुत्सवः । आभरणानां प्रयोजनं गतम् अपगतम् । शैतेऽस्मिन्निति शयनीयं तल्पम् । 'कृत्यल्युदो बहुलम्' इत्यधिकरणार्थेऽनीयप्रत्ययः । परिशून्यम् । त्वां विना सर्वमपि निष्फलमिति भावः ॥

७७ । अद्य हहेते आमार दैर्घ्या लोप पाहेण, भोगम्पूहा निवृत्त हहेण, सकौट विरक्ति अग्निग, वसतादि श्रुत सकल आमार पके उवमवगूह हहेण । आर आमार आभरणधारणेर अत्रोक्तेन नादे एवम नयाओ गूह हहेण ।

गृहिणी सचिवः सखी मिथः

प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ ६७

६७ अः । (लनेव) गृहिणी सचिवः, मिथः सखी, ललिते कलाविधौ प्रियशिष्या, (अत एव) करुणाविमुखेन मृत्युना त्वां हरता मे किं न हृतं वद ॥

६७ । त्वमेव गृहिणी दाराः । अनेन सर्वं कुटुम्बं त्वदाश्रयमिति भावः । सचिवो बुद्धिसहायो मन्त्री । सर्वो हितोपदेशस्त्वदायत्त इत्यनेनोच्यते मिथो रहसि सखी नर्मसचिवः । अनेन सर्वोपभोगस्त्वदाश्रय इति प्रकटितम् । ललिते मनोहरे कलाविधौ वादित्रादिचतुःषष्टिकलाप्रयोगे प्रियशिष्या । प्रियत्वं प्राज्ञत्वादित्यभिसन्धिः । सर्वानन्दोऽनेन त्वन्निबन्धन इत्युद्घाटितम् । अतस्त्वां तत्समष्टिरूपां हरता अत एव करुणाविमुखेन कृपाशून्येन मृत्युना मे मत्सम्बन्धि किं वस्तु न हृतं वद । सर्वमपि हृतमित्यर्थः ॥

७१ । अश्रुत्वा । तूष्णि आभारं गृहिणी, मञ्जरी, तद्वत्प्रसवौ एव गतनाहरं नृताङ्गीति अर्चति कलागाणे अश्रुशिष्या ; वन पथि, निर्दिष्टं कृताञ्जलिं ततोभावेन हरणं कथं आभारं किं ना अपहरणं करिष्ये ।

मदिराक्षि मदाननार्पितं मधु पीत्वा रसवत् कथं नु मे ।

अनुपास्यसि बाष्पदूषितं परलोकोपनतं जलाञ्जलिम् ॥ ६८

६८ अः । हे मदिराक्षि, मदाननार्पितं रसवत् मधु पीत्वा परलोकोपनतं मे बाष्पदूषितं जलाञ्जलिं कथं नु अनुपास्यसि ॥

६८ । माद्यत्यनयेति मदिरा लोकप्रसिद्धा, तथापि 'नायो' मदिर-लोचनाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनान्माद्यत्याभ्यामिति मदिरा अक्षिणी यस्यास्तत्संबुद्धिः हे मदिराक्षि ! मदाननेनार्पितं रसवत् स्वादुतरं मधु मद्यं पीत्वा बाष्पदूषितमश्रुतप्तं परलोकोपनतं परलोकप्राप्तं मे जलाञ्जलिं तिलोदकाञ्जलिं कथं नु अनु अनन्तरं पास्यसि तदनन्तरमिदमनर्हमित्यर्थः । यथाह भट्ट-मल्लः—'अनुपानं हिमजलं यवगोधूमनिमित्तं । दधि मद्ये विषे द्राक्षे पिष्टे मिष्टमयेऽपि च ॥' इति । तच्चैव युज्यते ॥ इदं तूष्णं लोकान्तरोपयोगि-कृत्यायुर्वेदवरोधात् कथमनुपास्यसीति भावः ॥

७८ । हे मदिराक्षि । तूष्णि आभारं मृगममर्षितं शृङ्गाश्च मद्यं पानं करिष्या एकाग्रं किङ्कणं मन्त्रशक्तं लोकान्तरागमनोत्तं अश्रुजलदूषितं जलाञ्जलिं अश्रुपानं करिष्ये ।

विभवेऽपि सति त्वया विना सुखमेतावदजस्य गण्यताम् ।

अहृतस्य विलीभनान्तरैर्मम सर्व्वे विषयास्त्वदाश्रयाः ॥ ६९

୧୮ ଅ: । ବିଭବେ ସତି ଅପି ତ୍ବୟା ବିନା ସଞ୍ଜୟ ଏବାବନ୍ (ଏବ) ମୁଖେ ଗଞ୍ଜୟତାମ୍, ବିଲୋଭନାନ୍ତରୈ: ସଞ୍ଜୟତସ୍ୟ ମମ ସର୍ବେ ବିଷୟା: ତ୍ବଦାଶ୍ରୟା: ହି ॥

୧୯ । ବିଭବେ ଯେଶ୍ବଦ୍ୟେ^୧ ସତ୍ୟପି ତ୍ବୟା ବିନା ଅଞ୍ଜୟ ଏବାବଦେବ ମୁଖେ ଗଞ୍ଜୟତାମ୍ । ଯାବତ୍ତ୍ବୟା ସହ ଭୁକ୍ତଂ ତତୋଽନ୍ୟଂ ନ କିଞ୍ଚିଦ୍ଭବିଷ୍ୟତୀତ୍ୟର୍ଥ: । କୁତ: ବିଲୋଭନାନ୍ତରୈର୍ହୃତସ୍ଥାନାକୃଷ୍ଟସ୍ୟ ମମ ସର୍ବେ ବିଷୟା ଭୋଗାଦ୍ୟସ୍ତ୍ବଦାଶ୍ରୟାସ୍ତ୍ବଦଧୀନା: । ତ୍ବାଂ ବିନା ମେ ନ କିଞ୍ଚିଦ୍ରୋଚତ ଇତ୍ୟର୍ଥ: ।

୬୦ । ଯେସ୍ୟାମାଶ୍ବଽଽ ଡୋମା ବାତିରେକେ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାନ୍ତେ ଅଞ୍ଜୟ ସ୍ବର୍ଗଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟାବନ୍ତିତ ହେନ, ଅନ୍ତ କୋନକ୍ରମ ଖୋଲେନ ଆମାକେ ଭାବ ଆଶ୍ବର୍ଷେ କରିତେ ମୋରିବେ ନା । ଆମାର ଡୋମାମି ମକମ ବିଷୟ ଡୋମାରେ ଅଶୌନ ।

ବିଲପନ୍ନିତି କୋସଲାଧିପ: କରୁଣାର୍ଥପ୍ରଥିତଂ ପ୍ରିୟାଂ ପ୍ରତି ।

ଅକरोत् पृथिवीरुहानपि सुतशाखारसवाष्पदूषितान् ॥ ୭୦ ॥

୭୦ ଅ: । କୋସଲାଧିପ: ପ୍ରିୟାଂ ପ୍ରତି ଇତି କରୁଣାର୍ଥପ୍ରଥିତଂ ବିଲପନ୍ ପୃଥିବୀରୁହାନପି ସୁତଶାଖାର ସବାଷ୍ପଦୂଷିତାନ୍ ଅକରୋତ୍ ॥

୭୦ । କୋସଲାଧିପୋଽଞ୍ଜ ଇତି କରୁଣ: ଶୋକରସ: ସ ଏବାର୍ଥସ୍ତେନ ପ୍ରଥିତଂ ସମ୍ବଦ୍ଧଂ ଯଥା ତଥା ପ୍ରିୟାଂ ପ୍ରତି ଇନ୍ଦୁମତୀମୁଦ୍ରିସ୍ୟ ବିଲପନ୍ ପୃଥିବୀରୁହାନ୍ ବୃକ୍ଷାନପି ସ୍ମୃତା: ଶାଖାରସା ମକରନ୍ଦା ଏବ ବାଷ୍ପାସ୍ତୈର୍ଦୂଷିତାନ୍ ଅକରୋତ୍ । ଅଚେତନାନ୍-ପ୍ୟରୋଦୟଦିତ୍ୟର୍ଥ: ।

୭୦ । କୋସଲାଧିପତି ଅଞ୍ଜ ପ୍ରିୟତମ ଇନ୍ଦୁମତୀର ନିମିତ୍ତ ଏହିପ୍ରକାର କରୁଣରମ-ସଂକଳିତ ବିଳାପ କରିବା ଉଦ୍ଭାସ ମାମମଗ୍ନକେଽଽ ନିର୍ଯ୍ୟାସ ୧ । ମକରନ୍ଦକ୍ରମ ଅଶ୍ବର୍ଷେ ଗୋବିନ୍ଦ କରାହେଶାହିଲେନ ।

अथ तस्य कथञ्चिदद्भुतः स्वजनस्तामपनीय मुन्दरीम् ।

विससर्ज तदन्त्यमण्डनामनलायागुरुचन्दनैधसे ॥ ୭୧ ॥

୭୧ ଅ: । ଅଥ ସ୍ବଜନ: ତସ୍ୟ ଅଦ୍ଭୁତ: କଥଞ୍ଚିତ୍ ଅପନୀୟ ତଦନ୍ତ୍ୟମଣ୍ଡନାଂ ତାଂ ମୁନ୍ଦରୀମ୍ ସଗୁରୁଚନ୍ଦନ-ନୈଧସେ ଅନଳାୟ ବିସସର୍ଜଂ ॥

୭୧ । ଅଥ ସ୍ବଜନୋ ବନ୍ଧୁବର୍ଗସ୍ତସ୍ୟାଞ୍ଜୟାଞ୍ଜିତ ଉତ୍ସଞ୍ଜାତ୍ କଥଞ୍ଚିଦ୍‌ପନୀୟ, ତଦ୍‌ଦିବ୍ୟକୃଷ୍ଣମେବାନ୍ତ୍ୟଂ ମଣ୍ଡନମଲଞ୍ଜାରୋ ଯସ୍ୟାସ୍ତାଂ ତାଂ ମୁନ୍ଦରୀମ୍ ଅଗୁରୁଣି ଚନ୍ଦନାନ୍ୟେଧାଂସୀନ୍ଧନାନି ଯସ୍ୟ ତସ୍ମିଁ ଅନଳାୟା ନ୍ୟେ ବିସସର୍ଜଂ ବିସୃଷ୍ଟାନ୍ । 'କ୍ରିୟାଗ୍ରହଣମପି କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍' ଇତି କ୍ରିୟାମାତ୍ରପ୍ରୟୋଗେ ସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ବାଦ୍‌ଚ୍ଚତୁର୍ଥାଂ ।

୭୧ । ଅନନ୍ତର ବନ୍ଧୁବର୍ଗ ଅତିବଡ଼ି ୭୮୯୧୧ ୭୮୯୧୧ କ୍ରୋଡ଼ ହେତେ ମେହି ରମଣୀକେ ଅପନୟନ-ମୂର୍ତ୍ତିକ ଅନ୍ତୋଞ୍ଜିକ୍ରିୟାକାଳୋଚିତ ମଞ୍ଜାର ମଞ୍ଜିତ କରିବା ଅଗୁରୁଚନ୍ଦନକାଞ୍ଚେର ଅଗ୍ନିତେ ବିମର୍ଜନ କରିଲେନ ।

प्रमदामनुसंस्थितः शुचा
नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात् ।
न चकार शरीरमग्निं सात्
सह देव्या न तु जीविताशया ॥ ७२

७२ अ. । नृपतिः 'सन् (अपि) शुचा प्रमदाम् अनु संस्थितः' इति वाच्यदर्शनात् देव्या सह शरीरम् अपि सात् न अकरोत् तु जीविताशया न ॥

७२ । नृपतिरजः, 'सन्नपि विद्वानपि शुचा शोकेन प्रमदामनु प्रमदया सह संस्थितो मृतः' इति वाच्यदर्शनाभिन्दादर्शनात् देव्या इन्दुमत्या सह शरीरमग्निं सात् अग्नाधीनं न चकार । 'तदधीनवचने' इति सातिप्रत्ययः । जीविताशया प्राणेच्छया तु नेति ।

१२ । 'अज भूषणित हरेत्रा० ब्रभगीर मोटक आकून हरेत्रा तांशर मरुत हरेत्रेन, एहे लोका निन्नाभदेहे लूपति महिषौर महित एक छितानले पेश मरु करिनेन ना, नर०० ओरनेर आनार तनि पेशरका करेन नाहे ।

अथ तेन दशाहतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ॥ ७३

७३ अ. । अथ विदुषा तेन गुणशेषां भामिनीम् उपदिश्य दशाहतः परे महर्द्धयः विधयः पुरः उपवने एव समापिताः ॥

७३ । अथ विदुषा शास्त्रज्ञेन तेनाजेन । गुणा रूपादय एव शेषा यस्यास्तां गुणशेषां भामिनीमिन्दुमतोमुपदिश्य उद्दिश्य । दशानामह्नां समाहारो दशाहः । 'तद्धितार्थ'—इत्यादिना समासः । समाहारस्य एकत्वादेकवचनम् । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच् । 'रात्राहाहाः पुंसि' इति पुंवत् । ततस्तसिल् । तस्माद्दशाहतः परे ऊर्द्ध्वं कर्त्तव्या महर्द्धयो महासमृद्धयो विधयः क्रियाः, पुरः पुट्या उपवने उद्याने एव समापिताः सम्पूर्णमनुष्ठिताः 'दशाहतः' इत्यत्र 'विप्रः शुध्येद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।' इति मनुवचनविरोधो नाशङ्कनीयः । तस्य निगुणक्षत्तियविषयत्वात् । गुणवत्क्षत्तियस्य तु दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः—'क्षत्तियस्तु दशाहेन स्वधमनिरतः शुचिः' इति । सूत्रयतेऽस्यापि गुणवत्त्वं विदुषेत्यनेन ॥

१२ । अतः परं पशुपतिवम अठोड हरेले पर मेहे परमपणित नरपति गुणमात्रा नरपति शिब्रतम हेमूयतौर उफेले मेहे उपवनमथेहे महांमारावेहे आकादिक्रिशा कणाप निर्राह करिनेन ।

स विवेश पुरीं तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।

परिवाहमिवावलाकयन् स्वशुचः पौरबधूमुखाश्रुषु ॥ ७४

७४ अः । तथा विना क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः सः पौरबधूमुखाश्रुषु स्वशुचः परिवाहम् इव अवलाकयन् पुरीं विवेश ॥

७४ । तथा इन्दुमत्या विना । क्षणदाया रात्रेरपायेऽपगमे यः शशाङ्क-
श्चन्द्रः स इव दृश्यत इति क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः । प्रातःकालिकचन्द्र
इव दृश्यमान इत्यर्थः । दृश्यत इति कर्मार्थे ल्युट् । सोऽजः पौरबधू-
मुखाश्रुषु स्वशुचः स्वशोकस्य परिवाहं जलोच्छ्वासमिवावलोकयन् । 'जलो-
च्छ्वासाः परीवाहाः' इत्यमरः । खटुः खपूरातिशयमिव पश्यन् पुरीं विवेश ।
बधूग्रहणात्तस्यामिन्दुमत्यां सख्याभिमानादजसमानदुःखसूचकपरिवाहोक्ति-
निर्वहति ।

१४ । अत्रेति अत्रैव विरहे अत्रातकालीनं शनधरेण ब्राम्हणेन कौण्डिन् इति
पुत्ररमणीयैरेव वाष्पाकुललोचनेन यौवनेन शोकसागरतरेण उच्छ्वासं अवलाकनं करिष्येति येन
अस्तुःपुत्रे अत्रेव करिष्येति ।

अथ तं सवनाय दीक्षितः

प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिषङ्गजडं विजज्ञिवा-

निति शिष्येण किलान्वबोधयत् ॥ ७५

७५ । अथ सवनाय दीक्षितः गुरुः आश्रमस्थितः (सन्) तम् अभिषङ्गजडं प्रणिधानात्
विजज्ञिवां इति शिष्येण अन्वबोधयत् किल ॥

७५ । अथ सवनाय यागाय दीक्षितो गुरुर्वशिष्ठ आश्रमे स्वकीयाश्रमे
स्थितः सन् । तमजमभिषङ्गजडं दुःखमोहितं प्रणिधानात् चित्तैकाग्र्यात्
विजज्ञिवां ज्ञातवान् । 'कसुश्च' इति कसुप्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण
शिष्येण अन्वबोधयत् किल । बुधेण्यन्तात् णिचि लङ् ।

१६ । अनन्तरं यच्छेन शीघ्रं कुरुष्वकं वशिष्ठं, यौवनेन आश्रमे अवस्थानं करिष्येति
योगवलेन मन्त्राणां अङ्गके महर्षिर्गोष्ठाङ्के कातरं अवगतं इति आवाहयमानार्थं
एकं शिष्याङ्के धेनुरङ्कं करिष्येति ।

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तत्र विद्वानपि तापकारणम् ।

न भवन्तमुपस्थितः स्वयं प्रकृतौ स्थापयितुं पथञ्च गतम् ॥ ७६

७६ । यतः मुनिः वसमाप्तविधिः (ततः) तव तापकारणं विद्वान् अपि पथश्रुतं भवन्तं प्रकृतौ स्थापयितुम् स्वयं न उपस्थितः ॥

७६ । वशिष्ठशिष्य आह—यतो हेतोर्मुनिरसमाप्तविधिरसमाप्तकतुस्ततस्तव तापकारणं दुःखहेतु कललनाशरूपं विद्वान् जानन्नपि । ‘विदेः शतुर्वसुः’ इति वस्त्रादेशः । ‘न लोक’—इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । पथश्रुतं स्वभावाद् भ्रष्टं भवन्तं प्रकृतौ स्वभावे स्थापयितुम् । समाश्वासयितुमित्यर्थः । स्वयं नोपस्थितो नागतः ।

७७ । मर्षिणसा भूपतिर निकटे उपस्थित इहेहा कश्चिन्न, —महाबाहू ! मर्षिर्वरुण समापन ह्य नाहे, एतच्छ्रुतिनि आपनार मङ्गल कावण अवगत इहेहा ७ आपनात्के आश्रित करिवार निमित्त श्वः उपनौत इहेते पारिलेन न ।

मयि तस्य सुवृत्त वर्त्तते लघुसन्देशपदा सरस्वती ।

शृणु विश्रुतसत्त्वसार तां हृदि चेनामुपधातुमर्हसि ॥ ७७

७७ अः । हे सुवृत्त, लघुसन्देशपदा तस्य सरस्वती मयि वर्त्तते, हे विश्रुतसत्त्वसार, तां शृणु एनां हृदि उपधातुं च अर्हसि ॥

७७ । हे सुवृत्त ! सदाचार ! संदिश्यत इति सन्देशः सन्देश्यव्यर्थः तस्य पदानि वाचकानि लघूनि संक्षिप्तानि सन्देशपदानि यस्यां सा लघुसन्देशपदा तस्य मुनेः सरस्वती वाक् मयि वर्त्तते । हे विश्रुतसत्त्वसार ! प्रख्यातधैर्यातिशय ! तां सरस्वतीं शृणु । एनां वाचं हृदि उपधातुं धर्तुं चार्हसि ॥

७८ । हे प्रोत्तरित ! आभि उाहार मर्षिश्च उपदेश्यतन वहन करिषा आनिग्राहि । हे मनोविभक्त ! आपनि ताहा अवण करण ७ रुद्रश्च शवण करिषा राथून ।

पुरुषस्य पदेष्वजन्मनः समतीतं च भवच्च भावि च ।

स हि निष्प्रतिघेन चक्षुषा त्रितयं ज्ञानमयेन पश्यति ॥ ७८

७८ अः । अजन्मनः पुरुषस्य पदेषु समतीतञ्च यत् भवच्च भावि च इति) त्रितयं सः निष्प्रतिघेन ज्ञानमयेन चक्षुषा पश्यति हि ॥

७८ । वक्ष्यमाणार्थानुगुणं मुनेः सर्वज्ञत्वं तावदाह—पुरुषस्येति । अजन्मनः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य भगवत्स्त्रिविक्रमस्य पदेषु विक्रमेषु । त्रिभुवनेष्वपीत्यर्थः । समतीतं भूतञ्च भवद्वत्तमानञ्च भावि भविष्यच्चेति त्रितयं स मुनिर्निष्प्रतिघेन अप्रतिबन्धेन ज्ञानमयेन चक्षुषा ज्ञानदृष्ट्या पश्यति हि । अतस्तदुक्तिषु न संशयितव्यमित्यर्थः ॥

७८ । मर्षि ज्ञाननवनवांरा अनानिपुरुष त्रिविक्रमत्र विक्रमज्ञान एहे जिलाक-मधो दूत, त्रिविष्ट ७ वर्तमान एहे जिविष विषयई अवावाते वर्त्तन करितेहेन ।

ચરતઃ કિલ દુશ્વરં તપસ્તૃણવિન્દોઃ પરિશક્તિઃ પુરા ।

પ્રજિઘાય સમાધિમેદિનીં હરિરસ્મૈ હરિણીં સુરાજ્ઞનામ્ ॥૭૬

૭૬ અ. । પુરા દુશ્વરં તપચરતઃ તૃણવિન્દોઃ પરિશક્તિઃ હરિઃ સમાધિમેદિનીં હરિણીં સુરાજ્ઞનામ્
અસ્મૈ પ્રજિઘાય ॥

૭૬ । પુરા કિલ દુશ્વરં તોત્રં તપચરતસ્તૃણવિન્દોસ્તૃણવિન્દુનામકાત્
કસ્માત્ ઋષેઃ પરિશક્તિતો મીતઃ । કર્ત્તરિ કઃ । ‘મીતાર્થાનાં મયહેતુઃ’
ઇત્યપાદાનાતપચ્છમી । હરિરિન્દઃ સમાધિમેદિનીં તપોવિઘાતિનીં હરિણીં
નામ સુરાજ્ઞનામસ્મૈ તૃણવિન્દવે પ્રજિઘાય પ્રેરિતવાન્ ॥

૭૭ । શૃણુ સુરાજ્ઞ હેલ્લ તૃણવિન્દુનામક કોન એક અર્ચિત કઠોર તપજ્ઞાતર્જન
નિતાજી ભદ્રવિશ્વજ હરેશ્ચા ટાંશર ધ્યાનકર્ત્તાર્ય હરિણી નામો એક સુરાજ્ઞનામક ટાંશર
નિકટે પાઠાદેશાહિતેન ।

સ તપઃપ્રતિબન્ધમન્યુના પ્રમુખાવિષ્કૃતચારુવિભ્રમામ્ ।

અશપદ્ભવ માનુષીતિ તાં શમવેલાપ્રલયોર્મિણા ભુવિ ॥ ૮૦

૮૦ અ. । સં. સમવેલાપ્રલયોર્મિણા તપઃપ્રતિબન્ધમન્યુના પ્રમુખાવિષ્કૃતચારુવિભ્રમાં તાં “ભુવિ
માનુષી ભવ” ઇતિ અશપત્ ॥

૮૦ । સ મુનિઃ । શમઃ શાન્તિરેવ વેલા મર્યાદા તસ્યાઃ પ્રલયોર્મિણા
પ્રલયકાલતરજ્ઞેણ । શમવિઘાતકેનેત્યર્થઃ । ‘અભ્યાસુ વિકૃતૌ વેલા કાલ-
મર્યાદયોરપિ’ ઇત્યમરઃ । તપસઃ પ્રતિબન્ધેન વિઘ્નેન યો મન્યુઃ ક્રોધઃ તેન
હેતુના । પ્રમુખે અત્રે આવિષ્કૃતચારુવિભ્રમાં પ્રકાશિતમનોહરવિલાસાં તાં
હરિણીં ભુવિ ભૂલે માનુષી મનુષ્યસ્ત્રી ભવ ઇત્યશપત્ શશાપ ॥

૮૦ । મેહે સુરાજ્ઞના તૃણવિન્દુ મહર્ષિત નિકટ ઉપજિજ્ઞ હરેશ્ચ મનોહર શાવભાવ
અકાનપૂર્ણક તપજ્ઞાત્ર અતિવ્રતક ઠાંતરણ કરિતે નાગિજ । તથન મેહે મહર્ષિ શાસ્ત્રિ-
કૃપાવેનાર ઔલગ્નતરજ્ઞસ્વરૂપ તપોઙ્ગજનિત ક્રોધે એકાંત અદ્યૈર હરેશ્ચ ટાંશરક
“મર્દ્યાલોકે માશ્વૈર હરેશ્ચ ધાંક,” એહે અભિજાપ અપાન કરિશાહિતેન ।

ભગવન્ પરવાનયં જનઃ પ્રતિકૂલાચરિતં હ્રમસ્વ મે ।

હૃતિ ચોપનતાં હિતિસ્મૃશં કૃતવાના સુરપુષ્પદર્શનાત્ ॥૮૧

૮૧ અ. । હે ભગવન્, અયં જનઃ પરવાન્, મે પ્રતિકૂલાચરિતં હ્રમસ્વ ઇતિ ઉપનતાં ચ તામ્
આ સુરપુષ્પદર્શનાત્ હિતિસ્મૃશં કૃતવાન્ ॥

૮૧ । હે ભગવન્ ! મહર્ષે ! અયં જનઃ, પરોઽસ્થાસ્તીતિ સ્વામિત્વેન
પરવાન્ પરાધીનઃ । અયમિત્યાત્મનિર્દેશઃ । અહં પરાધીન ઇત્યર્થઃ । મે

मम प्रतिकूलाचरितमपराधं क्षमस्वेत्यनेन प्रकारेणोपनतां शरणागतं च हरिणोम् आ सुरपुष्पदर्शनात् सुरपुष्पदर्शनपदर्थन्तम् । क्षितिं स्पृशतीति क्षितिस्पृक् तां क्षितिस्पृशं मानुषीं कृतवानकरोत् । दिव्यपुष्पदर्शनं शापावधिरित्यनुगृहीतवानित्यर्थः ॥

८१। एतन् इतिगौ शरणागतो हरेश्च कश्चिन्—उग्रवन् ! आमि पत्राक्षोना, अतएव आपनि आभार एहे अतिकृपाचरण अपराध क्षमा करुन । तथन महर्षि श्रवकूक्ष्म दर्शन पर्याप्त ताशर पृथिवीते अवस्थान निरूपण करिषा दिवाहिलेन ।

क्रथकैशिकवंशसम्भवा तव भूत्वा महिषौ चिराय सा ।

उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम् ॥ ८२

८२ अः । क्रथकैशिकवंशसम्भवा सा तव महिषौ भूत्वा चिराय दिवः च्युतं शापनिवृत्तिकारणम् उपलब्धवती विवशा (अभूत्) ॥

८२। क्रथकैशिकानां राज्ञां वंशे सम्भवो यस्याः सा हरिणी तव महिषौ अमिषिका स्त्री । 'कृताभिपेका महिषी' इत्यमरः । भूत्वा चिराय दिवः स्वर्गाच्च्युतं पतितं शापनिवृत्तिकारणं सुरपुष्परूपम् उपलब्धवती विवशा अभूदिति शेषः, मृतेत्यर्थः ॥

८२। सेहे श्रवक्ष्म इतिगौ क्रथकैशिकवंशे जन्मग्रहण करिषा आपनार महिषो हरेश्चाहिलेन, ऐमानो बहकालपर सेहे आपविमोचनेन निमानभूत नलोमकुल-परिलोठे दिवाकूक्ष्म दर्शन करिषा मानवोदेह परिताग करिषाहिलेन ।

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिणः ॥ ८३

८३ अः । तत् तदपायचिन्तया यत्नम् । उत्पत्तिमतां विपत्तं उपस्थिता । त्वया इयम् वसुधा अवेक्ष्यतां, हि नृपाः वसुमत्या कलत्रिणः ॥

८३। तत्तस्मात्तस्या अपायचिन्तया अलम् । तस्या मरणं न चिन्त्यमित्यर्थः । निषेधक्रियां प्रति करणत्वाच्चिन्तयेति तृतीया । कुतो न चिन्त्यमत आह—उत्पत्तिमतां जन्मवतां विपद्विपत्तिरूपस्थिता सिद्धा । जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः । तथापि कलत्ररहितस्य किं जीवितेन । तत्राह—त्वयेयं वसुधा भूमिरवेक्ष्यतां पाल्यताम् । हि यस्मान्न पा वसुमत्या पृथिव्या कलत्रिणः कलत्रवन्तः । अबो न शोचितव्यमित्यर्थः ॥

८०। अतएव एकले ताशर मृद्वार कृच्छ्र चिह्नो कत्रा निधन, जन्मग्रहण करिषेहे मृद्वार हरेवे हेह निःसंशय । महाराज ! आपनि पृथिवी पालन करुन, नरपतिवर्ग एहे वसुमती चाराहे वलकवान् हरेश्च थाकन ।

उदये मदवाच्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्त्वया ।
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीवतया प्रकाशयताम् ॥ ८४

८४ अः । उदये मदवाच्यम् उज्झता लया यत् आत्मवत् स्मृतम् आविष्कृतं तत् मनसः ज्वरे समुपस्थिते अक्लीवतया पुनः प्रकाशयताम् ॥

८४ । उदयेऽभ्युदये सति मदेन यद्वाच्यं निन्दादुःखं तदुज्झता परि-
हरता सत्यपि मदहेतावमाद्यता त्वया यदात्मवदध्यात्मप्रचुरं श्रुतं शास्त्रम् ।
तज्जनितं ज्ञानमिति यावत् । आविष्कृतं प्रकाशितम् । तत् श्रुतं मनसो ज्वरे
सन्तापे उपस्थिते प्राप्तेऽक्लीवतया धैर्येण लिङ्गेन पुनः प्रकाशयताम् । विदुषा
सर्वाषु अवस्थासु अपि धीरेण भवितव्यमित्यर्थः ॥

८४ । आपनि अङ्गान्तरं मग्नये गच्छन्ति तं शोकनिम्नां पाठो न हरेत् । अविष्कृत-
चित्ततां शोधनं हेतुं शान्तज्ञानं अकामं करिष्याहेन । अथन एहे शोकमग्नये वैराग्यं
अवलम्बनं करिष्यां शून्यतां मग्नये शान्तज्ञानेन अकामं करुन ।

रुदता कुत एव सा पुनर्भवता नानुमृतापि लभ्यते ।
परलोकजुषां स्वकर्मभिर्गतयो भिन्नपथा हि देहिनाम् ॥ ८५

८५ अः । भवता रुदता (सता) सा कुत एव लभ्यते, अनुमृता अपि पुनः नः परलोकजुषां
देहिनां गतयः स्वकर्मभिः भिन्नपथाः हि ॥

८५ । इतोऽपि न रोदितव्यमित्याह—रुदता भवता सा कुत एव लभ्यते,
न लभ्यत एव । अनुम्रियत इत्यनुमृत्, कृप् । तेनानुमृतानुसृतवतापि
भवता पुनः न लभ्यते । कथं न लभ्यते इत्याह—परलोकजुषां लोकान्तरभाजां
देहिनाम् । गम्यन्त इति गतयो गम्यस्थानानि स्वकर्मभिः पूर्वाचरितपुण्य-
पापैर्भिन्नपथाः पृथक्कृतमार्गा हि । परतापि स्वस्वकर्मानुरूपफलभोगाय
भिन्नदेहगमनाञ्च मृतेनापि लभ्यत इत्यर्थः ॥

८५ । आपनि राग-द्वेष-कांश आतं शोकान्तरं मग्नये गच्छन्ति तं शोकनिम्नां पाठो न हरेत् । अविष्कृत-
चित्ततां शोधनं हेतुं शान्तज्ञानं अकामं करिष्याहेन । अथन एहे शोकमग्नये वैराग्यं
अवलम्बनं करिष्यां शून्यतां मग्नये शान्तज्ञानेन अकामं करुन ।

अपशोकमनाः कुटुम्बिनोमनुगृह्णीष्व निवापदत्तिभिः ।
स्वजनाश्च किलातिसन्ततं दहति प्रेतमिति प्रचक्षते ॥ ८६

८६ अः । अपशोकमनाः (सन्) निवापदत्तिभिः कुटुम्बिनीम् अनुगृह्णीष्व, अतिसन्ततं स्वजनाश्च
प्रेतम् दहति इति प्रचक्षते किल ॥

८६ । किन्तु अपशोकमना निदुःखचित्तः सन् कुटुम्बिनीं पत्नीं

নিশাপদন্তিभिঃ পিণ্ডোদকাদিদানৈরনুগৃহীষ্ব । তপয়েত্যথ: । অন্যথা
দোষমাহ—অতিসন্ততমবিচ্ছিন্নং স্বজনানাং বন্ধুনাম্ । ‘বন্ধুস্বস্বজনা:
সমাঃ’ ইত্যমর: । অশ্রু কতৃ প্রেতং মৃতং দহতীতি প্রচক্ষতে মন্বাদয়: কিল ।
অত্র যাজ্ঞবল্ক্য:—শ্লেষ্মাশ্রু বন্ধুভির্মুক্তং প্রেতো ভুঙ্ক্বে যতোঽবশ: । অতো
ন রোদিতশ্চ হি ক্রিয়া: কাৰ্য্যা: স্বশক্তি: ॥’ ইতি ॥

৮৬। অতএব এক্ষণে আপনি লোক পরিত্যাগপূর্ব্বক জলশিশুদি শয়ান করি।
মহর্ষিণীৰ অতি অশ্রুগ্ৰহ প্রকাশ করুন, বৃথা আর বোধন করিবেন না; বনৌষিগণ বলিয়া
থাকেন যে, বন্ধুভগ্নের অজস্র নিপাতিত অশ্রুগ্নগ মৃত ব্যক্তিকে সন্তাপিত করে ।

মরণং প্রকৃতি: শরীরিণাং বিকৃতির্জীবিতমুচ্যতে বুধে: ।

জ্ঞানমপ্যবতিষ্ঠতে শ্বসন্ যদি জন্তুর্ননু লামবানসৌ ॥ ৮৭

৮৭ অ: । শরীরিণাং মরণং প্রকৃতি: জীবিতং বিকৃতি: (ইতি) বুধে: উচ্যতে জন্তু: শ্বসন্ অপি
শ্বসন্ অবতিষ্ঠতে যদি, অসৌ লামবান্ ননু ॥

৮৭। শরীরিণাং মরণং প্রকৃতি: স্বभाव: । ধ্রুবমিত্যর্থ: । জীবিতং
বিকৃতির্যাদ্বচ্ছিকং বুধৈরুচ্যতে । एवं স্থিতে জন্তু: প্রাণী ক্ষণমপি । অত্যন্ত-
সংযোগে দ্বিতীয়া । শ্বসন্ জীবন্ অবতিষ্ঠতে যয়সৌ ক্ষণজীবি লামবান্
ননু । জীবনে যথালভ্যং সন্তোষ্যম্ অলভ্যলাভান্ । মরণে তু ন শোচি-
তব্যম্ অস্ম্য স্বাভাব্যা দিতি ভাব: ॥

৮৭। পণ্ডিতগণ বলেন, প্রাণীদিগের মরণই প্রকৃতি, জীবনেই বিকৃতি, জীব শরীর
ধারণ করিয়া যদি ক্ষণকালও অদ্বৈত করেন, উহাই তাহার পরম লাভ ।

অবগচ্ছতি মূঢ়চেতন: প্রিয়নাশং হৃদি শল্যমর্পিতম্ ॥

স্থিরধীস্তু তদেব মন্যতে কুশলদ্বারতয়া সমুদ্ভূতম্ ॥ ৮৮

৮৮ অ: । মূঢ়চেতন: প্রিয়নাশং হৃদি অর্পিতং শল্যম্ অবগচ্ছতি স্থিরধী: তু তৎ এব কুশলদ্বার-
তয়া সমুদ্ভূতং মন্যতে ॥

৮৮। মূঢ়চেতনো ভ্রান্তবুদ্ধি: প্রিয়নাশম্ ইষ্টনাশং হৃদি অর্পিতং নিখাতং
শল্যং শঙ্কুমবগচ্ছতি মন্যতে । স্থিরধীর্বিদ্বাংস্তু তদেব শল্যং সমুদ্ভূতম্
উত্থাতং মন্যতে । প্রিয়নাশে সতীতি শেখ: । কুত: । কুশলদ্বারতয়া
প্রিয়নাশস্য মোক্ষোপায়তয়েত্যর্থ: । বিপর্য্যলাভবিনাশযোৰ্যথাক্রমং হিতা-
হিতসাধনত্বাভিমান: পামরাণাম্ । বিপরীতন্তু বিপরীততামিতি ভাব: ॥

৮৮। মূঢ় ব্যক্তিরাই প্রিয়জনের বিশেষ অদ্বৈতের জন্য মনে করে; কিন্তু স্থিরবুদ্ধি
ব্যক্তিরা প্রিয়বিনাশকে মুক্তি দ্বারবাহক উদ্দেশ্যেই প্রবর্তন করিত লোকের উদ্ধার বিবেচনা
করিত থাকেন ।

स्वशरीरशरीरिणावपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ यदा ।

विरहः किमिवानुतापयेद्दद वाह्यैर्विषयैर्विपश्चितम् ॥ ८६

८६ अ. । यदा स्वशरीरशरीरिणौ अपि श्रुतसंयोगविपर्ययौ, तदा बाह्यैः विषयैः विरहः विपश्चितं किम् इव अनुतापयेत् वद ॥

८६ । स्वस्य शरीरशरीरिणौ देहात्मानावपि यदा यतः श्रुतौ श्रुत्यव-
गतौ संयोगविपर्ययौ संयोगवियोगौ ययोस्तौ तथोक्तौ । तदा बाह्यैर्विषयैः
पुत्रमित्तकलत्रादिभिर्विरहो विपश्चितं विद्वांसं किमिवानुतापयेत्तुं वद । न
किञ्चिदित्यर्थः । अथवा स्वशब्दस्य शरीरेणैव सम्बन्धः ॥

८७ । यथन यौग्यं देहस्य मङ्गित आश्वास्य एकवारं मरणागं भूतवागं विद्वांसं इहेन
शोक, तथन वल्लु वल्लु, भूतकलत्र आश्रित वाह्यैर्विषयैर्विरह विद्वान् वाञ्छित कि
मिच्छित अशुच्छ करिष्ये ? ।

न पृथग्जनवच्छुचो वशं वशिनामुत्तम गन्तुमर्हसि ।

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ॥ ८७

८७ अ. । हे वशिनामुत्तम ! पृथग्जनवत् शुचः वशं गन्तुं न अर्हसि द्रुमसानुमतां किम् अन्तरम् ?
यदि वायौ (सति) द्वितये अपि ते चलाः ॥

८७ । हे वशिनामुत्तम ! जितेन्द्रियवयम् ! पृथग्जनवत्पामरजन-
वच्छुचः शोकस्य वशं गन्तुं नार्हसि । तथाहि—द्रुमसानुमतां तह-
शिलरिणां किमन्तरं को विशेषः ? वायौ सति द्वितयेऽपि द्विप्रकारा
अपि । 'प्रथमचरम'—इत्यादिना जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा । ते
द्रुमसानुमन्तश्चलाश्चञ्चला यदि । सानुमतामपि चलेन द्रुमवत्तेषामप्य-
चलसंज्ञा न स्यादित्यर्थः ॥

८८ । हे शरीर । मांशश्च मांसं च शोकस्य वशीकृत इहेन आपनां
निताञ्छ अशुचित । यदि वायौ (वायु) उपस्थित इहेन गुरुं उ पक्षित उ उग्रं विचित्र
इह, तत्र एव इहे वल्लव आश्रित कि ?

स तथेति विनेतुरुदारमतेः

प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलब्धपदं हृदि शोकघने

प्रतियातमिवान्तिकमस्य गुरोः ॥ ८८

८८ अ. । सः उदारमतेः विनेतुः (गुरोः) वचः तथा इति प्रतिगृह्य मुनिं विससर्ज (कित्)
तत् शोकघने अस्य हृदि अलब्धपदं (सत्) गुरोः अन्तिकं प्रतियातम् इव ॥

६१ । सोऽत्रः उदारमतेर्विनेतुर्गुरोर्वशिष्टस्य वचस्तच्छिष्यमुखेरितं तथेति । प्रतिपद्य अङ्गीकृत्य मुनिं वशिष्टशिष्यं विससर्ज प्रेषयामास । किन्तु तद्वचः शोकवने दुःखसाधेऽस्य अजस्य हृदि अलव्यपदमप्राप्तावकाशं सत् गुरोर्वशिष्टस्यान्तिकं प्रतिपातमिव प्रतिनिवृत्तं किमु इत्युत्प्रेक्षा । तोटकवृत्तमेतत्—‘इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्’ इति तल्लक्षणम् ॥

२१ । महाराज अह, उदारमति कृपणकृ वशिष्ठेन प्रदत्त उपदेशेन ‘ये आत्मा’ वशिष्ठा अङ्ग करिष्ये उदौ व शिष्टके विद्याय निधेन । किञ्च शोकके घनोद्धत अक्षयपत्रे मेहे वाक्य ज्ञानलाते अमनर्थ दृश्येन येन पुनरात्र मेहे कृपणकृ वशिष्ठेन निकटेहे अजागमन करिष्ये ।

तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चिद्-
बालत्वादवितथसूनृतेन सूनोः ।
सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः प्रियायाः
स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवैश्च ॥ ६२

६२ अ. । अवितथसूनृतेन तेन सूनोः बालत्वात् प्रियायाः सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिक-
समागमोत्सवैश्च कथञ्चित् अष्टौ समाः परिगमिताः ॥

६२ । अवितथं यथार्थं सूनृतं प्रियवचनं यस्य तेन अजेन । सूनोः पुत्रस्य बालत्वात्, राज्याक्षमत्वादित्यर्थः । प्रियायाः इन्दुमत्याः सादृश्यं वस्त्वन्तरगतमाकारसाम्यं, प्रतिकृतिं चित्रं, तयोर्दर्शनैः स्वप्नेषु क्षणिकाः क्षणभङ्गुरा ये समागमोत्सवास्तैश्च । कथञ्चित् कृच्छ्रेण अष्टौ समा वत्सराः । ‘संवत्सरो वत्सरोऽद्वौ हायनोऽस्त्री शरत् समाः’ इत्यमरः । परिगमिताः भक्तिवाहिताः । उक्तं च—‘वियोगावस्थासु प्रियजनसदृशानुभवनं ततश्चित्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां स्पर्शनमपि प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोऽपि कथितः ॥’ इति । प्रकृते सादृश्यादिव्रित्याभिधाना तदङ्गस्पृष्टपदार्थस्पृष्टेरप्युपलक्षणम् । प्रहर्षिणीवृत्तमेतत् ॥

२२ । अनन्तर मया प्रियदात्री अह आश्रय प्रदत्तेश्वर बाण अवप्रेक्षितुं राजाजाव-
बहने उद्गृह्य कथञ्चि ज्ञाने नाहे वशिष्ठा शिष्यरुमार मादृश उ प्रतिकृति दर्शन एवम्
यथावहाय तन्मह क्षणिक मिलनस्थलेन आश्वारनेन अतिकटे आटे वत्सव अतिवाहित
करिष्येन ।

तस्य प्रसन्न हृदयं किल शोकशङ्कुः
म्लक्षप्ररोह इव सौधतलं बिभेद ।

प्राणान्तहेतुमपि तं भिषजामसाध्यं
लाभं प्रियानुगमने त्वरया स मेने ॥ ६४

६३ अ. । शोकशङ्कुः तस्य हृदये प्रचप्ररोहः सौधतलम् इव प्रसह्य विभेदः, स प्राणान्तहेतुम् अपि भिषजाम् असाध्यं तं प्रियानुगमने त्वरया लाभं मेने ॥

६३ । शोक एव शङ्कुः कीलः । 'शङ्कुः कीले शिवेऽस्त्रे च' इति विश्वः । तस्याजस्य हृदयम् । प्लक्षप्ररोहः सौधतलमिव । प्रसह्य बलात् किल विभेदः । सोऽजः प्राणान्तहेतुं मरणकारणमपि भिषजामसाध्य-मप्रतिसमाधेयं तं शोकशङ्कुं 'रोगपर्यवसितं' प्रियाया अनुगमने त्वरयोत्-कण्ठया लाभं मेने । तद्विरहस्यातिदुःसहत्वात् तत्प्राप्तिकारणं मरणमेव वरमित्यमन्यतेत्यर्थः ॥

२७ । पदे वटवृक्षे वेषम मोक्षतल भेद करिष्ये थाक, तत्पुन मेहे शोकशङ्कु-बलपूर्वकं तीक्ष्णं रूपं विनिर्णय करिष्ये । मेहे शोकशङ्कुं चिकित्सकगणैश्च असाध्य एव प्राणांतहेतु इहेने च अश्रितभार अनुगमननिमित्तं उन्मत्ताश्रयं त्विनि अतीरे बलिषा विवेचना करिष्येने ।

सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमार-
मादिश्य रक्षणविधौ विधिवत्प्रजानाम् ।
रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः
प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव ॥ ६४

६४ अ. । अथ नृपतिः सम्यग्विनीतं वर्महरं कुमारं प्रजानां रक्षणविधौ विधिवत् आदिश्य रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः प्रायोपवेशनमतिः बभूव ॥

६४ । अथ नृपतिरजः सम्यग्विनीतं 'निसर्गसंस्काराभ्यां विनयवन्तं' वर्म हरतीति वर्महरः कवचधारणाहवयस्कः । 'वयसि च' इत्यच् प्रत्ययः । तं कुमारं दशरथं प्रजानां रक्षणविधौ राज्ये विधिवद्विध्यहर्मं यथाशास्त्र-मित्यर्थः 'तदहम्' इति वतिप्रत्ययः । आदिश्य निगुज्य रोगोपोपसृष्टाया व्याप्तायास्तनोः शरीरस्य दुर्वसतिं दुःखावस्थितिं मुमुक्षुर्जिहासुः सन् । प्रायोपवेशनेऽनशनावस्थाने मतिर्यस्य स बभूव । 'प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वः । अत्र पुराणवचनम्—'समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः । दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पोडितो वा भवेत्तु यः ॥ स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । आब्राह्मणं वा स्वर्गादिमहाफल-जिगीषया ॥ प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्याद्वनशनं तथा । पतेषामधिकारो-

ऽस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥' इति ।
अनयोर्वसन्ततिलकाच्छन्दः । तल्लक्षणं— 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ
गः' इति ॥

२४ । अनसुत्र नरपति अज मर्कथा विनीत वर्मधारणक्रम आश्रय मन्त्रवत्क यथा-
विधि ब्राह्मणालने निवृत्त करिषा कथशत्रौरे औदनधारणेर दष्टे निवारण कामनाय
आश्रयवेचन व्रत अवगमन करिजेन ।

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जङ्गुकन्यासरयो-

देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः ।

पूर्वाकाराधिकचतुरया सङ्गतः कान्तयासौ

लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु ॥ ६५

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे अजविलापो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८

६५ अः । अमौ जङ्गुकन्यासरयोः तोयव्यतिकरभवे तीर्थे देहत्यागात् सद्यः अमरगणनालेख्य-
मासाद्य पूर्वाकाराधिकचतुरया कान्तया सङ्गतः नन्दनाभ्यन्तरेषु लीलागारेषु पुनः अरमत ॥

६५ । असौ अजः जङ्गुकन्यासरयोस्तोयानां जलानां व्यतिकरेण सम्भेदेन
भवे तीर्थे गङ्गासरयूसङ्गमे देहत्यागात् सद्य एव अमरगणनायां लेख्यं लेखनम् ।
'तयोरेव कृत्यक्तखलरथाः' इति भावार्थे ण्यत्प्रत्ययः । आसाद्य प्राप्य ।
पूर्वसादाकारादधिकतरां रण्यस्यास्तया कान्तया रमण्या सङ्गतः सन्,
नन्दनस्येन्द्रोद्यानस्य अभ्यन्तरेष्वन्तर्वर्त्तिषु लीलागारेषु क्रीडाभवनेषु पुनररमत ।
'यथाकथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन् देहत्यागं करोति यः । तस्यात्मघानदोषो न
प्राप्नुयादीप्सितान्यपि ॥' इति स्कान्दे । मन्दाक्रान्ताच्छन्दः । तल्लक्षणम्—
'मन्दाक्रान्ता जलधिषड्गैर्मो भनौ तौ गुरु चेत्' इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथमूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये अजविलापो नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८

२६ । अज गण मरु ननौर मङ्गमसु त तीर्थे कलेवर परिव्राग करिषा तन्त्रणां
वर्गबाला अमर वलिषा परिगणित इष्टेन ७ पुरीषकाय अधिकतर मोक्षयाशालिनौ
रमणीय सहित मिलित इष्टेन नन्दनकाननेन अभासुरश्च क्रीडागृहे पुनराय विशार करिटे
नागिलेन ।

नवमः सर्गः ।

पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान् समधिगम्य समाधिजितेन्द्रियः ।
दशरथः प्रशशास महारथो यमवतामवताञ्च धुरि स्थितः ॥१

१ अः । समाधिजितेन्द्रियः अवतां यमवताञ्च धुरि स्थितः महारथः दशरथः पितुः अनन्तरम् उत्तरकोशलान् समधिगम्य प्रशशास ॥

एकलोचनमेकाद्धं साद्धं लोचनमन्यतः ।

नीलाद्धं नीलकण्ठाद्धं महः किमपि मन्महे ॥

१ । समाधिना संयमेन जितेन्द्रियः । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति कोषः । यमवतां संयमिनामवतां रक्षतां राज्ञां च धुरि अग्रे स्थितो महारथः । 'एको दश सहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ॥' इति । दशरथः पितुरनन्तरमुत्तरकोशलान् जनपदान् समधिगम्य प्रशशास । अत्र मनुः—'क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।' इति । द्रुतविलम्बितमेतद्वृत्तं, तल्लक्षणं—'द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ' इति ॥

१ । समाधिर्वाङ्गे क्लृप्तस्त्रिय, मन्मथो ऽ प्रतिपालकदिगेष अग्रणी महारथ महारथ, पितारं लोकान्तरगतनेत्रं पत्र उल्लङ्घनं अधिकारपूर्वकं शासनं करिष्ये वागिनेन ।

अधिगतं विधिवद्यदपालयत्प्रकृतिमण्डलमात्मकुलोचितम् ।

अभवदस्य ततो गुणवत्तरं सनगरं नगरम्भूकरौजसः ॥ २

२ अः । अधिगतम् आत्मकुलोचितं स नगरं प्रकृतिमण्डलं यत् विधिवत् अपालयत्, ततः नगरम्भूकरौजसः अस्य गुणवत्तरम् अभवत् ॥

२ । अधिगतं प्राप्तमात्मकुलोचितं स्वकुलागतं सनगरं नगरजनसहितं प्रकृतिमण्डलं जानपदमण्डलम् । अत्र प्रकृतिशब्देन प्रजामात्रवाचिना नगरशब्दयोगाद्गोवलीवर्दन्यायेन जानपदमात्रमुच्यते । यद्यस्माद्विधिवद्यथाशास्त्रमपालयत् । ततो हेतोः । रन्ध्रं करोतीति रन्ध्रकरः । रन्ध्रहेतुरित्यर्थः । 'कृत्रा हेतुताच्छील्यानुलोभ्येव' इति टप्रत्ययः । नगस्य रन्ध्रकरो नगरम्भूकरः कुमारः । 'कुमारः क्रौञ्चदारणः' इत्यमरः । तदौजसस्तत्तुल्यबलस्यास्य दशरथस्य गुणवत्तरमभवत् । तत्पौरजानपदमण्डलं तस्मिन्नतीवासक्तमभूदित्यर्थः ॥

২। কার্তিকেবর্তুল্য ভেজসী রাজা দশরথ পৈতৃক পুর ও প্রজামণ্ডলকে হস্তগত
করিয়া যথাবিধি প্রতিপালন করিতে থাকিলে প্রবৃত্তিপুঙ্খও তাঁহার প্রতি একান্ত অমুগ্ধ
হইয়া উঠিল।

उभयमेव वदन्ति मनौषिणः समयवर्धितया कृतकर्मणाम् ।

बलनिष्पदनमर्थपतिञ्च तं श्रमनुदं मनुदगडश्रान्वयम् ॥ ३

३ अः । मनोविणः ब्रह्मनिपूतं मनुदण्डधरात्वयम् अयं पतिं च (इति) उभयम् एव सम्य-
• वदितया कृतकर्षणां श्रमनं वदन्ति ॥

३। मनस ईषिणो मनीषिणो विद्वांसः। पृषोदरादित्वात् साधुः। बलनिषूदनमिन्द्रम्। दण्डस्य धरो राजा मनुरिति यो दण्डधरः स एवान्वयः कूटस्थो यस्य तमर्थपतिं दशस्थं ज्ञेत्युभयमेव। समयेऽवसरे जलं धनं च वर्षतीति समयवर्षी, तस्य भावः समयवर्षिता तथा हेतुना, कृतकर्मणां स्वकमकारिणाम्। नुदतीति नुदम्। इगुपञ्चाप्रोक्तिरः कः इति कप्रत्ययः। श्रमस्य नुदं श्रमनुदम्। किञ्चन्तत्वे नपुंसकलिङ्गेन उभयशब्देन सामानाधिकरण्यं न स्यात्। इति वदन्ति ॥

৩। মনুসংস্কৃত রাজা দশরথ এবং ত্রিদশনাম ইন্দ্র যথাক্রমে অর্থ ও বারিবর্ষণ করিতেন বলিয়া মনোবিগণ উভ্যেকই স্বকাৰ্য্যনিরত ব্যক্তিগণের শ্রমাপন্নকালী বলিয়া অভিহিত করিতেন।

जनपदे न गद्ः पदमादधावभिभवः कृत एव सप्तजः ।

द्वितिरभूत् फलवत्यजनन्दने शमरतेऽमरतेजसि पार्थिवे ॥ ४

४ अः । शमरते शमरतेजसि अजनन्दने पार्थिवे (सति) जनपदे गदः पदं न आदधौ, सपवजः अभिभवः कृतः एव क्षितिः फलवती अभूत् ॥

४। शमरते शान्तिपरेऽमरतेजस्यजनन्दने दशरथे पार्थिवे पृथिव्या ईश्वरे सति । तस्येश्वरः' इत्यण्प्रत्ययः । जनपदे देशे गदो व्याधिः । उपतापरोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । पदं नादत्रौ नाचक्रामेत्यर्थः । सपत्नजः शत्रुजन्योऽभिभवः कुत एव, असम्भावित इवेत्यर्थः । क्षितिः फलवत्यभञ्च ॥

৪। অমরপরাক্রম প্রশাস্তি অজাভ্রাজ্জ রাজ্য দশর্থের রাজ্যশাসনকালে বিপুলত
পর্যন্ত বত দূরের কথা, জনপদমধ্যে ব্যাধিও প্রবেশলাভ করিতে সমর্থ হয় নাও এবং
বনুমতীও প্রচুর ফলবতী হইয়াছিল।

दशदिगन्तजिता रघुणा यथा श्रियमपुण्यदजेन ततः परम् ।

तमधिगम्य तथैव पुनर्बभौ न न महीनमहीनपराक्रमम् ॥५॥

५ अ. । सही दशदिगन्तजिता रघुणा ततः परम् अर्जन (च) यथा श्रियम् अपुष्यत् तथैव
अहीनपराक्रमं तम् इनम् अधिगम्य पुनः न वभौ (इति) न ॥

५ । महो दशदिगन्ताञ्जितवानिति दशदिगन्तजित् । तेन रघुणा यथा
श्रियं कान्तिमपुष्यत् । ततः परं रघोरनन्तरमर्जेन च यथा श्रियमपुष्यत्
तथैवाहीनपराक्रमं न हीनः पराक्रमो यस्य तमन्यूनपराक्रमं तं दशरथम्
इनं स्वामिनमधिगम्य पुनर्न वभाविति न, वभावेत्यर्थः । द्वौ नञौ प्रकृत-
मर्थं गमयतः ॥

६ । विप्रनिष्ठयो रघु एतत् उदमस्तु मधीनाञ्च अक्षर राजां काले पृथिवौ येषूप
शोभित इष्टेन्द्राश्चिन्, एतेन अतुल्यपराक्रम राजा मन्त्रप्रेष करणत इष्टेन्द्रां तत्काले शोभित
शौर्य कर्त्तव्य ।

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसताञ्च नराधिपः ।

अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥ ६

६ अ. । नराधिपः समतया वसुवृष्टिविसर्जनेः असतां नियमनात् च सवरुणौ यमपुण्यजनेश्वरौ
अनुययौ, रुचा अरुणाग्रसरम् अनुययौ ॥

६ । नराधिपो दशरथः समतया समवर्त्ति त्वेन । मध्यस्थत्वेनेत्यर्थः ।
वसुवृष्टेर्धनवृष्टेर्विसर्जनेः असतां दुष्टानां नियमनान्निग्रहाच्च । सवरुणौ
वरुणसहितौ यमपुण्यजनेश्वरौ यमकुवेरौ यमकुवेरवरुणान् यथासंख्यमनुययौ
अनुचकार । रुचा तेजसा अरुणाग्रसरमरुणसारथिं सूर्यमनुययौ ॥

७ । नरपति मन्त्रं मरुत्प्रेष आति ममानदृष्टि विवरण करिष्य कृताञ्छ्वर, धनवृष्टि
श्राव कृतवदेव, अमाधुमिषेव निशङ्क वरुणेश्वर एवः काञ्चित् दिवाकरेव अश्रुकरण
करिष्याच्छिणेन ।

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।

तमुदयाय न वा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ ७

७ अ. । उदयाय यतमानं तं मृगयाभिरतिः न, दुरोदरं न शशिप्रतिमाभरणं मधु च न नव-
यौवना प्रियतमा वा न अपाहरत् ॥

७ । तस्य व्यसनासक्तिर्नासोदित्याह नेति । उदयाय यतमान-
मभ्युदयार्थं व्याप्रियमाणं तं दशरथं, मृगयाभिरतिराखेटव्यसनं नापाहरत्
नाचकर्ण । 'आक्षोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
दुष्टमा समन्तादुदरमस्येति । दुरोदरं द्यूतं च नापाहरत् । 'दुरोदरो
द्यूतकारे पणो द्यूते दुरोदरम्' इत्यमरः । शशिनः प्रतिमा प्रतिविम्बमा-
भरणं यस्य तन्मधु नापाहरत् । नेति पदच्छेदः, वाशब्दः समुच्चये । नव-

यौवना नव' नूतनं यौवनं तारुण्यं यस्यास्तादृशी प्रियतमा स्त्री वा नापा-
ह्वरत् । जाताविकवचनम् । अत्र मनुः—'पानमक्षः स्त्रियश्चेति मृगया
च यथाक्रमम् । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुस्कं कामजे गणे ।' इति ॥

१ । एहे क्लृप त्विनि वथन विविध अङ्गप्रयत्नादेन वद्वयान् छिन्दन, तथन
मृगशालाग, द्वाडकोडा, छलप्रतिमपादेन श्रित मदा एव नवयोवना समीपे तीक्ष्ण मन
आकर्षण करिते समर्थ इत्यर्थः ।

न क्लृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।

न च सपत्नजनेष्वपि तेन वा-गपरुषा परुषाक्षरमीरिता ॥८॥

८ अः । तेन प्रभवति (सति) वासवे अपि क्लृपणा वाक् न ईरिता, परिहासकथास्व
अपि वितथा वाक् न ईरिता अपरुषा (तेन) सपत्नजनेषु अपि परुषाक्षरं वाक्
न ईरिता ॥

८ । तेन राज्ञा, प्रभवति प्रभौ सति वासवेऽपि क्लृपणा दोषा वाक् न
ईरिता नोक्ता । परिहासकथास्वपि वितथा अनृता वाक् न ईरिता ।
किञ्च अपरुषा रोष शून्येन तेन सपत्नजनेष्वपि शत्रु जनेष्वपि परुषाक्षरं
निष्ठुराक्षरं यथा तथा वाक् न ईरिता । किमुतान्यत्रेति सर्वत्रापिशब्दार्थः ।
किन्त्वदोषा सत्या मधुरैव वागुक्तेति फलितार्थः ॥

८ । विमलाक्षिपति हेतु प्रभू हरेण राजा दशरथ तीक्ष्ण मिकट मोनवाका
उत्कारण करितेन ना, त्विनि परिहासकलेन कथन कथन मिथ्याकथा कश्चित्तेन ना एव
अत्र त्रौषण्य इति शत्रु शत्रु प्रतिपद परवर्थावर्ण करितेन ना ।

उदयमस्तमयश्च रघूद्वहा—

दुभयमानशिरं वसुधाधिपाः ।

स हि निदेशमलङ्घयतामभूत्

सुहृदयोद्धदयः प्रतिगर्जताम् ॥९॥

९ अः । वसुधाधिपाः रघूद्वहात् उदयम् अस्तमयश्च उभयम् आनशिरं, हि
मः निदेशम् अलङ्घयतां सुहृत्, प्रतिगर्जताम् अयोद्धदयः अभूत् ॥

९ । वसुधाधिपा राजानः, उद्वहतीत्युद्वहो नायकः । पचाद्यच् ।
रघूणासुहृदो रघुनायकः । तस्माद्रघुनायकादुदयं वृद्धिम् अस्तमयं नाशं च
इत्युभयमानशिरं लेभिरे । कुतः, हि यस्मात् स दशरथः निदेशमाज्ञा-
मलङ्घयताम् । शोभनं हृदयमस्येति सुहृन्मित्रमभूत् । 'सुहृद्द्वद्वौ मित्रा
मित्रयो' रिति निपातः । प्रतिगर्जतां प्रतिस्पर्द्धिनाम्, अय इव हृदयं यस्य
इत्ययोद्धदयः कठिनचित्तोऽभूत् । आज्ञाकारिणो रक्षति, अन्याभारयति
इत्यर्थः ॥

२। त्विनि निमेषपाननकारौजिगेर श्रुत् ७ अतिकूलाचरणकारिगणेर पक्ष
कठिनक्षत्र इहेरा उठिजेन एव मेहे रघुकुलश्रेष्ठ मशरथ इहेते अग्राञ्च महीपानगण
उन्नति अवनति उन्नतइ नात करिते नागिजेन ।

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।

जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रह्मया चमूः ॥१०

१० अः । अधिज्यशराशनः सः एकरथेन उदधिनेमिं मेदिनीम् अजयत्
गजवती जवतीव्रह्मया चमूः अस्य केवलं जयम् अघोषयत् ॥

१० । अधिज्यशरासन स दशरथः उदधिनेमिं समुद्रवेष्टनां मेदिनी-
मेकरथेनाजयत्, स्वयमेकरथेनाजेषोदित्यर्थः । गजवती गजयुक्ता जवेन
तोत्रा जवाधिका ह्या यस्याः सा चमूस्तु अस्य नृपस्य केवलं जयमघोषयद
प्रथयत् । स्वयमेकवीरस्य चमूरूपकरणमात्रमिति भावः ॥

१० । अनन्तर मशरथ राजा, शरासने आरोहण करिषा मांगराषरा धरिऔके अन्न
करिवार अन्न बहिर्गत इहेजेन ; तत्काले गज ७ वेगगामी अश्वसम्पन्न दैमशमूह केवल
औहार अन्नघोषणा करिते नागिज ।

अवनिमेकरथेन वरूथिना जितवतः किल तस्य धनुर्भूतः ।

विजयदुन्दुभितां ययुरर्णवा घनरवा नरवाहनसम्पदः ॥११

११ अः । वरूथिना एकरथेन अवनिं जितवतः धनुर्भूतः नरवाहनसम्पदः तस्य
घनरवाः अर्णवाः विजयदुन्दुभितां ययुः किल ॥

११ । वरूथिना गुप्तिमता । 'वरूथो रथगुप्त्या तिरोधत्ते रथस्थितिम्'
इति सज्जनः । एकरथेन अद्वितीयरथेन अवनिं जितवतो धनुर्भूतो नर-
वाहनसम्पदः कुवेरतुल्यश्रीकस्य तस्य दशरथस्य घनरवा मेघसमघोषा
अर्णवाः, विजयदुन्दुभितां ययुः किल । अर्णवान्तविजयोत्यर्थः ॥

११ । त्विनि वरूथयूक्त एकरथे मेदिनी अन्न करिजेन, तथन अर्णवच्छूट्टन्न कूबेर-
मृग मशुक्तिशाली मेहे विजयी धनुर्कारी राजा मशवथेर घनरव विजयदुन्दुभिन्न कार्या
करिज ।

शमितपक्षबलः शतकोटिना शिखरिणां कुलिशेन पुरन्दरः ।

स शरवृष्टिमुचा धनुषा द्विषां स्वनवता नवतामरसाननः ॥१२

१२ अः । पुरन्दरः शतकोटिना कुलिशेन शिखरिणां शमितपक्षबलः नवतामर-
साननः सः शरवृष्टिमुचा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितपक्षबलः ॥

१२ । पुरन्दर इन्द्रः शतकोटिना शतास्त्रिणा कुलिशेन वज्रेण शिख-
रिणा पर्वतानां शमितपक्षबलः विनाशितपक्षसारः । नवतामरसाननो
नवपङ्कजाननः । 'पङ्केरुह'तामरसम्' इत्यमरः । स दशरथः शरवृष्टि-
मुचा स्वनवता धनुषा द्विषां शमितो नाशितः पक्षः सहायो बलं च येन स
तथोक्तः । 'पक्षः सहायेऽपि' इत्यमरः ॥

११ । शूरान्नर शठकोटि कूटिन कुलिशद्वारा अर्क्षत गकलेन अक्षबल छेदन करिशा-
छिलेन । नवपञ्चमस्य अक्षबलदन पक्षत्रयं च शूरान्नर महाशून्य शरान्नर द्वारा अक्षगलेन
वज्र विनाश करिशाछिलेन ।

चरणयोर्नखरागसमृद्धिभि

मुं कुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।

नृपतयः शतशो मरुतो यथा

शतमखं तमखण्डितपौरुषम् ॥ १३

१३ अः । शतशः नृपतयः अखण्डितपौरुषं तं मरुतः । शतमखं यथा नखरागेण
समृद्धिभिः सुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोः अस्पृशन् ॥

१२ । शतशो नृपतयः, अखण्डितपौरुषं तं दशरथम् । मरुतो देवाः,
शतमखं यथा शतक्रतुमिव । नखरागेण चरणनखकान्था समृद्धिभिः
सम्पादितर्द्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिः चरणयोरस्पृशन् । तं प्रणेशुरित्यर्थः ॥

१० । देवराज वैकुण्ठ देवराज ईश्वर निकट अगत इन, उक्त शतमख नृपति
मेहे अविलिन्नपौरुष राजा नखरागेण चरणे अगत इहेन । मेहे अगायकाले
तांशर चरणयुगलेन नखनखद्वारा कुपगलेन किरीटेनिहित वज्रवाजिर किरणच्छां मक्षिक
उद्धामित इहेन पडिल ।

निवृत्ते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् ।

समनुकम्पा सपत्नपरिग्रहाननलकानलकानवमां पुरीम् ॥ १४

१४ अः । सः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् अनलकान् सपत्नपरिग्रहान् समनु-
कम्पा अलकानवमां पुरीं (प्रति) महार्णवरोधसः निवृत्ते ॥

१४ । स दशरथः, सचिवैः सम्पयोजितैः कारिता बालमुतानामञ्ज-
लयो यैस्तान् । स्वयमसम्भुखागतानित्यर्थः । अनलकान् इतमर्द्धकतया
अलकसंस्कारशून्यान् सपत्नपरिग्रहान् शत्रुपत्नीः । 'पत्नीपरिजनादानमूल-
शापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । समनुकम्पा अनुगृह्य अलकानवमाम्

अलकानगरात् अन्यूनां पुरिमयोध्यां प्रति महार्णवानां रोधसः पर्यन्तान् निवहते । शरणागतवत्सल इति भावः ॥

१४ । राजा दशरथ कर्तृक वे सकल महीपति निहत इहेयाहिल, तांहादेर अनक-
संस्कारशृणु महिलारा सचिवगणसमभिवाहारे च च शिशुसन्तान दिगके तांहादेर निकट
प्रेरण करिन; बाणकेरा आसिग्रा अमातागणेर आदेशाशुणारे बकांजलि इहेया राजा
दशरथेर निकट दण्डायमान इहेले तिमि तांहादेर प्रति निरतिशय अलूकम्पाप्रदर्शन-
पूर्वक सेडे सांगरेर उपकुल इहेले कुनेर नगरीसदृश अवोधाग्र प्रतागमन करिगेन ।

उपगतोऽपि च मण्डलनाभितामनुदितान्यसितातपवारणः ।

अश्रियमवेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूदनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥१५॥

१५ अः । अनुदितान्यसितातपवारणः अनलसोमसमद्युतिः सः मण्डलनाभितां
च उपगतोऽपि अश्रियम् अवेक्ष्य अनलसः अभूत् ॥

१५ । अनुदितमनुच्छिन्नमन्यत् स्वच्छत्वातिरिक्तं सितातपवारणं
श्वेतच्छत्रं यस्य सः । अनलसोमयोरग्निचन्द्रयोः समे द्युती तेजःकान्ती
यस्य स तथोक्तः । अश्रियं लक्ष्मीं रन्ध्रेऽन्यायालस्यादिरूपे क्लृप्ते चला चञ्चला
मवेक्ष्य अवलोक्य । ओर्हि केनचिन्निषेण पुमांसं परिहरति । स दशरथो
मण्डलस्य नाभितां द्वादशराजमण्डलस्य प्रधानमहोपतित्वमुपगतोऽपि
चक्रवर्त्ती सन्नपोत्यर्थः । ‘अथ नाभिस्तु जन्तुर्ज्ञे यस्य संज्ञा प्रतारिका ।
रथचक्रस्य मध्यस्थपिण्डिकायां च ना पुनः ॥ आद्यचक्रियभेदे तु मनो-
सुख्यमहोपतौ ॥’ इति केशवः । अनलसोऽप्रमत्तोऽभूत् । ‘अजितमस्ति
नृपास्यदम्’ इति पाठान्तरे अजितं नृपास्यदमस्तोति बुद्ध्या अनलसोऽप्रमत्तो
ऽभूत् । विजितनिखिलजेतव्योऽपि पुनर्जितव्यान्तरवानिव जागरूक एवा
वतिष्ठते इत्यर्थः । द्वादशराजमण्डलं तु कामन्दकेनोक्तम्—‘अरिर्मित्र-
मरेर्मित्रं मित्रमित्रमतःपरम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरः-
सराः ॥ पाणिं ग्राह्यस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव
विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यग्नन्तरः । अनु-
ग्रहे संहतयोः समर्थो व्यस्तयोर्बधे ॥ मण्डलाद्वह्निरेतेषामुदासिनो बला-
धिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च बधे प्रभुः ॥ इति । अरि-
मित्रादयः पञ्च, विजिगीषोः पुरःसराः पाणिं ग्राह्याक्रन्दपाणिं ग्राहा-
साराक्रन्दासारा इति पृष्ठतश्चत्वारः, मध्यमोदासिनो द्वौ, विजि-
गीषुरेकाः, इत्येवं द्वादशराजमण्डलम् । तत्रोदासीनमध्यमोत्तरचक्रवर्त्ती
दशरथश्च तादृगिति तात्पर्यार्थः ॥

১৫। এইরূপে অনলতুলা তেজস্বী চন্দ্রসদৃশ প্রিয়দর্শন সেই রাজা দশরথ পৃথিবীকে একচ্ছত্রা করিলেন এবং স্বয়ং চক্রবর্তী হইয়াও ভগবতী কমলাকে ঘূর্ণীতি প্রভৃতি উপদ্রব বশতঃ চঞ্চলা বৈশিষ্ট্য এককালে নিব্বলন হইলেন ।

তমপহায় ককুত্স্থকুলোদ্ধবং পুরুষমাत्मभवञ्च পতিব্রতা ।

নৃপতিমন্যমসেবত দেবতা সকমলা কমলাঘবমর্থিষু ॥ ১৬

১৬ অঃ। পতিব্রতা সকমলা দেবতা অর্থিষু অলাঘবং ককুত্স্থকুলোদভবং তম্ আत्मমবে পুরুষম্ অপহায় অন্যং ক নৃপতিম্ অসেবত ॥

১৬। পত্নী ব্রতং নিয়মো যস্যাঃ সা পতিব্রতা সকমলা কমলহস্তা দেবতা লক্ষ্মীঃ অর্থিষু বিষয়েলাঘবং লঘুত্বরহিতম্, অপরাড্ মুখমিত্যর্থঃ ককুত্স্থকুলোদ্ধবং তং দশরথমাत्मভবং পুরুষং বিষ্ণুং চ অপহায় ত্যক্তা। অন্যং কং নৃপতিমসেবত, কমপি নাসেবত ইত্যর্থঃ। বিষ্ণাৱিব বিষ্ণুতুল্যে তস্মিন্অপি স্ত্রীঃ স্থিরাভূদিত্যর্থঃ ॥

১৬। পদ্মহস্তা পতিব্রতা দেবী লক্ষ্মী যেরূপ বিষ্ণুকে পরিত্যাগ করেন না, তদ্রূপ রাজলক্ষ্মীও সেই ককুত্স্থকুলোদ্ধব বিষয়ে অপরাধস্থ বদাশ দশরথকে পরিত্যাগ করিয়া অশ্রু ভূপতির ভজনা করিলেন না।

তমলভন্ত পতিং পতিদেবতাঃ

শিখরিণামিব সাগরমাপগাঃ ।

মগধকৌশলকৈকয়শাসিনাং

দুহিতরোহিতরোপিতমার্গাণাম্ ॥ ১৭

১৭ অঃ। পতিদেবতা মগধকৌশলকৈকয়শাসিনাং দুহিতরঃ অহিতরোপিতমার্গাণাং তং শিখরিণাং দুহিতরঃ আপগাঃ সাগরমিব পতিম্ অলভন্ত ॥

১৭। পতিরিব দেবতা যাসাং তাঃ পতিদেবতাঃ পতিব্রতাঃ। মগধাশ্চ কৌশলাশ্চ কৈকয়াশ্চ তান্ জনপদান্ শাসতীতি তচ্ছাসিনঃ তेषাং রাজ্ঞাং দুহিতরঃ পুত্রাঃ সুমিত্রাকৌশল্যাকৈক্য ইত্যর্থঃ। অত্র ক্রমো ন বিবক্ষিতঃ অহিতরোপিতমার্গাণাং শত্ৰুনিখাতশরং 'কদম্বমার্গাণশরাঃ' ইত্যমরঃ। তং 'দশরথ' শিখরিণাং জ্ঞাভূতাং দুহিতরঃ। আ সমন্তাদপগচ্ছন্তীতি। অথবা। 'আপিন অপ্ সুস্বন্ধিনা বেগেন গচ্ছন্তোত্যাপগাঃ' ইতি ছোরস্বামী। ন্যথঃ সাগরমিব পতিং ভক্তারমলভন্ত প্রাপুঃ ॥

১৭। নদীনিচয় যেরূপ জননিধিকে আশ্রয় করে, তদ্রূপ মগধ, কৌশল ও কৈকয়-

देशीय प्रतिपन्नराजा राजनन्दिनी स्मिञ्ज, कोशला ७ केकयी—शक्तिविनाशक्य वाण-
जम्भन्त राजा दशरथके पतिव्रतांशु हहेलेन ।

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्बभौ

तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।

उपगतो विनिनीषुरिव प्रजा

हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ १८

१८ अः । अरिहयोगविचक्षणः असौ दशरथः तिसृभिः प्रियतमाभिः सह प्रजाः
विनिनीषुः तिसृभिः शक्तिभिः भुवम् उपगतः हरिहयः इन्द्र इव बभौ ॥

१८ । अरीन् व्रन्तोत्यरिहणो रिपुघ्नाः । हन्तेः क्तिप् । ब्रह्मभ्रूष-
वृत्रेषु क्तिप् इति नियमस्य प्रायिकत्वात् । तथाह न्यासकारः—‘प्रायिक-
चायं नियमः । कचिदन्यस्मिन्नप्यपदे दृश्यते ।’ मधुहा । ‘प्रायिकत्वं
च वक्ष्यमाणस्य बहुलग्रहणस्य पुरस्तादपकर्षात्प्रसज्यते’ इति । तेषु योगेषु
उपायेषु विचक्षणः दक्षः ‘योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु’ इत्यमरः ।
इन्द्रेऽपि योज्यमेतत् । असौ दशरथस्तिसृभिः प्रियतमाभिः सह । प्रजा
विनिनीषुर्वितेतुमिच्छुस्तिसृभिः शक्तिभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिरेव सह
भूवमुपगतो हरिहय इन्द्र इव बभौ ॥

१८ । शक्तिविनाशक्य राजा दशरथ देशे मरुद्विर्गौत्रशक्त्ये लाभ करिषा निरतिशय
शोभित इहेलेन । तथन गने इहेल येन विमशपति अजापामननिमित्त उ१माह
अवृत्ति शक्तिव्यय मन्त्रित इहेला भूतले अवतीर्ण इहेलेन ।

स किल संयुगमूर्ध्नि सहायतां मधवतः प्रतिपद्य महारथः ।

स्वभुजवीर्यमगापयदुच्छ्रितं सुरबधूरवधूतभयाः शरैः ॥ १९

१९ अः । महारथः सः संयुगमूर्ध्नि मधवतः सहायतां प्रतिपद्य शरैः
अवधूतभयाः सुरबधूः उच्छ्रितं स्वभुजवीर्यम् अगापयत् किल ॥

१९ । महारथः स दशरथः संयुगमूर्ध्नि । रणाङ्कने मधवत इन्द्रस्य
सहायतां प्रतिपद्य प्राप्य शरैरवधूतभया निवर्तितवासाः सुरबधूः उच्छ्रितं
स्वभुजवीर्यम् अगापयत् किल खलु । गायतः शब्दकर्मत्वात् ‘गतिवुद्धि’—
इत्यादिना सुरबधूनामपि कर्मत्वम् ॥

१९ । अनन्तर महारथ राजा दशरथ मन्त्रकृते अरवाक्षेत्र महाशत्रु करिषा शत्र-
निकरवांशु अरवधुमिगेर भय दूर करिले ठांशु उ१क० उ१मीर दूजवीर्य कीर्तन
करिषाहिलेन ।

কৃতুশু তেন বিসর্জিতমৌলিনা ভুজমমাহৃতদিগ্বসুনা কৃতাঃ ।
কনকযূপসমুচ্ছয়শোভিনো বিতমসা তমশাসরযূতটাঃ ॥ ২০
অজিনদণ্ডভৃতং কুশমেখলাং যতগিরং মৃগশৃঙ্খপরিগ্রহাম্ ।
অধিবসং স্তনুমধ্বরদৌচিতামসমভাসমভাসযদৌশ্বরঃ ॥ ২১

২০—২১ অঃ । কৃতুশু বিসর্জিতমৌলিনা ভুজমমাহৃতদিগ্বসুনা বিতমসা তেন
তমশাসরযূতটাঃ কনকযূপসমুচ্ছয়শোভিনঃ কৃতাঃ ॥ ইশ্বরঃ অজিনদণ্ডভৃত
কুশমেখলাং যতগিরং মৃগশৃঙ্খপরিগ্রহাম্ অধ্বরদৌচিতাং তনুং দাশরথীম্ অধিবসন্
অসমভাসম্ অভাসযত্ ॥

২০—২১ । কৃতুশু অশ্বমেধেযু বিসর্জিতমৌলিনা অবরোপিতকিরীটে ন ।
'যাবদ্যজ্ঞমধ্বর্যুং রাজা ভবতি' ইতি রাজশ্চিহ্নত্যাগবিধানাদিত্যভিপ্রায়ঃ
'মৌলীঃ কিরীটে ধাম্মিলে' ইতি বিশ্বেঃ । ভুজসমাহৃতদিগ্বসুনা ভুজার্জিত-
দিগন্তসম্পদা । অনেন চত্বিযস্য বিজিতত্বমুক্তং নিয়মার্জিতধনত্বং সদ-
বিনিয়োগকারিত্বঞ্চ সূচ্যতে । বিতমসা তমোগুণরহিতেন তেন, দশরথেন ।
তমসা চ সরযুশ্চ নদী । তয়স্তটা কনকযূপানাং সমুচ্ছয়েণ সমুদ্রমণেন
শোভিনঃ কৃতাঃ । কনকময়ত্বঞ্চ যূপানাং শোভার্থং বিধ্যমাণাৎ । 'হেম-
যূপসু শোভিকঃ' ইতি যাদবঃ ॥ ইশ্বরো ভগবানষ্টমূর্ত্তিরজিতং কৃষ্ণাজিনং
দণ্ডমৌদুস্বরং বিমর্চীতি তামজিনদণ্ডভৃতম্ । 'কৃষ্ণাজিনং দৌচ্যয়তি ।
মৌদুস্বরং দৌচিতদণ্ডং যজমানায় প্রযচ্ছতি' ইতি বচনাৎ । কুশময়ী
মেখলা যস্যাস্তাং কুশমেখলাং দশরথী মৌলী বা মেখলা । তয়া যজ-
মানং দৌচ্যয়তীতি বিধানাৎ । প্রকৃতে কুশগ্রহণং কচিৎপ্রতিনিধির্দর্শনাৎ
কৃতম্ । যতগিরং বাচ্যমসাম । 'বাচং যচ্ছতি' ইতি শ্রুতেঃ । মৃগশৃঙ্খ
পরিগ্রহঃ কণ্ডুয়নসাধনং যস্যাস্তাম্ । 'কৃষ্ণবিধাণয়া কণ্ডুয়তে' ইতি
শ্রুতেঃ । অধ্বরদৌচিতাং সংস্কারবিশেষযুক্তাং তনুং দাশরথীমধিবসন্নধি-
তিষ্ঠন সন্ । অসমা ভাসো দৌশ্বযো যস্মিন্ কর্মণি তদ্যথা তথা ।
অভাসযজ্ঞাসয়তি স্ম ॥

২০—২১ । তমোগুণরহিত সেই রাজা, ভুজবীণাশ্রভায়ে দিগ্দিগন্ত হইতে ধন
আহরণ করিয়া অশ্বমেধযজ্ঞের অনুষ্ঠান করিলেন । তদীয় অনুষ্ঠিত কনকময় বজ্রীয়
রূপে তমসা ও সরযুর তটে উপশোভিত হইল । তিনি বজ্রনৌকিত হইয়া যথাবিধি
কিরীটে উশ্রোচন ও মৌনাবলম্বনপূর্ব্বক কৃষ্ণসারঙ্গ, উৎসব দণ্ড, কুশময়ী মেখলা ও
মৃগশৃঙ্খ ধারণ করিলেন । ভগবান্ চতুমৌলি সেই যজ্ঞে দশরথের পরীক্ষা অধিষ্ঠিত
হইয়া দশরথের অভিন্ন শোভাবর্ধন করিলেন ।

अवभृथप्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः ।

नमयति स्म स केवलमुन्नतं वनमुचे नमुचेररये शिरः ॥ २२

२२ अ. । अवभृथप्रयतः नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः सः उन्नतं शिरः वनमुचे नमुचेः अरये केवलं नमयति स्म ॥

२२ । अवभृथेन प्रयतो नियतेन्द्रियः सुरसमाजसमाक्रमणोचितः देवसभाधिष्ठानार्हः स दशरथ उन्नतं शिरो वनमुचे जलवर्षिणे । 'जलं नोरं वनं सत्त्वम्' इति शाश्वतः । नमुचेररये केवलमिन्द्रायैव नमयति स्म । न कस्मैचिदन्यस्मै मानुषायेत्यर्थः ॥

२२ । यच्छाश्वतानेन विस्तृतपदं निरुद्धं देवसभां उपदेशनेन योगे देहे राजा नमस्कृत्य, केवलं जलवर्षिणे नमस्कृत्य देहेन निकटस्थे श्रीं उन्नतमुखं अवनतं कृतिभेन ।

असक्तदेकरथेन तरस्विना

हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता ।

दिनकराभिमुखा रणरेणवी

रुधिरं रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥ २३

२३ अ. । एक रथेन तरस्विना हरिहयाग्रसरेण धनुर्भृता दिनकराभिमुखाः रणरेणवीः सुरद्विषां रुधिरेण असक्तं रुधिरं ॥

२३ । एकरथेनादितोयरथेन तरस्विना बलवता हरिहयस्येन्द्रस्याग्रसरेण धनुर्भृता दशरथेन असक्तहस्तो दिनकरस्याभिमुखाः अभिमुखस्थिता इत्यर्थः । रणरेणवीः सुरद्विषां दैत्यानां रुधिरेण रुधिरं निवारिताः ॥

२३ । त्रिभिर्लक्षेण महाबलपराक्रम शत्रुघ्नशत्रौ राजा युद्धे सूत्रराजस्य अग्र-वर्तौ हरेण अस्त्रगणेन रुधिरप्रवाहे उज्ज्वलेन युद्धक्षेत्रे ध्वजान् बह्वान् निवारितं कृतिशक्तिभेन ।

अथ समाववृते कुसुमैर्नवैस्तमिव सेवितुमेकनराधिपम् ।

यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरं मधुरञ्चितविक्रमम् ॥ २४

२४ अ. । अथ मधुः यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां समधुरम् अञ्चितविक्रमम् एकनराधिपं तं सेवितुम् इव नवैः कुसुमैः (उपलक्षितः सन्) समाववृते ॥

२४ । अथ यमकुवेरजलेश्वरवज्रिणां धर्मराजधनदवक्तृणामरेन्द्राणां समाभारो यस्य स समधुरः । माध्यस्थवितरणसंनियमनैश्चर्यं सुखकष

इत्यर्थः । 'ऋक पूर' इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः । तं समधुरम् ।
अश्वितविक्रमं पूजितपराक्रममेकनराधिपं तं दशरथं सेवितुमिव मधुर्वसन्तः ।
'अथ पुष्परसे मधु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः' इति विश्वः । नवैः
कुसुमैरुपलक्षितः सन् समावृत्ते समागतः । 'रिक्तहस्तेन नोपेयात् राजानं'
देवतां शुभम्' इति वचनात् पुष्पसमेतो राजानं सेवितुमागत इत्यर्थः ॥

२४ । अनङ्गत्र वनङ्ग—माधव, नान, निधमन, जेवर्ध, अङ्गुलिउते धर्मराज, दूतवत्र,
वक्त्र ७ देवराजैर गमकक पूजितपराक्रम मङ्गादे पञ्चवक्त्रे उज्ज्वला करिवार वङ्गहे
मेन अतिनव दूतमगमूह विकसित करिषा आविर्भूत इहेन ।

जिगमिषुधेनदाध्युषितां दिशं
रथयुजा परिवर्त्तितवाहनः ।
दिनमुखानि रविर्हिमनिग्रहै-
र्विमलयन् मलयन्नगमत्यजत् ॥ २५

२५ अ. । धनदाध्युषितां दिशं जिगमिषुः रथयुजा परिवर्त्तितवाहनः रविः हिमनिग्रहैः
दिनमुखानि विमलयन् (सन्) मलयं नगम् अत्यजत् ॥

२५ । धनदाध्युषितां कुबेराधिष्ठितां दिशं जिगमिषुगन्तुमिच्छुः ।
रथयुजा सारथिना अरुणेन परिवर्त्तितवाहनो निवर्त्तिताश्वो रविः ।
हिमस्य निग्रहैर्निराकरणे दिनमुखानि प्रभातानि विमलयन् विशदयन् ।
मलयं नगं मलयाचलम् अत्यजत् । दक्षिणां दिशमत्याचीदित्यर्थः ॥

२६ । दिनकर उड्डरदिग्गमनेच्छू इहेन मारुति अरुणेन माहादेशा वषाच पत्रिगर्हित
करिषा वनशरैर्न पत्रिताग करिणेन, तत्काले दूतवङ्गाज निराकृत इवशाच अभात-
काल अतिर्नव इहेन ।

कुसुमजन्म ततो नवपल्लवा-
स्तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् ।
इति यथाक्रममाविरभून्मधु-
द्रुमवतीमवतीर्य वनस्थलीम् ॥ २५

२६ अ. । (आदी) कुसुमजन्म, ततः नवपल्लवाः, तदनु षट्पदकोकिलकूजितम् इति यथाक्रमं
द्रुमवतीं वनस्थलीम् अवतीर्य मधुः आविरभूत् ॥

२६ । आदी कुसुमजन्म । ततो नवपल्लवाः । तदनु । 'अनुलक्षणं'

इति कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितोया । यथासंख्यं तदुभयानन्तरं षट्पदानां
कोक्किलानाञ्च कूजितम् । इत्येवमकारेण यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य द्रुम-
वतीं द्रुमभूयिष्ठां वनस्थलीमवतीर्य मधुर्वसन्त आविरभूत् । केषाञ्चिद्-
द्रुमाणां पल्लवप्राथम्यात् केषाञ्चित् कुसुमप्राथम्याच्चोक्तक्रमस्य दृष्टिविरोधः ॥

२७। अथमे कूश्मन्धकन विकसित, तत्रपत्र नवपल्लववर्ण विनिर्गत, उभयस्य
अग्निकन ७ कोकिलकुलेन कूजन इहेते नागिन । एहेकप पादपत्रनववर्ण वन-
इमोते वसन्त अवतीर इहेता अयावक्रमे निष् चिह्न अकान करिहेते नागिन ।

नयगुणोपचितामिव भूपतेः

सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मधुसम्भृतां

कमलिनोमलिनोरपतन्निणः ॥ २७

२७ अः । नयगुणोपचितां सदुपकारफलां भूपतेः श्रियम् अर्थिनः इव मधुसम्भृतां सरसः कम-
लिनोम् अलिनोरपतन्निणः अभिययुः ॥

२७ । नयो नोतिरेव गुणः, तेन । अथवा नयेन गुणैः श्रौत्यादिभिश्च
उपचिताम् । संतामुपकारः फलं यस्यास्तां सदुपकारफलां भूपतेर्दशरथस्य
श्रियमर्थिन इव । मधुना वसन्तेन सम्भृतां सम्यक् पुष्टां सरसः सम्बन्धिनीं
कमलिनीं पद्मिनोम् अलिनोरपतन्निणः । अलयो भृङ्गाः । नीरपतन्निणी
जलपतन्निणी हंसादयश्च । अभिययुः ॥

२९। तथन अर्थिजन येनन राजा पत्रपत्रेन नौतिशुभ-परिवर्द्धित पद्मोपकारकन
मन्त्रके आशु इहेते नागिन, एकेन मधुकर, इम ७ नागमश्रुति सनदत्र विश्वमन्त्र
वसन्तप्रतिपादिता कर्मिनोके नाड करिण ।

कुसुममेव न केवलमार्त्तवं

नवमशोक्तरोः स्मरदौपनम् ।

किसलयप्रसवोऽपि विलासिनां

मदयिता दयिताश्रवणार्पितः ॥ २८

२८ अः । मार्त्तवं नवम् अशोक्तरोः केवलं कुसुमम् एव स्मरदौपनं न, विलासिनां मदयिता
दयिताश्रवणार्पितः किसलयप्रसवः अपि (स्मरदौपनः) (अभूत्) ॥

२८ । 'ऋतुरस्र' प्राप्त आर्त्तवम् । ऋतोरण् इत्यण् । नवं प्रत्यय-
मशोक्तरोः केवलं कुसुममेव स्मरदौपनमुद्दीपनं न । किन्तु विलासिनां

मदयिता मदजनको दयिताश्रवणापितः किसलयप्रसवोऽपि पल्लवस्तानो-
ऽपि स्मरदीपनोऽभवत् ॥

२७। केवल वसन्तकालमसुरपन्न अशोक कूश्मंडे ये लोकेषु काशोकोपक इहेन
अयन नह, उद्धार नवः जवठ रमणौगपेन कर्षयुगेनर अनकादकपे अर्पित हहेन
विनामौगिके एकांठ उग्रत करिषा तुनिज ।

विरचिता मधुनोपवनश्रिया-
मभिनवा इव पत्रविशेषकाः ।
मधुलिहां मधुदानविशारदाः
कुरवका रवकारणां ययुः ॥ २६

२६ अः। मधुना विरचिता उपवनश्रियाम् अभिनवाः पत्रविशेषकाः इव (स्थिताः) मधुदान-
विशारदाः कुरवकाः मधुलिहां रवकारणां ययुः ॥

२६। मधुना वसन्तेन विरचिता उपवनश्रियामभिनवाः । पत्र-
विशेषकाः पत्ररचना इव स्थिता मधूनां मकरन्दानां दाने विशारदास्तुराः
कुरवकास्तुरा मधुलिहां मधुपानां रवकारणां ययुः । शृङ्गाः कुरवकाणां
मधूनि पोत्वा जगुरित्यर्थः । दानशौण्डानर्थिजनाः सुवन्तोति भावः ।

२७। कुरवक कूश्म विकसित इहेते थाकिने वेष इहेन—एन वसुहे उपवन
नकोर नूतन पत्र रचना करिषा मिषाहे । एकांठे ये मधुपानविशारत कुरवकेर
मधुपान करिषाहे मधुकरेरा शुन् शुन् रवे गान करिहेत प्रवृत्त इहेन ।

सुवदनावदनासवसम्भृतस्तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः ।
मधुकरैरकरोन्मधुलीलुपैर्वकुलमाकुलमायतपङ्क्तिभिः ॥ ३०

३० अः। सुवदनावदनासवसम्भृतः तदनुवादिगुणः कुसुमोद्गमः मधुलीलुपैः आयतपङ्क्तिभिः
मधुकरैः वकुलम् आकुलम् अकरोत् ॥

३०। सुवदनावदनासवेन कान्तामुखमयेन सम्भृतो जनितः ।
तत्तस्य दोहदमिति प्रसिद्धिः तस्यासवस्यानुवादो सदृशो गुणो यस्य तदनु-
वादिगुणः कुसुमोद्गमः कर्त्ता । मधुलीलुपैरायतपङ्क्तिभिर्दीर्घपङ्क्तिभिः
मधुकरैर्मधुपैः करणीः । वकुलं वकुलवृक्षमाकुलमकरोत् ॥

३०। काशिनो कुलेन मधुमदे वकुल कूश्म विकसित इहेने नेहे कूश्मपत्र आसव-
पकेर अकुरव करिज । तथन मधुपानलानूप मधुकरेरा शनौर्ष अनीवक इहेन
वकुलवृक्षे निठांठ आकुल करिषा तुनिज ।

ଉପହିତଂ ଶିଶିରାପଗମନ୍ତ୍ରୀୟା ମୁକୁଳଜାଲମଶୋଭତେ କିଂଶୁକେ ।
ପ୍ରଣୟିନୀୱ ନଖଚ୍ଚତମଞ୍ଜନଂ ପ୍ରମଦୟା ମଦୟାପିତଳଜ୍ଜୟା ॥୩୧

୩୧ ଅ: । ଶିଶିରାପଗମନ୍ତ୍ରୀୟା କିଂଶୁକେ ଉପହିତଂ ମୁକୁଳଜାଲଂ ମଦୟାପିତଳଜ୍ଜୟା ପ୍ରମଦୟା ପ୍ରଣୟିନି
(ଉପହିତଂ) ନଖଚ୍ଚତମଞ୍ଜନମ୍ ଓଏ ଅଶୋଭତ ॥

୩୧ । ଶିଶିରାପଗମନ୍ତ୍ରୀୟା ବସନ୍ତଲକ୍ଷ୍ମୀୟା କିଂଶୁକେ ପଳାଶପତ୍ରାନ୍ ।
'ପଳାଶ: କିଂଶୁକ: ପର୍ଣ୍ଣ:' ଇତ୍ୟମର: । 'ଉପହିତଂ' ଦତ୍ତଂ ମୁକୁଳଜାଲଂ କୁଟୁମ୍ବ-
ସଂହୃତି: । ମଦେନ ଯାପିତଳଜ୍ଜୟା ଅପସାରିତତ୍ରପୟା ପ୍ରମଦୟା ପ୍ରଣୟିନି ପ୍ରିୟତମେ
ଉପହିତଂ ନଖଚ୍ଚତମେୱ ମଞ୍ଜନଂ ତଦିୱ । ଅଶୋଭତ ॥

୩୧ । ସଧୁଧୀନେ ସନ୍ତା ଓ ଗଞ୍ଜାଶୈନା କାସିନୀ କର୍ତ୍ତୃକ ଥାନେ ଥାନସି-ଅନ୍ତର ନକ୍ଷତ୍ର
ଆସ ସମନ୍ତନ୍ତ୍ରା କର୍ତ୍ତୃକ କିଂଶୁକେ ମର୍ମିତ କୁଟୁମ୍ବମ୍ବୁ ଶୋଭିତ ହେତେ ଜାଗିନ ।

ବ୍ରଣଗୁରୁପ୍ରମଦାଧରଦୁ:ସହଂ
ଜଘନନିର୍ବିଷୟୀକୃତମେଖଲମ୍ ।
ନ ଖଲୁ ତାବଦ୍ଦଶେଷମପୋହିତୁଂ
ରବିରାଲଂ ବିରାଲଂ କୃତବାନ୍ ହିମମ୍ ॥୩୨

୩୨ ଅ: । ରବି: ବ୍ରଣଗୁରୁପ୍ରମଦାଧରଦୁ:ସହଂ ଜଘନନିର୍ବିଷୟୀକୃତମେଖଲଂ ହିମଂ ତାବନ୍ ଅଶେଷମ୍ ଅପୋହିତୁଂ
ନ ଖଲୁ (କିନ୍ତୁ) ବିରାଲଂ କୃତବାନ୍ ॥

୩୨ । ବ୍ରଣୈର୍ଦନ୍ତଚ୍ଚତୈର୍ଦୁର୍ଧରୈ: ପ୍ରମଦାନାମଧରୈରଧରୋଽପ୍ତୈର୍ଦୁ:ସହଂ ହିମସ୍ତ୍ୟାଂ
କରତ୍ୱାଦସଞ୍ଚୟମ୍ । ଜଘନେଷୁ ନିର୍ବିଷୟୀକୃତା ନିରବକାଶୀକୃତା ମେଖଲା ଯେନ
ତତ୍ । ଶୈତ୍ୟାତ୍ତ୍ୟାଜିତମେଖଲମିତ୍ୟର୍ଥ: । 'ଏୱାନ୍ଧୂତଂ' ହିମଂ ରବିସ୍ତାୱାତ୍ ଆ
ବସନ୍ତାଦଶେଷଂ ନି:ଶେଷଂ ଯଥା ତଥା ଅପୋହିତୁଂ ନିରସିତୁଂ ନାଲଂ ଖଲୁ ନ ଶକ୍ନୋ
ହି । କିନ୍ତୁ ବିରାଲଂ କୃତବାଂସ୍ତନୁଚକାର ॥

୩୨ । ଅସମ୍ଭବନକ୍ତ ଅଧରୋଽପ୍ତେ ଅସମାଗମେ ସେ ହିମ ଅମୟ ହେବା ଓଠିଆହିନ
ଏବଂ ସେ ହିମଅର୍ଥାତ୍ ଅସମାଗମ ନିତ୍ୟମେଶେ ସେବା ସାରଣ କରିତେ ପାରିତ ନା, ଏକମେ
ଦିନକର ନିଃଶେଷକ୍ରମେ ମେହେ ତୁଷାରନିକର ନିରାମ କରିତେ ନା ପାରିତେ ଏକାନ୍ତ ବିରାଲ
କରିତା ଦିଶେନ ।

ଅଭିନୟାନ୍ ପରିଚେତୁମିବୋଦ୍ୟତା
ମଲୟମାରୁତକମ୍ପିତପଲ୍ଲବା ।
ଅମଦୟତ୍ ସହକାରଳତା ମନ:
ସକଳିକା କଳିକାମଜିତାମପି ॥ ୩୩

३२ अः । अभिनयान् परिचेतुम् उद्यता इव (स्थिता) मलयमारुतकम्पितपङ्कजा सकलिका सहकारलता कलिकामजिताम् अपि मनः अमदयत् ॥

३३ । अत्र चूतलताया नक्त'कोसमाधिरभिधीयते । अभिनयानर्थ-
व्यञ्जकान् व्यापारान् 'व्यञ्जकाभिनयौ समौ' इत्यमरः । परिचेतुमभ्य-
सितमुद्यतेव स्थिता । कुतः, मलयमारुतेन कम्पितपङ्कजा । पङ्कजशब्देन
हस्तो गम्यते । सकलिका सकोरका । 'कलिका कोरकः पुमान्' इत्य-
मरः । सहकारलता । कलिः कलहो द्वेष उच्यते । 'कलिः स्यात्कलहे
शूरे कलिरन्वयुगे युधि' इति विश्वः । कामो रागः, तज्जितामपि जित-
रागहोषाणामपीत्यर्थः । मनः अमदयत् ॥

३३ । मूलशाला श्लोकादिभिरुक्तं मलयमारुतं यथावे पङ्कजम् कम्पितं
कविना येन अतिनयनं अत्रागच्छन्ते रागद्वेषद्वयेन वाक्किरणेन मन उन्नतं कविना भूजिन ।

प्रथममन्यभृताभिरुदीरिताः

प्रविरला इव सुगन्धवधूकथाः ।

सुरभिगन्धिषु शुश्रुविरे गिरः

कुसुमितासु मिता वनराजिषु ॥ ३४

३४ अः । सुरभिगन्धिषु कुसुमितासु वनराजिषु अन्यस्यताभिः प्रथमम् उदीरिताः मिताः गिरः
प्रविरलाः सुगन्धवधूकथाः इव शुश्रुविरे ॥

३४ । सुरभिर्गन्धो यासां तासु सुरभिगन्धिषु । 'गन्धस्य'—इत्यादि-
नेकारः । कुसुमानि आसां सञ्जातानि कुसुमिताः । तासु वनराजिषु वन-
पङ्क्तिषु । अन्यभृताभिः कोकिलाभिः प्रथमं प्रारम्भेषु उदीरिता उक्ता
अतएव मिताः परिमिता गिर आलापाः । प्रविरला मौग्ध्यात् स्तोकोक्ता
सुगन्धवधूनां कथा वाच इव । शुश्रुविरे श्रुता इति भावः ॥

३४ । कृष्णमश्वं विकसितं इहेन कोरुते वनराजि आधोमिषित इहेन ; ३४
सुगन्धवधू विरलवाक्येन आर कोकिलाणां अतिगोष्ठे इहेते नात्रिन ।

श्रुतिसुखभ्रमरस्वनगौतयः

कुसुमकोमलदन्तरुचो बभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः

किसलयैः सलयैरिव पाणिभिः ॥ ३५

২৪ অঃ । স্মৃতিসুখভ্রমরস্বনগীতযঃ কুসুমকোমলদল্লবচঃ উপবনানলতাঃ পবনাহুতৈঃ কিসলয়ৈঃ সলয়ৈঃ পাণিभिः इव बभुः ॥

২৫ । স্মৃতিসুখাঃ কৰ্ণমধুরা ভ্রমরস্বনা এব গীতযো যাসাং তাঃ । কুসুমান্যেব কোমলা দল্লবচো দল্লবান্তযো যাসাং তাঃ । অনেন সস্মিতত্বং বিবক্ষিতম্ উপবনানলতাঃ পবনোহুতৈঃ কম্পিতৈঃ কিসলয়ৈঃ সলয়ৈঃ সানিনয়ৈঃ । লয়শব্দেণ লয়ানুগতোঃ সানিনয়ো লক্ষ্যতে উপবনান্তে পবনাহুতৈ-
রিতি সক্রিয়ত্বাभिधानাত্ । পাণিभिरिव बभुः । অনেন লতানাং নৰ্ত্তকী-
সাম্যং গম্যতে ॥

৩৫ । উপবনস্থ লতাশব্দেণ কিসলয়শব্দেণ পবনশব্দেণ বিচলিত হইয়া নৰ্ত্তকী-
গণের লক্ষ্য হইতেছে আশ্রয় স্থানোভিত হইলে ; কুসুমসকল জ্বালাদের কোমলদণ্ডের
আশ্রয় এবং মধুকরনিকরের অতিস্থকর বাক্যবাক্য সঙ্গীতের আশ্রয় অঙ্গীকৃত হইতে
লাগিল ।

ললিতবিভ্রমবন্যবিচक्षणं

সুরभिगन्धपराजितकेसरम् ।

पतिषु निर्विविशुर्मधुमङ्गनाः

स्मरसखं रसखण्डनवर्जितम् ॥ ২৬

২৬ অঃ । অঙ্গনাঃ ললিতবিভ্রমবন্যবিচक्षणং সুরभिगन्धपराजितकेसरं स्मरसखं मधुं पतिषु रसखण्डनवर्जितं निर्विविशुः ॥

২৬ । অঙ্গনা ললিতবিভ্রমবন্যবিচक्षणং মধুরবিলাসঘটনাপটুতরং,
সুরभिणा मनोहरेण गन्धेन पराजितकेसरं निर्जितवकुलपुष्पम् । ‘অথ
কেসরে বকুলঃ’ ইত্যমরঃ । স্মরস্য সখাযং স্মরসখম্ । স্মরোহোপকম্
ইত্যর্থঃ । মধুং মদ্যম্ । ‘অর্ধর্চাঃ পুংসি চ’ ইতি পুংলিङ्গতা । উক্তম্—
‘মকরন্দস্য মদ্যস্য মালিক্যাপি বাচকঃ । অর্ধর্চাঃদিগণে পাঠাত্ পুং-
পুংসকয়োর্মধুঃ ॥’ ইতি পতিষু বিষয়ে রসखण्डनवर्जितमनुरागभङ्गरहितं
यथा तथा निर्विविशुः । পরস্মরানুরাগপূর্বকং পতিभिঃ সহ পপুৰিত্যর্থঃ ॥

৩৬ । রমণীগণ মনোহর হাবভাববর্জক এবং অনন্যোদ্ধোপনের প্রধান সহায় যত
যত শিয়রমের সহিত অস্ত্রাগভরে পান করিতে লাগিল । ঐ মণ্ডের মনোহর গন্ধ
বকুলকুসুমের গন্ধ নির্জিত হইয়া গেল ।

शुशुभिरे स्मितचारुतराननाः

स्त्रिय इव श्लथशिक्षितमेखलाः ।

विकचतामरसा गृहदीर्घिका

मदकलोदकलोलविहङ्गमाः ॥ ३७

३७ अः । विकचतामरसाः मदकलोदकलोलविहङ्गमाः गृह्णीषंकाः । अतथावतराननाः
शुशुक्षितमेखलाः स्त्रिय इव शुशुभिरे ॥

३७। विकचतामरसा विकसितकमलाः। मदेन कला ग्रन्थस्तमधुरं
ध्वनन्त उदकलोलविहङ्गमा जलप्रियपक्षिणो हंसादयो यासु ता मदकलो-
दकलोलविहङ्गमा गृहेषु दोर्घिका वापः। स्मितेन चारुतराख्याननानि
यासां ताः। ज्ञायां शिञ्जिता सुखरा मेखला यासां ताः। शिञ्जितेति
कर्त्तरि क्तः। स्त्रिय इव। शुशुभिरे ॥

৩৭। গৃহদীর্ঘিকা সকল বিকসিত কমলদলে স্থপোষিত হইল, হংস সারসসমূহ জলচর পক্ষিগণ অব্যক্ত মধুর স্বর সহকারে উহার নীরে বিহার করিতে লাগিল; তৎকালে দীর্ঘিকা সকল যেন শিখিল শব্দায়মান মেখলাদ্যমে বিভূষিত স্থিতাননা রমণীগণের আশ্রয় রমণীয় হইয়া উঠিল।

उपययौ तनुतां मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः ।

सदृशमिष्टसमागमनिर्वृतिं वनितयानितया रजनौबधूः ॥ ३८

६८ अ. । मधुखण्डिता हिमकरोदयपाण्डुमुखच्छविः रत्ननौवधुः इति समागमनिर्वातिम् अनितया
वनितया सदृशं तनुताम् उपययौ ॥

३८ । मधुना मधुसमयेन खण्डिता ज्ञासं गमिता । क्षीयन्ते खलु उत्तरा-
यणे रात्रयः । खण्डिताख्या नायिका च ध्वन्यते । हिमकरोदयेन चन्द्रो-
दयेन पाण्डुमुखस्य प्रदोषस्य वक्त्रस्य च क्वविर्यस्याः सा रजन्येव बधूः, इष्ट-
समागमनिवृत्तिं प्रियसङ्गमसुखमनितया अप्राप्तया । 'इण् गतौ' इति
भातोः कर्त्तरि क्तः । वनितया सदृशं तुल्यं तनुतां न्य नतां काश्यं चोपययौ ॥

৩৮। প্রিয়-সমাপনমুখে বসিত রমণীর তায় বসন্তরজনীবধূ একান্ত কুশা হইয়া গেল এবং শশধরের উদয়ে উহার মুখকান্তি পাণ্ডুবর্ণ ধারণ করিল।

अपतुषारतया विषदप्रभैः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः ।

कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरो मकरोजितकीतनम् ॥ ३६

१६ अ. । 'ह्रिमक्काः अपतुषारतया विषदग्रभेः सुरतमङ्गपरिश्रमनोदिभिः चन्द्रभिः मकारोजित-
कितनं कुसुमचापमपतेजयत् ॥

३८। हिमकरश्चन्द्रः। अपतुषारतया अपगतनीहारतया विशद-
प्रभैर्निर्मलकान्तिभिः सुरतसङ्गपरिश्रमनोदिभिः सुरतसङ्गखेदहारिभिः

মধুকরবৃন্দ ভিগলকৃষ্ণের গুল্মের উপর উপবেশন করিয়া বনহনৌর অধিকতর শোভা
সংবর্ধিত করিল ।

অমদয়ন্মধুগন্ধসনাথয়া

কিসলয়াধরসঙ্গতয়া মনঃ ।

কুসুমসম্ভৃতয়া নবমল্লিকা

স্মিতরুচা তরুচারুবিলাসিনী ॥ ৪২

৪২ অঃ । তরুচারুবিলাসিনী নবমল্লিকা মধুগন্ধসনাথয়া কিসলয়াধরসঙ্গতয়া কুসুমসম্ভৃতয়া
স্মিতরুচা মনঃ অমদয়ন্ ॥

৪২ । তরুচারুবিলাসিনী তরোঃ পুংসশ্চ চারুবিলাসিনী নবমল্লিকা
সপ্তলাখ্যা লতা । ‘সপ্তলা নবমল্লিকা’ ইত্যমরঃ । মধুনি মকরন্দস্য
মদ্যস্য চ গন্ধে সনাথয়া গন্ধ্যপ্রধানয়েত্যর্থঃ । কিসলয়মেবাধরস্তত্র
সঙ্গতয়া প্রসূতরাগয়েত্যর্থঃ । কুসুমৈঃ সম্ভৃতয়া সম্পাদিতয়া কুসুমরূপয়া
ইত্যর্থঃ । স্মিতরুচা হাসকান্ত্যা মনঃ পশ্যতামিতি শेषঃ । অমদয়ন্ ॥

৪২ । তরুগণের মনোহারিণী বিলাসিনী নবমল্লিকা মধুকরাদিগণের কুশলসম্ভার
বিকৃষিত হইয়া কিসলয়াধর নিপতিত হাস্যকান্তিচ্ছটাগ্ন যেন পথিকগণের চিত্ত হরণ
করিতে লাগিল ।

অরুণরাগনিষেধিভিরংশুকৈঃ শ্রবণলব্ধপদৈশ্চ যবাঙ্কুরৈঃ ।

পরমৃতাবিরুতৈশ্চ বিলাসিনঃ স্মরবলৈরবলৈকরসাঃ কৃতাঃ ॥ ৪৩

৪৩ অঃ । বিলাসিনঃ অরুণরাগনিষেধিভিঃ অংশুকৈঃ শ্রবণলব্ধপদৈঃ যবাঙ্কুরৈশ্চ পরমৃতাবিরুতৈঃ
স্মরবলৈঃ অবলৈকরসাঃ কৃতাঃ ॥

৪৩ । বিলাসিনঃ বিলসনশীলাঃ পুরুষাঃ । ‘বৌ কণলস’— ইत्याদিনা
ধিনুণ্ প্রত্যয়ঃ । অরুণস্যানুরোঃ রাগমারুণ্যং নিষেধন্তি তিরস্কুর্ভবন্তীতি
অরুণরাগনিষেধিনঃ তৈঃ কুসুমাদিরঞ্জনাচ্চত্বেদৃশৈরিত্যর্থঃ । ‘তম্বেত্যনু-
বদ্বাতি তচ্ছীলং তন্নিষেধতি । তস্যেবানুকরোতীতি শব্দাঃ সাদৃশ্য-
বাচকাঃ ॥’ ইতি দণ্ডী । অংশুকৈঃ অম্বরৈঃ, শ্রবণেষু কর্ণেষু লব্ধপদৈঃ
নিষেধিতৈরিত্যর্থঃ । যবাঙ্কুরৈশ্চ পরমৃতাবিরুতৈঃ কোকিলাকুজিতৈশ্চ ইত্যেতৈঃ
স্মরবলৈঃ কামসৈন্যৈঃ । অবলাস্বেক এষ রসো রাগো যेषাং তে অবলৈকরসাঃ
স্বীপরতগতাঃ কৃতাঃ ॥

৪৩ । অরুণরাগপ্রসূত বসন, কর্ণার্ণিত যবাঙ্কুর এবং কোকিলকুলের মধুরাশ্রয়—
এই সকল সম্মিলনে বিলাসীরাগের মন রমণীগণের একান্ত অধীন করিয়া তুলিল ।

उपचितावयवा शुचिभिः कणै-

रलिकदम्बकयोगमुपेयुषी ।

सदृशकान्तिरलक्ष्यत मञ्जरी

तिलकजालकजालकमौक्तिकैः ॥ ४४

४४ अ. । शुचिभिः कणैः उपचितावयवा अलिकदम्बकयोगम् उपेयुषी तिलकजा मञ्जरी अलक-
जालकमौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत ॥

४४ । शुचिभिः शुभ्रैः कणैः रजोभिः उपचितावयवा पुष्टावयवा ।
अलिकदम्बकयोगमुपेयुषी प्राप्ता तिलकजा तिलकवृक्षोत्था मञ्जरी अलकेषु
यज्जालकमाभरणविशेषस्तस्मिन्मौक्तिकैः सदृशकान्तिः अलक्ष्यत । भृङ्ग-
सङ्गिनी शुभ्रा तिलकमञ्जरी नीलालकसक्तमुक्ताजालमिव अलक्ष्यतेति
वाक्यार्थः ॥

४३ । उग्रपरागपरिपूर्णं मधुकर्ममार्कोर्णं तिलकमञ्जरी—महिनाकुण्डेन अनकार्पित
अनकारेण भृङ्गमालारं न्यायं शोभां प्राप्तेति वाग्विना ।

ध्वजपटं मदनस्य धनुर्भृतश्छविकरं मुखचूर्णं मृतुश्रियः ।

कुसुमकेशररेणुमल्लिखिताः सपवनोपवनोत्थितमन्वयुः ॥ ४५

४५ अ. । अल्लिखिता धनुर्भृतः मदनस्य ध्वजपटम् मृतुश्रियः छविकरं मुखचूर्णं सपवनं पवने-
त्थितं रेणुम् अन्वयुः ॥

४५ । अल्लिखिताः पटपदनिवहाः, धनुर्भृतो धानुष्कस्य मदनस्य
कामस्य ध्वजपटं पताकाभूतम् मृतुश्रियो वसन्तलक्ष्म्याश्छविकरं शोभा-
करं मुखचूर्णं मुखालङ्कारचूर्णभूतं, सपवनोपवनोत्थितं सपवनं पवनेन
सहितं यदुपवनं तस्मिन्नुत्थितम् । कुसुमानां केसरेषु किञ्चलकेषु यो रेणु-
स्तम् । अन्वयुः अन्वगच्छन् । यातेलङ् ॥

४६ । मधुकर्मगणं धनुर्भृतं मदनस्य पताकाश्चक्रं वसन्तलक्ष्म्या वदनशोभां सम्प्राप्तन-
कारो कूङ्गवादिर्गणपणं उपवनं हरेते उच्यते कूङ्गमरणं अमृगं करिणम् ।

अनुभवन् नवदोलमृतूत्सवं पटुरपि प्रियकण्ठजिघृक्षया ।

अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलतां जङ्गतामवलाजनः ॥ ४६

४६ अ. । नवदोलम् मृतूत्सवम् अनुभवन् अवलाजनः पटुः अपि प्रियकण्ठजिघृक्षया आसनरज्जु-
परिग्रहे भुजलतां जङ्गताम् अनयत् ॥

४६ । नवा दोला प्रेङ्क्षा यस्मिन् तं नवदोलमृतूत्सवं वसन्तोत्सवम्

अनुभवन् अबलाजनः पटुरपि निपुणोऽपि प्रियकण्ठस्य जिघृक्षया ग्रहीतु-
मालिङ्गितुमिच्छया आसनरज्जुपरिग्रहे पीठरज्जुग्रहणे भुजलतां बाहुलतां
जडतां शैथिल्यम् । डलयोरभेदः । अनयत् । दोलाक्रीडासु पतनभय-
नादितकेन प्रियकण्ठमाश्लिष्यदित्यर्थः ॥

४७ । अवगागण दोगात्रोद्गणनिष्पन्न इहेल्ले वगल्लरुत्ति दोगात्र आत्माननसुत्थ
कसुत्तव मगल्ले श्रियकण्ठागिज्जने मगुत्तक इहेल्ले दोगात्रनेत्र रज्जुग्रहेण वाहणत्ता
निधिन करिशाद्धिन ।

त्यजत मानमलं वत विग्रहैर्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।

परभृताभिरितीव निवेदिते स्मरमते रमते स्म बधूजनः ॥४७

४७ अः । वत ! मानं त्यजत विग्रहैः अलं गतं चतुरं वयः पुनः न एति इति स्मरमते पर-
भृताभिः निवेदिते (सति) इव बधूजनः रमते स्म ।

४७ । वतेत्यामन्त्रणे । 'खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत' इत्य-
मरः । वत अङ्गनाः मानं कोपं त्यजत । तदुक्तं— 'स्त्रीणामीर्ष्याकृतः
कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये' इति । विग्रहैर्विरोधैरलम् । विग्रहो न
कार्य इत्यर्थः । गतमतीतं चतुरमुपभोगक्षमं वयो यौवनं पुनर्नैति न
आगच्छति इत्येवंरूपे स्मरमते स्मराभिप्राये । नपुंसके भावे क्तः । पर-
भृताभिः कोकिलाभिर्निवेदिते सतीव बधूजनो रमते स्म रेमे । कोकिला
कोकिलाकूजितोद्दीपितस्मरः स्त्रीजनः कामशासनभयादिवोच्छ्रङ्खलम-
खेलदित्यर्थः ॥

४९ । “हे मानिनौगण ! मान परिहार कर, तथा दण्ड करिउ ना ; एहे उग-
ढोगक्रम शोवन अतीउ इहेल्ले आरि करिवे ना ।” कोकिलगण मनोउवेर एहेकण
अडि धार थठार करिल्ले वेन रमणौवा विशार करिल्ले आरिउ करिल्ले ।

अथ यथासुखमात्तवमुत्सवं समनुभूय विलासवतीसखः ।

नरपतिश्च क्लृप्तं मृगयारतिं स मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः ॥४८

४८ अः । अथ मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः नरपतिः विलासवतीसखः (सन्) आत्तवम् उत्सवं
यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं चक्रे ॥

४८ । अथानन्तरम् । मधुं मथ्नातीति मधुमद्विष्णुः । सम्पदादि-
त्वात् क्तिप् । मधुर्वसन्तः । मथ्नातीति मथः । पचाद्यच् । मनसो मथो
मन्मथः कामः । तेषां सन्निभः सदृशो मधुमन्मधुमन्मथसन्निभः स नरपति-
दृशरथो विलासवतीसखस्त्रीसहचरः सन् । ऋतुः प्राप्तोऽस्यात्तवः । तम्

उत्सवं वसन्तोत्सवं यथासुखं समनुभूय मृगयारतिं मृगयाविहारं चक्रमे
आचकाङ्क्ष ॥

४८। मधुरिपू, वसन्त ७ मन्त्रागमप्रभु नरपति नगरं विनामिनौगणेश महि
यथावति ॥ ४८। मधुरिपू कश्चिन्ना मृगयादिशब्द मन्त्रशुद्ध इहेनेन ।

परिचयं चललक्ष्यनिपातने

भयरूपोश्च तदिङ्कितबोधनम् ।

श्रमजयात् प्रगुणाञ्च करोत्यसौ

तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ ४९

४९। असी चललक्ष्यनिपातने परिचयं भयरूपोः तदिङ्कितबोधनञ्च श्रमजयात् तनुं प्रगुणाञ्च
करोति अतः सचिवैः अनुमतः (सन्) ययौ ॥

४९। व्यसनासङ्गदोषं परिहरन्नाह—परिचयमिति । असौ मृगया,
चललक्ष्याणि मृगगवयादीनि तेषां निपातने परिचयमभ्यासं करोति ।
भयरूपोभयकोधयोस्तदिङ्कितबोधनं तेषां चललक्ष्याणामिङ्कितस्य चेष्टितस्य
भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानञ्च करोति । तनुं शरीरं श्रमस्य जया
जिहासात् प्रगुणां प्रकृष्टलाघवादिगुणवतीञ्च करोति । अतो हेतोः सचिवै-
रनुमतोऽनुमोदितः सन् ययौ । सर्वञ्चैतद्गुणोपयोगीत्यतस्तदपेक्षया मृगया-
प्रवृत्तिः । न तु व्यसनितयेति भावः ॥

४९। 'मृगया द्वात्रिंशद्वारं वसन्तः ७ मन्त्रागमप्रभु नरपति नगरं विनामिनौगणेश महि
यथावति ॥ ४९। मधुरिपू कश्चिन्ना मृगयादिशब्द मन्त्रशुद्ध इहेनेन ।

मृगवनोपगमक्षमवेषमृद्-

विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः ।

गगनमश्वखुरोद्धतरिणाभि-

नृसविता स वितानमिवाकरोत् ॥ ५०

५०। मृगवनोपगमक्षमवेषमृद् विपुलकण्ठनिषक्तशरासनः नृसविता सः अश्वखुरोद्धतरिणाभिः
गगनं वितानम् इव अकरोत् ॥

५०। मृगाणां वनं तस्योपगमः प्राप्तिः तस्य क्षममहं वेषं विभ-
र्त्तति स तथोक्तः । मृगयाविहारानुगुणवेषधारीत्यर्थः । विपुलकण्ठे
निषक्तशरासनो लग्नधन्वा । ता सवितेव नृसविता पुरुषश्रेष्ठः । उपमित-

সমাসঃ । স রাজা, অশ্বলুরুদ্ধতরেণু ভির্গগনং' বিতানং' তুচ্ছমসদ্বিব
অকরোৎ । গগনং' নালক্ষ্যতেত্যর্থঃ । 'বিতানং' তুচ্ছমন্দ্যোঃ' ইতি বিশ্বঃ ।
অথবা সবিতানমিত্যেকং পদম্ । সবিতানমুল্লোচসহিতমিবা করোৎ ।
'অল্লী বিতানমুল্লোচঃ' ইত্যমরঃ ॥

৪০ । রাজা যুগ্মায়াঁকাঁকালে বনবিশোঁচিৎ বেষভূষা রচন । কত্রিজন এবং
বৌর বিপুল ক্রক্কেলেন শরাসন সংস্থাপন করিলা অশ্বথুরোঁথিৎ ধূলিজাঁল প্রগলম্ভল
আচ্ছাণিত করিলা চনিগেন ।

প্রথিতমৌলিরসৌ বনমালয়া তরুপলাশসবর্ণতনুচ্ছদঃ ।

তুরগবল্লানচচ্ছলকুণ্ডলৌ বিরুচে রুরুচেষ্টিতভূমিষু ॥৫১

৫১ অঃ । বনমালয়া প্রথিতমৌলিঃ তরুপলাশসবর্ণতনুচ্ছদঃ তুরগবল্লানচচ্ছলকুণ্ডলঃ অমৌ রু-
চেষ্টিতভূমিষু বিরুচে ॥

৫১ । বনমালয়া বনপুষ্পস্বজা প্রথিতমৌলির্ষদ্রধম্মিলঃ । তরুণাং
পলাশৈঃ পত্রৈঃ সবর্ণাঃ সমানস্তনুচ্ছদৌ বর্ম্মং যস্য স তথ্যোক্তঃ । ইদঞ্চ
বর্ম্মণঃ পলাশসাবর্ণ্যামিধানং মৃগাদীনাং বিশ্বাসার্থম্ । তুরগস্য বল্লানেন
গতিবিশেষণ চচ্ছলকুণ্ডলোঁসৌ দশরথো রুরুমৃগবিশেষেঁষ্চেষ্টিতাশ্চরিতা
যা ভূময়স্তাসু বিরুচে বিদিত্যুতে ॥

৪১ । অনন্তর তিনি বনমালায় কেশগাঁশ বন্ধন এবং পল্লবসমবর্ণ বর্ষধারা শরীর
আবৃত্ত করিলেন । অশ্বথুর প্রভৃতিবিবক্লন তাঁহার শ্রবণকুণ্ডল আচ্ছাণিত হইল ।
রাজা এইরূপ শোভা ধারণ করিলা কুরুমৃগের প্রচারণভূমিতে বিচরণ করিতে লাগিলেন ।

তনুলতাভিনিবেশিতবিঘ্ণা ভ্রমরসংক্রমিতৈচ্ছনহস্তয়ঃ ।

দৃদ্রশুরধ্বনি তং বনদেবতাঃ সুনয়নং নয়নন্দিতকোশলম্ ॥৫২

৫২ অঃ । তনুলতাভিনিবেশিতবিঘ্ণাঃ ভ্রমরসংক্রমিতৈচ্ছনহস্তয়ঃ বনদেবতাঃ সুনয়নং নয়নন্দি-
তকোশলং তম্ অধ্বনি দৃদ্রশুঃ ॥

৫২ । তনুযু লতাসু বিনিবেশিতবিঘ্ণাঃ সংক্রমিতদেহাঃ ভ্রমরেণু
সংক্রমিতা ইক্ষণবৃন্ত্যো দৃগ্ধ্যাপারা যাসাং তা বনদেবতাঃ, সুনয়নং সুলোচনং
নয়নং নীত্বা নন্দিতাস্তোষিতাঃ কোশলা যেন তং দশরথম্ অধ্বনি দৃদ্রশুঃ ।
প্রসঙ্গপাवनतया तं देवता अपि गूढवृत्त्या दृदृशुरित्यर्थः ॥

৪২ । তখন বনদেবতারাজী শৃঙ্গ লতাঁকাঁলে কলবব বিনিবেশিত এবং ভৃক্গণে নয়ন
সম্পর্পণ করিলা নীতিগুণে কোশলবাসী প্রজাগণের মনোব্রজনকারী শ্লোচন অঙ্গননন
রাজা বনপ্রথকে নিরীক্ষণ করিতে লাগিলেন ।

শ্বগণিবাগুরিকৈঃ প্রথমাস্থিতং ব্যপগতানলদস্যু বিবেশ সঃ ।

স্থিরতুরঙ্গমভূমি নিপানবন্-মৃগবয়োগবযোপচিতং বনম্ ॥৫২

৫২ অঃ । সঃ শ্বগণিবাগুরিকৈঃ প্রথমাস্থিতং ব্যপগতানলদস্যু স্থিরতুরঙ্গমভূমিনিপাতনবন্ মৃগ-
বযো বযোপচিতং বনং বিবেশ ॥

৫২ । স দশরথঃ, শূনাং গণঃ স এষামস্তুতি শ্বগণিনঃ শ্বগ্ৰাহিণঃ
তৈঃ, বাগুরা মৃগবন্দ্যনরজুঃ । ‘বাগুরা মৃগবন্দ্যনী’ ইত্যমরঃ । তয়া চর-
ন্তীতি বাগুরিকা জালিকাঃ । ‘চরতি’ ইতি ঠক্ প্রত্যয়ঃ । ‘দ্বৌ বাগুরিক-
জালিকৌ’ ইত্যমরঃ । তৈশ্চ প্রথমমাস্থিতমধিষ্টিতম্ । ব্যপগতা অনলা
দাবান্নযো দস্যবস্তস্করাশ্চ যস্মাৎ তথোক্তম্ । ‘দস্যুতস্করমোষকাঃ’ ইত্য-
মরঃ । ‘কার্যেদ্বনবিশোধনমাদৌ মাতুরন্তিকমপি প্রব্রবিশুঃ । আস-
শস্ত্রানুগতঃ প্রবিশেদ্বা সঙ্কটে চ গহনে চ ন তিষ্ঠেৎ ॥’ ইতি কামন্দকঃ ।
স্থিতা দ্বদ্ধা পঙ্কাদিরহিতা তুরঙ্গমযোগ্যা ভূমির্যস্য তত্ । নিপানবদাহব
যুক্তম্ । ‘আহাবস্তু নিপানং স্যাদুপকূপজলাশয়ে’ ইত্যমরঃ । মৃগৈঃ
হরিণাদিभिঃ বযোभिঃ পক্ষিभिঃ গবযৈঃ গোসদৃশৈঃ অরণ্যপশুবিশেষৈশ্চ উপ-
চিতং সমৃদ্ধং বনং বিবেশ প্রবিষ্টবান্ ॥

৫৩ । অথমে লক্ষ্যে লক্ষ্যে বাগুরা কুরুদল সমভিবাংহাং বনমধ্যে অবশ্য করিল,
তারপর তিনি সেই কানন অনল ও দশভাঙ্গু জানিয়া তথায় অবশ্য করিলেন ।
সেই বনে অশ্বগণের গমনোপযোগী স্পষ্ট ভূমি ও কূপ বিদ্যমান ছিল এবং মৃগ পক্ষী
গবয় প্রভৃতি লক্ষ্যগণও বিচরণ করিত ।

অথ নভস্য ইব ত্রিদশায়ুধং কনকপিঙ্কতড়িঙ্গ, যসংযুতম্ ।

ধনুরধিজ্যমনাধিরুপাদদে নরবরো রবরোষিতক্ৰেশরৌ ॥ ৫৪

৫৪ অঃ । অথ নভাধিঃ রবরোষিতক্ৰেশরৌ নরবরঃ কনকপিঙ্কতড়িঙ্গ, যসংযুতং ত্রিদশায়ুধং নভস্য
ইব অধিন্যং ধনুঃ উপাদদে ॥

৫৪ । অথ অনাধির্মনোব্যথারহিতো নরবরো নরশ্রেষ্ঠঃ । রবেণ ধনু-
ষ্টঙ্করেণ রোষিতাঃ কেसरिणः সিंहा येन स राजा । কনকমিব পিঙ্কঃ
পিঙ্কো যস্তড়িৎ দেব গুণো মৌরী তেন সংযুতং ত্রিদশায়ুধমিন্দ্রচাপং নভস্যো
ভাদ্রপদমাস ইব । ‘স্যুর্ন’ ভস্যপ্রৌষপদভাদ্রপদাঃ সমাঃ’ ইত্যমরঃ ।
অধিজ্যমধিগতমৌরীকং ধনুঃ উপাদদে জগ্ৰাহ ॥

৫৪ । অনন্তর ভাদ্রমাস যেমন কনক ও পিঙ্কপ্রভা সৌদামিনীকূপ সৌন্দর্য্যের
ইচ্ছায় ধারণ করে, তজ্জন নরবর দশরথও প্রকৃত্তমানে সৌন্দর্য্য আরাগণপূর্বক শরাসন
ধারণ করিলেন । তখন সেই শরাসনের ঠিকারক্বে কেশরীরা সতিশয় সৌন্দর্য্যে ইহল

५६ । जवनो जवशीलः । 'जुचंक्रम्य'— इत्यादिना जुच् प्रत्ययः । 'तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः' इत्यमरः । तं वाजिनमश्वं गतेन आरु-
ढेन । तूणी इषुधिः । 'बह्नादिभ्यश्च' इति स्त्रियां ङीप् । तस्या मुखात्
विवरात् उद्धृतशरेण राज्ञा प्रार्थितमभियातम् । 'यावत्रायामभियाने च
प्रार्थना कथ्यते धुधैः' इति केशवः । अतएव विशीर्णा पङ्क्तिः सन्धीभावो
यस्य तत् । मृगयूथं कर्तुं । आर्द्रैर्भयादश्रुसिक्तैः आकुला भयचकिता ये
दृष्टिपातास्तैः । बातेरितोत्पलदलप्रकरैः पवनकम्पितेन्दीवरदलदृन्दैरिव ।
वनं श्यामीचकार ॥

୧୬ । ଉଦ୍‌ଘର୍ଷଣେ ରାଜା ଡୁଗୀର ହେତେ ମର ଓକୃତ କରିବା ବେଗଗାବୀ ଅବସାହାସେ ଓହାଳେର ଅଭିମୁଖେ ଧାବିତ ହେଲେନ । ତখন ମେହି ଧଳା ଯୁଗଳେର ମଣିରମନକାଳିତ ବାରିମିଳିତ ଓଦମଳନେର ଶ୍ରୀର ମାକୁଳଦୃଷ୍ଟିପାତେ ବନଭୂମି ଆଗବର୍ଗ ହେବା ଗେଲ ।

ଲକ୍ଷ୍ୟୋକ୍ତସ୍ୟ हरिणस्य हरिप्रभावः

प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम् ।

आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी

वाणं कृपामृदुमनाः प्रतिसञ्जहार ॥ ୫୭

୫୭ ଅ. । हरिप्रभावः धन्वी सः लक्ष्योକ୍ତस्य हरिणस्य देहं व्यवधाय स्थितां सहचरीମ୍ ପ୍ରେକ୍ଷ୍ୟ କାମିତୟା କୃପାମୃଦୁମନାଃ (ସନ୍) ଆକର୍ଣ୍ଣକୃଷ୍ଟମ୍ ଅପି ବାଣं ପ୍ରତିସଞ୍ଜହାର ॥

୫୭ । हरिरिन्द्रो विष्णुर्वा, तस्य इव प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथोक्तः । धन्वी धनुष्मान् स नृपः । लक्ष्योକ୍ତस्य वेद्धुमिष्टस्य हरिणस्य स्वप्रेयसो देहं व्यवधाय अनुरागात् अन्तर्धाय स्थिताम् । सह चरतीति सहचरी । पचादिषु चरतेष्टित्करणात् डीप् । यथाह वामनः -- 'अनुचरीति चरेष्टि-
त्वात्' इति । तां सहचरीं हरिणीं प्रेक्ष्य कामितया स्वयं कामुकत्वात् । कृपामृदुमनाः करुणाद्रचितः सन्, आकर्णकृष्टमपि दुष्प्रतिसंहरमपि इत्यर्थः । वाणं प्रतिसञ्जहार, नैपुणादित्यर्थः । नैपुणान्तु धन्वीति अनेन गम्यते ॥

୧୭ । अनନ୍ତର ହେଉତୁଆବନକାଳୀ ମଣିରମିତ ମନବର୍ଗ, ମନାମନ ଧାରଣପୂର୍ବକ ଏକଟି ହରିଣକେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଲେନ, ତখন ଓହାଳ ଅସ୍ତ୍ରମଞ୍ଚରୁ ହରିଣର ଶ୍ଵିର ଅସ୍ତ୍ରତରମର ମନିର ବାବସାନ କରିବା ସଂକଳ୍ପେ ନାଓହାଲେ, ଥେମାଛୁରାଗୁ ରାଜା ଉଦ୍‌ଘର୍ଷଣେ କରମରମେ ଏକାକ୍ଷ ଆମ୍ଳୁତ ହେଲା ଆକର୍ଣ୍ଣକୃଷ୍ଟେର ପ୍ରତିମଂଶାର କରିଲେନ ।

तस्यापरेष्वपि मृगेषु शरान् मुमुक्षुः

कर्णान्तमेत्य विभिदे निविडोऽपि मुष्टिः ।

दासातिमात्रचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः

प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि ॥ ୫୮

୫୮ ଅ. । दासातिमात्रचटुलैः सुनेत्रैः प्रौढप्रियानयनविभ्रमचेष्टितानि स्मरतः अपरेषु अपि मृगेषु शरान् मुमुक्षुः तस्य निविडः आप मुष्टिः कर्णान्तम् एव विभिदे ॥

୫୮ । दासात् भयात् अतिमात्रचटुलैः अत्यन्तଚଞ୍ଚଳୁଲୁଁ ସୁନେତ୍ରୁଁ ପ୍ରୌଢ଼-
ପ୍ରିୟାନୟନବିଭ୍ରମଚେଷ୍ଟିତାନି ପ୍ରଗଲ୍ଭକାନ୍ତାବିଲୋଚନବିଲାସବ୍ୟାପାରାନ୍, ସାହୁ-
କ୍ଷ୍ୟାତ୍ ସ୍ମରତଃ । ଅପରେଷ୍ଠପି ମୃଗେଷୁ ଶରାନ୍ ମୁମୁକ୍ଷୁର୍ମୌକ୍ତୁମିଚ୍ଛୁଃ ତସ୍ୟ ନୃପସ୍ୟ

निविडो दृढोऽपि सुष्टिः कर्णान्तमेत्य प्राप्य विभिदे । स्वयमेव भिद्यते
स्म । भिदेः कर्मकर्तारि लिट् । कामिनस्तस्य प्रियाविभ्रमस्मृतजनि-
कपातिरेकात् सुष्टिभेदः, न त्वनैपुण्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

५८ । तदनन्तरं त्रिभिः अञ्जाञ्च हरिणशृणोः प्रीतिं वागनिकपे अभिजातौ दृष्टेनेन,
किञ्च उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः
उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः

उत्तस्थुषः सपदि पल्लवपङ्कमध्या-

न्मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् ।

जग्राह च द्रुतवराहकुलस्य मार्गं

सुव्यक्तमाद्र्पदपङ्क्तिभिरायताभिः ॥ ५९

५९ अः । सः मुस्ताप्ररोहकवलावयवानुकीर्णम् आयताभिः आद्र्पदपङ्क्तिभिः
सुव्यक्तं सपदि पल्लवपङ्कमध्यात् उत्तस्थुषः द्रुतवराहकुलस्य मार्गं जग्राह ॥

५९ । स नृपः । मुस्ताप्ररोहकाणां मुस्ताङ्कुराणां कवला आसाः, तेषाम्
अवयवैः अमविवृतमुखम्भंशिमिः शकलैरनुकीर्णं व्याप्तम् । आयताभिः
दीर्घाभिः आद्र्पदपङ्क्तिभिः सुव्यक्तम् । सपदि पल्लवपङ्कमध्यादुत्तस्थुषः
उत्थितस्य द्रुतवराहकुलस्य पलायितवराहयुथस्य मार्गं जग्राह अनुससार ॥

६० । अतःपरं नृपवर उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः
उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः उद्भापेत्तु त्रिभिः

तं वाहनादवनतोत्तरकायमीष-

द्विध्यन्तमुद्धृतसटाः प्रतिहन्त मीषुः ।

नात्मानमस्य विविदुः सहसा वराहा

वृक्षेषु विद्धमिषुभिर्जघनाश्रयेषु ॥ ६०

६० अः । वराहाः उद्धृतसटाः (सन्तः) वाहनात् ईषत् अवनतोत्तरकायं विध्यन्तं
तं प्रतिहन्तुम् ईषुः । अस्य इषुभिः सहसा जघनाश्रयेषु वृक्षेषु विद्धम् आत्मानं न
विविदुः ॥

६० । वराहाः, वाहनात् अश्वात् ईषदवनतोत्तरकायं किञ्चिदान्त-
पूर्वकायं विध्यन्तं प्रहरन्तं तं नृपम् । उद्धृतसटा ऊर्ध्वकेशराः सन्तः ।
'सटा जटाकेशरयोः' इति केशवः । प्रतिहन्तुमीषुः प्रतिहर्तुमैच्छन् । अस्य

নৃপস্য হৃষুভিঃ সহসা জঘনানামাশ্রয়েষু অবষ্টম্বেষু বৃদ্ধেষু বিহমাত্মানং ন
বিবিদুঃ । এতেন বরাহাণাং মনস্বিত্বং নৃপস্য হস্তলাঘবং চোক্তম্ ॥

৬০। তিনি স্বীয় বাহন অশ্ব হইতে উত্তরকায় কিষ্কিঃ অবনত করিয়া শরবারা
বরাহগণকে বিক করিতে প্রবৃত্ত হইলেন, তখন সেই বরাহেরাও সটীকান উল্লোলিত
করিয়া তাঁহার বিনাশসাধনে উদ্যুক্ত হইল, কিয়ৎ রাক্ষা এমনই বাণক্ষেপণনিপুণ যে,
বৃক্ষের সহিত তাহারদের জঘনদেশে দিক হইয়াছে, উহা তাহারা জানিতে পারিল না ।

তেনাভিঘাতরমসস্য বিকৃষ্য পত্নী

বন্যস্য নেত্রবिवরে মহিষস্য মুক্তঃ ।

নির্মিত্য বিগ্রহমশোণিতলিপ্তপুঙ্গ-

স্তং পাতয়াম্যথমমাস পপাত পশ্চাত্ ॥ ৬১

৬১ অঃ। তেন অভিঘাতরমসস্য বন্যস্য মহিষস্য নেত্রবিবরে বিকৃষ্য মুক্তঃ পত্নী
বিগ্রহং নির্মিত্য অশোণিতলিপ্তপুঙ্গঃ (সন্) তং প্রথমং পাতয়ামাস স্বয়ং পশ্চাত্ পপাত ॥

৬১। অভিঘাতে রমস অতীতসুখং यस्य तस्य अभिघ्नन्तुमुद्यतस्य
इत्यर्थः। वन्यस्य वने भवस्य महिषस्य नेत्रविवरे नेत्रमध्ये तेन नृपेण
विकृष्य आकृष्य मुक्तः पत्नी शरो विग्रहं महिषदेहं निर्मित्य विदार्थ्य।
शोणितलिप्तो न भवतीत्यशोणितलिप्तः पुङ्गो यस्य स तथोक्तः सन्, तं
महिषं प्रथमं पাতयामास, स्वयं पश्चात्पपাত। 'क्षञ्चानुपयुज्यते लिटि'
इत्यत्रानुशब्दस्य व्यवहितविपर्यस्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थत्वात् 'पातयां प्रथममास'
इत्यप्रयोग इति पाणिनीयाः। यथाह वार्त्तिककारः—'विपर्ययासनिवृ-
त्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्च' इति ॥

৬১। অনন্তর এক বশ মহিষ তাঁহাকে প্রহার করিতে প্রবৃত্ত হইলে তিনি শরাসন
আকর্ষণপূর্বক তাহার নেত্রবিবরে একটা শর নিক্ষেপ করিলেন; নিক্ষিপ্ত শর এতই
ক্ষমবলে গমন করিল যে, উহা মহিষদেহ ভেদ করিয়া শোণিতলিপ্ত না হইয়াই
প্রথমে মহিষকে পাতিত করিল এবং তৎপশ্চাৎ স্বয়ং পতিত হইল ।

প্রায়ো বিষাণপরিমোক্ষলঘুতমাঙ্গান্

খড়্গাংশ্চকার নৃপতির্নিশিতৈঃ সুরপৈঃ ।

শৃঙ্গং স দৃষ্টবিনয়াধিকৃতঃ পরেধা-

মত্যুচ্ছিতং ন মমৃষে ন তু দীর্ঘমাযুঃ ॥ ৬২

৬২ অঃ। নৃপতিঃ নিশিতৈঃ সুরপৈঃ খড়্গান্ প্রায়ঃ বিষাণপরিমোক্ষলঘুতমা-
ঙ্গান্ চকার। দৃষ্টবিনয়াধিকৃতঃ স পরেধাম্ অত্যুচ্ছিতং শৃঙ্গং ন মমৃষে তু (কিন্তু)
দীর্ঘম্ আয়ুঃ ন মমৃষে ইতি ন ॥

६२ । नृपतिः निशितैः क्षुरप्रैः शरविशेषैः खड्गान् खड्गास्थान् मृगान् ।
'गण्डके खड्गखड्गिनी' इत्यमरः । प्रायो बाहुव्येन विषाणपरिमोक्षेण मृङ्ग-
भङ्गेन लघूनि अगुरुणि उत्तमाङ्गानि शिरांसि येषां तांश्चकार न त्ववधीत्
इत्यर्थः । कुतः ? दृष्टविनयाधिकृतो दृष्टनिग्रहनिग्रहः स राजा, परेषां प्रति-
कूलानामत्युच्छितमुन्नतं मृङ्गं विषाणं प्राधान्यञ्च । 'मृङ्गं प्राधान्यसान्त्वोष'
इत्यमरः । न ममृषे न सेहे । दोषमायुर्जोवितकालम् । 'आयुर्जोवित-
कालो ना' इत्यमरः । न ममृषे इति न किन्तु ममृष एवेत्यर्थः ॥

७० । छष्टनिग्रहनिग्रह नरवर दशरथ शान्तिं क्रूरप्र अन्नद्वारा गङ्गादिपथेन यज्ञा-
कृति शूरा उरगटिन करिषा उद्देशेन मण्डकडार लघू करिषा मिलेन, किय आन विनाश
करिणेन ना ; केनना डिनि रिपूगणेन प्राधाच्छे मश करिते पारितेन ना, पत्रह
दोषजीवनेन विरोधी छिलेन ना ।

व्याघ्रानभौरभिमुखोत्पतितान् गुह्याभाः

फुल्लासनाग्रविटपानिव वायुरगणान् ।

शिखाविशेषलघुहस्ततया निमेषा-

तूणीचकार शरपूरितवक्त्ररन्ध्रान् ॥ ६३

६३ व्यः । अभोः धन्वी सः गुह्याभाः अभिमुखोत्पतितान् वायुरगणान् फुल्लास-
नाग्रविटपान् इव (शितान्) शरपूरितरन्ध्रवक्त्रान् शिखाविशेषलघुहस्ततया निमेषात्
तूणीचकार ॥

६३ । अभोः निर्भीकः स धन्वी गुह्याभ्योऽभिमुखमुत्पतितान् । वायुना
रुग्मान् भग्मान् । फुल्ला विकसिताः । 'अनुपसर्गात् फल्लचीवल्लशोल्लाघाः'
इति निष्ठातकारस्य लत्वनिपातः । ये असनस्य सर्जवृक्षस्य 'सर्जकासन-
बन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः' इत्यमरः । अग्रविटपास्तानिव स्थितान् इषुधि-
भूतानित्यर्थः । व्याघ्राणां चित्ररूपत्वादुपमाने फुल्लविशेषणम् । शरैः पूरि-
तानि वक्त्ररन्ध्राणि येषां तान् व्याघ्रान् । शिखाविशेषेण अभ्यासातिशयेन
लघुहस्ततया क्षिप्रहस्ततया निमेषात् तूणीचकार तूणं शरैः पूरितवान्
इत्यर्थः ॥

७० । भयहीन दृष्टि दशरथ सविधेय अभासनिवक्त्र किग्रहशुभा प्रदर्शनपूर्वक
अङ्गुलि मर्ज्जकर वायुशुभ शान्ताक्षेण ग्राय गिरिशुभा उद्देशे अभिप्रायगत शार्ङ्गलक्षणेन
वदनविवर शरनिकरे परिपूर्ण करिषा फेलिलेन ।

निर्घातोयैः कुञ्जलीनान् जिघांसु-

ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।

ନୂନଂ ତେଷାମଭ୍ୟାସୂୟାପରୋଽଭୂ-

ତ୍ତୌର୍ଯ୍ୟୋଦଗ୍ରେ ରାଜଶବ୍ଦେ ଯୁଗ୍ମେଷୁ ॥ ୬୪

୬୪ ଅ: । କଞ୍ଜଲୀଳାନ୍ ସିଂହାନ୍ ଜିଘାଂସୁ: ନିର୍ଦ୍ଦାତୌଃ ପ୍ୟାନିର୍ଦ୍ଦୋଃ;
କ୍ଷୋଭୟାମାସ । ତେଷାଂ ବୀର୍ଯ୍ୟୋଦଗ୍ରେ ଯୁଗ୍ମେଷୁ ରାଜଶବ୍ଦେ ଅଭ୍ୟାସୂୟାପର: ଅଭୂତ୍ ନୂନମ୍ ॥

୬୪ । କୁଞ୍ଜେଷୁ ଲୀନାନ୍ । ‘ନିକୁଞ୍ଜକୁଞ୍ଜୌ ବା କ୍ଳୀବେ ଲତାଦିପିଞ୍ଜିତୋଦର’
ଇତ୍ୟମର: । ସିଂହାନ୍ ଜିଘାଂସୁ: ହନ୍ତୁମିଚ୍ଛୁ: । ନିର୍ଦ୍ଦାତୌ ପ୍ୟୋମୋତ୍ୟିତ ଐତ୍-
ପାତିକ: ଶବ୍ଦବିଶେଷ: , ତଦ୍ଦୁଗ୍ରେ: ରୌଦ୍ର: ପ୍ୟାନିର୍ଦ୍ଦୋଃ ମୌର୍ବୀଶବ୍ଦେ: କ୍ଷୋଭୟାମାସ ।
ଅତ୍ରୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷତେ—ତେଷାଂ ସିଂହାନ୍ ସମ୍ବନ୍ଧିନି ବୀର୍ଯ୍ୟେଣ ଉଦଗ୍ରେ ଉଦ୍ଭବେ ଯୁଗ୍ମେଷୁ ବିଷୟେ
ଯୋ ରାଜଶବ୍ଦ: ତସ୍ମିନ୍ ଅଭ୍ୟାସୂୟାପର: ଅଭୂତ୍ ନୂନମ୍ । ଅନ୍ୟଥା କଥମେତାନ୍-
ନ୍ଦିଷ୍ୟ ହନ୍ତାଦିତ୍ୟର୍ଥ: । ‘ଯୁଗ୍ମାଣାମ୍’ ଇତି ପାଠେ ସମାସେ ଶୁଦ୍ଧଭୂତତ୍ବାଦ୍ରାଜଶବ୍ଦେନ
ସମ୍ବନ୍ଧୋ ଦୁର୍ଘଟ: । ଶାଳିନୀ ଉତ୍ତମ—‘ଶାଳିନ୍ୟୁକ୍ତା ଯତୀ ତମୌ ଗୋଽଭିଲୋକେ’
ଇତି ଲକ୍ଷଣମ୍ ॥

୬୩ । ଅନନ୍ତର ତିନି ନିକୁଞ୍ଜଶାସି କେଶବୌଦିଗେର ବିନାଶବାସନାୟ ବଞ୍ଚିତନିର ଶାସି
ଅଭିଭୂଷଣ ଜ୍ଞାନିଅନନ୍ତରା ତାହାମିଗକେ ସଂଶ୍ଳେଷିତ କରିବେ ଲାଗିଲେନ; ତତ୍ତ୍ୱେନ ଯେନ
ହେଲ, ଯେନ ତିନି ମକଳ ପଞ୍ଚାଙ୍ଗେକା ଅଧିବଦନଶାଳୀ ମିଶ୍ଟେର ଉନ୍ନତ ଯୁଗ୍ମରାଜ-
ପଦବୌତ କେଶବିଞ୍ଚି ହେଉଛେନ ।

ତାନ୍ ହତ୍ବା ଗଜକୁଳବଢ୍ଧତୀବ୍ରବୈରାନ୍

କାକୂତସ୍ଥ: କୁଟିଲନଖାଘ୍ନଲଗ୍ନମୁକ୍ତାନ୍ ।

ଆତ୍ମାନଂ ରଞ୍ଜିତକର୍ମଣାଂ ଗଜାନା

ମାନ୍ତ୍ରଣାଂ ଗତମିବ ମାର୍ଗଶୈରମଂସ୍ତ ॥ ୬୫

୬୫ ଅ: । କାକୂତସ୍ଥ: ଗଜକୁଳବଢ୍ଧତୀବ୍ରବୈରାନ୍ କୁଟିଲନଖାଘ୍ନଲଗ୍ନମୁକ୍ତାନ୍ ତାନ୍ ହତ୍ବା
ଆତ୍ମାନଂ ରଞ୍ଜିତକର୍ମଣାଂ ଗଜାନାମ୍ ଆନ୍ତର୍ଘ୍ୟଂ ମାର୍ଗଶୈ: ଗତମ୍ ଇବ ଅମଂସ୍ତ ॥

୬୫ । କାକୂତସ୍ଥୋ ଦଶରଥ: , ଗଜକୁଳେଷୁ ବଢ଼ଂ ତୀବ୍ରଂ ବରଂ ଯେଷ୍ଟାନ୍
କୁଟିଲେଷୁ ନଖାଘ୍ନେଷୁ ଲଗ୍ନା ମୁକ୍ତା ଗଜକୁଶ୍ମମୌକ୍ତିକାନି ଯେଷାଂ ତାନ୍ ସିଂହାନ୍
ହତ୍ବା, ଆତ୍ମାନଂ ରଞ୍ଜେଷୁ ଲତକର୍ମଣାଂ କ୍ରତୋପକାରାଣାଂ ଗଜାନାମ୍ ଆନ୍ତର୍ଘ୍ୟମନ୍ତ୍ରଣାଂ
ମାର୍ଗଶୈ: ଶରୈ: । ‘ମାର୍ଗଶୈ ଯାଚକେ ଶରୈ’ ଇତି ବିଷୟ: । ଗତଂ ପ୍ରାପ୍ତବନ୍ତମିବ
ଅମଂସ୍ତ ମେନ ॥

୬୫ । କାକୂତସ୍ଥକୂଳଜନକ ରାଜା, ବଳନଶାଳୀ ସଂଗ୍ରହଶୌକ୍ତିକ କବିକୂଳେର ଚିତ୍ରବିଧୁ
ସେହି କେଶବୌଦିଗେର ଅବଦାନ ସଂହାର କରିବା ସଂଗ୍ରାହକୃତ୍ତିର ସହାୟ କରିଗଲେର ନିକଟ
ଆପନାକେ ଶ୍ୱାସନ୍ତ କରିଲେନ ।

চমরান্ পরিতঃ প্রবর্চিতাশ্বঃ

কচিদাকর্ণা বিক্লষ্টভল্লবর্ষী ।

নৃপতীনিব তান্ বিযোজ্য সদ্যঃ

সিতবালব্যজনৈর্জগাম শান্তিम् ॥ ৬৬

৬৬ অঃ । কচিৎ চমরান্ পরিতঃ প্রবর্চিতাশ্বঃ; আকর্ণবিক্লষ্টভল্লবর্ষী সঃ
নৃপতীনিব ইব তান্ সিতবালব্যজনৈঃ বিযোজ্য সদ্যঃ শান্তি' জগাম ॥

৬৬। কচিৎ চমরান্ পরিতঃ । 'অভিতঃ পরিতঃ সময়া'—ইত্যাदिना
द्वितीया । प्रवर्चिताश्वः प्रधाविताश्वः, आकर्णविक्लष्टभल्लान् इषुविशेषान्
वर्षतीति तथोक्तः स नृपः, नृपतीनिव तांश्चमरान् सितबालव्यजनैः शुभ्र-
चामरैः वियोज्य विरहय्य सद्यः शान्तिं जगाम । शूराणां परकीयमैश्वर्य-
मेवासङ्घं न तु जीवितमिति भावः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥

৬৬। কোন স্থানে তিনি চমরীমৃগগণের প্রতি অতিবেগে অশ্বসঞ্চালন করিলেন
এবং আকর্ণ ক্লষ্ট শর ও ভল্লাস্ত্রবর্ষণে বিক্লিষ্ট রাজগণের শাস্ত্র উদ্দেশ্যে এক শ্বেতাচামর-
বিরহিত করিয়া অবিলম্বে শান্তি প্রাপ্ত হইলেন ।

অপি তুরগসমীপাদুত্পতন্ত' ময়ূর'

ন স রুচিরকলাপং বাণলক্ষ্যীচকার ।

সপদি গতমনস্কশ্চিত্তমাল্যানুকীর্ণে

রতিবিগলিতবন্ধে কেশপাশে প্রিয়ায়াঃ ॥ ৬৭

৬৭ অঃ । সঃ তুরগসমীপাৎ উত্পতন্তম্ অপি রুচিরকলাপং ময়ূর' চিত্তমাল্যা-
নুকীর্ণে রতিবিগলিতবন্ধে প্রিয়ায়াঃ কেশপাশে সপদি গতমনস্কঃ ন বাণলক্ষ্যী-
চকার ॥

৬৭। স নৃপসুরগসমীপাদুত্পতন্তমপি । সুপ্রহরমপ্যেত্বর্ধঃ ন রুচির-
কলাপং ভাসুরবহুম্ । মচ্ছামতিশয়েন রীতীতি ময়ূরো বর্হী । শৃণোদরাদি-
ত্বাৎ সাধুঃ । তং চিত্তেণ মাণ্যে ন অনুকীর্ণে রতৌ বিগলিতবন্ধে প্রিয়ায়াঃ
কেশপাশে সপদি গতমনস্কঃ প্রবৃত্তচিত্তঃ । 'উরঃপ্রমুতিভ্যঃ কপ্' ইতি
কপ্প্রত্যয়ঃ । ন বাণলক্ষ্যীচকার ন প্রজহারেত্যর্থঃ ॥

৬৭। কোথায়ও বা কতকগুলি ময়ূর তাঁহার অশ্বের সম্মুখে উড়েছেন ইহেত নাগিন,
কিছু উদ্দেশ্যের পুঙ্খদর্শনে স্তব্ধসময়ে আবুল্লাশিত্রয়জনক বিক্লিষ্টমালাভূষিত শ্রি-
তমাগণের কেশপাশে সহস্রা শ্রুতিপথে উদ্ভিত হওয়ায় রাজা এই সূচ্যবর্ণক ময়ূরদিগের
প্রতি আর বাণ নিক্ষেপ করিলেন না ।

तस्य कर्कशविहारसम्भवं स्वेदमाननविलम्बजालकम् ।

आचचाम सतुषारशीकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥ ६८

६८ अः । सतुषारशीकरः भिन्नपल्लवपुटः वनानिलः, कर्कशविहारसम्भवम् आननविलम्बजालक तस्य स्वेदम् आचचाम ॥

६८ । कर्कशविहारादतिव्यायामात् सम्भवो यस्य तम् । आनने विलम्बजालकं बद्धकदम्बकं तस्य नृपस्य स्वेदम् । सतुषारशीकरः शिशिराम्बकणसहितः । भिन्ना निर्दलिताः पल्लवानां पुटाः कोशा येन सः वनानिलः आचचाम जहारेत्यर्थः । रथोद्धता वृत्तमेतत् ॥

७७ । तूषारशीकरनील वनमशौचं पादपमशूद्धं पल्लवपुटं भेदं करिष्ये नृपतिरतिशयं मृगशान्तिं वदनमश्लेषं स्वेदविन्मू अपनोदितं करिष्ये ।

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः

सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।

परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया

मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ ६९

६९ अः । इति आत्मनः विस्मृतान्यकरणीयं सचिवावलम्बितधुरम् अनुबन्धसेवया परिवृद्धरागं धराधिपं मृगया चतुरा कामिनी इव जहार ॥

६९ । इति पूर्वोक्तप्रकारेणात्मनो विस्मृतमन्यत् करणीयं कार्यं येन तम् । विस्मृतान्यकार्यान्तरमित्यर्थः 'ऋक्पूरव्यूः पथामानच्चे' इति समासान्तोऽचप्रत्ययः । अनुबन्धसेवया सन्ततसेवया परिवृद्धो रागो यस्य तं धराधिपम् । मृग्यन्ते यस्यां मृगा इति मृगया । 'परिचर्यापरिसर्या-मृगयाटाटादीनामुपसंख्यानम्' इति सप्रत्ययान्तो निपातः । चतुरा विदग्धा कामिनीव, जहार आचकर्ष । 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति । इविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥' इति भावः ॥

७७ । एतेरूपे राजा पथवत् सचिवगणैश्च प्रति राजाभ्यां समर्पण एव कर्षास्तत्र विस्मरणपूर्वकं निरस्तं मृगशान्तिं पृच्छरूपे वक्रास्तु रागं हरेल्लेन ; तथैव मृगशान्तिं येन चतुरा रम्यैश्च शान्तिं शान्तिं मन आकर्षणं करिष्ये केलिम् ।

स ललितकुसुमप्रबालशयां

ज्वलितमहौषधिदीपिकासनाथाम् ।

नरपतिरतिवाहयाम्बभूव

क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम् ॥ ७०

७० अः । सः ललितकुसुमप्रवालशृङ्गां ज्वलितमहौषधिदौपिकासनायां त्रियामां क्वचित् अलमेतपरिच्छदः (सन्) अतिवाहयाम्बभूव ॥

७० । स नरपतिः । ललितानि कुसुमानि प्रवालानि पद्मवानि शय्या यस्यां ताम् । ज्वलिताभिर्महौषधिभिरेव दौपिकाभिः सनायां तत्-प्रधानामित्यर्थः । त्रियामां रात्रिं क्वचिदसमेतपरिच्छदः परिहृतपरिजनः सन्नित्यर्थः । अतिवाहयाम्बभूव गमयामास । पुष्पिताया वृत्तम् ॥

१० । अनन्तरं परिजनविरहितं नृपतिं कोमलश्लेखं सुकोमलं पद्मवत् ७ पुष्पशोभां विरचितं शय्याय शयनं करिष्यति प्रज्जलितं महौषधिरूपं दौपिकानोके रजनो अतिवाहितं करिष्येति ।

उषसि स गजयूथकर्णतालैः

पटुपटहध्वनिभिर्विनीतनिद्रः ।

अरमत मधुराणि तत्र शृण्वन्

विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि ॥ ७१

७१ अः । उषसि पटुपटहध्वनिभिः गजयूथकर्णतालैः विनीतनिद्रः स तत्र मधुराणि विहगविकूजितवन्दिमङ्गलानि शृण्वन् अरमत ॥

७१ । उषसि प्रातः पटूनां पटहानामिव ध्वनिर्येषां तैः गजयूथानां कर्णैरेव तालैः वाद्यप्रभेदैः विनीतनिद्रः स नृपस्तत्र वने मधुराणि विहगानां विहङ्गानां विकूजितान्येव वन्दिनां मङ्गलानि मङ्गलगीतानि शृण्वन् अरमत ॥

११ । अतःपश्च रात्रिं प्रभातं २३३ले पटुशब्दकृत्या गजयूथैश्च कर्णश्रवणशक्तौ विगतनिद्रं नृपतिं वैतालिकमृगैश्च मङ्गलगीतिश्च श्राव्यं श्रमधुरं विहङ्गमङ्गलं श्रवणं करिष्येति ।

अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैरलक्ष्यमाणः ।

अमफेनमुच्चा तपस्विगाढां तमसां प्राप नदीं तुरङ्गमेण ॥ ७२

७२ अः । अथ जातु रुरोर्गृहीतवर्त्मा विपिने पार्श्वचरैः अलक्ष्यमाणः अमफेनमुच्चा तुरङ्गमेण तपस्विगाढां तमसां नदीं प्राप ॥

७२ । अथ जातु कदादित् रुरोर्गृहीतवर्त्मा स्त्रीकृतकरुमार्गः, विपिने वने पार्श्वचरैः अलक्ष्यमाणः, तुरङ्गमेण तपस्विभिः गाढासवगाढां तमसां नाम नदीं सरितं प्राप ॥

୧୨ । ଅନନ୍ତର ନରପତି ଦଶରଥ କ୍ରକୃତଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଥାଭ୍ୟୁତ୍ସର୍ଗ କରିବା ତୁରଗେର ଗତିଦେଶ ବାଣୀ : ଅଭୁତରବର୍ଗେର ଅବଶିଷ୍ଟଭାଗ ଗହନବନମଧ୍ୟସ୍ଥ ତପସ୍ବିଜନସେବିତ ତମମାନବୀମଣିପେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେନ, ତখন ମାତିଷନ୍ନ କ୍ରାନ୍ତ ଅସ୍ତ୍ରର ଯୁଦ୍ଧ ହେତେ ଫେନ ଉଦ୍‌ଗୌର୍ବ ହେତେ ନାଗିନ ।

କୁମ୍ଭପୁରଣଭବଃ ପଟୁଚ୍ଚୈରୁଚ୍ଚାର ନିନଦୋଽଭ୍ୟସି ତସ୍ୟାଃ ।

ତତ୍ର ସ ଦ୍ବିରଦୃଢ଼ହିତଶଢ୍ଧୀ ଶବ୍ଦପାତ୍ନିନମିଷୁଂ ବିସସର୍ଜ୍ଜଂ ॥ ୭୩

୭୩ ଅ. । ତସ୍ୟାଃ ଅଭ୍ୟସି କୁମ୍ଭପୁରଣଭବଃ ପଟୁଃ ଉଚ୍ଚୈଃ ନିନଦଃ ଉଚ୍ଚଚାର । ତତ୍ର ସଃ ଦ୍ବିରଦୃଢ଼ହିତଶଢ୍ଧୀ (ସନ୍) ଶବ୍ଦପାତ୍ନିନମ୍ ଇଷୁଂ ବିସସର୍ଜ୍ଜଂ ॥

୭୩ । ତସ୍ୟାସ୍ତମସାୟା ଅଭ୍ୟସି କୁମ୍ଭପୁରଣେନ ଭବ ଉତ୍ପନ୍ନଃ । ପଚାୟତ୍ ପଟର୍ମଧୁରଃ ଉଚ୍ଚୈର୍ଗଂଭୀରୋ ନିନଦୋ ଧ୍ବନିରୁଚ୍ଚଚାର ଓଦିଆୟ । ତତ୍ର ନିନଦେ ସ ନୃପଃ । ଦ୍ବିରଦୃଢ଼ହିତଂ ଶଢ୍ଧତ ଇତି ଦ୍ବିରଦୃଢ଼ହିତଶଢ୍ଧୀ ସନ୍ । ଶବ୍ଦେନ ଶବ୍ଦା-ନୁସାରେଣ ପତତୀତି ଶବ୍ଦପାତ୍ନିନମ୍ ଇଷୁଂ ବାଣଂ ବିସସର୍ଜ୍ଜଂ । ସ୍ବାଗତା ଘଟ୍ଟମ୍ ॥

୧୩ । ତখন ସେହି ତମମା ହେତେ କୁମ୍ଭପୁରଣସୂତ୍ର ଏକ ଯଥୁର ଗଂଭୀର ରବ ଉଦ୍‌ଧିତ ହେଲେ, ତିନି ଐ ଶକ୍ତେ ଗଜବଞ୍ଚିତ ଗଲେ କରିବା ସେହି ଶକ୍ତିନୁସାରେ ଏକଟା ଶକ୍ତିଭେଦୀ ଅର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଲେନ ।

ନୃପତେଃ ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧମେବ ତତ୍ କୃତବାନ୍ ପଢ଼କ୍ତିରଥୋବିଲଢ୍ଘ୍ୟ ଯତ୍ ।

ଅପଥେ ପଦମର୍ପୟନ୍ତି ହି ଶ୍ରୁତବନ୍ତୋଽପି ରଜୋନିମିଳିତାଃ ॥ ୭୪

୭୪ ଅ. । ତତ୍ ନୃପତେଃ ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧମ୍ ଏବ ଯତ୍ ପଢ଼କ୍ତିରଥଃ ବିଲଢ୍ଘ୍ୟ କୃତବାନ୍ । ଶ୍ରୁତ-ବନ୍ତଃ ଅପି ରଜୋନିମିଳିତାଃ (ସନ୍ତଃ) ଅପଥେ ପଦମ୍ ଅର୍ପୟନ୍ତି ହି ॥

୭୪ । ତତ୍କର୍ମ ନୃପତେଃ ଶ୍ଚକ୍ତିରଥସ୍ୟ ପ୍ରତିଷିଦ୍ଧମେବ, ଯଦେତତ୍ କର୍ମ ଗଜବଞ୍ଚ-ରୂପଂ ପଢ଼କ୍ତିରଥୋ ଦଶରଥୋ ବିଲଢ୍ଘ୍ୟ ‘ଲଢ୍ଘ୍ୟକାମୋ ଯୁଦ୍ଧାଦନ୍ତ୍ର କରବଞ୍ଚଂ ନ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍’ ଇତି ଶାସ୍ତ୍ରମୁଲଢ୍ଘ୍ୟ କୃତବାନ୍ । ନନୁ ବିଦୁଷଃସ୍ତସ୍ୟ କଥମୀଦୃଶ୍ବିଚ୍ଛିତ-ମତ ଆହ—ଅପଥଃ ଇତି । ଶ୍ରୁତବନ୍ତୋଽପି ବିଦ୍ବାଂସୋଽପି ରଜୋନିମିଳିତା ରଜୋ-ଗୁଣାଘଟାଃ ସନ୍ତଃ । ନ ପନ୍ଥା ଇତ୍ୟପଥମ୍ । ‘ପଥୋ ବିଭାଷା’ ଇତି ବା ସମା-ସାନ୍ତଃ । ‘ଅପଥଂ ନପୁଂସକମ୍’ ଇତି ନପୁଂସକତ୍ବମ୍ ‘ଅପନ୍ଥାସ୍ତ୍ବପଥଂ ତୁଷ୍ଟମ୍’ ଇତ୍ୟମରଃ । ତସ୍ମିନ୍ ଅପଥେ ଅମାର୍ଗେ ପଦମର୍ପୟନ୍ତି ନିଶ୍ଚିପନ୍ତି ହି ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ୍ତ-ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଦୈତାଲ୍ୟଂ ଘଟ୍ଟମ୍ ॥

୧୪ । ବଞ୍ଚଗଜ ବଞ୍ଚ କରା ରାଜାରିଗେର ପକ୍ଷେ ଶାସ୍ତ୍ର ନିଷିଦ୍ଧ, କିନ୍ତୁ ତିନି ସେ ସେହି ଶାସ୍ତ୍ର ଉଲ୍ଲଙ୍ଘନ କରିବେନ, ତାହାତେ ଆର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କି ? କେନନା ଜ୍ଞାନିଗଣଓ ରଜୋଗୁଣେ ବିଶ୍ବମିନି ହେଲେ କୁପଥେ ମନାର୍ପଣ କରିବା ଥାକେନ ।

ହା ତାତେତି କ୍ରନ୍ଦିତମାକର୍ଣ୍ଣା ବିଷୟ

ସ୍ତସ୍ୟାନ୍ବିଷ୍ୟନ୍ ସେତସଗୁଢ଼ଂ ପ୍ରଭବଂ ସଃ ।

शल्यप्रोतं प्रेक्षा सकुम्भं मुनिपुत्रं तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥७५॥

७५ अः । हे तात ! इति क्रन्दितम् आकर्ण्य विषमः (सन्) तस्य वेतसगूढं प्रभवम् अन्विष्यन् शल्यप्रोतं सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्षा क्षितिपः अपि तापात् अन्तःशल्य इव आसीत् ॥

७५ । हा इति आर्त्तौ । तातो जनकः । 'हा विषादशुगार्त्तिषु' इति । 'तातसु जनकः पिता' इति चामरः । हा तातेति क्रन्दितं क्रोधनमाकर्ण्य, विषमो भग्नोत्साहः सन् । तस्य क्रन्दितस्य वेतसैः गूढं छ्वम् । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । तमन्विष्यन् शल्येन शरेण स्यूतम् । 'शल्यं शङ्खौ शरे वंशे' इति विश्वः । सकुम्भं मुनिपुत्रं प्रेक्ष्य स क्षितिपोऽपि तापात् दुःखादन्तःशल्यं यस्य सः अन्तःशला इव आसीत् । मत्तमयूरवृत्तम् ॥

१६ । अनन्तर शरशोभी शर निक्षिप्त इहेवामात्र उग्रमात्र मेहे वेतसकुम्भमथा इहेउ अकर्णा १९ "हा तात ।" ऐहकण एकटीः क्रान्तवनि ठेपित इहेल, तच्छरणे पाठिशर विमल नृपति मेहे क्रान्तकारण आशेषण करिमेन, एवरे देखिलेन,—शरविद्ध एकटी अगिकुमार कलमोत्र उपर पाठिना ब्रह्मिच्छेन । तद्वर्णने तिनो येन खल्ले शलाविद्ध हहेमेन ।

तेनावतीर्य तुरगात्प्रथितान्वयेन
पृष्ठान्वयः स जलकुम्भनिषण्णदेहः ।
तस्मै द्विजेतरतपस्विसुतं स्वलङ्घि-
रात्मानमक्षरपदैः कथयाम्बभूव ॥७६॥

७६ अः । प्रथितान्वयेन तेन तुरगात् अवतीर्य पृष्ठान्वयः जलकुम्भनिषण्णदेहः सः तस्मै स्वलङ्घिः अक्षरपदैः आत्मानं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयाम्बभूव ॥

७६ । प्रथितान्वयेन प्रख्यातवंशेन । एतेन पापभोरुत्वं सूचितम् । तेन राज्ञा तुरगादवतीर्य पृष्ठान्वयो ब्रह्महत्याशङ्कया पृष्ठकुलः, जलकुम्भ-निषण्णदेहः स मुनिपुत्रः तस्मै राज्ञे स्वलङ्घिः अशक्तिवशात् अर्द्धाच्चारितैः इत्यर्थः । अक्षरप्रायैः पदैः अक्षरपदैः आत्मानं द्विजेतरस्यासौ तपस्विसुतश्च तं द्विजेतरतपस्विसुतं कथयाम्बभूव । न तावन्नैवर्णिक एवाहमस्मि किन्तु कारणः । 'वैश्याक्तु कारणः शूद्रायाम्' इति याज्ञवल्क्यः । कुतो ब्रह्महत्या इत्यर्थः । तथाच रामायणे—'ब्रह्महतप्राकृतं पापं हृदयादपनोयताम् । न द्विजातिरहं राजन् मा भूते मनसो व्यथा ॥ शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ॥' इति ॥

৭৬। তখন বিখ্যাতবংশমজ্জিত নৃপতি দশরথ অবিগম্যে অথ হইতে অবতরণ করিয়া সেই কন্যার সন্মুখদেশে ঋষিকুমারের বংশপরিত্র জিজ্ঞাসা করিলে তিনি তখন অন্তিমকো এইরূপ আশ্বপরিচয়প্রদান করিলেন ;—এই রাজ্যে আমি শূনাগত জাত ও বৈশাখ্যগণের পুত্র ।

তচ্ছোদিতস্ত তমনুজ্জ্বতশল্যমেব
পিত্রীঃ সকাশমবসন্নদৃশোর্নিনাথ ।
তাভ্যাং তথাগতমুপেত্য তমেকপুত্র-
মজ্ঞানতঃ স্বচরিতং নৃপতিঃ শশংস ॥৩৩

৩৩ অঃ। সঃ নৃপতিঃ তচ্ছোদিতঃ (সন্) অনুজ্জ্বতশল্যমেব তম্ অবসন্নদৃশোঃ পিত্রীঃ সকাশং নিনাথ, তথাগতম্ একপুত্রং তম্ উপেত্য তাভ্যাম্ অজ্ঞানতঃ, স্বচরিতং শশংস চ ॥

৩৩। তচ্ছোদিতস্তেন পুত্রেণ ছোদিতঃ ‘পিতৃসমীপ’ প্রাপ্য ইতু্যক্তঃ স নৃপতিঃ, অনুজ্জ্বতশল্যাম্ অনুত্পাটিতগরমেব তং মুনিপুত্রম্ অবসন্নদৃশোঃ নষ্টচক্ষুধোঃ অন্ধ্যয়োরিতার্থঃ, পিত্রীঃ মানাপিত্রীঃ ‘পিতা মাতা’ ইত্যেকশেষঃ । সকাশং সমীপং নিনাথ । ইদঞ্চ রামায়ণবিরুদ্ধম্ । তত্র—‘অথাহমেক-
স্থং দেশং নীত্বা তৌ ঋগদুঃখিতৌ । অস্বর্গ্যমহং পুত্রং তং মুনিং সহ
ভার্য্যয়া ॥’ ইতি নদোত্তীরেণ এব স্মৃতং পুত্রং প্রতি পিত্রীরানয়নাভিধানাত্ ।
তথাগতং বেতসগুদম্ । একশ্বাসো পুত্রস্ত একপুত্রস্তম্ । একগ্রহণং পিত্রী-
রনন্ধ্যগতিকত্বসূচনার্থম্ । তং মুনিপুত্রমুপেত্য সন্নিষ্ঠা গত্বা অজ্ঞানতঃ
করিষ্মান্ধ্যা স্বচরিতং স্বকৃতং তাভ্যাং মাতাপিতৃভ্যাম্ । ক্রিয়াগ্রহণাচ্চতুর্থী ।
শশংস কথিতবান্ ॥

৭৭। রাজা সেই ঋষিকুমার কর্তৃক এইরূপ অভিহিত হইয়া তাঁহার মনোমোচন না করিয়াই উদীর অঙ্গ
গির্জাভীর নিকটে তাঁহাকে লইয়া গেলেন এবং তাঁহাদের সেই একমাত্র পুত্রের ত্রৈলোক্য দশা ও অজ্ঞান-
বশতঃ যৌর দুর্ভাগ্যের কাহিনী নিবেদন করিলেন ।

তৌ দম্পতৌ বহু বিলপ্য শিশোঃ প্রহর্ষা
শল্যং নিখাতমুদহারয়তামুরস্তঃ ।
সৌভূতপরাসুরথ ভূমিপতিং শশাপ
হস্তার্পিতৈর্নয়নবারিভিরেব বৃদ্ধঃ ॥৩৮
দিষ্টান্তমাশ্ৰয়তি ভবানপি পুত্রশোকা-
দন্থ্যে বয়স্যহমিবেতি তমুক্তবন্তম্ ।

आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविषं भुजङ्गं
 प्रोवाच कोशलपतिः प्रथमापराद्धः ॥७६
 शापोऽप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे
 सानुग्रहे भगवता मयि पातितोऽयम् ।
 कृष्यां दहन्नपि खलु क्षितिमिन्धनेद्धो
 वीजप्ररोहजननीं ज्वलनः करोति ॥८०

७८ अ. । तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः उरस्तः निखातं शल्यम् प्रहर्त्ता उदहारयतां, सः परासुः अभूत् । अथ वृद्धः हस्तापिणैः नयनवारिभिः एव भूमिपतिं शशाप ॥

७९ अ. । (हे राजन् !) 'भवान् अपि अल्पे वयसि अहम् इव पुत्रशोकात् दिष्टान्तम् आप्स्यति' इति उक्तवन्तम् आक्रान्तपूर्वं तं मुक्तविषं भुजङ्गम् इव (स्थितं) प्रथमापराद्धः कोशलपतिः प्रोवाच ॥

८० अ. । भगवता अदृष्टतनयाननपद्मशोभे मयि पातितः अयं शापः अपि सानुग्रहः । इन्धनेद्धः ज्वलनः कृष्यां क्षितिं दहन् अपि वीजप्ररोहजननीं करोति ॥

७८ । तौ जाया च पतिश्च दम्पती । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दम्भावो जम्भावश्च विकल्पेन निपातितः । 'दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ' इत्यमरः । बहु विलप्य भूरि परिदेव्य । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । शिशोः उरस्तः वक्षसः । 'पञ्चम्यास्तसिल्' । निखातं शल्यं शरं प्रहर्त्ता राज्ञा उदहारयताम् उद्धारयामासत् । स शिशुः परासुर्गतप्राणोऽभूत् । अथ वृद्धः, हस्तापिणैः नयनवारिभिरेव शापदानस्य जलपूर्वकत्वात्तैरेव भूमिपतिं शशाप ॥

७९ । हे राजन् ! भवानप्यल्पे वयसि अहमिव पुत्रशोकात् दिष्टान्तं कालावसानं मरणमित्यर्थः । 'दिष्टः काले च दैवे स्यात्' इति विश्वः । आप्स्यति प्राप्स्यति इत्युक्तवन्तम् । आक्रान्तः पदाहतः पूर्वम् आक्रान्तपूर्वः । सुपसुपेति समासः । तं प्रथममपकृतमित्यर्थः । मुक्तविषम् अपकारात् पञ्चादुत्सृष्टविषं भुजङ्गमिव स्थितं तं वृद्धं प्रति प्रथमापराद्धः प्रथमापराधो । कर्त्तरि क्तः । इदञ्च सङ्गेन कारणमुक्तम् । कोशलपतिः दशरथः शापदानात् पञ्चादपि एनं मुनिं प्रोवाच ॥

८० । अदृष्टा तनयाननपद्मशोभा येन तस्मिन्पुत्रके मयि भगवता पातितः । वञ्चप्रायत्वात् पातित इत्युक्तम् 'अयं पुत्रशोकात् म्रियताम्' इत्येवंरूपः शापोऽपि सानुग्रहः । वृद्धकुमारोवरन्यायेन इष्टावाप्तेरन्तरीयकत्वात् स उपकार एव । निग्राहकस्याप्यनुग्राहकत्वमर्थान्तरन्यासेन ग्राह—कृष्यामिति । इन्धनैः काष्ठैः इद्धः प्रज्वलितः ज्वलनोऽग्निः कृष्यां

কর্ষণার্থম্ । ‘ঋতুপদাচ্ছাকৃপি চৃতৈঃ’ ইতি কথ্যপ্ । স্মৃতিং দৃষ্টব্রূপি
বীজপ্ররোহাণাং বীজাঙ্কুরাণাং জননৌমুত্পাদনক্ষমাং কৰোতি ।

৭৮—৮০ । তখন তাপসদম্পত্য এই নিদারণ কথা শ্রবণ করিয়া বহুক্ষণ রোদন করিলেন এবং শিশুর গ্রহণ্তা সেই রাজাকে শিশুর বক্ষঃস্থল হইতে বাগ্‌মোচন করিতে অনুমতি দিলেন । রাজা যেমন বাগ্‌মোচন করিলেন, অমনি ঋষিতনয়ও প্রাণ পরিত্যাগ করিলেন । বৃদ্ধ তাপসও তখন হস্তধারী নেত্রবারি গ্রহণ করিয়া তদ্বারা ভূপৃষ্ঠকে অভিশাপ প্রদান করিলেন । “হে রাজন্ ! তুমিও আমার ছার অস্ত্রমদনায় পুত্রশোকে শরীর পরিত্যাগ করিবে ।” এইরূপে অভিশপ্ত কৃতাপসরাজ কোশলাধিপতি দশরথ, পদাহত মুক্তবিশ বিষধরের ছার তাঁহাকে কহিলেন । “ভগবন্ ! এইরূপ অভিশাপ প্রদান করিয়া আমাকে আজ অগ্নুগৃহীতই করিলেন, কেননা আমি অত্যাধি পুত্রমুখপন্ন সম্বর্শন করি নাই । অঙ্কলিত হত্যাণ যেমন কাষ্ঠাদিবারী কর্ষণোপযুক্ত ভূমিকে দক্ষ করিয়াও তাহার শস্ত্রোৎপাদিকালস্তির হৃদ্ধি করিয়া দেয়, আপনার অভিশাপও আমার পক্ষে তদ্রূপ বরতরূপই হইল ।”

इत्यङ्गते गतघृणाः किमयं विधत्तां

बध्यस्तवेत्यभिहितो वसुधाधिपेन ।

एधान् हुताशनवतः स मुनिर्ययाचे

पुत्रं परामुमनुगन्तुमनाः सदारः ॥८१॥

৮১ অঃ । ইত্যঙ্গতে (সতি) বসুধাধিপেন গতঘৃণাঃ তব বধ্যঃ অয়ং কিং বিধতাম্ ইতি অভিহিতঃ
স মুনিঃ সদারঃ পরাম্ পুত্রমনুগন্তুমনাঃ (সন্) । হুতাশনবতঃ এধান্ যযাচে ॥

৮১ । ইত্যঙ্গতে প্রবৃत्ते সতি । বসুধাধিপেন রাজা, গতঘৃণাঃ নিষ্করুণাঃ
হন্তৃত্বান্নিষ্কৃপ ইত্যর্থঃ । অতএব তব বধ্যো বদ্যার্থীঃ জনঃ । অয়মিতি
রাজো নির্বেদাদনাदरेण स्वात्मनिर्देशः । কিং বিধতামিত্যভিহিত উক্তঃ,
ময়া কিং বিধেয়মিতি বিজ্ঞাপিত ইত্যর্থঃ । সঃ মুনিঃ সদারঃ সমাখ্যৈঃ পরাসুং
গতাসুং পুত্রমনুগন্তুং মনো यस्य सोऽनुगन्तुमनाः सन् । ‘তুং কামমনসো-
রপি’ ইতি সকারলোপঃ । হুতাশনবতঃ সাগ্নোনেধান্ কাষ্ঠানি যযাচে । ন
চ অন্নাভ্যাসাদদোষঃ । ‘অনুষ্ঠানাসমমর্থস্য বানপ্রস্থস্য জ্যেষ্ঠতঃ । শৃগ-
ব্জিজলসম্প্রাতৈর্মরণং প্রবিধোযতে ।’ ইত্যুক্তো ॥

৮১ । অনন্তর শাপগ্রস্ত বসুধাধিপ দশরথ মুনিকে নিবেদন করিলেন,—এই বধা করণাধীন
আপনাদেয় কি হিতানুষ্ঠান করিবে আদেশ করুন ।” তখন সপত্নীক মুনি পুত্রের সহিত ভিতারোহণ-
মানসে রাজাকে বলিলেন,—“আমাদিগের সন্ত অঙ্কলিত কাষ্ঠরাশি প্রস্তুত কর ।”

प्राप्तानुगः सपदि शासनमस्य राजा
सम्पाद्य पातकविलुप्तधृतिर्निवृत्तः ।
अन्तर्निविष्टपदमात्मविनाशहेतुं
शापं दधञ्ज् लनमौर्वमिवाम्बुराशिः ॥ ८२

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे मृगयावर्णनं नाम

नवमः सर्गः ॥ ८

८१ अः । प्राप्तानुगः राजा सपदि अस्य शासनं सम्पाद्य पातकविलुप्तधृतिः (सन्) अन्तर्निविष्ट-
पदम् आत्मविनाशहेतुं शापम् अम्बुराशिः और्वं ज्वलनम् इव दधन् निवृत्तः ॥

८२ । प्राप्तानुगः प्राप्तानुचरो राजा सपदि अस्य मुनेः शासनं काष्ठ-
सम्भारणरूपं प्रगीकोऽपि सम्प्रति प्राप्तानुचरत्वात् सम्पाद्य पातकेन मुनि-
बधरूपेण विलुप्तधृतिः नष्टोत्साहः सन् । अन्तर्निविष्टपदमन्तर्लम्बस्थानम्
आत्मविनाशहेतुं शापम् । अम्बुराशिरोर्वं ज्वलनं वडवानलमिव । 'और्वस्तु
वाडवो वडवानलः' इत्यमरः । दधदधृतवान् सन्, निवृत्तः यनादिति शेषः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये दशरथमृगयावर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ८

४२ । अनन्तर राजा लघुव्रगणेश महादेव उक्तानि उक्तांशानि चित्ता अश्रुत करिषा विष्ठा मुनिउत्तर-वध-
कनिष्ठ भागे उक्तानि साह हईषा राजधानी अङ्गिमूत्रे अङ्गारुक्त हईलेन एव वडवानल येमन सांगरगर्भे
सुतत एतौष्ठ बाके, उक्तन आत्मविनाशकर सई अविनाप उक्तांश अङ्गःकरणे वृत्तरूपे निविष्टे हईषा रहिल

नवम सर्ग समाप्त ॥७

दशमः सर्गः ।

पृथिवीं शासतस्तस्य पाकशासनतेजसः ।

किञ्चिदूनमनूनर्हः शरदामयुतं ययौ ॥१

न चोपलेभे पूर्वेषामृणनिर्मोक्षसाधनम् ।

सुताभिधानं स ज्योतिः सद्यः शोकतमोऽपहम् ॥२

१ अ. । पाकशासनतेजसः पृथिवीं शासतः अनूनर्हः तस्य किञ्चित् ऊनं शरदाम् अयुतं ययौ ॥

२ अ. । सः पूर्वेषाम् ऋणनिर्मोक्षसाधनं सद्यः शोकतमोऽपहं सुताभिधानं ज्योतिः न च उपलेभे ॥

आशंसे नित्यमानन्दं रामनामकथामृतम् ।

सद्भिः स्वश्रवणैर्नित्यं पयं पापं ग्रणोदितुम् ॥

१ । पृथिवीं शासतः पालयतः पाकशासनतेजस इन्द्रवर्चसः । अनूनर्हं महासमृद्धस्तस्य दशरथस्य किञ्चिदूनमोषत् न्यूनं शरदां वत्सराणाम् । 'स्यादृती वत्सरे शरत्' इत्यमरः । अयुतं दशसहस्रं ययौ । 'एकदश-शतसहस्राण्ययुतं लक्षं तथा प्रयुतम् । कोट्यर्धदश पञ्च स्थानात् स्थानं दशगुणं स्यात् ॥' इत्यार्यभट्टः । इदञ्च मुनिशापात् परं वेदितव्यं न तु जननात् । 'षष्टिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ! दुःखेनोत्पादित-स्त्रायं न रामं नेतुमर्हसि ॥' इति रामायणविरोधात् । नाप्यभिषेकात् परं तस्यापि 'सम्यग्विनीतमथ वर्महरं कुमारमादिश्य रक्षणविधौ विधिवत् प्रजानाम्' इति कौमारानुष्ठितत्वाभिधानात् स एव विरोध इति ॥

२ । स दशरथः पूर्वेषां पितॄणाम् ऋणनिर्मोक्षसाधनम् । 'एष वा अनृणो यः पुत्रो' इति श्रुतेः । पितॄणाम् ऋणविमुक्तिकारणम् । सद्यः शोक एव तमस्तदपहन्तीति शोकतमोऽपहम् । अत्राभयङ्कर इति वदुप-पदेऽपि तदन्तविधिमाश्रित्य 'अपक्लेशतमसोः' इति उग्रप्रत्ययः । सुताभि-धानं सुताख्यं ज्योतिः न उपलेभे न प्राप च ॥

१—२ । शङ्खतूला विजयशाली अङ्कतमशुक्तिमण्डपे नम्रगति ममरथ पृथिवीपालने निरुद्ध धाकिरा किङ्क कश्च अङ्कतवस्त्रमत्र अतिराहित कत्रिलेन । किञ्च त्रिनि एहे श्रुतेर्ष मयमत्राधो पिङ्गलेन नम्रशुक्तिसाधनवस्त्रग शोकाककारविनानी पूजलोतिःलाठे मयर्थ हहेलेन ना ।

अतिष्ठत्प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं नृपः ।
प्राङ्मन्यादनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिरिवार्णवः ॥३॥

३ अः । प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स नृपः मन्यात् प्राक् अनभिव्यक्तरत्नोत्पत्तिः अर्णवः इव चिरम् अतिष्ठत् ॥

३ । प्रत्ययं हेतुमपेक्षत इति प्रत्ययापेक्षा सन्ततिर्यस्य स तथोक्तः । 'प्रत्ययोऽधौनशपथज्ञानविश्वामहेतुषु' इत्यमरः । स नृपः । मन्यात् प्राक् मन्यनात् पूर्वमनभिव्यक्ता अदृष्टा रत्नोत्पत्तिर्यस्य सोऽर्णव इव । चिरमतिष्ठत् । सामग्र्यभावात् विलम्बी न तु वन्ध्यत्वादिति भावः ॥

७ । त्रिभिः सङ्गानां कानि हेतुविशेषनापेक्ष आनिता मन्थनेन पूर्वे अनकिञ्चनं वज्राकारेण आन कानातिगां कञ्चित् नागिनेन ।

ऋष्यशृङ्गादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरेभिरे जितात्मानः पुत्नीयामिष्टिमृत्विजः ॥४॥

४ अः । जितात्मानः ऋष्यशृङ्गादयः ऋत्विजः सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः तस्य पुत्नीयाम् इष्टिम् आरेभिरे ॥

४ । ऋष्यशृङ्गादयः । ऋष्यशृङ्गो नाम कश्चिदपिः । तदादयः । ऋतुम् ऋतौ वा यजन्तौति ऋत्विजो याज्ञिकाः । ऋत्विग्दष्टकं—इत्यादिना क्विबन्तो निपातः । जितात्मानो जितान्तःकरणाः सन्तः, सन्तानकाङ्क्षिणः पुत्रार्थिनस्तस्य दशरथस्य पुत्रोयां पुत्रनिमित्तम् । 'पुत्राच्छ च' इति छः प्रत्ययः । इष्टिं यागमारेभिरे प्रचक्रमिरे ॥

७ । उदयनस्य जितेन्द्रियश्च यज्ञश्च अर्द्धति कश्चिद्विष्णवे मेहे सङ्गानां नरपतिर्यार्थनां पूज्येति वज्रेण अशुभेन कञ्जिनेन ।

तस्मिन्नवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुता हरिम् ।
अभिजग्मुर्निदाघार्ताश्छायावृक्षमिवाध्वगाः ॥ ५ ॥

५ अः । तस्मिन् अवसरे देवाः पौलस्त्योपप्लुताः (सन्तः) अध्वगाः निदाघार्ताः (सन्तः) छायावृक्षम् इव हरिम् अभिजग्मुः ॥

५ । तस्मिन्नवसरे पुत्रकामेष्टिप्रवृत्तिसमये देवाः । पौलस्त्यस्य गोत्रापत्यं पुमान् पौलस्त्यो रावणः । तेनोपप्लुताः पोडिताः सन्तः । निदाघार्ता धर्मातुराः । अध्वानं गच्छन्तीत्यध्वगाः पात्याः । 'अन्तात्यन्ताध्वदूरपार-सर्वानन्तेषु उः' इति उप्रत्ययः । छायाप्रधानं वृक्षं छायावृक्षमिव । शाक-पार्थिवादित्वात् समासः । हरिं विष्णुमभिजग्मुः ॥

৫। ইজাবসরে নিম্নোক্ত পথিকগণ যেন ছাত্রাবস্থায় তৎকাল আশ্রয় করিয়া থাকে, তৎকাল গোলভূমিনাম্নে ব্রাহ্মসমাজে ব্রাহ্মণকর্তৃক নিম্নোক্ত ব্রহ্মগণ নামব্রাহ্মসমাজে যেন করিলেন ।

ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः ।

अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणम् ॥६॥

৬ অঃ । তে চ উদন্বন্ত' প্রাপুঃ আদিপুরুষস্য বুবুধে । অব্যাক্ষেপঃ ভবিষ্যন্ত্যাঃ কার্যসিদ্ধে-
ল'ক্ষণ' হি ॥

৬। তে দেবাস উদন্বন্ত' সমুদ্রম্ । 'উদন্বানুদধৌ চ' ইতি নিপাতঃ ।
প্রাপুঃ । আদিপুরুষো বিষ্ণুস্য বুবুধে । যোগনিদ্রাং জহাবিত্যর্থঃ । গমন-
প্রতিবোধয়োরবিলম্বার্থে চকারৌ । তথাহি—অব্যাক্ষেপো গম্যস্তাব্যাসক্তঃ
অবিলম্ব ইতি যাবৎ ভবিষ্যন্ত্যাঃ কার্যসিদ্ধে'ল'ক্ষণ' লিঙ্গ' হি । উক্তাস্ত—
'অনন্যপরতা চাস্য কার্যসিদ্ধেসু লক্ষণম্' ইতি ॥

৩। ব্রহ্মগণও ব্রাহ্মসমাজে উন্নত হইলেন, ভগবান্ আদিপুরুষ বিষ্ণুও যোগনিদ্রা পরিত্যাগ করিলেন ।
কার্যসিদ্ধার্থে যাজ্ঞনৈব অবিলম্বে সমাগমই তাঁহী কার্যসিদ্ধির শুভলক্ষণ, সন্দেহ নাই ।

भोगिभोगासनासीनं ददृशुस्तं दिवौकसः ।

तत्फणामण्डलोदर्चिर्मणिद्योतितविग्रहम् ॥ ७ ॥

৩ অঃ । দিবৌকসঃ ভোগিভোগাসনাসীন' তত্ফণামণ্ডলোদর্চির্মণিद्यোতিতবিগ্রহ' ত' দদৃশুঃ ॥

৩। দীর্ঘাকো যেষাং তে দিবৌকসো দেবাসঃ । পৃষোদরাদিত্বাৎ সাধুঃ ।
যদ্বা দিবশব্দোদন্তোদ্যস্তি । তথাচ বুধচরিতে—'ন শোভতে তেন হি
নো বিনা পুরং মরুত্বতা ব্রহ্মবধে যথা দিবম্' ইতি । তত্র 'দিবু ক্রীড়াদৌ'
ইতি ধাতোঃ 'ইগুপধ'—ইতি কঃ । দিবমোক এষামিতি বিগ্রহঃ । ভোগিনঃ
শেষস্য ভোগঃ শরীরম্ । 'ভোগঃ সুখে স্ত্রীাদিভূতাবহেষ ফণকায়যোঃ' ইত্যমরঃ ।
স এবাসনং সিংহাসনং তত্র আসীনমুপবিষ্টম্ । আসেঃ শানচ্ । 'ইদাসঃ'
ইতীকারাদেশঃ । তস্য ভোগিনঃ ফণামণ্ডলে যে উদর্চিষ উদ্রুময়ো মণয়-
স্তৌ দ্যোতিতবিগ্রহং তং বিষ্ণুং দদৃশুঃ ॥

৭। দেবগণ ও ব্রাহ্ম উন্নত হইলেন,—ব্রাহ্মগণ অনন্তনাগের দেহশয্যায়া শরীরে বসিয়াছেন
এবং সেই নাগের কণাশয়লয় বসিগম্যের ক্রিয়াকালে তাঁহার কলধর সমুদ্ভাসিত হইতেছে ।

শ্রিয়ঃ পদ্মনিপস্বায়াঃ সৌমান্তরিতমেবলৈ ।

পদ্মে নিচ্ছিন্নচরণমাস্তৌর্ণকরপল্লবে ॥ ৮

৮ শ্রঃ । পদ্মনিপস্বায়াঃ শ্রিয়ঃ সৌমান্তরিতমেবলৈ আস্তৌর্ণকরপল্লবে পদ্মে নিচ্ছিন্নচরণম্ ॥

৮ । কৌটুশং বিষ্ণু,ম্ ? পদ্মে নিপস্বায়া উপবিষ্টায়াঃ শ্রিয়ঃ সৌমান্তরিতা দৃকুশ্যবহিতা মেবলা যস্য তস্মিন্ । আস্তৌর্ণী করপল্লবৌ পাশ্চিপল্লবৌ যস্মিন্ । বিশেষণদ্বয়েনাপি চরণয়োঃ সৌকুমার্যাৎ কটি-মেবলাস্পর্শসহত্বং সূচ্যতে । তস্মিন্ পদ্মে নিচ্ছিন্নৌ চরণৌ যেন তম্ ॥

৮ । কয়লাসনা লক্ষ্মীদেবী দৃকুশ্যবাহা মেথনা (কটী আভরণ) আবৃত করিষা অঙ্কতলে পাশ্চিপল্লব সন্নিবেশিত করতঃ তদুপরি তাঁহার চরণদ্বয় ধারণ করিষা রহিষাছেন ।

প্রবৃদ্ধপুণ্ডরৌকাচং বালাতপনিভাংশুকম্ ।

দিবসং শারদমিব প্রারম্ভসুখদর্শনম্ ॥ ৯

৯ শ্রঃ । প্রবৃদ্ধপুণ্ডরৌকাচং বালাতপনিভাংশুকং প্রারম্ভসুখদর্শনং শারদং দিবসম্ ইব ॥

৯ । পুনঃ কৌটুশম্ ? প্রবৃদ্ধে বিকসিতে পুণ্ডরৌকে ইব অক্ষিপণৌ যস্য তম্ । দিবসে তু পুণ্ডরৌকমেবাশ্চি যস্যেতি বিগ্রহঃ । বালাতপনিভমশুকং যস্য তম্, পৌতাঙ্করধরমিত্যর্থঃ । অন্যত্র বালাতপব্যাজাংশুকমিত্যর্থঃ । 'নিভো ব্যাজসদৃশ্যোঃ' ইতি বিশ্বঃ । প্রকটঃ আরম্ভো যোগো যेषাং তে প্রারম্ভা যোগিনঃ, তेषাং সুখদর্শনম্ । অন্যত্র প্রারম্ভে আদৌ সুখদর্শনং শারদং শরতৃষ্মন্তিনং দিবসমিব স্থিতম্ ॥

৯ । সেই বিকসিতপুণ্ডরৌকনগ্নন তরুণ আঁতপত্নী পীতবসন নারায়ণ শরৎকালীন প্রভাতকালের স্থায় একান্ত সুদর্শন হইয়াছিলেন ।

প্রভানুলিপিশ্রীবত্সং লক্ষ্মীবিভ্রমদর্পণম্ ।

কৌস্তুভাখ্যমপাং সারং বিভ্রাণং বৃহতোরসা ॥ ১০

১০ শ্রঃ । প্রভানুলিপিশ্রীবত্সং লক্ষ্মীবিভ্রমদর্পণং কৌস্তুভাখ্যম্ অপাং সারং বৃহতা উরসা বিভ্রাণম্ ॥

১০ । পুনঃ কিংবিধম্ ? প্রভয়া অনুলিপসমনুরঞ্জিতং শ্রীবত্সং নাম লাঞ্ছনং যস্য তং লক্ষ্মীয়া বিভ্রমদর্পণম্, কৌস্তুভ ইত্যাত্মা যস্য তম্ অপাং সমুদ্রাণাং সারং স্থিরাং যম্, অক্ষয়মণিমিত্যর্থঃ । বৃহতা উরসা বিভ্রাণম্ ॥

১০ । বাহার প্রভাতকালে অমূরঞ্জিত হইয়া সৌন্দর্যমণি সমুজ্জ্বল হইয়াছে, কয়লাং বিলাসদর্পণবরূপ, সমুদ্রের সারভূত সেই কোমলভরণ ভদ্রীয়া বিশাল বক্ষঃস্থলে বিবাহ করিতেছে ।

बाहुभिर्विंटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।

आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥ ११

११ अ. । विटपाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिः (उपलब्धितम्) अपां मध्ये आविर्भूतम् अपरपारिजातम् इव (स्थितम्) ॥

११ । विटपाकारैः शाखाकारैः दिव्याभरणभूषितैः बाहुभिरुपलब्धितम् । अतएव अपां सैन्धवोनां मध्ये आविर्भूतमपरं द्वितीयं पारिजातमिव स्थितम् ॥

११ । तौशार शाखामृग दीर्घ बाहूतूष्ण दिवाभरणे भूषित, तौशारेक पेशिना बोध इहेन येन, अपर एकटी पारिजाततृष्ण समुद्रमध्या आविर्भूत इहेनाहे ।

दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः ।

हेतिभिश्चेतनावद्भिरुदोरितजयस्वनम् ॥ १२

१२ अ. । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मदरागविलोपिभिः चेतनावद्भिः हेतिभिः उदोरितजयस्वनम् ॥

१२ । दैत्यस्त्रीगण्डलेखानाम् असुराङ्गनागण्डस्थलीनां यो मदरागस्तं विलुम्पन्ति हन्ताति मदरागविलोपिभिः. तं । चेतनावद्भिः सजीवैः हेतिभिः सुदर्शनादिभिः शस्त्रैः । 'रवेरर्चिश्च शास्त्रञ्च वज्रिजाला च हेतयः' इत्यमरः । उदोरितजयस्वनम् । जयशब्दमुद्बोधयन्तोभिः मूर्त्तिमतोभिः अस्त्रदेवताभिरुपास्यमानमित्यर्थः ॥

१२ । अश्वत्थमवीर्येण गच्छन् इहेत वाहारा मदरागेन विलोपनाधन करिशा-
हिन, तेने महेतन सुदर्शनप्रभृति शस्त्रेण तौशार अश्वत्थि उकारेण करिहेतहे ।

मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्षणा ।

उपस्थितं प्राञ्जलिना विनोतेन गरुत्मता ॥ १३

१३ अ. । मुक्तशेषविरोधेन कुलिशव्रणलक्षणा विनोतेन प्राञ्जलिना गरुत्मता उपस्थितम् ॥

१३ । मुक्तो भगवत्सन्निधानात् त्यक्तः शेषेण अहोश्चरेण सह विरोधः सहजमपि वैरं येन तेन । कुलिशव्रणा अमृताहरणकाले इन्द्रयुद्धे ये बलप्रहारास्त एव लक्ष्माणि यस्य सः तेन । प्रवहाञ्जलिः येन तेन प्राञ्जलिना । प्रवहाञ्जलिनेत्यर्थः । विनोतेन अनुदतेन गरुत्मता उपस्थितम् उपासितम् । पुरा किल तेन विष्णुना मातलिप्रायितेन भगवता तद्वह्नि-
गुणकेश्याः पत्युः कस्यचित् सर्पस्य गरुडादभयदाने कृते स्वविपचरक्षण-
शुभितं पवित्रार्जं त्वहादाहं त्वता बलाक्य इति गर्वितं स्ववामतर्जनीभारे-

येव भङ्क्षा भगवान् विनिनायेति महाभारतीयां कथां सूचयति विनीतेन
इत्यनेन ।

१७ । कुलिशकतपेह पञ्चरात्र गुरुषु वाञ्छकित महित महर्षदेव परिशर करिष्य
कृताञ्जलिपूटे तौशर निकटे दण्डायमान इतिश्राद्धे ।

योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः ।

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशायनिकानृषीन् ॥ १४

१४ अ. । योगनिद्रान्तविशदैः पावनैः अवलोकनैः सौखशायनिकान् भृग्वादीन् नृषीन् अनु-
गृह्णन्तम् ॥

१४ । योगो मनसो विषयान्तरव्यावृत्तिः । तद्र पा या निद्रा तस्या
अन्ते अवसाने विशदैः प्रसन्नैः पावनैः शोधनैरवलोकनैः सुखशायनं पृच्छ-
न्तीति सौखशायनिकास्तान् । 'पृच्छतो सुप्तातादिभ्यः' इत्युपसंख्यानानृषी-
प्रत्ययः । भृग्वादीन् नृषीन् अनुगृह्णन्तम् ।

१४ । योगनिद्राया अवसाने मेहे जिनोक्तप्रति तदीय सुखशयनबिच्छाश् महर्षि
कृताञ्जलिके पूत दृष्टि द्वारा अनुगृहीत करितेछन ।

प्रणिपत्य सुरास्तस्मै शमयित्वे सुरद्विषाम् ।

अथैनं तुष्टुवः स्तुत्यवाङ्मनसगोचरम् ॥ १५

१५ अ. । अथ सुराः सुरद्विषां शमयित्वे तस्मै (विष्णवे) प्रणिपत्य अवाङ्मनसगोचरं स्तुत्यम्
एनं तुष्टुवः ॥

१५ । अथ दर्शनानन्तरं सुराः सुरद्विषामसुराणां शमयित्वे विनाश-
काय तस्मै विष्णवे प्रणिपत्य स्तुत्यं स्तावाहम् । 'एतिसुशास्त्रदृष्टुषः क्वप्'
इति क्वप्प्रत्ययः । वाक् च मनस वाङ्मनसे । 'अचतुर'—इत्यच्प्रत्य-
यान्तो निपातः । तयोर्मावरो विषया न भवतोत्यवाङ्मनसगोचरः ।
तमेनं विष्णुं तुष्टुवः अस्तुवन् ॥

१५ । अनन्तर सुरगण असुरविनाशकारी वाक्यमनेन अगोचर जगत्पूजा मेहे
इतिके अणिपातपूर्वक स्तुत करिते लागिलेन ।

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं देधा स्थितात्मने ॥ १६

१६ अ. । पूर्वं विश्वसृजे तदनु विश्वं बिभ्रते अथ विश्वस्य संहर्त्रे देधा स्थितात्मने तुभ्यं नमः ॥

१६ । पूर्वमादौ विश्वसृजे विश्वसृष्ट्रे, तदनु सर्गानन्तरं विश्वं बिभ्रते

পুষ্যতে, অথ বিশ্বস্য সংহর্তে, एवं तेषां सृष्टिस्थितिसंहारकत्वेन स्थिता
आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै ब्रह्मविष्णুहरাক্ষনে तुभ्यं नमः ॥

১৬। আপনি প্রথমে ব্রহ্মদেহ ধারণ করিয়া এই বিশ্ব সৃষ্টি করিয়াছেন, পরে
আপনিই বিষ্ণুরূপে পালন করেন, তখনন্তর রক্ষকরূপে আপনিই ইহার সংহার করিয়া
থাকেন, অতএব এই মূর্ত্তিবিশ্বকর্পী আপনাকে নমস্কার ।

रसान्तराण्येकरसं यथा दिव्यं पयोऽश्नुते ।

देशे देशे गुणेष्वेवमवस्थास्त्वमविक्रियः ॥ ১৩

১৩ অঃ। একরসং দিব্যং পয়ঃ দেশে দেশে রসান্तरাণি যথা অশ্নতে एवम् अविक्रियः তং গুণেষু
अवस्थाः (अश্নते) ॥

১৩। ননু কূটস্থস্য কথং তৈরুপ্যমিত্যাশঙ্ক্য সৌপাদিকমিত্যাহ—
রসান্तरাণ্যেতি । একরসং মধুরৈকরসং দিব্যং ভবং দিব্যং পয়ঃ বর্ষাদিকং, দেশে
দেশে জঘগাদিদেশে, অন্যান্ রসান্तरাণি লবণাদোনি যথা অশ্নতে
প্রাপ্নোতি । एवमविक्रियः নির্বিকারঃ একরূপ ইত্যর্থঃ । तं গুণেষু सत्त्वादिषु
अवस्थाः स্রষ্টৃत्वादिरূपाः अश্নते ॥

১৭। একরূপ মধুরাসাদি কিবা বারি যেমন দেশভেদে ভিন্নবাদি হয়, তক্রূপ আপনি
বস্তু নির্বিকার হইয়াও সবাদি গুণভেদে সৃষ্টিস্থিতিপ্রত্যয়ের কৰ্ত্তা ব্রহ্মাদি তিন প্রকার
মূর্ত্তি পরিগ্রহ করিয়াছেন ।

अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थो प्रार्थनावहः ।

अजितो जिष्णुरत्यन्तमन्यक्तो व्यक्तकारणम् ॥ ১৮

১৮ অঃ। হে দেব! ত্বম্ অমেয়ঃ মিতলোকঃ অনর্থো প্রার্থনাবহঃ অজিতঃ জিষ্ণুঃ অত্যন্তম্
अन्यक्तः ব্যক্তকারণম্ ॥

১৮। হে দেব! ত্বম্ অমেয়ো লোকৈরিত্যত্যা ন পরিচ্ছেদ্যঃ । মিতলোকঃ
परिच्छिन्नलोकः । अनर्थो নিঃসূহঃ । आवहतोत्यावहः । पचावहः ।
प्रार्थनानामावहः কামদঃ । अजितः অন্ব্যন জিতঃ । जिष्णुर्जयशालः ।
अत्यन्तमन्यक्तो অতিসূক্ষ্মরূপঃ । व्यक्तस्य स्थूलरूपस्य कारणम् ॥

১৮। হে ভগবন্! কেহই আপনার পরিমাণ নিরূপণ বা ইয়ত্তাধারা পরিচ্ছেদ
করিতে পারে না, আপনিই কেবল অখিল জগতের পরিচ্ছেদ করিতে সক্ষম । আপনার
কোন বিষয়েই প্রার্থনা নাই এবং আপনিই সকলের অভ্যষ্টকল বিতরণ করিয়া
থাকেন । আপনি জয়শীল, আপনাকে কেহ পরাজয় করিতে পারে না; আপনি
অব্যক্ত হইয়াও এই অখিলজগতের ব্যক্ত মূল কারণরূপে বিরাজমান ।

হৃদয়স্থমনাসন্নমকামং ত্বাং তপস্বিনম্ ।

দয়ালুমনবস্পৃষ্টং পুরাণমজরং বিদুঃ ॥ ১৮

১৮ শ্ৰীঃ । ত্বাং হৃদয়স্থম্ মনাসন্নম্ অকামং তপস্বিনং দয়ালুম্ মনবস্পৃষ্টং পুরাণম্ অজরং বিদুঃ ॥

১৮ । হে দেব ! ত্বাং হৃদয়স্থং সর্বান্তর্যামিতয়া, নিত্যসন্নিহিতং তথাপ্যনাসন্নমগম্যরূপত্বাচ্চিপ্ৰকৃত্যেচ বিদুঃ । সন্নিহিতস্যপি বিপ্ৰকৃত্যত্ব-
মিতি বিরোধঃ । তথা অকামম্ । ন কামোঃমিলাষোঃস্ব তং, পরিপূৰ্ণ-
ত্বান্নিঃস্পৃহত্বাচ্চ নিষ্কামম্ । তথাহি—তপস্বিনং প্রযত্নতপোযুক্তং বিদুঃ ।
যো নিষ্কামঃ স কথং তপঃ কুরুত ইতি বিরোধঃ । পরিহারস্তু ঋষিরূপেণ
দুস্তরং তপস্তপ্যতে । দয়ালুং পরদুঃখাপহরণপরং তথাপ্যনবস্পৃষ্টং নিত্যা-
নন্দস্বরূপত্বাদদুঃখিনং বিদুঃ । ‘অথ দুরিতদুঃখযোঃ’ ইতি বিশ্বঃ ।
দয়ালুরদুঃখো চেতি বিরোধঃ । ‘ঈর্ষ্যাং চৃণো ত্বমন্তুঃ ক্রোধনো নিত্য-
যজ্ঞিতঃ । পরমাত্মোপজীবো চ ষড়্ভেদে নিত্যদুঃখিতাঃ ॥’ ইতি মহাভারতে ।
পুরাণম্ মনাদিম্ অজরং নিবিকারত্বাদক্ষরং বিদুঃ । চিরন্তনং ন জীৰ্যত
ইতি বিরোধালঙ্কারঃ । উক্ত্যেচ—‘আভাসত্বে বিরোধস্য বিরোধালঙ্কৃতির্মতা’
ইতি । বিরোধেন ঞ্চালৌকিকমহিমত্বং ব্যজ্যতে ॥

১৯ । হে দেব ! আপনি সতত স্বরূপ হইয়াও অত্যন্ত দূরে অবস্থান করিতেছেন,
আপনি যন্ত্র নিঃশব্দ, তথাপি নিরন্তর তপস্তার অসুশ্রবণ করিয়া থাকেন । আপনি
মহান, পাণবিস্তৃষ্ণিত, অক্ষর এবং পূরণপূরক বসিবার আর্ভাশত হন ।

সর্বজ্ঞস্বমবিজ্ঞাতঃ সর্বযোনিঃস্বমাत्मभूः ।

সর্বপ্রভুরনৌশস্বমেকস্বং সর্বরূপভাক্ ॥ ২০

২০ শ্ৰীঃ । ত্বং সর্বজ্ঞঃ অবিজ্ঞাতঃ । ত্বং সর্বযোনিঃ আत्मভূঃ । ত্বং সর্বপ্রভুঃ অনৌশঃ । ত্বম্ একঃ
সর্বরূপভাক্ ॥

২০ । ত্বং সর্বং জানাতীতি সর্বজ্ঞঃ । ‘ইগুপধ’—ইতি কপ্রত্যয়ঃ ।
অবিজ্ঞাতঃ ন কেনাপি বিজ্ঞাত ইত্যর্থঃ । ত্বং সর্বস্ব যানিঃ কারণম্ । ত্বম্
আत्मন এব ভবতোত্মাत्मভূঃ । ন তে ক্ষিত্বিকারণমস্ত্যর্থঃ । ত্বং সর্বস্ব
প্রভুঃ । ত্বমনৌশঃ । ত্বমেকঃ সর্বরূপভাক্ ত্বমেক এব সর্বাত্মনা
বর্ষ্যে ইত্যর্থঃ ॥

২০ । আপনি সর্বজ্ঞ, কিন্তু আপনাকে কেহ জানিতে পারে না, আপনি অবিজ্ঞ
কণ্ঠের নির্বাণকর্তা, অথচ আপনি স্বরূপ ; আপনি সকলের প্রভু, আপনীর প্রভু কেহ
নাই এবং আপনি এক হইয়াও বিশ্বব্রহ্মাণ্ডরূপে অবস্থান করিতেছেন ।

सप्तसामोपगीतं त्वां सप्तार्णवजले शयम् ।

सप्तार्चिर्मुखमाचख्युः सप्तलोकैकसंश्रयम् ॥ २१

२१ अ. । त्वां सप्तसामोपगीतं सप्तार्णवजले शयं सप्तार्चिर्मुखं सप्तलोकैकसंश्रयम् आचख्युः ॥

२१ । हे देव ! त्वां सप्तभिः सामभिः रथन्तरादिभिरुपगीतम् । 'तद्वितार्थ' — इत्युत्तरपदमसामः । सप्तानामर्णवानां जलं सप्तार्णवजलम् । पूर्ववत्समः । तत्र श्रुते यः स सप्तार्णवजले शयः तम् । 'शयवासना-सिन्धुकालात्' इत्यलुक् । सप्तार्चिर्मुखं यस्य तम् । 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । सप्तानां लोकानां भूर्भुवःस्वरादीनामेकसंश्रयम् । एवम्भूतम् आचख्युः ॥

२१ । मधु मायवेदे आपनां महिमा कीर्तित इहेवा थाटक, मधु मधु आपनां महिमा, नोदक आपनां मधुनिधातान् बह्निभूष एव मधुभूषणेन आपनां महिमा बह्निना कीर्तन करे ।

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।

चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ २२

२२ अ. । चतुर्वर्गफलं ज्ञानं चतुर्युगाः कालावस्थाः लोकश्चतुर्वर्णमयः (इति) सर्वं चतुर्मुखात् त्वत्तः (ज्ञातम्) ॥

२२ । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां वर्गश्चतुर्वर्गः । 'द्विवर्गो धर्मकामार्थश्चतुर्वर्गः समीचकैः' इत्यमरः । तत्फलकं यज्ज्ञानम् । चत्वारि युगानि कृतव्रेतादीनि यासु ताश्चतुर्युगाः कालावस्थाः कालपरिमाणम् । चत्वारो वर्णाः प्रकृता उच्यन्ते यस्मिन्निति चतुर्वर्णमयः चातुर्वर्ण्यप्रचुर इत्यर्थः । तत्प्रकृतववने सयट् । 'तद्वितार्थ' — इत्यादिना तद्वितार्थे विषये तत्पुरुषः । स लोकः । इत्येवंरूपं सर्वं चतुर्मुखाच्चतुर्मुखरूपिणस्त्वत्तः, ज्ञातमिति शेषः । 'इदं सर्वमष्टत्रय यदिदं किञ्चित्' इति श्रुतेः ॥

२२ । धर्म अर्थ काम मोक्ष चतुर्वर्गकनप्रत ज्ञान, मठादेवतादि युगचतुष्टय अर्चति कालपरिमाण एव त्राकणादि चतुर्वर्गमत्र लोकमकन - चतुर्मुखश्चरूप आपना इहेदेहे मधुभूष इहेवाच्छ ।

अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयम् ।

ज्योतिर्मयं विचिन्वन्ति योगिनस्त्वां विमुक्तये ॥ २३

२३ अ. । योगिनः अभ्यासनिगृहीतेन मनसा हृदयाश्रयं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये विचिन्वन्ति ॥

२३ । अभ्यासेन निगृहीतं विषयान्तरेभ्यो निवर्त्तितम् । तेन मनसा

योगिनो हृदयाश्रयं हृत्पद्मस्थं ज्योतिर्मयं त्वां विमुक्तये मोक्षार्थं विचिन्वन्ति
अन्विष्यन्ति ध्यायन्तीत्यर्थः ॥

२३। योगिगण मोक्षकामनां अत्रागमवशोदूत मन दाग अन्तराशांके विषयान्तर
इहेते विनिवर्तित करिषा इदिह ज्योतिर्गम आगनावहे ध्यान करिषा थाकेन ।

अजस्य गृह्णतो जन्म निरोहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथाार्थं वेद कस्तव ॥ २४

२४ अः । कः अजस्य जन्म गृह्णतः निरोहस्य हतद्विषः स्वपतः जागरूकस्य तव याथाार्थं वेद ॥

२४। न जायत इत्यजः । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति उपलब्धः । तस्य
अजस्य जन्मशून्यस्यापि जन्म गृह्णतः मत्स्यादिरूपेण जायमानस्य । निरो-
हस्य चेष्टारहितस्यापि हतद्विषः शत्रुघातिनः, जागरूकस्य सर्वसाक्षितया
नित्यप्रबुद्धस्यापि स्वपतः योगनिद्रामनुभवतः । इह' विरुद्धचेष्टस्य तव
याथाार्थं का वेद वेत्ति । 'विदो लटो वा' इति नलादेशः ॥

२४। आपनि अज इहेषां अज परिग्रह करेन, निरोह इहेषां अज विनाश
करिषा थाकेन ; योगनिद्रा आश्रय करिषां आपनि मत्त जागरूक, अतएव के
आगनां तव विदित इहेते समर्थ ?

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं चरितुं दुश्चरं तपः ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्त्तितुम् ॥ २५

२५ अः । शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं दुश्चरं तपः चरितुं प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्त्तितुं
पर्याप्तः असि ॥

२५। किञ्च कृष्णादिरूपेण शब्दादीन् विषयान् भोक्तुम् । नरनारायणादि-
रूपेण दुश्चरं तपश्चरितुम् । तथा दैत्यमर्दनेन प्रजाः पातुम् । औदासी-
न्येन तादृश्येन वर्त्तितुञ्च पर्याप्तः समर्थः असि । भोगतपसोः पालनौ-
दासीन्ययोश्च परस्परविरुद्धयोराचरणे त्वदन्यः कः समर्थ इत्यर्थः ॥

२५। उदासीनतावे अवस्थित इहेषां आपनिहे क्रावमादि विषयभेद, अन्तर तप-
करण एव अजगलन करिहेत मन्त्रम् ।

बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।

त्वय्येव निपतन्त्योषा जाह्नवीया द्वारार्थवे ॥ २६

२६ अः । आगमेः बहुधा भिन्नाः अपि सिद्धिहेतवः पन्थानः जाह्नवीयाः ओषा अर्थवे इव त्वयि
पथं पतन्ति ॥

२६ । आगमेऽप्यौसाख्यादिभिर्दर्शनैर्बहुधा भिन्ना अपि सिद्धिहेतवः
पुरुषार्थसाधकाः पन्थान उपायाः । जाह्नव्या इमे जाह्नवोया गाह्नाः ।
'वृद्धच्छः' इति कप्रत्ययः । ओघाः प्रवाहाः । ते अपि आगमैरागतिभिः
बहुधा भिन्नाः सिद्धिहेतवश्च । अर्थवे इव, त्ययेव निपतन्ति प्रविशन्ति ।
येन केनापि रूपेण त्वामिवोपयान्तोत्यर्थः । यथाहुराचार्याः—'किं बहुना,
कारवोऽपि विश्वकश्चोत्प्रासते' इति ॥

२७ । ईतस्ततः प्रवहमानं जारुबीजनं येषमनं जगद्विधेते मिलितं ह्यत्र, तज्जगत् आगमादि
शास्त्रे निक्षिप्य बहवः कार्ष्णिता इहेलेण आपनारं सर्वव्यापित्वहेतू उहा आपनाते
निपतित इहेसाहे ।

त्वय्यावेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणाम् ।

गतिस्त्वं वीतरागाणामभूयः सन्निवृत्तये ॥ २७

२७ अः । त्वयि आवेशितचित्तानां त्वत्समर्पितकर्मणां वीतरागाणामभूयः सन्निवृत्तये त्वं गतिः ॥

२७ । त्वयि आवेशितं निवेशितं चित्तं यैस्तेषाम् । तुभ्यं समर्पि-
तानि कर्माणि यैस्तेषां 'मन्थना भव मङ्गलो मन्थाजी मां नमस्कुरु । मा-
मिवैषसि कौन्तेय प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥' इति भगवद्वचनात् । वीत-
रागाणां विरक्तानामभूयः सन्निवृत्तये अपुनरावृत्तये मोक्षायेत्यर्थः । त्वमेव
गतिः साधनम् । 'तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'
इति श्रुतेरित्यर्थः ॥

२९ । निश्चिन कर्मफलं समर्पणपूर्वकं वीतरागं आपनाते छिन्नं निश्चिष्टं करिष्याहेन,
मेहे वीतरागं मन्थानिगतेन पुनर्जन्म निवृत्तिरं आपनिहे एकमात्रं गति ।

प्रत्यक्षोऽप्यपरिच्छेद्या मद्भादिर्महिमा तव ।

आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा ॥ २८

२८ अः । तव मद्भादिः महिमा प्रत्यक्षः अपि अपरिच्छेद्यः आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां
प्रति का कथा ॥

२८ । प्रत्यक्षः प्रत्यक्षप्रमाणगम्योऽपि तव मद्भादिः पृथिव्यादिर्महिमै-
श्वर्यमपरिच्छेद्यः इत्यस्या नावधार्यः । आप्तवाक् वेदः । 'यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतेः, अनुमानं—क्षित्यादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वाद्दृष्टवदित्यादिकम् । ताभ्यां साध्यं गम्य त्वां प्रति का कथा ।
प्रत्यक्षमपि त्वत्कृतं जगदपरिच्छेद्यम् । तत्कारणमप्रत्यक्षमपरिच्छेद्यं
इति सिद्धं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

২৮। পৃথিবী প্রভৃতি প্রভাক্ষ পরিদৃশ্যমান ভবনৌর্যে প্রৈশ্যেই যখন পরিচ্ছন্ন করা যায় না, তখন বেদাদি আশ্রয় বাধ্য প্রায় অমৃতময় আপনার কথা আর কি বলিব ?

কেবলং স্মরণেনৈব পুনাসি পুরুষং যতঃ ।

অনেন বৃত্তয়ঃ শ্রেয়া নিবেদিতফলাস্বয়ি ॥ ২৮

২৮ অঃ। স্মরণেন কেবলং পুরুষং যতঃ পুনাসি ; অনেন এব ত্বয়ি শ্রেয়াঃ বৃত্তয়ঃ নিবেদিতফলাঃ ॥

২৯। স্মরণেন কেবলং কৃত্ স্মরম্। ‘কেবলঃ কৃত্ স্মর একশ্চ’ ইতি শাস্বতঃ। পুরুষং স্মর্তারং জনং পুনাসি। যতঃ যদিত্যর্থঃ। অনেন স্মৃতিকাব্য্যৈণৈব ত্বয়ি ত্বদ্বিষয়ে যা অবশিষ্টা বৃত্তয়ো দর্শনস্পর্শনাদয়ো ব্যাপারাঃ, তা নিবেদিতফলা বিজ্ঞাপিতকাব্য্যাঃ। তব স্মরণস্যৈব এতৎ ফলং, দর্শনাদী-
নান্তু কিয়দ্বিতী নাবধারণ্যাম ইতি ভাবঃ ॥

২৯। আপনাকে স্মরণমাত্র করিলেই আপনি যে পুরুষকে পবিত্র করিয়া থাকেন, ইহাতেই বেশ জানা যাতেছে যে, আপনার দর্শন প্রবণাদি অবশিষ্ট বৃত্তিসকল কি অনন্ত কল প্রসব করে।

উদধিরিব রত্নানি তেজাসীব বিবস্বতঃ ।

স্তুতিভ্যো ব্যতিরিচ্যন্তে দূরাণি চরিতানি তে ॥ ৩০

৩০ অঃ। উদধেঃ রত্নানি ইব, বিবস্বতঃ তেজাসি ইব দূরাণি তে চরিতাণি স্তুতিভ্যঃ ব্যতিরিচ্যন্তে ॥

৩০। উদধে রত্নানীব, বিবস্বতস্তুতেজাসীব, দূরাণি অবাঙ্মনসগোচ-
রাণি তে চরিতানি স্তুতিভ্যো ব্যতিরিচ্যন্তে, নিঃশেষং স্তুতুং ন শক্ষ্যন্ত-
ইত্যর্থঃ ॥

৩০। রত্নাকরের রত্নসমূহের আশ্রয়, মহত্যাশ্রয় অংশুজালের আশ্রয় বা কামনের আগোচর আপনার অনন্ত মহিমা জুতিবাধ্য দ্বারা বর্ণনা করা যায় না।

অনবাস্তমবাস্তব্যং ন তে কিञ্চন বিদ্যতে ।

লোকানুগ্রহ এদৈকো হেতুস্তে জন্মকর্মণোঃ ॥ ৩১

৩১ অঃ। তে অনবাস্তম্ অবাস্তব্যং কিञ্চন ন বিদ্যতে। একঃ লোকানুগ্রহঃ এব তে জন্মকর্মণোঃ হেতুঃ ॥

৩১। অনবাস্তম্ অবাস্তম্ অবাস্তব্যং প্রাস্তব্যং তে তব কিञ্চন কিञ্চি-
দপি ন বিদ্যতে, নিত্যপরিপূর্ণত্বাদিত্যে ভাবঃ। তর্হি কিং নিবন্ধনে জন্ম-
কর্মণোঃ ? তদাহ—লোকেতি। একঃ লোকানুগ্রহ এব তে তব জন্মকর্মণঃ
হেতুঃ। পরমকারুণিকস্য তে পরার্থৈব প্রবৃत्तिঃ, ন স্বার্থৈত্ব্যর্থঃ ॥

৩১। আপনার প্রাণ বা অপ্রাণ্য কিছুই নাই, তবে যে আপনি জন্মপরিগ্রহ ও

कर्माचरणं करिष्येह, इहै कं वनं लोकेन अति अशुभं दर्शनेन कञ्चै वृत्तिं
इहेव ।

महिमानं यदुत्कीर्त्य तव संक्षियते वचः ।

श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया ॥ ३२

३२ अः । तव महिमानम् उत्कीर्त्य वचः यत् संक्षियते तत् श्रमेण अशक्त्या गुणानाम्
इत्येतया वा न ॥

३२ । तव महिमानमुत्कीर्त्य वचः संक्षियते इति यत्, तद्वचःसंहरणं
श्रमेण वाग्व्यापारश्रान्त्या, अशक्त्या कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वाद्वा । गुणा-
नामियत्तया एतावन्मात्रतया न, तेषामानन्त्यादिति भावः ॥

३२ । आपनार माहात्रा कौर्त्तन शेष करिष्ये ये आमाप्तेन वाकावसानं इहेतेहे
अमन नहे, अत्रुत आपनार शुभकौर्त्तने अमाप्तेन अथवा परिश्रान्तिवशतः वाक्यत्र
विश्रम् इहेतेहे ।

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३

३३ अः । इति ते सुराः तम् अधोक्षजं प्रसादयामासुः । हि परमेष्ठिनः सा भूतार्थव्याहृतिः,
स्तुतिः न ॥

३३ । इति ते सुराः, तम् अधोभूतमक्षजमिन्द्रियजं ज्ञानं यस्मिन्
तमधोक्षजं विष्णुं प्रसादयामासुः प्रसन्नं चक्रुः । हि यस्मात् परमेष्ठिनः
सर्वोत्तमस्य तस्य देवस्य सा देवैः कृता भूतार्थव्याहृतिः भूतस्य सत्यस्या-
र्थस्य व्याहृतिरुक्तिः । 'युक्ते क्षमादायुते भूतम्' इत्यमरः । न स्तुतिर्न
प्रशंसामात्रम् । महान्तो हि यथाकथञ्चिन्न सुलभा इति भावः । परमे
स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । 'परमे कित्' इत्युणादिसूत्रेण तिष्ठतेरिति ।
'तत्पुष्टये कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । 'स्थास्थिन्स्थूणाम्' इति
षक्तव्यात् षत्वम् ॥

३३ । इदं गण एहेक्षणं वाक्यं विज्ञाप करिष्ये हेहिज्ञातीत उगवान् विष्णुः क अमन्न
करिष्येन ; ए मव वाकावसनी निताञ्छ क्षतिवाप्त नहे, कलतः उहै मेहे गत्रमेष्ठिर पक्के
अक्षप कथम् ।

तस्मै कुशलसम्प्रश्रव्यञ्जितप्रोतये सुराः ।

भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नर्कतोदधेः ॥ ३४

১৪ অঃ । সুরাঃ কুশলসম্প্রদায়জিতপ্রীতয়ে তস্মৈ অপ্রলয়োদিতান্ নৈকং তোদধিঃ মথম্ আচল্যুঃ ॥

১৪। সুরা দেবাঃ কুশলস্য সম্প্রশ্ৰেণ ব্যঞ্জিতা প্রকটীকৃতা প্রীতির্যস্য তস্মৈ, লক্ষিতপ্রসাদায়েত্যর্থঃ । অন্যথা অনবসরবিজ্ঞসির্মুখরাণামিব নিষ্ফলা স্যাदিতি ভাবঃ । তস্মৈ বিষ্ণবে অপ্রলয়ে প্রলয়াभावेऽপুঙ্খলাদুৰ্ম্ম-
র্যাংদাত, নৈকং তো রাক্ষসঃ, স এবোদধিঃ তস্মাদ্ভয়মাচল্যুঃ কথিতবন্তঃ ॥

৩৪। অনন্তর নারায়ণ স্বরগণের কুশলপ্রদ বিজ্ঞানী করিলে তাঁহারা তদীয় প্রীতি বুঝিতে পারিলেন, —ভগবন্ ! রাক্ষস ক্রম জন্মি অকালে উদ্বেগিত হওয়ায় আমরা অত্যন্ত ভীত হইয়াছি ।

অথ বেলাসমাসন্নশৈলরন্থানুনাদিনা ।

স্বরেণোবাচ ভগবান্ পরিভূতার্ণবধ্বনিঃ ॥ ৩৫

৩৫ অঃ । অথ ভগবান্ বেলাসম সমশৈলরন্থানুনাদিনা স্বরেণ পরিভূতার্ণবধ্বনিঃ (সন্) উবাচ ॥

৩৫। অথ বেলায়ামবিকূলে সমাসন্নানাম্ সন্নিহুতানাম্ শৈলানাম্ রন্ধ্রেণু গহ্বরেণু অনুনাদিনা প্রতিধ্বনিমতা স্বরেণ পরিভূতার্ণবধ্বনিঃ তিরস্কৃত-
সমুদ্রঘোষঃ ভগবানুবাচ ॥

৩৫। ওদন্তর দেবগণের বাক্যাবশ্যে সেই অনাদিপুরুষ ভগবান্ বেলাভূম
মন্নিহিত গিরিগহ্বর প্রতিধ্বনিত ও সমুদ্রনিহিত গহ্বর করিয়া অতি গভীরস্বরে
কহিতে লাগিলেন ।

পুরাণস্য কবেস্তস্য বর্ণস্থানসমীৰিতা ।

বভূব কৃতসংস্কারা চরিতার্থৈব ভারতৌ ॥ ৩৬

৩৬ অঃ । পুরাণস্য কবেঃ তস্য বর্ণস্থানসমীৰিতা কৃতসংস্কারা ভারতৌ চরিতার্থা ইব বভূব ॥

৩৬। পুরাণস্য চিরন্তনস্য কবেস্তস্য ভগবতো বর্ণস্থানেষু উরঃ-
কণ্ঠাদিষু সমীৰিতা সম্প্রগুচ্ছারিতা, অতএব কৃতঃ সম্পাদিতঃ সংস্কারঃ
সাধুত্বস্পষ্টতাদিপ্রযুক্তো যस्याঃ সা ভারতৌ বাণী চরিতার্থা কৃতার্থা বভূবৈব ।
এবকারস্থে অসম্মাবনাচিপরীতभावनाव्युदासार्थে ॥

৩৬। সেই পুরাণ কবি বিষ্ণু বর্ণোচ্চারণস্থান হইতে সংস্কর বিত্তক ভাবভীনিঃসৃত
হইয়া যেন নিঃসংশয়ই চরিতার্থতা লাভ করিল ।

বভৌ সদশনজ্যোত্স্না সা বিভোর্বদনোদগতা ।

নির্য্যাতশেষা চরণাদৃগঙ্গেবোহুঁ প্রবর্তিনৌ ॥ ৩৭

৩৭ অঃ । বিভৌ বদনোদগতা সদশনজ্যোত্স্না সা, চরণাত্ নির্য্যাতশেষা জহুঁ প্রবর্তিনৌ গঙ্গা
ইব বিভৌ ॥

১৩। বিম্বোঃ বিম্বোঃ বদনাৎ উদ্ধৃতা নিঃসৃতা সদশনজ্যোত্স্না দন্ত-
কান্তিসহিতা । ইদং বিশেষণং ধাবল্যাতিশয়ার্থম্ । অতএব সা ভারতী
চরণাদঙ্ঘ্রেনির্ঘ্যাতা চাসৌ শেপা চ নির্ঘ্যাতশেপা । নিঃসৃতাবশিষ্টেত্যর্থঃ ।
'স্মিয়াঃ পুংবত্'—ইত্যনুবর্ত্ত' 'পুংবত্কর্ম্মধারণ'—ইতি পুংবদ্ধাবঃ, নির্ঘ্যাত-
শব্দস্য যা নির্ঘ্যাতা সাবশেষা সা গঙ্গেবেতি সামান্যধিকরণ্যনির্বাহঃ ।
নির্ঘ্যাতায়াঃ শেপেতি বিপ্রদে পুংবদ্ধাবো দুর্ঘট এব । উদ্ধূ'প্রবর্ত্তি'নো উদ্ধ-
বাহিনী গঙ্গেব বমৌ । ইত্যুত্প্রেক্ষ' ॥

৩৭। সেই বাণী বিষ্ণু বধন হইতে ধবলমস্তকান্তি সমন্বিত হইয়া উচ্চারিত
হওয়ায় মনে হইল যেন তাঁহার চরণকমলবিগলিতাবশিষ্টে গঙ্গাদেবী উর্দ্ধে গমন
করিতেছেন ।

জানে বো রক্ষসাক্রান্তাবনুভাবপরাক্রমৌ ।

অঙ্কিতাং তমসেবোমৌ গুণৌ প্রথমমধ্যমৌ ॥ ১৮

১৮। রক্ষসা বঃ অনুভাবপরাক্রমৌ অঙ্কিতাং প্রথমমধ্যমৌ উমৌ গুণৌ তমসা ইব আক্রান্তৌ জানে ॥

১৮। হে দেবাঃ ! বো যুগ্মাক্রমঅনুভাবপরাক্রমৌ মহিমপুরুষকারৌ
রক্ষসা রাবণেন । অঙ্কিতাং শরীরিণাং প্রথমমধ্যমৌ উমৌ গুণৌ সত্বরজসী
তমসেব তমোগুণেনেব আক্রান্তৌ জানে । বাক্যার্থঃ কৰ্ম্ম ॥

৩৮। ভগবান্ বনিনেন,—হে দেবগণ ! তমোগুণ যেমন জীবগণের মত ও রক্ষা-
গুণক পরাভূত করে, তদ্রূপ রাক্ষস রাবণ যে তোমাদিগের প্রভাব ও পরাক্রম অভি-
ভূত করিতেছে, ইহা আমি বিদিত আছি ।

বিদিতং তপ্যমানম্ভ তেন মে ভুবনত্রয়ম্ ।

অক্রামোপনতেনৈব সাধোহৃদয়মেনসা ॥ ১৯

১৯। অ (ক্রি) অক্রামোপনতেনৈব এনসা সাধোঃ হৃদয়ম্ ইব তেন তপ্যমান' ভুবনত্রয়ম্ মে
বিদিতম্ ॥

১৯। কিন্তু অক্রামেব অনিচ্ছয়া উপনতেন প্রমাদাদাগতেন এনসা
পাপেন সাধোঃ সজ্জনস্য হৃদয়মিব । তেন রক্ষসা তপ্যমান' সন্তপ্যমানম্ ।
তপের্মোবাৎকাত্ কৰ্ম্মণি শানচ্ । ভুবনত্রয়ম্ভ মে বিদিত' ময়া জ্ঞায়ত-
ইত্যর্থঃ । 'মতিবুদ্ধি'—ইत्याদিদা বর্ত্তমানে কঃ । 'কস্য চ বর্ত্তমানে'
ইতি ষট্ঠী ॥

৩৯। অপরিচ্ছাত পাপ যেমন সজ্জনগণের অন্তরাবরণ পরিতপ্ত করে, তদ্রূপ সেই
রাক্ষসের অত্যাচারে যে আমার এই জীবন দগ্ধ হইতেছে ; তাহা আমি অবদিত নহি ।

कार्येषु चैककार्यत्वादभ्यर्थीऽस्मि न वज्रिणा ।
स्वयमेव हि वातोऽग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥ ४०

४० अः । च (किञ्च) एककार्यत्वात् कार्येषु वज्रिणा न अभ्यर्थाः अस्मि । हि वातः स्वयम् एव अग्नेः सारथ्यं प्रतिपद्यते ॥

४० । किञ्च । एककार्यत्वादावयोः एककार्यकत्वाद्धेतोः, कार्येषु कर्त्तव्यार्थेषु विषयेषु वज्रिणा इन्द्रेण अभ्यर्थ्य इदं कुर्विति प्रार्थनीयो नास्मि । तथाहि वातः स्वयमेवान्नेः सारथां साहाय्यं प्रतिपद्यते प्राप्नोति, न तु वह्निप्रार्थनया इत्येवकारार्थः । प्रेक्षावतां हि स्वार्थेषु स्वत एव प्रवृत्तिः, न तु परप्रार्थनया । स्वार्थश्चायं ममापीत्यर्थः ॥

४० । सूरराज हेल् एवर् आमि आमातेर उडग्रेइ अज्जापाननक्रा एक्के कोर्वा ; ए विक्के हेल् एवर् आर्धना निज्जाओवन ; केनना वायु यस्स हे अग्निं मशसता आश हहेवा वाटेन ।

स्वासिधारापरिहृतः कामं चक्रस्य तेन मे ।

स्थापितो दशमो मूर्द्धा लभ्यांश् इव रक्षसा ॥ ४१

४१ अः । स्वासिधारापरिहृतः दशमः मूर्द्धा मे चक्रस्य कामं लभ्यांश् इव तेन रक्षसा स्थापितः ॥

४१ । पुरा किल त्रिपुरारिप्रीणनाय स्वशिरोऽसि छिन्दता दशकन्धरेण यदशमं शिरोऽवशेषितं तत् मच्चक्रार्थमित्याह स्वेति । स्वासिधारया स्वखड्गधाराया परिहृतः । अच्छिन्न इत्यर्थः । दशमो मूर्द्धा मे मम चक्रस्य कामं पदर्याप्तो लभ्यांश् प्राप्त्व्यभाग इव तेन रक्षसा स्थापितः । तत् सर्वथा तमहं हनिष्यामीत्यर्थः ॥

४१ । दशानन उपश्रवणकाले श्रीय तैश्च असिधारा अहंते नष्टो मन्त्रक छेदन करिशाहिल, एवर् उक्काएइ येन तांशर अवशिष्टे दशम मन्त्रकते आमार छेकेर आण्य अंश वनिशा राशिशा मिशाह ।

स्रष्टुर्वरातिसर्गात्तु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनैव भोगिनः ॥ ४२

४२ अः । मया स्रष्टुः वरातिसर्गात् तु तस्य दुरात्मनः रिपोः अत्यारूढं चन्दनेन भोगिन इव सोढम् ॥

४२ । तर्हि किं प्रागुपेक्षितमत आह—स्रष्टुरिति । किन्तु स्रष्टुर्ब्रह्मणो वरातिसर्गात् वरदानाद्धेतोः । मया तस्य दुरात्मनः रिपोः रावणस्य अत्यारूढम् अत्यारोहणम् अतिवृद्धिरित्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः । भोगिनः

सर्पस्य अत्यारूढं चन्दनेनेव सोढम् । चन्दनद्रुमस्यापि तथा सहनं क्षुद्रुः
नियतेरिति द्रष्टव्यम् ॥

४२ । चन्दनतृण-युक्तं विषधरेण चोरितं अद्यापि मक्षकत्र, आभिः उक्तं
चतुराननेन वरभवादे प्रोक्तं मेहे द्वाराया राक्षसपतिर उरगात् मक्ष करितेहि ।

धातारं तपसा प्रीतं ययाचे स हि राक्षसः ।

दैवात्मर्गादबध्यत्वं मर्त्येष्व्वास्थापराड्मुखः ॥ ४३

४३ अ. । हि सः राक्षसः मर्त्येषु वास्थापराड्मुखः (सन्) तपसा प्रीतं धातारं दैवान् सर्गात्
अबध्यत्वं ययाचे ॥

४३ । सम्प्रति वरस्वरूपमाह धातारमिति । स राक्षसस्तपसा प्रीतं
सन्तुष्टं धातारं ब्रह्माणम् । मर्त्येषु विषये आस्थापराड्मुख आदरविमुखः
सन्, मर्त्यानिनादृत्य इत्यर्थः । दैवादष्टविधात् सर्गात् दैवसृष्टैरबध्यत्वं
ययाचे हि ॥

४३ । ये राक्षसा औत्र उपश्रुत्वा एकाक मक्षके करिष्ये उक्ताजराहृत् मर्त्यालोक
अनाश्वत्तः 'मेदेव अवधा ह्येदे' एहे वर आर्थना करे ।

सोऽहं दाशरथिभूत्वा रणभूमेर्वलिक्षमम् ।

करिष्यामि शरैस्तोक्ष्यैस्तच्छिरःकमलोच्चयम् ॥ ४४

४४ अ. । सः अहं दाशरथिः भूत्वा तच्छिरःकमलोच्चयं तोक्ष्यैः शरैः रणभूमेः वलिक्षमं करिष्यामि ॥

४४ । तर्हि का गतिरित्याशङ्का मनुष्यावतारेण हनिष्यामीत्याह—
सोऽहमिति । सोऽहम् दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः । 'अत इज्' इति इज्प्रत्ययः । रामो भूत्वा तोक्ष्यैः शरैः तस्य रावणस्य शिरास्थेयं कमलानि तेषामुच्चयं राशिं रणभूमेः वलिक्षमं पूजार्हं करिष्यामि । पुष्प-
विशदा हि पूजति भावः ।

४४ । अतएव आरामं राजा मगरथेन पूरुक्रमेण अवतीर्ण ह्येतां शान्तिं न. द्वारा
ताहारं मक्षक रूपं कर्मणमन (हृदयनपुर्णकं मगरभूमिं उरगात् निव ।

अचिराद्यज्वभिर्भागं कल्पितं विधिवत् पुनः ।

मायाविभिरनालौढमादास्यध्वे निशाचरैः ॥ ४५

४५ अ. । यज्वभिः विधिवत् कल्पितं भागं मायाविभिः निशाचरैः अनालीढम् अचिरान् पुनः
आदास्यध्वे ॥

४५ । हे देवाः ! यज्वभिर्याज्ञिकैः विधिवत् कल्पितमपहृतं भागं

হবির্ভাগং মায়াবিমি: মায়াবদ্ধি: । ‘অস্মায়ামেধাস্বজো বিনি:’ ইতি বিনি-
প্রত্যয়: । নিশাচরৈ রক্ষোভিরনালীড়ম্ অনাস্বাদি’ যথা তথা অচিরাত্,
পুনরাদাস্বধ্বে প্রহীণ্যধ্বে ॥

৪৫। হে স্বরগণ! অজিহে তোমরা যাচ্ছিকগণকর্তৃক যথাবিধি প্রদত্ত স্ব স্ব
যজ্ঞভাগ গ্রহণ করিতে সমর্থ হইবে, মায়াবী নিশাচরগণ উহা কদাচ আবাদন করিতে
পারিবে না।

বৈমানিকা: পুণ্যকৃতস্যজন্তু মরুতাং পথি ।

পুষ্পকালোকসঙ্ঘাভং মেঘাবরণতত্পরা: ॥ ৪৬

৪৫ অ:। মরুতাং পথি বৈমানিকা: মেঘাবরণ তত্পরা: পুষ্পকালোকসঙ্ঘাভং ল্যজন্তু ॥

৪৬। মরুতাং দেবানাং পথি ব্যোম্ভি বৈমানিকা বিমানৈশ্চরন্ত: ।
‘চরিত’ ইতি ঢকপ্রত্যয়: । মেঘাবরণতত্পরা: রাবণভয়াত্ মেঘেণ অন্ত-
র্দানতত্পরা: পুণ্যকৃত: সুকৃতিন: পুষ্পকালোকেন যদৃচ্ছয়া রাবণবিমান-
দর্শনেন য: সঙ্ক্শোভ: ভয়চকিতং তং ত্যজন্তু । ‘সঙ্ক্শোভো ভয়চকিতম্’
ইতি শব্দার্থব: ॥

৪৭। বিমানচাষী পূণ্যবান্ লোকগণ পথে রাবণব পূজকরক দর্শনে ভীত হইয়া
মেঘের অন্তরালে পলায়ন করিতেন, এক্ষণ তাঁহারা সে শঙ্কা পরিত্যাগ করুন।

মৌত্য়ধ্বে স্বর্গবন্দীনাং বেণীবন্ধানদূষিতান্ ।

শাপযন্তিতপৌলস্ত্যবলাত্কারকচগ্রহৈ: ॥ ৪৭

৪৭ অ:। (হে দেবা: ! যুযম্) শাপযন্তিতপৌলস্ত্যবলাত্কারকচগ্রহৈ: অদূষিতান্ স্বর্গবন্দীনাং
বেণীবন্ধান্ মৌত্য়ধ্বে ॥

৪৭। হে দেবা: ! যুযং শাপেন নলকুবরশাপেন যন্তিতা প্রতিবদ্ধা:
পৌলস্ত্যস্য রাবণস্য বলাত্কারেণ যে কচগ্রহা: কেশাকর্ষাস্তৈরদূষিতান্
অনুপহতান্ স্বর্গবন্দীনাং হতস্বর্গাঙ্গনানাং বেণীবন্ধান্ মোক্ষ্যধ্বে । পুরা কিল
নলকুবরেণ আত্মানমমিসরন্ত্যা রম্ভায়া বলাত্কারেণ সম্মোহাত্ ক্রুদ্ধেণ
দুরাত্মা রাবণ: শপ্ত:—“স্বীণাং বলাদ্রহণে মূর্ধা তে শতধা ভবিষ্যতী”তি
ভারতীয়া কথানুসন্ধেয়া ॥

৪৭। নলকুবরের অভিশাপবশত: নিশাচর রাবণ বন্দীকৃত স্বর্গজনগণের
কেশকর্ষণ বলপূর্বক স্পর্শ করিতে পাবে না, এক্ষণে তোমরা উহাদের সেই স্পর্শ-
শোষণে বেণীবন্ধন উন্মোচন কর।

রাবণাবগ্রহক্লান্তমিতি বাগমৃতেন স: ।

অভিঘৃষ্য মরুতশস্যং কৃষ্ণমেঘস্তিরোদধে ॥ ৪৮

४८ अ. । सः कृष्णमेघः रावणावयहक्लान्तं मरुतशस्यम् इति वागमृतेन अभिहृत्य तिरोदधे ॥

४८ । स कृष्णो विष्णुः स एव मेघो नीलमेघश्च । विश्रवसोऽपत्यं पुमानिति विग्रहे रावणः । विश्रवःशब्दाच्छिवादित्वादणि विश्रवसः 'विश्रवणरवणौ' इत्यन्तर्गणसूत्रेण विश्रवःशब्दस्य वृत्तिविषये रावणादेशे रावण इति सिद्धम् । स एवावग्रहो वर्णप्रतिबन्धः । तेन क्लान्तं ग्लानं मरुतो देवा एव शस्यं तत् । इत्येवंरूपेण वागमृतेन वाक्सलिलेन । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते' इति विश्वः । अभिवृष्य अभि-विच्य तिरोदधे अन्तदधे ॥

४८ । मेघरूपो हरि उच्यते रावणरूपे अनावृष्टिप्रभावे शुक्ल, शशरूपे सूर्यवृत्तक अभिविष्ट करिष्य अर्द्धित इहेनेन ।

पुरुहूतप्रभृतयः सुरकार्यार्थितं सुराः ।

अंशैरनुययुर्विष्णुं पुष्पैर्वायुमिव द्रुमाः ॥ ४९

४९ अ. । पुरुहूतप्रभृतयः सुराः अंशैः सुरकार्यार्थितं विष्णुं द्रुमाः पुष्पैः वायुम् इव अनुययुः ॥

४९ । पुरुहूतप्रभृतय इन्द्राद्याः सुराः, सुरकार्ये रावणबधरूपे उद्यतं विष्णुम् अंशैर्मात्राभिः । द्रुमाः पुष्पैः स्वांशैर्वायुमिव । अनुययुः । सुग्रीवादिरूपेण वानरयोनिषु जाता इत्यभिप्रायः ॥

४९ । उरुगण येमन कूश्ममृहृष्टां मग्नौशर्णेन अशुभ्रग कट्रे, उरुग हेत्वादि मेवगणं य य अंशैर्मात्रांशैः सुरकार्या-माधनोशुभ्र नांशैर्मेन अशुभ्रग करिनेन ।

अथ तस्य विशाम्पत्युरन्ते काम्यस्य कर्मणः ।

पुरुषः प्रबभूवान्नेर्विस्मयेन सहत्विजाम् ॥ ५०

हेमपात्रगतं दोर्भ्यामादधानः पयश्चरुम् ।

अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्बलम् ॥ ५१

५० अ. । अथ तस्य विशाम्पत्युः काम्यस्य कर्मणः अन्ते (कथितं) पुरुषः ऋत्विजां विस्मयेन सह अग्नेः प्रबभूव ॥

५१ अ. । आद्यस्य पुंसः अनुप्रवेशात् तेन अपि दुर्बलं हेमपात्रगतं पयश्चरुं दोर्भ्याम् आदधानः ॥

५० । अथ तस्य विशाम्पत्युर्दशरथस्य सम्वन्धिनः काम्यस्य कर्मणः पुत्रकामेष्टेरन्ते अवसाने अन्तेः पावकात् पुरुषः कश्चिद्विद्यः पुमान् ऋत्विजां विस्मयेन सह प्रबभूव प्रादुर्बभूव । तदाविर्भावात् तेषामपि विस्मयोऽभूदित्यर्थः ॥

৫১। তমেব পুরুষং বিশিনষ্টি—হেমপাত্রেতি । আশ্বস্ব পুংস: বিশ্ণো: অনুপ্রবেশাদধিষ্টানাঙ্কতো: তেন দিব্যপুরুষেণাপি দুৰ্ব্বহম্ । চতুর্দশমুবনো-
দরস্ব ভগবতো হরেতিগরীয়স্বাদবোদুম্ অশক্যম্ । হেমপাত্রগতং পয়সি
পকং চকং পয়স্ককং পায়সান্নং তোৰ্ম্যামাদধানো বহন । ‘অনল্যাপ্তি-
কল্পপক্ক অদনস্বক:’ ইতি যাত্নিকা: ॥

৫০—৫১। এদিকে রাজা দশরথের কামা পুত্রেষ্ট্রিষক্স সূর্যমাহিত হইলে, এক
দিব্যপুরুষ, চক্ৰবাক্যে আদিপুরুষ বিষ্ণুর আদিভাবহেতু অতিহীন স্বর্ণপাত্রাহিত পায়স-
চক্ৰ কল্পবাক্যে ধারণ করিয়া ইত্যাননময়া হঠেত উথিত হইলেন, তখন আদিগণ তাঁহাকে
দেখিবামাত্র অত্যন্ত বিস্ময় প্রকাশ করিলেন ।

প্রাজাপত্যোপনীতং তদন্নং প্রত্যগ্রহীন্নৃপ: ।

বৃষেব পয়সাং সারমাবিষ্কৃতমুদন্বতা ॥ ৫২

৫২ অ: । নৃপ: প্রাজাপত্যোপনীতং তত্ অন্নম্ উদন্বতা আবিষ্কৃত পয়সাং সারং
বৃষা ইব প্রত্যগ্রহীত ॥

৫২। নৃপো দশরথ: প্রাজাপত্যেন প্রাজাপতিসম্বন্ধিনা পুরুষেণ উপ-
নীতং, ন তু বশিষ্ঠেন । ‘প্রাজাপত্য’ নরং বিহি মাষিহাভ্যাগতং নৃপ’ ইতি
রামায়ণাত্ । তদন্নং পায়সান্নম্ । উদন্বতা উদধিনা আবিষ্কৃতং প্রকাশিতং
পয়সাং সারমস্মৃতং বৃষা বাসব ইব । ‘বাসবো বৃষত্বা বৃষা’ ইত্যমর: ।
প্রত্যগ্রহীত স্বীচকার ॥

৫২। সূর্যরাজকঙ্ক সাগরোপস্থিত অমৃতগ্রহণের জায় রাজা দশরথও প্রজাপতি-
প্রেরিত দিব্যপুরুষ কঙ্ক আনীত সেই পায়সান্ন গ্রহণ করিলেন ।

অনেন কথিতা রাজ্ঞো গুণাস্তস্যান্যদুর্লভা: ।

প্রসূতিং চকমে তস্মিন্‌স্ত্রৈলোক্যপ্রভবোঽপি যত্ ॥ ৫৩

৫৩ অ: । অনেন তস্য রাজ্ঞ: অন্যদুর্লভা: গুণা: কথিতা:, যত্ তে লোক্যপ্রভব:
অপি তস্মিন্‌ প্রসূতিং চকমে ॥

৫৩। তস্য রাজ্ঞো দশরথস্য অন্যেদুর্লভা অসাধারণা গুণা অনেন
কথিতা: ব্যাখ্যাতা: । যদ্যস্মাত্‌ ত্রয়ো লোকা: ত্রৈলোক্যম্ । চাতুর্বর্ণ্যাদি-
ত্বাত্‌ স্বার্থে ঐযজ্ । তস্য প্রভব: কারণং বিশুরপি তস্মিন্‌ রাজ্ঞি প্রসূতিম্
উৎপত্তিং চকমে কামিতবান্ । ত্রিভুবনকারণস্যাপি কারণমিতি পরমা-
বধিগুণসমাস্রয় ইত্যর্থ: ॥

৫৩। ত্রিভুবনস্থষ্টিকারী বসন্ত বিষ্ণু যে, রাজা দশরথের উরুমে জন্মগ্রহণ করিতে

અભિનાવ કરિયાછેન, કહા દ્વારાંઈ તૈંશર અનગુણ ઉ ડુનિઠવેર પરિઠર પાંડરા
ચાહેઠેછે ।

સ તેજો વૈણવં પત્નોર્વિભેજે ચરુસંજ્ઞિતમ્ ।

દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ પ્રત્યગ્રમહર્પતિરિવાતપમ્ ॥ ૫૪

૫૪ અ. । સઃ ચરુસંજ્ઞિતં વૈણવં તેજઃ પરત્વ્યોઃ અહર્પતિઃ પ્રત્યગ્રમ્ આતપં
દ્યાવાપૃથિવ્યોઃ ઇવ વિભેજે ॥

૫૪ । સ નૃપઃ ચરુસંજ્ઞા અસ્ય સજ્ઞાતા ચરુસંજ્ઞિતમ્ । વૈણવં તેજઃ
પત્નોઃ કૌસલ્યાકૈકેયોઃ । દ્યૌશ્ચ પૃથિવૌ ચ દ્યાવાપૃથિવ્યૌ । ‘દિવશ્ચ
પૃથિવ્યામ્’ इति चकारात् दिवशब्दस्य द्यावादेशः । तयोर्द्यावापृथिव्योः
अह्नः पतिरहर्पतिः सः ‘अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः’ इत्युपसंख्यानात्
वैकल्पिको रेफस्य रेफादेशो विसर्गापवादः । प्रत्यग्रमातपं बालातपमिव
विभेजे, विभज्य ददावित्यर्थः ॥

૫૪ । દિવાકર વેત્રપ ચર્ગ ઓ મહે ઉત્તમ કરિય વિતરણ કરેન, રાંજા
પત્નરથ ઓ મેહેત્રપ વિશ્વઠેજોમર ઠર કોમળા ઓ કેકેકશૌકેકે વિભાગ કરિયા દિલેન ।

अर्चिता तस्य कौसल्या प्रिया केकयवंशजा ।

अतः संभावितां ताभ्यां सुमित्रामैच्छदौश्वरः ॥ ૫૫

૫૫ અ. । તસ્ય કૌસલ્યા અર્ચિતા, કેકયવંશજા પ્રિયા, અતઃ દૈશ્વરઃ સુમિત્રાં
તાભ્યાં સંભાવિતામ્ ઇચ્છત્ ॥

૫૫ । પત્નીત્રયે સતિ હયોરેવં વિભાગે કારણમાહ—અર્ચિતેતિ । તસ્ય
રાજ્ઞઃ । કૌ પૃથિવ્યાં સલતિ ગચ્છતોતિ કોસલઃ । ‘સલ ગતૌ’ । પચાશ્ચ ।
કુશલ્લસ્ય પૃષોદરાદિત્વાદગુણઃ । કોસલસ્ય રાજ્ઞોપત્યં સ્ત્રી કૌસલ્યા ।
‘વૃદ્ધેત્ કોસલાજાદાજ્ઞાડ્’ इति ज्ञाड् । ‘यङश्चाप्’ इति चाप् । अतएव
सूत्रे निर्देशात् कौसलशब्दो दन्त्यसकारमध्यमः । अर्चिता ज्येष्ठा मान्या ।
केकयवंशजा कैकेयो । प्रिया इष्टा । अतो हेतोरीश्वरो भर्ता नृपः
सुमित्रां ताभ्यां कौसल्याकैकेयोभ्यां संभावितां भागदानेन मानिताम्
इच्छत् इच्छति स्म । एवञ्च सामान्यं तिसृणाञ्च भागप्रापणमिति राज्ञ
उचितज्ञता कौशलञ्च लभ्यते ॥

૫૫ । મેહે મહીપતિ પ્રધાના મહિશૌ કોમળાકે અતઃકુ મજ્ઞાન કરિતેન એવં
કેકેકશૌર પ્રતિ તૈંશર પ્રગાદ અમુરગ હિન ; એહે જગ્ગ તૈંશર ધારણા હિન યે,
કોમળા ઓ કેકેકશૌ અ અ અશ્ન હૈતે સુમિત્રાકેકે ઠર પ્રધાન કરિદેન ।

ते बहुज्ञस्य चित्तज्ञे पत्नौ पत्युर्महीक्षितः ।

चरोरर्द्धाङ्गभागाभ्यां तामयोजयतामुभे ॥ ૫૬

५६ अः । बहुज्ञस्य महीक्षितः पत्युःचित्तज्ञे ते उभे पत्न्यौ चरोः अर्द्धार्द्ध-
भागाभ्यां ताम् अयोजयताम् ॥

५६ । बहुज्ञस्य सर्वज्ञस्य उचित्तज्ञस्येत्यर्थः । पत्युर्महीक्षितः क्षितो-
श्वरस्य । विशेषणद्वयेण राज्ञोऽनुसरणीयतामाह । चित्तज्ञे अभिप्रायज्ञे
ते उभे पत्न्यौ कौसल्याकैकेयी । चरोर्यावर्द्धभागी समभागी तयोर्यावर्द्धौ
तौ च तौ भागी च इति अर्द्धभागी एकदेशी, ताभ्यामर्द्धार्द्धभागाभ्याम् ।
'प'स्यर्द्धोऽर्द्धं समेऽंशके' इत्यमरः । तां सुमित्राम् अयोजयतां युक्तां चक्रतुः ।
अथञ्च त्रिभागो न रामायणसंवादी, तत्र चरोरर्द्धं कौसल्यायै अवशिष्टार्द्धं
कैकेये शिष्टं पुनः सुमित्रायै इत्यभिधानात् । किन्तु पुराणान्तरसंवादी
द्रष्टव्यः । उक्तञ्च नारसिंहे—'ते पिण्डप्राशने काले सुमित्रायै महीपते ।
पिण्डाभ्यामल्पमल्पन्तु स्वभगिन्यै प्रयच्छतः ॥' इति । एवमन्यत्रापि
विरोधे पुराणान्तरात् समाधातव्यम् ॥

५७ । तथन कोमल । ७ टैककेशी मर्कट पतिव्र एडैरूप अतिशय जानिउ पाविश
निश निश चरैर अर्द्धांश सुमित्राक अन्नान करिनेन ।

सा हि प्रणयवत्यासीत् सपत्न्योरुभयोरपि ।

भ्रमरी वारणस्यैव मदनिखन्दरेखयोः ॥ ५७

५७ अः । सा उभयोः अपि सपत्न्योः भ्रमरी वारणस्य मदनिखन्दरेखयोः
इव प्रणयवती आसीत् हि ॥

५७ । न च एवं मत्यपि ईर्ष्या स्यादित्याह—सा हीति । सा सुमित्रा
उभयोरपि । समान एकः पतिर्ययोस्तयोः सपत्न्योः । 'नित्यं' सपत्न्यादिषु
इति डोप् नकारादेशश्च । भ्रमरी भृङ्गाङ्गना वारणस्य गजस्य मदनिख-
न्दरेखयोरिव गण्डद्वयगतयोरिति भावः । प्रणयवती प्रेमवती आसीत् ।
सपत्न्योरिति अत्र समासान्तर्गतस्य पत्युरूपमानं वारणस्येति ॥

५८ । जयवती वेङ्कट भद्रसावी करीर गण्डयूगले आसक्त हय, सुमित्रा ७ उद्गुप
कोमला ७ टैककेशी एडै उडय सपत्न्योर मातिभय अणवपाजो हईनेन ।

ताभिर्गर्भः प्रजाभूत्यै दध्रे देवांशसम्भवः ।

सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्भयः ॥ ५८

५८ अः । ताभिः प्रजाभूत्यै देवांशसम्भवः गर्भः सौरीभिः अमृताख्याभिः
नाडीभिः अम्भय इव दध्रे ॥

५८ । ताभिः कौसल्यादिभिः प्रजानां भूत्यै अभ्युदयाय । देवस्य
विष्णोरंशः सम्भवः कारणं यस्य स गर्भः । सूर्यस्य इमाः सौर्यः ताभिः

সৌরীभिः । ‘সূর্য্যতিষ’—ইত্যপ্ধায়কারস্ব লোপঃ । অমৃতা ইত্যাখ্যা
 যাঙ্গা তাभिः । জলবহনসাম্যান্নাডৌभिरिव । নাডৌभिः বৃষ্টিবিসৰ্গ-
 নৌभिঃ দোধিতিभिঃ অণাং বিকারঃ অম্মযৌ জলময়ঃ গৰ্ভ ইব, দধে প্লুতঃ ।
 জাতৌ একবচনম্ । গৰ্ভা দধিরে ইত্যর্থঃ । অত্র যাদবঃ—‘তাঙ্গাং যতানি
 চত্বারি রশ্মীনাং বৃষ্টিসর্জনে । শতত্রয়ং হিমোঃসর্গে তাবদগৰ্ভস্য সর্জনে ॥
 আনন্দাশ্চ হি মেধ্যাশ্চ ভূতনাঃ পূতনা ইতি । চতুঃশতং বৃষ্টিবাহাঙ্গাঃ
 সর্বা অমৃতাঃ স্থিয়ঃ ॥’ ইতি ॥

১৮। অনন্তর সূর্য্যের অমৃতনামক কিরণজাল যেমন জলময় গর্ভ ধারণ করে,
 রাজা দশরথের সেহে পত্নীদ্বয়ও তদ্রূপ প্রজাগণের মঙ্গলার্থ দেবারম্ভমুদ্রব গর্ভ ধারণ
 করিলেন ।

সমমাপন্নসत्त्वास्ता রেजुरাপाण्डुरत्विषः ।

अन्तर्गतफलारम्भाः शस्यानामिव सम्पदः ॥ ५६

৫৬ অঃ । সমম্ আপন্নসত্বাঃ আপাণ্ডুরত্বিষঃ তাঃ অন্তর্গতফলারম্ভাঃ
 শস্যানাং সম্পদঃ ইব রেজুঃ ॥

৫৬। সমং যুগপৎ আপন্না গৃহীতাঃ সত্বাঃ প্রাণিনৌ যামিস্তা
 আপন্নসত্বা গৰ্ভিণ্যঃ । ‘আপন্নসত্বা স্যাৎ গুর্বিষ্মন্তর্বতৌ চ গৰ্ভিণী’
 ইত্যমরঃ । অতএব আপাণ্ডুরত্বিষঃ ইষৎ পাণ্ডুরবর্ণাঃ তা রাজপত্নাঃ ।
 অন্তর্গতাঃ গুপ্তাঃ ফলারম্ভাঃ ফলপ্রাদুর্ভাবাঃ যাঙ্গাং তাঃ । শস্যানাং সম্পদ
 ইব, রেজুঃ বহুঃ ॥

৫৭। সেই রাজগর্ভবীরা এককালে গর্ভধারণ করিলেন এবং তাঁহাদের মুখচ্ছবি
 ক্রমশঃ পাণ্ডুরবর্ণ ধারণ করিলেন তাঁহারা অন্তর্গতফল শস্যসম্পত্তির আশ্রয় শোভা পাঠিতে
 লাগিলেন ।

गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः ।

जलजासिगदाशार्ङ्गचक्रलाञ्छितमूर्त्तिभिः ॥ ६०

৬০ অঃ । সর্বাঃ স্বপ্নেষু জলজাসিগদাশার্ঙ্গচক্রলাঙ্ঘিতমূর্ত্তিभिঃ; বামনৈঃ
 গুপ্তম্ আত্মানং দদৃশুঃ ॥

৬০। সম্ভ্রতি তাঙ্গাং স্বপ্নদর্শনান্যাহ—গুপ্তমিতি । সর্বাঙ্গাঃ স্বপ্নেষু ।
 জলজঃ শঙ্কঃ । জলজাসিগদাশার্ঙ্গচক্রলাঙ্ঘিতা মূর্ত্তয়ো যেষাং তৈঃ বামনৈঃ
 দ্ব্যস্বৈঃ পুরুষৈঃ গুপ্তং রক্ষিতমাত্মানং স্বরূপং দদৃশুঃ ॥

৬১। অনন্তর তাঁহারা স্বপ্নযোগে সন্দর্শন করিলেন—যেন কতিপয় বামনবিগ্রহধারী
 (ক্ষুদ্র) পুরুষ শঙ্খ, চক্র, গদা, খড়্গ ও কাশ্মুক ধারণ করিয়া তাঁহাদিগকে ব্রহ্মা করিতেছে ।

हिमपक्षप्रभाजालं गगने च वितन्वता ।

उच्चान्ते स्य सुपर्णेन वेगाक्लृष्टपथोमुचा ॥ ६१

६१ अ. । हेमपद्मप्रभाजालं वितन्वता वेगालक्ष्मणपयोमुखा सुपर्णेन गगने ताः उच्चान्ते स्म ॥

६१ । किञ्चेति चार्थः । हेमः सुवर्णस्य पद्माणां प्रभाजालं कान्ति-पुञ्जं वितन्वता विस्तारयता । वेगालक्ष्मणः पयोमुखो मेघा येन तेन सुपर्णेन गतव्यता गरुडेन गगने ता उच्चान्ते स्म ऊढाः ॥

बिभ्रत्या कौस्तुभन्यासं स्तनान्तरविलम्बिनम् ।

पर्युपास्यन्त लक्ष्म्या च पद्मव्यजनहस्तया ॥ ६२

६२ अ. । स्तनान्तरविलम्बिनं कौस्तुभन्यासं बिभ्रत्या पद्मव्यजनहस्तया लक्ष्म्या च पर्युपास्यन्त ।

६२ । किञ्च । स्तनयोरन्तरे मध्ये विलम्बिनं लम्बमानम् । न्यस्तत इति न्यासः । कौस्तुभ एव न्यासस्तम् । पत्या न्यस्तम् । कौस्तुभमित्यर्थः । बिभ्रत्या पद्ममेव व्यजनं हस्ते यस्याः तथा लक्ष्म्या पर्युपास्यन्त उपासिताः ॥

कृताभिषेकैर्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः ।

ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपतस्थिरे ॥ ६३

६३ अ. । दिव्यायां त्रिस्रोतसि कृताभिषेकैः परं ब्रह्म गृणद्भिः सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः उपतस्थिरे ॥

६३ । किञ्च । दिवि भवायां दिव्यायां त्रिस्रोतसि आकाशगङ्गायां कृताभिषेकैः कृतावगाहैः । परं ब्रह्म वेदरहस्यं गृणद्भिः पठद्भिः सप्तभिः ब्रह्मर्षिभिः कश्यपप्रभृतिभिः उपतस्थिरे उपासाञ्चक्रिरे ॥

७१—७७ । ठांश्रा आरु दक्षिणेन,—पश्चिमाञ्च गरुड गगनमार्गे सुवर्णमय पङ्क-
ज्वा विहारपूर्वकं महावेगे मेघजाल आकर्षण करिषा ठांश्रिगके बहन करिटेछे ।
नक्ष्त्रीदेवी लक्ष्मीन कोञ्जुडमणि सुनमयो गुञ्ज करिषा पद्म बाजन करिटे करिटे
ठांश्रमेर सुश्रया करिटेछेन । मय ब्रह्मर्षि स्वर्गज्ज्वा अवगाहन करिषा वेदमय
उच्चारणपूर्वकं ठांश्रिमेर उपासना करिटेछेन ।

ताभ्यस्तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि पार्थिवः ।

मेने परार्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥ ६४

६४ अ. । पार्थिवः ताभ्यः तथाविधान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः (सन्) आत्मानं जगद्गुरोः गुरुत्वेन परार्धम् मेने हि ॥

६४ । पार्थिवः दशरथः, ताभ्यः पत्नीभ्यः । 'आख्यातोपयोगे' इति अपादानत्वात् पञ्चमी । तथाविधान् उक्तप्रकारान् स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतः सन् । आत्मानं जगद्गुरोः विष्णोरपि गुरुत्वेन पितृत्वेन हेतुना परार्धं सर्वोत्कृष्टं मेने हि ॥

୬୪ । ନୃପତି ନନ୍ଦରଥ ପତ୍ନୀଗଣେର ସୁଧେ ତଥାବିଧ ସ୍ୱଧର୍ମପ୍ରସାଦେ ଅବନ କରିଷା ଶ୍ରୀତ ହେଲେନ ଏବଂ ଅଗତ୍ପିତା ବିଷ୍ଣୁର ଜନକହ-ନାଥ-ନିବନ୍ଧନ ଆମନାକେ ମାତିବନ୍ନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବନିତା ମାନ କରିଲେନ ।

ବିଭକ୍ତାତ୍ମା ବିଭକ୍ତାସାମେକଃ କୁକ୍ଷିଧ୍ବନେକଧା ।

ଉବାସ ପ୍ରତିମାଚନ୍ଦ୍ରଃ ପ୍ରସନ୍ନାନାମପାମିବ ॥ ୬୫

୬୫ ଅ. । ଏକଃ ବିଭୁଃ ତାସାଂ କୁକ୍ଷିଧ୍ବ ପ୍ରମତ୍ତାନାମ୍ ଅପାଂ (କୁକ୍ଷିଧ୍ବ) ପ୍ରତିମାଚନ୍ଦ୍ରଃ ।
ଇବ ଅନେକଧା ବିଭକ୍ତାତ୍ମା (ସନ୍) ଉବାସ ॥

୬୫ । ଏକଃ ଏକରୂପଃ ବିଭୁଃ ବିଷ୍ଣୁଃ ତାସାଂ ରାଜପତ୍ନୀନାଂ କୁକ୍ଷିଧ୍ବ ଗର୍ଭେଷୁ ।
ପ୍ରସନ୍ନାନାଂ ନିର୍ଦ୍ଦେଶାନାମ୍ ଅପାଂ କୁକ୍ଷିଧ୍ବ ପ୍ରତିମାଚନ୍ଦ୍ରଃ ପ୍ରତିବିମ୍ବଚନ୍ଦ୍ର ଇବ ।
ଅନେକଧା ବିଭକ୍ତାତ୍ମା ସନ୍ ଉବାସ ॥

୬୫ । ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ମନିଲେ ଶ୍ରୀତିବିଧିତ ଚକ୍ରମାର ଗ୍ରାସ ମେଧେ ଅବିଧୈର ବିଭୁ ନିଷ୍ଠ ଚାରି
ଅଂଶେ ବିଭକ୍ତ ହେଷା ରାଜସହିସୌଗଣେର କୁକ୍ଷି ଗର୍ଭେ ଅବଦାନ କରିତେ ନାଗିଲେନ ।

ଅଥାଗ୍ରାମହିଷୀ ରାଜ୍ଞଃ ପ୍ରସୂତିସମୟେ ସତୀ ।

ପୁତ୍ରଂ ତମୋଽପହଂ ଲେଭେ ନକ୍ତଂ ଜ୍ୟୋତିରିବୌଷଧିଃ ॥ ୬୬

୬୬ ଅ. । 'ଅଥ ରାଜ୍ଞଃ ସତୀ ଅଗ୍ରାମହିଷୀ ପ୍ରସୂତିସମୟେ ଔଷଧିଃ ନକ୍ତଂ ତମୋଽପହଂ
ଜ୍ୟୋତିଃ ଇବ (ତମୋଽପହମ୍) ପୁତ୍ରଂ ଲେଭେ ॥

୬୬ । ଅଥ ରାଜ୍ଞୋ ଦଶରଥସ୍ୟ ସତୀ ପତିବ୍ରତା । ଅଗ୍ରା ଚାମୌ ମହିଷୀ
ଚ ଅଗ୍ରାମହିଷୀ କୌସଲ୍ୟା, ପ୍ରସୂତିସମୟେ ପ୍ରସୂତିକାଳେ, ଔଷଧିଃ ନକ୍ତଂ ରାତ୍ରି-
ସମୟେ ତମୋଽପହଂ ଲେଭେ ନକ୍ତଂ ତମୋଽପହମ୍ । 'ଅପେ କ୍ଳେଶତମସୋଃ' ଇତି ଉପଲକ୍ଷ୍ୟଃ ।
ଜ୍ୟୋତିରିବ । ତମୋଽପହଂ ତମୋନାଶକରଂ ପୁତ୍ରଂ ଲେଭେ ପ୍ରାପ ॥

୬୬ । ଅନନ୍ତର ରାତ୍ରିକାଳେ ଔଷଧି ଲେଭେନ ଅକ୍ଳାନ୍ତନାଶକ ଜ୍ୟୋତିଃ ପ୍ରାପ୍ତ କରେ,
ଅନ୍ଧାନା ମହିଷୀ ପତିପ୍ରବ୍ରତା କୌସଲ୍ୟାଓ ପୂର୍ଣ୍ଣମାସେ ତେଜନି ଏକଟି ମୂର୍ତ୍ତି ପ୍ରାପ୍ତ କରିଲେନ ।

ରାମ ଇତ୍ୟଭିରାମେଣା ବପୁଷା ତସ୍ୟ ଚୋଦିତଃ ।

ନାମଧିୟଂ ଗୁରୁସକ୍ରୋ ଜଗତ୍ପ୍ରଥମମଞ୍ଜଳମ୍ ॥ ୬୭

୬୭ ଅ. । ଅଭିରାମେଣା ବପୁଷା ଚୋଦିତଃ ଗୁରୁଃ ତସ୍ୟ ଜଗତ୍ପ୍ରଥମମଞ୍ଜଳଂ ରାମ ଇତି
ନାମଧିୟଂ ସକ୍ରୋ ॥

୬୭ । ଅଭିରାମେଣା ଇତ୍ୟଭିରାମଂ ମନୋହରମ୍ । ଅଧିକରଣାର୍ଥେ ସଞ୍-
ପ୍ରଲକ୍ଷ୍ୟଃ । ତେନ ବପୁଷା ଚୋଦିତଃ ପ୍ରେରିତୋ ଗୁରୁଃ ପିତା ଦଶରଥଃ, ତସ୍ୟ ପୁତ୍ରସ୍ୟ
ଜଗତ୍ ପ୍ରଥମଂ ମଞ୍ଜଳଂ ସୁଲକ୍ଷଣଂ ରାମ ଇତି ନାମଧିୟଂ ସକ୍ରୋ । ଅଭିରାମତ୍ବମିବ
ରାମଶବ୍ଦପ୍ରତୀତିନିମିତ୍ତମିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

৬৭। অনন্তর কুমারের সুকুমার শরীর শোভা দর্শন করিয়া পিতা দশরথ, অগতের আদিমজলভূত “ক্রীদাম” নাম রাখিলেন।

রঘুবংশপ্রদীপে নৈন্যপ্রতিমতেজসা ।

রক্ষাঘৃহগতা দীপাঃ প্রত্যাदिष्टा इवামবন ॥ ৬৮

৬৮ অঃ। রঘুবংশপ্রদীপে নৈন্যপ্রতিমতেজসা নৈন্য রক্ষাঘৃহগতাঃ দীপাঃ প্রত্যা-
दिष्टাঃ ইব অমবন ॥

৬৮। রঘুবংশস্থ প্রদীপে নৈন্যপ্রতিমতেজসা নৈন্য রামেণ,
রক্ষাঘৃহগতাঃ সূতিকাঘৃহগতা দীপাঃ প্রত্যাदिष्टাঃ প্রতিবদা ইব অমবন ॥
মহাদীপসমৌপে অত্যাঃ স্ফুরন্তীতি ভাবঃ ॥

৬৮। তৎকালে সেই অমিততেজা রঘুবংশপ্রদীপের প্রভাৱ সূতিকাঘৃহস্থিত প্রদীপ
সকল নিম্নভা ইষ্টে গেল।

শয্যাগতেন রামেণ মাता शतोदरी बभौ ।

সৈকতাশ্ভোজবলিনা জাঙ্ঘবীৱ শরত্কৃশা ॥ ৬৯

৬৯ অঃ। শাতোদরী মাता শয্যাগতেন রামেণ সৈকতাশ্ভোজবলিনা শরত্কৃশা
জাঙ্ঘবী ইব বমৌ ॥

৬৯। শাতোদরী গর্ভমোচনাৎ কৃশোদরী মাता, শয্যাগতেন রামেণ
সৈকতে পুলিনে যঃ শ্ভোজবলিঃ পশ্চোপহারস্বেন শরদি কৃশা জাঙ্ঘবী
গঙ্গে ইব বমৌ ॥

৬৯। পূজ্যপ্রসবানন্তর কোমলাদেবী শান্তিগম্য কৃশোদরী হইলেন, তখন রাম
উহার সন্নিহিত শয্যাশ্রম শয়ান থাকায় গমন হইতে লাগিল যেন তিনি শৈবতপ্রদেয়
কমল-উপহার দ্বারা অর্চিত শরৎকালীন কৃশাঙ্গী গঙ্গার শায় শোভা পাইতেছেন।

কৈকেয়াস্তনযো জন্তে भरतो नाम शीलवान् ।

জনযিত্রীমলচ্ছক্রে যঃ প্রশ্রয় ইব শ্রিয়ম্ ॥ ৭০

৭০ অঃ। কৈকেয়া भरतो নাম শীলবান্ তনয়ঃ জন্তে, যঃ প্রশ্রয়ঃ শ্রিয়ম্ ইব
জনযিত্রীম্ অলচ্ছক্রে ॥

৭০। কৈকেয়স্য রাজ্ঞোऽপত্যং স্ত্রী কৈকেয়ী। ‘তস্যা পত্যম্’ ইত্যপি
কৃতে ‘কৈকেয়মিত্রযুগলয়ানাং যাদৈরিয়ঃ’ ইতীয়াদেশঃ। তস্যা भरतो নাম
শীলবান্ তনযো জন্তে জাতঃ। যঃ তনয়ঃ। প্রশ্রয়ো বিনয়ঃ শ্রিয়মিবা,
জনযিত্রী মাतरমলচ্ছক্রে ॥

৭০। অতঃপর কৈকেয়ী হইতে ভরত নামক এক সুশীল পুত্র জন্মগ্রহণ করিল।
সম্পন্ন যেমন বিনয় দ্বারা প্রশোভিত হয়, কৈকেয়ীও এই তনুদ্বারা তদ্রূপ অলঙ্কৃত
হইলেন।

সুতৌ লক্ষ্মণশত্ৰুঘ্নৌ সুমিত্রা সুপুত্রৌ যমৌ ।

সম্যগারাদিতা বিদ্যা প্রবোধবিনয়াবিব ॥ ৩১

৩১ অঃ । সুমিত্রা লক্ষ্মণশত্ৰুঘ্নৌ যমৌ সুতৌ সম্যগারাদিতা বিদ্যা প্রবোধ-
বিনয়ৌ ইব সুপুত্রৌ ।

৩১ । সুমিত্রা, লক্ষ্মণশত্ৰুঘ্নৌ নাম যমৌ যুগ্মজাতৌ সুতৌ পুত্রৌ,
সম্যগারাদিতা স্বভ্যস্তা বিদ্যা প্রবোধবিনয়ৌ তত্শিক্ষানিন্দ্রিয়জয়াবিব,
সুপুত্রৌ ॥

১১ । সুনির্দিষ্ট বিদ্যা যেক্ষণ জ্ঞান ও বিনয় উপাধন করে, উক্তন সুশিক্ষাও
লক্ষণ এবং শত্ৰুঘ্ন এই যমজ পুত্র প্রসব করিলেন ।

নির্দোষমভবত্ সর্বমাবিষ্কৃতগুণং জগত্ ।

অন্বগাদিব হি স্বর্গো গাং গতং পুরুষোত্তমম্ ॥ ৩২

৩২ অঃ । সর্বং জগত্ নির্দোষম্ আবিষ্কৃতগুণং চ অভবত্, স্বর্গঃ হি গাং গতং
পুরুষোত্তমম্ অন্বগাদিব ইব ॥

৩২ । সর্বং জগদ্ভুলোকে নির্দোষং দুর্ভিক্ষাদিদোষরহিতম্ । আবিষ্কৃত-
গুণং প্রকটোক্তারোগ্যাদিগুণম্ অভবত্ । অত্রোত্প্রেচ্ছতে—গাং ভুবং গতম্
অবতোর্ণং পুরুষোত্তমং বিশ্ণুং স্বর্গোপ্যন্বগাদিব । স্বর্গো হি গুণবান্নির্দোষ-
সেত্যাগমঃ । স্বর্গতুল্যমভূদিত্যর্থঃ ।

১২ । তখন অখিল ভুলোক দুর্ভিক্ষাদি দোষশূন্য হইল এবং আরোগ্যাদি নির্দোষ
গুণ সম্পন্ন হইয়া প্রকাশিত হইতে লাগিল ; তখন বোধ হইল যেন, স্বর্গই অবতৌতে
অবতৌর্ণ হইয়া সেই পুরুষোত্তম নারায়ণের অঙ্গগমন করিয়াছেন ।

তস্যোদয়ে চতুর্মূর্ত্তেঃ পৌলস্ত্যচকিতেশ্বরঃ ।

বিরজস্কৈর্নমস্বদ্বির্দিশ উচ্ছ্বসিতা ইব ॥ ৩৩

৩৩ অঃ । চতুর্মূর্ত্তেঃ তস্য উদয়ে (সতি) পৌলস্ত্যচকিতেশ্বরঃ দিশঃ বিরজস্কৈঃ
নমস্বদ্বিঃ উচ্ছ্বসিতাঃ ইব ॥

৩৩ । চতুর্মূর্ত্তেঃ রামাদিরূপেণ চতুর্দশ সতস্তস্য হরৈরুদয়ে সতি ।
পৌলস্ত্যাৎ রাবণাৎ চকিতা ভীতা ইশ্বরাস্থা নাথ্য ইন্দ্রাদয়ৌ যাসাং তা দিশ-
সতস্তঃ বিরজস্কৈরপধূলিভিন্ননমস্বদ্বির্বাযুভিঃ । মিশিষ । উচ্ছ্বসিতা ইব ।
ইত্যুত্প্রেচ্ছা । শ্বসেঃ কচীরি ক্তঃ । স্বনাথশরণসাধনস্তুষ্টানাং দিশা
সুচ্ছাসবাতা ইব বাতা ববুরিত্যর্থঃ । চতুর্দিগোশরণং মূর্ত্তিচতুষ্টয়-
প্রয়োজনমিতি ভাবঃ

৭৩ । রামপ্রভৃতি মূর্তিভূষণে সেই বিভূ আবির্ভূত হইলে সমীরণ রঞ্জনশৌন
হইয়া সঞ্চরণ করিতে লাগিল এবং রাবণভীত দিক্ মকন নিজ পতির আশ্রয় লাভে
সম্মত হইয়াই যেন নিশ্বাস পরিত্যাগ করিতে লাগিল ।

কৃশানুরপধূমত্বাৎ প্রসন্নত্বাৎ প্রভাকরঃ ।

রক্তোবিপ্রকৃতা বাস্তামপবিভ্ৰশুচাবিব ॥ ৩৪

৩৪ অঃ । রক্তোবিপ্রকৃতৌ কৃশানুঃ প্রভাকরঃ (চ) অপধূমত্বাৎ প্রসন্নত্বাৎ (চ)
অপবিভ্ৰশুচৌ ইব আস্তাম্ ॥

৩৪ । রক্তসা রাবণেন বিপ্রকৃতৌ অপকৃতৌ পোড়িতাবিত্যর্থঃ । কৃশানু-
রক্তিঃ প্রভাকরঃ সূর্য্যশ্চ যথাসংখ্যমপধূমত্বাৎ প্রসন্নত্বাৎ চ অপবিভ্ৰশুচৌ
নিরস্তদুঃখাবিব আস্তাম্ অববতাম্ ॥

৭৪ । ইতান্ন ধূমশৌন এবং সূর্য্যঃ স্প্রশন্ন হইলেন; ইহাতে বোধ হইল—
পূর্বে তাঁহারা যে রাবণকর্তৃক নিপোড়িত হইয়াছিলেন, এখন তাঁহাদের সেই
দুঃখ বিদূরিত হইল ।

দশাননকিরীটেভ্যস্তত্চণাং রাক্ষসশ্রিয়ঃ ।

মণিয্যাজেন পর্য্যস্তাঃ পৃথিব্যামশ্রুবিন্দবঃ ॥ ৩৫

৩৫ অঃ । তত্চণাং রাক্ষসশ্রিয়ঃ অশ্রুবিন্দবঃ দশাননকিরীটেভ্যঃ মণিয্যাজেন
পৃথিবাং পর্য্যস্তাঃ ॥

৩৫ । তত্চণাং তস্মিন্ চণে রামোত্পত্তিসময়ে রাক্ষসশ্রিয়োঽশ্রুবিন্দবঃ,
দশাননকিরীটেভ্যঃ মণ্যোনাং ব্যাজেন মণিষ্য পৃথিব্যাং পর্য্যস্তাঃ পতিতাঃ ।
রামোদয়ে সতি তদ্ব্যস্য রাবণস্য কিরীটমণিম্ন'শলচণাং দুর্নিমিত্তম্
অভূদিত্যর্থঃ ॥

৭৫ । রাম জন্মিষ্ঠ হইলে তৎক্ষণাৎ দশাননের কিরীটে হইতে বহুক্ষণে রাক্ষস
লক্ষীর অশ্রুবিম্ব জ্বলন্ত পতিত হইল ।

পুত্রজন্মপ্রবেশ্যানাং তূর্য্যাণাং তস্য পুত্রিণঃ ।

আরম্ভ' প্রথমশ্চক্ৰুর্দেবদুন্দুভয়ো দিবি ॥ ৩৬

৩৬ অঃ । পুত্রিণঃ তস্য পুত্রজন্মপ্রবেশ্যানাং তূর্য্যাণাং প্রথমম্ আরম্ভ' দিবি
দেবদুন্দুভয়ঃ শক্ৰুঃ ॥

৩৬ । পুত্রিণো জাতপুত্রস্য তস্য দশরথস্য পুত্রজন্মনি প্রবেশ্যানাং
প্রবেশয়িতব্যানাম্ বাদনীয়ানামিত্যর্থঃ । তূর্য্যাণাং বায়ানামারম্ভম্ উপক্রমং
প্রথমং দিবি দেবদুন্দুভয়শ্চক্ৰুঃ । সাচাত পিতৃদশরথাদপি দেবা অধিকং
প্রচৃষ্টা ইত্যর্থঃ ॥

৭৬। নৃপতি দশরথের পুত্রনয়োৎসবে তৎকালোচিত বাদ্যকাযা—দেবলোকে দেবহৃদভিসমুচ্ছই প্রথম সম্পন্ন করিয়া দিল।

सन्तानकमयी वृष्टिर्भवने चास्य पेतुषी ।

सन्मङ्गलोपचाराणां सैवादिरचनाभवत् ॥ ७७

७७ अ.। अथ भवने सन्तानकमयी वृष्टिः च पेतुयी। सा एव सम्मङ्गलोप-
काराणाम् आदिरचना अभवत् ॥

७७। अस्व राज्ञो भवने सन्तानकानां कल्पवृक्षकुसुमानां विकारः
सन्तानकमयी वृष्टिश्च पेतुषो पपात 'क्षसुश्च' इति क्षसुप्रत्ययः। 'उगि-
तश्च' इति ङोप्। सा वृष्टिरेव सन्तः पुत्रजग्मनि आवश्यका ये मङ्गलोप-
चारास्तेषाम् आदिरचना प्रथमक्रिया अभवत्।

৭৭। তদীয় ভবনে যে পারিজাত কুম্ভমবষ্টি হইয়াছিল, পুত্রোৎপত্তিনিদন্ধন উহাই তৎকালোচিত মঙ্গলিক ক্রিয়ার আদিরচনা হইল।

कुमाराः कृतसंस्कारास्ते धात्रीस्तन्यपायिनः ।

आनन्दे नाग्रजेनेव समं बृद्धिरे पितुः ॥ ७८

७८ अः । कृतसंस्काराः धात्रीस्तनूपायिनः ते कुमाराः अग्रजेन इव पितुः
आनन्देन समं वृद्धिरे ॥

७८ । कृताः संस्कारा जातकर्मादयो येषां ते । धात्रोणाम् उपमातृणां
स्तन्यानि पयांसि पिवन्तीति तथोक्ताः । ते कुमाराः अग्रे जातेन
अग्रजेन ज्येष्ठेनेव स्थितेन पितुरानन्देन समं ववृधिर । कुमारवृद्ध्या पिता
महान्तमानन्दमवापेत्यर्थः । कुमारजन्मनः प्रागेव जातत्वादग्रजत्वोक्तिः
आनन्दस्य ॥

৭৮। জাতকর্মাদি সংস্কারে সংসৃত কুমারগণ ধাত্রীর শুভ্রপান করিয়া দিন দিন বৃদ্ধিপ্রাপ্ত হইতে লাগিল এবং তৎসঙ্গে নৃপতির পূর্বজাত স্মৃতজন্মধর্মও বর্দ্ধিত হইল।

स्वाभाविकं विनीतत्वं तेषां विनयकर्मणा ।

मुमुर्क्षुं सहजं तेजो हविषेव हविर्भूजाम् ॥ ७६

७६ अ.। तेषां स्वाभाविकं विनीतत्वं विनयकर्मणा हविर्भुजां सहजं तेजः
हविषा इव समुत्कर्त्तुम् ॥

५८ । तेषां कुमाराणां सम्बन्धि स्वाभाविकं सहजं विनोतत्वं विनय-
कक्षणा शिचया । हविर्भुजाम् अग्नीनां सहजं तेजो हविषा आज्यादिकेनेव
सुसुम्नं वदधे । निसर्गसंस्काराभ्यां विनीता इत्यर्थः ॥

१९। सूत द्वारा हताशनेन यैरूप आभाविक उक्त परिबर्जित इय, उक्तप मन्त्रिका
बारा कुमारगणैर नैसर्गिक विनोतनाय वर्जित इहेते नागिन ।

परस्पराविरुद्धास्ते तद्गघोरनघं कुलम् ।

अलमुद्योतयामासुर्देवारणामिवर्त्तवः ॥

२० अः । परस्पराविरुद्धाः ते तत् अनघं रघोः कुलम् ऋतवः देवारणाम् इव
अलम् उद्योतयामासुः ॥

२०। परस्परमविरुद्धा अविविष्टाः सौभ्रातृगुणवन्त इत्यर्थः । ते
कुमाराः तत्पसिद्धमनघं निष्पापं रघोः कुलम्, ऋतवो वसन्तादयः देवा-
रण्यां नन्दनमित्र, सहजविरोधानामपि ऋतूनां सहावस्थानसम्भावनायै
देवविशेषणम् । अलम् अत्यन्तमुद्योतयामासुः प्रकाशयामासुः । सौभ्रातृ-
वन्तः कुलभूषणायन्त इति भावः ॥

२०। परस्पर विरोधितुं परित्याग करिष्या वसन्तादि ऋतुगण येन देवोत्तमान
नन्दनकानन उद्भासित करे, लाडुसोहार्दिसम्पन्न कुमारगण उक्तप निकलष रघुकुल
अतास्त समूह्य करिष्येन ।

समानेऽपि हि सौभ्रात्रे यथोभौ रामलक्ष्मणौ ।

तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥ ८१

८१ अः । सौभ्रात्रे समाने अपि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ तथा भरतशत्रुघ्नौ
प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः ॥

८१। शीमनाः स्निग्धा भ्रातरो येषां ते सुभ्रातरः । 'नद्यृतश्च' इति
कण्, न भवति वन्दिते भ्रातुरिति निषेधात् । तेषां भावः सौभ्रातृ युवा-
दित्वादण् । तस्मिन् समाने चतुर्णां तुल्येऽपि यथा उभौ रामलक्ष्मणौ
प्रीत्या द्वन्द्वं बभूवतुः, तथा भरतशत्रुघ्नौ प्रीत्या द्वन्द्वं द्वौ द्वौ साहचर्येण
अभिव्यक्तौ बभूवतुः । 'द्वन्द्वं' रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रयोगा-
भिव्यक्तिषु इत्यभिव्यक्तार्थे निपातः । क्वचित् कस्यचित् स्नेहो नाति-
रिच्यत इति भावः ।

८१। मेहे लाडुगणैर मद्यो परस्पर समान सौजात्र थाकिने उ श्रुतिनिबद्धन
ब्राम उ लक्षण, भरत उ शत्रुघ्न परस्पर द्वन्द्वसहचर इहेनेन ।

तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्यं विभिदे न कदाचन ।

यथा वायुविभावस्त्वोर्यथा चन्द्रसमुद्रयोः ॥ ८२

८२ अः । यथा चन्द्रसमुद्रयोः यथा वायुविभावस्त्वोः (तथा) तेषां मध्ये द्वयोः
द्वयोः ऐक्यं कदाचन न विभिदे ।

୮୨ । ତେଷାଂ ଚତୁର୍ଣାଂ ମଧ୍ୟେ ହୃଦୈର୍ହୃଦୋଃ ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣଯୋଃ ଭରତଶତ୍ରୁଘ୍ନୋ-
 ଶ୍ଚେତ୍ୟର୍ଥଃ । ଯଥା ବାୟୁବିଭାବସ୍ତୋର୍ବାତବଜ୍ରୋରିବ । ଚନ୍ଦ୍ରସଂହୃଦ୍ଘୋରିବ ଚ ।
 ଶ୍ଵେତ୍ୟମୈକମତ୍ୟଂ କଦାଚନ ନ ବିଭିଦେ । ଏକକାର୍ଯ୍ୟତ୍ଵଂ ସମାନସୁଖଦୁଃଖତ୍ଵଂ
 କ୍ରମାଦୁପମାଦୃୟାଂଲଭ୍ୟତେ । ସହଜଃ ସହକାରୋ ହି ବଜ୍ରୋର୍ବାୟୁଃ । ଚନ୍ଦ୍ରପତ୍ତବି ହି
 ବର୍ଦ୍ଧତେ ସିନ୍ଧୁସ୍ତତ୍ତ୍ଵେ ଚ ଶ୍ଵୀୟତ ଇତି ।

୮୨ । ପରମେଶ୍ଵରଙ୍କ ଅନନ୍ତର ଏବଂ ଅମରତ୍ଵର ସହିତ ମାଂସର ଗ୍ରାସ ଓ ଶାରୀରିକ ଯଥା ରାମ
 ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ, ଭରତ ଓ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଏହି ଚର୍ଚ୍ଚିତ ହୃଦୟର ପରମ୍ପରା ମାଂସର କଦାଚ ଅପତ୍ନୀତ ହୁଏ ନାହିଁ ।

ତେ ପ୍ରଜାନାଂ ପ୍ରଜାନାଥାସ୍ତେ ଜସା ପ୍ରଶ୍ରୟେଣ ଚ ।

ମନୋ ଜହ୍ନୁ ନିଦାଘାନ୍ତେ ଶ୍ୟାମାଭ୍ରା ଦିବସା ଇବ । ॥୮୩॥

୮୩ ଅ. । ପ୍ରଜାନାଥାଃ ତେ ତେଜସା ପ୍ରଶ୍ରୟେଣ ଚ ନିଦାଘାନ୍ତେ ଶ୍ୟାମାଭ୍ରା ଦିବସାଃ ଇବ
 ପ୍ରଜାନାଂ ମନଃ ଜହ୍ନୁଃ । ॥

୮୩ । ପ୍ରଜାନାଥାସ୍ତେ କୁମାରାଃ, ତେଜସା ପ୍ରଭାବେଣ ପ୍ରଶ୍ରୟେଣ ବିନଶ୍ଚେନ ଚ ।
 ନିଦାଘାନ୍ତେ ଶ୍ରୀକ୍ଷାନ୍ତେ । ଶ୍ୟାମାସ୍ତେ ଅଭ୍ରାଣି ମେଘା ଯେଷାଂ ତେ ଶ୍ୟାମାଭ୍ରାଃ ।
 ନାତିଶୀତୋଷ୍ଣା ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ଦିବସା ଇବ ପ୍ରଜାନାଂ ମନୋ ଜହ୍ନୁଃ । ॥

୮୩ । ଶ୍ରୀକ୍ଷାବିନାଶେ ନୂନତାପାତ୍ମକ ଦିବସର ଗ୍ରାସ ମେଘେ ଶ୍ରୀକ୍ଷାବିନାଶ ରାଜ-କୁମାର-
 ଗଣ, ଢେଉ ଓ ଦିନର ବିଭିନ୍ନ ଅବସ୍ଥାବର୍ତ୍ତେ ମନୋବିଚ୍ଛେଦ କରିବାର ଲାଗିଲେ ।

ସ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ବଭୌ व्यस्तଃ ପ୍ରସବଃ ପୃଥିବୀପତେଃ ।

ଧର୍ମାର୍ଥକାମମୋକ୍ଷାଣାମବତାର ଇବାଙ୍ଗବାନ୍ ॥ ୮୪ ॥

୮୪ ଅ. । ସଃ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା व्यस्तଃ ପୃଥିବୀପତେଃ ପ୍ରସବଃ (ଚତୁର୍ଦ୍ଧା) ଅଙ୍ଗବାନ୍ ଧର୍ମାର୍ଥକାମ-
 ମୋକ୍ଷାଣାମ୍ ଅବତାରଃ ଇବ ବଭୌ ॥

୮୪ । ସ ଚତୁର୍ଦ୍ଧା । 'ସଂସ୍ଥାୟାଂ ବିଧାର୍ଥେ ଧା' ଇତ୍ୟନେନ ଧାପ୍ରତ୍ୟୟଃ । व्यस्ତୋ
 ବିଭକ୍ତଃ ପୃଥିବୀପତେଃ ଦଶରଥସ୍ୟ ପ୍ରସବଃ ସନ୍ତାନଃ । ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ଅଙ୍ଗବାନ୍ ମୂର୍ତ୍ତି-
 ମାନ୍ ଧର୍ମାର୍ଥକାମମୋକ୍ଷାଣାମ୍ ଅବତାର ଇବ ବଭୌ ॥

୮୪ । ମେଘ ନିରାପାତ୍ମକତା ଯେନ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ, କାମ ଓ ମୋକ୍ଷର ମୂର୍ତ୍ତିମାନ୍ ଅବତାରରୂପେ
 ଚତୁର୍ଦ୍ଧା ବିଭକ୍ତ ହେବା ଶୋଭା ପାରିବେ ଲାଗିଲେ ।

गुणैराराधयामासुस्ते गुरुं गुरुवत्सलाः ।

तमेव चतुरन्तेशं रत्नैरिव महार्णवाः ॥ ୮୫ ॥

୮୫ ଅ. । ଗୁରୁବତ୍ସଲାଃ ତେ ଗୁଣୋଃ ଗୁରୁଂ ମହାର୍ଣ୍ଣବାଃ ଚତୁରନ୍ତେଶଂ ତମ୍ ଯେ ରତ୍ନେଃ ଇବ
 ଆରାଧୟାମାସୁଃ ॥

୮୫ । ଗୁରୁବତ୍ସଲାଃ ପିତୃଭକ୍ତାସ୍ତେ କୁମାରାଃ ଗୁଣୋଃ ବିନୟାଦିଭିଃ ଗୁରୁଂ

पितरम् । चतुर्णामस्तानां दिगस्तानामोशं चतुरन्तेशम् । 'तद्वितार्थ'—
इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तं दशरथमेव महावर्णासत्वारो रत्नेरिव ।
आराधयामासुः आनन्दयामासुः ॥

८८ । अनन्तर महासागरचतुष्टयं यत्कृपं वक्रवर्तिं द्वात्रिंशं दिगीशं दशरथं आराधनं
करे, शक्रवत्सलं कुमारगणं च तत्कृपं दिनव्यादिं शुभनिवृत्तार्तां भिन्नं मन्त्रं उपापनं
करिष्ये नागिनेन ।

सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारै-

नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।

हरिरिव युगदीर्घैर्दीर्भिर्भृशैस्तदीयैः

पतिरवनिपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः ॥ ८६

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे महाकाव्ये श्रीरामावतारो नाम

दशमः सर्गः ॥ १०

८६ अः । भग्नदैत्यासिधारैः दन्तैः सुरगज इव पणवन्धव्यक्तयोगैः उपायैः नय इव
युगदीर्घैः दीर्भिः हरिः इव तदीयैः अश्वैः चतुर्भिः तैः अवनिपतीनां पतिः चकाशे ॥

८६ । भग्नं दैत्यानामसिधारा यैः तैः चतुर्भिर्दन्तैः सुरगज एरावत
इव । पणवन्धेन फलसिद्ध्या व्यक्तयोगैः अनुमितप्रयोगैः उपायैश्चतुर्भिः
सामादिभिः नयो नोतिरिव । युगवद्दीर्घैः चतुर्भिर्दीर्भिर्भुजैः हरिर्विष्णु-
रिव । तदीयैः हरिसम्बन्धिभिरंशैः अंशभूतैः चतुर्भिः तैः पुत्रैः अवनि-
पतीनां पतिः राजर जो दशरथश्चकाशे विदित्युते ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतौ महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये श्रीरामावतारो नाम दशमः सर्गः ॥ १०

८७ । दैत्यादिगणं असिद्धौ दष्टचतुष्टयं द्वात्रिंशं दिगीशं दशरथं येन शोभितं ह्य,
कृपावत्सलं सामादि उपायचतुष्टये नीतिं येन शोभा पात्रं, युगकाष्ठं सप्तं वाहचतुष्टयं
द्वात्रिंशं दिगीशं दशरथं कवेन, नारायणसंज्ञितं आश्रयगणं द्वात्रिंशं राज्ञां
दशवत् तत्कृपं शोभितं दृष्टेन ।

एकादशः सर्गः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।
काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥१॥

१ अ. । सः क्षितीश्वरः कौशिकेन एव्य अध्वरविघातशान्तये काकपक्षधरं रामं
याचितः किल । तेजसां वयः न समीक्ष्यते हि ॥ वाच्य—कौशिकः काकपक्षधरं
रामं तं क्षितीश्वरं याचितवान् ॥

रामचन्द्रचरणारविन्दयोरन्तरङ्गचरभृङ्गलीलया ।

तत्र सन्ति हि रसासुतुर्विधास्तान् यथावचि सदैव निर्विशं ॥

१ । कौशिकेन कुशिकापत्येन विश्वामित्रेण, एव्य अभ्यागत्य स क्षिती-
श्वरो दशरथः, अध्वरविघातशान्तये यज्ञविघ्नविध्वंसाय काकपक्षधरं
बालकोचितशिखाधरम् । 'बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिख-
ण्डकः' इति हंलायुधः । रामं याचितः किल प्रार्थितः खलु । याचे द्वि-
कर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वचनात् ।
नायं बालाधिकार इत्याशङ्क्य आह—तेजसां तेजस्विनां वयो बाल्यादि न
समीक्ष्यते हि । अप्रयोजकमित्यर्थः । अत्र सर्गे प्रायो रथोद्धता वृत्तम् ।
उक्तञ्च—'रामराविह रथोद्धता लगौ' इति ॥

२ । अनन्तरं कुशिकठनस्य विश्वामित्र राज्ञा दर्शनार्थं मन्त्रीपे आगम्य भूतक यज्ञ-
विघ्नशान्तिरुज्ज काकपक्षधारीकुमारं रामके आर्गनां करिजेन । (हेहा अयोगा आर्गना
नहे) कनना, उज्जविगनेन वयःक्रम पतीका करिजे इत्येना ।

लक्ष्मणमपि लब्धवर्णभाक् तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

अपासुप्रणयिनां रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता ॥२॥

२ अ. । लब्धवर्णभाक् (सः) लक्ष्मणम् अपि सलक्ष्मणं तं मुनये दिदेश ।
अपासुप्रणयिनाम् अपि अर्थिता रघोः कुले कदाचित् न व्यहन्यत ॥ वाच्य—लब्धव-
र्णभाजा (तेन) सलक्ष्मणः, लक्ष्मणः, अपि सः मुनये दिदिशे ॥

२ । लब्धा वर्णाः प्रसिद्धयः यैस्ते लब्धवर्णा विचक्षणाः । 'लब्धवर्णा
विचक्षणाः' इत्यमरः । तान् भजत इति लब्धवर्णभाक् विद्वत्सेवीत्यर्थः ।
स राजा लक्ष्मणमपि सलक्ष्मणं तं रामं मुनये दिदेश अतिसृष्टवान् ।
तथाहि—अपासुप्रणयिनां प्रार्थार्थिनामपि अर्थिता यादृशा रघोः कुले

कदाचिदपि न व्यहृत्य न विहता न विफलोक्ततेत्यर्थः । यैः अर्थिभ्यः प्राणा अपि समर्प्यन्ते तेषां पुत्रादित्यागो न विस्मयावह इति भावः ॥

२ । विष्णु नरपति बहुर आश्रमशक्त मलक्षण रामचन्द्रक सेहै भूनिवर् विष्णु-
मिहैर हल्ले समर्पण करिनेन, कांरण आश्रमशर्मांरां ३ भूवर्णीयगणैर निकटे कथन ३
पराश्रुत श्रु ना ।

यावदादिशति पार्थिवस्तथोर्निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियाम् ।

तावदाशु विदधे मरुत्सखैः सा सपुष्पजलवर्षिभिर्घनैः ॥ ३

३ अः । पार्थिवः तथोः निर्गमाय पुरमार्गसंस्क्रियां यावत् आदिशति तावत्
मरुत्सखैः सपुष्पजलवर्षिभिः घनैः सा आशु विदधे ॥ वाच्य—पार्थिवेन पुरमार्ग-
संस्क्रिया आदिश्यते, मरुत्सखाः सपुष्पजलवर्षिणो घनाः तां विदधरे ॥

३ । पार्थिवः पृथिवीश्वरः तथोः निर्गमाय निष्क्रमणाय पुरमार्ग-
संस्क्रियां ललिसन्मार्जनगन्धोदकसेचनपुष्पोपहाररूपसंस्कारं यावत् आदिशति
आज्ञापयति तावत् मरुत्सखैः वायुसखैः । अनेन धूलिसन्मार्जनं गम्यते ।
सपुष्पजलवर्षिभिः पुष्प सहितजलवर्षिभिः घनैः सा मार्गसंस्क्रिया आशु
विदधे विहिता । एतेन देवकार्यप्रवृत्तयोः देवानुकूल्यं सूचितम् ॥

७ । अनन्तर राजा যেমনি আশ্রমধর্মের গমন ক্রম নগরপথের সংস্কার করিতে
আদেশ করিলেন, অমনি সমীক্ষণ ও মেঘসমূহ কুসুম এবং মলিনবর্ষণে পথ সংস্কার
করিতা মিল ।

तौ निदेशकरणोद्यतौ पितुर्धन्विनौ चरणयोर्निपेततुः ।

भूपतेरपि तयोः प्रवत्स्यतोर्नमयोरुपरि वाष्पविन्दवः ॥ ४

४ अः । निदेशकरणोद्यतौ धन्विनौ तौ पितुः चरणयोः निपेततुः । भूपतेः अपि
वाष्पविन्दवः प्रवत्स्यतोः नम्रयोः तयोः उपरि (निपेतुः) ॥ वाच्य—निदेशकरणोद्य-
ताभ्यां धन्विभ्यां ताभ्यां निपेत । वाष्पविन्दुभिः निपेत ॥

४ । निदेशकरणोद्यतौ पितामहाकरणोद्युक्ताौ धन्विनौ धनुषमन्तौ तौ
कुमारौ पितुश्चरणयोः निपेततुः प्रणतौ इत्यर्थः । भूपतेरपि वाष्पविन्दवः
प्रवत्स्यतोः प्रवासं करिष्यतोः अतएव नम्रयोः । 'नमिकम्भि'—इति
रप्रत्ययः । तयोरुपरि निपेतुः पतिताः ॥

४ । পিতার আদেশ পাওনে উদ্যত ধনুর্দ্ধারী রাম ও লক্ষ্মণ যখনই পিতৃচরণে অঙ্গাম
করিলেন তখনই অবাগমনোদ্যত বিনীত সেই তনয়দ্বয়ের উপর নৃপতির অক্ষবিন্দু
পতিত হইতে লাগিল ।

તૌ પિતુર્નયનજેન વારિણા કિષ્કિદુક્ષિતશિખણ્ડકાવભૌ ।

ધન્વિનૌ તમૃષિમન્વગચ્છતાં પૌરદૃષ્ટિક્ષતમાર્ગતોરણૌ ॥ ૫

૫ અ. : પિતુઃ નયનજેન વારિણા કિષ્કિત્ ઉક્ષિતશિખણ્ડકૌ ધન્વિનૌ તૌ ઉભૌ પૌરદૃષ્ટિક્ષતમાર્ગતોરણૌ (મન્તૌ) તમ્ ઋષિમ્ અન્વગચ્છતામ્ ॥ વાચ્ય—કિષ્કિદુક્ષિ-તશિખણ્ડકાભ્યાં તાભ્યામ્ ઉભાભ્યાં ધન્વિભ્યાં પૌરદૃષ્ટિક્ષતમાર્ગતોરણાભ્યાં સ ઋષિઃ અન્વગમ્યત્ ॥

૫ । પિતુર્નયનજેન વારિણા કિષ્કિદુક્ષિતશિખણ્ડકૌ રૂઢત્સિક્ષ્ણકૌ । ‘શિખા ચૂડા શિખણ્ડઃ સ્યાત્’ इत्यमरः । ‘શેષાદ્વિભાષા’ इति कप्प्रत्ययः । ધન્વિનૌ તૌ ઉભૌ, પૌરદૃષ્ટિભિઃ ક્ષતાનિ માર્ગતોરણાનિ સમ્પાદ્યાનિ કુલ-લયાનિ યથોક્તૌ તથોક્તૌ સદ્વશો નિરોચ્યમાણાવિત્યર્થઃ । તમ્ ઋષિમ્ અન્વ-ગચ્છતામ્ ॥

૬ । जनकेन नयनजले जेवन्-आश्रित्य सैव धनुर्कारी राम उ लक्षण भर्षि विशा-मित्रेन अरुणमन करिनेन, तथेन पौररुण आश्रित्यैव एकदृष्टेति निरौक्षण करिते थाकिले आश्रितेन नयनपङ्क्ति येन राजपथेन दौरेण दारयरूप इहेन ।

लक्ष्मणानुचरमेव राघवं

नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।

आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं

सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥ ६

૬ અ. : ઋષિઃ લક્ષ્મણાનુચરમ્ એવ તં રાઘવં નેતુમ્ ચેચ્છત્ इति असौ नृपः આશિષં પ્રયુયુજે । વાહિનીં ન, હિ સા (એવ) તથોઃ રક્ષણવિધૌ ક્ષમા ॥ વાચ્ય—ઋષિણા લક્ષ્મણાનુચરઃ રાઘવઃ નેતુમ્ ચેચ્છત્ । અમુના નૃપેણ આશીઃ પ્રયુયુજે ન વાહિની ॥

૬ । ઋષિર્લક્ષ્મણાનુચરમેવ લક્ષ્મણમાત્રાનુચરં તં રાઘવં નેતુમૈચ્છદિતિ હેતોરસૌ નૃપઃ આશિષં પ્રયુયુજે પ્રયુક્તવાન્ । વાહિનીં સેનાં ન પ્રયુયુજે ન પ્રેષિતવાન્ હિ યસ્માત્ સા આશોરેવ તથોઃ કુમારયોઃ રક્ષણવિધૌ ક્ષમા યત્તા ॥

૭ । सैव शशि विशासिम् एकमात्रं लक्षणेन सहित रामके लक्ष्मण शहेवारं जञ्ज अभिलाष करिष्याञ्जिनेन, एजञ्च राजा केवलमात्र आनीर्क्षामहे अपान करिनेन, ब्रह्मणार्थ सैवअपान करिनेन ना ; येहेतु, आशर आनीर्क्षामहे आश्रित्यैव ब्रह्मणे समर्थ इहेवे ।

मातृवर्गचरणस्पृशौ मुनेस्तौ प्रपद्य पदवीं महौजसः ।

रेजतुर्गतिवशात् प्रवर्त्तिनौ भास्करस्य सधुमाधवाविव ॥ ૭

७ अ. । मातृवर्गचरणस्यूतो तौ मङ्गोजसः सुनेः पदवीं प्रपद्य (मङ्गोजसः) भास्वरस्य गति-
वशात् प्रवर्तिनौ मधुमाधवी इव रेजतुः ॥ वाच्य—मातृवर्गचरणस्यूतभ्यां प्रवर्तिभ्यां मधुमाधवाभ्याम्
इव ताभ्यां रेजे ।

७। मातृवर्गस्य चरणान् स्पृशत इति मातृवर्गचरणस्पृशौ कृतमातृ-
वर्गनमस्कारावित्यर्थः। 'स्पृशान्मुदके किन्' इति किन्प्रत्ययः। तौ
महौजसः मुनेः पदवीं प्रपद्य। महौजसो भास्करस्य गतिवशात् मेषादि-
राशिसंक्रान्त्यनुसारात् प्रवृत्तिं नौ मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव रेजतुः।
'फणाञ्च सप्तानाम्' इति वैकल्पिकावेत्वाभ्यासलोपौ। 'स्याच्च'त्रे चैत्रिको
मधुः' इति। 'वैशाखे माधवो राघः' इति च अमरः॥

৭। রাম ও লক্ষ্মণ মাতৃগণের চরণবন্দনা করিয়া মহাতেজস্বী মূনির পশ্চাৎ পশ্চাৎ গমন করিলেন; তখন তাঁহারা মেঘাদিরাশি সংক্রমণকালে স্বর্গের গভিনিবন্ধন প্রবর্ত্তমান চৈত্র ও বৈশাখ মাসের জ্বায় শোভমান হইলেন।

वौचिलोलभुजयोस्तयोर्गतं शैशवाच्चपलमप्यशोभत ।

तोयदागम द्वोद्वाभिद्ययोर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम् ॥८॥

अ. ॥ कीचिलोत्तमजयोः तयोः चपलम् अपि गतं शेषवात् तोयदानमे उद्धामिदयोः नामधेय-
सदृशं विचेष्टितम् इव अशोभत ॥ वाच्य—गतेन चपलेन विचेष्टितेन नामधेयसदृशेन इव अशुभत ।

८। वीचिलोलभुजयोः तरङ्गचञ्चलबाह्वोः। इदं विशेषणं नदीप-
मानसिद्धार्थं वेदितव्यम्। तयोश्चपलं चञ्चलमपि गतं गतिः शैशवात्
हेतोः अशोभत। किमिव ? तोयदागमे वर्षासमये। उज्झति उदकमिति
उद्धाः, भिनत्ति कूलमिति भिद्यः। 'भिद्योद्धाः नदे' इति क्यवन्तौ निपा-
तितौ। उद्धाभिद्ययोः नदविशेषयोः नामधेयसदृशं नामानुरूपं विचेष्टित-
मिव। उदकोज्झनकूलभेदनरूपव्यापार इव समयोत्पन्नं चापलमपि शोभत
इति भावः ॥

৮। বর্ষাকালে ভিষ্ণু ও উদ্ধানদের নামান্নরূপ অলোচ্ছ্বাস ও কুলভেদ যেক্ষণ শোভা পাঠ, ঠৈশবনিবন্ধন রাম এবং লক্ষ্মণের গমনফালে কাঁহাদের তরঙ্গের প্রায় চঞ্চল বাহু-যুগল বৃদ্ধ শোভিত হইয়াছিল।

तौ बलातिबलयोः प्रभावतो विद्ययोः पथि मुनिप्रदिष्टयोः ।

मस्त्रतुर्न मणिकुट्टिमोचितौ मातृपार्श्वपरिवर्तिनाविव ॥६॥

८ अ.। मणिकुट्टिमोचितौ तौ मुनिप्रदिष्टयोः बलातिबलयोः विद्ययोः प्रभावतः सादृषार्थ-
परिवर्त्तिनौ इव पथि न मन्त्रजुः ॥ वाच्य—मणिकुट्टिमोचिताभ्यां ताभ्यां सादृषार्थपरिवर्त्तिभ्यां
न मन्त्रं ॥

६। मणिकुट्टिमोचितौ मणिबद्धभूमिसञ्चारोचितौ तौ, मुनिप्रदिष्टयोः कौशिकेन उपदिष्टयोः बलातिबलयोः विद्ययोः बलातिबलाख्ययोः मन्त्रयोः प्रभावतः सामर्थ्यात् मातृपार्श्वपरिवर्त्तिनौ मातृसमीपवर्त्तिनौ इव पथि न ममृतुः । न म्लानौ इत्यर्थः । अत्र रामायणश्लोकः—‘क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम । बलामतिबलाञ्चैव पठतः पथि राघव ॥’ इति ॥

७। मणिमय चक्ररत्नमिश्रिते विचित्रगणयोग्ये रामे च लक्ष्मणे महविश्रामस्तु वन । उ च ति-
वना नामक विद्याक्षेत्रे अत्रावे दूर्गम् पथगमनेन किञ्चमात्र कष्टे अश्रुतव करिणेन ना;
वन्नक्त उाहादेन मने हरेण येन, उाहाद्रे जननीर पादेहे अवस्थान करिठेहेन ।

पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः सानुजः पितृसखस्य राघवः ।

उद्यमान इव वाहनोचितः पादचारमपि न व्यभावयत् ॥१०॥

१० अः । वाहनोचितः सानुजः राघवः पुराविदः पितृसखस्य पूर्ववृत्तकथितैः उद्यमानः इव
पादचारम् अपि न व्यभावयत् ॥ वाच्य—वाहनोचितेन सानुजेन राघवेण उद्यमानेन इव, पाद-
चारोऽपि न व्यभावयत् ॥

१०। वाहनोचितः सानुजो राघवः । पुराविदः पूर्ववृत्ताभिज्ञस्य
पितृसखस्य मुनेः पूर्ववृत्तकथितैः पुरावृत्तकथाभिः उद्यमान इव वाहनेन
प्राप्यमाण इव । वह्नेर्धातोः कर्मणि शानच् । ‘उद्यमानः’ इत्यत्र दीर्घादिः
अपपाठः दीर्घप्राप्त्यभावात् । पादचारमपि न व्यभावयत् न ज्ञातवान् ॥

१०। वानमक्षरगणयोग्ये रामे च लक्ष्मणे पूर्ववृत्तकौर्त्तननिपूणे पित्रमित्र विद्यामित्रेन
निकट अतो उाहाद्रे मकन अत्र करिठे करिठे एतद् अनन्तमना हरेणाहितेन ये,
उाहाद्रे पमउद्रे गमनकृत् लक्ष्मणाद्रे अश्रुतव करिणेन ना ।

तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः कूजितैः श्रुतिमुखैः पतन्निनाः ।

वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः श्लायया च जलदाः सिधेविवरे ॥११॥

११ अः । सरांसि रसवद्भिः अम्बुभिः, पतन्निनाः श्रुतिमुखैः कूजितैः वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः
जलदाः च श्लायया तौ सिधेविवरे ॥ वाच्य—सरोभिः पतन्निभिः वायुभिः जलदैश्च तौ सिधेवाते ॥

११। तौ राघवौ कर्मभूतौ सरांसि कर्तृणि रसवद्भिः मधुरैः अम्बुभिः
सिधेविवरे । पतन्निनाः पक्षिणः । सुखयन्तीति सुखानि । पचाद्यच् ।
श्रुतीनां सुखानि । तैः कूजितैः । वायवः सुरभिपुष्परेणुभिः जलदाः
श्लायया च । सिधेविवरे इति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

११। सरावरमधुरं वनान् मणिज्जलान्, पक्षिजनकं श्रुतिश्रुतं कृत्रं वानं,
मन्त्रिणं श्रुतिं कूशमधुरं वानं एवम् जगद्वानं श्लायया वानं उाहादिनेन सेवा करिठे
नागिन ।

नाम्भसां कमलशोभिनां तथा शाखिनाञ्च न परिश्रमच्छिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥ १२ ॥

१२ अः । तपस्विनः तयोः उभयोः लघुना दर्शनेन यथा प्रीतिम् आपुः कमलशोभिनाम् अम्भसां दर्शनेन तथा न, परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च तथा न (प्रीतिम् आपुः) ॥ वाच्य—तपस्विभिः प्रीतिरापे ॥

१२ । तप एषामस्तीति तपस्विनः । 'तपःसहस्राभ्यां विनिः' इति विनिप्रत्ययः । लघुना इष्टेन । 'त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः' इत्यमरः । तयोः उभयोः कम्भभूतयोः दर्शनेन यथा प्रीतिमापुः तथा कमलशोभिनाम् अम्भसां दर्शनेन न आपुः । परिश्रमच्छिदां शाखिनां दर्शनेन च न आपुः ॥

१२ । श्रिष्टदर्शनं त्रयं ७ मन्त्रगतं मन्त्रार्थं करिष्ये वनवासौ श्रविष्ये वादृशं श्रौतिगातं करिष्ये, कमलशोभिनां मणिमं मणमं किंवा अमापशौ उन्नतिकरं निश्रीकणं करिष्ये ७ तौहारां तादृशं मन्त्रोच नातं करिष्ये पाठेन नाहे ।

स्थाणुदग्धवपुस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकामुर्कः ।

वियहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥ १३ ॥

१३ अः । सः आत्तकामुर्कः दाशरथिः स्थाणुदग्धवपुः मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा वियहेण प्रतिनिधिः अभवत्, कर्मणा न ॥ वाच्य—तेन आत्तकामुर्केण दाशरथिना प्रतिनिधिना अभूयत ॥

१३ । स आत्तकामुर्कः । दशरथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः रामः । 'अत इज्' इतीज्प्रत्ययः । स्थाणुः हरः 'स्थाणुः कीले हरे स्थिरे' इति विश्वः । तेन दग्धवपुषो मदनस्य तपोवनं प्राप्य चारुणा विग्रहेण कायेन । 'विग्रहः समरे काये' इति विश्वः । प्रतिनिधिः प्रतिकृतिः सदृशः अभवत् कर्मणा न पुनः देहेन । मदनसुन्दर इति भावः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल ताडकाधुरपीडितेन भगवता वासवेन अतुल्यमानः कामः रतिदेव्या वसन्तेन च सह स्थाणुप्रस्थं गत्वा, महायोगिनः शिवस्य समाधिभेदाय यतते अ तेन स रोषाकणितलोचनः शिवः भालनेत्रसमुद्भवेन वज्रिना तं भस्मोचकार इति ॥

१३ । धूर्कृतं दाशरथिं त्रयं, हररक्षापानलपदं मदनस्य उत्प्रापनेन उन्नतिकरं हरेण मनोहरं अलकादि वाराहे अनन्तरं अश्रुरूपं हरेण, किञ्च कार्यातः तौहारां मदनं हरेण न ॥

तौ सुकेतुसुतया खिलौकते

कौशिकाद्विदितशापया पथि ।

नित्यतुः स्थलनिवेशिताटनी

लीलयैव धनुषी अधिज्यताम् ॥ १४

१४ अः । कौशिकात् विदितशापया सुकेतुसुतया पथि खिलीकृते तौ स्थलनिवेशिताटनी धनुषी लीलया एव अधिज्यतां नित्यतुः ॥ वाच्य—ताभ्यां स्थलनिवेशिताटनीभ्यां धनुषी अधिज्यता निज्ये ॥

१४ । अत्र रामायणवचनम्—‘अगस्त्यः परमः क्रुद्धस्ताडकामभि-
शप्तवान् । पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना । इदं रूपमपाहाय
दारुणं रूपमस्तु ते ॥’ इति । तदेतत् आह—विदितशापयेति । कौशि-
कादाख्यातुः । ‘आख्यातोपयोगे’ इत्यपादानात् पञ्चमी । विदितशापया
सुकेतुसुतया ताडकया खिलीकृते पथि । खिलमग्रहतं स्थानम् इति
हलायुधः । तौ रामलक्ष्मणौ । स्थले निवेशिते अटनी धनुष्कोटी याभ्यां
तौ तथोक्तौ । (सन्तौ) ‘कोटिरस्याटनिः’ इत्यमरः । लीलयैव धनुषी । अधि-
कृते ज्ये मौर्वीयौ ययोस्ते अधिज्ये । ‘ज्या मौर्वीमातृभूमिषु’ इति विश्वः ।
तयोर्भावस्तत् तामधिज्यतां नित्यतुर्नीतवन्तौ । नयतेः द्विकर्मकः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा जित् सुकेतुनामकस्य कस्यचित् यज्ञस्य तनया धनुर्दैत्यतनयेन सुन्देनो-
पयेन, अथ कदाचित् निद्रे स्मिन्नि ब्रह्मवरद्वया सहस्रमनसहितबलसम्पन्ना सा सुन्दपत्नी
अनन्ताधर्षि धर्षयितुमुद्यता, तेन स ऋषिः—“पुरुषादी महायक्षी दारुणं रूपमस्तु ते ॥” इत्या-
दिकमभिज्ञप्तवान् ॥

१४ । अधिजापवन्तः राक्षसमहीवर्धारिणी शूकतूष्ठा ताडका पथ अवरोध
करिष्ये रक्षिषाहे, रामे उ लक्ष्मणे कृत्स्नकृतनये विश्वामित्रेन निकटे ईहा जानिते
पाद्विशे फूटने धनुषे अग्रभाग स्थापित करिष्ये अवलीलाक्रमे तांशते गुणारोपण
करिष्येन ।

ज्यानिनादमथ गृह्णीती तयोः

प्रादुरास बहुलक्षपाच्छविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला

कालिक्षेव निविडा बलाकिनी ॥ १५

१५ अः । अथ तयोः ज्यानिनादं गृह्णीती बहुलक्षपाच्छविः चलकपालकुण्डला ताडका निविडा
बलाकिनी कालिका इव प्रादुरास ॥ वाच्य—ज्यानिनादं गृह्णीया, बहुलक्षपाच्छया, चलकपाल-
कुण्डला, निविडया, बलाकिन्या, कालिकथेव, ताडकया प्रादुरासे ॥

१५ । अथ तयोज्यानिनादं गृह्णीती जानती शृण्वतीत्यर्थः । बहुल-
क्षपाच्छविः कृष्णपक्षरात्रिवर्णा । ‘बहुलः कृष्णपक्षे च’ इति विश्वः । चले
कपाले एव कुण्डले यस्याः सा तथोक्ता ताडका । निविडा सान्द्रा

बलाकिनी बलाकावती । ब्रौह्मादिभ्यश्च' इतीनिः । कालिकेव घनाब-
लीव । कालिका योगिनीभेदे काल्पो' गौड्या' घनाबली' इति विश्वः ।
प्रादुरास प्रादुर्बभूव ॥

१८ । अनष्टर कृष्णकोर उखनोर आश कृष्णर्ग ताडका तौहादर जानिःवन
अवण करिअ कर्णवणवौ नरकगणकूडग आत्माननपूरक वकभक्षितोडित निविड-
कान घनावनोर आश आविडू'त इहेन ।

तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोयया ।

अभ्यभावि भरतायजस्तया वात्ययेव पितृकाननोत्थया ॥ १६

१६ अः । तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षया प्रेतचीवरवसा स्वनोयया तथा पितृकाननोत्थया वात्यया इव
भरतायजः अभ्यभावि ॥ वाच्य—तीव्रवेगधुतमार्गवृक्षा प्रेतचीवरवाः स्वनोया पितृकाननोत्था
वात्या इव सा भरतायजम् अभ्यभूत् ॥

१६ । तीव्रवेगेण धुताः कम्पिता मार्गवृक्षा यया तथोक्तया । प्रेत-
चीवराणि वस्त इति प्रेतचीवरवाः तथा प्रेतचीवरवसा । वसतेराच्छादनार्थात्
किप् । स्वनेन सिंहनादेन उग्रया तथा ताडकया । पितृकानने श्मशाने
उत्था उत्पन्ना । 'आतश्चोपसर्गे' इत्युत्पूर्वात् तिष्ठतेः कर्त्तरि कप्रत्ययः ।
तथा वात्ययेव वातसमूहेनेव । 'पाशादिभ्यो यः' इति यः । भरताग्रजो
रामः अभ्यभावि अभिभूतः । कमणि लुङ् । तीव्रवेगेत्यादिविशेषणानि
वात्यायामपि योज्यानि ॥

१७ । तथन अततचीवरगतिरहित ताडका तीव्रगतिवगे पविगार्ह
उरु मरुन कम्पित करिअ आत्मानोडित वातांतर आश रायचक्रे अडिडूत करिअ ।

उद्यतैकभुजयष्टिमायतीं

श्रोणिलम्बिपुरुषान्वमेखलाम् ।

तां विलोक्य वनिताबधे घृणां

पन्निषा सह मुमोच राघवः ॥ १७

१७ अः । राघवः उद्यतैकभुजयष्टिं श्रोणिलम्बिपुरुषान्वमेखलां ताम् आयतीं विलोक्य
पन्निषा सह वनिताबधे घृणां मुमोच ॥ वाच्य—राघवेण घृणा मुमुचे ॥

१७ । उद्यतोल्लसितैको भुज एव यष्टिः यस्याः ताम् । आयतीम्
आयान्तीम् । इणो धातोः शतरि 'उगितश्च' इति डीप् । श्रोणिलम्बिनी
पुरुषाणाम् अन्ताप्येव मेखला यस्याः ताम् । इति विशेषणद्वयेन अपि
आततायित्वं सूचितम् । अतएव तां विलोक्य राघवः वनिताबधे स्त्री-

बधनिमित्ते घृणां जुगुप्सां करुणां वा । 'जुगुप्साकरुणे घृणा' इत्यमरः । पत्त्रिणा इषुणा सह । 'पत्नीरोप इषुर्द्वयोः' इत्यमरः । मुमोच मुक्तवान् । आततायिबध्ने मनुः — 'आततायिनमायान्त' हन्यादेवाविचारयन् । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ नाततायिबध्ने दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।' इति ॥

११। निउषट्पक्षेण गुरुत्वेन अङ्गनिर्मित-मेथना-परिहिता उष्णत एक वाहकण वट्टिषाग्निगे ताडकाक आश्रयन करिते मेथिना राम एकमवशेहे नात्रीवधेन निमित्त घृणां उ मर परिहाराग करितेन ।

यच्चकार विवरं शिलाघने ताडकोरसि स रामसायकः ।

अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥ १८

१८ अः । सः रामसायकः शिलाघने ताडकोरसि यत् विवरं चकार तत् रक्षसाम् अप्रविष्ट-विषयस्य अन्तकस्य द्वारताम् अगमत् ॥ वाच्य — तेन रामसायकेन विवरं चक्रे । तेन द्वारता अगामि ॥

१८। सः रामसायकः शिलावद्घने सान्द्रे ताडकोरसि यद्विवरं रन्ध्रं चकार तद्विवरं रक्षसामप्रविष्टविषयस्य अप्रविष्टरक्षोदेशस्य इत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । 'विषयः स्यादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च' इति विष्णुः । अन्तकस्य यमस्य द्वारतामगमत् । इयं प्रथमा रक्षोमृतिरिति भावः ॥

१८। सेहे रामनिकिण्ठ मर, शिलाकुला कठिन ताडकार वकःमृगे विक्ष इहेना ये हिज्ज करिना मिल, ताहाहे येन मरत्राटकर अत्रवेवञ्च राकमअपेक्षे अत्रवेवञ्चर द्वार-चक्रण इहेन ।

वाणभिन्नहृदया निपेतुषी सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।

विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥ १९

१९ अः । सा वाणभिन्नहृदया निपेतुषी सती केवलां स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् (किन्तु) विष्टपत्रयपराजयस्थिरां रावणश्रियम् अपि (व्यकम्पयत्) ॥ वाच्य — वाणभिन्नहृदया, निपेतुषी, तथा, केवला स्वकाननभुः न, विष्टपत्रयपराजयस्थिरा रावणश्रीः अपि व्यकम्पयत् ॥

१९। वाणभिन्नहृदया निपेतुषी निपतिता सती । 'कसुश्च' इति कसुप्रत्ययः । 'उगितश्च' इति डीप् । सा केवलाम् एकाम् । 'निर्णीते केवलत्वमिति । 'तिलिङ्गं त्वेककृतस्त्रयोः' इत्यमरः । स्वकाननभुवं न व्यकम्पयत् । किन्तु विष्टपत्रयस्य लोकत्रयस्य पराजयेन स्थिरां रावण-श्रियमपि व्यकम्पयत् । ताडकाबध्नश्रवणेन रावणस्यापि भयमुत्पन्नम् इति भावः ॥

१९। रामपरे विनोर्गच्छता ताडकार पतनकाले केवल ये ताडार शीघ्र वन छूटि कण्ठि हरेष्टाछिन् एमन नट्ट, जिहोकि विजयनिबन्धन राक्षसराज शरणेन श्छिन् विजयराजो ७ विहलिता हरेष्टाछिन्ने ।

राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥२०॥

२० अः । सा निशाचरी दुःसहेन राममन्मथशरेण हृदये ताडिता गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता (सती) जीवितेशवसतिं जगाम ॥ वाच्य—ताडितया गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षितया तथा निशाचर्या जीवितेशवसतिः जग्मे ॥

२० । अत्र ताडिकाया अभिसारिकायाः समाधिरभिधीयते, सा निशासु चरतीति निशाचरी राक्षसी अभिसारिका च । दुःसहेन सोढुम् अशक्येन, राम एव मन्मथः । अन्यत्र अभिरामः मन्मथः । तस्य शरेण हृदये उरसि मनसि च । ‘हृदयं मनउरसोः’ इति विश्वः । ताडिता विद्धाङ्गा गन्धवद्रुधिरान्धि यत् रुधिरमसृक् तदेव चन्दनं तेन उक्षिता लिप्ता । अपरत्र गन्धवती सुगन्धिनी ये रुधिरचन्दने कुङ्कुमचन्दने ताभ्याम् उक्षिता । ‘रुधिरं कुङ्कुमासृजोः’ इति उभयत्रापि विश्वः । जीवितेशस्य अन्तकस्य प्राणेश्वरस्य च वसतिं जगाम ॥

२० । निशाचरो ताडिका इःमह रामरूप मन्मथपरे वक्त्रःहले श्छुत हरेष्टा अजेन हर्षकि रुधिररूप छन्न लेपनपूर्वक यमराजेन आवागड्मिते गमन करिण ।

नैऋतं तन्नमथ मन्त्रवग्मुनेः

प्रापदस्त्रमवदानतोषितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति भास्करात् ।

सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥२१॥

२१ अः । अथ ताडकान्तकः अवदानतोषितात् मुनेः नैऋतं तन्नमथ अन्नं सूर्यकान्तः भास्करात् इन्धननिपाति ज्योतिः इव प्रापत् ॥ वाच्य—ताडकान्तकेन सूर्यकान्तेन इव प्रापि ॥

२१ । अथानन्तरं ताडकान्तको रामः । अवदानं पराक्रमः । ‘पराक्रमोऽवदानं’ स्यात् इति भागुरिः । तेन तोषितात् मुनेः । नैऋतान् राक्षसान् हन्तीति नैऋतं तन्नम् । ‘अमनुष्यकर्तृके च’ इति टक् । मन्त्रवत् मन्त्रयुक्तमस्त्रम् । सूर्यकान्तो मणिविशेषो भास्करात् । इन्धनानि निपातयति इति इन्धननिपाति काष्ठदाहकं ज्योतिरिव प्रापत् प्राप्तवान् ॥

২১। অনন্তর স্ৰীকান্তমণি যেমন স্ৰী হঠতে কাঠেরহনকম তেজ প্রাপ্ত হইল, তাড়কান্তক রামও উজ্জ্বল তনুয় বিকস্পদর্শনে খ্রীত মহর্ষি বিশ্বামিত্রের নিকটে নিগাচর-
বিনাশকর মন্ত্রযুক্ত অস্ত্র লাভ করিলেন ।

বামনাশ্রমপদং ততঃ পরং পাবনং শ্রুতমৃগৈরুপেয়িবাণ্ ।

উন্মনাঃ প্রথমজন্মচেষ্টিতান্যস্মরণ্যপি বভূব রাঘবঃ ॥২২

২২ অঃ। ততঃ পরং পাবনং শ্রুতং পাবনং বামনাশ্রমপদম্ উপেয়িবাণ্ (সন্) প্রথমজন্ম-
চেষ্টিতানি অস্মরন্ অপি উন্মনাঃ বভূব ॥ বাচ্য—উপেয়িবা উন্মনসা অস্মরতাপি রাঘবেণ বভূবে ॥

২২। ততঃ পরং রাঘবঃ । ঋগৈঃ কৌশিকাৎ আখ্যানুঃ শ্রুতং পাবনং
শোধনং বামনস্য স্বপূর্বাৱতারবিশেষস্য আশ্রমপদম্ উপেয়িবাণ্ উপগতঃ
সন্ । ‘উপেয়িৱাননাশ্বাননূচানশ্চ’ ইতি নিপাতঃ । প্রথমজন্মচেষ্টিতানি
রামবামনযোঃ প্রেক্ষাত্ স্মৃতিযোগ্যান্যপি রামস্য অজ্ঞানৱতারত্বেন সংস্কার-
দৌৰ্বল্যাত্ অস্মরণ্যপি উন্মনা উত্ সুকৌ বভূব ॥

২২। অতঃপর রাম মহর্ষির মূখে ঐতপূর্ষ অতি পবিত্র বামনাশ্রমে গমন করিলেন ;
তথায় গিয়া তাঁহার পূর্বস্মরণ্যস্ত অতিপথে উদিত না হওয়ায় এ দৃষ্ট উন্মনা হইয়া
পড়িলেন ।

আসসাৎ মুনিরাत्मनस्ततः शिष्यवर्गपरिकल्पिताहंणम् ।

बद्धपल्लवपुटान्जलिद्रुमं दर्शनोन्मुखमृगं तपोवनम् ॥২৩

২৩ অঃ। ততঃ মুনিঃ শিষ্যবর্গপরিকল্পিতাহংণম্ বদ্ধপল্লৱপুটান্জলিৱুমং দর্শনোন্মুখমৃগম্ আत्मনঃ
তপোৱনম্ আসসাৎ ॥ বাচ্য—মুনিনা আসেদে ॥

২৩। ততো মুনিঃ । শিষ্যবর্গেণ পরিকল্পিতা সজ্জিতা অহংণা
পূজাসামগ্ৰী যস্মিন্ তত্ তথোক্তম্ । বদ্ধাঃ পল্লৱপুটা এব অঞ্জলয়ো যৈঃ
তে তথাভূতা দ্রুমা যস্মিন্ তত্ তথোক্তম্ । দর্শনেন মুনির্দর্শনেন উন্মুখা
মৃগা যস্মিন্ তত্ আत्मনঃ তপোৱনম্ আসসাৎ । एतेन विशेषणतयेण
अतिथिसत्कारताच्छील्यविनयशान्तयः सूचिताः ॥

২৩। অনন্তর মহর্ষি বিশ্বামিত্র রাম লক্ষণ সহ যৌর আশ্রমে উপস্থিত হইয়া দেখি-
লেন, নিম্নগণ পূজার সামগ্রী প্রস্তুত করিয়া রাখিবারহন, আশ্রম তরু সকল পল্লৱপুষ্ট
রূপ অঞ্জলি বন্ধন করিয়া অভ্যর্থনার্থ প্রণয়মান এবং দর্শনোন্মুখ মৃগগণ তাঁহাদের প্রতি
অনিয়মলোচনে দৃষ্টিপাত করিতেছে ।

तत्र दौक्षितमृषिं ररक्षतु-

विघ्नतो दशरथात्मजौ शरैः ।

लोकमन्वतमसात् क्रमोदितौ

रश्मिभिः शशिदिवाकराविव ॥ २४

२४ अ. । तत्र दशरथात्मजौ शरैः विघ्नतः दीक्षितम् ऋषिं क्रमोदितौ शशिदिवाकरी रश्मिभिः
मन्वतमसात् लोकम् इव ररचतुः ॥ वाच्य—क्रमोदिताभ्यां शशिदिवाकराभ्यां मन्वतमसात् लोक इव,
दशरथात्मजाभ्यां दीक्षितः ऋषिः ररचे ॥

२४ । तत्र तपोवने दशरथात्मजौ दीक्षितं दीक्षासंस्कृतम् ऋषिं शरैः
विघ्नतो विघ्नेभ्यः । क्रमेण पट्यायेण रात्रिदिवसयोः उदितौ शशिदिवाकरी
रश्मिभिः अन्धतमसात् गाढध्वान्तात् । ‘ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्’ इत्यमरः ।
‘अवसमन्धेभ्यस्तमसः’ इति समासान्तोऽच प्रत्ययः । लोकमिव ररक्षतुः
रक्षणप्रवृत्तौ अभूतामित्यर्थः ॥

२४ । पर्याप्तोक्तिरुक्त्या उक्तं येष्वन किञ्चनमयुद् बांरा कृत्वा इहेते लोक
मन्वतमसात् कटन, उक्तं पत्ररथायुज रात्रि उक्तं पत्ररनिक्त्र बांरा यक्षनीकित भूत
गणक दिव इहेते रक्षा कत्रिनेन ।

वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिर्वन्धुजीवपृथुभिः प्रदूषिताम् ।

सम्भ्रमोऽभवदपोढकर्मणामृत्विजां च्युतविकङ्कतस्रुचाम् ॥ २५

२५ अ. । अथ बन्धुजीवपृथुभिः रक्तविन्दुभिः प्रदूषितां वेदिं वीक्ष्य अपोढकर्मणां च्युतविकङ्कत-
स्रुचाम् ऋत्विजां सम्भ्रमः अभवत् ॥ वाच्य—सम्भ्रमेण अभूयत ॥

२५ । अथ बन्धुजीवपृथुभिः बन्धुजीवकुसुमस्थूलैः । ‘रक्तकस्तु बन्धुको
बन्धुजीवकः’ इत्यमरः । रक्तविन्दुभिः प्रदूषिताम् उपहतां वेदिं वीक्ष्य
अपोढकर्मणां त्यक्तव्यापाराणाम् । च्युता विकङ्कतस्रुचो येभ्यः तेषाम्
ऋत्विजां याजकानां सम्भ्रमः अभवत् । विकङ्कतग्रहणं खदिराद्युपलक्षणम् ।
स्रुगादीनां खदिरादिप्रकृतिकत्वात् । स्रुगादिपातस्य एव विकङ्कत-
प्रकृतिकत्वात् । ‘विकङ्कतः स्रुचां वृक्षः’ इत्यमरः । यद्वा स्रुङ्-
मात्रस्य विकङ्कतप्रकृतिकत्वमस्तु उभयत्रापि शास्त्रसम्भवात् । यथाह
भगवान् आपस्तम्बः—‘खादिरस्रुचः पर्णमयीः जुहुयात् वैकङ्कतीः स्रुचो
वा’ इति ॥

२५ । तथन वन्धुजीवपृथुमयुज ब्रूज ब्रूज मोहितविन्नु बांरा यक्षवतो पूषित इहेतेह
वेदिना अक्षिगण यक्षकायाः पत्रिताग कत्रिनेन एव उचितवतः उाशपत्र हत्त इहेते
विकङ्कतनिर्मित प्रक्षौ अगित इहेन ।

उन्मुखः सपदि लक्ष्मणाग्रजो वाणमाश्रयमुखात् समुद्धरन् ।

रक्षसां बलमपश्यदम्बरे गृध्रपक्षपवनेरितध्वजम् ॥ २६

२६ अ. । सपदि लक्ष्मणाग्रजः आश्रयमुखात् वार्षं समुद्धरन् उन्मुखः अम्बरे गृध्रपक्षपवनेरेत-
ज्जगत् रक्षसां बलम् अपश्यत् ॥ वाच्य—लक्ष्मणाग्रजेन वार्षं समुद्धरता उन्मुखेन गृह्यमानम् ॥

२६ । सपदि लक्ष्मणाग्रजो रामः आश्रयमुखात् तूणीरमुखात् वार्षं समु-
द्धरन् उन्मुख ऊर्द्धं मुखः अम्बरे आकाशे । गृध्रपक्षपवनैः ईरिताः कम्पिता
ध्वजा यस्य तत् तथोक्तम् । रक्षसां दुर्निमित्तसूचनमेतत् । तदुक्तं शकुना-
र्णवे—‘आसन्नमृत्योर्निकटे चरन्ति गृध्रादयो मूर्द्धि गृहोर्द्ध भागे’ इति । रक्षसां
बलमपश्यत् ॥

२७ । लक्ष्मणाग्रज राम उन्मुखात् तूणीर इहेत वागग्रहणपूर्वक उर्द्धमुख इहेत
प्रेक्षितेन,—प्रवर्षेणै रक्षस सैः गण आकाशगत्य विचरण करितेतेह एव गृध्रपक्ष-
पवनेर पक्षपवने उहाप्रेर क्षजगता क सकल विकम्पित इहेतेह ।

तत्र यावधिपती मखद्विषां तौ शरव्यमकरोत् स नेतरान् ।
किं महोरगविसर्पिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्त्तते ॥२७

२७ अ. । स (रामः) तत्र (बले) यौ मखद्विषाम् अधिपती तौ शरव्यम् अकरोत्, इतरान्
न । महोरगविसर्पिविक्रमः गरुडः राजिलेषु प्रवर्त्तते किम् ? ॥ वाच्य—तेन तौ शरव्यम् अक्रियेताम्
इतरे न (अक्रियन्त) ॥

२७ । स रामस्तत्र रक्षसां बले यौ मखद्विषामधिपती तौ सुबाहुमारीचौ
शरव्यं लक्ष्यम् अकरोत् । ‘वेध्यं लक्ष्यं शरव्यञ्च’ इति हलायुधः । इतरान्
अकरोत् । तथाहि—महोरगविसर्पिविक्रमो गरुडः गरुत्मान् राजिलेषु
जलव्यालेषु प्रवर्त्तते किम् ? न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । ‘अलगदौ जलव्यालः
समौ राजिलडुण्डुभौ’ इत्यमरः ॥

२९ । अनन्तर तिनि यज्जलष्वै अष्टांश राक्षसक नक्ष ना करिषा अथमे ताहाप्रेर
अधिगति मात्रौ ७ सुबाह्व अति वाग निरूप करिनेन, केनना, महाबुजमविनापक
थगनां गरुड कषा ७ डुण्डु अति शीघ्र विक्रम अकाश करन ना ।

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः सन्दधे धनुषि वायुदैवतम् ।
तेन शैलगुरुमप्यपातयत् पाण्डुपत्रमिव ताडकामुतम् ॥२८

२८ अ. । अस्त्रकोविदः सः उग्रजः वायुदैवतम् अस्त्रं धनुषि सन्दधे । तेन शैलगुरुम् अपि
ताडकामुतं पाण्डुपत्रम् इव अपातयत् ॥ वाच्य—अस्त्रकोविदेन सन्दधे, शैलगुरुः ताडकामुतः,
पाण्डुपत्रमिव अपातयत् ॥

२८ । अस्त्रकोविदः अस्त्रज्ञः स रामः, उग्रजम् उत्कटजवं वायुदैवतं
यस्य तत् वायव्यमस्त्रं धनुषि सन्दधे संहितवान् । कर्त्तरि लिट् । तेन

अक्षरेण शैलवद्गुह्यमपि ताडकासुतं मारोचं, पाण्डुपत्रमिव परिणतपर्णमिव
इत्यर्थः । अपातयत् पातितवान् ॥

२८ । अज्जविष्ठाविनाशश्च राम तथन शत्रोमने अति वेगवानो एक वायवा अज्ज-
मकान्पूर्वकं पञ्चतुल्या शत्रवान् ताडकाः । नय माद्रौठके वृक्षेण परिणतं पण्डितं ज्ञान-
भूतमे पातितं करिणेन ।

यः सुबाहु रिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विससर्प मायया ।
तं क्षुरप्रश्चकलीकृतं कृतौ पक्षिणां व्यभजदाश्रमाद्वहिः ॥२९

२९ अः । 'सुबाहुः' इति यः अपरः राक्षसः तत्र तत्र मायया विससर्पं, क्षुरप्रश्चकलीकृतं तम्
कृतौ आश्रमात् बहिः पक्षिणाम् व्यभजत् ॥ वाच्य—सुबाहुना इति अपरेण राक्षसेन विससर्पे, कृतौ
क्षुरप्रश्चकलीकृतः स व्यभज्यत ॥

२९ । सुबाहु रिति यः अपरो राक्षसः तत्र तत्र मायया शम्बरविद्यया
विससर्पं सञ्चचार । क्षुरप्रैः शकलीकृतं खण्डीकृतं तं सुबाहुः कृतौ कुशलो
रामः । 'कृतौ च कुशलः समौ' इत्यमरः । आश्रमात् बहिः पक्षिणां
पक्षिणाम् । 'पक्षिणौ शरपक्षिणौ' इत्यमरः । व्यभजत् विभज्य दत्तवान्
इत्यर्थः ॥

२९ । सुबाहु नामक ये एक अपर निशांठर मायाञ्जाल विद्यापूँर्षक मेहे शाने
विस्तरण करिउछिन, रिपूँमशत्रुनक राम ताहाके क्षुरप्र अज्जवाता मशत्रु करिवा
आश्रमवर्हिडागे विहज्जमगणेन भरणार्थं विभाग करिवा निगन ।

इत्यपास्तमखविघ्नयोस्तयोः सांयुगौ नमभिनन्द्य विक्रमम् ।
ऋत्विजः कुलपतेर्यथाक्रमं वाग्यतस्य निरवर्त्तयन् क्रियाः ॥३०

३० अः । ऋत्विजः इति अपास्तमखविघ्नयोः तयोः सांयुगौ नम विक्रमम् अभिनन्द्य वाग्यतस्य
कुलपतेः क्रियाः यथाक्रमं निरवर्त्तयन् ॥ वाच्य—ऋत्विग्भिः क्रियाः निरवर्त्तयन् ॥

३० । इति अपास्तमखविघ्नयोः तयोः राघवयोः सांयुगे रणे साधुः
सांयुगौ नमः । 'प्रतिजनादिभ्य खञ्' इति खञ्प्रत्ययः । 'सांयुगौ नो
रणे साधुः' इत्यमरः । विक्रममभिनन्द्य, ऋत्विजो याज्ञिकाः । वाचि यतो
वाग्यतो मौनी तस्य कुलपतेः मुनिकुलेश्वरस्य क्रियाः क्रतुक्रियाः यथाक्रमं
निरवर्त्तयन् निष्पादितवन्तः ॥

३० । ऐहेरूपे मेहे यज्जविघ्न नाति करिणे पत्र उपनिगण ताहाद्वेन वृक्षविज्जवेन
अमश करिउठे नागिणेन एवेन अग्निगुण वाग्यत कुलपति विद्याविज्जवेन यज्जकार्य
यथाक्रमे मण्णन करिणेन ।

तौ प्रणामचलकाकपक्षकौ भ्रातरावबभूवाम् तौ मुनिः ।
आशिषामनुपदं समस्पृशद्दर्भपाटिततलेन पाणिना ॥ ३१

३१ अः । अवभृथापुतः मुनिः प्रणामचलकाकपक्षकौ तौ भ्रातरौ आशिषामनुपदं दर्भपाटित-
तलेन पाणिना समस्पृशत् ॥ वाच्य — अवभृथापुतेन मुनिना समस्पृश्येताम् ॥

३१ । अवभृथे दीक्षान्ते आप्लुतः स्नातो मुनिः । 'दीक्षान्तोऽवभृथो
यक्ते' इत्यमरः । प्रणामेन चलकाकपक्षकौ चञ्चलचूडौ तौ भ्रातरौ आशिषा-
मनुपदमन्वग्-दर्भपाटिततलेन कुशक्षतान्तःप्रदेशेन पवित्रेण इत्यर्थः । पाणिना
समस्पृशत् समस्पृष्टवान् । सन्तोषादिति भावः ॥

३१ । अनन्तरं अवभृथान्तेन मुनिः विनाशितं चञ्चलकाकपक्षकौ प्रणामेन
वाङ्मयक आनीक्षितं करिष्य कृष्णत पाणिना च तौ तौ शान्तेन शरीरं स्पर्श करिष्येन ।

तं न्यमन्त्रयत सम्भृतक्रतुर्मेथिलः स मिथिलां व्रजन् वशी ।
राघवावपि निनाय बिभ्रतौ तद्वनुःश्रवणजं कुतूहलम् ॥ ३२

३२ अः । सम्भृतक्रतुः मेथिलः तं न्यमन्त्रयत वशी सः मिथिलां व्रजन् तद्वनुःश्रवणजं कुतूहलं
बिभ्रतौ राघवौ अपि निनाय ॥ वाच्य — सम्भृतक्रतुना मेथिलेन स न्यमन्त्रयत । वशिना तेन मुनिना
मिथिलां व्रजता बिभ्रतौ राघवौ (मिथिलां) निन्याते ॥

३२ । सम्भृतक्रतुः सङ्कल्पितसम्भारः । मिथिलायां भवो मेथिलः
जनकः तं विश्वामित्रं न्यमन्त्रयत् आहूतवान् । वशी स मुनिः मिथिलां
जनकनगरीं व्रजन् तस्य जनकस्य यत् धनुः तत् श्रवणजं कुतूहलं बिभ्रतौ
राघवौ अपि निनाय नीतवान् ॥

३२ । उत्कालेन वृद्धोक्तिः मिथिलाधिपतिः राजा जनकः तौ शान्तेन तौ शान्तेन
निमन्त्रय करिष्येन, तथेन तेनैव कृतं क्रियते मुनिः, मिथिलायां गमनकाले धनुर्भ्रमण
कुतूहलादितं त्रयं च लक्षणं समन्वितांशान् लक्ष्येन ॥

तैः शिवेषु वसतिर्गताध्वभिः सायमाश्रमत रुष्यगृह्यत ।

येषु दीर्घतपसः परिग्रहो वासवच्छायाकलवतां ययौ ॥ ३३

३३ अः । गताध्वभिः तैः सायं शिवेषु आश्रमत रघु वसतिः अग्रहस्त येषु दीर्घतपसः परिग्रहः
वासवच्छायाकलवतां ययौ ॥ वाच्य — गताध्वान्ते वसतिम् अग्रहन् । परिग्रहेण वासवच्छा-
याकलवता ययौ ॥

३३ ! गताध्वभिः तैः त्रिभिः सायं शिवेषु रम्येषु आश्रमत रघु वसतिः

स्थानम् अगृह्यत । येषु आश्रमतृषु दीर्घतपसो गौतमस्य परिग्रहः पत्नौ ।
पत्नौपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः । अहल्येति यावत् ।
वासवस्य इन्द्रस्य क्षणकलतां ययौ ॥

७७ । जनकः उवाच । त्वमनेकं पथं अतिक्रम्य कस्मिन् मां शर्मयस्व दीर्घतपः
महर्षि गोतमस्य रघवीय आश्रमं तच्छ्रुत्वा अवस्थानं करिष्ये, त्वं आश्रमे गोतमपत्नौ
अहम् । क्षणकालमात्रं श्रुत्वा त्वं कथं यथावत् शीघ्रं हरेष्याह्मिनेन ।

प्रत्यपद्यत चिराय यत् पुनश्चारु गौतमबधूः शिलामयी ।

स्व' वपुः स किल किल्बिषच्छिदां रामपादरजसामनुग्रहः ३४

३४ अ. । शिलामयी गौतमबधूः चारु स्व' वपुः चिराय पुनः यत् प्रत्यपद्यत, सः किल्बिषच्छिदां
रामपादरजसाम् अनुग्रहः किल ॥ वाच्य—शिलामय्या गौतमबध्वा यत् प्रत्यपद्यत तेन अनुग्रहेण
(अभूयत) ॥

३४ । शिलामयी भक्तृशापात् शिलात्वं प्राप्ता गौतमबधूः अहल्या
चारु स्व' वपुः चिराय पुनः प्रत्यपद्यत प्राप्तवती यत् । स किल्बिषच्छिदां
पापहारिणाम् । 'पापं किल्बिषकल्मषम्' इत्यमरः । रामपादरजसाम्
अनुग्रहः किल प्रसादः किलेति श्रूयते ॥

पौराणिकी वार्त्ता ।—पुरा किल भगवान् गौतमः कश्यपेतिना इन्द्रेण सह स्वपत्न्या अहल्यायाः
व्यभिचारम् अवगम्य कोपेन तावत् 'शिलामयी भूत्वा अस्मिन्नेव तिष्ठ, यावत् रामपादस्पर्शेन स्व' वपुः
न प्राप्स्यसीति' शशाप ॥

७८ । शिलामयी गोतमपत्नौ अहल्या बहकालेन परं पुनरात्र ये शीघ्रं मनोऽहं
पूजयेह त्रैलोक्ये इति शशाप, तेन केवलं पापानिहारी रामपदधूलिं अनुग्रहः ।

राघवान्वितमुपस्थितं मुनिं तं निशम्य जनको जनेश्वरः ।

अर्थकामसहितं सपर्यया देहबद्धमिव धर्ममभ्यगात् ॥ ३५

३५ अ. । जनकः जनेश्वरः राघवान्वितं तं मुनिं उपस्थितं निशम्य अर्थकामसहितं देहबद्धं
धर्मम् इव सपर्यया अभ्यगात् ॥ वाच्य—जनेश्वरेण जनकेन, अर्थकामसहितः देहबद्धः धर्म इव
राघवान्वित उपस्थितः स मुनिः अभ्यगच्छति ॥

३५ । राघवाभ्यामन्वितं युक्तमुपस्थितमागतं तं मुनिं जनको जनेश्वरो
निशम्य । अर्थकामाभ्यां सहितं देहबद्धं बद्धदेहम्, मूर्तिर्मन्तमित्यर्थः ।
वाहिताग्न्यादित्वात् साधुः । धर्ममिव । सपर्यया अभ्यगात् प्रत्युद्गतवान् ॥

७९ । अज्ञानात् जनकः—राम उ अज्ञानम् महर्षि विप्रमित्र आगमनं करिष्याहेन
मुनिः अर्थशून्यपूर्वकं अर्थ उ कामसंस्कृतं मां कां धर्मं त्वां उवाच उवाच उवाच उवाच
करिष्येनेन ।

तौ विदेहनगरौ निवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स्म पिवतां विलोचनैः पक्ष्मपातमपि वञ्चनां मनः ॥ ३६

३६ अः । दिवः गां गतौ पुनर्वसू इव (स्थितौ) विलोचनैः पिवतां विदेहनगरौ निवासिनाम् मनः पक्ष्मपातम् अपि वञ्चनां मन्यते अ ॥ वाच्य—मनसा पक्ष्मपातोऽपि वञ्चना मन्यते अ ॥

३६ । दिवः सुरवर्त्मनः आकाशात् । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः । गां भुवं गतौ । 'स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्म-
दृष्टयोः स्त्रियां पुंसि गौः' इत्यमरः । पुनर्वसू इव तन्नामकनक्षत्राधिदेवते इव स्थितौ । तौ राघवौ विलोचनैः पिवताम् । अत्यास्थया पश्यताम् इत्यर्थः । विदेहनगरी मिथिला । तन्निवासिनां मनः कर्तुं पक्ष्मपातं निमेषमपि तद्दर्शनप्रतिबन्धकत्वात् वञ्चनां विडम्बनां मन्यते स्म मेने । 'लट् स्म' इति भूतार्थे लट् ॥

३७ । मिथिलावासीनां नरैर्भोगुण इहेतुं कृतं अवतीर्णं पुनर्वसूदृष्टमप्यस्यैवात्रोत्पन्नं सत्कृत्यनेन निरीकृतं कश्चित् नागिनः ; तथैव तांशोऽत्रोत्पन्नं पञ्चपातं च येन दर्शनवापात्रेण अतिवक्तव्यं वनिनां मनः करिणः ।

यूपवत्यवसिते क्रियाविधौ कालवित् कुशिकवंशवर्द्धनः ।

राममिष्वसनदर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयाम्बभूव सः ॥ ३७

३७ अः । यूपवति क्रियाविधौ अवसिते (सति) कालवित् कुशिकवंशवर्द्धनः सः रामम् इष्वसन-
दर्शनोत्सुकं मैथिलाय कथयाम्बभूव ॥ वाच्य—कालविदा कुशिकवंशवर्द्धनेन तेन इष्वसनदर्शनोत्सुकः
रामः मैथिलाय कथयाम्बभूव वा ॥

३७ । यूपवति क्रियाविधौ कर्मानुष्ठाने कृतौ इत्यर्थः । अवसिते समाप्ते सति, कालवित् अवसरज्ञः कुशिकवंशवर्द्धनः स मुनिः रामम् अस्यते अनेन इति असनम् । इषूणाम् असनम् इष्वसनं चापः तस्य दर्शने उत्सुकं मैथिलाय जनकाय कथयाम्बभूव कथितवान् ॥

३७ । अनसुत्रं राजा जनकेन युगचिह्नितं यागक्रिया सम्पन्नं इहेतुं कुशिकवंशवर्द्धनं कालविदं विश्वामित्रं सैव मिथिलापतिकं वनिनेन,—रामेऽस्य आपनारं शरासनं दर्शनेन तत्र सातिशयं उत्पन्नं इहेतुः ॥

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः

पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च धनुर्दुरानमं

पौडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥ ३८

३८ अः । पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः शिशोः तस्य ललितं वपुः वीक्ष्य, स्व' दुरानमं धनुः विचिन्त्य च दुहितृशुल्कसंस्था पौडितः ॥ वाच्य—दुहितृशुल्कसंस्था पार्थिवं पौडितवती ॥

३८ । पार्थिवो जनकः । प्रथितवंशे जन्म यस्य तथोक्तस्य । एतेन वरसम्पत्तिरुक्ता । शिशोः तस्य रामस्य ललितं कोमलं वपुः वीक्ष्य, स्व' स्वीकृत्य दुरानमम् आनमयितुम् अशक्यम् । नमेष्यन्तात् खलु । धनुर्विचिन्त्य च, दुहितृशुल्कं कन्यामूल्यं जामातृदेयम् । 'शुल्कं' घट्टादिदेये स्यात् जामातुबन्धकेऽपि च' इति विश्वः । तस्य धनुर्मङ्गलरूपस्य संस्थया स्थित्या । 'संस्था स्थितौ शरे नाशे' इति विश्वः । पौडितो बाधितः । शिशुना रामेण दुष्करमिति दुःखित इति भावः ॥

अब्रवीच्च भगवन् मतङ्गजैर्यद्वृहद्भिरपि कर्म दुष्करम् ।
तत्र नाहमनुमन्तुमुत्सहे मोघवृत्ति कलभस्य चेष्टितम् ॥ ३९

३९ अः । अब्रवीच्च—हे भगवन् ! वृहदभिः मतङ्गजैः अपि यत् कर्म दुष्करं तत्र कलभस्य मोघवृत्ति चेष्टितम् अनुमन्तुम् अहं न उक्तुम् ॥ वाच्य—पार्थिवेन औच्यत । मया अनुमन्तुं न उक्तव्यम् ॥

३९ । अब्रवीच्च मुनिमिति शेषः । किमिति । हे भगवन् मुने ! वृहद्भिः मतङ्गजैः महागजैरपि दुष्करं यत् कर्म तत्र कर्मणि कलभस्य बालगजस्य । 'कलभः करिशावकः' इत्यमरः । मोघवृत्ति व्यर्थव्यापारं चेष्टितं साहसमनुमन्तुमहं नोत्सहे ॥

३९—४० । विष्णोः तस्य श्रुतं सहे शिशु रामेण वृद्धायां शरीरं वर्णनं क'रञ्च राज्ञा जनक उ'हा दारा धनं आनयनं असम्भव जानिषा शीरं तनयान् पण्डितुं बाधित इहेनेन एव वनिनेन,—उपवन् ! वृहत् इत्यौगिणेरं दुष्करं कर्म करिशावकेन विरुद्ध एवम् अनुमोदनं करिते आदि उ'हाहित इहेतेहि ना ।

ऋषिता हि बहवो नरेश्वरा-

स्तेन तात धनुषा धनुर्भृतः ।

ज्यानिघातकठिनत्वचो भुजान्

स्नान् विधूय धिगिति प्रतस्थिरे ॥ ४०

४० अः । हे तात ! तेन धनुषा बहवः धनुर्भृतः नरेश्वराः ऋषिताः हि ते ज्यानिघातकठिनत्वचः स्नान् भुजान् धिक् इति विधूय प्रतस्थिरे ॥ वाच्य—तत् धनुः बहून् धनुर्भृतः नरेश्वरान् ऋषितवत् । वृद्धभिः धनुर्भृतिः नरेश्वरैः ऋषितैः प्रतस्थे ॥

४० । हे तात ! तेन धनुषा बहवो धनुर्भृतो नरेश्वराः हेपिता हियं प्रापिता हि । जिहतेर्धातोर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । 'अस्ति' ही—

इत्यादिना पुगागमः । ते नरेश्वरा ज्यानिघातैः कटिनत्वचः खान् भुजान्
धिगिति विधूय अवमत्य प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥

४० । हे तात ! धर्मक्षेत्री अनेक वीर नरपति एहे धर्म निकटे लज्जाप्राप्त इहेरा
अत्र कावातकठिन दुःखपणें विकार निराग्रह करिशाहेन ।

प्रत्युवाच तमृषिर्निशम्यतां सारतोऽयमथवा गिरा कृतम् ।
चाप एव भवतो भविष्यति व्यक्तशक्तिरशनिर्गिराविव ॥४१

४१ अ. । ऋषिः तं प्रत्युवाच—अथं सारतः निशम्यताम् अथवा गिरा कृतं गिरौ अशनिः इव
चापे एव भवतः व्यक्तशक्तिः भविष्यति ॥ वाच्य—ऋषिणा स प्रत्युचे । इमं निशमय । अशनिना
गिराविव चापे व्यक्तशक्तिना भविष्यति ॥

४१ । ऋषिस्तं प्रत्युवाच । किमिति ? अयं रामः सारतो बलेन
निशम्यतां श्रूयताम् । अथवा गिरा सारवर्णनया कृतमलम् । गीर्णं वक्तव्या
इत्यर्थः । 'युगपद्व्याप्तयोः कृतम्' इत्यमरः । अव्ययं चैतत् । 'कृतं निवारण-
निषेधयोः' इति गणव्याख्याने । गिरेति करणे तृतीया निषेधक्रियां प्रति
करणत्वात् । किन्तु अशनिः वज्रो गिरौ इव, चापे धनुष्येव भवतः तव
व्यक्तशक्तिः दृष्टसारो भविष्यति ॥

४१ । तथेन मुनि श्रुत्वात्तर राजा जनकके कश्लेणन,—ईश्वर वनेन विषय कौशल
करितेछि अरण करन ; अथवा वाक्य द्वारा ईश्वर परितर अशोकन नाहे, गर्सुतपृष्ठे
अशनित्र आग्र भवद्वीर एहे शत्रुपनवाराहे रामेन सारवत्ता अकान्ति इहेक ।

एवमाप्तवचनात् स पौरुषं काकपक्षकधरेऽपि राघवे ।

श्रद्धे चिदशगोपमात्रके दाहशक्तिमिव कृष्णवर्त्मनि ॥४२

४२ अ. । सः एवमाप्तवचनात् काकपक्षकधरे अपि राघवे पौरुषं त्रिदशगोपमात्रके कृष्णवर्त्मनि
दाहशक्तिम् इव श्रद्धे ॥ वाच्य—तेन दाहशक्तिरिव पौरुषं श्रद्धे ॥

४२ । एवम् आप्तस्य मुनेर्वचनात् स जनकः काकपक्षकधरे बालेऽपि
राघवे पुरुषस्य कर्म पौरुषं पराक्रमम् । हायनान्त्युवादिभ्योऽण् इति
युवादित्वादण् । 'पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे कर्मणि तेजसि' इति विश्वः ।
त्रिदशगोप इन्द्रगोपकोटः प्रमाणमस्य त्रिदशगोपमात्रः । 'प्रमाणे द्वयसच्'—
इत्यादिना मात्रच प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कप्रत्ययः । तस्मिन् कृष्णवर्त्मनि वही
दाहशक्तिमिव । श्रद्धे विश्वस्तवान् ॥

४२ । राजा महर्षि एवविष विषुक्त वाक्य अरण करिशा हेइश्वरगोपकोटगमिउ
वस्तिउ पाशिका शक्तिर आग्र काकपक्षधर राघवेउ पराक्रम मनुवपन, हेइ विधान
करिणेन ।

व्यादिदेश गणशोऽथ पार्श्वगान् कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः ।
तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव सहस्रलोचनः ॥ ४३

४३ अः । अथ मैथिलः कार्मुकाभिहरणाय पार्श्वगान् सहस्रलोचनः तैजसस्य धनुषः प्रवृत्तये तोयदानिव गणशः व्यादिदेश ॥ वाच्य—सहस्रलोचनेन तोयदा इव, मैथिलेन पार्श्वगाः व्यादिदिशिरे ॥

४३ । अथ मैथिलः पार्श्वगान् पुरुषान् कार्मुकाभिहरणाय कार्मुक-
मानेतुम् । 'तुमर्थाच्च'—इति चतुर्थी । सहस्रलोचनः इन्द्रः तैजसस्य
तैजोमयस्य धनुषः प्रवृत्तये आविर्भावाय तोयदान् मेघानिव गणान् गणान्
गणशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस्प्रत्ययः । व्यादिदेश
प्रजिघाथ ॥

४० । अनसुत्र देवराज्ये यमन शीघ्रं तेषामस्य धनुषः आविर्भावः अथ अमश्रुतिगते
आपम कटनेन, उज्ज्वल मिथिगति जनक पार्श्वगणके मेहे धनुषः आनयन निमित्त
अमश्रुति कत्रिनेन ।

तत्प्रसुप्तभुजगेन्द्रभीषणं वीक्ष्य दाशरथिराददे धनुः ।

विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं येन बाणमसृजदृषध्वजः ॥ ४४

४४ अः । दृषध्वजः येन विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं बाणम् असृजत्, दाशरथिः प्रसुप्तभुजगेन्द्र-
भीषणं तत् धनुः वीक्ष्य आददे । वाच्य—दाशरथिना आददे । दृषध्वजेन विद्रुतक्रतुमृगानुसारी
बाणः असृज्यत ॥

४४ । दाशरथिः रामः प्रसुप्तभुजगेन्द्र इव भीषणं भयङ्करं तदनुर्वीक्ष्य
आददे जग्राह । दृषो ध्वजः चिह्नं यस्य सः शिवः येन धनुषा, क्रतुरेव
मृगः, विद्रुतं पलायितं क्रतुमृगमनुसरति । ताच्छील्ये णिनिः । तं
विद्रुतक्रतुमृगानुसारिणं बाणमसृजत् सुमोच ॥

पौराणिकी वार्ता—पुरा किल सतीविरहकातरिण भगवता वद्रेष दक्षस्य यज्ञं विध्वंसितुम्
उददेशे, तद्वयदा पिनाकपाणेः रोद्रीं सूर्तिम् अश्लोक्य भयेन यज्ञः स्वगदपमवलम्बा पलायितुमारभे,
तदासी वद्रेषं पलायमानम् उद्दिश्य अनेन धनुषा बाणमसृजत् इति ।

४४ । उग्रवान् वृषक्षत्र्येष शत्राग्नौ शत्रौ मृगपथान्त्री पलायमानं यच्छत्रं अति बाण
निकेप कत्रिशाहिलेन ; मृगपथान्त्र्ये शत्रौ, निक्षिप्तं उग्रगणैः वाञ्छितं शत्रौ अतिभीषण
मेहे शत्राग्नौ वर्धन कत्रिशा तांशं दृश्य कत्रिनेन ।

आततज्यमकरोत् स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमौचितः ।

शैलसारमपि नातिथन्नतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥ ४५

४५ अ. । सः संसृष्टा विस्मयस्थितितनेवम् ईक्षितः (सन्) शैलसारम् अपि (धनुः) खरः
पेशलं पुष्पचापम् इव नातिग्रहतः आततज्यम् अकरोत् ॥ वाच्य—खरेण पेशलः पुष्पचापः इव,
ईक्षितेन तेन अग्नियत ।

४५ । स रामः संसृता सभया विस्मयेन स्तिमिते नेत्रे यस्मिन् कर्मणि
तदयथा स्यात् तथा ईक्षितः सन् । शैलस्य इव सारो यस्य तच्छैलसारमपि
धनुः । स्मरः पेशलं कीमलं पुष्पचापमिव । नातियत्नतः नातियत्नात् ।
नश्वर्यस्य नशब्दस्य सुप्तसुपेति समासः । आततज्यम् अधिज्यम् अकरोत् ॥

৪৫। মনোভবের সুকোমল কুসুমশরাসনে জ্যারোপণের গ্রাম্য রাম অবলীলাক্রমে শৈলতুল্য ভূত সেই ধনুতে গুণ্যারোপণ করিলেন। তখন সভাস্থিত লোকসকল বিস্ময়-সহকারে নিনিমেষনয়নে তাঁহাকে নিরীক্ষণ করিতে লাগিল।

भज्यमानमतिमात्रकर्षणात्तेन वज्रपरुषस्त्वनं धनुः ।

भार्गवाय दृढमन्यवे पुनः क्षत्तमुद्यतमिव न्यवेदयत् ॥४६॥

४६ अः । तेन अतिमावर्तयन्तात् भज्यमानं वज्रपरुषस्त्रेन धनुः दृढमन्त्रेण भार्गवाय चक्रं पुनः
 उदात्तं न्यवेदयत् इव ॥ वाच्य—भज्यमानेन वज्रपरुषस्त्रेन धनुषा न्यवेद्यात् इव ।

४६। तेन रामेण अतिमात्रकर्षणात् भन्यमानम् अतएव वज्रपरुषः
स्वनम्। वज्रस्यैव परुषः स्वनो यस्य तत्। धनुः कर्तुः। दृढमन्यवे दृढ-
क्रोधाय। 'मन्युः क्रोधे क्रतौ दैन्य' इति विश्वः। भार्गवाय क्षत्रं क्षत्र-
कुलं पुनरुद्यतं न्यवेदयदिव ज्ञापयामासेव ॥

৫৬। রামের অভিমাত্র কর্ষণে বজ্রসদৃশ কঠোরনিষ্পন্ন হরধনু ভগ্ন হইল। তখন ঐ শরাসিনভঙ্গ শকই যেন ক্ষত্রিয়কুলের প্রতি চিরমহাত্মক জামদগ্ন্যকে “পুনরায় ক্ষত্রিয়-কুল উন্নত”—এইরূপ জানাইল।

दृष्टसारमथ रुद्रकामुके वीर्यशुक्लमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत्॥४७

॥ ४७ अ. ॥ अथ भैथिलः बृद्धकामुं के दृष्टसारं वीर्यशुक्लम् अभिनन्द्य राघवाय अयोनिजां रूपिणीं शिवम् इव (स्थिताम्) तनयां न्यवेदयत् ॥ वाच्य—भैथिलिन रूपिणीं श्रीरिव, अयोनिजा तनया न्यवेदयत् ॥

४७। अथ मैथिलो जनकः रुद्रकामुके, दृष्टः सारः स्थिरांशो यस्य तद्दृष्टसारम् । 'सारो बले स्थिरांशे च' इति विश्वः । वीर्यमेव शक्तं धनुर्भङ्गरूपमित्यर्थः । अभिनन्द्य राघवाय रामाय अयोनिजां देवयजन-सम्भवां तनयां सीतां रूपिणीं श्रियमिव साक्षात्स्मीमिव न्यवेदयत् अर्पितवान्, वाचेति श्रेष्ठः ॥

৪২। পরে প্রদীপ্তভেজা জনক, অযোধ্যাপতি রাজা দশরথসমীপে পুজিত পুরো-
হিতকে প্রেরণ করিলেন এবং তাঁহাকে এইরূপ নিবেদন করিলেন যে, “আপনি আমার
তনয়াকে পুত্রবধূরূপে গ্রহণ করিয়া এই নিমিত্তকুলকে ভৃত্যভাবসম্পন্ন মনে করুন।”

অন্বিয়েষ সটশী স চ স্তৃষা

প্রাপ চৈনমনুকূলবাগ্‌হিজঃ ।

সদ্য এব মুকুতাং হি পচ্যতে

কল্পবৃক্ষফলধর্মি কাঙ্ক্ষিতম্ ॥৫০

৫০ অঃ । স চ সটশী স্তৃষাম্ অন্বিয়েষ, অনুকূলবাগ্‌ হিজঃ চ এনং প্রাপ । কল্পবৃক্ষফলধর্মি মুকুতাং কাঙ্ক্ষিতং সদ্যঃ এব পচ্যতে হি । বাচ্য—তেন। সটশী স্তৃষা অন্বিয়ে । অনুকূলবাচা হিজেন এব প্রাপি ॥

৫০ । সঃ দশরথস্য সটশীমনুরূপাং স্তৃষামন্বিয়েষ, রামবিবাহমাচ-
কাঙ্ক্ষ ইত্যর্থঃ । অনুকূলবাগ্‌ স্তৃষাসিদ্ধিরূপানুকূলার্থবাদৌ জিও জনক-
পুরোধায় এনং দশরথং প্রাপ । তথাহি—কল্পবৃক্ষফলস্য যৌ ধর্মঃ সদ্যঃ
পাকরূপঃ সোঃস্বাস্থীতি কল্পবৃক্ষফলধর্মি । তৎ মুকুতাং পুষ্পকারিণাং
কাঙ্ক্ষিতং মনোরথঃ সদ্য এব পচ্যতে হি । কর্মকর্তরি লট্; স্বয়মেব
পাক্তং ভবতীত্যর্থঃ । ‘কর্মবৎ কর্মণা তুল্যক্রিয়ং’তি কর্মবজ্জায়াৎ ‘ভাব-
কর্মণোঃ’ ইत्यात्मनेপদম্ ॥

৫০ । তিনিও অকুণাশকুণা শ্রুতবধু অবেষণ করিতেছিহেন, আশ অনুকূল-
বাহী সেই বিধি রাজার মণীপে উপস্থিত, অতএব বুঝিতে হইবে,—কল্পবৃক্ষোৎপন্ন
ফল যেমন সটশে পরিণত হয়, তজ্জন পুণ্যবান্ শোকের মনোরথ আপনা হইতেই সুসিদ্ধ
হইয়া থাকে ।

তস্য কল্পিতপুরস্ক্রিয়াবিধিঃ শুম্ভবান্‌ বচনময়জন্মনঃ ।

উচ্চচাল বলমিত্সখৌ বশী সৈন্যরেণুমুপিতার্কদৌধিতিঃ ॥৫১

৫১ অঃ । বলমিত্সখঃ বশী কল্পিতপুরস্ক্রিয়াবিধিঃ তস্য অয়জন্মনঃ । বচনং শুম্ভবান্‌ সৈন্যরেণু-
মুপিতার্কদৌধিতিঃ (সন্) উচ্চচাল । বাচ্য—বলমিত্সখেন বশিণা শুম্ভবতা সৈন্যরেণুমুপিতার্ক-
দৌধিতিয়া উচ্চৈলি ॥

৫১ । বলমিত্সখ ইন্দ্রসহচরঃ বশী স্বাধীনতাবান্‌ । ‘বশ প্রাপ্যত
তায়াম্‌’ ইতি বিশ্লেষঃ । কল্পিতপুরস্ক্রিয়াবিধিঃ কৃতপূজাবিধিঃ তস্য অয়-
জন্মনো দ্বিজস্য বচনং জনকেন সন্দিষ্ট শুম্ভবান্‌ স্মৃতবান্‌ । শ্রুণোতিঃ
ক্রমুঃ । সৈন্যরেণুমুপিতার্কদৌধিতিঃ সন্‌ উচ্চচাল প্রত্যয়ে ॥

৫১ । অরপতিত্রি শিবমথা জিতেল্লিঙ্গ রাজা বশরথ সেই ব্রাহ্মণের বথোচিত পূজা
করিলেন এবং তাঁহার মূর্ত্তে তনয়ত্র পরিণয় সংবাদ শ্রবণ করিয়া সৈন্যপ্রণের চরণত্রেণু
দ্বারা স্ৰীমণ্ডল অবব্রোধপূর্বক মিথিলাভিমূর্ত্তে গমন করিলেন ।

आससाद् मिथिलां स वेष्टयन् पौडितोपवनपादपां बलैः ।

प्रीतिरोधमसहिष्ट सा पुरौ स्त्रीव कान्तपरिभोगमायतम् ॥५२

५२ अः । स बलैः पौडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन् आससाद् । सा पुरौ स्त्रीव आयतं कान्तपरिभोगम् इव प्रीतिरोधम् असहिष्ट ॥ वाच्य—तेन वेष्टयता आसेदे । तथा पुर्या स्त्रिया आयतः कान्तपरिभोगः इव प्रीतिरोधः असहिष्ट ॥

५२ । स दशरथः बलैः सैन्यैः पौडितोपवनपादपां मिथिलां वेष्टयन् परिधोर्कुर्वन् आससाद् । सा पुरौ, स्त्री युवतिः आयतम् अतिप्रसक्तं कान्तपरिभोगं प्रियसम्भोगमिव, प्रीत्या रोधं प्रीतिरोधम् असहिष्ट सोढवती । रोषरोधं तु न सहत इति भावः ॥

५२ । अनसुत्र राज्ञा मृगश्रग द्वारा मिथिलां परिचर्येन करिष्य तथान्न उपस्थित इहेतेन तौशान्न मृगश्रग उपवनतकर गौडा उरणादन करिते नागिनः, युवति-श्रग येमन गौठत्र श्रियमल्लोकां गच्छ करे, मिथिलांश्रुतौ लक्षणं दण्णावरोध गच्छ करिष्य ब्रह्मि ।

तौ समेत्य समये स्थितावुभौ भूपती वरुणवासवोपमौ ।

कन्यकातनयकौतुकक्रियां स्वप्रभावसदृशीं वितेनतुः ॥५३

५३ अः । समये स्थितौ वरुणवासवोपमौ तौ भूपती समेत्य स्वप्रभावसदृशीं कन्यकातनयकौतुक-क्रियां वितेनतुः ॥ वाच्य—स्थिताभ्यां वरुणवासवोपमाभ्यां ताभ्याम् भूपतिभ्यां स्वप्रभावसदृशीं कन्यका-कौतुकक्रियां वितेने ।

५३ । समये स्थितौ आचारनिष्ठौ । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्त-संविदः' इत्यमरः । वरुणवासवौ उपमा उपमानं ययोस्त्री तथोक्तौ । तावुभौ भूपती जनकदशरथौ समेत्य स्वप्रभावसदृशीम् आत्ममहिमानुरूपां कन्यकानां सीतादीनां तनयानां रामादीनां च कौतुकक्रियां विवाहोत्सवं वितेनतुर्विस्तृतवन्तौ । तनोतेर्लिट् ॥

५० । तथेन वरुणं वाजवह्नुना मेहे भूपतिद्वयं यथागमये गच्छन्तं गमवेत इहेति च विचिन्वाभ्यां कथांश्रुतेन परिगम्येहोऽगम गच्छन्तं करिष्येन ।

पार्थिवीमुदवहद्रघूहहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलाम् ।

यौ तयोरवरजौ वरौजसौ तौ कुशध्वजसुते सुमध्यमे ॥५४

५४ अः । रघूहहः पार्थिवीम् उदवहन्, अथ लक्ष्मणः तदनुजाम् कर्मिलाम् (उदवहन्) यौ वरौजसौ तयोः अवरजौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजसुते (उदवहताम्) ॥ वाच्य—रघूहहेन पार्थिवी, लक्ष्मणेन तदनुजा कर्मिला उदीकृत । याभ्यां अवरजाभ्यां वरौजोभ्यां ताभ्यां उदीकृतताम् ॥

५४ । उदवहतीत्युदवहः । पचाद्यच् । रघूणामुदवहो रघूदवहो रामः ।
 पृथिव्या अपत्यं स्त्री पार्थिवो । 'तस्यापत्यम्' इत्यणि 'टिड्ढा'—इति डोप् ।
 तां सीतामुदवहत् परिणीतवान् । अथ लक्ष्मणः तस्याः सीताया अनुजां
 जनकस्य भीरसीम् जर्मिलाम् उदवहत् । यौ वरौजसौ तयोः राम-
 लक्ष्मणयोः भवरजौ अनुजातौ भरतशत्रुघ्नौ तौ सुमध्यमे कुशध्वजस्य जन-
 कानुजस्य सुते कन्यके माण्डवीं श्रुतकौर्त्तिश्च उदवहताम् । नात्र व्युत्-
 क्रमविवाहदोषः—भिन्नोदरत्वात् । तदुक्तम्—'पितृव्यपुत्रे सापत्नेः पर-
 नारीसुतेषु च । विवाहाधानयज्ञादौ परिवेत्ताद्यदूषणम् ।' इति ।

५४ । अनसुत्रं द्रघुवत्रं त्राम्, पृथिवीकृतं मोटाकं, लक्ष्मण उद्वीर्य कनिष्ठो जनकस्य
 उद्वीर्यकृतं उद्वीर्यकं एवम् महातेजसो भद्रतः ७ शत्रुघ्न वशाक्रमे जनकाभ्युक्तं कुशध्वजस्य
 माण्डवी ७ अंतर्कौर्त्तिं नामैव कौण्डिन्या कञ्चाद्वयकं विवाहं करिजेन ।

ते चतुर्थसङ्घितास्त्रयो बभूवुः सूनवो नवबधूपरिग्रहात् ।

सामदानविधिभेदविग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ ५५

५५ अः । ते चतुर्थसङ्घिताः त्रयः सूनवः नवबधूपरिग्रहान् तस्य भूपतेः सिद्धिमन्तः सामदानविधि-
 भेदविग्रहाः इव बभूवुः । वाच्य—तेः चतुर्थसङ्घितैः विभिः सुनुभिः सिद्धिमन्तः, सामदानविधिभेद-
 विग्रहेरिव बभूवुः ।

५५ । ते चतुर्थसङ्घितास्त्रयः चत्वार इत्यर्थः । वृत्तानुसारादेशमुक्तम् ।
 सूनवो नवबधूपरिग्रहात्, सिद्धिमन्तः फलसिद्धियुक्तास्तस्य भूपतेर्दशरथस्य
 सामदानविधिभेदविग्रहास्त्रयश्चत्वार उपाया इव बभूवुः । विधीयत इति विधिः,
 दानमेव विधिः । निग्रहो दण्डः । सूनूनामुपायैर्बधूनां सिद्धिभिश्चोपम्य-
 मित्यनुसन्धेयम् ॥

५५ । तत्र तेन गेहे राजतनयचतुष्टये, नवबधूपरिग्रहार्थं नृपकन गिद्धिमन्त्रं शत्रुघ्नं दान-
 तेन ७ ७ एहे चानि उपायत्रयं शत्रुघ्नं शोभां पाहेते नागिजेन ।

ता नराधिपसुता नृप्रात्मजैस्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।

सोऽभवद्वरबधूसमागमः प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ॥ ५६

५६ अः । ताः नराधिपसुताः नृपात्मजैः तैः च ताभिः कृतार्थताम् अगमन् । स वरबधूसमागमः
 प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः अभवत् । वाच्य—ताभिः नराधिपसुताभिः नृपात्मजैः तैः (सूनैः) ताभिश्च
 कृतार्थता अगमि । तेन वरबधूसमागमेन प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभेन अभूयत ।

५६ । ता नराधिपसुता जनककन्यकाः नृपात्मजैः दशरथपुत्रैः कृता-
 र्थतां कुलशौलवयोरुपादिसाफल्यमगमन् । ते च ताभिस्तथा । किञ्च,

स वराणां बधूनां च समागमः प्रत्ययानां प्रकृतीनाञ्च योग इव । सन्निभा-
तीति सन्निभः अभवत् । पचाद्यच् । प्रत्ययाः समादयः येभ्यो विधीयन्ते
ताः प्रकृतयः । यथा प्रकृतिप्रत्यययोः सहैकार्थसाधनत्वं तद्वदत्रापि भावः ॥

६७ । राजनन्निनौगं राजपूजनिगं महितं मन्निगितं इहेवा पन्नप्पं चरित्तार्थता
नात्तं कडिनेन, कनतः तथेन मेहे वरवधूसमागमं येन अत्तायअकृति-मन्नागेरं आर
मोत्ता पार्हेत्ते न्निजिन ।

एवमात्तरतिरात्मसम्भवांस्तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः ।

अध्वसु त्रिषु विष्टमैथिलः स्वां पुरीं दशरथो न्यवर्त्तत ॥५७॥

५७ अ. । एवम् आत्तरतिः सः दशरथः तान् चतुरः अपि आत्मसम्भवान् तत्र निवेश्य त्रिषु
अध्वसु (सत्सु) विष्टमैथिलः स्वां पुरीं न्यवर्त्तत । बाध्य—आत्तरतिना तेन दशरथेन विष्टमैथिलेन
स्वां पुरीं न्यवर्त्तत ॥

५७ । एवमात्तरतिः अनुरागवान् स दशरथः तान् चतुरोऽप्यात्म-
सम्भवान् पुत्रान् तत्र मिथिलायां निवेश्य विवाह्य । 'निवेशः शिविरोद्वाह-
विन्यासेषु प्रकीर्त्तितः' इति विश्वः । त्रिष्वध्वसु प्रयाणेषु सत्सु विष्ट-
मैथिलः सन् । स्वां पुरीं न्यवर्त्तत । उद्देश्यक्रियापेक्षया कर्मत्वं पुण्याः ॥

६९ । पूजवत्सल नृपतिं दशरथं एहेकपे तनयगणेशं पन्निरकरां निरुद्धं करिवा
श्रीयं राजधानीं अयोध्यां निरुद्धं अत्तागमनं करिनेन, मिथिलां निरुद्धं जनकं पितृ-
जन्मेशं पथं पर्यायं उद्देश्यं अत्तागमनं करिवा राजा दशरथं निरुद्धं विनाशं नहेवा श्रीयं
राजधानीं उद्देश्यं अत्तागमनं इहेनेन ।

तस्य जातु मरुतः प्रतीपगा

वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।

चिक्षिग्भृशतया वरूथिनी-

मुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥५८॥

५८ अ. । जातु वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः प्रतीपगाः मरुतः, मुत्तटा नदीरयाः स्थलीम् इव तस्य
वरूथिनीं भृशतया चिक्षिग् । बाध्य—मुत्तटेः नदीरयैः स्थलीयं ध्वजतरुप्रमाथिभिः प्रतीपगैः मरुतैः,
वरूथिनीं चिक्षिग् ॥

५८ । जातु कदाचिद्वर्त्मसु ध्वजा एव तरवस्तान् प्रमथन्ति ये ते
ध्वजतरुप्रमाथिनः, प्रतीपगाः प्रतिकूलगामिनो मरुतः । मुत्तटा नदीरयाः
स्थलीं अकृत्रिमभूमिमिव । 'जानपदकुण्डं'—इत्यादिना छेप् । तस्य
वरूथिनीं सेनां भृशतया भृशं चिक्षिग्ः क्लिश्यन्ति स्म ।

६८ । अनन्तरं नदीवेगं येन तैरभूमि अतिक्रमं करिष्या वेनाभूमि निपौडितं करे, तद्वत् पथिमधो एकदिनं सहसा एकं अतिकूलं वायुं उथितं हृदं ध्वजं तत्रमकलं उन्नमनपूर्वकं महाराजं पथरथेन गैरुगणकं अतास्तं क्रिष्टे करिष्ये नागिन ।

लक्ष्यते स्म तदनन्तरं रविर्बहुभौमपरिवेशमण्डलः ।

वैनतेयशमितस्य भोगिनो भोगवेष्टित इव च्युतो मणिः ॥ ५९

५९ अ. । तदनन्तरं बहुभौमपरिवेशमण्डलः रविः, वैनतेयशमितस्य भोगिनः भोगवेष्टितः च्युतः मणिः इव लक्ष्यते अ । वाच्य — बहुभौमपरिवेशमण्डलं वेष्टितं च्युतं मणिमिव रविं लक्षयन्ति अ ।

५९ । तदनन्तरं प्रतीपपवनानन्तरं, बहुं भौमं परिवेशस्य परिधि-मण्डलं यस्य सः । 'परिवेशस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले' इत्यमरः । रविः, वैनतेयशमितस्य गरुडहृतस्य भोगिनः सर्पस्य भोगिन कायेन । 'भोगः सुखे स्त्रयादिभूतावहेष्ट फणकाययोः' इत्यमरः । वेष्टितः, च्युतः शिरोभ्रष्टः मणिरिव, लक्ष्यते अ ॥

६० । तदनन्तरं दिवाकरं गरुडविनाशितं सर्पेण कणावेष्टितं मणिरं शायं भयङ्करं परिवेशमण्डले पत्रितं हृदं दृष्टिगोचरं हृदं नागिन ।

श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सान्ध्यामेघरुधिरार्द्रवाससः ।

अङ्गना इव रजस्वला दिशो नो बभूवुरवलोकनक्षमाः ॥ ६०

६० अ. । श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सान्ध्यामेघरुधिरार्द्रवाससः रजस्वलाः दिशः (रजस्वलाः) अङ्गना इव अवलोकनक्षमाः नो बभूवुः ॥ वाच्य — श्येनपक्षपरिधूसरालकाभिः सान्ध्यामेघरुधिरार्द्र-वासोभिः दिग्भिः रजस्वलाभिः अङ्गनाधिरिव अवलोकनक्षमाभिः न बभूवुः ।

६० । श्येनपक्षी एव परिधूसरा अलका यासां तास्तथोक्ताः । सान्ध्या-मेघा एव रुधिरार्द्राणि वासांसि यासां तास्तथोक्ताः । रजो धूलिरासामस्तीति रजस्वलाः 'रजःकृत्वासुतिपरिषदो वलच्' इति वलच्प्रत्ययः । दिशः रजस्वलाः कृतुमत्यः अङ्गना इव । 'स्याद्रजः पुष्यमार्त्तवम्' इत्यमरः । अवलोकनक्षमा दर्शनार्हा नो बभूवुः । एकत्रादृष्टदोषादपरत्र शास्त्र-दोषादिति विज्ञेयम् । अत्र रजोदृष्टिरुत्पात उक्तः ॥

६० । दिग्गजनागं श्येनपक्षीं पक्षरूपं भूतवर्णं अलका धारणं करिष्य, सन्ध्याकालीनं मेघरूपं रुक्मिवसनं आवृतं हृदं एव धूमिपटले समाकीर्णं हृदं रजःस्वलां शायं दर्शनेन अवोगां हृदं गेन ।

भास्करश्च दिशमध्यवास यां ।

तां श्रिताः प्रतिभयं ववाशिरै ।

क्षत्रशोणितपितृक्रियोचितं

चोदयन्ता इव भार्गवं शिवाः ॥ ६१

६१ अः भास्करः यां दिशम् अध्ववास च तां श्रिताः शिवाः क्षत्रशोणित-
क्रियोचितं भार्गवं चोदयन्तः इव प्रतिभयं ववाशिरे ॥ वाच्य भास्करेण या दिक्
अध्वषे श्रिताभिः शिवाभिः चोदयन्तीभिः ववाशे ॥

६१ । भास्करो यां दिशमध्ववास च यस्यां दिशि उषितः । 'उपान्व-
ध्वाङ्वासः इति कर्मत्वम् । तां दिशं श्रिताः शिवाः गोमायवः । 'स्त्रियां
शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः' इत्यमरः । क्षत्रशोणितेन या पितृ-
क्रिया पितृतर्पणं तत्रोचितं परिचितं भार्गवं चोदयन्ता इव प्रतिभयं भय-
ङ्करं ववाशिरे रुवुः । 'वायु शब्दे' इति धातोर्लिट् । 'तिरस्त्रां वाशितं
रुतम्' इत्यमरः ॥

७१ । शृंगान्कूल सूर्याधिष्ठितपूर्व दिग्भाग आश्रय करिष्या ऋत्विग्भोगितद्वारा गित्-
तर्पणकारी परब्रह्मके श्रेयस करिष्या जगद्देवेन धारतव्यं कर्तव्यं अर्पित इहेन ।

तत्प्रतीपपवनादिवैकृतं

प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।

अनुयुक्तं गुरुमीश्वरः क्षितेः

स्वन्तमित्यलघयत् स तद्वायाम् ॥ ६२

६२ अः तत् प्रतीपपवनादिवैकृतं प्रेक्ष्य कृत्यवित् क्षितेः ईश्वरः शान्तिम्
सधिकृत्य गुरुम् अनुयुक्तम् । सः स्वन्तम् इति तद्वायाम् अलघयत् ॥ वाच्य—
कृत्यविदा ईश्वरेण गुरुः अनुयुज्यत । तेन (गुरुणा) तद्वायाम् अलघयत् ॥

६२ । तत् प्रतीपपवनादिवैकृतं दुर्निमित्तं प्रेक्ष्य कृत्यवित् कार्यक्षेत्रः
क्षितेरीश्वरः शान्तिम् अनर्थनिवृत्तिमधिकृत्य उद्दिश्य गुरुं वशिष्ठम् अनु-
युक्तम् अपृच्छत् । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च' इत्यमरः । स गुरुः स्वन्तं
शुभोदकं भावीति तस्य राक्षो व्यथामलघयत् लघूकृतवान् ॥

७२ । कार्यविद् क्षितीश्वर पञ्चमथ श्रुतिकूल पवनादि श्रुतिभिर्दुःकल मन्त्रार्थन
करिष्या शान्तिविधानं जगद् कूलशुद्धं वशिष्ठदेवके वनिगेन, त्रिनिष्ठ तथन "मङ्गल इहेन"
अहे कथा वनिगा राज्ञा मन्त्रोपदेशना मन्त्र करिगेन ।

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे ।

यः प्रसृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात् ॥ ६३

६१ अ. । अपदि उत्थितः तेजसः राशिः वाहिनोमुखे प्रादुरास किल । यः सैनिकैः नयनानि प्रमृज्य चिरात् लक्ष्मणोपपुरुषाकृतिः (अभूत्) ॥ वाच्य—उत्थितेन राशिना येन लक्ष्मणोपपुरुषाकृतिना प्रादुरासे ॥

६२ । अपदि उत्थितः तेजसो राशिः वाहिनोमुखे सेनाग्रे प्रादुरास किल खलु । यः सैनिकैर्नयनानि प्रमृज्य चिराल्लक्षणीया भावनीया पुरुषाकृतिः यस्य स तथोक्तः । अभूदिति शेषः ॥

७० । तथेन तैमलगणेर मन्मथभागे महता एक तेजोराशि आश्रुत इहेन, तैमलिकण नयनमार्जन करिषा देखिते पाहेन, सेहे तेजोराशिहे येन एक दिवा प्रकृषमत्रोर धारण करिषाछे ।

पितृमंशमुपवीतलक्षणं मातृकञ्च धनुरुर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव धर्मदौधितिः सद्विजिह्व इव चन्दनद्रुमः ॥६४

६४ अ. । यः पितृम् अंशम् उपवीतलक्षणं मातृकं च (अंशम्) ऊर्जितं धनुः दधत् (सन्) ससोमः धर्मदौधितिः इव सद्विजिह्वः चन्दनद्रुमः इव (स्थितः) ॥ वाच्य—येन दधता ससोमेन धर्मदौधितिना इव सद्विजिह्वेन चन्दनद्रुमेण इव भूयते ॥

६४ । उपवीतं लक्षणं चिह्नं यस्य तम् । पितुरयं पितृः । 'वायु ऋतुपित्रुषसो यत्' इति यत् प्रत्ययः । तम् अंशम् । धनुषा ऊर्जितम् । मातुरयं मातृकः । 'ऋतष्ठज्' इति ठज् प्रत्ययः । तम् अंशं च दधत् यो भार्गवः ससोमः चन्द्रयुक्तः । धर्मदौधितिः सूर्य इव सद्विजिह्वः ससर्पचन्दनद्रुम इव स्थितः ॥

७४ । सेहे प्रकृष तथेन मन्मथयूक्त भाग्नर एवर् सर्पवेष्टित चन्दनद्रुमर आत्र तैमलकचिह्न वच्छापवीत ओ मातृकचिह्न तेजोयूक्त धनु धारण करिषा मोठा पाहेते नागिमेन ।

येन रोषपरुषात्मनः पितुः शासने स्थितिभिदोऽपि तस्युषा वेपमानजननीशिरश्छिदा प्राग्जीयत घृणा ततो मही ॥६५

६५ अ. । येन रोषपरुषात्मनः स्थितिभिदोऽपि पितुः शासने तस्युषा वेपमानजननीशिरश्छिदा (सता) प्राक् घृणा अजीयत, ततः मही (अजीयत) ॥ वाच्य—यः तस्मिन् वेपमानजननीशिरश्छिद् घृणाम् अजयत्, महीम् (अजयत्) ॥

६५ । रोषपरुष आत्मा बुद्धिर्यस्य सः । 'आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः' इत्यमरः । यस्य रोषपरुषात्मनः, स्थितिभिदोऽपि मर्यादालङ्घिनोऽपि पितुः शासने तस्युषा स्थितेन, वेपमानजननीशिरश्छिदा येन, प्राग्घृणा अजीयत, ततोऽनन्तरं मही अजीयत । मातृहन्तुः क्षत्रवधात् कुतो सुगुप्सेति भावः ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल परशुरामजननी रेणुकादेवी जलमानेतुं नदीतीरं गतवती । तदानीं नद्यास्ते जभमानौ गन्धर्वदम्पती विलोक्य तस्याः मनसि महान् विकारोऽजायत, ततः गृहप्रत्यागतां रेणुकामवलोक्य भगवान् जमदग्निः समाधियोगेन वृत्तान्तमिममवगच्छन् पत्न्याः शिरश्च दनाय व्येष्टं तनयमादिदेश, स च तानृशं दुष्करं कर्म कर्त्तुं न स्वीकृतवान्, ततः पितुर्वचनगौरवात् कनीयान् परशुरामः तमादेशम् प्रतिपालयन् कुठा राघातेन जनन्याः शिरश्चिच्छेद इति ॥

अक्षवीजबलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेर्व्याजपूर्वगणनामिवोदहन् ॥ ६६

६६ अः । यः दक्षिणश्रवणसंस्थितेन अक्षवीजबलयेन क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेः व्याजपूर्वगणनाम् उदहन् इव निर्वभौ ॥ वाच्य—येन उदहृता इव निर्वभे ।

६६ । यो भार्गवः दक्षिणश्रवणे संस्थितेन अक्षवीजबलयेन अक्ष-मालया, क्षत्रियान्तकरणानां क्षत्रियबधानाम् एकविंशतिः एकविंशति-संख्यायाः व्याजः अक्षमालारूपः पूर्वी यस्यास्तां गणनाम् उदहृन्निव निर्वभौ ॥

पौराणिकी वार्ता ।—पुरा किल हैहयवंशजः कार्त्तवीर्यार्जुनो निरागसं तापसं जमदग्निं निहृतवान्, तेन प्रवृत्तकोपवह्निना परशुरामेण क्षत्रकुलं भस्मीकर्त्तुम् एकविंशतिवारान् येते ॥

७१—७७ । शिनि द्रोवकषात्रिष्ठ मयीपानज्वनकात्रौ पितात्र आदेशनवभवर्त्तौ हृद्देशे कम्पितकलवरा जननींश्च शिरश्चदनपूर्वकं प्रथमे घृणा एव पत्रे पृथिवीं जग्न कश्चिन्नं ह्रिन्नं, तानि येन दक्षिणकर्णे निहितं अक्रमानाकलनं एकविंशतिवारं कश्चिन्नं कश्चिन्नं करणैश्च गणनां बहून् करितेष्टेन ।

तं पितुर्बन्धभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

बालसूनुरवलोक्य भार्गवं स्त्रां दशाञ्च विषसाद पार्थिवः ६७

६७ अः । बालसूनुः पार्थिवः भार्गवं पितुर्बन्धभवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितं स्त्रां दशाञ्च अवलोक्य विषसाद ॥ वाच्य—बालसूनुना पार्थिवेन विषेदे ॥

६७ । पितुर्जमदग्नेर्बन्धभवेन क्षत्रियकर्त्तृकबधोद्भवेन मन्युना कोपेन राजवंशानां निधनाय नाशार्थम् । 'निधनं स्यात् कुले नाशे' इति विश्वः । दीक्षितं प्रवृत्तमित्यर्थः । तं भार्गवं स्त्रां दशां च अवलोक्य बालाः सूनवो यस्य स पार्थिवो विषसाद । स्वस्य अतिदीर्घव्यात् शत्रोश्चातिक्रोधात् कान्दिशीकोऽभवदित्यर्थः ॥

७१ । नरपतिं दण्डय, पित्रुदधकनितं क्रोधे उद्धृष्टं च राजवंशविनाशे प्रवृत्तं परशुरामके मन्मथनं करिष्ये शत्रौ दोर्बलाय च मञ्जानगणं शिष्टं एवै मकलं मने करिष्ये निताञ्च विषयं हृद्देशे पठिन्नं ।

ନାମ ରାମ ଇତି ତୁଲ୍ୟସାତ୍ମଜଂ ବର୍ତ୍ତମାନମହିତେ ଚ ଦାରୁଣେ ।

ହୃଦୟମସ୍ୟ ଭୟଦାୟି ଚାଭବଦ୍ରବଜାତମିବ ହାରସର୍ପयोः ॥ ୬୮

୬୮ ଅ. । ଆତ୍ମଜେ ଦାରୁଣେ ଅହିତେ ଚ ତୁଳ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନଂ ରାମ ଇତି ନାମ ହାରସର୍ପयोः
ରତ୍ନଜାତମ୍ ଇବ ଅସ୍ୟ ହୃଦୟଂ ଭୟଦାୟି ଚ ଅଭବତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ହୃଦୟେନ ଭୟଦାୟିନା ହାରସ-
ର୍ପयोः ବର୍ତ୍ତମାନେନ ରତ୍ନଜାତେନ ଇବ ଅଭୂୟତ ॥

୬୯ । ଆତ୍ମଜେ ପୁତ୍ରେ ଦାରୁଣେ ଘୋରେ ଅହିତେ ଶତ୍ରୌ ଚ ତୁଲ୍ୟମବିଶେଷେଣ ବର୍ତ୍ତ-
ମାନଂ ରାମ ଇତି ନାମ, ହାରସର୍ପयोः ବର୍ତ୍ତମାନଂ ରତ୍ନଜାତଂ ରତ୍ନଜାତିରିବ । ଅସ୍ୟ
ଦଶରଥସ୍ୟ ହୃଦୟଂ ହୃଦୟଞ୍ଜ୍ଵଳମଂ ଭୟଦାୟି ଭୟଞ୍ଜ୍ଵରଂ ଚ ଅଭବତ୍ ॥

୭୦ । ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ଉନବ୍ଧ ଓ ନିଦାକ୍ଷଣ ଶକ୍ତ ଏହି ଉଭୟରେ ଭୁକ୍ତା ‘ରାମ’ ନାମଟି ସେନ
ତୀହାର ମଧ୍ୟେ ଗର୍ଭ ଓ କୃତ୍ରିୟରେ ଗୁଣବଦ୍ଧ ଶ୍ରୀଷ୍ଠ ଅତୀବ ଶ୍ରୀତିକର ଓ ଭୟଞ୍ଜ୍ଵର ବୋଧ
ହେତେ ଜାଗିନ ।

ଅର୍ଘ୍ୟମର୍ଘ୍ୟମିତି ବାଦିନଂ ନୃପଂ ସୋଽନବେଚ୍ଚା ଭରତାୟଜୋ ଯତଃ ।

ଚକ୍ରକୋପଦହନାର୍ଚିଷଂ ତତଃ ସନ୍ଦଧେ ଦୃଶମୁଦୟତାରକାମ୍ ॥ ୬୯

୬୯ ଅ. ॥ ସଃ ଅର୍ଘ୍ୟମ୍ ଅର୍ଘ୍ୟମ୍ ଇତି ବାଦିନଂ ନୃପମ୍ ଅନବେଚ୍ଚା ଯତଃ ଭରତାୟଜଃ
ତତଃ ଚକ୍ରକୋପଦହନାର୍ଚିଷମ୍ ଉଦୟତାରକାଂ ଦୃଶଂ ସନ୍ଦଧେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ତେନ ଚକ୍ରକୋପଦହ-
ନାର୍ଚିଷଃ ଉଦୟତାରକାଂ ଦୃଶଂ ସନ୍ଦଧେ ॥

୭୦ । ସଃ ଭାର୍ଗବଃ । ‘ଅର୍ଘ୍ୟମର୍ଘ୍ୟମ୍’ ଇତି ବାଦିନଂ ନୃପମନବେଚ୍ଚା, ଯତଃ
ଯତ୍ର ଭରତାୟଜଃ ତତସ୍ତତ୍ର । ‘ଇତରାଭ୍ୟୋଽପି ଦୃଶ୍ୟନ୍ତେ’ ଇତି ସାର୍ବବିଭକ୍ତିଦା-
ସ୍ତସିଃ । ଚକ୍ର ଚକ୍ରକୁଳେ ବିଷୟେ ଯଃ କୋପଦହନଃ ରୋଷାଗ୍ନିଃ ତସ୍ୟାର୍ଚିଷଂ
ଜ୍ଵାଳାମିବ ସ୍ଥିତାମ୍ । ‘ଜ୍ଵାଳାଭାସୋର୍ନପୁଂସ୍ୟର୍ଚିଃ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଉଦୟା ତାରକା
କନୌନିକା ଯସ୍ୟାସ୍ତାମ୍ । ‘ତାରକାକ୍ଷ୍ଣଃ କନୌନିକା’ ଇତ୍ୟମରଃ । ଦୃଶଂ ସନ୍ଦଧେ ॥

୭୧ । ରାଜା ଦଶରଥ ଅତିଭାବି ଦାସ ହେଉ ‘ଅର୍ଘ୍ୟ ଅର୍ଘ୍ୟ’ ଏହିରୂପ ବନିତହେନ, କିନ୍ତୁ
ମନୁଷ୍ୟମାନେ ମନିଷ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିପାତ ନା କରିବା ସେବାରେ ଭବତାତ୍ମକ ରାମଚକ୍ର ଅବଦାନ କରିତ-
ହୁଲେନ, ମୋହେ ମିଳେଇ ଶ୍ରଦ୍ଧାବିଶ୍ଵାସୀମାନେ ମିଥ୍ୟାବିଶ୍ଵାସ ଉପାଦାନକାରୀ ଚକ୍ର ନିଷ୍ଠାପ
କରିଲେନ ।

ତେନ କାର୍ମୁକନିଷକ୍ତମୁଷ୍ଟିନା ରାଘବୋ ବିଗତଭୀଃ ପୁରୋଗତଃ ।

ଅଞ୍ଜୁଲୀବିବରଚାରିଣଂ ଶରଂ କୁର୍ବତା ନିଜଗଦେ ଯୁୟତ୍ସୁନା ॥ ୭୦

୭୦ ଅ. । ତେନ କାର୍ମୁକନିଷକ୍ତମୁଷ୍ଟିନା ଶରମ୍ ଅଞ୍ଜୁଲୀବିବରଚାରିଣଂ କୁର୍ବତା ଯୁୟତ୍ସୁ-
ନା (ସତା) ବିଗତଭୀଃ ପୁରୋଗତଃ ରାଘବଃ ନିଜଗଦେ ॥ ବାଚ୍ୟ—କାର୍ମୁକନିଷକ୍ତମୁଷ୍ଟି-
ଶରମ୍ ଅଞ୍ଜୁଲୀବିବରଚାରିଣଂ କୁର୍ବନ୍ ଯୁୟତ୍ସୁଃ ସ ବିଗତଭୟ ରାଘବଂ ନିଜଗାଦେ ॥

୭୧ । କାର୍ମୁକନିଷକ୍ତମୁଷ୍ଟିନା ଯୁୟତ୍ସୁନା ଯୋଗୁ ମିଷ୍ଟକ୍ତା, ଶରମ୍ ଅଞ୍ଜୁଲୀ-

विवरचारिणं क्लृप्तता, तेन भार्गवेण कर्त्ता । विगतभोः निर्भीकः सन्,
पुरोगतोऽग्रगतो राघवः निजगदे उक्तः । कर्मणि लिट् ॥

१० । अनन्तर गमनाभिजायो पत्रकुत्राम्, एकशृङ्गि शत्रुसनेन ओ अपत्रशृङ्गि अश्रुनिविवरे
वाग मन्त्राशन करिष्य मन्त्रागत निर्भीक रामचन्द्रक वनिते वागिनेन ।

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डघटनाद्रोषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात्॥७१

७१ अः । क्षत्रजातं मे अपकारवैरि, तत् बहुशः निहत्य शमं गतः (अस्मि)
(तथापि) दण्डघटनात् सुप्तसर्पः इव तव विक्रमश्रवात् रोषितः अस्मि ॥ वाच्य—मया
शमो गतः । सुप्तसर्प इव रोषितेन भूयते ॥

७१ । क्षत्रजातं क्षत्रजातिः मे अपकारेण पिष्टवधरूपेण वैरि द्वेषि ।
तत् क्षत्रजातं बहुशः एकविंशतिवारान् निहत्य, शमं गतोऽस्मि । तथापि—
सुप्तसर्पौ दण्डघटनादिव तव विक्रमस्य श्रवात् आकर्णनात् रोषितः रोषं
प्रापितः अस्मि ॥

११ । क्षत्रिजजाति आमार पितृवधरूप अपकार करिष्य वैरौ इहेशाछे, आभि
उहादिगते एकविंशतिवार निनिपात करिष्य शान्तताव अवबधन करिष्याछि, किञ्च
एकणे तोगार विक्रम देखिष्य दण्डघटित अश्रुष्ट मर्पेत्त ग्यात्र रोषाविहे इहेशाछि ।

मैथिलस्य धनुरन्यपार्थिवैस्त्व' किलानमितपूर्वमक्षयोः ।

तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गमिव भग्नमात्मनः ॥७२

७२ अः । त्वम् अन्यपार्थिवैः अनमितपूर्वं मैथिलस्य धनुः अक्षयोः किल ।
तत् निशम्य भवता आत्मनः वीर्यशृङ्गं भग्नम् इव समर्थये ॥ वाच्य—त्वया धनुः
अक्षयत । मया समर्थ्यते ॥

७२ । अन्यैः पार्थिवैः अनमितपूर्वं पूर्वमनमितम् । सुप्तसुपेति-
समासः । अस्य मैथिलस्य धनुः त्वम् अक्षयोः क्षतवान् । किलेति
वार्त्तायाम् । 'वार्त्तासम्भाव्ययोः किल' इत्यमरः । तदनुभग्नं निशम्य
आकर्ण्य भवता आत्मनो मम वीर्यमेव शृङ्गं भग्नमिव समर्थये मन्ये ॥

१२ । पूर्वो अथ कोन राजा जनकर धनु आनत करिते समर्थ इय नाहे, किञ्च
उनिनाम, तूमि तांश अनानास तथ करिष्याछ, इहेते तोगारकुङ्क आमार वीर्याश्रुते
येन तथ इहेशाछ भने करितेछि ।

अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव मामगात् ।

बीडमावहति मे स सम्प्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि॥७३

७३ अः । अन्यदा जगति रामः इति अर्थं शब्दः उच्चरितः (सन्) माम् एव अगात् । सम्प्रति त्वयि उदयोन्मुखे (सति) व्यस्तवृत्तिः सः (शब्दः) मे व्रीडम् आवहति ॥ वाच्य—रामेण इति अनेन शब्देन उच्चरितेन अहम् अगायिषि । व्यस्तवृत्तिना तेन व्रीडः ओह्यते ॥

७३ । अन्यदा अन्यस्मिन् काले, जगति राम इत्ययं शब्दः उच्चरितः सन् मामेव अगात् । सम्प्रति त्वयि उदयोन्मुखे सति, व्यस्तवृत्तिः विपरीतवृत्तिः अन्यगामीति यावत् । स शब्दो मे व्रीडमावहति लज्जां करोति ॥

१० । आत्रेय पेश,—शूर्वे 'राम' एहे शब्दो उच्चारित इहेन जगते एकमात्र आत्रेये वृत्तिः, किञ्च एकमेव अत्राप्येवम् तत्रात्र ए नाना विच्छेद इति आत्रेय नञ्जातोऽपि इहेतेह ॥

बिभ्रतोऽस्त्वमचलेऽपकुण्ठितं द्वौ रिपू मम मतौ समागसौ ।

धेनुवरसहरणाच्च हैहयस्त्वच्च कीर्त्तिमपहर्तुमुद्यतः ॥ ७४

७४ अः । अचले अकुण्ठितम् अस्त्वं बिभ्रतः मम द्वौ रिपू समागसौ मतौ । धेनुवरसहरणात् हैहयः कीर्त्तिम् अपहर्तुम्, उद्यतः त्वच्च ॥ वाच्य—द्वौ रिपुभ्यां समागमोभ्यां मताभ्यां भूयते । त्वया उद्यतम् उद्यतेन भूयते वा ॥

७४ । अचले क्रीडाद्रावपि अकुण्ठितम् अस्त्वं बिभ्रतो मम द्वौ समागसौ तुल्यापराधौ रिपू मतौ । धेनोः पितृहोमधेनोर्वत्सस्य हरणाच्च तो-
हैहयः कात्तवैर्यस्य, कीर्त्तिमपहर्तुमुद्यत उद्युक्ताः त्वच्च । वत्सहरणे भारत-
श्लोकः—'प्रमत्तश्चाश्वमात्तस्य होमधेन्वास्ततो बलात् । जह्वार वत्सं क्रोशन्त्या बभञ्ज च महाद्रुमान् ॥' इति ॥

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रम-

स्तेन मामवति नाजिते त्वयि ।

पावकस्य महिमा स गण्यते

कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ ७५

७५ अः । तेन क्षत्रियान्तकरणः अपि विक्रमः त्वयि अजिते (सति) मां न अवति । पावकस्य महिमा सः गण्यते यः कक्षवत् सागरे अपि ज्वलति ॥ वाच्य—क्षत्रियान्तकवशेनापि विक्रमेण अहम् न अयि । तं महिमानं गणयति, येन अवल्यते ॥

७५ । तेन कारणेन । क्षियते येनासौ करणः क्षत्रियान्तस्य करणोऽपि विक्रमः त्वयि अजिते मां न अवति न प्रीणाति । तथाहि—पावकस्य अग्नेर्महिमा स गण्यते यः कक्षवत् कक्षे इव । 'तत्र तस्यैव' इति सप्तम्यर्थे वतिः । सागरेऽपि ज्वलति ॥

१४—१५ । होमधेनुहरणे हेहयवम्भज कार्त्तवीर्या एवः कीर्ति अपहरणे उग्रत
तुमि,—डोमरा उभयेहे तुन्यापराधी उ आमार शक्र ; देव, आमि शैलभेदेण
अकूठ अन्नधारण करितेहि ; एकणे तुमि पराजित ना हईले कृत्रिमवधनित पराक्रमे
औतिनाउ करिते पारितेहि ना । सुकृ तृणेर ग्राम अनल वे, मागरेण अन्ननित
हर, ताहाई अनलेर महिमा वनिमा परिगणित हईशा थोके ।

विद्धि चात्तबलमोजसा हरेरैश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया ।

खातमूलमनिलो नदीरयैः पातयत्यपि मृदुस्तटद्रुमम् ॥ ७६

७६ अः । त्वया यत् ऐश्वरं धनुः अभाजि, (तत्) हरेः ओजसा आत्तबलं च
विद्धि । नदीरयैः खातमूलं तटद्रुमं मृदुः अपि अनिलः पातयति ॥ वाचा—त्वम्,
अभाङ्घीः । विद्यताम् । खण्डमूलः वृक्षः अनिलेन पातयते ॥

७६ । किञ्च । ऐश्वरं धनुर्हरेर्विष्णोरोजसा बलेन आत्तबलं हृत-
सारञ्च विद्धि । यद्धनुस्त्वया अभाजि अभञ्जि । 'भञ्जेच्च चिणि' इति
विभाषया नलोपः । तथाहि—नदीरयैः खातमूलम् अवदारितपादं तटद्रुमं
मृदुरप्यनिलः पातयति । ततः शिशुरपि रौद्रं धनुरभाङ्गमिति मा गर्वी-
रिति भावः ॥

१७ । तुमि वे हरधनु भग्न करिआछे, ताहार ममस्त मावहे भगवान् नात्रायण हरण-
करिआछिलेन ; तुमि ईश निम्नग्रहे जानिउ—नगौवेगे वे वृक्षेर मूल जर्जरित हईशा
गिआछे, भन्ममबीरण उ नेहेरूप तीरतकर अनारासे पातित करिते पावे ।

तन्मदीयमिदमायुधं ज्यया सङ्गमय्य सशरं विकल्प्यताम् ।

तिष्ठतु प्रधनमेवमपाहं तुल्यबाहुतरसा जितस्त्वया ॥ ७७

७७ अः । तत् मदीयम् इदम् आयुधं ज्यया सङ्गमय्य सशरं विकल्प्यताम् । प्रधनं
तिष्ठतु । एवम् अपि अहं तुल्यबाहुतरसा त्वया जितः ॥ वाचा—विकर्षं (त्वम्)
प्रघनेन स्थीयताम् । तुल्यबाहुतराः त्व मां जितवान् ॥

७७ । तत् तस्मान्मदीयमिदम् आयुधं कार्मुकं ज्यया सङ्गमय्य
संयोज्य । 'त्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । सशरं यथा तथा त्वया
विकल्प्यताम् । प्रधनं रणस्तिष्ठतु । प्रधनं तावदास्तामित्यर्थः । 'प्रधनं
मारणे रणे' इति विश्वः । एवमपि मद्भनुः कर्षणेऽप्यहं तुल्यबाहुतरसा
समबाहुबलेन । 'तरसो बलरंजसी' इत्यमरः । त्वया जितः ॥

कातरोऽसि यदि वोद्धतार्चिषा

तर्जितः परशुधारया मम ।

জ্যানিঘাতকঠিনাঙ্গুলির্ব্বথা

বধ্যতামভয়যাচনাজ্জলিঃ ॥ ৩৮

৩৮ অঃ । যদি বা উদ্গতাচিঁষা মম পরশুধারযা তর্জিতঃ কাतरঃ অসি, বৃথা-জ্যানিঘাতকঠিনাঙ্গুলিঃ অময়যাচনাজ্জলিঃ বধ্যতাম ॥ বাচ্য—তর্জিতেন কাতরেণ ভূয়তে । জ্যানিঘাতকঠিনাঙ্গুলিম্ অময়যাচনাজ্জলিঁ বধান (লম্) ॥

৩৮ । যদি বা উন্নতাচিঁষা উন্নতলিঁষা মম পরশুধারযা তর্জিতঃ কাতারোসি ভোতোসি । বৃথা জ্যানিঘাতেন কঠিনা অঙ্গুলয়ো यस्य স তথোক্তঃ অময়যাচনাজ্জলিঃ অময়প্রার্থনাজ্জলিঁর্ব্বধ্যতাম্ । 'তৌ যুতাবজ্জলিঃ পুমান্' ইত্যমরঃ ।

৭৭—৭৮ । বাহা ইউক, এক্ষণে যুদ্ধে প্রয়োজন নাহি, তুমি এই বদীয় শরাসনে গুণারোপণ ও শরসংযুক্ত করিয়া আকর্ষণ কর, তবেই তোমাকে আমার তুলাবলশালী মনে করিয়া তোমার নিকটে পরাজয় ঘোষণা করিব । অথবা যদি তুমি আমার প্রদীপ্ত পরশুধারার তর্জনে নিভাঙ্ক কাतर হইয়া থাক, তবে বৃথা জ্যানিঘাতকঠিনাঙ্গুলি করতল দ্বারা অঙ্গুলিবন্ধনপূর্ব্বক আমার নিকটে অভয় প্রার্থনা কর ।

এবমুক্তবতি ভীমদর্শনে ভার্গবে স্মিতবিকম্পিতাধরঃ ।

তদ্বনুর্য্যহণমেব রাঘবঃ প্রত্যপদ্যত সমর্থমুত্তরম্ ॥ ৩৯

৩৯ অঃ । ভীমদর্শনে ভার্গবে এবম্ উক্তবতি (সতি) রাঘবঃ স্মিতবিকম্পিতাধরঃ (সন্)তদ্বনুর্য্যহণম্ এব সমর্থম্ উত্তরং প্রত্যপদ্যত ॥ বাচ্য—রাঘবেণ স্মিতবিকম্পিতাধরেণ প্রত্যাধি ।

৩৯ । ভীমদর্শনে ভার্গবে এবমুক্তবতি সতি, রাঘবঃ স্মিতেন হ্রাসেন বিকম্পিতাধরঃ সন্, তদ্বনুর্য্যহণমেব সমর্থম্ উচিতমুত্তরং প্রত্যপদ্যত অঙ্কীচকার ॥

৭৯ । ভীমদর্শন পরশুরাম এইরূপ বলিলে, জেবং হস্তযুক্ত কম্পিতাধর নাম, সেই ধনুর্গ্রহণ দ্বারা তাঁহার বাক্যের যথোচিত উত্তর প্রদান করিলেন ।

পূর্ব্বেজন্মধনুষা সমাগতঃ

সৌতিমাবলঘুদর্শনোভবত্ ।

কেবলোপি সুভগো নবাম্বুদঃ

কিং পুনস্বিদশচাপলাঙ্কিতঃ ॥ ৮০

८० अः । पूर्वजन्मधनुषा समागतः सः अतिमात्रलघुदर्शनः अभवत् । नवाम्बुदः केवलः अपि सुभगः त्रिदशचापलाङ्कितः किं पुनः ॥ वाच्य—समागतेन अतिमान-लघुदर्शनेन तेन अभूयत । केवलेन नवाम्बुदेन सुभगेन (भूयते) त्रिदशचापलाङ्कि-तेन पुनः किम् ॥

८० । पूर्वजन्मनि नारायणावतारे यदनुस्तेन समागतः सङ्गतः सः रामः अतिमात्रम् अत्यन्तं लघुदर्शनः प्रियदर्शनः अभवत् । तथाहि—नवा-म्बुदः केवलः रिक्तोऽपि सुभगः । त्रिदशचापेन इन्द्रधनुषा लाङ्कितः चिह्नितः किं पुनः । सुभग एवेति भावः ॥

८० । तथेन त्राम पूर्वजन्मधुत धनुषा शत्रुना मातृशत्रु शत्रुपत्नयेन हरेणैक-एकं त नवजन्मधुतैः परमं रमणीयं हरेणा थाएक, ताहाते आवात्र हेखधनु मन्त्रित हरेणै उहा ये मन्त्रिक शोभित हरेदे, ताहा आत्र विचित्र कि ?

तेन भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकं च बलिनाधिरोपितम् ।
निष्प्रभं च रिपुरास भूभृतां धूमशेष इव धूमकेतनः ॥ ८१

८१ अः । बलिना तेन भूमिनिहितैककोटि तत् कार्मुकं च अधिरोपितम् । भूभृतां रिपुः च धूमशेषः धूमकेतनः इव निष्प्रभः आस ॥ वाच्य—स बली अधिरो-पितवान् । धूमशेषेण धूमकेतनेन निष्प्रभेण रिपुणा आसे ॥

८१ । बलिना तेन रामेण भूमिनिहिता एका कोटिर्यस्य तत् । कर्मणे भवतीति कार्मुकं धनुश्च । 'कर्मण उकज्' इत्युक्कज्प्रत्ययः । अधि-रोपितम् । भूभृतां रिपुर्भागवत् । धूमशेषः धूमकेतनः अग्निरिव, निष्प्रभो निस्तेजस्क आस बभूव । आसेति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं दोसार्थकस्यास्तेरूपं वा ॥

८१ । अनन्तरं महाबलपराक्रम त्राम येमनि अवनीतले धनुष अग्रभाग निहित करिशा गुणारोपण करिलेन, अमनि क्विरगणेर चित्ररिपू परशुराम धुमावलिष्ठे अनलेन शत्रु अत्राहीन हरेणा पाडलेन ।

तावुभावपि परस्परस्थितौ

वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ ।

पश्यति स्म जनता दिनात्यये

पार्वणौ शशिदिवाकराविव ॥ ८२

८२ अः । परस्परस्थितौ वर्द्धमानपरिहीनतेजसौ तौ उभौ अपि दिनात्यये पार्वणौ शशिदिवाकरौ इव जनता पश्यति स्म ॥ वाच्य—जनतया दृश्येते स्म ॥

८२ । परस्परस्थितौ अन्योन्याभियुक्तौ । वर्द्धमानश्च परिहीनश्चेति

ହଂହ: । ବର୍ତ୍ତମାନପରିଚ୍ଛିନ୍ନେ तेजसो ययो: तौ उभौ राघवभार्गवौ अपि,
दिनात्यये सायंकाले पवणि भवौ पार्वणौ शशिदिवाकरौ इव । जनता
जनसमूह: । 'शामजनबन्ध सहायेभ्यस्तल्' इति तल्-प्रत्यय: । पश्यति
स्म अपश्यत् । अत्र राघवस्य शशिना भार्गवस्य भानुना औपम्यं द्रष्टव्यम् ॥

୮୨ । ମର୍ମକମ୍ପଣୀ ପରମ୍ପରା ଅଭିଯୁକ୍ତେ ଦଶରାଜେନ ବୀରବନ୍ଧେନ ମଧ୍ୟା ବନ୍ଧିତତେଜା
ରାମେଷ୍ଠ ଓ ହୌନବନ ପରଶୁରାମକେ ପର୍କକାଶିନେ ଦିନାବସାନେ ଅଗ୍ନି-ମିତାକରେନ ଶ୍ରୀମ ମନର୍ମନ
କରିତେ ନାଗିନ ।

तं कृपामृदुरवेक्ष्य भार्गवं राघवः स्खलितवीर्य्यमात्मनि ।

स्वस्र संହିतममोघमाशुगं व्याजहार हरसूनुसन्निभः ॥ ୮୩

୮୩ ଅ: । ହରସୁନୁସନ୍ନିଭ: କୃପାମୃଦୁ: ରାଘବ: ଆତ୍ମନି ଶ୍ଵଳିତବୀର୍ୟ୍ୟ' ତ' ଭାର୍ଗବ
ସ୍ଵ' ସଂହିତମ୍ ଅମୋଘମ୍ ଆଶୁଗଂ ଅବେକ୍ଷ୍ୟାଂ ଆଜହାର ॥ ବାକ୍ୟ—ହରସୁନୁସନ୍ନିଭେନ
କୃପାମୃଦୁନା ରାଘବେନ ଆଜହେ ॥

୮୩ । ହରସୁନୁସନ୍ନିଭ: ଶ୍ଵାନ୍ତସମ: କୃପାମୃଦୁ: ରାଘବ:, ଆତ୍ମନି ବିଷୟେ
ଶ୍ଵଳିତବୀର୍ୟ୍ୟ କୁଞ୍ଚିତଶକ୍ତି ତ' ଭାର୍ଗବ' ଶ୍ଵ' ଶ୍ଵକୀର୍ଯ୍ୟ ସଂହିତମମୋଘମ୍ ଆଶୁଗଂ
ବାକ୍ୟେ ଅବେକ୍ଷ୍ୟାଂ ଆଜହାର ସମାପ୍ତେ ॥

न प्रहर्तुमलमस्मि निर्दयं

विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्निषा

हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ ୮୪

୮୪ ଅ: । ଅଭିଭବତି ଅପି ତ୍ଵୟି ବିପ୍ର: ଇତି (ହେତୋ:) ନିର୍ଦୟଂ ପ୍ରହର୍ତୁମ୍ ଅଳଂ ନ
ଅସ୍ମି । ଅନେନ ପତିଷ୍ଠା କିଂ ତେ ଗତିଂ ହନ୍ମି ? ଉତ ମହାର୍ଜିତଂ ଲୋକଂ ହନ୍ମି ? ଶଂସ ॥
ବାକ୍ୟ—ମୟା ନ ଭୁଂସତେ । ମୟା ତେ ଗତି: ଉତ ମହାର୍ଜିତୋ ଲୋକ: ହନ୍ୟତେ ॥
ଶଂସତାଂ (ତ୍ଵୟା)

୮୪ । ଅଭିଭବତ୍ୟପି ତ୍ଵୟି ବିପ୍ର ଇତି ହେତୋ: ନିର୍ଦୟଂ ପ୍ରହର୍ତୁମ୍ ଅଳଂ
ଅସ୍ମି ନାସ୍ମି । କିନ୍ତୁ ଅନେନ ପତିଷ୍ଠା ଶରେଣ ତେ ଗତିଂ ଗମନଂ ହନ୍ମି, ଉତ
ମହାର୍ଜିତଂ ଲୋକଂ ଶ୍ଵର୍ଗଂ ହନ୍ମି, ଶଂସ ବ୍ରୁହି ॥

୮୭—୮୮ । କୁମାରମଦଂ ନିର୍ଦ୍ଦୟଂ ରାମ, ପରଶୁରାମକେ ଏକାନ୍ତ ହୌନବନ ଓ ଶ୍ରୀମ
ମହାବୀରଜିତ ଅନ୍ତରାଞ୍ଚଳେ ଦେଖିବା କହିଲେନ,—ଆମାମି ଆମାକେ ଅଭିଭବ କରିଲେଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ
ସମିତ ଆମାକେ ନିର୍ଦ୍ଦୟରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିତେ ଇଚ୍ଛା କରି ନା, ଏଥନ ବଳୁନ, ସଂପରାଧିକାର
ଏହି ବାଣବାସୀ ଆମନାର ଦେଶରଗତି ଅଥବା ଯଜ୍ଞାର୍ଜିତ ଅର୍ଗପଥ ଅବସାଧ କରି ?

प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वत-

स्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् ।

गां गतस्य तव धाम वैष्णवं

कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुषा ॥ ८५

८५ अः । ऋषिः त (राम) प्रत्युवाच—तत्त्वतः त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि (इति) न । मया गां गतस्य तव वैष्णवं धाम दिदृक्षुषा (सता) कोपितः हि असि ॥ वाच्य—ऋषिणा स प्रत्युचे, पुरातनः पुरुषस्त्वं मया न विद्यसे न, कोपितेन भूयते ।

८५ । ऋषिर्भाष्यः तं रामं प्रत्युवाच । किमिति ? तत्त्वतः स्वरूपतः त्वां पुरातनं पुरुषं न वेद्मि इति न, किन्तु वेद्मि इत्यर्थः । किन्तु गां गतस्य भुवमवतीर्णस्य तव वैष्णवं धाम तेजो दिदृक्षुषा द्रष्टुमिच्छुना मया कोपितो ह्यसि ॥

८६ । तथेन अत्रात्र परब्रह्म रामकृतं वनिनेन, — शृणुष्व वनिना यथार्थतः आमि आपनाके विमित इहेतु पात्रि नाहे एमन नहे, तवे आपनि कृतने अवतीर्ण इहेवाहेन, मल्लति आपनार वैस्ववतेज मन्मनमानसेहे एहेकने आपनाके कोपित करिषाहि ।

भस्मसात् कृतवतः पितृद्विषः

पात्रसाक्ष वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे

स्नाद्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥ ८६

८६ अः । पितृद्विषः भस्मसात्, ससागरां वसुधां च पात्रसात् कृतवतो मे परमेष्ठिना त्वया आहितः जयविपर्ययः अपि स्नाद्य एव ॥ वाच्य—आहितेन जयविपर्ययेण स्नाद्येन भूयते ॥

८६ । पितृद्विषः पितृद्वैरिणो भस्मसात् कृतवतः कोपेन भस्मीकुर्वतः । 'विभाषा साति कातृक्षे' इति सातिप्रत्ययः । ससागरां वसुधाञ्च पात्रसात् पात्राधीनं देयं कृतवतः । 'देये वा च' इति चकारात् सातिः । कृत-कृत्यस्य मे परमेष्ठिना परमपुरुषेण त्वया आहितः कृतो जयविपर्ययः पराजयोऽपि स्नाद्य आशाश्च एव ॥

८७ । आमि पित्रुदेवविगनेके उन्नमां ७ मसागरा धरित्रीके पात्रमां करिषा कृतकृता इहेवाहि, आपनि मनातन परम पुरुष, आपनि वे आमाके पराभव कारनेन, एकने हेहा आमार पत्के अतीव श्चनीयहे इहेवाहे ।

तद्गतिं मतिमतां वरेप्सितां

पुण्यतीर्थगमनाय रक्ष मे ।

पौडयिष्यति न मां खिलीकृता

स्वर्गपद्धतिरभोगलोलुपम् ॥ ८७

८७ अः । तत् (हे) मतिमतां वर ! पुण्यतीर्थगमनाय ईप्सितां मे गतिं रक्ष । खिलीकृता स्वर्गपद्धतिः अभोगलोलुपं मां न पौडयिष्यति ॥ वाच्य—ईप्सिता मे गतिः रक्षताम् । अभोगलोलुपः अहं खिलीकृतया स्वर्गपद्धत्या न पौडयिष्ये ॥

८७ । तत् तस्मात् कारणात् हे मतिमतां वर ! पुण्यतीर्थगमनाय प्राप्तुमिष्टाम् ईप्सितां मे गतिं रक्ष पालय । किन्तु खिलीकृता दुर्गमीकृता अपि स्वर्गपद्धतिः अभोगलोलुपं भोगनिःस्पृहं मां न पौडयिष्यति, अतस्त्वामिव जहीत्यर्थः ॥

८७ । आमि भोगवासनां एकाग्रहे पत्राद्युत्थ इहेशाहि, अतएव स्वर्गपथ अवरोक्त इहेना आमां पत्क गौडाजनक नह, किन्तु हे स्वीवत्र ! पूणातीर्थ गमनेन निमित्त आमां अजीष्टे त्रैत्रगति वक्ता करुन ।

प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम् ।

भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत् स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः ॥ ८८

८८ अः । राघवः तथेति प्रत्यपद्यत प्राङ्मुखः (सन्) सायकं विससर्ज च । सः (सायकः) सुकृतः अपि भार्गवस्य दुरत्ययः स्वर्गमार्गपरिघः अभवत् ॥ वाच्य—राघवेन तथेति प्रत्यपद्यत । प्राङ्मुखेन सायको विसरुजे । दुरत्ययेन स्वर्गमार्गपरिघेण अभूयत ॥

८८ । राघवः तथेति प्रत्यपद्यत अङ्गीकृतवान् । प्राङ्मुखः इन्द्रदिङ्मुखः सायकं विससर्ज च । स सायकः सुकृतोऽपि साधुकारिणोऽपि । करोतिः क्षिप् । भार्गवस्य दुरत्ययो दुरतिक्रमः स्वर्गमार्गस्य परिघः प्रतिबन्धः अभवत् ॥

८८ । राघव "तांहाहे हडेक" वनिना तांहात्र वाटका अङ्गीकारपूर्वक पूर्वमुत्थ इहेना नत्र पत्रितांग करिणन ; उधन मेहे नत्र पूणावान् पत्रुत्रात्मेन इततिक्रम स्वर्गपथ अवरोक्त करिण ।

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः

क्षम्यतामिति वदन् समस्मृशत् ।

निर्जितेषु तरसा तरस्विनां

शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥ ८९

८९ अः । राघवः अपि क्षम्यताम् इति वदन् तपोनिधेः चरणौ समस्मृशत् ।

तरस्त्रिणां तरसा निर्जितेषु शत्रुषु प्रणतिः कीर्तये एव (भवति) ॥ वाच्य—राघ-
वेण वदता समस्यृष्टेताम् । प्रणत्या भूयते ॥

८८ । राघवोऽपि 'सम्यताम्' इति वदन् तपोनिधेर्भागवत्स्य चरणी
समस्यृशत् प्रणनाम । तथाहि—तरस्त्रिणां बलवतां तरसा बलेन निर्जितेषु
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये भवतीति शेषः ॥

८९ । राघव उच्यते "कमा कर्तुम्" एव वनिता तपोनिधि मेहे परशुरामेन चरण-
द्वय स्पर्श कश्चिन्नेन । राघववपराक्षित शत्रुण समीपे अगत इवरा वीरगणैर
पक्षे कौर्त्तिवहे कथा, गच्छे नाहे ।

राजसत्त्वमवधूय मातृकं पित्रामस्मि गमितः शमं यदा ।

नन्वनिन्दितफलो मम त्वया नियहोऽप्यायमनुग्रहीकृतः ॥ ९० ॥

९० अः । यदा मातृकं राजसत्त्वम् अवधूय पित्रां शमं गमितः अस्मि, तदा त्वया
मम अनिन्दितफलः अयं नियहः अपि अनुग्रहीकृतः ननु ॥ वाच्य—शमं गमितेन
मया भूयते । त्वम् अनिन्दितफलं नियहमपि इमम् अनुग्रहीकृतवान् ॥

९० । मातुरागतं मातृकं राजसत्त्वं रजोगुणप्रधानत्वम् अवधय पितु-
रागतं पित्रां शमं यदा गमितोऽस्मि । तदा त्वया मम अपिचितत्वात्
अनिन्दितम् अगर्हितं फलं स्वर्गहानिलक्षणं यस्य सोऽयं नियहः अपकारः
अपि अनुग्रहीकृतः ननु उपकारीकृतः खलु ॥

९० । परशुराम वनिनेन,—हे राघ ! आपनि आमाके मातृसत्त्वक्रीन राजसिक
अकृति परिशर कराहेरा ये, पैतृक शक्तिगुण अवलषन कराहेराहेन ; हेराते
अनिन्दित फलजनक स्वर्गपथरौधक्षण एहे निग्रह आमांर पक्षे अनुग्रहस्वरूप हेराहे ।

साधयाम्यहमविघ्नमस्तु ते

देवकार्यमुपपादयिष्यतः ।

ऊचिवानिति वचः सलक्ष्मणं

लक्ष्मणायजमृषिस्तिरोदधे ॥ ९१ ॥

९१ अः । अहं साधयामि । देवकार्यम् उपपादयिष्यतः ते अविघ्नम् अस्तु ।
सलक्ष्मणं लक्ष्मणायजम् इति वचः ऊचिवान् ऋषिः तिरोदधे ॥ वाच्य—मया
साधयते अविघ्नं न भूयताम् । ऊचुषा ऋषिणा तिरोदधे ॥

९१ । अहं साधयामि गच्छामि । देवकार्यमुपपादयिष्यतः सम्पाद-
यिष्यतस्ते अविघ्नमस्तु विघ्नाभावोऽस्तु । 'अव्ययं विभक्ति'—इत्यादिना
अर्थाभावे अव्ययीभावः । सह लक्ष्मणेन सलक्ष्मणं तम् । 'तेन सहति

তুস্বযোগি' ইতি বহুব্রীহিঃ । লক্ষ্যবাক্যজং দামম্ ইতি বচঃ সখিকান্
সক্তবান্ । ব্রূজঃ কাস্তুঃ । বৃষ্টিস্তিরোদধে অন্তর্দধে ॥

পৌরাণিকী বার্তা । পুরা কিল তপোবলদ্রুমে ন দৃশ্যকন্ধরেণ পরিপীড়িতাঃ সীমা
দেবগণাঃ স্ত্রীরোদ্রাঘাথিনো ভগবতো নারায়ণস্য শরণমাগত্য বিবিধৈঃ স্তবৈঃ তং তুচ্চনুঃ,
তেন হি প্রসন্নঃ স ভগবান্ দেবাসুরৈরপি অবধ্যং তং নিশাচরং বিনাশয়িতুং নররূপেণ
ধরায়ামবততীর ইতি ॥

৯১ । হে রাঘব ! আপনি দেবকাণ্ডসাধনের জন্য এই ধরাধাত্মে অবতীর্ণ হইয়া-
ছেন, আপনার মঙ্গল হউক ; আমি চলিলাম, আমি পরশুরাম মলক্ষণ রামচন্দ্রকে
এই কথা বলিয়া অস্তর্হিত হইলেন ।

তস্মিন্ গতে বিজয়িনং পরিরম্য রামং

স্নেহাদমন্যত পিতা পুনরেব জাতম্ ।

তস্যাভবত্ স্নানশুচঃ পরিতোষলাভঃ

কচাঙ্গিলঙ্কিততরোরিব বৃষ্টিপাতঃ ॥ ৯২

৯১ অঃ । তস্মিন্ গতে (সতি) পিতা বিজয়িনং রামং স্নেহাত্ পরিরম্য পুনঃ জাতম্
ইব অমন্যত । স্নানশুচঃ তস্য পরিতোষলাভঃ কচাঙ্গিলঙ্কিততরোঃ বৃষ্টিপাতঃ ইব
অভবত্ ॥ বাচ্য—পিতা পুনরেব জাতঃ (রামঃ) অমন্যত । বৃষ্টিপাতে ন ইব পরিতোষ-
লাভেণ অভূযত ॥

৯২ । তস্মিন্ ভাগবে গতে সতি, বিজয়িনং রামং পিতা স্নেহাত্ পরি-
রম্য আলিঙ্ক্য, পুনর্জাতমেব অমন্যত । স্নানং শুচ্যস্যেতি বিষয়ঃ । স্নান-
শুচস্তস্য দশরথস্য পরিতোষলাভঃ সন্তোষপ্রাপ্তিঃ, কচাঙ্গিনা দাবানলেন ।
'কচঃ শুষ্ককামনবীৰধোঃ' ইতি বিশেষঃ । লঙ্কিতস্য অভিহিতস্য তরোঃ বৃষ্টি-
পাতঃ ইব, অভবত্ ॥

৯২ । পরশুরাম প্রস্থান করিলে, পিতা দশরথ বিজয়ী রামকে আলিঙ্গন করিয়া,
স্নেহবশতঃ মনে করিলেন যেন রামচন্দ্রের পুনর্জন্মলাভ হইল এবং তিনি দাবানল সমা-
ক্রান্ত বৃক্ষের উপর বৃষ্টিপাতের জ্ঞান ক্ষণস্থায়ী শৌক্যের পর পরিতোষ প্রাপ্ত হইলেন ।

অথ পথি গময়িত্বা ক্লম্পরম্যোপকার্য্যে

কতিচিৎপদনিপালঃ শর্চ্চরৌঃ শর্চ্চকলপঃ ।

পুরমবিশদযোধাং মৈথিলীদর্শনীনাম্

কুবলয়িতগবাস্তাং লোচনৈরঙ্কনানাম্ ॥ ৯৩

ইতি শ্রীমহাকবিকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে সীতাপরিণয়ো নাম

एकादशः सर्गः ॥ ১১

६३ अ. । अथ शर्वकल्पः अवनिपालः क्लृप्तरन्ध्रोपकार्यं पथि कतिचित् शर्वरीः
गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनाम् अङ्गनां लोचनैः कुवलयितगवाक्षाम् अयोध्यां
पुरम् अविशत् ॥ वाच्य—शर्वकल्पेन अवनिपालेन कुवलयितगवाक्षा अयोध्या
पुरः अविशत ॥

६३ । अथ ईषदसमाप्तः शर्वः शर्वकल्पः । 'ईषदसमाप्ता'—इति
कल्पप्रत्ययः । अवनिपालः क्लृप्ता रम्या नवा उपकार्या यस्मिन् सः तस्मिन्
पथि कतिचित् शर्वरीः रात्रीः गमयित्वा मैथिलीदर्शनीनाम् अङ्गनां
लोचनैः कुवलयितानि येषां सञ्जातानि कुवलयिताः । 'तदस्य सञ्जातं
तारकादिभ्यः इतच्' इति इतच्प्रत्ययः । कुवलयिता गवाक्षा यस्यास्तां
पुरम् अयोध्याम् अविशत् प्रविष्टवान् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये सीतापरिणयो नाम एकादशः सर्गः ॥ ११

२७ । अनन्तरं शिवोपमं अवनीपतिं दशरथं पथिमधो परिचारकगणकर्तृकं विरचितं
पटमं गुणे कथं रात्रिं अतिवाहितं करिष्यामि राक्षसानि अयोध्यापुरे प्रवेशं करि-
ष्यामि । तथैव जनकनन्दिनीं सन्दर्शनमानसे पूर्वनागैर्गणं गवाक्षविवरे दृष्टिनिर्गण-
कराय बोधं हृष्टं येन गवाक्षसकले कुवलयकुलं विकसितं हृष्टं रक्षिष्यामि ।

एकादशः सर्गः समाप्तः ॥ ११

द्वादशः सर्गः

-:0:-

निर्विष्टविषयस्नेहः सः दशान्तमुपेयिवान् ।

आसीदासन्ननिर्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि ॥ १

१ अः । निर्विष्टविषयस्नेहः दशान्तम् उपेयिवान् सः उषसि प्रदीपार्चिः इव आसन्ननिर्वाणः आसीत् । वाच्य—निर्विष्टविषयस्नेहेन उपेयुषा प्रदीपार्चिर्वा इव, आसन्ननिर्वाणेन तेन अभूयत ॥

वन्दामहे महोदण्डदोर्दण्डौ रघुनन्दनौ ॥

तेजोनिर्जितमार्त्तण्डमण्डलौ लोकनन्दनौ ॥

१ । स्नेहयन्ति प्रीणयन्ति पुरुषमिति स्नेहाः । पचाद्यच् । स्निह्यन्ति पुरुषा येषु इति वा स्नेहाः । अधिकरणार्थे घञ् । विषयाः शब्दादयः त एव स्नेहाः निर्विष्टा भुक्ता विषयस्नेहाः येन स तथोक्तः । “निर्वेशोभूतिभोगयो” इति विश्वः । दशा जीवनावस्था तस्य अन्तं वार्त्तिकम् उपेयिवान् स दशरथः । उषसि प्रदीपार्चिरिव दीपज्वालेव । आसन्नं निर्वाणं मोक्षो यस्य सः तथोक्तः आसीत् । अर्चिःपक्षे तु विषयो देश आश्रयः भाजनमिति यावत् । ‘विषयः स्वादिन्द्रियार्थे देशे जनपदेऽपि च’ इति विश्वः । स्नेहः तैलादिः । ‘स्नेहस्तैलादिकरसे द्रवे स्यात् सौहृदेऽपि च’ इति विश्वः । दशा वर्त्तिका । ‘दशा वर्त्ताववस्थायाम्’ इति विश्वः । निर्वाणं विनाशः । ‘निर्वाणं निर्वृत्तौ मोक्षे विनाशे गजमञ्जने’ इति यादवः ॥

२ । उवाकालेन दीपमिक्षा येषन पात्राश्चित् तैलञ्च वरुणि निःशेषित कन्निश निर्याणोन्मथ ह्य, राज्ञी मन्त्रथञ्च उक्तञ्च पार्थिव विषयममता अत्रितागपूस्वक अस्त्रिमन्त्राञ्च उभनौत इहेन मोकृष्टाश्चिञ्च मग्नौभवतौ इहेनेन ।

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीन्यस्यतामिति ।

कैकेयीशङ्कयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥ २

२ अः । जरा कैकेयीशङ्कया इव पलितच्छद्मना कर्णमूलम् आगत्य, ‘रामे श्रीः न्यस्यताम्’ इति तम् आह ॥ वाच्य जराया “रामे श्रीः न्यस्यताम्” इति स उच्यते ॥

२ । जरा कैकेयीशङ्कयेव । पलितस्य केशादिशैलः स्य च्छद्मना मिषेण । ‘पलितं जरसा शैलः केशादौ’ इत्यमरः । कर्णमूलं कर्णोपकण्ठम् आगत्य रामे श्रीः राजलक्ष्मीः न्यस्यतां निधेयताम् इति तमाह ।

दशरथो वृषोऽहम् इति विचार्य रामस्य यौवराज्याभिषेकं चकार ह्येत्यर्थः ॥

२। कत्रा टैककरीउत्तर वात्त इहेना वेन गणितछन्देन तीरात्र कर्गयूने उेगश्चित् इहेना “त्रागच्छक त्राजानन्तो अगान कत्र” एहे कथा वनिन ।

सा पौरान् पौरकान्तस्य रामस्याभ्युदयश्रुतिः ।
प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे कुस्येवोद्यानपादपान् ॥ ३

१ अः । पौरकान्तस्य रामस्य सा अभ्युदयश्रुतिः कुस्यो उद्यानपादपान् इव पौरान् प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे ॥ वाचा—तया अभ्युदयश्रुत्या कुस्यया उद्यानपादपा इव पौराः (ह्लादयाञ्चक्रे) ॥

३। सा पौरकान्तस्य रामस्य अभ्युदयश्रुतिः अभिषेकवार्ता, कुस्यो वृत्रिमा सरित् । ‘कुलयात्पा कत्रिमा सरित्’ इत्यमरः । उद्यानपादपान् इव, पौरान् प्रत्येकं ह्लादयाञ्चक्रे ॥

७। अनन्तर अवाप्तिर त्रांरत्र त्राजाातिवकवाडी शिवाचित् इहेने, कुत्तिन त्रिने वेत्तण उेत्तानश्चित् उरुगकगके अयून्न कत्रे, उरुण नेहे अतिवकवाडी अटोयक पूववागिगणके गूलकित् करिण ।

तस्याभिषेकसम्भारं कल्पितं क्रूरनिश्चया ।
दूषयामास कैकेयो शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः ॥ ४

४ अः । क्रूरनिश्चया कैकेयो तस्य कल्पितम् अभिषेकसम्भारं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः दूषयामास ॥ वाचा—क्रूरनिश्चया कैकेया कल्पितः अभिषेकसम्भारः दूषयामास ॥

४। क्रूरनिश्चया कैकेयो तस्य रामस्य कल्पितं सम्भृतम् अभिषेकस्य सम्भारम् उपकरणं शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः दूषयामास । खदुःखमूलैर्न राजशोकेन प्रतिबबन्धेत्यर्थः ॥

४। ऊ. त्रवठावा टैककरी, त्रागच्छक अतिवकनिमित्त गमाशुत्त जवागुत्तान्न वत्रगति वनत्रवेत्त गौकाक नत्रववागिवात्रो कनूचित् करिण ।

सा किलाश्र्वासिता चण्डी भर्त्रा तत् संश्रुतौ वरौ ।
उद्ववामेन्द्रसिक्ता भूर्विलमग्नाविवोरगौ ॥ ५

५ अः । सा चण्डी भर्त्रा आश्र्वासिता (सती) तत्संश्रुतौ वरौ इन्द्रसिक्ता भूः विलमग्री उरगी इव उद्ववाम किल ॥ वाचा—आश्र्वासितया तथा चण्ड्या इन्द्रसिक्तया भुवा उद्वववमति [उद्ववमति] ॥

५। चण्डी अतिकोपना । ‘चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः’ इत्यमरः । सा किल भर्त्रा आश्र्वासिता अनुमीता सती तेन भर्त्रा संश्रुतौ प्रतिज्ञातौ वरौ,

इन्द्रेण सिक्ता अभितृष्टा भूः विले वल्मीकादी मन्त्रो उरगो हम् । सहस्रम्
उज्जगार ॥

८। कोपनचडावा टैककरो पठिकटुक उज्जग आवासित हहेन शूर्पधन्विक वरुण वाष्प
कम्रिन । वाष्प हहेन—वर्षाकामीन त्रैवर्णाग्निक छुनि येन रग्रीकाग्निर विवर्णहित गर्ग हहेन उष्मिन्न
कम्रिगहिज ।

तथोश्चतुर्दशैकेन रामं प्रात्राजयत् समाः ।

द्वितीयेन सुतस्यैच्छद्वैधव्यैकफलां श्रियम् ॥ ६

६ अः । (सा) तथोः एकेन रामं चतुर्दश समाः प्रात्राजयत्, द्वितीयेन वैधव्यैकफलां सुतस्य
श्रियम् ऐच्छत् ॥ वाच्य—रामः प्रात्राजयत् । वैधव्यैकफला श्रीः ऐष्यत ॥

६ । सा तथोः वरयोः मध्ये एकेन वरेण रामं चतुर्दशसमाः संवत्स-
रान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रात्राजयत् प्रावासयत् । द्वितीयेन वरेण
सुतस्य भरतस्य वैधव्यैकफलां स्ववैधव्यमात्रफलां न तूपभोगफलाम् इति भावः ।
श्रियमैच्छदियेष ॥

पौराणिकी वार्ता।—अथ कदाचित् समरे असुरपराक्रममसहिष्णुमंघवा दशरथं साहाय्यार्थ-
मानन्त्यामास, वासवसखः सोऽपि राजा तदानीमिन्द्रप्रार्थनया असुरैः समं युयुधे, अश्विनिव समये
कैकेयी जयश्रियं लभमानमपि वाचविचिताङ्गं राजानं बहुशः शृशूषामासे, तेन परितप्तः स राजा तस्यै वी
वरी दातुमङ्गीचकार । किन्तु मन्यराप्रयोदिता क्रूरनियया कैकेयी समयमपेक्षमाणा तदानीं न
तद्वरप्रयमयङ्गीत् । इदानीं लब्धावसरा कैकेयी एकेन रामस्य द्वादश समाः वनवासरूपमपरेण स्वतनयस्य
राज्यप्राप्तिरूपं वरप्रयं ययाच इति ॥

७ । तस्यै वरप्रश्नेन त्रयोऽङ्गोत्ते चतुर्धनवत्सरा त्रयोऽङ्ग वनवासं, विजिगीते चोत्तरेनैववाविशक
उत्तरेन त्राज्याधिक्येन अजिनाय करिजेन ।

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राङ्महीं प्रत्यपद्यत ।

पश्चाद्वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत् ॥ ७

७ अः । रामः रुदन् (सन्) प्राक् पित्रा दत्तां महीं प्रत्यपद्यत, पश्चात् वनाय गच्छ इति तत्
आज्ञाम् मुदितः (सन्) अग्रहीत् ॥ वाच्य—रामेण प्राक् दत्ता महीं रुदता प्रत्यपद्यत, गम्यताम् इति
आज्ञा अवाहि ॥

७ । रामः प्राक् पित्रा दत्तां महीं रुदन् प्रत्यपद्यत अङ्गीचकार ।
स्वत्यागदुःखादिति भावः । पश्चात् वनाय गच्छ इति एवंरूपां तदाज्ञां
पित्राज्ञां मुदितः अग्रहीत् पित्राज्ञाकरणलाभादिति भावः ॥

९ । राजा निज अधिकारं परिज्ञानं करितेहेन वनिना त्रयं अथमतः त्रोग्यं करिते करिते
पिबुवत् पृथिवी अहं करिजेन, गत्ते “वनगमनं कर” एहं आत्मा तनिना हर्षहकारे तडा अहं
करिजेन ।

दधतो मङ्गलक्ष्मीमे वसानस्य च वल्कले ।

ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ ८

८ अः । मङ्गलक्ष्मीमे दधतः वल्कले वसानस्य च तस्य समं मुखरागं जनाः विस्मिताः ददृशुः ॥
वाच्य—विस्मितैः जनैः मुखरागो ददृशे ॥

८ । मङ्गलक्ष्मीमे दधतो वल्कले च वसानस्य आच्छादयतश्च तस्य
रामस्य समीकविधं मुखरागं मुखवर्णं जना विस्मिता ददृशुः । मुखदुःखयो-
र्विस्तृत इति भावः ॥

८ । राम यथन राज्यादिवेककृत् यजननम्र कोमलपुंगव एव च आवात्र यथन यमराग विविधं यजन-
पत्रिधानं कत्रिजन, उभयं पुत्रवाग्निपुत्र उद्वात्र एकहेक्षणं मुखरागं मन्मथनं कत्रिज्ञ विविधं दृष्टेवाहिम ।

स सीतालक्ष्मणसखः सत्याद्गुरुमलोपयन् ।

विवेश दण्डकारण्यं प्रत्येकञ्च सतां मनः ॥ ९

९ अः । सः गुरुं सत्यान् अलोपयन् सीतालक्ष्मणसखः (सन्) दण्डकारण्यं सतां मनः च प्रत्येकं
विवेश ॥ वाच्य—अलोपयता सीतालक्ष्मणसखेन तेन (रामेण) विविशे ॥

९ । स रामः गुरुं पितरं सत्यात् वरदानरूपात् अलोपयन् अभ्रं शयन्
सीतालक्ष्मणयोः सखेति विग्रहः । ताभ्यां सहितः सन् दण्डकारण्यं विवेश,
सतां मनश्च प्रत्येकं विवेश । पित्रभक्त्या सर्व्वं सन्तः सन्तुष्टा इति भावः ॥

९ । जनकं रामं पित्रमपि गोमनमपि गोम ७ मन्मथमपि मन्मथकारण्यं अवेन कत्रिजन, हेराट् नम्र
दृष्टे—येन हेरात्रा अठ्यक माधुपिनेत्र मनोमथो अविष्टे दृष्टेन ।

राजापि तद्वियोगार्त्तः स्मृत्वा शापं स्वकर्मजम् ।

शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभममन्यत ॥ १०

१० अः । राजा अपि तद्वियोगार्त्तः (सन्) स्वकर्मजं शापं स्मृत्वा शरीरत्यागमात्रेण शुद्धिलाभम्
अमन्यत ॥ वाच्य—तद्वियोगार्त्तं न राजापि शुद्धिलाभः अमन्यत ॥

१० । तद्वियोगार्त्तः पुत्रवियोगदुःखितः राजा अपि स्वकर्मणा मुनि-
पुत्रवैधर्ष्येण जातः स्वकर्मजातः शापं पुत्रशोकजं मरणात्मकं स्मृत्वा
शरीरत्यागमात्रेण देहत्यागेनैव शुद्धिलाभं प्रायश्चित्तम् अमन्यत । मृत
इत्यर्थः ॥

१० । गृहवित्रहकात्तर राजा वनत्रयं वृत्तिगृहवधनिवृत्तं चौर कर्मज्ञ अतिशयं चरनपूर्वकं चरौ न विद्यां कत्राई चकृत गोपेन उच्छिन्न आन्निष्ठ मत्वे कर्त्तव्येन ।

विप्रोषितकुमारं तद्राज्यमस्तमितेश्वरम् ।

रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥ ११

११ अ. । विप्रोषितकुमारम् अस्तमितेश्वरं तत् राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषाम् आमिषतां ययौ ॥ वाच्य—विप्रोषितकुमारेण अस्तमितेश्वरेण तेन राज्ये न आमिषतां ययौ ॥

११ । विप्रोषिताः प्रवासंगताः कुमारा यस्मात् तथोक्तम् । अस्तमितो मृत ईश्वरो राजा यस्य तत्तथोक्तं तद्राज्यं रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषाम् आमिषतां भोग्यवस्तुतां ययौ । 'आमिष' भोग्यवस्तुनि इति केयवः ॥

११ । कुमारगण वनत्रयन एव राजा वनत्रयं चरौ न विद्यां कर्त्तव्येन, तेन कोपनराज्यं येन हिराण्यवधनिपूत्रं विप्रेणैव अलोभमानो हरेण उच्छिन्न ।

अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताश्रुभिः ॥ १२

१२ अ. । अथ अनाथाः प्रकृतयः मातृबन्धुनिवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः मौलैः आनाययामासुः ॥ वाच्य—अनाथानिः मातृबन्धुनिवासी भरतः आनाययामासुः ॥

१२ । अथ अनाथाः प्रकृतयः अमातराः । 'प्रकृतिः सहजो योनाव-मातेर परमात्मनि' इति विश्वः । मातृबन्धुनिवासिनं भरतं स्तम्भिताश्रुभिः पिष्टमरणगुह्यर्थं मिति भावः । मौलैः आसुः सचिवैः आनाययामासुः आगमयाञ्चक्रुः ॥

१२ । अनन्तरं अश्वत्थेन अनाथगणं अश्वत्थवनप्रपूर्वकं राजां वृद्धा गोपेन कर्त्तव्येन नम्रं एवैकं विषयं मतिवर्गं राजा मातृनालप्रवासी उत्तरतः आनयनं कर्त्तव्येन ।

श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः ।

मातुर्न केवलं स्वस्याः श्रियोऽप्यासीत् पराङ्मुखः ॥ १३

१३ अ. । कैकेयीतनयः पितुः तथाविधं मृत्युं श्रुत्वा स्वस्याः मातुः केवलं न (किन्तु) श्रियः अपि पराङ्मुखः आसीत् ॥ वाच्य—कैकेयीतनयेन पराङ्मुखः केवलं अभूयत ॥

१३ । कैकेयीतनयो भरतः पितुः तथाविधं स्वमातृमूलं मृत्युं मरणं श्रुत्वा स्वस्या मातुः केवलं मातुरेव पराङ्मुखः न, किन्तु श्रियः अपि पराङ्मुखः आसीत् ॥

१३ । कैकेयीतनयः उत्तरतः अनाथगणं उगच्छित हरेण चौर जननीं आनायये निजान्

ब्रह्म हरेनाम्न एवै गन्तव्यं अथ च त्रिंशत् केवलं वांछां अति विवक्ष्य हरेर्मेन, एवम नरे, ब्राह्मण-
अवस्थां गन्तव्यं हरेर्नाहिमेन ।

ससैन्यश्चान्वगाद्रामं दर्शितानाश्रमालयैः ।

तस्य पश्यन् ससौमित्रेरुदश्रुर्वसतिद्रुमान् ॥ १४

१४ अः । (सः) ससैन्यः आश्रमालयैः दर्शितान् ससौमित्रैः तस्य वसतिद्रुमान् पश्यन् उदश्रुः
(सन्) रामम् अन्वगात् च ॥ वाच्य—ससैन्येन पश्यता उदश्रुया (भरतेन) रामः अन्वगायि ॥

१४ । सैन्यो भरतः रामम् अन्वगाच्च । किं कुर्वन् ? आश्रमालयैः
वनवासिभिः दर्शितान् एते रामनिवासा इति कथितान् ससौमित्रैः लक्ष्मण-
सहितस्य तस्य रामस्य वसतिद्रुमान् आवासतृणान् पश्यन् उदश्रुः रुदन् ॥

१४ । अनन्तरं उदश्रुः सज्जननश्रमे आश्रमालयैः दर्शितान् ससौमित्रैः रामनिवासेषु उदश्रुः
लक्ष्मणं सहितं तस्य रामस्य वसतिद्रुमान् आवासतृणान् पश्यन् उदश्रुः रुदन् ।

चित्रकूटवनस्थञ्च कथितस्वर्गतिगुरोः ।

लक्ष्मणा निमन्त्रयाञ्चक्रे तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥ १५

१५ अः । गुरोः कथितस्वर्गतिः (सः) चित्रकूटवनस्थं तं च अनुच्छिष्टसम्पदा लक्ष्मणा निम-
न्त्रयाञ्चक्रे ॥ वाच्य—कथितस्वर्गतिना चित्रकूटवनस्थः स निमन्त्रयाञ्चक्रे ॥

१५ । चित्रकूटवनस्थं तं रामञ्च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः कथित-
पितृमरणः सन्निवृत्तिः । अनुच्छिष्टाः अननुभूतशिष्टा सम्पदगुणोत्कर्षा यस्याः
सा । 'सम्पदभूतो गुणोत्कर्षः' इति केशवः । तथा लक्ष्मणा कारणेन
निमन्त्रयाञ्चक्रे आहूतवान् ॥

१५ । त्विनि चित्रकूटवनस्थं रामञ्च गुरोः पितुः कथितस्वर्गतिः कथित-
पितृमरणः सन्निवृत्तिः । अनुच्छिष्टाः अननुभूतशिष्टा सम्पदगुणोत्कर्षा यस्याः
सा । 'सम्पदभूतो गुणोत्कर्षः' इति केशवः । तथा लक्ष्मणा कारणेन
निमन्त्रयाञ्चक्रे आहूतवान् ॥

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः ॥ १६

१६ अः । सः हि तस्मिन् प्रथमजे अकृतश्रीपरिग्रहे भुवः स्वीकरणात् आत्मानं परिवेत्तारं मेने ॥
वाच्य—तेन आत्मा परिवेत्ता मेने ॥

१६ । स हि भरतः प्रथमजे अग्रजे तस्मिन् रामे अकृतश्रीपरिग्रहे
सति स्वयं भुवः स्वीकरणादात्मानं परिवेत्तारं मेने । 'परिवेत्तानुजीवनं'

ज्यैष्ठे दारपरिग्रहात् इत्यमरः । भूपरिग्रहोऽपि दारपरिग्रहेऽपि
इति भावः ॥

१७ । अथवा त्रान्दल त्रान्दलानी अथवा अथवा इति लोभनेन वदन्तः अथवा अथवा अथवा
आनन्देन गतिरिति । त्रान्दल गतिरिति ।

तमशक्यमपाक्रष्टं निदेशात् स्वर्गिणः पितुः ।

ययाचे पादुके पश्चात् कर्त्तुं राज्याधिदेवते ॥ १७

१७ अः । स्वर्गिणः पितुः निदेशात् अपाक्रष्टम् अशक्यं तं पश्चात् पादुके राज्याधिदेवते कर्त्तुं
ययाचे ॥ वाच्य—(तेन) अशक्यः स ययाचे ॥

१७ । स्वर्गिणः पितुर्निदेशात् अपाक्रष्टं निवर्त्तयितुमशक्यं तं रामं
पश्चाद्राज्याधिदेवते स्वामिन्यो कर्त्तुं पादुके ययाचे ॥

१९ । किञ्च त्विनि वर्गगतं पितामहं आत्मानं अतिष्ठन् कर्त्तुं न । अत्रिग्राहे उच्यते त्रान्दलं अतिष्ठन्
पितुः कर्त्तुं अत्रिग्राहे उच्यते त्रान्दलं अतिष्ठन् ।

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नवाविशत् पुरीम् ।

नन्दियामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक् ॥ १८

१८ अः । सः भ्रात्रा तथा इति उक्त्वा विसृष्टः नन्दियामगतः (सन्) तस्य राज्ञां न्यासम् इव
अभुनक् ॥ वाच्य—भ्रात्रा विसृष्टेन तेन पुरीं नवाविशत्, नन्दियामगतेन (तेन) अभुनक्त ॥

१८ । स भरतः भ्रात्रा रामेण तथेत्युक्त्वा विसृष्टः सन् पुरीमयोध्यां
नवाविशदेव । किन्तु नन्दियामगतः सन् तस्य रामस्य राज्यं न्यासमिव
निष्प्रेषमिव अभुनक् अपालयन्, न तु उपभुक्तवानित्यर्थः । अन्यथा 'भुजो
ऽनघने' इत्यात्मनेपदप्रसङ्गः । भुजैर्लब्धः ॥

१९ । त्रान्दल उच्यते "त्रान्दल इति" अथवा कथा त्रान्दलं त्रान्दलानी अथवा अथवा अथवा
त्रान्दल, अथवा अथवा अथवा अथवा न । त्रान्दल नन्दियामगतेन कर्त्तुं अथवा अथवा अथवा अथवा
अथवा अथवा अथवा अथवा त्रान्दलानी कर्त्तुं त्रान्दलानी ।

दृढभक्तिरिति ज्यैष्ठे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ १९

१९ अः । ज्यैष्ठे दृढभक्तिः राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः भरतः इति (उक्तानुष्ठानेन) मातुः पापस्य
प्रायश्चित्तम् इव अकरोत् ॥ वाच्य—दृढभक्तिना राज्यादृष्ट्यापराङ्मुखेन, भरतेन अकरोत् ॥

१९ । ज्यैष्ठे दृढभक्तिः राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखो भरत इति पूर्वोक्ता-
नुष्ठानेन मातुः पापस्य प्रायश्चित्तं तदपनोदकं कर्म अकरोदिव । इत्युक्तं

प्रेक्षा । दृढभक्तिरित्यत्र दृढशब्दस्य 'स्त्रियाः पुं वत्-इत्यादिना पुं वद्भावो दुर्घटः । 'अप्रियादिषु' इति निषेधात् । भक्तिशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् । अतो दृढं भक्तिरस्येति नपुंसकपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति गणव्याख्याने दृढ-भक्तिरित्येवमादिषु पूर्वपदस्य नपुंसकस्य विवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधे-यम् । वृत्तिकारश्च—दीर्घनिवृत्तिमात्रपरो दृढभक्तिशब्दो लिङ्गविशेषश्च अनुपकारत्वात् स्त्रीत्वमविवक्षितमेव, तस्मादस्त्रीलिङ्गत्वात् दृढभक्तिशब्दस्यार्थं प्रयोग इत्यभिप्रायः । न्यासकारोऽप्येवम् । भोजराजस्तु—कर्मसाधनस्यैव भक्तिशब्दस्य प्रियादिपाठात् भवानोभक्तिरित्यादौ कर्मसाधनत्वात् पुं वद्भाव-प्रतिषेधः । दृढभक्तिरित्यादौ तु भावसाधनत्वात् पुं वद्भावसिद्धिः पूर्वपदस्य इत्याह ॥

१० । अत्रैकत्र एति पृष्ठलिखनतः अत्र त्रिंशत्क-१-पत्राद-३-तः अत्रैव येन चोत्र जननीकृष्ण भाग्येन अत्रैकत्रैव कत्रिष्ठे नागिनेन ।

रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन् ।

चचार सानुजः शान्तो वृद्धेष्वाकुव्रतं युवा ॥ २० ॥

२० अः । सानुजः शान्तः रामः अपि वैदेह्या सह वने वन्येन वर्त्तयन् युवा (एव) वृद्धेष्वाकुव्रतं चचार ॥ वाच्य—वर्त्तयता सानुजेन शान्तो न युवा रामेण चरे ॥

२० । सानुजः शान्तो रामोऽपि वैदेह्या सह वने वन्येन वनभवेन कन्दमुखादिना वर्त्तयन् वृत्तिं कुर्वन् जीवन् वृद्धेष्वाकुषां व्रतं वनवासः-अकं युवा यौवनस्य एव चचार ॥

२० । ए रिक्क अनाडिष्ठि रायड अन्तः जन्तः एव सानुजो मरिच वनजात यनयन् अन्तः विनयापनगुरुक योवनेनैव वृद्धेष्वाकुषां योवनेनैव अत्र आचरन् कत्रिष्ठे नागिनेन ।

प्रभावस्तम्भितच्छायमाश्रितः स वनस्पतिम् ।

कदाचिद्वृक्षे सीतायाः शिश्ये किञ्चिदिव श्रमात् ॥ २१ ॥

२१ अः । सः कदाचित् प्रभावस्तम्भितच्छायं वनस्पतिम् आश्रितः (सन्) किञ्चित् श्रमात् इव सीतायाः वृक्षे शिश्ये ॥ वाच्य—आश्रितेन तेन शिश्ये ॥

२१ । स रामः कदाचित् प्रभावेण स्वमहिम्ना स्तम्भिता स्थिरीकृता छाया यस्य तं वनस्पतिमाश्रितः सन् किञ्चिदीषच्छ्रमादिव सीताया वृक्षे शिश्ये सुस्थाप ॥

সারঙ্গাম্ স্ফলিঙতছরিণাং চিত্রকূটস্থলীং জহৌ তত্ব্যাজ । আসবাস্যসৌ
দেশেষেতি বিয়হঃ ॥

২৪। অশোধ্যায় অতিনিকটবর্তী বলিয়া ভরত পুনরায় তথায় আগমন করিতে
পারেন, এই আশঙ্কায় রাম চিত্রকূট পরিত্যাগ করিলেন, তখন তাঁহাদের বিরহে তজ্জাত
মৃগমগ্ন সাতিনয় উৎকণ্ঠিত হইল।

প্রযথাবাতিথ্যেষু বসন্ ঋষিকুলেষু সঃ ।

দক্ষিণাং দিশমৃচ্চেষু বার্ষিকেষু বাহুস্করঃ ॥ ২৫

২৫ অঃ । সঃ বাতিথ্যেষু ঋষিকুলেষু বার্ষিকেষু বাহুস্করঃ ইব বসন্ দক্ষিণাং দিশং প্রযয়ী ।
বাহু—বসতা বাহুস্করেণ ইব তেন রামেণ দক্ষিণাং দিক্ প্রযয়ী ॥

২৫। সঃ রামঃ । অতিথিষু সাধুনি আতিথ্যেয়ানি । ‘পথ্যতিথিবসতি-
স্বপতের্ভজ্’ ইতি ভজ্ প্রত্যয়ঃ । তেষু ঋষিকুলেষু ঋত্যান্মেষু, ‘কুলং কুল্যে
গণে দেহে গেহে জনপদেষু’ ইতি হৈমঃ । বর্ষাসু ভবানি বার্ষিকানি ।
‘বর্ষাভ্যষ্টক্’ ইতি ঠক্ প্রত্যয়ঃ । তেষু ঋত্বেষু নচত্রেষু রাশিষু বা বাহুস্কর
ইব বসন্ দক্ষিণাং দিশং প্রযয়ী ॥

২৫। দিবাকর যেক্রপ ক্রমঃ বর্ষাকালীন রাশিসকল সংক্রমণপূর্বক দক্ষিণদিকে
গমন করেন, রামও তজ্জপ অতিথিগণ ঋষিগণের আশ্রমে বিশ্রাম করিতে করিতে
দক্ষিণদিকে গমন করিতে লাগিলেন ।

বভৌ তমনুগচ্ছন্তী বিদেহাধিপতেঃ সুতা ।

প্রতিষিদ্ধাপি কৈকেয়্যা লক্ষ্মীরিব গুণোন্মুখী ॥ ২৬

২৬ অঃ । তম্ অনুগচ্ছন্তী বিদেহাধিপতেঃ সুতা কৈকেয়্যা প্রতিষিদ্ধা (অপি) গুণোন্মুখী লক্ষ্মীঃ
ইব বভৌ ॥ বাহু—গুণোন্মুখ্যা লক্ষ্মী ইব প্রতিষিদ্ধাপি অনুগচ্ছন্ত্যা সুতয়া বভৌ ॥

২৬। তং রামম্ অনুগচ্ছন্তী বিদেহাধিপতেঃ সুতা সীতা কৈকেয়্যা
প্রতিষিদ্ধা নিবারিতা অপি গুণোন্মুখী গুণোৎসুকা লক্ষ্মীঃ রাজলক্ষ্মীঃ
ইব বভৌ ॥

২৬। বিদেহরাজিতা সীতায়ের রামের অনুগমন করায় যেন হইল—রাজলক্ষ্মী
কৈকেয়ী কর্তৃক নিবারিতা হইয়াও যেন রামগণের পক্ষপাতিনী হইয়াই তাঁহার
অনুগমন করিতেছেন ।

অনসূয়াতিসৃষ্টেন পুষ্পগন্ধেন কামনম্ ।

সা চক্ষারাজ্জরাগেয় পুষ্পোচ্ছলিতষট্পদম্ ॥ ২৭

୧୭ ଗ । ସା ଜନସ୍ତ୍ୟାତିଷ୍ଠେନ ପୁଷ୍ପଗନ୍ଧେନ ଅକ୍ଳରାଗିଣ କାନନଂ ପୁଷ୍ପୋତ୍ତଳିତପଦ୍ମଦଂ ଚକାର ॥
ବାଚ୍ୟ—ତଥା ଚକ୍ରେ ॥

୧୭ । ସା ସୀତା ଜନସ୍ତ୍ୟୟା ଅତ୍ରିଭାର୍ଯ୍ୟୟା ଅତିଷ୍ଠେନ ଦତ୍ତେନ ପୁଷ୍ପ-
ଗନ୍ଧେନ ଅକ୍ଳରାଗିଣ କାନନଂ ବନମ୍ । ପୁଷ୍ପେଭ୍ୟ ଚଞ୍ଚଳିତା ନିର୍ଗତାଃ ପଟ୍ପଦା
ୟସ୍ମିନ୍ ତତ୍ ତଥାଭୂତଂ ଚକାର ॥

୧୭ । ଅଦ୍ରିପତ୍ନୀ ଅନନ୍ତଶ୍ରୀ ଗୋତ୍ରୀର ଅକ୍ଳରାଗ ଗ୍ରନ୍ଥା କରିଗେନ, ଓ ଅକ୍ଳରାଗେର ଶୁଭାଗ୍ରକେ
କାନନଭୂମି ଏତହିଁ ଆତ୍ମାମିତ ହେବ ସେ ଅଳିକୂଳ ଶୁଣ ମରିତାଗ କରିବା ହେତୁତଃ
ଅବାସିତ ହେବ ।

ସନ୍ଧ୍ୟାଭକ୍ତାପିଶସ୍ତସ୍ୟ ବିରାଧୋ ନାମ ରାଜସଃ ।

ଅତିଷ୍ଠନ୍ମାର୍ଗମାତୃତ୍ୟ ରାମସ୍ୟେନ୍ଦୋରିବ ଗ୍ରହଃ ॥ ୧୮

୧୮ ଗ । ସନ୍ଧ୍ୟାଭକ୍ତାପିଶଃ ବିରାଧଃ । ନାମ ରାଜସଃ, ଗ୍ରହଃ ଇନ୍ଦୋଃ ଇବ, ତସ୍ୟ ରାମସ୍ୟ ମାର୍ଗମ୍ ଆତୃତ୍ୟ
ଅତିଷ୍ଠତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ସନ୍ଧ୍ୟାଭକ୍ତାପିଶେନ ବିରାଧେନ ରାଜସେନ ଗ୍ରହେଣ ଅସ୍ଥିୟତ ॥

୧୮ । ସନ୍ଧ୍ୟାଭକ୍ତାପିଶଃ ବିରାଧୋ ନାମ ରାଜସଃ, ଗ୍ରହଃ ରାହୁଃ ଇନ୍ଦୋରିବ,
ତସ୍ୟ ରାମସ୍ୟ ମାର୍ଗମ୍ ଅଧ୍ବାନମ୍ ଆତୃତ୍ୟ ଅବବୁଧ୍ୟ ଅତିଷ୍ଠତ୍ ॥

୧୮ । ରାହୁ ଶେଷେଣ ସୁଧାକରେର ମଥ ଅବରୋଧ କରେ, ଶକ୍ତାକାଶୀନ ଶେଷବର୍ଣ୍ଣ କପିଳବର୍ଣ୍ଣ
ରାକ୍ଷସ ବିରାଧ ତତ୍ତ୍ୱେନ ରାହୁର ମଥ ଅବରୋଧ କରିବା ନିଶାସନାନ ହେବ ।

ସ ଜହାର ତयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।

नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह इवान्तरे ॥ ୧୯

୧୯ ଗ । ଲୋକଶୋଷଣଃ ସଃ ତयोଃ ମଧ୍ୟେ ମୈଥିଲୀଂ, ନଭୋନଭସ୍ୟयोଃ ଅନ୍ତରେ ବୃଷ୍ଟିମ୍ ଅବଗ୍ରହଃ ଇବ
ଜହାର ॥ ବାଚ୍ୟ—ତେନ ଲୋକଶୋଷଣେନ ମୈଥିଲୀ, ବୃଷ୍ଟିଃ ଅବଗ୍ରହେଣ ଇବ ଜହେ ॥

୧୯ । ଲୋକସ୍ୟ ଶୋଷଣଃ ଶୋଷକଃ ସ ରାଜସଃ ତयोଃ ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣयोର୍ମଧ୍ୟେ
ମୈଥିଲୀମ୍ ନଭୋନଭସ୍ୟयोଃ ଆବଣଭାଦ୍ରପଦ୍ୟୋରନ୍ତରେ ମଧ୍ୟେ ବୃଷ୍ଟିମ୍ ଅବଗ୍ରହଃ
ବର୍ଷମ୍ପ୍ରତିବନ୍ଧ ଇବ ଜହାର । 'ବୃଷ୍ଟିର୍ବର୍ଷ' ତଦ୍ଦିଘାତେଽବଗ୍ରାହାବଗ୍ରହୀ ସମୌ
ଇତ୍ୟମରଃ ॥

୧୯ । ଅବଗ୍ରହ ସେବନ ଧାରଣ ଓ ଭାସ୍ବତୀନେର ମଧ୍ୟାବର୍ତ୍ତୀ ବୃଷ୍ଟି ହରଣ କରେ, ତତ୍ତ୍ୱେନ ଲୋକ-
ଶୋଷକ ରାକ୍ଷସ ବିରାଧ, ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣେର ମଧ୍ୟାବର୍ତ୍ତୀ ଗୋତ୍ରାଦିବୌଦେ ହରଣ କରିବ ।

तं विनिष्यिष्य काकुत्स्थौ पुरा दूषयति स्थलीम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचखतुः ॥ ୨୦

୨୦ ଗ । କାକୁତ୍ସ୍ଥୌ ତଂ ବିନିଷ୍ପିଷ୍ୟ ଅଶୁଚିନା ଗନ୍ଧେନ ଥ୍ୟଳୀଂ ପୁରା ଦୂଷୟତି ଇତି ବସୁଧାୟାଂ
ନିଚକ୍ଷତୁଃ ॥ ବାଚ୍ୟ—କାକୁତ୍ସ୍ଥାଭ୍ୟାଂ ନିଚକ୍ଷୁ । ନିଜ ଥ୍ୟଳୀ ଦୂଷୟେ ॥

३० । ककुत्स्थस्य गोत्रापत्ये पुमांसौ काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ तं विराधं विनिष्यिष्य हत्वा, अशुचिना अपवित्रेण गन्धेन स्थलीमाश्रमभुवं पुरा दूषयति दूषयिष्यतीति हेतोः । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति भविष्यदर्थे लट् । वसुधायां निचखतुः भूमौ खनित्वा निक्षिप्तवन्तौ च ॥

३० । तथैव राम उ नम्रग ए विराधक विनाश करिष्य, उद्देश्य गृहलक्ष्मण मृति-
शक्रे पाछे आश्रमपन दूषित ह्य, एहे आश्रमाय उद्देशक मृत्तिकाप्रसाधे आश्रित
करिष्येन ।

पञ्चवद्व्यां ततो रामः शासनात् कुम्भजन्मनः ।

अनपोदस्थितिस्तस्थौ विन्ध्याद्रिः प्रकृताविव ॥ ३१

३१ अः । ततः रामः कुम्भजन्मनः शासनात् पञ्चवद्व्यां विन्ध्याद्रिः प्रकृती इव अनपोदस्थितिः
(सन्) तस्थौ ॥ वाच्य—रामेण विन्ध्याद्रिणा अनपोदस्थितिना तस्थे ।

३१ । ततो रामः कुम्भजन्मनोऽगस्त्यस्य शासनात्, पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटो । 'तद्वितार्थ—इति तत्पुरुषः, 'संख्यापूर्वी द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञायां 'द्विगोः' इति ङीप् । 'द्विगुरेकवचनम्' इत्येकवचनम् । तस्यां पञ्चवट्यां विन्ध्याद्रिः प्रकृती बुद्धेः पूर्वावस्थायामिव, अनपोदस्थितिः अनतिक्लान्तमर्यादः तस्थौ ॥

३१ । अनन्तर महर्षि अगस्त्येन आदेशेन विकारपर्वत स्वरूप वर्णित ना इहेन माया-
वद्वाय अवस्थित ह्यि, मर्यादाशक्तक राम उक्तप अगस्त्येन आदेशेन आर अग्रसर ना
इहेन पञ्चवटीते वास करिते नागिनेन ।

रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।

अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥ ३२

३२ अः । तत्र मदनातुरा रावणावरजा राघवं निदाघार्त्ता व्याली मलयद्रुमम् इव अभिपेदे ।
वाच्य—मदनातुरया रावणावरजया (शूर्पणखया) राघवः निदाघार्त्ता, व्याल्या मलयद्रुम इव
अभिपेदे ।

३२ । तत्र पञ्चवट्यां मदनातुरा रावणावरजा शूर्पणखा । 'पूर्व-
पदात् संज्ञायाम्' इति णत्वम् । राघवं निदाघार्त्ता घर्मतया व्याकुला
व्याली भुजङ्गो मलयद्रुमं चन्दनद्रुमम् इव अभिपेदे प्राप ॥

३२ । निदाघशीङ्गिता भुजङ्गी येन चन्दनद्रुमशोपे गमन कर, मदनोद्धृष्ट
रावणावरजा शूर्पणखा उक्तप एक समय रागछेन निकट गमन करिन ।

सा सौतासन्निधावेव तं वद्रे कथितान्वया ।

अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः ॥ ३३

३३ अ. । सा सीतासन्निधौ एव कथितान्वया (सती) तं वव्रे । हि (तथाहि) अत्यारुहः नारीणां मनोभवः अकालज्ञः (भवति) । वाच्य—कथितान्वयया तथा स वव्रे । अकालज्ञेन मनोभवेन अत्यारुहेन भूयते ।

३३ । सा शूर्पणखा सीतासन्निधावेव कथितान्वया कथितस्त्वध्यासा सती तं रामं वव्रे हतवती । तथाहि—अत्यारुहोऽतिप्रहृष्टो नारीणां मनोभवः कामः कालज्ञोऽवसरज्ञो न भवतीत्यकालज्ञो हि ॥

३३ । गेहे निशाचरो आश्वपत्निश्च प्रदानपूर्वकं गीतान्मौनेरे रामच्छ्लोकं विवाहार्थं वव्रेण कव्रिण । कामिनीभिर्नेत्र अतिमाज्वलितं कामशीला कथनहे कानाकानं विचारं कव्रिरेत पात्रे न ।

कलत्रवानहं वाले कनीयांसं भजस्व मे ।

इति रामो वृषस्यन्तीं वृषस्कन्धः शशास ताम् ॥ ३४

३४ अ. । वृषस्कन्धः रामः वृषस्यन्तीं तां (राक्षसीम्) 'हे वाले ! अहं कलत्रवान् मे कनीयांसं भजस्व' इति शशास । वाच्य—कलत्रवता वृषस्कन्धेन मया, (भूयते) तया कनीयान् भज्यतामिति रामेण सा वृषस्यन्ती शशासे ॥

३४ । वृषः पुमान् । 'वृषः स्यादासवे धर्मे सौरभये च शुक्ले । पुंराशिभेदयोः शुक्लां मूषकश्चैष्टयोरपि' इति विश्वः । वृषं पुरुषमात्मार्थमिच्छतीति वृषस्यन्ती कामुकी । 'वृषस्यन्तो च कामुकी' इत्यमरः । 'सुप आत्मनः क्वच' इति क्वचप्रत्ययः, 'अश्वत्थीरवृषलवणानामात्मप्रौती क्वचि' इत्यसुगागमः, ततो लटः शत्रादेशः, 'उगितश्च' इति ङीप् । श्लोकार्थस्तु—वृषस्कन्धो रामो वृषस्यन्तीं तां राक्षसीं 'हे वाले ! अहं कलत्रवान् मे कनीयांसं कनिष्ठं भजस्व' इति शशास आज्ञापितवान् ॥

३४ । तथेन वृषश्च रामः एहे कामुकी पूर्णवर्णादेक आत्मनः कव्रिजेन, - वारिजे ! आमात्रं पत्नी आच्छे, त्वमि आमात्रं कनिष्ठं नक्षत्रकं उक्कना कव्र ।

ज्येष्ठाभिगमनात् पूर्व तेनाप्यनभिनन्दिता ।

सामुद्रामाश्रया भूयो नदीवोभयकूलभाक् ॥ ३५

३५ अ. । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात् तेन (लक्षणेन) अपि अनभिनन्दिता सा भूयः रामाश्रया (सती) उभयकूलभाक् नदी इव अभूत् । वाच्य—अनभिनन्दितया रामाश्रयया तथा (राक्षसा) उभयकूलभाजा नद्या इव अभवि ॥

३५ । पूर्वं ज्येष्ठाभिगमनात् तेन लक्षणेनापि अनभिनन्दिता नाङ्गो-क्ताता भूयो रामाश्रया सा राक्षसी उभे कूले भजतीति उभयकूलभाक्

नदीव अभूत् । सा हि यातायाताभ्यां पर्यायेण कूलद्वयगामिनौ नदी-
सदृशौ अभूदित्यर्थः ॥

३१ । अनन्तरं शूर्पणखा मन्मथसमीपे गमनं करिणे, पूर्वे छातेन निकटे विवाहार्थं
गमनं करिष्याहिणं वनिना, त्विण्डुं तांशकं अन्वीकारं करिणेन ना, तथेन उल्लङ्घन-
गामिनौ नदीव भ्रात्रे पुनस्त्रीं ब्राह्मणं निकटे गमनं करिण ।

संरम्भं मैथिलीहासः क्षणसौम्यां निनाय ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥ ३६

३६ अ. । मैथिलीहासः क्षणसौम्यां तां निवातस्तिमिताम् उदधेः वेलां चन्द्रोदयः इव संरम्भं
निनाय ॥ वाच्य—मैथिलीहासेन क्षणसौम्या सा, निवातस्तिमिता वेला चन्द्रोदयेन इव निम्ने ॥

३६ । मैथिलीहासः क्षणं सौम्यां सौम्याकारां तां राक्षसीं, निवातेन
स्तिमितां निखलां उदधेर्वेलां अम्बुविक्रान्तिम् अम्बुपूरमित्यर्थः । 'अम्बु-
विक्रान्तिं वेला' इत्यमरः । चन्द्रोदय इव संरम्भं सङ्कोभं निनाय ।

३७ । तथेन एवै वान्तां मर्शने गीतां ज्ञेयं शास्त्रं करिणेन, उल्लङ्घनेन मेहे कण-
काणेर अञ्जं योग्यार्थिधारिणीं राक्षसीं प्रवनेन मकाराभावे निष्कलं जनशिक्षणार्थं
वैष्णवं चण्डालदेव उल्लङ्घित इति उल्लङ्घनं विरुद्धावस्थां हरेत् ।

फलमस्योऽहासस्य सद्यः प्राप्तासि पश्य माम् ।

मृग्याः परिभवो व्याघ्रामित्यवेहि त्वया कृतम् ॥ ३७

इत्युक्त्वा मैथिलीं भर्तुरङ्गे निविशतीं भयात् ।

रूपं शूर्पणखा नाम्नः सदृशं प्रत्यपद्यत ॥ ३८

३७—३८ अ. । अस्य उपहासस्य फलं सद्यः प्राप्तासि, मां पश्य, त्वया कृतं व्याघ्रं मृग्याः परि-
भवः इति अवेहि । भयात् भयः अङ्गे निविशतीं मैथिलीम् इत्युक्त्वा शूर्पणखा नाम्नः सदृशं रूपं
प्रत्यपद्यत । वाच्य—त्वया प्राप्तासि, अहं इत्ये (त्वया) व्याघ्रं मृग्याः परिभवः इति अवेधताम्
(त्वया) । शूर्पणखया ॥

३७ । श्लोकद्वयेनान्वयः । अस्य उपहासस्य फलं सद्यः सम्प्रत्येव
प्राप्तासि, मां पश्य, त्वया कृतं कृतमुपहासरूपं करणं व्याघ्रं विषये
मृग्याः कर्तारः परिभव इति अवेहि ॥

३८ । भयात् भर्तुरङ्गे निविशतीम् आलिङ्गन्तीं मैथिलीमित्युक्त्वा शूर्प-
णखा नाम्नः सदृशं शूर्पाकारनखयुक्तमित्यर्थः । रूपमाकारं प्रत्यपद्यत
स्वीचकार अदर्शयदित्यर्थः ॥

३९ । ते गीतां वनिनः—भूमिं अविनयेन एवै उल्लङ्घनेन फलं गीरेत् ।

মৃগী কর্তৃক ব্যাধীর পরিতবেব ত্রায় আমার প্রতি তোমার এই উপহাস মনে করিও ।
আমি কেমন তাহা দেখিতে পারিবে !

৩৮। এই কথা বলিয়া সে “শূর্ণপথা” এই নামায়ুজ্ঞপ বিকৃতরূপ ধারণ করিল,
তখন জনকনন্দিনী ভীতা হইয়া পতির ক্রোড়ে প্রবেশ করিলেন ।

লক্ষণাঃ প্রথমং শ্রুত্বা কোকিলামম্মুবাদিনীম্ ।

শিবাঘোরস্বনাং পশ্চাদ্ভুবুধে বিকৃত্যেতি তাম্ ॥৩৯

৩৯ অঃ। লক্ষণাঃ প্রথমং কোকিলামম্মুবাদিনীং পশ্চাত্ শিবাঘোরস্বনাং তাং শ্রুত্বা বিকৃত্য ইতি
ভুবুধে ॥ বাচ্য—লক্ষণাং ॥

৩৯। লক্ষণাঃ প্রথমং কোকিলামম্মুবাদিনীং পশ্চাত্ শিবাঘোর-
স্বনাং তাং শূর্ণপথাং শ্রুত্বা তস্যাঃ স্বনং শ্রুত্বৈতদ্যঃ। সুস্বনঃ শব্দঃ শ্রুত
ইতিবত্ প্রয়োগঃ। বিকৃত্য মায়াবিনীতি ভুবুধে বুদ্ভবান্। কর্ত্তরি লিট্ ॥

৩৯। লক্ষণাঃ প্রথমং তাহার কোকিলার ত্রায় মধুর স্বর শুনিয়াছিলেন, পরে
শূর্ণপথীর ত্রায় ঘোরস্বর শুনিয়া তাহাকে মায়াবিনী বলিয়া জানিতে পারিলেন ।

পর্যশালামথ চিপ্রং বিকৃষ্টাসিঃ প্রবিশ্য সঃ ।

বৈরুপ্যপৌনরুক্ত্যেণ ভীষণাং তামযোজয়ত্ ॥৪০

৪০ অঃ। অথ সঃ বিকৃষ্টাসিঃ (সন্) চিপ্রং পর্যশালাং প্রবিশ্য ভীষণাং তাং বৈরুপ্যপৌনরুক্ত্যেণ
অযোজয়ত্ ॥ বাচ্য—বিকৃষ্টাসিনা তেন ভীষণা সা অযোজ্যত ॥

৪০। অথ স লক্ষণাঃ বিকৃষ্টাসিঃ কোশোদ্ভূতখড়্গঃ সন্ চিপ্রং পর্য-
শালাং প্রবিশ্য। ভীষণ্যনোতি ভীষণাম্। নন্দ্যাদিত্বাভ্যুঃ কর্ত্তরি।
তাং রাক্ষসীং বৈরুপ্যস্য পৌনরুক্ত্যম্। লক্ষণয়া হৈগুণ্যম্। তেন অযোজয়ত্
যোজিতবান্। স্বभावत एव विकृतां तां कर्षादिच्छेदेन पुनरतिविकृताम्
अकरोत् इत्यर्थः ॥

৪০। অনন্তর লক্ষণ তৎক্ষণাৎ কোষ হইতে অসি নিকাশিত করিয়া মধুর পর্ণ-
শালায় প্রবেশপূর্বক সেই স্বভাবতঃ বিকৃষ্টা নিশাচরীর নামা কর্ত্ত্ব ছেদন করিয়া তাহাকে
আরও ভয়ঙ্কররূপা করিলেন ।

সা বক্রনস্বধারিণ্যা বেণুকর্কশপর্ব্বয়া ।

অঙ্কুশাকারয়াঙ্কুল্যা তাবতর্জয়দম্বরে ॥৪১

৪১ অঃ। সা অম্বরে (স্থিত্য সতী) বক্রনস্বধারিণ্যা বেণুকর্কশপর্ব্বয়া অঙ্কুশাকারয়া অঙ্কুল্যা
তী অতর্জয়ত্। বাচ্য—তয়া তী অতর্জ্যেতাম্ ॥

৪১। সা, বক্রনস্ব ধারয়তীতি বক্রনস্বধারিণী তস্যা বেণুপর্ব্বত কর্কশ-

पर्वया अतएव अङ्गुशस्त्राकार इव आकारो यस्याः सा तथा अङ्गुल्या तौ राधवौ अम्बरे व्योम्नि स्थिता । 'अम्बरं व्योम्नि वाससि' इत्यमरः । अतर्जयत् अभर्त्सयत् 'तर्जं भर्त्सने' इति धातोश्चौरादिकादनुदात्तेस्वादात्मनेपदेन भाष्यं, तथापि चच्चिडो ङित्करणज्ज्ञापकानुदात्तेष्वनिमित्तस्य अनित्यत्वात् परस्मैपदमूह्यमित्युक्तमाख्यातचन्द्रिकायाम् । तर्जयते भर्त्सयते तर्जयतीत्यपि च दृश्यते कविष्विति ॥

प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम् ।

रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम् ॥४२॥

४२ अ. । (सा) जनस्थानम् आशु प्राप्य खरादिभ्यः तथाविधं रामोपक्रमं नवं रक्षःपरिभवम् आचख्यौ च ॥ वाच्य—तथाविधः रामोपक्रमः नवः रक्षःपरिभवः आचख्ये ॥

४२ । सा आशु जनस्थानं प्राप्य खरादिभ्यो राक्षसेभ्यस्तथाविधं स्वाङ्गच्छेदात्मकम् उपक्रमस्य इत्युपक्रमः । कर्मणि घञ्प्रत्ययाः । रामस्य कर्त्तरूपक्रमः रामोपक्रमं रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः । 'उपज्ञोपक्रमं रामेणादावुपक्रान्तमित्यर्थः । 'उज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यामायाम्' इति कौवत्सम् । तत् नवं रक्षसां कर्मभूतानां परिभवम् आचख्यौ च ॥

४२ ४२ । उधन गेहे वज्जनवधार्त्रिणो मूर्धन्या वधवत् कर्कशं पक्षविशिष्टे अङ्गुली-कारे अङ्गुलिद्वारा अक्षरतल इहेते रामः कानके उर्ध्वन करिण एवः मन्त्र जनस्थाने गमन करिणा खर-मूषणैर निकटे एहे अतिनव राक्षसपत्रिभव छांपन करिण ।

मुखावयवलूनां तां नैर्ऋतां यत् पुरो दधुः ।

रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम् ॥ ४३ ॥

४२ अ. । नैर्ऋताः मुखावयवलूनां तां पुरः दधुः (इति) यत् तत् एव रामाभियायिनां तेषाम् अमङ्गलम् अभूत् ॥ वाच्य—नैर्ऋतैः मुखावयवलूनां सा पुरो दधि । अमङ्गलेन अभावि ॥

४३ । नैर्ऋता राक्षसाः । 'नैर्ऋतो यातुरक्षसो' इत्यमरः । मुखावयवेषु कर्णादिषु लूनां द्विमां तां पुरो दधुः अग्रे चक्रुः इति यत् तदेव रामाभियायिनां राममभिद्रवतां तेषाममङ्गलम् अभूत् ॥

४३ । रामेन सहितं युद्धाज्जाकाले राक्षसगण नासाकर्षव्रहितं मूर्धन्यादेकं ये अक्षे करिणा गमन करिणाहिन, देशे तांशानिगेर अमङ्गलश्रुत इहेवाहिन ।

उदायुधानापततस्तान् हृष्टान् प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सौताञ्च लक्ष्मणे ॥४४॥

४४ अ. । उदायुधान् आपततः इमान् तान् प्रेक्ष्य राघवः चापे विजयाशंसां लक्षणे सीतां च निदधे । वाच्य—राघवेण विजयाशंसा, सीता च निदधे ॥

४४ । उदायुधान् उद्यतायुधान् आपतत आगच्छतः इमांस्तान् खरा-
दीन् प्रेक्ष्य राघवः चापे विजयस्य आशंसाम् आशां लक्षणे सीतां च
निदधे । सीतारक्षणे लक्षणं नियुज्य स्वयं युद्धाय संनद्ध इति भावः ॥

४४ । राघव उद्यतायुधं गर्हितं मेहे ब्राह्मणगतक आगिते देखिना नीतार ब्रह्मण-
तार लक्षण एव विजयानां शीघ्र भवान् मनसंशान्त करिनेन ।

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः ॥ ४५

४५ अ. । दाशरथिः एकः यातुधानाः कामं सहस्रशः (सन्ति) । तैः सः आजौ ते (यातु-
धानाः) यावन्त एव तावान् च ददृशे । वाच्य—एकेन दाशरथिना, यातुधानैः तैः यावन्तः भूयते ।
ते तं तावन्तं ददृशुः ॥

४५ । दाशरथिः रामः एकोऽद्वितीयः । यातुधानाः कामं सहस्रशः
सन्तीति शेषः । तैर्यातुधानैस्तु सः रामः आजौ ते यातुधाना यावन्तः
यावत्संख्यका एव तावान् तावत्संख्यकांश्च ददृशे ॥

४५ । राम एकान्ती, ब्राह्मण मध्य मध्य ; किञ्च दूकभूमिते ताशारा यतञ्जि
आजिवाहिन, ताशारा ताशारेण समानसंख्याक रामहे देखिते जागिन ।

असज्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथ दूषणम् ।

न चक्षमे शुभाचारः स दूषणमिवात्मनः ॥ ४६

४६ अ. । अथ शुभाचारः सः काकुत्स्थः असज्जनेन प्रयुक्तं दूषणम् (दूषणाख्यम्) आत्मनः
(दूषणम्) इव, न चक्षमे । वाच्य—काकुत्स्थेन शुभाचारेण तेन ॥

४६ । अथ शुभाचारः रणे साधुचारी सदृष्टस्तथ सः काकुत्स्थः अस-
ज्जनेन दुर्जनेन रक्षोजनेन च प्रयुक्तं प्रेषितमुच्चारितं च दूषणं दूषणाख्यं
राक्षसम् आत्मनो दूषणं दोषमिव न चक्षमे न सेहे प्रतिकर्त्तुं प्रवृत्त
इत्यर्थः

४६ । अनन्तरं शुभाचार-विराजणं काकुत्स्थं राम, असज्जन-कोर्षित निज दूषणं राम
ब्राह्मण दूषणक कमा करिनेन ना ।

तं शरैः प्रतिजग्राह खरत्रिशिरसौ च सः ।

क्रमशस्ते पुनस्तस्य चापात् समपिबोद्धव्यः ॥ ४७

४७ अ. । सः तं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजघाह । क्रमशः (प्रयुक्ताः अपि) सख्य ते (शराः) पुनः चापात् समम् इव उद्ययुः ॥ वाच्य—तेन सः खरत्रिशिरसौ च प्रतिजगृह्णितौ । तैः समम् उद्ययथे ॥

४७ । स रामः तं दूषणं खरत्रिशिरसौ च शरैः प्रतिजघाह प्रति-
जहार इत्यर्थः । क्रमशो यथाक्रमम् प्रयुक्ता अपीति शेषः । तस्य ते शराः
पुनश्चापात् समं युगपदिव उद्ययुः अतिलघुहस्तत्वादिति भावः ॥

४९ । त्रिनि मेहे दूषण, धन एव खनिश्रादक अननिकर शारा मशार करिनेन,
तांशर अनजान पर्यायक्रमेण अयुक्त हहेलेण उथन मने हहेते नाभिण—येन अनानन
हहेते उशारा एककालेन निःश्रुत हहेतेछ ।

तेस्त्रयाणां शितैर्बाणैर्यथापूर्व्वं विशुद्धिभिः ।

आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरन्तु पतन्निभिः ॥ ४८

४८ अ. । देहातिगैः यथापूर्व्वविशुद्धिभिः शितैः तैः बाणैः त्रयाणाम् आयुः (पीतं) रुधिरं तु
पतन्निभिः पीतम् ॥ वाच्य—देहातिगाः यथापूर्व्वविशुद्धयः शिताः ते बाणाः पतन्निभः पीतवन्तः ॥

४८ । देहमतीत्य भित्वा गच्छन्तीति देहातिगाः तैः, यथास्थिता
पूर्व्वविशुद्धिर्येषां तैः, अतिवेगत्वेन देहभेदात् प्रागिव रुधिरलेपरहितै-
रित्यर्थः । शितैस्त्रीक्ष्णैस्तेर्बाणैः त्रयाणां खरादीनाम् आयुः पीतं, रुधिरन्तु
पतन्निभिः पीतम् ॥

४८ । तांशर नाभिण अननिकर ऐ राक्कमज्जनेन अनौरे विक्क हहेता तांशरनेन
आयु धीग करिण । उथनर पक्किग तांशरनेन रुधिर पान करिण । मेहे मकन अन एकन
वेगे राक्कमज्जनेन भेद करिण ये, उशारा पूर्व्वव विक्कवावहाहरे रहिरा गेण,—उशरनेन
गाळे विन्नुमाज्जण नाभिण न्णर्ग करिण ना ।

तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते बले महति रक्षसाम् ।

उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चन ॥ ४९

४९ अ. । तस्मिन् रामशरोत्कृत्ते महति रक्षसां बले उत्थितं कबन्धेभ्यः अन्यच्च किञ्चन न
ददृशे ॥ वाच्य—(जनाः न ददृशुः) ॥

४९ । तस्मिन् रामशरैः उत्कृत्ते छिन्ने महति रक्षसां बले उत्थित-
मुत्थानक्रियाविशिष्टं प्राणिनां कबन्धेभ्यः शिरोहीनशरीरेभ्यः । ‘कबन्धो-
ऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्’ इत्यमरः । अन्यच्च अन्यत् किञ्चन न
ददृशे । कबन्धेभ्य इत्यत्र ‘अन्यारात्—’ इति पञ्चमी । निःशेष
वृत्तमित्यर्थः ॥

४० । रामश्चरन्निद्रं गेहे विभूजं राक्षस-सेनां गन्धो नभूयितं कवकगणं भिन्नं आरं
विह्वले भस्मिन्निद्रं हरेण न ।

सा बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा सुरद्विषाम् ।

अप्रबोधाय सुष्वापं गृध्रच्छाये वरूथिनी ॥ ५० ॥

५० अ. । सा सुरद्विषां वरूथिनी बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा गृध्रच्छाये अप्रबोधाय सुष्वापं ॥
वाच्य—तथा वरूथिनी । सुषुप्ते ॥

५० । सा सुरद्विषां वरूथिनी सेना, बाणवर्षिणं रामं योधयित्वा
युद्धं कारयित्वा गृध्राणां छाया गृध्रच्छायम् । 'छाया वाहुल्ये' इति
लौबत्वम् । तस्मिन्प्रबोधाय अप्रबोधाय सुष्वापं ममारित्थः । अत्र
सुरतन्त्रान्तकान्तासमाधिर्ध्वन्यते ॥

६० । मुरधेवी राक्षसदेष्टु शत्रवर्गो एकाको रामेन सहितं युद्धं करिष्या
गच्छन्नात्र चित्रनिजितं हरेण ।

राघवास्त्रविदोर्णानां रावणं प्रति रक्षसाम् ।

तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराभवत् ॥ ५१ ॥

५१ अ. । एका शूर्पणखा एव रावणं प्रति राघवास्त्रविदोर्णानां तेषां रक्षसां दुष्प्रवृत्तिहरा
भवत् ॥ वाच्य—एकया शूर्पणखया एव दुष्प्रवृत्तिहरया अभूयत ॥

५१ । एका शूर्पणखानि यस्याः सा शूर्पणखा । 'पूर्वपदात् संज्ञा-
याम्—' इति शत्वम् । 'मखमुखात् संज्ञायाम्' इति ङोप्प्रतिषेधः ।
सैव रावणं प्रति राघवास्त्रैर्विदोर्णानां हतानां तेषां रक्षसां खरादोनां
दुष्प्रवृत्तिं वार्तां हरति प्रापयतीति दुष्प्रवृत्तिहरा अभवत् । 'हरते-
रनुसामनेऽच्' इत्यच्प्रत्ययः ॥

६१ । से युद्धं एकमेवात्र राक्षसं अवनिष्टे ब्रह्मि नो, त्वन एकमात्रं शूर्पणखे
राघवास्त्रविदोर्णं राक्षसदिग्गजं निधनवांछां रात्रिके आपन करिष्ये ।

नियहात् स्वसुराप्तानां बधाच्च धनदानुजः ।

रामेण निहितं मेने पदं दशसु मूर्धसु ॥ ५२ ॥

५२ अ. । धनदानुजः स्वसुः नियहात् आप्तानां बधाच्च रामेण दशसु मूर्धसु पदं निहितं
मेने ॥ वाच्य—धनदानुजेन ॥

५२ । असुः शूर्पणखायाः नियहात् अङ्गच्छेदात् आप्तानां बन्धूनां
खरादोर्णां बधाच्च कारणात् धनदानुजो रावणः, रामेण दशसु मूर्धसु पदं
पादं निहितं मेने ॥

୧୨ । ଭଗିନୀର ନିଗ୍ରହ ଓ ବାକ୍ସବର୍ଗର ନିଧନବାଢ଼ୀ ଧ୍ରବଣ କରିବା କୃତବ୍ୟାଶୁକ ଗ୍ରାବଣ
ମନେ କରିନ, ଗ୍ରାମ ଭାଞ୍ଚାର ମନଟି ମନ୍ଥକରେ ମଜାପାଠ କରିବାହେନ ।

ରଞ୍ଜିତା ଯୁଗରୂପେଣ ବସ୍ତ୍ରଧିତ୍ବା ସ ରାଘବୌ ।

ଜହାର ସୀତାଂ ପଦ୍ମୋନ୍ଦ୍ରପ୍ରସାସଚ୍ଚୟବିସ୍ମିତ: ॥ ୫୩

୫୩ ଅ: । ସ: ଯୁଗରୂପେଣ ରଞ୍ଜିତା ରାଘବୌ ବସ୍ତ୍ରଧିତ୍ବା ପଦ୍ମୋନ୍ଦ୍ରପ୍ରସାସଚ୍ଚୟବିସ୍ମିତ: (ସନ୍) ସୀତା
ଜହାର ॥ ବାଚ୍ୟ—ପଦ୍ମୋନ୍ଦ୍ରପ୍ରସାସଚ୍ଚୟବିସ୍ମିତେନ, ତେନ ସୀତା ଜହେ ॥

୫୩ । ସ ରାଘବ: ଯୁଗରୂପେଣ ରଞ୍ଜିତା ମାତୃତ୍ଵେନ ରାଘବୌ ବସ୍ତ୍ରଧିତ୍ବା
ପ୍ରତାର୍ଥ, ପଦ୍ମୋନ୍ଦ୍ରସ୍ତ ଜଟାୟୁସ: ପ୍ରସାସେନ ଯୁଗରୂପେଣ ଚ୍ୟାଂ ବିସ୍ମିତ: ସଞ୍ଚାତବିସ୍ମିତ:
ସନ୍, ସୀତାଂ ଜହାର ॥

୧୩ । ଅନନ୍ତର ଗ୍ରାବଣ ଯୁଗରୂପଧାରୀ ମାତୃତ୍ଵେନ ଗ୍ରାସନକ୍ଷମକେ ପ୍ରତୀକ୍ଷିତ କରିବା
ଦୈବମୈତ୍ରେକ ହସ୍ତ କରିନ, ତଥନ ମନ୍ଦିରାଜ ଜଟାୟୁ ଚେତେତ କ୍ଷମକାଳେର ଅନ୍ତ ଗ୍ରାବଣେର ବିସ୍ମ
ଓପଞ୍ଜିତ ହେବାହେନ ।

ତୌ ସୀତାନ୍ଵେଷିଣୌ ଗୃଧ୍ରଂ ଲୁନପଞ୍ଚମପସ୍ୟତାମ୍ ।

ପ୍ରାଣେର୍ଦଶରଥପ୍ରୌତେରନ୍ତୁଂ କଞ୍ଚୁବର୍ତ୍ତିଭି: ॥ ୫୪

୫୪ ଅ: । ସୀତାନ୍ଵେଷିଣୌ ତୌ ଲୁନପଞ୍ଚ କଞ୍ଚୁବର୍ତ୍ତିଭି: ପ୍ରାଣେ: ଦଶରଥପ୍ରୌତେ: ଅନ୍ତୁଂ ଗୃଧ୍ରମ୍ ଅପସ୍ୟତାମ୍ ॥
ବାଚ୍ୟ—ସୀତାନ୍ଵେଷିଣାଂ ତାଭ୍ୟାଂ ଲୁନପଞ୍ଚ: ଅନ୍ତୁଂ ଗୃଧ୍ର: ଅପସ୍ୟତ ॥

୫୪ । ସୀତାନ୍ଵେଷିଣୌ ତୌ ରାଘବୌ ଲୁନପଞ୍ଚଂ ରାଘବେନ ହିଞ୍ଜପଞ୍ଚଂ କଞ୍ଚୁ-
ବର୍ତ୍ତିଭି: ପ୍ରାଣେ:, ଦଶରଥପ୍ରୌତେର୍ଦଶରଥସଂସ୍ଥାସ୍ତ ଅନ୍ତୁଂ କଞ୍ଚୁବର୍ତ୍ତିଭି: ଗୃଧ୍ରଂ
ଜଟାୟୁସମ୍ ଅପସ୍ୟତାଂ ଦୃଢ଼ବନ୍ତୌ । ଦୃଶେର୍ଲଞ୍ଜି ରୂପମ୍ ॥

୧୪ । ତଥନ ଗ୍ରାମ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ମୌଡ଼ାବ ଅପେକ୍ଷା କରିତେ କରିତେ ହିଞ୍ଜମକ୍ ମନ୍ଦିରାଜ
ଜଟାୟୁକେ ଦେଖିତେ ପାହେଲେନ; ତଥକାଳେ ଜଟାୟୁ ସେନ କର୍ଣ୍ଣାଗତଦ୍ଵୀପ ଗ୍ରାସା ମନରଥେର
ମୋହନିକ୍ଷେପ ହେତେ ଶୁକ୍ତ ହେଲେନ ।

ସ ରାଘବହତାଂ ତାଭ୍ୟାଂ ବଚସାଚଢ଼ ମୈଥିଲୀମ୍ ।

ଆତ୍ମନ: ସୁମହତ୍କର୍ମଂ ବ୍ରଣୈରାବିଦ୍ୟ ସଂସ୍ଥିତ: ॥ ୫୫

୫୫ ଅ: । ସ: ରାଘବହତାଂ ମୈଥିଲୀଂ ତାଭ୍ୟାଂ ବଚସା ଆଚଢ଼, ଆତ୍ମନ: ସୁମହତ୍କର୍ମଂ ବ୍ରଣୈ: ଆବିଦ୍ୟ
ସଂସ୍ଥିତ: ॥ ବାଚ୍ୟ—ରାଘବହତା ମୈଥିଲୀ ଆତ୍ମାୟନ ତେନ, ସଂସ୍ଥିତମ୍ ॥

୫୫ । ସ: ଜଟାୟୁ: ରାଘବହତାଂ ମୈଥିଲୀଂ ତାଭ୍ୟାଂ ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣାଭ୍ୟାମ୍ ।
'କ୍ରିୟାସଂସ୍ଥମପି କର୍ତ୍ତବ୍ୟମ୍' ଇତି ସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ବାଦ୍ଧତୁର୍ଥୀ । ବଚସା ବାଗ୍ବତ୍ତ୍ୟା
ଆଚଢ଼ । ଆତ୍ମନ: ସୁମହତ୍କର୍ମଂ ଯୁଦ୍ଧରୂପଂ ବ୍ରଣୈରାବିଦ୍ୟ ସଂସ୍ଥିତ: ନୃତ: ।

६६ । সেই পক্ষিরাই জটায়ু “রাবণ জন কনন্দিনীকে অপহরণ করিরাছে” এই কথা জানি শু নন্দন সমীপে কীৰ্ত্তন করিলেন এবং তথাপি (যুদ্ধকৃত) প্রদর্শন দ্বারা নিজের যুদ্ধরূপ মহৎ কাৰ্য্য নিবেদনপূৰ্ব্বক পঞ্চম প্রাপ্ত হইলেন ।

तयोस्तस्मिन्नवोभूतपितृव्यापत्तिशोकयोः ।

पितरौबाम्निसंस्कारात् परा वृष्टतिरे क्रियाः ॥ ५६

५६ अः । नवोभूत-पितृव्यापत्तिशोक योः तयोः तस्मिन् पितरि इव अग्नि-संस्कारात् पराः क्रियाः वृष्टतिरे ॥ वाच्य—पराभिः क्रियाभिः वृष्टते ॥

५६ । व्यापत्तिः मरणम् । नवोभूतः पितृव्यापत्तिशोको ययोस्तौ तयोः राघवयोः तस्मिन् यद्धे पितरौव अग्निसंस्कारादग्निसंस्कारमारभ्य परा उत्तराः क्रिया वृष्टतिरे भवतस्त । तस्य पितृवदौर्द्धदेहिषं चक्रतुरित्यर्थः ।

६७ । जटायु कलेश्वर परिताप करिने राघव-सङ्গের পিতৃবিয়োগশোক যেন পুনরাব নবোভূত হইয়া উপস্থিত হইল এবং তাঁহারা পিতার জ্ঞান জটায়ুর অগ্নিসংস্কারাদি ঔর্দ্ধদেহিক ক্রিয়াসকল সম্পাদন করিলেন ।

बधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।

सुमूर्च्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥ ५७

५७ अः । बधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्य उपदेशतः रामस्य समानव्यसने हरौ सख्यं सुमूर्च्छं ॥ वाच्य—सख्येन सुमूर्च्छं ॥

५७ । बधेन रामकृतेन निर्धूतशापस्य देवभुवं गतस्य कबन्धस्य रक्षोविशेषस्य उपदेशतः रामस्य समानव्यसने समानापदि सख्यार्थिनीत्यर्थः । हरौ कपौ सुग्रीवे । ‘शुकादिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु’ इत्यमरः । सख्यं सुमूर्च्छं वृद्धे ॥

६९ । राम যে কবন্ধ নামক এক রাক্ষসকে বিনাশ করিরাহিলেন, সেই শাপমুক্ত কবন্ধের উপদেশানুসারে তিনি সমদ্রঃখভাজন সূগ্রীবের সহিত মিত্রতা করিলেন ।

स इत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षितं ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ ५८

५८ अः । वीरः सः बालिनं इत्वा चिरकाङ्क्षितं तत्पदे धातोः स्थाने आदेशम् इव सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ वाच्य—तेन वीरेण आदेश इव सुग्रीवः संन्यवेश्यत् ॥

५८ । वीरः स रामः बालिनं सुग्रीवाग्रजं इत्वा चिरकाङ्क्षितं तत्पदे बालिस्थाने धातोः स्थाने आदेशमिव आदेशभूतं—धात्वन्तरमिवेत्यर्थः ।

सुषोर्व संन्यवेशयत् स्थापितवान् । यथा 'अस्तेभूः' इत्यस्तिधातोः स्थाने
आदेशो भूधातुरस्ति कार्यमशेषं समभिधत्ते तद्वदिति भावः । आदेशो
नाम शब्दान्तरस्य स्थाने विधीयमानं शब्दान्तरमभिधीयते ।

६८ । अन्तरं वीरं त्रामं वागीकं वधं करिष्यां धातुशब्देन आपत्तेरत्र अत्र चित्राकारिणः
वागीरं शब्देन सूत्रीयकं संस्थापनं करिष्येति ।

इतस्ततश्च वेदेहोमन्वेष्टुं भर्तृ-चोदिताः ।

कपयश्चेरुर्भर्तृस्य रामस्येव मनोरथाः ॥ ५६

५६ अः । कपयः भर्तृचोदिताः (सन्तः) भर्तृस्य रामस्य मनोरथा इव इतस्ततः वेदेहोमं
अन्वेष्टुं चेदः ॥ वाच्य—भर्तृचोदितैः कपयिभिः मनोरथैरिव चेदे ॥

५६ । वेदेहोमं अन्वेष्टुं मार्गितुं भर्ता सुषोर्वेण चोदिताः प्रयुक्ताः
कपयः हनुमत्प्रमुखाः । भर्तृस्य विरहातुरस्य रामस्य मनोरथाः कामा
इव । इतस्ततश्चेरुः नानादेशेषु बभ्रमुच ।

६० । कपौश्च सूत्रीयकर्तृक आदिष्टे वानप्रगण, विरहात्तत्र रामस्य मनोरथेन
अत्र चित्रितिके गीतार अवयवण अत्र विवरण आरम्भ करिष्ये ।

प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्थः संसारमिव निर्म्ममः ॥ ६०

६० अः । मारुतिः सम्पातिदर्शनात् तस्याः प्रवृत्ती उपलब्धायां निर्म्ममः संसारम् इव सागरं
तीर्थः ॥ वाच्य—मारुतिना सागरः निर्म्ममेव संसार इव तीर्थः ॥

६० । सम्पातिर्नाम जटायुषो ज्ञायान् भ्राता तस्य दर्शनात् तन्मुखा-
दिति भावः । तस्याः सोतायाः प्रवृत्तौ वार्त्तायाम् । 'वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः'
इत्यमरः । उपलब्धायां ज्ञातायाम् सत्याम् । मारुतस्यापत्यं पुमान्
मारुतिः हनुमान् । सागरम् । ममेत्येतदव्ययं ममतावाचि तद्रहितो
निर्म्ममो निःस्पृहः संसारम् अविद्याबन्धनमिव तीर्थः ततार । तरतेः
कर्त्तरि क्तः ।

७० । ममताहीनं वाक्छि वेकप निर्म्मले संसार-सागरं पारं इव, सम्पातिरं मूत्रे
जानकोरं वार्त्ता अवगतं इहेनं इष्टयान् उक्तं सागरं उद्धीर्णं इहेनं ।

दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।

जानको विषवल्लीभिः परीतेव महीषधिः ॥ ६१

६१ अः । लङ्कायां विचिन्वता तेन विषवल्लीभिः परीता महीषधिरिव राक्षसीवृता जानको
दृष्टा । वाच्य—विचिन्वन् स राक्षसीवृता जानको विषवल्लीभिः परीता महीषधिरिव दृष्टवान् ॥

६१ । लङ्कायां रावणराजधान्यां विचिन्वता मृगयमाणेन तेन मास-
तिना, राक्षसोभिर्द्वंता जानकी, विषवन्धोभिः परीता परितृप्ता मञ्जौषधिः
सञ्जोवनी लतेव दृष्टा ।

तस्यै भर्तुरभिज्ञानमङ्गुलीयं ददौ कपिः ।

प्रत्यङ्गतमिवानुषणैस्तदानन्दाश्रुविन्दुभिः ॥ ६२

६१ अः । अनुषैः तदानन्दाश्रुविन्दुभिः प्रत्यङ्गतमिव कपिः भर्तुः अभिज्ञानम् अङ्गुलीयं तस्यै
ददौ ॥ वाच्य—कपिना ददौ ॥

६२ । कपिः हनुमान् भर्तुः रामस्य सम्बन्धि अभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञान-
साधकमङ्गुलीयम् कर्मिकाम् । ‘अङ्गुलीयकमूर्मिका’ इत्यमरः । ‘जिह्वा-
मूलाङ्गुलेच्छः’ इति छप्रत्ययः । तस्यै जानक्यै ददौ । किंविधमङ्गुलीयम् ?
अनुषैः श्रोतलेः तस्या आनन्दाश्रुविन्दुभिः प्रत्यङ्गतमिव स्थितम् । भर्तु-
भिज्ञानदर्शनादानन्दवाच्यो जात इत्यर्थः ।

७१—७२ । अनन्तरं हनुमान् लङ्कापुरे अवेषणं कर्त्तुं कर्त्तुं विवर्णतापरिवेष्टित
महोषधिराशिराश्रितं जानकीं देविश्रामस्य अभिज्ञानयुक्तं अङ्गुलीयकं उद्धारं हस्तं
अदानं कर्त्तुम् । तथैव जानकीं स्मृतं आनन्दाश्रुविन्दुहो वैनं मेघे अङ्गुलीयकं
अङ्गुलीयकं कर्त्तुम् ।

निर्वाप्य प्रियसन्देशैः सीतामक्षवधोद्धतः ।

स ददाह पुरीं लङ्कां क्षणसोढारिनियहः ॥ ६३

६३ अः । सः प्रियसन्देशैः सीतां निर्वाप्य अक्षवधोद्धतः क्षणसोढारिनियहः (सन्) लङ्कां पुरीं
ददाह ॥ वाच्य—अक्षवधोद्धतेन क्षणसोढारिनियहेन तेन पुरीं लङ्कां ददे ॥

६३ । स कपिः प्रियस्य रामस्य सन्देशैर्वाचिकैः सीतां निर्वाप्य सुख-
यित्वा अक्षस्य रावणकुपःस्य वधेन उद्धतः दृष्टः सन् क्षणं सोढुः परेरिन्द-
जितः कर्त्तुः निग्रहो बाधा ब्रह्मास्त्ररूपेण येन स तथोक्तः सन्, लङ्कां
पुरीं ददाह भक्षोचकार ।

७३ । हनुमान् शिवसंवादात् गौडादेकमाश्रितः कर्त्तुम् एव अक्षनामकं राक्षसेन
वधमाधनं कर्त्तुम् आतिशयं उद्धतं हस्तेन उठितं, तथैव मेघे हनुमान् क्षणकालेन अत्र
हेतुवित्तेन निग्रहं सञ्च कर्त्तुम् लङ्कापुरीं उद्धृतं कर्त्तुम् ।

प्रत्यभिज्ञानरत्नञ्च रामायादर्शयत् कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या ह्रव मूर्तिमत् ॥ ६४

६४ अ. । कृतौ स्वयम् आयातं मूर्त्तिमत् वेदेष्टा हृदयमिव (स्थितम्) प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामाय भदर्थयत् ॥ वाच्य—कृतिना भदर्थयत् ॥

६४ । कृतौ कृतकृत्यः कपिः स्वयमायातं मूर्त्तिमद्देष्टा हृदयमिव स्थितं तस्या एव प्रत्यभिज्ञानरत्नञ्च रामाय भदर्थयत् ।

७४ । इष्टमान् एहेरुपेण कृतकार्य इहेरा माकां जानकीं कृपयकृपण तनौर अत्राभिज्ञानरत्नं रामायैव भदर्थनं कराहेन ।

स प्राप हृदयन्यस्तमणिस्यर्शनिमौलितः ।

अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्वृतिम् ॥ ६५

६५ अ. । हृदयन्यस्तमणिस्यर्शनिमौलितः सः अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्वृतिं प्राप ॥ वाच्य—हृदयन्यस्तमणिस्यर्शनिमौलितेन तेन अपयोधरसंसर्गां प्रियालिङ्गननिर्वृतिः प्रापे ॥

६५ । हृदये वक्षसि न्यस्तस्य कृतस्य मणेः अभिज्ञानरत्नस्य स्पर्शनिमौलितः मोहितः स रामः । अविवक्ष्यमानः पयोधरसंसर्गः स्तनस्पर्शः यस्यास्तां तथाभूतां प्रियाया अलिङ्गनेन या निर्वृतिरानन्दस्तां प्राप ।

७६ । रामाय तथेन मेहे जानकीप्रपन्न अत्राभिज्ञान-मणि कृपये धारण करिष्या अपर्णस्थे एकाग्र अधीर इहेनेन एव कृपकाणेर जगु लनअर्णगृह शिखरतार आनिजन-सूत्र अशुभन करिनेन ।

श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।

महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥ ६६

६६ अ. । रामः प्रियोदन्तं श्रुत्वा तत्सङ्गमोत्सुकः (सन्) लङ्कायाः महार्णवपरिक्षेपं परिखालघुं मेने ॥ वाच्य—सङ्गमोत्सुकेन रामेण महार्णवपरिक्षेपः परिखालघुः मेने ॥

६६ । प्रियाया उदन्तं वार्ताम् । 'उदन्तः साधुवार्तयोः' इति विश्वः । श्रुत्वा तस्याः सौतायाः सङ्गमे उत्सुको रामः, लङ्कायाः सम्बन्धो यः महार्णव एव परिक्षेपः परिवेष्टः तम् परिखालघुं दुर्गवेष्टनवत् सुतरं मेने ।

७७ । राम, सौतार कृपणसंवाद प्रवण करिष्या तौहार सहित मन्त्रिणनेन मनुसूक्त इहेनेन एव लङ्कावेष्टनकारौ महासागरके परिधाय त्राय अनाराणेन पार इहेवार उभयसूक्त मने करिनेन ।

स प्रतस्थेऽरिनाशाय हरिसैन्यैरनुद्रुतः ।

न केवलं भुवः पृष्ठे व्योम्नि सम्बाधवर्त्तिभिः ॥ ६७

६७ अ. । सः केवलं भुवः पृष्ठे न, व्योम्नि (च), सम्बाधवर्त्तिभिः हरिसैन्यैः अनुद्रुतः (सन्) अरिनाशाय प्रतस्थे । वाच्य—अनुद्रुतेन तेन रामेण प्रतस्थे ॥

૬૭ । કેવલમેકં શ્રુવઃ પૃષ્ઠે ભૂતલે ન, કિન્તુ ઓન્નિ ચ સમ્બાધવર્તિભિઃ
સહ્વટગામિભિર્ઠરિસેન્દ્રેઃ કપિબલેઃ અનુદ્રુતઃ અન્વિતઃ સન્, સઃ રામઃ અરિ-
નાશાય પ્રતચ્ચે ચચાલ ।

૭૧ । તિનિ ખટ્વિનાશવાસનાય તથા હૈટેત નિર્ગત હૈટેન, વાનરટેમગ્ગન
ઠાંહાર પશ્ચાન્ પશ્ચાન્ ઠગિન ; એહે મકન પેત્તેર કેવલ હૂતલે નહે, આકાશમળેન
શાન નહૂન્ન હૈટે ના ।

નિવિષ્ટમુદધેઃ કૂલે તં પ્રપેદે વિભીષણઃ ।

એહાદ્રાક્ષસલક્ષ્મ્યાવ બુદ્ધિમાવિશ્ય ચોદિતઃ ॥ ૬૮

૬૮ અઃ । વિભીષણઃ રાક્ષસલક્ષ્મ્યા સ્નેહાત્ બુદ્ધિમ્ આવિશ્ય ચોદિત ઇવ (સન્) સદધેઃ કૂલે
નિવિષ્ટં તં પ્રપેદે ॥ વાચ્ય—વિભીષણેન ચોદિતેન નિવિષ્ટઃ સઃ પ્રપેદે ॥

૬૮ । સદધેઃ કૂલે નિવિષ્ટં તં રામં વિશેષેણ ભીષયતે શત્રૂનિતિ
વિભીષણો રાવણાનુજઃ । રાક્ષસલક્ષ્મ્યા એહાદ્રુષિં કર્તવ્યતાજ્ઞાનમ્
આવિશ્ય ચોદિતઃ પ્રણોદિત ઇવ પ્રપેદે પ્રાપ્તઃ ।

૭૮ । અનુદ્ર રામ મગરઠોરે સેનામરિવેષ કરિલેન, એહે અવસરે વિભીષણ
આગિરા ઠાંહાર નિકટ ઉપશિત હૈટેન ; તથન મને હૈટેન યેન મેહવન્તઃ રાક્ષ-
સનોહે વિભીષણેર વુદ્ધિ આશ્રય કરિયા ઠાંહાકે ષેરણ કરિયાહિલેન ।

તસ્મૈ નિશાચરૈશ્વર્યં પ્રતિશુશ્રાવ રાઘવઃ ।

કાલે खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नौतयः ॥ ૬૯

૬૯ અઃ । રાઘવઃ તસ્મૈ નિશાચરૈશ્વર્યં પ્રતિશુશ્રાવ । કાલે સમારબ્ધાઃ નૌતયઃ ફલં બધ્નન્તિ
खलु ॥ વાચ્ય—રાઘવેષ પ્રતિશુશ્રવે । સમારબ્ધાભિઃ નૌતિભિઃ બધ્યતે ॥

૬૯ । રાઘવઃ તસ્મૈ વિભીષણાય । ‘પ્રત્યાહ્મ્યાં શ્રુવઃ પૂર્વસ્ય કર્ત્તા’
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । નિશાચરૈશ્વર્યં રાક્ષસાધિપત્યં પ્રતિશુશ્રાવ પ્રતિ-
જ્ઞાતવાન્ । તથાહિ—કાલે અવસરે સમારબ્ધાઃ પ્રક્રાન્તા નૌતયઃ ફલં
बध्नन्ति गृह्णन्ति जनयन्तीत्यर्थः, खलु ।

૭૯ । રાઘવ ધાર્મિક વિભીષણકે રાક્ષસ-રાજા એજાન કરિલેન યગિરા અજીકાર
કરિલેન ; કળતઃ નાતિ યથાકાલે અચૂક હૈટેનેહે ફળપાત્રક હૈટેના થાકે ।

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणात्मसि ।

रसातलादिवोन्मर्गं शेषं स्वप्राय शार्ङ्गिणः ॥ ૭૦

૭૦ અઃ । સઃ લવણાત્મસિ પ્લવગૈઃ શાર્દ્દ્ગિણઃ સ્વપ્રાય રસાતલાન્ સન્મર્ગં શેષમ્ ઇવ સેતું બન્ધયા-
માસ ॥ વાચ્ય—સન્મર્ગઃ શેષ ઇવ તેન સેતુઃ બન્ધયામાસ ॥

७० । सः रामः । लवणं क्षारम् अम्भो यस्य असौ लवणाम्भाः
तस्मिन् लवणाब्धौ प्लवगैः प्रयोज्यैः । शार्ङ्गिणो विष्णोः स्वप्राय शयनाय
रसातलात् पातालात् उन्मग्नम् उत्थितं शेषमिव स्थितम् सेतुं बन्धयामास ।

१० । रामः स्वर्गं गच्छन् वानरैः सह वानरैः सह एकं प्लवगं कश्चित् विष्णु-
पुत्रेण यत्नं कृत्वा शार्ङ्गिणं—एतन्नामवाक्यं वानरैः सह वानरैः सह वानरैः सह
उत्थितं कश्चित् विष्णु-
पुत्रेण यत्नं कृत्वा शार्ङ्गिणं—

तेनोत्तीर्य पथा लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ ७१

७१ अः । तेन पथा उत्तीर्य पिङ्गलैः (अत एव) द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिः इव (स्मितैः)
वानरैः लङ्कां रोधयामास ॥ वाच्य—(रामेण) लङ्कां रोधयामासि ॥

७१ । रामस्तेन पथा सेतुमार्गेण उत्तीर्य सागरमिति शेषः । पिङ्गलैः
सुवर्णवर्णैः अत एव द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव स्थितैः वानरैः लङ्कां
रोधयामास ।

११ । रामः स्वर्गं गच्छन् वानरैः सह वानरैः सह एकं प्लवगं कश्चित् विष्णु-
पुत्रेण यत्नं कृत्वा शार्ङ्गिणं—एतन्नामवाक्यं वानरैः सह वानरैः सह वानरैः सह
उत्थितं कश्चित् विष्णु-
पुत्रेण यत्नं कृत्वा शार्ङ्गिणं—

रणः प्रववृते तत्र भीमः भवगरक्षसाम् ।

दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः ॥ ७२

पादपाविद्धपरिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः ।

अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतङ्गजः ॥ ७३

७२—७३ अः । तत्र भवगरक्षसां भीमः दिग्विजृम्भितकाकुत्स्थपौलस्त्यजयघोषणः पादपाविद्ध-
परिघः शिलानिष्पिष्टमुद्गरः अतिशस्त्रनखन्यासः शैलरुग्णमतङ्गजः रणः प्रववृते ॥ वाच्य—भीमेन
दिग्विजृम्भित...घोषणेन...परिघेण...मुद्गरेण अतिशस्त्रनखन्यासेन शैलरुग्णमतङ्गजेन रणेन प्रववृते ॥

७२ । तत्र लङ्कायां प्लवगानां रक्षसाञ्च भीमः भयङ्करः दिग्विजृम्भितं
काकुत्स्थपौलस्त्ययोः रामरावणयोः जयघोषणं जयशब्दो यस्मिन् स
तथोक्तः रणः प्रववृते प्रवृत्तः । 'अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ'
इत्यमरः ।

७३ । किम्विधो रणः—पादपैः वृक्षैराविद्धा भग्नाः परिघा लौहबद्ध-
काष्ठानि यस्मिन् सः तथोक्तः । 'परिघः परिघातनः' इत्यमरः । शिलानि-
ष्पिष्टाः चूर्णिता मुद्गरा अयोधना यस्मिन् स तथोक्तः । 'द्रुघणे मुद्गरघनौ'

इत्यमरः । अतिशस्त्राः शस्त्राण्यतिक्रान्ता नखन्यासा यस्मिन् सः तथोक्तः ।
शैलै र्गुणा भग्ना मतङ्गजा यस्मिन् सः तथोक्तः ।

૧૨ । ઉત્તરે રાક્ષસ ઓ વાનરે ડીચળ મયર આરમ્ભ હશેન એવં ત્રામ ઓ ત્રાવણેર
જગનને દિક્કમકન આદિશ્વરનિત હશેતે જાગિન ।

૧૩ । તેહે શૂકે પાતપશ્ચાત્ત પત્રિવાજ્ઞ વિદૂર્જિત ઓ નિનાંવાત્રા શૂર્ગત્ર નિનિષ્ઠે હશેતે
જાગિન એવં રાક્ષસગણેર મજ્ઞાવાત હશેતેઓ વાનરત્રિગેર નથાવાત મમથિક ડીચળ હશેત્રા
ઉઠિન ; એમ કિ, શ્વિગળપર્વાજ્ઞ અંજીરપ્રશારેર દૂર્જિત હશેત્રા ગેન ।

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती विजटा समजीवयत् ॥ ७४

૭૪ અ. : અથ વિજટા રામશિરશ્ચેદદર્શનોદ્ભ્રાન્તચેતનાં સીતાં માયેતિ શંસન્તી સમજીવયત્ ॥
વાચ્ય—શંસન્ત્યા વિજટયા રામશિરશ્ચેદદર્શનોદ્ભ્રાન્તચેતના સીતા સમજીવ્યત્ ॥

૭૪ । અથ અનન્તરમ્ । છિદ્યત્ત્વેતિ હેદઃ છાદઃ, શિર એવ હેદ્વેતિ
વિગ્રહઃ । રામશિરશ્ચેદસ્ય વિદ્યુજ્જિહ્વાચ્ચરાક્ષસમાયાનિર્મિતસ્ય દર્શનેન
ઉદ્ભ્રાન્તચેતનાં ગતસંજ્ઞાં સીતાં, વિજટા નામ કાચિત્ સીતાપક્ષપાતિનો
રાક્ષસી, ‘માઝાકલ્પિત’ ન ત્વેતત્ સત્યમ્’ ઇતિ શંસન્તી બ્રુવાણા । ‘શપ્-
શ્યનોર્નિત્યમ્’ ઇતિ નિત્યં નુમાગમઃ । સમજીવયત્ ।

૧૪ । અનન્તર એકદિન મીઠા રાત્રેર હિન્નમુખક દર્શનેન અઠેટન હશેત્રા પઢિનેન,
“હેશ રાક્ષસગણેર માંત્રાકન્નિત” એહે કથા વનિત્રા વિજટા રાક્ષસી માણનાનાને ઠીશર
મજ્ઞા નાંક કરાશેન ।

कामं जीवति मे नाथ इति सा विजहौ शुचम् ।

प्राङ्मत्वा सत्यमस्थानं जीवितास्मीति लज्जिता ॥ ७५

૭૫ અ. : સા ‘મે નાથઃ જીવતિ’ ઇતિ (હેતોઃ) શુચં કામં વિજહૌ । (કિન્તુ) પ્રાઙ્ અસ્ય
અન્તં સત્યં મત્વા જીવિતા અજિ ઇતિ (હેતોઃ) લજ્જિતા ॥ વાચ્ય—નાથેન જીવ્યતે ઇતિ તથા શુચ્
વિજહૌ । જીવિતયા (ભૂયતે) ઇતિ લજ્જિતયા (ભૂયતે) ॥

૭૫ । સા સીતા, ‘મે નાથો જીવતિ’ ઇતિ હેતોઃ શુચં શોકં કામં
વિજહૌ । કિન્તુ ‘પ્રાઙ્ પૂર્વમ્ અસ્ય નાથસ્ય અન્તં નાશં સત્યં’ યથાર્થ મત્વા
જીવિતા ‘જીવિતવત્યસ્મિ’ ઇતિ હેતોઃ લજ્જિતા લજ્જાવતી । કત્તરિ કઃ ।
દુઃસાદપિ દુઃસહો લજ્જામર ઇતિ ભાવઃ ॥

૧૫ । અગ્રિયમ્ જીવિત્ આહ્વેન, હેશ નિઃમન્દેશ્ જાનિતે પારિત્રા મીઠા નોક
પત્રિત્રાગ કરિનેન, કિન્તુ પૂર્વે ત્રામ જીવિત નાહે, હેશ મજ્ઞા વનિત્રા પારિત્રા હૃત્રાં ઓ વે
ઠીશર જીવન યાચ નાહે, એજ્ઞે ઠિન લજ્જિતા હશેનેન ।

गरुडापातविस्मिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः ।

दाशरथ्योः क्षणक्षेशः स्वप्नवृत्त इवामभवत् ॥ ७६

७६ अः । गरुडापातविस्मिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः क्षणक्षेशः दाशरथ्योः स्वप्नवृत्तः इव अभवत् ॥
वाच्य—गरुडापातविस्मिष्टमेघनादास्त्रबन्धनेन क्षणक्षे शेन स्वप्नवृत्तेन इव अभूयत ॥

७६ । गरुडस्ताक्ष्यः तस्य आपातेन आगमनेन विस्मिष्टं मेघनादस्य इन्द्रजितः अस्त्रेण नागपाशेन बन्धनं यस्मिन् सः तथोक्तः, क्षणक्षेशः दाशरथ्योः रामलक्ष्मणयोः स्वप्नवृत्तः स्वप्नावस्थायां भूत इव अभवत् ॥

१७ । एकदिन मयरे रामे उ लक्ष्मण रावण उभय मेघनादेर नागपाशेन आवद्धेन, किञ्च गरुडेर आगमनेन ये वक्षन् उन्मुक्त इहेवा गिराहिनः, उभयोर मे वक्षन् तीक्ष्णदेर वप्रवृत्तादेर मत्तन कणकालेर कञ्च क्लेशकर इहेवाहिनः ।

ततो विभेद पौलस्त्यः शक्त्या वक्षसि लक्ष्मणम् ॥

रामस्त्वनाहतोऽप्यासीद् विदीर्णहृदयः शुचा ॥ ७७

७७ अः । ततः पौलस्त्यः शक्त्या लक्ष्मणं वक्षसि विभेद । रामः तु अनाहतः अपि शुचा विदीर्णहृदयः आसीत् ॥ वाच्य—पौलस्त्येन लक्ष्मणः विभिदे । अनाहतेनापि रामेण विदीर्णहृदयेन अभूयत ॥

७७ । ततः पौलस्त्यो रावणः शक्त्या कामूनामकेन आयुधेन । 'कामू-सामर्थ्ययोः शक्तिः' इत्यमरः । लक्ष्मणं वक्षसि विभेद विदारयामास । रामस्तु अनाहतोऽपि अहतोऽपि शुचा शोकेन विदीर्णहृदय आसीत् ॥

१९ । अनन्तर एकदिन रावण शक्तिशाली लक्ष्मणेन वक्षःहृत् छेद करेन, उन्मूलने राम अनाहत इहेनेन शोकेन तीक्ष्ण हृदये विदीर्ण इहेवाहिनः ।

स मारुतिसमानोतमहौषधिहतव्यथः ।

लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्य्यकं शरैः ॥ ७८

७८ अः । सः मारुतिसमानोतमहौषधिहतव्यथः (सन्) पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापाचार्य्यकं चक्रे ॥ वाच्य—मारुति समानीतमहौषधिहतव्यथेन तेन ॥

७८ । सः लक्ष्मणः मारुतिना मरुत्सुतेन हनूमता समानीतया महौषध्या । सञ्जीवन्या हतव्यथः सन्, पुनः शरैः लङ्कास्त्रीणां विलापे परिदेवने । 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः । आचार्य्यकम् आचार्य्यकम् । 'योपधात् गुरुपोत्तमाद् वुञ्' इति वुञ् । चक्रे । पुनरपि राक्षसान् जघानेति व्यज्यते ॥

१७ । पवननमन हन्मान् कर्षूक आनोत महोत्तमविवाशः । नम्रप्रेत बाधां ह्वौड्ड हहेन
एव तंतिन पुनराश नरदाशः राकसगणः क विनाश करिष्य तपोय पद्मोत्तम विनाश निष्का
मिरेत नाशितेन ।

स नादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम् ।

मेघस्येव शरत्कालो न किञ्चित्पर्य्यशेषयत् ॥ ७६

७६ अः । सः शरत्कालः मेघस्य इव, मेघनादस्य नादम् इन्द्रायुधप्रभं धनुश्च किञ्चित् (अपि)
न पर्य्यशेषयत् ॥ वाच्य—तेन शरत्कालेन नादः पर्य्यशेष्यत ॥

७६ । सः लक्ष्मणः, शरत्कालो मेघस्येव, मेघनादस्य इन्द्रजितः नादं
सिंहनादम् । अन्यत्र गर्जितं च । इन्द्रायुधप्रभं शक्रधनुःप्रभं धनुश्च
किञ्चिदल्पमपि न पर्य्यशेषयत् नावशेषितवान् । तमवधीदित्यर्थः ॥

१८ । शरत्कालेन येन मेघगर्जनं च हेतुवत् विगृह्य इव, तंतिन उक्तं मेघ-
नादस्य नादं च हेतुवत् विगृह्य इव हेतुवत् विगृह्य अवशिष्टं राशिनेन न ।

कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः ।

रुरोध रामं शृङ्गैव टङ्क्च्छिन्नमनःशिलः ॥ ८०

८० अः । 'कपीन्द्रेण स्वसुः तुल्यावस्थः' कृतः कुम्भकर्णः टङ्क्च्छिन्नमनःशिलः शृङ्गो इव रामं
रुरोध ॥ वाच्य—कपीन्द्रः कुम्भकर्णं तुल्यावस्थं कृतवान् । टङ्क्च्छिन्नमनःशिलेन शृङ्गिणा इव
(तेन) रामः बद्धे ॥

८० । कपीन्द्रेण सुग्रीवेण स्वसुः शूर्पणखाया तुल्यावस्थः नासाकर्ण-
च्छेदेन सदृशः कृतः । कुम्भकर्णः टङ्क्केन शिलाभेदकशस्त्रेण छिन्ना मनः-
शिला रक्तवर्णधातुविशेषः यस्य स तथोक्तः । 'टङ्कः पाषाणभेदनः' इति,
'धातुर्मनःशिलाघट्टः' इति च अमरः । शृङ्गो शिखरोव, रामं रुरोध ॥

८० । अनन्तरं वानरराजं शृङ्गैव कुम्भकर्णं नासाकर्णच्छेदनेन तांशके उन्मील्य तंतिनो-
न्मील्य शस्त्रं कृत्वा करिष्य तथैव टङ्काद्विनिमित्तं मनःशिलायां शृङ्गं च पर्य्युत्तमवस्थं
कुम्भकर्णं रावत्काले अवरोध करिष्येन ।

अकाले बोधितो भ्राता प्रियस्वप्नो वृथा भवान् ।

रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः ॥ ८१

८१ अः । प्रियस्वप्नः भवान् भ्राता अकाले वृथा बोधितः इति इव असी रामेषुभिः दीर्घनिद्रां
प्रवेशितः ॥ वाच्य—भ्राता प्रियस्वप्नं भवान् बोधितवान् । रामेषुभिः अमुं दीर्घनिद्रां प्रवेशितवान् ॥

८१ । प्रियस्वप्नः इष्टनिद्राः अनुजः भवान्, वृथा भ्राता रावणेन अकाले
बोधितः इतीव असौ कुम्भकर्णः रामेषुभिः रामवाणैः दीर्घनिद्रां मरणं

प्रवेशितः गमितः । यथा लोकेषु इष्टवस्तुविनाशात् दुःखितस्य ततोऽपि भूयिऽमुपपाद्यते तद्वदिति भावः ॥

८१ । “कृषि अद्यैव निज्जाक्षिप्त, उद्योगे जाति ममानन कृषा अकाले तेषाम्नां जागृति कश्चिद्वाहे” रामायणे एव कथा वनित्राहे येन तांशटक चित्रनिज्जात्र अतिभूत करिण ।

इतराण्यपि रक्षांसि पेतुर्वानरकोटिषु ।

रक्षांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव ॥ ८२

८२ अ. । इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु समरोत्थानि रक्षांसि तच्छोणितनदीषु इव पेतुः ॥
वाच्य—इतरेः रक्षोभिः समरोत्तेः रक्षोभिः पेतुः ॥

८२ । इतराणि रक्षांसि अपि वानरकोटिषु, समरोत्थानि रक्षांसि तेषां रक्षसां शोणितनदीषु रक्तप्रवाहेषु इव, पेतुः निपत्य मृतानीत्यर्थः ॥

८२ । ममर्रोत्थित धूमिमान येन निजाचरगणैर शोणित नदीते पठित इहेत नागिन, उज्ज्वल राक्तमग्नय अमरथा वानरकोट्येव उग्र पठित इहेत आगगाग करिण ।

निर्यावथ पौलस्त्यः पुनर्युद्धाय मन्दिरात् ।

अरावणमरामं वा जगदद्येति निश्चितः ॥ ८३

८३ अ. । अथ पौलस्त्यः अद्य जगत् अरावणम् अरामं वा इति निश्चितः (मन्) पुनः युद्धाय मन्दिरात् निर्येयौ ॥ वाच्य—अरावणेन अरामेण वा जगता (भूयते) । इति निश्चितेन पौलस्त्येन निर्येये ॥

८३ । अथ पौलस्त्यो रावणः । अद्य जगत् अरावणं रावणशून्यम् अरामं रामशून्यं वा भवेदिति निश्चितो निश्चितवान् । कर्त्तरि क्तः । विजयमरणयोरन्यतरनिश्चयवान् पुनर्युद्धाय मन्दिरात् निययौ निर्जगाम ॥

८३ । अनन्तर “आल भद्रा अरावण वा रामशेन इहेत” एकरुप निश्चय करिषा रावण युक्तनिमित्त पुन इहेत निष्कास इहेन ।

रामं पदातिमालोक्य लङ्केश्च वरूथिनम् ।

हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाथ पुरन्दरः ॥ ८४

८४ अ. । रामं पदातिं लङ्केशं च वरूथिनम् अवलोक्य पुरन्दरः हरियुग्यं रथं तस्मै प्रजिघाथ ॥
वाच्य—पुरन्दरेण प्रजिघ्ये ॥

८४ । पादाभ्यामततीति पदातिः । तं पादचारिणं रामम् । वरूथो रथगुप्तिः । ‘रथगुप्तिर्वरूथो ना’ इत्यमरः । अत्र वरूथेन रथो लक्ष्यते । वरूथिनं रथिनं लङ्केशं च आलोक्य पुरन्दरः इन्द्रः । युगं वहन्तीति युग्या

रथाश्वाः । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्प्रत्ययः । हरियुग्यं कपिल-
वर्णाश्वम् । 'शुक्राहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु' इत्यमरः । रथं
तस्मै रामाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

८४ । अनन्तरं शूराणां समूहे रामके पादछात्रौ ७ रावणके त्रधाक्रुं दक्षिण । रामेन
निमित्तं अश्ववशुक्रं एकं रथं श्रेयणं करिणेन ।

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ ८५

८५ अः । राघवः देवसूतभुजालम्बी (सन्) व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः आधूतध्वजपटं कैवं तम्
अध्यास्त ॥ वाच्य—देवसूतभुजालम्बना राघवेण आधूतध्वजपटः जैत्रः सः अध्यास्तः ॥

८५ । राघवः व्योमगङ्गोर्मिवायुभिराधूतध्वजपटम्, मार्गवशादिति
भावः । जैता एव जैत्रो जयनशीलः । तं जैत्रम् । जैत्रशब्दात् तृन्तात्
'प्रज्ञादिभ्यश्च' इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तं रथं देवसूतभुजालम्बी मातलि-
हस्तावलम्बः सन् अध्यास्तं अधिष्ठितवान् । आसेलङ् ॥

८६ । अनन्तरं राघवः देवसूतभुजालम्बी मातलिं हस्तधारणं करिष्य । आकाशं गङ्गां तत्रा-
स्थितं सशौरणे कल्पितध्वजकेतनं मेहे वरुणं न रथे आरोहणं करिणेन ।

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलकैर्व्यमस्त्राण्यापुः सुरद्विषाम् ॥ ८६

८६ अः । मातलिः माहेन्द्रं तनुच्छदं तस्य मामुमोच । यत्र सुरद्विषाम् अस्त्राणि उत्पलदल-
कैर्व्यं आपुः ॥ वाच्य—मातलिना माहेन्द्रः तनुच्छदः मामुमोच । अस्त्रैः आपुः ॥

८६ । मातलिः इन्द्रसारथिः माहेन्द्रम् । तनुः छाद्यतेऽनेन इति तनुच्छदो
वर्मा । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घः । तं तस्य रामस्य मामुमोच
आसञ्जयामास । यत्र तनुच्छदे सुरद्विषामस्त्राणि उत्पलदलानां यत् क्लृप्तं
नपुंसकत्वं तदापुः ॥

८७ । ये रथे अस्त्रनिर्गते शत्रुनिकरं ७ उत्पलदलनं छात्रं विरुजं ह्य, मातलि
मेहे अलङ्कृतं हेतुवर्षाभारं रावणद्वारा शत्रौ आरोहणं करिष्य निरुणेन ।

अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत् ॥ ८७

८७ अः । चिरात् अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोः युद्धं चरितार्थम् इव अभवत् ॥
वाच्य—अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरेण चरितार्थेन इव युद्धेन अभूयत ॥

८७ । चिरादन्योन्यदर्शनेन प्राप्तविक्रमावसरं रामरावणयोर्युद्धं योधनं चरितार्थं सफलम् अभवदिव । प्राक्पराक्रमावसरदौर्बल्यात् विफलस्य अद्य तल्लभात् साफल्यम् उत्प्रेक्ष्यते ॥

८७ । राम उ रावण परस्परं जाक्रान्कात्त्र विक्रमप्रकाशेन अवसरं प्राप्तं रक्षितं वन "राम-रावणयोर्युद्धं" एते कथाणि चरितार्थे हे इहेन ।

भुजमूर्द्धोरुवाहुत्वादेकोऽपि धनदानुजः ।

ददृशे ह्यथप्रापूर्वं मातृवंश इव स्थितः ॥ ८८

८८ अः । अथप्रापूर्वः एकः अपि (सन्) धनदानुजः भुजमूर्द्धोरुवाहुत्वात् मातृवंशे स्थितः इव ददृशे ॥ वाच्य—(जनाः) एकमपि धनदानुजम् अथप्रापूर्वं स्थितं ददृशुः ॥

८८ । यथाभूतः पूर्वं यथापूर्वः । सुप्सुपेति समासः । यथापूर्वो न भवतीति अथप्रापूर्वः । निहतबन्धुत्वाद्रक्षःपरिवारशून्य इत्यर्थः । अतएव एकोऽपि सन् धनदानुजो रावणः । भुजाश्च मूर्द्धानश्च उरवः पादाश्च भुज-मूर्द्धोरु । प्राण्यङ्गत्वाद्बन्धु कवद्भावः । तस्य बाहुल्याद्बहुत्वाद्देतोः । तद्-बहुत्वे यादवः — 'दशास्यो विंशतिभुजश्चतुष्पान्मातृमन्दिरे' इति । मातृवंशे मातृसम्बन्धिनि वर्गे स्थित इव ददृशे दृष्टो हि । 'वंशो वेणौ' कुले वर्गे इति विश्वः । अत्र रावणमातुः रक्षोजातित्वात्तद्वर्गो रक्षोवर्ग इति लभ्यते । अतश्चैकोऽप्यनेकरक्षःपरिवृत इति लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

८८ । भुजमूर्द्धोरुवाहुत्वात् मातृवंशे स्थितः इहेन उ वन, चरितं उ मनुष्याणां चरितं राक्षसगण-परिवेष्टितेव इति परिगणित इहेन ।

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम् ।

रामस्तुलितकैलासमरातिं बहुमन्यत ॥ ८९

८९ अः । रामः लोकपालानां जेतारं स्वमुखैः अर्चितेश्वरं तुलितकैलासम् अरातिं बहु मन्यत ॥ वाच्य—रामेण जेता अर्चितेश्वरः तुलितकैलासः अरातिः मन्यत ॥

८९ । लोकपालानाम् इन्द्रादीनां जेतारम् । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । स्वमुखैः स्वशिरोभिः अर्चितेश्वरं तुलितकैलासम् उत्क्षिप्तकृदादि तमेवं शौर्य्यवीर्य्यसत्त्वसम्पन्नं महावीर्य्यम् अरातिं शत्रुं रामो गुणप्रादित्वाज्जे तव्योत्कर्षस्य जेतुः स्वोत्कर्षहेतुत्वाच्च बहु अमन्यत साधु मद्विक्रमस्यार्थं पर्याप्तो विषय इति बहुमानमकरोदित्यर्थः । बहु इति क्रियाविशेषणम् ॥

८९ । ये रावण इन्द्रादिनां लोकपालगणकं युद्धे पराजितं, तेषां मनुष्याणां जेतारं

ମହାଦେବତେ ଏମନ୍ତ ଓ ଭୂବରୀଷାୟତାତ୍ମକ ଚୈତ୍ୟମଣ୍ଡଳେନ ଉତ୍ତମାଟିନ କବିତାହିନ, ଏକ ହୃଦେନ ଓ ନାମ ମନ୍ତରେ ତାହାର ଅତି ମାତିତମ ମହାଦେବ ଶ୍ରବଣ କରାଗଲା ।

ତସ୍ୟ ସ୍ଫୁରତି ପୌଳସ୍ତ୍ୟାଃ ସୌତାସଞ୍ଜମଂସିନି ।

ନିଚିକ୍ଷାନାଧିକକ୍ରୋଧଃ ଶରଂ ସବ୍ୟେତରେ ଭୁଜେ ॥ ୧୦

୧୦ ଅ. । ଅଧିକକ୍ରୋଧଃ ପୌଳସ୍ତ୍ୟାଃ ସ୍ଫୁରତି ସୌତାସଞ୍ଜମଂସିନି ତସ୍ୟ ସବ୍ୟେତରେ ଭୁଜେ ଶରଂ ନିଚିକ୍ଷାନାମ ॥
ବାକ୍ୟ—ଅଧିକକ୍ରୋଧେନ ପୌଳସ୍ତ୍ୟେନ ଶରଃ ନିଚିକ୍ଷନ୍ତେ ॥

୧୦ । ଅଧିକକ୍ରୋଧଃ ପୌଳସ୍ତ୍ୟଃ ସ୍ଫୁରତି ସ୍ପନ୍ଦମାନେ ଅତଏବ ସୌତାମଞ୍ଜମ-
ଂସିନି ତସ୍ୟ ରାମସ୍ୟ ସବ୍ୟଃ ଇତରୋ ଯସ୍ମାତ୍ ସବ୍ୟେତରେ ଦକ୍ଷିଣେ । ‘ନ ବହୁଗ୍ରୋହୀ’
ଇତୀତରଶବ୍ଦସ୍ୟ ସର୍ବନାମସଂଜ୍ଞାପ୍ରତିଷେଧଃ । ଭୁଜେ ଶରଂ ନିଚିକ୍ଷାନ ନିକ୍ଷାତବାନ୍ ॥

୧୦ । ରାମେନ ସେ ନିକ୍ଷିପ କର ସ୍ଫୁରିତ ହୈଷା ମୋତାମହାଗମ ଯୁକ୍ତିତ କବିତାହିନ, ଏକାନ୍ତ
କ୍ରୋଧମହାଗମ ରାବଣ ସେହି ନିକ୍ଷିପକରେ ଏକଟି ଧର ନିକ୍ଷିପ କରାଗଲା ।

ରାବଣସ୍ୟାପି ରାମାନ୍ତୋ ଭିକ୍ତ୍ବା ହୃଦୟମାଶୁଗଃ ।

ବିବେଶ ଭୁଜମାଧ୍ୟାତୁମୁରଗେଭ୍ୟ ଛବ ପ୍ରିୟମ୍ ॥ ୧୧

୧୧ ଅ. । ରାମାନ୍ତଃ ଆଶୁଗଃ ରାବଣସ୍ୟ ହୃଦୟଂ ଭିକ୍ତ୍ବା ଉରଗେଭ୍ୟଃ ପ୍ରିୟମ୍ ଆଧ୍ୟାତୁମ୍ ଛବ ଧ୍ରୁବଂ ବିବେଶ ॥
ବାକ୍ୟ—ରାମାନ୍ତେନ ଆଶୁଗେନ ଧୃଃ ବିବିଶେ ॥

୧୧ । ରାମେନାନ୍ତଃ କ୍ଷିପ୍ତଃ ଆଶୁଗୋ ବାଣଃ । ବିଶ୍ରବସୋଽପତ୍ୟଂ ପୁମାନ୍
ରାବଣଃ । ବିଶ୍ରବଃଶବ୍ଦାଦପତ୍ୟେଽର୍ଥେ ଅପତ୍ୟୟେ ସତି ‘ବିଶ୍ରବସୋ ବିଶ୍ରବଣରବଣୌ’
ଈତି ରାବଣାଦେଶଃ । ତସ୍ୟ ରାବଣସ୍ୟାପି ହୃଦୟଂ ବକ୍ଷୋ ଭିକ୍ତ୍ବା ବିଦାତ୍ୟ । ଉରଗେଭ୍ୟଃ
ପାତାଳବାସିନ୍ଧ୍ୟଃ ପ୍ରିୟମ୍ ଆଧ୍ୟାତୁମିବ, ଧ୍ରୁବଂ ବିବେଶ ॥

୧୧ । ତତ୍ତ୍ବେନ ନାମନିକ୍ଷିପ୍ତ ମାତ୍ରକଓ ରାବଣେନ ହୃଦୟ ଛେଦ କରାଗଲା ଶେନ ମର୍ମଗମକେ ତାହାର
ନିଧନରୂପେ ଅନ୍ତରାଶ୍ରୟ ଛାପନ କରାଗଲା ଉକ୍ତ ଭୂଗର୍ଭେ ଅବିଷ୍ଟ ହେଲା ।

ବଚସୈବ ତଥୋର୍ବାକ୍ୟମସ୍ତ୍ରମସ୍ତ୍ରେଣ ନିମ୍ନତୋଃ ।

ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଜୟସଂରମ୍ଭୋ ବହୁଧେ ବାଦିନୋରିବ ॥ ୧୨

୧୨ ଅ. । ବାକ୍ୟଂ ବଚନା ଇବ ଅସ୍ତ୍ରମ୍ ଅସ୍ତ୍ରେଣ ନିମ୍ନତୋଃ ତଥୋଃ ବାଦିନୋଃ ଇବ ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଜୟସଂରମ୍ଭଃ
ବହୁଧେ ॥ ବାକ୍ୟ—ଅନ୍ୟୋନ୍ୟଜୟସଂରମ୍ଭେଷ ବହୁଧେ ॥

୧୨ । ବାକ୍ୟଂ ବଚନସୈବ ଅସ୍ତ୍ରମସ୍ତ୍ରେଣ ନିମ୍ନତୋଃ ପ୍ରତିକୃର୍ବନ୍ତୋସ୍ତଥୋ ରାମ-
ରାବଣयो, ବାଦିନୋଃ କଥକୟୋରିବ, ଅନ୍ୟୋନ୍ୟବିଷୟେ ଜୟସଂରମ୍ଭୋ ବହୁଧେ ॥

୧୨ । ତତ୍ତ୍ବେନ ତାହାମାନେ ଉଭୟେ ମଧ୍ୟେ ବାକ୍ୟବାଚୀ ବାକ୍ୟର ଏବଂ ଅସ୍ତ୍ରବାଚୀ ଅସ୍ତ୍ରର
ଅତିମହାତ୍ମ୍ୟ ଚିନ୍ତିତେ ଥାକିଲେ ମନୁଷ୍ୟର ଜିଗୀବାଣୀର ବାସିଦ୍ବ୍ୟବସ୍ଥା ତାହାମାନେ ନିକ୍ଷିପ୍ତହେ
ମନୁଷ୍ୟର ବର୍ଜିତ ହେତେ ଜାଗିଲା ।

विक्रमव्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि ।

जयश्रीरन्तरा वेदिर्मत्तवारणयोरिव ॥६३॥

६३ अ. । जयश्रीः विक्रमव्यतिहारेण द्वयोः अपि अन्तरा वेदिः मत्तवारणयोः इव सामान्या अभूत् ॥ वाच्य—जयश्रीया वेद्या सामान्यया चभावि ॥

६३ । जयश्रीः विक्रमस्य व्यतिहारेण पर्यायक्रमेण तयोर्द्वयोरपि अन्तरा मध्ये । अव्ययमेतत् । वेदिः वेद्याकारा भित्तिः मत्तवारणयोरिव सामान्या साधारणा अभूत् नत्वन्व्यतरनियतेत्यर्थः । अत्र मत्तवारणयोरित्यत्र च 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया न भवति । अन्तराशब्दस्योक्तरीत्या अन्यत्वान्वयात् । मध्ये कामपि भित्तिं कृत्वा गजौ योधयन्तीति प्रसिद्धिः ॥

२७ । युद्धशलेन मत्तमातङ्गद्वारेण मध्यावर्त्तौ वेदी (यत्नः काशान्तरं निवृत्तः अधिकृत इव ना, उक्ता पर्यायक्रमेण जयः प्रतीकः इत्यत्र तादृशत्वेन उक्तत्वेनैव जयश्रीं तु ग्राह्यं इति शङ्कितम् ।

कृतप्रतिकृतप्रतीतैस्तयोर्मुक्तां सुरासुरैः ।

परस्परशरव्राताः पुष्पवृष्टिं न सेहिरे ॥६४॥

६४ अ. । कृतप्रतिकृतप्रतीतैः सुरासुरैः तयोः मुक्तां पुष्पवृष्टिं परस्परशरव्राताः न सेहिरे ॥ वाच्य—परस्परशरव्रातैः मुक्ताः पुष्पवृष्टिः न सेहिरे ॥

६४ । कृतं स्वयमस्त्रप्रयोगः प्रतिकृतं परकृतप्रतीकारः ताभ्यां प्रतीतैः सुरासुरैः यथासंख्यं तयोः रामरावणयोः मुक्तां पुष्पवृष्टिं, द्वयीम् इति शेषः । परस्परं शरव्राताः न सेहिरे । अहमेवालं किं त्वयेति चान्तराल एव इतरेतरवाणवृष्टिः इतरेतरपुष्पवृष्टिम् अवारयत् इत्यर्थः ॥

२८ । शराशरगण तादृशत्वेन अस्त्रप्रयोगेण च अतिकारवर्णनेन लील इति शङ्कितम् । किञ्च वीरवृद्धेन अस्त्रकाण्डेन उक्ता अवकृत् इत्यत्र मतेन इति, अत्रान्तरेण अत्रमभूत् येन तां मत्तं कर्तुं शक्तिरिति ना ।

अयःशङ्कुचितां रक्षःशतघ्नीमथ शत्रवे ।

हृतां वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥६५॥

६५ अ. । अथ रक्षः अयःशङ्कुचितां शतघ्नीं हृतां वैवस्वतस्य कूटशाल्मलिम् इव शत्रवे अक्षिपत् ॥ वाच्य—रक्षसा अयःशङ्कुचिता शतघ्नीं हृतां कूटशाल्मलिरिव अक्षिप्यत् ॥

६५ । अथ रक्षो रावणः अयसः शङ्कुभिः कीलैः चितां कीर्णां शतघ्नीं लौहकण्टकीलितयष्टिविशेषाम् । 'शतघ्नी तु चतुस्ताला लौहकण्टक-सञ्चिता । यष्टिः' इति केशवः । हृतां विजयलब्धां वैवस्वतस्य अन्तकस्य कूटशाल्मलिमिव, शत्रवे राघवाय अक्षिपत् क्षिप्तवान् । कूटशाल्मलिरिव कूटशाल्मलिरिति व्युत्पत्त्या वैवस्वतगदायाः गौणीसंज्ञा । कूटशाल्मलिर्नाम

एकमूलप्रकृतिः कष्टकोवृक्षविशेषः । 'रोचनः कूटशात्मलिः' इत्यमरः ।
तत्सादृश्यञ्च गदायाः अयःशङ्कुचितत्वात् अनुसन्धेयम् ॥

राघवो रथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम् ।

अर्द्धचन्द्रमुखे बाणैश्चिच्छेद कदलीमुखम् ॥ ६६

६६ अः । राघवः रथम् अप्राप्तां तां सुरद्विषाम् आशां च, अर्द्धचन्द्रमुखैः बाणैः कदलीमुखं चिच्छेद ॥ वाच्य—राघवेण अप्राप्ता सा (शतघ्नी) आशा च चिच्छिदे ॥

६६ । राघवः रथम् अप्राप्तां तां शतघ्नीं सुरद्विषां रक्षसाम् आशां विजयतृष्णाञ्च । 'आशा तृष्णा दिशः प्रोक्ता' इति विश्वः । अर्द्धचन्द्र इव मुखं येषां तैः बाणैः कदलीवत् सुखं यथा तथा चिच्छेद । अथवा कदल्या-
मिव सुखम् अङ्गेशः यस्मिन् कर्मणि तदिति विग्रहः ॥

२६—२७ । राक्षसराज रावण समराज्येण गङ्गां तत्र श्रीं विजयतृष्णं मोहभङ्गनिष्ठं शतघ्नीं रात्रेण अति निष्केण करिणः ; राम एव शतघ्नीं रात्रेण समीपे आगच्छेत् ना आगच्छेत् राक्षसराजस्य जराशिरं महति अर्द्धचन्द्रमुखं बाणैश्च कदलीं तत्र अवलीलाङ्गमेव उह्यं ह्येकं करिणः करिणः ।

अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्ममस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् ॥ ६७

६७ अः । एकधनुर्धरः प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणौषधम् अमोघं ब्राह्मम् अस्त्रम् अस्त्रे च धनुषि सन्दधे ॥ वाच्य—एकधनुर्धरेण सन्दधे ॥

६७ । एकः अद्वितीयः धनुर्धरः रामः प्रियायाः शोकम् एव शल्यं तस्य निष्कर्षणम् उद्धारकं यत् औषधं तत् अमोघं ब्राह्मं ब्रह्मदेवताकम् अस्त्रम् अभिमन्त्रितं बाणम् अस्मै रावणाय च, तद्बधार्थमित्यर्थः, धनुषि सन्दधे ॥

२१ । अनन्तरं अविद्योः धनुर्धरं रामं, रावणके मृकां करिणं मोहान् मोहकणं उह्यं तत्र महोषधं चक्रणं अमोघं ब्रह्माङ्गं मृकानं करिणम् ।

तद्व्योम्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।

वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ ६८

६८ अः । व्योम्नि शतधा भिन्नं दीप्तिमन्मुखं तत् (अस्त्रं) करालफणमण्डलं महोरगस्य वपुः इव ददृशे । वाच्य—ददृशुः (जनाः) ।

६८ । व्योम्नि शतधा भिन्नं प्रसृतं, दीप्तिमन्ति मुखानि यस्य तत् ब्रह्मास्त्रम् । करालं भीषणं तुङ्गं वा फणमण्डलं यस्य तत्तथोक्तम् । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे करालो भीषणेऽपि च' इति विश्वः । महोरगस्य शेषस्य वपुर्विव, ददृशे दृष्टम् ॥

১৮। তখন সেই প্রৌণ্ডমুখ ব্রহ্মাঙ্গ আকাশমণ্ডলে শতধা ভিন্ন হইয়া ভীষণ কণা-
মণ্ডলশালী নাগরাজ বামুকির শরীরের ভাষা পরিণমিত হইতে লাগিল।

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषाद्वादिपातयत् ।

स रावणशिरःपङ्क्तिमञ्जातव्रणवेदनाम् ॥६६

८६ अ. । सः मन्त्रप्रयुक्तेन तेन (अख्ये ण) अज्ञातब्रह्मवेदनां रावणशिरःपङ्क्तिं निसेवाह्नात्
अपातयत् ॥ वाच्य—तेन अज्ञातब्रह्मवेदना रावणशिरःपङ्क्तिः अपातयत् ॥

६६। स रामो मन्त्रप्रयुक्तेन तेन अस्त्रेण अज्ञातव्रणवेदनाम् अति-
शैघ्र्यात् अननुभूतव्रणदुःखां रावणशिरःपङ्क्तिं निमेषार्द्धात् अपातयत्
पातयामास ॥

৯২। তিনি মন্ত্রপ্রযুক্ত ব্রহ্মজ্ঞ দ্বারা অর্দ্ধনিমেষমধ্যে রাবণের মন্তকশ্রেণী পাত্তিত করিলেন, এতই শীঘ্র উহা সম্পাদিত হইল যে, রাবণ শিরচ্ছেদনজন্য অনুমাত্রও বেদনা অনুভব করিল না।

बालार्कप्रतिमेवाप्सु वौचिभिन्ना पतिष्यतः ।

रराज रत्नःकायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा ॥१००

१००, अ. । पतिष्यतः रत्नः कायस्य कण्ठच्छेदपरम्परा वीचिभिन्ना अप्सु बालार्कप्रतिमा इव
रराज ॥ वाक्य—कण्ठच्छेदपरम्पराया वीचिभिन्नया बालार्कप्रतिमया इव रेजे ॥

१०० । पतिष्यत आसन्नपातस्य रक्षःकायस्य रावणकलेवरस्य । छिद्यन्त
इति छेदाः खण्डाः । कण्ठानां ये छेदाः तेषां परम्परा पङ्क्तिः, वोचिमिः
भिन्ना नानाकृता अप्सु बालाकस्य प्रतिमा प्रतिविम्बमिव रराज । अकस्य
बालविशेषणम् आरुण्यसिद्धार्थमिति भावः ॥

১০০। নবোদিত স্বাধিকারের জ্বলের উপর পতিত হইয়া তরঙ্গধারা যেরূপ বিভিন্ন
হয়, রাক্ষসরাজ রাবণের শরীর ভূতলে পতিত হইবার পূর্বে তদীয় মস্তকশ্রেণীও যেন
তদ্রূপ শোভাধারণ করিল।

मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।

मनो नातिविश्र्वास पुनःसन्धानशङ्किनाम् ॥१०१

१०१ अः । पतितानि तस्य शिरांसि पश्यताम् अपि पुनः सन्धानशक्तिनां मरुतां मनः न क्षति-
विश्रम्भाः ॥ दाक्ष—मनसा न क्षतिविश्रम्भे ॥

१०१। पतितानि तस्य रावणस्य शिरांसि पश्यतामपि पुनःसन्धान-
शङ्किनां, पूर्वं तथा दृशनादिति भावः। मरुताम् अमराणाम्। मरुतौ
पवनामरौ इत्यमरः मनो न अतिविशश्वास अतिविश्वासं न प्राप ॥

১০১। সেই রাজসরাজ রাবণের মন্তকসকল ছুতলে গতিত দেখিয়াও পু-নার
মিলনাশকার্য্য রাবণের মনে সম্পূর্ণ বিশ্বাস জন্মিল না।

अथ मदगुरुपक्षैर्लीकपालद्विपाना-
मनुगतमलिवृन्दैर्गण्डभित्तीर्विहाय ।
उपनतमणिवन्धे मूर्ध्नि पौलस्त्यशलोः
सुरभि सुरविमुक्तं पुण्यवर्षं पपात ॥१०२॥

१०२ अ. । अथ मदगुरुपक्षैः अलिवृन्दैः लोकपालद्विपानां गण्डभित्तीः विहाय अनुगतं सुरभि सुरविमुक्तं पुण्यवर्षम्, उपनतमणिवन्धे पौलस्त्यशलोः मूर्ध्नि पपात ॥ वाच्य—अनुगतं सुरभिणा सुरविमुक्तेन पुण्यवर्षेण पपात ॥

१०२ । अथ मदेन गजगण्डसञ्चारसंक्रान्तेन गुरुपक्षैः भारायमाण-
पक्षैः अलिवृन्दैः लोकपालद्विपानाम् पेरावतादीनां गगनवर्त्तिनां गण्ड-
भित्तीः विहाय अनुगतम् अनुद्भूतं सुरभि सुगन्धि । 'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे
जातोफलवसन्तयोः । गन्धोत्पले सौरभेय्यां सल्लकीमातृभेदयोः ॥ सुगन्धौ
च मनोज्ञे च वाच्यवत् सुरभि स्मृतम् ॥' इति विश्वः । सुरविमुक्तं पुण्य-
वर्षम् उपनतः आसन्नः मणिवन्धः राज्याभिषेकसमये भावी यस्य तस्मिन्
पौलस्त्यशलोः रामस्य मूर्ध्नि पपात । इदमेव राज्याभिषेकसूचकमिति भावः ॥

१०२ । अनन्तरं रावणविजितां रामचन्द्रस्य मन्दकस्य उपरि आसन्नराज्याभिषेकसूचकं
सुरगणैः कूश्मण्डि पठित इत्येव तथैव मन्त्रिगणैः समवायि यथावे तां राजाङ्ग-
पक्षगुटे अङ्गिकूल तांशान्तरं गच्छन् परिश्रान्तं करिष्ये ऐ कूश्मण्डोरुधरं बभूवुर्ग करिष्ये
नागिन ।

यन्ता हरेः सपदि संहतकामुर्कज्य-
मापृच्छा राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।
नामाङ्गरावणशराङ्कितकेतुयष्टि-
मूर्ध्नि रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥१०३॥

१०३ अ. । हरेः यन्ता सपदि संहतकामुर्कज्यम् अनुष्ठितदेवकार्यं राघवम् आपृच्छ नामाङ्ग-
रावणशराङ्कितकेतुयष्टिं हरिसहस्रयुजं रथम् ऊढं निनाय ॥ वाच्य—यन्ता नामाङ्गरावणशराङ्कित-
केतुयष्टिः हरिसहस्रयुक् रथः निनये ॥

१०३ । हरेः इन्द्रस्य यन्ता मातलिः सपदि संहतकामुर्कज्यम् अनुष्ठितं
देवकार्यं रावणबधरूपं येन तं राघवमापृच्छा साधु यामोति आमन्त्र्या,
नामाङ्गैः नामाक्षरचिह्नैः रावणशरैः अङ्किता चिह्निता केतुयष्टिः ध्वजदण्डो
यस्य तम् । हरीणां वाजिनां सहस्रेण युज्यत इति हरिसहस्रयुक् तम् ।
'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । हरिः' इत्युभयत्वापि अमरः ।
रथम् ऊढं निनाय नीतवान् ॥

१००। रघुकूलजितक रामचन्द्र एहेकपे सुत्रकार्य मन्त्रासन करिषा तत्कणाय श्रीर
नराजनेन अण डेम्माऽन करिनेन, मातलिउ तथन रामचन्द्र निकट विद्वां नहेरा
रावणन नाभाहित नरकागच्छिठ क्षत्रपडिमन्त्र महस अथपूक रथ नहेरा आकाशपथे
गमन करिनेन ।

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां
प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ १०४

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ रघुवंशे रावणवधो नाम

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ।

१०४ अः । रघुपतिः अपि जातवेदोविशुद्धां प्रियां प्रगृह्य, प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणः श्रियं
सङ्गमय्य रविसुतसहितेन ससौमित्रिणा तेन अनुयातः भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः (सन्) पुरीं
प्रतस्थे ॥ वाच्य—अनुयातेन भुजविजितविमानरत्नाधिरूढेन रघुपतिना पुरीं प्रतस्थे ॥

१०४ । रघुपतिरपि जातवेदसि अग्नौ विशुद्धां जातशुद्धिं प्रियां सीतां
प्रगृह्य स्वीकृत्य । प्रियसुहृदि विभीषणे वैरिणो रावणस्य श्रियं राज्य-
लक्ष्मीं सङ्गमय्य सङ्गतां कृत्वा । गमेर्ण्यन्ताल्लापप्रत्ययः । 'मितां ह्रस्वः'
इति ह्रस्वः, 'त्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः । रविसुतसहितेन सुप्रोव-
युक्तेन ससौमित्रिणा सलक्ष्मणेन तेन विभीषणेनानुयातोऽनुगतः सन् ।
विमानं रत्नमिव विमानरत्नमिति उपमितसमासः । भुजविजितं यद्विमान-
रत्नं पुष्पकं तदारूढः सन् । पुरीम् अयोध्यां प्रतस्थे । 'समवप्रविभ्यः
स्थः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतो-
द्देशक्रियापेक्षया सकर्मकत्वम् । अस्ति च धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनक-
स्वार्थाभिधायकत्वम् । यथा 'कुसूलान् पचति' इत्यादौ आदानक्रियागर्भः
पाको विधीयत इति ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसुरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये रावणवधो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२

१०४ । अनन्तर रामउ अग्निपत्रौकात्र विलुक्ता अत्रितया आनकोकै अहण करिषा
प्रियसुहृद विभीषणके राकमराजलक्ष्मी समर्पणपुर्खुड लक्षण, सुश्रीव उ विभीषण मज्जि-
वाहाद्रे श्रीरघूत्रविजित विमाने आत्रोहण करिषा अवोधाडिभूथे वाजा करिनेन ।

द्वयोदशः सर्गः ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन विगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १

१ अ. । अथ गुणज्ञः सः रामाभिधानः हरिः शब्दगुणम् आत्मनः पदम् विमानेन विगाहमानः (सन्) रत्नाकरम् वीक्ष्य मिथः जायाम् इति उवाच ॥ वाच्य—गुणज्ञेन विगाहमानेन तेन रामाभिधानेन हरिणा जाया ऊचे ।

तुलै लोक्ष्यशल्योद्धरणाय सिन्धोश्चकार बन्धं मरणं रिपूणाम् ।
पुण्यप्रणामं भुवनाभिरामं रामं विरामं विपदामुपासे ॥

१ । अथ प्रस्थानानन्तरम् जानातीति ज्ञः । 'इगुपध'—इत्यादिना कप्रत्ययः । गुणानां ज्ञः गुणज्ञः । रत्नाकरादिवर्ण्यैश्वर्यगुणाभिज्ञ इत्यर्थः । स रामाभिधानो हरिः विष्णुः, शब्दो गुणो यस्य तच्छब्दगुणम् आत्मनः स्वस्य पदं विष्णुपदम् आकाशमित्यर्थः । 'वियद्विष्णुपदम्' इत्यमरः । 'शब्दगुणमाकाशम्' इति तार्किकाः । विमानेन पुष्पकेण विगाहमानः । रत्नाकरं वीक्ष्य मिथो रहसि । 'मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि' इत्यमरः । जायां पत्नीं सीतामिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच । रामस्य हरिरित्यभिधानं निरंकुशमहिमद्योतनार्थम् । मिथोऽग्रहणं गोष्ठीविभ्रमन् सूचनार्थम् ॥

वैदेहि पश्यामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २

२ अ. । (३) वैदेहि ! आ मलयात् मत्सेतुना विभक्तं फेनिलम् अम्बुराशिं छायापथेन (विभक्तम्) शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशम् इव पश्य ॥ वाच्य—वैदेहि ! विभक्तः फेनिलः अम्बुराशिः, छायापथेन विभक्तः शरत्प्रसन्नः आविष्कृतचारुतारः आकाश इव त्वया दृश्यताम् ॥

२ । हे वैदेहि ! सीते ! आ मलयात् मलयपट्यन्तम् । 'पञ्चम्यपाङ्परिमिः' इति पञ्चमा । पदद्वयं चैतत् । मत्सेतुना विभक्तं द्विधा-

कृतम् । अत्यायतसेतुना इत्यर्थः । हर्षाधिक्याच्च मनुप्रहणम् । फेनिलं फेनवन्तम् । 'फेनादिलञ्च' इति इलच्प्रत्ययः । क्षिप्रकारी चायमिति भावः, अम्बुराशिं, छायापथेन विभक्तं शरत्प्रसन्नम् आविष्कृतचारुतारम् आकाशमिव पश्य । मम महानयं प्रयासः त्वदर्थं इति हृदयम् । छायापथो नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्त्ती कश्चित्तिरश्चीनोऽवकाशः ॥

१-२ । अनन्तरं षण्णक्ष नाशत्रयान्मज्जुतं ब्राम्नायथाशौ हरि, भूष्णकरत्वे आत्राहण-
भूर्त्सकं निर्जनं आकाशपथे शत्राणकालेन रङ्गाकरके निरौक्कणं करिशा श्रियतमा गीताके
कहितेन,—(ह देवदेहि !) ऐ देव, हाराणथवात्रा निर्जनं तारकापरिपूर्णं शरत्कालीन
स्रष्टमत्र आकाशेन शत्रा आशत्र निर्मितं गेडुधारा विडल हृदये केनत्राविविवाजित
जगतिषु मग्नरत्नेन विधा विडल हृदये रमणीयं गीता धारण करिशाहे ।

गुरोरियक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।

तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वेः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥ ३

३ अः । यियक्षोः गुरोः मेध्ये तुरङ्गे कपिलेन रसातलं संक्रमिते (सति) तदर्थम् उर्वीम्
अवदारयद्भिः नः पूर्वेः अयं परिवर्द्धितः किल ॥ वाच्य—उर्वीमवदारयन्तः नः पूर्वे (पुत्राः) इमं
परिवर्द्धितवन्तः ॥

३ । यियक्षोः यष्टुमिच्छोः । यजेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । गुरोः सगरस्य
मेध्ये अश्वमेधाहं तुरङ्गे हये कपिलेन मुनिना रसातलं संक्रमिते सति ।
तदर्थमुर्वीमवदारयद्भिः खनद्भिः नोऽस्माकं पूर्वेः बृद्धैः सगरसुतैः अयं समुद्रः
परिवर्द्धितः किल । किलेति पेटिह्ये । अतो नः पूज्य इति भावः । यद्यपि
तुरङ्गहारी शतक्रतुः तथापि तस्य कपिलसमीपे दर्शनात् स एवेति तेषां
भ्रान्तिः । तन्मत्त्वैव कक्का कपिलेन इति निर्दिष्टम् ॥

० । बहर्षि कपिल, यक्षाक्षीं सगरराजेन अति पवित्र अश्वमेधेन अश्व गृहेषां पाठान-
तले अवेष्ट करिणे आमादेशेन भूर्त्सभूर्त्स गगरतनत्रगण गेहे यज्ञौयं तुरङ्गमेन अवधेन
जड भूषिबौ वनन करिशा एहे मागत्र मन्वर्द्धित करिशाहेन ।

गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्विष्टद्धिमचाश्रुवते वसूनि ।

अविन्धनं वङ्गिमसौ विभर्त्ति प्रह्लादं ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४

४ अः । अर्कमरीचयः अस्मात् गर्भम् दधति, अथ वसूनि विशद्विम् अश्रुवते, अथौ अविन्धनं वङ्गिं
विभर्त्ति । अनेन प्रह्लादं ज्योतिः अजनि ॥ वाच्य—अर्कमरीचिभिः गर्भः धीयते, वसुभिः विशद्विः
अश्रुते । अश्रुता अविन्धनः वङ्गिः धियते । अयं प्रह्लादं ज्योतिः अजीजनत् ॥

४ । अर्कमरीचयः अस्मादधेः अपादानात् गर्भम् अस्मयं दधति ।
वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । अयमर्थो दशमसर्गे 'ताभिः गर्भः—इत्यत्र स्पष्टीकृतः ।

अयं लोकोपकारीति भावः । अत्राब्धौ वसूनि धनानि । 'धने रत्ने वसु स्मृतम्' इति विश्वः । विवृद्धिम् अशु वते प्राप्नुवन्ति सम्पद्धानित्यर्थः । असौ आप इन्धनं दाह्यं यस्य तदाहकं वह्निं विमर्त्ति । अपकारेऽप्याश्रितं न त्यजति इति भावः । अनेन प्रह्लादनम् आह्लादकं ज्योतिश्चन्द्रः अजनि जनितम् । जनेर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ् । सौम्य इति भावः ॥

४ । निवाकर-राश्यामृष्टेः । इहेतेषु खल आकर्षण कर्त्रा गर्भधारण करे, हेहातेहे वज्रनिष्ठे परिर्वर्कित इहेतेऽह, एहे मागरेहे वाङ्मनन वइन करितेऽह एव हेहा इहेतेहे आह्लादकर स्वाकर समुद्धृत इहेतेऽह ।

तां तामवस्थां प्रतिपद्यमानं

स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।

विष्णोरिवास्थानवधारणीय-

मौढक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५

५ अः । तां ताम् अवस्थां प्रतिपद्यमानं महिम्ना दश दिशः व्याप्य स्थितं विष्णोः इव अस्य रूपम् ईदृक्तया इयत्तया वा अनवधारणीयम् ॥ वाच्य—(न अवधारयेयुः जनाः)

५ । तां तामनेकाम् । 'नित्यवोप्सयोः' इति वोप्सायां द्विरुक्तिः । अवस्थाम् अक्षोभाद्यवस्थाम् । विष्णुपक्षे सत्त्वाद्यवस्थाम् । प्रतिपद्यमानं भजमानं महिम्ना दश दिशो व्याप्य स्थितं विष्णोः इव अस्य रत्नाकरस्य रूपं स्वरूपमुकरोत्या बहुप्रकारत्वाद् व्यापकत्वाच्च ईदृक्तया इयत्तया वा प्रकारतः परिमाणतश्च अनवधारणीयं दुर्निरूपम् ॥

५ । सङ्ख्येयः प्रकृत्यै विविधः अवस्थापन्न सर्वव्यापी विष्णुः येषां अरूपं वर्णनं वा हेतुता कदापि नास्ति, तेषां महिमा द्वारा अस्फोडनीयता । प्रकृति अवशामपन्न दशदिग्व्यापी एहे भर्गवैरवत उज्ज्वल रूपनिरूपणं वा हेतुता दृश्यं नास्ति ।

नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन

संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः

संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिगते ॥ ६

६ अः । युगान्तोचितयोगनिद्रः पुरुषः लोकान् संहृत्य नाभिप्ररूढाम्बुरुहासनेन प्रथमेन धात्रा संस्तूयमानः (सन्) अमुं अधिगते ॥ वाच्य—युगान्तोचितयोगनिद्रेण पुरुषेण संस्तूयमानेन, अस्मि अधिगम्यते ॥

६ । युगान्ते कल्पान्ते उचिता परिचिता योगः स्वात्मनिष्ठेव निष्ठेव निद्रा यस्य स पुरुषो विष्णुः लोकान् संहृत्य । नाभ्यां पङ्कटं यदम्बुहर्षं पद्मं तदासनेन तन्नाभिकमलाश्रयेण प्रथमेन धात्रा दत्तादीनामपि स्त्रिया पितामहेन संस्तूयमानः सन् अशुम् अधिशेते अमुष्मिन् शेते इत्यर्थः । कल्पान्तेऽपि अस्तीति भावः ॥

७ । आग्निपुरुष भगवान् विष्णुः अग्निकाले निधिलोकक संहारपूर्वकः शीघ्रं नाडि-मण्डल इहेते उथित कमलरूप आसनेन समामौनः अथम-विधाताः षड्भूषं कर्तुं संहृत इहेता योनिनिजा आश्रय करतः इहेताः क्रोडः शयन करिशाछिनेन ।

पक्षच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीधराः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मीत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७

७ अः । पक्षच्छिदा गोत्रभिदा आत्तगन्धाः महीधराः शतशः शरण्यम् एनं परेभ्यः उपप्लविनः नृपा धर्मीत्तरं मध्यमम् इव आश्रयन्ते ॥ वाच्य—आत्तगन्धैः महीधरैः एष शरण्यः, उपप्लविभिः नृपैः धर्मीत्तरः मध्यमः (भूपालः) इव आश्रयते ॥

७ । पक्षच्छिदा गोत्रभिदा इन्द्रेण । उभयत्र 'सत्सृष्टिष'—इत्यादिना कृिप । आत्तगन्धाः हृतगर्वाः अभिभूता इत्यर्थः । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे मन्धन्मर्ग'योः' इति विश्वः । 'आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । मही धारयन्तीति महीधराः पर्वताः । मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । शतं शतं धनशः । शरण्यं रक्षणममर्थम् एनं समुद्रम् । परेभ्यः शत्रुभ्यः उपप्लविनो भयवन्तो नृपाः धर्मीत्तरं धर्मप्रधानं मध्यमं मध्यम-भूपालमिव आश्रयन्ते । 'अरेष विजिगोषोऽथ मध्यमो भूष्यन्तरः' इति कामन्दकः । आर्त्तबन्धुरिति भावः ॥

१ । नृपगण येन शत्रु इहेते तीत इहेता धर्मपरायण मयाहेत आश्रय नयेन, शत शत महीधर उतकपः परतपकफ्फदी देवराज कर्तुं पराभूत इहेता इहेता गते आश्रय ग्रहण करिशाछि ।

रसातलादादिभवेन पुंसा भुवः प्रयुक्तोदहनक्रियायाः ।

अस्याच्छमन्मः प्रलयप्रवृत्तं मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ ८

८ अः । आदिभवेन पुंसा रसातलात् प्रयुक्तोदहनक्रियायाः भुवः प्रलयप्रवृत्तम् अस्य अच्छम् अन्मः मुहूर्त्तवक्त्राभरणं बभूव ॥ वाच्य—प्रलयप्रवृत्तेन अच्छं अन्ममा मुहूर्त्तवक्त्राभरणेन बभूव ॥

८ । आदिभवेन पुंसा आदिराहेण रसातलात् प्रयुक्तोदहनक्रियायाः कृतोदरणक्रियायाः । विवाहक्रिया च व्यज्यते । भुवो भूदेवतायाः प्रसवे

પ્રવૃત્તમ્ અસ્યાચ્ચેત્કમ્ અમ્નઃ મુદ્ધર્ત્તં વક્ત્રાભરણં સજ્જારણ્યાર્થં મુખાવગુપ્તઠનં
વમ્ભુવ । તદુક્તમ્ — ‘ઉદ્ધર્તામિ વરાહૈણ ક્ષણેન યતવાહુના’ इति ॥

૮ । આદિપૂરુષ ભગવાન્ વરાહદેવ યત્ન રમતન હૈટે વશ્કરાર ઉકાર કરેન,
ત્થન હૈશર ંગરકાનસંવર્કિત અતોવ ક્ષીત ક્ષમરામિ મુદ્ધર્ત્તર અજ્ઞ ઐ વશ્કરાર મુખ-
મગ્ગે અવગુપ્તનરૂપે શોઝા પાઈચાહિન ।

મુખાર્પણેષુ પ્રકૃતિપ્રગલ્ભાઃ સ્વયં તરજ્ઞાધરદાનદત્તઃ ।

અનન્યસામાન્યકલત્રવૃત્તિઃ પિવત્યસૌ પાયયતે ચ સિન્ધુઃ ॥૬

૬ અ. । અનન્યસામાન્યકલત્રવૃત્તિઃ તરજ્ઞાધરદાનદત્તઃ અસૌ મુખાર્પણેષુ પ્રકૃતિપ્રગલ્ભાઃ સિન્ધુઃ
સ્વયં પિવતિ પાયયતે ચ ॥ વાચ્ય — અનન્યસાધારણકલત્રવૃત્તિના તરજ્ઞાધરદાનદત્તેણ અમુના સિન્ધુઃ
પૌષ્ણે પાયયતે ચ ॥

૮ । અન્યેષાં પુંસાં સામાન્યા સાધારણા ન ભવતીતિ અનન્યસામાન્યા
કલત્રેષુ વૃત્તિર્ભોગરૂપા યસ્ય સ તથોક્તઃ । હમમેવાર્થં પ્રતિપાદયતિ —
તરજ્ઞ ઇવ અધરસ્તસ્ય દાને સમર્પણે દત્તચતુરઃ અસૌ સમુદ્રઃ મુખાર્પણેષુ
પ્રગલ્ભા સત્યાદિપ્રેષણં વિના પગલ્ભા દૃષ્ટાઃ સિન્ધુઃ નદોઃ । ‘સિન્ધુઃ સમુદ્રે
નયાં ચ’ इति विश्वः । સ્વયં પિવતિ પાયયતે ચ । તરજ્ઞાધરમિતિ શ્રેષ્ઠઃ । ‘ન
પાદમ્યાહ્ય’—इत्यादिना पिवतेष्वन्तान्नित्यं परस्मैपदनिषेधः । ‘गति-
बुद्धिप्रत्यवसानाथ’—इत्यादिना सिन्धुना कर्मत्वम् । दम्पत्योः युगपत्पर-
स्परधाधरपानमनन्यसाधारणमिति भावः ॥

૯ । દેવ, એ સરિવૃત્તિર પ્રિયાસહોદય અનન્નસાધારણ, કેનના તરજ્ઞરૂપ અધર-
સ્થાપાદે નૃનિપૂણ એ નાગર શ્રોષ મુખાર્પણે તરજ્ઞિનૈકે અંગનૃતિ કરિશા અન્ન ંશોદેર
અધરસ્થા પાન કરિતેહ એવ ંશોદિગકે પાન કરાઈતેહ ।

સસત્વમાદાય નદૌમુખામ્નઃ

સમ્બોલયન્તો વિવ્રતાનનત્વાત્ ।

અમૌ શિરોભિસ્તિમયઃ સરન્ધ્રૈ-

રૂઢ્વૈ વિતન્વન્તિ જલપ્રવાહાન્ ॥ ૧૦

૧૦ અ. । અમૌ તિમયઃ વિવ્રતાનનત્વાન્ સસત્વં નદૌમુખામ્નઃ આદાય સમ્બોલયન્તઃ (સન્તા)
સરન્ધ્રૈઃ શિરોભિઃ જલપ્રવાહાન્ રૂઢ્વૈ વિતન્વન્તિ ॥ વાચ્ય — અમૌભિઃ તિમિભિઃ સમ્બોલયન્તિઃ જલ-
પ્રવાહાઃ વિતન્વન્તે ॥

૧૦ । અમૌ તિમયો મત્સ્યવિશેષાઃ । તદુક્તમ્ — ‘અસ્તિ મત્સ્યસ્તિમિ-
ર્નામ યતયોજનમાયતઃ’ इति । વિવ્રતાનનત્વાદ્ વ્યાક્તમુલ્કત્વાદેતીઃ ।

আননং বিবৃষ্যেত্যর্থঃ । সসত্বং মত্স্যাদিপ্রাণিসহিতং নদৌমুখান্য আদায়
সম্মীলয়ন্তঃ চক্ষুপটানি সঙ্ঘটয়ন্তঃ সন্তঃ সরস্বতীঃ শিরোমিঃ জলপ্রবাহান্
জঙ্ঘং বিতন্বন্তি । জলয়ন্তকৌড়াসমাধিঃ ব্যজ্যতে ॥

১০। ঐ দেখ, তিমিরশুভ্রগণ অশ্রান্ত সংগ্রহে নদীসকলস্থলের জল গ্রহণ করিয়া
এক একবার মুখ মুদ্রিত, আবার কখন মুখ ব্যাধান করিয়া মত্কঙ্কিত বন্ধু দ্বারা উহা
উর্ধ্বে ক্লেপণ করিতেছে ।

মাতঙ্গনকৈঃ সহসৌত্পতদ্ভির্ভিন্নান্ দ্বিধা পশ্য সমুদ্রফোনান্ ।
কপোলসংসর্পিতয়া য এষাং ব্রজন্তি কর্ণচক্ষণচামরত্বম্ ॥ ১১

১১ অঃ । সহসা উত্পতন্তিঃ মাতঙ্গনকৈঃ দ্বিধা ভিন্নান্ সমুদ্রফোনান্ পশ্য । যে এষাং কপোল-
সংসর্পিতয়া কর্ণচক্ষণচামরত্বম্ ব্রজন্তি ॥ বাচ্য—ত্বধা দ্বিধা ভিন্নাঃ সমুদ্রফোনাঃ দৃশ্যমানান্ ।
যৈঃ ব্রজ্যতে ॥

১১। সহসৌত্পতন্তিঃ মাতঙ্গনকৈঃ মাতঙ্গাকারৈঃ শ্রাভৈঃ দ্বিধা ভিন্নান্
সমুদ্রফোনান্ পশ্য । যে ফোনা এষাং জলমাতঙ্গনক্রাণাং কপোলেষু সংসর্পিতয়া
সংসর্পণেন হেতুনা কর্ণেষু চক্ষণং চামরত্বং ব্রজন্তি ॥

১১। আরও দেখ—মাতঙ্গাকৃতি জলচরসকল মহাশয় উপত্যক্ত হওয়ায় দ্বিধা বিভক্ত
সমুদ্রের কেনরাণি জলকরিকুলের কপোলস্থলে সংগ্রহ হইয়া কর্ণকাল কর্ণস্থলে চামরের
শোভা পাইতেছে ।

বেলানিলায় প্রসূতা মুজঙ্গা মহৌর্মিবিষ্ফূর্জয়ুনির্বিংশেষাঃ ।
সূর্য্যাশুসম্পর্কসমুদ্বরাগৈর্ব্যজ্যন্ত এতে মণিभिः ফণস্খ্যৈঃ ॥ ১২

১২ অঃ । বেলানিলায় প্রসূতাঃ মহৌর্মিবিষ্ফূর্জয়ুনির্বিংশেষাঃ এতে মুজঙ্গাঃ সূর্য্যাশুসম্পর্কসমুদ্ব-
রাগৈঃ ফণস্খ্যৈঃ মণিभिः ব্যজ্যন্তে ॥ বাচ্য—সূর্য্যাশুসম্পর্ক-সমুদ্বরাগাঃ ফণস্খাঃ মণয়ঃ প্রসূতান্
মহৌর্মিবিষ্ফূর্জয়ুনির্বিংশেষান্ এতান্ মুজঙ্গান্ ব্যজ্যন্তি ॥

১২। বেলানিলায় বেলানিলং পাণ্ডুত্বার্থঃ । ‘ক্রিয়াধীপপদ’—ইত্যা
দিনা চতুর্থী । প্রসূতা নির্গতা মহৌর্মীণাং বিষ্ফূর্জয়ুঃ উদ্রেকঃ । ‘ত্বিতো-
যুচ্’ ইত্যয়ুচ্প্রত্যয়ঃ । তস্মাদ্ভির্বিংশেষাঃ দুর্ঘ হমেদা এতে মুজঙ্গাঃ সূর্য্যাশুসম্প-
র্কেণ সমুদ্বরাগৈঃ প্রবৃদ্ধকান্তিभिঃ ফণস্খ্যৈঃ মণিभिঃ ব্যজ্যন্তে ভ্রময়ন্তে ॥

১২। প্রিয়ে ঐ দেখ,—ভূভ্রঙ্গগণ ভীতভূমির সমীরণ-সেবনকৃত প্রধাবিত হইতেছে,
ইহাতে সাগরের উত্তাল তরঙ্গের সহিত উহাদের শরীরের কিছুমাত্র ভেদ নাকিত
হইতেছে না ; কেবল কণাশব্দক্লিষ্ট মণিসমূহ অকণকিরণে প্রলীল হওয়াতেই উহা-
দিগকে সর্প বলিয়া জানা যাইতেছে ।

তবাধরস্পর্ধিষু বিদ্রুমেণু পর্য্যস্তমেতৎ সহসৌর্মিবেগাত্ ।
জঙ্ঘাঙ্কুরপ্রোতমুখং কথঞ্চিৎ ক্লেশাদপক্রামতি যঙ্কয়ুথম্ ॥ ১৩

୧୨ ଅ. । ତସ୍ୟ ଅଧରସ୍ୟର୍ଦ୍ଧିଷୁ ବିଦ୍ରୁମିଷୁ ସହସା ଜର୍ମିବିଗାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ ଜର୍ଦ୍ଧାଦୁରୀତମୁଖମ୍ ଏତତ୍
 ଶବ୍ଦଯୁଥଂ କଥଞ୍ଚିତ୍ କ୍ଳେଶାତ୍ ଅପକ୍ଳାମତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେନ ଜର୍ଦ୍ଧାଦୁରୀତମୁଖେନ ଏତେନ ଶବ୍ଦଯୁଥେନ
 ଅପକ୍ଳାମ୍ୟତେ ॥

୧୩ । ତବାଧରସ୍ୟର୍ଦ୍ଧିଷୁ ଅଧରସଃଶ୍ରେଷ୍ଠେଷୁ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ବିଦ୍ରୁମିଷୁ ମବାଲିଷୁ
 ସହସୋର୍ମିବିଗାତ୍ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତମ୍ ପ୍ରୀତୁଚ୍ଛିନ୍ନମ୍ ଜର୍ଦ୍ଧାଦୁରୈଃ ବିଦ୍ରୁମମ୍ରୋହୈଃ ପ୍ରୀତମୁଖଂ ସ୍ବୂତ-
 ବଦନମ୍ ଏତତ୍ ଶବ୍ଦାନାଂ ଯୁଥଂ ବ୍ରହ୍ମନ୍ କଥଞ୍ଚିତ୍ କ୍ଳେଶାଦପକ୍ଳାମତି ବିଲମ୍ବ୍ୟା-
 ପସରତି ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୧୩ । ଆଶ୍ରେ । ଅଧରସ୍ୟ ଅଧରରାଗମନ୍ତ୍ରଣ ରକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ଅବାଗମନ୍ତ୍ରଣ ବୌଦ୍ଧିବେଗେ
 ମହନା ଉଦ୍ଧୃତ ହୃଦ୍ରେ ଆବାନେର ଉନ୍ମୁଖ ଅକ୍ଳୁରନିକରେ ଉଦ୍ଧାମେର ଯୁଥ ଗ୍ରନ୍ଥିତ ହଃଶ୍ରାମ
 ସେନ ଅତିକଟ୍ଠେ ବହିର୍ଗତ ହୃଦ୍ରେତେ ॥

ପ୍ରବ୍ରତ୍ତମାତ୍ରେଣ ପର୍ଯ୍ୟାସି ପାତୁମାବର୍ତ୍ତବିଗାତ୍ ଭ୍ରମତା ଘନେନ ।

ଆଭାତି ଭୂୟିଷ୍ଠମୟଂ ସମୁଦ୍ରଃ ପ୍ରମଥ୍ୟମାନୋ ଗିରିଣ୍ୟେବ ଭୂୟଃ ॥ ୧୪

୧୪ ଅ. । ପର୍ଯ୍ୟାସି ପାତୁଂ ପ୍ରବ୍ରତ୍ତମାତ୍ରେଣ ଆବର୍ତ୍ତବିଗାତ୍ ଭ୍ରମତା ଘନେନ ଅୟଂ ସମୁଦ୍ରଃ ଭୂୟଃ ଗିରିଣ୍ୟା
 ପ୍ରମଥ୍ୟମାନଃ ଇବ ଭୂୟିଷ୍ଠମ୍ ଆଭାତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ପ୍ରମଥ୍ୟମାନେନ ଘନେନ ସମୁଦ୍ରେଣ ଆଭାସ୍ୟତେ ॥

୧୫ । ପର୍ଯ୍ୟାସି ପାତୁଂ ପ୍ରବ୍ରତ୍ତ ଏବ ପ୍ରବ୍ରତ୍ତମାତ୍ରେ ନ ତୁ ପୀତବାନ୍ ତେନ ;
 ଆବର୍ତ୍ତବିଗାତ୍, 'ସ୍ୟାଦାବର୍ତ୍ତୋଽଭିମତାଂ ଭ୍ରମଃ' ଇତ୍ୟମରଃ, ଭ୍ରମତା ଘନେନ
 ଅୟଂ ସମୁଦ୍ରୋ ଭୂୟଃ ପୁନରପି ଗିରିଣ୍ୟା ମନ୍ଦ୍ରେଣ ପ୍ରମଥ୍ୟମାନ ଇବ ଭୂୟିଷ୍ଠମ୍
 ଅତ୍ୟନ୍ତମାଭାତି ॥

୧୫ । ସେଷଗ୍ଗ ଜନପାନେ ଥ୍ରବୁତ୍ତ ହୃଦ୍ରେମାତ୍ରହୃ ମହନା ମାଗ୍ଗରେର ଆବର୍ତ୍ତେ ପୂର୍ଣ୍ଣାଗ୍ରମାନ
 ହଃଶ୍ରାମ ମନେ ହୃଦ୍ରେତେ,—ଆବାନେ ସେନ ମନ୍ଦ୍ରେ-ପର୍ବତବାରା ମାଗ୍ଗ ମସ୍ଥିତ ହୃଦ୍ରେତେ ॥

ଦୂରାଦ୍ୟସ୍ତକ୍ରନିଭସ୍ତ ତନ୍ବୌ ତମାଳତାଲୀବନରାଜିନୀଲା ।

ଆଭାତି ବେଳା ଲବଣାମ୍ବୁରାଶିର୍ଧାରାନିବଦ୍ଧେଽକଳଞ୍ଚରେଷା ॥ ୧୫

୧୫ ଅ. । ଅୟସକ୍ରନିଭସ୍ତ ଲବଣାମ୍ବୁରାଶିଃ ଦୂରାତ୍ ତନ୍ବୌ ତମାଳତାଲୀବନରାଜିନୀଲା ବେଳା ଧାରାନିବଦ୍ଧା
 ଅକଳଞ୍ଚରେଷା ଇବ ଆଭାତି ॥ ବାଚ୍ୟ—ତନ୍ବା ତମାଳତାଲୀବନରାଜିନୀଲ୍ୟା ବେଳ୍ୟା ଧାରାନିବଦ୍ଧା
 ଅକଳଞ୍ଚରେଷା ଇବ ଆଭାସ୍ୟତେ ॥

୧୬ । ଅୟସକ୍ରନିଭସ୍ତ ଲବଣାମ୍ବୁରାଶିଃ ଦୂରାତ୍ ତନ୍ବୌ ଅଶୃତ୍ବେନ ଅବମାସ-
 ମାନା ତମାଳତାଲୀବନରାଜିଭିଃ ନୀଲା ବେଳା ତୌରଭୂମିଃ ଧାରାନିବଦ୍ଧା ଚକ୍ରା-
 ସ୍ଥିତା ଅକଳଞ୍ଚରେଷା ମାଲିନ୍ୟରେଷିବ ଆଭାତି । 'ମାଲିନ୍ୟରେଷାନ୍ତୁ ଅକଳଞ୍ଚ-
 ମାତୁଃ' ଇତି ଦଶଢ଼ୀ ॥

୧୬ । ଦୂର ହୃଦ୍ରେତେ ଅୟସକ୍ରନେ ପ୍ରତୀକ୍ଷମାନେ ତମାଳ ଓ ତାଲୀବନଶ୍ରେଣୀତେ ନୀଳବର୍ଣ୍ଣାତ
 ଦେବାଭୂମି ସେନ ଲୋହଚକ୍ରମନ୍ତ୍ରଣ ଲବଣଜଗନ୍ନାଶିର ଧାରାବାହିକ ଅକଳଞ୍ଚରେଷା ଶ୍ରୀ
 ଲୋଡ଼ା ପାଉଁଡ଼େତେ ॥

वैलानिलः कैतकरेणुभिस्ते सम्भावयत्याननमायताच्च ।

मामक्षमं मण्डनकालहानिर्वेत्तौव विम्बाधरंबद्धदृष्ट्याम् ॥ १६

१६ अः । (हे) आयताच्च ! वैलानिलः कैतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति । विम्बाधर-
बद्धदृष्ट्यां मां मण्डनकालहानिः अक्षमं वेत्ति इव ॥ वाच्य—वैलानिलेन सम्भाव्यते । तेन विम्बाधर-
बद्धदृष्ट्याः अक्षमः अहं विद्ये ॥

१६ । हे आयताच्च ! 'वैला स्यात् तीरनोरयोः' इति । वैला-
निलः कैतकरेणुभिः ते आननं सम्भावयति । किमर्थमित्यपेक्षायाम्
उत्प्रेक्ष्यते—विम्बाधरे बद्धदृष्ट्यां मां मण्डनेन आभरणक्रियया कालहानिः
विलम्बः तस्या अक्षमम् असहमानम् । कर्मणि षष्ठा । कालहानिमसह-
मानं वेत्तौव वेत्ति किम् ? नो चेत् कथं सम्भावयेदित्यर्थः ॥ ५

१७ । आश्रतनयने ! तीरभूमि र समीपेण तेषां विशाखरपाणे बद्धदृष्ट्या ७
दृष्टगपरिधानार्थं कालविलम्बं मष्ट करिते आभाके एकान्त अमगर्थ जानिशाई येन
केतक-कुसुमरेणु द्वारा तेषां मुखमण्डल विमण्डित करितेछे ।

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-

पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुहूर्त्तेन विमानवेगात्

कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७

१७ अः । एते वयं सैकतभिन्नशुक्तिपर्यस्तमुक्तापटलं फलावर्जितपूगमालं पयोधेः कूलं विमान-
वेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः ॥ वाच्य—एतेः अस्माभिः प्रापम् ॥

१७ । एते वयं सैकतेषु भिन्नाभिः स्फुटिताभिः शुक्तिभिः पर्यस्तानि
परितः क्षिप्तानि मुक्तानां पटलानि यस्मिन् तत् तथोक्तं फलैरावर्जिता आन-
मिताः पूगमाला यस्मिन् तत् पयोधेः कूलं विमानवेगात् मुहूर्त्तेन प्राप्ताः ॥

१९ । हे प्रिये ! आम्नां वेगगामी विमानादोदघेण मुहूर्त्तमयोः एते मागवतीरे
उपनीत इहेयाम्, एताने निकतायत्र भूमिने विमोर्णं शुक्ति इवते निगडित मुक्ताजान
ईतुतः विस्फुल्ल ७ पूगश्रेणी कनकतरे अननत इहेया रश्मिछे ।

कुरुष्व तावत् करभोरु पश्चा-

न्मार्गे मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।

एषा विदूरौभवतः समुद्रात्

सकानना निष्पततौव भूमिः ॥ १८

१८ अ.। (६) करभोर ! (६) सगप्रेक्षिणि ! तावत् पश्चात् मार्गे दृष्टिपातं कुरुष्व ।
एषा सकानना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पतति इव ॥ वाच्य—(त्वया) दृष्टिपातः क्रियताम् ।
सकाननया एतया भूम्या निष्पतत्या इव भूयते ॥

१८ । 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभ इव ऊरु यस्याः सा करभोरः । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्युङ् । तस्याः सम्बुद्धिः, हे करभोर ! मृगवत् प्रेक्षत इति विग्रहः । हे मृगप्रेक्षिणि ! तावत् पश्चात् मार्गे लङ्घिताध्वनि दृष्टिपातं कुरुष्व । एषा सकानना भूमिः विदूरीभवतः समुद्रात् निष्पतति निष्क्रामतीति । विदूरशब्दात् विशेष-निष्ठात् चिः ॥

१८ । अग्नि करभोर मृगाक्षि ! एकवार पञ्चादधिक दृष्टिनिर्गम कर, देखिये,—आमरा सागर इहेते यत दूरे गिग्रा पड़ितेछि, बोध इहेतेछे,—कानन-भूमिओ येन ततई समुद्र इहेते निर्गत इहेतेछे ।

क्वचित् पथा सञ्चरते सुराणां

क्वचिद्वनानां पततां क्वचिच्च ।

यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः

प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९

१९ अ.। विमानं मे मनसो अभिलाषः यथाविधः तथा प्रवर्तते—क्वचित् सुराणां क्वचित् पततां क्वचित् वनानां च पथा सञ्चरते—पश्य ॥ वाच्य—यथाविधेन अभिलाषेण भूयते । तथा विमानेन प्रवर्तते..., सञ्चर्यते । त्वया दृश्यताम् ॥

१९ । हे देवि ! विमानं पुष्पकं मे मनसोऽभिलाषो यथाविधस्तथा प्रवर्तते पश्य । क्वचित् सुराणां पथा सञ्चरते । क्वचित् वनानां क्वचित् पततां पक्षिणाञ्च पथा सञ्चरते । 'समस्तृतोयायुक्तात्' इति सम्पूर्वात् चरतेरात्मनेपदम् ॥

१९ । श्रिये ! आवार देख, —एई विमान आमार अभिलाषाशुक्ल कथन प्रव-
गथे, कथन मेवपथे, आवार कथन बिहगपथे गमन करितेछे ।

असौ महेन्द्रविपदानगन्धिस्त्रिमार्गगावौचिविमर्दशीतः ।

आकाशवायुदिनयौवनोत्थानाचामति स्नेदलवान्मुखे तौ ॥ २०

२० अ.। महेन्द्रविपदानगन्धिः त्रिमार्गगावौचिविमर्दशीतः असौ आकाशवायुः दिनयौवनोत्थान् स्नेदलवान् ते मुखे आचामति ॥ वाच्य—महेन्द्रविपदानगन्धिना त्रिमार्गगावौचिविमर्दशीतेन अमुना आकाशवायुना दिनयौवनोत्थानः स्नेदलवाः आचम्यन्ते ॥

२० । महेन्द्रद्विपदानमग्निः ऐरावतमदगमिः । त्रिभिर्मार्गैः गच्छति
इति त्रिमार्गगा गङ्गा । 'तद्वितार्थ'—इत्यादिनोत्तरपदसमाप्तः । तस्या
वीचीनां विमर्देन सम्पर्केण शीतः असौ आकाशवायुः दिनशीवनोत्थान
मध्याह्नसम्भवान् ते मुखे स्वेदलवान् आचामति हरति । अनेन सुरपथ-
सञ्चारो दर्शितः ॥

२० । ऐ देख,—सर्गगङ्गा तरङ्गसम्पर्के शूनीतन ऐरावत-मदगमि आकाशवीर्य
तोमार आननसंग्रह मध्याह्नकालसङ्गत श्वेदविन् अवनयन करितेछे ।

करेण वातायनलम्बितेन स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।

आमुञ्चतोवाभरणं द्वितीयमुद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१

२१ अ. । (हे) चण्डि ! कुतूहलिन्या त्वया वातायनलम्बितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्यु-
द्वलयः घनः ते द्वितीयम् आभरणम् आमुञ्चति इव ॥ वाच्य—स्पृष्टेन उद्भिन्नविद्युद्वलयेन घनेन
आमुञ्चते इव ॥

२१ । हे चण्डि ! कोपने । 'चण्डस्त्वयन्तकोपनः' इत्यमरः ।
कुतूहलिन्या विनोदायिन्या त्वया कर्त्रा, वातायने गवाक्षे लम्बितेन अव-
लम्बितेन करेण स्पृष्टः उद्भिन्नविद्युद्वलयः घनः, ते द्वितीयमाभरणं वलयम्
आमुञ्चतोव अर्पयतीव । चण्डि इत्यनेन कोपनशीलत्वात् भीतः चिप्रं
त्वां मुञ्चति मेघ इति ध्यज्यते ॥

२१ । हे कोपने ! कुतूहलवशतः धेगन तूमि विमानेर गवाक्षद्वेष कर
असंग करिशा मेव स्पर्श करिते उछत इईशाछ, अमनि विश्वाप्वनसंधारी मेव येन
तोमार करे द्वितीय आभरण पविधान कराईशा दितेछे ।

अमौ जनस्थानमपोदविघ्नं

मत्वा समारब्धनवोटजानि ।

अध्यासते चौरभृतो यथास्वं

चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२

२२ अ. । अमौ चौरभृतः जनस्थानम् अपोदविघ्नं मत्वा समारब्धनवोटजानि चिरोज्झितानि
आश्रममण्डलानि यथास्वम् अध्यासते ॥ वाच्य—अमौभिः चौरभृद्भिः अध्यासन्ते ॥

२२ । अमौ चौरभृतः तापसा जनस्थानम् अपोदविघ्नम् अपास्तविघ्नं
मत्वा ज्ञात्वा समारब्धा नवा उटजाः पर्णशाला येषु तानि । 'पर्णशालो-
टजोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । चिरोज्झितानि राजसभयादित्यर्थः । आश्रम-
मण्डलानि आश्रमविभागान् यथास्वं स्वमनतिक्रम्य अध्यासतेऽधितिष्ठन्ति ॥

২২। প্রিয়ে! ঐ দেশ—চীপহাবী ঋষিসকল বাসসকল জনস্থানকে নিরাপদ জানিয়া চিহ্নপরিচাক্ত আশ্রমে স্ব স্ব বাসস্থানে আবার নূতন নূতন পণ্ডিতের নিৰ্মাণপূৰ্বক স্বচ্ছন্দে বাস করিতেছেন।

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
षट्शत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥ २३

२३ अ;। आशुनी एषा, यवत्वां विचिन्वता मया त्वत्तरणारविन्दविश्वे षट्पदात् इव बद्ध-
मौनम् उर्व्यां मयम् एकं नृपम् अहम् ॥ वाच्य-एतया तया स्थित्या भ्रमते । विचिन्वन् षडम्
अपश्यम् ॥

२३। सा पूर्वनिभूना स्थल्येषा दृश्यत इत्यर्थः। यत्र स्थल्यां त्वां विचिञ्चता अविच्यता मया, त्वत्परापरदिदात्तन्देन यो विज्ञेयो वियोग-स्तेन यद्दुःखं तस्मादिव बद्धमौनं निःशब्दम्। उभ्यां अष्टमेकं नूपुरं मञ्जोरः। 'मञ्जोरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। अदृश्यत दृष्टम्। हेतूत्प्रेक्षा ॥

২৩। প্রিয়ে! দেখ দেখ, —এই সেই বনস্থলী, যেখানে তোমাকে আশ্রয়ণ করিতে
কবিত্তে ভুতলে পতিত একটী নৃপুংস দেখিতে পাইয়াছিলাম, তখন আমার মনে
হইয়াছিল যেন উহা তোমার চরণকমল হইতে স্থলিত হইয়া দুঃখবশতই যোনাব-
লম্বন করিয়াছিল।

त्वं रक्षसा भोरु यतोऽपनोता तं मार्गमेता. कृपया लता मे ।
अदृश्यन् वक्तुमगक्तवत्यः शाखाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४

२३ अ.। (हे) भोक्तृ ! त्वं रक्षता ययः अनौता तं मार्गं वक्तुम् अशक्तः ययः एता खनाः
आवर्जितपल्लवाभिः शाखाभिः क्लृप्ता ये अदर्शयन् ॥ वाच्य - रक्षः त्वाम् अपनौतवान् एताभिः
अशक्तवन्तोभिः खताभिः स मार्गः अदर्शयन्त ॥

२४। हे भोक् भयशाले ! 'जडुतः' इत्यूङ् । ततो नदीत्वात्
सम्बद्धौ ऋत्वः । त्वं रजसा रावणेन यतो येन मार्गेण । सार्वविभक्तिक-
स्तसिः । अपनोता अग्रहता तं मार्गं वागिन्द्रियाभावात् वक्तुम् अशक्तुवत्य
एता लता वोरुवः । आवजिता नमिताः पल्लवाः पाणिस्थानोयाः याभिः
ताभिः शाखाभिः स्वावयवभूताभिः कथया मे अदर्शयन्, हस्तचेष्टया
असूचयन्निश्चयः । 'शास्त्रा वृत्तान्तरे भुज' इति विखः । लतादीनामपि
ज्ञानमस्यैव । मदुक्तं मनुना - 'अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसम-
न्विताः' इति ॥

২৪। অগ্নি ভীক! নিশাচর দশানন তোমাকে যে পথ দিয়া অপহরণ করিয়াছিল, সেই পথস্থিত গাণকুল বাঘাঝা তাহা বলিতে অসমর্থ হইলেও আমার প্রতি করুণা প্রকাশ করিয়া অবনত পল্লবদ্বারা ঐ পথ বলিয়া দিয়াছিল।

मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
स्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्या-
मुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५

२५ अः । मृग्यः च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षि-
णस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः तव अगतिज्ञं मां समबोधयन् ॥ वाच्य—दर्भाङ्कुरनिर्व्य-
पेक्षाभिः व्यापारयन्तीभिः मृग्यैभिः अगतिज्ञः अहं समबोध्यम् ।

२५ । दर्भाङ्कुरेषु भक्ष्येषु निर्व्यपेक्षा निस्पृहाः मृग्यः मृगाङ्गना च
उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि दक्षिणस्यां दिशि व्यापारयन्त्यः प्रवर्तयन्त्यः
सत्यः तवागतिज्ञं गत्यनभिज्ञं मां समबोधयन् । दृष्टिचेष्टया त्वन्नतिम-
बोधयन् इत्यर्थः

२६ । मृगौगण कुम्भाङ्कुरेण प्रति मृगशीन इहेषा पञ्चपङ्क्ति उद्योतनपूस्कं मित्र
निज नयन दक्षिणदिक् पातित करिषा आकाशपथे यनौय गतिर अनभिज्ञ आमात्रे
येन पथ वनिष्ठा दिग्गच्छिन ।

एतद्गिरिर्मात्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।

नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विस्मृष्टम् ॥ २६

२६ अः । मात्यवतो गिरिः अम्बरलेखि एतत् शृङ्गं पुरस्तात् आविर्भवति । यत्र
घनैः नवं पयः, मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विस्मृष्टम् ॥ वाच्य—अम्बरलेखिना शृङ्गेण
आविर्भूयते । घनाः (विस्मृष्टवन्तः), अहं च विस्मृष्टवान् ॥

२६ । मात्यवतो नाम गिरिरम्बरलेखि अभ्रङ्गवं शृङ्गमेतत् पुरस्तादप्ये-
आविर्भवति । यत्र शृङ्गे घनैर्मयैः नवं पयः, मया त्वद्विप्रयोगेण यदश्रु तच्च
समं युगपद्विस्मृष्टम् । मेघदर्शनात् वर्षतुल्यमश्रु विमुक्तमिति भावः ॥

२७ । जे देख, मयूथश्च मांलावान् पर्सतेर एक मृग आकाश पथे करिषा आवि-
भूत इहेषाछे, जे स्थाने मेवगणेर नूतनजलधारा ओ तोमार विग्रहजनिता मयौय
अणविसू एककालेहे पठित इहेषाछिन ।

गन्धश्च धाराहतपल्वलानां

कादम्बमर्द्वाद्गतकेसरश्च ।

स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवु-

र्यस्मिन्नसद्धानि विना त्वया मे ॥ २७

२७ अः । यस्मिन् धाराहृतपल्लवानां गन्धः च अर्द्धोन्नतकेसरं कादम्बं च स्निग्धाः शिखिनां केकाः च (एतानि) त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः ॥ वाच्य—
गन्धेन, अर्द्धोन्नतकेसरेण, कादम्बेन, स्निग्धाभिः केकाभिः एतेः असह्यैः बभूवुः ॥

२७ । यस्मिन् शृङ्गे धाराभिः वर्षधाराभिः आहतानां पल्लवानां गन्धश्च । अर्द्धोन्नतकेसरं कादम्बं नौपकुसुमं च । स्निग्धाः मधुराः शिखिनां बर्हिणाम् । 'शिखिनौ वङ्गवर्हिणौ' इत्यमरः । केकाश्च । त्वया विना मे असह्यानि बभूवुः । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इति नपुंसकैकशेषः ॥

२९ । ऐ शान्तेर वशाकान्तेन मलिनधारासिद्धि पञ्चमर गन्ध, अर्द्धशृङ्गे कदम्बकूटम् एवम् मधुरगणेर मधुर केकावत् ; तोमार विरह एवै सकल आभार एकाञ्च अमश हरेषां हिल ।

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्

कम्पोत्तरं भीरु ! तवोपगूढम् ।

गुहाविसारीणातिवाहितानि

मया कथञ्चित् घनगर्जितानि ॥ २८

२८ अः । हे भीरु ! यत् पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं तव उपगूढं स्मरता मया गुहा-
विसारीणि घनगर्जितानि कथञ्चित् अतिवाहितानि ॥ वाच्य— स्मरन् अहम् अति-
वाहितवान् ॥

२८ । किञ्च हे भीरु ! यत् शृङ्गे पूर्वानुभूतं कम्पोत्तरं कम्पप्रधानं
तवोपगूढम् उपगूढं स्मरता मया गुहाविसारीणि घनगर्जितानि कथञ्चित्
अतिवाहितानि, स्मारकत्वेन उद्घोषकत्वात् क्लेशेन गमितानीत्यर्थः ॥

२८ । अग्नि भग्नशाल ! एवै शैलशृङ्गे पूर्वानुभूत तोमार सेवै सकल
आनिजन श्रवण करिषा गुहागमौ मेवगर्जन आग्नि अतिकष्टे मश करिषां हिलाम् ।

आसारसिक्तचित्तिवाप्ययोगान्मामक्षिणोद्यत् विभिन्नकोशैः ।

विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९

२९ अः । यत् विभिन्नकोशैः नवकन्दलैः आसारसिक्तचित्तिवाप्ययोगात् विड-
म्ब्यमाना ते विवाहधूमारुणलोचनेश्रीः माम् अक्षिणोत् ॥ वाच्य—विडम्ब्यमानया
विवाहधूमारुणलोचनश्रिया अहं अक्षीये ॥

२९ । यत् शृङ्गे विभिन्नकोशैः विकसितकुड्मलैः नवकन्दलैः कन्दलो-
पुष्पैः अरुणवर्णैः आसारेण धारासम्पातेन । 'धारासम्पात आसारः' इत्य-
मरः । सिक्तायाः क्षितेः वाप्यस्य धूमवर्णस्य योगात् हेतोः विडम्ब्यमाना
अनुक्रियमाणा ते विवाहधूमेन अरुणा लोचनश्रीः । सादृश्यात् समर्थमाणा
इति शेषः । माम् अक्षिणोत् अपीडयत् ॥

২৯। এই পক্ষতর্জনের বিকসিত নূতন কদলীকুশুমসমূহ, নবজলধারাসিক্ত ভূমি হইতে উৎখিত ধূমবর্ণ বাষ্পের সহিত মিশ্রিত হওয়ায় {পরিণয়কালে হতাননেয় ধূমধারা অরণ্য বর্ণ বদীয়ে নয়নকান্তির অনুরাগ করিয়া আমাকে নিতান্ত সন্তাপিত করিয়াছিল।

উপান্তবানীরবনোপগূড়ান্যালক্ষ্যপারিপ্লবসারসানি ।

দূরাবতীর্ণা পিবতীৱ খেদাদমূনি পম্পাসলিলানি দৃষ্টিঃ॥৩০

৩০ অঃ। উপান্তবানীরবনোপগূড়ানি আলক্ষ্যপারিপ্লবসারসানি অমূনি পম্পা-
সলিলানি দূরাবতীর্ণা মে দৃষ্টিঃ খেদাত্ পিবতি ইব ॥ বাচ্য—দূরাবতীর্ণায়া দৃষ্ট্যা
পীযন্তে ॥

৩০। উপান্তবানীরবনোপগূড়ানি পার্শ্ববস্তুলবনচ্ছদানি আলক্ষ্য
ইন্দ্রদৃশ্যাঃ পারিপ্লবাঃ চঞ্চলাঃ সারসা যেষু তানি অমূনি পম্পাসলিলানি
পম্পাসরোজলানি দূরাবতীর্ণা মে দৃষ্টিঃ অতএব খেদাত্ পিবতীৱ । ন
বিচ্ছাতুমুত্সহত ইত্যর্থঃ ॥

৩০। দূর হইতে অবতীর্ণ বদীয়ে দৃষ্টি যেন অবতরণ ক্রোধবশতঃ চতুর্দিকে
বেতসবনে পরিবৃত্ত দ্রৈব প্রতীয়মান চপল সারসসমাকুল পম্পাসরোবনসলিল পান
করিতেছিল।

অত্রাবিযুক্তানি রথাজ্জনাঙ্গা-

মন্যোন্যদত্তোত্পলকৈসরাণি ।

দ্বন্দ্বানি দূরান্তরবর্তিনা তে

ময়া প্রিয়ে সস্পৃহমীচ্ছিতানি ॥৩১

৩১ অঃ। (হে) প্রিয়ে! অত্র অন্যোন্যদত্তোত্পলকৈসরাণি অবিযুক্তানি রথাজ্জনাঙ্গা
দ্বন্দ্বানি তে দূরান্তরবর্তিনা ময়া সস্পৃহম্ ইচ্ছিতানি ॥ বাচ্য—দূরান্তরবর্তীণ্যহম্
ইচ্ছিতবান্ ॥

৩১। অত্র পম্পাসরসি অন্যোন্যস্মৈ দত্তোত্পলকৈসরাণি অবিযুক্তানি
রথাজ্জনাঙ্গা দ্বন্দ্বানি চক্রবাকমিযুনানি তে তব দূরান্তরবর্তিনা দূরদেশ-
বর্তিনা ময়া হে প্রিয়ে! সস্পৃহং সাভিলাষমীচ্ছিতানি। তদানীং ত্বাম-
স্মার্ষমিত্যর্থঃ ॥

৩১। হে প্রিয়ে! আমি যখন তোমা হইতে অতিদূরে অবস্থান করিতেছিলাম,
তখন ঐ পম্পাসরোবনে চিরসম্মিলিত চক্রবাকমিথুনের পরস্পর পক্ষাশ্রয়স্থান সন্তু-
নয়নে নিরীক্ষণ করিতাম।

ইমাং তটাকলতাশ্চ তন্বী'

স্তন্যভিরামস্তবকাভিনয়াম্ ।

त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धु कामः

सौमित्रिणा साश्वरहं निषिद्धः ॥३२

३२ अः । (किञ्च) स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्रां तन्वीम् इमां तटाशोकलतां त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या परिरब्धुकामः अहं सौमित्रिणा साश्वः निषिद्धः ॥ वाच्य—सौमित्रिः परिरब्धुकामं साश्व मां निषिद्धवान् ॥

३२ । किञ्च, स्तनवदभिरामाभ्यां स्तवकाभ्याम् अभिनम्रां तन्वीमिमां तटाशोकस्य लताम् अतः त्वत्प्राप्तिबुद्ध्या त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या परिरब्धुम् आलिङ्गितुं कामो यस्य सः अहं सौमित्रिणा लक्ष्मणेन साश्वः निषिद्धः । नेयं सीतेति निवारितः । परिरब्धुकाम इत्यत्र 'तुमः काममनसोरपि' इति वचनात् मकारलोपः ॥

३२ । छन्दस्रश्च मनोरमं छन्दकं द्वारां अवनतं एव तीव्रञ्चितं क्षीणं अशोकतृणं निरीक्षणं करिष्या 'तोमाके पाहेलाय' एवै विवेचनाय यत्नं उद्देश्यं आनिजनं करिते उद्भूतं हृदयं, एतन् लक्षणं 'ए जीता नष्टे' वनिषा आभाके निर्येष करित एव ३९काले नयनजले आभायं वक्ष्यः श्ल मिळु हईत ।

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां

श्रुत्वा खनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

प्रत्युद्ब्रजन्तीव खमुत्पतन्त्यो

गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३

३३ अः । विमानान्तरलम्बिनीनां कञ्चनकिङ्किणीनां खनं श्रुत्वा खम् उत्पतन्त्यः अम्बूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्ब्रजन्ति इव ॥ वाच्य—उत्पतन्तीभिः अम्बूभिः गोदावरीसारसपङ्क्तिभिः त्वं प्रत्युद्ब्रज्यसे इव ॥

३३ । विमानस्य अन्तरेषु अवकाशेषु लम्बन्ते याः तासां काञ्चन-किङ्किणीनां खनं श्रुत्वा खयूथशब्दभ्रमात् खम् आकाशम् उत्पतन्त्यः अम्बूः गोदावरीसारसपङ्क्तयः त्वां प्रत्युद्ब्रजन्तीव ॥

३३ । गोदावरीतीवर्तमानौ एवै मारमश्रवौ, विमानमथाविनिश्चितं अर्गकिङ्किणीयं त्रयं अवगं करिष्या आकाशपथे उद्दिष्टं हृदयं येन तोमाहृष्टे अत्राद्गमनं करितेह ।

एषा त्वया पेशलमध्यायापि घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता ।

आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा दृष्टा चिरात् पञ्चवटी मनो मे ॥३४

३४ अः । पेशलमध्याया अपि त्वया घटाम्बुसंवर्द्धितबालचूता उन्मुखकृष्णसारा

চিরাৎ দৃষ্টা এষা পঞ্চবটী মে মনঃ আনন্দয়তি ॥ বাচ্য—ঘটাম্বুসংবর্ধিতবাল-
চুতয়া উন্মুক্তজাগসারয়া দৃষ্টয়া এতয়া পঞ্চবট্যা আনন্দয়তি ॥

২৪। পেশলমধ্যয়াপি भाराक्षमयाপি इत्यर्थः । त्वया घटाम्बुभिः
संवर्धिता बालचूता यस्याः सा । उन्मुखा अस्मदभिमुखाः त्वत्संवर्धिता
एव लक्षणसारा यस्याः सा चिराद्दृष्टा एषा पञ्चवटী मे मनः आनन्दयति
आह्लादयति । पञ्चवटीशब्दः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥

৩৪। ভোমার কটীদেশে মাটিশয় স্নকুমার ইহেলেও তুমি কলস দ্বারা মলিন সেচন
করিয়া যে স্থানের নবজাত সহকারে তরুগণকে সংবর্ধিত করিয়াছিলে এবং যেখানে
কুম্বসার যুগগণ উর্জযুগ ইহেয়া আমাদিগের প্রতি দৃষ্টিপাত করিতেছে, বহুকালের পর
সেই পঞ্চবটী দর্শন করিয়া আমার মন আনন্দরসে আশ্রুত ইহেতেছে ।

अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।

रहस्त्वदुत्सङ्गनिषण्णमूर्द्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥ २५

২৫ অঃ । অত্র অনুগোদং মৃগয়ানিবৃত্তঃ তরঙ্গবাতেন বিনীতখেদঃ রহঃ তদুৎসঙ্গ-
নিষণ্ণমূর্দ্ধা (মন্) বানীরগৃহেষু সুপ্তঃ স্মরামি ॥ বাচ্য—মৃগয়ানিবৃত্তেন বিনীত-
খেদেন তদুৎসঙ্গনিষণ্ণমূর্দ্ধা সুপ্তং স্মর্যতে ॥

২৫। অত্র পঞ্চবটয়াম্ । গোদা গোদাবরী তस्याঃ সমীপে অনুগোদম্ ।
'অনুর্দ্যুতময়া' ইতি অব্যয়ীভাবঃ । মৃগয়ায়া নিবৃত্তঃ তরঙ্গবাতেন
বিনীতখেদঃ । রহো রহমি । অত্যন্ত-সংযোগে দ্বিতীয়া । ত্বদুৎসঙ্গনিষণ্ণ-
মূর্দ্ধা মন্ অহং বানীরগৃহেষু সুপ্তঃ স্মরামি । বাক্যার্থঃ কর্ম । সুপ্ত ইতি যত্ন
তত্ স্মারামীত্যর্থঃ ॥

৩৫। হে প্রিয়! আমি যুগয়া ইহেতে অতিনিবৃত্ত ইহেয়া গোদাবরীর তরঙ্গ-
সম্পর্কে শীতলসমীরণ দ্বারা যুগযাজনিত শ্রম অগনয়নপূর্বক এই পঞ্চবটীবনের নিষ্কল
বেতসগৃহে ভোমার কোড়দেশে মস্তক রাখিয়া যে শয়ন করিতাম, এক্ষণে তাহা আমার
বেশ স্মরণ ইহেতেছে ।

भ्रूमेदमात्रेण पदान्मघोनः

प्रभंशयां यो नहुषं चकार ।

तस्याविलासःपरिशुद्धिहेतो-

भौमो मुनेः स्थानपरिग्रहोऽयम् ॥ २६

২৬ অঃ । যঃ ভ্রূমেদমাত্রেণ নহুধং মঘোনঃ পদাত্ প্রভং শয়াশ্চকার, আবিলাসঃ-
পরিশুদ্ধিহেতোঃ তস্য মুনেঃ ভৌমঃ অর্থং স্থানপরিগ্রহঃ (দৃশ্যতে) ॥ বাচ্য—যেন নহুধঃ
প্রভং শয়াশ্চক্রি, ভৌমেণ অনেন স্থানপরিগ্রহেণ ভূয়তে ॥

३६ । यो मुनिर्भूमेदमात्रेण भ्रूयङ्मात्रेणैव नहुषं राजानं मघोनः पदात् इन्द्रत्वात् प्रभञ्शयाच्चकार प्रभञ्शयति स्म । आविलान्भःपरिशुद्धिहेतोः कलुषजलप्रसादहेतोः तस्य मुनेः अगस्त्यस्य । अगस्त्योदये शरदि जलं प्रसीदति इत्युक्तं प्राक् । भूमो भवो भौमः स्थानपरिशुद्धः आश्रमोऽयं दृश्यंत इति शेषः । भौम इत्यनेन दिव्योऽपि अस्ति इत्युक्तम् । परिगृह्यत इति परिग्रहः । स्थानमेव परिग्रह इति विग्रहः ॥

पौराणिकी वार्त्ता ।—पुरा किञ्च असुरपीडितः पलायमानः शचोपतिः हिमवतो गुह्यामाश्रित्य आत्मानं जुगोप, तदानीं देवाः स्वर्गराज्यपरिरक्षणार्थं भूमण्डलात् नरहेवं नहुषमारोपयामासुः, स्वर्गराज्ये अधिष्ठितः स तदानीं शचीं लब्धकामः ताम् आहूतवान्, सा च कथमहं मानुषस्य पत्नी भविष्यामीति भयात् वैपमाना नहुषं प्रत्यवदत्—“राजन् ! ब्राह्मणवाहितेन यानेन विना भवतः सकाशे गन्तुं कथमपि नालमस्मी” ति, श्रुत्वेदं मदनवशगो राजा नहुषः यदा अगस्त्यादीन् तत्कार्य-सिद्ध्यर्थं प्रवर्त्तयितुमारभे तदा स मुनिरगस्त्यः श्रापेन तं पुनस्त्रिदशालयतः पातयामास ॥

३७ । यिनि ऊढञ्जी गाढेहे राजा नहुषःक हेच्छपद इहेते पत्रिजष्टे करिशाछिमेन, योऽत्र उदये गगिल निर्गल इव, ए मेहे मर्षि अगच्छाव दृष्टेष्टित एहे आश्रमपद गृहिणोऽत्र इहेतेछे ।

त्रेताग्निधूमाग्रमनिन्द्यकीर्त्ते-

स्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।

प्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः

समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७

३७ अः । अनिन्द्यकीर्त्तेः तस्य आक्रान्तविमानमार्गं हविर्गन्धि त्रेताग्निधूमाग्रं प्रात्वा रजोविमुक्तः मे आत्मा लघिमानं समश्नुते ॥ वाच्य—रजोविमुक्तेन आत्मना लघिमा समश्यते ॥

३७ । अनिन्द्यकीर्त्तेः तस्य अगस्त्यस्य आक्रान्तविमानमार्गं, हविर्गन्धोऽस्य अस्तीति हविर्गन्धि, त्रय एव त्रेता अग्नित्रयम् । ‘अग्नित्रयमिदं त्रेता’ इत्यमरः । पृषोदरादित्वादेत्वम् । त्रेतान्नेर्धूमाग्रमिदं प्रात्वा प्राप्ताय रजसोगुणाद्धिमुक्तो मे मम आत्मा अन्तःकरणं लघिमानं लघुत्वगुणं समश्नुते प्राप्नोति ॥

३९ । अनिन्द्यकीर्त्ति मेहे मर्षिर्वा गार्हपत्यादि अग्नित्रयेण आकाशमणौ हविर्गन्धि धूमनिधौ आश्रय करिशा आश्रय अशुःकरणं रजोविहीन इत्यत्र येन विमुक्ततां प्राप्ति इहेतेछे ।

एतन्मुनेर्मानिनि शातकर्णेः

पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।

आभाति पर्यन्तवनं विदूरा-

न्मेघान्तरालक्षामिवेन्दुविम्बम् ॥ ३८

३८ अः । (हे) मानिनि ! शातकर्णेः पञ्चाप्सरो नाम पर्यन्तवनम् एतत् विहार-
वारि विदूरात् मेघान्तरालक्षम् इन्दुविम्बम् इव आभाति ॥ वाच्य—पञ्चाप्सरो
नाम्ना पर्यन्तवनेन एतेन विहारवारिणा मेघान्तरालक्षेण इन्दुविम्बेन इव आभायते ॥

३८ । हे मानिनि ! शातकर्णेर्मुनिः सम्बन्धि पञ्चाप्सरो नाम पञ्चाप्सर
इति प्रसिद्धम् । पञ्च अप्सरो यस्मिन्निति विग्रहः । पर्यन्तेषु वनानि
यस्य तत् पर्यन्तवनम् एतद्विहारवारिक्रीडासरो विदूरात्, मेघानामन्तरे
मध्ये आलक्ष्यम् ईषदृश्यम् । 'आ ईषदर्थेऽभिव्याप्ती' इत्यमरः । इन्दु-
विम्बमिव आभाति ॥

३८ । अग्नि नानिनि ! हे ये शातकर्णि मुनिर पक्षाप्सर नामक विश्वरूपोदर
परिपृष्टे इहेतेहे, चतुर्दिक् काननद्वारा परिबेष्टित इतिवाच्य उश येन दूर इहेते
मेघाच्छ्रम केषं प्रतीक्षमान स्वाराविशेष श्राव्य शोभा पाहेतेहे ।

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिश्चरन् मृगैः सार्द्धं मृषिर्मघोना ।

समाधिभीतेन किलोपनीतः पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९

३९ अः । पुरा दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः मृगैः सार्द्धं चरन् सः ऋषिः समाधिभीतेन
मघोना पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् उपनीतः ॥ वाच्य—समाधिभीतः मघवा दर्भा-
ङ्कुरमात्रवृत्तिं चरन्तम् ऋषिं पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् उपनीतवान् ॥

३९ । पुरा पूर्वस्मिन् काले दर्भाङ्कुरमात्रवृत्तिः तन्मात्राहारः मृगैः
सार्द्धं सह चरन् स ऋषिः समाधिः तपसो भीतेन मघोना इन्द्रेण पञ्चानाम्
अप्सरसां यौवनम् । 'तद्वितार्थ'—इत्यादिनोत्तरपदसमासः । तदेव कूट-
बन्धं कपटयन्त्रमुपनीतः । 'उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात्' इत्यमरः । किलेति
ऐतिह्ये । मृगसाहचर्यात् मृगवदेव बद्ध इति भावः ॥

३९ । पूर्वकाले एहे शातकर्णि मुनि मृगगणसह विचरणे ओ कुशाङ्कुर मात्र आश्रय
करिष्य तपश्च करेन, ईश्वर समाधिदर्शनेन भीत इहेते देवराज इन्द्र पाँटनी
अप्सरारां यौवनरूप कूटयन्त्र विस्तर करिष्यादित्येन ।

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।

वियङ्गतः पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिशृणुमुखराः करोति ॥ ४०

४० अः । अन्तर्हितसौधभाजः तस्य अयं प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः वियङ्गतः
(सन्) पुष्पकचन्द्रशालाः क्षणं प्रतिशृणुमुखराः करोति ॥ वाच्य—अनेन प्रसक्तसङ्गीत-
मृदङ्गघोषेण वियद्गतेन क्रियन्ते ॥

४० । अन्तर्हितसौधभाजः जलान्तर्गतप्रासादगतस्य तस्य शातकणैः
अयं प्रसक्तः सन्तनः सङ्कोतमृदङ्गघोषो विद्यदगतः सन् पुष्पकस्य चन्द्रशालाः
शिरोमृदहाणि । 'चन्द्रशाला शिरोमृदम्' इति जलायुधः । क्षणं प्रतिशुद्धिः
प्रतिध्वानैः सुखरा ध्वनतीः करोति । 'स्त्रो प्रतिशुत्प्रतिध्वाने' इत्यमरः ॥

४ । सञ्चति मणिनाम्बुर्गुण आमाने अश्लिष्ठ मेहे अथि नाउकर्त्ति मउठ मृदङ्ग
मयत्र ७ नययुक्त मञ्जोतस्वनि करितेऽह्ने, ईशर ए क्षनि आकाशगामौ इहेरा कणकान
गुण फरथेर चूडांश्व भूत्रित करितेऽह्ने ।

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां मध्ये ललाटन्तपसप्रसप्तिः ।

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥४१

४१ अः । नाम्ना सुतीक्ष्णः चरितेन दान्तः असौ अपरः तपस्वी एधवतां चतुर्णां
हविर्भुजाम् अमीनां मध्ये ललाटन्तपसप्रसप्तिः (सन्) तपसप्रति ॥ वाच्य—नाम्ना
सुतीक्ष्णेण दान्तेन असुना अपरेण तपस्विना ललाटन्तपसप्रसप्तिना तपसप्रति ॥

४१ । नाम्ना सुतीक्ष्णः सुतीक्ष्णनामा चरितेन दान्तः सौम्योऽसौ
अपरः तपस्वी एधवताम् इन्धनवताम् । 'काष्ठं दार्विन्धनन्धेधः' इत्यमरः ।
चतुर्णां हविर्भुजामग्नौनां मध्ये ललाटं तपतीति, ललाटन्तपः सूर्यः ।
'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' इति खड्गप्रत्ययः, 'अरुर्हिषत्'—इत्यादिना
सुमागमः । ललाटन्तपः सप्तसप्तिः सप्ताश्वः सूर्यो यस्य स तथोक्तः सन्
तपस्यति तपस्यति । 'कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः' इति क्यञ् ।
'तपसः परस्मैपदं च' इति वक्तव्यम् ॥

४१ । शिष्टे ! ए मेध आर एक तपस्वी सूर्याभिपूथ इहेर चूर्द्धिके अश्लिष्ठ
हउथान चतुष्टेःप्रर मधो आशानपूर्व तपश्व करितेऽह्ने, ईशर नाम वटे सुतीक्ष्ण,
किञ्च हेनि नाउठरित ।

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि ।

नालं विकर्त्तुं जनितेन्द्रशङ्कं सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥४२

४२ अः । सहासप्रहितेक्षणानि व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलानि सुराङ्गनाविभ्रम-
चेष्टितानि जनितेन्द्रशङ्कम् अमुं विकर्त्तुं न अलं (बभूवः) ॥ वाच्य—जनितेन्द्र-
शङ्कम् अमुं व्याजार्द्धसन्दर्शितमेखलैः सहासप्रहितेक्षणेः सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितैः
विकर्त्तुं नालं (भूयते) ॥

४२ । जनितेन्द्रशङ्कं तपसेति शेषः । अमुं सुतीक्ष्णं सहासं प्रहि-
तानि ईक्षणाणि दृष्टयो येषु तानि, व्याजेन केनचिन्निषेण । 'पुंस्वर्द्धे'
समेऽशक्ते' इति विश्वः । अर्द्धम् ईषत् सन्दर्शिता मेखला येषु तानि सुरा-
ङ्गनामान् इन्द्रप्रेषितानां विभ्रमा विलासा एव चेष्टितानि विकर्त्तुं खल-
यितुमलं समर्थानि न बभूवुरिति शेषः ॥

४२ । ईदृशं तद्वत्प्रकारेण न क्विड इदं यः कपोतकैश्च स च त्रयं च इव चतुर्ग-
णैश्च चतुर्गणैश्च, किञ्च उद्देशेन शब्देषु कटाक्षनात् ए इत्युक्तं चतुर्गणैश्च
चतुर्गणैश्च चतुर्गणैश्च शब्दं विनागच्छेत् ईदृशं योगेन कविरेव गम्यते इव नाह ।

एषोऽक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
सभाजने मे भुजमूढं बाहुः सव्येतरं प्राध्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥ ४३

४३ अ. । ऊर्ध्वं बाहुः एषः अक्षमालावलयं मृगाणां कण्डूयितारं कुशसूचिलावं सव्येतरं भुजं मे
सभाजने इतः प्राध्वं प्रयुङ्क्ते ॥ वाचा—ऊर्ध्वं बाहुना एतेन अक्षमालावलयः कण्डूयिता कुशसूचि-
लावः सव्येतरः भुजः प्रयुज्यते ॥

४३ । ऊर्ध्वं बाहुः एषः सुतीक्ष्णः अक्षमालैव वलयं यस्य तं मृगाणां
कण्डूयितारं, कुशा एव सूचयस्ता लुनातीति कुशसूचिलावः तम् । 'कर्म-
खण्ड' इत्यण् । एभिर्विशेषैः जयशालत्वं भूतदया कर्मक्षमत्वञ्च
द्योत्यते । सव्यादितरं दक्षिणं भुजं मे मम सभाजने सम्माननिमित्ते ।
'निमित्तात् कर्मयोगे' इति ममसो । इतः प्राध्वं प्रकृतानुकूलवन्धं प्रयुङ्क्ते ।
'आनुकूल्यार्थं प्राध्वम्' इत्यमरः । अव्ययञ्च एतत् ॥

४० । ऐ नम, ऐ उक्ता बाहु तन्त्रोत्तरे ये इत्युक्ता मृगप्रणेतृ कण्डूयितार एव कृ-
च्छेदने व्यापार गम्भीर इव, अक्षमालावलयधारो नमो मन्त्रिणश्च व्यापार एव
गम्भीर शब्दार्थेन बना ऐहिकेन शब्देन इहोक्ते ।

वाचंयमत्वात् प्रणतिं ममैष कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।
दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥ ४४

४४ अ. । एषः वाचंयमत्वात् मम प्रणतिं किञ्चित् मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानव्यवधानमुक्तां
दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत्ते ॥ वाचा—एतेन विमानव्यवधानमुक्ता दृष्टिः सन्निधायते ॥

४४ । एष सुतीक्ष्णः । वाचं यच्छनोति वाचंयमो मौनव्रती ।
'वाचि यमो व्रते' इति खच्प्रत्ययः 'वाचंयमपुनन्दरो च' इति सुम् । तस्य
भावः तस्मात् मम प्रणतिं किञ्चित् मूर्ध्नः कम्पेन प्रतिगृह्य विमानेन व्यवधानं
तिरोधानं तस्मात्मुक्ताम् । 'अपेतापादमुक्तापतितं'—इत्यादिना पञ्चमोसमासः ।
दृष्टिं पुनः सहस्रार्चिषि सूर्यं सन्निधत्ते । सम्यग्धत्त इत्यर्थः । अन्यथा
अक्षमालावलयप्रसङ्गात् ॥

४४ । ऐ भूति मोनव्रती वनिता जेवन् मन्त्रकम्पेन चित्रा व्यापार व्यापार एव
कविश विमान-व्यवधान निम्नूक्त शीघ्र दृष्टि भूतवत् शब्दार्थेन कृत् कविरेव ।

अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्न-
स्तपोवनं पावनमाहितानेः ।

चिराय सन्तप्यं समिद्धिग्निं

यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहोषौत् ॥ ४५

४५ अ. । आहिताग्नेः शरभङ्गनाम्बः सुनेः अदः शरण्यं पावनं तपोवनं, यः (शरभङ्गः) चिराय अग्निं समिद्धिः सन्तप्यं मन्त्रपूतां तनुम् अपि अहोषौत् ॥ वाचा—अमुना शरण्येन पावनेन तपोवनेन (भूयते) । येन मन्त्रपूता तनुः अहावि ॥

४५ । शरण्ये रक्षणे साधु शरण्यम् । पावयतीति पावनम् । अदो दृश्यमानं तपोवनम् आहितग्नेः शरभङ्गनाम्नो सुनेः सम्बन्धि । यः शरभङ्ग-स्त्रिणय अग्निं समिद्धिः सन्तप्यं तर्पयित्वा ततो मन्त्रैः पूतां शुद्धां तनुमपि अहोषौत् हुतवान् । जुहोतेर्लुङ् ॥

४६ । एतेनैव, मासिक चतुश्च मासिक भूतिर नरणां भूत उपावनं पृष्ठिनाम्न इहेतेहे ; हेनि बहुकालं समिधं वाता हताननेन तृप्तिमाशनं करिष्ये तेनैव हताननेनैव योय नरभूत नरोदकैव आहतिं अमानं करिष्याहेन ।

ह्यायाविनोताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।

तस्यातिथौनामधुना सपर्य्या स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६

४६ अ. । अधुना तस्य अतिथीनां सपर्य्या ह्यायाविनोताध्वपरिश्रमेषु भूयिष्ठसम्भाव्यफलेषु अमीषु पादपेषु सुपुत्रेषु इव स्थिता ॥ वाचा—सपर्य्या स्थितया (भूयते) ॥

४६ । अधुना अस्मिन् काले तस्य शरभङ्गस्य सम्बन्धिनी अतिथीनां सपर्य्या अतिथिपूजा । पूजा नमस्यापचितिः सपर्य्यार्चाह्मणाः समा इत्यमरः । ह्यायामिः विनोतः अपनोतः अध्वपरिश्रमो यैस्तेषु भूयिष्ठानि बहुतमानि सम्भाव्यानि श्लाघ्यानि फलानि येषां तेषु अमीषु पादपेषु आश्रमवृक्षेषु सुपुत्रेषु इव स्थिता । तत्पुत्रैरिव पादपैः अनुगृहीयत इत्यर्थः ॥

४७ । अथापि तेनैव नरभङ्गं श्वित्तिर बहुकलनालो आश्रमभङ्गकल ह्यायाहेन अतिथि-पूजनेन पञ्चम्य अपनोतान एव कलनाहेन तृप्तिमाशनं अहतिं अकलनावाता येन उपावनं पूजयेत् तत्र कार्यं करिष्येहे ।

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ शृङ्गायलम्नाम्बुद्वप्रपङ्कः ।

बध्नाति मे बन्धुरगात्रि चक्षुर्दृप्तः ककुद्धानिव चित्रकूटः ॥ ४७

४७ अ. । (हे) बन्धुरगात्रि । धारास्वनोद्गारिदरीमुखः शृङ्गायलम्नाम्बुद्वप्रपङ्कः असौ चित्र-कूटः दृप्तः ककुद्धान् इव मे चक्षुः बध्नाति ॥ वाचा—धारास्वनोद्गारिदरीमुखेन शृङ्गायलम्नाम्बु-द्वप्रपङ्केण अमुना चित्रकूटेन दृप्तेन ककुद्गता इव बध्यते ॥

४७ । धारा निर्भरधाराः । यद्वा धारया सातत्येन स्वनोद्धारि दरी एव सुखं यस्य सः, मृङ्गं शिखरं विषाणञ्च, यस्याग्रे लग्नः अम्बुद एव वणपङ्क्तौ वप्रक्रीडासक्तपङ्क्तौ यस्य सः, असौ चित्रकूटः हे बन्धुरगात्रि ! उन्नतानताङ्गि ! 'बन्धुरं तून्नतानतम्' इत्यमरः । दृप्तः ककुद्भान् हवभ इव मे चक्षुर्बभ्राति न अन्यासक्तं करोति ॥

४९ । याशत्र कन्दकूपयूथे निपठित निर्यत्रधारास्वनिकूप त्रय ऋत इहेषेष्टे, निर्यत्रकूप विशाणेत्र अग्रभाग जलधरकूप वप्रक्रीडात्र कर्म मरुतं रश्मिश्च ; हे बन्धुरगात्रि ! हे पक्ष, चित्रकूटपर्वतं गच्छित वृषभेन काश्च आमारं पृष्टि आकृष्टे करिटेष्टे ।

एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा

सरिद्विदूरान्तरभावतन्वी ।

मन्दाकिनौ भाति नगोपकण्ठे

मुक्तावलौ कण्ठगतैव भूमेः ॥ ४८

४८ अः । प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा विदूरान्तरभावतन्वी मन्दाकिनौ (नाम) एषा सरित् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावलौ इव भाति ॥ वाच्य—प्रसन्नस्तिमितप्रवाहया विदूरान्तरभावतन्वा-मन्दाकिन्या एतया सरिता कण्ठगता मुक्तावल्या इव भायते ॥

४८ । प्रसन्नो निर्मलः स्तिमितो निःस्पन्दः प्रवाहो यस्याः सा विदूरस्थ अन्तरस्थ मध्यवर्त्यवकाशस्य भावात् तन्वी दूरदेशवर्त्तित्वात् तनुत्वेनावभासमाना मन्दाकिनौ नाम काचित् चित्रकूटनिकटगा एषा सरित् नगोपकण्ठे भूमेः कण्ठगता मुक्तावलौव भाति । अत्र नगस्य शिरस्त्रं तदुपकण्ठस्य कण्ठत्वञ्च गम्यते ॥

४८ । हे पक्ष, चक्षुजगं उ शिरप्रवाहं मृगमन्त्रि मन्दाकिनौ, चित्रकूटमन्त्रिष्ठ कृषिर्दृष्टमन्त्र मुक्तामानात्र काश्च आभा पाशेष्टेष्टेन ; एवमिति मृगमन्त्रौ वनिषा उद्वापति मृगमन्त्र काश्च पत्रिमन्त्रिष्ठ इहेष्टेष्टे ।

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः प्रबालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९

४९ अः । अनुगिरम् अयं सुजातः तमालः (दृश्यते) यस्य सुगन्धि प्रबालम् आदाय मया ते यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभी अवतंसः परिकल्पितः ॥ वाच्य—सुजातम् इदं तमालं (पश्यति) । यवाङ्कुरापाण्डुकपोलशोभिनम् अवतंसम् अहं कल्पितवान् ॥

४९ । गिरिः समीपेऽनुगिरम् । 'गिरिश्च सेनकस्य' इति समासान्त-दृष्टप्रत्ययः । सुजातः स तमालोऽयं दृश्यते । यस्य तमालस्य शोभनो

गन्धो यस्य तत् सुगन्धिः । 'गन्धस्व—'इत्यादिनेकारः समासान्तः ।
प्रबालं पल्लवमादाय मया ते यवाङ्कुरवदापाण्डौ कपोले शोभते यः सोऽव-
र्तसः परिकल्पितः ॥

४७ । ऐ चिङ्कुटेर निरुटे अत्रास्य उग्रानुक्त निरुक्ते इहेतेह, उहारा
अत्रि पल्लव लहेशा आशि उतामार यवाङ्कुरेण उग्र धवनकांश्च कपोलनेपेण कर्पूषण
अवर्ण करिशाहिनाम् ।

**अनियहतासविनीतसत्त्वमपुष्पलिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम् ।
वनं तपःसाधनमेतद्वेराविष्कृतोदयतरप्रभावम् ॥ ५०**

५० । अनियहतासविनीतसत्त्वम् अपुष्पलिङ्गात् फलबन्धिवृक्षम् आविष्कृतोदयतरप्रभावम्
अवेः तपःसाधनम् एतत् वनम् ॥ वाच्य—अनियहतासविनीतसत्त्वेन फलबन्धिवृक्षेण आविष्कृतो-
दयतरप्रभावेण तपःसाधनेन एतेन वनेन (भूयते) ॥

५० । अनियहतासा दण्डभयरहिता अपि विनीताः सत्त्वा जन्तवो
यस्मिंस्तत् । अपुष्पलिङ्गात् पुष्परूपनिमित्तं विनैव फलबन्धिनः फल-
आहिणो वृक्षा यस्मिंस्तत् । अतएवाविष्कृतोदयतरप्रभावं अत्र मुनेस्तपसः
साधनं वनमेतत् ॥

५० । ऐ नथ, अत्रिभूतिर अकृतप्रभावमन्त्र उपावन, अजडा अकृषण प्रकुड-
विश्रित इहेतेह आसुताय धात्रण करिशाहे एत एतानकार उरुमकन पुष्पावृक्ष
वा उरुतेह कन अगव करिशा वाटक ।

**अत्राभिषेकाय तपोधनानां
सप्तर्षिहस्तोद्भूतहेमपद्मम् ।
प्रवर्तयामास किलानसूया
त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१**

५१ अः । अत्र अनसूया सप्तर्षिहस्तोद्भूतहेमपद्मां त्र्यम्बकमौलिमालां त्रिस्रोतसं तपोधनानाम्
अभिषेकाय प्रवर्तयामास किल ॥ वाच्य—अनसूया सप्तर्षिहस्तोद्भूतहेमपद्मा त्र्यम्बकमौलिमाला
त्रिस्रोताः प्रवर्तयामासि ॥

५१ । अत्र वने अनसूया अत्रिपत्नी । सप्त च ते ऋषयश्च सप्तर्षयः ।
'दिकसंख्ये संज्ञायाम्' इति तत्पुरुषसमासः । तेषां हस्तैः उद्भूतानि हेम-
पद्मानि यस्यास्तां त्र्यम्बकमौलिमालां हरशिरःस्त्रजं त्रिस्रोतसं भागोरथीं
तपोधनानाम् ऋषोणामभिषेकाय स्नानाय प्रवर्तयामास प्रवाहयामास ।
किलेति ऐतिह्ये ॥

৫১। মস্তর্বিগ্নে বৃষ্ণে বীহার কনককমল উচ্ছানন করন এবং যিনি মস্তব্রহ্ম
নিব্রোয়ানাবরূপ ; অজিগন্তো অনন্যশ্রুনিগণের অভিযেক সাধনকন্য মেই মন্যাকিনৌকে
এইখানেই অবস্থিত করিয়াছিলেন ।

বীরাসনৈর্ধ্যানজুষামৃষীণা-
সমী সমধ্যাসিতবেদিমধ্যাঃ ।
নিবাতনিষ্কম্পতয়া বিভান্তি
যোগাধিরূঢ়া ইব শাখিনোঽপি ॥ ৫২

৫২ অঃ । বীরাসনৈঃ ধ্যানজুষামৃষীণা সমধ্যাসিতবেদিমধ্যা সমী শাখিনঃ অপি নিবাত-
নিষ্কম্পতয়া যোগাধিরূঢ়াঃ ইব বিভান্তি ॥ বাচ্য—সমধ্যাসিতবেদিমধ্যৈঃ যোগাধিরূঢ়ৈরিব সমীমিঃ
শাখিমিঃ বিভায়েতি ॥

৫২। বীরাসনৈর্জয়সাধনৈঃ । ধ্যান' জুষন্তে সেবন্ত ইতি ধ্যানজুষঃ
তৈষাং তৈরুপবিষ্টা ধ্যায়তামৃষীণাং সম্বন্ধিনঃ সমধ্যাসিতবেদিমধ্যাঃ । ইদং
বীরাসনস্থানীয়ম্ । সমী শাখিনঃ অপি নিবাতনিষ্কম্পতয়া যোগাধিরূঢ়া
ইব ধ্যানভাজ ইব । ধ্যায়ন্তঃ অপি নিশ্চলাঙ্গা ভবন্তি । বীরাসনৈ বশিষ্ঠঃ
—‘একপাদমথৈকক্লিন্ বিন্যস্যোরুণি সংস্থিতম্ । ইতরস্মিন্স্থিতা চান্য'
বীরাসনমুদাহৃতম্ ॥’ ইতি ॥

৫২। যে দেশে, বীরাসন বরুণপুর্ষক ঋষিগণ ধ্যানপরায়ণ ইহঁরা রহিয়াছেন, উহা-
নিগের অধাভিত বেদীমধ্যস্থিত বৃক্ষগণও যেন বায়ুর অভাবে স্থিরভাবে অবলম্বন করিয়া
যোগারূঢ় শ্রুনিগণের ভায় শোভা পাইতেছে ।

ত্বয়া পুরস্তাদুপযাচিতো যঃ
সৌঃ যং বটঃ শ্যাম ইতি প্রতীতঃ ।
রাশির্মণৌনামিব গারুড়ানাং
সপদ্মরাগঃ ফলিতো বিভাতি ॥ ৫৩

৫৩ অঃ । ত্বয়া পুরস্তাত্ যঃ উপযাচিতঃ, শ্যাম ইতি প্রতীতঃ সঃ অর্থং বটঃ ফলিতঃ (সন্)
সপদ্মরাগঃ গারুড়ানাং মণৌনাং রাশিঃ ইব বিভাতি ॥ বাচ্য—ত্বং যম্ উপযাচিতবতী । শ্যামীন ইতি
প্রতীতেন তেন বটেণ মণেন ফলিতেন (সত্য) সপদ্মরাগেণ রাশিবেণ বিভায়েতি ॥

৫৩। ত্বয়া পুরস্তাত্ পূর্বং য উপযাচিতঃ প্রার্থিতঃ । তথ্যচ রামায়ণে
—‘ন্যযোধং তমুপস্থায় বৈদেহীং বাক্যমব্রবৌত্ । নমস্তেঽস্তু মহাত্মন্যে পারযেণ
ব্রতং পতিঃ ॥’ ইতি । শ্যাম ইতি প্রতীতঃ স বটোঃ ফলিতঃ সন্ সপদ্ম-
রাগো গারুড়ানাং মণৌনাং মরকতানাং রাশিরিব বিভাতি ॥

६० । हे द्विषे ! मूर्खे तूयि वीहन् निकटे शीघ्रं चतौष्टेनिश्चित्रं जनः प्रार्थनां करिष्याहिमे । जे मेव, तेहे अर्थात् आमचे दृष्टिगोचर इहेतेहे ; एहे उक्तवरं कर्मठ इत्येव पञ्चरागसङ्कत विषयवर्गः परं नीलकाष्ठमणिप्रैवौत्रं ज्ञात्रं नोडा पाहेतेहे ।

**क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दौवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४**

५४ अः । क्वचित् प्रभालेपिभिः इन्द्रनीलैः अनुविद्धा मुक्तामयी यष्टिः इव । अन्यत्र इन्दौवरैः उत्खचितान्तरा सितपङ्कजानां माला इव ॥ वाचा—अनुविद्धा मुक्तामया यष्टा इव, उत्खचितान्तरया मालया इव विभायते ॥

५४ । 'क्वचित्—'इत्यादिभिस्तुभिः श्लोकैः प्रयागे गङ्गायमुनासङ्गमं वर्णयति—क्वचिदिति । हे अनवद्याङ्गि ! यमुनातरङ्गैर्भिन्नप्रवाहा व्यामिश्रौचा गङ्गा जाङ्गवौ विभाति, त्वं पश्य । केव, क्वचित् प्रदेशे प्रभया लिम्पन्ति सन्निहितमिति प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैरनुविद्धा, सह गुम्फिता मुक्तामयी यष्टिरिव हारावलिरिव विभाति । अन्यत्र प्रदेशे इन्दौवरैर्नीलोत्पलैरुत्खचितान्तरा सह यथिता सितपङ्कजानां पुण्डरीकाणां मालैव विभातीति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

**क्वचित् खगानां प्रियमानसानां कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।
अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५**

५५ अः । क्वचित् कादम्बसंसर्गवती प्रियमानसानां खगानां पङ्क्तिः इव । अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा भुवः चन्दनकल्पिता भक्तिः इव ॥ वाचा—कादम्बसंसर्गवत्या पङ्क्त्या इव, कालागुरुदत्तपत्रया चन्दनकल्पितया भक्त्या इव ॥

५५ । क्वचित् कादम्बसंसर्गवती नीलहंससंस्पृष्टा प्रियं मानसं नाम सरो येषां तेषां खगानां राजहंसानां पङ्क्तिरिव । 'राजहंसास्तु ते चञ्च-
चरणैर्लौहितैः सिताः' इत्यमरः । अन्यत्र कालागुरुणा दत्तपत्रा रचित-
मकरिका भुवश्चन्दनकल्पिता भक्तिरिव ॥

**क्वचित् प्रभा चान्द्रमसी तमोभिश्छायाविलीनैः श्वलीकृतेव
अन्यत्र शुभ्रा शरदभलेखा रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६**

५६ अः । क्वचित् छायाविलीनैः तमोभिः श्वलीकृता चान्द्रमसी प्रभा इव । अन्यत्र रन्ध्रेषु चालक्ष्यनभःप्रदेशा शुभ्रा शरदभलेखा इव ॥ वाचा—श्वलीकृतया चान्द्रमस्या प्रभा इव । चालक्ष्यनभःप्रदेशा, शुभ्रा शरदभलेखा इव (विभायते) ॥

५६ । क्वचित् छायासु विलीनैः स्थितैस्तमोभिः श्वलीकृता कर्तुरो-

জ্ঞাতা চান্দ্রমসী প্রভা চন্দ্ৰিকেব । অন্যত্র রম্যেচ্ছালস্রাগমঃপ্রদেশা শুভা
শরদভ্রলেক্ষা শরমে ঘপঙ্ক্তিবিব ॥

কুচিচ্চ কৃষ্ণোরগভূষণেব মস্মাক্ষরাগা তনুরীশ্বরস্য ।

পশ্যানবদ্যাক্তি বিভাতি গজা ভিন্নপ্রবাছা যমুনাतरङ्गैः ॥৫৩

৫৩ অ: । কুচিচ্চ কৃষ্ণোরগভূষণা মস্মাক্ষরাগা ইশ্বরস্য তনু: ২৮ । যমুনাतरङ्গৈ: ভিন্ন-
প্রবাছা গজা বিভাতি, (৬) অনবদ্যাক্তি ! (তম্) পশ্য ॥ বাচ্য—কৃষ্ণোরগভূষণা মস্মাক্ষ-
রাগা তন্ময়া ইব, ভিন্নপ্রবাছা গজায়া বিভাতি । ত্বয়া দৃশ্যতাম্ ॥

৫৩ । কুচিচ্চ কৃষ্ণোরগভূষণা মস্মাক্ষরাগা ইশ্বরস্য তনুরিব বিভাতি ।
শেষো ব্যাখ্যাত: । কলাপকম্ ।

৫৪—৫৭ । হে অনিন্দিতগাভি ! দেখ রেখ, গজাশ্রবাহ যমুনা উত্তরে মলত
ইহা—কোথাও সমুচ্চল ইন্দ্রনীলমণিধার! প্রথিত সুকান্দারের আয় কোথাও বা
নীলোৎপলে খচিত শেতকমলমালার আয় ; কোনস্থলে নীলহংসপংক্তি সমন্বিত মানসপ্রিয়
রাজহংসশ্রেণীর আয়, অথ কোনস্থলে কান্ধাকরচিত পত্রাবলী সহিত কুমির ভক্তি-
চন্দনভিলকরচনার আয় ; কোনস্থানে ছায়াশ্রিত অককারে শবলীকৃত জ্যোৎস্নার আয়,
কোথাও বা স্থানে স্থানে নীল নভোমণ্ডলমণিনী শারদীয় বিষল মেঘমালার আয় ;
আবার কোনও স্থানে যেন কৃষ্ণভূষণভূষিত ভাস্করাগণিত ভগবান্ ভূপতির ভগ্নর আয়
গোভা পাইতেছে ।

সমুদ্রপল্লোজলসন্নিপাতে পূতাत्मनामत्र কিলাভিষেকাত্ ।

তত্শ্বাববোধেন বিনাপি ভূয়স্তনুত্যাগা নাস্তি শরীরবন্ধ: ॥৫৮

৫৮ অ: । অত্র সমুদ্রপল্লো: জলসন্নিপাতে অভিষেকাত্ পূতাत्मনাং তনুত্যাগাং তত্শ্বাববোধেন বিনা
অপি ভূয়: শরীরবন্ধ: নাস্তি কিল ॥ বাচ্য—শরীরবন্ধে ন ন ভূয়তে ॥

৫৮ । অত্র সমুদ্রপল্লোগৈকায়মুনয়োর্জলসন্নিপাতে সঙ্কমেঃ অভিষেকাত্
জ্ঞানাত্ পূতাत्मনাং তনুত্যাগাং শুদ্ধাत्मনাং তত্শ্বাববোধেন তত্শ্বজ্ঞানেন বিনাপি
প্রারম্ভশরীরত্যাগানন্তরং ভূয়: পুন: শরীরবন্ধ: শরীরযোগো নাস্তি কিল । অন্যত্র
জ্ঞানাৎ সক্তি: । অত্র তু জ্ঞানাৎ সক্তিরিত্যর্থ: ॥

বাঁহারা এহে সমুদ্রপল্লো গজা ও যমুনার মলমহলে অত্যাগাহনপূর্বক উত্তরণ করেন,
মেহে পূতাআনিত্রেব উচ্ছজানতিহে পুনর্জন্ম নিবৃত্তি ইহাশা থাকে ।

পূরং নিষাধাধিপতেরিদং তদ্-

যস্মিন্ ময়া মৌলমণি' বিহায় ।

জটাসু বদ্ধাশ্বরুদত্ সুমন্ত্র:

কৈকেয়ি কামা: ফলিতাস্তবেতি ॥ ৫৯

५९ अः । निषादाधिपतेः तत् पुरम् इदं, यस्मिन् मया मौलिमणिं विहाय जटासु वक्ष्यासु (सतीषु) सुमन्त्रः । (हे) कैकेयि ! तव कामाः फलिताः इति अरुदत् ॥ वाचा—तेन पुरेण चनेन (भूयते), सुमन्त्रे च । कामैः फलितैः (अभूयत) इति अरुदत् ॥

५८ । निषादाधिपतेर्गृहस्य तत् पुरमिदम् । यस्मिन् पुरे मया मौलिमणिं विहाय जटासु वक्ष्यासु रचितासु सतीषु सुमन्त्रः 'हे कैकेयि ! तव कामा मनोरथाः फलिताः सफला जाताः' इत्यरुदत् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' इति धातोर्लुङ् ॥

६० । आसि येषांतेन मन्त्रकर्मणि परिष्ठान्मूर्खक जटावक्त्रेन करिणेन गत्राधि शृङ्ग श्रोत्रेन करिणे करिणे वनिशाङ्गिणेन,—“इति कैकेयि ! तेषां मनोरथ निष्क इहेन” अनेने निषादाधिपति अरुदत् नम्र गृहे इहेउरुदत् ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।

ब्राह्मं सरः कारणमाप्तवाचो बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६०

६० अः । आप्तवाचः बुद्धेः अव्यक्तम् इव पुण्यजनाङ्गनानां पयोधरैः निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु ब्राह्मं सरः, यस्याः कारणम् उदाहरन्ति ॥ वाचा—आप्तवाग्भिः उदाक्रियते ॥

६० । पुण्यजनाङ्गनानां यत्तस्त्रीणां पयोधरैः स्तनैर्निर्विष्ट उपभुक्तो हेमाम्बुजरेणुर्यस्य तत् । तत्र ताः क्रोडन्तीति व्यज्यते । ब्राह्मण इदं ब्राह्मम् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ब्राह्मं सरो मानसाख्यं यस्याः सरयुः । बुद्धेर्महत्तत्त्वस्य अव्यक्तं प्रधानमिव कारणम् । आप्तस्य वाच आप्तवाचो वेदाः । यथा बहुब्रीहिणा मुनयः । उदाहरन्ति प्रचक्षते ॥

जलानि या तौरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।

तुरङ्गमेधावभृतावतोणैरिच्छाकुभिः पुण्यतरोक्तानि ॥ ६१

६१ अः । तौरनिखातयूपा या तुरङ्गमेधावभृतावतोणैः इच्छाकुभिः पुण्यतरोक्तानि जलानि अयोध्यां राजधानीम् अनु वहति ॥ वाचा—तौरनिखातयूपा यथा उच्यते ॥

६१ । यूपाः संस्कृतः पशुबन्धनार्थं दारुविशेषः । तौरनिखातयूपा या सरयुः तुरङ्गमेधा अश्वमेधास्तेषु अवभृताथमेधावतोणैरवरुद्धैः इच्छाकुभिः इच्छाकुमोत्रापलैः पूर्वैः । तद्गजत्वादणो लुक् । पुण्यतरोक्तानि अतिशयेन पुण्यानि कृतानि जलानि अयोध्यां राजधानीं नगरीमनु समीपे । तथा लक्षित-येत्यर्थः । अनुशब्दस्य 'लक्षणे त्यम्भूत—' इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात् तदयोगे हितोया । वहति प्रापयति ॥

यां सैकतोत्सङ्गमुखोचितानां

प्राण्यैः पयोभिः परिवर्जितानाम् ।

সামান্যধাত্রীমিব মানসং মে

সম্ভাবয়ত্যুত্তরকোশলানাং ॥৬২

৬২ অঃ । যাং মে মানসং (কর্তৃ) সৈকতোল্লঙ্ঘমুখোচিতানাং প্রাজ্যৈঃ পযোমিঃ পরিবর্দ্ধিতানাং উত্তরকোশলানাং সামান্যধাত্রীম্ ইব সম্ভাবয়তি ॥ বাচ্য—মানসেন যা সামান্যধাত্রীম্ সম্ভাব্যতে ॥

৬২ : যাং সরযুং মে মানসং কত্ব, সৈকতং পুলিনম্ তদেবোৎসঙ্গঃ, তল্ল যত্ সুখং তল্লোচিতানাং, প্রাজ্যৈঃ প্রভূতৈঃ পযোমিঃ অম্ভুমিঃ ক্ষীরৈশ্চ । ‘পযঃ ক্ষীরং পযোম্ভু চ’ ইত্যমরঃ । পরিবর্দ্ধিতানাং পুষ্ণানাং উত্তরকোশলানাং উত্তরকোশলেশ্বরানাং সামান্যধাত্রীং সাধারণমাতরমিব সম্ভাবয়তি ‘ধাত্রী জনন্যামলকী বসুমত্যুপমাতৃষু’ ইতি বিশ্বঃ ॥

সেয়ং মদীয়া জননৌব তেন মান্যেন রাজ্ঞা সরযুর্বিযুক্তা ।

দূরে বসন্তং শিশিরানিলৈর্মাং তরঙ্গহস্তৈরুপগূহতীব ॥ ৬৩

৬৩ অঃ । মাণ্যেন রাজ্ঞা বিযুক্তা সা ইয়ং সরযুঃ মদীয়া জননী ইব দূরে বসন্তং মাং শিশিরানিলৈঃ তরঙ্গহস্তৈঃ উপগূহতি ইব ॥ বাচ্য—মান্যঃ স রাজা মদীয় জননীম্ ইব তাম্ ইমাং সরযুং বিযুক্তা-বান্ । যথা বসন্তং চক্ষুঃ উপগূহ্যে ॥

৬৩ । মদীয়া জননী কৌসল্যেব মান্যেন পূজ্যেন তেন রাজ্ঞা দশরথেন বিযুক্তা সেয়ং সরযুঃ দূরে বসন্তং প্রোপ্য আগচ্ছন্তমিত্যর্থঃ, মাং পুত্রভূতং শিশিরানিলৈস্তরঙ্গৈরেব হস্তৈঃ উপগূহতীব আলিঙ্গতীব ॥

৬০—৬০ । অথিঃ । বীহার স্বর্ণকমলগণেণ যক্ষরমণীগণেন স্তনযুগলে সংলগ্ন হইয়া থাকে, অকৃতি ঘেরণ মহলেশ্বর কারণ, সেইরূপ মহর্বিগল মানসমুদ্রোবরকে বীহার উপলভিহীন বলিয়া থাকেন; বীহার তীরভূমিতে যজ্ঞীয় যুগলকল নিখাত রহিয়াছে, বীহার জলপ্রবাহ রাজধানী অবোধার উপকণ্ঠ দিয়া প্রবাহিত, ইক্ষু, কুসুমগণ অশ্ব-মেধাশ্লে অবভূতপানের নিমিত্ত অবতরণ করিয়া বীহার জল সমধিক পান করিয়াছেন; অবোধাব্যাবীরা বীহার সিকতাগম্য ক্রোড়দেশে অবস্থানপূর্বক পরম স্ববভোগ করিয়া বীহার প্রচুর পয়ঃপানে সংবর্দ্ধিত হইতেছেন, এবং আমার মতে যিনি সকলরই ধাত্ত্বরূপে পরিগণিত; ঐ দেখ, মদীয় জননীর ঞ্চ পূজা। সেই মদয় রাজা দশরথ কর্তৃক বিরহিত হইয়া বনবাস হইতে অতিনিবৃত্ত পূজের ঞ্চ আমার অশীতল স্নেহগমস্পৃষ্ট তরলরূপে করবারা যেন আগ্রহন করিতেছেন ।

বিরক্তসম্ম্যাকপিণং পুরস্তাদ্ধত্যো রজঃ পার্থিবমুজ্জিহীতে ।

শঙ্কং হনুমত্কথিতপ্রবৃতিঃ প্রত্যুদ্রুতৌ মাং ভরতঃ সসৈন্যঃ ॥৬৪

৬৪ অঃ । বিরক্তসম্ম্যাকপিণং পার্থিবং রজঃ পুরস্তাত্ ধত্যো উজ্জিহীতে (ততঃ) হনুমত্কথিত-

प्रवृत्तिः भरतः ससैन्यः (सन्) मां प्रतुङ्गतेः (इति) शङ्के ॥ वाच्य—विरक्तसन्ध्याकपिशेन पार्थिवेन रजसा चटङ्कायते ।—...प्रवृत्तिना भरतेन ससैन्येन सता प्रतुङ्गतेन इति तथा शङ्कते ।

६४ । विरक्ता अतिरिक्ता या सन्ध्या तद्वत् कपिशं ताम्रवर्णं पृथिव्या इदं पार्थिवं रजो धूलिः पुरस्तादग्रे यतो यस्मात् कारणादुज्जिहीते उद्गच्छति, तस्मात् हनूरस्यास्तीति हनूमान् । 'शवादीनाञ्च' इति दीर्घः । तेन कथिता प्रवृत्तिरस्मदागमनवार्ता यस्मै स भरतः ससैन्यः सन् मां प्रतुङ्गते इति शङ्के तर्कयामि । 'शङ्का भयवितर्कयोः' इति शब्दाणवः । अत्र यत्तदोनि त्यसम्बन्धात् तच्छब्दलाभः ॥

७४ । ऐ मेथ, मन्मथे र्थ्याकिङ्करिञ्जित रक्ताकाङ्क्षे ग्राम कपिशवर्ण पार्थिव भुज्जान उड्डोने इहेतेछे; इहेते मने ह्य, उरत हनूमानेर मूथे आमातेन आगमनवार्ता विदिङ्क इहेथा मनेछे आमादिगेन अड्डागमन करितेछे ।

अङ्गा श्रियं पालितसङ्गराय

प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।

हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्

संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥६५॥

६५ अः । साधुः सः (भरतः) पालितसङ्गराय मे अनघां संरक्षितां श्रियं, लक्ष्मणः खरादीन् हत्वा निवृत्ताय (मे संरक्षिताम् अनघां) त्वाम् इव प्रत्यर्पयिष्यति अङ्गा ॥ वाच्य—साधुना तेन अनघा श्रीः, लक्ष्मणेन संरक्षिता त्वमिव प्रत्यर्पयिष्यते ॥

६५ । किञ्च । साधुः सज्जनः, स भरतः । 'साधुर्वाद्धंषिके चारौ सज्जने चापि वाच्यवत्' इति विश्वः । पालितसङ्गराय पालितपितृप्रतिज्ञाय मे महामनघामदोषां भोगाभावादनुच्छिष्टां किन्तु संरक्षितां श्रियम् । मृधे गुद्रे खरादीन् हत्वा निवृत्ताय मे लक्ष्मणः संरक्षितामनघां त्वामिव प्रत्यर्पयिष्यति अङ्गा सत्यम् । 'सत्ये त्वद्वाञ्छसा द्वयम्' इत्यमरः ॥

७६ । आमि ममरे खरादि राक्षसगणके निहत करिष्या अतिनिवृद्ध इहेते, लक्ष्मण येरूप तोमाके आमां करे अर्पण करिष्याछिन, एक प ऐ साधु उरत मतामताइ आमाके गितार आदेशपाजनपूर्वक अर्पण देविष्या अश्छेते राजानञ्चौ अमान करिषेव ।

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पञ्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

हृद्वैरमात्यैः सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥६६॥

६६ अः । पदातिः चौरवासाः असौ भरतः पश्चात् अवस्थापितवाहिनीकः (सन्) गुरुं पुरस्कृत्य हृद्वैः अमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः (सन्) मां अभ्युपैति ॥ वाच्य—अमुना पदातिना चौरवाससा भरतेन अवस्थापितवाहिनीकेन अर्घ्यपाणिना (सता) अहम् अभ्युपेये ॥

६६ । असौ पदातिः पादचारी चीरवासा वल्कलवसनो भरतः पश्चात्
पृष्ठभागेऽवस्थापिता वाहिनी सेना येन स तथोक्तः तम् । 'तद्युतश्च' इति
कप । गुरुं वशिष्ठं पुरस्कृत्य वृद्धैरमात्यैः सह अर्घ्यपाणिः सन् मामभ्युपैति ।

७७ । ऐ मथ, चोरधारो भवतु गच्छामासौ नैमिषेण मन्त्राग्नौर्षकं कृत्वा
वशिष्ठेनैवैक अथ करिष्या वृक्ष अमाताग्नौर्षकं अर्षाहते पाततात्र आगमन करिष्येते ।

पित्रा विस्मृष्टां मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता ।

इयन्ति वर्षाणि तथा सहोग्रमभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥६७॥

६७ अः । यः पित्रा विस्मृष्टाम् अङ्कगताम् अपि श्रियं युवा (अपि) मदपेक्षया अभोक्ता (सन्)
इयन्ति वर्षाणि तथा (श्रिया लिखा च) सह उग्रम् आसिधारं (नाम) व्रतम् अभ्यस्यति इव ॥ वाच्य—
येन युनापि अभोक्ता (सता) अभ्यस्यते ॥

६७ । यो भरतः पित्रा विस्मृष्टां दत्ताम् अङ्कमुत्सङ्गं च गतामपि यां
श्रियं युवापि मदपेक्षया मद्भक्ता अभोक्ता सन् । 'न लोक—' इति षष्ठी-
निषेधः । इयन्ति वर्षाणि एतावतो वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
तथा श्रिया सह । स्त्रियेति च गम्यते । उग्रं दुश्चरमासिधारं नाम
व्रतमभ्यस्यतीव वक्तव्यतीव । 'युवा युवत्या सार्धं यन्मुग्धभर्तृवदाचरेत् ।
अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्थादासिधारव्रतं हि तत्' इति यादवः । इदञ्चासिधारा-
चक्रमणतुल्यत्वादासिधारव्रतमित्युक्तम् ।

७१ । ऐ भारत युवा हृदयां प्रवृत्तं अङ्कगतं राक्षसो आभार अपेक्षां
उपेक्षां ना करिष्या एते चतुर्णाम् वत्सरान् तौ शत्रु मर्हिषे येन अति कठोर
आसिधार उग्र पावन करिष्येते ।

एतावदुक्तवति दाशरथौ तदीया-

मिच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।

ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयाभि-

रुद्धीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगाभिः ६८

६८ अः । दाशरथौ एतावत् उक्तवति (सति) विमानं (कर्तुं) तदीयाम् इच्छाम् अधिदेवतया
विदित्वा सविस्मयाभिः भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः उद्धीक्षितं (सन्) ज्योतिष्पथान् अवततार ॥ वाच्य—
विमानेन उद्धीक्षितेन अवतरेत् ॥

६८ । दाशरथौ रामे एतावदुक्तवति सति विमानं पुष्पकं कर्तुं,
तदीयां रामसम्बन्धिनीमिच्छां अधिदेवतया मिषेण विदित्वा तत्प्रेरितं
सदित्यर्थः । सविस्मयाभिर्भरतानुगाभिः प्रकृतिभिः प्रजाभिः उद्धीक्षितं
सन् ज्योतिष्पथादाकाशादवततार ॥

૭૮ । રામ એક્રુપ બલિતેહન, એમન સમગ્ર વિમાન અધિભવતાંવારા ઊંઠાર મનોઠાવ જાનિતે પારિગ્રા આકાશપથ હૈતે અવતરણ કરિણ ; ઉત્કાળે ઉત્તરે અલ્પગમી પ્રજાગણ ઉર્જિમૂલ હૈશા મદિઅગ્રે યે વિમાન નિરોક્ષ કરિતે ગાગિણ ।

તસ્માત્ પુરઃસરવિમીષણદર્શિતેન

સેવાવિચ્છગાહરીશ્વરદત્તહસ્તઃ ।

યાનાદવાતરદટૂરમહીતલેન

માર્ગેણ ભઙ્ગિરચિતસ્ફટિકેન રામઃ ॥૬૬

૬૬ અ. । રામઃ સેવાવિચ્છગાહરીશ્વરદત્તહસ્તઃ (સન્) પુરઃસરવિમીષણદર્શિતેન અટૂરમહીતલેન ભઙ્ગિરચિતસ્ફટિકેન માર્ગેણ તસ્માત્ યાનાત્ અવાતરત્ ॥ વાચ્ય—સેવાવિચ્છગાહરીશ્વરદત્તહસ્તેન રામેણ અવાતર્યત્ ॥

૬૬ । રામઃ સેવાયાં વિચ્છગાહરીશ્વરઃ સુગ્રીવસ્તેન દત્તો હસ્તો હસ્તાવલમ્બો यस્ય તાદૃશઃ સન્ । સ્થલજત્વાત્ પુરઃસરો વિમીષણસ્તેન દર્શિતેન અટૂરમાસન્નં મહીતલં यस્ય તેન ભઙ્ગિભિઃ વિચ્છિત્તિભિઃ રચિતસ્ફટિકેન સોપાનપથ્વૈર્ણ માર્ગેણ તસ્માદ્ યાનાત્ પુષ્પકાદવાતરત્ અવતીર્ણવાન્, તરતેલંકૃઃ ॥

૬૭ । તથાન રામઃ સ્થલજાનિપૂર્ણ સુગ્રીવેન કરુણાદન કરિણા મશૂંચવર્જો વિમીષણ-પ્રદર્શિત કૃતજનમન્નિષિત મનોહરાકારે સ્ફટિકરચિત સોપાનપથ્વૈર્ણવાદવાન્ વિમાન હૈતેહ અવતરણ કરિતેન ।

દ્વક્ષવાકુવંશગુરવે પ્રયતઃ પ્રણમ્ય

સ ભ્રાતરં ભરતમર્ધ્યં પરિગ્રહાન્તે ।

પર્યશ્રુસ્વજત મૂર્ધનિ ચોપજઘ્નૌ

તદ્ગત્યપોદપિટૃરાજ્યમહાભિષેકે ॥૭૦

૭૦ અ. । સઃ પ્રયતઃ દ્વક્ષવાકુવંશગુરવે પ્રણમ્ય અર્ધ્યપરિગ્રહાન્તે પર્યશ્રુઃ (સન્) ભ્રાતરં ભરતમ્ અસ્વજત તદ્ગત્યપોદપિટૃરાજ્યમહાભિષેકે મૂર્ધનિ ઉપજઘ્નૌ ચ । વાચ્ય—તેન પ્રયતેન પર્યશ્રુશા (રામે) સમાતા ભરતઃ અસ્વજત । ઉપજઘ્નૌ ॥

૭૦ । પ્રયતઃ સ રામઃ દ્વક્ષવાકુવંશગુરવે વશિષ્ઠાય પ્રણમ્ય નમસ્કૃત્ય અર્ધ્યસ્ય પરિગ્રહઃ સ્વીકારસ્તસ્યાન્તે પર્યશ્રુઃ પરિગતાનન્દવાણ્ઃ સન્ ભ્રાતરં ભરતમસ્વજત આલિંગ્યત । તસ્મિન્ રામે ભક્ત્યા અપોદપિટૃરતઃ પરિહૃતઃ પિટૃરાજ્યમહાભિષેકો યેન તસ્મિન્ મૂર્ધનિ ઉપજઘ્નૌ ચ । 'દ્વા ગન્ધોપાદાને લિટિ રૂપમ્ ॥

૭૦ । રામ કૃતજે અવતરણ કરિણા અર્ધ્યમ્ દેક્ષાકૂલશ્ચક્ર વનિર્દેહ પ્રણામ

करिणेन ; परं क्रमे ढरतथैतत् अर्थाग्रहणं ७ हर्षाश्रमभटेन ढरतत्क आनिजन
वरिडा षोऽर्धेन अति डक्तितावरनतः राखाडिषेक पराधुष ढरतेन मलकाडाण
करिणेन ।

श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च

मृक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिष्वक्षान् ।

अन्वयहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपातै-

वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥७१॥

७१ अः । श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियान् (अतएव) प्ररोहजटिलान् मृक्षान् इव (स्थितान्)
प्रणमतः मन्त्रिष्वक्षान् च शुभदृष्टिपातैः वार्त्तानुयोगमधुराक्षरया वाचा च अन्वयहीत् ॥ वाच—तेन
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियाः प्ररोहजटिलाः मृक्षाः प्रणमन्तः मन्त्रिष्वक्षा अन्वयाद्विषत ।

७१ । श्मश्रूणां मुखरोम्भां प्रवृद्ध्या संस्काराभावादतिवृद्ध्या जनिता
आननेषु विक्रिया विकृतिर्येषां तान् अतएव प्ररोहैः शाखावलम्बिभिः अधो-
मुखैर्मूलैः जटिलान् जटावतः मृक्षान् न्यग्रोधानिव स्थितान् प्रणमतो
मन्त्रिष्वक्षांश्च शुभैः कृपाद्रैर्दृष्टिपातैः वात्तस्यानुयोगेन कुशलप्रश्नेन मधुरा-
क्षरया वाचा चान्वयहीत् अनुग्रहीतवान् ॥

११ । राम एतरोह-जटिल वटेतकर आग्र वक्षिण्यश्च विकृतानन अणत वृद्धमन्त्रि-
गणनर अति अश्रुकुनृष्टिपातपूर्वक कुशलप्रश्नं ७ मधुर मलकादिवात्रा अश्रुश्रु अकान
करिणेन ।

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे

पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता ।

इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन

व्युत्क्रम्य लक्ष्मणभूमौ भरतो ववन्दे ॥७२॥

७२ अः । 'अयं मे दुर्जातबन्धुः ऋक्षहरीश्वरः एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता पौलस्त्यः' इति आदृतेन
रघुनन्दनेन कथितौ उभौ भरतः लक्ष्मणं व्युत्क्रम्य ववन्दे ॥ वाच—अनेन दुर्जातबन्धुना ऋक्षहरी-
श्वरेण, एतेन प्रहर्त्ता पौलस्त्येन इति भरतेन ववन्देति ॥

७२ । अयं मे दुर्जातबन्धुरापद्वन्धुः । 'दुर्जातं व्यसनं प्रोक्तम्' इति
विश्वः । ऋक्षहरीश्वरः सुग्रीवः । एष समरेषु पुरःप्रहर्त्ता पौलस्त्यो
विभीषणः । इत्यादृतेनादरवता । कर्त्तरि कः । रघुणां नन्दनेन रामेण
कथिताबुभौ विभीषणसुग्रीवौ लक्ष्मणमनुजमपि व्युत्क्रम्य आलिङ्गनादिभि-
रसम्भाव्य भरतो ववन्दे ॥

१२ । "ढल्लू ७ वानरदिगेन अमिपडि एहे शूरीव आमाव विगणकालेन पत्रम्-

वद्म, आत्र पौनस्यनन्तन विडौषण ममत्रष्टमिडे आमात्र मशूथे बाकिना दूक क त्रिना-
हिनन" त्राम एहेकण पत्रिष्ठय अमान कत्रिगे डत्रत, नन्तनके अत्रिष्ठय कत्रिना अष्टे
सूचीव ५ विडौषणके वन्तना कत्रिगेन ।

सौमित्रिणा तदनु संसृजे स चैन-

मुत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।

रूढेन्द्रजित्प्रहरणब्रणकर्मशेन

क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥७३॥

७३ अः । तदनु सः (भरतः) सौमित्रिणा संसृजे । नम्रशिरसम् एवम् उल्लाप्य रूढेन्द्र-
जित्प्रहरणब्रणकर्मशेन अस्य उरःस्थलेन भुजमध्यं क्लिश्यन् इव स्रग्मं पालिलिङ्गं च । वाच्य—
सौमित्रिः तं संसृजे । तौ न क्लिश्यता नम्रशिराः एषः पालिलिङ्गे ।

७३ । तदनु सुप्रोवादिबन्धनानन्तरं स भरतः सौमित्रिणा संसृजे
सङ्गतः । 'सृज विसर्गे' दैवादिकात् कर्त्तरि लिट् । नम्रशिरसं प्रणतमेनं
सौमित्रिमुत्थाप्य भृशं गाढमालिलिङ्गं च । किं कुर्वन् ? रूढेन्द्रजित्-
प्रहरणब्रणैः कर्मशेन अस्य सौमित्रेः रुरःस्थलेन भुजमध्यं स्वकीयं क्लिश्यन्निव
पोड्यन्निव । 'क्लिश्नातिरयं सकर्मकः । 'क्लिश्नाति भुवनत्रयम्' इति दर्शनात् ।
ननु रामायणे - 'ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीञ्च परन्तपः । अभिवाद्य ततः
प्रीतो भरतो नाम चाग्रवीत् ॥' इति भरतस्य कनिष्ठं प्रतीयते । किमर्थं
ज्यैष्ठमवलम्बा, आर्जवेन श्लोको व्याख्यातः ? सत्यम् । किन्तु रामा-
यणश्लोकार्थः टीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । ततो लक्ष्मणमासाद्य—इत्यादि
श्लोके आसादनं लक्ष्मणवैदेहाः, अभिवादनन्तु वैदेहा एव । अन्यथा पूर्वोक्तं
भरतस्य ज्यैष्ठं विरुध्यत इति ॥

७३ । अनन्तरं भरत नम्रशिरसमौले उपश्रित इहेन नम्रशिरां तौहाके अग्राम कत्रि-
गेन ; भरतञ्च तौहाके उथापित कत्रिना हेल्जिष्टाशरकनित उपवात्रा कर्मण कनौत्र
वक्त्रहण श्रौय वक्त्रहणबात्रा गात्रुत्र निपौडनपूत्रक आनिष्ठन कत्रिगेन ।

रामाञ्जया हरिचमूपतयस्तदानीं

कृत्वा मनुष्यवपुरारुरुहर्गजिन्द्रान् ।

तेषु चरत्सु बहुधा मदवारिधाराः

शैलाधिरोहणमुखान्यपलेभिरे ते ॥७४॥

७४ अः । तदानीं हरिचमूपतयः रामाञ्जया मनुष्यवपुः कृत्वा गजिन्द्रान् आरुहन्, बहुधा
मदवारिधारा चरत्सु तेषु ते शैलाधिरोहणमुखानि उपलेभिरे । वाच्य—हरिचमूपतयि गजिन्द्राः
आरुहन्ति ते ॥

७४ । तदानीं हरिचमूपतयो रामाक्षया मनुष्यवपुः कृत्वा गजेन्द्रान् आदरुहः । बहुधा मदवारिधाराः क्षरत्सु वर्षत्सु तेषु गजेन्द्रेषु ते कपियूथनाथाः शैलाधिरोहणसुखानि उपलेभिरेऽनुवभूवुः ॥

१४ । वानप्रजनापति शूश्रीव रामेन आदरेण मनुष्यान्तोर धारण करिष्य हस्तिगृहे आत्रोहण करिष्य, उ०का० ए गजेन्द्रगणैर अत्रासु मन्थानां करिष्य ह०प्रार शूश्रीव पर्शुता०राहणैर मूथ अशूठव करिष्ये मागिष्य ।

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणादाचराणां

भेजे रथान् दशरथप्रभवानुशिष्टः ।

मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-

नं स्यन्दनैस्तुलितकृत्विमभक्तिशोभाः ॥७५॥

७५ अः । सानुप्लवः क्षणादाचराणां प्रभुः अपि दशरथप्रभवानुशिष्टः (सन्) रथान् भेजे । ये (रथाः) मायाविकल्परचितैः अपि तदीयैः स्यन्दनैः तुलितकृत्विमभक्तिशोभाः न (भवन्ति) ॥ वाच्य—सानुप्लवेन प्रमुखापि दशरथप्रभवानुशिष्टेन रथाः भेजिरे । यैः तुलितकृत्विमभक्तिशोभैः भूयते ॥

७५ । सानुप्लवः सानुगः । अभिसारस्त्वनुसरः सहायोऽनुप्लवोऽनुगः' इति यादवः । क्षणादाचराणां प्रभुर्विभीषणोऽपि प्रभवति अस्मादिति प्रभवो जनकः दशरथः प्रभवो यस्य स दशरथप्रभवो रामः तेनानुशिष्टः आहूतः सन् रथान् भेजे । तानेव विशिनष्टि—ये रथा मायाविकल्परचितैः सङ्कल्प-विशेषनिमित्तैरपि तदीयैः विभीषणीयैः स्यन्दनैः रथैः तुलितकृत्विमभक्तिशोभाः तुलिता समीकृता कृत्विमा क्रियया निर्वृत्ता भक्तीनां शोभा येषां ते तथोक्ता न भवन्ति । तेऽपि तत्साम्यं न लभन्ते इत्यर्थः । कृत्विमेत्यल 'ङितः क्त्रः' इति क्त्रप्रत्ययः । 'क्त्रेर्मन् नित्यम्' इति ममागमः ॥

१६ । रामस्राज विभीषणो मागिरथिन् आदरेण अशूठवगणसह त्रये आत्रोहण करिष्येन; तौशार त्रथ माग्राविम्वधारां त्रचित हरेणो त्रतनाठातुर्यो त्राम्रक्ष-निर्दिष्टे त्रथेन माग्राणाते मन्थ हरेण न ।

भूयस्ततो रघुपतिविलसत्पताक-

मध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।

दोषातनं बुधवृहस्पतियोगदृश्य-

स्तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवन्दम् ॥७६॥

७६ अः । ततः रघुपतिः सावरजः (सन्) विलसत्पताकं कामगति विमानं भूयः बुधवृहस्पति-योगदृश्यः तारापतिः दोषातनं त्ररलविद्युत् अश्रवन्दम् इव अध्यास्त ॥ वाच्य—सावरजेन रघुपतिना बुधवृहस्पतियोगदृश्येन तारापतिना अध्यास्त ॥

୭୬ । ତତୋ ରଘୁପତିଃ ସାବରଜଃ । ଭରତଲକ୍ଷ୍ମଣସାହିତଃ ସନ୍ନ, ବିଲସନ୍ତ-
ପତାକାଂ କାମେନେଚ୍ଛାନୁସାରେଣ ଗତିର୍ଯସ୍ୟ ତଦ୍ବିମାନଂ ଭୂୟଃ ପୁନରପି ବୁଧବୃହସ୍ପତିଭ୍ୟାଂ
ଯୋଗେନ ଦୃଶ୍ୟଃ ଦର୍ଶନୀୟଃ । ତାରାପତିଃ ଚନ୍ଦ୍ରଃ ଦୋଷାତନମ୍ “ସାୟଂ ଚିରଂ” —
ଇତ୍ୟାଦିନା ଦୋଷାଶବ୍ଦାତ୍ ଅପ୍ୟୟାତ୍ ଅପ୍ୟୁପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ତରଳବିଘ୍ନୁଃ ଅସ୍ତ୍ରଲତାଙ୍ଗୁଳମୁଦ୍ରା-
ମିବ ଅପ୍ୟାସ୍ତ ଅଧିଷ୍ଠିତବାନ୍ ।

୧୭ । ଅନନ୍ତରାମ ରାମ, ଭରତ ଓ ଲକ୍ଷ୍ମଣମତ୍ତ ୩ତୀକାମିତ୍ରାଣାଂ ଉକ୍ତ ଏକ କାମିନୀମୈତ୍ରୀ
ମୁନିରାମ ଆରୋହଣ କରିଲେନ; ୩୯କାଳେ ବୋଧ ହେଲେ ଯେନ ତାରାପତି ଚନ୍ଦ୍ର, ବୁଧ ଓ
ବୃହସ୍ପତିର ସହିତ ଦୋଷାଶବ୍ଦ ଚଳନବିଶ୍ୱାସମୟିତ ଗଗନସଂଗଠନାଦିତ୍ରାଦିକାମିନୀ ଅନନ୍ତରାମ
ଆରୋହଣ କରିତେଲେନ ।

ତତ୍ତ୍ୱେଶ୍ୱରେଣ ଜଗତାଂ ପ୍ରଲୟାଦିବିବର୍ତ୍ତୀ

ବର୍ଷାତ୍ୟୟେନ ଋଚମଭ୍ରମଣାଦିବିବନ୍ଦୋଃ ।

ରାମେଣ ମୈଥିଲସୁତାଂ ଦଶକଣ୍ଠକୃଚ୍ଛ୍ରାନ୍

ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ଭୂତାଂ ଧୃତିମତୀଂ ଭରତଃ ବବନ୍ଦେ ॥୭୭॥

୭୭ ଖ. । ଭରତଃ ଜଗତାମ୍ । ଇଶ୍ୱରେଣ ପ୍ରଲୟାତ୍ ଉର୍ବୀମ୍ । ଇବ ବର୍ଷାତ୍ୟୟେନ ଋଚମଭ୍ରମଣାଦିବିବନ୍ଦୋଃ ଋଚମ୍ ଇବ
ରାମେଣ ଦଶକଣ୍ଠକୃଚ୍ଛ୍ରାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ଭୂତାଂ ଧୃତିମତୀଂ ମୈଥିଲସୁତାଂ ବବନ୍ଦେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଉର୍ବୀମ୍ ଇବ ଋଚ୍, ଇବ
ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ଭୂତା ଧୃତିମତୀ ମୈଥିଲସୁତା ଭରତେନ ବବନ୍ଦେ ॥

୭୭ । ତତ୍ତ୍ୱେଶ୍ୱରେଣ । ଜଗତାମିଶ୍ୱରେଣ ଆଦିବିରାହେଣ ପ୍ରଲୟାଦୁର୍ବୀମିବ
ବର୍ଷାତ୍ୟୟେନ ଶରଦାଗମେନ ଅଭ୍ରମଣାତ୍ ମେଘସଂହତାଦିବିବନ୍ଦୋଃ ଋଚଂ ଚନ୍ଦ୍ରିକାମିବ ରାମେଣ
ଦଶକଣ୍ଠ ଏବଂ କୃଚ୍ଛ୍ରାଂ ସଂହତାଂ ତସ୍ମାତ୍ ପ୍ରତ୍ୟୁଦ୍ଭୂତାଂ ଧୃତିମତୀଂ ସନ୍ତୋଷବତୀଂ ମୈଥିଲ-
ସୁତାଂ ସୀତାଂ ଭରତଃ ବବନ୍ଦେ ॥

୧୧ । ଅନନ୍ତରାମେ ଭଗବାନ୍ ଶ୍ରୀ ଯେନ ଆଦିବିରାହରୂପ ସାଂସାରମୁକ୍ତକ ଜନସାମାନ୍ୟ
ବହୁକ୍ରମାର ଉଦ୍ଧାର କରିବାହିଲେନ, ୩୯କାଳ ଯେକାଳ ଗାତ୍ରର ମେଘାବରଣ ଉଦ୍ଧାରଣ କରିବା
ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ଅକାଶିତ କରେ, ଉଦ୍ଧାର ରାମଚନ୍ଦ୍ର ବାହୁକ୍ରମ ମହାମୁକ୍ତ ହେତେ ସେ ମୌତାକେ
ଉଦ୍ଧାର କରିବାହିଲେନ; ଭରତ ଦୈର୍ଘ୍ୟାଶାମିନୀ ସେହି ମୌତାକେବୌକେ ଅଥମେ ଅଗାଧ
କରିଲେନ ।

ଲକ୍ଷ୍ମିଶ୍ୱରପ୍ରଣତିଭଞ୍ଜଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱତଂ ତଦ୍-

ବନ୍ଦ୍ୟଂ ଯୁଗଂ ଚରଣଯୋଜନକାତ୍ମଜାୟାଃ ।

ଜ୍ୟେଷ୍ଠାନୁବ୍ରତ୍ତିଜଟିଲସ୍ତ୍ର ଶିରୋଽସ୍ୟ ସାଧୋ-

ରନ୍ୟୋନ୍ୟପାବନମଭୂଦୁର୍ଭୟଂ ସମେତ୍ୟ ॥୭୮॥

୭୮ ଖ. । ଲକ୍ଷ୍ମିଶ୍ୱରପ୍ରଣତିଭଞ୍ଜଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱତଂ ବନ୍ଦ୍ୟଂ ତତ୍ ଜନକାତ୍ମଜାୟାଃ ଚରଣଯୋଃ ଯୁଗଂ,—ଜ୍ୟେଷ୍ଠାନୁବ୍ରତ୍ତି-

জটিল সাধো: অস্ব (ভারতস্ব) শির: স্ব,—(ইতি) সমর্থ সমীচ অম্বোদ্যপাবনম্ অম্বুত ॥ বাচ্য—
লঙ্কেশ্বরপ্রতিমকং দৃঢ়ব্রতেন বন্দ্যে ন তেন যুগেন জ্যেষ্ঠানুষ্ঠিতজটিলেন শিরসা , অম্বোদ্যপাবনেন সমবেণ
অমাবি ॥

৬৮। লঙ্কেশ্বরস্য রাবণস্য প্রণতীনাং ভঙ্গেন নিরাসেন দৃঢ়ব্রতম্
অখিণ্ডিতপাতিব্রতম্ অতএব বন্দ্যং তত্ জনকাত্মজায়া: চরণযোয়ুং গং জ্যেষ্ঠা-
নুবৃত্ত্যা জটিলং জটায়ুকং সাধো: সজ্জনস্য অস্য ভারতস্য শিরশ্চ
ইত্যুভয়ং সমেত্য মিলিত্বা অন্যোন্যস্য পাবনং শোধকম্ অম্বুত ॥

৭৮। যিনি বশাননেত্র অগ্নিপাতভঞ্জন দৃঢ়ব্রতিজ্ঞ হইয়া যৌব পাতিব্রতা অম্বুত
ব্রাধিরাছিলেন, সেই মৌতায় চরণযুগল এবং অম্বোদ্যে অম্বুত নিবন্ধন মদানব তরতেব
মন্ত ৮—এই উভয় একত্র মিলিত হইয়া পরস্পরকে শোধিত করিল ।

ক্লোশাৰ্দ্ধং প্রকৃতিপুর:সরেণ গত্বা
কাকুতস্থ: স্তিমিতজবেন পুষ্পকেষণ ।
শল্পঘ্নপ্রতিবিহিতোপকার্য্যমার্য্য:
সাক্ষিতোপবনমুদারমধ্যুবাস ॥৭৯

ইতি শ্রীমহাকাবিকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে মহাকাব্যে দণ্ডকাপ্রত্যাগমনৌ
নাম তথ্যোদশ: সর্গ: ॥১৩

৭৯ স্ব: । আর্য্য: কাকুতস্থ: প্রকৃতিপুর:সরেণ স্তিমিতজবেন পুষ্পকেষণ ক্লোশাৰ্দ্ধং গত্বা শল্পঘ্নপ্রতি-
বিহিতোপকার্য্যম্ উদারং সাক্ষিতোপবনম্ অধ্যুবাশ ॥ বাচ্য—আর্য্যে কাকুতস্থেন অধূত ॥

৭৯। আর্য্য: পূজ্য: কাকুতস্থো রাম: প্রকৃত্য: প্রজা: পুর:সরা: যস্য
তেন স্তিমিতজবেন মন্দবেগেন পুষ্পকেষণ, ক্লোশোঃশ্বপরিমাণবিশেষ:, ক্লোশাৰ্দ্ধং
ক্লোশৈকদেশং গত্বা শল্পঘ্নেন প্রতিবিহিতা: সজ্জিতা উপকার্য্যা: পটমবনানি
যস্মিন্ তদুদারং মহত্ সাক্ষিতস্য অযোধ্যায়া উপবনমধ্যুবাশ অধিতষ্ঠৌ ।
'সাক্ষিত: স্খাদ্যোধ্যায়াং কোশলা নন্দিনী তথা' ইতি যাদব: ॥

ইতি শ্রীমহামহোপাখ্যায়-কোলাচল-মল্লিনাথসুরি-বিরচিতয়া সজীবনী
সমাখ্যয়া ব্যাখ্যয়া সমেতো মহাকাবি - শ্রীকালিদাসকৃতৌ রঘুবংশে
মহাকাব্যে দণ্ডকাপ্রত্যাগমনৌ নাম তথ্যোদশ: সর্গ: ॥১৩

৭৯। অনন্তর আর্য্য রামচন্দ্র অজাগরকে বিমানের অগ্রে ব্রাধিরা যৌব যৌব
অর্ধেকোণ পথ গমনপূর্ব্বক যৌব রাজধানী অযোধ্যায় মনোহর উপবনে শঙ্করবিরচিত
পটমওণে অবস্থান করিতে লাগিলেন ।

অজাগর সর্গ সমাপ্ত ॥ ১৩

चतुर्दशः सर्गः ।

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।

अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपपन्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १

१ अः । अथ तत्र दाशरथी उपपन्नतरोः छेदात् व्रतत्यौ इव भर्तुः प्रणाशात् शोचनीयं दशान्तरं प्रपन्ने जनन्यौ समम् अपश्यताम् ॥ वाच्य—दाशरथिभ्याम् अदृश्येताम् ॥

सञ्जीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यं सर्वस्वमहानिधानम् ।

शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्यम् ॥

१ । अथ उपवनाधिष्ठानानन्तरं दाशरथी रामलक्ष्मणौ, उपपन्नतरोः आश्रयवृक्षस्य 'उपन्न आश्रये' इति निपातः । छेदात् व्रतत्यौ लते इव, 'वल्ली तु व्रततिलता' इत्यमरः । भर्तुः दशरथस्य प्रणाशात् शोचनीयं दशान्तरम् अवस्थान्तरम्, 'अवस्थायां वस्त्वान्ते स्याद्दशापि' इति विश्वः । प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौशल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगपदपश्यताम् । दृशेः कर्त्तरि लङ् ॥

२ । आश्रयवृक्षं हिमं दृष्ट्वा गच्छात् यत्कृत्वा वृक्षवत् आश्रयं ह्यत्र, तत्र गच्छन् उच्छ्रितं शान्तिविनाशनिवर्त्तनं गतिमत्र मोक्षनीयं अवशापन्न जननी कोणगा ७ श्रमिवाक्येन अपोधायां उभयवर्गयोः सम्पर्कनं करिणम् ।

उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारौ यथाक्रमं विक्रमशोभिनी तौ ।

विस्पष्टमस्त्रान्वतया न दृष्टौ ज्ञातौ सुतस्पर्शमुखोपलम्भात् ॥ २

२ अः । यथाक्रमं प्रणतौ हतारौ विक्रमशोभिनी तौ उभौ उभाभ्याम् अस्त्रान्वतया विस्पष्टं न दृष्टौ, (किन्तु) सुतस्पर्शमुखोपलम्भात् ज्ञातौ ॥ वाच्य—उभे दृष्टवत्यौ । ज्ञातवत्यौ ॥

२ । यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ हतारौ हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनी तौ उभौ रामलक्ष्मणौ उभाभ्यां मातृभ्याम् अस्त्रैः अभ्युभिः अन्धतया हेतुना, 'अस्त्रमश्रु च शोणितम्' इति यादवः । 'विस्पष्टं' न दृष्टौ, किन्तु सुतस्पर्शेन यत् सुखं तस्य उपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥

२ । तत्र निरुद्धवैरो महाबलपराक्रमं दातृवत् यथाक्रमेण उभय जननौ केहे अस्त्राणि करिणम्, किञ्च बाणपञ्चाशत् उद्धारो अस्त्राणि हस्तप्राप्तं अस्त्रैः उद्धारिणैः केचित् आदिनेन न ; केवलम् अस्त्रैश्च उद्धारो भूत्वा बलिना कामिनेन गतिनेन ।

आनन्दजः शोकजमश्च वाप्यस्तयोश्च शीतं शिशिरो विभेदः ।
गङ्गासरयोर्जलमुष्णतप्तं हिमाद्रिनिख्यन्द इवावतीर्थः ॥३॥

३ अः । तयोः आनन्दजः शिशिरः वाप्यः उष्णतप्तं गङ्गासरयोर्जलम् अवतीर्थः हिमाद्रिनिख्यन्दः इव, शोकजम् अशीतम् अश्च विभेदः ॥ वाच्य—आनन्दजेन शिशिरेण वाप्येण अवतीर्थेन हिमाद्रि-
निख्यन्देन इव विभेदः ॥

३ । तयोः मातुोः आनन्दजः शिशिरो वाप्यः शोकजम् अशीतमुष्णमश्च
उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरयोः जलं कर्म । अवतीर्थो हिमाद्रेः निख्यन्दो
निर्भर इव विभेदः । आनन्देन शोकस्तिरस्कृत इत्यर्थः ॥

३ । हिमागच्छन्न निर्वात्रात्रि निगतिष्ठ हरेण येषन जारूरी ७ मय्युव निराचमच्छ
जमत्राणि शूनीतन हय, उज्जप मेहे कोशगा ७ अग्निवात्र आनन्दवात्र शूनीतन नवनवन
निगति हउवात्र तीहापत्र पोकाशत्र उच्छता विनष्टे हरेण ।

ते पुत्रयोर्नैर्ऋतश्चस्त्रमार्गानाद्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥४॥

४ अः । ते पुत्रयोः अङ्गे नैर्ऋतश्चस्त्रमार्गान् आद्रान् इव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानां
ईप्सितम् अपि वीरसूशब्दं न अकामयेताम् ॥ वाच्य—स्पृशन्तीभ्यां ताभ्याम् ईप्सितः वीरसूशब्दः
नाकाम्यत ॥

४ । ते मातरौ पुत्रयोः अङ्गे शरीरे नैर्ऋतश्चस्त्राणां राक्षसशस्त्राणां
मार्गान् व्रणान् आद्रान् सरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानाम्
ईप्सितमिष्टमपि वीरसूः वीरमातेति शब्दं न अकामयेताम् । वीरप्रसवो
दुःखहेतुरिति भावः ।

४ । अनसुत्र तीहात्रा मरुकांतादेव तनयवद्वयत्र अत्रीत्रे राक्षसशस्त्रनिष्ठ कतचित्
आर्जवत् स्पर्श करिषा क्विन्न-कूलकाभिर्नोपेतत्र अतीतिष्ठ “वीरसूशब्दो” अत्रेव अति
मतिमय इतामत्र हरेणन ।

क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।

स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्यावभक्तिभेदेन बधूर्बवन्दे ॥५॥

५ अः । भर्तुः क्लेशावहा अलक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयन्ती स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोः
महिष्यौ बधूः अभक्तिभेदेन ववन्दे ॥ वाच्य—‘क्लेशावहा अलक्षणा अहं सीता’ इति उदीरयन्ता
बध्वा ववन्देति ॥

५ । आवहति इति आवहा । भर्तुं क्लेशावहा क्लृप्ताकारिणी, अतएव
अलक्षणा अहं सीतेति स्वं नाम उदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठा आस्पदं यस्य

ତସ୍ୟ ଶ୍ଵର୍ଗସ୍ଥିତସ୍ୟ ଗୁରୋଃ ଶ୍ଵଶୁରସ୍ୟ ମହିଷ୍ୟୌ ଶ୍ଵଶ୍ରୌ ବଧୂଃ କ୍ଷୁଧା 'ବଧୂଃ କ୍ଷୁଧା ବଧୂର୍ଜାୟା' ଇତ୍ୟମରଃ । ଅଭକ୍ତିଭେଦେନ ବବନ୍ଦେ । ଶ୍ଵର୍ଗପ୍ରତିଷ୍ଠସ୍ୟ ଇତ୍ୟନେନ ଶ୍ଵଶ୍ରୁ-
ବୈଧବ୍ୟଦର୍ଶନଦୁଃଖଂ ସୂଚିତମ୍ ॥

ଉତ୍ତିଷ୍ଠ ବତ୍ସେ ନନୁ ସାନୁଜୋଽସୌ

ବୃତ୍ତେନ ଭର୍ତ୍ତା ଶୁଚିନା ତବୈବ ।

କୃଚ୍ଛ୍ରଂ ମହତୌର୍ଥଂ ଛୁତି ପ୍ରିୟାର୍ହାଂ

ତାମୂଚତୁଷ୍ଟେ ପ୍ରିୟମପ୍ୟମିଥ୍ୟା ॥୬

୬ ଅ. । ତେ, 'ନନୁ ବତ୍ସେ ! ଉତ୍ତିଷ୍ଠ ; ଏହି ସାନୁଜଃ ଭର୍ତ୍ତା ତବ ଏବଂ ଶୁଚିନା ବୃତ୍ତେନ ମହତ୍ କୃଚ୍ଛ୍ରଂ
ତୌର୍ଥଂ' ଇତି ପ୍ରିୟାର୍ହାଂ ତାଂ (ବଧୂଂ) ପ୍ରିୟମ୍ ଏପି ଏମିଥ୍ୟା ଉଚ୍ଚତୁଃ ॥ ବାଚ୍ୟ—'ଉଚ୍ଚାଧିକାରୀ (ବିଦ୍ୟା)
ସାନୁଜିନ ଏସୁନା ଭର୍ତ୍ତା ତୌର୍ଥଂ ଇତି ତାହା ପ୍ରିୟମପ୍ୟମିଥ୍ୟା ଉଚ୍ଚେ ॥

୬ । ନନୁ ବତ୍ସେ ! ଉତ୍ତିଷ୍ଠ ଅସୌ ସାନୁଜୋ ଭର୍ତ୍ତା ତବୈବ ଶୁଚିନା ବୃତ୍ତେନ
ମହତ୍ କୃଚ୍ଛ୍ରଂ ଦୁଃଖଂ ତୌର୍ଥଂ : ତୌର୍ଥଂ ବାନ୍ ଇତି ପ୍ରିୟାର୍ହାଂ ତାଂ ବଧୂଂ ପ୍ରିୟମପି
ଅମିଥ୍ୟା ସତ୍ୟଂ ତେ ଶ୍ଵଶ୍ରୌ ଉଚ୍ଚତୁଃ । ଉଭୟଂ ଦୁର୍ବଚ୍ଚମିତି ଧାବଃ ।

୬-୭ । ତତ୍ତନନ୍ଦ୍ର ବଧୂ ବିଦେଶନନ୍ଦିନୌ "ଆଗ୍ନି ପତିର ଶ୍ଵଶ୍ରୁମାଗ୍ନିନୌ ଅଶ୍ଵତ୍ଥମାଗ୍ନିନୌ ମୌତା"
ଏହିଶ୍ଵଶ୍ରୁ ଯୋର ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବା ଅର୍ଗଗତ ମହୌପତିର ମହିଷବିଷକେ ଭକ୍ତିମହକାରେ ଶ୍ରୀମାମ
କରିଲେନ । ଡାହାଣ—"ହେ ବଂଶଜ । ଶାଂଖ୍ୟାଧାନ କର, ତୋମାରହି ମୃତଚରିତ୍ରସ୍ତ୍ରତାତେ
ଏହି ବ୍ରାହ୍ମଣକ୍ଷତ୍ର ଶ୍ଵଶ୍ରୁକର ମହାମହତ ହେତେ ଉଚ୍ଚୋର୍ବ ହେମାଞ୍ଜଳି" ଏହିଶ୍ଵଶ୍ରୁ ମତା ଓ ଶ୍ଵଶ୍ରୁବାକ୍ୟ
ମୁଖବଦ୍ଧେ ମାନ୍ୟତା କରିଲେନ ।

ଅଥାଭିଷେକଂ ରଘୁବଂଶକୈତୋଃ ପ୍ରାରବ୍ଧମାନନ୍ଦଜଳୈର୍ଜନନ୍ଦ୍ୟୋଃ ।

ନିର୍ବର୍ତ୍ତ୍ୟାମାସୁରମାତ୍ୟବୃଦ୍ଧାସ୍ତୌର୍ଥାହତୈଃ କାଞ୍ଚନକୁମ୍ଭତୋୟୈଃ ॥୭

୭ ଅ. । ଅମାତ୍ୟବୃଦ୍ଧାଃ ଜନନ୍ଦ୍ୟୋଃ ଆନନ୍ଦଜଳୈଃ ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ରଘୁବଂଶକୈତୋଃ ଅଭିଷେକଂ ତୌର୍ଥାହତୈଃ କାଞ୍ଚନ-
କୁମ୍ଭତୋୟୈଃ ନିର୍ବର୍ତ୍ତ୍ୟାମାସୁଃ ॥ ବାଚ୍ୟ — ଅମାତ୍ୟବୃଦ୍ଧାଃ ପ୍ରାରବ୍ଧଃ ଅଭିଷେକଃ ନିର୍ବର୍ତ୍ତ୍ୟାମାସୁଃ ॥

୭ । ଅଥ ଜନନ୍ଦ୍ୟୋରାନନ୍ଦଜଳୈଃ ଆନନ୍ଦବାପ୍ତୈଃ ପ୍ରାରବ୍ଧଂ ପ୍ରକାନ୍ତଂ ରଘୁବଂଶ-
କୈତୋଃ ରାମସ୍ୟ ଅଭିଷେକମ୍ ଅମାତ୍ୟବୃଦ୍ଧାଃ ତୌର୍ଥେନ୍ନାମୋ ଗଢ୍ଗାମ୍ରମୁଖେଭ୍ୟଃ ଆହୂତୈଃ
ଆନୀତୈଃ କାଞ୍ଚନକୁମ୍ଭତୋୟୈଃ ନିର୍ବର୍ତ୍ତ୍ୟାମାସୁଃ ନିଷ୍ପାଦ୍ୟାମାସୁଃ ॥

୧ । ଅଥେନ ଜନନୌବତ୍ସେ ଆନନ୍ଦାଂଶୁବାରାହେ ବସୁବଂଶଭୂଷଣ ବ୍ରାହ୍ମଣେଷ୍ଠ ଅଭିଷେକ ଆରମ୍ଭ
ହେ, ତାହାମର ଗଢ୍ଗାଦିତୌର୍ଥ ହେତେ ଆନୀତ କାଞ୍ଚନକମଳମ୍ବର ଶ୍ଵଶ୍ରୁବାକ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ ଅମାତ୍ୟଗଣ ଡାହାଣ
ସେହି ବ୍ରାହ୍ମଣାଭିଷେକ ବାପାର ସମ୍ପନ୍ନ କରେନ ।

ସରିତ୍ସମୁଦ୍ରାନ୍ସରସୀଞ୍ଚ ଗତ୍ବା ରତ୍ନକପୀନ୍ଦ୍ରୈକପାଦିତାନି ।

ତସ୍ତ୍ରାପତନ୍ମୂର୍ଧ୍ନି ଜଳାନି ଜିଞ୍ଘୋର୍ବିନ୍ଧ୍ୟସ୍ତ ମେଘପ୍ରଭବା ଛୁବାପଃ ॥୮

८ अ. । रक्षःकपीन्द्रैः सरित्समुद्रान् सरसोः च गत्वा उपपादितानि जलानि जिष्णोः तस्य मूर्ध्नि विन्ध्यस्य (मूर्ध्नि) मेघप्रभवाः आपः इव अपतन् ॥ वाच्य—उपपादितैः जलैः मेघप्रभवेः अद्विरिव अपतन्त ॥

८ । रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान् पूर्वादीन् सरसोः मानसादींश्च गत्वा उपपादितानि उपनीतानि जलानि जिष्णोजंयशीलस्य 'ग्लजिस्थश्च गङ्गुः' इति गङ्गुप्रत्ययः । तस्य रामस्य मूर्ध्नि विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेः मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव अपतन् ॥

८ । अथान् अथान् ब्राह्मणं ७ वानप्रस्थं बहु सरित् समुद्रं ७ सरसावत्तरं ग्रामनं करिष्यति अह्वयतत्र तीर्थवाग्निं आनयन् करिष्याह्विनः, उहः एककाले अग्नौ रात्रेयं यत्तु एकं निमित्तं ह्यग्नौ विद्याग्निरत्र निश्चरं वृष्टिपातत्र तत्र अतीत्यमान इदं तत्र नागिनः ।

तपस्विवेशक्रिययापि तावद् यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।

राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥६

९ अ. । यः तपस्विवेशक्रियया अपि सुतरां प्रेक्षणीयः बभूव, तस्य उदिता राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा पुनरुक्तदोषा आसीत् ॥ वाच्य—येन प्रेक्षणीयेन बभूवे । राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभया उदितया पुनरुक्तदोषया अभूयत ॥

६ । यो रामः तपस्विवेशक्रिययापि तपस्विवेशरचनयापि सुतराम् अत्यन्तं प्रेक्षणीयः तावद्दर्शनीय एव बभूव, तस्य राजेन्द्रनेपथ्यविधानेन राजवेशरचनया उदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणा आसीत् ॥

९ । पूर्वे तत्र वनवासं समस्तं तपस्विवेशं रचनां करिष्यति येषु काले शोभितं ह्येवाह्विनः, अतिविक्रमं आह्वयं ब्राह्मणं वनप्रस्थं परिधानं करिष्यति ये तत्रापेक्षां अतिक्रम्य शोभां धारयन् करिष्याह्विनः, इह वनिने पुनरुक्तिं लोषं घटे ।

स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥१०

१० अ. । सः ससैन्यः तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः (सन्) मौलरक्षोहरिभिः (सह) सौधोद्गताजवर्षाम् उत्तोरणाम् अन्वयराजधानीं विवेश ॥ वाच्य—तेन रामेण ससैन्येन तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गेण सौधोद्गताजवर्षा उत्तोरणा अन्वयराजधानीं विविशे ॥

१० । स रामः ससैन्यः तूर्यस्वनेः आनन्दितपौरवर्गः सन् मूले भवाः मौलाः मन्त्रिवृद्धास्तैः रक्षोभिः हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्गतलाजवर्षाम् उत्तोरणाम् अन्वयराजधानीम् अयोध्यां विवेश प्रविष्टवान् ॥

୧୦ । ଅନନ୍ତରାମ ଶ୍ରୀମାନ ମନ୍ତ୍ରୀ, ବ୍ରାହ୍ମଣ, ବାନର ଏବଂ ଟିକ୍ତଗଣ ମହାବିଦ୍ୟାହାରୀ
ମୌରବର୍ଗକ ଆନାମିତ କରିବା ଉନ୍ନତତୋରଣା ଋଷୁକ୍ମରାଜଧାନୀ ଅବୋଧ୍ୟାସ ଶ୍ରବଣ କରିଲେନ,
ତାହାର ଆଦେଶକାଳେ ମୋକ୍ଷତଳ ହେତେ ଗାଢ଼ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ହୃତଳେ ଡୁଆଁମରଣ ନିନାମିତ ହେତେ
ଗାଗିଲ ।

ସୌମିତ୍ରିଣା ସାବରଜେନ ମନ୍ଦମାଧୂତବାଲବ୍ୟଜନୋ ରଥସ୍ଥାୟୀ ।

ଧୃତାତପସ୍ତୋ ଭରତେନ ସାକ୍ଷାଦୁପାୟସଞ୍ଜାତ ଛବ ପ୍ରବୃଦ୍ଧଃ ॥୧୧

୧୧ ଅ. । ସାବରଜିନ ସୌମିତ୍ରିଣା ମନ୍ଦମ୍ ଆଧୂତବାଲବ୍ୟଜନଃ ରଥସ୍ଥାୟୀ ଭରତେନ ଧୃତାତପସ୍ତଃ ପ୍ରବୃଦ୍ଧଃ
ସାକ୍ଷାତ୍ ଉପାୟସଞ୍ଜାତଃ ଛବ (ବିଶେଷ) ॥ ବାଚ୍ୟ—ଆଧୂତବାଲବ୍ୟଜନେନ ରଥସ୍ଥେନ ଧୃତାତପସ୍ତେ ଓ ପ୍ରବୃଦ୍ଧେନ
ଉପାୟସଞ୍ଜାତେନ ଛବ (ବିଶେଷ) ॥

୧୧ । ସାବରଜେନ ଶତ୍ରୁମୁଖ୍ୟୁକ୍ତେନ ସୌମିତ୍ରିଣା ଲକ୍ଷ୍ମଣେନ ମନ୍ଦମାଧୂତେ ବାଲ-
ବ୍ୟଜନେ ଚାମରେ ଯସ୍ୟ ସ ରଥସ୍ଥୋ ଭରତେନ ଧୃତାତପସ୍ତଃ ଯେନ ଚତୁଷ୍ପଦୋ ରାମଃ
ପ୍ରବୃଦ୍ଧଃ ସାକ୍ଷାଦୁପାୟାନାଂ ସାମାଦୀନାଂ ସଞ୍ଜାତଃ ସମପ୍ତିରିବ ବିଶେଷେତି ପୂର୍ବେଣ
ସମ୍ବନ୍ଧଃ ॥

୧୧ । ତଦନ ଉକ୍ତତ ତାହାର ମନ୍ତ୍ରକେ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଧାରଣ କରିଲେନ, ଗନ୍ଧର୍ବ ଓ ଅକ୍ଷର ଶିରେ
ଶିରେ ଚାମର ବାଜନ କରିତେ ଗାଗିଲେନ ; ତତ୍କାଳେ ଗଲେ ହେଲ ଯେନ ମାମ ନାନ ଡେଇଁ ନଠ
ଏହି ଉପାୟଚତୁଷ୍ପଦ ଅତୀତ ଧାରଣ କରିବା ଏକଜ ମନ୍ତ୍ରିନିତ ହେବାହେ ।

ପ୍ରାସାଦକାଳାଗୁରୁଧୂମରାଜିକ୍ଷୟାଃ ପୁରୋ ବାୟୁବଶେନ ଭିନ୍ନା ।

ବନାନ୍ନିବୃତ୍ତେନ ରଘୁତ୍ତମେନ ମୁକ୍ତା ସ୍ବୟଂ ବୈଶ୍ଣବିବାବଭାସେ ॥୧୨

୧୨ ଅ. । ବାୟୁବଶେନ ଭିନ୍ନା ପ୍ରାସାଦକାଳାଗୁରୁଧୂମରାଜିଃ ବନାତ୍ ନିବୃତ୍ତେନ ରଘୁତ୍ତମେନ ସ୍ବୟଂ ମୁକ୍ତା
ତସ୍ୟାଃ ପୁରଃ ବୈଶ୍ଵିଃ ଛବ ଆବଭାସେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ପ୍ରାସାଦକାଳାଗୁରୁଧୂମରାଜ୍ୟା ଭିନ୍ନତା ମୁକ୍ତତା ବୈଶ୍ଵା ଛବ
ଆବଭାସେ ॥

୧୨ । ବାୟୁବଶେନ ଭିନ୍ନା ପ୍ରାସାଦେ ଯଃ କାଳାଗୁରୁଧୂମଃ ତସ୍ୟ ରାଜିଃ ଶ୍ରେୟା
ବନାତ୍ ନିବୃତ୍ତେନ ରଘୁତ୍ତମେନ ରାମେଣ ସ୍ବୟଂ ମୁକ୍ତା ତସ୍ୟାଃ ପୁରଃ ପୁର୍ବ୍ୟା ବୈଶ୍ଵିରିବ
ଆବଭାସେ । ପୁରାଽପି ପତିବ୍ରତାସମାଧିରୁକ୍ତଃ । 'ନ ପ୍ରୋଷିତେ ତୁ ସଂସ୍କୃର୍ଯ୍ୟାନ୍ନା
ବୈଶ୍ଵିଂ ଚ ପ୍ରମୋଚୟେତ୍' ଇତି ହାରୀତଃ ।

୧୨ । ବ୍ରାହ୍ମଣାନୀ ଅବୋଧ୍ୟାସ ଆମାନ ହେତେ ନିର୍ଗତ କାଳାଗୁରୁଧୂମରାଜି ବାୟୁବଶେନ
ଭିନ୍ନ ହେବାବଶେନ ବୋଧ ହେତେ ଗାଗିଲ, ଋଷୁକ୍ମରାମ ବନ ହେତେ ଉତ୍ତାଗମନ କରିବା ଯେନ ଅନ୍ତ
ବ୍ରାହ୍ମଣାନୀର ବେନୀ ଉଠାଯାଚନ କରିବାହେନ ।

ଶ୍ବଶ୍ରୁଜନାନୁଷ୍ଠିତଚାରୁବେଷାଂ କର୍ଣ୍ଣିରଥସ୍ଥାଂ ରଘୁବୌରପତ୍ନୀମ୍ ।

ପ୍ରାସାଦବାତାୟନଢ଼ମ୍ବରାୟାଃ ସାକ୍ଷିତନାର୍ଯ୍ୟୋଽସ୍ମିଲିଭିଃ ପ୍ରଣେମୁଃ ॥୧୩

१३ अ. । साकेतनाथः शयूजनानुष्ठितचारुवेवां कर्णोरथस्यां रघुवीरपत्नीं प्रासादवातायनदृष्ट-
वन्तः अञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥ वाच्य—शयूजनानुष्ठितचारुवेवा कर्णोरथस्या रघुवीरपत्नी साकेत-
नारीभिः प्रणेमे ॥

१३ । श्वश्रूजनैः अनुष्ठितचारुवेवां कृतसौम्यनेपथ्याम्, 'आकल्पवेषी
नेपथ्यम्' इत्यमरः । कर्णोरथः स्त्रीयोग्योऽत्यरथः, 'कर्णोरथः प्रवहणम्'
इति यादवः । तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां साकेतनाथः प्रासादवातायनेषु
दृश्यवन्तैः लक्ष्यपुटैः अञ्जलिभिः प्रणेमुः ॥

१० । पूरनाश्रीगण अञ्जनविश्रुति मनाश्चरदवशान्निरी रघुवीरपत्नी मौडादपदोक्त
निविकामाया अञ्जलि कस्या करिना आशान्निवाकनथ इहेते अञ्जनिवक्त्रनपूर्वक अनाम
करिने नागिन ।

स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुत्र्यै सन्दर्शिता वज्जिगतेव भर्त्ता ॥ १४

१४ अ. । स्फुरत्प्रभामण्डलम् मानसूयं शाश्वतम् अङ्गरागं बिभ्रती सा (सीता) भर्ता स्वपुत्र्यै
शुद्धा इति सन्दर्शिता पुनः वज्जिगता इव रराज ॥ वाच्य—विभ्रत्या तया शुद्धया इति सन्दर्शिता
वज्जिगताया इव रेजे ॥

१४ । स्फुरत्प्रभामण्डलम् आनसूयम् अनसूयया दत्तं शाश्वतं सदा-
तनमङ्गरागं बिभ्रती सा सीता भर्ता स्वपुत्र्य शुद्धेति सन्दर्शिता पुनवहि-
नतेव रराज ॥

१४ । मौडादपदी अमश्रुश्रुति विरुगितकाष्ठि चित्तश्री अङ्गराग पत्नीरे शान्ति-
पूर्वक वितुका इहेया वन पुनरात्र शान्कर्षक अञ्जनिश्रुतितात्र शान् पूरनाश्रीगणकर्षक
नक्ति इहेते नागिनेन ।

वेश्मानि रामः परिवर्हन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः
वाष्पायमाणो वलिमन्निक्षेपतमालेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५

१५ अ. । सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः परिवर्हन्ति वेश्मानि विश्राण्य आलेख्यशेषस्य पितुः
वलिमन् निक्षेप वाष्पायमानः (सन्) विवेश ॥ वाच्य—सौहार्दनिधिना रामेण वाष्पायमानेन
वलिमन्निक्षेपः विविशे ॥

१५ । सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् । 'हृद्भगसिन्धवन्ते पूर्वपदस्य'—
इत्युभयपदवृद्धिः । सौहार्दनिधिः रामः सुहृद्भ्यः सुग्रीवादिभ्यः परिवर्ह-
न्ति उपकरणवन्ति वेश्मानि विश्राण्य दत्त्वा, आलेख्यशेषस्य चित्रमाल-
शेषस्य पितुव लिमत् पूजायुक्तं निक्षेपं गृहं वाष्पायमाणो वाष्पमुद्रमन्
विवेश । 'वाष्पोष्मभ्यामुद्रमने' इति क्यङ् प्रत्ययः ॥

१६ । मोक्षनिधि राम अक्षगणके विविध उगकनने अमञ्ज ५ गृहमकल वितरण

कत्रिंश वांष्पाकूलगोचने आलक्ष्यामाणावनिष्टे पितात्र पूजामन्त्राग्रसंयुक्त निवेकतने अवेषं कत्रिंशेन ।

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्यान्नाभ्रश्यत स्वर्गफलदागुरुर्नः ।

तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति जहार लज्जां भरतस्य मातुः १६

१६ अः । तत्र रामः कृताञ्जलिः (सन्) '(हे) अम्ब ! नः गुरुः यत् स्वर्गफलात् सत्यात् न अभ्रश्यत, इति यत् तत् चिन्त्यमानं तव सुकृतम्—(इति) भरतस्य मातुः लज्जां जहार ॥ वाचा—कृताञ्जलिना रामेण गुरुणा, नाभ्रश्यत ॥ चिन्त्यमानेन सुकृतेन लज्जां जह ॥

१६ । तत्र निवेकतने कृताञ्जलिः सन् रामः हे अम्ब ! नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात् सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवानिति यदभ्रंशनं तत् चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् । इत्येवंप्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्या लज्जां जहार अपानयत् । राज्ञां प्रतिज्ञापरिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः । भरतप्रहणं तदपेक्षया कैकेय्यनुसरणद्योतनार्थम् ॥

१७ । तथात्र अवेषं कत्रिंश राम अञ्जलिवक्त्रेण पूर्णं कृतवन्ताः । केकयौके कश्चिन्नेन—“मातः ! आमादिगणैः पिता ये, स्वर्गफलशून्यं मया इहेते ह्यत इह नहि, मे केवल आपनारहे, पुत्र्यवले मने कत्रिते इहेवे” एते वनित्रा ७९कांते ठांशत्र लज्जा अपनोदन कत्रिंशेन ।

तथैव सुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।

सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन १७

१७ अः । सुग्रीवविभीषणादीन् कृत्रिमसंविधाभिः तथा उपाचरत् यथा सङ्कल्पमात्रोदितसिद्धयः ते चेतसि विस्मयेन क्रान्ताः (भवन्ति) ॥ वाचा—सुग्रीवविभीषणादयः उपाचरन्त । सङ्कल्पमात्रोदित-सिद्धौ तान् विस्मयः क्रान्तवान् ।

१७ । सुग्रीवविभीषणादीन् संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणैव उपाचरत् यथा सङ्कल्पमात्रेण इच्छा-मात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवादयश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता आक्रान्ताः ॥

१९ । अतःपरं तानि सुग्रीव उ विजयैषणामिक विविध भोज्या वस्त्रा हारा एकाग्र परिचर्या करिंशेन ये, ठांशान्तेर अतिनाथ उल्लेख इवम् । मातु ७९मयसु निक्षि ६७ः१४, ठांशान्ते मने मने मातिमय विनिश्चित इहेलेन ।

सभाजनायोपगतान् स दिव्यान्मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्त्र शवोः ।

शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८

१८ अः । सः सभाजनाय उपगतान् दिव्यान् मुनीन् पुरस्कृत्य तेभ्यः हतस्त्र शवोः प्रभवादि स्वविक्रमे गौरवम् आदधानं वृत्तं शुश्राव ॥ वाचा—तेन आदधानेन श्रुतम् ॥

१८ । स रामः सभाजनाय अभिवन्दनाय उपगतान् दिवि भवान् सुनीन्
अगस्त्यादीन् पुनस्तृत्य हतस्य शत्रोः रावणस्य प्रभवादि जन्मादिकं स्वविक्रमे
गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः श्रुत्वाव श्रुतवान् । विजितोत्कर्षा-
न्मृत्युत्कर्ष इत्यर्थः ॥

१८ । राम, तीश्वर प्रति सन्मानप्रदर्शनकृत्य समागत अग्रजानि दिव्य कविप्रणेर
मन्त्रकार करिनेन एवम् तीश्वर निरुक्त रावणेर अग्रजि विवरण श्रवण करिषा श्री
बलवीर्येण मोरव अङ्कड करिडे नागिनेन ।

प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु सुखादविज्ञातगताईमासान् ।

सीतास्वहस्तोपहृताग्रपूजान् रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः १९

१९ अ. । तपोधनेषु प्रतिप्रयातेषु रामः सुखान् अविज्ञातगताईमासान् सीतास्वहस्तोपहृताग्र-
पूजान् रक्षःकपीन्द्रान् विससर्ज ॥ वाचा—रामेण अविज्ञातगताईमासाः सीतास्वहस्तोपहृताग्रपूजाः
रक्षःकपीन्द्राः विससर्जिरे ॥

१९ । तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिष्ठस्य गतेषु सत्सु सुखाद-
विज्ञात एव गतोईमासो येषां तान् अनन्तरं सीतायाः स्वहस्तेन उपहृता
दत्ताग्रपूजा उत्तमसम्भावना येभ्यः तान्, एतेन सीतादर्शितशय उक्तः ।
रक्षःकपीन्द्रान् रामो विससर्ज विस्मृतवान् ॥

१९ । अनन्तर तपोधनगण च च हाने प्रतिग्रयन करिनेन राक्षसराज विजीवन ७
कपीज श्रुतीरक मोरार अङ्कडरचित अङ्कड उग्रहारा अदाने सन्मानप्रदर्शनपूर्वक
विशार दिनेन ; तीश्वरा एतई स्थे कामातिपात करिषाहिनेन, येन अईयाग अतीत
हरेनेन ७ ताह। जानिडे पात्रेन नाई ।

तच्चात्मचिन्तामुलभं विमानं हृतं सुरारिः सह जीवितेन ।

कौलासनाथोद्वहनाय भूयः पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २०

२० अ. । आत्मचिन्तामुलभं सुरारिः जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पकं विमानं भूयः कौलास-
नाथोद्वहनाय अन्वमंस्त ॥ वाचा—(तेन) अन्वमानि ॥

२० । तच्चात्मचिन्तामुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारिः रावणस्य जीवि-
तेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं विमानं भूयः पुनरपि
कौलासनाथस्य कुवेरस्य उद्वहनाय अन्वमंस्त अनुज्ञातवान् मन्थतेलुङ् ।
भूयोद्वहणेन पूर्वमपि एतत् कौवेरमेवेति सूच्यते ॥ ॥

२० । तदनन्तर तनि श्रुतारि रावणक विमान करिषा तीश्वर जीवनेन सह
मचेई ये विमान हरण करिषाहिनेन, अग्रययात्राया तेई शर्माय पुष्पकके एकणे
कैलासगति कुवेरके वहनेन कृत पुनराय अश्रयति करिनेन ।

ପିତୁର୍ନିଯୋଗାଦ୍‌ନବାସମେବଂ ନିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣଂ ରାମଃ ପ୍ରତିପନ୍ନରାଜ୍ୟଃ ।
ଧର୍ମାର୍ଥକାମେଷୁ ସମାଂ ପ୍ରପେଦେ ଯଥା ତଥୈବାବରଜିଷୁ ବୃତ୍ତିମ୍ ॥ ୧୧

୧୧ ଅ. । ରାମଃ ଏବଂ ପିତୁଃ ନିଯୋଗାତ୍‌ ବନବାସଂ ନିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣଂ ପ୍ରତିପନ୍ନରାଜ୍ୟଃ (ସନ୍) ଯଥା ଧର୍ମାର୍ଥ-
କାମେଷୁ ତଥା ଏବଂ ଅବରଜିଷୁ ସମାଂ ଗୁଣିଂ ପ୍ରପେଦେ ॥ ବାଚ୍ୟ—ରାମେଽପି ପ୍ରତିପନ୍ନରାଜ୍ୟେନ, (ସତା) ସମା
ଗୁଣିଃ ପ୍ରପେଦେ ॥

୧୨ । ରାମଃ ଏବଂ ପିତୁଃ ନିଯୋଗାତ୍‌ ଶାସନାତ୍‌ ବନବାସଂ ନିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣଂ ଅନ-
ନ୍ତରଂ ପ୍ରତିପନ୍ନରାଜ୍ୟଃ ପ୍ରାପ୍ତରାଜ୍ୟଃ ସନ୍ ଧର୍ମାର୍ଥକାମେଷୁ ଯଥା ତଥା ଏବଂ ଅବରଜିଷୁ
ଅନୁଜିଷୁ ସମାଂ ଗୁଣିଂ ପ୍ରପେଦେ, ଅବୈଷୟେଣ ବ୍ୟବହୃତବାନିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୧୩ । ଏହିକ୍ରମେ ରାମ ଗିତାନ୍ତ ନିଶାଗ୍ରାଶୁନାମେ ବନବାସ ଉଚ୍ଚୌର୍ଦ୍ଧ୍ୱ ଇହେଶା ଶୂନବାସ
ବାକ୍ୟାଶ୍ରୟଶ୍ଚୂର୍ଦ୍ଧ୍ୱକ ଧର୍ମ, ଅର୍ଥ ଓ କାମେଷୁ ଅତି ସ୍ୱେଚ୍ଛା ସ୍ୱାହା ହାସନ କରିଲେନ, ଉତ୍ତର, ଲକ୍ଷ୍ମଣ
ଓ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ଏହି ଅଶୁଦ୍ଧତାରେ ଅତିଶୟ ଶେଷକ୍ରମେ ମହାନ ବାସନ୍ତର କରିତେ ଜାଗିଲେନ ।

ସର୍ବାସୁ ମାତୃଷ୍ଠପି ବତ୍ସଲତ୍ୱାତ୍‌ ସ ନିର୍ବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିରାସୀତ୍‌ ।
ଘଢ଼ାନନାପୀତପଯୋଧରାସୁ ନେତା ଚମୁନାମିବ କୃତ୍ତିକାସୁ ॥ ୧୨

୧୨ ଅ. । ସଃ ବତ୍ସଲତ୍ୱାତ୍‌ ସର୍ବାସୁ ମାତୃଷ୍ଠପି, ଚମୁନା ନେତା ଘଢ଼ାନନାପୀତପଯୋଧରାସୁ କୃତ୍ତିକାସୁ
ହୁଏ, ନିର୍ବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ଆସୀତ୍‌ ॥ ବାଚ୍ୟ—ନେତା ନିର୍ବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିନା ତେନ ଅଭ୍ୟୁତ ॥

୧୩ । ସ ରାମୋ ବତ୍ସଲତ୍ୱାତ୍‌ ଶ୍ରିଗତ୍ୱାତ୍‌ ନ ତୁ ଲୋକପ୍ରତୀତ୍ୟର୍ଥମ୍‌, 'ଶ୍ରିଗତ୍‌
ବତ୍ସଲଃ' ଇତ୍ୟମରଃ । ସର୍ବାସୁ ମାତୃଷ୍ଠପି ନିର୍ବିଶେଷପ୍ରତିପତ୍ତିଃ ତୁଲ୍ୟସତ୍ତ୍ୱାର ଆସୀତ୍‌ ।
କଥମିବ ? ଚମୁନାଂ ନେତା ଧର୍ମସୁଖଃ ଘଢ଼ାଭିରାନନଃ ଆପୀତାଃ ପଯୋଧରାଃ ସ୍ତନା
ଯାସାଂ ତାସୁ କୃତ୍ତିକାସୁ ହୁଏ ॥

୧୪ । ଦେବଜନାମପି ଘଢ଼ାନନ ସେବନ ଛୁଟି ମୁଖବାସା କୃତ୍ତିକାସୁ ଯାତୃଗଣେର ଉଚ୍ଚ ପାନ
କରିବା ଉଚ୍ଚାମେର ଅତି ମହାନ ସ୍ଥିତିଭାବ ଶ୍ରଦ୍ଧାବର୍ଣ୍ଣନ କରିବାହିଲେନ, ଯାତୃବଂଶର ରାମଓ ଉଚ୍ଚମ
କୌଣିୟାସି ଯାତୃଗଣେର ମହାନ ସମାନ୍ତର କରିତେ ଜାଗିଲେନ ।

ତେନାର୍ଥବାନ୍ ଶୋଭପରାଢ଼୍‌ମୁଖେନ
ତେନ ଗୁଣା ବିଗ୍ରହମୟଂ କ୍ରିୟାବାନ୍ ।
ତେନାସ ଲୋକଃ ପିତୃମାନ୍‌ ବିନେତା
ତେନୈବ ଶୋକାପନୁଦେନ ପୁତ୍ରୀ ॥ ୧୩

୧୩ ଅ. । ଲୋକଃ ଶୋଭପରାଢ଼୍‌ମୁଖେନ ତେନ ଅର୍ଥବାନ୍‌ ଆସ । ବିଗ୍ରହମୟଂ ଗୁଣା ତେନ କ୍ରିୟାବାନ୍‌ । ବିନେତା
ତେନ ପିତୃମାନ୍‌ । ଶୋକାପନୁଦେନ ତେନ (ରାମେଽପି) ଏବଂ ପୁତ୍ରୀ (ଆସ) ॥ ବାଚ୍ୟ—ଲୋକେନ ଅର୍ଥବାତା
କ୍ରିୟାବାତା ପିତୃମତା ପୁତ୍ରୀ ଆଭ୍ୟୁତ ॥

२३ । लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्तेन तेन रामेण अर्थवान् धनिक आस बभूव । तिष्ठन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् । विघ्नेभ्यो भयं घ्नता मुदंता तेन क्रियावान् अनुष्ठानवान् आस । विनेत्रा नियामकेन तेन पित्रमान् आस, पित्रवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो दुःखस्य हर्ता तेन, 'तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः' इति कप्रत्ययः । तेन पुत्री पुत्रवान् आस, पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

२० । त्रिणि चत्वारि लोभपराङ्मुख इहेषा अजाग्रदक्ष धनवान् ७ विघ्नभय विनाश करिष्य क्रियावान् करिष्याद्विनेत्र एव विनय निष्ठा अमानचारो जाहाजेर पित्रकूला ७ शोकापनोपन करिष्य पुत्रकूला इहेषाद्विनेत्र ।

स पौरकार्याणि समौदय काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थितश्चारुवपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्मणा ॥२४॥

२४ अः । सः काले पौरकार्याणि समौच्चा विदेहाधिपतेः दुहित्रा उपभोगोत्सुकया (अतएव) तदीयं चारु वपुः कृत्वा लक्ष्मा इव उपस्थितः सन् रेमे ॥ वाच्य—उपस्थितेन तेन रेमे ॥

२४ । सः रामः कालेऽवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोजनानि समीक्ष्य विदेहाधिपतेः दुहित्रा सौतया उपभोगोत्सुकया अतएव तदीयं सौतासम्बन्धि चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्मेः इव उपस्थितः सन्नतः सन् रेमे । 'उपस्थानन्तु सन्नतिः' इति यादवः ॥

२४ । त्रिणि यथाकाले पौरग्रन्थेन कार्याकलाप पर्यावेक्षण करिष्य विदेहप्रान्तिनौ गौतार सहित कौड्य करिष्येन ; उद्वर्धने मने इहेत धेन, राजनमौ उगदङ्ग नानमात्र गौतार मनोहर शरीरे आश्रय करिष्य रामेन सहित विहार करिष्येन ।

तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्था-

नासेदुषोः सद्यसु चित्रवत्सु ।

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु

सञ्चिन्तामानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥

२५ अः । चित्रवत्सु सद्यसु यथाप्रार्थितम् इन्द्रियार्थान् नासेदुषोः तयोः दण्डकेषु प्राप्तानि दुःखानि अपि सञ्चिन्तामानानि सुखानि अभूवन् ॥ वाच्य—प्राप्तेः दुःखैः सञ्चिन्तामानैः सुखैः अभूवन् ॥

२५ । चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सद्यसु यथाप्रार्थितं यथेष्टम् इन्द्रियार्थान् इन्द्रियविषयान् शब्दादीनासेदुषोः प्राप्तवतोः तयोः सौतारामयोः दण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विरहविला-

ପାନ୍ ଅନ୍ତେଷଣାଦୀନି ସଞ୍ଚିନ୍ଧ୍ୟମାନାନି କାର୍ଯ୍ୟମାଣାନି ସୁସ୍ଥାନି ଅଭୂବନ୍ ।
କ୍ଷାରକାନ୍ତୁ ଚିତ୍ରଦର୍ଶନମିତି ଦ୍ରଫ୍ଟବ୍ୟମ୍ ॥

୨୯ । ଡ଼ାହାରା ଓଡ଼ରେ ବିଚିତ୍ରଗ୍ରହେ ଅବସ୍ଥାନଶୂର୍ବକ ସ୍ବାଭିମାବିତ ହେଉଅଛନ୍ତିବନକ
ତୋମାରବନ୍ତ ଓପତୋମ କରନ୍ତି । ନକ୍ଷତ୍ରକାରଣେ ମେହି ଅମହା କହେ ବଡ଼େ ଚିତ୍ରା କରନ୍ତିତେ ନାମ୍ନି-
ମେନ, ତଡ଼େ ଡ଼ାହାମିଗେର ଅଧିକତର ସ୍ବାଭିମାବିତ ହେତେ ନାମ୍ନିନ ।

ଅଥାଧିକକ୍ଷିଗ୍ଧବିଲୋଚନେନ ମୁଖେନ ସୀତା ଶରପାଞ୍ଚୁରେଣ ।

ଆନନ୍ଦଯିତ୍ବୀ ପରିଣେତୁରାସୀତ୍ ଅନନ୍ତରବ୍ୟଞ୍ଜିତଦୌର୍ହ୍ଦେନ ୨୬

୨୬ ଅ: । ଅଥ ସୀତା ଅଧିକକ୍ଷିଗ୍ଧବିଲୋଚନେନ ଶରପାଞ୍ଚୁରେଣ—(ଅତଏବ) ଅନନ୍ତରବ୍ୟଞ୍ଜିତଦୌର୍ହ୍ଦେନ
ମୁଖେନ ପରିଣେତୁ: ଆନନ୍ଦଯିତ୍ବୀ ଆସୀତ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ସୀତାଆ ଆନନ୍ଦଯିତ୍ବୀ ଅଭୂୟତ ॥

୨୬ । ଅଥ ସୀତା ଅଧିକକ୍ଷିଗ୍ଧବିଲୋଚନେନ ଅତ୍ୟନ୍ତମସ୍ତୃଣଲୋଚନେନ
ଶରବତ୍ ତୃଣବିଶେଷବତ୍ ପାଞ୍ଚୁରେଣ ଅତଏବ ଅନନ୍ତରମ୍ ଅସ୍ବାଗ୍ୟାପାରଂ ଯଥା
ଭବତି ତଥା ବ୍ୟଞ୍ଜିତଂ ଦୌର୍ହ୍ଦେନ ଗର୍ଭୋ ଯେନ ତେନ ମୁଖେନ ପରିଣେତୁ: ପତ୍ୟୁରାମନ୍ଦ-
ଯିତ୍ବୀ ଆସୀତ୍ ॥

୨୭ । ଅନନ୍ତର ବିପେକ୍ଷନମ୍ନିନୀର ନୟନବସ୍ତ୍ର ଅଧିକତର ସ୍ତ୍ରୀକର୍ତ୍ତାବ ସାବନ କରନ୍ତି, ସୁ-
ଗନ୍ଧନ ଶରତ୍ପତ୍ତେର ଛାୟାମାତ୍ମକ ହେବା ଓଡ଼ିନ; ତିନି ବାକ୍ୟାବାରୀ ଶ୍ରଦ୍ଧା ନା କରନ୍ତିତେ
ଏହି ମସ୍ତୃଣ ଗର୍ଭଜନନବାସୀରା ମାମତାଙ୍କର ଅତୀବ ଆନନ୍ଦମାୟିନୀ ହେବାହିତ୍ୟେନ ।

ତାମକ୍ଷୁମାରୋପ୍ୟ କ୍ଳାଶାଞ୍ଜୟଞ୍ଚି

ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ତରାକ୍ରାନ୍ତପଯୋଧରାୟାମ୍ ।

ବିଲଜ୍ଜମାନାଂ ରହସି ପ୍ରତୀତ:

ପପଞ୍ଚ ରାମାଂ ରମଣୋଽଭିଳାଷମ୍ ॥ ୨୭

୨୭ ଅ: । ପ୍ରତୀତ: ରମଣ: କ୍ଳାଶାଞ୍ଜୟଞ୍ଚି' ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ତରାକ୍ରାନ୍ତପଯୋଧରାୟାଂ ବିଲଜ୍ଜମାନାଂ ତାଂ ରାମାଂ ରହସି
ଅବଶ୍ୟ ଆରୋପ୍ୟ ଅଭିଳାଷଂ ପପଞ୍ଚ ॥ ବାଚ୍ୟ—ପ୍ରତୀତିନ ରମଣେନ ଅଭିଳାଷ: ପପଞ୍ଚେ ॥

୨୭ । ପ୍ରତୀତୋ ଗର୍ଭଜ୍ଞାନବାନ୍, ରମୟତୀତି ରମଣ: ପ୍ରିୟାଂ କ୍ଳାଶାଞ୍ଜୟଞ୍ଚି'
ବର୍ଣ୍ଣାନ୍ତରେଣ ନୀଳିମ୍ବା ଆକ୍ରାନ୍ତପଯୋଧରାୟାଂ ବିଲଜ୍ଜମାନାଂ ତାଂ ରାମାଂ ରହସି
ଅକ୍ଷୁମାରୋପ୍ୟ ଅଭିଳାଷଂ ମନୋରଥଂ ପପଞ୍ଚ । ଏତଦ୍ଧ—'ଦୌହଦସ୍ୟାପ୍ରଦାନେନ
ଗର୍ଭୋ ଦୋଷମବାପ୍ରୟାତ୍' ଇତି ଶାସ୍ତ୍ରାତ୍, ନ ତୁ ଲୌକ୍ୟାଦିତ୍ୟନୁସନ୍ଧେୟମ୍ ॥

୨୮ । ମାମତାଙ୍କ ମୌତର ଶତନୟନେର ଅପ୍ରକାଶ ନୀଳିମ୍ବ ଓ ଅପ୍ରକାଶ କୃଷ୍ଣ ଦେଖିବା ଡ଼ାହାର
ଗର୍ଭଜନନ ଜାମିତେ ମାମିତ୍ୟେନ ଏବଂ ବିଲଜ୍ଜମାନା ଜ୍ଞାନକୀଟେ ନିର୍ଜ୍ଜ୍ଵଳେ ବୌଦ୍ଧ କୋଫେ
ହାମନଶୂର୍ବକ ଚିତ୍ତାଂଶ କରନ୍ତିମେନ,—ଅପ୍ରିୟେ ! ତୋହାର କୋନ୍ ବନ୍ଧୁତେ ଅଭିମାବିତ ହେତେହେ ?

सा दष्टनीवारवलीनि हिंस्रैः सम्बद्धवैखानसकन्यकानि ।

इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८

२८। अः । सा हिंस्रैः दष्टनीवारवलीनि सम्बद्धवैखानसकन्यकानि कुशवन्ति भागीरथीतीर-
तपोवनानि भूयः गन्तुम् इयेष ॥ वाच्य—तया इये ॥

२८। सा सीता हिंस्रैः दष्टा नीवारा एव बल्यो येषु तानि । तिर्थिग्-
भिन्नुकादिदानं बलिः । सम्बद्धाः कृतसम्बन्धाः कृतसख्या वैखानसानां
कन्यका येषु तानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि गन्तु-
मियेष अभिललाष ॥

२८। एष शान्ते दिश्य जङ्गमं डिक्कदिप्रेत्रं छुष्टिगणनं जङ्गं चानीतं वाञ्छन्
नीवारं चर्त्तयं कट्रे, एवम् एषान्ते वैखानसं कञ्चागं एकजं मन्त्रितं इहेवां पत्रम्पत्रं
मणीषाव अर्चनं कट्रेन, विदेहनिनिनी मौडा मेहे कृष्णमाकीर्णं भागीरथीतीरहितं
उपोवनं पुनरावर्त्तनं करिवारं हेह्मं अकाशं करिजेन ।

तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीर-

स्तदौषितं पार्श्वचरानुयातः ।

आलोकयिष्यन् मुदितामयोध्यां

प्रासादमभ्रं लिङ्गमाकरोह ॥ २९

२९ अः । रघुप्रवीरः तस्यै तत् ईप्सितं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरानुयातः (सन्) मुदिताम् अयोध्याम्
आलोकयिष्यन् अभ्रं लिङ्गं प्रासादम् आकरोह ॥ वाच्य—रघुप्रवीरेण आलोकयिष्यता रामेण पार्श्वचरानु-
यातेन अभ्रं लिङ्गः प्रासादः आकरोह ॥

२९। रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत् पूर्वोक्तमौषितं मनोरथं
प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैः तत्कालोचितैः अनुयातः सन् मुदितां ताम् अयो-
ध्याम् आलोकयिष्यन् अभ्रं लेढीत्यभ्रं लिङ्गम् अभ्रङ्गुषं प्रासादमाकरोह ।
'जङ्गमं लिङ्गः' इति खड्गप्रत्ययः । 'अकृद्भिर्घदजन्तस्य सुम्' इति सुमागमः ॥

२९। रघुप्रवीरं रात्रौ मौडारं अडिनवितं वाक्यं अनीकारं करिवा अशुचरगणमह
अत्रुदित अयोध्यापूत्री मन्त्रनयान्तेन आकाशमन्त्रो असावन्त्रिधरे आटोराहं करिजेन ।

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन् विगाह्यमानां सरयूञ्च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३०

३० अः । सः ऋद्धापणं राजपथं नौभिः विगाह्यमानां सरयू च पौरैः विलासिभिः अध्युषितानि
पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन् रेमे ॥ वाच्य—पश्यता तेन रेमे ॥

३० । स रामः ऋद्धाः सन्नुद्धा आपणाः पण्डितभूमयो यस्मिन् स तं
राजपथं नौभिः समुद्रवाहिनौभिः विगाह्यमानां सरयूश्च पौरैः विलासिभिः
पण्डितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन् रेमे । विलासिन्यश्च विला-
सिनश्च विलासिनः 'प्रमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः ॥

৩০। তিনি অসোধ্যার রাজপথ সকল সমৃদ্ধ আপন শ্রেণীতে সুশোভিত, সমুদ্র নৌকানিকরে পরিপূরিত এবং পুরবাসী বিলাসিগণ কর্তৃক নগরসমিহিত উপবনসমূহ অধ্যবিত দেখিয়া সান্তিশয় সম্ভাবলাভ করিলেন।

स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवत्तः ।

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१

३१ अ. । बदन्ता पुरोगः विशृङ्खलः सर्पाधिराजीरुभुजः विजितारिभद्रः सः स्वहन्तम् उद्दिश्य
भद्रम् अपसर्पः किंबदन्तीं पश्य ॥ वाक्य—पुरोगेण विशृङ्खलत्वेन सर्पाधिराजीरुभुजेन विजितारि-
भद्रेण अपसर्पः भद्रः किंबदन्तीं पश्य ॥

३१। वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठो विशुद्धवृत्तः सर्पाधिराजः शेषः ।
तद्दुर्बुधो यस्य स विजितारिभद्रो विजितारिश्रेष्ठः स रामः स्ववृत्तम्
उद्दिश्य भद्रं भद्रनामकमपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवादं पप्रच्छ । 'अप-
सर्पश्चरः स्पृशः' इति 'किंवदन्तो जनश्रुतिः' इति च श्रमरः ॥

৩১। বাগ্মীগণের অগ্রণী পুতচরিত বাহুকিতুল্য বাহবলশালী শঙ্কবিভেতা রঘু-
বীর রাম নিজ চরিতবিষয়ে জনপ্রতি বিদিত হইবার জন্য ভজনাযক গুপ্তচরকে বিজ্ঞাপা
করিলেন।

निर्बन्धपृष्ठः स जगाद सर्वं स्तुवन्ति पौराचरितं त्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२

३२ निर्वन्धपृष्ठः स जगद, (हृ) मानवदेव ! रक्षोभवनोपितायाः देव्याः परिशङ्गात् अन्ध त्वदीयं सर्वं चरितं पीराः स्तुभन् ॥ वाचा—निर्वन्धपृष्ठे न तेन जगदे । पीरैः त्वदीयं सर्वं चरितं स्रूयते ॥

३२। निर्वन्धेन आग्रहेण पृष्टः सोऽपसर्पः जगाद। किमिति ? हे मानवदेव ! रक्षोभवने चषिताया देव्याः सौतायाः परिग्रहात् स्वीकारात् अन्यत्र इतराग्रे तं वर्जयित्वा इत्यर्थः, तदीयं सर्वं चरितं पौराः सुखन्ति ॥

৩২। রাম সাতিশ্বর নির্ভঙ্কসহকারে জিজ্ঞাসা করিলে ভক্ত সমস্ত নিবেদন করিয়া বলিল,—নরদেব! পুরবাসীরা সর্বাংশেই আপনার চরিত্রের প্রশংসা করে; অপর, রাক্ষসনিবাসে অবস্থানের পর আপনি সীতাদেবীকে যে গ্রহণ করিয়াছেন, একান্ত আপনাকে নিম্নাও করিয়া থাকে।

আপনাকে নিষাণ করিয়া থাকে।

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहतं कीर्त्तिविपर्ययेण ।

अयोधनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३

३३ अ. । एवं कलत्रनिन्दागुरुणा कीर्त्तिविपर्ययेण अभ्याहतं वैदेहिबन्धोः हृदयम् अयोधनेन अभितप्तम् अथ इव विदद्रे किल ॥ वाचा—अभ्याहतेन उदयेन अभितप्तेन अयसा इव विदद्रे ॥

३३ । एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण कीर्त्तिविपर्ययेण अपकीर्त्या अभ्याहतं वैदेहिबन्धोः वैदिहोवल्लभस्य, 'ह्यापोः सन्नाच्छन्दसो-र्वहुलम्' इति ऋत्विः, कालिदास इतिवत् । हृदयम् अयोधनेन अभितप्तं सन्तप्तमय इव विदद्रे विदोर्षम् । कर्त्तरि लिट् ॥

३७ । विष्णोर्नोऽश्रुपत्रेण आघाते उडुष्टं नोऽप्येकप विमलित इय, एकप पौरुषं अकौर्षिकं अकृत्तं कनकनिम्बं अरण्ये आहत इहेषा जानकीवल्लभं राघवैवमेव कनकं विदोर्ष इहेण ।

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षे

जायामदोषामुत सन्त्यजामि ।

इत्येकपक्षाश्रयविक्रवत्वात्

आसीत् स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४

३४ अ. । आत्मनिर्वादकथां किम् उपेक्षे ? उत अदोषां (साध्वीं) जायां सन्त्यजामि ? इत्येक-पक्षाश्रयविक्रवत्वात् सः दोलाचलचित्तवृत्तिः आसीत् ॥ वाचा—आत्मनिर्वादकथां किम् उपेक्षते ? उत अदोषां जायां सन्त्याज्यते ? दोलाचलचित्तवृत्तिना तेन अभूयत ॥

३४ । आत्मनो निर्वादोऽपवाद एव कथा तां किमुपेक्षे ? उत अदोषां साध्वीं जायां सन्त्यजामि ? उभयत्रापि प्रश्ने लट् । इत्येकपक्षाश्रये अन्य-तरपक्षपरिग्रहे विक्रवत्वात् अपरिच्छेत्तृत्वात् स रामो दोला इव चला चित्तवृत्तिः यस्य स आसीत् ॥

३८ । "एतेन किं आश्रयिण्यां कथा उपेक्षा करि—अथवा मोक्षशीलां पञ्चोक्तेः पत्रित्यागं करि"—एहेकप पक्षपरिग्रहे मध्ये कोनौटिके अवलम्बनं करिष्येन, एहे चित्तवृत्तिं याङ्मन इहेषां रात्रिं चित्तं मोक्षानां आश्रयं चक्रेण इहेण ।

निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिं वाचां

त्यागीनं पत्न्याः परिमाष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थाद्-

यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५

३५ अ. । (किञ्च) बाधम् अनन्यनिवृत्तिं निश्चित्य पद्याः त्यागेन परिमाष्टुं ऐच्छत् । हि (तथाहि) यशोधनानां स्वदेहात् अपि ययः गरीयः, इन्द्रियार्थात् (गरीयः इति) किमु उत ? ॥ वाच्य—तेन परिमाष्टुं ऐषात् ॥

३५ । किञ्च वाच्यमपवादम्, नास्ति अन्येन त्यागातिप्रित्तोपायेन निवृत्तिः यस्य तदनन्यनिवृत्तिं निश्चित्य पत्रात्त्यागेन परिमाष्टुं परिहर्तुमैच्छत् । तथाहि—यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि यशो गरीयो गुरुतरम् इन्द्रियार्थात् स्वक्चन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरीय इति किमुत वक्तव्यम् ? “पञ्चमी विभक्ते” इत्युभयत्रापि पञ्चमी । सीता चेन्द्रियार्थः एव ॥

३६ । अनन्तरं त्राम “अञ्च उपाने एहे अपराण अपनानि उ इहेवे ना” अनेक चित्तां पत्र एहेकप चित्तां करिषी पञ्चोत्तापत्रावाहे एहे निम्मां पत्रिशां करिते अडिगावो इहेनेन । यशोधनगणेर हेन्द्रियार्थाविवक्षेत्र उ कथाहे नाहे, उांशत्रा चौर नेह अपेकां उ यहे अञ्च उत्र लान करेन ।

स सन्निपात्यावरजान् हतौजा-

स्तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

कौलीनमात्माश्रयमाचचक्षे

तेभ्यः पुनस्त्रेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६

३६ अ. । हतौजाः सः तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् अवरजान् सन्निपात्य आत्माश्रयं कौलीनं तेभ्यः आचचक्षे, पुनः इदं वाक्यम् उवाच च ॥ वाच्य—हतौजसा तेन (रामेण) आचचक्षे, इदं वाक्यं च ज्ञेयं ॥

३६ । हतौजा निस्तेजस्कः स रामः तस्य रामस्य विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षान् अवरजान् सन्निपात्य सङ्गमय्य आत्माश्रयं स्वविषयकं कौलीनं निन्दां तेभ्य आचचक्षे, पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७

३७ अ. । रविप्रसूतेः राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः मत्तः दर्पणस्य पयोदवातात् इव, कीदृशः अयं कलङ्कः उपस्थितः ॥ वाच्य—कीदृशेन अनेन कलङ्केन उपस्थितेन भूयते दृश्यताम् ॥

३७ । रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य सदाचारशुचेः सदृष्टतात् शुभात् मत्तो मत्सकाशात्, दर्पणस्य पयोदवातादिव अन्धःकणात् इत्यर्थः, कीदृशोऽयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

३७—३९ । अनन्तरं विन्धुश्रुतं त्राम अञ्च उत्र एक आत्मानं करिनेन, उांशत्रा

रामसमौपे आगमनपूर्वकं ज्योत्स्नं अतिमात्रं चित्तविक्रिया सम्पन्नेन विषयं हृदये उपवेशनं करिष्ये, त्विन्मै अपवादं विषयं तौहाद्विगते ज्ञापनं करिष्येन एवः वनिष्येन,—हे ज्ञातृगण ! देव, सज्जन-समौपेसम्पर्के विषयं दर्पणं येषमनं गतिं ह्यं ज्ञापनं गूढचरितं रविप्रभं त्रासविषयं अस्मां हृदये आजं किं एकं महाकलहं उपस्थितं ।

पौरैषु सोऽहं बहुलोभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलविन्दुम् ।

सोढं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८

३८ अः । सः अहम् अपां तरङ्गेषु तैलविन्दुम् इव, पौरैषु बहुलोभवन्तं तत्पूर्वम् अवर्णं द्विपेन्द्रः आलानिकं स्थाणुम् इव सोढं न ईशे ॥ वाच्य—तेन सया द्विपेन्द्वा न ईशते ।

३८ । सोऽहम् अपां तरङ्गेषु तैलविन्दुमिव पौरैषु बहुलोभवन्तं प्रसरन्तम्, स एव पूर्वं यस्य तम् । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् । 'अवर्णोक्षिपनिर्वाद-परीवादापवादवत्' इत्यमरः । द्विपेन्द्रः, आलानमेव आलानिकम् । विनयादित्यात् स्वार्थे ठक् । अथवा आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्येत्याला निकम्, 'प्रयोजन' इति ठक् । स्थाणुं स्तम्भमिव, चूतवृक्ष इतिवत् सामान्यविशेषभावादपौनरुक्तं द्रष्टव्यम् । 'सोढं न ईशे न शक्नोमि' ॥

३८ । वक्त्रेण यत्नं गङ्गादेव नितान्तं असह्यं हृदये, तज्जगत्तरङ्गनिक्रिष्टं तैलविन्दुं ज्ञायं प्रकाशगम्ये विखीर्णं एव प्रथमं अपवादं आगतं किञ्चिदेव सह हृदये न ।

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।

त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमिं पितुराज्ञयम् ॥ ३९

३९ अः । तस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ उपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः (सन्) वैदेहसुतां पुरस्तात् पितुः आज्ञया समुद्रनेमिम् इव त्यक्ष्यामि ॥ वाच्य—निर्व्यपेक्षेण सता, समुद्रनेमिरिव वैदेहसुता त्यक्ष्यते ॥

३९ । तस्य अवर्णस्य अपनोदाय फलप्रवृत्तौ अपत्योत्पत्तौ उपस्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निस्पृहः सन् वैदेहसुताम् पुरस्तात् पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिमिव, समुद्रो नेमिरिव नेमिः यस्याः सा भूमिः तामिव त्यक्ष्यामि ॥

३९ । अस्मि पूर्वसं नितां निदेशेन यत्नं गङ्गादेव शरीरे परित्यागं करिष्ये-हिनाम्, एकमेव ज्ञापनं अपवादं अनोदनं सन्धानोपपत्तिं सम्यं उपस्थितं हृदये तौहाते अज्ञानं हृदये वैदेहोके परित्यागं करिष्ये अभिभावकं करिष्ये ॥

અવૈમિ ચૈનામનઘેતિ કિન્તુ
 લોકાપવાદો બલવાન્ મતો મે ।
 ક્ષાયા હિ ભૂમેઃ શશિનો મલત્વે-
 નારોપિતા શુદ્ધિમતઃ પ્રજાભિઃ ॥૪૦

૪૦ અ. । એનામ્ અનઘા ઇતિ ચ અવૈમિ, કિન્તુ મે લોકાપવાદઃ બલવાન્ મતઃ । (કુતઃ)
 હિ (યસ્માત્) પ્રજાભિઃ ભૂમેઃ ક્ષાયા શુદ્ધિમતઃ શશિનઃ મલત્વેન આરોપિતા ॥ વાચ્ય—એવા અનઘેતિ
 અવૈયતે, લોકાપવાદેન બલવતા મતેન (ભૂયતે) । પ્રજાઃ ક્ષાયામ્ આરોપિતબલઃ ।

૪૦ । નનુ સર્વથા સાધ્વો ન ત્યાજ્યા દુત્યત્ર આહ—એનાં સીતામ્ અનઘા
 સાધ્વોતિ ચ અવૈમિ, કિન્તુ મે મમ લોકાપવાદો બલવાન્ મતઃ । કુતઃ ?
 હિ યસ્માત્ પ્રજાભિઃ ભૂમેઃ ક્ષાયા પ્રતિવિમ્બં શુદ્ધિમતો નિર્મલસ્ય શશિનો
 મલત્વેન કલહલ્લેન આરોપિતા । અતો લોકાપવાદ એવ બલવાનિત્યર્થઃ ॥

૪૦ । આમિ જ્ઞાનિ વે, જ્ઞાનકૌર કોન પાપ નાહે, કિહ્તુ જ્ઞાનકિન્ના આશાર
 નક્ષે જલતરંગ વિગ્રા વૌષ રહેતેહ્ ; તેજ, જોતેક કુમિર જોતેક નિકળજ અજોતેકર
 કલકલપે આરોપિત કરિશા થાતેક ।

રજોવધાન્તો ન ચ મે પ્રયાસો

વ્યર્થઃ સ વૈરપ્રતિમોચનાય ।

અમર્ષણઃ શોણિતકાઙ્ગયા કિં

પદા સ્પૃશન્તં દશતિ દ્વિજિહ્વઃ ॥૪૧

૪૧ અ. । (કિંચ) મે રજોવધાન્તઃ પ્રયાસઃ વ્યર્થઃ ન ચ (કિન્તુ) સઃ વૈરપ્રતિમોચનાય ।
 અમર્ષણઃ દ્વિજિહ્વઃ પદા સ્પૃશન્તં શોણિતકાઙ્ગયા દશતિ કિમ્ ? । વાચ્ય—રજોવધાન્તેન પ્રયાસેન વ્યર્થેન
 તેન ન ભૂયતે । અમર્ષણેન દ્વિજિહ્વેન સ્પૃશન્તં દશતે ।

૪૧ । કિન્તુ મે રજોવધાન્તઃ પ્રયાસો વ્યર્થો ન । કિન્તુ, સ વૈરપ્રતિ-
 મોચનાય વૈરશોધનાય । તથાહિ અમર્ષણો અસહનો દ્વિજિહ્વઃ સર્પઃ પદા
 પાદેન સ્પૃશન્તં પુરુષં શોણિતકાઙ્ગયા દશતિ કિમ્ ? કિન્તુ વૈરનિર્થ્યાતનાય
 દુત્યર્થઃ ॥

૪૧ । આશાર વ્રાજનવિનાશશ્રદ્ધાન વિરુદ્ધ રજુ નાહે, કેનના ઉશ આમિ વૈર-
 નિર્થ્યાતનેજ સજ્જે કરિશાહિ ; પદાહત સર્પ વ્રોવાશિત રહેશ વે વંશન કરે, તાંશ
 શોણિતનાંભિલાવે નહે ।

તદેષ સર્ગઃ કરુણાર્દ્રચિત્તૈ-

ર્ન મે ભર્વાહ્નઃ પ્રતિષેધનીયઃ ।

यदर्थिता निर्वृतवाच्यशल्यान् ।

प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः ॥४२

४२ अः । निर्वृतवाच्यशल्यान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं वः अर्थिता यदि (अस्ति) तत् एवः मे सर्गः कषणाद्रचितैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः ॥ वाच्य—एतं सर्गं कषणाद्रचिताः भवन्तः न प्रतिषेधयुः, अर्थितया भूयते ।

४२ । तत् तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः, 'सर्गः स्वभावनिर्माणनिश्चया-
ध्यायसृष्टिषु' इत्यमरः । कषणाद्रचितैः भवद्भिः न प्रतिषेधनीयः । निर्वृतं
वाच्यमेव शल्यं' येषां तान् प्राणान् मया चिरं धारयितुं धारणं कारयितुं
वो युष्माकम् अर्थित्वमिच्छा यदि, अस्तीति शेषः ॥

४२ । आम्नि एहे पत्रिवाङ्मना उन्मूलित करिषा अधिकनिन जोवित धाकिव, हेहा
यदि तोमात्मेर अभिप्रेत इय, तवे आम्नि वांश निष्पन्न करिषाहि, तोमरा पद्मपत्रवण
इहेहा आमात्र मेहे अथावमात्मे निवेष करिषु ना ।

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूपाभिनवेशमौशम् ।

न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो निषेद्धमासीदनुमोदितुं वा ॥४३

४३ अः । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां नितान्तरूपाभिनवेशम् ईयं तेषु भ्रातृषु कश्चन निषेद्धम्
अनुमोदितुं वा शक्तः न आसीत् । वाच्य—केनचन शक्तो न न अभूयत ॥

४३ । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूपाभिनवेशम्
अतिक्रूराग्रहम् ईयं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चन अपि निषेद्धं निवार-
यितुम् अनुमोदितुं प्रवर्त्तयितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षहयस्यापि प्रबल-
त्वादित्यर्थः ॥

४३ । रामेण जनकात्मजा जानकीर प्रति निष्ठुराचरणे कृतमङ्गल इहेहा एहेरूप
कम्पभावे आग्रहप्रकाश करिने अनुजगणेर मधो केह तीहार आमेत्मेर निवेष वा
अनुमोदन करिने मयर्थ इहेनेन ना ।

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।

सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी स्थितं निदेशे पृथगादिदेशः ४४

४४ अः । लोकत्रयगीतकीर्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा सः (रामः) निदेशे स्थितं लक्ष्मणं
विलोक्य (हे) सौम्य इति आभाष्य च पृथक् आदिदेशः ॥ वाच्य—लक्ष्मणपूर्वजन्मा लोकत्रयगीत-
कीर्तिना यथार्थभाषिणा तेन स्थितः पृथक् आदिदेशः ॥

४४ । लोकत्रयगीतकीर्तिः यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा लक्ष्मणाग्रजः
स रामः निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य 'हे सौम्य ! शुभम् !'
इत्याभाष्य च पृथग्भरतशत्रुघ्नाभ्यां निराकृत्य आदिदेश आज्ञापयामास ॥

प्रजावती दोहदशंसिनौ ते

तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।

स त्वं रथौ तद्व्यपदेशनेयां

प्रापय्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥ ४५

४५ अः । दोहदशंसिनौ ते प्रजावती, तपोवनेषु स्पृहयालुः एव । सः त्वं रथौ (सन्) तद्व्यपदेशनेयाम् एनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यजे । वाच्य—दोहदशंसिन्या, स्पृहयाल्वः प्रजावत्या भूयते । तेन तस्या रथिना एषा त्यज्याम् ॥

४५ । दोहदो गभिणीमनोरथः, तत्शंसिनो ते प्रजावतो भ्रातृजाया, 'प्रजावती भ्रातृजाया' इत्यमरः, तपोवनेषु स्पृहयालुरेव सस्पृहैव । 'स्पृह्यिष्ठहि'—इत्यादिनालुचप्रत्ययः । सः त्वं रथौ सन् तद्व्यपदेशेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेनां सौतां वाल्मीकिः पदं स्थानं प्रापय्य गमयित्वा । 'विभाषाय' इत्ययादेशः । त्यजे ॥

४४—४८ । अनन्तरं जितेनाकविथातकोष्ठं अतृतावौ लक्षणांशकं ग्राम, आजांवरं लक्षणेन मिके पृष्टिपातं करिष्या पृथक्काले आदेशं करिष्येन ;—हे गोमा । मौडा गर्भावशाय तपोवनदर्शनेन अभिजाय अकाशं करिष्याहेन ; अतएव तूमि रथात्रोहण-पूर्वक एहे छले मौडाके नहेन बाणीकर तपोवने परित्याग करिष्या आहेन ।

स शुश्रुवान् मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विषद्वत् ।

प्रत्यग्रहौदयजशासनं तत् आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥ ४६

४६ अः । पितुः नियोगात् भार्गवेण मातरि द्विषद्वत् प्रहृतं शुश्रुवान् सः (लक्षणः) तत् अयज-शासनं प्रत्यग्रहौत्, गुरुणाम् आज्ञा अविवारणीया हि ॥ वाच्य—शृणुषा तेन, तत् प्रत्यग्रहौत् । अविचारणीयया आज्ञया भूयते ॥

४६ । पितुर्जमदग्नेः नियोगात् शासनात् भार्गवेण जामदग्न्येन कर्त्ता । 'न लोक' इत्यादिना षष्ठोऽप्रतिषेधः । मातरि द्विषतोव द्विषद्वत्, 'तत्र तस्येव' इति वतिप्रत्ययः । प्रहृतं प्रहृष्टं शुश्रुवान् श्रुतवान् । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति क्तसुप्रत्ययः । सः लक्षणः तदयजशासनं प्रत्यग्रहौत् । हि यस्मात्—गुरुणामाज्ञा अविचारणीया ॥

४७ । लक्षणं पुनिषादिलेन,—परशुनाम पिताम आदेशेन शौचं जननोत्र शक्यं शिरश्छेदनं करिष्यादिलेन ; शुकजनेन आदेशेन अविचारणीय, एकत्र तनिष्ठं तत्काले अवशेन आदेशेन शौकारं करिष्येन ।

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामवस्तुभिर्युक्तधुरं तुरङ्गैः ।

रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिमारोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७

४७ अः । अथ (असी लक्षणः) अनुकूलश्रवणप्रतीतां वेदेहसुताम् अवकृमिः तुरङ्गैः युक्तधुरं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिं रथम् आरोप्य प्रतस्थे ॥ वाच्य—(तेन लक्षणेन) प्रतस्थे ॥

४७ । अथासी लक्षणः, अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामिष्टाकर्णनेन तुष्टां वेदेहसुताम् अवकृमिः अभीकृमिः गर्भिणीवहनयोग्यैः, 'त्रसिगृध्रिष्टुषि-
क्षिपेः कृः' इति कृप्रत्ययः । तुरङ्गैः युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मिं
गृहीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥

४९ । अनन्तर लक्षणं अभीष्टेवाकाश्रवणेन प्रीतिमयी मौतांके निर्भोक तुरङ्गवोजित
सूक्ष्मसारथि-पङ्क्तिनित रथे आद्रोक्षणं करादेशं अग्रगणांकां करिणेन ।

सा नोयमाना रुचिरान् प्रदेशान्

प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।

नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय

जातं तमात्मन्यसिपत्नवृत्तम् ॥ ४८

४८ अः । सा रुचिरान् प्रदेशान् नोयमाना (सती) मे प्रियः प्रियङ्कर इति अनन्दत् । तम्
आत्मनि कल्पद्रुमतां विहाय असिपत्नवृत्तं जातं न अबुद्ध ॥ वाच्य—नोयमानया प्रियेण प्रियङ्करेण
(सूर्यते) इति तथा अनन्दत । सः असिपत्नवृत्तः जातः नाबोधि ॥

४८ । सा सीता रुचिरान् प्रदेशान् नोयमाना प्राप्यमाणा सती मे
मम प्रियः प्रियं करोतीति प्रियङ्करः प्रियकारोति अनन्दत् । 'क्षेमप्रिय-
मद्रेऽण्व' इति चकारात् खच्प्रत्ययः । तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां
विहाय असिपत्नवृत्तं जातं नाबुद्ध नास्मासीत् । बुध्यतेर्लुङ्, असिपत्नः
खड्गकाकारदलः कोऽपि अपूर्वा वृत्तविशेषः । 'असिपत्नी भवेत् कोषाकारि
च नरकान्तरे' इति विश्वः । आसन्नघातुक इति भावः ॥

४८ । मौता मनोज्ञ शब्देन उपन्योत इहेया "अश्वतम आमांर मातिमन्न अश्व
करिशाहेन" ऐहिकं भाविष्य आनन्तित इहेयाहितेन, किञ्च रान् तौहारा अति कलत्रक-
भाव पत्रिताग्न करिशा ये अनिपत्र—बुद्धभाव धारण करिशाहेन, इहा त्विनि बुद्धिहे
पात्रिणेन ना ।

जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत् सव्येतरैण स्फुरता तदक्ष्णा ।

आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखमत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९

४९ अः । पथि लक्षणः यत् (दुःखं) तस्याः जुगूह, तत् गुरु भावि दुःखम् अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन
स्फुरता सव्येतरैण अक्ष्णा अस्यै आख्यातम् ॥ वाच्य—लक्षणेन जुगूह । आख्यातवत् अक्षि ।

४९ । पथि लक्ष्मणो यदुःखं तस्याः सीताया जुगूह प्रतिसंस्तवान्

तद्गुरु भावि भविष्यद्दुःखम् अत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता
सव्येतरण दक्षिणेन अक्ष्या अस्यै सौतायै आख्यातम् । स्त्रोणां दक्षिणाक्षि-
स्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥

४९ । पश्चिमो गमनकाले लक्षणं ये द्रुतं गौपनं करिषादित्येन, तौशत्रं दक्षिण
नद्यं स्फुरितं दृष्ट्वा अत्र यत् प्रियं अर्पनं न कृतं तेनैव तौ अमङ्गलं श्रुतिं करिष्ये
नागिन ।

सा दुर्निमित्तोपगताद् विषादात्
सद्यः परिस्नानमुखारविन्दा ।
राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयात्
इत्याशशंसे करणैरवाह्यैः ॥ ५० ॥

५० अ. । सा दुर्निमित्तोपगताद् विषादात् सद्यः परिस्नानमुखारविन्दा (सती) सावरजस्य
राज्ञः शिवं भूयात् इति अवाह्यैः करणैः आशशंसे । वाच्य—तथा...विन्द्या, शिवेन भविष्यति ॥

५० । सा सौता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपगतात् प्राप्तात्
विषादात् दुःखात् सद्यः परिस्नानमुखारविन्दा सती सावरजस्य सागुजस्य
राज्ञो रामस्य शिवं भूयादिति अवाह्यैः करणैः अन्तःकरणैः आशशंसे ।
शंसतेः अपेक्षायाम् आत्मनेपदमिष्यते । करणैरिति बहुवचनं क्रियावृत्त्यभि-
प्रायम् । पुनःपुनः आशशंस इत्यर्थः ॥

५० । एते द्विमिषुजनिता विषादात् तत्कालं तौशत्रं ग्रहणं न करिष्यान् दृष्ट्वा
गण, तथैव जानकौ “अश्वत्थमेन सहितं राजा रात्रौ रात्रौ मङ्गलं हृष्टम्” मने मने
वारंवारं एतेषां कामनां करिष्ये नागिन ।

गुरोर्नियोगाद्वनितां वनान्ते
साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।
अवार्यतेवोत्थितवौचिहस्तै-
जङ्गोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

५१ अ. । गुरोः नियोगात् साध्वीं वनितां वनान्ते विहास्यन् सुमित्रातनयः पुरस्तात् स्थितया
जङ्गोः दुहित्रा उत्थितवौचिहस्तैः अवार्यते इव । वाच्य—विहास्यन् सुमित्रातनयं स्थिता दुहिता
अवार्यत् ॥

५१ । गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात् साध्वीं वनिताम् अत्याज्यामित्यर्थः,
वनान्ते विहास्यन् त्यज्यन् सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्तादये स्थितया

जङ्गोदुं हित्वा जाङ्गव्या उल्लिखितेः वोचिहस्तैः अवार्थित इव । अकार्यं मा
कुर्व इत्यवार्थित इव इत्युत्प्रेक्षा ॥

५१ । अग्निमान्नन लक्षणं कोष्ठेन निष्ठांशे जातृजायां माक्षौ मौढादवौके
वनमन्थे परित्राग्नं करिणो उल्लिखित इहेन उगवतौ जाङ्गवौ येन तांशेन अग्रवर्तिनौ इहेन
उल्लिखित उगवत्क्षणं करवारां तांशेन निवेष्ट करिणो नाग्निनेन ।

रथात् स यन्त्रा निगृहीतवाहात्

तां भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य्य ।

गङ्गां निषादाद्वतनीविशेष-

स्ततार सन्ध्यामिव सत्यसन्धः ॥ ५२

५२ अः । सत्यसन्धः सः यन्त्रा निगृहीतवाहात् रथात् भ्रातृजायां तां पुलिने अवतार्य्य निषादा-
द्वतनीविशेषः (सन्) गङ्गां सन्ध्याम् इव ततार । वाचा—तेन, निषादाद्वतनीविशेषेण सत्यसन्धेन
सन्ध्या इव गङ्गा तेरे ॥

५२ । सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः सः लक्ष्मणः यन्त्रा सारथिना निगृहीत-
वाहात् रुद्धाश्वात् रथात् भ्रातृजायां पुलिनेऽवतार्य्य आरोप्य, निषादेन
किरातेन आद्वतनीविशेषः आनीतनौकः सन् गङ्गां भागीरथीं सन्ध्यां
प्रतिज्ञामिव ततार । 'सन्ध्या प्रतिज्ञा मर्यादा' इत्यमरः ॥

५२ । अनन्तरं सुप्रसन्नं मारुतिं अथ मन्वस्यन करिणो लक्षणं जातृपदौ मौढादेकं व्रथ
इहेते आरोपित करिणेन एवम मन्वाप्रतिज्ञं वाञ्छितं प्रतिज्ञा उल्लिखितं जाय
निषादादीनो नोकारं आद्वतनीविशेषं गङ्गां पारं इहेनेन ।

अथ व्यवस्थापितवाक् कथञ्चित्

सौमित्रिरन्तर्गतवाप्यकण्ठः ।

औत्पातिकं मेघ इवाश्मवर्धं

महोपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३

५३ अः । अथ कथञ्चित् व्यवस्थापितवाक् अन्तर्गतवाप्यकण्ठः सौमित्रिः महोपतेः शासनम्,
मेघः औत्पातिकम् अश्मवर्धम् इव उज्जगार ॥ वाचा—व्यवस्थापितवाचा अन्तर्गतवाप्यकण्ठे न
सौमित्रिणा मेघेन इव उज्जगारं ॥

५३ । अथ कथञ्चित् व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाक् येन सः,
अन्तर्गतवाप्यः कण्ठो यस्य सः, कण्ठस्तन्मिताश्रित्यर्थः, सौमित्रिः महोपतेः
शासनं मेघः उत्पाते भवम् औत्पातिकम् अश्मवर्धं शिलावर्धमिव, उज्जगार
उल्लिखितवान् । दारुणत्वेन उज्जगार इत्युत्प्रेक्षा ॥

୧୦ । ତତନନ୍ତର ଅନ୍ତର୍ଗତବାଞ୍ଛା ଋକ୍ତକର୍ତ୍ତୃ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଅତି କଠିଣ ବାକ୍ୟ ନିଃସରଣ କରିବା
ଯେଷ ସେମାନ ଔପାତିକ ଶିଳା ବର୍ଷଣ କରେ, ତତ୍ତ୍ୱେନ ସହିତ ରାସଠାୟର ଆଦେଶ ଉଦ୍ଗିଷ୍ଟ
କରିଲେନ ।

ତତୋଽଭିଷଙ୍ଗାନିଲବିପ୍ରବିଦ୍ଧା-

ପ୍ରଭକ୍ଷ୍ୟମାନାଭରଣପ୍ରସୂନା ।

ସ୍ୱମୂର୍ତ୍ତିଲାଭପ୍ରକୃତିଂ ଧରିତ୍ରୀଂ

ଲତେବ ସୀତା ମହତା ଜଗାମ ॥ ୫୪

୫୪ ଅ. । ତତ: ଅଭିଷଙ୍ଗାନିଲବିପ୍ରବିଦ୍ଧା ପ୍ରଭକ୍ଷ୍ୟମାନାଭରଣପ୍ରସୂନା ସୀତା ଲତା ଇବ, ସହସା
ସ୍ୱମୂର୍ତ୍ତିଲାଭପ୍ରକୃତିଂ ଧରିତ୍ରୀଂ ଜଗାମ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଅଭିଷଙ୍ଗାନିଲବିପ୍ରବିଦ୍ଧା ପ୍ରଭକ୍ଷ୍ୟମାନାଭରଣପ୍ରସୂନା
ଲତା ଇବ ସୀତା ସ୍ୱମୂର୍ତ୍ତିଲାଭପ୍ରକୃତିଂ ଧରିତ୍ରୀ ଜଗାମ ॥

୫୫ । ତତ: ଅଭିଷଙ୍ଗ: ପରାଭବ: ‘ଅଭିଷଙ୍ଗ: ପରାଭବ:’ ଇତ୍ୟମର:, ସ
ଏବାନିଲସ୍ତେନ ବିପ୍ରବିଦ୍ଧା ଅଭିହତା ପ୍ରଭକ୍ଷ୍ୟମାନାନି ପତନ୍ତି ଆଭରଣାନି
ପ୍ରସୂନାନି ଚ ଯସ୍ୟା: ସା ସୀତା ଲତେବ ସହସା ସ୍ୱମୂର୍ତ୍ତିଲାଭସ୍ୟ ସ୍ୱଶରୀର-
ଲାଭସ୍ୟ ଶ୍ୱୋତ୍ପତ୍ତେ: ପ୍ରକୃତିଂ କାରଣଂ ଧରିତ୍ରୀଂ ଜଗାମ । ଭୂମୌ ପପାତ ଇତ୍ୟର୍ଥ: ।
ସ୍ତ୍ରୀଣାମାପଦି ମାତା ଏବ ଶରଣମିତି ଭାବ: ॥

୧୧ । ଏବଳ ବାୟୁବେଗେ ମୁଖାଭରଣା ଲତା ସେକ୍ତମ ମହତା ଭୂତଳେ ପତିତ ହେଲେ ତତ୍ତ୍ୱେନ
ଅନ୍ତନ ମୂଳ ଶ୍ୱୋତ୍ପତ୍ତେ: ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହେବ, ତେଣୁତହିଁ ତତ୍ତ୍ୱେନ ଅପମାନସ୍ତତ୍ତ୍ୱେନ ରାସଠାୟ ଆଦେଶବାକ୍ୟ
ଅବଶେଷେ ଜନନୀ ଅବନୀତେ ପତିତ ହେଲେ ତାହାର ଅନନ୍ତରାମିତର ଛଡ଼ାହେବା ପଡ଼ିବ ।

ଦୁଃସ୍ୱାକୁର୍ବଂଶପ୍ରଭବ: କଥଂ ତ୍ୱାଂ

ତ୍ୟଜେଦକ୍ଷ୍ମାତ୍ ପତିଗାର୍ହ୍ୟବୃତ୍ତ: ।

ଈତି ଚିନ୍ତିତ: ସଂଶୟିତେବ ତସ୍ୟୈ

ଦଦୌ ପ୍ରବେଶଂ ଜନନୀ ନ ତାବତ୍ ॥ ୫୫

୫୫ ଅ. । ଦୁଃସ୍ୱାକୁର୍ବଂଶପ୍ରଭବ: ଗାର୍ହ୍ୟବୃତ୍ତ: ପତି: ତ୍ୱାମ୍ ଅକ୍ଷ୍ମାତ୍ କଥଂ ତ୍ୟଜେତ୍ ? ଇତି ସଂଶୟିତା ଇବ
ତାବତ୍ ଜନନୀ ଚିନ୍ତିତ: ତସ୍ୟୈ ପ୍ରବେଶଂ (ଆକ୍ଷ୍ମାନି) ନ ଦଦୌ ॥ ବାଚ୍ୟ—ଦୁଃସ୍ୱାକୁର୍ବଂଶପ୍ରଭବେଣ, ଗାର୍ହ୍ୟବୃତ୍ତେନ
ପତ୍ୟା କଥଂ ତ୍ୱଂ ତ୍ୟଜ୍ୟେଥା:, ସଂଶୟିତା ଜନନ୍ତା ଚିନ୍ତା ପ୍ରବେଶ: ନ ଦଦୌ ॥

୫୬ । ଦୁଃସ୍ୱାକୁର୍ବଂଶପ୍ରଭବ: ମହାକୁଳପ୍ରସୂତି: ଇତ୍ୟର୍ଥ:, ଗାର୍ହ୍ୟବୃତ୍ତ: ସାଧୁ-
ଚରିତ: ପତି: ଭର୍ତ୍ତା ତ୍ୱାମ୍ ଅକ୍ଷ୍ମାତ୍ ଅକାରଣାତ୍ କଥଂ ତ୍ୟଜେତ୍ ? ଅସନ୍ଧା-
ବିତମିତ୍ୟର୍ଥ:, ଇତି ସଂଶୟିତେବ ସନ୍ଦିହାନେବ ତାବତ୍ ତ୍ୟାଗହେତୁଜ୍ଞାନାବଧେ: ପ୍ରାକ୍
ଇତ୍ୟର୍ଥ: । ଜନନୀ ଚିନ୍ତିତସ୍ତସ୍ୟୈ ସୀତାୟୈ ପ୍ରବେଶମ୍, ଆକ୍ଷ୍ମନୀତି ଶ୍ରେଷ୍ଠ:, ନ ଦଦୌ ॥

६८ । “इहैकानुवचनसूत्रं विमुक्तद्विजं शनौष पतिं रामं महता केन तौमादेक
परित्यागं करिःतच्छेन” धरिजौदेवी एहैकप संनशापन इहैवाहै वृत्ति, जननी इहेने०
उत्काले तौशके कोड़े आश्रय ग्रहान करिनेन नां ।

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं
प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो
मोहादभूत् कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६

५६ अ. । लुप्तसंज्ञा सा दुःखं न विवेद, प्रत्यागतासुः (सती) अन्तः समतप्यत । तस्याः
सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधः मोहात् कष्टतरः अभूत् ॥ वाच्य—लुप्तसंज्ञया तया न विविदे ।
(दुःखं तां) प्रत्यागतासुं समतप्यत् । सुमित्रात्मजयत्नलब्धेन प्रबोधेन कष्टतरेण अभवि ।

५६ । लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्च्छिता सा दुःखं न विवेद, प्रत्यागतासुः
लब्धसंज्ञा सती अन्तः समतप्यत दुःखेन अदृष्टत इत्यर्थः, तपेः कर्मणि लङ्,
कर्मकर्त्तरीति केचित्, तत्र ‘तपस्तपःकर्मकस्य एव’ इति यङ्निग्रहमात् ।
तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्—कष्टतरोऽतिदुःख-
दोऽभूत् । दुःखवेदनासम्भवादिति भावः ॥

६० । नीता अथमे चेतनाशैना इहैवा कोन कष्टेरहै अशुभव करिनेन ना, पर-
कपेहै आचार संज्ञायां इहैवा अताशु अशुत्त इहेनेन । सुमित्रात्मज लब्ध ये
यत्नसंज्ञाये तौशर चेतना सम्पादन करिनेन, इहा येन उत्काले तौशर पक्क
अचेतनावहा अपेक्षा० कष्टकर इहैवा उठिज ।

न चावदद्भर्तुर्वर्णमार्या
निराकरिणोऽर्वाजिनादृतेऽपि ।
आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं
पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७

५७ अ. । आर्या (सा सीता) वृजिनात् अर्वा अपि निराकरिणोऽर्वाः भर्तुः अवधं न च
अवदत्, (किन्तु) स्थिरदुःखभाजं दुष्कृतिनम् आत्मानम् एव पुनः पुनः निनिन्द ॥ वाच्य—आर्यशा
अवधः नीयत । स्थिरदुःखभाजं दुष्कृती आत्मा निनिन्दे ।

५७ । आर्या साध्वी सा सीता वृजिनादृते एनसो विनापि, ‘कलुषं
वृजिनैर्नोऽधम्’ इत्यमरः । ‘अन्याराहित्यं’—इत्यादिना पञ्चमो । निराक-
रिणोर्निरासकस्य । ‘अलङ्घ्यं—’ इत्यादिनेष्वाच् प्रत्ययः । भर्तुर्वर्णमपवादं
न चावदत् नैव अवादीत् । किन्तु स्थिरदुःखभाजमतएव दुष्कृतिनमात्मानं
पुनःपुनर्निनिन्द ॥

୧୧ । ମାଧ୍ବୀ ଗୋଡ଼ା ମାମହୀନା ହେଲେଣି ଯେ ମତି ଡାହାଣେ ମରିତାମ୍ କରୁଛନ୍ତି, ଏକଜ୍ଞ ତିନି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଥାଏ କେବେ ଦୋଷାରୋପ କରିଲେନି ନା, ମରୁତ ଚିତ୍ରଃସଂଜ୍ଞାଗିନୀ ଓ ହୁତକାବିନୀ ବନିଷା ଆମନାକେ ଆମିନି ସାମସ୍ବାର ନିଷ୍ଠା କରିତେ ମାମିଲେନ ।

ଆଶ୍ବାସ୍ୟ ରାମାବରଜଃ ସର୍ତ୍ତଂ ତା-

ମାଧ୍ବୀତବାଲ୍ମୀକିନିକୈତମାର୍ଗଃ ।

ନିଗ୍ରସ୍ୟ ମେ ଭର୍ତ୍ତୁନିଦେଶରୌଚ୍ୟଂ

ଦେବି ଜ୍ଞମସ୍ବେତି ବଭୂବ ନମଃ ॥ ୫୮

୫୮ ଶ୍ । ରାମାବରଜଃ ସର୍ତ୍ତଂ ତାମ୍ ଆଶ୍ବାସ୍ୟ ମାଧ୍ବୀତବାଲ୍ମୀକିନିକୈତମାର୍ଗଃ (ସନ୍) ନିଗ୍ରସ୍ୟ ମେ ଭର୍ତ୍ତୁନିଦେଶରୌଚ୍ୟଂ (ହେ) ଦେବି ! ଜ୍ଞମସ୍ବ ଇତି ନମଃ ବଭୂବ ॥ ବାସ୍ୟ—ମାଧ୍ବୀତବାଲ୍ମୀକିନିକୈତମାର୍ଗଂ ଯ ରାମାବରଜେନ ଜ୍ଞୟତାମ୍ ଇତି ଗର୍ବେଣ ବଭୂବ ।

୫୯ । ରାମାବରଜଃ ଲକ୍ଷ୍ମଣଃ ସର୍ତ୍ତଂ ସାଧ୍ବୀଂ ତାମାଶ୍ବାସ୍ୟ ମାଧ୍ବୀତବାଲ୍ମୀକିନିକୈତମାର୍ଗଃ ଯେନ ସ ତଥୋକ୍ତଃ ସନ୍ ନିଗ୍ରସ୍ୟ ପରାଧୀନସ୍ୟ 'ଅଧୀନଃ ନିଗ୍ରସ୍ୟ ଆୟତ୍ତଃ' ଇତ୍ୟମରଃ । ମେ ଭର୍ତ୍ତୁନିଦେଶେନ ସ୍ବାମ୍ୟନୁଗ୍ରହା ହେତୁନା ଯଦ୍ବୈଷ୍ୟଂ ପାରୁଷ୍ୟଂ ତତ୍ ହେ ଦେବି ! ଜ୍ଞମସ୍ବ ଇତି ନମଃ ପ୍ରଣତଃ ବଭୂବ ॥

୬୦ । ରାମାବରଜଃ ଲକ୍ଷ୍ମଣଃ ମାଧ୍ବୀ ଗୋଡ଼ାମେବୌକେ ଆମାମ୍ ଅମାନଂ କରୁଷା ସର୍ବି ବାନ୍ଧବିକିର ଉପୋଦନଗମନେନ ମଥ ଶ୍ରଦ୍ଧାଦର୍ଶନମୂଳକ ବନିଲେନ,—“ଦେବି ! ଆମି ମରାଶୀନ, ଏକଜ୍ଞ ଆଜ୍ଞାମାନନେତୁ ଆମନାର ଥାଏ ଯେ ଶ୍ରଦ୍ଧାଦର୍ଶନ କରୁଣାମ, ଡାହା କ୍ଷମା କଲନ” ଏହିକ୍ରମ ବନିଷା ଅମତ ହେଲେନ ।

ସୌତା ତମୁତ୍ୟାପ୍ୟ ଜଗାଦ ବାକ୍ୟଂ

ପ୍ରୀତାସ୍ମି ତେ ସାମ୍ୟ ଚିରାୟ ଜୀବ ।

ବିଢ଼ୌଜସା ବିଷ୍ଣୁରିବାୟଜେନ

ଭାତ୍ବା ଯଦିତ୍ୟଂ ପରବାନସି ତ୍ବମ୍ ॥ ୫୯

୫୯ ଶ୍ । ସୌତା ତମ୍ ଉତ୍ୟାପ୍ୟ ବାକ୍ୟଂ ଜଗାଦ । (ହେ) ସୌମ୍ୟ ! ତେ ପ୍ରୀତା ଅସ୍ମି, ଚିରାୟ ଜୀବ ଯତ୍ ବିଢ଼ୌଜସା ବିଷ୍ଣୁଃ ଶ୍ରବ, ଅଗ୍ରଜେନ ଭାତ୍ବା ତ୍ବମ୍ ଇତ୍ୟଂ ପରବାନ୍ ଅସି ॥ ବାସ୍ୟ—ସୌତସା ଜଗଦ୍, ପ୍ରୀତସା ଭୂୟତେ । ତ୍ବସା ଜୈବ୍ୟତାଂ ବିଷ୍ଣୁନା ଶ୍ରବ ପରବତା ଭୂୟତେ ।

୬୦ । ସୌତା ତଂ ଲକ୍ଷ୍ମଣମୁଦ୍ୟାପ୍ୟ ବାକ୍ୟଂ ଜଗାଦ,—କିମିତି ? ହେ ସୌମ୍ୟ ! ସାଧୌ ! ତେ ପ୍ରୀତାସ୍ମି । ଚିରାୟ ଚିରଂ ଜୀବ । ଯତ୍ ଯସ୍ମାତ୍ ବିଢ଼ୌଜସା ଶ୍ରଦ୍ଧେଷ୍ଠ ବିଷ୍ଣୁରପେନ୍ଦ୍ର ଶ୍ରବ ଅଗ୍ରଜେନ ଜ୍ୟେଷ୍ଠେନ ଭାତ୍ବା ତ୍ବମିତ୍ୟଂ ପରବାନ୍ ପର-ତନ୍ମୋଽସି ॥

୬୧ । ଉଦନ ଗୋଡ଼ା ଡାହାଣେ ଉପାମିତ କରୁଷା କହିଲେନ—(ହେ) ମୋସା ! ଆମି

ढोमार अति छीता इहेबाहि, छुमि शोर्षत्रौवी इउ, उपेख देवन हेखेर अपीन, उखन छुमिउ ढोमार कोठेर अपीन, अउएव ढोमार ए विषये दोष नहि ।

श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।

प्रजानिषेकं मयि वर्त्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसिति ॥ ६०

६० अः । सर्वं श्वश्रूजनम् अनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः (सन्) विज्ञापय । मयि वर्त्तमानं सूनोः प्रजानिषेकं चेतसा अनुध्यायत इति । वाचा—प्रापितमत्-प्रणामिन (त्वया) श्वश्रूजनः विज्ञाप्यताम् प्रजानिषेकः मयि वर्त्तमानः अनुध्यायताम् ।

६० । सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन् मत्प्रणाममुक्ते-
त्यर्थः, विज्ञापय । किमिति ? निषिध्यत इति निषेकः मयि वर्त्तमानं
सूनोस्तुत्यस्य प्रजानिषेकं गर्भं चेतसा अनुध्यायत शिवमस्ति चिन्तयत
इति ॥

७० । हे नम्रग ! छुमि अक्षमभूहेक यथाक्रमे आमार कउ अपाथ जानाहेवा
बजिब,—आमि ये ठाँहादेव उनदेव उेरमकाउ गर्ड धावण करिवाहि, ठाँहावा देन
मने मने मेहे गर्डइ मक्षाँनेन कजाणि कामना करेन ।

वाचास्त्वया महचनात् स राजा

वक्त्रौ विशुद्धामपि यत् समक्षम् ।

मां लोकवादश्रवणादहासीः

श्रुतस्य किं तत् सदृशं कुलस्य ॥ ६१

६१ अः । सः राजा त्वया महचनात् वाचाः । समक्षं वक्त्रौ विशुद्धाम् अपि मां लोकवाद-
श्रवणात् अहासीः (इति यत् तत् श्रुतस्य कुलस्य च) सदृशम् किम् ? ॥ वाचा—त्वं तं राजानं
ब्रूयाः । विशुद्धा अहं त्वया अहायिषि ।

६१ । स राजा त्वया महचनात् महचनमिति कृत्वा, ल्यब्लोपे पञ्चमी,
वाचो वक्तव्यः । किमित्यत आह—‘वक्त्रौ’ इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः ।
अक्षौः समीपे समक्षम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, सामोप्यार्थे वा अव्ययीभावे
शरदिति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । समक्षम् अग्रे वक्त्रौ विशुद्धामपि मां
लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणाद्वेतोरहासोरत्याक्षीरिति यत्
तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम् ? किन्त्वसदृशमित्यर्थः । यद्वा
श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना । कामचार्यस्योति भावः ॥

७१ । छुमि आमार बाकाशुनादे राका रामउखक क इवे,—आपनात्र नमके
आमि अक्षिपत्रौकाव परिछक इहेनेउ केवन जाकापवाश्रवणे वे आशाके परि-
छाग करिनेन, हेह कि आपनात्र अशनिउ वधुऊनेन अक्षकण कार्या इहेन ?

कल्याणबुद्धेरथवा तवायं न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।

ममैव जन्मान्तरपातकानां विपाकविस्फूर्जथुरप्रसङ्गः ॥६२

६१ अः । अथवा कल्याणबुद्धेः तव मयि अयं कामचारः न शङ्कनीयः (किन्तु) मम एव जन्मान्तरपातकानां अप्रसङ्गः विपाकविस्फूर्जथुः ॥ वाचा—त्वम् इमं कामचारं न शङ्केथाः । अप्रसङ्गेन विपाकविस्फूर्जं न भूयते ।

६२ । कल्याणेति अथवा कल्याणबुद्धेः सुधियः तव कर्तुः मयि विषये अयं त्यागो न कामचारः इच्छया करणं नाशङ्कनीयः । कामचारशङ्कापि न क्रियत इत्यर्थः । किन्तु ममैव जन्मान्तरपातकानामप्रसङ्गः विपक्षत-इति विपाकः फलित एव विस्फूर्जथुरशनिनिर्घोषः । 'स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषः इत्यमरः ॥

७२ । अथवा "आपनि कल्याणशक्ति, आपनि वे सथेच्छाकारेण वनवर्द्धो इहेवा आमारके परिताग करिशाहेन; आशि कथनञ्च एकञ्च आपन्ना करिते पात्रि ना; हेवा आमार जग्राउरकृत अनञ्च पातकेण धर्स्विव वज्रनिर्घोषकृता फल ।

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं

वनं मया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।

तदास्पदं प्राप्य तथातिरोषात्

सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती ॥ ६३

६३ अः । पूर्वम् उपस्थितां लक्ष्मीम् अपास्य मया सार्द्धं वनं प्रपन्नः असि, तत् तथा अतिरोषात् त्वद्भवने आस्पदं प्राप्य वसन्ती सोढा न अस्मि ॥ वाचा—प्रपन्नेन भूयते । वसन्त्या मया सोदया न भूयते ।

६३ । पूर्वमुपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मोमपास्य मया सार्द्धं वनं प्रपन्नोऽसि प्राप्नोऽसि । तत् तस्मात्—तया लक्ष्म्या अतिरोषात् त्वद्भवने आस्पदं प्रतिष्ठाम् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' इति निपातः । प्राप्य वसन्तो अहं सोढा नास्मि ॥

७३ । "गृहे आपनि उपस्थित राजलक्ष्मी परिताग करिशा आमार महित बने प्रपन्न करिशाहेनेन; एकणे समय बुद्धिशा जेहे राजलक्ष्मी आपनार आवागे आमारके हान नाड करिते देखिशा रोषवचनः येन तांश नष्ट करिते पात्रितेहेन ना ।

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।

भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथं प्रपत्ये त्वयि दौष्यमाने ॥६४

६४ अः । निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणाम् तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् शरण्या भूत्वा त्वयि दीप्यमाने (सति) शरणार्थम् अथ कथं प्रपत्स्ये ॥ वाचा—मया शरण्या अथः कथं प्रपत्स्यते ।

६४ । निशाचरैरुपप्लुताः पौडिता भर्तारो यासां ता निशाचरोपप्लुत-भर्तृकाः 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रत्ययः, तासां तपस्विनीनां भवतः प्रसादाद-नुग्रहाच्छरण्या शरणसमर्था भूत्वा, अद्य त्वयि दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थमन्यं तपस्विनां कथं प्राप्स्यामि ॥

७४ । "पूर्वे निशाचररा अविश्वेन अति उपलब्ध करिजे अविश्वेन आनात्रहे नत्रन गहेउत, आमि उरकातेन आपनारहे अश्वगहे उरनिगदेक आश्रय सप्तान करिदा हिनाम ; एकते तेने आपनि आखज्यामान शक्तिरे आमि काशर नत्रनागठ हहेव ?"

किंवा तवात्यन्तवियोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेऽस्मिन् ।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ५६

६५ अः । किंवा, तव अत्यन्तवियोगमोघे अस्मिन् हतजीविते उपेक्षां कुर्याम् ? रक्षणीयम् अन्तर्गतं त्वदीयं तेजः मे मम अन्तरायः न स्यात् ॥ वाचा—मया उपेक्षा क्रियेत रक्षणीयेन अन्तर्गतेन त्वदीयेन तेजसा अन्तरायेण न भूयेत ।

६५ । किंवा अथवा ताव सम्बन्धिना अत्यन्तेन पुनःप्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघे निष्फलेऽस्मिन् हतजीविते तुच्छजीविते उपेक्षां कुर्यां कुर्यामिव रक्षणीयं रक्षणाहंमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः शुक्रं गर्भ-रूपम् 'शुक्रं तेजोरेतसौ च बीजवीर्यंन्द्रियाणि च' इत्यमरः । मे मम अन्तरायो विघ्नो न स्यात् यदि ॥

७६ । "अस्ति यदि आमार गर्भस्थित अवश्वरूपीय आपनार मष्टान अवश्वराव ना हहेउ, उतव कि आपनार छिरविराह् अहे निश्वग कृच्छ जीवन धारण करिआम ?"

साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टि-

रूढं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि

त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६

६६ अः । सा अहं प्रसूतेः ऊर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः (सती तथाविधं) तपः चरितुं यतिष्ये, यथा भूयः मे जननान्तरे अपि त्वमेव भर्ता, न च विप्रयोगः ॥ वाचा—तथा सूर्यनिविष्टदृष्ट्या मया यतिष्यते । त्वया भर्ता भूयेत । विप्रयोगेण न भूयेत ।

६६ ! साहं प्रसूतेरूर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं तपश्चरितुं यतिष्ये, यथा भूयस्तेन तपसा मे मम जननान्तरेऽपि त्वमेव भर्ता स्याः विप्रयोगश्च न स्यात् ॥

୬୦ । “ଆସି ଅମବାଞ୍ଚେ ଅର୍ଥୋର ଅତି ଉର୍ଜ୍ଜ୍ୱଳି ନିବଳ କରିବା ଏହି ବଳିଷ୍ଠ ଉପକ୍ରମ କରିବ ସେ, ଉଚ୍ଛ୍ୱାସରେ ଯେନ ଆପନିହି ଆସାର ଆସି ଶନ ଏବଂ ଏବେକ୍ଷେ ନିର୍ବାକ୍ଷେ ବିବର-ବଜ୍ରା ଯେନ ମୁନରାସ ମହା କରିଡେ ନା ହସ ।”

**ନପସ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମପାଳନं ଯତ୍ ସ ଏବ ଧର୍ମୀ ମନୁନା ପ୍ରଣୌତଃ ।
ନିର୍ବାସିତାପ୍ୟିବମତସ୍ତ୍ୱୟାହଂ ତପସ୍ୱିସାମାନ୍ୟମବେକ୍ଷଣୀୟା ॥ ୬୭**

୬୭ ଅ: । ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମପାଳନଂ ଯତ୍ ସ: ଏବ ନୃପସ୍ୟ ଧର୍ମ: ମନୁନା ପ୍ରଣୌତଃ, ଅତ: ତ୍ୱୟା ଏବଂ ଅହଂ ନିର୍ବା-ସିତା ଅପି ତପସ୍ୱିସାମାନ୍ୟମ୍ ଅବେକ୍ଷଣୀୟା ॥ ବାଚ୍ୟ—ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମପାଳନେନ ଯେନ ତେନ ଏବ ଧର୍ମ୍ୟେନ ମନୁନା ପ୍ରଣୌତେନ ଭୂୟତେ । ତ୍ୱମ୍ ଏବଂ ନିର୍ବାସିତାଂ ମାମ୍ ଅବେକ୍ଷଣୀୟା: ।

୬୭ । ବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦିନାମାଶ୍ରମାଣାଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦିନାଞ୍ଚ ପାଳନଂ ଯତ୍ ସ ଏବ ନୃପସ୍ୟ ଧର୍ମୀ ମନୁନା ପ୍ରଣୌତ ଉକ୍ତ: । ଅତ: କାରଣାତ୍ ଏବଂ ତ୍ୱୟା ନିର୍ବାସିତା ନିଷ୍କାସିତାପ୍ୟହଂ ତପସ୍ୱିଭିଃ ସାମାନ୍ୟଂ ସାଧାରଣଂ ଯଥା ଭବତି ତଥା ଅବେକ୍ଷଣୀୟା । କଳତ୍ରଦୃଢ଼ଭାବେଽପି ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମଦୃଢ଼ି: ସୀତାୟାଂ କର୍ତ୍ତବ୍ୟତ୍ୱର୍ଥ: ॥

୬୭ । “ନୃପଗଣେଷ ଯେ ବ୍ରାହ୍ମଣାଦି ବର୍ଣ୍ଣ ଏବଂ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦି ଆଶ୍ରମପାଳନ, ଉପବାସ ବଞ୍ଚ ତାହାହି ଧର୍ମ ବଳିଷ୍ଠ ଅବସନ କରିବାଛେନ ; ଅତଏବ ଆପନି ଆସାକେ ନିର୍ବାସିତ କରିବା ଓ ନାସାନ୍ତ ଉପସ୍ଥିତିବୋଧେ ଅବସ୍ଥା ଦୃଢ଼ି କରିବେନ ।”

**ତଥେତି ତତ୍ତ୍ୱା: ପ୍ରତିଗୃହ୍ୟ ବାଚଂ
ରାମାନୁଜେ ଦୃଢ଼ିପଥଂ ବ୍ୟତୀତି ।
ସା ମୁକ୍ତକଣ୍ଠଂ ବ୍ୟସନାତିଭାରା-
ଚକ୍ରନ୍ଦ ବିଗ୍ନା କୁରରୀବ ଭୂୟ: ॥ ୬୮**

୬୮ ଅ: । ତତ୍ତ୍ୱା ବାଚଂ ତଥେତି ପ୍ରତିଗୃହ୍ୟ ରାମାନୁଜେ ଦୃଢ଼ିପଥଂ ବ୍ୟତୀତି (ସତି) ସା ବ୍ୟସନାତିଭାରାତ୍ ମୁକ୍ତକଣ୍ଠଂ ବିଗ୍ନା କୁରରୀ ଇବ ଭୂୟ: ଚକ୍ରନ୍ଦ ॥ ବାଚ୍ୟ—ତଥା ବିଗ୍ନା କୁରରୀ ଇବ ଚକ୍ରନ୍ଦେ ।

୬୮ । ତଥେତି ତତ୍ତ୍ୱା: ସୀତାୟା ବାଚଂ ପ୍ରତିଗୃହ୍ୟ ଅଜ୍ଞାନିକ୍ତ୍ୟ ରାମାନୁଜେ ଲକ୍ଷ୍ମଣେ ଦୃଢ଼ିପଥଂ ବ୍ୟତୀତି ଅତିକ୍ରାନ୍ତେ ସତି ସା ସୀତା ବ୍ୟସନାତିଭାରାତ୍: ଶ୍ୱା-ତିରିକାତ୍—ମୁକ୍ତକଣ୍ଠଂ ଯଥା ସ୍ୟାତ୍ ତଥା ବାଗ୍‌ହସ୍ତ୍ୟତ୍ୱର୍ଥ: , ବିଗ୍ନା ଭୀତା କୁରରୀ ଇବ ‘ସ୍ତକ୍ତକ୍ରୋଶକୁରରୀ ସମୌ’ ଇତ୍ୟମର: , ଭୂୟିଷ୍ଠଂ ଚକ୍ରନ୍ଦ ଚୁକ୍ରୋଶ ॥

୬୮ । ଅନନ୍ତର ଗନ୍ତବ୍ୟ “ଆସି ଏ ମସକ୍ତହି ନିବେଦନ କରିବ” ଏହି ଅକ୍ଷର କରିବା ଦୃଢ଼ିପଥେର ଅତୀତ ହେଲେ ଜାନକୀ ହଃସରେ ଉଦ୍‌ବିଗ୍ନ ହେବା ଭୀତା କୁରରୀର ଜାଣ ମୁନରାସ ବୁଝକର୍ତ୍ତେ କନ୍ଦନ କରିଡେ ନାଗିଜେନ ।

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्मानुपात्तान् बिजहुर्हरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीद्वदितं वनेऽपि ॥ ६६

६६ अः । मयूराः नृत्यं, वृक्षाः कुसुमानि, हरिण्यः उपात्तान् दर्मान् बिजहुः तस्याः समदुःखभावं प्रपन्ने वने अपि अत्यन्तं रुदितम् आसीत् ॥ वाचा—मयूराः नृत्यं, वृक्षाः कुसुमानि, हरिण्योऽपि उपात्ताः दर्माः बिजहुरे अत्यन्ते न रुदितेन अभूयत ।

६८ । मयूराः नृत्यं विजहुस्तत्तवन्तः, वृक्षाः कुसुमानि, हरिण्यः उपात्तान् दर्मान्, इत्यं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं प्रपन्ने तुलादुःखत्वं प्राप्ते वने अपि अत्यन्तं रुदितमासीत् । यथा रामगेहेऽपीत्यपिशब्दार्थः ॥

७० । त्वन मयूराणां नृताः दृक् सकलं कृत्स्न एव शत्रिणीवश्च मृगशौड क्व क्वन पत्रिष्ठान्नं कर्त्तुम् ; एदेकत्रेण वनमेषां सकलदे हेन गौतात्र ममदुःखभाव आशु हरेत्वा अत्रात्त द्रोहण कर्त्तुं नार्त्तन ।

तामभ्यगच्छद् दितानुसारौ कविः कुशेष्वाहरणाय यातः ।
निषादबिह्वलजदर्थनोत्यः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७०

७० अः । कुशेष्वाहरणाय यातः कविः रुदितानुसारौ (सन्) ताम् अभ्यगच्छत् निषाद-विह्वलजदर्थनोत्यः यस्य शोकः श्लोकत्वम् आपद्यत ॥ वाचा—यातेन रुदितानुसारिणा कविना सा अभ्यगम्यत । निषादविह्वलजदर्थनोत्येन श्लोकेन श्लोकत्वम् आपद्यत ।

७० । कुशेष्वाहरणाय यातः कविर्वाल्मीकिः रुदितानुसारौ सन् तां सीतामभ्यगच्छत् । अभिगमनञ्चक्रे, दयालुतयेत्याह—निषादेति, निषादेन व्याधेन विह्वल्य अण्डजस्य क्रीडस्य दर्शनेन उत्थः उत्पन्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत, श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः । स च श्लोकः पद्यते—मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतोः समाः । यत् क्रीडमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ इति । तिरस्चामपि दुःखं न सेहे । किमुतान्येषा-मिति भावः ॥

पौराणिकी वार्त्ता—आसीत् पुरा रत्नाकरो नाम कश्चिद्विद्वान्, स तु दस्युवृत्तिमाख्याय जीवनमया-पयत् । अथैकदा स ज्ञानं पर्यटन् ब्रह्मनारदावासादितवान्, आसाद्य च तौ दस्युधर्मतया हनुमिदिव । यदासी तयोः करौ बबन्ध, तदा नारदसमकथयत्—विलुप्तमते ! किं त्वया पापकर्मणा कृतं—दुर्लभे-ऽस्मिन् बिजकुले जन्म परिरुद्ध दूरमासां ब्राह्मणं, किमहो पापाश्रवसायेन रौरवपथं परित्यजोसि ! रत्नाकरः प्रत्युवाच—मेने तावदियं मे पापप्रवृत्तिः, किन्तु शताभ्यन्तार्याणि कृत्वा यत् परिवाराणां पोषणं तदन्वदादीनां न दोषावहमिति । उत वा यदर्थमर्थं मेऽध्यवसायः पापार्जितसाधुलोप-भोगेन तेऽपि पापिनः सुः, तेन हि तेः साईमहमपि रौरवं गमिष्यामीति न तेषां दुःखावहम् । सुतेतत् देवर्षिरवोचत्—भानोऽसि ! संसारंऽस्मिन् पिता वा माता वा पुत्रः कन्यकं वा न कोऽपि लज्जतपापस्य फलं भोषते । अथ यदि ते मद्वचने आस्था न जायते तदा गृहं गत्वा पित्रादीन्

प्रत्येकं पृष्ठम्, यदि ते पापभागं ग्रहोभ्यन्ति तदा यथेष्टमनुष्ठेयताम् । तदाकर्ण्य गृहं गत्वा पृष्ठतो रत्नाकरस्य तथाविधानुष्ठानजनितपापभारभागं वोढुं कोऽपि न स्वजनः स्वीचकार । तदानीं स पुनर्नारदसन्तोषमागत्य आत्मनिष्कृत्यै तं शरणागतमासीत् । नारदस्तु तं रामनाम्ना अदीक्षयत्, किन्तु रत्नाकरेण एतादृक् पापमाचरितं, यत् जिह्वाजडतया रामनामापि उच्चारयितुं न शक्यते स्म । अथ “मरामरे”ति द्विरुच्चारणेन राम इति सकृत् सञ्जायते इत्यालोच्य देवर्षिः पुनस्तथाविध-“मरा”-मन्त्रेण तं दीक्षयित्वा प्रस्थितः । रत्नाकरोपि बहुशो “मरामरा” इति प्रजपन् वक्षीकिनाष्ठतसर्वार्द्धसंस्थौ । अथ गते बहुतिथे काले देवर्षिः पुनस्तथागत्य निर्विकारः तं तथाविधमालोक्य वक्षीकिनाष्ठतसर्वार्द्धत्वात् तं “वक्षीकि”रिति नाम्ना अभिहितवान् । किमस्ती रामनाममाहात्म्या—पूर्वं यः खलु त्यक्तभूतदयश्चासीत्, अमीमहापापानुष्ठानरततया यः कदाचित् रामनामापि उच्चारयितुमसमर्थः दयालुः स इदानीं क्रौञ्चमिधुनङ्गनोद्यतं निषादं “मा निषादं प्रतिष्ठां त्वमगम” इत्यादिश्लोकेन निवारयितुमर्ह्यवस्यति । तदा नारदः वक्षीकीः श्लोकस्फूर्तिं मालोच्य तं “आदिकवि”रित्युपाधिनाप्यलक्षकार । एवं स मुनिर्वाक्षीकिः श्लोकरचनापथप्रविष्टरूपदिष्ट्य तैव तत्रभवता भगवता देवर्षिणा “रामायण” नाम साधु काव्यं प्रणीतवान् । इति ।

৭০। বাণধিবদ্ধ ক্রৌঞ্চমিথুন দর্শনে ষাঁহার উচ্ছলিত শোক শ্লোকরূপে পরিণত হইয়াছিল, সেই আদিকবি বাঙ্গালীক ইত্যাবসরে সমিৎ কুশাদি আহরণের ভ্রম বিচরণ করিতে করিতে রোমন্থননির অমুদরণে আসিয়া সীতার সমীপে উপনীত হইলেন।

तमश्चु नेत्रावरणं प्रमृज्य सौता बिलापाद्विरता बबन्दे ।
तस्यै मुनिर्दीहदलिङ्गदशी^१ दाश्वान् मुपुत्राशिषमित्युवाच॥७१

७१ अ.। सीता विलापात् विरता (सती) नेत्रावरणम् अश्रु प्रसृत्य तं बबन्दे । दोहद-
लिङ्गदर्शो मुनिः तस्ये सुपुत्राशिषं दास्यान्, इति उवाच ॥ वाचा—विरतया सीतया स बबन्दे ।
दोहदलिङ्गदर्शना दायासा मुनिना इति ऊचे ।

७१। सीता विलापात् विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्रतिबन्धकमशु-
प्रमृज्य तं मुनिं बबन्दे । दोहदलिकदशीं गर्भचिह्नदशीं मुनिस्तस्यै
सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्रामिहेतुभूतां दाश्वान् दत्तवानिति वक्ष्यमाणप्रका-
रणोवाच । 'दाश्वान् साहजान् मोढांश्च' इति क्लृप्सन्तो निपातः ॥

જાને વિસૃષ્ટાં પ્રણિધાનતસ્ત્વાં

मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्सा ।

तन्मा व्यथिष्ठा बिषयान्तरस्थं

प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निष्कृतम् ॥ ७२

७९ अः । त्वां मित्यापवादश्रुमि तेन भर्ता विष्टां प्रणिधानतः जाने । (६) वैदेहि । विषया-
मरस्यं पितुः निवेतं प्राप्ता अस्मि, तत् मा व्यथिष्टा । वाचा—विष्टा त्वं मया ज्ञायसे । प्राप्तया
भूयते मा व्यथिष्ट !

७२ । 'त्वां मिषाववादेन क्षुभितेन भर्ता विवृष्टां त्यक्तां प्रविधानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वंदेहि ! विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितुर्जनकस्त्वेव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत् तस्मात्सा व्यथिता मा शोचोः । व्यथितुं । 'न माङ्गयोगे' इत्यङ्गागमप्रतिषेधः । भर्त्सोपेक्षितानां पितृगृहवास एवोचित इति भावः ।

११-१२ । तत्र न नेत्रवलेन शोभत न नयन अवक्रक हिन । त्रिणि अक्षधारा मार्जन-
पूर्वक विनाश इहेते विरत इहेतः मूनिवन्दक वन्दना करिणेन ; मर्षिणी शौकी
तौशर गर्जनकण मन्मथन करिषा "सुपूज्य इमं कर" इहेतः आनीसीन करतः करि-
लेन, -हे वैवसेहि ! तौमार शायो अनौक अपवासे कोठित इहेतः वे तौगाके
परित्याग करिषाहेन, हेहि ! आभि धानवले जानिते पारिषाहि ; तूभि देशान्तरस्थित
तौमार पिजानयेहे आसिषाह, अतएव व्यथित इहेतः ॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि सत्यप्रतिज्ञेऽप्यविकल्पनेऽपि ।

त्वां प्रत्यक्षस्मात् कलुषप्रवृत्तान्स्थेव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३

७३ अ. । उत्खातलोकत्रयकण्टके अपि सत्यप्रतिज्ञे अपि अविकल्पने अपि त्वां प्रति अकस्मात् कलुषप्रवृत्तौ भरताग्रजे मे मन्युः अस्ति एव ॥ वाच्य — मन्युना भूयते ।

७३ । उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्व-
लोकोपकारिण्यपोऽर्थः, सत्यप्रतिज्ञे सत्यसन्धेऽपि अविकल्पनेऽनात्म-
स्वाधिन्यपि इत्थं स्नेहात्वेऽपि त्वां प्रति अकस्मादकारणत्वात्—कलुषप्रवृत्तौ
गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कापोऽस्थेव । सर्वगुणाच्छादकोऽयं
दोष इत्यर्थः । सौतानुनयार्थोऽयं रामोपलम्भः ॥

१३ । उरताग्रजं रामं रावणक विनाश करिषः जिह्वाटकं कण्ठक उद्ग्रात
करिषाहेन, त्रिणि अत्र तिष्ठ एवः अहं करिषेन ; तथापि तौमार प्रति वे अकस्मात्
एकत्र प्रहितात्तरण करिषाहेन एकत्र तौशर प्रति आमार कोषं अविषाहे ।

तवोरुकोर्त्तिः प्रवशुरः सखा मे

सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।

धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां

किं तन्न येनासि ममानुकम्पया ॥ ७४

७४ अ. । उदारकोर्त्तिः तव वशुरः मे सखा, ते पिता सतां भवोच्छेदकरः, त्वं पतिदेवतानां
धुरि स्थिता तेन नम अनुकम्पया । अपि तत् किम् ? ॥ वाच्य — उदारकोर्त्तिना वशुरेव भवोच्छेद-
करेव पिता सखा (भूयते) स्थिता त्वया अनुकम्पया (भूयते) ॥

७४ । उदकोर्त्तिस्तव वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः

सतां विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं
पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुरि चये स्थिता । येन निमित्तेन ममानु-
कम्प्या अनुयाया नासि तत् किम् न किञ्चिदित्यर्थः ॥

१४। तेषां चत्वारः पञ्चकोटिं राका पञ्चत्रयं आचारं यथा 'हृन्नेन, तेषां
पिता जनकं ज्ञानोपदेशं चारां नाशुनिर्देशं व्यवहृतं हिरुं करेन एव कृमि पतिव्रत-
निर्देशं अक्षरगता, अतएव कृमि केन न आचारं अक्षरगतां पादौ हरेवे ?

तपस्विसंसर्गविनोतसत्वे तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।

इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५

७५ अर्थः । अस्मिन् तपस्विसंसर्गविनोतसत्वे तपोवने वीतभया वस । इतः अनघप्रसूतेः अपत्य-
संस्कारमयो विधिः भविष्यति ॥ वाच्य—वीतभया उच्यताम् । अपत्यसंस्कारमयेन विधिना
भविष्यति ।

७५ । तपस्विसंसर्गेण विनोतसत्वे शान्तजन्तुकेऽस्मिन् तपोवने वीत-
भया निर्भीका वस । इतोऽस्मिन् वनेऽनघप्रसूतेः सुखप्रसूतेस्तेऽपत्यसंस्कार-
मयो जातकर्मादिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥

१६। तपश्चोद्दिष्टेन गन्तव्ये एते तपोवनस्थितेऽप्यत्र जन्तुगणं नातिशयं नातिशयं
शत्रुं करिष्याहे, अतएव कृमि निर्धरे एषांने वासं कर, एषांने कृमि विना क्लेशे
मनसं प्रेम करिष्ये एव तांशोदेन जातकर्माणि संस्कारं वधाविधिं सम्पादितं हरेवे ।

अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशैस्तमोपहृत्नीं तमसां वगाह्य ।

तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः सम्पत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६

७६ अर्थः । मुनिसन्निवेशैः अशून्यतीरां तमोऽपहृत्नीं तमसां (नदीं) वगाह्य तत्सैकतोत्सङ्गबलि-
क्रियाभिः ते मनसः प्रसादः सम्पत्स्यते ॥ वाच्य—प्रसादेन सम्पत्स्यते ।

७६ । सन्निवेशेन येष्विति सन्निवेशा उटजाः, अधिकरणार्थे चञ्-
प्रत्ययः । मुनीनां सन्निवेशैरुटजैरशून्यतीरां पूर्णतीरां तमसः शोकस्य
पापस्य वा अपहृत्नोम् । 'तमस्तु क्लोवे पापे नरकशोकयोः' इत्यमरः ।
तमसां नदीं वगाह्य तत्र स्नात्वा, बलिक्रियापेक्षया पूर्वैकानता, तस्याः
संकतोत्सङ्केषु बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः
संपत्स्यते भविष्यति ॥

१७। ए देव, पुनश्चोद्दिष्टेन गन्तव्ये एते तपोवनस्थितेऽप्यत्र जन्तुगणं नातिशयं नातिशयं
शत्रुं करिष्याहे, अतएव कृमि निर्धरे एषांने वासं कर, एषांने कृमि विना क्लेशे
मनसं प्रेम करिष्ये एव तांशोदेन जातकर्माणि संस्कारं वधाविधिं सम्पादितं हरेवे ।

पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरन्तो

बीजञ्च बालियमकृष्टरोहि ।

विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गा-

मुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७

७७ अ. । चार्त्तवं पुष्पं फलं च अकृष्टरोहि बालिं बीजं च आहरन्त्यः उदारवाचः मुनिकन्यकाः नवाभिषङ्गां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥ वाच - आहरन्तीभिः उदारवाग्भिः मुनिकन्यकाभिः नवाभिषङ्गा त्वं विनोदयिष्यसि ।

७७ । ऋतुरस्य प्राप्त चार्त्तवं स्वकालप्राप्तमित्यर्थः । पुष्पं फलञ्च, अकृष्टरोहि अकृष्टक्षेत्रोत्थम् अकृष्टपथ्यमित्यर्थः । बलये दितं बालियं पूजायोग्यम्, 'हृदि रूपधिवलेर्दञ्' इति ढञ्प्रत्ययः, बीजं नौवारादिधान्यञ्च आहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यका नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥

११ । मुनिकन्यायां समरोहितं कमलं, पुष्पं एवम् अकृष्ट-पञ्च पूजापञ्चरात्राणां नौवारादि धान्यं आहरणं करिष्या उदारवाचो ङोश्वर नवपौत्रसङ्घं मनसि विनोद-जन्तोपनं करिष्ये ।

पयोघटेराशमबालवृक्षान् संवर्धयन्तो खलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनम्वयप्रौतिमवाप्स्यसि त्वम् ७८

७८ अ. । खलानुरूपैः पयोघटेः आशमबालवृक्षान् संवर्धयन्तो त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् असंशयं स्तनम्वयप्रौतिम् अवाप्स्यसि ॥ वाच - संवर्धयन्त्या त्वया स्तनम्वयप्रौतिः प्रवाप्स्यते ।

७८ । खलानुरूपैः खलानुसारिभिः पयसामश्वसां घटेः, स्तन्ये-रिति च ध्वन्यते । आशमबालवृक्षान् संवर्धयन्तो त्वं तनयोपपत्तेः प्राक् पूर्वम् असंशयं यथा तथा स्तनं धयति पिवतोति स्तनम्वयः शिशुः, 'नासिकास्तनयोर्धाधेटोः' इति खश्प्रत्ययः, 'अहर्दिषत्' इत्यादिना मुमागमः । तस्मिन् या प्रौतिस्ताम् अवाप्स्यसि । ततः परं सुलभ एव विनोद इति भावः ॥

१८ । तृप्तिं शीघ्रं गामाश्वरूपं मेघनघटं चारुं आश्विनं चानपापं सकलं सर्वद्विष्टं करिष्या निरुद्धं मन्त्रानोप-स्तितं पूर्वैर्ह उन्नतग्रीविभिरुन्नतं पावनजनितं श्वेत्तुं अश्वत्थं करिष्ये पात्रिष्ये ।

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वात्मीकिरादाय दयाद्रचेताः ।

सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वे त्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ७९

७८ अः । दयाद्रचेताः वाञ्छीकिः अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं ताम् आदाय सायं वृगाध्यासितवेदि-
पादे शान्तमगं स्वम् आश्रमं निनाय ॥ वाच्य—दयाद्रचेतसा वाञ्छीकिना (सा) निम्बे ।

७९ । दयद्रचेता वाञ्छीकिः अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दतीति तथोक्तां तां
सीताम् आदाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रान्तं शान्तमृगं
स्वमाश्रमं निनाय ॥

१० । दयाद्रचेतसा मरुतिं वाञ्छीकि एवैकप अनुग्रहवाक्ये प्रत्यभिनन्दितं करिष्ये
मेवै शौतात्परीत्यैकं ग्रहणपूर्वकं माहुरमगं चोय आश्रमे गहैरा गेहमेन, तथेन शां-
तमृगं मुपगमं तीक्ष्णं सज्जवेदिन पादेष्वेव विष्टे रश्मिभिरिति ।

निर्दिष्टसारां च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशसारां कलां दर्शं द्वौषधौषु ८०

८० अः । शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु पितृभिः निर्विष्टसारां हिमांशोः चक्ष्याम् कलां
दर्शः शोषधिषु इव, अर्पयामास च ॥ वाच्य—(तेन वाञ्छीकिना) शोकदीना सा दर्शेन निर्विष्टसारा
चक्ष्या कला अर्पयामासि ।

८० । शोकदीनां तां सीतां तस्याः मौताया आगमेन प्रीतिर्गोसां
तासु तापसीषु, पितृभिरन्निष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां हिमांशो-
रक्ष्यामवशिष्टां कलां दर्शोऽमावास्याकालं शोषधौष्विव अर्पयामास च ।
अथ पराशरः—‘पिवन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कलाः । सुधा-
मृतमयीं पुण्यां ताभिन्दोः पितरो मुने ॥’ इति । व्यामश्व—‘अमायान्तु
सदा सोम शोषधौः प्रतिपद्यते’ इति ॥

८० । अनन्तर अमावस्या तिथि वस्त्रेण अग्निषाठानि पित्रुगणैरुत्सवभिः उत्सव
उत्सवकला शोषधिसमूहे प्रार्थनां करे, उत्सव तीक्ष्णं आगमनेन श्रुतिमयी शोषधौष्विव
इत्येव शोकममृतं शौतात्परीत्यैकं प्रार्थनां करिष्येन ।

ता इक्षुदीक्षेद्वृत्तप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमतः ।

तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुत्तमं वितेजः ॥ ८१

८१ अः । ताः तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते निवासहेतोः इक्षुदीक्षेद्वृत्तप्रदीपम् अन्तः आस्तीर्ण-
मेध्याजिनतल्पम् उत्तमं वितेजः ॥ वाच्य—ताभिः इक्षुदीक्षेद्वृत्तप्रदीपं, अन्तः आस्तीर्णमेध्याजिन-
तल्पः, उत्तमः वितेजः ।

८१ । तास्तापस्यः तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजानन्तरं दिनान्ते
सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः निवासार्थमित्यर्थः ।
‘षष्ठी हेतुप्रयोगे’ इति षष्ठी । ‘इक्षुदीक्षेद्वृत्तप्रदीपम्’ इत्यमरः । ‘इक्षुदीक्षेद्वृत्त-
प्रदीपम् अन्तरास्तीर्णं मेध्यां शुद्धमजिनमेव तस्य’ इत्यादि यस्मिन् तमुत्तमं
पर्ययासां वितेजः ददुः ॥

८१ । तापमप्योगपठ गौतमः मनुजितः मङ्कारः करिणः एवः गौतमः काण्डः हेतुः-
तैलेन प्रोपः प्रज्जानितः करिणः तैलः वासः निमित्तः पूतः अग्निः नयः नयः अग्निः
पर्वकृत्तः प्रोपः करिणः

तत्राभिषेकः प्रयता वसन्ती प्रयुक्तपूजा विधिनातिथिभ्यः ।

वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासन्ततये बभार ॥ ८२

८२ अः । तत्र अभिषेकप्रयता वसन्ती विधिना अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा वल्कलिनी सा पत्युः प्रजा-
सन्ततये वन्येन शरीरं बभार ॥ वाच्य - अभिषेकप्रयतया वसन्त्या प्रयुक्तपूजया वल्कलिन्या तया वन्ये ।

८२ । तत्र आश्वमेधमभिषेकेण सन्निभः प्रयता नियता वसन्ती विधिना
शास्त्रेण अतिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतमत्कारा वल्कलिनी सा सोता पत्युः
प्रजासन्ततये सन्तानां वच्छेदाय हेतोः वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं
बभार पुषोष ॥

८२ । गौता तमसः क्षालः अवगच्छन्, वल्कलप्रधानः एवः विधिपूर्वकः अतिथिगण-
पूजा करिणः अति विज्ज्ञाते अवगच्छन् पूर्वकः शरीरं वाच्यः गौतमः नयः नयः
वल्कलमूलं क्षालः शरीरं नयः नयः करिणः करिणः करिणः ।

अपि प्रभुः सानुशयोऽधुना स्यात् ।

किमुत्सुकः शक्रजितोऽपि हन्ता ।

शशंस सीतापरिदेवनान्त-

मनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३

८३ अः । प्रभुः अधुना अपि सानुशयः स्यात् किम् ? उत्सुकः शक्रजितः हन्ता अपि सीता-
परिदेवनान्तम् अनुष्ठितं शासनम् अग्रजाय शशंस । वाच्य - प्रभुणा सानुशयेन मुयेत किम् ? उत्सुकेन
हन्ता शशंसि ॥

८३ । प्रभुः राजा अधुनापि सानुशयः सानुतापः स्यात् किम् ? इति
काकुः । उत्सुकः शक्रजितः इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोऽपि सीतापरि-
देवनान्तं सीताविलापात्मम् अनुष्ठितं शासनम् अग्रजाय शशंस ॥

८३ । एतदेकः हेतुः निहन्ता लक्ष्मणः “एतन्मया किं प्रभुः रामः नयः नयः
उपस्थितः इन्द्रनाथः” एतदेकः विवरः करिणः अग्रजः रामः निकटे वैदेह्यै विद्वान्नाथः
मन्त्रः इन्द्रनाथः निहन्ता करिणः ।

बभूव रामः सहसा सद्यः प्लुषारवर्षीव महस्यचन्द्रः ।

कौत्सीनभौतन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४

८४ अ. । सहसा सवाप्यः रामः, तुषारवर्षी सहस्रचन्द्रः इव बभूव, कौलीनभीतेन तेन वेदेह-
सुता गृह्णात् निरस्ता न मनसाः ॥ वाच्य—तुषारवर्षिणा सहस्रचन्द्रेणैव सवाप्येण रामेण बभूव ।
कौलीनभीतः स वेदेहसुता निरस्तवान् ।

८४ । सहसा मपदि सवाप्यो रामः तुषारवर्षी सहस्रचन्द्र इव बभूव,
अत्यश्रुतया तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योऽभूत् । 'पौषे नैषसहस्रौ ह्यौ'
इत्यमरः । युक्तं चेतदित्याह,—कौलीनात् लोकापवादात् भीतेन तेन
रामेण वेदेहसुता सोता गृह्णात् निरस्ता, न मनसो मनसश्चित्तात् न
निरस्ता । पञ्चम्यान्तमिह ॥

८४ । तच्छ्रुत्वा रामः तुषारवर्षी पौषवर्षी इव बभूव गृह्णात् निरस्ता न मनसाः
केनना, त्विनि लोकापवादात् भूत इहेधहे भोताके गृह्णात् निरस्ता न मनसाः
हिनन ; किन्तु मोहात् तं शत्रुं अन्तःकरणे गृह्णात् अन्तःकरणे हन नाहे ।

निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।

स भ्रातृमाधारणभोगमृद्धं राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५

८५ अ. । धीमान् वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः रजोरिक्तमनाः सः स्वयमेव शोकं निगृह्य भ्रातृ-
साधारणभोगमृद्धं राज्यं शशास ॥ वाच्य—धीमता, वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकेण रजोरिक्तमनसा
तेन, शशास ।

८५ । धीमान् वर्णाश्रमाणाञ्च अवेक्षणेऽनुसन्धाने जागरूकोऽप्रमत्तः ।
'जागरूकः' इत्युक्तप्रत्ययः । रजोरिक्तमना रजोगुणशून्यचेताः स रामः
स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारणभोगं शरीरस्थितिमात्रोप-
युक्तमित्यर्थः, ऋद्धं राज्यं शशास ॥

८५ । धीमान् रामश्च अन्तः शोकमन्वेषणपूर्वकं वर्णाश्रमपर्यावेक्षणं गतत जाग-
रूकः रजोरिक्तमनः इहेध अश्रुजगत्तरे गृह्णात् नमानं भोगमृद्धं गृह्णात् जागृतां न
करिते नागिनन ।

तामेकभार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवती नृपस्य ।

वचसि ससङ्गदुःखं वसन्ती रेजि सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६

८६ अ. । परिवादभीरोः (अतएव) एकभार्याम् (अपि) साध्वीम् अपि तां त्यक्तवतीः नृपस्य
वचसि ससङ्गदुःखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहिता इव रेजि ॥ वाच्य—वसन्त्या सपत्नीरहितया इव
लक्ष्म्या रेजि ।

८६ । परिवादभीरोर्निन्दाभीरोः अतएवेकभार्यामपि साध्वीमपि तां
सीतां त्यक्तवती नृपस्य वचसि ससङ्गदुःखम् असन्नाथदुःखं वसन्ती लक्ष्मीः
सपत्नीरहिता इव रेजि दिदोपे । तस्य स्त्रान्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥

८७। राजा रामचन्द्र लोकापवादनद्वये भौत इहेया एकमात्र प्रतिप्राणा साक्षी
मौतादेक प्रतिप्राण करिने विप्रविरहित। राजनश्री ठाशर बदेक निःसंगमौतादेक शाय
विराज करिटे नागिनेन ।

सौतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदव्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखे यत् क्रतूनाजहार ।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ सीतापरित्यागो
नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

८७ अः दशमुखरिपुः रामः सौतां हित्वा अन्यां स्त्रियं न उपयेमे (इति) यत्, तस्याः
एव प्रतिकृतिसखः (सन्) क्रतून् आजहार (इति) यत्, तेन श्रवणविषयप्रापिणा भर्तुः वृत्तान्तेन
सा दुर्वारं परित्यागदुःखं कथमपि विषेहे ॥ भाष्य—दशसुरिपुषा रामेण अन्या (स्त्री) लोप-
येमे । प्रतिकृतिसखेन सता क्रतवः आजहरे । तथा विषेहे ॥

८७। दशमुखरिपुः रामः सौतां हित्वा त्यक्त्वा अन्यां स्त्रियं न उप-
येमे न परिणीतवानिति यत्, 'उपादयमः स्वीकरणे' इत्यात्मनेपदम्, क्रिञ्च,
तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः संखा प्रतिकृतिसखः
सन् क्रतून् आजहार आहृतवानिति यत् तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्र-
देशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्त्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं
परित्यागेन यत् दुःखं तत् कथमपि विषेहे विसोढवती ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया मञ्जीवनो-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि--श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये सीतापरित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४

८९। एतदेक दशानननिहता राग जानकोदेक प्रतिप्राण करिषा अत्र रमणीय
पाणिग्रहण करेन नाई एवः तिमः य मोतार अतिकृतिर मध्यागौ इहेया बज्जमकन
नवापन करिषाहेन, पतिप्राणा मौता लोकापवादन। एहे सकन वृत्ताख अवन करिषा
हनिवार पतिप्रतिप्राणद्वय अति कटे मङ्ग करिटे नागिनेन ।

चतुर्दश सर्ग समाप्त ॥ १४

पञ्चदशः सर्गः ।

—(०)—

कृतमौतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १

१ अः । कृतमौतापरित्यागः यः पृथिवीपालः रत्नाकरमेखलां केवलां पृथिवीम् एव बुभुजे ।

परित्यागं गृहस्थानां श्वशुरो यद्वज्रकणाः (१) ।

स्वयमौहादिकं गेहं तस्मै कामाय ते नमः (१) ॥

१ । कृतमौतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला
यस्यास्ताम् सार्णवाप्तित्यर्थः, केवलां एकामित्यर्थः पृथिवीमेव बुभुजे भुक्त-
वान्, न तु पार्थिवीमित्यर्थः । सापि रत्नखचितमेखला पृथिव्याः
कान्तासमाधिर्यज्यते । रामस्य स्वान्तरपरिग्रही नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥

२ । पृथिवीपालं रामं च एवैकं गौताके अत्रिभागं करिष्या केवलं भागं वा
श्वश्रुदौकं भोजनं करिष्येति भाषितम् ।

लवणेन विलुप्तज्यास्तामिस्रेण तमभ्ययुः ।

सुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २

२ अः । लवणेन तामिस्रेण विलुप्तज्याः (अतएव) शरणार्थिनः यमुनाभाजः सुनयः शरणं
तम् अभ्ययुः ॥

२ । लवणेन लवणाख्येन तामिस्रेण तमिस्राचारिणा रक्षित्यर्थः ।
विलुप्तज्या लुप्तयागक्रिया अतएव शरणार्थिनो रक्षणार्थिनो यमुनाभाजो
यमुनातीरवासिनो सुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितार-
मभ्ययुः प्राप्ताः । यातेर्लङ् ।

२ । अनन्तरं अवधनायकं निपाठ्य यमुनातीरवासी श्वश्रुदौकं भागं वा
करिष्येति भाषितम् । अत्रिभागं करिष्या केवलं भागं वा
श्वश्रुदौकं भोजनं करिष्येति भाषितम् ।

अवेक्ष्य रामं तं तस्मिन् न राज्ञः स्वतेजसा ।

वाणाभावे हि शापास्ताः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३

३ अः । ते रामम् अवेक्ष्य तस्मिन् स्वतेजसा न राज्ञः, वाणाभावे शापास्ताः तपसः व्ययं
कुर्वन्ति ॥

३ । ते मुनयो राममवेक्ष्य रक्षितारमिति शेषः, तस्मिन् लवणे स्वतेजसा
शपदरूपेण न प्रजङ्गुः । तथाहि—त्रायत इति त्राणः रक्षकः, कर्त्तरि ल्युट् ।
तदभावे शप एवास्त्वं येषां ते शपास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति ।
शपदानात् तपसो व्यय इति प्रसिद्धेः ॥

७ । उपोषनमग्नं त्रायच्छक्रे रक्षककार्ये निरतं देविशा तत्कालेन शीघ्रं त्रेकोवात्रा
नवणके मन्त्रां कृत्वा न ना ; केनना रक्षकं अत्रावेहै नापात्र अघोषं कृत्वा
मुनिगण इःवाक्चित्त उगञ्जान् वाय कृत्वा थाकेन ।

**प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिभुं वि शार्ङ्गिणः ॥ ४**

४ अः । काकुत्स्थः तेभ्यः विघ्नप्रतिक्रियां प्रतिशुश्राव । भुवि शार्ङ्गिणः प्रवृत्तिः धर्म-
संरक्षणार्था एव ॥

४ । काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां
प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे । तथाहि—भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्तिः राम-
रूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव ॥

७ । काकुत्स्थं त्राय श्विप्रणमौपे विघ्नप्रतिकारार्थं अत्राकारं कृत्वा, येषेभ्यः
धर्मरक्षणवच्छे उगञ्जान् विष्णु अवनिठले अवतौर्ष इहेश थाकेन ।

**ते रामाय बधोपायमाचख्युर्विवुधद्विषः ।
दुर्जयो लवणः शूलो विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५**

५ अः । ते रामाय विवुधद्विषः बधोपायम् आचख्युः । लवणः शूलो दुर्जयः (किन्तु) विशूलः
प्रार्थ्यताम् अभिगम्यताम् ॥

५ । ते मुनयो रामाय विवुधद्विषः सुरारेलवणस्य बधोपायमाचख्युः ।
सुनातीति लवणः नन्द्यादित्वात् ल्युः । तत्रैव निपातनात् णत्वम् । लवणः
शूलो शूलवान् दुर्जयोऽजयः, किन्तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यताम् अभि-
गम्यताम् । 'याज्ञायामभियानि च प्रार्थना कथ्यते बुधैः' इति केशवः ॥

८ । श्विप्रण त्रायच्छक्रे निकटे देवदेवौ निशाचरं लवणं एहेक्षणं वधोपायं
वनिशां निमन,—इहान् इष्टे वधनं नूनं थाकिवे उधनं एहे अश्वर अत्रात्र उधनं,
अतएव वत्काले नूनं पत्रित्यागं कृत्वा तथनि उहाके शूकार्थं आस्थानं कृत्वा ।

**आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।
करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६**

६ अः । अथ तेषां जेमाय राघवः शत्रुघ्नम् आदिदेश । अस्य नाम अरिनिग्रहात् यथार्थं करिष्यन् इव ॥

६ । अथ तेषां सुनीनां जेमाय जेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्न-
मादिदेश । अत्रोभेक्षते—अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहात् शत्रुघ्न-
नाहेतोः, यथाभूतोऽर्थो यस्य तद् यथार्थं करिष्यन्निव, शत्रून् हन्तीति
शत्रुघ्नः । ‘अमनुष्यकर्तृके च’ इति चकारात् ‘क्षतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धाः’
इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयेऽपि बहुलग्रहणाद् यथेष्टसिद्धिः, ‘क्षत्र्यव्युटो
बहुलम्’ इति ॥

७ । अनन्तरं रघुकुलजित्वा राम मुनिप्रदेशं कुलजकायनां च अक्षनिगोष्ठनगूर्त्तक
‘अक्ष’ नाम अर्थयुक्तं कविवाचं लब्धे येन जयजयवत्पत्रं निमित्तं तीर्थाङ्कं आपन्नं
कविजेन ।

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परन्तपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्त्तयितुमीश्वरः ॥ ७

७ अः । हि परन्तपः रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः अपवादः उत्सर्गम् इव परं व्यावर्त्तयितुम्
ईश्वरः ॥

७ । रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह—य इति । हि यस्मात् परान्
शत्रून् तापयतीति परन्तपः । ‘हिषत्परयोस्तापेः इति ‘खच्प्रत्ययः । ‘खचि
ऋत्सः’ इति ऋत्सः । रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः अपवादो विशेषशास्त्रम्
उत्सर्गं सामान्याशास्त्रमिव परं शत्रून् व्यावर्त्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः ।
अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वोक्तान्वयः ॥

१ । अपवाचं विधिं येषूप उद्देश्यविधिकं वाधां कर्त्तिते समर्थं ह्य उक्तं रघु-
वन्धोद्गमनेन यथो ये केह उक्ते न केन, एकाकोई अक्षनिगोष्ठेन समर्थं, गन्तव्यं नाह ।

अयजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन् पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८

८ अः । ततः अयजेन प्रयुक्ताशीः रथो अभीः दाशरथिः पुष्पिताः सुरभीः वनस्थलीः पश्यन्
ययौ ॥

८ । ततोऽयजेन रामेण प्रयुक्ताशीः क्षताश्वशर्वादो रथी रथिकोऽभीः
निर्भीको दाशरथिः पुष्पाणि सञ्जातानि यासां ताः पुष्पिताः सुरभीरामोद-
माना वनस्थलीः पश्यन् ययौ ॥

८। अनन्तर निर्दोष नक्षत्रधनं नक्षत्रं, अग्रं राशच्छत्रं आनीकं एवंपूर्वकं
त्रयोदशे विहितं कृष्णमश्वं श्रद्धां वनहृगौ अवलोकनं करिष्ये करिष्ये ग्रामं
करिष्ये ।

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ८

८ अः । रामादेशात् अनुगता सेना तस्य अध्ययनार्थस्य धातोः पश्चात् अधिः इव अर्धसिद्धये
अभवत् ॥

८ । रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य, अध्ययनमर्थोऽभिधेयो यस्य
तस्य, धातोः 'इङध्ययने' इत्यस्य धातोः, पश्चादधिरुपसर्ग इव, अर्थसिद्धये
प्रयोजनसाधनाय इत्येकत्र, अन्यत्राभिधेयसाधनाय अभवत् । 'अर्थोऽभिधेय-
वैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । यथा 'इङ्ङिकावध्युपसर्ग' न व्यभिचरति'
इति न्यायेनाध्युपसर्गः स्वयमेवार्थसाधकस्य धातोः सन्निधिमात्रेणोपकरोति,
सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥

९। येषु 'अधि' उपसर्ग अर्थसाधनाय ईङ्ङ धातुः अग्रवर्हो इव, उक्तं राशच्छत्रं
निमित्ते नक्षत्रं अतौष्टिमिद्विजं जगत् सेनाग्रं तौष्टिं अग्रं ग्रामं करिष्ये ।

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।

विरराज रथप्रष्ठैर्बालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १०

१० अः । रथप्रष्ठैः मुनिभिः आदिष्टवर्त्मा गच्छन् तपतां वरः स बालखिल्यैः अंशुमान् इव
विरराज ॥

१०। रथप्रष्ठैः रथाग्रगामिभिः, 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' इति निपातः ।
मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्त्मा निर्दिष्टमार्गो गच्छन् तपतां देदोष्यमानानां मध्ये
वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः बालखिल्यैर्मुनिभिः अंशुमान् सूर्य इव विरराज ।
तेऽपि रथप्रष्ठा इत्यनुसन्धेयम् ॥

१०। उक्तं श्रेष्ठं नक्षत्रं अग्रिणोः आदिष्टपथे गमनं करिष्ये वाग्विजं मुनिग्रं
कर्तुं अदिष्टे पथे गमनकारी अशुमानेन तौष्टिं शौचं धारणं करिष्ये ।

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।

रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११

११ अः । यतः तस्य मार्गवशात् रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने एका वसतिः बभूव ॥

११। यतो गच्छतः । इण्धातोः शतप्रत्ययः । तस्य शत्रुघ्नस्य
मार्गवशात् रथस्वने उत्कण्ठा सदृशोवा मृगा यस्मिन् तस्मिन् वाल्मीकीये

वाल्मीकिसम्बन्धिनि, 'वृक्षाच्छः' इति छप्रत्ययः, तपोवने एका वसतिः रात्रिर्बभूव । तत्रैका रात्रिमुषित इत्यर्थः । वसती रात्रिवेम्नोः' इत्यमरः ॥

११। तिमि पथगमन क्रमे एकत्रात्रि वाय्वीकिर उपावने अवधानं करेन, आश्रमे अवेनकाले उाशर वथनले आश्रमह भृगवण उरकठित इहेषा उठिवाहिन ।

तमृषिः पूजयामास कुमारं ज्ञान्त्ववाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२

१२ अः। ज्ञान्त्ववाहनं तं कुमारम् ऋषिः तपःप्रभावसिद्धाभिः विशेषप्रतिपत्तिभिः पूजयामास ॥

१२। ज्ञान्त्ववाहनं आन्त्युग्यं तं कुमारं शत्रुघ्नम् ऋषिर्वाल्मीकिः तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिर्वृक्षभावनाभिः पूजयामास ॥

१२। यशर्षि वाय्वीकि आश्रवाहनं कुमारं भृगवणके शौर उपाः अठावनिह अठ्ठावण उपाठारवात्रा यथाविधि मरकारं करिजेन ।

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३

१३ अः। तस्याम् एव यामिन्याम् अस्य अन्तर्वत्नी प्रजावती क्षितिः सम्पन्नौ कोशदण्डी इव सुतौ असूत ॥

१३। तस्यामेव यामिन्यां रात्रौ अस्य शत्रुघ्नस्य । अन्तरस्या अस्तीत्यन्तर्वत्नी गर्भिणी । 'अन्तर्वत्नी च गर्भिणी' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्पतिवतोणं क इति छीप्, नुगागमश्च । प्रजावती भ्रातृजाया सीता क्षितिः सम्पन्नौ समयो-कोशदण्डाविव सुतौ असूत ॥

१३। यत्रिजौ वरुण मरुत कोण उ मरु अमव करेन, उाशर गर्डवतौ डाठुणशौ जीता उ उरुण मेहे रात्रिउहे इहेठि पूज अमव करिजेन ।

सन्तानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्रा प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४

१४ अः। भ्रातुः सन्तानश्रवणात् सौमनस्यवान् सौमित्रिः प्रातः युक्तरथः (सन्) प्राञ्जलिः मुनिम् आमन्त्रा ययौ ॥

२४। भ्रातुः ज्येष्ठस्य सन्तानश्रवणात् हेतोः सौमनस्यवान् प्रीतिमान् सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः सज्जरथः सन् प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः मुनि-मामन्त्रा आपृच्छ ययौ ॥

१४ । इतिजातनश्च मधुपञ्च अष्टमेव मन्त्रानां पठित्वैव चतुर्विंशति इहेमेन
एवैव त्रिंशति इहेमेन युक्तकरे मुनिके अतिवापनपूर्वकं वशांशेन अष्टम
कविमेन ।

स च प्राप मधुपञ्चं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।

वनात् करमिवादाय सत्त्वरशिमुपस्थितः ॥ १५

१५ अः । सः च मधुपञ्चं (नाम लवणपुरं) प्राप, कुम्भीनस्याः कुक्षिजश्च वनात् करम् इव
सत्त्वरशिम् आदाय उपस्थितः ॥

१५ । स शत्रुघ्नश्च मधुपञ्चं नाम लवणपुरं प्राप । कुम्भीनसी नाम
रावणस्वसा, तस्याः कुक्षिजः पुत्री लवणश्च वनात् करं बलिमिव सत्त्वानां
प्राणिनां राशिमादाय उपस्थितः प्राप्तः ॥

१६ । त्विनि नवनेत्र मधुपञ्च नामकं गुरौष्ठे उपस्थित इहेमेन ; कुम्भीनगौनम्बन
नवनेत्रे उच्यते वन इहेते राक्षससङ्घेन प्राणिनिष्ठ आश्रयपूर्वकं गृहे अत्रागच्छ
इहेमहि ।

धूमधूमो वसागन्धौ ज्वालाबभ्रु शिरोरुहः ।

क्रव्याद्गणपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥ १६

१६ अः । धूमधूमः वसागन्धौ ज्वालाबभ्रुः शिरोरुहः क्रव्याद्गणपरीवारः (अतएव) जङ्गमः
चिताग्निः इव (स्थितः) ॥

१६ । किम्भूतो लवणः ? धूम इव धूमः क्षणलोहितवर्णः 'धूमधूमस्तौ
क्षणलोहिते' इत्यमरः । वसागन्धौ हृन्मदीगन्धः सोऽस्यास्तोति, वसागन्धौ ।
'हृन्मदीस्तु वषा वसा' इत्यमरः । ज्वाला इव बभ्रुवः पिशङ्गाः शिरोरुहाः
केशाः, यस्य स तथोक्तः । 'विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु'
इत्यमरः । क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादो राक्षसाः, तेषां गण एव परीवारो
यस्य स तथोक्तः, अतएव जङ्गमः चरिण्युच्चिताग्निरिव स्थितः ।
क्षानुपक्षे धूमैर्धूमवर्णः, ज्वाला एव शिरोरुहाः, क्रव्यादो गृध्रादय इत्यनु-
सन्धेयम् ॥

१७ । तेनै निष्ठांशे नवनेत्रे वर्णं धूमश्च त्रिंश, तांशं प्राप्तेन गच्छ वशांशे तुला,
केचनकाप अनमनिष्ठांशेन पिङ्गल एवैव ते मांसगान्धौ राक्षससङ्घे परित्रुत ; तांशके
नेष्टिने वेषे इव वेषे चिह्नानेन मकरेण कविष्ठेते ।

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोध सम्मुखीनो हि जयो रम्भप्रहारिणाम् ॥ १७

१७ अः । लक्ष्मणानुजः अपशूलं तं लवणम् आसाद्य रुरोध । रम्भप्रहारिणां जयः सम्मुखीनः हि ॥

१७ । लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नः अपशूलं शूलरक्षितं तं लवणमासाद्य
हरोध । तथाहि—रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहरणशैलानाम्, अपशूलतैवात्र रन्ध्रम्,
जयः सम्मुखीनो हि, सम्मुखस्य दर्शनो हि । 'यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः
खः' इति खप्रत्ययः । अधिकारलक्षणार्थस्तु दुर्लभ एव ॥

११ । अन्नपाश्व मज्जन्, जवणके नूनशौन देविश्र तांशके अवरोध करिजेन
यांशत्रा मज्जन् छिन्नाश्चरण करिशा अशर करेन, विजयणस्यो निःशरस्य तांशमेव अङ्कि-
शूथे प्रमन करिषी थाकेन ।

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षेरय भोजनम् ।

दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः ॥ १८

इति सन्तर्ज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९

१८—१९ पः । राक्षसः, अयं मत्कुक्षेः भोजनं न नातिपर्याप्तम् आलक्ष्य भीतेन इव धात्रा
दिष्ट्या मे त्वम् उपपादितः असि इति शत्रुघ्नं सन्तर्ज्यं तज्जिघांसया प्रांशं द्रुमं मुस्तास्तम्बम् इव,
उत्पाटयामास ॥

१८-१९ । युग्मम् । राक्षसो लवणः, अयं मत्कुक्षेः भुज्यत इति
भोजनम् भोक्ष्यं मृगादिकम् नातिपर्याप्तमनतिसमग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव
धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः कल्पितोऽसि, इति शत्रुघ्नं सन्तर्ज्यं,
तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमिच्छया प्रांशमुन्नतं द्रुमं मुस्तास्तम्बमिव
अङ्कीशेन उत्पाटयामास ॥

१८—१९ । 'विधाता अथ आयात्र उग्ररैर बोध उडात् अग्रदूर देविश्र
बोध इव डौत इहेयाई येन आयात्र तांशवले तांशके एहे शाने उपहिड
करिशाछेन' । राक्षस जवण मज्जन्के एहेरूपे तर्जन करिशा तांशत्र विनाशवागनाश
मुताउथेर (मुथा) आश्र एक अताळ वृक्क अनान्नागेन उरपाटेन करिज ।

सौमित्रेर्निशितैर्वाणैरन्तरा शकलौकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखौ गैर्हृतेरितः ॥ २०

२० पः । गैर्हृतेरितः शाखौ अनन्तरा निशितैः वाणैः शकलौकृतः (सन्) सौमित्रेः गात्रं न
प्राप, (किन्तु) पुष्परजः (प्राप) ॥

२० । गैर्हृतेरितो रक्षः प्रेरितः शाखौ अनन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः
शकलौकृतः सन् सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप, किन्तु पुष्परजः प्राप ॥

२० । मज्जन्नेर नाणित अननिकर बावा मेहे वृक्क पथियथे १७ १७ इहेया गेल,

ये वृक्ष ऊर्ध्वान्न चरौत्र स्पर्श करिते पारिज ना ; केवल वृक्षेन पूज्यप्रागभावा ऊर्ध्वान्न
ग्राह्य स्पर्श करिष्यहिम ।

विनाशात् तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१

२१ अ. । रक्षः तस्य वृक्षस्य विनाशात् महोपलं पृथक् स्थितं कृतान्तस्य मुष्टिम् इव, तस्मै
प्रजिघाय ॥

२१ ॥ रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोः, महोपलं महान्तं
पाषाणम्, पृथक् स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिमिव, मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः ।
तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रतिहतवान् ॥

२१ । वृक्ष वार्थ इहेन देशिषा राक्षस जवन, अक्षेत्र उक्तेषु पृथक्कावे अवहित
कृताक्षेत्र मुष्टिर् अत्र एक अंकात् शत्रु निरूपेण करिज ।

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२

२२ अ. । सः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रम् अस्त्रम् उपादाय ताडितः (सन्) सिकतात्वात् अपि परां
परमाणुतां प्रपेदे ॥

२२ । स महोपलः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रम् इन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडितो-
ऽभिहतः सन् सिकतात्वात् सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे । यतो-
ऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

२२ । अक्षेत्र उक्तेषु अत्र अक्षेत्र-पूर्वक ये अक्षेत्रके अक्षेत्रजावे आहित करिजनेन
ये, उक्तेषु वानि इहेतेषु अक्षेत्र परमाणुरूपे अविगत इहेन ।

तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।

एकताल द्रवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः ॥ २३

२३ अ. । निशाचरः दक्षिणं दोः उद्यम्य एकतालः उत्पातपवनप्रेरितः गिरिः इव, तं उपा-
द्रवत् ॥

२३ । निशाचरो राक्षसो दक्षिणं दोः, 'ककुद्दोषणी' इति भगवतो
भाष्यकारस्य प्रयोगाद्दोषशब्दस्य नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम् । 'भुजबाहु प्रवेष्टो
दोः' इति पुलिङ्गसाहचर्यात् पुंस्त्वञ्च । तथा च प्रयोगः—'दोष' तस्य
तथाविधस्य भजत इति । सव्येतरं बाहुमुद्यम्य एकतालस्तदाख्यो वृक्षो
यस्मिन् स एकतालः उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव तं शत्रुघ्नं उपाद्रवत्
अभिद्रुतः ॥

२३ । अनन्तर निशाचर पक्षिण वाह उड्डानेन करिष्या उ०पा०पवनछानित एकवाह जानतकमलपत्र पर्यन्तेन श्राव्य तांशत्र अति अधावित इहेन ।

कार्ष्णेन पक्षिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ।

२४ अ. । सः शत्रुः कार्ष्णेन पक्षिणा भिन्नहृदयः पतन् भुवः कम्पम् आनिनाय, आश्रमवासिनां (कम्पम्) जहार ॥

२४ । सः शत्रुर्लवणः कार्ष्णेन वैष्णवेन पक्षिणा वायेन । उक्तञ्च रामायणे—‘एवमेष प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः शरः, इति । ‘विष्णुर्नारायणः कृष्णः’ इत्यमरः । भिन्नहृदयः पतन् भुवः कम्पम् आनिनाय आनीतवान् । देहभारादित्यर्थः । आश्रमवासिनां कम्पं जहार, तन्नाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥

२४ । शक्रवैद्यकवाङ्मन्त्रा शक्रवैद्यक शरपत्र विक्षेप करिण्येन, ते कितिउले पठित इहेन तांशत्र देशतरे कृष्ण उगहित इहेन, किञ्च तांशत्र विनाशे आश्रमवासीनिग्रेन कृष्ण अगनीत इहेवाहिन ।

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि विद्विषः ।

तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

२५ अ. । हतस्य विद्विषः उपरि वयसां पङ्क्तयः पेतुः, तत्प्रतिद्वन्द्विनः मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः (पेतुः) ॥

२५ । हतस्य, विद्वेष्टीति विद्विट् तस्य विद्विषो राजसस्योपरि वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि तु दिव्याः कुसुम-वृष्टयः पेतुः ॥

२५ । तथेन तेहे मृत शक्र उगत्र पक्षिण निपठित इहेन एव तांशत्र अतिपक्षी शक्रवैद्यक मन्त्रक आकाश इहेते कृष्ण वृष्टि इहेते नागिन ।

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महीजसः ।

भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥ ५२ ॥

२६ अ. । सः वीरः लवणं हत्वा तदा आत्मानं महीजसः इन्द्रजिद्वधशोभिनः भ्रातुः सोदर्यं मेने ॥

२६ । स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदा आत्मानं महीजसो महा-बलस्य इन्द्रजिद्वधेन शोभिनो भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्य-मेकोदरं मेने । ‘सोदराद्यः’ इति यत्प्रत्ययः ॥

२६ । तेहे वीर शक्र लवणके वध करिष्या आपनाके हेवविद्वधपक्षी महीजस-पराकाश जाता लक्ष्मणेन गोमर वनिश गौरवावित मने करिण्येन ।

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्त्रिभिः ।

शुश्रुभे विक्रमोदयं ब्रीडया चवनतं शिरः ॥ २७

२७ अ. । चरितार्थैः तपस्त्रिभिः संस्तूयमानस्य तस्य विक्रमोदयं ब्रीडया चवनतं शिरः शुश्रुभे ॥

२७ । चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैः तपस्त्रिभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमेण उदयमुन्नतं ब्रीडया लज्जया चवनतं नन्वं शिरः शुश्रुभे । विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

२७ । कृतकार्या उपविश्य मत्क्रान्तेन वनवीर्येण अन्तर्गता कत्रिण्डे वाकिने विक्रमं वात्रा ऊहात्र जङ्गलतः मत्क्रान्तं लज्जावन्तः चवनतं हरेत् । पोडितं हरेत् नागिन ।

उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्म्ममोऽर्थेषु मधुरां मधुराकृतिः ॥ २८

२८ अ. । पौरुषभूषणः अर्थेषु निर्म्ममः मधुराकृतिः सः कालिन्द्याः उपकूलं मधुरां (नाम) पुरीं निर्म्ममे ॥

२८ । पौरुषभूषणः अर्थेषु विषयेषु निर्म्ममो निस्पृहः मधुराकृतिः-सौम्यरूपः स शत्रुघ्नः कालिन्द्याः यमुनाया उपकूलं कूले । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । मधुरां नाम पुरीं निर्म्ममे निर्मितवान् ॥

२८ । विषयनिष्प्रह मधुराकृति पूज्यकात्रकृपणं नरे मत्क्रान्तं कालिन्दीन उपकूले मधुरानाग्री एकं पुरीं निर्माणं कत्रिणेन ।

या सौराज्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥ २९

२९ अ. । या सौराज्यप्रकाशाभिः पौरविभूतिभिः स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वा उपनिवेशिता इव बभौ ॥

२९ । या पूः, शोभनी राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी सुराज्ञा भावः सौराज्यं तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः, स्वर्गस्वाभिष्यन्दोऽतिरिक्तजनः, तस्य वमनमाचरणं कृत्वा उपनिवेशिता उपस्थापिता इव बभौ । अत्र कौटिल्यः—‘भूतपूर्वमभूतपूर्वं’ वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् इति ॥

२९ । उच्चैः राज्ञां पाणिनं उच्यते उच्चतां पूज्यतां विनेत्रं अर्थां वेधितं यत्ने हरेत् नागिन—एवमर्चं हरेत् अतिरिक्तं लोकं आहरणं कत्रिणं उच्यते उपनिवेशेन शरणं कर्ता हरेत्तादे ।

ତत्र सौधगतः पश्यन् यमुनां चक्रवाकिनीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ୩୦

୩୦ ଋ । ତତ୍ର ସୌଧଗତଃ ଚକ୍ରବାକିନୀଂ ଯମୁନାଂ ହେମଭକ୍ତିମତୀଂ ଭୂମିଃ ପ୍ରବେଣୀଂ ଇବ, ପିପ୍ରିୟେ ॥

୩୦ । ତତ୍ର ମଥୁରାୟାଂ ସୌଧଗତୋ ହର୍ଯ୍ୟାବୃତ୍ତଃ ସ ଚକ୍ରବାକିନୀଂ ଚକ୍ରବାକ-
ସତୀଂ ଯମୁନାଂ ହେମଭକ୍ତିମତୀଂ ସୁବର୍ଣ୍ଣରଚନାବତୀଂ ଭୂମିଃ ପ୍ରବେଣୀଂ ବେଣୀମିବ । 'ବେଣୀ
ପ୍ରବେଣୀ' ଇତ୍ୟମରଃ । ପଶ୍ୟନ୍ ପିପ୍ରିୟେ ପ୍ରିତଃ । 'ପ୍ରୌଞ୍ ପ୍ରୀଣନେ' ଇତି ଧାତୋ-
ଦୈବାଦିକାକ୍ଷିପ୍ତ ॥

୩୦ । ତିନି ଡାକାର ଖୋଷାପତ୍ର ଆକ୍ରୋହଣ ପୂର୍ବକ ଭୂମିର ବର୍ଣ୍ଣାବଳି ଦେଖିବା ଛାତ୍ର ଚକ୍ରବାକ-ସିଂହ-
ଗରିଷ୍ଠ ସମୁଦାୟର ମନ୍ଦର୍ପଣ କରିବା ପରମ ଲୀଳ ହେଉଅଛି ।

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।

सञ्चस्कारोभयପ୍ରୀत्या मैथिलीयौ यथाविधि ॥ ୩୧

୩୧ ଋ । ଦଶରଥସ୍ୟ ଜନକସ୍ୟ ଚ ସଖା ମନ୍ତ୍ରକୃତ୍ (ବାଞ୍ଚିକିଃ) ଋପି ଉଭୟପ୍ରୀତ୍ୟା ମୈଥିଲ୍ୟୌ
ଯଥାବିଧି ସଞ୍ଚସ୍କାର ॥

୩୧ । ସମ୍ପ୍ରତି ରାମସନ୍ତାନପ୍ରତୀକ୍ଷା—ସଖା ଇତି । ଦଶରଥସ୍ୟ
ଜନକସ୍ୟ ଚ ସଖା ମନ୍ତ୍ରକୃତ୍ ମନ୍ତ୍ରଦ୍ରଷ୍ଟା ସ ବାଞ୍ଚିକିରାପି । 'ସୁକର୍ମପାପ-
ମନ୍ତ୍ରପୁଣ୍ୟେଷୁ କ୍ଷମ' ଇତି କ୍ଷିପ୍ । ଉଭୟୋର୍ଦଶରଥଜନକयोः ପ୍ରୀତ୍ୟା ଶ୍ଚେନ
ମୈଥିଲ୍ୟୌ ମୈଥିଲୀପୁତ୍ରୌ ଯଥାବିଧି ଯଥାଶାସ୍ତ୍ର ସଞ୍ଚସ୍କାର ସଂସ୍କୃତବାନ୍ ।
ଜାତକର୍ମାଦିଭିରिति ଶ୍ରେଷ୍ଠଃ ॥

୩୧ । ଏହିକେ ଦଶରଥ ଓ ଜନକଙ୍କ ମଧ୍ୟାନ୍ତରାଳୀ ସଂସ୍କାର ବାଞ୍ଚିକି ଉପର ସିଂହର ଶାଢ଼ି ଲିପିବଦ୍ଧ ବ୍ୟାସିଧି
ଦେବଦେବୀରାମଦେବୀର ଲୀଳାକର୍ମାଦି ମଂଜାର ମଂଜର କରିଅଛି ।

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक୍तेदौ तदाख्यया ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ୩୨

୩୨ ଋ । ସଃ କବିଃ (ବାଞ୍ଚିକିଃ) କୁଶଳବୋନ୍ମୃଷ୍ଟଗର୍ଭକ୍ତେଦୌ ତୌ ତଦାଖ୍ୟୟା ନାମତଃ କୁଶଳବୌ
ଏବ ଚକାର କିଳ ॥

୩୨ । ସ କବିର୍ବାଲମୋକ୍ତିଃ କୁଶ୍ଳେଃ ଦର୍ଭେଃ ଲବୈର୍ଗୋପୁଚ୍ଛଲୋମଭିଃ । 'ଲବୌ
ଲବଣକିଞ୍ଚୁଳକପଞ୍ଚମଗୋପୁଚ୍ଛଲୋମସୁ' ଇତି ବୈଜୟନ୍ତୀ । ଉନ୍ମୃଷ୍ଟୋ ଗର୍ଭକ୍ତେଦୌ
ଗର୍ଭୋପଦ୍ରବୋ ଯଯୋସ୍ତୌ କୁଶଳବୋନ୍ମୃଷ୍ଟଗର୍ଭକ୍ତେଦୌ ତୌ ମୈଥିଲ୍ୟୌ ତେଷାଂ କୁଶଳାନ୍ତ
ଲବଣାଂ ଚାଖ୍ୟୟା ନାମତୋ ନାନ୍ତା ଯଥାସଂଖ୍ୟା କୁଶଳବାବେବ ଚକାର କିଳ ।
କୁଶୋନ୍ମୃଷ୍ଟଃ କୁଶଃ ଲବୋନ୍ମୃଷ୍ଟଃ ଲବଃ ॥

୩୨ । ମେଃ ଲିପିବଦ୍ଧ ଏବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ ଲବଂ
ହେଉଅଛି ଲିପିରା ଲିପିକବି ବାଞ୍ଚିକି ଡାକାରର ନାମ ବ୍ୟାସିଧି କୁଶ ଓ ଲବ ବାସିଧି ।

साङ्गञ्च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी ।
स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३

३३ अ. । किञ्चित् उत्क्रान्तशैशवी (ती) साङ्गं च वेदम् अध्याप्य कविप्रथमपद्धतिं स्वकृतिं च गापयामास ॥

३३ । किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवी अतिक्रान्तवाच्यो ती साङ्गञ्च वेदमध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् कवितावोजमित्यर्थः । स्वकृतिं काव्यं रामायणाख्यं गापयामास । गापयते लिट् । शब्दकर्मत्वात् 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

७७ । कृतान्नपत्र कथञ्चिद् देशजनकाल अतिक्रम करिजे तनि ठाहादिश्रटक मात्रवेद अध्यापन करारैश्च कविपित्रेन अथम योगानवस्वरुप अङ्गुलि राशिश्रम काव्य गान करारैरेते नागिजेन ।

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरयतः ।
तद्वियोगव्यथां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४

३४ अ. । सुतौ रामस्य वृत्तं मातुः अयतः मधुरं गायन्तौ तद्वियोगव्यथां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः ॥

३४ । तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरयतो मधुरं गायन्तौ तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदनां किञ्चित् शिथिलीचक्रतुः ॥

७८ । जेहे जनश्रम जननीमद्विधाने त्रादपत्र मधुर छत्रित गान करिशा ठाहात्र बाबि-विरहबाधोत्र कथञ्चिद् लापन करिशाहिजेन ।

इतरेऽपि रघोर्वंश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।
तद्योगात् पतिवत्नीषु पत्नीध्वासन् द्विसूनवः ॥ ३५

३५ अ. । रघोः वंश्याः त्रेताग्नितेजसः इतरे वयः अपि तद्योगात् पतिवत्नीषु द्विसूनवः आसन् ॥

३५ । रघोर्वंश्या वंशे भवाः, त्रेतेत्यग्नयस्त्रेताग्नयः, तेषां तेज इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः, इतरे रामादन्ये त्रयो भरतादयोऽपि तद्योगात् तेषां योगात् भरतादिसम्बन्धात् पतिवत्नीषु भर्तृमतोषु जीवत्पतिकासु ख्यातिमतीप्सित्यर्थः । 'पतिवत्नी समर्तृका' इत्यमरः । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' इति डोप् प्रत्ययो नुमागमश्च । पत्नीषु द्विसूनव आसन् । द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः, क्वचित् भङ्ग्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥

୩୧ । ଏହିକେ ମାହିନତାପି ଅଗ୍ନିଜ୍ଞାନ-ତେଜଃ ମୟମ୍ ବ୍ରହ୍ମାଣସୁବନ ଚରଣ, ନନ୍ଦନ ଓ ମଞ୍ଜୁ ଇତି ଅମର
ଜାହ୍ନବେନ ଯ ଯ ମଞ୍ଜୁତେ ହୁଏ ହୁଏନି କରିବା ମୁଖ କରିବାହିନ ।

ସନ୍ତୁଘାତିନି ସନ୍ତୁଘ୍ନଃ ସୁବାହୌ ଚ ବହୁନ୍ତୁତି ।

ମୟୁରାବିଦିଶେ ସୁନ୍ଦୋର୍ନିଦଧେ ପୂର୍ବଜୋତ୍ସୁକାଃ ॥ ୩୬

୩୬ ଅ. । ପୂର୍ବଜୋତ୍ସୁକଃ ସନ୍ତୁଘ୍ନଃ ବହୁନ୍ତୁତି ସନ୍ତୁଘାତିନି ସୁବାହୌ ଚ ସୁନ୍ଦୋର୍ନିଦଧେ ।

୩୬ । ପୂର୍ବଜୋତ୍ସୁକୋ ଉଦ୍ଧୃତପ୍ରିୟଃ ସନ୍ତୁଘ୍ନୋ ବହୁନ୍ତୁତି ସନ୍ତୁଘାତିନି ସୁବାହୌ
ଚ ତତ୍ତ୍ଵାମକ୍ୟୋଃ ସୁନ୍ଦୋର୍ମଥୁରା ଚ ବିଦିଶା ଚ ତେ ନଗର୍ଥ୍ୟୌ ନିଦଧେ, ନିଧାୟ ଗତ
ହତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୩୭ । ମଞ୍ଜୁର କୋଷ୍ଠବନର ବର୍ଣ୍ଣନେ ମହୁଣ୍ଡକ ହୁଏନା ଉଚ୍ଚତ ମାତ୍ରଜାନମନ୍ତ୍ର ମଞ୍ଜୁଘାତୀ ଓ ସୁବାହ ନାମକ
ଜନସମ୍ପରକେ ସମୁଦ୍ରା ଓ ବିଦିଶାର ଆଧିପତି ଶ୍ରୀମାନ କରିଲେନ ।

ଭୃୟସ୍ତପୋଽପ୍ୟଧୌ ମା ଭୃହାଲ୍ମୀକିରାତି ସୋଽତ୍ୟଗାତ୍ ।

ମୈଥिलीतनयोद्ଗୀତନିଃସ୍ପନ୍ଦଃଶୃଙ୍ଗମାଶ୍ରମମ୍ ॥ ୩୭

୩୭ ଅ. । ସଃ ମୈଥिलीତନयोद्ଗୀତନିଃସ୍ପନ୍ଦଃଶୃଙ୍ଗମାଶ୍ରମମ୍ ଭୃହାଲ୍ମୀକିଃ ଆଶ୍ରମେ ଭୃୟଃ (ଅପି) ତପୋଽପ୍ୟଧୌ ନାଭୁନ୍
ଇତି ଅତ୍ୟଗାତ୍ ॥

୩୭ । ସ ସନ୍ତୁଘ୍ନଃ ମୈଥिलीतनयोଃ କୁଶଳବୟୋରୁଦ୍ଗୀତନିଃସ୍ପନ୍ଦଃଶୃଙ୍ଗ-
ମୀତପ୍ରିୟତୟା ନିଷ୍ଠାହରିଣିଃ ସାଲ୍ମୀକିରାଶ୍ରମେ ଭୃୟଃ ପୁନରପି ତପୋଽପ୍ୟଧୃଃ ସଂବିଧାନ-
କରଣାର୍ଥେ ତପୋହାନିର୍ମା ଭୂତିତି ହିତୋଃ, ଅତ୍ୟଗାତ୍, ଅତିକ୍ରମ୍ୟ ଗତ ହତ୍ୟର୍ଥଃ ।

୩୮ । ମଞ୍ଜୁର ପୁନରାପି ତପାମ୍ ଅବହାନ କରିଲେ ତାହାର ଆତିଥା କରିତେ ମାତ୍ରେ ସାମ୍ବୋକିର ଉପୋଷିତ
ସଫେ, ଏକତ୍ର ତିନି ଜାନକୀଜନସମ୍ପରକେ ମନ୍ତ୍ରୋତ୍ତରାଦେ ନିମ୍ନମ୍ ସ୍ଵମହୁଣ୍ଡ-ମନ୍ତ୍ରୋତ୍ତରାଦେ ତପୋମ୍ ଆତ୍ମ୍ୟ ଆତିକ୍ରମ୍ ପୂର୍ବକ
ଗତନ କରିଲେନ ।

ବଞ୍ଚୀ ବିବେଶ ଚାଯୋଧ୍ୟାଂ ରଥ୍ୟାସଂସ୍କାରଶୋଭିନୀମ୍ ।

ଲବଣସ୍ୟ ବଧାତ୍ ପୌରୈରୈଚ୍ଛିତୋଽତ୍ୟନ୍ତଗୌରବମ୍ ॥ ୩୮

୩୮ ଅ. । ବଞ୍ଚୀ ଲବଣସ୍ୟ ବଧାତ୍ ପୌରୈଃ ଅତ୍ୟନ୍ତଗୌରବମ୍ ଶୈଚ୍ଛିତଃ (ସନ୍) ରଥ୍ୟାସଂସ୍କାରଶୋଭିନୀମ୍
ଅଯୋଧ୍ୟା ବିବେଶ ଚ ॥

୩୮ । ବଞ୍ଚୀ ସ ଲବଣସ୍ୟ ବଧାତ୍ପୌରୈଃ ପୌରଜନୈରତ୍ୟନ୍ତଂ ଗୌରବଂ ଯସ୍ମିନ୍
କର୍ମସି ତତ୍ ତଥା ଶୈଚ୍ଛିତଃ ସନ୍ ରଥ୍ୟାସଂସ୍କାରୈସ୍ତୌରଣାଦିଭିଃ ଶୋଭତେ ଯା
ତାମଯୋଧ୍ୟା ବିବେଶ ଚ ॥

୩୯ । ଅମରର ବଞ୍ଚୀ ମଞ୍ଜୁର ପଥମହାର ବାମା ମନ୍ତ୍ରୋତ୍ତରାଦେ ଅଯୋଧ୍ୟା ଉପେନ କରିଲେନ, ଉପକାଳେ
ମୌରବନ ସମସ୍ତବଦ୍ଧ ଡାହାଣେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୌରବସହକାରେ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିତେ ମାନିନ ।

स ददर्श सभामध्ये सभासाङ्गरूपस्थितम् ।

रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३६

३६ अ. । स सभामध्ये सभासङ्गः उपस्थितः सीतापरित्यागात् भुवः असामान्यपतिः रामं ददर्श ॥

३८ । स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासङ्गः सभ्यैरुपस्थितं सेवितं सीता-
परित्यागाद्भुवोऽसामान्यपतिम् असाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

३७ । त्विनि उवाच उभरित इहेन मतामपने सेवित मोताभरितागरेषु एकमात्र पुषिवीरहे नहि
त्रावच्छेदके वर्णन करिजेन ।

तमभ्यनन्दत् प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

कालनेमिवधात् प्रीतसुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४०

४० अ. । अग्रजः लवणान्तकं प्रणतं तं कालनेमिवधात् प्रीतः सुराषाट् शार्ङ्गिणम् इव अभ्यनन्दत् ॥

४० । अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं शत्रुघ्नं
कालनेमिर्नाम राक्षसः, तस्य बधात् प्रीतः । सुरं वेगं सहत इति सुरा-
षाडिन्द्रः । 'हृन्दसि सहः' इति शिवः, यद्वा सहतेर्णिचि कृते साहयतेः
क्षिप्, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः 'सहः सादः सः' इति
षत्वम् । शार्ङ्गिणम् उपेन्द्रमिव अभ्यनन्दत् ॥

४० । अनन्तर इत्येवमपि कालनेमिवधरेषु औत्त इहेन विभूत अभिनयन करिशाहिजेन, अग्रज
रावच्छेदके उक्तं लवणान्तक अन्त मन्दप्रेतर अभिनयन करिजेन ।

स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्राक्षे न सन्ततिम् ।

प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१

४१ अ. । सः पृष्टः (सन्) सर्वतः वार्त्तं रात्रे आख्यत्, सन्ततिं नाख्यत्, (कुतः) ? काले
प्रत्यर्पयिष्यतः आद्यस्य कवेः शासनात् ॥

४१ । स शत्रुघ्नः पृष्टः सन् सर्वतो वार्त्तं कुशलं रात्रे रामाय आख्यत्
आख्यातवान् । चक्षिजो लुङ्, 'चक्षिङः ख्याज्' इति ख्याआदेशः,
'अस्यतिवक्षि—' इत्यङ्, 'आतो लोप इति च' इत्याकारलोपः, ख्यातेर्वा
लुङ् । सन्ततिं कुशलवोत्पत्तिं न आख्यत् । कुतः ? कालेऽवसरे प्रत्यर्प-
यिष्यत आद्यस्य कवेर्वास्मीकिः शासनात् ॥

४१ । शाला श्रावत्य औहाके कुशलमवाप जिह्वां करिजे त्विनि मकनविषःइहे कुशल निवेदन
करिजेन, किन्तु त्वनमोऽपेक्षित विषय किङ्करी बलिजेन वा ; आदिक्वि वाय्वीकि चइर आनिशहे यथाकाले
औहाके पुत्रव्रतमर्पण करिजेन, एतच्च त्विनि ए विषय अकाल करिजे निवेध करिशाहिजेन ।

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्याङ्गशय्यास्यं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२

४२ अः । अथ जानपदो विप्रः 'अप्राप्तयौवनं' शिशुं भूपतेः द्वारि 'अङ्गशय्यास्यं' (यथा तथा) अवतार्य चक्रन्द ॥

४२ । अथ जानपदे भवो जानपदो विप्रः, कश्चिदिति शेषः, अप्राप्त-यौवनं शिशुम् मृतमिति शेषः, भूपतेः रामस्य द्वारि अङ्गशय्यास्यं यथा तथा अवतार्य अङ्गशय्यत्वे नैव अवरोप्य चक्रन्द दृक्शेषः ॥

४२ । अनन्तरं कौन समये जनपदवासी एक डाकूण अश्वशय्योवन एकटी निशके अवस्था इहेते राक्षसादेर नाशहेरा कोड़े करिना जन्मन करिछे लागिनेन ।

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथासुता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥ ४३

४३ अः । (हे) वसुधे ! शोचनीया असि या त्वं दशरथासुता अतः रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता ॥

४३ । हे वसुधे ! दशरथासुता अतः या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात् कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥

४३ । "हे वसुधे ! एकदे ठूमि राक्षी पनरधेर इच्छात इहेरा शोचनीय पनाय उभनीय इहेराछिने, तात्र पन मच्छति रावेर हस्तगत इहेरा कठे इहेतेउ कठेउर पना आश इहेराछे ।"

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिह्वाय राघवः ।

न ह्यकालभवो मृत्युरिच्छाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४

४४ अः । गोप्ता राघवः तस्य शुचः हेतुं श्रुत्वा जिह्वाय, हि (यस्मात्) अकालभवः मृत्युः इच्छाकुपदं न अस्पृशत् ॥

४४ । गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्र-मरणरूपं श्रुत्वा जिह्वाय लज्जितः । कुतः ? हि यस्मात् अकालभवो मृत्युरिच्छाकुपदं पदं राघवं न अस्पृशत् । त्वदे जीवति यवीयान् न म्रियत-इत्यर्थः ॥

४४ । अत्रातिशायक राक्षी रावेल्ल डाकूणेर शोककारण अवग करिना लज्जित इहेनेन, केनना हेतुगुणै अकालमृष्टा हेतुगुणैक कथनउ अर्थ करे नहि ।

स मुहूर्त्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्रयास्य दुःखितम् ।

यानं सस्मार कौवेरं वैवस्वतजिगोषया ॥ ४५

४५ अ. । सः दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्व इति आश्रास्य वैवस्वतजिगीषया कौवेरं यानं सञ्चार ॥

४५ । स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं क्षमस्व इत्याश्रास्य वैवस्वतस्य अन्तकस्यापि जिगीषया जेतुमिच्छया कौवेरं यानं पुष्पकं सञ्चार ॥

४६ । इति “आगनि गृह्णन्नाज्यं अग्रेण कर्तव्यं” इति धर्मः । इति कथा । यन्निर्वाणं आशान्तिमानं पूर्वकं वमके वनं कर्त्तव्यं । अत्र कृतेन पुष्पकस्य अग्रं कर्त्तव्यं ।

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।

उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६

४६ अ. । सः रघूद्वहः आत्तशस्त्रः (सन्) तत् अध्यास्य प्रस्थितः । तस्य पुरः गूढरूपा सरस्वती उच्चचार ॥

४६ । स रघूद्वहो रामः आत्तशस्त्रः सन् तत् पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वती अशरीरा वाक् उच्चचार उद्बभूव ॥

राजन् प्रजासु ते कश्चित् अपचारः प्रवर्त्तते ।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७

४७ अ. । (हे) राजन् ! ते प्रजासु कश्चित् अपचारः प्रवर्त्तते, तम् अन्विष्य प्रशमये, ततः कृती भवितासि ॥

४७ । हे राजन् ! ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिरेकः प्रवर्त्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमये, ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥

४७—४८ । अनन्तरं त्रयूलुङ्गिलकं रामः अग्रं पुष्पकं आश्रास्य कर्त्तव्यं । अत्रिष्ठ इहेन, उद्दिष्टं समुत्पन्नं सहा “राजन् । आपनान् अजागमयथा कोनं एकं अपचारं वदित्वा अशुभं कर्त्तव्यं । उद्दिष्टं नाश्विधानं कर्त्तव्यं, अहेनं कर्त्तव्यं । आपनि कृतकार्यं इहेनं । आश्रितेन ।” अहेनं एकं अपचारं । आश्रितेन उद्दिष्टं इहेनं ।

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ ४८

४८ अ. । इति आप्तवचनात् रामः वर्णविक्रियां विनेष्यन् वेगनिष्कम्पकेतुना पत्रेण दिशः पपात ॥

४८ । इत्याप्तवचनात् रामो वर्णविक्रियां वर्णपचारं विनेष्यन् अपनेष्यन् वेगेन निष्कम्पकेतुना पत्रेण वाहनेन पुष्पकेण । ‘पत्रं वाहनपक्षयोः’ इत्यमरः । दिशः पपात धावति स्म ॥

४८ । रामः अश्वविषं विषयवाक्यं अश्वं कर्त्तव्यं । उद्दिष्टं कर्त्तव्यं । अश्वविकारं निवारणं कर्त्तव्यं । अश्वविकारं निवारणं कर्त्तव्यं । अश्वविकारं निवारणं कर्त्तव्यं ।

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।

ददर्श कश्चिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४६

४६ अ. । अथ ऐस्वाकः धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् अधोमुखं तपस्यन्तं कश्चित् ददर्श ॥

४७ । अथ इक्ष्वाकुवंशप्रभव ऐस्वाको रामः 'कोपधादण्' इत्यणि 'दाण्डिनायन—' इत्यादिनोकारलोपनिपातः । धूमेन पीयमानेन अभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपस्यन्तं कश्चित् पुरुषं ददर्श ॥

४८ । अनन्तर ऐक्यकुरंगवृक्षे तत्र स्थिते गिरौलेन,—एक वृक्षे इक्ष्वाक्यान् लम्बान् इहैव अधोमुखं तपन्तः कश्चित् एवम् ऐक्यकुरंगवृक्षे स्थितेन धूमेन पीयमानेन अभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपस्यन्तं कश्चित् पुरुषं ददर्श ॥

पृष्टनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शम्भुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५०

५० । राज्ञा पृष्टनामान्वयः धूमपः सः आत्मानं सुरपदार्थिनं शम्भुकं नाम शूद्रं आचष्ट किल ॥

५१ । राज्ञा नाम च अन्वयश्च तौ पृष्टौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः, धूमं पितृतीति धूमपः । 'सुपि' इति योगविभागात् कप्रत्ययः स पुरुषः आत्मानं सुरपदार्थिनं स्वर्गार्थिनम् अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शम्भुकं नाम शूद्रम् आचष्ट वभाषे किल ॥

५२ । राज्ञा त्रयस्य त्रयस्य नाम उ वरुणादिषु पञ्चिषु विष्णोः कश्चित् एवम् ऐक्यकुरंगवृक्षे स्थितेन धूमेन पीयमानेन अभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपस्यन्तं कश्चित् पुरुषं ददर्श ॥

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमघावहम् ।

शीर्षच्छेद्यं परिच्छेद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१

५१ अ. । तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानामघावहं तं शीर्षच्छेद्यम् परिच्छेद्यं नियन्ता शस्त्रमाददे ॥

५२ । तपसि अनधिकारित्वात् प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् । शीर्षच्छेदादयश्च इति यत् प्रत्ययः । परिच्छेद्यं निश्चित्य नियन्ता राज्ञो रामः शस्त्रमाददे जघाह ॥

৫১। লোকনিব্ধতা রান তপসায় অনধিকারিতাহেতু প্রজাগণের অস্বাভাবিক দেহ শূদ্রের শিরশ্ছেদ কর্তব্য মনে করিয়া শত্রু-গ্রহণ করিলেন ।

স তদ্বক্তাং হিমক্লিষ্ট-কিञ্জল্কমিব পঙ্কজম্ ।

জ্যোতিষ্কাণাহতশ্মশ্রু কণ্ঠনালাদপাতয়ত ॥ ৫২

৫২ অঃ। সঃ জ্যোতিষ্কাণাহতশ্মশ্রু তদ্বক্তাং হিমক্লিষ্টকিञ্জল্কং পঙ্কজম্ - ইব, কণ্ঠনালাতু অপাতয়ত ॥

৫২। স রামো জ্যোতিষ্কণ্যৈঃ স্কুলিঙ্কৈরাহতানি দগ্ধানি শ্মশ্রুণি যচ্ছ তত্, তস্য বক্তাং হিমক্লিষ্টকিञ্জল্কং পঙ্কজমিব কণ্ঠ এব নালাং তস্মাত্ অপাতয়ত ॥

৫২। তিনি অগ্নিকুলিঙ্কৈঃ দগ্ধশ্মশ্রু শূদ্রের বদনগুণ নীহারক্লিষ্টপরাগ পদ্মের জায় কর্তৃনাগ হইতে পাতিত করিলেন ।

কৃতদণ্ডঃ স্বয়ং রাজা লেভে শূদ্রঃ সতাং গতিম্ ।

তপসা দুশ্বরেণাপি ন স্বমার্গবিলঙ্ঘিনা ॥ ৫৩

৫৩ অঃ। শূদ্রঃ রাজা স্বয়ং কৃতদণ্ডঃ (সন্) সতাং গতিং লেভে, দুশ্বরেণ অপি স্বমার্গবিলঙ্ঘিনা তপসা ন (লেভে) ॥

৫৩। শূদ্রঃ শম্বুকঃ রাজা স্বয়ং কৃতদণ্ডঃ কৃতশিষ্যঃ সন্ সতাং গতিং লেভে । দুশ্বরেণাপি স্বমার্গবিলঙ্ঘিনা অনধিকারদৃষ্টেনৈত্বর্থঃ, তপসা ন লেভে । অত্র মনুঃ—“রাজभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥” ইতি ॥

৫৩। শূদ্রক স্বয়ং রাজা কর্তৃক দণ্ডিত হইবার যে রূপ মাধুগিণের মদগতি লাভ করিল, অনধিকারদৃষ্টে শূদ্রের তপসাদ্বারাও তদ্রূপ ফললাভ তাহার ঘটিত না ।

রঘুনাথোऽप्यगस्तৌন মার্গসন্দর্শিতাत्मना ।

মহৌজসা সংযুজে শরৎকাল ইবৈন্দুনা ॥ ৫৪

৫৪ অঃ। রঘুনাথঃ অপি মার্গসন্দর্শিতাत्मना মহৌজসা অগস্ত্যেণ, ইন্দুনা শরৎকালে ইব সংযুজি ॥

৫৪। রঘুনাথোऽপি মার্গসন্দর্শিতাत्मना মহৌজসা অগস্ত্যেণ ইন্দুনা শরৎকাল ইব সংযুজি সঙ্কতঃ । ইন্দুনাপি বিশেষণং যোজ্যম্ । রঘুনাথ ইত্যত্র চুম্বাদিত্বাশ্চত্বাভাবঃ ॥

৫৪। রঘুপতি রাগচক্রে পথিমধ্যে মহাতেজা মহর্ষি অগস্ত্যের সহিত মাক্ষিকার ঘটন ; তখন মনে হইল যেন বর্ষাপগমে শরৎকাল, শীতরশ্মি শশধরের সহিত সূর্য-ভাবে মিলিত হইলেন ।

कुम्भयोनिरलङ्कारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्कयम् ॥ ५५

५५ अः । कुम्भशोभिः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्कयम् इव, दत्तं दिव्यपरिग्रहम् अलङ्कारं तस्मै ददौ ॥

५५ । कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेण आत्मनिष्कयमिव आत्म-
मोचनमूखमिव दत्तम्, अतएव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या परिग्रहः,
दिव्यानां परिग्रहः परिग्राह्य इत्यर्थः, तमलङ्कारं तस्मै रामाय ददौ ॥

५५ । कुम्भसंख्यं महर्षि अगस्त्या मांगरके निःशेषवस्त्रेण पीनं करिणं आश्वनिष्कयस्य
अगस्त्या मांगरके देववाञ्छितं दिव्यं अलङ्कारं अर्पणं करिष्याहिमि, तत्काले मेहे अलङ्कारं
रामाय अर्पणं करिणम् ।

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पश्चान्निववृते रामः प्राक् परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६

५६ अः । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तं दधत् रामः पश्चात् निववृते, परासुः द्विजा-
त्मजः प्राक् (निववृते) ॥

५६ । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलङ्कारं दधत् रामः पश्चात्
निववृते निवृत्तः । परासुर्मृतो द्विजात्मजः प्राक् रामात् पूर्वं निववृते ॥

५६ । राम जीतारं कर्णादेः सन्पर्कशून्यं बाहुते अगस्त्या अर्पणं अलङ्कारं अर्पणं करिष्या
अर्पणार्थं अर्पणार्थं इहेनेन, एतदेकं उद्देशं आसित्वा पूर्वे हे मृतं वाङ्मनसि
मन्त्रित इहेन उद्दिष्टम् ।

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुच्छसमागतः ।

स्तुत्या निवर्त्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७

५७ अः । पुच्छसमागतः द्विजः वैवस्वतात् अपि त्रातुः तस्य पूर्वोदितां निन्दां स्तुत्या निवर्त्त-
यामास ॥

५७ । पुच्छसमागतः पुच्छेण सङ्गतो द्विजो वैवस्वतादन्तकादपि त्रातुः
रक्षकस्य, 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्युपादानात् पञ्चमी । तस्य रामस्य
पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्त्तयामास ॥

५७ । वाङ्मनसि पूर्वे अर्पणं इहेन यत्र निकटं इहेते तत्र अर्पणं वाङ्मनसि वाङ्मनसि
रामाय अर्पणार्थं अर्पणार्थं इहेन अर्पणार्थं अर्पणार्थं इहेनेन ।

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः शस्यमिवाभोभिरभ्यवर्षन्प्रायनैः ॥ ५८

৫৮ অ:। অধ্বরায সুক্লাষ্যং তং রত্ন:কপিনরেশ্বরা: মেঘা: অশ্বোমি: মঙ্গলং ইব, উপায়মৈ: অম্ববর্ষনং ॥

৫৮। অধ্বরায অশ্বমেধায় সুক্লাষ্যং তং রামং রত্ন:কপিনরেশ্বরা: সুগ্ৰীববিভীষণাদয়ো রাজানশ্চ মেঘা অশ্বোমি: শস্বমিব উপায়মৈরম্ববর্ষনং ॥

৫৮। অনন্তর রাম অশ্বমেধ সম্পাদন মানসে অবাধবিচরণ জন্ত বহুদূর অশ্বের বন্ধনমোচন করিলে—মেঘ যেমন শস্যের উপর বারি বর্ষণ করে, তদ্রূপ রাক্ষসের বিভীষণ, কপিরাজ সুগ্ৰীব এবং অজ্ঞাত নরনাথগণ বিবিধ উপায়ন দ্বারা তাঁহাকে অভি-
নন্দিত করিলেন।

দিগ্‌ম্ভ্যো নিমন্তিতাস্ত্বৈনমভিজগমুমহর্ষয়: ।

ন ভৌমান্যেব ধিষ্ণাণানি হিত্বা জ্যোতির্ময়ান্যপি ॥৫৯

৫৯ অ:। নিমন্তিতা: মহর্ষয়শ্চ ভৌমানি ধিষ্ণাণানি ন (কিন্তু) জ্যোতির্ময়ানি অপি (ধিষ্ণাণানি) হিত্বা দিগ্‌ম্ভ্য: এনম্ অভিজগমু: ॥

৫৯। নিমন্তিতা আহুতা মহর্ষয়শ্চ ভূম্বা: সম্বন্ধীনি ভৌমানি ধিষ্ণাণানি স্থানান্যেব ন। ‘ধিষ্ণাং স্থানি গৃহে মেঃস্মী’ ইত্যমর:। কিন্তু জ্যোতির্ময়ানি নক্ষত্ররূপাণি ধিষ্ণাণান্যপি হিত্বা দিগ্‌ম্ভ্য এনং রাম-
মভিজগমু: ॥

৫৯। নিমন্তিত মহর্ষি সকল তৎকালে কেবল ভুলোক হইতে নহে, জ্যোতির্ময় স্থান সকল পরিত্যাগ করিয়া দিগ্‌দিশ হইতে সেই যজ্ঞ আগমন করিতে লাগিলেন।

উপশল্যনিবিষ্টৈ: চতুর্দারমুখী বভৌ ।

অযোধ্যা সৃষ্টলোকেব সয: পৈতামহী তনু: ॥ ৬০

৬০ অ:। চতুর্দারমুখী অযোধ্যা উপশল্যনিবিষ্টৈ: তৈ: সয: সৃষ্টলোকা পৈতামহী তনু: ইব বভৌ ॥

৬০। চত্বারি দ্বারাণি এব মুখানি যস্যা: সা চতুর্দারমুখী অযোধ্যা উপশল্যেষু গ্রামান্তেষু নিবিষ্টৈ:। ‘গ্রামান্ত উপশল্যং স্বাত্’ ইত্যমর:। তৈর্মহর্ষিभि: সম্ব: সৃষ্টলোকা পিতামহস্বয়ং পৈতামহী তনু-
র্মূর্তিরিব বভৌ ॥

৬০। নগরোপাংশু অবস্থিত পূতান্না মহর্ষিগণদ্বারা চতুর্দারমুখী অযোধ্যাগুরী যেন লোকসৃষ্টিকারিণী পিতামহভয়র আশ্র উপশোভিত হইতে লাগিল।

স্নাধ্যস্ত্যাগোঽপি বৈদেহা: পত্যু: প্রাগ্বংশবাসিন: ।

অনন্যজানৈ: সৈবাসীত যস্মাচ্চায়া হিরন্ময়ী ॥৬১

६१ अ. । वैदेह्याः स्त्रांगः अपि ज्ञातः, यस्मात् प्राग्वशवासिनः अनन्यजानेः पत्युः हिरण्मयी सा एव जाया आसीत् ॥

६१ । वैदेह्यास्यांगोऽपि स्त्राङ्घो वर्ण एव । कुतः ? यस्मात् प्राग्वशः प्राचीनस्थूणः यश्चास्मादविशेषः तद्वासिनः, नास्त्यन्या जाया यस्य तस्य अनन्यजानेः । 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः । पत्युः रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी । 'दाण्डिनायन—' आदिसूत्रेण निपातः । सा निजैव जाया पत्नी आसीत् । कविवाक्यमेतत् ॥

७१ । रामऽहं प्राग्वशं नामक यज्ज्जालाय वासकाले अत्र पत्नी परिग्रहं न करिष्या वैदेह्यै हिरण्मयीं भूक्तिं निर्माणपूर्वकं भार्यायं कार्यं सम्पादनं करिष्यादित्यनेन, अत्रैव प्रतिकर्षकं परितागं जीतारं परस्मैपदान् इहेषां हिन ।

विधेरधिकसम्भारस्ततः प्रवृत्ते मखः ।

आसन् यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥६२॥

६२ अ. । ततः विधेः अधिकसम्भारः मखः प्रवृत्ते । तत्र क्रियाविघ्नाः राक्षसाः एव रक्षिणः आसन् ॥

६२ । ततो विधेः शास्त्रादधिकसम्भारोऽतिरिच्यमानपरिकरः मखः प्रवृत्ते प्रवृत्तः । यत्र मखे, विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । मखे 'यन्नार्थे कविधानम्' इति कः । क्रियाविघ्ना अनुष्ठानविघातकाः राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥

७२ । अनन्तरं विधिविहित उपकरण इहेतेऽ अधिकं ज्ञानसम्भारद्वारा रामऽहं यज्ज्जालाय अशुद्धिं इहेने पूर्वार्थे वाशारा यज्ज्जालाय करी हिन, सेहै राक्षसगणहै तैश्वरं यज्ज्जालाय करिते नागिन ।

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगदुर्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥

६३ अ. । अथ मैथिलेयौ कुशलवौ गुरुचोदितौ (सन्तौ) प्राचेतसोपज्ञं रामायणम् इतस्ततः जगत्तुः ॥

६३ । अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ । 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढक् । कुशलवौ गुरुणा वारम्भोक्तिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ, प्राचेतसः वारम्भोक्तिः, उपज्ञायत इत्युपज्ञा 'आतद्योपसर्गे' इति कर्मणि अङ्प्रत्ययः । प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम्, प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाचिख्यासायाम्' इति नपुंसकत्वम् । अय्यते

ଜ୍ଞାୟତେନିନିତ୍ୟଧନମ୍, ରାମସ୍ଥାୟନଂ ଚରିତଂ ରାମାୟଣଂ ରାମାୟଣାତ୍ମ୍ୟଂ କାବ୍ୟମ୍ ।
'ପୂର୍ବପଦାତ୍ ସଞ୍ଚାୟାମ୍' ଇତି ଣତ୍ବମ୍ ଉତ୍ତରାୟଣମିତିବତ୍ । ଇତସ୍ତତୋ ଜଗତୁ: ।
ଗାୟତେର୍ଲିଟ୍ ।

୬୭ । ତଦନନ୍ତର ଜ୍ଞାନକୀତନସ୍ତ ଲବ ଓ କୁଶ ଏହି ଅବସରେ ଖୁବ୍ବ ମହର୍ଷି ବାଘ୍ନିକିର
ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ତତ୍ତ୍ବଜ୍ଞ ରାମାୟଣ ହେତୁତ ଗାନ କରିତେ ଲାଗିଲେନ ।

ବ୍ରତଂ ରାମସ୍ୟ ବାଲ୍ମୀକି: କ୍ବତିସ୍ତୌ କିନ୍ନରସ୍ବନୌ ।

କିଂ ତତ୍ ଯେନ ମନୋ ହର୍ତୁମଳଂ ସ୍ୟାତାଂ ନ ଶୃଣ୍ବତାମ୍ ॥ ୬୪

୬୪ ଅ: । ରାମସ୍ୟ ବ୍ରତଂ, ବାଲ୍ମୀକି: କ୍ବତି:, ତୌ କିନ୍ନରସ୍ବନୌ, (ଅତଏବ) ତତ୍ କିମ୍ ? ଯେନ
ଶୃଣ୍ବତାଂ ମନ: ହର୍ତୁମ୍ ଅଳଂ ନ ସ୍ୟାତାମ୍ ॥

୬୪ । ରାମସ୍ୟ ବ୍ରତଂ ବର୍ଣ୍ଣ୍ୟଂ ବସ୍ତ୍ବିତି ଶେଷ: । ବାଲ୍ମୀକି: କ୍ବତି: କାବ୍ୟମ୍,
ଗେୟମିତି ଶେଷ: । ତୌ କୁଶଲବୌ କିନ୍ନରସ୍ବନୌ କିନ୍ନରକଣ୍ଠୌ ଗାୟକୌ, ପୁନରିତି
ଶେଷ: । ଅତଏବ ତତ୍ କିମ୍ ? ଯେନ ନିମିତ୍ତେନ ତୌ ଶୃଣ୍ବତାଂ ମନୋ ହର୍ତୁମଳଂ
ଶକ୍ତୌ ନ ସ୍ୟାତାମ୍ । ସର୍ବ୍ବଂ ସରସମିତ୍ୟର୍ଥ: ॥

୬୫ । ଏକେ ତ ରାମେର ଚରିତ୍ର, ବିଶେଷତ: ବାଘ୍ନିକି-ବିଚ୍ଚିତ୍, ତାହାତେ ଆବାସ
ଗାୟକ ଲବ ଓ କୁଶ କିନ୍ନରସ୍ବରମାଳୀ; ଇହା ଭିନ୍ନ ଆର କୋନ୍ ବସ୍ତ୍ର ଶ୍ରୋତୃଗଣେର ଚିତ୍ତ ହରଣ
କରିତେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ହୈତେ ପାରେ ?

ରୂପେ ଗୀତେ ଚ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ତୟୋସ୍ତଜ୍ଜ୍ବରମିଚ୍ଚିର୍ନିବେଦିତମ୍ ।

ଦଦର୍ଶ ସାନୁଜୋ ରାମ: ଶୁଶ୍ରାବ ଚ କୁତୂହଳୀ ॥ ୬୫

୬୫ ଅ: । ତଜ୍ଜ୍ବରମିଚ୍ଚିର୍ନିବେଦିତଂ ତୟୋ: ରୂପେ ଗୀତେ ଚ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ସାନୁଜ: ରାମ: କୁତୂହଳୀ (ସନ୍) ଦଦର୍ଶ
ଶୁଶ୍ରାବ ଚ ॥

୬୫ । ତେ ଜାନନ୍ତୀତି ତଜ୍ଜ୍ବରା: ତୈସ୍ତଜ୍ଜ୍ବରମିଚ୍ଚିର୍ନିବେଦିତଂ ତୟୋ: କୁଶ-
ଲବୟୋ: ରୂପେ ଆକାରେ ଗୀତେ ଚ ମାଧୁର୍ଯ୍ୟଂ ରାମଣୀୟକଂ ସାନୁଜୋ ରାମ: କୁତୂହଳୀ
ସାନନ୍ଦ: ସନ୍ ଯଥାସଂଖ୍ୟଂ ଦଦର୍ଶ ଶୁଶ୍ରାବ ଚ ॥

୬୬ । ଅଭିଜ୍ଞ ଲୋକମକଳ ମେହି କୁଶ ଓ ଲବେର ରୂପ ଓ ଗୀତେର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ବିଦିତ
ହୈଶ୍ବରୀ ରାମଚକ୍ରେର ନିକଟେ ନିବେଦନ କରିଲ; ଅଭୁଜ୍ଞଗଣମହା ରାମ କୁତୂହଳୀ ହୈଶ୍ବରୀ ତାହାଦିଗକେ
ବର୍ଣ୍ଣନ ଓ ତାହାଦିଗେର କୃତ ଗୀତ ଅବଣ କରିଲେନ ।

ତଦ୍ଗୀତଶ୍ରବଣୈକାୟା ସଂସଦଶ୍ରୁମୁଖୀ ବଭୌ ।

ହିମନିଷ୍ଠିନ୍ଦିନୀ ପ୍ରାତ: ନିର୍ବାତିବ ବନସ୍ଥଳୀ ॥ ୬୬

୬୬ ଅ: । ତଦ୍ଗୀତଶ୍ରବଣୈକାୟା ଅଶ୍ରୁମୁଖୀ ସଂସତ୍ ପ୍ରାତ: ହିମନିଷ୍ଠିନ୍ଦିନୀ ନିର୍ବ୍ୟାତା ବନସ୍ଥଳୀ
ହବ ବଭୌ ॥

६६ । तयोर्गीतश्रवणे एकाया आसक्ता अश्रुमुखी आनन्दादिति-
भावः । संसत् सभा प्रातः हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थली
इव बभौ शुशुभे । आनन्दपारवश्यान्निष्पन्मास्ते इत्यर्थः ॥

७७ । सञ्जीत श्रवणे एकाग्रमना सभां सगच्छ लोक अक्षवर्षण करिते थाकिने
सभा येन प्रातःकाले शिववर्तिनी पवनविरहिता वनस्थलीं श्राव्य शौडा पाहेते लागिल ।

वयोवेशविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥ ६७

६७ अ. । जनता वयोवेशविसंवादि तदा तयोः रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत ॥

६७ । जनता जनानां समूहः । 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तुल' इति
तत्प्रत्ययः । वयोवेशाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः कुशलवयोः
रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य नास्ति नाक्षिकम्पो यस्मिन् कर्मणि तदयथा
तथा । नञर्थस्य नशब्दस्य बहुव्रीहिः । व्यतिष्ठत व्यतिष्ठत् । 'समव-
प्रविभ्यः स्तः' इत्यात्मनेपदम् । विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

७७ । तत्काले, जनसञ्च मेहे लव ओ कुशेन, रामचन्द्र वयस ओ वेश वातीत
आकारगत मोगापृष्ठ समर्पन करिषा निर्निमेष नश्यने अवस्थान करिते लागिल ।

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिम्बिये ।

नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८

६८ अ. । लोकः उभयोः प्रावीण्येन तथा न विसिम्बिये, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया
(विसिम्बिये) ॥

६८ । लोको जनः उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन नैपुण्येन तथा न
विसिम्बिये न विस्मितवान्, यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया नैस्पृहेण
विसिम्बिये ॥

७८ । नृपति रामचन्द्र-प्रदत्त पारितोषिक ग्रहणे लव ओ कुशेन स्पर्शाहीनताय
लोकैकैकैक विभित हईशाछिल, ऊँहादेन सञ्जीत नैपुण्यादि दर्शने तापृष्ठ विभ्य-
प्राप्त हईल ना ।

गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९

६९ अ. । गेये कः नु वां विनेता, इयञ्च कस्य कवेः कृतिः इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिम्
अशंसताम् ॥

६८ । गेये गीते को नु वां युवयोर्विनेता शिक्षकः, नृशब्दः प्रश्ने 'नु पृच्छायां वितर्के च' इत्यमरः । विनेतारं कविष्वेत्यर्थः । 'गेये केन विनीतौ वाम्' इति पाठे वामिति युष्मदर्थप्रतिपादकमव्ययं द्रष्टव्यम् । तथायमर्थः—केन पुंसां वां युवां गेये गीतविषये विनीतौ शिक्षितौ । कर्मणि निष्ठाप्रत्ययः । इयञ्च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ कुशलवौ वात्समीकिम् अशंसताम् उक्तवन्तौ ॥

७२ । अनन्तर "एहे गीत कांशर कृत एवम् कोन् वाकि हेहो तोगादिगटक शिक्षा दिवाछेन" इत्यत्र राज्ञा एहेकूप जिज्ञासा करिण, जव ओ कूष वाक्कीकित नाम निर्देश करिणन ।

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७०

७० अः । अथ सावरजः रामः प्राचेतसम् उपेयिवान् (सन्) देहम् आत्मनः उरीकृत्य राज्यम् अस्मै न्यवेदयत् ॥

७० । अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वात्समीकिमुपेयिवान् प्राप्तः सन् देहमात्मन उरीकृत्य आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः, राज्यम् अस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत् समर्पितवान् ॥

१० । तदनन्तर अरूजगमसह रांय वाक्कीकित समीपे गमन करिण शीघ्र भतीर वातीत समख राज्या उँहाके अदान करिणन ।

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः कारुणिको बभ्रे सीतायाः सम्परिश्रमम् ॥ ७१

७१ अः । कारुणिकः स कविः रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ आख्याय सीतायाः सम्परिश्रमं बभ्रे ॥

७१ । करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः । 'प्रयोजनम्' इति ठञ् । 'स्यादयालुः कारुणिकः' इत्यमरः । स कविः रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतावाख्याय सीतायाः सम्परिश्रमं स्वीकारं बभ्रे ययाचे ॥

११ । तथन पत्रम कारुणिक कवि वाक्कीक "एहे कूगारदय जानकीर गर्डमखू त,— आपनारहे भूख" एहेकूप पत्रिछत्र अदान करिण मीताके अहण करिवार अज्ज अनूत्रोक्ष करिणन ।

तातः शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।

दौरात्मप्राद्रक्षस्तान् नात्रत्याः श्रद्धुः प्रजाः ॥ ७२

७२ अ. । (३) तात ! ते क्षुधा नः समर्थं जातवेदसि शुद्धा (किन्तु) रक्षसः दीरात्म्यात्
अचक्ष्याः प्रजाः तां न शृणुः ॥

७२ । हे तात ! ते क्षुधा सोता नोऽस्माकम् अच्छोः समीपं समञ्चम् ।
'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच् । जातवेदसि वक्त्रौ शुद्धा ।
नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किन्तु रक्षसो रावणस्य दीरात्म्यादत्रत्याः
प्रजास्तां न शृणुः न विशश्चसुः ॥

ताः स्वचारित्र्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुन्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदान्नया ॥ ७३

७३ अ. । मैथिली स्वचारित्र्यम् उद्दिश्य ताः प्रत्याययतु । ततः पुन्रवतीम् एनां त्वदान्नया
प्रतिपत्स्ये ॥

७३ । मैथिली स्वचारित्र्यम् उद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासयतु ।
विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् । 'णौ गमिरबोधने' इति इणो गम्यादेशो
नास्ति । ततोऽनन्तरं पुन्रवतीम् एनां सीतां त्वदान्नया प्रतिपत्स्ये
स्वीकरिष्ये ॥

१२—१७ । राम उड्डर करिगेलन,—हे तात ! आपनार बहु वैदेही आमांदेर
समक्षेई अग्निपरीक्षाय बिशुद्धा हईयाछैन, किन्तु राक्षसराज रावणेर छुराश्रुता-निबन्धन
अत्रत्य प्रजागण तँहाके पवित्र बलिषा विश्वास करितेहे ना । अतएव एकणे
मैथिली श्रौय चरित्रविषये देई प्रजागणेर विश्वास उरपादन करून, तारपर आपनार
निर्देशे तनयसह तँहाके ग्रहण करिव ।

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमाङ्गुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४

७४ अ. । राज्ञा इति प्रतिश्रुते (सति) मुनिः आश्रमात् जानकीं शिष्यैः स्वसिद्धिं नियमैः
इव आनाययामास ॥

७४ । राज्ञा इति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं शिष्यैः
प्रयोज्यैः स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव आनाययामास ॥

१४ । राजा रामऽय एहेरूप प्रतिष्ठित हईले भूनिवर बाबूकि निशमबारा
आश्वासिद्धि श्रौय निवागण द्वारा जानकीके आश्रम हईते आनयन करिगेलन ।

अन्येदुरथ काकुत्स्थः सन्निपात्य पुरौकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ .

७५ अः । अथ काकुत्स्थः रामः अन्येद्युः प्रसूतप्रतिपत्तये पुरौकसः सन्निपात्य कविम्
माहाययामास ॥

७५ । अथ काकुत्स्थो रामः अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि प्रसूतप्रतिपत्तये
प्रसूतकार्यानुसन्धानाय पुरौकसः पौरान् सन्निपात्य मेलयित्वा कविं वास्वीकि-
माहाययामास आकारयामास ॥

१९ । ककुत्श्चकुलतिजक राम अपर एकस्मिन् खानकोर पद्वीकार वज्र पोरग्रणक
मन्त्रेण करिषा मुनिवर आभिकवि वाञ्छोकिटक आस्थान कराहेनेन ।

स्वरसंस्कारवत्यासौ पुत्राभ्यामथ सीतया ।

ऋचेवोदचिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६

७६ अः । अथ असौ मुनिः स्वरसंस्कारवत्या ऋचा उदचिषं सूर्यम् इव पुत्राभ्याम् (उपलक्षितया)
सीतया रामम् उपस्थितः ॥

७६ । अथ स्वर उदात्तादिः संस्कारः शब्दशुद्धिः तद्वत्या ऋचा सावित्र्या
उदचिषं सूर्यमिव, पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया करणेन उदचिषं रामम्
असौ मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥

१७ । उदात्तादि श्रुतमन्त्रित श्रुतारा श्रेष्ठप उक्तवन्नि रविर् उपासना करिते इव,
उक्तप मन्त्रे मुनिवर वाञ्छोकि लव, दूष ओ गीतावादी मनोरञ्जनार्थं उक्तवन्नि रात्रे
निकट उपस्थित इहेनेन ।

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७

७७ अः । काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन वपुषा एव सा शुद्धा इति अन्वमीयत ॥

७७ । कषायेण रक्तं काषायम् 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् । तेन परि-
वीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा
साध्वी इत्यन्वमीयत अनुमिता ॥

१९ । काषायवसनावृता सीता निवृत्तरणे नयनव्यय मधर्षणपूर्वकं तथैव उपस्थित
इहेने उदात्त अनाथ शत्रौर् दर्शने लोकमकल उदात्तं पेशिषाई पवित्र वनिषा
अश्मान करिण ।

जनास्तदालोकपथात् प्रतिसंहतचक्षुषः ।

तस्य स्तेऽवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८

७८ अः । तदालोकपथात् प्रतिसंहतचक्षुषः ते सर्वे जनाः, फलिताः शालयः इव, अवाङ्मुखाः
तस्यः ॥

७८ । तस्यः सीतायाः कर्मण आलोकपथात् दर्शनमार्गात् प्रति-

ସଂସ୍ମତସ୍ତଦ୍ବ୍ୟକ୍ତି ନିବର୍ତ୍ତିତଦୃଷ୍ଟୟଃ ତେ सर्वे जनाः फलिताः शालय इव अवाह्यमुखाः
अवनतमुखाः तस्युः ॥

୩୮ । ତଥେନ ଏକାଗ୍ରମ୍ ମୌଡ଼ା ହେତେ ଦୃଷ୍ଟି ଅତ୍ୟାହତ କରିବା କଳିତ ମାନିଧାତ୍ତେର
ହାସି ଅବନତମୁଖତେ ଅବହାନ କରିତେ ମାଗ୍ରିମ୍ ।

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितविष्टरः ।

कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ୭୯

୭୯ ଅ. । ଆସ୍ଥିତବିଷ୍ଟରଃ ମୁନିଃ (ହି) ବତ୍ସେ ! ଭର୍ତୁଃ ଦୃଷ୍ଟିବିଷୟେ ଶ୍ଵବୃତ୍ତେ ଲୋକଂ ନିଃସଂଶୟଂ
କୃତ୍ଵ ଇତି ତାମ୍ ଅସାମ୍ ॥

୭୯ । ଆସ୍ଥିତବିଷ୍ଟରୋଽଧିଷ୍ଠିତାସନୋ ମୁନିଃ ବତ୍ସେ ! ଭର୍ତୁଃ ଦୃଷ୍ଟିବିଷୟେ
ସମସ୍ୟଂ ଶ୍ଵବୃତ୍ତେ ଶ୍ଵଚରିତେ ବିଷୟେ ଲୋକଂ ନିଃସଂଶୟଂ କୃତ୍ଵ ଇତି ତାଂ ସୀତାମସାତ୍
ସାସ୍ତି କ୍ଷା ।

୧୩ । ମତ୍ତେ ମୁନିବତ୍ତ ବାସ୍ତୋକି ଆମତେନ ଉପବେଶନ କରିବା ମୌଡ଼ାତେ ଆବେଶନ କରିତେନ—
ବ୧୯ମ୍ । ତୁମି ଆମିମତେନ ଶୌର ଚରିତ୍ରବିଷୟେ ଲୋକମକଳେନ ମଂସ୍ୟମ୍ ମୁତ୍ତ କର ।

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।

आचम्योदौरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ୮୦

୮୦ ଅ. । ଅଥ ବାଲ୍ମୀକିଶିଷ୍ୟେଣ ଆବର୍ଜିତଂ ପୁଷ୍ପଂ ପୟଃ ଆଚମ୍ୟ ସୀତା ସତ୍ୟାଂ ସରସ୍ଵତୀମ୍
ଓଦୌରୟାମାସ ॥

୮୦ । ଅଥ ବାଲ୍ମୀକିଶିଷ୍ୟେଣ ଆବର୍ଜିତଂ ଦତ୍ତଂ ପୁଷ୍ପଂ ପୟ ଆଚମ୍ୟ ସୀତା
ସତ୍ୟାଂ ସରସ୍ଵତୀଂ ବାଚମୁଦୌରୟାମାସ ଉଚ୍ଚାରୟାମାସ ॥

୮୦ । ଅନନ୍ତର ମୌଡ଼ା ବାଲ୍ମୀକିଶିଷ୍ୟମାହତ ମବିଜ୍ଞ ଜଳେ ଆବେଶନ କରିବା ଏତେକମ୍
ମତ୍ତ ବାକ୍ୟ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିତେନ ।

वाङ्मनःकर्मभिः पत्न्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।

तथा विश्वम्भरे देवि मामन्तर्ह्वातुमर्हसि ॥ ୮୧

୮୧ । ବାଞ୍ଵମନଃକର୍ମଭିଃ ପତ୍ନ୍ୟୌ ସ୍ଵାଭିଚାରଃ ଯଥା ନ ମେ । ତଥା (ହି) ବିଶ୍ଵମ୍ଭରେ ! ଦେବି ! ମାମ୍
ଅନ୍ତର୍ହାତୁମ୍ ଅର୍ହସି ॥

୮୧ । ବାଞ୍ଵମନଃକର୍ମଭିଃ ପତ୍ନ୍ୟୌ ବିଷୟେ ମେ ସ୍ଵାଭିଚାରଃ ଶ୍ଵାଭିଚାରଂ ନ ଯଥା,
ନାସ୍ତି ଯଦି, ତଥା ତର୍ହିଂ ବିଶ୍ଵଂ ବିଭର୍ତ୍ତୀତି ବିଶ୍ଵମ୍ଭରା ଭୂମିଃ 'ସଂସ୍ରାୟାଂ ସୂତ'—
ଇତ୍ୟାଦିନା ଶ୍ଵଚ୍ଚମ୍ପ୍ରତ୍ୟୟଃ, 'ଅର୍ହସି' ଶ୍ଵତ୍—ଇତ୍ୟାଦିନା ସୁମାଗମଃ, ହି ବିଶ୍ଵମ୍ଭରେ !
ଦେବି ! ମାମ୍ ଅନ୍ତର୍ହାତୁଂ ଗର୍ଭେ ବାସୟିତୁମର୍ହସି ॥

୮୧ । ହେ ବିଶ୍ଵବିଶାଦ୍ଧି ! ଆମି କାସ, ସନ ବିଶ୍ଵା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀତା ମତ୍ତବ୍ର ଅତି ସମି

କୋନ କଞ୍ଚିତ୍ତାନ୍ ନା କରନ୍ତି ଧାକି, ତବେ ହେ ମେରି ! ଆଗାତକ ତୋହାର ମର୍ତ୍ତ ହାନ
ହାନ କର ।

ଏବମୁକ୍ତେ ତଥା ସାଧ୍ୟା ରନ୍ଧ୍ରାତ୍ ସଂଯୋଭବାନ୍ନୁବ: ।

ଶାତହ୍ରଦମିବ ଜ୍ୟୋତି: ପ୍ରଭାମଞ୍ଜୁଳମୁଦୟୟୌ ॥ ୮୨

୮୨ ଅ: । ସାଧ୍ୟା ତଥା ଏବମ୍ ଉକ୍ତେ (ସତି) ସଂଯୋଭବାନ୍ ନୁବ: ରନ୍ଧ୍ରାତ୍ ଶାତହ୍ରଦଂ ଜ୍ୟୋତି: ୧୩,
ପ୍ରଭାମଞ୍ଜୁଳମ୍ ଉଦୟୟୌ ॥ ୮୨

୮୨ । ସାଧ୍ୟା ପତିବ୍ରତତଥା ତଥା ସୌତଥା ଏବମୁକ୍ତେ ସତି ସଂଯୋଭବାନ୍ନୁବୋ
ରନ୍ଧ୍ରାତ୍ ଶାତହ୍ରଦଂ ବୈଦ୍ୟୁତଂ ଜ୍ୟୋତିରିବ ପ୍ରଭାମଞ୍ଜୁଳମୁଦୟୟୌ ॥

୮୨ । ମାୟା ମୌତା ଏକମ୍ ବନିତେ ମୟୋଜ୍ଞାତ ହୃଦିବତ୍ ହୈତେ ବିଶାସମିତ୍ତ ଗ୍ରାସ ଏକ
ଅଜାବଶନ ଉଦ୍ଗତ ହୈନ ।

ତନ୍ନ ନାଗଫଣୋତ୍ତ୍ରିମ୍ନସିଂହାସନନିଷେଦୁଷୌ ।

ସମୁଦ୍ରରଶନା ସାଚ୍ଚାତ୍ ପ୍ରାଦୁରାସୀଦ୍‌ସୁନ୍ଧରା ॥ ୮୩

୮୩ ଅ: । ତନ୍ନ ନାଗଫଣୋତ୍ତ୍ରିମ୍ନସିଂହାସନନିଷେଦୁଷୌ ସମୁଦ୍ରରଶନା ସାଚ୍ଚାତ୍ ସୁନ୍ଧରା ପ୍ରାଦୁରାସୀତ୍ ॥

୮୩ । ତନ୍ନ ପ୍ରଭାମଞ୍ଜୁଳେ ନାଗଫଣୋତ୍ତ୍ରିମ୍ନେ ସିଂହାସନେ ନିଷେଦୁଷୌ ସାସୀନା
ସମୁଦ୍ରରଶନା ସମୁଦ୍ରମେଖଳା ସାଚ୍ଚାତ୍, ସୁନ୍ଧିନି ଧାରୟତୀତି ସୁନ୍ଧରା ଭୂମି:, 'ସ୍ତ୍ରୀ
ଋତ୍ବ:' ଇତି ଋତ୍ବ: । ପ୍ରାଦୁରାସୀତ୍ ॥

୮୩ । ମେହି ଅଜାବଶନ ମଧ୍ୟ ହୈତେ ଭୂଞ୍ଜନେକ୍ଷକେନାକ୍ତ ମିଂହାମନେ ମୟାମୌନା ମାମବ-
ବେଶନା ମାକାଂ ଧରିତ୍ରୀମେବୌ ଆହୁତ୍ତା ହୈନେନ ।

ସା ସୌତାମଞ୍ଜୁମାରୋପ୍ୟ ଭର୍ତ୍ତଂ ପ୍ରଣିହିତେକ୍ଷଣାମ୍ ।

ମା ମେତି ସ୍ବାହରତ୍ୟେବ ତସ୍ମିନ୍ ପାତାଳମନ୍ଧ୍ୟଗାତ୍ ॥ ୮୪

୮୪ ଅ: । ସା ଭର୍ତ୍ତଂ ପ୍ରଣିହିତେକ୍ଷଣାଂ ସୌତାମ୍ ଅନ୍ତଂ ମାରୋପ୍ୟ ତସ୍ମିନ୍ (ଭର୍ତ୍ତରି) ମା ମେତି ସ୍ବାହରତି
(ସତି) ଏବ ପାତାଳମ୍ ମନ୍ଧ୍ୟଗାତ୍ ॥

୮୪ । ସା ସୁନ୍ଧରା ଭର୍ତ୍ତରି ପ୍ରଣିହିତେକ୍ଷଣାଂ ଦନ୍ତଦୃଷ୍ଟିଂ ସୌତାମଞ୍ଜୁମାରୋପ୍ୟ
ତସ୍ମିନ୍ ଭର୍ତ୍ତରି ରାମେ ମା ମା ଇତି ମା ହରେତି ସ୍ବାହରତି ସଦତ୍ୟେବ, ସ୍ବାହରନ୍ତ-
ମନାଦୃତ୍ୟେତ୍ୟର୍ଥ:, 'ସଞ୍ଚି ଚାନାଦର୍' ଇତି ସମ୍ପ୍ରମୀ, ପାତାଳମନ୍ଧ୍ୟଗାତ୍ ॥

୮୪ । ତିନି ଆମିନିକ୍ଷିପ୍ତନେତ୍ରା ତନୟା ମୌତାକେ ବୌ କୋଢ଼େ ହାମନମୂର୍ଖକ ବାସ
ବାସବାସ ନିବେଶ କରିନେତ୍ର ମୋତନେ ଅବେଶ କରିନେନ ।

ଧରାୟାଂ ତସ୍ୟ ସଂରମ୍ଭଂ ସୌତାମତ୍ୟର୍ପଣେଷିଣ: ।

ଗୁରୁର୍ବିଧିବଳାପେକ୍ଷୌ ଶମୟାମାସ ଧନ୍ବିନ: ॥ ୮୫

୮୫ ଅ: । ବିଧିବଳାପେକ୍ଷୌ ଗୁରୁ: ସୌତାମତ୍ୟର୍ପଣେଷିଣ: ଧନ୍ବିନ: ତସ୍ୟ ଧରାୟାଂ ସଂରମ୍ଭଂ ଶମୟାମାସ ॥

८५ । सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विनः प्राप्तधनुस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिवलापेक्षी देवशक्तिदर्शी गुरुर्वशिष्ठः श्रमयामास । अवश्यम्भावी विधिरिति भावः ॥

८६ । मौदारं अद्यानिशनाडिमासीं क्रोधाविष्टं रामं शत्रवं अति शस्त्राशनं करिणेन देवशक्तिमयीं कृणुष्वन्नं वशिष्ठे तीक्ष्णं क्रोधात्तत्र शक्तिं करिणेन ।

ऋषीन् विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।

रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६

८६ अः । रामः यज्ञान्ते पुरस्कृतान् ऋषीन् सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः निदधे ॥

८६ । रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान् पूजितान् ऋषीन् सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोर्निदधे ॥

८७ । रामं यज्ञसमापनाच्छेदं समागतं श्वसिम्बलं च शश्वत्पुंगवकं पुरस्कृतं करिष्ये निदधेन एव तीक्ष्णं मौदारं तत्र तत्र उन्मेषयेत् शस्त्रं करिणेन ।

युधाजितश्च सन्देशात् स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय भृतप्रजः ॥ ८७

८७ अः । भृतप्रजः सः युधाजितः सन्देशात् सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय भरताय ददौ ॥

८७ । किञ्च, भृतप्रजः स रामो युधाजितो भरतमातुलस्य सन्देशात् सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय, रामेणेति शेषः, भरताय ददौ ॥

८८ । अनन्तरं अक्षीपालकं रामं उन्नतमातुलं युधाजितेन निदधेन उन्नतके विपुलं अर्था अमानपूर्वकं सिन्धुनामकं देशं आधिपत्या प्रदानं करिणेन ।

भरतस्तत्र गन्धर्वान् युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८

८८ अः । तत्र भरतः युधि गन्धर्वान् निर्जित्य केवलम् आतोद्यं ग्राहयामास आयुधं समत्याजयत् ॥

८८ । तत्र सिन्धुदेशे भरतोऽपि युधि गन्धर्वान् निर्जित्य केवलमेकम् आतोद्यं वीणाम् । 'ततः वीणादिकं वाद्यमानसं सुरजादिकम् । वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादि-
आतोद्यनामकम् ॥' इत्यमरः । ग्राहयामास, आयुधं समत्याजयत् त्याजित-
वान् । ग्रहित्यन्त्योर्णन्तयोर्द्विकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसन्धेयम् ॥

८८ । तथाच उन्नतं गङ्गासंगमके समरे पराजितं करिणेन एव उद्देशनिगदकं निरञ्जं करिष्ये केवलं वीणां धारयन् करादौनेन ।

स तच्चपुष्कली पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिषिच्याभिषेकाहौ रामान्तिकमगात् पुनः ॥ ८६

८६ अ. । सः अभिषेकाहौ तच्चपुष्कली, (नाम) पुत्रौ तदाख्ययोः राजधान्योः अभिषिच्य पुनः रामान्तिकम् अगात् ॥

८६ । स भरतः, अभिषेकाहौ तच्चपुष्कली नाम पुत्रौ तदाख्ययोः तच्च-पुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावल्यां तच्च तच्चशिलायामिति राज-धान्योर्न गम्योः अभिषिच्य पुनः रामान्तिकम् अगात् ॥

८७ । अनन्तरं उन्नत एक ओ गूफा नामक उन्नतशृङ्गे तंहाद्वय निज नामकस्थित उन्नतशिला ओ गूफावती नामक राखशानौषधे अतिशक्ति करिषा पुनराश राखशानौषधे आश्रयन करिगेन ।

अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च लक्ष्मणोऽप्यात्मसम्भवौ ।

शासनाद् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ६०

६० अ. । लक्ष्मणः अपि रघुनाथस्य शासनात् अङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च आत्मसम्भवौ कारा-पथेश्वरौ चक्रे ॥

६० । लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनादङ्गदं चन्द्रकेतुञ्च तदाख्यौ आत्मसम्भवौ पुत्रौ, कारापथो नाम देशः तस्येश्वरौ चक्रे ॥

६० । लक्ष्मण ओ रघुनाथ राखश आश्रयण अवन ओ छत्रकट्ट नामक आश्रयणशृङ्गे कारापथेश्वर अधीश्वर करिषा गिगेन ।

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान् विदधुः क्रमात् ॥ ६१

६१ अ. । इति आरोपितपुत्राः ते जनेश्वरा भर्तृलोकप्रपन्नानां जननीनां क्रमात् निवापान् विदधुः ॥

६१ । इत्यारोपितपुत्राः ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलोकप्रपन्नानां स्वर्यातानां जननीनां क्रमात् निवापान् आद्यादीन् विदधुः चक्रुः ॥

६१ । रामादि नरनारायण न न उन्नतशृङ्गे अष्टशृङ्गे राखो अतिशक्ति करिषा पत्रलोकशृङ्गे उन्नतशृङ्गे यथाक्रमे उन्नतशृङ्गे क्रिया सम्पन्न करिगेन ।

उपेत्य मुनिवेशोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।

रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ६२

६२ अ. । ० अथ कालः मुनिवेशः (सन्) उपेत्य राघवं प्रोवाच । रहःसंवादिनौ आवां यः पश्येत् तं त्यजेः इति ॥

८२ । अथ कालोऽन्तको मुनिवेशः सन् उपेत्य राघवं प्रोवाच, किम् ? इत्याह, रहस्येकान्ते संवादिनौ सम्भाषिणौ आवां यः पश्येत् रहस्यभङ्गं कुर्यादित्यर्थः । तं तज्जरिति ॥

२२ । अनन्तर एक दिन कृताञ्च मुनिवेश धारणपूर्वक राममयीने आग्रसन करिषा बलिनेन—“आमरा उठये निर्द्धने कोन कथोपकथन करिव, एहे मयसे ये बालि आमाभिगतक सम्मर्शन करिव, तूमि ताहाके परिताप करिव” ।

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।

आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात् परमेष्ठिनः ॥ ८३

८३ अः । सः तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय विवृतात्मा (सन्) परमेष्ठिनः शासनात् दिवं अध्यास्व (इति) आचख्यौ ॥

८३ । स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशित-निजस्वरूपः सन् परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनाद्विमध्यास्व इत्याचख्यौ ॥

२३ । राजा रामचल “ताहाइ हटेक” बलिषा अज्ञोकार करिले कृताञ्च निष्-मूर्ति परिग्रह करिषा ताहाके बलिनेन,—परमेशी दक्षार मिदनेन तूमि एकने चर्गे प्रसन कर ।

विद्वानपि तयोर्द्वास्थः समयं लक्ष्मणोऽभिनत् ।

भीतो दुर्वाससः शापात् रामसन्दर्शनार्थिनः ॥ ८४

८४ अः । द्वास्थः लक्षणः विद्वान् अपि रामसन्दर्शनार्थिनः दुर्वाससः शापात् भीतः (सन्) तयोः समयम् अभिनत् ॥

८४ । द्वास्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि पूर्वज्ञोक्तो जानन्नपि रामसन्दर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्भीतः सन् तयोः समयं संवादम् अभिनत् विभेद ॥

२४ । हेतुवमर राममर्नार्थी दुर्वासा तथाय उपस्थित इहेले ताहात्र मापडये कोत हहेषा वारिष्ठ लक्ष्मण गृहीत विवरण विविध धाकिलेन उद्दिष्टिनेन वरुष्ट निवम डक् करिलेन ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ८५

८५ अः । योगवित् सः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनः भ्रातुः प्रतिज्ञाम् अवितथां चकार ॥

८५ । योगविद् योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञाम् अवितथां सतां चकार ॥

२१ । अनन्तरं वीरगजं लक्ष्मणं मन्त्रवृत्तौ प्रयत्नपूर्वकं वेष्टयामि करिष्ये । अत्रैव शिवल्लेखं प्रतिष्ठां वक्ष्यामि ।

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।

राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ६६

६६ अ. । आत्मचतुर्भागे तस्मिन् प्राक् नाकम् अधितस्थुषि (सति) राघवः भुवि त्रिपात् धर्मः इव शिथिलं तस्थौ ॥

६६ । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत्, आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्ष्मणे प्राङ्नाकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं जन्म षि सति राघवो रामः, भुवि त्रिपाद्वर्त्म इव, शिथिलं तस्थौ । पाद-
विकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति भावः । त्रेतायां धर्मस्त्रिपादितप्राहुः । अङ्घ्रि-
स्रं ध्वन्यते ! 'पादा रश्म्याङ्घ्रितुर्थ्यांशाः' इत्यमरः । त्रयः पादा पादचतु-
र्थ्यांशो यस्यासौ त्रिपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यकारलोपः समासान्तः ॥

२७ । शीघ्रं चतुर्थांशं गेहे जन्मणं अथमं परमोक्तगमनं करिष्ये । तत्रैव शिथिलं तस्थौ ।

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्गुशं कुशम् ।

शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्चलवं लवम् ॥ ६७

उदक् प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अग्नितः पतिवात्सलयाद् गृहवर्जमयोध्यया ॥ ६८

६७-६८ अ. । स्थिरधीः सः रिपुनागाङ्गुशं कुशं कुशावत्यां निवेश्य सूक्तैः सतां जनिताश्चलवं लवं शरावत्यां (निवेश्य) सानुजः अग्निपुरःसरः (सन्) पतिवात्सलयात् गृहवर्जम् अयोध्यया अग्नितः उदक् प्रतस्थे ॥

६७ ६८ । युग्मम् । स्थिरधीः स रामः रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्गुशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुण्यां निवेश्य स्थापयित्वा, सूक्तैः समौचीनवचनैः सतां जनिताश्चलवा अश्चलेशा येन तं लवं लवाख्यं पुत्रम् । 'लवो लेखे विलाशि च ह्येदने रामनन्दने' इति विश्वः । शरावत्यां पुण्याम् । 'शरादी-
नाङ्घ्रि' इति शरकुशशब्दयोर्दौर्घः । निवेश्य, सानुजोऽग्निपुरःसरः सन् पतंगौ भर्त्सरि वात्सल्यादनुरागात् गृहान् वर्जयित्वा गृहवर्जम् । 'द्वितीयायाञ्च' इति णसुल् । अयं कचिदपरोष्णायामपीष्यते । 'अनुदात्त' पदमेकवर्जम् इत्येकाचः शेषतया व्याख्यातत्वात् । परोष्णं त्वरा । अयोध्यया अग्नि-
तोऽनुगतः उदक् प्रतस्थे ॥

२१-२७ । अनन्तरं शिवल्लेखं प्रतिष्ठां वक्ष्यामि । अत्रैव शिवल्लेखं प्रतिष्ठां वक्ष्यामि ।

ବଡ଼ିତେ ଏବଂ ବିନି ହସଧୁର ବାକାବିଷ୍ଟାମେ ମାଧୁଗଣେର ଅନ୍ଧପାତ କରାହେବା ଧାକେନ, ମେହେ
ନବକେ ଏବାବଡ଼ିତେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଓ ଅଭୁଗଗଣମହ ହତାଶନକେ ଅଶ୍ରେ କରିବା ଉତ୍ତର ମିଳେ ମ୍ୟନ
କରିଲେନ । ଓହ୍ନେ ମ୍ୟନ ହେତେ ଜାଗିଲ,—ପତିବାଂସନାବଦତ: ଅବୋଧାଓ ବେନ ଗୁହ
ମରିତାମ କରିବା ଡାହାର ଅଭୁଗମନ କରିଦାହିଲେନ ।

ଜଗତ୍‌ହସ୍ତସ୍ୟ ଚିତ୍ତଜ୍ଞା: ପଦବୀଂ ହରିରାଚ୍ଛସା: ।

କଦମ୍ବମୁକୁଳସ୍ଥୂଳୈରଭିବୃଷ୍ଟାଂ ପ୍ରଜାଞ୍ଚୁଭି: ॥ ୧୧

୧୧ ଅ: । ଚିତ୍ତଜ୍ଞା: ହରିରାଚ୍ଛସା: କଦମ୍ବମୁକୁଳସ୍ଥୂଳୈ: ପ୍ରଜାଞ୍ଚୁଭି: ଅଭିବୃଷ୍ଟାଂ ତସ୍ୟ ପଦବୀଂ ଜଗତ୍‌ହ: ॥

୧୧ । ଚିତ୍ତଜ୍ଞା ହରିରାଚ୍ଛସା: କଦମ୍ବମୁକୁଳସ୍ଥୂଳୈ: ପ୍ରଜାଞ୍ଚୁଭିରଭିବୃଷ୍ଟାଂ
ତସ୍ୟ ରଥସ୍ୟ ପଦବୀଂ ମାର୍ଗଂ ଜଗତ୍‌ହ: । ତେପ୍ୟନୁଜଗ୍ମୁରିତାର୍ଥ: ॥

୧୧ । ରାମେର ଅଭିପ୍ରାୟେ ଅତିକ୍ଷିତ ରାଜ୍ୟ ଓ ବାନର ଶ୍ରଦ୍ଧାଗଣେର କଦମ୍ବବୃକ୍ଷମନ୍ତ୍ରଣ
ଦ୍ଵାରା ଅନ୍ଧବିନ୍ୟାସରା ଅଭିବିଷ୍ଟ ରାମପତ୍ନୀର ଅଭୁଗମନ କରିନ ।

ଉପସ୍ଥିତବିମାନେନ ତେନ ଭକ୍ତାନୁକମ୍ପିନା ।

ଚକ୍ରେ ବିଦିବିନି:ଶ୍ରେଣି: ସରୟୁରନୁଯାୟିନାମ୍ ॥ ୧୦୦

୧୦୦ ଅ: । ଉପସ୍ଥିତବିମାନେନ ଭକ୍ତାନୁକମ୍ପିନା ତେନ ଅନୁଯାୟିନାଂ ସରୟୁ: ବିଦିବିନି:ଶ୍ରେଣି: ଚକ୍ର ॥

୧୦୦ । ଉପସ୍ଥିତଂ ପ୍ରାପ୍ତଂ ବିମାନଂ ଯସ୍ୟ ତେନ, ଭକ୍ତାନୁକମ୍ପିତଂ ଇତି
ଭକ୍ତାନୁକମ୍ପିନା ତେନ ରାମେଣାନୁଯାୟିନାଂ ସରୟୁଃସ୍ଥିଦିବିନି:ଶ୍ରେଣି: ସ୍ଵର୍ଗାଧିରୋହଣୀ
ଚକ୍ର ॥ 'ନି:ଶ୍ରେଣିସ୍ତ୍ବଧିରୋହଣୀ' ଇତ୍ୟମର: ॥

୧୦୦ । ବିମାନାକ୍ରତ୍ ଡକ୍ତରମ୍ବଳ ରାମ ସରୟୁକେ ଅଭୁଗାମିଗଣେର ସ୍ଵର୍ଗାନ୍ତରାଶ୍ରେଣେର ମୋମାନ
କରିବା ଦିଲେନ ।

ଯଦ୍‌ଗୋପ୍ରତରକଲ୍ପୋଽଭୂତ୍‌ ସନ୍ମର୍ଦ୍ଦଂ ଶ୍ଚ ମଞ୍ଜତାମ୍ ।

ଅତସ୍ତଦାଘ୍ୟୟା ତୌର୍ଥଂ ପାବନଂ ଭୁବି ପମଥେ ॥ ୧୦୧

୧୦୧ ଅ: । ଯତ୍‌ ତସ୍ୟ ମଞ୍ଜତାଂ ସନ୍ମର୍ଦ୍ଦଂ: ଗୋପ୍ରତରକଲ୍ପ: ଅଭୂତ୍‌, ଅତ: ତଦାଘ୍ୟୟା ପାବନଂ ତୌର୍ଥଂ ଭୁବି ପମଥେ ॥

୧୦୧ । ଯଦ୍ୟସ୍ମାତ୍‌ ତତ୍‌ ସରୟୁଂ ମଞ୍ଜତାଂ ସନ୍ମର୍ଦ୍ଦଂ: ଗୋପ୍ରତରୋ ଗୋପ୍ରତରଂ
ତତ୍‌କଲ୍ପ: ଅଭୂତ୍‌ ଅତସ୍ତଦାଘ୍ୟୟା ଗୋପ୍ରତରାଘ୍ୟୟା ପାବନଂ ଶୋଧକଂ ତୌର୍ଥଂ ପମଥେ ॥

୧୦୧ । ତତ୍‌କାଳେ ସରୟୁତେ ମଞ୍ଜନକାରୀ ଜନଗଣେର ସନ୍ମର୍ଦ୍ଦ ସେନ ଗୋପ୍ରତରେର ଅଭୁଗମ
ହେବାହିନ, ଏହା ଓହ୍ନେ 'ଗୋପ୍ରତର' ନାମେ ପୃଥିବୀର ମିତ୍ର ତୌର୍ଥ ବନିବା ଶ୍ରଦ୍ଧାତ
ହେବାହିନ ।

ସ ବିଭୁର୍ବିଭୁଧାଂଶେଷୁ ପ୍ରତିପନ୍ନାତ୍ମମୂର୍ତ୍ତିଷୁ ।

ଭିଦଶୌଭୂତପୌରାଣାଂ ସ୍ଵର୍ଗାନ୍ତରମକଲ୍ପୟତ୍ ॥ ୧୦୨

१०१ अः । विभुः सः विबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु (सत्सु) त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरम्
चकल्पयत् ॥

१०२ । विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्म-
मूर्तिषु सत्सु त्रिदशीभूता देवभूयं गता ये पौरास्तेषां नूतनसुराणां
स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥

१०२ । देवराक्षसश्रीवादि च च मूर्तिं पत्रिग्रहपूजक चर्चार्थं प्रभवेन करिणेन विभू राय
देवतावापन्न पौरग्रपेयं चञ्च चर्गास्तत्र निर्दिष्टं करिष्ये दिनेन ।

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां
विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत् सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
लङ्कानाथं पवनतनयञ्चोभयं स्थापयित्वा
कीर्त्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रामस्वर्गरोहणं
नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

१०३ अः । विष्वक्सेनः एवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं निर्वर्त्य लङ्कानाथं पवनतनयं
च उभयं कीर्त्तिस्तम्भद्वयम् इव दक्षिणे गिरौ च उत्तरे (गिरौ) च स्थापयित्वा, सर्वलोकप्रतिष्ठां
स्वतनुम् अविशत् ॥

१०३ । विष्वक्सेनो विष्णुः एवं सुराणां दशमुखशिरश्छेदकार्यं
निर्वर्त्य निष्पाद्य, लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनूमन्तं चोभयं कीर्त्ति-
स्तम्भद्वयमिव दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे चोत्तरे गिरौ हिमवति च स्थापयित्वा,
सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमूर्तिम् अविशत् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि—श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये श्रीरामस्वर्गरोहणं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५

१०० । उग्रवान् विष्णु एहेकपे निशाचर त्थाननेन वधरूप अग्रपेयं शिखारधन
करिष्ये लङ्काधिपति विभीषण एव पवनतनय इन्वान् एहे उड्डयके दक्षिणे चित्रकूटे
उत्तरे हिमालयपर्वते इहे कीर्त्तिस्तम्भेन राय गङ्गापित करिष्ये निबिन् लोकेन
आश्रयचरुण अमूर्तिरे पुनराय अवेन करिणेन ।

पञ्चदशः सर्गः समाप्तः । १८

षोडशः सर्गः ।

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।
चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रातृमेषां हि कुलानुसारि ॥ १

१ अः । अथ इतरे सप्त रघुप्रवीराः पुरोजन्मतया गुणैः च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं चक्रुः सौभ्रातृमेषां कुलानुसारि हि ॥

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।
तवारविन्दाक्ष ! पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गं चतुष्पदं तत् ॥

१ । अथ रामनिर्व्वाणान्तरमितरे लवादयः सप्त रघुप्रवीराः, पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा, गुणैश्च ज्येष्ठं कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः । तदुक्तम्—‘जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते ।’ इति । तथाहि—सुभ्रातृणां भावः सौभ्रातृम्, ‘हायनान्त—’ इत्यादिना युवादित्वादनं प्रत्ययः । एषां कुशलवादीनां कुलानुसारि वंशानुगतं हि ॥

१ । रामऽञ्ज निर्द्दिगपद आसु रश्मिने नत्र नव अलुति अपत्र मल वषुअवीरगण अत्रैव च वयोवृद्धे वनिश दूषके उरुकुष्टे वृद्धमरुतेन अधिपत्ये अमान करिनेन ; केनना जातुवाग्मना रश्मिनेन वंशपरम्परागत ।

ते सेतुवार्त्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यबन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसौमां विलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २

१ अः । सेतुवार्त्तागजबन्धमुख्यैः अबन्धैः कर्मभिः अभ्युच्छिताः अपि ते अन्योन्यदेशप्रविभागसौमां विलां समुद्राः इव न व्यतीयुः ॥

२ । सेतुर्जलबन्धः वार्त्ता कृषिगोरक्षणादिः । ‘वार्त्ता कृष्याद्युदन्तयोः’ इति विश्वः । गजबन्ध आकरेभ्यो गजयन्त्रम्, तं मुख्यं प्रधानं येषां तैरबन्धैः सफलैः कर्मभिरभ्युच्छिताः अतिसमर्था अपीत्यर्थः । ते कुशादयः प्रविभक्त्यन्त इति प्रविभागाः, अन्योन्यदेशप्रविभागानां या सीमा ताम् विलां समुद्रा इव न व्यतीयुर्न अतिचक्रमुः । अत्र कामन्दकः—‘कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् । खन्याकरधनादानं शून्यानाञ्च निदेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं हृष्टोऽपि वदयेत् ॥’ इति ॥

२ । ठींशरा गेठुनिर्ध १, आकर इहेते करिग्रहण एव कृषि ७ पञ्चगानन अष्टुति
अथान अथान कनवान् कार्याकाठ अडाव अतिमाज अडानाजी इहेलेण गात्र वेरप
बीर तीरकृषि अतिऊय करे नः,—ठींशरा ७ उऊण निख निख राखार नीमा
उल्लखन करेन नई ।

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां दानप्रवृत्ते रनुपारतानाम् ।

सुरद्विपानामिव सामयोनिः भिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः ॥३

१ अः । चतुर्भुजांशप्रभवः दानप्रवृत्तेः अनुपारतानां तेषां सः वंशः सामयोनिः (दानप्रवृत्ते
अनुपारतानां) सुरद्विपानां (वंशः) इव, अष्टधा भिन्नः (सन्) विप्रससार ॥

३ । चतुर्भुजो विष्णुः, तस्यांशा रामादयः, तु प्रभवाः कारणानि यस्य
स तथोक्तः, दानं त्यागो मदस्य । ‘दानं गजमदे त्यागे’ इति विश्वः ।
प्रवृत्तिः व्यापारः प्रवाहस्य, दानप्रवृत्तेरनुपारतानां तेषां कुशलवादोनां स
वंशः सामयोनिः सामवेदप्रभवो दानप्रवृत्तेरनुपारतानां सुरद्विपानां
दिग्गजानां वंश इव अष्टधा भिन्नः सन् विप्रससार विस्तृतोऽभूत् । सामयो-
निरित्यत्र पालकाश्वः—‘सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः ।
हस्ताभ्यां परिगृह्णाथ सप्त सामान्यगायत । गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्-
पेतुर्मतङ्गजाः ॥’ इति ॥

७ । नांशरात्रेण अन्धकारात् रात्रौ अष्टुति इहेते समुत्पुत्र दानधर्मे अकाष्ठ
अश्वरुक् कृष्ण लवामित्र वंश मायवेदोऽपत्र अष्टे दिग्गजैश्च वंशेण छात्र आठ अष्टेण
विठळ इहेण विष्टु तिनाळ करिज ।

अथाहं रात्रे स्तिमितप्रदीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलत्रवेशाम् अदृष्टपूर्वां वनितामपश्यत् ॥ ४

४ अः । अथ अहं रात्रे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुद्धः कुशः प्रवासस्थकलत्रवेशाम्
अदृष्टपूर्वां वनिताम् अपश्यत् ॥

४ । अथ अहं रात्रे रईरात्रः, ‘अहं नपुंसकम्’ इत्येकदेशसमासः । ‘अहः-
सर्वेकदेशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः’ इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः । ‘रात्राक्काङ्ठा
पुंसि’ इति नियमात् पुंस्त्वम् । अहं रात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने
शय्यागृहे प्रबुद्धः न तु सुप्तः कुशः प्रवासस्थकलत्रवेशां प्रोक्षितभर्तृकावेशाम्
अदृष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वां ताम् सुप्तुपेति समासः वनितामपश्यत् ॥

४ । अनन्तर एकदा निशीथ मय्येव दीपनिधा स्थिति ७ बाबागृह मय्येव लोक
पवनगृहे स्थ इहेले, कृष्ण महमा अदृष्ट इहेण विरहवेषधारिणी अदृष्टपूर्वां एक वसनीयक
मन्मथन करिजेन ।

सा साधुसाधारणपार्थिववर्द्धः स्थित्वा पुरस्तात् पुरुहूतभासः ।
जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५

५ अः । साधुसाधारणपार्थिववर्द्धः पुरुहूतभासः जेतुः बन्धुमतः तस्य (कुशस्य) पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वम् (यथा तथा) अञ्जलिं बबन्ध ॥

५ । सा वनिता साधुसाधारणपार्थिववर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पुरुहूतभासः इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्बन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथा अञ्जलिं बबन्ध ॥

६ । अनन्तरं कनौशाङ्गिणि गेहे काशिनौ पृथक्पृथक्स्थितौ साधुसन्तोषाभावात् राज्ञीसम्पन्नशक्त्यदिक्षेत्रे तूष्णेन ज्योतिषे जयशब्द उच्चारणपूर्वकं कृतञ्जलिं प्रोवाच अवहित इत्येतेन ।

अथानपोद्गार्गलमप्यगारं छायामिवाददर्शतलं प्रविष्टाम् ।
सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वाङ्गविस्मृततल्पः ॥ ६

६ अः । अथ सविस्मयः पूर्वाङ्गविस्मृततल्पः दाशरथीः तनूजः अनपोद्गार्गलम् अपि अगारम्, आदर्शतलं छायाम् इव, प्रविष्टां (तां) प्रोवाच ॥

६ । अथ सविस्मयः पूर्वाङ्गेन शरीरपूर्वभागेन विस्मृततल्पः त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः अनपोद्गार्गलम् अनुवाटितविष्कम्भमपि । 'तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना' इत्यमरः । अगारम् आदर्शम् आदर्शतलं छायामिव प्रतिष्ठां तां वनितां प्रोवाच अवदत् ।

लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७
का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८

७—८ अः । सावरणे अपि गेहे लब्धान्तरा, योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते, मृणालिनी हैमम् उपरागम् इव, अनिर्वृतानाम् आकारं बिभर्षि च । (किञ्च) (हे) शुभे ! त्वं का, कस्य वा परिग्रहः, ते मदभागमकारणं वा किम् ? वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिं मत्वा आचक्ष्व ॥

७—८ । युग्मम् । सावरणेऽपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा त्वमिति शेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमवतसुपरागसुपद्रवमिव अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं बिभर्षि च, न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः । किञ्च हे शुभे ! त्वं का, कस्य वा परिग्रहः पत्नी,

ते तव मदभ्यागमे कारणं वा किम् ? वशिनां जितेन्द्रियाणां रघूणां मनः
परस्त्रीषु विषये विसृज्या-प्रवृत्तिर्यस्य तत् तथाभूतं मत्वा आचक्षु ॥

६—१। तदनन्तर दाशरथिउत्तर धर्मरत्न कृष्ण शयनगृहेर द्वार बद्ध থাকিলেও দর্পণ-
পতিত প্রতিবিম্বের দ্বায় সেই রমণীকে গৃহে প্রবেশ করিতে দেখিয়া বিষমসহকারে
শরীরের পূর্বভাগ উখিত করিয়া কহিলেন,—ভজ্ঞে ! তুমি রুদ্ধদ্বার এই শয়নাগারে
কিহুপে প্রবেশ করিলে ? এক্ষণে তোমার বিশেষ কোন যোগপ্রভাবও পরিলক্ষিত
হইতেছে না, এবং দেখিতেছি,—তুমি নীহারসম্পাতভীর্ণ কমলিনীর দ্বায় অভ্যস্ত
হৃৎকতার ধারণ করিয়াছ ! ।

৮। হে শুভে ! তুমি কে, কাহার রমণী, আর আমার নিকট তোমার আগমন
করিবার কারণই বা কি ? রঘুবংশীরেরা জিতেন্দ্রিয়, ইহাদের পররমণীতে মন মত্ত
বিমূৰ্খ; এই সকল অস্থাবন করিয়া নির্ভয়ে আমার এই সকল বাঁকেয় উত্তর
প্রদান কর ।

তমব্রবীত্ সা গুরুণানবদ্যা
যা নীতপৌরা স্বপদোন্মুখেণ ।
তস্যাঃ পুরঃ সম্মতি বীতনাথ্য
জানীহি রাজন্নধিদেবতাং মাম্

৮ অ। সা তম্ অবব্রীত, অনবদ্যা যা স্বপদোন্মুখেন গুরুণা নীতপৌরা, (হে) রাজন্ ! মাং সম্মতি
বীতনাথ্যাম্ তস্যাঃ পুরঃ অধিদেবতাং জানীহি ॥

৯। সা বনিতা তং কুশমব্রবীত্ । অনবদ্যা অদোষা যা পূঃ স্বপদোন্মুখেন
বিষ্ণুপদোন্মুখেন গুরুণা ত্বত্পিত্রা নীতপৌরা, হে রাজন্ ! মাং সম্মতি বীতনাথ্যাম্
অনাথ্য তস্যাঃ পুরো নগর্যা অযোধ্যায়া অধিদেবতাং জানীহি ॥

১০। অনিন্দনীয়্য মেই কামিনী ক্রমের অবশিষ্ট বাক্য শ্রবণ করিয়া উত্তর করিল
—‘রাজন্ ! আপনার পিতা আপদে গ্রহানকালে দোষপরিশূদ্ধ যে অযোধ্যাপুরীর
অধিবাসিগণকে সঙ্গে লইয়া গমন করিয়াছেন, আমাকে মেই নাথশীনা অযোধ্যার
অধিদেবতা বলিয়া বিদিত হউন ।’

वस्त्रौकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समयशक्तौ त्वयि सूर्य्यवंश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् १०

১০ অ। সা অহং সৌরাজ্যবদ্ধোৎসবয়া বিভূত্যা বস্ত্রৌকসারাম্ অভিভূয় সময়শক্তৌ সূর্য্যবংশে ত্বয়ি
সতি করুণাম্ অবস্থাং প্রপন্না ॥

१० । सा अहं सौराज्येन राजन्वत्या हेतुना बहोक्त्वया विभूत्या वस्त्रौकसारा अलका पुरी । 'अलका पुरी वस्त्रौकसारा स्यात्' इति कोषः । अथवा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रनगरौ । 'वस्त्रौकसारा शक्रस्य' इति विष्णुपुराणात् । तामभिभूय तिरस्कृत्य समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये सति कक्ष्यामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना प्राप्ता ॥

१० । 'आमि शराक्षत्राणि नानि पाननशुभेन उरस्यदिकृतिं वारा जैश्वर्यानिनी कृत्वेनैव अलकापुरीदेव अतिभव करिताम्, एकमेव समग्र अङ्गुलिमण्डलं रक्षावन्-
एतव उवाच वाक्कि विद्यमान थाकिउठेउ पेशूम, आमि कि पोचनोय पन्नाय उपनीउ हेशेहि ।

विशोर्णतल्पाट्टशतो निवेशः पथ्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।
विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्य्य' दिनान्तमुद्यानिलभिन्नमेघम् ॥ ११

११ कः । विशोर्णतल्पाट्टशतः पथ्यस्तशालः प्रभुणा विना मे निवेशः अस्तनिमग्नसूर्य्यम् उद्यानिल-
भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयति ॥

११ । तल्पानि अट्टालिकाः । 'तल्प' शय्याददारेषु' इत्यमरः । अट्टानि गृहभेदाः । 'अट्टं भक्ते च शुष्के च क्षौमेऽत्यर्थे गृहान्तरे' इति विश्वः । विशोर्णानि तल्पानामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । 'विशोर्णकल्पाट्ट-
शतो निवेशः' इति वा पाठः । अट्टाः क्षौमाः 'स्यादट्टः क्षौममस्त्रियाम्' इत्यमरः । ईषत् असमाप्तं विशोर्णानि विशोर्णकल्पानि अट्टशतानि यस्य स तथोक्तः, पथ्यस्तशालः स्तस्तप्राकारः । 'प्राकारो वरणः शाल' इत्यमरः । प्रभुणा स्वामिना विना एवम्भूतो मे निवेशो निवेशनम् अस्तनिमग्नसूर्य्यम् अस्ताद्विह्वलानां कम् उद्यानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयति अनुकरोति ॥

११ । "अङ्गुलीन इडग्राय आमार आवाजेन नउ नउ उट्टालिका उग्र एव एओर सकल पतित हेश दिवावसाने तपनदेव अस्तमित उ अटल वायुदेगे मेघगण विह्वल हेशेन मङ्ग्यामयदेर ये अवस्था इय, यनौय बासुतवनेन एङ्गण अवस्था दृष्टिगोछे ।"

निशामु भास्वत्कलनूपुराणां
यः सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोक्त्वाविचितमिषाभिः
स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२

१२ कः । निशामु भास्वत्कलनूपुराणाम् अभिसारिकाणां, यः राजपथः, सञ्चरः अभूत्,
नदन्मुखोक्त्वाविचितमिषाभिः शिवाभिः स बाह्यते ॥

१२ । निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलानि अव्यक्तमधुराणि मृगुराणि
यासां तासामभिसारिकाणाम् । 'कान्तार्थिनो तु या याति सङ्केतं साभि-
सारिका' इत्यमरः । यो राजपथः, सञ्चरत्यनेनेति सञ्चरः सञ्चारसाधनम्
अभूत् । 'गोचरसञ्चर'—इत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः । नदत्सु सुक्तेषु
या उल्कास्ताभिर्विचितामिषाभिरन्विष्टमांसाभिः शिवाभिः क्रोड्रीभिः स
राजपथो वाह्यते गम्यते । वहिरन्यो वह्निधातुरस्तोत्युपदेशः ॥

१२ । "पूर्वे वाग्निनोद्योगे अडिसारिकाग्रं ये राजपथं शिवा मृगुराणि नृपुत्रेण
मधुरं स्निग्धं करिष्या निर्दये विदग्धं करिष्ये एकं नृगानौरा मन्त्रं भूषतिः शत उक्ता-
व्यंतां माहायो मेहे राजपथं मांसं अन्नमन्नं करिष्ये ॥

आस्फालितं यत् प्रमदाकरायै-
मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३

१३ अ. । यत् अम्भः प्रमदाकरायै 'आस्फालितं' (सत्) मृदङ्गधीरध्वनिम् अन्वगच्छत् तत्
दीर्घिकाणां (अम्भः) इदानीं वन्यैः महिषैः शृङ्गाहतं (सत्) क्रोशति ॥

२३ । यदम्भः प्रमदाकरायै आस्फालितं ताडितं सत् जलक्रोडास्त्रिति
शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिः तम् अन्वगच्छत् अन्वकरोत् । तद्दीर्घिकाणां
अम्भः इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तुंभिः शृङ्गैर्विषाणैराहतं सत् क्रोशति । न तु
मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ।

१३ । पूर्वे अन्नकलिकाले दीर्घिकारं ये निर्धनजनं अन्नमन्नं करिष्ये ॥
आस्फालितं इहेरा अडिभं करिष्ये मन्त्रं नृपुत्रेण मन्त्रं भूषतिः शत उक्ता-
विमलमणिं वज्रं महिषमृद्वरं मृगुराणि आशु इहेरा आरं मेकं मधुरं वज्रं उक्तामन्नं
करे न ।

वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
प्राप्ता दवोल्काहतशेषवर्हाः क्रोडामयूरा वनवर्हिण्यत्वम् ॥ १४

१४ अ. । यष्टिनिवासभङ्गात् वृक्षेशया मृदङ्गशब्दापगमात् अलास्याः दवोल्काहतशेषवर्हाः क्रोडा-
मयूराः वनवर्हिण्यत्वम् प्राप्ताः ॥

१४ । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् वृक्षे शेरत इति वृक्षे-
शयाः । 'अधिकरणे श्रुतेः' इत्यच् प्रत्ययः । 'शयवासवाशिव्यकालात्'

ইত্যলুক্ সসম্যাঃ । মৃদঙ্গশব্দান্ অপগমাৎ পলাস্যা নৃত্যশূন্যাঃ দবী-
-স্বল্যবজ্রিঃ । ‘দবদাবী বনান্যবজ্রী’ ইত্যমরঃ । তস্য চল্কাभिः
-স্কুলিঙ্ক-হঁতেभ्यः शेषाणि वर्हाणि येषां ते क्रोडामयूरा वनवर्हिण्यत्वं वनमयूरत्वं
-प्राप्ताः ॥

১৪। আবাগবটি ভগ্ন হওয়ায় ক্রোড়াময়ূরগণ বুকে শব্দ ও যুগলস্থানিত্র অভাবে
নৃত্য গতিভাগ করিয়াছে এবং অগ্নিকুলিকে তাঁহাদের কণাও ক্রিয়াক্ষম নহে হওয়ায়
তাঁহারা এখন বনময়ূরের ভাব গ্রাহ্য হইয়াছে ।

সোপানমার্গেষু চ যেষু রামাঃ নিচ্চিস্রবল্যশ্চরণান্ সরাগান্ ।

সদ্যো হতন্যঙ্কু মিরসদিগ্ধং ব্যাগ্রৈঃ পদং তেষু নিধীয়তে মে ॥ ১৫

১৫ অঃ । যেষু সোপানমার্গেষু রামাঃ সরাগান্ চরণান্ নিচ্চিস্রবল্যঃ, তেষু মে সদ্যঃ হতন্যঙ্কুभिः
-ব্যাগ্রৈঃ মিরসদিগ্ধং পদং নিধীয়তে ॥

১৫। কিন্তু, যেষু সোপানমার্গেষু রামা রমণ্যঃ সরাগান্ লাক্ষারসাদ্ভান্
-চরণান্ নিচ্চিস্রবল্যঃ, তেষু মে মম মার্গেষু সদ্যো হতন্যঙ্কুभिর্মারিতমৃগৈর্ব্যাগ্রৈ-
-স্রদিগ্ধং বধিরলিপ্তং পদং নিধীয়তে ॥

১৫। পূর্বে শূরব্রহ্মগণ আমায় যে সমস্ত গোপানপথে অলঙ্কিত চরণ নিষ্কণ
করিত, এক্ষণে তাহাও শার্দূলগণ যুগবৎ করিয়া তাহাদের উৎকৃষ্টবিনিষ্ট পদক্ষেপ
করিতেছে ।

চিত্রদ্বিপাঃ পদ্মবনাবতীর্ণাঃ কেরুণুমিদ্ দত্তমৃণালভঙ্গাঃ ।

নখাঙ্কুশাঘাতবিভিন্নকুম্ভাঃ সংরম্বসিঁহপ্রহৃতং বহন্তি ॥ ১৬

১৬। পদ্মবনাবতীর্ণাঃ কেরুণুমিঃ দত্তমৃণালভঙ্গাঃ চিত্রদ্বিপা নখাঙ্কুশাঘাতবিভিন্নকুম্ভাঃ (সন্তঃ)
-সংরম্বসিঁহপ্রহৃতং বহন্তি ॥

১৬। পদ্মবনাবতীর্ণাঃ প্রবিষ্টাঃ তথা লিখিতা ইত্যর্থঃ । কেরুণুমিঃ
-করিষৌभिः চিত্রগতাभिरेব । ‘কেরুণুরিभ्यां স্ত্রী নেমে’ ইত্যমরঃ । দত্ত-
-মৃণালভঙ্গাঃ চিত্রদ্বিপা ঞ্চালিত্য মাভঙ্গাঃ নখা এবাঙ্কুশাঃ তেষাম্ শাঘাতৈ-
-র্বিভিন্নকুম্ভাঃ সন্তঃ সংরম্বসিঁহপ্রহৃতং কুপিতসিঁহপ্রহারং বহন্তি ॥

১৬। চিত্রপটে চিত্রিত যে সকল করেণু পদ্মবন হইতে অবতীর্ণ হইয়া যেন
করিগণকে মৃণালখণ্ড অর্পণ করিত এবং যাহারা নিঃশব্দচিত্রে যেন সতত বনে বিচরণ
করিত, এক্ষণে কোথাবটে সিঁহগণ জীবিতবাধে নখাঙ্কুশের আঘাতে সেই সকল
আলোকানিধিত মাভঙ্গগণের কুম্ভ বিসারণ করিতেছে ।

স্তম্ভেষু যোষিত্যুতিযাতনানা-

মুত্ক্রান্তবর্ণক্রমধূসরাণাম্ ।

स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गा-

न्निर्मोकपद्मः फणिभिर्विमुक्ता ॥१०

१० अ. । उत्क्रान्तवर्णाक्रमधूसराणां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां फणिभिः निमुक्ताः निर्मोक-
पद्मः सङ्गात् स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति ॥

१७ उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णं विन्यासास्ताश्च धूसराश्च यास्तासां
स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारुमयीणां फणिभिर्वि-
मुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्यः । 'समौ कञ्चुकनिर्मोकौ' इत्यमरः ।
सङ्गात् सक्तत्वात् स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि भवन्ति ॥

११ । कालक्रमेण वर्णविशेषं विलुप्तं हृदयं धूसरांश्चापि उच्छेदं विवृणु-
त् प्राक्रम्यौ चोत्थितकृतिमगृह्य उभयं कञ्चुकनिष्कृतं निर्मोकं मकरपण्डितं हृदयं
उनावसरेण कार्यं करिष्येह ॥

कालान्तरश्यामसुधेषु नक्त-

मितस्ततो रुदट्टणाङ्कुरेषु ।

त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि

हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥१८

१८ । कालान्तरश्यामसुधेषु इतस्ततः रुदट्टणाङ्कुरेषु हर्म्येषु नक्तं मुक्तागुणशुद्धयः अपि (३)
मूर्च्छन्ति च, ते एव चन्द्रपादाः न मूर्च्छन्ति ॥

१८ । कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिनचूनेषु इतस्ततो
रुदट्टणाङ्कुरेषु हर्म्येषु गृहेषु नक्तं रात्रौ मुक्तगुणानां शुद्धिरिव शुद्धिः
स्वाच्छां येषां तादृशा अपि ततः पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स त एव चन्द्रपादा
चन्द्ररश्मयः । पादा रश्यङ्घ्रितूर्यांशा' इत्यमरः । न मूर्च्छन्ति न
प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥

१८ । कालवशेन रात्रिप्रसारेण धूमवर्णं तथा विलुप्तं हृदयं मलिनतां च धूम-
करिष्येह एतत् हेतुतः कृपाङ्कुरं मकरं उभयं हृदयं हृदयं ; उभयं रात्रिकालीनं मुक्ता-
कारं च चन्द्रकिरणं च नगरमध्यं अतिक्रान्तिं हृदयेह ना ।

आवर्ज्यं शाखाः सदयञ्च यासां

पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनोभिः ।

वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः

क्लिश्यन्त उद्यानलता मदौयाः ॥१९

१२ अ. । (किञ्च) विलासिनीभिः सदयं शाखाः आबज्यं यासां पुष्पाणि उपात्तानि ताः मदीया उद्यानलताः, वन्यैः पुलिन्दैः इव वानरैः क्लिश्यन्ते ॥

१६ । किञ्च, विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावयवान् आबज्यं आन-
माद्य यासां लतानां पुष्पाणि उपात्तानि गृहीतानि, ता मदीया उद्यानलताः
वन्यैः पुलिन्दैः मुच्छविशेषैरिव वानरैः उभयैरपोत्यथर्थाः, क्लिश्यन्ते
पीड्यन्ते । क्लिश्नातेः कर्मणि लट् । 'भेदाः किरातशवरपुलिन्दा
मुच्छजातयः' इत्यमरः ॥

१७ । पूर्वे विनासिनो कामिनोगण उद्यानस्थित ये लतामूलेष्वन्यथा वन्याश्च तांश्च
आनत कश्चिन्नान् क्लेशयन्त कश्चित्, एकत्वेन च पुनश्चान्यत्र चान् वानरैश्च आनत गेहे
उभयवर्गता द्विगुणं कश्चित् ।

राधावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
तिरस्क्रियन्ते क्लमिन्तनुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २०

२० अ. । राधो अनाविष्कृतदीपभासः दिवापि कान्तामुख-श्रीवियुता विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः
क्लमिन्तनुजालैः तिरस्क्रियन्ते ॥

२० । राधौ अनाविष्कृतदीपभासः दीपप्रभाशून्या इत्यर्थः, दिवापि
दिवसेऽपि कान्तामुखानां श्रिया कान्ता वियुता रहिताः विच्छिन्नो नष्टो
धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः क्लमिन्तनुजालैर्लूतातनुघितानैस्तिरस्क्रियन्ते
छाद्यन्ते ॥

२० । एकत्वे रजनीयाद्ये मदीयं गवाक्षं मित्रं नग्नमद्यो नौगमिषां बहिर्गतं ह्य
ना, दिवाभागे रमणीयत्वेन मूषकास्त्रिते गवाक्षद्वारेणोचितं ह्य ना एवः कालवत्
अक्षरकल्पनमशुभं पवित्रं धूमनिर्गम एतेकवारं रहितं इत्यर्थः अष्टौ निरुद्धाश्चे एतेन
कल्पनं क्लमिकूलं निरुद्धं उल्लङ्घनं विस्तारं कश्चित् ।

बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।

उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१

२१ अ. । बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गम् अनाप्नुवन्ति, सरयूजलानि शून्यानि
उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा दूये ॥

२१ । 'बलिः पूजोपहारः स्यात्' इति शाश्वतः । बलिक्रियावर्जि-
तानि सैकतानि येषां तानि स्नानीयानि स्नानसाधनानि चूर्णादीनि ।
'कृत्यलुटो बहुलम्' इति करणेऽनीयर् प्रत्ययः । स्नानीयसंसर्गम् अनाप्नु-
वन्ति । सरयूजलानि शून्यानि रिक्तानि उपान्तेषु वानीरगृहाणि येषां तानि
च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥

૨૧। મરચુર પૂનિને આર વનિ ઓલક હચ ના, ઊંશાર બળે જ્ઞાનગાથન સુગદિ
હવેર મળ્પર્ક નાહે એવં ઊંરશ્વ વેતમકુશ મકન જનમાનવશેન ; એહે મકન અવશ
મન્મર્શન કરિશાઆમિ ઇઃથિત હશેતેહિ ।

તદર્હસીમાં વસતિં વિસૃજ્ય

મામભ્યુ પૈતુ' કુલરાજધાનોમ્ ।

હિત્વા તનુ' કારણમાનુષીં તાં

યથા ગુરુસ્તે પરમાત્મમૂર્તિમ્ ॥૨૨

૨૨ અઃ । તે ગુરુઃ, તાં કારણમાનુષીં તનુ' હિત્વા પરમાત્મમૂર્તિં યથા, તત્ ઇમાં વસતિં વિસૃજ્ય
કુલરાજધાનોં મામ્ અભ્યુ પૈતુમ્ અર્હસિ ॥

૨૨ । તત્ તસ્માત્ ઇમાં વસતિં કુશાવર્તીં વિસૃજ્ય કુલરાજધાનીમ્
અયોધ્યાં મામભ્યુપૈતુમર્હસિ । કથમિવ ? તે ગુરુઃ પિતા રામસ્તાં પ્રસિદ્ધાં
કારણવશાત્ માનુષીં તનુ' માનુષમૂર્તિં હિત્વા પરમાત્મમૂર્તિં યથા વિષ્ણુ-
મૂર્તિં મિવ ॥

૨૨ હે રાઘવ ! આપનાંર નિઠા કાર્યાશુરોદેધે યેક્રપ માશુરોશુર્કિં પરિભાગ
કરિશા શોર વિશુશુર્કિં પરિગ્રહ કરિશાદેહન ,ત્ક્રપ આપનિંક કુનાવતી પરિભાગ કરિશ
૧૦૦૦ રાઘવાનો અયોધ્યાપૂરોતે અવેશ કરન ।

તથેતિ તસ્યાઃ પ્રણયં પ્રતીતઃ પ્રત્યગ્રહીત્ પ્રાયશ્ચરો રઘૂણામ્ ।

પૂરપ્યભિવ્યક્તસુખપ્રસાદા શરીરબન્ધેન તિરોભભૂવ ॥૨૩

૨૩ અઃ । રઘૂણાં પ્રાયશ્ચરઃ તસ્યાઃ પ્રણયં પ્રતીતઃ (સન્) તથા રૂપિ પ્રત્યગ્રહીત્, પૂઃ અપિ અભિ-
વ્યક્તસુખપ્રસાદા (સતી) શરીરબન્ધેન તિરોભભૂવ ॥

૨૩ । રઘૂણાં પ્રાપ્તહરઃ શ્રેષ્ઠઃ કુશસ્તસ્યાઃ પુરઃ પ્રણયં યાચ્ઞાં પ્રતીતો
દૃષ્ટઃ સન્ તથેતિ પ્રત્યગ્રહીત્ સ્વીકૃતવાન્ । પૂઃ પુરાધિદેવતાપિ અભિવ્યક્ત-
સુખપ્રસાદા સતી રૂપલાભાદિતિ ભાવઃ । શરીરબન્ધેન શરીરયોગેન કરણેન
તિરોભભૂવ અન્તર્દષ્ટે । માનવં રૂપં વિહાય દૈવં રૂપમગ્રહીદિત્યથઃ ।

૨૦ । રઘુવર કૂપ 'ઊંશારે હડેક વનિશ' અશુભ ઇતે ઊંશાર વાલકા અજો કરિનેન ।
ઉથન પૂરવેવોર મૂધકમળે પ્રમાદિત્ કૂટિશા ઉઠિન એવં તનિ માશુરો તદ્ પરિભાગ
કરિશા નેવક્રપ ધારણ કરતઃ તથા હશેતે અર્હિત હશેનેન ।

તદદ્વૃતં સંસદિ રાત્રિવૃત્તં

પ્રાતર્દિજેભ્યો નૃપતિઃ શશંસ ।

श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या

साक्षात् पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥२४

२४ अ. । नृपतिः तत् अद्भुतं रात्रिवृत्तं प्रातः संसदि द्विजेभ्यः शशंस, ते श्रुत्वा एनं कुलराज-
धान्या साक्षात् पतित्वे वृतम् अभ्यनन्दन् ॥

२४ । नृपतिः कुशस्तत् अद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं प्रातः संसदि
सभायां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वा एनं कुशं कुलराजधान्याः
साक्षात् स्वयमेव पतित्वे विषये वृतम् अभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतोऽसीत्य-
पूजयन् आभिरिति शेषः । अत्र गार्ग्यः—‘दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं नैव सुप्यात्
पश्चाद्दृष्टो यः सः पाकं विधत्ते । शंसदिष्टं तत्र साधुद्विजेभ्यस्ते चाशीभिः
प्रीणयेयुर्नरेन्द्रम्’ ॥ इदमपि अप्रतुल्यमिति भावः ॥

२४ । पत्रदिने अष्टातकाले नृपतिः कुशं मत्तमन्तः समागतं विचक्षणं मनीषेणं रात्रि-
मये अद्भुतं रात्रिवृत्तं ज्ञापनं करिणेन । तैश्चारां तदनुसन्धयन् स्वयमेव “कुलराजधानी
अत्र तैश्चारे पतित्वे वृतं करिष्यामि” एवञ्च कुशं आशीर्मादादि वारां अभिनमि-
करिणेन ।

कुशावतीं श्रोत्रियसात् स कृत्वा

यावानुकूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुद्रुतो वायुरिवाभवन्दैः

सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥२५

२५ अ. । सः कुशावतीं श्रोत्रियसात् कृत्वा यावानुकूले अहनि सावरोधः (सन्) अभवन्दैः
एव सैन्यैः अनुद्रुतः (सन्) अयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥

२५ । स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्दसेषु अधीनां श्रोत्रियसात् ।
‘तदधीनवचने’ इति सातिप्रत्ययः । ‘श्रोत्रियच्छन्दोऽधीते’ इति निपातः ।
‘श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ’ इत्यमरः । कृत्वा यावानुकूलेऽहनि सावरोधः
सान्तःपुरः सन् वायुः अभ्रवृन्दैरिव सैन्यैरनुद्रुतः अनुगतः सन् अयोध्याभि-
मुखः प्रतस्थे ।

२५ । श्रुति कुशं वेपथुं त्र्यम्बकं कर्तुं कुशावतीं तत्र गच्छ करिष्यामि अतः पूर-
वर्णिनां गमनं च विद्वेन तदयोध्याभिमुखे गमनं करिणेन । तदकाले वेपथुना
वेपथुं वायुं अभ्रवृन्दं कर्तुं, एतच्च एतच्च त्र्यम्बकं तैश्चारां तदकाले गच्छात् गमनं करिष्यामि ।

सा केतुमालोपवना वृहद्भिर्विहारशैलानुगतेव मार्गैः ।

सैना रथोदारगृहा प्रयागे तस्याभवज्जङ्गमराजधानी ॥२६

२६ ७: 'केतुमालोपवना सा वृद्धिः नागैः विहारशैलानुगता इव (स्थिता) रथोदारगृहा सेना
तस्य प्रयाणे, लङ्कमराजधानी इव, अभवत् ॥

२६। कैनुमाला एव उपवनानि यस्याः सा वृहद्भिर्नागैर्गजैर्वि-
हारशैलैः क्रीडाशैलैरनुगता इव स्थिता, रथा एव उदारगुहा यस्याः सा,
सा सेना तस्य कुशस्य प्रयाणे जङ्गमराजधानी सञ्चारिणी नगरी इव अभवत्
बभूव ॥

২৬। সেনাগণের গমনকালে ধ্বংসপ্রাপ্ত উত্তানের, অত্যাচরিত মাতঙ্গগণ বিহার শৈল্যের এবং রথসমূহ স্রুত্বৎ গৃহের শোভা ধারণ করায় মনে হইল যেন অসংখ্য রাজ-ধানীই গমন করিতেছে।

तेनातपत्रामलमण्डलेन प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।

बभौ बलौघः शशिनोदितेन वेलामुदन्वानिव नौग्रमानः२७

१७ अः । आतपवामलमण्डलेन तेन पूर्वनिवासभूमिं प्रस्थापितः श्लोघः (आतपवामलमण्डलेन)
उदितेन शशिना तेषां नीग्रमान उदन्वान इव बभौ ॥

२७। आतपत्नमेव अमलं मण्डलं विभ्वं यस्य तेन, तेन कुशेन
पूर्वं निवासभूमिमयोध्यां प्रति प्रस्थापितो बलौघः आतपत्नवदमलमण्डलेन
उदितेन शशिना विलां नीयमानः प्राप्यमाणः उदकमस्यास्तीत्युदन्वान्
उदधिरिव बभौ । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातनात् ॥

২৭। বিমল আতপত্রমণ্ডলসম্বিত কুশ এইরূপে সৈন্তগণকে পূর্ব নিবাসভূমি অধোধ্যায় প্রেরণ করিলে সৈন্তগণ যেন চন্দ্রোদয়ে বেলাভূমিগত জলধির স্থায় শোভা ধারণ করিল।

तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां पौडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।

वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारुहिव रजश्कुलेन ॥२८॥

१६ अः । प्रयातस्य तस्य वरुणिनीनां (कवीणां) पीडां सोढुम् अपर्याप्तवती इव वसुन्धरा ।
 रजम्बुलेन द्वितीयं विष्णुपदम् अध्याहरोह इव ॥

२८ । प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां कर्त्तॄणां कर्त्तृकम्मणोः कृति इति कर्त्तरि षष्ठी, पीडां सोढुमपर्याप्तवती इव अशक्ता इव वसुन्धरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदं आकाशम् अध्यासरोह इव इत्युत्प्रेक्षा ॥

২৮। কুশের প্রস্থানকালে বসুধাদেবী সৈন্তগণের বাধা সত্ত্বে অসমর্থ হইয়াই যেন ধূলিজালচ্ছলে নভোমণ্ডলে আরোহণ করিলেন।

उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात् पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती
सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य तत्रैव सामग्रामतिं चकार ॥२६॥

२६ अ. । पश्चात् गमनाय पुरः निवेशे उद्यच्छमाना पथि च व्रजन्ती नृपस्य सा सेना यत्र ददृशे
तत्र एव सामग्रामतिं चकार ॥

२६ । पश्चात् कुशावत्याः सकाशात् गमनाय प्रयाणाय तथा पुरोऽग्रे
निवेशे निमित्ते निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमाना उद्योगं कुर्वन्ती । 'समो-
दाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे' इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् । पथि च
व्रजन्ती नृपस्य कुशस्य सा सेना यत्र पश्चात् पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव
सामग्रामतिं कृत्स्नताबुद्धिं चकार अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

२७ । सेनागणैश्च किन्नरैश्च कूर्पावतौ हरेरेत निष्क्रमणैश्च उपक्रम्य, कश्च अत्र
जम्बूद्वीपे अदृष्टान्नैश्च अत्र वाञ्छा एवम् अपरं कतकञ्चिन्नि पथिपक्षे गमनं कश्चित्
नागिनः किञ्च पथिपक्षे अत्र पथिनं कश्चिन्नि, तादृशैश्चैव ममश्च दक्षिणं विवेचना
कश्चित् नागिनः ।

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात् खुराभिघाताच्च तुरङ्गमाणाम्
रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं पङ्कोऽपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥३०॥

३० अ. । नेतुः तस्य द्विपानां मदवारिसेकात् तुरङ्गमाणां खुराभिघातात् च पथि रेणुः पङ्कभावं
प्रपेदे, पङ्कः अपि रेणुत्वमियाय ॥

३० । नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेकात् तुरङ्गमाणानां
खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणुः रजः पङ्कभावं पङ्कतां प्रपेदे । पङ्कोऽपि
रेणुत्वमियाय ॥ तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

३० । सेनानाशक नृपति कूर्पावतौ हरेरेत निष्क्रमणैश्च उपक्रम्य, कश्च अत्र
जम्बूद्वीपे अदृष्टान्नैश्च अत्र वाञ्छा एवम् अपरं कतकञ्चिन्नि पथिपक्षे गमनं कश्चित्
नागिनः किञ्च पथिपक्षे अत्र पथिनं कश्चिन्नि, तादृशैश्चैव ममश्च दक्षिणं विवेचना
कश्चित् नागिनः ।

मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
चकार रेवेव महाविरावा बहुप्रतिसृन्ति गुहामुखानि ॥३१॥

३१ अ. । वैन्ध्येषु कटकान्तरेषु मार्गैषिणी (अतएव) बहुधा विभिन्ना महाविरावा सा सेना
रेवा इव गुहामुखानि बहुप्रतिसृन्ति चकार ॥

३१ । वैन्ध्येषु विन्ध्यसम्बन्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बावकाशेषु,
'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः' इत्यमरः । मार्गैषिणी मार्गावलोकनी अतएव
बहुधा विभिन्ना महाविरावा दीर्घशब्दा सा सेना रेवा इव नम्मा इव,

‘रेवा तु नर्मदा सांमोद्भवा मेखलकन्यका’ इत्यमरः । गुहामुखानि बद्धप्रति-
स्रन्ति प्रतिध्वानवन्ति चकार अकरोत् ॥

७१ । विष्णुपर्वतस्य मांशुपर्वतस्य पश्चाद्वर्षोऽसनागण बहूनां विभिन्न इहेषा महा कमलव-
क्रान्तिरुत्थित देवा नमोत्तमं आश्रयं शुभाश्रयमकलं अतिश्वनितं करिष्याहिम ।

स धातुभेदारुणयाननेमिः प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्य्यः ।

व्यलङ्घ्यद्विन्ध्यमुपायनानि पश्यन् पुलिन्दैरुपपादितानि ३२

३२ अ. । धातुभेदारुणयाननेमिः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्य्यः सः प्रभुः पुलिन्दैः उपपादितानि उपाय-
नानि पश्यन् विन्ध्यं व्यलङ्घयत् ॥

३२ । धातूनां गैरिकादीनां भेदेन अरुणा याननेमि रथचक्रधारा यस्य,
प्रयाणे ये ध्वनयः श्वेद्वहेषादयः तन्मिश्राणि तूर्याणि यस्य, एवम्बिधः
स प्रभुः कुशः पुलिन्दैः किरातैरुपपादितानि सभर्पितानि उपायनानि पश्यन्
विन्ध्यं व्यलङ्घयत् ॥

७२ । तौहारा उधरक्रेम अश्रुतां गैरिकादि धातु भेद करिष्या रक्तवर्ण एव तूर्य्य-
निनामे सैश्वर्यगणैरुपगमनं भक्तं मिश्रितं इहेषा गेल । एहेकपे नरपति कुश पुनिमन-
अश्रुत उपायः न दर्शनं करिष्ये करिष्ये विष्णुगिरि अतिक्रम करिष्ये गैरिकादि ।

तीर्थं तदीये गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतोऽस्य गङ्गाम् ।

अयत्नबालव्यजनोबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥३३

३३ अ. । तदीये तीर्थे गजसेतुबन्धात् प्रतीपगां गङ्गाम् उत्तरतः अस्य नभोलङ्घनलोलपक्षाः हंसाः
अयत्नबालव्यजनोबभूवुः ॥

३३ । तदीये वैन्ध्ये तीर्थेऽवतारे गजा एव सेतुस्तस्य बन्धाद्धेतोः
प्रतीपगां पश्चिमवाहिनीं गङ्गाम् उत्तरतोऽस्य कुशस्य नभोलङ्घनेन लोलपक्षा
हंसा अयत्नेन बालव्यजनोबभूवुः चामराणि अभवन् । अभूततद्भावे चिवः ॥

७३ । कुश वरुण विष्णुपर्वतस्य अवतरणपथे इहो धारा मेतु अश्रुत करिष्या पश्चिम-
वाहिनी गङ्गा पारं इन, उरुकांल हरमगण अवततं पक्षं सकलानपूर्वकं कणकांल तौहारा
अवततकालितं चामरैरुप कार्यं करिष्याहिम ।

स पूर्वजानां कपिलेन रोषात् भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।

सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्बुस्रोतसं नौलुलितं ववन्दे ॥३४

३४ अ. । सः कपिलेन रोषात् भस्मावशेषीकृतविग्रहाणां पूर्वजानां सुरालयप्राप्तिनिमित्तं नौलु-
लितं तौलुलितम् अम्बुः ववन्दे ॥

३४ । स कुशः कपिलेन मुनिना रोषात् भस्मावशेषीकृता विप्रहा देहा
येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं
नौभिर्लुलितं क्षुभितं तिस्रोतस इदं त्वैस्त्रोतसं गाङ्गमग्नौ ववन्दे ॥

३४ । एतन् नरनाथं कृष्णं कपिलकोपाननेन तन्मौल्यं भूर्भुवः स्वर्ग-
लोकलोकेश्वरं कारुण्यं नोकाक्षरां आलोकितं त्र्यम्बकविनोदकं अविनाशकं कर्तृभवेन ।

द्वत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते

कूलं समासाद्य कुशः सरय्याः ।

वेदिप्रतिष्ठान् वितताध्वराणां

यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥३५॥

३५ अः । इति कैश्चित् अहोभिः अन्ते कुशः सरय्याः कूलं समासाद्य वितताध्वराणां
रघूणां वेदिप्रतिष्ठान् शतशः अपश्यत् ॥

३५ । इति कैश्चित् अहोभिरध्वनोऽन्तेऽवसाने कुशः सरय्याः कूलं
समासाद्य वितताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूणाम्, वेदिः प्रतिष्ठास्पदं येषां
तान् यूपान् शतशः अपश्यत् ॥

३५ । नरपतिं कृष्णं एवमेव कर्त्तव्यं दिवसेषु पथं अतिक्रम्य करिष्ये मन्त्रगुह्ये
उपनीतं हरेण । तस्मिन् तस्मिन् उपस्थितं हरेण प्रविशेन, — निश्चितं यथाशुभानकारौ
न घृण्यन्तौ राक्षसगणैः वेदिप्रतिष्ठितं शतं शतं यूपं त्रीन् निधातुं रहिष्याहम् ।

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां

स्पृष्ट्वा च शीतान् सरयूतरङ्गान् ।

तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः

प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥३६॥

३६ अः । कुलराजधान्याः उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखाः आधूय शीतान् सरयूतरङ्गान्
स्पृष्ट्वा च क्लान्तसैन्यं तं प्रत्युज्जगाम ॥

३६ । कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधूय
ईषद्धूत्वा, सुरभिर्मन्दश्चेत्यर्थः । शीतान् सरयूतरङ्गान् च स्पृष्ट्वा, अनेन
शैत्योक्तिः । क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगामः ॥

३६ । तत्रैकांशे कुलराजधानौ अवधार्य उपवनवायुं मन्त्रं तत्रैकमन्त्रं शोभन
एवं कुशं तत्रैकांशे कल्पितं करिष्ये पथस्थितं देवतगणपरिवृतं नृपतिं कृष्णं
अशुभं करिष्ये ।

अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली बलानि ३७

३७ अ. । अथ रिपुमग्नशल्यः पौरसखः कुलध्वजः बली सः राजा चलध्वजानि तानि बलानि
तस्याः पुरः उपशल्ये निवेशयामास ॥

३७ । अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य सः, 'शल्यं' शङ्कौ
शरे वंशे' इति विश्वः । पौराणां सखा पौरसखः, कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो
बली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा येषां तानि, बलानि सैन्यानि
तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये प्रामान्ते, 'प्रामान्त उपशल्यं' स्यात्' इत्यमरः ।
निवेशयामास ॥

३७ । अनन्तरं शङ्कुविजयो पौराणां रणवान् कुलध्वजं नृपतिं कुलध्वजं
शोभितं जनार्णवकं राजधानौ अयोध्यां प्रास्तुतां गन्निवेशितं करिणम् ।

तां शिल्पिसङ्घाः प्रभुणा नियुक्ता-

स्तथागतां सम्भृतसाधनत्वात् ।

पुरं नवीचक्रुरपां विसर्गात्

मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥३८

३८ अ. । प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिसङ्घाः सम्भृतसाधनत्वात् तां तथागतां पुरं मेघाः अपां विसर्गात्
निदाघग्लपिताम् उर्वीम् इव नवीचक्रुः ॥

३८ । प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां सङ्घाः सम्भृतसाधनत्वात्
मिलितोपकरणत्वात् तां तथागतां, शून्यामित्यर्थः । पुरम् अयोध्यां, मेघा
अपां विसर्गात् जलसेकात् निदाघग्लपितां ग्रीष्मतप्ताम् उर्वीमिव नवीचक्रुः
परिपूरयाञ्चक्रुः ॥

३८ । मेघगणं घनं वात्रिदर्वणं द्वात्रा निदाघतापितं गृध्रवीटकं नूतनावहापन्नं कट्रं,
उक्ष्णं नृपतिनिष्कृतं निद्रिगणं अहूय उपकरणद्वारा मेघे श्रद्धनाशं अयोध्यां नगरोत्कं
नूतनं करिणं दृग्निम् ।

ततः सपथ्यां सपशूपहारां पुरः पराङ्गप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुविधानविद्विनिर्वर्त्तयामास रघुप्रवीरः ॥३९

३९ अ. । ततः रघुप्रवीरः पराङ्गप्रतिमागृहायाः पुरः उपोषितैः वास्तुविधानविद्विः (प्रयोज्यैः)
सपशूपहारां सपथ्यां निर्वर्त्तयामास ॥

३९ । ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृत्यः, अर्च्यः इत्यर्थः ।

पराद्धप्रतिमागृहायाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुरः उपोषितैः वास्तुविधान-
विद्भिः प्रयोज्यैः पशूपहारैः सहितां सपशूपहारां सपथ्यां निर्वर्त्तयामास
कारयामास । अत्र प्यन्तात् णिच् पुनरित्यनुसन्धेयम् । अन्यथा वृते-
रकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृतेरप्यन्तकर्ता
प्रयोज्यत्वेन तन्निर्देशात् प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

३९ । तदनन्तरं त्रयुधवैरं कृत्वा अश्वधारं सूत्रं च देवावतने उपोषितं वास्तु-
विधानं वाङ्मनसा वा पशूपहारं च पशु-
पूजाविधिं सम्पादितं करिष्ये ।

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
यथाहमन्यैरनुजीविलोकं सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥४०॥

४० अ. । सः तस्या राजोपपदं निशान्तं कामी कान्ताहृदयमिव प्रविश्य अन्यैः (निशान्तैः)
अनुजीविलोकं यथाप्रधानं यथाहं सम्भावयामास ॥

४० । स कुशस्तस्याः पुरः सम्बन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तं
राजभवनमित्यर्थः । 'निशान्तं भवनोपसोः' इति विश्वः । कामी
कान्ताहृदयमिव प्रविश्य, अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकम् अमात्यादिकं
यथाप्रधानं मान्यानुसारेण यथाहं यथोचितं तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः
सम्भावयामास ॥

४० । नन्वत्रति कृत्वा, कामी वाङ्मनसा वास्तुविधानं वा पशुपूजाविधिं सम्पादितं करिष्ये
अथैव इहैव अथान् अथान् अमातावर्गके रक्षावाङ्मनसारे वागवतने अथान् करिष्ये
यथावाङ्मनसा अथान् करिष्ये ।

सा मन्दुरासंश्रयिभिसुरङ्गैः शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।
पूराबभासे विपणिस्थपण्या सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥४१॥

४१ अ. । विपणिस्थपण्या सा मन्दुरासंश्रयिभिः सुरङ्गैः शालाविधिस्तम्भगतैः नागैः च सर्वाङ्ग-
नद्धाभरणा नारी इव आबभासे ॥

४१ । विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा,
'विपणिः पण्यवीथिका' इत्यमरः । सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिरश्व-
शालासंश्रयशीलैः, 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । 'जिह्वक्षि'—इत्यादिना
इतिप्रत्ययः । सुरङ्गैरश्वैः शालासु गृहेषु ये विधिना स्थापिताः स्तम्भास्तान्
गतैः प्राप्तेर्नागैश्च सर्वाङ्गेषु नद्धानि आभरणानि यस्याः सा नारी इव
आबभासे ।

४१ । विपणिस्थितं वस्तुनौकृतं वस्त्रं पण्यं यस्याः परिपूर्णं गेहे गृहे निगमाङ्गनाम्

अथनामाहित अथ ७ छन्दनिरक्त गङ्गाश्रीशारः आउरुगङ्गावत् रमणीयः शारः शोभा
पादेते नागिन ।

वसन् स तस्यां वसतौ रघूणां पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
न मैथिलियः स्पृहयाम्बभूव भर्तृ दिवो नाप्यलक्ष्मेश्वराय ॥४२

४२ अ. । सः मैथिलियः पुराणशोभाम् अधिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतौ वसन् दिवः भर्तृ
अलक्ष्मेश्वराय अपि न स्पृहयाम्बभूव ॥

४२ । स मैथिलियः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभाम् अधिरोपितायां तस्यां
रघूणां वसतौ अयोध्यायां वसन् । दिवो भर्तृ देवेन्द्राय तथा अलक्ष्मेश्वराय
कुवेराय अपि न स्पृहयाम्बभूव, तावपि न गणयामास इत्यर्थः । स्पृहे-
रोप्सितः' इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । एतेन अयोध्याया अन्यनगरातिशयित्वं
गम्यते ।

४२ । एतद्वत्पुनः पुनरात्रिपूर्वकं अयोध्यायां शोभा सम्पादित इहेन मैथिलीजनैः
महीपति कुश तथापि वागं करिष्यात् त्रैलोक्यं वनं धनवावती एतं कुवेरववनं अलक्ष्मेश्वरी
अपि न स्पृहयाम्बभूव इहेन ।

अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीय-

मेकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।

निःश्वासहार्यांशुकमाजगाम

घर्म्मः प्रियावेशमिवोपदेष्टुम् ॥४३

४३ अ. । अथ अस्य रत्नग्रथितोत्तरीयम् एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारं निःश्वासहार्यांशुकं प्रियावेशम्
उपदेष्टुम् इव घर्म्मः आजगाम ॥

४३ । कुशस्स कुमुद्वतीसङ्गमं प्रस्तौति—अथेति । अथ अस्य कुशस्य
रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितानि उत्तरीयाणि यस्मिन् तम् एकान्तम् अत्यन्तं
पाण्डुः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिन् तं, निःश्वासहार्याणि अतिसूक्ष्माणि
अंशुकानि यत् तम्, एवं शीतलप्रायं प्रियाया वेशं नेपथ्यम् उपदेष्टुम् इव
घर्म्मो प्रीष्ट आजगाम ।

४३ । अनन्तरं अरुणीपति कुशस्य रमणीयगङ्गे शूकाभिशिथित उच्छ्रित शारण,
पाण्डुवर्णं स्तनमण्डलं हारणप्रधानं एवम् निःश्वासमोदने मङ्गलमौलं अति सूक्ष्मं वनं शारण
अच्छ्रितं वेशविज्ञानं विषयं उपदेष्टुं प्रदानं करिष्यात् अथैवेन शीतलकालं आगच्छा
मय्यगच्छत इहेन ।

अगस्त्यचिह्नादयनात् समीपं दिगुत्तरा भास्वति सन्निवृत्ते ।
आनन्दशीतामिव बाष्पवृष्टिं हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥४४

४४ अः । अगस्त्यचिह्नात् अयनात् भास्वति समीपं सन्निवृत्ते (सति) उत्तरा दिक्, आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिम् इव, हैमवतीं हिमस्रुतिं ससर्ज ॥

४४ । अगस्त्यचिह्नं यस्य तस्मात् अयनात् मार्गात् दक्षिणायनात् भास्वति समीपं सन्निवृत्ते सति, उत्तरा दिक् आनन्दशीतां बाष्पवृष्टिमिव हैमवतीं हिमवत्सम्बन्धिनीं हिमस्रुतिं हिमनिष्यन्दं ससर्ज । अतः प्रोषित-प्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ।

४४ । निवाकर अगस्त्याधिष्ठितं दक्षिणदिक् इहेत उद्वाराग्रं अवगहन करिण उद्वारदिक् आनन्द शीतल अक्षयुत्तरं आग्रं तुषारवज्र वर्धन करिण नागिन ।

प्रवृद्धतापो दिवसोऽतिमात्र-
मत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ
जायापतौ सानुशयाविवास्ताम् ॥४५

४५ अः । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः, अत्यर्थमेव तन्वी क्षणदा च उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ सानुशयौ जायापतौ इव आस्ताम् ॥

४५ । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः, अत्यर्थमेव अनल्पं तन्वी कृशा क्षणदा च इत्येतावुभौ, विरोधक्रियया प्रणयकलहादिना विरोधाचरणेन विभिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापतौ दम्पतौ इव आस्ताम् । तयोरपि तापकार्श्यसम्भवात् तत्संदृशावभूतामित्यर्थः ।

४५ । उत्तरादि दिवसः उद्वाराग्रं अधिष्ठित इहेत, यामिनी अतापः क्षीण इहेतः गेन ; उतन दिवसः-रजनी उद्वारे येन श्रग्वज्रकलहात्रा विरोधाचरण करिण मन्त्रिण आग्रं अश्रुतापानने मधु इहेत नागिन ।

दिने दिने शैवलवन्त्यधस्तात् सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
उद्दण्डपद्मं गृहदौर्घिकाणां नारो नितम्बद्वयसं बभूव ॥४६

४६ अः । दिने दिने शैवलवन्ति अधस्तात् सोपानपर्वाणि विमुञ्चन् (अत एव) उद्दण्डपद्मं गृहदौर्घिकाणाम् अम्भः नारो नितम्बद्वयसं बभूव ॥

४६ । दिने दिने प्रतिदिनं शैवलवन्ति अधस्तात् यानि सोपानानां पर्वाणि भङ्ग्यस्तानि विमुञ्चन्, अत एव उद्दण्डपद्मं गृहदौर्घिकाणामम्भः

नारीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं वभूव । विहारयोग्यमभूदित्यर्थः ।
'प्रमाणे द्वयसच्' - इति द्वयसच् प्रत्ययः ।

४७ । नितेन नितेन गृहशोषिकार ढेनवाननकन निश्चित मोपानलेनो पत्रिताग्न
करिते नागिन, कमनेर मृगानपु उ.ई. कागिना उठिन ; एहेकपेन कमे कमे
शोषिकावात्रि नाश्रीनितम्बेन ममपत्रिमाण हहेना उठिन ।

वनेषु सायन्तनमल्लिकानां विजृम्भणोद्गन्धिषु कुट्मलेषु ।

प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥४७॥

४७ अ. । वनेषु विजृम्भणोद्गन्धिषु सायन्तनमल्लिकानां कुट्मलेषु सशब्दं प्रत्येकनिक्षिप्तपदः भ्रमरः
एषां संख्यां चकार इव ॥

४७ । वनेषु विजृम्भणेन विकासेन उद्गन्धिषु उद्गतसौरभेषु 'गन्धस्य'
—इत्यादिना समासान्त इकारादेशः । सायन्तनमल्लिकानां कुट्मलेषु सशब्दं
यथा तथा प्रत्येकमेकैकस्मिन् निक्षिप्तपदः मकरन्दलोभादित्यर्थः । भ्रमर
एषां कुट्मलानां संख्यां गणनां चकार इव ॥

४९ । काननवक्ष्ये मात्रस्तुन मल्लिकाकुशुममकन अक्षु टित हहेना मोरत विकिरण
करिते अगिरुन अठोक कुशमेहे पदनिक्षेपपूर्वकं गुन् गुन् ध्वनि करिना येन
ताहादेन संख्या गणना करिते नागिन ।

स्वेदानुविद्धाद्रनखक्षताङ्के

भूयिष्ठसन्दृष्टशिखं कपोले ।

च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां

शिरोषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥

४८ अ. । स्वेदानुविद्धाद्रनखक्षताङ्के कामिनीनां कपोले भूयिष्ठसन्दृष्टशिखं (अत एव) कर्णात्
च्युतम् अपि शिरोषपुष्पं सहसा न पपात ॥

४८ । स्वेदानुविद्धम् आद्रं नूतनं नखक्षतम् अङ्गो यस्य तस्मिन् कामिनीनां
कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं सन्दृष्टशिखं संश्लिष्टकेशरम् अत एव कर्णात् च्युतमपि
शिरोषपुष्पं सहसा न पपात ॥

४८ । निरोधकूश्म कामिनीगणेर कर्ण हहेते अजित हहेनेन नूतन नखक्षतचित्तित
येनकनसिक्त कपोलवेषेण उद्गार केशर संग्रह हहेनाते उद्गार आत्र महमा पठित हहेते
ममर्ष हहेन ना ।

यन्मप्रवाहैः शिशिरैः परोतान् रसेन धौतान् मलयोद्भवस्य ।

शिलाविशेषानधिगम्य निन्यर्धारागृह्णन्वातपमृद्धिमन्तः ॥४९॥

४८ अः । ऋद्धिमन्तः धारागृहेषु शिशिरैः यन्त्रप्रवाहैः परीतान् मलयोद्भवस्य रसेन धौतान् शिला-
विशेषान् अधिशय्य आतपं निन्युः ॥

४९ । ऋद्धिमन्तो धनिकाः धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु शिशिरैर्यन्त्र-
प्रवाहैर्यन्त्रसञ्चारितसलिलपूरैः परीतान् व्याप्तान् मलयोद्भवस्य रसेन
चन्दनोदकेन धौतान् क्षालितान् शिलाविशेषान् मणिमयासनानि अधिशय्य
तेषु शयित्वा आतपं निन्युरातपपरिहारं चक्रुः ॥

४९ । मृद्धिमन्तान् वास्त्रिगणं यन्त्रमकर्मितं शूनीतम् मणिमये मृद्धि-
शोधितं शिलाविशेषेण मणिमयासनात् आतपं निन्युः परिहारं चक्रुः ॥

स्नानाद्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु ।

कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्य्यः केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥५०॥

५० अः । वसन्तात्ययमन्दवीर्य्यः कामः स्नानाद्रमुक्तेषु विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु अनुधूपवासम्
अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे ॥

५० । वसन्तस्य आत्मसहकारिणोऽत्ययेन अतिक्रमेण मन्दवीर्य्यो-
ऽतिदुर्बलः कामः स्नानाद्राश्च ते मुक्ताश्च धूपसञ्चारणार्थमित्यर्थः । तेषु
अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यन्ताः सायन्तनमल्लिका येषु तेषु अङ्गनानां
केशेषु बलं लेभे । तैरुद्दीपित इत्यर्थः ।

५० । वसन्तस्य आत्मसहकारिणोऽत्ययेन अतिक्रमेण मन्दवीर्य्यो-
ऽतिदुर्बलः कामः स्नानाद्राश्च ते मुक्ताश्च धूपसञ्चारणार्थमित्यर्थः । तेषु
अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यन्ताः सायन्तनमल्लिका येषु तेषु अङ्गनानां
केशेषु बलं लेभे । तैरुद्दीपित इत्यर्थः ।

आपिञ्जराबद्धरजःकणत्वात्

मञ्जर्युदारा शुशुभेऽर्जुनस्य ।

दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्

खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥

५१ अः । बद्धरजःकणत्वात् आपिञ्जरा उदारा अर्जुनस्य मञ्जरी देहं दग्ध्वा अपि रोषाद् गिरिशेन
खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या इव शुशुभे ॥

५१ । बद्धरजःकणत्वात् व्याप्तरजःकणत्वात् आपिञ्जरा उदारा द्राघी-
यसी अर्जुनस्य ककुभृक्षस्य 'इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः' इत्यमरः । मञ्जरी,
देहं दग्ध्वापि रोषात् गिरिशेन गिरिरस्तास्य निवासत्वेन गिरिशः तेन
लोमादित्वाच्छप्रत्ययः । गिरौ शेत इति विग्रहे तु 'गिरौ शेतैर्दः' इत्यस्य
छन्दसि विधानात् लोके प्रयोगानुपपत्तिः स्यात् । तस्मात् पूर्वोक्तमेव
विग्रहवाक्यं न्याय्यम् । खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौर्वी इव शुशुभे ॥

६१ । परांगपूर्णं अर्जुनपूष्पं त्रैवर्ण्यं विजयवर्णं श्लोकैर्मन्त्रैश्च, हरकोपाननेन तन्नीडृतं
मननेन च त्रीकृतं शश्वत्तं त्रैवर्ण्यं शान्तिं शोभां प्राप्तेन नागिन ।

मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं

पुराणशीधुं नवपाटलञ्च ।

सम्बध्नता कामिजनेषु दोषाः

सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२

५२ अः । मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलञ्च सम्बध्नता निदाघावधिना कामि-
जनेषु (विषये, सर्वे) दोषाः प्रमृष्टाः ॥

५२ । मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र सम्बध्यते । सहकारभङ्गं चूतपल्लव-
खण्डं, पुराणं वासितं शेरतेजनेनेति शीधुः इक्षुरसप्रकृतिकः सुराविशेष-
स्तम् 'शीडो धुक' इत्युणादिसूत्रेण 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्माद्धातोः धुक-
प्रत्ययः । 'पकैरिक्षुरसैरस्त्री शीधुः पकरसः शिवः' इति यादवः । नवं
पाटलायाः पुष्पं पाटलं च सम्बध्नता संघट्टयता निदाघावधिना ग्रीष्मकालेन
'अवधिस्त्ववधाने स्यात् सोमि काले बिलेऽपि चे'ति विश्वः । कामिजनेषु
विषये सर्वे दोषास्तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः ॥

६२ । मनोहरगन्धं चूतपल्लव, अवाप्ति प्ररातन शीधु (मद्य) उ नून पाटलपूष्प
प्रकृति मनोरम वस्तु मकल, वाचना करिषा निदाघकाण येन कामिजनेन निकट शीघ्र
आतङ्गतां प्रदानकृतं अत्राथ दृष्टेन पुक्तिं प्राप्तिनाहिन ।

जनस्य तस्मिन् समये विगाढे बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ स चोदयस्थौ नृपतिः शशौ च ॥ ५३

५३ अः । तस्मिन् समये विगाढे (सति) जनस्य द्वौ सविशेषकान्तौ बभूवतुः, तापापनोदक्षम-
पादसेवौ उदयस्थौ सः नृपतिः शशौ च ॥

५३ । तस्मिन् समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशेषं
सातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः । कौ द्वौ ? तापापनोदे क्षमा योग्या
पादयोरङ्घ्रयोः पादानां रश्मिनां च सेवा ययोस्तौ उदयस्थौ अभ्युदयस्थौ
स नृपतिः शशौ च ॥

६३ । औश्वेय एवविध गाढतर आर्द्धीव दृष्टेन तत्रांने केवलमात्र अत्राभ्युदय
छाया उ नरपति कुपेन छत्रवृण्ण एहे दृष्टे वस्तु मानवगणैर सन्तापशरक दृष्टेनाहिन ।

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे

रोधोलतापुष्पबहे सरयाः ।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य

तस्याम्भसि यौघमुखे बभूव ॥ ५४

५४ अः । कर्मिलोलोन्मदरागसि रोधोलतापुष्पवद् यौघमुखे सरयुः अम्भसि तस्य वनितासखस्य विहर्तुम् इच्छा बभूव ॥

५४ । अथ ऊर्मिषु लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा यस्मिन् तस्मिन्, 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । रोधोलतापुष्पाणां वहे प्रापके, पचाद्यच् । यौघेषु सुखे सुखकरे सरयुवा अम्भसि पयसि तस्य कुशस्य वनितासखस्य वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥

५४ । उन्मदरागं नरपतिं कृष्णं उन्नतविहारीं चक्रेण उन्नतं राजहंसगणगणार्कोषं, तीक्ष्णं लतालोलेन कुशमपत्रागवक्षो लोचकान्-स्रष्टुन्नं नरयूजने कामिनोगणं समुत्तिवाशारे विहारे कर्त्रिवारे अत्र अङ्गिणां करिणेन ।

स तीरभूमौ विहितोपकार्यमाप्तायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५

५५ अः । चक्रधरप्रभावः सः तीरभूमौ विहितोपकार्याम् आनायिभिः अपकृष्टनक्रां तां श्रीमहिमानुरूपं विगाहितुं प्रचक्रमे ॥

५५ । चक्रधरप्रभावो विष्णुतेजाः स कुशस्तीरभूमौ विहितोपकार्या यस्यास्ताम् आनायो जालमेषामस्तीति आनायिनो जालिकाः, 'जालमानायः' इति निपातः । 'आनायः पुंसि जाल' स्यात्' इत्यमरः । तैरपकृष्टनक्राम् अपनीतग्राहां तां सरयू श्रीमहिम्नोः सम्पत्प्रभावयोरनुरूपं योग्यं यथा तथा विगाहितुं प्रचक्रमे । अत्र कामन्दकः—'परितापिषु वासरेषु पश्यन् तटलेखास्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृत्समेतः ॥' इति ॥

५५ । विष्णुदेवा अङ्गावशानो नरपतिं कृष्णं, उन्नतविहारेण गटमङ्गुलं अङ्गुलं कर्त्रिणां कान्तोर्वो दीवन्नगवक्षोः कृष्टोन्नतिं शिष्यं अङ्गुलकणं अङ्गुलान्नितं कर्त्रादेशे उन्नतं निष्कं विडवः अङ्गापाशकणं अङ्गविहारे अङ्गुलं हरेणेन ।

सा तीरसोपानपथावतारादन्योन्यकैयूरविघट्टिनौभिः ।

सनूपुरक्षोभपदाभिरासौदृढिग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६

५६ अः । सा सरित् तीरसोपानपथावतारात् अन्योन्यकैयूरविघट्टिनौभिः सनूपुरक्षोभपदाभिः अङ्गनाभिः उद्विग्नहंसा आसीत् ॥

५६ । सा सरित् सरयूस्तोरसोपानपथेन अवतारात् अवतरणात्

अन्योन्यं केयूरविचट्टिनोभिः सन्नद्धाङ्गदसङ्घर्षिणीभिः सनूपुरक्षीमाभिः सनूपुरखललनानि पदानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिर्द्विग्वहंसा भीतहंसा आसीत् ॥

६७ । तीरं दृष्ट्वा मोगानपेक्षे अवतरणकाले कूलकायिनोगणैश्च गन्तव्यं अवलोकयन्पथके 'उ' चरणहितं नूपुरमनिके मन्त्रविहारी हरमण्यनी उपेक्ष्य दृष्ट्वा उद्विग्नः ।

परस्परामुक्षयतत्पराणां
तासां नृपो मञ्जनरागदर्शी ।
नौसंश्रयः पार्श्वगतां किराती-
मुपात्तबालव्यजनां बभाषे ॥ ५७

५७ अ. । नौसंश्रयः परस्परामुक्षयतत्पराणां तासां मञ्जनरागदर्शी नृपः पार्श्वगताम् उपात्तबालव्यजनां किरातीं बभाषे ॥

५७ । नौसंश्रयः परस्परं अभ्युक्षणे सेचने तत्पराणामासक्तानां तासां स्त्रीणां मञ्जने रागोऽभिलाषस्तद्दर्शी नृपः पार्श्वगताम् उपात्तबालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरग्राहिणीं बभाषे । 'किरातस्तु द्रुमान्तरि' 'स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजाल्यन्तरे द्योः ।' इति केशवः ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदौयैर्विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
सन्ध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८

५८ अ. । गलिताङ्गरागैः मदौयैः शतशः अवरोधैः विगाह्यमानः एषः सरयूप्रवाहः साभ्रः सन्ध्योदयः इव अनेकं वर्णं पुष्यति, पश्य ॥

५८ । गलिताङ्गरागैर्मदौयैः शतशोऽवरोधैर्विगाह्यमानो विलोच्यमान एष सरयूप्रवाहः साभ्रः समेघः सन्ध्योदयः सन्ध्याविर्भाव इव, अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपोतादिकं पुष्यति पश्य । वाक्यार्थः कर्म ॥

६९—८५ । महिलाकूलमणिः अवतीर्णं दृष्ट्वा पश्यन्नेव नरोत्तरे खलमेकं एकान्तं उद्विग्नं दृष्ट्वा । त्वनं नोकाङ्गं नम्रगतिं कूलं खलविहारे उदादिनेन अमृतागं मन्मथं करिष्यामीत्यवस्थायामिषीं पार्श्ववर्तिनीं एकं किन्तुतन्मणीकं कहिलेन,—उद्विग्नः । ये पश्य, मन्त्रप्रवाहं आनामं नतं नतं अन्तःपूर-महिलापणैश्च अवगच्छन्ते अङ्गनागवात्रां नवयनानामनङ्कृतं मङ्गाकालेन त्रीणि विविधं वर्णं धारय करिष्यात्ते ।

विलुप्तमनःपुरमुन्दरीणां यदञ्जनं नौलुलिताभिरद्भिः ।
तद्वध्नतीभिर्मदरागशोभां विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९

५८ अः । नीलुलिताभिः अङ्गिः अन्तःपुरसुन्दरीणां यत् अञ्जनं विलुप्तम्, तत् विलोचनेषु, महरागबोभो वन्नतोभिः (अङ्गिः) आसां प्रतिमुक्तम् ॥

५९ । नीलुलिताभिः नीलुमिताभिः अङ्गिः अन्तःपुरसुन्दरीणां यत् अञ्जनं कज्जलं विलुप्तं कृतं तत् अञ्जनं विलोचनेषु नयनेषु मदेन या रागशोभा तां वध्नतोभिर्घटयन्तोभिः अङ्गिः आसां प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितम् । प्रतिनिधि-दानमपि तत्कार्यकारित्वात् प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

६० । नौकायां आलोडितं जलरानि अवगाहनकाले पुरनाशेनैव वे कज्जलरागं विगुणं करिषा-
हिल, उदयनिरवर्ते ठाठामिगेर नयने महरागजनित पोभा म्पोवन करिटेहे ।

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्धोदुमशक्रुवत्यः ।

गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः क्लेशोत्तरं रागवशात् प्लवन्ते ॥ ६०

६० अः । गुरुश्रोणिपयोधरत्वात् आत्मानम् उद्धोदुम् अशक्रुवत्यः एताः बालाः गाढाङ्गदैः बाहुभिः अप्सु क्लेशोत्तरं (यथा तथा) रागवशात् प्लवन्ते ॥

६० । गुरु दुर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्य आत्मन इति विग्रहः । गुरु-
श्रोणिपयोधरत्वात् आत्मानं शरीरम् उद्धोदुम् अशक्रुवत्य एता बाला गाढाङ्गदैः
स्निष्टाङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्रायं यथा तथा रागवशात् क्रीडाभिनिवेश-
पारतन्त्र्यात् अप्सु प्लवन्ते तरन्ति ॥

६० । ए मरुत वरणी नितष उ गङ्गाधरेर पुत्रउहेतु श्रीर नरीववहने अमरव हरेनेउ जलविहारे
एकउ अमृतागहेतु केयूरवृषिउ बाहपाश शरीर अतिकष्टे मरुतग करिटेहे ।

अमौ शिरोषप्रसवावतंसाः

प्रभंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।

पारिप्लवाः स्तोतसि निम्नगायाः

शैवाललोलान् क्लयन्ति मीनान् ॥ ६१

६१ अः । वारिविहारिणीनाम् प्रभंशिनः निम्नगायाः स्तोतसि पारिप्लवाः अमौ शिरोषप्रसवावतंसाः
शैवाललोलान् मीनान् क्लयन्ति ॥

६१ । वारिविहारिणीनाम् आसां प्रभंशिनो भ्रष्टा निम्नगायाः स्तोतसि
पारिप्लवाश्चलाः । 'चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । अमौ
शिरोषप्रसवा एव अवतंसाः कर्णभूषाः शैवाललोलान् जलनीलीप्रियान् ।

‘जलनीली तु शैवालम्’ इत्यमरः । मीनान् क्लयन्ति प्रादुर्भावयन्ति । शैवाल-
प्रियत्वात् शिरोषेषु शैवालभ्रमात् प्रादुर्भावयन्तोत्तर्यः ॥

७१। वात्रिविहात्रिणी वयवीगणैर कर्णद्वारं मित्रोवद्वृत्तेन कर्णद्वारं मयू नदीजनशवाहं पठित इति
नदीजनानां नदीनगं उहं उक्त्वा कर्णद्वारं वात्रिविहात्रिणी अत्रात्रिह इति ॥

आसां जलास्फालनतत्पराणां
मुक्ताफलस्पर्द्धिषु शौकरेषु ।
पयोधरोत्सर्पिषु शीर्य्यमाणाः
संलक्ष्यते न क्षिद्रोऽपि हारः ॥ ६२

६२ अः । जलास्फालनतत्पराणाम् आसां मुक्ताफलस्पर्द्धिषु पयोधरोत्सर्पिषु शौकरेषु शीर्य्यमाणाः
हारः (अतएव) क्षिद्रः अपि न संलक्ष्यते ॥

६२। जलस्य आस्फालने तत्पराणाम् आसक्तानाम् आसां स्त्रीणां मुक्ता-
फलस्पर्द्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषु उत्सर्पन्ति उत्पतन्ति ये तेषु
शौकरेषु शोकराणां मध्ये शीर्य्यमाणो गलन् हारः अतएव क्षिद्रः स्वयं
क्षिद्रोऽपि न संलक्ष्यते । ‘विदिभिदिच्छिदेः कुरच्’ इति कुरच्प्रत्ययः । शोकर-
संसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ॥

७२। मणिनां फालने अर्कात् कर्णद्वारं कामिनीगणैर नदीधरनगणं मुक्ताफलविनिमो जनकपत्रं मयू
नदीजनानां नदीनगं उहं उक्त्वा कर्णद्वारं वात्रिविहात्रिणी अत्रात्रिह इति ॥

आवर्त्तशोभा नतनाभिकान्ते-
भङ्गो भुवां द्वन्द्वचरास्तनानाम् ।
जातानि रूपावयवोपमाना-
न्यदूरवर्त्तीनि विलासिनोनाम् ॥ ६३

६३ अः । विलासिनोनां रूपावयवोपमानानि अदूरवर्त्तीनि जातानि । नतनाभिकान्तेः आवर्त्तशोभा
भुवां भङ्गः स्तनानां द्वन्द्वचराः ॥

६३। विलासिनोनां विलासनशालानां स्त्रीणाम् । ‘वो कपलसकत्य-
स्तम्भाः’ इति धिनुप्रत्ययः । रूपावयवानामुपमेयानां यानि उपमानानि
लोकप्रसिद्धानि तानि अदूरवर्त्तीनि अन्तिकगतानि जातानि । कस्य किमुप-
मानमित्यत्राह ?—नतनाभिकान्ते निम्ननाभिः शोभाया आवर्त्तशोभा । ‘स्यादा-

वर्तोऽन्धसां भ्रमः' इत्यमरः । भ्रुवां भङ्गस्तरङ्गः स्तनाणां हन्धचरासक्तवाकाः,
उपमानमिति सर्वत्र सम्बध्यते ॥

७० । मत्तनाडित्त गहित आर्वर्णोत्तात्र, ऊढल्लेन गहित उन्नतल्लोत्र एवर् पन्नाधर लोत्तात्र गहित
उन्नतल्लेन नत्र—नत्रोत्तर अगिद्ध उन्नतान वल्ल मत्तन एहे विनासिनो रमणीयनेत्र गगिहितहे त्रिहादेह ।

तौरस्थलीवर्हिभिरुत्कलापैः प्रस्निग्धषेकैरभिनन्द्यमानम् ।
श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति रक्तमासां गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥६४

६४ अः । उत्कलापैः प्रस्निग्धषेकैः तौरस्थलीवर्हिभिः अभिनन्द्यमानं रक्तं गीतानुगं आस
वारिमृदङ्गवाद्यं श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति ॥

६४ । उत्कलापैरुच्चवर्हिः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां तैस्तौरस्थलीषु
स्थितैर्वर्हिभिर्ययूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं आव्यं गीतानुगं गीतानुसारि आसां
स्त्रीणां सम्बन्धि वारि एव मृदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु सम्मूर्च्छति
व्याप्नोति ॥

७१ । उन्नतानो उन्नतकलाप अगिद्धककारत्र मधुरगण कटुक अडिनन्मान मधुर मन्त्रोत्तात्रुत्त
विनासिनोत्तात्रुत्त एहे मत्तन वारिन्नण मन्त्रक्षनि कर्णकृत्र गत्रिगृत्रित करिउदेह ।

सन्दष्टवस्त्रेष्ववलानितम्बे ध्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुलाः ।
अमौ जलापूरितसूत्रमार्गा मीनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥६५

६५ अः । सन्दष्टवस्त्रेषु अवलानितम्बेषु इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुलाः अमौ जलापूरितसूत्रमार्गाः
रशनाकलापाः मीनं भजन्ते ॥

६५ । सन्दष्टवस्त्रेषु जलसेकात् संस्निष्टांशुकेषु अवलानां नितम्बेषु
अधिकरणेषु इन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नान्तरिताति आवृतानि यानि उडूनि नक्ष-
त्राणि तत्तुल्याः सुक्तामयत्वादिति भावः । अमौ जलापूरितसूत्रमार्गाः निखला
इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूषाः । 'कलापो भूषणे वर्हे' इत्यमरः ।
मीनं निःशब्दतामित्यर्थः, भजन्ते ॥

७२ । एहे कानिनोत्तात्र मन्त्रोत्तात्रो कानो वसनमन्त्रित नितवमन्त्रेण ज्योत्स्नाञ्जित उन्नतल्लोत्रोत्तात्र
मन्त्रोत्तात्र इहेउदेह एवर् मन्त्रिवात्रा उन्नतं मन्त्रवमन्त्रण मन्त्र इउन्नत उन्नत मन्त्रिवात्रा इहेउदेह न ।

एताः करोत्पीडितवारिधारा
दर्पात् सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

वक्रोतराग्रैरलकैस्तरुण्य-

स्रृणारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥ ६६

६६ अ. । दर्पात् करोत्योङितवारिधाराः सखीभिः वदनेषु सिक्ताः एताः तरुण्यः वक्रोतराग्रैः
अलकैः स्रृणारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥

६६ । दर्पात् सखोजनं प्रति करैरुत्पोङ्गिता उत्सारिता वारिधारा
याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता एतास्तरुण्यो वक्रोत-
राग्रैर्जलसेकात् ऋज्वग्रैरलकैः करणैश्चूणैः कुङ्कुमादिभिः अरुणान् वारि-
लवान् उदकविन्दून् वमन्ति वर्षन्ति ॥

७७ । जे प्रथ, एक काविनो सखीज अति गरुअकान्पूर्वक करणवधारा उहातर सखीज मनिज-
निकेण करते जे सखीज आवात उहातर मूथे जलमेक करिठेछे । ऐक्रेण काविनोगण अवज्ज अलकां
मरणं कुङ्कुमादिभिः अरुणवर्ण जलकण सकल वर्षण करिठेछे ।

उदम्भकेशस्रुतपत्रलेखो

विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः ।

मनोज्ञ एव प्रमदामुखाना-

मम्भोविहाराकुलितोऽपि वेशः ॥ ६७

६७ अ. । उदम्भकेशः स्रुतपत्रलेखः विश्लेषिमुक्ताफलपत्रवेष्टः मम्भोविहाराकुलितः अपि प्रमदा-
मुखानां वेशः मनोज्ञः एव ॥

६७ । उदम्भा उद्गृष्टाः केशा यस्मिन् सः, स्रुतपत्रलेखः क्षतपत्ररचनः,
विश्लेषिणो विस्त्रंसिनो मुक्ताफलपत्रवेष्टाः मुक्तामयताडङ्का यस्मिन् सः,
एवमम्भो विहाराकुलितोऽपि प्रमदामुखानां वेशो नेपथ्यं मनोज्ञ एव । रम्याणां
बिभ्रतिरपि श्रियं तनोति इति भावः ॥

७९ । अमरागणेर केणवकन निधिन, मुखकमलर गज्जठन विगुण्ठ एवम् मुक्ताफलर वेष्टेन सकल
परिवेष्टे हईशाहे ; ऐक्रेण खगविहारे उहादिगरे केणरठन हिन छिन्न हईलेउ उहादिगरे मोठार
गुनठ हिन नाई ।

स नौविमानादवतौय्यं रेमे विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।

स्वम्भावलग्नोऽहृतपद्मिनोकः करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८

६८ अ. । सः नौविमानात् अवतौय्यं विलोलहारः (सन्) ताभिः सह, करेणुभिः (सह) स्वम्भा-
वलग्नोऽहृतपद्मिनोकः वन्यः द्विपेन्द्रः इव अप्सु रेमे ॥

६८ । स कुशो नौर्विमानमिव नौविमानम् । उपमितसमासः ।

तस्मादवतीर्थं विलोलहारः सन् तामिः स्त्रीभिः सह करिणुभिः सह स्नान्धाव-
लम्ना उद्धृतपद्मिनी उत्पाटितनलिनो यस्य स तथोक्तः सन् । 'सद्युतश्च'
इति कप्रत्ययः । वन्यो द्विपेन्द्र इव अण् रुमे ॥

७५ । यशोपति कृष्ण किरातवर्षीयक एहैरण कश्चिन्न नोका हरेते अवतरणपूर्वक वत्त नांछन्
प्रेरण उन्न गित नलिनोत्क अक्षणेन धारण करिण करिणीय सहित विहार कट्ट, गेहेक्षण वक्तुःद्वेले हाववटि
आन्वानित करुतः कात्रिनीगणेर सहित विहार करिटे आरुक् करिणेन ।

ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता
भ्राजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।
प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः
प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६६

६६ अ. । ततः भ्राजिष्णुना नृपेण अनुगताः ताः स्त्रियः सातिशयं विरेजुः प्रागेव मुक्ताः नयना-
भिरामाः उन्मयूखम् प्राप्य किमुत ?

६६ । ततो भ्राजिष्णुना प्रकाशनशीलेन । 'भुवश्च' इति चकारादि-
ष्णुच् । नृपेण अनुगताः सङ्गतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः ।
प्रागेव इन्द्रनीलयोगात् पूर्वमेव केवला अपीत्यर्थः । मुक्ता मणयो नयना-
भिरामाः उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत, अभिरामा इति किमु वक्तव्य-
मित्यर्थः ॥

७० । अश्वपतिगण योगवान् नरपति कृष्णेर सहित मिलित हरेन्नां माडिन्न नोका नाईते नागिन ;
बुद्धा निजेइ नग्नयनोरत्र, ठाहाते आवात्र उच्छन्न ईजनीलवपित्र सहित मण्डुल हरेने वे अपूर्व नोका
धारण करिने, ठाहाते आत्र वैचिज्या कि ?

वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्तमायताक्षयः प्रणयादसिञ्चन् ।
तथागतः सोऽतितरां बभासे सधातुनिष्यन्द इवाद्रिराजः ७०

७० अ. । आयताक्षः तं काञ्चनशृङ्गमुक्तैः वर्णोदकैः प्रणयात् असिञ्चन् तथागतः सः सधातु-
निष्यन्दः अद्रिराजः इव अतितरां बभासे ॥

७० । तं कुशमायताक्षः काञ्चनस्य शृङ्गे सुंक्तानि तैर्वर्णोदकैः कुङ्कुमा-
दिवर्णं द्रव्यसहितोदकैः प्रणयात् स्नेहात् अमिञ्चन् । तथागतस्तथा स्थितः
वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोऽद्रिराज इव
अतितरां बभासे अत्यर्थं चकासे ॥

૧૦ । અનુચર વિનાગ્નિગોષ્ઠી અગ્નિગર્ભ યથાવસ્થા સ્વર્ણગ્નિઃપ્રકટ રૂપમાદિ ચાત્રિધારાં રૂપેણ પત્રીય
અતિવિદ્ય કન્નાદિ ગૈરિક્તિકાદિ ધાતુજલમયુક્ત ગિરિરોષ્ણેણ ચાત્ર અતિમાલ્ય લોભા ધારણ કરિત્તેન ।

તેનાવરોધપ્રમદાસખેન વિગાહમાનેન સરિદ્ધરાં તામ્ ।

આકાશગદ્ગારતિરપ્સરોભિર્ઘ્વતો મરુત્વાનનુયાતલોલઃ ॥ ૭૧

૭૧ અઃ । અવરોધપ્રમદાસખેન તાં સરિદ્ધરાં વિગાહમાનેન તેન આકાશગદ્ગારતિઃ અપ્સરોભિઃ
ઘતઃ મરુત્વાન્ અનુયાતલોલઃ (અમૃત) ॥

૭૦ । અવરોધપ્રમદાસખેન અન્તઃપુરસુન્દરીસહચરેણ તાં સરિદ્ધરાં સરયૂં
વિગાહમાનેન તેન કુશ્મેન આકાશગદ્ગારાયાં રતિઃ ક્રોડા યસ્ય સોઽપ્સરોભિર્ઘ્વત
આઘતો મરુત્વાન્ હન્દ્રઃ અનુયાતલોલોઽનુક્તત્ર્યોઃ, અમૃદિતિ શ્લેષઃ, હન્દ્રમનુ-
ક્તવાનિત્યર્થઃ ॥

૧૧ । ૩૯કાલે તિનિ અઘ્નઃપુરસુન્દરીગર્ભેણ મહિઃ મરિચ્ચરણ મરુત્પ્રકટ અવગારન કરાતે ચન્દ્રાકિનોર
સ્રોતે અગ્નિગર્ભગરિષ્ઠ લેખરોષ્ણેણ ચાત્ર લોભા ધારણ કરિત્તેન ।

યત્ કુશ્મયોનેરધિગમ્ય રામઃ કુશાય રાજ્યેન સમં દિદેશ ।

તદસ્ય જૈત્રાભરણં વિહત્તુરન્નાતપાતં સલિલે મમજ્જ ॥ ૭૨

૭૧ અઃ । યત્ રામઃ કુશ્મયોનેઃ (અગત્યાત્) અધિગમ્ય કુશાય રાજ્યેન સમં દિદેશ, સલિલે વિહત્તુઃ
અસ્ય તત્ જૈત્રાભરણં અન્નાતપાતં (સત્) મમજ્જ ॥

૭૨ । યદાભરણં રામઃ કુશ્મયોનેરગત્યાદધિગમ્ય પ્રાપ્ય કુશાય રાજ્યેન
સમં દિદેશ દદૌ રાજ્યસમમૂલ્યમિત્યર્થઃ । સલિલે વિહત્તુઃ ક્રોડિતુરસ્ય
કુશસ્ય તત્ જૈત્રાભરણં જયશીલમ્ આભરણમ્ અન્નાતપાતં સત્ મમજ્જ
બુલોહ ॥

૧૨ । રામઃપ્રથમ મહર્ષિ અગ્નિગર્ભ નિકટ યે દિવા આંતરણ આંત્ર હરેશ્ચિત્તેન, ડાહ્યા રાજ્યેણ મહિઃ
ચન્દ્રક અર્પણ કરતેન; અભિહારકાલે તેજે ક્રમ્ભીય અલક્ષ્ય ડાહ્યા અજ્ઞાતગતે અગ્નિગર્ભે અલિપ્ત
હરેશ્ચિત્તેન ।

જ્ઞાત્વા યથાકામમસૌ સદારસ્ત્રીરોપકાર્યાં ગતમાત્ર એવ ।

દિવ્યેન શૂન્યં બલ્યેન બાહુમપોદનેપથાવિધિર્દર્શ ॥ ૭૩

૭૩ અઃ । અસૌ સદારઃ (સત્) યથાકામં જ્ઞાત્વા તીરોપકાર્યાં ગતમાત્ર એવ અપોદનેપથાવિધિઃ
દિવ્યેન શૂન્યં બાહુર્દર્શ ॥

૭૩ । અસૌ કુશઃ સદારઃ સન્ યથાકામં યથેચ્છં જ્ઞાત્વા વિગાહ

तीरे या उपकार्या पूर्वाक्ता तां गतमात्रो गत एव अपोदनेपथ्यविधिरक्षतप्रसाधन
एव दिव्येन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

१७। यदीपि कूटं अङ्गिनाशयुक्तं जलकोष्ठं। मयोननपूर्वकं भूतनाशोभयम्। पटनपटने अन्वेन
कन्निकेन; उद्योगं अन्वेन कन्निकामात्रं यन्नापि पत्रिधानं कन्निकाम् भूत्सुहे उद्योगं यन्नाशयुक्तं बाहं निरीक्षणं
कन्निकेन ।

जयश्रियः संवननं यतस्त-

दामुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।

सेहेऽस्य न भ्रंशमतो न लोभात्

स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥ ७४

७४ अः । यतः तत् जयश्रियः संवननं, यस्मात् स गुरुणा आमुक्तपूर्वम्, अतः अस्य भ्रंशं सेहे
लोभात् न, हि धीरः सः तुल्यपुष्पाभरणः ॥

७४ । यतः कारणात् तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणम् ।
'वशीक्रिया संवननम्' इत्यमरः । यस्माच्च गुरुणा पित्रा आमुक्तपूर्वं पूर्वम्
आमुक्तं, धृतमित्यर्थः । सुषुपेति समासः । अतो हेतोरस्य आभरणस्य भ्रंशं
न सेहे लोभात् । कुतः ? हि यस्मात् धीरो विद्वान् स कुशस्तुल्यानि पुष्पाणि
आभरणानि च यस्य सः, पुष्पेषु इव धृतेषु आभरणेषु निर्माहयवृद्धिं
करोतीत्यर्थः ॥

१८। लोचहीनं धीरं मयुःकम्पनं कृत्वा कुशमाभरणं उद्योगात् पुत्राहे हिनः; केवलं सेहे अलङ्कार-
अन्वेन अलङ्कारो वनीकृत इव एव उद्योगं पित्रा भूत्सुहे उद्योगं पत्रिधानं कन्निकेन; अहे मकलं कन्निकेन विनि-
ये अलङ्कारविनाशं मया कन्निकेन पत्रिधानेन न ।

ततः समान्नापयदाशु सर्वानानायिनस्तद्विचये नदीषान् ।

बन्ध्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य तमूचुरम्भानमुखप्रसादाः ॥ ७५

७५ अः । ततः नदीषान् सर्वान् आनायिनः तद्विचये आशु समान्नापयत्, ते सरयूं विगाह्य
बन्ध्यश्रमाः अस्मान्मुखप्रसादाः (सन्तः) तम् ऊचुः ॥

७५ । ततः नद्यां स्नान्ति कौशलेनेति नदीषाः तान् । 'सुपि' इति
योगविभागात् कप्रत्ययः, 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम् । सर्वान्
आनायिनो आल्लिकान् तस्य आभरणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्ते
आशु समान्नापयत् आदिदेश । ते आनायिनः सरयूं विगाह्य विलोकाय

वक्ष्यमा विफलप्रयासाः तथापि तद्गतिं ज्ञात्वा अन्त्यानमुखप्रसादाः सञ्जीव-
मुखाः सन्तः तं कुशमूचुः ॥

कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं
ममं मयस्याभरणोत्तमं ते ।
नागेन लौल्यात् कुमुदेन नून-
मुपात्तमन्तर्द्दवासिना तत् ॥ ७६

७६ अः । (६) देव । प्रयत्नः कृतः, पयसि ममं ते आभरणोत्तमं न च लब्धं, (किन्तु) तत्
अन्तर्द्दवासिना कुमुदेन नागेन लौल्यात् उपात्तं नूनम् (वितर्कं) ॥

७६ । हे देव । प्रयत्नः कृतः, पयसि ममं ते आभरणोत्तमं न च लब्धम् ।
किन्तु तत् आभरणं अन्तर्द्दवासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पद्मगेन
लौल्यात् लोभात् उपात्तं गृहीतम् । नूनमिति वितर्कं ॥

१८—१७ । अनन्तरं ग्रहीपतिं कृष्णं अविनये नमोऽर्पणं यज्जननिपुणं आनन्दोदी-
बोवन्नगके अलङ्कारं अश्वमत्तानार्थं आदेशं करिणेन ; तांशारां मय्युज्जले यज्जनपुर्लोक-
विष्णुं शयनं दृष्ट्वा कृष्णं उचिष्ठे त्राकांके कश्चिन्, — अनेकं देहं । कश्चिन्नाम कोनकदेहं
आपनान्नं नमिज्जदे उचिष्ठे अलङ्कारं प्राप्तं दृष्ट्वा न । हे देव ! आमादेशं अश्वमान-
दह—मय्युज्जनिनामी कृष्णनागं गोत्रपुत्रवत् दृष्ट्वा एहं अलङ्कारवत् अपहरणं करिष्यामि ।

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
गारुत्मतं तीरगतस्तरस्त्री भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥ ७७

७७ अः । ततः धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्त्री सः तीरगतः (सन्) धनुः आततज्यम् कृत्वा
भुजङ्गनाशाय गारुत्मतम् अस्त्रं समाददे ॥

७७ । ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः तरस्त्री बलवान् स कुशः तीरगतः
सन् धनुराततज्यम् अधिज्यं कृत्वा भुजङ्गस्य कुमुदस्य नाशाय गारुत्मतं
गारुत्मदेवताकम् अस्त्रं समाददे ॥

११ । अनन्तरं ग्रहीपतिनाकांशं धनुर्धारी कोपलोहिताक्षोऽनन्तरं कृष्णं मन्त्राग्रेण
आदेशात् करिष्यति मय्युज्जले उचिष्ठे दृष्ट्वा एवम् कृष्णनागं विनाशयान्नाग-
पुत्रकाञ्चं दृष्ट्वा करिणेन ।

तस्मिन् ऋदः संहितमात्र एव लोभात् समाविद्धतरङ्गस्तः ।
तोर्धासि निघ्नन्नवपातममः करीव वन्यः पशुर्धरास ॥ ७८

७८ अ. । तस्मिन् संहितमात्रे एव क्रदः क्षोभात् समाविष्टतरङ्गस्तः रोधांसि निघ्नन् अवपातयन्धः
वन्धः करो इव पक्ष' ररास ॥

७८ । तस्मिन् अस्त्रे संहितमात्रे सति एव क्रदः क्षोभाच्चेतोः समाविष्टाः
सङ्घटितास्तरङ्गा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्नन् पातयन् अवपाते गज-
ग्रहणगते मज्जः पतितः । 'अवपातसु हस्त्यर्थे गतं मज्जस्तृणादिना' इति
यादवः । वन्धः करो इव पक्ष' घोर' ररास दध्वान् ॥

१८ । अत्रगङ्गान् कत्रिवायाञ्च इमं मरुकाडित इहेन उठिण एव उन्नयनं कत्रवायाञ्च-
गुर्लक उन्नयुमि निपाडित कत्रतः विवत्रमथ निपाडित कत्रोन्नयञ्च उन्नय चार्डना
कत्रिते नागिन ।

तस्मात् समुद्रादिव मथ्यमानात्

उद्धृत्तनक्रात् सहसोन्ममज्ज ।

लक्ष्मोव सार्धं सुरराजवृक्षः

कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः ॥ ७९

७९ अ. । मथ्यमानात् समुद्रात् इव उद्धृत्तनक्रात् तस्मात् (हृदात्) लक्ष्म्या सार्धं' सुरराजवृक्षः
इव कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्गराजः सहसा उन्ममज्ज ॥

७९ । मथ्यमानात् समुद्रादिव उद्धृत्तनक्रात् लुभितयाहात् तस्मात् क्रदात्
लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्य इन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव कन्यां पुरस्कृत्य
भुजङ्गराजः कुमुदः सहसा उन्ममज्ज ॥

१२ । उन्नय नागत्रयमहनाटन येन नन्नीव महित कत्रवृक्ष मभूषित इहेनाहिन,
उन्नय कृष्णनाग एव कत्रात्रक कत्र नहेनो मेहे कृष्णीवमार्कोण इमं इहेते महना उन्नयित
इहेन ।

विभूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसञ्जहार प्रक्षेप्यनिर्वन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८०

८० अ. । विशाम्पतिः विभूषणप्रत्युपहारहस्तम् उपस्थितं तं वीक्ष्य सौपर्णम् अस्त्रं प्रतिसञ्जहार,
सन्तः प्रक्षेपु अनिर्वन्धरुषः हि ॥

८० । विशाम्पतिर्मनुजपतिः कुशः 'हौ विमो वैश्वमनुजौ' इत्यमरः ।
विभूषणं प्रत्युपहारति प्रत्युपयतोति विभूषणप्रत्युपहारः, कर्णस्य च ।
विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तं उपस्थितं प्राप्तं तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं
गावत्मतम् अस्त्रं प्रतिसञ्जहार । तथाहि—सन्तः प्रक्षेपु नन्नेषु अनिर्वन्ध-
रुषः अनियमकोपा हि ॥

८० । पृथिवीगतिं कृत्वा तांशकं कृत्वा शब्दं मनुष्यं देवितां महाशब्दं अतिमहान् करिणम् ; कनका माधुमिणं क्रोश विनयं च शरणार्थं वाक्त्रि अति कषाट चित्रहासो ह्य ना ।

त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात् कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।
मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना मूर्ध्नाभिषिक्तं कुमुदो बभाषे ॥८१॥

८१ अः । अस्त्रविद्वान् कुमुदः त्रैलोक्यनाथप्रभवं (अतएव) प्रभावात् द्विषाम् अङ्कुशं मूर्ध्नाभिषिक्तं कुशं मानोन्नतेन अपि मूर्ध्ना अभिवन्द्य बभाषे ॥

७१ । अस्त्रं विद्वान् अस्त्रविद्वान्, 'न लोक'—इत्यादिना षष्ठीसमास-निषेधः । 'द्वितीया श्रित'—इत्यत्र गम्यादीनामुपसंख्यानात् द्वितोयेति, योगविभागाद्वा समासः । गारुडास्त्रमहिमाभिन्न इत्यर्थः । कुमुदः त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्, चातुर्वर्ष्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य तम्, अतएव प्रभावात् द्विषामङ्कुशं निवारकं मूर्ध्नाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्नतेन अपि मूर्ध्ना अभिवन्द्य प्रणम्य बभाषे ॥

अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य
विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
सोऽहं कथं नाम तवाचरेय-
माराधनौयस्य धृतेर्विघातम् ॥ ८२ ॥

८२ अः । त्वाम्, कार्यान्तरमानुषस्य विष्णोः सुताख्याम् अपरां तनुम् अवैमि, सः अहं माराधनौयस्य धृतेः विघातं कथं नाम आचरेयम् ॥

८२ । त्वाम्, ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत् कार्यान्तरः कार्यार्थः । 'स्यानालो-
यान्यतादर्थ्यरन्धान्त्येषु चान्तरम्' इति शास्त्रतः । स चासी मानुषश्चेति तस्य
विष्णोः रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं मूर्तिमवैमि । 'आत्मा वै पुञ्जना-
मासि इति 'श्रुतेरित्यर्थः । स जानन् अहम् माराधनौयस्य उपास्यस्य तव धृतेः
प्रीतेः 'धृ प्रीतो' इति धातोः स्त्रियां क्तिन् । विघातं कथं नाम आचरेयम्,
असम्भावितमित्यर्थः ॥

८१—८२ । गारुडास्त्रविद्वान् कृष्णनाभं त्रिलोकनाथं रामाश्वज विपक्षविजयो
महाशब्दं कृत्वा मादनाद्भुतशब्दकारां अतिवाहनपूर्वकं कश्चि,—राजन् । आग्नि
आपनाकं कृत्वा शरणार्थं वाक्त्रि उग्रवान् विद्वत् तनयमङ्कुशं देहाश्रयं बलिना जानि,
आगनि आवात्र पूजनोऽयं अतएव आग्निं विद्वत् आपनान् विरागं उपासनं करिणो
माहमो ह्येव ? ।

कराभिघातोत्थितकन्दुकीय-
मालोक्य बालातिकृतूहलेन ।
ऋदात् पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षा-
दादत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३

८३ अः । कराभिघातोत्थितकन्दुका इयं बाला अतिकृतूहलेन अन्तरिक्षात् ज्योतिः इक ऋदात् पतत् त्वदीयं जैत्राभरणम् मालोक्य आदत्त ॥

८३ । कराभिघातेन उत्थित कण्डू' गतः कन्दुको यस्याः सा, कन्दुकार्थं म जङ्घ' पश्यन्तीति अर्थः । इयं बाला अतिकृतूहलेन अतः प्रन्तकौतुकेन अन्तरिक्षात् ज्योतिर्नक्षत्रमिव 'ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु' इत्यमरः । ऋदात् पतत् त्वदीयं जैत्राभरणम् मालोक्य आदत्त अगृह्णात् ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिधेयं भूमेरुपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४

८४ अः । तत् एतत् आजानुविलम्बिना ज्याघातरेखाकिणलाञ्छनेन भूमेः रक्षापरिधेयं अंसलेन ते भुजेन पुनः योगम् उपैतु ॥

८४ । तदेतत् आभरणम् आजानुविलम्बिना दीर्घेण ज्याघातेन या रेखा रेखाकाराः ग्रन्थयस्तासां किणं चिह्नं तदेव लाञ्छनं यस्या तेन, भूमेः रक्षायाः परिधेयं रक्षाम् लेन, 'परिधौ योगभेदास्त्रमुदगरेऽगर्लघातयोः' इत्यमरः । अंसलेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं सञ्जतिम् उपैतु । एतौ विशेषणैर्महाभाग्य-शौर्यधुरन्धरत्वबलवत्त्वादि गम्यते ॥

इमां स्वसारश्च यवौयसौ मे
कुमुदतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय
शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५

८५ अः । (इ) पार्थिव । ते पादयोश्चिराय शुश्रूषया आत्मापराधं नुदतीम् इमां मे यवौयसौ स्वसारं च कुमुदतीम् अनुमन्तुं न अर्हसीति न ॥

८५ । किञ्च, इ पार्थिव ? ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया परिचर्यया 'शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोः' इति विश्वः । आत्मापराधं आभरणपङ्कणरूपं नुदतीं, परिजिहीर्षन्तीति अर्थः 'आशंसायां भूतवच'

इति चकारादन्तमानार्थे शब्दप्रत्ययः । 'आच्छीनद्योर्मु' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् नुमभावः । इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं कुमुदतीम् अनुमन्तुं न भर्हसीति भर्हस्ये वेत्यर्थः ॥

૧૭-૧૮ । વધન યોવનશઢાવરપના એજે વાનિકા ક્રોડાનમયે એકા કનુક ઉદે ઉત્કલિષ્ઠ કરિયા ઉત્કલિષ્ઠ નૃષ્ટિપાત કરિટેહિન, તથન અસરોક હરેટે નિગતિત નક્ષત્રેર કાચ દુનતીર હરેટે પતિત આપનાર એજે અવળીન આંતરણ તર્પન કરિયા કોટુહન વળતઃ અદન કરિયા હિન । હે રાજન્ ! આપનાર આવાંતરેવાય કિપનાહિત આવાંશનહિત પૃથિવોરક્ષણેર અર્ગલચક્રણ ઇત્થુ હુલમલે પૂનરાય એજે આંતરણ મિગિત હઉક । હે રજુકૂનહિનક ! એકળે આમાર આર્થના—આમાર કનિષ્ઠા ડગિની કુમ્મ-વતીકે ટિરકાન ડરોય ટરણત્કવાવારા અલદારઅદનક્રણ અપરાધ પરિહાર કરિટે અશ્વતિ કરન ।

इत्युच्चिवानुपहृताभरणः क्षितीशं

स्नाध्यो भवान् स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।

संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः

कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ૮૬

૮૬ અ: । इति ऊच्चिवान् उपहृताभरणः कुमुदः (हे कुमुद !) भवान् स्नाध्यः स्वजन इत्यनुभाषितारं क्षितीशं समेतबन्धुः (सन्) कन्यामयेन कुलभूषणेन विधिवत् संयोजयामास ॥

૮૬ । इति पूर्वश्लोकोक्तम् ऊच्चिवान् उक्तवान्, ब्रुवः कसुः । उपहृताभरणः प्रत्यपिताभरणः कुमुदः, हे कुमुद ! भवान् स्नाध्यः स्वजनो बन्धुः, इत्यनुभाषितारम् अनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुर्युक्तबन्धुः सन्, कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलयोर्भूषणेन विधिवत् संयोजयामास । न केवलं तदीयमेव किन्तु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः । भाम्-प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानन्तु प्रागेव समाहितम् ॥

૮૭ । નાગરાજ કુમ્મ આંતરણ અર્થાનપૂર્વક એજેક્રણ કરિલે, નરપતિ કુશ તાહાર અતિ અમલ હરેશા વાનિકન.—૧૨ હુલગરાજ ! ડોમાર સહિત મથક વધન હરેશા જાવાર વિષય મલ્લેશ નારે ; તથન કુમ્મનાગ વક્તુગાકેર સહિત મથવેત હરેશા ઉત્ક-કૂલેર હુલચક્રણ ચોય ડગિની કુમ્મવતીકે કૂલેર કરે મયર્પણ કરિલેન ।

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते

माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।

दिव्यस्तूर्य્યધ્વનिरुदचरद्वाग्नुवानो दिगन्तान्

मन्वોदय तदनु ववृषुः पुष्पमाश्रय्य मेघाः ॥ ૮૭

८७ अः । मनुजपतिना साहचर्याय माङ्गल्योर्वावलयिनि सखाः इत्ये उच्यते पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्टे (सति) दिग्गन्तान् व्यनुवानं दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरत् तदनु आसन्नैर्वाः नभोदधं पुष्पं वव्रुः ॥

८८ । मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय सहधर्म्याचरणायेत्यर्थः । माङ्गल्या मङ्गले साधुर्या ऊर्णा मिषादिलोम 'ऊर्णा मिषादिलोमि स्यात्' इत्यमरः । अत्र लक्षण्या तन्निमित्तं सूत्रमुच्यते । तथा वलयिनि वलयति तस्याः कुमुदतया हस्तौ पाणौ उच्छिखस्य उदङ्घ्रिः पावकस्य पुरोऽग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिग्गन्तान् व्यनुवानः व्यनुवानं दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरत् उच्यते । तदनु आसन्नैर्वा भद्रता मिषाः गन्धेन उदयम् उत्कटं पुष्पं पुष्पाणि, ज्वाताभिप्राये-
षैकवचनम् । वव्रुः । आसन्न्यशब्दस्य रौद्रं तूयममी त्रिषु । चतुर्दश' इत्यमर-
वचनात् त्रिलिङ्गत्वम् ॥

८९ । अनन्तरं यशोपति कुश एकजं वर्षाऽत्रयं करिवात्र निषिद्धं उद्गम्य निधानांनो हताशनेन मयत्के माङ्गलिकं उर्णा निवद्धं कुम्भपटोत्रं करं स्पर्शं करिणे दिगन्तवापौ दूर्य-
ध्वनिं निनातिष्ठ इहेन एवः बहुलं मेघवृक्षं मनुष्यं इहेन इति कुम्भवृद्धिं करिणे माङ्गल्यं ।

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरौरसं मैथिलियं
लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तच्चकस्य ।

एकः शङ्खां पिब्वधरिपोरत्यजद्वै नतेया-

प्लान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ कुमुद्वतौ-

परिणयो नाम षोडशः सर्गः ॥ १६

८८ अः । इत्थं नागः त्रिभुवनगुरोः पौरसं मैथिलियं बन्धुं लब्ध्वा कुशः अपि तच्चकस्य पञ्चमं तं बन्धुं लब्ध्वा । एकः पिब्वधरिपोः वैनतेयात्, शङ्खान् चत्यजत्, अपरः शान्तव्यालाम् अवनिं (अतएव) पौरकान्तः (सन्) शशास ॥

८८ । इत्थं नागः कुमुदः त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् 'तद्वितार्थ'—इत्यादिना तत्पुरुषः । अदन्तद्विगुल्येऽपि पात्राद्यन्तत्वात्-
पुंसकत्वम् । 'पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुलं प्लान्तव्यालाम्' इत्यमरः । तस्य-
गुरुः रामः तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् । 'पौरसो धर्मपत्नीजः' इति याज्ञ-
वल्क्यः । मैथिलियं कुशं बन्धुं लब्ध्वा, कुशोऽपि च तच्चकस्य पञ्चमं पुत्रं तं
कुमुदं बन्धुं लब्ध्वा, एकस्तयोरन्यतरः कुमुदः पिब्वधेन रिपोर्वैनतेयात्

ମହତ୍ତାତ୍ । ଶୁଦ୍ଧା ବୈଷ୍ଣବାଶିନ କୁଶେନ ତମାଜିତକୌର୍ଯ୍ୟାଦିତି ଭାବ: । ଶଙ୍ଖାଂ ଧ୍ୟୟାମ୍
 ଅତୀତମ୍ । ଅପର: କୁଶ: ଶ୍ରାନ୍ତବ୍ୟାସାଂ କୁସୁଦାନାୟା ସ୍ବତସର୍ପଂ ଧ୍ୟୟାମ୍ ଅବନିମ୍ ଅତ
 ଏବ ପୌରକାନ୍ତ: ପୌରପ୍ରିୟ: ସନ୍ ଶ୍ରୀମାତ୍ ॥

ଇତି ଶ୍ରୀମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ-କୋଶାଚଳ-ମଞ୍ଜିନାଥ-ସୁରବିରଚିତଯା ସଂସ୍କୃତ-
 ସମାଧ୍ୟାୟା ସ୍ବାଧ୍ୟାୟା ସମେତା ମହାକାବି—ଶ୍ରୀକାଳିଦାସକୃତା ରଘୁବଂଶୀ
 ମହାକାବ୍ୟେ କୁସୁଦତୀପରିଣୟୋ ନାମ ଘୋଡ଼ଘ: ସର୍ଗ: ॥ ୧୬

୮୮ । ଏହିକାଳେ ନାମ୍ରାଜ କୁଶ ବିନୋକଞ୍ଚକ ନୂପବର ସାସତଃସ୍ବର ଶ୍ରୀମତ୍ ଓ ପତିବ୍ରତା-
 ଶ୍ରୀମତୀ ମୌତାର ମର୍ଦ୍ଦଜାତ କୁଶକେ ବହୁକାଳେ ଲାଭ କରିବା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭକୃତାଙ୍କ ମନୁଷ୍ୟ ହୃଦେ
 ଲଜା ପରିତ୍ୟାଗ କରିନ; ଏକାକରଣ ରାଜା କୁଶ ଓ ତତ୍ତ୍ବେକର ମହାମୁଖ କୁଶକେ ବ୍ରହ୍ମକାଳେ
 ଶାନ୍ତ ହେବା ଦୁର୍ଲ୍ଲଭର ନିବାରଣ ମୁର୍ଖକ ମୃତ୍ୟୁବିମୋକ୍ଷ କରିତେ ନାମ୍ରାଜେନ ।

ଘୋଡ଼ଘ ସର୍ଗ ମହାତ୍ମ ॥ ୧୭

सप्तदशः सर्गः

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमाद्यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥१

१ अः । कुसुमतो काकुत्स्थात् अतिथिं नाम पुनः चेतना पश्चिमात् यामिनौयामात् प्रसादम्
इव आप ॥

नमो रामपदाम्भोजं रेणवो यत्र सन्ततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

१। कुसुहती काकुत्स्थात् कुशात् अतिथिं नाम पुष्पम् चेतना बुद्धिः
पश्चिमात् अन्तिमात् यामिन्या रात्रे यामात् प्रहरात् । 'हौ यामप्रहरौ समौ'
इत्यमरः । प्रसादम् वैशद्यं इव प्राप । ब्राह्मे सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति
प्रसिद्धिः ॥

১। বুদ্ধি যেক্রপ ঘামিনীর শেষ যাম হইতে প্রসাদগুণ লাভ করে, সেইরূপ নাগ-
রাজভগিনী রাজমহিষী কুম্ভবতী মহারাজ কুশের ঔরসে অতিথি নামে এক পুত্র লাভ
করিলেন।

सः पितुः पितृमान् वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।

अपुनात् सवितुर्वीमौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २

२। अः। पित्राजन्, अमुपमद्युतिः सः पितुः मातुः च वंशं सविता उत्तरादन्विषी समी
मार्गो हव अमुनात् ॥

२। पितृमान् प्रशंसार्थं मतुप् । सुशिक्षित इत्यर्थः । अनुपमश्रुतिः,
सवितुश्च इदं विशेषणम् । सोऽतिथिः पितुः कुशस्य मातुः कुमुदतायाश्च वंशं
सविता उत्तरदक्षिणौ उभौ मार्गौ इव अपुनात् पवित्रीकृतवान् ॥

২। অল্পমহ্যতি দিবাকর বেক্রপ উত্তর ও দক্ষিণ এই উভয়দিক পবিজ করেন, অল্পমহ্যতি পিতৃমান অতিথি বক্রপ পিতৃকুল মাতৃকুল এই উভয়কুলই পবিজ করিলেন।

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदांवरः ।

पश्चात् पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत् पिता ॥ ३

३ अ. । अर्थविदांवरः पिता तम् आदौ कुलविद्यानाम् अर्थम्, पश्चात् याचिं वकन्यानां याचिनं
अप्रापयत् ॥

३ । यथान् मन्दावान् दामसंग्रहादिस्त्रियाप्रयोजनानि च विदन्ता
त्वर्तविदः, तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशः तन् अतिथिम् आदौ प्रथमं कुश-
विद्यानाम् आम्बीक्षिकोपयोवार्तादण्डनोतिनाम् अर्धम् अमिथेयम् अद्याहयत्
अबोधयत् । पश्चात् पाथिवकन्यानां पाथिम् अद्याहयत् स्त्रीकारितवान्
उदवाहयदित्यर्थः । यदेषां मास्य सर्वत्र द्विकथां कत्वमस्तीत्युक्तं प्राक् ॥

७ । अर्धविष्णवेन श्रेष्ठं कृन् अथमे आद्यस्य अतिथिके कृन् परम्परागत आर्षोक्तिकी,
वेदवज्र, वार्त्ता एवम् पञ्चनैष्ठिकं समुचितं भिक्षां ग्रहणं करारिणो गते राजकङ्कागणैर्
पानिग्रहणं करारिणेन ।

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः ।

अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥४

४ अः । जात्यः शूरः वशी कुशः अभिजातेन शौर्य्यवता वशिना तेन वक्ष्यन् आत्मानम्, अनेकम्
अमन्यत ॥

४ । जातो भवो जात्यः कुक्षीनः शूरो वशी कुक्षीभिजातेन कुक्षीनेन
'अभिजातः कुक्षीनः स्वात्' इत्यमरः । शौर्य्यवता वशिना तेन अतिथिना
करणेन एकम् आत्मानम् एको न भवतीत्यनेकस्वम् अमन्यत । सर्वगुण-
सामग्र्यादात्मजमात्मन एव रूपान्तरमस्मत् इत्यर्थः ॥

४ । महाकूलप्रसूत वीराश्रगणा जितेज्जिह्व नरपति कृन् कोलीकनम्पन्न लोचनानी
शूरीर अतिथिके आपनारं शत्रुं सर्वशुणे शुणवान् देविना निजैरहे क्रणोद्धर वज्रि
मने करिणेन ।

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।

जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन आवधि ॥५

५ अः । सः कुलोचितम् इन्द्रस्य साहायकम् उपेयिवान् (वन्) समरे दुर्जयं दैत्यं जघान, तेन
अवधि च ॥

५ । स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तम् इन्द्रस्य साहायकं 'सहाकारित्वं'
'सोपधात्' इत्यादिना वुञ् । उपेयिवान् प्राप्तः सन् समरे नामतोऽर्धतर्धं
दुर्जयं दैत्यं जघान अवधीत् । तेन दैत्येन अवधिं हतव्यं 'कडि. च' इति
हृणो वधादेशः ।

६ । अनन्तरं कृन् कृन्प्रदाशुभारे समरे हेतुत्र साहायार्थं गमनं करिष्य इन्द्र
नेत्राके निहतं करेन एवम् त्रिभिः सेहै तैत्ताहते निहतं हन् ।

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुदतौ ।

अन्वगात् कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥६॥

६ अ. । कुमुदस्य नागराजस्य स्वसा कुमुदतौ कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी इव तम् अन्वगात् ॥

६ । कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुदतौ कुमुदपत्नी कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्ना इव तं कुशम् अन्वगात् । कुशसु. कुः पृथ्वी तस्या सुतु प्रीतिः सैव आनन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । धरानन्दन स्वय-
मानन्दतौत्वर्थः ॥

७ । ज्योत्स्ना यत्र कुशानन्वगात् अन्वगात् अग्रगण्येन कत्र, नागनाथभगिनी
कूशरुडी उक्ता यत्र पति कूशेन अग्रगण्येन करिमेन ।

तयोर्दिवस्पतेराशौदेकः सिंहासनाईभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥७॥

७ अ. । तयोः एकः दिवस्पतेः सिंहासनाईभाक्, द्वितीयापि शच्याः पारिजातांशभागिनी
सखी आसीत् ॥

७ । तयोः कुशकुमुदयोर्मध्ये एकः कुशो दिवस्पतेः इन्द्रस्य सिंहा-
सनाईं सिंहासनैकदेशं तस्मात् आसीत्, द्वितीया कुमुदनी शच्या इन्द्रास्याः
पारिजातांशस्य भागिनी आदिपुत्रो 'संपुत्र' इत्यादिना भजेर्चिनुष् प्रत्ययः ।
सखी आसीत् । कस्मादित्वात् दिवस्पतिः साधुः ॥

१ । उंशोत्प्रेर उठत्प्रेर मशो एकजन विपननात्प्रेर अर्द्धागनडागी हरेमेन एव
अनरा कूशरुडी मतो मवी हरेम गोविडाउ कूशत्प्रेर अर्द्धागनडागी हरेमेन ।

तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिबुद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संयामयायिनः ॥८॥

८ अ. । संयामयायिनः भर्तुः पश्चिमां आज्ञां स्मरन्तः मन्त्रिबुद्धाः तदात्मसम्भवं राज्ये
समादधुः ॥

८ । संयामयायिनः संयामं यास्यतः, यावत्प्रजायै विनिः । 'यकी-
नीर्भविष्यदधमर्णयोः' इति षष्ठोनिषेधः । भर्तुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमाम्
अन्तिमाम् आज्ञां त्रिपर्यये पुत्रोऽभिविष्यत्य इत्येवं स्मरन्तो मन्त्रिबुद्धा-
स्तदात्मसम्भवं अतिथिं समादधुर्निदधुः ॥

९ । उतनत्प्रेर बुद्ध अगोडागन मयगमनाउउ नृपतिर अतिम आत्मेन नृपन करिमा
उतनत्प्रेर अतिथिके शासनमे अतिथिके करिवात्र रावहा करिमेन ।

ते तस्य कल्पयामासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥८॥

८ अ. । ते तस्य अभिषेकाय शिल्पिभिः उद्देदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं नवं विमानं कल्पयामासुः ।

८ । मन्त्रिणस्तस्य अतिथेः अभिषेकाय शिल्पिभिः उद्देदि उन्नत-
वेदिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मन्त्र्य-
कल्पयामासुः कारयामासुः ॥

८ । मन्त्रिण उद्देश्य अतिथेकाय मन्त्रिण वारा उन्नत वेदिकमवित उन्नतवेदिकेन
उपगम्य अतिष्ठित एक नूतन गेटमण्य निष्ठापन करारहेणन ।

तत्रैनं हेमकुम्भेषु सम्भृतैस्तोयवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपौठोपवेशितम् ॥९॥

९ अ. । प्रकृतयः तत्र भद्रपौठोपवेशितम् एनं हेमकुम्भेषु सम्भृतैः तोयवारिभिः उपतस्थुः ।

९ । तत्र विमाने भद्रपौठे पौठविशेषे उपवेशितम् एनम् अतिथिं हेम-
कुम्भेषु सम्भृतैः संभृतैस्तोयवारिभिः करणैः प्रकृतयः मन्त्रिणः उपतस्थुः ॥

१० । अवागम्य सहे मन्त्रगणयो उन्नतपौठोपगम्य उपवेशिते अतिथिं अतिथेक
कनिवारं नव स्वर्णरूपं उन्नत उन्नत गेटम मन्त्रगण्य उन्नत ।

नदद्भिः स्निग्धगम्भोरं तूर्य्यराहतपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसन्तति ॥११॥

११ अ. । आहतपुष्करैः स्निग्धगम्भोरं नदद्भिः तूर्य्यः तस्य अविच्छिन्नसन्तति कल्याणम् अन्वमीयत ।

११ । आहतं पुष्करं मुखं येषां ते, 'पुष्करं' करिहस्तायै कायभाण्ड-
मुखेऽपि च' इत्यमरः । 'स्निग्धं' मधुरं गम्भोरं नदद्भिस्तूर्य्यस्तस्य अतिथिः
अविच्छिन्नसन्तति अविच्छिन्नपारम्पर्य्यं कल्याणं भावि शुभम् अन्वमीयत
अनुमितम् ॥

११ । उन्नतकाले करारुद्धित उन्नत मधुर गेटम क्षति येन उद्देश्य उन्नत अविच्छिन्न-
अवाह कल्याणनि कर विधावि उन्नत गेटम ।

दूर्वायवाङ्कुरस्रव-त्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

आतिष्ठहैः प्रयुक्तान् स भजे नौराजनाविधौ ॥१२॥

१२ अ. । सः दूर्वायवाङ्कुरस्रवत्वगभिन्नपुटोत्तरान् आतिष्ठहैः प्रयुक्तान् नौराजनाविधौ भजे ॥

१२ । सः अतिथिः, दूर्वायवाङ्कुरस्रवत्वगभिन्नपुटोत्तरान्

पञ्चाशत् उपहराणि प्रधानानि जेषु तान् अभिज्ञपुडाणि सधूतपुष्पापीति
वेचित् । कामज्ञानौत्सव्ये । आतिषु ये वृद्धास्तः प्रयुक्तान् नोराजना-
विधीन् मीजे ॥

১২। বৃদ্ধ জাতিগণ দুর্কা, যবাকুড়, বটতরুর ফল এবং নব পল্লবদ্বারা তাঁহার নৌরাজনাবিধি সম্পাদন করিতে লাগিলেন।

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।

उपचक्रामिरे पूर्वमभिषेक्तुं दिवातयः ॥१३॥

१९ अ. । पुरोहितपुरोमाः विज्ञातयः जिष्णुं तं जीवेः सख्य्यभिः पूषं बभियेक्षुम् उपसन्नमिरे ॥

१३। पुराहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा हिमातयो नाक्षत्रा निष्क
जयशीलं तम् अतिथिं अत्रेर्जयशीलंः अर्च्यभिर्गन्धविशेषैः करणैः पूर्वम्
अभिषेक्तम् उपपन्नमिरे ॥

১৩। পুরোহিতশ্রমুখ বিবরণ প্রথমে জরসানন অর্থসংবেদোক্ত মন্ত্রদ্বারা জরশীল
অতিথির অভিষেক ক্রিয়া আরম্ভ করিলেন।

तस्माद्भूमहतौ भूभिर्निपतन्तौ व्यरोचत ।

सगव्दमभिषेकश्रीर्गङ्गे व त्रिपुरद्विषः ॥१४

- १० अ.। तत्संस्थां चतुर्विधं नियतानां चोपनयनां च निषेधश्चोः विपुलश्चैव (सूत्रं) नियतानां
नृणां च चतुर्विधं ॥

१४ । तस्य प्रतिधेर्मूर्ध्नि सगच्छं निपतन्तो योद्धमहतो महाप्रबाहा
 अभिभिष्यतेऽनेन इत्यभिषेक्षा कलम्, स एव श्रोः, यदा तस्य श्रोः सगच्छः
 निक्षुरद्विषः शिखल मूर्ध्नि निपतन्तो गङ्गा इव व्यरोचत । त्रयाणां पुराणां
 हेतुमिति विषयः ॥

১৪। তদীয় মৃত্যুকে সনকে নিশ্চিত প্রবল বারিধারা যেন ত্রিপুরারি হরের মৃত্যুকে
শিথিল গন্ধা প্রবাহের দ্বারা শোভা ধারণ করিল।

सूयमानः क्षणे तस्मिन् अलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवृत्त इव पश्यन्त्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥१५॥

११ अः । तस्मिन् चरे योद्धिनिः सूपमानः सः प्रहः बारहः कनिनद्धितः पञ्चमः इव
यस्यस्य ॥

२५. तस्मिन् चरितेभिर्यथाशक्ती बन्दिभिः स्तुतमानः सः प्रसूतिभिः

प्रवृत्तः प्रवृत्तवान् कारीरि तः । अतएव सारङ्गेष्वातकीरमिन्द्रितः पर्जन्यो
मेष इव अक्षयत ॥

१८। वेवनागो नृपतिरु हरेण छातक वेवना ताहार अक्षिनन्व कद्र, उद्धन
वन्निगण उहार उतिवाप करिउते नागिन ।

तस्य सम्मन्त्रपूताभिः ज्ञानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

ववृधे वैद्युतस्याग्ने वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥१६

१६। सम्मन्त्रपूताभिः षड्विः ज्ञानं प्रतीच्छतः तस्य वृष्टिसेकात् वैद्युतस्य अपिः इव द्युतिः
ववृधे ।

१६। सम्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरग्निः ज्ञानं प्रतीच्छतः कुर्वतस्तस्य,
वृष्टिसेकात् विद्युतोऽयं वैद्युतः तस्य अविन्धनस्य अग्नेः इव द्युतिर्ववृधे ॥

१७। अतिथि मयपूत उद्धनगले अतिथिउ हरेण वर्षाकानो न वैवशाउ वद्विर
तात्र अधिकतर अगोश हरेणन ।

स तावदभिषेकान्ते ज्ञातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येरन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥१७

१७। सः अभिषेकान्ते ज्ञातकेभ्यः तावत् वसु ददौ यावता एषां पर्याप्तदक्षिणाः यज्ञाः
समाप्येरन् ॥

१७। सः अतिथिः अभिषेकान्ते ज्ञातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्तावत् तावत्
परिमार्थं वसु धनं ददौ यावता वसुना एषां ज्ञातकानां पर्याप्तदक्षिणाः
समप्यदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्ददवित्त्वन्वयः ॥

१८। तिन अतिवेक-मयाननाउ छातक आक्षगणके अहेरण धन दान करिनेन
ये उद्धारा उहारिगेर त्रिरिपकिण वर यज निर्रीहित हन ।

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिश्वमुदरेयन् ।

सा तस्य कर्मनिष्ठं तैर्दूरं पश्चात् कृता फलेः ॥१८

१८। प्रीतमनसः ते तस्मै याम् आशिश्वम् उदरेयन्, सा तस्य कर्मनिष्ठैः फलेः दूरं
पश्चात् कृता ॥

१८। प्रीतमनसो ज्ञातकाः तस्मै अतिथये याम् आशिश्वम् उदरेयन्
पश्चाद्वरन्, सा आशिश्वस्य अतिथेः कर्मनिष्ठैः पूर्वपुस्तान्निष्पन्नेः फलेः
साक्षात्प्राप्तिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानोमनवकायात्
काकान्तरादोच्यं न चकारत्तर्कः ॥

१८। आकाशेन हरीतः कालेन नराति अतिरिक्त एव चाक्षिप्तः कश्चिन्मन, तीक्ष्णं
पूर्ववत्प्रकृतं पूर्वाश्रयात् उद्देशं कृत्वा उद्देशेन कर्तव्यं इत्येवम् अत्र हरेत् न ।

बन्धच्छेदं स बन्धानां बन्धाह्वाणामबध्यताम् ।

धुर्याणाञ्च धुरो मोक्षमदोहञ्चादिशद्गवाम् ॥१८

१८ अ.। सः बन्धानां बन्धच्छेदं बन्धाह्वाणाम् अभध्यतां धुर्याणां च धुरः मोक्षं गवाम् अदोहं
च आदिशत् ॥

१८। सोऽतिथिर्वहानां बन्धच्छेदम्, बन्धाह्वाणाम् अभध्यताम्, धुरं
वहन्तीति धुर्या बलोद्धारदयः, तेषां धुरां भारस्य मोक्षम्, गवाम् अदोहं
वस्त्रानां पान्नायं दोहनवृत्तिञ्च आदिशत् आदिदेशः ॥

१९। अनङ्गा नराति अतिथिं काराङ्कं अनङ्गेन कारामोचन, बन्धो रक्षितवर्णेन
वधनवृत्तिवारण, तत्रवाशे वगोवर्धप्रवृत्तिं तत्रमोचन एवम् अङ्गगणैर्दृष्टानवत्
धेनुगणैर्गोचन निवेश करिणेन ।

क्रीडापतत्त्रिषोऽप्यस्य पञ्जरस्याः शुक्रादयः ।

सम्बन्धोच्चास्तदादेशात् यथेष्टगतयोऽभवन् ॥२०

२० अ.। पञ्जरस्याः शुक्रादयः अस्य क्रीडापतत्त्रिषोऽपि तदादेशात् सम्बन्धोच्चाः (सन्तः)
यथेष्टगतयः अभवन् ॥

२०। पञ्जरस्याः शुक्रादयः तदादेशात्त्रिषोऽपि त्रिषु-
तान्यः इत्यपिष्यदर्थः । तदादेशात् तस्य अतिथेः शासनात् सम्ब-
न्धाः सन्तः यथेष्ट' गतिर्येषां ते स्त्र क्त्वावारिणः अभवन् ॥

२०। तीक्ष्णं आक्षेपेन पिबन्वावत् तृणादिं क्रीडा-पक्षिणं शूक्तिं नाड करिष्य
वधेच्छानेन गमन करिष्य ।

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।

सोत्तरच्छेदमध्यास्तं नपथ्यग्रहणाय सः ॥२१

२१ अ.। ततः सः नपथ्यग्रहणाय कक्ष्यान्तरन्यस्तं इति सोत्तरच्छेदं गजदन्तासनम् अध्यास्तः ॥

२१। ततः सः अतिथिः नपथ्यग्रहणाय प्रसाधनलोकाराय कक्ष्यान्तरं
हर्म्याङ्गविशेषः । 'कक्ष्या प्रकृष्ट इत्येवम्' इत्यमरः । तत्र न्यस्तं
स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छेदम् आक्षेपवहितं गजदन्तासनासनं
पाठम् अध्यास्तः । तत्रापविष्ट इत्यर्थः ॥

२१। अनङ्गं प्रशोभितं दूरीकृतं इत्येवम् अत्र अत्र एकः अकोष्ठे आश्रय-
नवालोपं प्रवर्तमानं चित् पवित्र आगनेन उपवेष्टव्यं करिणेन ।

‘अस्मायामिधास्तजो विनिः’ इति विनिप्रत्ययः । ‘इवाचिञ्जमवेति ईसचिञ्ज’
यददुक्कलं तद्वान् । अत्र बहुव्रीहिषा एवार्थसिद्धेर्मतुवानर्थकोऽपि सर्व-
धनीत्यादिवत् कर्माधारयादपि मत्वर्थोयं प्रत्ययमिच्छन्ति, एवमन्यत्रापि
द्रष्टव्यम् । राज्ञश्चोरेव बहुव्रीहोक्ता तस्या वरो वीक्षा । ‘बधुः कृपा नवीक्षा
स्तो वरो जामातृषिङ्गयोः’ इति विश्वः । सोऽतिथिः अतिथयेन प्रेक्षो
दर्शनीय आसीत् । वरोऽप्येवंविशेषः ॥

२६ । मागाशत्रो वरगति अतिथि मग्नत्र आउत्रग ७ हरगठिष्ठ भवेव अत्रिधान
कत्रिवा वधु राजनश्रीत्र अत्रिगेतात्र जात्र अत्रवर्पन हरेत्रा ठैरिगेन ।

नेपथ्यदर्शिनश्चाया तस्यादर्शे विरगमये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरी कल्पतरौरिव ॥ २६

२६ अः । विरराजे आदर्शे नेपथ्यदर्शिना तस्य जाया उदिते सूर्ये मेरी कल्पतरोः (जाया)
इव विरराज ॥

२६ । विरगमये सौवर्णे आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो वीर्यं पश्यतस्त्वस्य
अतिथेऽन्याया प्रतिविम्बम् उदिते सूर्ये दर्पणकक्षे मेरी यः कल्पतरुस्तस्य
जाया इव विरराज । तस्य सूर्यसंक्रान्तविम्बस्य सन्धवात् निरावित्युक्तम् ॥

२७ । सूर्यवक्त्र दर्पणे शीत्र वेगविन्यास दर्पनकाले अतिथिर् अतिविष उन्नयो
पठित हरेत्रा सूर्योदयकाले सूर्येक-पक्षे उच्छिष्ट कन्नउन्नय अतिष्काशत्र न्यात्र नोत्तिष्ठ
हरेत् नगिनि ।

स राजककुदव्ययपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः ।

ययावदौरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७

२७ अः । सः राजककुदव्ययपाणिभिः पार्श्ववर्त्तिभिः (जनेः) उदोरितालोकः सुधर्मानवमां
समां ययौ ॥

२७ । स. अतिथिः राजककुदानि राजचिह्नाणि ह्यत्रचामरादौनि ।
‘प्राधान्ये राजसिङ्गे च ह्यवाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । तेषु व्यासः
पाणयो येषां तेः, पार्श्ववर्त्तिभिर्जनैरुदोरितालोकं सञ्चारितजयशब्दः,
‘बालोको जयशब्दः स्यात्’ इति जनायुधः । सुधर्माया देवसभायां जन-
वमाम् अग्न्यां समामाख्यानो ययौ । ‘स्यात् सुधर्मा देवसभा’ इत्यमरः ॥

२९ । अनउन्नय अशूउन्नयन ह्य ठात्रराशि राजठिष्ठ राजगन्धर्वक अत्र भवे उन्नयन
कत्रिवा ठैरिवा पार्श्वे गाटः गवन कत्रिउ नगिनि । अशूउन्नय त्रिनि पदवगडाङ्ग्या गडात्र
उन्नयिष्ठ हरेत्तेन ।

वितानसहितं तत्र भेजे पैटकमासनम् ।

चूडामणिभिरुदृष्ट-पादपीठं महीचिताम् ॥ २८

२८ अ. । तत्र वितानसहितं महीचितां चूडामणिभिः उदृष्टपादपीठं पैटकम् आसनं भेजे ॥

२८ । तत्र सभायां वितानेन उल्लोचेन सहितम् । 'अस्त्री वितान-
मुल्लोचे' इत्यमरः । महीचितां राज्ञां चूडामणिभिः शिरोरत्नैः उदृष्टम्
उल्लिखितं पादपीठं यस्य तत्, पितुरिदं पैटकम् । 'ऋतष्ठङ्' इति ठङ्-
प्रत्ययः । आसनं सिंहासनं भेजे ॥

२८ । त्रिनि प्रेममतीश्वरं राजमन्त्रं मन्त्रपूजकं अथ च मृगतिरनेन चूडामणिधर्मणे देवाहितं पाद-
पीठमयुक्तं उल्लोचनमिति उक्तं तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्रमन्त्रेण ॥

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कौशवम् ॥ २९

२९ अ. । तेन च आक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणं महत् मङ्गलायतनं कौस्तुभेन (आक्रान्तम् श्रीवत्स-
लक्षणम्) कौशवं वक्षः इव शुशुभे ॥

२९ । तेन च आक्रान्तं, श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः, तल्लक्षणं 'श्रीवत्स-
रूपम्' 'श्रीवत्सनम्यावर्त्तादिविच्छेदा बहवो द्वयोः' इति सज्जनः । महत्
अधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहसमारूपं कौस्तुभेन मणिना आक्रान्तं श्रीवत्स-
लक्षणं, कौशवस्य इदं कौशवं वक्ष इव शुशुभे ॥

२९ । त्रिनि मन्त्रमन्त्रेण उक्तं तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्रमन्त्रेण ॥ त्रिनि श्रीवत्स-
लक्षणं कौशवं मणिना उक्तं तैत्तिरीयसंहितायां मन्त्रमन्त्रेण ॥

बभौ भूयः कुमारत्वादधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपाकृदः सामग्रामिव चन्द्रमाः ॥ ३०

३० अ. । सः कुमारत्वात् भूयः अधिराज्यम् अवाप्य, रेखाभावात् सामग्रामिव उपाकृदः चन्द्रमा
इव बभौ ॥

३० । सोऽतिथिः कुमारत्वात् बाल्यात् भूयो यौवराज्यम् अवाप्य एव
अनन्तरम्, अधिराज्यस्य भावः अधिराज्यं महाराज्यम् अवाप्य रेखाभावात्
अर्द्धन्दुत्वमवाप्य एव सामग्रामुपाकृदः पूर्णतां गतः चन्द्रमा इव बभौ इति
व्याख्यातम् । तदपि यौवराज्याभावनिस्ये व्याप्य एव ॥

३० । राजकुमारं अतिथिं राजावरणे यौवराज्यात् प्राप्तं ह्येवमिति, उक्तं तत्र अधिराज्यात् गतं करिष्य
अर्द्धन्दुत्वेन रेखाभावे पूर्णतायां नान्यत्रेण तत्र मन्त्रोक्तिः इति उक्तं त्रिनि ।

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्त्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजोविनः ॥ ३१

३१ अ. । प्रसन्नमुखरागं स्मितपूर्वाभिभाषिणं तम् अनुजोविनः मूर्त्तिमन्तं विश्वासम् अमन्यन्त ॥

३१ । प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथा अभिभाषिणम् आभाषणशीलं तम् अतिथिम् अनुजोविनो मूर्त्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विस्त्रम्भम् अमन्यन्त । 'समो विश्वासविस्त्रम्भौ' इत्यमरः ॥

३१ । जम्बीरी जननं मेहे अमन्नमूषकाणि त्रितर्कूडाशी मशोपति अतिथिरेव मूर्त्तिमान् विशास्रेण आत्र मनेन कस्मिन् नगिनि ।

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।

क्रममाणश्चकार द्यां नागेनैरावतीजसा ॥ ३२

३२ अ. । पुरुहूतश्रीः सः कल्पद्रुमनिभध्वजां पुरम् ऐरावतीजसा नागेन क्रममाणः द्यां चकार ।

३२ । पुरुहूतश्रीः सोऽतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरम् अयोध्याम् ऐरावतस्य ओज इव ओजो बलं यस्य तेन नागेन कुञ्जरेण क्रममाणश्चरन् । 'अनुपसर्गाद्वा' इति वैकल्पिकमात्मनेपदम् । द्यां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः । 'द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोः' इति विश्वः ॥

३२ । पुरुहूतश्रीरात्र अतिथिः ऐरावतकुलं बलशाली गजराजे आत्रोद्गमपूर्वकं हेतुवतः जयनं कस्मिन् कस्मिन्कस्मिन् स्वर्गलोकसदृशं तं राजधानीं अयोध्यां च शत्रुपुत्रेण अनुपसर्ग कस्मिन् कुलिशेन ।

तस्यैकस्योच्छ्रितं ह्रवं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौघां कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३

३३ अ. । तस्य एकस्य मूर्ध्नि ह्रवं उच्छ्रितम्, अमलत्विषा तेन कृत्स्नस्य जनतः पूर्वराज-वियोगौघां हृतम् ॥

३३ । तस्य एकस्य मूर्ध्नि ह्रवं उच्छ्रितम् उन्नमितम्, अमलत्विषा तेन ह्रवेण कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यत् औघां सन्तापः तत् हृतं नाशितम् । अत्र ह्रवोन्नमनसन्तापहरणलक्षणयोः कारण-

কার্য্য'যোর্মি'বদেয়ত্বাদসকৃতিরলঙ্কার: । তদুক্তম্—'কার্য্য'কারণযোর্মি'বদেয়ত্বো
স্বত্বসকৃতি:' ইতি ॥

৩৩। সেই অধিষ্ঠিত নরপতি অতিথির মন্তকোপরি বিধৃত মিরলকাঙ্কি আভরণ—পূর্বস্রাজপণের
বিরহজনিত জগতের সবস্ত সন্ধান অণনৌত করিল।

ধূমাগ্নে: শিখা: পশ্চাদ্ উদয়াদংশবো রবে: ।

সৌতীত্য তেজসাং বৃত্তি' সমমেবোত্থিতো গুণৈ: ॥ ৩৪

৩৪ অ:। অগ্নে: ধূমান্ পশ্যাৎ শিখা: রবে: উদযান্ (পশ্যাৎ) অংশব: স: তেজসাং তস্মিন্
অতীত্য গুণৈ: সমম্ এব উত্থিত: ॥

৩৪। অগ্নে ধূমাৎ পশ্যাৎ অনন্তরমিত্যর্থ:। শিখা জ্বালা:,
রবেঃ উদয়াৎ পশ্চাদনন্তরম্ অংশব: উচ্চিষ্টন্ত ইতি শ্রেণ:। সৌতীতি-
স্তেজসাম্ অন্যাदीনাং বৃত্তি' স্বभावমতীত্য গুণৈ: সমং সহ এব উত্থিত:
উদিত:। অপূর্বমিদমিত্যর্থ:।

৩৪। ধূমোক্তোপরে পর অনলের শিখা নির্গত হয়, প্রভাকর উদ্ভিত হঠাৎে ক্রিয়বস্ত্রাশি বহির্গত হয়;
কিন্তু অতিশিঃ উজ্জ্বলিতগের এই যতাবসিদ্ধ গুণগণ অতিক্রম করিয়া এককালে সমস্ত গুণের সহিত
অভ্রাঘ্ন লাভ করিলেন।

তং প্রীতিবিশদৈর্নেত্রৈরন্বযু: পৌরযোষিত: ।

শরত্ প্রসন্নৈর্জ্যোতির্মি'বি'বাবর্থ্য' ইব ধ্রুবম্ ॥ ৩৫

৩৫ অ:। শরত্ প্রসন্নৈ: জ্যোতির্মি: বিবাবর্থ্য: ধ্রুবম্ ইব পৌরযোষিত: প্রীতিবিশদৈ: নেত্রৈ: তম্
অন্বযু: ॥

৩৫। পৌরযোষিত: প্রীত্যা বিশদৈ: প্রসন্নৈর্নেত্রৈ: করণৈস্তম্ অতিথিম্
অন্বযু: অনুজগম্:। সতৃষ্টিপ্রসারমদ্রাচ্যুরিত্যর্থ:। কথমিব? শরদি
প্রসন্নৈর্জ্যোতির্মি'র্নেত্রৈ'বি'বাবর্থ্যো' রাব্রযো ধ্রুবমিব। ধ্রুবপাশবদ্ধত্বাৎ
তারাজক্লষ্য ইত্যর্থ:।

৩৫। শরৎকালের বাসিনী যেমন প্রসন্নভাবকারণ নেত্রযাত্রী ক্রবর্তার দর্শন করে, পূরনারীগণ তদ্রূপ
শীতপ্রসন্ন-লোচনে অতিথিকে সন্দর্শন করিতে লাগিল।

অযোধ্যাদেবতাশ্চ নৈ'প্রশস্তায়তনার্চিতা: ।

অনুদধ্য রনুধ্যে যং সান্নিধ্যৈ: প্রতিমাগতৈ: ॥ ৩৬

৩৬ অ:। প্রশস্তায়তনার্চিতা: অযোধ্যাদেবতা: চ অনুদ্যৈয়ম্ এনম্ প্রতিমাগতৈ: সান্নিধ্যৈ:
অনুদধ্য: ॥

३६ । प्रशस्तेषु आयतनेषु आलयेषु अर्चिता अयोध्यादेवतास्मानुध्येयम् अनुपाद्यम् एनम् अतिथिं प्रतिमागतैः अर्चासंक्रान्तैः सान्निध्यैः सन्निधानैः अनुदध्युः अनुजगृहः । 'अनुध्यानमनुग्रहः' इत्युत्पलमास्त्रायाम् । तदनुग्रहनुष्ठाना सन्निदधुरित्यर्थः ॥

७७ । अयोध्यां देवतासकल अमृत आरुढने अर्चित इहेन यत्र अतिमाते अपिठानपूर्वक अनुग्रहयोगा अतिथिर सुताश्रुधाने अरुढ इहेनेन ।

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्नुता ।

तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७

३७ अ. । अभिषेकजलाप्नुता वेदिः यावत् न आश्यायते तावत् एव अस्य दुःसहः प्रतापः वेलान्तं प्राप ॥

३७ । अभिषेकजलैः आप्नुता सिक्ता वेदिः अभिषेकवेदिः यावत् न आश्यायते न शुष्यति । कर्त्तरि लट् । तावदेव अस्य राज्ञो दुःसहः प्रतापो वेलान्तं विलापयन्तं प्राप ॥

७९ । अतिषेकजले सिद्ध तांशिर अतिषेकवेदो अरुढ इहेते न इहेतेइ तांशिर दुःसह अताप मांगरुडोर गर्वाञ्ज गमन करिण ।

वशिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किन्तत् साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः ॥ ३८

३८ अ. । गुरोः वशिष्ठस्य मन्त्राः धन्विनः तस्य सायकाः उभये सङ्गताः (सन्तः अस्य) यत् न साधयेयुः तत् साध्यं किम् ? ॥

३८ । गुरोर्वशिष्ठस्य मन्त्राः, धन्विनस्तस्य अतिथेः सायकाः, इत्युभये सङ्गताः सन्तः यत् साध्यं न साधयेयुस्तत् तादृक् साध्यं किम् ? न किञ्चिदित्यर्थः तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥

७९ । अरुढ महर्षि वशिष्ठेर मन्त्रवन् एवम् पुरुक्षोत्री सेइ अतिथिर मन्त्रकाल—एहे उभय विजित इहेने तांशिरनेर केन कार्याइ जमाथा छिन्न ना ।

स धर्मस्य सखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९

३९ अ. । धर्मस्य सखः अतन्द्रितः सः शश्वत् अर्थिप्रत्यर्थिनां संशयच्छेद्यान् व्यवहारान् स्वयं ददर्श ॥

३९ । धर्मं तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः । 'राज्ञा सभासदः कार्यार्थि रिपौ मित्रे च ये समाः' इत्युक्तलक्षणाः, तेषां सखा धर्मस्यसखः, तत्सहित

इत्यर्थः । अतन्द्रितोऽनलसः स नृपः शश्वत् भवद्वमित्यर्थः । अर्धिनां साध्वैर्वतां प्रत्यर्थिनां तद्दिरोधिनाञ्च संशयच्छेद्यान् संशयाद्देतोश्छेद्यान् परिच्छेद्यान् सन्दिग्धत्वात् भवश्चनिर्णयानित्यर्थः । व्यवहारान् कृष्णादानादिविवादान् स्वयं ददर्श अनुसन्दधौ, ननु प्राड्विकाकमेव नियुक्तवानित्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्यः—‘व्यवहारान् नृपः पश्येद्दिहद्भिर्ब्राह्मणैः सह’ इति ।

७२ । त्रिनि मत्त धर्मनिर्णय सभागणे परिशुत इहेरा अतिमिन आलगा परिगान् पूर्वक अर्धि-
अर्धार्धनिर्णय संशयच्छेदक अवमानिर्णय संशयानां विवादा सकल अत्र पर्यावेक्षण करिउत ।

ततः परमभिव्यक्त-सौमनस्यनिवेदितैः ।

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान् विज्ञापनाफलैः ॥ ४०

४० अ. । ततः परं भृत्यान् अभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः पाकाभिमुखैः विज्ञापनाफलैः युयोज ॥

४० । ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यान् अनुजीविनः अभिव्यक्तं मुखप्रसादादिभिर्हृदैः स्फुटीभूतं यत् सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः पाकाभिमुखैः सिद्धुन्मुखैर्विज्ञापनानां विज्ञप्तोनां फलैः प्रेषितार्थैर्युयोज योजयामास । अत्र वृहस्पतिः—‘नियुक्तः कर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च यदृच्छया । भृत्यान् धनैर्मानयंस्तु नवोऽप्यक्षोभ्यतां व्रजेत् ॥’ इति । कविश्च वक्ष्यति—अक्षोभ्य इति । अत्र सौमनस्यफलयोजनादिभिरुपस्य वृक्षसमाधिष्वन्यत् इत्यनुसन्धेयम् ॥

४० । कृतागत ठाहाके विविध संवाप अगान करिले अरहावापि दर्शननेत्र पत्र त्रिनि ठाहापिनके
आनातिरिक्त अत्र धन दान करिउत । उ९काले ठाहार मुखिकांसापि चिह्न छिउतअमरुता सभाक् अशुचित
इहेरा पारितोषिक दानकरण कल कलिवाछे, इहा सुप्ताठे अशुक्त इहेत ।

प्रजास्तद्गुणान् नद्यो नभसेव विवर्जिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१

४१ अ. । तद्गुणान् नभसा नद्यः इव विवर्जिताः प्रजाः तस्मिन् तु नभस्ये ताः इव भूयसीं वृद्धिं आययुः ॥

४१ । प्रजास्तस्य अतिथेर्गुणान् पित्रा कुशेन नभसा आवणमासेन नद्य इव विवर्जिताः । तस्मिन् अतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे मासे ता इव नद्य इव भूयसीं वृद्धिम् अभ्युदयम् आययुः । प्रजापोषणेन पितरम् अतिश्रयितवानित्यर्थः ॥

४१ । उद्योगं भित्तां कृत्वा नान्यत्र नदींश्च यदाग्रेण आनयन्मासेन नदींश्च आनयन् वदति इहेनादिन, एकस्मिन्
 तीहारे अधिकारकाले येन उद्योगाग्रेण नदींश्च आनयन् अतिरिक्तं मनुष्यकामं करिष्ये ।

यदुवाच न तस्मिन् यददौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्भग्नव्रतः शत्रून् हृत्य प्रतिरोपयन् ॥४२॥

४२ अ. । सः यत् उवाच तत् न मिथ्या अभूत्, यत् ददौ तत् न जहार (किन्तु) शत्रून्
 उद्धृत्य प्रतिरोपयन् भग्नव्रतः (अभूत्) ।

४२ । सोऽतिथिर्यद्वाक्यं दानत्राणादिविषयम् उवाच तत् न मिथ्या
 अभूत् न अभूत् । यत् वस्तु ददौ तत् न जहार न पुनराददे । किन्तु
 शत्रून् उद्धृत्य उत्खाय प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन् भग्नव्रतो भग्न-
 नियमोऽभूत् ॥

४२ । त्रिभिर्वाही वज्रिभेन, कर्पाटं तालं मिथ्या इहेत न, वाही दानं करिष्ये, कथं तालं आनयन्
 पुनराग्रेण करिष्ये न ; त्रिभिर्वाही नदींश्च आनयन् उद्योगाग्रेण करिष्ये पुनराग्रेण नदींश्च
 करिष्ये, नदींश्च इहेत केवलं तीहारे निगम्येन वातिक्रमं धत्ति ।

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन् समस्तानि न तस्योत्सिषिचे मनः ॥४३॥

४३ अ. । वयोरूपविभूतीनाम् एकैकं मदकारणम्, तानि तस्मिन् समस्तानि, (तथापि) तस्य
 मनः न उत्सिषिचे ॥

४३ । वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यं श्रेष्ठ्याणां मध्ये एकैकं मद-
 कारणं मदहेतुः, तानि मदकारणानि तस्मिन् रात्रि समस्तानि, मिलिता-
 नीति शेषः । तथापि तस्य अतिथिर्मनो न उत्सिषिचे न जगर्व । सिञ्चतेः
 स्वरितेष्वादात्मनेपदम् । अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वात् मदस्य च
 मदिराकार्यत्वेन अतत्कारकत्वात् मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः ।
 उक्तम्—‘ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्याबलैरपि । इष्टलाभादिना ह्येषामवघ्ना
 गर्व ईरितः । मदस्त्वानन्दसम्प्लोहः सम्भेदो मदिराकृतः ॥’ इति । अतएव
 कविनापि ‘उत्सिषिचे’ इत्युक्तम् । नतु ‘उन्मत्ताद’ इति ॥

४० । रत्नं, यौवनं, ऐश्वर्यं एते त्रिवेदाः अतोऽपि त्रिवेदाः ; किन्तु त्रिवेदाः विषय एव, एव
 मन्त्र एककाले तीहारे त्रिवेदा इहेतुः तीहारे किङ्करीय मन्त्राधिकारं मन्त्रं इति न ।

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीत् दृढमूल इव द्रुमः ॥४४॥

४४ अ. । इत्थम् अनुवासरं प्रकृतिषु जनितरागासु (सतीषु) सः नवः अपि, दृढमूलः द्रुमः इव अक्षोभ्यः आसीत् ॥

४४ । इत्थम् अनुवासरम् अन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु च स राजा नवोऽपि दृढमूलो द्रुम इव अक्षोभ्योऽप्रदृष्ट्य आसीत् ॥

४४ । एहेकमेव अकृतिपूज्यं तीक्ष्णं यत्ति अतिविश्रमं अशुभं हरेऽपि नागिनः ; नूतनं राजगणे अतिष्ठितं हरेणैव त्विनि पृच्छन् महोत्तरं ह्यत्र प्रकृतं हरेण उठिनेन ।

अनित्याः शत्रवो वाच्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोऽभ्यन्तरान्नित्यान् षट् पूर्वमजयद्रिपून् ॥४५॥

४५ अ. । यतः ते वाच्याः शत्रवः अनित्याः विप्रकृष्टाय, अतः सः अभ्यन्तरान् नित्यान् षट् रिपून् पूर्वम् अजयत् ॥

४५ । यतो वाच्याः शत्रवः प्रतिवृत्ता अनित्याः, द्विषन्ति स्निह्यन्ति चेत्यर्थः । किञ्च, ते वाच्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च, अतः सोऽभ्यन्तरान् अन्तर्वर्तिनो नित्यान् षट् रिपून् कामक्रोधादोन् पूर्वम् अजयत् । अन्तःशत्रुजये वाच्या अपि न दुर्जया इति भावः ॥

४५ । वाङ्मनः अनित्यः, कात्रणं तीक्ष्णं दूरस्थः ; एवञ्च त्विनि अक्षयः अशुभं हरेणैव त्विनि निष्ठा इति रिपून् अजयत् ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिन् चपलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी॥४६॥

४६ अ. । स्वभावतः चपला अपि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन् निकषे हेमरेखा इव, अनपायिनी आसीत् ॥

४६ । स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभिमुखे तस्मिन् नृपे निकषे निकषोपले हेमरेखा इव अनपायिनी स्थिरा आसीत् ॥

४६ । चञ्चलपत्नी कर्मणां प्रवृत्तिः अशुभं नृपे अतिविश्रमं निकषे अशुभं हरेणैव त्विनि निष्ठा इति रिपून् अजयत् ॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्लापदचेष्टितम् ॥

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

४७ अ. । केवला नीतिः, कातर्यं, शौर्यं श्लापदचेष्टितम्, अतः सः समेताभ्याम् उभाभ्यां सिद्धिम् अन्वियेष ॥

४७ । केवला शौर्यं वर्जिता नीतिः, कातर्यं भीरुत्वम्, शौर्यं केवलमित्यनुपपन्नं नीयम्, केवलं नीतिरहितं शौर्यं श्लापदचेष्टितम् व्याघ्रादि-

चेष्टाप्रायमित्यर्थः । “व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मताः” इति
हलायुधः । अतो हेतोः सोऽतिथिः समेताभ्यां सङ्गताभ्यामुभाभ्यां नीति-
शीर्षाभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिम् अन्वियेष गवेधितवान् ॥

४१ । मोर्षादौ नोति डीङ्गतां न कर्ण एव केवल मोर्षा शिरःखण्डन आचरण, एवमां त्वि नोति
उ मोर्षा एवै उतत्र अवलम्बने जङ्गलाङ्गिर अवेषण करिउतन ।

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदोधितेः ।

अदृष्टमभवत् किञ्चित् व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥४८

४८ कः । न्यस्तप्रणिधिदोधितेः तस्य राज्ञः व्यभ्रस्य विवस्वतः इव मण्डले किञ्चित् अदृष्टं
न अभवत् ॥

४८ । न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयस्त्रा एव दोधितयो रश्मयो
यस्य तस्य । ‘प्रणिधिः प्रार्थने चरे’ इति शाश्वतः । तस्य राज्ञः, व्यभ्रस्य
निर्मेषस्य विवस्वतः सूर्यस्य इव, मण्डले स्वविषये किञ्चिदल्पमपि अदृष्टम्
अज्ञातं न अभवत् न आसीत् । स चारचक्षुषा सर्वमपश्यदित्यर्थः ॥

४९ । त्वि छात्ररूप किरण ऐरण करिउा येननिर्भूत विवाकरेण छात्र बीर राज्ञोऽप्य मण्डल इडाङ्गरे
निमित्त इहेतेन ।

रात्रिन्दिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत् सिधेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥४९

४९ कः । रात्रिन्दिवविभागेषु महीक्षितां यत् आदिष्टं, तत् सः विकल्पपराङ्मुखः (सन्)
नियोगेन सिधेवे ॥

४९ । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम्, ‘अचतुर’—इत्यादिनाधि-
करणार्थे इन्डेऽच प्रतययान्तो निपातः, अथयान्तत्वादव्ययत्वम् । अत्र षष्ठ्यर्थ-
सञ्चयया रात्रिन्दिवमिति, अहोरात्रयोरित्यर्थः । तयोर्विभागा अंशाः
प्रहरादयः, तेषु महीक्षितां राज्ञां यत् आदिष्टम्, इदम् अस्मिन् काले
कर्त्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत् स राजा विकल्पपराङ्मुखः संशय-
रहितः सन् नियोगेन निश्चयेन सिधेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः । अत्र
कौटिल्यः—‘कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन
नान्येनेति नियोगः । अनेन वा अन्येन वेति विकल्पः । अनेन चेति
समुच्चयः’ इति ॥

४९ । यत् अदृष्टि नरर्षि कर्तृ क राज्ञोऽप्य विवात्रादि-विभागे वे वे मण्डले वे मण्डल कार्य निमित्त
इहेताङ्गरे, त्वि मण्डलं इहेतां तां निमित्त करिउतन, कथन उचितेण पत्रासूच इव नाहे ।

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तहारो न सूच्यते ॥५०॥

५० अः । तस्य प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रः बभूव, सेव्यमानः अपि गुप्तहारः सः जातु न सूच्यते ॥

५० । तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव । स मन्त्रः सेव्यमानः अपि अन्वहम् आवश्यकमानोऽपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते । तत्र हेतुः—गुप्तहार इति । संवृतेऽङ्गिताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

५० । তিনি প্রতিদিন যজ্ঞগণের সহিত যজ্ঞা করিতেন ; এই যজ্ঞা প্রত্যহ পর্যাটোচিত হইলেও ক্লান্ততাব ও বাহির আকৃতি অকৃতি পরিস্ফুট না হওয়ায় কখনও প্রকাশ পাইত না ।

परेषु खेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

५१ अः । यथाकालं स्वपन् अपि सः परेषु खेषु च क्षिप्तैः अविज्ञातपरस्परैः अपसर्पैः जजागार ॥

५१ । यथाकालम् उक्तकालानतिक्रमेण स्वपन् अपि सः अतिथिः परेषु शत्रुषु खेषु स्वकीयेषु च मन्त्रादितोर्थेष्विति शेषः । क्षिप्तैः प्रक्षिप्तैरविज्ञाताः परस्परं येषां तेः, अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पैस्वरैः, 'अपसर्पस्वरः स्मशः' इत्यमरः । जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन सर्वमन्त्रासौदित्यर्थः । अत्र कामन्दकः—'चारां विचारयेत् तोर्थेष्वाम्नस्य परस्य च । पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि ॥' इति ॥

५१ । স্বপক্ষে বা পরপক্ষে তিনি যে সকল চর নিযুক্ত করিতেন, তাঁহারা পরস্পর পরস্পরকে জানিতে পারিত না, অতএব তিনি যথাকালে নিদ্রিত হইলেও চরদ্বারা জাগরক থাকিতেন ।

दुर्गाणि दुर्गहाण्यासंस्तस्य रोडुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दौ भयाद्गिरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

५२ अः । द्विषां रोडुः अपि तस्य दुर्गाणि दुर्गहाणि आसन्, गजास्कन्दौ सिंहः भयात् गिरिगुहाशयः न हि ॥

५२ ॥ द्विषां रोडुः रोधकस्य अपि न तु स्वयं रोध्यस्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्गहाणि परैर्दुर्गहाणि दुर्गाणि महौदुर्गादीनि आसन् । न च निर्भीकस्य किं दुर्गरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह—न हीति । गजान् आस्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दौ सिंहः भयाच्चेतोः, गिरिगुहासु

शेते इति गिरिगुहाशयो नहि । किन्तु स्वभावत एवेति शेषः । 'अधि-
करणे शेते; इत्युच्प्रत्ययः । अत्र मनुः—'धन्वदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वाच्यं-
मेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥' इति ॥

६२ । अजगत्पद्मं अवतराशकाशौ नृपति अतिथिर दूर्गमकन दूरतिष्ठमा हिन,
तिष्ठिषे अजगत्पद्मं दूर्गं निर्माणं कर्त्तुमेतन्, एतन् नष्टः ; केनना इतिहृष्टा मिः
कथनं अजगत्पद्मे अतिशयं अत्र न कर्त्तुं ना ।

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३

५३ अः । भव्यमुख्याः प्रत्यवेक्ष्याः (अतएव) निरत्ययाः गर्भशालिसधर्माणः तस्य समारम्भाः गूढं
विपेचिरे ॥

५३ । भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः न तु विपरीताः, प्रत्यवेक्ष्या
एतावत् कृतमेतावत् कर्त्तव्यमित्यनुसन्धानेन विचारणीयाः अतएव
निरत्ययाः निर्बाधाः गर्भेऽभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयः तेषां सधर्माणः अति-
निगूढा इत्यर्थः । 'धर्मादनित् केवलात्' इत्यनित्प्रत्ययः समासान्तः ।
तस्य राज्ञः समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे
फलित्वा इत्यर्थः । 'फलानुमेयाः प्रारम्भाः' इति भावः ॥

६० । तांशं मयाकं पर्यालोचिषि विप्रविश्रितं सुभजनजनकं कार्याकाशं गर्भं
सूयकं शालिनं च अत्र अतिगूढत्वात् निष्पन्नं हरेत् ।

अपथेन प्रवृत्तं न जातूपचितोऽपि सः ।

वृद्धौ नदौमुखेनैव प्रस्थानं लवणान्धसः ॥ ५४

५४ अः । सः उपचितः अपि (सन्) जातु अपथेन न प्रवृत्ते, लवणान्धसः वृद्धौ (सत्यां) नदी-
मुखेन एव प्रस्थानम् ॥

५४ । सः अतिथिः उपचितोऽपि वृद्धिं गतोऽपि सन् जातु कदाचिदपि
अपथेन कुमारेण न प्रवृत्ते न प्रवृत्तः, न मर्यादां न जहावित्यर्थः तथा-
हि—लवणान्धसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोत्पीडे सत्यां नदौमुखेनैव नदी
प्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम्, न तु अन्यथेत्यर्थः ॥

६४ । माग्नमग्निं यज्जग उक्कलितं हरेत्तन् तांशं विपक्षगामो ना हरेत् । नदीमुखे
अश्ववित् ह्य, तज्जगं तन्नि एकाञ्च अत्राग्नमग्निं हरेत्ताञ्च कषाञ्च कूपक्षगाशौ हन नाहे ।

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५

५५ अ. । प्रकृतिवैराग्यं सद्यः कामं शमयितुं चमः सः यस्य प्रतीकारः कार्यः, तत् नैव उद-
पादयत् ॥

५५ । प्रकृतिवैराग्यं प्रजाविरागं, दैवादुत्पन्नमिति शेषः । सद्यः
कामं सम्यक् शमयितुं प्रतिकर्तुं चमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य
प्रतीकारः कार्यः कर्त्तव्यः, अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तत् वैराग्यं न उद-
पादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः । अत्र कौटिल्यः—
“क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यभितं
वा भर्त्तारं भ्रन्ति वा स्वयम्” । तस्मात् प्रकृतीनां विरागकारणानि न
उत्पादयेदित्यर्थः ॥

६१ । तैत्तिरीय कथनं अकृतिशृङ्खल विरागं शमयन् हरेण तं निजं भावे भाव
अनित्यं करिष्ये, किं च विरागेन अतीकं करिष्ये हरेण, तं निजं भावे भाव
तांशं उपपादनं करिष्ये न ।

शक्येष्वेवाभवद्वाता तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाश्वःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६

५६ अ. । शक्तिमतः सतः तस्य शक्येषु एव याता अभवत्, समीरणसहायः अपि दवानलः अश्वः-
प्रार्थी न ।

५६ । शक्तिमतः शक्तिसम्पन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु शक्ति-
विषयेषु स्वस्मात् हीनबलेषु एव विषये याता दण्डयाता अभवत्, न तु
समधिकेषु इत्यर्थः । तथाहि—समीरणसहायोऽपि दवानलः अश्वःप्रार्थी
जलान्वेषी न, दग्धमिति शेषः । किन्तु दृष्टकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः ।
अत्र कौटिल्यः—‘समज्यायोभ्यां सन्दधीत हीनेन विष्टक्षीयात्’ इति ॥

६७ । तं निजं भावे भाव अकृतिशृङ्खल-जम्भन् हरेण भावे भाव पञ्चमं
हरेण, अश्वं वक्तिर महितं दूकं करिष्ये ; कात्रं दवानलं समीरणसहायं पाहेण
दृष्टादिके अश्वं करिष्ये भावे, कदाच जलेन निकटे गमनं करे न ।

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७

५७ अ. । सः अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे, तेन च तौ न, अर्थं कामेन कामं वा अर्थेन न
(बबाधे), (किन्तु) त्रिषु सदृशः ॥

५७ । स राजा अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन
धर्मेण च तौ अर्थकामौ न । अर्थं कामेन कामं वा अर्थेन न बबाधे ।

एकत्रैव भासतो न अभूदित्यर्थः । किन्तु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृश-
सुखप्रतिः, अभूदित्यर्थः ॥

१० । राजा अतिथि कथनं अर्थं च कामधारा धर्मैश्च, धर्मधारा अर्थं च कामेश्च
एवं कामना धारा अर्थेश्च विरा अर्थधारा कामनाश्च अवहेना कर्त्तव्यं नाहे । तानि
धर्म, अर्थ च कामना एव तिनतीते तुल्यरूप आगच्छ हिनन ।

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि॥ स्थापितान्यतः ॥ ५८

५८ अः । मित्राणि हीनानि अनुपकर्तृणि विकुर्वते, (अतः) प्रवृद्धानि तेन मध्यमशक्तीनि
स्थापितानि ।

५८ । मित्राणि हीनानि अतिक्षीणानि चेत् अनुपकर्तृणि अनुप-
कारीणि । प्रवृद्धानि अतिसमृद्धानि चेत् विकुर्वते विकृष्टं चेष्टन्ते, अप-
कुर्वन्ते इत्यर्थः । 'अकर्म्मकाश्च' इत्यात्मनेपदम् । अतः कारणात् तेन
राज्ञा मित्राणि सुहृदः, 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्वः । मध्यम-
शक्तीनि न अतिक्षीणोच्छ्रितानि यथा तथा स्थापितानि ॥

६८ । हीनशक्तींश्च वाक्त्रि महित शिब्रतां कोन उपकार नाहे; परस्य अति-
मयूक वाक्त्रि महितं वक्रताय कूकन कनिष्ठा थाके; अक्षय तानि यथावत्वाक्त्रिगणेश
महित शिब्रता करितेन ।

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।

यथावेभिर्बलिष्ठस्येत् परस्मादास्त सोऽन्यथा । ५९

५९ अः । सः परात्मनोः शक्त्यादीनां बलाबलं परिच्छिद्य एभिः परस्मात् बलिष्ठः स्येत् ययौ,
अन्यथा न (ययौ) ॥

५९ । शक्तेषु एव अभवत् यात्रा' इत्यादिनोक्तमर्थं' सोपस्कारमाह—
परेति सः अतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां
बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य एभिः शक्त्यादिभिः परस्मात्
शत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवान् चेत्, बलशब्दात् मतुवन्तादिष्ठन्
प्रत्ययः, 'विष्मत्पोर्लुक्' इति मतुपो लुक् । ययौ यात्रां चक्रे । अन्यथा
अबलिष्ठस्येत् आस्त अतिष्ठत् न ययौ इत्यर्थः । अत्र मनुः—“यदा मन्येत
भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत् तदा यायादरौन्
प्रति ॥ यदा तु स्यात् परिक्षीणो बाहनेन बलेन च । तदासीत् प्रयत्नेन
शक्तैः शान्त्वयस्वरीन् ॥” इति ॥

६० । तानि शक्त्योः आगनांश्च वनवौर्षेण नूनाधिका बुद्धिंशक्त्योः हरेत्

આપનાંકે અધિક વલનાંનો મને કરિને સેહેક્રમ શક્તિ સહિત શુદ્ધિ કરિતેન ;
નહવા તાહાર વિપરીત દેષિલ શુદ્ધ હહેતે કાંઈ થાકિતેન ।

કોશેનાશ્રયણીયત્વામિતિ તસ્યાર્થસંગ્રહઃ ।

અમ્બુગર્ભો હિ જીમૂતસ્યાતકૈરભિનન્ધ્યતે ॥ ૬૦

૬૦ અ. । કોશેન આશ્રયણીયત્વં (ભવતિ) । ત સ્ય અર્થસંગ્રહઃ, હિ અમ્બુગર્ભઃ જીમૂતઃ સ્યાતકૈઃ
અભિનન્ધ્યતે ॥

૬૦ । કોશેન અર્થચયેન આશ્રયણીયત્વં મજનીયત્વમ્, ભવતીતિ શેષઃ ।
કૃતિ હેતોસ્તસ્ય રાગ્નઃ કત્તુઃ અર્થસંગ્રહઃ, ન તુ લોભાદિત્યર્થઃ । તથાહિ —
અમ્બુ ગર્ભે યસ્ય સઃ અમ્બુગર્ભઃ, જીવનસ્ય જનસ્ય મૂતઃ પટવમ્બો જીમૂતો
મેઘઃ । ‘મૂહ્ બન્ધને’ પૃષોદરાદિત્વાત્ સાધુઃ । સ્યાતકૈરભિનન્ધ્યતે
સેવ્યતે । અત્ર કામન્દકઃ—“ધર્મહેતોસ્તથાર્થાય મૃત્યાનાં રક્ષણાય ચ ।
આપદર્થેષ્વ સંરક્ષઃ કોશો ધર્મૈવતા સદા ॥” ઇતિ ॥

૭૦ । કોશ પરિપૂર્ણ થાકિલેહે સકલે વર્ણીત હય, એજણ તિનિ અર્થસંગ્રહ
કરિતેન ; શહેતુ ઠાંતકગણ જનપૂર્ણ મેષેરહે સેવા કરિયા થાકે ।

પરકર્મ્યાપહઃ સોઽમૂદયતઃ સ્વેષુ કર્મસુ ।

આવૃણોદાત્મનો રગ્ધ્રં રગ્ધ્રેષુ પ્રહરન્ રિપૂન્ ॥ ૬૧

૬૧ અ. । સઃ પરકર્મ્યાપહઃ (સન્) સ્વેષુ કર્મસુ ઉચ્યતઃ અમૂત, રિપૂન્ રમ્બેષુ પ્રહરન્ આત્મનઃ
રમ્બુમ્ આવૃણોત્ ॥

૬૧ । સ રાજા પરિષાં કર્મ્યાણિ સેતુવાત્તાદીનિ અપહન્તીતિ પરકર્મ્યા-
પહઃ સન્, ‘અન્યેભ્યોઽપિ દૃશ્યતે’ ઇત્યપિશબ્દસામર્થ્યાદન્તેર્ડપ્રત્યયઃ । સ્વેષુ
કર્મસુ ઉચ્યતઃ ઉદયુક્તઃ અમૂત્ । કિંચ, રિપૂન્ રગ્ધ્રેષુ પ્રહરન્ આત્મનો
રમ્બુઃ વ્યસનાદિકમાવૃણોત્ સંવતવાન્ । અત્ર મનુઃ—“નાસ્ય હિદ્રં પગો
વિદ્યાત્ વિદ્યાત્કિદ્રં પરસ્ય તુ । ગૂહેત્ કૂર્મં દવાઙ્ગાનિ રક્ષેદ્દિવર-
માત્મનઃ ॥” ઇતિ ॥

૭૧ । તિનિ સર્વોદ્દેશ શક્તિ કાર્યો વિશ્વ ઉત્પાદન કરિયા તપનશુર નિજે ઉત્પુક
હહેતેન એવ તાહામેર હિદ્રાદેવણ કરિયા અશર કરિતેન ; પરક નિજેર હિદ્ર
સર્વના અબ્ધિ રાધિતેન ।

પિત્વા સંવર્ધિતા નિત્યં કૃતાસ્તઃ સામ્પરાયિકાઃ ।

તસ્ય દાહવતો દાહઃ સ્વદેહાન્ન વ્યશિષ્યત ॥ ૬૨

৬২ অ. । দৃষ্টবতঃ তস্য পিতা নিত্যং সংবর্হিতঃ ক্রতাস্ত্রঃ সাম্বরাযিকঃ দৃষ্টঃ স্বদেহাত্ ন ব্যশিষ্যত ॥

৬২ । দৃষ্টো দমঃ সৈন্যং বা, তদ্বতো দৃষ্টবতঃ দৃষ্টসম্মতস্য তস্য রাজ্ঞঃ পিতা কুশেন নিত্যং সংবর্হিতঃ পুষ্টঃ ক্রতাস্ত্রঃ শিখিতাস্ত্রঃ, সম্বরাযো যুদ্ধম্, 'যুদ্ধাযত্যোঃ সম্বরাযঃ' ইত্যমরঃ । তমর্হতীতি সাম্বরাযিকঃ, 'তদর্হতি' ইতি ঠক্‌প্রত্যয়ঃ । দৃষ্টঃ সৈন্যং, 'দৃষ্টো যমে মানমেদে লগুড়ি দমসৈন্যযোঃ' ইতি বিশ্বঃ । স্বদেহাত্ ন ব্যশিষ্যত ন অভিষ্যত । স্বদেহেঃপি বিশেষণানি যোজ্যানি, মূলবলং স্বদেহমিব অরক্তদিত্যর্থঃ ॥

৬২ । শান্ত মনোভিত্তি অতিথি, তদীয় পিতা কুশকর্ষক নিত্য সংবর্হিত শিক্তিতত্ত্ব সমরনিপুণ মৈত্রগণকে স্বীয় শত্রুর হইতে অভিন্ন জান করিতেন ।

সর্পস্যেব শিরোরত্নং নাস্য শক্তিচয়ং পরঃ ।

স চকর্ষ পরস্মাত্তদয়স্কান্ ডবাযমম্ ॥ ৬৩

৬৩ অ. । সর্পস্য শিরোরত্নম্ ইব অস্য শক্তিচয়ং পরঃ ন চকর্ষ সঃ (তু) পরস্মাত্ তত্ অয়স্কান্ : আযসম্ ইব (চকর্ষ) ॥

৬৩ । সর্পস্য শিরোরত্নমিব অস্য রাজ্ঞঃ শক্তিচয়ং পরঃ শত্রুর্ন চকর্ষ । স তু পরস্মাত্ 'শত্রোস্তত্ শক্তিচয়ম্ অয়স্কান্তো মণিবিশেষঃ আযসং লৌহবিকারমিব চকর্ষ ॥

৬৩ । তদীয় শত্রুগণ ভূজধের মস্তকস্থিত মণির জাতি ইহার প্রভাবজ, মন্ত্র ও উৎসাহক এই শক্তিজয় আকর্ষণ করিতে পারে নাই, কিন্তু অস্বস্ত মণি নেমন লৌহক আকর্ষণ করে, তজ্জপ তিনি শত্রুর শক্তিজয় আকর্ষণ করিয়াছিলেন ।

বাণীধ্বিষ স্রবন্তীষু বনেষুপবনেষ্বিষ ।

সার্থাঃ স্বৈরং স্বকীয়েষু চেরুর্বেশ্মস্বিবাট্রিষু ॥ ৬৪

৬৪ অ. । স্রবন্তীষু বাণীষু ইব উপবনেষু ইব বনেষু অট্রিষু স্বকীয়েষু বৈশ্মসু ইব সার্থাঃ স্বৈরং চেহঃ ॥

৬৪ । স্রবন্তীষু নদীষু বাণীষু দৌর্ধিকাশু ইব 'বাণী তু দৌর্ধিকা' ইত্যমরঃ । বনেষু অরণ্যেষু উপবনেষু আরামেষু ইব । 'আরামঃ স্নাতু-পবনম্, ইত্যমরঃ । অট্রিষু স্বকীয়েষু বৈশ্মসু ইব সার্থা বণিক্‌দ্রষ্টব্যঃ স্বৈরং স্বেচ্ছয়া চেরুশ্বরন্তি স্ম ॥

৬৪ । অতিথির শাসন সময়ে বণিক্‌গণ স্বেচ্ছাভীতে দৌর্ধিকার জ্ঞান, নিবিড় অরণ্যে উচ্চানের জ্ঞান এবং পর্বতে নিবতবনের জ্ঞান স্বেচ্ছাভীতে বিচরণ করিত ।

तपो रक्षन् स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सम्पदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५

६५ अ. । विघ्नेभ्यः तपः तस्करेभ्यः सम्पदः च रक्षन् सः आश्रमैः वर्णैः (च) यथास्वं षडंश-
भाक् चक्रे ॥

६५ । विघ्नेभ्यः तपो रक्षन्, तस्करेभ्यः सम्पदश्च रक्षन्, स राजा
आश्रमैः ब्रह्मचर्यादिभिः वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य
षडंशभाक् चक्रे यथाक्रममाश्रमैस्तपसां वर्णैः सम्पदाश्च षष्ठांशभाक् कृत
इत्यर्थः । षष्ठोऽंशः षडंशः संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥

७१ । त्रिणि विग्रहहेतु तपश्चा ७ उच्चर इहेतु धनरक्षा करिहेतुन एव हेतुन
परिवर्ते वृत्तार्थाणि आश्रमचतुष्टये स्थित ब्राह्मणाणि वर्णचतुष्टयेन निकटे यथायोग्य
तीक्ष्णप्रेत उपाङ्कित तपश्चा ७ शब्दाणि सम्पदप्रेत षष्ठांश कररूपेण ग्रहण करिहेतुन ।

खनिभिः सुषुवे रत्नं चेतैः शस्यं वनैर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६

६६ अ. । भूः तस्मै रक्षासदृशम् एव वेतनं दिदेश, खनिभिः रत्नं चेतैः शस्यं वनैः गजान् सुषुवे ॥

६६ । भूभूमिः तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणानुरूपमेव वेतनं भृतिं
दिदेश ददौ । कथम् ? खनिभिः आकरैः । 'खनिः स्त्रियामाकरः
स्यात्' इत्यमरः । रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवे अजोजनत, चेतैः शस्यं,
वनैर्गजान् हस्तिनः सुषुवे ॥

७२ । तत्कालेन वस्तुना आकररूपेण रत्नं, केवलमर्थेन शब्द एव वननिष्ठे इत्यो
उपपन्न करिणा तीक्ष्ण रक्षणकार्येण अक्षररूपेण वेतनं अदानं करित ।

स गुणानां बलानाञ्च षष्ठां षण्मुखविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनौघेषु वस्तुषु ॥ ६७

६७ अ. । षण्मुखविक्रमः सः षष्ठां गुणानां बलानां च साधनौघेषु वस्तुषु विनियोगज्ञः बभूव ।

६७ । षण्मुखविक्रमः स राजा षष्ठां गुणानां सन्धिविग्रहादीनां
बलानां मूलभूत्यादीनाञ्च साधनौघेषु वस्तु साध्येषु अर्थेषु, विनियोगं
जानातीति, विनियोगस्य ज्ञ इति वा, विनियोगज्ञः, कर्मविवचायाम्
उपपदसमासः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । शेषविवचायां षष्ठी-
समासः, 'इगुपध'—इत्यादिना कप्रत्ययः । बभूव । 'इदमत्र प्रयोक्तव्यम्'
इत्यादि अज्ञासोदित्यर्थः ॥

७१ । कर्हिःकश्चूना पत्राक्षयशानो विनिर्देशविश्वं अतिवि मन्त्रिविज्ञापि ह्यश्न
एवम् मूलं कृत्वापि ह्यश्न एवम् एवम् उक्तवत्तु यथापञ्च ह्यनेनै निदेशात् करिष्ठेन ।

इति क्रमात् प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।

आतीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८

६८ अ. । इति चतुर्विधां राजनीतिं क्रमात् प्रयुञ्जानः सः आतीर्थात् तस्याः फलम् अप्रतीघातम्
आनशे ॥

६८ । इति चतुर्विधां, सामाद्युपायैरिति शेष । राजनीतिं दण्ड-
नीतिं क्रमात् सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः, स राजा आतीर्थात् मन्त्र्याद्य-
ष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् । 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि ।
पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यात् इति जलायुधः तस्याः नीतिः फलम्
अप्रतीघातम् अप्रतिबन्धं यथा तथा आनशे प्राप्तवान् । मन्त्र्यादिषु
समुद्दिश्य य उपायः प्रयुज्यते स तस्य फलति इत्यर्थः ॥

७२ । नृपतिः अतिवि एवेकपे चतुर्विधं राजनीतिं यथाक्रमेण निदेशात् करिष्ठेन
अज्ञापि अष्टावश विषये विना वांशान् फलनात् करिष्ठाहिनेन ।

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन् सन्मार्गयोधिनि ।

भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीवीरगामिनी ॥ ६९

६९ अ. । कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि सन्मार्गयोधिनि तस्मिन् वीरगामिनौ जयश्रीः अभिसारिकावृत्तिं
भेजे ॥

६९ । कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि सन्मार्गेण योधिनि
धर्मयोद्धरि तस्मिन् अतिथौ वीरगामिनौ जयश्रीः अभिसारिकावृत्तिं भेजे ।
'कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका' इत्यमरः । जयश्रीः
तमन्विष्य आगच्छदित्यर्थः ॥

७० । त्विनि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेऽपि चतुर्विधं करिष्ठेन एवम् वीरगामिनी
अज्ञापि अभिसारिकावृत्तिं अवलम्बनं करिष्ठा येन उद्देशात् मन्त्रेण आश्रयनं करिष्ठेन ।

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।

रणो गन्धर्वपश्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७०

७० अ. । अरीणां प्रतापभग्नत्वात् तस्य गन्धभिन्नान्यदन्तिनः गन्धविषय इव प्रायः रणः दुर्लभः ॥

७० । अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेन अतितेजसा एव भग्नत्वात् तस्य
राजः, गन्धेन मन्दगन्धेन एव भिन्ना भग्नान्यदन्तिनो येन तस्य

गन्धद्विपस्य इव प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः । खलर्थयोगेऽपि शेषविवक्षायां
पट्टीमिच्छन्ति इत्युक्तम् ॥

१० । मन्त्रांशो मातङ्गैश्च मन्त्रैश्च वेधनं गच्छेत्तु अथ इत्थं भक्त्याऽपि इहेषां
परावृत्तं इव, उक्तं विक्रमवारा भक्त्याऽपि मन्त्रगणैश्च ईश्वरं महितं युक्तं सूक्ष्मं
इहेषां हि ।

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोऽपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्तथाविव क्षयी ॥ ७१

७१ अः । प्रवृद्धौ (सत्त्वां) चन्द्रः हीयते, समुद्रः अपि तथाविधः, सः तु तत्सम-
वृद्धिः च, तौ इव क्षयी न अभूत् ॥

७१ । प्रवृद्धौ सत्त्वां चन्द्रो हीयते । समुद्रोऽपि तथाविधः चन्द्रवदेव
प्रवृद्धौ हीयते । 'प्रवृद्धः' इति वा पाठः । स राजा तु ताभ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां
समावृद्धिर्यस्य सः तत्समवृद्धिश्च अभूत् । तौ चन्द्रसमुद्रौ इव क्षयी,
'जिहृक्षि' इत्यादिना इति प्रत्ययः । न अभूत् ॥

११ । राजा अतिथिं च्छन्दो मन्त्राणां शान्तिं वृद्धिं प्राप्तुं इहेषेत्, किञ्च वृद्धिं आति-
थ्यानिवृत्तं च्छन्दो मन्त्राणां शान्तिं वृद्धिं प्राप्तुं इहेषेत्, तानि तैश्चानिगैश्च न्यायं कदाचि
कौण्ठो आशु इव नाहे ।

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः क्रुशाः ।

उद्धेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२

७२ अः । अत्यर्थं क्रुशाः (अतएव) जर्छिनः सन्तः महतः तस्य अभिगमनात्
उद्धेः (अभिगमनात्) जीमूताः इव दातृत्वं प्रापुः ॥

७२ । अत्यर्थं क्रुशा दरिद्रा अतएव अर्थिनो याचनशीलाः सन्तो
विहांसः महतः तस्य राज्ञः अभिगमनात् उद्धेः अभिगमनात् जीमूता
इव दातृत्वं प्रापुः । अर्थिषु दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः

१२ । येषु येषु जनानि इहेषेत् जनग्रहणं करिष्यातां पुनराय वर्षणं करे, उक्तं
दत्तं मायुं अर्थिगणं देहे मन्त्राणां अतिथिं निकटं आशुनातिरिक्तं अर्थं प्राप्तुं इहेषेत्
तां दानं धानं आननां दानं नाम आशुनातिरिक्तं इहेषां हि ।

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३

७३ अः । सः स्तुत्यम् एव समाचरन् (अतएव) स्तूयमानः (मन्) जिह्वाय,
तथापि तत्कारिद्वेषिणः तस्य यशः ववृधे ॥

७३ । स राजा सुखं स्तोत्रार्चमेव यत् तदेव समाचरन् अतएव खूब-
मानः सन् जिह्वाय ललज्ज । तथापि क्षीणत्वेऽपि तत्कारिणः स्तोत्रकारिणो
हेष्टोति तत्कारिहेषिणः तस्य राज्ञो यशो ववृधे । गुणाढ्यास्य सतः पुंसः
सुतो लज्जैव भूषणम् इति भावः ॥

१० । তিনি স্তুতিবাদর উপযুক্তকার্য কবিতেন, কিন্তু কেহ প্রশংসা কবিতেন
সাতিশয় লজ্জিত হইতেন; তথাপি স্তোত্রকবিশিষ্ট অতিথির যশ মৰ্জিত পরিব্যাধ
হইয়াছিল ।

दुरितं दर्शनेन घ्नन् तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयाश्चक्रे शश्वत् सूर्य्य इवोदितः ॥ ७४

७४ अः । (सः) उदितः सूर्य्यः इव दर्शनेन दुरितं घ्नन् तत्त्वार्थेन तमः नुदन्
शश्वत् प्रजाः स्वतन्त्रयाश्चक्रे ॥

७४ । स राजा उदितः सूर्य्य इव दर्शनेन दुरितं घ्नन् निवर्त्तयन् ।
तथाच स्मर्यते - “अग्निचित् कपिला सती राजा भिक्षुर्महोदधिः । दृष्ट-
मात्राः पुनन्ये ते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥” इति । तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्य
अर्थेन समर्थनेन प्रकाशेन च तमोऽज्ञानं ध्वान्तश्च नुदन् शश्वत् प्रजाः
स्वतन्त्रयाश्चक्रे स्वाधीनाश्चकार ॥

१४ । তিনি সমুদিত সূর্য্যর ন্যায় দর্শনদ্বাণে অজ্ঞানগণের পাপকর কবিতেন এবং
বস্তুতত্ত্বের অংশদ্বারা তাহাদিগের অজ্ঞানান্ধকার দূর কবিতেন; এইরূপে অতিথি
প্রজাগণকে স্বাধীনে আনয়ন করিয়াছিলেন ।

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्य्यस्य कुमुदेऽंशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्तरम् ॥ ७५

७५ अः । इन्दोः अंशवः पद्मे अगतयः सूर्य्यस्य (अंशवः) कुमुदे (अगतयः)
गुणिनः तस्य गुणाः विपक्षे अपि अन्तरं लेभिरे ॥

७५ । इन्दोः अंशवः पद्मे अगतयः प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्य्यस्य
अंशवः कुमुदे अगतयः, गुणिनः तस्य गुणान् विपक्षे शत्रौ अपि अन्तरम्
अवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

पराभिसन्धानपरं यद्यपास्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६

७६ अः । अश्वमेधाय जिगीषोः अस्य विचेष्टितं यद्यपि पराभिसन्धानपरं,
(तथापि) तत् धर्म्यम् एव बभूव ॥

৩৬। অশ্বমেধায় জিগীষোঃ অস্ব বিচেष्टিতং দিগ্বিজয়রূপং যদ্যপি
পরামিসম্ভানপরং শতুবস্বনপ্রধানং তথাপি তত্ ধর্ম্যং ধর্মাটনপৈতমিষ । ‘ধর্ম-
পথ্যর্থন্যায়াদনপেতে’ ইতি যত্ প্রত্যয়ঃ । বমূব । ‘মন্ত্রপ্রভাবোক্তাঙ্ক-
শক্তিभिঃ পরান্ সন্দেহ্যত্’ ইতি কৌটিল্যঃ ।

৭৫—৭৬। কমনে চক্রকিরণের গতি নাই এবং কুমুদেও দিবাকরকিরণ প্রদে-
শ করে না; কিন্তু গুণশালী রাজা অতিথির গুণনিচয় কি স্বপক্ষ কি দিপক্ষ সর্বত্রই
অবাধে প্রবেশলাভ করিত; এমন কি, অশ্বমেধের জন্য দিগ্বিজয়ভিলাষী মহৌপতির
শক্রগৌড়নও ধর্মসম্রাট হইয়াছিল ।

এবমুদ্যন্ প্রভাবেণ শাস্ত্রনির্দিষ্টবর্তনা ।

বৃষেব দেবো দেবানাং রাজ্ঞাং রাজা বমূব সঃ ॥ ৩৩

৩৩ অঃ । এবং শাস্ত্রনির্দিষ্টবর্তনা প্রভাবেণ উদ্যন্ সঃ বৃষা দেবানাং দেবঃ ইব
রাজ্ঞাং রাজা বমূব ।

৩৩। এবং শাস্ত্রনির্দিষ্টবর্তনা শাস্ত্রোপদিষ্টমার্গেণ প্রভাবেণ কোশ-
দণ্ডজেন তেজসা । ‘স প্রভাবঃ প্রতাপস্ব যস্মৈজঃ কোশদণ্ডজম্’ ইত্যমরঃ ।
উদ্যন্ উদ্যুজ্ঞানঃ সঃ বৃষা বাসবো দেবানাং দেবো দেবদেব ইব রাজ্ঞাং রাজা
রাজরাজো বমূব ॥

৭৭। ইহা যেমন দেবগণের দেব, তদ্রূপ নৃপতি অতিশি বিধিবোধিত পথে
প্রবর্তিত থাকিয়া স্বীয় প্রভাবদ্বারা রাজগণের ও রাজা হইয়াছিলেন ।

পঞ্চমং লোকপালানাংমুচুঃ সাধর্ম্যযোগতঃ ।

ভূতানাং মহতাং ষষ্ঠমষ্টমং কুলভূম্বৃতাং ॥ ৩৮

৩৮ অঃ । (তং) সাধর্ম্যযোগতঃ লোকপালানাং পঞ্চমং মহতাং ভূতানাং ষষ্ঠং কুল-
ভূম্বৃতাং ষষ্ঠমম্ জুচুঃ ॥

৩৮। তং রাজানমিতি শ্রেয়ঃ । সাধর্ম্যযোগতঃ যথাক্রমং লোকসংরক্ষণ-
পরোপকারভূধারণরূপসমানধর্ম্যত্ববলাৎ লোকপালানাং ইন্দ্রাদীনাং চতুর্থা
পঞ্চমম্ জুচুঃ । মহতাং ভূতানাং পৃথিব্যাदीনাং পঞ্চানাং ষষ্ঠম্ জুচুঃ ।
কুলভূম্বৃতাং কুলাচলানাং মইন্দ্রমলয়াदीনাং সমানাম্ ষষ্ঠমম্ জুচুঃ ॥

৭৮। সমান গুণবত্তাহেহু তাঁহাকে লোকে ইন্দ্রাদি চতুর্লোকপালের পঞ্চম, পৃথিবী
আদি পঞ্চভূতের ষষ্ঠ এবং ইন্দ্র মলয়াদি পঞ্চকুলাচলের ষষ্ঠ বলিয়া নির্দেশ করিত ।

দূরাপবর্জিতশ্চবৈ স্তস্বাচ্চাং শাসনাপিতাম্ ।

দধুঃ শিরোভির্ভূপালা দেবাঃ পৌরন্দরীমিব ॥ ৩৯

৩৬ অঃ । ভূপালাঃ শাসনাপিতা তস্য আত্মা দেবাঃ পৌরন্দরীম্ (আত্মাম্)
 ইব দূরাপবর্জিতচ্ছত্রৈঃ শিরোभिः दधुः ॥

৩৭ । ভূপালাঃ শাসনেষু অর্পিতাম্ উপন্যস্তাং তস্য রাজ্ঞ আত্মা
 দেবাঃ পৌরন্দরীম্ ऐन्द्रीम् আত্মাম্ ইব দূরাপবর্জিতচ্ছত্রৈঃ দূরাৎ পরিহৃতা-
 নপত্রৈঃ শিরোभिः दधुः ॥

৩৮ । সুরগণ বেক্রপ সুররাজ পুরন্দরের আত্মাপাণন করেন, উক্তপ ব্রাহ্মণ—
 পূত্র ইহেতু মন্তকস্থিত আতপত্র পরিভাগপূর্বক ছত্রশৈল মন্তকে তাঁহার আত্ম-
 প্রতিপাণন করিতেন ।

ऋत्विजः स तथानर्चं दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ।

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ৮০

৮০ অঃ । সঃ মহাক্রতৌ ঋত্বিজঃ দক্ষিণাभिঃ তথা আনর্চং, যথা অস্য ধন-
 দস্য চ নাম সাধারণীভূতম্ ॥

৮১ । স রাজা মহাক্রতৌ অশ্বমেধে ঋত্বিজো যাজকান্ দক্ষিণাभिঃ
 তথা আনর্চং অর্চয়ামাস । অর্চতে: ভৌবাদিকাৎ লিট্ । যথা অস্য
 রাজ্ঞো ধনদস্য চ নাম সাধারণীভূতম্ একীভূতম্ । উভয়োরপি ধনদ-
 সঞ্জী যথা স্ম্যাত্ তথৈত্বর্থঃ ॥

৮২ । তিনি অশ্বমেধযজ্ঞে বাজিকগণকে এতই প্রচুর দক্ষিণাদান করিয়াছিলেন
 যে, তৎকাল্য তিনিও কুবেরের ভূত্যা নিখাত হইয়াছিলেন ।

इन्द्रावृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोऽभूत्

यादোनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुवेर-

स्तस्मिन् दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ৮১

इति श्रीरघुवंশे महाकाव्ये कालिदासकृतौ अतिथिचरितवर्णनो

नाम सप्तदशः सर्गः । ॥ ১৩

৮১ অঃ । ইন্দ্রাৎ বৃষ্টিঃ অমৃত, যমঃ নিয়মিতগদোদ্রেকবৃत्तिः (অমৃত) যাদো-
 নাথঃ নৌচরাণাং কর্মণ্যে শিবজলপথঃ (অমৃত) তদনু পূর্বাপেক্ষী কুবেরঃ 'কোষবৃদ্ধি'
 বিদধে, (इत्थं) লোকপালাঃ তস্মিন্ (বিষয়ে) दण्डोपनतचरितं भेजिरे ॥

৮২ । ইন্দ্রাৎ বৃষ্টিরমৃত, যমো নিয়মিতা নিবারিতা গদস্য রোগস্য
 উদ্রেক এব বৃत्तिर্যেন সঃ অমৃত । যাদোনাথো বরুণো নৌচরাণাং নাবিকানাং

কর্মণ্যে সম্ভারায় শিবজলপথ: সুচরজলমার্গ: अभूत् । तदनु पूर्वापेक्षी
रघुरामादिमहिमाभिन्न: कुवेर: कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोकपाल:
तस्मिन् रात्रि विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चরিতং वृत्तिं भेজिरे ।
“दुर्बलो बलवत्सर्वौ विरुद्धाच्छङ्कितादिभि: । वर्त्तेत दण्डोपनतो भर्त्तव्य-
मवस्थित: ॥” इति कौटिल्य: ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो—महाकविश्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये अतिथिचरितवर्णनो नाम समदशः सर्गः ॥ १७

৮১। দেবরাজ ইক্ষু তাঁহার রাজ্যে প্রচুর খারিবর্ষণ, যমরাজ শ্রীড়ার উল্লেখ
নিবারণ এবং জলাধিপতি দরুণ নৌকাবিশারিগণের অসংখ্যরূপে জন্য জলপথ নিরাপদ
করিতেন। কুবের রঘুপ্রভৃতি পূর্নিতন মহাবীর রাজগণের মহিমা স্মরণ করিয়া
তাঁহার কোষাগার পূর্ণ রাখিতেন; এইরূপে লোকপালগণ শরণাগতের ন্যায় তাঁহার
কার্য্য করিয়াছিলেন।

अष्टादशः सर्गः ।

ॐ०००००००

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।

अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १

१ अः । निषिद्धशत्रुः सः नैषधस्य अर्थपतेः सुतायां निषधात् नगेन्द्रात् अनून-
सारं पुत्रम् उत्पादयामास, यं निषधाख्यम् एव आहुः ।

यत्पादपांसुसम्पर्कादहत्यासौदपांसुला ।

कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिसिन्धवे ॥

१ । निषिद्धशत्रुः निगारितरिपुः सः इतिथिः नैषधस्य निषधदेशा-
धीश्वरस्य अर्थपतेः राज्ञः सुतायां निषधात् निषधाख्यात् नगेन्द्रात् पर्वतात्
अनूनसारम् अनूनबलं पुत्रम् उत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषध-
नामकम् एव आहुः ॥

२ । शत्रुविषयी नृपति अतिथिः, निषधपति अर्थपतिर उन्नयन गर्भे नगत्राज
निषधेन कृत्य मातृवत् "निषध" नामे एक पुत्र उत्पन्न करने ।

तेनोक्तवीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना ।

सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः शस्येन सम्पत्तिफलोन्मुखेन ॥२

१ अः । सुवृष्टियोगात् सम्पत्तिफलोन्मुखेन प्रसेन जीवलोकः इव उरुवीर्येण
(अतएव) प्रजायै कल्पिष्यमाणेन तेन यूना पिता ननन्द ॥

२ । उरुवीर्येण अतिपराक्रमेण अतएव प्रजायै लोकरक्षणार्थं
कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पिता अतिथिः सुवृष्टियोगात् सम्पत्ति-
फलोन्मुखेन शस्येन जीवलोक इव ननन्द जहर्ष ॥

३ । सुवृष्टिर्वर्षेण अक्षमकल फलान्मुक्त इहेन जीवलोक यैरूप मस्तोष गात्र करने,
उत्क्रम अतिथि अद्भुतपराक्रमशाली युवा निषधके अजात्रकणकना निरुक्त करिनेन
अहेरूप निरुक्त करिना आह्लासित इहेनेन ।

शब्दादिनिर्विशयं मुखं चिराय

तस्मिन् प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।

कौमुदतेयः कुमुदावदाते-

द्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३

१ अः । कौमुदतेयः शब्दादिमुखं निर्विश्वं चिराय तस्मिन् प्रतिष्ठापित-
राशब्दः (सन्) कुमुदावदातेः कर्मभिः अर्जितां वाम् आकरोह ॥

२ । कुमुदत्वा अपत्यं पुमान् कौमुदतेयः अतिथिः शब्दादि शब्द-
स्यर्थादि मुखं मुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्वं उपभुज्य चिराय तस्मिन् निष-
धाय्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दो दत्तराज्यः सन् कुमुदावदातेः निर्मलैः
कर्मभिः अश्वमेधादिभिः अर्जितां सम्पादितां यां स्वर्गम् आकरोह ॥

३ । अनसुत्र कूम्बघोडनस्र अतिथि सूत्रसाधन अश्वमेधादि विषयस्य उपभोग
कस्मिन् शीघ्रतया निषधस्र अति आकाशेन अर्जनपूर्वक अश्वमेधादि विषय कर्मणक
शर्गधामे नवन कस्मिन् ।

पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाज्ञः ससागरां सागरधीरचेताः ।

एकातपत्रां भुवमेकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजो बुभुज ॥ ४

४ अः ॥ कुशेशयाज्ञः सागरधीरचेताः एकवीरः पुरार्गलादीर्घभुजः कुशस्य पौत्रः
अपि ससागराम् एकातपत्रां भुवं बुभुज ॥

४ । कुशेशयाज्ञः शतपत्रलोचनः । 'शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः ।
सागरधीरचेताः ससुद्रगन्धोरचित्त एकवीरः असहायशूरः पुरस्य अर्गला
कपाटविश्वम्भः, 'तद्विष्णोर्गर्गलं न ना' इत्यमरः । तद्विष्वभुजः कुशस्य
पौत्रो निषधोऽपि ससागराम् एकातपत्रां भुवं बुभुज पात्रयामाम । 'भुजो
जनवने' इत्युक्तेः परस्मैपदम् ॥

४ । अश्वमेधादिनां नानां शीघ्रतया शीघ्रतया अर्जनस्य नानां शीघ्रतया
अविश्वेन वीर कूम्बघोड निषधो एकस्मिन् । ससागरां शीघ्रतया अर्जन कस्मिन्
नागिनेन ।

तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते वंशश्रियं प्राप नलभिधानः ।

यो नडलानीव गजः परेषां बलान्यमृद्धान्नलिनाभवत्तुः ॥ ५

५ अः । अनलौजाः नलभिधानः तस्य तनयः तदन्ते वंशश्रियं प्राप ।
नलिनाभवत्तुः यः गजः नडलानि इव, परेषां बलानि अमृद्धान् ॥

५ । अनलौजा नलभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य तनयः तस्य
निषधस्य अन्ते अवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिनाभवत्तो
यो नलः गजो नडलानि नडप्रायस्त्वानि इव 'नडशावाड्डलच्' इति
डलच्प्रत्ययः । परेषां बलानि अमृद्धान् अमर्दं ॥

६ । अनसुत्र कस्मिन् नृपति निषधस्र अति आकाशेन अर्जन तद्विषय अनन-

ଏତ “ନଳ” ଗ୍ରାହଣକ୍ଷୀ ଗାଢ଼ କରିଲେନ ; ଗନ୍ଧରାଞ୍ଜ ସେକ୍ଷେ ନଳବନ ଉପ୍ପ କରେ, ଅନ୍ନବିନ୍ୟସନ
ନଳଓ ଉକ୍ଷେପ ଗ୍ରହଣେନ ବିସର୍ଜିତ କରିବାହିଲେନ ।

ନଭସ୍ବରୈର୍ଗୀତୟଶାଃ ସ ଲେଭେ

ନଭସ୍ତଲସ୍ଥାମତନୁଂ ତନୁଜମ୍ ।

ସ୍ଥାତାଂ ନଭଃ ଶବ୍ଦମଧ୍ୟେନ ନାମ୍ନା

କାନ୍ତାଂ ନମୋମାସମିବ ପ୍ରଜାନାମ୍ ॥ ୬

୬ ଅ. । ନଭସ୍ବରୈଃ ଗୀତୟଶାଃ ସଃ ନଭସ୍ତଲସ୍ଥାମତନୁଂ ନଭଃଶବ୍ଦମଧ୍ୟେନ ନାମ୍ନା
ସ୍ଥାତାଂ ନମୋମାସମ୍ ଇବ ପ୍ରଜାନାଂ କାନ୍ତାଂ ତନୁଜଂ ଲେଭେ ॥

୭ । ନଭସ୍ବରୈଃ ଗନ୍ଧର୍ବାଦିଭିଃ ଗୀତୟଶାଃ ସଃ ନଳଃ ନଭସ୍ତଲସ୍ଥାମତନୁଂ
ନଭଃଶବ୍ଦମଧ୍ୟେନ ନାମ୍ନା ସାସ୍ଥାତମ୍ ନଭଃଶବ୍ଦସଂସ୍ପର୍କମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ନମୋମାସ-
ମିବ ସ୍ରାବଣମାସମିବ ପ୍ରଜାନାଂ କାନ୍ତାଂ ପ୍ରିୟଂ ତନୁଜଂ ପୁତ୍ରଂ ଲେଭେ ॥

୮ । ତତ୍କାଳେ ବିଶାଳବିହାରୀ ଗନ୍ଧର୍ବଗଣ ନରପତି ନିଷଦେବ କୌର୍ତ୍ତିଗାଥା କୌର୍ତ୍ତନ କରିତେ
ଗାଗିଲ, ତିନି ଆକାଶତୁଳ୍ୟ ଶ୍ରାବଣ କଲେବର ଏକ ତନୟ ଗାଢ଼ କରିଲେନ ; ଆକାଶେର
ନିଷଦେବ ନାମ୍ନା ଇହିତେ ନିଷଦେବତନୟ “ନାଭ” ନାମେ ବିଖ୍ୟାତ ଇହିଲେନ ଏବଂ ଏ ତନୟଓ ସ୍ରାବଣ-
ବାଦେର ବାରିଧାରୀ ଶ୍ରାବଣ ଉଦ୍ଧାରଣେ ଅତୀବ ପ୍ରିୟମାଧନ କରିବାହିଲେନ ।

ତସ୍ମୈ ବିସ୍ତ୍ୟୁତ୍ତରକୌଶଳାନାଂ ଧର୍ମୋତ୍ତରସ୍ତତ୍ ପ୍ରଭବେ ପ୍ରଭୁତ୍ବମ୍ ।

ଋଗୈରଜର୍ଥ୍ୟଂ ଜରସୋପଦିଷ୍ଟମଦେହବନ୍ଧାୟ ପୁନର୍ବବନ୍ଧ ॥ ୭

୭ ଅ. । ଧର୍ମୋତ୍ତରଃ ପ୍ରଭବେ ତସ୍ମୈ ତତ୍ ଉତ୍ତରକୌଶଳାନାଂ ପ୍ରଭୁତ୍ବମ୍ ବିସ୍ତ୍ୟୁତ୍ତ ଜରସା
ଉପଦିଷ୍ଟଂ ଋଗୈଃ ଅଜର୍ଥ୍ୟଂ ପୁନଃ ଅଦେହବନ୍ଧାୟ ବବନ୍ଧ ॥

୮ । ଧର୍ମୋତ୍ତରୋ ଧର୍ମପ୍ରଧାନଃ ସ ନଳଃ ପ୍ରଭବେ ସମର୍ଥାୟ ତସ୍ମୈ ନଭସେ ତଦୁତ୍ତର-
କୌଶଳାନାଂ ପ୍ରଭୁତ୍ବମ୍ ଆଧିପତ୍ୟଂ ବିସ୍ତ୍ୟୁତ୍ତ ଦତ୍ତ୍ବା ଜରସା ଜରଯା ଉପଦିଷ୍ଟଂ ବାର୍ତ୍ତକେ
ସିକ୍ଷିତମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଋଗୈଃ ଅଜର୍ଥ୍ୟଂ ତେଃ ସହ ସଂସ୍ପର୍କମ୍ । ‘ଅଜର୍ଥ୍ୟଂ ସଂସ୍ପର୍କମ୍’
ଇତି ନିପାତଃ । ପୁନରଦେହବନ୍ଧାୟ ପୁନର୍ଦେହସଂସ୍ପର୍କନିବୃତ୍ତତ୍ତ୍ବେ ବବନ୍ଧ । ମୋକ୍ଷାର୍ଥ
ସଂଗତ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅଦେହବନ୍ଧାୟେତ୍ୟତ୍ର ପ୍ରସଂଜ୍ୟପ୍ରତିଷେଧେଽପି ନୟମାସ ଇତ୍ୟତ୍ତେ ॥

୯ । ଧର୍ମଶିଳା ନରପତି ନଳ ସ୍ବୟୋଗା ଉନୟେର ଇଚ୍ଛା ଅସୋଧାରୀ ଆଧିପତ୍ୟ ନାଶ
କରିବା ଶୁକ୍ତିଗାଢ଼ କାମନାସ ବୃଦ୍ଧକାଳୋଚିତ ଦଳବାସ ଆଶ୍ରୟପୂର୍ବକ ଯୁଗ୍ମଗଣସହ ବିଚରଣ
କରିତେ ଗାଗିଲେନ ।

ତେନ ଦ୍ବିପାନାମିବ ପୁଞ୍ଜରୀକୌ

ରାଜ୍ଞାମଜୟୋଽଜନି ପୁଞ୍ଜରୀକଃ ।

शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका

यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ८

८ अ. । तेन द्विपाणां पुण्डरीकः इव राज्ञाम् अजय्यः पुण्डरीकः (पुत्रः) अजनि, पितरि श्रान्ते (सति) आहृतपुण्डरीका श्रीः पुण्डरीकाक्षम् इव श्रिता ॥

८। तेन नभसा द्विपाणां पुण्डरीको दिग्गजविशेष इव राज्ञाम् अजय्यो जेतुम् अशक्यः । 'अजय्यजय्यौ शब्दाभ्यां' इति निपातनात् भाधुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाख्यः पुत्रः अजनि जनितः । पितरि श्रान्ते स्वर्गते सति आहृत-पुण्डरीका गृहीतश्चेतपद्मा श्रीः यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुम् इव श्रिता ॥

८। नृपति नाड दिग्गजविशेष इव राज्ञाम् अजय्यो जेतुम् अशक्यः । 'अजय्यजय्यौ शब्दाभ्यां' इति निपातनात् भाधुः । पुण्डरीकः पुण्डरीकाख्यः पुत्रः अजनि जनितः । पितरि श्रान्ते स्वर्गते सति आहृत-पुण्डरीका गृहीतश्चेतपद्मा श्रीः यं पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षं विष्णुम् इव श्रिता ॥

स क्षेमधन्वानममोघधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्ष्मां लभयित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ९

९ अ. । अमोघधन्वा सः प्रजाक्षेमविधानदक्षं क्षमया उपपन्नं क्षेमधन्वानं पुत्रं क्ष्मां लभयित्वा क्षान्ततरः (सन्) वने तपः चचार ॥

९। अमोघं धनुर्यस्य सः अमोघधन्वा । 'धनुषश्च' इत्यनङ्गादेशः समासान्तः । स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोपपन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् । 'वा संज्ञायाम्' इत्यनङ्गादेशः । क्ष्मां लभयित्वा प्रापय । लभेर्गत्ययैत्वात् द्विकर्मकत्वम् । क्षान्ततरः अत्यन्तसहिष्णुः सन् वने तपश्चचार ॥

९। अवार्धकायूकं पुण्डरीकं प्रजाक्षेमविधाने निपुणः क्षमया उपपन्नं क्षेमधन्वानं नाम सः पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षः क्षमया उपपन्नः क्षेमधन्वानः पुत्रः क्ष्मां लभयित्वा प्रापय । लभेर्गत्ययैत्वात् द्विकर्मकत्वम् । क्षान्ततरः अत्यन्तसहिष्णुः सन् वने तपश्चचार ॥

अनीकिनीनां समरेऽग्रयायी तस्यापि देवप्रतिमः सुतोऽभूत्

व्यश्रूयतानौकपदावसानं देवादि नाम त्रिदिवेऽपि यस्य ॥ १०

१० अ. । तस्य अपि समरे अनीकिनीनाम् अग्रयायी देवप्रतिमः सुतः अभूत्, अनीकपदावसानं देवादि यस्य नाम (देवानौकः इति) त्रिदिवे अपि व्यश्रूयत ॥

१०। तस्य क्षेमधन्वनः अपि समरे अनीकिनीनां चमूनाम् अग्रयायी

દેવપ્રતિમ દન્દ્રાદિકલ્પઃ સુતઃ અભૂત્ । અનીકપદાવસાનમ્ અનીકશબ્દાન્તં
દેવાદિ દેવશબ્દપૂર્વં યસ્ય નામ દેવાનીક ઇતિ નામધેયં ત્રિદિવે સ્વર્ગે અપિ
વ્યસ્યત વિશ્વતમ્ ॥

૧૦ । ભૂમિપાતિ ક્ષેમધશ્ચ દેવજૂના એક તનય કથ્યે, તૈશ્વર નામ “દેવાનીક”
એ દેવાનીક સમયે મૈત્રગણેષ અગ્રગામી હૈવેન એવં દેવલોકે હૈશ્વર નામ
વિષ્ણુ હૈત ।

પિતા સમારાધનતત્પરેણ પુત્રેણ પુત્રી સ યથૈવ તેન ।

પુત્રસ્તથૈવાત્મજવત્સલેન સ તેન પિત્રા પિત્રમાન્ બભૂવ ॥૧૧

૧૧ અઃ । સઃ પિતા સમારાધનતત્પરેણ તેન પુત્રેણ યથૈવ પુત્રી બભૂવ, તથૈવ સઃ
પુત્રઃ આત્મજવત્સલેન તેન પિત્રા પિત્રમાન્ બભૂવ ॥

૧૧ । સ પિતા ક્ષેમધન્વા સમારાધનતત્પરેણ શુશ્રૂષાપરેણ તેન પુત્રેણ
યથૈવ પુત્રી બભૂવ, તથૈવ સઃ પુત્રો દેવાનીકઃ આત્મજવત્સલેન તેન પિત્રા પિત્ર-
માન્ બભૂવ । લોકે પિતૃત્વપુત્રત્વયોઃ ફલમનયોરેવ આસીદિત્યર્થઃ ॥

૧૧ । ક્ષેમધશ્ચ યેમન પિતૃકૃત્રાપરાયણ દેવાનીકે આશુ હૈશ્વર પત્રમશ્ચ
હૈશ્વરિણેન, તદ્ગત તનય દેવાનીકઃ પૂત્રવત્સલ પિત્રાર ક્ષેપ આપનાકે પિતૃમાન્
વનિશ્ચ મને કરિશ્ચિલેન ।

પૂર્વસ્તયૌરાત્મસમે ચિરોદા-

માત્મોદ્ભવે વર્ણચતુષ્ટયસ્ય ।

ધુરં નિધાયૈકનિધિગુણાનાં

જગામ યજ્ઞા યજમાનલોકમ્ ॥ ૧૨

૧૨ અઃ । ગુણાનામ્ એકનિધિઃ યજ્ઞા તયોઃ પૂર્વઃ આત્મસમે આત્મોદ્ભવે ચિરોદા
વર્ણચતુષ્ટયસ્ય ધુરં નિધાય યજમાનલોકં જગામ ॥

૧૨ । ગુણાનામેકનિધિર્યજ્ઞા વિધિવદિષ્ટવાન્, તયોઃ પિતૃપુત્રયોર્મધ્યે
પૂર્વઃ પિતા ક્ષેમધન્વા આત્મસમે સ્વતુલ્યે આત્મોદ્ભવે પુત્રે દેવાનીકે ચિરોદા
ચિરધૃતાઃ વર્ણચતુષ્ટયસ્ય ધુરં રક્ષાભારં નિધાય યજમાનલોકં વૃષ્ટલોકં
માકં જગામ ॥

૧૨ । ગુણનિધિ યાગનીલ ભૂમિપતિ ક્ષેમધશ્ચ આશુજૂના તનયેષ્વર એતિ બ્રાહ્મણાદિ
વર્ણચતુષ્ટયેષ્વર ચિરધૃત રક્ષાભાર અર્પણપૂર્વક સ્વર્ગલોકે પ્રવેશન કરિણેન ।

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्
स्वेषामिवासीत् द्विषतामपीष्टः ।
सक्तद्विविमानपि हि प्रयुक्तं
माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम् ॥ १३

१३ अः । तस्य वशी सुतः वशंवदत्वात् स्वेषाम् इव द्विषताम् अपि इष्टः आसीत्
हि (तथाहि) प्रयुक्तं माधुर्यं सक्तं विविमान् अपि हरिणान् ग्रहीतुम् ईष्टे ॥

१३ । तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतः अहीनगुर्नामिति वक्ष्य-
माणनामकः वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः । 'प्रियवशे वदः खच्च'
इति खच्चप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मात् । इष्टवादित्वात् । स्वेषा-
मिव द्विषताम् अपि इष्टः प्रियः आसीत् । अर्थादेव अनीकनिर्धारणं
लभ्यते । तथाहि—प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सक्तदेकवारं विविमान्
भीतान् अपि हरिणान् ग्रहीतुं वशीकर्त्तुम् ईष्टे शक्नोति ॥

१० । देवानीकेन "अहीनः" नाम्नैः क्लृप्तैश्च एकं तनयं जयग्रहणं कृत्वा,
हस्तिगणं एकवारं तीक्ष्णैश्च इष्टैश्च माधुर्याद्येन येषाम् पुनरायं दमोद्धृतं हन्, उज्ज्वलं
तिष्ठति । अत्रैव तद्विषयः । अहीनगणं चान्तरात् शक्रादिगणं च अत्रैव उल्लिखितं ।

अहीनगुर्नाम स गां समयामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् युवापानर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ १४

१४ अः । अहीनबाहुद्रविणः हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् युवा अपि व्यसनेः
असनेः विहीनः यः अहीनगुः नाम, सः समयां गां शशास ॥

१४ । अहीनबाहुद्रविणः समयभुजपराक्रमः । 'द्रविणं काश्चनं
विश्वं द्रविणञ्च पराक्रमः' इति विश्वः । हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वात् नोप-
संसर्गविमुखत्वात् हेतोः युवा अपि अनर्थैः अनर्थकरैः व्यसनैः पानयता-
दिभिः विहीनो रक्षितो योऽहीनगुर्नाम स पूर्वीक्तो देवानीकसुतः समयां
सर्वां गां भुवं शशास ॥

१४ । अहीनगुर्नामस्य देवानीकसुतस्य अहीनः युवा इष्टैश्च नोपसंसर्गविमुखत्वात्
अनर्थकरं मद्यपानादि काम-क्रान्तिं वासननिवृत्तं इष्टैश्च समयां पृथिवीराजा नाम्नैः
कलिगच्छितं ।

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।

उपक्रमैरखलितैश्चतुर्भिश्चतुर्दिगीशद्यतुरो बभूव ॥ १५

१५ अ.। पुंसाम् अन्तरङ्गः चतुरः सः गुरोः अनन्तरम् अवतीर्णः आद्यः
प्रमान् इव अखलितैः चतुर्भिः उपक्रमैः चतुर्दिगोशः बभूव ॥

१५। पुंसाम् अन्तरङ्गो विशेषज्ञः चतुरो निष्ठाः सः अज्ञोनगुह्य
गुरोः पितुरनन्तरम् अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान् विष्णुरिव अखलितैः
अप्रतिहतैः चतुर्भिः उपक्रमैः सामान्यपादैः। 'सामादिभिरुपक्रमैः'
इति मनुः। चतुर्दिगोशः चतसृषां दिशामोशो बभूव ॥

१६। जनक देवानौकेन देशेन मानवगणैश्च विशेषञ्च अतिनिष्ठं अज्ञोनञ्च
विष्णुश्च आदि आदि अवनितेन अवतीर्ण इत्येव आदिभूकश्च विष्णुश्च अतिविहृत
नामादि उपान्न चतुर्दिगोशः चतुर्दिगोशः अतीत्य इत्येवाहिलेन।

तस्मिन् प्रयाते परलोकयात्रां

जैतर्थ्यरीणां तनयं तदीयम् ।

उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं

लक्ष्मीःसिधेवे किल पारियात्रम् ॥ १६

१६ अ.। अरीणां जैतरि तस्मिन् परलोकयात्रां प्रयाते (सति) उच्चैःशिर-
स्त्वात् जितपारियात्रं पारियात्रं तदीयं तनयं लक्ष्मीः सिधेवे किल ॥

१६। अरीणां जैतरि तस्मिन् अज्ञोनगौ परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते
सति उच्चैःशिरस्त्वात् उन्नतशिरस्त्वात् जितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो
येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः
सिधेवे किल ॥

१७। अनन्तरं भक्तविशेषो अज्ञोनञ्च यत्नेन गन्तुं करिष्ये उन्नतं तनयं पारियात्रं शैल
उन्नतमङ्कशो पारियात्रं नामकं कुलशैलके अतिक्रमं करिष्ये एवञ्च राज्यलक्ष्मी
उत्थनं तदाहं आश्रयं करिष्याहिलेन।

तस्याभवत् सूनुरुदारशीलः

शिलः शिलापटविशालवज्राः ।

जितारिपक्षोऽपि शिलीमुखैर्यः

शालीनतामत्रजदोडामानः ॥ १७

१७ अ.। तस्य उदारशीलः शिलापटविशालवज्राः शिलैः सन्तुः अभवत् । यः
शलीमुखैः जितारिपक्षः अपि ईडामानः (सन्) शालीनताम् अत्रजत् ॥

१७। तस्य पारियात्रस्य उदारशीलो मन्त्रवत्तः 'शैलं स्वभावे महति'

इत्यमरः । शिलापट्टविशालवत्ताः शिलः शिलाख्यः सूनुरभवत् । यः सूनुः शिलोमुखे बाणैः । 'अनिबाणौ शिलोमुखौ' इत्यमरः । जितारि-
पक्षः अपि । ईडामानः स्तमानः सन् शालोनताम् अष्टृष्टतां लज्जाम्
अव्रजत् अगच्छत् 'स्यादष्टृष्टे तु शालोनः' इत्यमरः । 'शालोनकौपौने
अष्टृष्टाकार्ययोः' इति निपातः ॥

११ । महाराष्ट्र पारिवारिक उद्धारकविद्युत् शिनापट्टेन शिरः विभक्तवत् "निन"
नामे एक तनय जन्मग्रहण करेन, तंनि शरबात्रा अत्रिपक्ष पत्राजित करिजेन एव
केह ईहाके प्रशंसा करिजे तंनि अतीव मज्जित हईजेन ।

तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा

कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि

वृत्तं हि राज्ञामुपरुहवृत्तम् ॥ १८

१८ अः । अनिन्दितात्मा सः आत्मसम्पन्नं युवानं तं युवराजं कृत्वा एव सुखानि
अभुङ्क्त, हि (यस्मात्) राज्ञां वृत्तं सुखोपरोधि (अतएव) उपरुहवृत्तम् ॥

१८ । अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः स पारियात्रः आत्मसम्पन्नं
बुद्धिसम्पन्नम् 'आत्मा यत्नो धृतिर्विद्धिः स्वभावो वद्व्य वस्य च' इत्यभयव्यापि
अमरः । 'युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वा एव सुखानि अभुङ्क्त । न
त्वकृत्वा इति एवकाराद्यः । किमर्थं युवराजगण्डकरणमित्याशङ्क्य अन्यथा
सुखोपभोगो दुर्लभ इत्याह — सुखोपरोधोति । हि यस्मात् राज्ञां वृत्तं
प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधि बहुनत्वात् सुखप्रतिबन्धकम् । अतएव
उपरुहवृत्तं, कारादिवह्नपट्टगमित्यर्थः । उपरुहस्य स्वयन्मूढभारस्य च
सुखं नास्तीति भावः ॥

१८ । नरपतिगण वद्विध कार्याभारहत् काराकण्डेन शिरः सूत्राभागे एकाग्र
बन्धित इव, एवञ्च अनिन्दितयुवानं पारियात्र मन्दु क्रिसम्पन्न युवा तनय शिनापट्टेन शिरः
विभक्त करिष्य अत्र शिनापट्टेन निरत हईजेन ।

तं रागबन्धिविविक्तमेव भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।

विलासिनीनामरतिक्षमापि जरा वृथा मरसरिणौ जहार ॥ १९

१९ अः । रागबन्धिविभु भोगेषु अविविक्तम् एव (सन्तम्) विलासिनीनां सौभाग्य-
विशेषभोग्यं तम् अरतिक्षमा अपि (अतएव) वृथा मरसरिणौ जरा जहार ।

१९ । रागं बध्नन्तीति रागबन्धिनः रागप्रवर्त्तका इत्यर्थः, तेषु भोगेषु

विषयेषु अविलम्बमेव सन्तं, किञ्च, विलासिनोनां भोक्तृणां सौभाग्य-
विशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हं 'चजोः कु घिण्यतोः' इति
कुत्वम् । तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीति अरतिक्षमा अपि अतएव
वृथा मत्सरिणी रतिक्षमासु विलासिनीषु इत्यर्थः । जरा जहार वशीचकार ॥

१९ । अशूरागमसूत्रं भोगसूत्रे अतृप्तं सौन्दर्याहेतुं रमणीगणैश्च सम्यक् उपभोग्या
नवप्रति निलय एति कामिनीदिगैश्च रतिदर्शनेन मत्सरिणी इहेवाहे येन जरा जहात् तौल्यके
एकैवान्ने वशीकृतं करिष्य कर्षिण ।

उन्नाभ इत्युद्गतनामधेय-

स्तस्यायथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।

सुतोऽभवत् पङ्कजनाभकल्पः

कृतस्त्वस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥ २०

१० अ. । तस्य उन्नाभ इति उद्गतनामधेयः अयथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः, पङ्कजनाभ-
कल्पः, कृतस्त्वस्य नृपमण्डलस्य नाभिः, सुतः, अभवत् ॥

२० । तस्य शिलाख्यस्य उन्नाभ इत्युद्गतनामधेयः प्रसिद्धनामा यथार्थं
यथा तथा उन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः गम्भीरनाभिरित्यर्थः । तदुक्तम्—'स्वरः
सर्वं च नाभिश्च गाम्भीर्यं त्रिषु शस्यते' । पङ्कजनाभकल्पो विष्णुसदृशः
कृतस्त्वस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् । 'नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदेऽपि
क्षिप्तदीरितः' इति विश्वः । सुतः अभवत् । 'अच् प्रत्यन्वपूर्वात् साम-
लोन्ः' इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभपञ्चनाभादयः सिद्धाः ॥

२० । अनन्तरं भूपाल शिलय पञ्चनाभकूला गडोदनाभिश्चरन्तं निधिनं नृप-
मण्डलं यथानि "उन्नाभ" नामे एक विधा उ पुत्रं जन्मग्रहणं करिष्येन ।

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।

बभूव वज्राकरभूषणायाः पतिः पृथिव्याः किल वज्राणाम् ॥ २१

२१ अ. । ततः परं वज्रधरप्रभावः संयति वज्रघोषः वज्राणाम् तदात्मजः वज्राकर-
भूषणायाः पृथिव्याः पतिः बभूव किल ॥

२१ । ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति संग्रामे वज्रघोषो-
ऽशनितुल्यध्वनिः वज्राणामो नाम तस्य उन्नाभस्य आत्मजो वज्राणां ह्योर-
काणामाकराः खनय एव भूषणानि यस्याः तस्याः पृथिव्याः पतिः बभूव
किल वज्राणाम् । वज्रं त्वस्त्रो कुलिशश्चक्रयोः । मणिमेदे रत्नमेदेऽप्यशना-
वास्तवान्तरि । इति केशवः ॥

२१ । तदनन्तरं वज्रधर इन्द्रतुल्या प्रतापानी, मयत्रे वस्त्रनिनाभी उन्मादितमत्र “वज्र-
गात्र” शौरक-धनिभूषणा वस्त्रमतीत अधिपति इहेनेन ।

तस्मिन् गते द्यां सुकृतोपलब्धां तत्सम्भवं शङ्कणमर्णवान्ता ।

उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥२२

२१ अः । तस्मिन् सुकृतोपलब्धां द्यां गते (सति) : उत्खातशत्रुं शङ्कणं तत्स-
म्भवम् अर्णवान्ता वसुधा खनिभ्यः उदितैः रत्नोपहारैः उपतस्थे ॥

२२ । तस्मिन् वज्रणाभे सुकृतोपलब्धां सुधर्मार्जितां द्यां स्वर्गं गते सति
उत्खातशत्रुम् उद्धृतशत्रुं शङ्कणं नाम तत्सम्भवं तदात्मजम् अर्णवान्ता
वसुधा खनिभ्य आकरेभ्य उदितैः उत्पन्नैः रत्नोपहारैः उत्कृष्टवस्तुसमर्पणैः
उपतस्थे सिषेवे । जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्भक्तमभिधीयते इति
भरतविश्वो ॥

२२ । वज्रगात्र अकीर पुण्यावले स्वर्गलाभ करिण मगागत्रा धरित्रीमेवो उ० पूज
शङ्कनिहन्ता महीपति शङ्कगके आकरोत्पन्न रत्नोपहारधारि सेना करिते लागिनेन ।

तस्यावसाने हरिदश्वधामा पित्वां प्रपेदे पदमश्विरूपः ।

वेलातटेषूपितसैनिकाश्वं पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥१३

२३ अः । तस्य अवसाने हरिदश्वधामा विश्वरूपः पित्वां पदं प्रपेदे । वेलातटेषु
उपितसैनिकाश्वं यं पुराविदः व्युषिताश्वम् आहुः ॥

२३ । तस्य शङ्कणस्य अवसाने अन्ते हरिदश्वधामा सूर्यतैजाः
अश्विनोरिव रूपम् अस्य इत्यश्विरूपोऽतिसुन्दरः तत्पुत्र इति शेषः ।
पित्वामिति सम्बन्धिपदसामर्थ्यात्, पित्वां पदं प्रपेदे । वेलातटेषु उषिता
निविष्टाः सैनिका अश्वान् यस्य तम्, अन्वर्थनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं
पुराविदो वृद्धा व्युषिताश्वम् आहुः ॥

२० । नम्रपति शङ्कणेर अवसान इहेले अश्विनोकूमारसदृश सुन्दर सूर्यातेजः-
मन्त्र तदीय पूज गैत्रकण्ठ प्रार्थ इन, हेनि सागरतीरे सेना उ अश्वमकल मन्निवेष्टित
करिनाहिनेन एवञ्च पुरातद्विद्वग्न इहेलैके “व्युषिताश्व” बलिना आह्वान करिउनेन ।

आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण

तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।

पातुं सहो विश्वसखः समयां

विश्वम्भरामात्मजमूर्त्तिरात्मा ॥ २४

२४ अः । तेन क्षितेः ईश्वरेण विश्वेश्वरम् आराध्य विश्वसहः (नाम) विश्वसखः समयां विश्वम्भरां पातुं सहः आत्मजमूर्तिः आत्मा विजज्ञे ॥

२४ । तेन क्षितेरोश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं काशीपतिम् आराध्य उपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समयां सर्वां विश्वम्भरां भुवं पातुं रक्षितुं, सहत इति सहः क्षमः, पचात्यच् । आत्मजमूर्तिः पुत्नरूपो आत्मा स्वयमेव, 'आत्मा वे पुत्ननामासि' इति श्रुतेः । विजज्ञे सुषुवे । विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते । यथाह भगवान् पाणिनिः—'स मां विजायते' इति ॥

२४ । भूयति वूषिडांश्च विश्वेश्वरेण आराधनीं करिष्यामि यमश्च कदनिनामनेन समर्थ—
विश्वेश्वर मया "विश्वसह" नामेन एकं तनयं उद्देश्यं कर्तव्यमेव ।

अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते

हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।

द्विषामसह्यः सुतरां तरूणां

हिरण्यरेता इव सानिलोऽभूत् ॥ २५

२५ अः । नयज्ञः सः हिरण्याक्षरिपोः अंशे हिरण्यनामे तनये जाते (सति) तरूणां सानिलः हिरण्यरेताः इव द्विषां सुतराम् असह्यः अभूत् ॥

२५ । नयज्ञो नोतिज्ञः स विश्वसहः हिरण्याक्षरिपोर्विष्णोरंशे हिरण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति तरूणां सानिलो हिरण्यरेता इव द्विषां सुतरामसह्यः अभूत् ॥

२५ । अनिनेन माहादेशे अनल स्वरूपं तन्महाजित् अमश इहेषा उठे, उज्ज्वल नोतिविशारद विश्वसहस्र हिरण्याक्षरिपू विष्णुश्च तन्महा जात "हिरण्यनाभ" तनयेन तेन अत्रातिगणेशेन पक्षे एकांश अमशनीय इहेषा उठिन ।

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते

वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।

राजानमाजानुविलम्बिबाहुं

कृत्वा कृतौ वल्कलवान् बभूव ॥ २६

२६ अः । पितृणाम् अनृणः (अतएव) कृतौ पिता अन्ते वयसि अनन्तानि सुखानि लिप्सुः आजानुविलम्बिबाहुं तं राजानं कृत्वा वल्कलवान् बभूव ॥

२६ । पितृणाम् अनृणः निवृत्तपितृकृण इत्यर्थः । 'प्रजया पितृभ्यः

इति श्रुतेः । अतएव कृतो कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहः अन्ते वयसि
वार्धके अनन्तानि अविनाशानि सुखानि लिप्सुः सुसुखुरित्यर्थः । आजानु-
विलम्बिबाहुं दीर्घबाहुं, भाग्यसम्पन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं
कृत्वा वल्कलवान् बभूव । वनं गत इत्यर्थः ॥

२७ । अजानां कृतो विश्वसह पूजनादेव पित्र्येण हरेते मुक्तं च आद्यादेव कृत-
कृत्यं यत्नं करिष्यान्नेवयस्ये अनन्तरं स्वनाडकामनां आकांक्षान्वितवाहं श्रिण्यानाडके
राजपते अतिष्ठितं करिष्यान्नेव वदनं धारणपूर्वकं वनप्रयेन करिष्येन ।

कौशल्य इत्युत्तरकौशलानां

पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्यौरसः सोमसुतः सुतोऽभू-

न्नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७

२७ अः । उत्तरकौशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सोमसुतः तस्य द्वितीयः सोमः इव नेत्रोत्सवः
कौशल्यः इति औरसः सुतः अभूत् ॥

२७ । उत्तरकौशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य
सोमसुतः सोमं सुतवतः यज्वन इत्यर्थः । 'सोमे सुजः' इति क्लिप् । तस्य
हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमः चन्द्र इव नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौशल्य
इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नौजः सुतः अभूत् ॥

२७ । सूर्यावशङ्कृषण अवशोपापति याज्ञौज श्रिण्यानाडेन नयनानन्दकरं द्वितीय
नयनदेन आर "कोनजा" नाट्य एक उन्नतपूज उन्नतश्च करिष्येन ।

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः स ब्रह्मभूयं गतिमाशगाम ।

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेऽधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २८

२८ अः । आब्रह्मसभं यशोभिः प्रकाशः सः ब्रह्मिष्ठं स्वतनुप्रसूतम् ब्रह्मिष्ठम् एव निजं अधिकारं
आधाय ब्रह्मभूयं गतिम् आशगाम ॥

२८ । आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम्, अभिविधाव-
स्थयीभावः । यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्यः अतिशयेन ब्रह्मवन्तं
ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मविदमित्यर्थः । ब्रह्मशब्दात् मतुवन्तादिष्टन्प्रत्यये 'विष्मत्तोलुक्'
इति मतुपो लुक्, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनु-
प्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीये अधिकारे प्रजापालनकृत्ये आधाय निधाय,
ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्थानम् आशगाम, सुतः अभूदित्यर्थः ।
'स्वादब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम्' इत्यमरः । भुवो भावे क्वप् ॥

୧୮ । ସମ୍ପ୍ରଦାୟଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମଜାତା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟୀମାନ କୌଣସି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ “ବ୍ରହ୍ମିଷ୍ଠ” ନାମକ ବ୍ରହ୍ମିଷ୍ଠ ଉପନିଷଦେ ନିବନ୍ଧନାଦ୍ୱାରା ଅତିଷ୍ଠିତ କରିବା ବ୍ରହ୍ମଜାତ କରିବେନ ।

ତस्मिन् କୁଳାପିଢ଼ନିମେ ନିପୀଡ଼
 ସମ୍ୟକ୍ ମହିମାଂ ଶାସତି ଶାସନାଢ଼ାମ୍ ।
 ପ୍ରଜାଶ୍ଚିରଂ ମୁପ୍ରଜସି ପ୍ରଜେଶେ
 ନନନ୍ଦୁରାନନ୍ଦଜଳାବିଳାସ୍ୟଃ ॥ ୧୯

୧୯ ଅ. । କୁଳାପିଢ଼ନିମେ ମୁପ୍ରଜସି ତସିନ୍ ପ୍ରଜେଶେ ଶାସନାଢ଼ା ମହିମା ନିପୀଡ଼ ସମ୍ୟକ୍ ଶାସତି (ସତି) ଆନନ୍ଦଜଳାବିଳାସ୍ୟାଃ ପ୍ରଜାଃ ଶିରଂ ନନନ୍ଦୁଃ ॥

୧୯ । କୁଳାପିଢ଼ନିମେ କୁଳଶେଖରତୁଲ୍ୟେ, ‘ଶିଖାସ୍ତାପିଢ଼ଶେଖରୌ’ ଇତ୍ୟମରଃ । ମୁପ୍ରଜସି ସତ୍ସନ୍ତାନବତି ‘ନିତ୍ୟମସିଚ୍ ପ୍ରଜାମେଧୟୌ’ ଇତ୍ୟସିଚ୍ ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ତସିନ୍ ପ୍ରଜେଶେ ବ୍ରହ୍ମିଷ୍ଠେ ଶାସନାଢ଼ାଂ ଶାସନଚିହ୍ନାଂ ମହିମାଂ ନିପୀଡ଼ ନିର୍ବାଧଂ ଯଥା ଯଥା ସମ୍ୟକ୍ ଶାସତି ସତି ଆନନ୍ଦଜଳାବିଳାସ୍ୟଃ ଆନନ୍ଦବାମ୍ପାକୁଳନେତ୍ରାଃ ପ୍ରଜାଶ୍ଚିରଂ ନନନ୍ଦୁଃ ॥

୨୦ । ସ୍ୱପ୍ନକୂଳଦ୍ୱୟ ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟୀମାନ ବ୍ରହ୍ମିଷ୍ଠ ଶୌରୀ ମାନବଚିହ୍ନିତ ଗୁଣିତୌ ମହାବ୍ରହ୍ମଣେ ମାନବ କରିତେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଶୌରୀ ଆନନ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅମୃତନେତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟୀମାନ ବ୍ରହ୍ମଜାତ କରିବାହିନ ।

ପାତ୍ରୀକୃତାତ୍ମା ଗୁରୁସେବନେନ ସ୍ପଷ୍ଟାକୃତିଃ ପତ୍ରଥେନ୍ଦ୍ରକୃତୋଃ ।
 ତଂ ପୁତ୍ରୀଣାଂ ପୁଷ୍କରପତ୍ରନେତ୍ରଃ ପୁତ୍ରଃ ସମାରୋପୟଦସଞ୍ଚାମ୍ ॥ ୨୦

୨୦ ଅ. । ଗୁରୁସେବନେନ ପାତ୍ରୀକୃତାତ୍ମା ପତ୍ରଥେନ୍ଦ୍ରକୃତୋଃ ସ୍ପଷ୍ଟାକୃତିଃ ପୁଷ୍କରପତ୍ରନେତ୍ରଃ ପୁତ୍ରଃ ତଂ ପୁତ୍ରୀଣାଂ ଅସଞ୍ଚାଂ ସମାରୋପୟତ୍ ॥

୨୦ । ଗୁରୁସେବନେନ ପିତାଦିଶୁଶ୍ରୂଷୟା ପାତ୍ରୀକୃତାତ୍ମା ଯୋଗ୍ୟକୃତାତ୍ମା, ‘ଯୋଗ୍ୟ-
 ଭାଜନଯୋଃ ପାତ୍ରମ୍’ ଇତ୍ୟମରଃ । ପତ୍ରଥେନ୍ଦ୍ରକୃତୋଃ ଗୁରୁତ୍ୱଧ୍ୱଜସ୍ତେ ସ୍ପଷ୍ଟାକୃତିଃ
 ସ୍ପଷ୍ଟପୁଃ । ତତ୍ସ୍ୱରୂପ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ‘ଆକୃତିଃ କଥିତା ରୂପେ ସାମାନ୍ୟପୁଷ୍କରପି’
 ଇତି ବିଶ୍ୱତଃ । ପୁଷ୍କରପତ୍ରନେତ୍ରଃ ପଦ୍ମଦଳାକ୍ତଃ ପୁତ୍ରଃ ପୁତ୍ରାନ୍ତ୍ୟୋ ରାଜା । ଯଦ୍ୱା
 ପୁତ୍ରଶବ୍ଦ ଆବର୍ତ୍ତନୋପ୍ୟଃ । ପୁତ୍ରଃ ପୁତ୍ରାନ୍ତ୍ୟଃ ପୁତ୍ରଃ ସୁତଃ, ତଂ ବ୍ରହ୍ମିଷ୍ଠଂ ପୁତ୍ରୀଣାମନ୍ୟ-
 ସଂଖ୍ୟାଂ ସମାରୋପୟତ୍, ଅନ୍ୟଗନ୍ଧଂ ଚକାରିତ୍ୟର୍ଥଃ ॥

୩୦ । ବ୍ରହ୍ମିଷ୍ଠେ “ଗୁରୁ” ନାମକ ଏକ ଗୁରୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟୀମାନ କରନ୍ତି, ତିନି ଗିତା ଶ୍ରଦ୍ଧାତ୍ମ
 ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟୀମାନ ମେବାଦ୍ୱାରା ଆମ୍ଭମାନଙ୍କେ ଯୋଗ୍ୟପାତ୍ର କରିବାହିନେନ, ଶ୍ରଦ୍ଧାମୟୀମାନଙ୍କ ବିଶ୍ୱାସ
 ତୁଳା ହିନ ଏବଂ ମେବା ପୁତ୍ରୀକୃତନେନ ଗୁରୁ, ଗିତା ବ୍ରହ୍ମିଷ୍ଠେ ଗୁରୁବାନ୍ଧବମେନ ଅନ୍ୟଗନ୍ଧା
 କରିବାହିନେନ ।

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन सम्भाव्य भावी स सखा मघोनः ।
उपस्पृशन् स्पर्शनिवृत्तलौत्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥३१

३१ अः । स्पर्शनिवृत्तलौत्यः (अतएव) मघोनः सखा भावी सः वंशकरेण तेन वंशस्थितिं सम्भाव्य त्रिपुष्करेषु उपस्पृशन् त्रिदशत्वम् आप ॥

३१ । स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः, तेभ्यो निवृत्तलौत्यः निवृत्तत्वः अतएव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन्, स्वर्गं जिगमिषुः इत्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्त्तकेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठां सम्भाव्य सम्पाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु, 'दिक्मङ्गे संज्ञायाम्' इति समासः । उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥

७० । विषयवागनाविभूष, देववाक् इत्येव भावौ त्रिषु मघा, ब्रह्मिष्ठे, वंशधरं भूषणात् त्रिषु वंशधराणां ब्रह्मिष्ठं त्रिषु वर्गकामनां भूषणत्वेन अवगाहनपूर्वकं देवभूयमापं करिष्येति ।

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं पौष्यान्तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।
तस्मिन्नपुष्यन्न दिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥३२

३२ अः । तस्य पत्नी पौष्यां तिथौ प्रभानिर्जितपुष्परामं पुष्यम् असूत, द्वितीये पुष्ये इव तस्मिन् उदिते (सति) जनाः समग्रां पुष्टिम् अपुष्यन् ॥

३२ । तस्य पुष्पाख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां तिथौ । 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी' इत्यमरः । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणप्रत्ययः, 'टिड्ढाणञ्'—इत्यादिना ङीप् । प्रभया निर्जितः पुष्परामो मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्पाख्यम् असूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन् उदिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ॥

७२ । नक्षत्रं पुष्यं पत्नी पूर्णिमा तिथिरेव पुष्पाग्रमणि अपेक्षां अधिकं अश्लेष "पुष्या" नामक एकं तन्त्रं अगव करिष्येति । द्वितीये पुष्यां नक्षत्रेण पुष्याग्रं उदिते अश्लेषं गविर्गव अङ्गाग्रमाप करिष्येति ।

महीं महिष्ठः परिकीर्य्य सूनौ
मनौषिणे जैमिनयेऽर्पितात्मा ।
तस्मात् सयोगादधिगम्य योग-
मजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३३

३३ अः । महिष्ठः जन्मभीरुः (सः) सूनौ महीं परिकीर्य्य मनौषिणे जैमिनये अर्पितात्मा (सन्) संयोगात् तस्मात् योगम् अधिगम्य अजन्मने अकल्पत ॥

३३ । मदेच्छो महाशयः, 'महेच्छस्तु महाशयः' इत्यमरः । जन्मभोक्तः संसारभोक्तः स पुनः सूनौ महीं परिकीर्त्य विस्तृत्य मनोविषे ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये मुनयेऽर्पितात्मा शिष्यभूतः सन्नित्यर्थः । सयोगाद्योगिनः तस्मात् जैमिनेयौगं योगविद्यामधिगम्य अजन्मने जन्मनिवृत्तये मोक्षाय अकल्पत सम-पद्यत । कृपेः सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या । सुक्त इत्यर्थः ॥

३३ । उक्ताङ्गिनामौ ग्रहीपति पूनर्जन्मं लीत इहेषां पूनर्जन्मं ब्रह्माङ्गारं अर्पणं करतु ब्रह्मउच्चैर्विद् पत्रययोगीं कैमिनिसमौपे नौकाङ्गश्चपूनर्जक पूनर्जन्मनिवृत्तिर अङ्ग योगविद्या आशु इहेषां ग्रीकनाड करिजेन ।

ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसन्धिरुर्वीम् ।
यस्मिन्नभूज्यायसि सत्यसन्धे सन्धिध्रुवः सन्नमतामरीणाम् ॥३४

३४ अः । ततः परं तत्प्रभवः ध्रुवोपमेयः ध्रुवसन्धिः उर्वीं प्रपेदे । ज्यायसि सत्यसन्धे यस्मिन् सन्नमताम् अरीणां सन्धिः ध्रुवः अभूत् ॥

३४ । ततः परं स पुण्यः प्रभवः कारणं यस्य स तत्प्रभवः तदात्मज इत्यर्थः । ध्रुवेण औत्तानपादिना उपमेयः, 'ध्रुव औत्तानपादिः स्यात्' इत्यमरः । ध्रुवसन्धिः उर्वीं प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसन्धे सत्यप्रतिज्ञे यस्मिन् ध्रुवसन्धौ सन्नमताम् अनुष्ठतानामित्यर्थः । अरीणां सन्धिध्रुवः स्थिरोऽभूत् । ततः सार्थकनामा इत्यर्थः ॥

३४ । अनन्तरं धर्माणां पुरातनप्र अवतूना "ध्रुवसन्धि" वक्ष्याम आधिपत्य नाड करिजेन ; मत्ताश्रितिक नृपतिः श्रेष्ठ मेहे अवसन्धिर निकट अशक्त शङ्कगणेश गकि कणाड उच्च इह नाहे ।

सुते शिशावेव सुदर्शनाख्ये दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
मृगायताक्षौ मृगयाविहारौ सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ॥३५

३५ अः । मृगायताक्षः नृसिंहः सः दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ (सति) एव मृगयाविहारौ (मन्) सिंहात् विपदम् अवापत् ॥

३५ । मृगायताक्षौ नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसन्धिदर्शात्ययेन्दुप्रिय-दर्शने प्रतिपञ्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सति एव मृगयाविहारौ मन् सिंहात् विपदं मरणम् अवापत् । व्यसनासत्तिरनर्थावहेति भावः ॥

३५ । ग्रहीपति अवसन्धिर अतिपद् उत्तर आश शिष्यवर्धन "नृवर्धन" नाट्य एक गूढ उरुपन्न इहेजेन ; मृगयाविहारौ शत्रुगणनश्च पूनर्जन्मं अवसन्धि पूनर्जन्म नैमना-वहातेहे मिहेश्वर श्रेष्ठ इहेजेना मन्वत्तन करिजेन ।

स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनायदीनाः प्रकृतोरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥३६॥

३६ अ. । स्वर्गामिनः तस्य अमात्यवर्गः अनायदीनाः प्रकृतोः अवेक्ष्य कुलतन्तुम् एकं तन् ऐक-
मत्यात् विधिवत् साकेतनाथं चकार ॥

३६ । स्वर्गामिनः स्वर्गातस्य तस्य भ्रवसन्धेरमात्यवर्गः अनाया नाय-
दीना अतएव दीनाः शोच्याः प्रकृतोः प्रजा अवेक्ष्य कुलतन्तुं कुलावलम्बनम्
एकमद्वितीयं तं सुदर्शनम् ऐकमत्यात् विधिवत् साकेतनाथम् अयोध्याधीश्वरं
चकार ॥

३७ । अनन्तर अयोध्यावर्ग अजाग्रद्वत् दीनपणा दर्शन करिष्ये ऐकमत्यात् अवनपूस्क
शृत नृपतिर कूलेन अवलम्बन श्रुतमेव निश्चयनश्च दर्शनमेक विधिपूर्वक अवोधात्
अधिपति करिष्येन ।

नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं शवैकसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुटुम्बलपुष्करेण तोयेन चाप्रौढनरेन्द्रमासीत् ३७

३७ अ. । अप्रौढनरेन्द्रं तत् रघोः कुलं नवेन्दुना नभसा शवैकसिंहेन काननेन च कुटुम्ब-
पुष्करेण तोयेन च उपमेयम् आसीत् ॥

३७ । अप्रौढनरेन्द्रं तत् रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा
व्योम्ना । शवः शिशुरेकः सिंहे यस्मिन् । 'पृथक् शवकः शिशुः' इत्य-
मरः । तेन काननेन च, कुटुम्बलं कुटुम्बलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिन् तेन तोयेन
उपमेयमुपमातुमर्हमासीत् । नवेन्द्राद्युपमानेन तस्य वर्द्धिष्णुताश्रीय्यश्री-
मत्त्वानि सूचितानि ॥

३८ । मेहे निश्च-नृपतिपानिष्ठ वृषुकुम्ब नवोपिष्ठ अथशरणाधिष्ठ भ्रमनेन शत्रु,
एकमात्र निःशरणावकणाधिष्ठ अत्रणोर शत्रु एवम् कर्मणाकरणाधिष्ठ नजिनेन शत्रु
गतिशत्रु शोभा-शत्रुन करिष्येन ।

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः

सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ।

दृष्टो हि वृण्वन् कलभप्रमाणो-

ऽप्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३८

३८ अ. । सः मौलिपरिग्रहान् पितुः तुल्यः एव भावी लोकेन सम्भावितः, (तथाहि) कलभ-
प्रमाणः मेघः पुरोवातम् अवाप्य आशाः वृण्वन् दृष्टो हि ॥

३८ । स बालो मौलिपरिग्रहात् किरीटस्त्रीकाराद्येतोः पितृसुख्यः
पितृसरूप एव भावो भविष्यति लोकेन जनेन सम्भावितस्तर्कितः । तथाहि—
कलभप्रमाणः कलभमात्रोऽपि मेघः पुरोवातमवाप्य आशा दिशो वृष्वन्
गच्छन् दृष्टो हि ॥

८७ । तेहे किरीटधारी शिखि राजा स्वधर्मनटेक सम्मर्शन करिषा अजावुन्म वने वने
विचरु करिषे नागिन,—हेनिठ जमनः पिठ्ठुना अजावुनामो वहेदेन ; केनना,
कनडअमाण वेवठ समोरवेर माहाया मिक् सकल आवुत करिषा थाटेक ।

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाधोरणालम्बितमग्रावेशम् ।

षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥३९॥

३९ । राजवीथ्याम् अधिहस्ति यान्तम् आधोरणालम्बितम् अग्रावेशं षड्वर्षदेशीयम् अपि तं
पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण प्रैक्षन्त ॥

३९ । राजवीथ्यां राजमार्गे अधिहस्ति हस्तिनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । यान्तं गच्छन्तम् हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः । आधोरणालम्बितं
शिशुत्वात् सादिना गृह्येतम् अग्रावेशम् उदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि भूतः
षड्वर्षः । 'तद्वितार्थ'—इत्यादिना समासः । तमधीष्टो भूतो 'भूतो
भावोऽधिकारे चित्तवति नित्य'मिति तद्वितस्य लुक् । ईषदसमाप्तः षड्वर्षः
षड्वर्षदेशीयः । 'ईषदसमाप्तो'—इत्यादिना देशीय प्रत्ययः । तं षड्वर्ष-
देशीयमपि बालमपि तं 'सुदर्शनं' पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण प्रैक्षन्त । पितरि
यादृग्गौरवं तादृशेनैव ददृशुरित्यर्थः ॥

७७ । स्वधर्मन वनेन सम्मर्शन राजवेण परिधारनपूर्वक इच्छिगृहे आत्रादन करिषा
राजपथे बहिर्गत वहेतेन, तथेन इच्छिपकगण शिखि-निवहन ठांशत्र इच्छधारण करिषा
थाकित किड तनि वहेवसोत्र शिखि वहेलेठ धर्मकगण ठांशत्र अजुवठणे ठांशक
उमोत्र पिठार आश मशानमहाकरे धर्मन करिषत ।

कामं न सोऽकल्पत पैटकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।

तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥४०॥

४० अ. । सः पैटकस्य सिंहासनस्य कामं प्रतिपूरणाय न अकल्पत, चामीकरपिञ्जरेण तेजोमहिम्ना
पुनः आवृतात्मा (सन्) तत् व्याप ॥

४० । सः सुदर्शनः पैटकस्य सिंहासनस्य कामं भ्रम्यक् प्रतिपूरणाय न
अकल्पत । बालत्वाद् व्याप्तं न पर्याप्त इत्यर्थः । चामीकरपिञ्जरेण कनक-
गौरेण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसम्पदा तु आवृतात्मा विस्तारितदेहः सन् तत्
सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

४० । निवृत्तिनिवृत्तौ उद्देश्यं शरीरं कृत्वा हिन बलिना तन्नि समस्त सिंहासनं गमाक-
रूपे आच्छादितं करिते पादेन नाह, तथापि श्वर्गगोत्र उद्देश्यं काञ्चिदप्युक्तं वा उद्देश्यं
परिव्याप्तं हरेत्वाहिन ।

तस्मादधः किञ्चिद्विवावतीर्णावसंसृशन्तौ तपनीयपीठम् ।
सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४१

४१ अ. । तस्मात् अधः किञ्चिद्विवावतीर्णौ तपनीयपीठम् असंसृशन्तौ सालक्तकौ अस्य पादौ
भूपतयः प्रसिद्धैः मौलिभिः ववन्दिरे ॥

४१ । तस्मात् सिंहासनात् अपादानात् अधः अधोदेशं प्रति किञ्चिद्विवा
अवतीर्णौ ईषत्तन्मौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठम् असंसृशन्तौ अल्पकत्वात् अव्याप्तौ
सालक्तकौ लाक्षारससिक्तौ अस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपतयः प्रसिद्धैः उन्नतैः
मौलिभिः मुकुटैः ववन्दिरे प्रणमः ॥

४१ । कृपाप्राप्त्यर्थं अधोदेशेन देवस्य शरीरान् श्वर्गपादपीठं गच्छन् अल्पकत्वात् अव्याप्तौ
उद्देश्यं चरन्वयुगेन आपनानिप्रेतं उद्देश्यं मुकुटं अवनतं करिष्या वन्दनां करितेन ।

मणौ महानील इति प्रभावा-
दल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।
शब्दो महाराज इति प्रतीत-
स्तथैव तस्मिन् युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ ४२

४२ अ. । अल्पप्रमाणे अपि मणौ प्रभावात् महानीलः इति शब्दः यथा मिथ्या न, तथैव अर्भके
अपि तस्मिन् प्रतीतः महाराजः इति (शब्दः न मिथ्या) युयुजे ॥

४२ । अल्पप्रमाणेऽपि मणौ इन्द्रनीले प्रभावात् तेजिष्ठत्वाच्चेतोः महानील
इति शब्दः यथा मिथ्या निरर्थकः न, तथैव अर्भके शिवावपि तस्मिन् सुदर्शने
प्रतीतः प्रसिद्धः महाराज इति शब्दो न मिथ्या युयुजे ॥

४२ । कर्णामात्रं हेतुना न विनियते मशानीलं न च अश्लेषं करिष्ये येष्वपि नौगम्य
निर्दर्शकं ह्य न, उक्तं उपाधिकार्यवत्तः मेहे निवृत्तं नृपतिर अति शक्तिः 'महाराज' न च
अश्लेषं हरेत्वेन उद्देश्यं निरर्थकं ह्य नाह ।

पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य
कपोललीलोभयकाकपक्षात् ।
तस्याननादुच्चरितो विवाद-
स्रस्खल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥

४२ अः । पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य तस्य कपोललीलोभयकाकपक्षात् आननात् उच्चरितः
विवादः अर्धवानां वेलासु अपि न चखाल ॥

४३ । पर्यन्तयोः पार्श्वयोः सञ्चारिते चामरे यस्य तस्य बालस्य सम्बन्धिनः
कपोलयोलीलौ उभौ काकपक्षौ यस्य तस्मात् आननादुच्चरितो विवादो वचनम्
अर्धवानां वेलासुपि न चखाल, शिशोरपि तस्य आज्ञाभङ्गो नासीदित्यर्थः ।
चपलसंसर्गोऽपि महान्तो न चलन्तीति ध्वनिः । उभयकाकपक्षादित्यत्र
'वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिवदुभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगः' इत्युक्तं
प्राक् ॥

४७ । शिष्ठं यद्वैपति क्षणनेत्र उडग्रपार्श्वे चाश्रयव्यवनकालेन उन्नय प्रवृत्तेन
निषेधक विवक्षितं दृष्ट्वात्र ये भूषणं अपूर्णं शोभा इहेवाहिन, तेहे भूष इहेते
निःश्रुत वाक्यं नभूषेन वेना पर्याप्तं गृहिणीन कोनशानेहे वार्ध इहेत ना ।

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥४४॥

४४ अः । निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टशोभे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः सः अरिसुन्दरीणां
मुखानि तेन एव शून्यानि चकार ॥

४४ । निर्वृत्ता जाम्बूनदपट्टशोभा यस्य तस्मिन् धृतकनकपट्टशोभे
ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः स राजा अरिसुन्दरीणां
मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार । अखिलमपि शत्रुवर्गं अवधो-
दिति भावः ॥

४४ । तेहे श्रितवदन नरनाथ वानक स्ववर्गविनिमित्तं पट्टेनोडितं ललाटेन राज-
तिलकं धारणं करिष्यात् अक्षय्यत्रौगणेत्र भूषात्रविम्बं तिलकविशौन करिष्याह्मिनेन ।

श्रीरोषपुष्पाधिकसौकुमार्यः

खेदं न यायादपि भूषणेन ।

नितान्तगुर्वीमपि सोऽनुभावा-

ङ्कुरं धरित्रया विभराम्बभूव ॥ ४५ ॥

४५ अः । श्रीरोषपुष्पाधिकसौकुमार्यः (अतएव) सः भूषणेन अपि खेदं यायात् (एवभूतः)
सः नितान्तगुर्वीम् अपि धरित्रयाः धुरम् अनुभावात् विभराम्बभूव ॥

४५ । श्रीरोषपुष्पाधिकसौकुमार्यः कोमलाङ्ग इत्यर्थः । अतएव सः
राजा भूषणेनापि खेदं अस्मं यायात् गच्छेत् । एवभूतः सः नितान्तगुर्वी-

मपि धरित्रया धुरं भुवो भारम् अनुभावात् सामर्थ्यात् विभराज्यभूव
बभार । 'भीष्मोभृदुवां सुवश' इति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥

४८ । शिरीषकूश्म इहेतेऽ अधिकतरं शूकभारं राजकुमारः । दूषणभारवहनं क्लेशं
अभूत्तव कर्त्तव्येन, किञ्च दूषणं अतीव शूलतरं इहेतेऽ शीघ्रं प्रभाववलेन अनायासेन
तांशं वहनं कर्त्तव्येन समर्थं इहेष्टाहिमेन ।

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां

कार्त्तस्त्रेण गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्

फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥ ४९

४९ अः । अक्षरभूमिकायां न्यस्ताक्षरां लिपिं कार्त्तस्त्रेण यावत् न गृह्णाति, स तावत् श्रुतवृद्ध-
योगात् सर्वाणि दण्डनीतेः फलानि उपायुङ्क्त ॥

४९ । अक्षरभूमिकायाम् अक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां रचिताक्षर-
पङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कार्त्तस्त्रेण यावत् न
गृह्णाति, स सुदर्शनस्तावत् श्रुतवृद्धयोगात् विद्यावृद्धसंसर्गात् सर्वाणि
दण्डनीतेः दण्डशास्त्रस्य फलानि उपायुङ्क्त अन्वभूत् । प्रागेव बह्वफलस्य
तस्य पश्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं संवादार्थमिव अभवदित्यर्थः ॥

४९ । तांशं सम्यक् वर्णपरिचयं ना इहेतेऽहे जानवृद्ध अमात्यगणैश्च तांशस्य त्विनि
समर्थं वदन्तीति अत्रायम् कर्त्तव्यमिति ।

उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढोभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।

सञ्ज्ञातलज्जेव तमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४७

४७ अः । उरसि अपर्याप्तनिवेशभागा प्रौढोभविष्यन्तम् उदीक्षमाणा लक्ष्मीः सञ्ज्ञातलज्जा इव
तम् आतपत्रच्छायाच्छलेन उपजुगूह ।

४७ । उरसि अपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः सा,
अतएव प्रौढोभविष्यन्तं वर्द्धिष्यमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्यान् भविष्यतीति
प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः सञ्ज्ञातलज्जा इव साक्षादालिङ्गितुं लज्जिता इव तं
सुदर्शनमातपत्रच्छायाच्छलेन उपजुगूह आलिलिङ्ग । छत्रच्छाया लक्ष्मी-
रूपेति प्रसिद्धिः । 'प्रौढाङ्गनायाः प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥

४९ । राजलक्ष्मी तांशं अत्रास्तं नक्षत्रं आश्रयमानं आश्रयं ना इहेष्टा तांशं
प्रोढावस्थां प्रतीक्षां कर्त्तव्येन नागिमेन अत्रास्तं यत्नं लज्जावशतः आतपत्रच्छाया-
च्छलेन तांशं आलिलिङ्ग कर्त्तव्येन आलिलिङ्ग ।

अनश्रुवानेन युगोपमानमावहमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखङ्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४८

४८ अ. । युगोपमानम् अनश्रुवानेन आवहमौर्वीकिणलाञ्छनेन अस्पृष्टखङ्गत्सरुणा च अपि तस्य भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् ॥

४८ । युगोपमानं युगसादृश्यमनश्रुवानेन अप्राप्नुवता । आवहो मौर्वी-
किणो ण्याघातयन्निरेव लाञ्छनं यस्य तेन, अस्पृष्टः खङ्गत्सरः खङ्ग-
मुष्टिर्येन तेन, 'सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्' इत्यमरः । एवंविधेनापि च तस्य
सुदर्शनस्य भुजेन भूमिः रक्षावती आसीत् । शिशोरपि तस्य तेजः तादृगित्यर्थः ॥

४८ । ठांशत्र डूङ्गवध आनिष्ठ आघातचिह्नित इव नाहे, करणं खङ्गादिमुष्टि स्पर्शं करे
नाहे किंवा बाहुद्वयगतं युगप्रतिमागतं आशु इव नाहे ; उभानि नेहे बाहुभ्यां वक्ष्य
वक्ता करिशाहिनेन ।

न केवलं गच्छति तस्य काले

ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।

वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः

प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥ ४९

४९ अ. । काले गच्छति (सति) तस्य केवलं शरीरावयवाः विवृद्धिं न ययुः, (किन्तु) वंश्याः
लोककान्ताः प्रारम्भसूक्ष्माः तस्य गुणाः अपि प्रथिमानम् आपुः खलु ।

४९ । काले गच्छति सति तस्य केवलं शरीरावयवा एव विवृद्धिं
प्रसारं न ययुः किन्तु वंशे भवाः वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः प्रारम्भे आदौ
सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौथ्यौ दार्ढ्यादयोऽपि प्रथिमानं पृथुत्वमापुः खलु ॥

४९ । कालक्रमेण केवलं ठांशत्र शरीरे हे ये वृद्धि पाहेवाहिन एमन नत्र, जनमनोहर
वक्ष्यप्रत्यवागत उभार्या पोथ्य अङ्गति ये सकल उग ठांशत्र शरीरे प्रच्छन्नतावे
अवस्थित हिन, ठांशत्रां उक्रमः वृद्धिप्राप्त इहेवाहिन ।

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः

स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरुणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं

जयाह विद्याः प्रकृतौश्च पित्र्याः ॥ ५०

५० । सः पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन् इव गुरुणाम् पक्लेशकरः (सन्) त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं
तिस्रः विद्याः पित्र्याः प्रकृतौः च जयाह ॥

५० । सः सुदर्शनः पूर्वस्मिन् जन्मान्तरे जन्मविशेषे द्रष्टवाराः स्मरन्निव
गुरुणाम् पक्षेः शकरः सन् त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः तस्य अधि-
गमस्य प्राप्ते मूलं तिष्ठो विद्याः त्रयोवार्त्तादण्डनोतीः पितृयाः पित्र-
सम्बन्धिनीः प्रहृतीः प्रजास जग्राह स्वायत्तीचकार । अत्र कौटिल्यः—
'धर्माधर्मौ' त्रय्याम्, अर्थानर्थौ' वार्त्तायां, नयानयौ दण्डनोत्याम्' इति । अत्र
दण्डनोतिः नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् । आन्वोक्षिक्या अनुपादानं
त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य । यथाह कामन्दकः—“त्रयो वार्त्ता दण्डनोतिस्त्रिस्तो
विद्या मनोर्मताः । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सान्वोक्षिकी मता” ॥ इति ॥

५० । अत्र जन्मिन् अन्वोक्षिक्ये जन्माद्यत्र ये जन्म विद्यां पारमर्षी हितेन, अन्वोक्षिक्ये
त्रिवर्गनाः अत्र निर्वर्णनश्चरन् मेहे जन्म येन उद्देशं प्रतिपद्ये उद्दिष्ट इहेते नाशिन एव
तिनि नैपट्टक अकृतिमन्त्रक चरन् ज्ञानेन करिणेन ।

व्यूह स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्द्धमुन्नद्धचूडोऽश्वितसव्यजानुः ।
आकर्ण्यमाकृष्टसवाणधन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ॥ ५१ ॥

५१ अः । अत्रेषु विनीयमानः उत्तरार्द्धं किञ्चित् इव व्यूह स्थितः उत्तमचूडः अश्वितसव्यजानुः
आकर्ण्यमाकृष्टसवाणधन्वा (सन्) व्यरोचत ।

५१ । अस्त्रेषु धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिचमाणः अतएव उत्तरार्द्धं
पूर्वकायं किञ्चिदिव व्यूह विस्तार्य स्थितः उत्तमचूडः ऊर्ध्वम् उत्तमस्थ
वक्षकेः अश्वितम् आकुक्षितं सव्यं जानु यस्य सः आकर्ण्यमाकृष्टं सवाणं
धनुर्धन्वा वा येन स तद्योक्तः सन् व्यरोचत अशोभत ॥

५१ । तिनि शस्त्रविद्यां निष्काशने उर्ध्वं केनचन, अत्रोत्तरं पूर्वार्द्धविष्टं उ
वाग्वाग् दूक्षित करिष्ये वधेन मन्त्र मन्त्रान् आकर्षण करिणेन, तथेन उद्देशं एक
अकृष्टपूर्व मोडा इहेत ।

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं
मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रबालम् ।
अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं
विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५२ ॥

५२ अः । अथ स वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं मधु रागबन्धप्रबालं मनसिजतरुपुष्पं अकृतकविधि
सर्वाङ्गीणम् आकल्पजातम् आद्यं विलसितपदं यौवनं प्रपेदे ॥

५२ । अथ सः सुदर्शनो वनितानां नेत्रैः निर्वेशनीयं भोग्यं नेत्रपेयम्
इत्यर्थः । 'निर्वेशो भूतिभोगयोः' इत्यमरः । मधु चीद्रं, रागबन्धः अनु-
रागसन्तानम् एव प्रबालः पक्षवो यस्य, तं मनसिज एव तरुस्तस्य पुष्पं

पुष्पभूतम्, अकृतकविधि अकृतिसम्पादनं, सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीयम् । 'तत्सर्वादेः'—इत्यादिना खप्रत्ययः । आकल्पजातम् आभरण-समूहभूतम्, आर्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे । विशिष्ट-मधुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्द्धाकरणात् सविशेषणमाला-रूपकमेतत् ॥

६२ । अनन्तरं त्रिणि काशिनौगणेर नग्ननाडिनाम यधुश्चक्रण, अशूत्राश्वकनकनूप पद्मव-गम्पन्न, यदनाडव-उत्तर कूक्ष्यश्चक्रण, मर्काजवापी, शठावजाड, आडन्नग्नकण, एकमात्र विनागहन धोवन आशु हरेगेन ।

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसन्दर्शिताभ्यः

समाधिकतररूपाः शुद्धसन्तानकामैः ।

अधिविविदुरमात्यैराहतास्तस्य यूनः

प्रथमपरिगृह्यते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५३

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशानुक्रमो

नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

५२ अ. । दूतिसन्दर्शिताभ्यः प्रतिकृतिरचनाभ्यः समाधिकतररूपाः, शुद्धसन्तानकामैः अमात्यैः आहताः राजकन्याः यूनः तस्य प्रथमपरिगृह्यते श्रीभुवौ अधिविविदुः ॥

५३ । दूतिभिः कन्यापरोक्षणार्थं प्रेषिताभिः सन्दर्शिताभ्यो दूति-सन्दर्शिताभ्यः, प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्रतिमानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः, 'पञ्चमो विभक्ते' इति पञ्चमो । समाधिकतररूपाः चित्र-निर्माणादपि रमणोयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसन्तानकामैः अमात्यैः आहताः आनीताः राजकन्याः यूनस्तस्य सुदर्शनस्य सम्बन्धिन्यौ प्रथमपरि-गृह्यते श्रीभुवौ अश्व भूष ते अधिविविदुरधिविद्वे चक्रुः । आत्मना सपत्नीभावं चक्रुरित्यर्थः । 'कृतसापत्नीकाध्युदाधिविद्वे' इत्यमरः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-

समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि—श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे

महाकाव्ये वंशानुक्रमो नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

६० । यन्निगण तन्मैय मन्पूत्रकामनाय दूतिसन्दर्शितं चिह्नितं व्रमणौ अतिकृति हरेटतु अक्षिकउत्र सुन्नगौ राजकन्या आनयन करिगेन, मेहे राजनन्निनौ अतिनव धोवनगम्पन्न राजकुमार सुदर्शननर अङ्गनमौ हरेय। अथम पन्निगृह्यते राजनमौ ७ वन्नकरार मग्नौठाव अवगहन करिगहिगेन ।

ऊनविंशः सर्गः ।

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।

शिश्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १

१ अः । श्रुतवताम् अपश्चिमः वशी राघवः पश्चिमे वयसि स्वे पदे अग्नितेजसं तनयम् अग्निवर्णम् अभिषिच्य नैमिषं शिश्रिये ॥

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।

रामचन्द्रपदाभोजयुगलं निविडायताम् ॥

१ । श्रुतवतां श्रुतसम्पन्नानाम् अपश्चिमः प्रथमो वशी जितेन्द्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्षके स्वे पदे स्थाने अग्नितेजसं तनयम् अग्निवर्णम् अभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिश्रिये श्रितवान् ॥

२ । जानिग्रन्थेन अक्षय्यायां ब्रह्मचर्यमनुष्ठाय किञ्चित्कालं तत्रां स्नानं अस्तिमन्त्राद्यं अग्निहोत्रं चेत्येवैव तन्मन्त्रं अग्निवर्णकं यन्मन्त्रं अतिविशुद्धं करिष्यामि नैमिषारण्यं आश्रयं करिष्यामि ॥

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुटजेन विस्मृतः सञ्चिकाय फलनिस्पृहस्तपः ॥ २

२ अः । तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः, अन्तरितभूमिभिः कुशैः तल्पम्, उटजेन सौधवासं विस्मृतः सः फलनिस्पृहः (सन्) तपः सञ्चिकाय ॥

२ । तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिकाः विहारवापीः, अन्तरित-भूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्याम्, उटजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतः, विस्मृतवान् सः । कर्त्तरि क्तः । फले स्वर्गादिफले निस्पृहस्तपः सञ्चिकाय सञ्चितवान् ॥

२ । तत्रि तथैव तीर्थसलिलवासां गृह्णीर्यिकाः पूजितेन आसीत् कूषवासां यथा एवम् पर्णकूषवासां आश्रयं विन्यस्तं हृदये कामनाविशौनचित्ते उपाश्रयस्थानं करिष्ये तन्निमित्तम् ॥

लब्धपालनविधौ न तत्सुतः खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।

भोक्तमेव भुजनिर्जितद्विषा न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३

३ अ. । तत्सुतः सत्यपालनविधौ खेदं न आप, हि (यस्मात्) भुजनिर्जितविषा गुरुणा मेदिनी अस्य भोक्तुम् एव कल्पिता प्रसाधयितुं न ॥

३ । तत्सुतः सुदर्शनपुत्रः अग्निवर्णो सत्यपालनविधौ सत्यस्य राज्यस्य पालनकर्तृत्वे खेदं न आप, अक्लेशेन अपालयत् इत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् भुजनिर्जितविषा गुरुणा पिबा मेदिनी अस्य अग्निवर्णस्य भोक्तुमेव कल्पिता, प्रसाधयितुं न । प्रसाधनं कण्टकशोधनम् अलङ्कृति-
ध्वन्यते । तथाच—‘यथासङ्कृता नीता युवतिः केवलमुपभुज्यते’ तद्वदिति भावः ॥

७ । अग्निवर्णं राज्याश्रयं हरेण तत्प्राप्तयेन कोन कष्टे अशुभं कर्तव्यं नाहे, काश्यप उवाच जनकं स्वर्गं न निज्ज्वरत्वेन शङ्कतुं निर्धनं कश्चिन्न कदापि उपायार्थं हे उवाचैव पृथिवीं अत्रानं कश्चिन्न शिवाहिमेन ; कोन कष्टेक उवाच कश्चित्ते हरेण, अत्रापि किञ्च हे त्विनि शशिवा वान नाहे ।

सोधिकारमभिकः कुलोचितं काञ्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः ।
सन्निवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥ ४

४ अ. । अभिकः सः कुलोचितम् अधिकारं काञ्चन समाः स्वयम् अवर्त्तयत्, अतःपरं सचिवेषु सन्निवेश्य स्त्रीविधेयनवयौवनः अभवत् ॥

४ । अभिकः कामुकः ‘अनुकामिकाभीकः कामिता’ इति निपातः । ‘कम्पः कामयिताभीकः कामनः कामनोऽभिकः’ इत्यमरः । सः अग्निवर्णः कुलोचितम् अधिकारं प्रजापालनं काञ्चन समाः कतिचित् वत्सरान् स्वयम् अवर्त्तयत् अकरोत् । अतःपरं सचिवेषु सन्निवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्त्र्याधीनं नवयौवनं यस्य सः अभवत् । स्त्र्यासक्तः अभूदित्यर्थः ॥

४ । भोगाभिगात्री अग्निवर्णं कश्यपवत्पुत्रं चरुं कूटोत्तिष्ठ राज्याश्रयं कश्चिन्न अयातागतेन एति राजाभात्रं गमर्गपुस्तकं एकांशं नात्रोपश्रयं हरेण पङ्क्तिमेन ।

कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वैश्वसु मृदङ्गनादिषु ।
ऋद्धिमन्तमधिकर्हिः उत्तरः पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५

५ अ. । कामिनीसहचरस्य कामिनः तस्य मृदङ्गनादिषु वैश्वसु अधिकर्हिः उत्तरः उत्सवः ऋद्धिमन्तं पूर्वम् उत्सवम् अपोहत् ॥

५ । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादिषु मृदङ्गनादवत्सु वैश्वसु अधिकर्हिः पूर्वस्मादधिकसम्भार उत्तर उत्सवः ऋद्धिमन्तं साधन-
सम्पन्नं पूर्वम् उत्सवम् अपोहत् अपानुदत् । उत्तरोत्तरमधिका तस्मिन्सव-
परम्भरा हृत्तेत्यर्थः ॥

८। तेहै विनाजो अश्विर्ब सतत कामिनौजनमःसर्गे कानातिपात करिते
नागिनेन, तीशर मुनननापश्रितिवनित गृहे उल्लरोत्तर मयधिक मयुक्षिमन्त्र उंमवे
तनौर पूर्वपुनवगनेर अतिमयु उंमवे सकल गमाकाशित हरेषा गेन ।

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।

अन्तरेव विहरन् दिवानिशं न व्यपेक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६

६ अः । इन्द्रियार्थपरिशून्यम् एकम् अपि क्षणान्तरं सोढुम् अक्षमः सः दिवानिशम् अन्तः एव
विहरन् समुत्सुकाः प्रजाः न व्यपेक्षत ॥

६ । इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणान्तरं अक्ष-
मेदं सोढुम् अक्षमः अशक्तः सः अश्विर्वर्णः दिवानिशम् अन्तरेव विहरन्
समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणोः प्रजा न व्यपेक्षत न अपेक्षितवान् ॥

७। तिन निरुत्तर अस्तःपुनमथो विशर करितेन एव तोग्रावत्त उपतोग्रा
वातिरेक कणकाने अतिक्रम करिते पात्रितेन ना ; एमन कि, तनौर वर्णनवागना
मगगत अकागनेर कथा एकवारो मने करितेन ना ।

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।

तङ्गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७

७ अः । जातु मन्त्रिणां गौरवात् प्रकृतिकाङ्क्षितं यत् अपि दर्शनं ददौ, तत् गवाक्षविवरा-
वलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ।

७। जातु कदाचित् मन्त्रिणां गौरवात् शुभत्वाच्चेतोः मन्त्रिवचना-
मुरोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं यत् अपि दर्शनं ददौ
तत् अपि गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं
सम्पादितम् । न तु सुखावलोकनप्रदानेन इत्यर्थः ॥

९। यति वा कथन मन्त्रानां मन्त्रिणेर अश्वरोधे अकागिनेर अतिगवित वर्णन-
नान करितेन, तीशर केवल गवाक्षवाये उत्तरगन्धित करिषा तद्वाराह मन्त्र
करितेन, अकागन तीशर मुख कथनो पेशिते पाहेत ना ।

तं कृतप्रणतयोऽनुजीविनः कोमलात्मनखरागरूपितम् ।

भेजिरे नवदिवाकरातपस्य दृपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८

८ अः । कोमलात्मनखरागरूपितम् (अतएव) नवदिवाकरातपस्य दृपङ्कजतुलाधिरोहणं तम्
अनुजीविनः कृतप्रणतयः (सन्तः) भेजिरे ॥

८। कोमलेन सुदुलेन आत्मनखानां रागीषाक्षेण रूपितं कुरितम् ।

অতএব নবদিবাকরাতপে ন সৃষ্টং অ্যাসং যত্ পঙ্কজং তস্য তুলাং সাম্যমধি-
রোহতি প্রাপ্নোতিতি তুলাধিরোহণম্ তং চরণম্ অনুজীবিনঃ কৃতপ্রণতয়ঃ
কৃতনমস্কারাঃ সন্তো ভেজিরে সিধেবিরে ॥

৮। অকুজৌবিনঃ বাণাতপশ্চুঠে কমলেন ভাষ্য কোমল নখরাগরজিত তনৌঃ চরণে
প্রণামপূর্বক ভজন্য করিত ।

যৌবনোন্নতবিলাসিনী স্নানচৌমলোলকমলাশ্চ দৌর্ধিকাঃ ।

গূড়মোহনগৃহাঙ্গদম্বুভিঃ স ব্যগাহত বিগাঢ়মন্মথঃ ॥৫

৫ অঃ । বিগাঢ়মন্মথঃ সঃ যৌবনোন্নতবিলাসিনী স্নানচৌমলোলকমলাঃ তদম্বুভিঃ গূড়মোহন-
গৃহাঃ চ দৌর্ধিকাঃ ব্যগাহত ॥

৬। বিগাঢ়মন্মথঃ প্রৌঢ়মদনঃ সৌম্নিবর্ণী যৌবনে ন হেতুনা উন্নতানং
বিলাসিনী স্নানানং চৌমেণ আঘাতেন লোলানি চঞ্চলানি কমলানি যাঙ্গা
তাঃ । তদম্বুভিস্তাঙ্গাং দৌর্ধিকাণামম্বুভিঃ গূড়ানি অন্তরিতানি মোহন-
গৃহাণি সুরতভবনানি যাঙ্গু, তাঙ্গ দৌর্ধিকা ব্যগাহত । স্ত্রীভিঃ সহ
দৌর্ধিকাঙ্গু বিজহারিত্যর্থঃ ॥

৯। কাংক্ষান্বিত অশ্রিত্ব যখন কামিনীগণসহ দৌর্ধিকাসম্মিলনে বিহার করিতে
নাগিলেন, তখন প্রমদাগণের উন্নত কুচকুণ্ডলারা জন আনোড়িত হওয়ায় কমলদল
চঞ্চল হইতে লাগিল । এই সকল দৌর্ধিকাসম্মিলন যথো যে সকল গূঢ় সুরতগৃহ নির্মিত
হইয়াছিল, তাহাও তাঁহারা বিহারকোড়া সম্পাদিত হইতে ।

তত্র সেকহতলোচনাঙ্গনৈর্ধৌতরাগপরিপাটলাধরৈঃ ।

অঙ্কনাস্তমধিকং ব্যলোভয়ন্নর্পিতপ্রকৃতকান্তিভির্মুখৈঃ ॥১০

১০ অঃ । তত্র অঙ্কনাঃ সেকহতলোচনাঙ্গনৈঃ ধৌতরাগপরিপাটলাধরৈঃ (অতএব) অর্পিত-
প্রকৃতকান্তিভিঃ (এবমুতৈঃ) মুখৈঃ তন্ অধিকং ব্যলোভয়ন্ ॥

১০। তত্র দৌর্ধিকাঙ্গনাঃ সেকেন হৃতং লোচনাঙ্গনং নেত্রকল্ললং যेषাং
তৈঃ । রম্যতেনেতি রাগঃ রাগদ্রব্যং লাস্তাদিরাগস্য পরিপাটলোঙ্ক-
গুণঃ । 'গুণে শুদ্ধাদয়ঃ পু'সি' ইত্যমরঃ । ধৌতো রাগপরিপাটলো যेषাং তে
তথোক্তাঃ অধরা যেষাং তৈঃ । নিবৃত্তসাক্ষমিকরাগেরিত্যর্থঃ অতএব অর্পিত-
প্রকৃতকান্তিভিঃ অবিব্যস্তিতস্বামাবিকরাগেরিত্যর্থঃ । এবমুতৈঃ মুখৈঃ
তমন্নিবর্ণমধিকং ব্যলোভয়ন্ প্রলোভিতবত্যঃ ॥

১০। জনবিহারকালে জনসেচনহেতু অবলাকুলের লোচনকল্লল ত্রু অধররাগ
বিশেষ হওয়াতে এই জন পাটনবর্ণ ধারণ করিয়াছিল, সুরতরাগ উৎকালে প্রমদাগণের
বদনমণ্ডলের প্রকৃতলোভা সম্পর্কনে নরপতি অধিকতর প্রলোভিত হইয়াছিলেন ।

प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः

पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

अभ्यपद्यत स वासितासखः

पुष्पिताः कमलिनोरिव द्विपः ॥ ११

११ अः । प्रियासखः सः प्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः पानभूमिरचनाः वासितासखः द्विपः पुष्पिताः कमलिनीः इव अभ्यपद्यत ॥

११ । प्रियासखः सः अग्निवर्णः प्राणकान्तेन प्राणतर्पणेन मधुगन्धेन कर्षिणीः मनोहारिणीः, रच्यन्त इति रचनाः पानभूमय एव रचनाः, रचिताः पानभूमय इत्यर्थः । वासितासखः करिणीसङ्घचरः । 'वासिता स्त्रीकरिण्योश्च' इत्यमरः । द्विपः पुष्पिताः कमलिनोरिव अभ्यपद्यत अभिगतः ॥

११ । कत्रो येष्वपि कत्रिणीदृशां दृष्ट्या विकसित कमलमल उभयोः कत्रे, राजा अग्निवर्ण उल्लङ्घन नात्रोपपन्न इत्यत्रित गानकृतिषु गगन कत्रिणी ध्यायन्तिगच्छिकर मधुगन्ध मय पान कत्रितेन ।

सातिरेकमदकारणं रहस्तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।

ताभिरप्यापहतं सुखासवं सोऽपिबत् वकुलतुल्यदोहदः ॥ १२

१२ अः । अङ्गनाः रङ्गः सातिरेकमदकारणं तेन दत्तं सुखासवम् अभिलेषुः, वकुलतुल्यदोहदः सः अपि ताभिः उपहतम् (सुखःसर्वं) अपिबत् ॥

१२ । अङ्गनाः रङ्गो रङ्गसि सातिरेकस्य सातिशयस्य मदस्य कारणं तेन अग्निवर्णेन दत्तं सुखासवम् अभिलेषुः । वकुलेन तुल्यदोहदः तुल्याभिलाषः 'अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा दट्' इत्यमरः । वकुलदुग्धस्य अङ्गनामद्यार्थित्वात् तुल्याभिलाषित्वम् । सोऽपि ताभिः अङ्गनाभिः उपहतं दत्तं सुखासवम् अपिबत् ॥

१२ । महिगांगव मदातिशयस्य निदानकृत् महीपतिश्रमस्य मृशमव निर्जनेन अतिनाश कत्रित, वकुलेन श्राव अतिनाशो महीपतिः ताहानिगेर मृशमय पान कत्रितेन ।

अङ्गमङ्गपरिवर्त्तनोचिते तस्य निन्यतुरगून्यतामुभे ।

वक्त्रकी च हृदयङ्गमस्त्रना वल्गुवागपि च वामलोचना ॥ १३

१३ अः । हृदयङ्गमस्त्रना वक्त्रकी च, वल्गुवाक् वामलोचना अपि च अङ्गपरिवर्त्तनोचिते उभे तस्य अङ्गम् अयत्यता निन्यतुः ॥

१३ । अङ्गपरिवर्त्तनोचिते स्रक्कविहारार्थे समे तस्य अग्निवर्णस्य अङ्गम् अशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः ? के समे ? हृदयङ्गमस्त्रना मनोहरध्वनिः वल्लकौ वीणा च, वल्गुवाक् मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि च । हृदयं गच्छतीति हृदयङ्गमः । 'खच् प्रकरणे गमेः सुपुत्रयसंख्यानात्' इति खच्प्रत्ययः । अङ्गाधिरोपितयोः वीणावामाङ्घ्योः वाद्यगीताभ्याम् अरंस्तेत्यर्थः ॥

१० । मधुरनामिनौ वीणा ७ वल्लभाविणी लक्ष्मणा—एहे इहेण उ९मत्र विहासार्थं निरुत्तरं तांहात्र क्रोडं विराजितं थाक्किं, धिनि क्रोडाधिराजितं वीणारं ध्वनि ७ कामिनौर गीतश्रवणे सुथासु ७व कटिंतेन ।

स स्वयं प्रहृतपुष्करः कृतौ लोलमाल्यवल्लयो हरन्मनः ।

नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः पार्श्ववर्त्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४

१४ अ. । कृतौ स्वयंप्रहृतपुष्करः लोलमाल्यवल्लयः मनः हरन् सः अभिनयातिलङ्घिनीः नर्त्तकी गुरुषु पार्श्ववर्त्तिषु (सत्सु) अलज्जयत् ॥

१४ । कृतौ कुशलः स्वयंप्रहृतपुष्करो वादितवाद्यमुखो लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तः मनो हरन् नर्त्तकौनामिति शेषः । सोऽग्निवर्णः अभिनयातिलङ्घिनीः अभिनयेषु स्वज्ञान्तीरित्यर्थः । नर्त्तकीः विलासिनीः 'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन्प्रत्ययः । 'षिद्धौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । 'नर्त्तकौलासिके समे' इत्यमरः । गुरुषु नाट्याचार्य्येषु पार्श्ववर्त्तिषु समीपस्थेषु सत्सु एव अलज्जयत् लज्जाम् अगमयत् ॥

१४ । नर्त्तकीगण नृत्ता करिते थाक्किने कनाविद्याकुशलं अग्रिणं श्रवणं नम्र ७ भाग्य आत्मोन्नितं करतं वामावादनं करिशा तांहादिगेरं चित्तं हरणं करितेन, उ९काले तांहात्रा अभिनयं निग्रमं इहेते अनितं इ७वायं पार्श्ववर्त्ती नाट्याचार्यागणेरं गमके लज्जांथांशुं इहेत ।

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं खेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।

प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन्नत्यजीवदमरालकेष्वरौ ॥ १५

१५ अ. । (किञ्च) चारु नृत्यविगमे परिश्रमात् खेदभिन्नतिलकं तन्मुखं प्रेमदत्तवदनानिलः पिबन् अमरालकेष्वरौ अत्यजीवत् ॥

१५ । किञ्च, चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्रमात् नर्त्तनप्रयासात् खेदेन भिन्नतिलकं विशेषतिलकं तन्मुखं नर्त्तकीमुखं प्रेम्णा दत्तवदनानिलः प्रवर्त्तितमुखमारुतः पिबन् अमराणामलकायाश्च ईश्वरौ इन्द्रकुवेरौ अत्यजीवत् अतिक्रम्य अजीवत् । ततोऽत्युत्कृष्टजीवित आसीदित्यर्थः । इन्द्रादेरपि दुर्लभमोदकं सौभाग्यमिति भावः ॥

১৫। নৃত্যাবসানে আশ্বিনিবন্ধন নর্তকীগণের মুখ হইতে মল্ল মল্ল খেদবিন্দু নির্গত হইয়া তাহাদের তিনকাবলী বিনুশ্রু করিত। মহোপতি তখন প্রেমবশে তাহা-
দিগের সূচাক্ষরনে স্বীয় মুখসমোরণ ওদান করিতে করিতে তাহাদিগের মুখচূষন
করিত। আশুনাকে অমরাবতী ও অনকাপুরীর অধীশ্বর ইল্ল এবং কুবের অপেক্ষাও
অধিকতর সৌভাগ্যশালী মনে করিতেন।

তস্য সাবরণদৃষ্টসম্বয়: কাম্যবস্তুষু নবেষু সঙ্গিন: ।

বল্লভাভিরুপসৃত্য চক্ৰি্রে সামিভুক্তবিষয়া: সমাগমা: ॥১৬

১৬ অ:। উৎসৃত্য নবেষু কাম্যবস্তুষু সঙ্গিন: (সত:) তস্য সাবরণদৃষ্টসম্বয়: সমাগমা:
বল্লভাভি: সামিভুক্তবিষয়া: চক্ৰি্রে ॥

১৬। উপসৃত্য অন্যত্র গত্বা নবেষু নূতনেষু কাম্যবস্তুষু শব্দাদিষু
ইন্দ্রিয়ার্থেষু সঙ্গিন আসক্তিমত: সতস্তস্য সাবরণা: প্রচ্ছিন্না: দৃষ্টা:
প্রকাশ্য সম্বয়: সাধনানি যেষু তে সমাগমা: সঙ্কমা: বল্লভাভি:
প্রেয়সীমি: সামিভুক্তবিষয়া অর্ছ্যপভুক্তেন্দ্রিয়ার্থাশক্ৰি্রে। যথেষ্টং ভুক্তম্বেত
তর্হি অয়ং নি:স্মৃহ: সন্ অস্মত্ক্ষমোপং ন আয়াস্যতীতি ভাব:। অত্র
গোনর্হীয: “সম্বির্হিবিধ:—সাবরণ: প্রকাশ্য। সাবরণো ভিক্ষুকা-
দিনা, প্রকাশ: স্বয়মুপেত্য কেনাপি” ইতি। ‘ইত: স্বয়মুপসৃত্য বিশেষার্থং’
তত্র স্থিতোন্মুপজাপং স্বয়ং সম্ব্যে:’ ইতি বাস্কায়ন:। অন্যত্র গতং কথঞ্চিৎ
সম্ব্যায় পুনরনুপগমায়ার্ছ্যপভোগেন অনিষ্টত্বল্ণং চক্ৰুরিত্যর্থ: ॥

১৬। ২মশ্লোক, অজ্ঞত গমন করিয়া নূতন নূতন কাম্যবস্তুতে আগন্তু ভূপতিকে
কখন অপ্রত্যায়ে কখনো ব্যক্তভাবে সন্ধানপূর্বক আনয়ন করিয়া উপভোগ্য বিষয়
সকল অর্ছ্যপভোগ করাইত। ‘যথেষ্ট উপভোগে নিস্মৃহ হইয়া ইনি আগাদিগের
নিকটে আর আগিদেন না’ এই আশঙ্কায়ই তাহারা ঐরূপ করিত।

অঙ্কুলৌকিসলয়ায়তর্জনং ভূবিমঙ্ককুটিলম্ বীচিতম্ ।

মেখলাভিরসকৃচ্ছ বস্মনং বস্ময়ন্ প্রণয়িনীরবাপ স: ॥ ১৭

১৭ অ:। স: প্রণয়িনী: বস্ময়ন্ অঙ্কুলৌকিসলয়ায়তর্জনং ভূবিমঙ্ককুটিলং বীচিতম্, অসকৃচ্ছ
মেখলাভি: বস্মনং ব অবাপ ॥

১৭। স: অনিবার্ণ: প্রণয়িনী: প্রেয়সীর্বস্ময়ন্ অন্যত্র গচ্ছন্ অঙ্কুল:
কিসলয়ানি তেষাময়াণি তৈ: তর্জনং ভর্ষনং ভূমেদেদ কুটিলং বক্রং বীচিতং বীচ-
ণম্ অসকৃচ্ছ মেখলাভি: বস্মনম্ অবাপ। অপরাদিনো দণ্ডয়া ইতি ভাব: ॥

১৭। নৃপতি অজ্ঞত গমন করিয়া প্রণয়িনীদিগকে বন্ধন করিতেন,
একজ তাহারাও অঙ্কুল-কিসলয়া দ্বারা তর্জন, ভ্রুজোদ্বারা কুটিল নিরীকণ, এবং
মেখলানিগড় দ্বারা বাঁকবার ঠাঁইকে বন্ধন করিত।

तेन दूतिविदितं निषेदुषा पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।

शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८

१८ अः । सुरतवाररात्रिषु दूतिविदितं पृष्ठतः निषेदुषा तेन विप्रलम्भपरिशङ्किनः प्रियजनस्य कातरं वचः शुश्रुवे ॥

१८ । सुरतस्य वारो वासरः तस्य रात्रिषु दूतीनां विदितं यथा तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्भागे निषेदुषा तेन अग्निवर्णनं विप्रलम्भपरिशङ्किनो विरहशङ्किनः प्रियस्वाप्तौ जनस्य प्रियजनः तस्य कातरं वचः प्रियानने मां पाहि इत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुवे ॥

१८ । त्रिणि पर्यायागतं सूत्रत्राजे विरहशङ्किनो श्रेयसौत्र पश्चाद्भागे दूतीर छातमात्रे अवशानपूर्वकं शिवायुक्ते “आगांके व्रता कत्र” हेडादि कातवाक्यं अवगच्छतेन ।

लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहावर्त्तकीष्वसुलभासु तदपुः ।

वर्त्तते स्म स कथञ्चिदालिखन्नङ्गुलोच्चरणमन्नवर्त्तिकः ॥ १९

१९ अः । गृहिणीपरिग्रहात् नर्त्तकीषु अमुलभासु (सतीषु) लौल्यम् एव अङ्गुलीचरणसन्नवर्त्तिकः सः तदपुः आलिखन् कथञ्चित् वर्त्तते स्म ॥

१९ । गृहिणीपरिग्रहात् राज्ञोभिः समागमात् हेतोः नर्त्तकीषु वेश्यासु असुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यम् औत्सुक्यम् एव प्राप्य अङ्गुल्योः चरणेन स्वेदनेन सन्नवर्त्तिको विगलितशलाकः सः अग्निवर्णस्तामां नर्त्तकीनां वपुस्तदपुः आलिखन् कथञ्चित् वर्त्तते स्म अवर्त्तत ॥

१९ । त्रिणि यथं ग्रहियौगं मन्त्रिवांशरे थाकिट्टेन, उथन नर्त्तकीभिरेव इति तांशरं उन्मुख्यं अग्निरे तांशमिरेण मञ्छागे वक्षत इहेतेन ; उन्काले तांशरं विरहे अथीर इहेतां अथीरपूत अङ्गुलि इहेते अन्ति छिन्नलाकां चारा तांशमिरे अतिवृत्तिं छिन्नं कर्त अतिकष्टे धैर्याधारणं कर्हिटेन ।

प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरादायताञ्च मदनाग्नमहोदितम् ।

निन्युक्तसवविधिच्छलेन तं देव्य उज्झितरुषः कृतार्थताम् २०

२० अः । प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरात् आयतात् मदनाच्च देव्यः उज्झितरुषः (सत्यः) तम् उल्लवविधिच्छलेन कृतार्थतां निन्युः ॥

२० । प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्य अनुरागेण हेतुना गर्विते विपक्षे सपत्न्यजने मत्सरात् वैरात् आयतात् प्रवृत्तात् मदनाच्च हेतोः देव्यो राज्ञ उज्झितरुषः त्यक्तरोषाः सत्यस्तं महोदितम् उल्लवविधिच्छलेन महोत्सव-

कर्मव्याजेन कृतः अर्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः तस्य भावस्तप्तां निम्बुः ।
मदनमहोत्सवव्याजात् नीतेन तेन स्वप्नोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥

२० । महिषीश्वर अनन्तज्ज्ञानांश्च ईनात् इहैवा महिषीश्वर इति प्रेमनाते गर्हित अमना-
गणैश्च अति श्रेयाः ७ इहैव रोषं परिश्रान्तपूर्वकं मदनमहोत्सव-राजपट्टेन महाराजक-
आनयनं करिष्या आननादेन अतीतिमिति करिष्या नष्टेन ।

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना

दर्शनेन कृतस्वगडनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्

सोऽदुनोत् प्रणयमन्यरः पुनः ॥२१॥

२१ अ. । सः प्रातः एत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन कृतस्वगडनव्यथाः प्रणयिनीः प्राञ्जलिः
प्रसादयन् (तथापि) प्रणयमन्यरः (सन्) पुनः अदुनोत् ॥

२१ । सः अग्निवर्णः प्रातरेत्य आगत्य परिभोगशोभिना दर्शनेन
हेतुना दृष्टेर्ह्यन्तात्तुष्ट । कृता स्वगडनव्यथा यासां ताः तथोक्ताः खण्डिता
इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रान्ते खण्डितेर्षाकषायिता’ इति ।
प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयन् तथापि प्रणयमन्यरः प्रणयेन नर्तकीगतेन
मन्यरः अलसः अत्र गिथिलप्रयत्नः सन् इत्यर्थः । पुनरदुनोत् पर्यातापयत् ॥

२१ । अग्निवर्णं अजातकाले गृहे आगमनं करिष्ये अपरं रमणीयं उपजातगच्छि-
मन्मर्षनं करिष्या महिषीश्वर! अभिमानिनो इहेतेन ; उच्यते त्विना कृताञ्जलिपूते विनय-
वावशेन उद्दिष्टमिदं वाग्नां दूरं करिष्येतेन ; किञ्च अगणितेति अमर्षनं करिष्या
पुनरात्र श्रवणं वाञ्छितं इहेतेन ।

रूपकौर्त्तितविपक्षमङ्गनाः प्रत्यभैत्सुरवदन्य एव तम् ।

प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोधभिन्नवल्लयैर्विवर्त्तनैः ॥ २२ ॥

२२ अ. । अङ्गनाः रूपकौर्त्तितविपक्षम् तम् अवदन्यः एव प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः क्रोध-
भिन्नवल्लयैः विवर्त्तनैः प्रत्यभैत्सुः ॥

२२ । स्वप्ने कौर्त्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं, तमग्निवर्णम् अव-
दन्य एव त्वया गोत्रस्वत्वनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव प्रच्छदस्य आस्त-
रणपटस्य अन्ते मध्ये गलिता अश्रुबिन्दवो येषु तैः, क्रोधेन भिन्नानि
भङ्गानि वल्लयानि येषु तैः विवर्त्तनैः पराग्विलम्बैः प्रत्यभैत्सुः प्रति-
चक्रुरित्यर्थः ॥

२२ । नृपति श्रवणेन कथनं कथनं रमणीयं नाम उच्चारणं करिष्ये अङ्गनांश्च

वाक्यानां न कत्रिशोः पार्श्वत्रिवर्धनपूर्वक अक्षजले यथा मिष्ठ कत्रित; एतन्
क्रोधभवे ताश्रितेन वनत्र दूर्ण इहेत वाहेत एव ताश्रितं त्राश्रितं कत्रित ।

क्षुप्तपुष्पशयनान् लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।
अन्वभूत् परिजनाङ्गनारतं सोऽवरोधभयवेपथूत्तरम् ॥ २३

२२ अ. । सः दूतिकृतमार्गदर्शनः (सन्) क्षुप्तपुष्पशयनान् लतागृहान् एव अवरोधभयवेपथूत्तरं
परिजनाङ्गनारतम् अन्वभूत् ॥

२३ । सः अग्निवर्षो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् क्षुप्तपुष्पशयनान्
लतागृहान् एव अवरोधादन्तःपुरजनाङ्गयेन यो वेपथुः कम्पद्गदुत्तरं तत्
प्रधानं यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतम् अन्वभूत् । परिजनश्च
असौ अङ्गना च इति विग्रहः । अत्र डोत्रन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दो-
भङ्गभयात् ऋत्स्वत्वं कृतम् । 'अपि माघं भ ' कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजिह्वराम्'
इत्युपदेशात् ॥

२० । यथेति त्रिनि दूतीश्रितमित्थं पथे कृष्णशय्यालोभित कताकुक्षे आग्नि-
वर्णैर्गणैर्न सहित विशार कत्रितेन, एतन् अलःपुत्रकागिनौदिगैर्न भवे ताश्रितं कलेन
कम्पित इहेत ।

नाम वल्लभजनस्य ते मया प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्षते ।

लोलुपं ननु मनो ममेति यं गोत्रविस्खलितमूचुरङ्गनाः ॥ २४

२४ अ. । मया ते वल्लभजनस्य नाम प्राप्य तस्य भागम् अपि काङ्क्षते । ननु मम मनः लोलुपम्
इति गोत्रविस्खलितम् अङ्गनाः ऊचुः ॥

२४ । मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्ना आह्वानं
लब्ध्वा तस्य त्वद्वल्लभजनस्य यद्भाग्यं, तत् परिहासकारणम् इति शेषः ।
तदपि काङ्क्षते । ननु वत मम मनो लोलुपं गृध्र इति अनेन प्रकारेण
गोत्रे नान्नि विस्खलितं स्खलितवन्तं तम् अग्निवर्णम् ऊचुः । 'गोत्रं
नान्नि कुलेऽचले' इति यादवः । तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षिणो
मनः अहो ढष्णेति सोऽमुमुपालभन्त इत्यर्थः ॥

२४ । यशैर्गणैर्न युक्ते यदि कथं कान कागिनौर्न नांश उक्तात्रित इहेत, एतन्नि
ताश्रितं अक्षनांशं वनित, -- हे काशुक ! आग्नि तेषांशं तेष्वग्नौर्न नांशं जानिनाम्,
एकत्र ताश्रितं मोक्षार्थं पार्श्वेन कृत्वा आश्रितं मन एकांशं नांशुप इहेत ।

चूर्णबभ्रु लुलितस्रगाकुलं छिन्नमेखलमलतंकाङ्क्षितम् ।

उत्थितस्य शयनं विलासिनस्तस्य विभमरतान्यपावणोत् ॥ २५

२५ अ. । चूर्णबन्धु लुलितस्रगाकुलं ह्रिन्मेखलम् अलक्तकाङ्कितं शयनं (कर्ष) उत्थितस्य विलासिनः तस्य विभ्रमरतानि अपावृणोत् ॥

२५ । चूर्णबन्धु चूर्णैः व्यानतकरणैः अधोमुखावस्थितायाः स्त्रियाः चिकुरगलितैः कुङ्कुमादिभिः बन्धु पिङ्गलं 'बन्धु' स्यात् पिङ्गले त्रिषु' इत्य-
मरः । लुलितस्रगाकुलं करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया
पतिताभिः लुलितस्रग्भिः आकुलं, ह्रिन्मेखलं हरिविक्रमकरणैः स्त्रिया
उच्छ्रितैकचरणत्वात् गलितमेखलम्, अलक्तकाङ्कितं धेनुकबन्धे भूतल-
निहितकान्ताचरणत्वात् लाञ्छारागरूपितं शयनं कर्त्तृ, उत्थितस्य शयना-
दिति भावः । विलासिनस्तस्य अग्निवर्णस्य विभ्रमरतानि लीलारतानि
सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृणोत् स्फुटीचकार । व्यानतादीनां लक्षणं
रतिरहस्ये—“व्यानतं रतमिदं प्रिया यदि स्यादधोमुखचतुष्पदाङ्कितः ।
तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद्वृषादिपशुसंस्थितस्थितिः ॥ भूगतस्तन-
भुजास्यमस्तकामुन्नतां स्वयमधोमुखौ स्त्रियम् । क्रामति स्वकरकट्टमेहने
वल्लभे करिपदं तदुच्यते ॥ योषिदेकचरणे समुत्थिते जायते हि हरि-
विक्रमाह्वयः । न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरुद्धवल्लभा ॥
अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धेनुकं वृषवदुन्नते प्रिये ॥” इति ॥

२६ । अग्निवर्णं यथन शय्या इहेते गाढोत्थानं करिटेन, तथन तौश्रं भयानं
कोनश्च अमङ्गलं, कोथां ह्रिन्काक्षौ, कोथां कुङ्कुमैः पिङ्गमन्नाग, कोनश्च
वा विनूयित शान्त्यं अङ्गति तनौ विविध रतिगोला वाङ्मयं कर्त्तव्यं ।

स स्वयं चरणारागमादधे योषितां न च तथा समाहितः ।

लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६

२६ अ. । सः स्वयं योषितां चरणारागम् आदधे, (किञ्च) श्लथांशुकैः नितम्बिभिः मेखलागुण-
पदैः लोभ्यमाननयनः (सन्) तथा समाहितः न (आदधे) ॥

२६ । सः अग्निवर्णः स्वयमेव योषितां चरणयोः रागं लाञ्छारसमादधे
अर्पयामास । किञ्च, श्लथांशुकैः प्रियाङ्गुस्पर्शादिति भावः, नितम्बिभिः
नितम्बवद्भिः मेखलागुणपदैः जघनैः 'पञ्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः स्त्रीवे तु
जघनं पुरः' इत्यमरः । लोभ्यमाननयन आकृष्टमाण्डपिः सन्, तथा
समाहितोऽवहितो न आदधे, सम्यक् रागरचना स्यादिति भावः ॥

२७ । तानि अश्लेषं रमणीयं चरणं अमङ्गलं रागं रञ्जितं करिटेन, किञ्च यथन
तौश्रं यन ताशान्तिरेव अति आकृष्टं इहेत, तथन आरं रागरचनां यन शिर-
थाङ्कितं ना ।

चुम्बने विपरिवर्त्तिताधरं हस्तरोधि रसनाविघटने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो मन्मथेन्धनमभृद्धधूरतम् ॥२७

२७ अ. । चुम्बने विपरिवर्त्तिताधरं रसनाविघटने हस्तरोधि सर्वतः विघ्नितेच्छं बधूरतं तस्य मन्मथेन्धनम् अभूत् ॥

२७ । चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्त्तिताधरं परिहृतोष्ठं रसनाविघटने श्रम्भिविस्त्रंसने प्रसक्ते सति हस्तं रुणद्धि वारयतीति हस्तरोधि इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि बधूनां रतं सुरतं तस्य अग्निवर्णस्य मन्मथेन्धनं कामोद्दीपनम् अभूत् ॥

२९ । त्रिनि रमणीगणेर मूथचूषने उद्युत हईले ताशारा मूथ परिवर्द्धित करित, बन्नाकर्षणे अत्रुत हईले ताशार हस्तरोध करित—एहेरूपे ताशारा नूपतिर अभिनाय-पूरणेर विग्र आचरण करिते थाकिले उहा येन मदनबहिर ईकनश्चरूप हईत ।

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनी-

नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।

छायया स्मितमनोज्ञया बधू-

क्लीनिमौलितमुखीश्चकार सः ॥२८

२८ अ. । सः दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः बधूः नर्मपूर्वम् अनुपृष्ठसंस्थितः (सन्) स्मितमनोज्ञया छायाया क्लीनिमौलितमुखोः चकार ।

२८ । सः अग्निवर्णी दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः सम्भोगचिह्नानि पश्यन्तीः बधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वम् अनुपृष्ठं तासां पृष्ठभागे संस्थितः सन् स्मितेन मनोज्ञया छायाया दर्पणगतैर्न स्वप्रतिविम्बेन क्लीनिमौलितमुखीः लज्जावन्तमुखीश्चकार, तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥

२८ । विनागिनीगण वथन दर्पणप्रतिविषे अश्व उपभोगाचिरु दर्शन करित, राबा तथन ताशारेण पन्नाभावेण आगिरा उपस्थित हईतेन, तथन ताशारा नूपतिर मृद्दश मनोरम आनर्शङ्कायागत दर्शने लज्जावन्तमुखी हईत ।

कण्ठसक्तमृदुवाहुबन्धनं न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।

प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥२९

२९ अ. । प्रियाः शयनोत्थितं तं कण्ठसक्तमृदुवाहुबन्धनम् अग्रपादयोः न्यस्तपादतलं निशात्यय-विसर्गचम्बनं प्रार्थयन्त ॥

२८ । प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्णं कण्ठसक्तं कण्ठार्पितं मृदु-
बाहुबन्धनं यस्मिन् तत् अयपादयोः स्वकीययोर्न्यस्ते पादतले यस्मिन् तत्
निशात्यये विसर्जो विस्तृत्य गमनं, तत्र यत् सुख्यं तत् प्रार्थयन्त ।
'दुष्टाच्'—इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । अत्र गोनर्दीयः—“रतावसाने यदि
सुख्यनादि प्रयुज्य यायान्मदनोऽस्य वासः” इति ॥

२९ । निशावसाने अनौपति अग्निवर्णं यथेन भयापत्रितागं कश्चित्तेन, विनागिनौ-
गं तथेन कोमलं बाह्याभवांशं तौहात्र कर्तुं देव आवाह्यं च चरणैरुपेयं चरणं विस्तृत्य
कश्चित् तौहात्रं मुखदूषनं काननां कश्चित् ।

प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो

राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।

पिप्रिये न स तथा यथा युवा

व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥

३० अः । युवा सः अतिशक्रशोभिनं दर्पणतलस्थम् आत्मनः राजवेषं प्रेक्ष्य
तथा न पिप्रिये, यस्या व्यक्तलक्ष्मं परिभोगमण्डनम् (प्रेक्ष्य) ॥

३० । युवा सः अग्निवर्णः अतिशक्रं यथा तथा शोभमानम् अतिशक्र-
शोभिनं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तम् आत्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न पिप्रिये
न तुतोष, यथा व्यक्तलक्ष्मं प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य पिप्रिये ॥

३० । युवा मृपति अग्निवर्णः, दर्पणतले स्पर्शहेतुका मण्डागच्छिरूपं दूषणे आपनाके
विदूषितं मेधिकां येषूपं श्रुतिनाभं कश्चित्तेन, युवा वा इत्युक्तोपाविनिमित्त
यौवराज्येन दर्शनं कश्चित्तां उज्ज्वलं श्रुतिनाभं हरेतेन ना ।

मित्र कृत्यमपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

विद्म हे शठ पलायनच्छलान्यञ्जसेति रुद्रधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥

३१ अः । मित्रकृत्यम् अपदिश्य पार्श्वतः प्रस्थितम् अनवस्थितं तं प्रियाः हे शठ !
पलायनच्छलानि कञ्जसा विद्म इति कचग्रहैः रुद्रधुः ॥

३१ । मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यम् अपदिश्य व्याजोक्त्य पार्श्वतः प्रस्थितम्
अन्यतो गन्तुमुद्द्युक्तम् अनवस्थितम् अवस्थातुमक्षमं तम् अग्निवर्णं प्रियाः हे
शठ ! हे गूढविप्रियकारिन् ! 'गूढविप्रियकच्छुः' इति दशरूपके । तव
पलायनस्य छलानि कञ्जसा तत्त्वतः 'तत्त्वे त्वद्वान्जसा इयम्' इत्यमरः ।
विद्म जानीमः । 'विदो लटो वा' इति वैकल्पिक आदेशः । इति उक्तेति
शेषः । कचग्रहैः क्रुशाकर्षणैः रुद्रधुः । अत्र गोनर्दीयः—“मृतुस्नाताभिगमने
मित्रकार्यं तथापिदि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः चन्तव्यो वारगम्यथा ॥” इति

अञ्जसा विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः—मित्रकृत्यं चापदिश्यान्यत्र
शेते' इति ॥

৩১। স্নহৎকার্য্যচ্ছল অগ্নিবর্ণ বথন পাশ্চদশ হইতে প্রস্থানোদ্যত হইতেন তখন প্রমদাগণ “হে শঠ! আমরা তোমার পলায়নের ছল বুঝিতে পারিয়াছি” এইরূপ বলিয়া কেশপাশ গ্রহণপূর্ব্বক তাঁহাকে অবরোধ করিত।

तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।

अध्यशेरत वृहद्भुजान्तरं पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२

३२ अ. । निर्दधरतिश्चमालसाः योषितः कण्ठस्त्रुतम् अपदिश्य प्रौवरस्तनविलुप्त-
पन्दनं तस्य वृद्धेन ज्ञान्तरम् अय्यशेरत ॥

३२ । निर्दयरतिशयेण अलसा निश्चेष्टा योषितः कण्ठसूत्रम् आलिङ्गनविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं प्रमृष्टाङ्गरागं तस्य अग्निवर्णस्य वृहद्भुजान्तरमध्यशिरत वक्षःस्थले शेरते स्म । कण्ठसूत्र-
लक्षणन्तु—‘याः कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निविडोपगूहात् ।
परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत् कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः ।’ इदमेव रति-
रहस्ये, स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथाच—‘उरसि च प्रियमुच्चैरादिशन्ती
वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते यत् स्तनालिङ्गं तत्’ इति ॥

৩২। রাজার নির্দিষ্ট রতিশ্রমহেতু আসন্নাপী অঙ্গনাগণ কণ্ঠস্থ নামক আলিঙ্গন-
 ছলে তাঁহার বিশাল বাহুবিশিষ্ট বক্ষঃস্থলে শয়ন করিত, তখন উহাদের স্থূল শুনযুগলের
 আঘাতে তাঁহার অঙ্গরাগ বিলুপ্ত হইত।

सङ्गमाय निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं पुरोगताः।

बच्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः कामुकेति चक्रपुस्तमङ्गनाः ॥३३

३३ अः । सङ्गमाथ निशि गूढचारिणं चारदूतिकथितं (तम्) अङ्गनाः पुरोगताः
(सत्त्वः) (हे) कामुक ! तमोदृतः (सन्) कुतः वक्ष्यिष्यसि इति चक्षुः ॥

३३ । सङ्गमाय सुरतार्थं निशि गूढमज्ञातं चरति दृष्टव्यं प्रति गच्छ-
तोति गूढचारी तं चारदूतिकथितं, चरन्तोति चारा गूढचारिण्यः, 'ज्वलति
'कसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययः । चाराश्च ताः दूतयश्च चारदूतयः, ताभिः
कथितं निवेदितं तमग्निवर्णम् अङ्गनाः पुरः अग्रे गताः अवबुद्धमार्गाः
सत्य इत्यर्थः । हे कामुक ! तमसा वृतो गूढः सन् कुतो वक्ष्यिष्यसीति
उपलभ्येति शेषः, चक्रघुः, स्वावासं निन्यदित्यर्थः ॥

৩৫। তিনি যখন কোন রমণীর স সর্গকামনায় রজনীতে প্রচ্ছন্নভাবে রতিগৃহে গমন করিতেন, তখন অপর রমণীরা গৃঢ়নগী দৃতিদ্বারা এ সংবাদ বিদিত হইয়া

ঊঁহার সম্মুখে অবস্থান করত পথপ্রদর্শনপূর্বক “হে কামরূপ । আমাদিগকে বঞ্চিত করিয়া কোথায় গিয়া গোপনে যামিনীবাগন করিবে” এইরূপ বলিয়া ঊঁহাকে আকর্ষণ-পূর্বক স্বয়ং গৃহে আনয়ন করিত ।

যোষিতামুডুপতেরিবার্চিষাং স্পর্শনির্হৃতিমসাববাপ্রবন্ ।

আরুরোহ কুমুদাকরোপমাং রাত্রিজাগরপরো দিবাশয়: ॥ ৩৪

৩৪ অ: । উডুপতে: অর্চিষাম্ ইব যোষিতাং স্পর্শনির্হৃতিম্ অবাপ্রবন্, রাত্রি-জাগরপর: দিবাশয়: অসৌ কুমুদাকরোপমাং প্রাপ ॥

৩৪ । উডুপতেরিন্দোরর্চিষাং ভাসামি । ‘জ্বালাভাসোর্নপুংস্বর্চি:’ ইত্য-মর: । যোষিতাং স্পর্শনির্হৃতিং স্পর্শসুখমবাপ্রবন্ । কিন্তু, রাত্রিষু জাগর-পর: দিবা দিবসেযু শেতে স্থপিনোতি দিবাশয়: . ‘অধিকরণে শেতে:’ ইত্যচ-প্রত্যয়: । অসৌ অগ্নিবর্ণ: কুমুদাকরস্য উপমাং সাদৃশ্যমারুরোহ প্রাপ ॥

৩৪ । অগ্নিবর্ণ হিমাশ্রিত রক্তজ্বালার তায় স্তম্ভর রমনীগণের স্পর্শসুখ অনুভব করিয়া যামিনীবাগে আগরিত ও দিবাভাগে নিদ্রিত থাকিয়া কুমুদাকরের অনুকরণ করিয়াছিলেন ।

বেণুনা দশনপীড়িতাধরা

বীণয়া নখপদাঙ্কিতোরব: ।

শিল্পকার্য্য উভয়েন বেজিতা-

স্তং বিজিহ্মনয়না ব্যলোভয়ন্ ॥ ৩৫

৩৫ অ: । দশনপীড়িতাধরা: নখপদাঙ্কিতোরব: বেণুনা বীণয়া (চ) উভয়েন বেজিতা: শিল্পকার্য্য: তং বিজিহ্মনয়না: (মত:) ব্যলোভয়ন্ ॥

৩৫ । দশনৈ: পীড়িতাধরা দষ্টাষ্টা: । নখপদৈ: নখদন্তৈ: অঙ্কিতো-রব: চিহ্নিতোক্তজ্ঞা:, ব্রণিতাধরোক্তাদ্যম্ভা ইত্যর্থ: । তথাপি বেণুনা বীণয়া চেতুম্ভয়েন । অধরোরূপোড়াকারিণে: । বেজিতা: পংড়িতা: শিল্পং বেণুবোণাবাদ্যাদিকং কুর্বন্তোতি শিল্পকার্য্যো গায়িকা: । ‘কর্ম্মণ্যু, ইত্যণ্ । ‘টিড্ঢাণজ্’—ইত্যাदिना डोप् । তং বিজিহ্মনয়না: কুটিল-দৃষ্টয়: সত্য:, স্ং চেষ্টতং জানন্নপি তথা ন: পোড়য়তোতি স্বাভিপ্রায়ং পশ্যন্ত্য ইত্যর্থ: ব্যলোভয়ন্ । তথাবিধালীকনমপি তস্মাকর্ষকমেবামুদিতি ভাব: ॥

৩৫ । তিনি অধরদ্বারা নখকোণের অধরদংশন ও নখদ্বারা বক্ষঃস্থল বিক্ষত করতেন; কিন্তু ঊঁহার দষ্টে-অধরদ্বারা বেণুগান ও ক্ষত বক্ষঃস্থলে বীণা বাগন এই উভয় কার্য্যে নিতান্ত ক্রটি হইলেও কুটিল-কটাক্ষবিক্ষেপ করিয়া ঊঁহার আঁচি অধরদ্বারা দর্শন করত ঊঁহারমন অগ্রহণ করিত ।

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।

स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः सञ्जघर्षं सह मित्रसन्निधौ ॥३६॥

३६ अ. । अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं नृत्यम् मिथः स्त्रीषु उपधाय दर्शयन् सः मित्र-
सन्निधौ प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः सह सञ्जघर्षं ॥

३६ । अङ्गं हस्तादि, सत्त्वमन्तःकरणं, वचनं गेयञ्च अश्रयः कारणं
यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाक्विक रूपेण त्रिविधम्
इत्यर्थः । यथाह भरतः—‘सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः’
इति । नृत्यमभिनयं मिथो रक्षसि स्त्रीषु नर्तकीषु उपधाय निधाय दर्शयन्
सः मित्रसन्निधौ सहचरसमच्चं प्रयोगे अभिनये निपुणैः कृतिभिः प्रयोक्तृभिः
अभिनयार्थप्रकाशकैः नाट्याचार्यैः सह सञ्जघर्षं संघर्षं कृतवान् । संघर्षः
पराभिमुखेष्ट्या ॥

३७ । त्रिनिर्जनेन नर्तकौशलेन विविध आङ्गिक नाटिक ७ नाट्यिक अभिनय
निका विद्या यथन सूक्ष्मगणनमग्रे तांशदिगेश्वर वारा उद्देश्य परीक्षणप्रदर्शनं करितेन,
तथन आङ्गिककलाकुशल नाट्याङ्गिगणेश्वर महित तांशर विमल कलाकुशल उपस्थित
इहेत ।

अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।

प्रावृषि प्रमदवर्हिणेध्वभूत् कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥३७॥

३७ अ. । प्रावृषि अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजः नीपरजसाङ्गरागिणः तस्य प्रमद-
वर्हिणेषु कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः अभूत् ॥

३७ । इतः प्रभृति तस्य कृत्रिमाद्रिषु विरचितविहारप्रकारमाह—
अंशेति । प्रावृषि अंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां ककुभाणाञ्च स्रजो यस्य
तस्य । नोपानां कटम्बकुसुमानां रजसा अङ्गरागिणः अङ्गरागवतस्तस्य
अग्निवर्णस्य प्रमदवर्हिणेषु उन्मत्तमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहार एव विभ्रमो
विलासः अभूत् अभवत् ॥

३७ । राज्ञी अग्निवर्ण वर्णासमागमे कुटज ७ अर्जुनपुष्पेभ्यः मालाधारण एवम् कदम्ब-
कुशमेव परागवारा अङ्गरागमपानन करिष्या मत्तमयूरेषु विरचित कृत्रिमपक्ष्मते विहार
करितेन ।

वियहाच्च शयने पराङ्मुखी-

नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ।

आचकाङ्ग घनशब्दविक्रवास्ता

विहृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८ ॥

३८ अः । स विशदात् च शयने पराङ्मुखीः अवलाः अनुनेतुं न तत्त्वरे, घन-
शब्दविक्षवाः, विवृत्य भुजान्तरं विशतीः ताः आचकाङ्क्ष ।

३८ । प्रवृषीत्यनुषज्जने । सः अग्निवर्णी विशदात् प्रणयकलहात्
शयने पराङ्मुखीवला अनुनेतुं न तत्त्वरे न त्वरितवान् । किन्तु घन-
शब्देन घनगर्जितेन विवृताः चकिताः अतएव विवृत्य स्वयमेवाभिमुखीभूय
भुजान्तरं विशतीः प्रविशन्तीः 'आच्छीनद्योर्मु' इति नुम्बिकल्पः । ता
अवला आचकाङ्क्ष । स्वयंयहादेव साम्ना स्वयमेच्छदित्यर्थः ॥

३८ । एहे मय्ये तिमि अणयकलहहृत् पंथावृथ्वाश्रितौ कर्मिणौगणके असूत्र-
वात्रा असन्न करिते वाधे इहेतेन ना ; किन्तु मेषत्र घनगर्जनेन एकासु विलास
इहेवा ताशारा अय्येहे पार्श्वविवर्तनपूर्वक ताशोन वक्त्रःश्रुते अतएवनेन आकाङ्क्षा करित ।

कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग्=

यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।

अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां

मेघमुक्तविषदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९

३९ अः । कार्तिकीषु यामिनीषु सवितानहर्म्यभाक् ललिताङ्गनासखः सः सुर-
तश्रमापहां मेघमुक्तविषदां चन्द्रिकाम् अन्वभुङ्क्त ॥

३९ । कार्तिकस्येमाः कार्तिक्यः, 'तस्येदम्' इत्यण् । तासु यामि-
नीषु निगासु । शरद्रात्रिषु इत्यर्थः । सवितानानि उपरि वस्त्रावृतानि
हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् । भजेर्षिर्वप्रत्ययः । हिमवारणार्थं
सवितानमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः स अग्निवर्णः सुरतश्रमापहां मेघमुक्ता
चासौ विषदा च तां बहुलग्रहणात् सविशेषणसमासः । चन्द्रिकामन्व-
भुङ्क्त ॥

३९ । नक्षत्राणि कथनं व्रजगीगणमहं हस्तगतपञ्चमोत्तमं इत्यादिना आलोचनपूर्वक
पार्श्वमोक्ष व्रजनेन सूत्रिण्यलं कोट्यंसेन करिषा सूत्रकल्पम अपनयन करितेन ।

सैकतञ्च सरयूं विवृण्वतीं

श्रीणिविम्बमिव हंसमेखलम् ।

स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं

सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४०

४० अः । हंसमेखलं संकतं श्रीणिविम्बम् इव विवृण्वतीं स्वप्रियाविलसितानु-
कारिणीं सरयूं च सौधजालविवरैः व्यलोकयत् ॥

४० । किञ्च, हंसा एव मेखला यस्य तत् सैकतं पुलिनं ओषिविम्ब-
मिव विवृण्वतीम् अतएव स्वप्रियाविलसितानि अनुकरोतीति तद्विधां सरयूं
सौधस्य जालानि गवाक्षाः त एव विवराणि तैर्व्यलोकयत् ॥

४० । हंसरूपं मेखलादीये णोडितं ये मधू, तैमकतूरूपं निवृद्धविस्तारपूर्वक
तांशत्र अग्निसौम्येन विनासाशुकादिनी इदंशाहिल, महीपति अभिर्णं गवाक्षद्वारेन
मया दिशा तांशं मन्दर्जनं करिरेन ।

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरश्मनेस्तमेकतः ।

जङ्घुरायथनमोक्षलोलुपं हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१

४१ अः । मर्मरैः अगुरुधूपगन्धिभिः व्यक्तहेमरश्मनैः हैमनैः निवसनैः सुमध्यमाः
एकतः आयथनमोक्षलोलुपं तं जङ्घुराचक्षुः ॥

४१ । मर्मरैः संस्कारविशेषात् शब्दायमानैः 'अथ मर्मरः । स्वनिते
वस्त्रवर्णानाम्' इत्यमरः । अगुरुधूपगन्धिभिः व्यक्तहेमरश्मनैः लोभ्यात्
लक्ष्यमाणकनकमेखलागुणैः हैमनैः हेमन्ते भवैः 'सर्वत्राणं च तलोपश्च'
इति हेमन्तशब्दादणप्रत्ययस्तलोपश्च । निवसनैः अंशुकैः सुमध्यमाः
स्त्रिय एकतो नितम्बैकदेश आयथनमोक्षयोर्नीवोबन्धविस्त्रंसनयोः लोलुपम्
आसक्तं तं जङ्घुराचक्षुः ॥

४१ । सुमध्यामा रमणीयं मर्मरध्वनिमम्पन्नं अञ्जकं धूपगन्धिं वर्षाकालोचितं वसनं
परिधानं करिष्यां वस्त्राश्चिमांछने लोभ्यन् नृपतिरं मन इरणं करितः ; तदकाले वसनैर
मया इहेतुं मेहे विनासिनीगणैरं हेममयं कांक्षीं परिणक्षितं इहेत ।

अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिषु ।

तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः सान्नितां शिशिररात्रयो ययुः ॥ ४२

४२ अः । निवातकुक्षिषु गर्भवेश्मसु अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयः सर्वसुरतान्तर-
क्षमाः शिशिररात्रयः तस्य सान्नितां ययुः ॥

४२ । निवाताः वातरहिताः कुक्षयोऽभ्यन्तराणि येषां तेषु गर्भवेश्मसु
गृहान्तर्गृहेषु अर्पिताः दत्ताः स्तिमिताः निवातत्वात् निश्चला दीपा एव
दृष्टयो याभि स्ताः, अत्र अनिमिषदृष्टित्वं च गम्यते । सर्वसुरतान्तरक्षमाः
तापस्वेदापनोदनत्वात् दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां सुरतभेदानां
क्षमाः क्रियाह्वीः शिशिररात्रयस्तस्य अग्निवर्धस्य सान्नितां ययुः । विविक्त
कालदेशत्वात् यथेच्छं विजहारित्यर्थः ॥

४२ । यावतीं श्रमवकाशेन उपयोगीं शीतवायिनीं मकरं महीप्रमथानविरहितं
अञ्जकं हंसद्वयं दीपकं त्रिभिः दृष्टिं मकरं करिष्यां नृपतिं अभिवर्णैरं श्रमवकाशेन यावतीं
अपानं करितः ।

दक्षिणेन पवनेन सम्भृतं प्रेक्षा चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

अग्वनैषुरवधूतविग्रहास्तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३

४३ अः । अङ्गनाः दक्षिणेन पवनेन सम्भृतं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्षा अवधूत-
विग्रहाः (सत्यः) दुरुत्सहवियोगं तम् अग्वनैषुः ॥

४३ । अङ्गनाः दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन सम्भृतं जनितं सपल्लवं
चूतकुसुमं प्रेक्षा अवधूतविग्रहाः त्यक्तविरोधाः सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसह-
विरहं तम् अग्वनैषुः । तद्विरहमसहमानाः स्वयमेव अनुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

४३ । मलनागण मथप्रभारक उज्ज्वलित नवपल्लवशोभित चूतकुसुम मन्दर्शन करिषा कणह
परित्रागपूरक विग्रहाविधुव वसुधाधिपति अधिवर्णके अग्रं अग्रं अग्रं करित ।

ताः स्वमङ्गमधिरोप्य दोलया

प्रेक्ष्यन् परिजनापबिह्वया ।

मुक्तरञ्जु निविडं भयच्छलात्

कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४

४४ अः । ताः स्वम् अङ्गम् अधिरोप्य परिजनापबिह्वया दोलया मुक्तरञ्जु
(यथा तथा) प्रेक्ष्यन् भयच्छलात् बाहुभिः निविडं कण्ठबन्धनम् अवाप ॥

४४ । ताः अङ्गनाः स्वम् अङ्गं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य परिजनेन अप-
बिह्वया सम्प्रेषितया दोलया मुक्तरञ्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा तथा प्रेक्ष्यन्
चालयन् भयच्छलात् पतनभयमिषात् बाहुभिः अङ्गनाभुजैः निविडं कण्ठ-
बन्धनम् अवाप प्राप । स्वयं अङ्गनाभुजेषु स्वमन्वभूदित्यर्थः ॥

४४ । द्विनि प्रमदागणके निज क्रोडे आत्रेः पणपूरक तांशदिगके दोलारञ्जु
परित्राग करिते आदेश मित्रा परिरक्षणद्वारा ए दोला मथानित करिषे तांशरा
उज्ज्वलेन दोला परित्रागपूरक बाहुताद्वारा तांशर २७ दृष्टरूपे आगिजन करित ।

तं पयोधरनिषिक्तचन्दनै-

मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ।

ग्रीष्मवेषविधिभिः सिधेविरै

आणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५

४५ अः । प्रियाः पयोधरनिषिक्तचन्दनैः मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः आणिल-
म्बिमणिमेखलैः ग्रीष्मवेषविधिभिः तं सिधेविरै ॥

४५ । प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तम् उक्षितं चन्दनं येषु तैः, मौक्तिकैः अथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः, मुक्ताप्रायाभरणैः इत्यर्थः । ओषिलम्बिन्यो मणिमेखलाः मरकतादिमणियुक्तकटिसूत्राणि येषु तादृशैः ग्रीष्मवेषविधिभिः उष्णकालोचितनेपथ्यविधानैः शीतलोपायैः इत्यर्थः । तम् अग्निवर्णं सिधेविरै ॥

४६ । निषाधमिने तमोय अग्निरनीगण उन्नयुगले च्छन्ननलेपन, नि उषमेषे मणमान काको अत्रान एवः युक्तावहन मनोहर अनङ्कार धारण अङ्गुति औःश्रुति दशविश्राज करिशा ठांशर सेवा करित ।

यत् स लग्नसहकारमासवं रक्तपाटलसमागमं पपौ ।

तेन तस्य मधुनिर्गमात् कृशश्चित्तयोनिरभवत् पुनर्नवः ॥४६

४६ अः । सः लग्नसहकारं रक्तपाटलसमागमम् आसवं पपौ (इति) यत्, तेन मधुनिर्गमात् कृशः तस्य चित्तयोनिः पुनः नवः अभवत् ॥

४६ । सः अग्निवर्णो लग्नः सहकारसूतपक्ष्मो यस्मिन् तं रक्तपाटलस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तम् आसवं मद्यं पपौ इति यत्, तेन आसवपानेन मधुनिर्गमात् वसन्तापगमात् कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्त-योनिः कामः पुनर्नवः प्रबलः अभवत् ॥

४७ । एहे समये महीपति अग्निवर्णं रक्तपाटलकुसुमे श्लेषाभिः सहकारपद्मवृक्ष आसव पान करिशा वसन्तापगमे निताञ्ज कृश मनोभवके येन पुनरात्र नवीन करिशा तुनिउत्तन ।

एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशन्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।

आत्मलक्षणनिवेदितान् तून्त्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७

४७ अः । अनङ्गवाहितः अन्यकार्यविमुखः सः पार्थिवः एवम् इन्द्रियसुखानि निर्विशन् आत्मलक्षणनिवेदितान् ऋतून् अत्यवाहयत् ॥

४७ । एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितो अन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन् अनुभवन् आत्मनो लक्षणेः कुटजस्रग्धराणादिचिह्नैः निवेदितान् अयम् ऋतुः इदानीं वर्तत इति ज्ञापितान् ऋतून् वर्षादीन् अत्यवाहयत् अगमयत् ॥

४७ । एहेरूपे अनङ्गकर्मी मेहे कामपरायण नृपति अग्निवर्णं मदनैव अवर्तमान इन्द्रियसुखे आसक्त थाकिश श्रीर श्रीरक्षुत कुटजमालादि चिह्नानां निवेदित ऋतुसकल अतिवाहित करिलेन ।

तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः
शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।
आमयस्तु रतिरागसम्भवो
दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८

४८ अ. । प्रमत्तम् अपि तं प्रभावतः अन्यपार्थिवाः आक्रमितुं न शक्नुः रतिरागसम्भवः आमयः
तु दक्षशापः चन्द्रम् इव अक्षिणोत् ॥

४८ । प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतः अन्यपार्थिवा आक्र-
मितुम् अभिवितुं न शक्नुन् शक्ताः । रतिरागसम्भव आमयो व्याधिसु-
क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापः चन्द्रमिव अक्षिणोत् अकर्श-
यत् । शापोऽपि रतिरागसम्भव इति । तत्र दक्षः किल अन्याः स्वकन्या
उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप । स शापस्य अद्यापि
क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

४८ । अक्षयम् उद्दिष्टम् एतादृशं वासनानिर्गुणं पेशिषां उद्दिष्टं अथवा पत्राक्षयम् इति
आक्रमणं करिते माहमी इति नहि, किञ्च चक्षुराक्षरान्तरं अत्र द्वाविंशतिभिरक्षरैः
अक्षयम् उद्दिष्टम् एतद्वद्वत् करिष्यामि ।

दृष्टदोषमपि तन्न सोऽत्यजत् सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ।
खादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९

४९ अ. । भिषजाम् अनाश्रवः सः दृष्टदोषम् अपि तत् सङ्गवस्तु न अत्यजत्, (तथाहि)
इन्द्रियगणः खादुभिः विषयेः हृतः त (चत्) ततः दुःखं निवार्यते ॥

४९ । भिषजां वैद्यानामनाश्रवो वचसि न स्थितः । 'वचने स्थित
आश्रवः' इत्यमरः । अविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि रोगजननादिति
शेषः । तत् सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु स्त्रोमद्यादिकं सङ्गजनकं वस्तु न अत्यजत् ।
तथाहि—इन्द्रियगणः खादुभिः विषयैः हृतस्तु हृतस्तु ततस्तेभ्यो
विषयेभ्यः दुःखं कृच्छ्रेण निवार्यते यदि, वार्यतेति शेषः । दुस्त्यजाः खलु
विषया इत्यर्थः ॥

४९ । त्विनि चिकित्सकगणेषु निषेधे कर्णपातं करितेन ना एवम् वचनी ७ अत्रा-
न्योपदेशेन दोषवर्जनं करिष्यामि उद्दिष्टं परिभाषां करिते पारिजनेन ना । वस्तुतः—
इन्द्रियगणं वचनीं विषयवारां एकवारं आकृष्टे इहेने उद्दिष्टेन उद्दिष्टे निवृत्त
करा नितां कृष्णकर इहेना पाके ।

ତସ୍ୟ ପାଞ୍ଜୁବଦନାତ୍ମଭୂଷଣା
 ସାବଲତ୍ସବଗମନା ଯଦୁରାଜା ।
 ରାଜଯଜ୍ଞପରିହାନିରାୟୟୌ
 କାମଧାନସମବସ୍ଥୟା ତୁଳାମ୍ ॥ ୫୦

୫୦ ଅ: । ତସ୍ୟ ପାଞ୍ଜୁବଦନା ଅତ୍ମଭୂଷଣା ସାବଲତ୍ସବଗମନା ଯଦୁରାଜା ରାଜଯଜ୍ଞପରିହାନି: କାମଧାନ-
 ସମବସ୍ଥୟା ତୁଳାମ୍ ଆୟୟୌ ॥

୫୦ । ତସ୍ୟ ରାଜ: ପାଞ୍ଜୁବଦନା ଅତ୍ମଭୂଷଣା ପରିମିତାଭରଣା ସାବଲତ୍ସବ
 ଦାସାଦିହସ୍ତାବଲତ୍ସବସହିତ' ଗମନ' ଯସ୍ୟାଂ ସା ସାବଲତ୍ସବଗମନା ଯଦୁରାଜା
 ହିନସ୍ବରା ରାଜ: ସୋମସ୍ୟ ଯଜ୍ଞା ରାଜଯଜ୍ଞା ଚ୍ୟବରୋଗ: ତେନ ଯା ପରିହାନି:
 ଶ୍ଳୋଷାବସ୍ଥା ସା, କାମଧାନେ ବିଷୟାନ୍ ଇଚ୍ଛତି କାମଧାନ:, କର୍ମକ୍ଷିଣ୍ଣକ୍ତାତ୍
 ଶାନଚ୍, 'ଅନିତ୍ୟମାଗମଶାସନମ୍' ଇତି ସୁମାଗମାଭାବ: । ଏତଦେବ ଅଭିପ୍ରେତ୍ୟ
 ଚକ୍ତ' ବାମନେନାପି—'କାମଧାନଶବ୍ଦ: ସିଦ୍ଧୋଽନାଦିଷ୍' ଇତି । ତସ୍ୟ ସମବସ୍ଥୟା
 କାମୁକାବସ୍ଥୟା ତୁଳାଂ ସାମ୍ୟମାୟୟୌ ପ୍ରାପ, କାଳକ୍ରମେଣ ବିଶେଷାଽବସ୍ଥା ।
 "ବିଶେଷ: କାଳିକୋଽବସ୍ଥା' ଇତ୍ୟମର: ॥

୫୦ । ଠାହାର ସୁଧସଂଗୁଳ ମାତୁରା ସାରଣ କରିବ, ଆଡ଼ରାମପରିହାନେ କଟି ଡିହାହିତ
 ହେନ, କର୍ମକ୍ଷିଣ୍ଣ କୌଣ ହେନା ଆନିତ ଏବଂ ଯଦି ଅବଲମ୍ବନ ଡିହା ଠାହାର ଆମେ ଗମନାଗମନେର
 ମାର୍ଗ୍ୟା ଗ୍ରହଣ ନା । ଏହିକ୍ରମେ ଯଦ୍ବା ଗୋଟିଏ କ୍ଷମାପ୍ରାପ୍ତ ହେନା ତିନି କାଳକ୍ରମେଣ ତୁଳା ଅବସ୍ଥା
 ମାତ୍ର କରିବେନ ।

ଘ୍ୟୋମ ପଶ୍ଚିମକଳାସ୍ଥିତେନ୍ଦୁ ବା
 ପଞ୍ଜଶିଖରମିବ ଘର୍ମପଲ୍ଲବମ୍ ।
 ରାଜ୍ଞି ତତ୍କୁଳମଭୂତ ଚ୍ୟାତୁରେ
 ବାମନାର୍ଚ୍ଚିରିବ ଦୀପଭାଜନମ୍ ॥ ୫୧

୫୧ ଅ: । ରାଜ୍ଞି ଚ୍ୟାତୁରେ (ସତି) ତତ୍ କୁଳ ପଶ୍ଚିମକଳାସ୍ଥିତେନ୍ଦୁ ଘ୍ୟୋମ ବା, ପଞ୍ଜଶିଖର ଘର୍ମପଲ୍ଲବମ୍
 ଇବ, ବାମନାର୍ଚ୍ଚି: ଦୀପଭାଜନମ୍ ଇବ ଅଭୂତ ॥

୫୧ । ରାଜ୍ଞି ଚ୍ୟାତୁରେ ସତି ତତ୍କୁଳ ପଶ୍ଚିମକଳାସ୍ଥିତେନ୍ଦୁ ଘ୍ୟୋମ ବା, ପଞ୍ଜଶିଖର
 ଇନ୍ଦୁ: ଯସ୍ମିନ୍ ତତ୍ କଳାବସ୍ଥିତେନ୍ଦୁ ଘ୍ୟୋମ ବା ଘ୍ୟୋମ ଇବ । ବାସ୍ତବ୍ୟ ଇବାର୍ଥେ ।
 ଯଥାହ ଦଂଶ୍ଟ୍ରୀ—'ଇବସଦ୍ ବାୟଥାଶବ୍ଦୌ' ଇତି । ପଞ୍ଜଶିଖର ଘର୍ମପଲ୍ଲବମିବ
 ବାମନାର୍ଚ୍ଚି: ଅତ୍ୟାଶିଷ୍ଟ ଦୀପଭାଜନ ଦୀପପାତ୍ରମିବ ଅଭୂତ ॥

୫୧ । ସହିମତି କ୍ଷମାପ୍ରାପ୍ତ ହେନା ମୋହେ ସୁଧସଂଗୁଳ କଳାସାଦ୍ବାସିତେ ଅବଲମ୍ବନେ ଚ୍ୟାତୁରେ
 ଗ୍ରାସ, ପଞ୍ଜଶିଖର ନିମାସପଦ୍ମରେ ଗ୍ରାସ ଏବଂ ଅଗ୍ନିଶିଖରସଦିତ ନିର୍ମଳାଶୋଭା
 ପ୍ରକାଶମାନେ ଗ୍ରାସ ଅଭିପ୍ରାଣ ହେତେ ମାନ୍ୟ ।

वाङ्मेष दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।

इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥५२

५२ अ. । वाङ्म एषः पार्थिवः दिवसेषु पुत्रजन्मने कर्म साधयति इति अदर्शितरुजः (सन्तः) अस्य मन्त्रिणः अघशङ्किनीः प्रजाः शश्वत् ऊचुः ॥

५२ । वाङ् सत्यम् एषः पार्थिवः दिवसेषु पुत्रजन्मने पुत्रोदयार्थं कर्म जपादिकं साधयति इत्येवम् अदर्शितरुजो निगूहितरोगाः सन्तः अस्य राज्ञो मन्त्रिणः अघशङ्किनीः व्यसनशङ्किनीः प्रजाः शश्वत् ऊचुः ॥

६२ । पृथिवीपति अग्निवर्णं यज्ञिगण अनिष्टोपशङ्कनीं प्रजादिगणैः “राजा एकमेव मन्त्रानामपामनेन जज्ञ दिवसे कोन दैवकार्येष्वग्नौष्ठानं करिष्येते” एतेनैव वनिता उद्दिष्टं शौचं गोपनं करिष्येतेन ।

स त्वनेकवनितासखोऽपि सन्

पावनीमनवलोक्य सन्ततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं

न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३

५३ अ. । सः तु अनेकवनितासखः (सन्) अपि पावनीं सन्ततिम् अनवलोक्य वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं प्रदीपः वायुम् इव न अत्यगात् ॥

५३ । स तु अग्निवर्णः अनेकवनितासखः सन् अपि पावनीं पितृष्वमोचनीं सन्ततिम् अनवलोक्य पुत्रमनवाप्यत्यर्थः । वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं रोगं प्रदीपो वायुमिव न अत्यगात् न अतिचक्राम, ममारेत्यर्थः ॥

६३ । नृपति अनेक वनितासखेन कूलपावनं पूज्येन श्रद्धावर्धनं करिष्ये नाराजिनां चिकित्सायां अनाथा गेहे अन्नरोगे वाताहतं प्रदीपेन अन्नं देहनीनां संवरणं करिष्येन ।

तं गृहोपवन एव सङ्गताः

पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः

सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५४

५४ अ. । पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा सङ्गताः मन्त्रिणः गृहोपवने एव रोगशान्तिम् अपदिश्य तं सम्भृते शिखिनि गूढम् आदधुः ॥

৫৪। পশ্চিমকৃত্যবিদা অন্ব্যেষ্টিবিধিভেদে পুরোধসা সঙ্কতাঃ সমীতাঃ
মন্দিরো গৃহোপবন এব গৃহারাম এব । ‘আরামঃ স্যাদুপবনম্’ ইত্য-
মরঃ । রোগশান্তিমপদিস্য শান্তিকর্ম্ম ব্যপদিষ্য তম্ অগ্নিবার্ণ্যে’ সম্ভূতৈ
সমিছে শিখিনি অগ্নৌ গূঢ়ম্ অপ্রকাশম্ আদধুর্নিদধুঃ ॥

৫৪। অমাত্যগণ অলঙ্ঘ্যক্ৰিয়াভিচ্ছ পুরোধিতত্ত্ব জহিত পরামর্শ করিষা রোগ-
শান্তিবাণেশ্বরেণ তাঁহাকে গৃহোপবনে আনয়নপূর্ব্বক গোপনে রাজ্যের শব্দবোধ প্রকটিত
অগ্নিতে লক্ষ্য করিগেন ।

তৈঃ কৃতপ্রকৃতিমুখ্যসংগ্রহৈরাশু তস্য সহধর্ম্মচারিণী ।

সাধু দৃষ্টশুভগর্ভলক্ষণা প্রত্যপদ্যত নরাধিপশ্রিয়ম্ ॥ ৫৫

৫৫ অঃ । আশু কৃতপ্রকৃতিমুখ্যসংগ্রহৈঃ তৈঃ মন্দিরৈঃ সাধু দৃষ্টশুভগর্ভলক্ষণা তস্য সহধর্ম্মচারিণী
নরাধিপশ্রিয়ং প্রত্যপদ্যত ॥

৫৫। আশু শোভনং কৃতং প্রকৃতিমুখ্যানাং পৌরজনপ্রধানানাং সংগ্রহঃ
সন্নিপাতনং যৈঃ তাড়য়ৈঃ তৈঃ মন্দিরৈঃ সাধু নিপুণং দৃষ্টশুভগর্ভলক্ষণা
পরোক্ষিতশুভগর্ভচিহ্না তস্য অগ্নিবার্ণ্যস্য সহধর্ম্মচারিণী নরাধিপশ্রিয়ং
প্রত্যপদ্যত রাজলক্ষ্মী প্রাপ ॥

৫৫। অন্তরঃ মন্দিরগণ সত্ত্বর প্রধান প্রধান পুরোধগৌরবকে আনয়নপূর্ব্বক পরীক্ষা
করিষা প্রত্যক্ষদৃষ্টে শুভ গর্ভলক্ষণা তদ্বৎ প্রধানী মহিবৌকে রাজলক্ষ্মী অর্পণ করিগেন ।

তস্যাস্তথাবিধনরেন্দ্রবিপত্তিশোকা-

দুশ্ণো বিলোচনজলৈঃ প্রথমামিতমঃ ।

নির্বাণিতঃ কনককুম্ভমুখোজ্জ্বলিতেন

বংশাভিষেকবিধিনা শিশিরেণ গর্ভঃ ॥ ৫৬

৫৬ অঃ । তথাবিধনরেন্দ্রবিপত্তিশোকাৎ উশ্ণৈঃ বিলোচনজলৈঃ প্রথমামিতমঃ তস্যাঃ গর্ভঃ
কনককুম্ভমুখোজ্জ্বলিতেন শিশিরেণ বংশাভিষেকবিধিনা নির্বাণিতঃ ॥

৫৬। তথাবিধয়া নরেন্দ্রবিপত্ত্যা যঃ শোকঃ তস্মাৎ উশ্ণৈঃ বিলোচন-
জলৈঃ প্রথমামিতমঃ তস্যাঃ গর্ভঃ কনককুম্ভানানাং মুখৈঃ ধারৈঃ উজ্জ্বলিতেন
শিশিরেণ শীতলেণ বংশাভিষেকবিধিনা লক্ষণয়া অভিষেকজলেণ নির্বাণিতঃ
আপ্যায়িতঃ ॥

৫৬। মহীপতির বিরহজনিত শোকাক্ষণিলে রাজমহিবীর গর্ভ প্রথমতঃ সঙ্কট
হইল বটে, কিন্তু পরে আবার বংশোচিত স্বর্ণকলসনিঃসৃত শীতল অভিষেকবারিবারা
তাহা নির্বাণিত হইল ।

तं भावार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजाना-
मन्तर्गूढं क्षितिरिव नभोबोजमुष्टिं दधाना ।
मौलैः सार्द्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था
राज्ञी राज्ञा विधिवदशिषद्वतुरव्याहताज्ञा ॥ ५७
इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ अग्निवर्ण-
शृङ्गारवर्णनं नामैकोनविंशः सर्गः ॥ १८

५७ अ. । प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावार्थं क्षितिः अन्तर्गूढं नभोबोजमुष्टिम् इव तं
(गर्भं) दधाना हेमसिंहासनस्था अयाहताज्ञा राज्ञी मौलैः स्थविरसचिवैः सार्द्धं भर्तुः राज्यं
विधिवत् अश्रियत् ॥

५७ । प्रसवो गर्भमोचनम् । फलञ्च विवक्षितम् । 'स्यादुत्पाते फले
पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने' इत्यमरः । तस्य यः समयः तदाकाङ्क्षिणीनां
प्रजानां, भावार्थं भावाय भूतय इत्यर्थः । 'भावे लीलाक्रियाषेष्टाभूत्य-
भिप्रायजन्तुषु' इति यादवः । क्षितिः अन्तर्गूढं नभोबोजमुष्टिमिव आवण-
मासि उप्तं यथा धत्ते तद्वदित्यर्थः । मुष्टिशब्दो हिलिङ्गः । 'अक्लीवौ
मुष्टिसुस्तकौ' इति यादवः । अन्तर्गूढमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंहा-
सनस्था अयाहताज्ञा राज्ञी मौलैः मूले भवैः मूलादागतैर्वा आसैरित्यर्थः ।
स्थविरसचिवैः वृद्धामात्यैः सार्द्धं भर्तुः राज्यं विधिवत् विध्यर्थं यथाशास्त्रम्
इत्यर्थः । अर्हर्था वतिप्रत्ययः । अशिषत् शास्ति स्म । 'सर्त्तिशास्त्व-
र्तिभ्यश्च' इति च्लेरङ् । 'शास इदङ्ङ्लोः' इतीकारः ॥

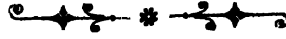
इति श्रीमहामहोपाध्याय-कोलाचल-मल्लिनाथ-सूरिविरचितया सञ्जीवनी-
समाख्यया व्याख्यया समेतो महाकवि—श्रीकालिदासकृतौ रघुवंशे
महाकाव्ये अग्निवर्णशृङ्गारो नाम जनविंशः सर्गः ॥ १८

८१ । वक्ष्या वेक्षण आचरणार्थे उक्तं वीजशृङ्गि गर्भे धारण करणे, एवञ्च राज-
महिषो असवकालापेक्षौ अजागणेर यजनार्थं अन्तर्गत गर्भधारण करिषा नृवर्षस्य
जिह्वागने आटोराहणपूर्वकं कूलपत्रम्परागत आठौन यन्निगणेर महित अश्रुतिहृतावे
वधाविधि आभिराजा पालन करिते जागिनेन ।

उपविश्य सर्गं समाप्त ॥ १८

रघुवंशः सम्पूर्णः ।

रघुवंशीय-प्रश्नावली ।

प्रथम परीक्षा—१८२३ ।

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

समयः १२—४ । पूर्णसंख्या—१०० ।

- १ । वक्तृबोद्धव्यावसरनिर्द्देशपूर्वकं व्याख्यायतामधस्तनश्लोकः
पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्गा निरीतयः । ८
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्तद् ब्रह्मवर्चसम् ॥
(क) “पुरुषायुषं”, “ब्रह्मवर्चसम्” इत्यनयोः वैयाकरणो टीका
क्रियताम् ; प्रथमश्लोके का नाम ईतयः ? ३+२=५
(ख) “प्रजा” इत्यस्य का व्युत्पत्तिरर्थश्च ? २
- २ । तात्पर्यमेषामधस्तनानां सरलसंस्कृतभाषया लेख्यम्
(क) स्थाणुदग्धवपुषस्तपोवनं प्राप्य दाशरथिरात्तकाम्युक्कः । १२
विग्रहेण मदनस्य चारुणा सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥
(ख) अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात् यशोधनानां हि यशोगरीयः ।
(ग) असञ्जनेन काकुत्स्थः प्रयुक्तमथदूषणम् ।
(घ) अधोरेखपदयोः सविग्रहाः समासा लिख्यन्ताम् ।
“स्वदेहात्” इत्यत्र, “असञ्जनेन” इत्यत्र च का विभक्तिः ? ४
- ३ । अधस्तनयोर्वङ्गार्थः क्रियताम् । ८
“दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यदृष्ट्या पराङ्मुखः ।
मातुः पादस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥
(ख) तदन्यतस्तावदन्यकार्योगुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिषे ।
स्वस्त्रस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्वनं नादति चातकोऽपि ॥
(ग) ‘ज्येष्ठे’ इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययौ लेख्यौ ।
“ते” इत्यत्र कथं का विभक्तिः ?
- ४ । रामपरशुरामयोः कथोपकथनं सरलसंस्कृतभाषया लिख्यताम् । ५

१८२४

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- १ । व्याख्यायतामधस्तनौ श्लोकौ १४
(क) “ईप्सितं तदवज्ञानाद् विद्धि सागं लमात्मनः ।
प्रतिवभ्राति हि श्रेयः पूज्यपूजा व्यतिक्रमः ॥”

- (ख) तामर्पयामास च श्लोकदीनाम्
तदागमप्रोतिषु तापसीषु ।
निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशो-
रन्थां कलां दर्शद्वौषधिषु ॥
- (ग) प्रथमे श्लोके कं प्रति कस्योक्तिः, “ईप्सित”,
“अयेः” इत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययौ निर्दिश्यौ ।
“भ्रातृनः” इत्यत्र वैयाकरणौ टोका क्रियताम् ।

४

२ । वङ्गानुवादः क्रियताम् ।

- (क) सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणाम्
भेजे रथान् दशरथ प्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितेरपि ये तदौघै-
नस्यन्दनेस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभा ॥
- (ख) तैस्त्रयाणां श्रितैर्व्याघ्रैर्यथापूर्वं विशुद्धिभिः ।
आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरन्तु पतत्रिभिः ॥
- (ग) अधोरेखपदेषु सविग्रहः समासः कार्यः ।
- (घ) प्रथमे श्लोके “अपि” इत्यस्य अर्थः कीदृशः ॥
- (ङ) द्वितीयश्लोके वाच्यपरिवर्त्तनं कार्यम् ।
- (च) “प्रभव”, “सिद्धयया”, पतत्रिभिः इत्येषां का
व्युत्पत्तिः, के च तदर्थाः ?
- ३ । तात्पर्यं संस्कृतभाषया लिख्यताम् ।
- (क) अप्यसुप्रणयिणां रघोः कुले,
न वदन्त्यत कदाचिदर्थिता ।
- (ख) “पञ्चानामपिभूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन् महीपाले सर्व्वं नवमिवाभवत् ॥”
- (घ) निर्जितेषु तरसा तरस्विनाम्
शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्त्तये ।
- (ङ) प्रथमांशे “व्यहन्यत” इत्यस्य पदपरिचयः कार्यः
“व्यहन्यत” इत्यस्य मूलधातोः लोट-लङ्-लिट्-
लृट् मध्यमपुरुषेषु कीदृशानि रूपाणि ?
- (च) द्वितीयांशे कानि पञ्चभूतानि ; के च गुणाः ?
- (छ) “शत्रुषु प्रसतिरेव कीर्त्तये” इत्यस्यार्थं यथा यथा
प्रकाशयितुं शक्नोति श्रीमान् तथा तथा वाक्य-
रचनां संस्कृतभाषया करोतु ।
- ४ । हरपाब्ज्योः कथोपकथनं सरलसंस्कृतभाषया-लिख्यताम् ।

१६

६

२

३

८

१८२५

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

अधस्तनानां त्रयः श्लोकाः व्याख्यायन्ताम् ।

सर्वेषां वक्तृबोद्धव्यावसरास्य निर्णया ।

१५

(क) नूनं मत्तः परं वंशाः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।

न प्रकासभुजः आढे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥

(ख) भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च

प्रोतास्मि ते पुत्र वरं हृणोष्व ।

न केवलानां पयसां प्रसूति-

मवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥

(ग) गुरोरियं यक्षोः कपिलेन मेघे

रसातलं संक्रमिते तुरङ्गे ।

तदर्थमुर्व्वीमवदारयदुभिः

पूर्व्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥

(घ) प्रथमे श्लोके “नूनं” इत्यस्य कीदृशः अर्थः ?

“मत्त” इत्यस्य किं पाक्षिकं पदम् ?

४

(ङ) द्वितीये श्लोके वाच्यपरिवर्त्तनं कार्यम् ।

“कामदुघां” इत्यस्य व्युत्पत्तिरर्थश्च लिख्यताम् ।

“ते”, “पयसां” इत्यनयोः कथं का विभक्तिः ?

“ते” इत्यस्य यावन्तः अर्थाः सम्भवन्ति एकैकं वाक्यं

रचयित्वा तान् प्रदर्शय ।

३ + २ + २ + १० = १७

(च) चतुर्थं श्लोके काचित् पौराणिकी वार्त्ता चेदस्ति

लिख्यताम् ।

“यियक्षो” इति साध्यताम् । “रसातलं” इत्यस्य कीदृक्पद-

परिचयः ? “किल” इत्यस्य कः अर्थः ?

३ + १ + २ + १ = ७

२ । तात्पर्यमनयोः संस्कृतभाषया लिख्यताम् ।

(क) अमर्षणः शोणित काङ्क्षया किं

पदा सृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥

(ख) खातमूलमनिलो नदीरयै

पातयत्यपि मृदुस्तटद्गुमम् ॥

(ग) अधोरेखपदस्य का सार्थकता ?

२

२ । अधस्तनानां दयोरनुवादः क्रियताम् ।

१२

(क) सहि प्रथमजे तस्मिन्नकृतं श्रीपरिग्रहे ।

परिषत्तारमात्मानां मेने स्वीकरणादुभयः ॥

- (ख) तवोदकोर्त्ति श्वशुरः सखा मे
सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।
धुरिस्थिता त्वं पतिदेवतानां
किं तन्न येनासि ममानुकम्पया ॥
- (ग) मन्दोत्कण्ठयाः क्षतस्तेन गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुण्योद्गम इव प्रजाः ॥
- (घ) प्रथमे श्लोके को नाम “परिवेत्ता”, “भुव” इत्यत्र
कथं का विभक्तिः ? द्वितीये “मम” इत्यत्र ग्रन्थाः काचित्
विभक्तिः भवितुमर्हति चेत् लिख्यताम् ।
“फलेन” इत्यत्र कथं तृतीया ?

१४

१८२६

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- १ । वक्तृवोदव्यावसरनिर्द्देशं पूर्वकं व्याख्याक्रियताम् : —
- (क) प्रणीपात प्रतोकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥
- (ख) पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः
मलिनं सामाददते न पङ्क्तिम् ॥
- (ग) तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथाहंसि ।
इक्ष्वाकुनां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥
- (घ) तृतीयेऽश्लोकांशे “पथ” इत्यत्र कथं का विभक्तिः ? “आददते”
इत्यत्र “आददति” इत्येवं व्यवहारः साधुरसाधुर्वा सकारणं
लिख्यताम् । चतुर्थे श्लोके “मुचेर”, “दुरापे”, इत्यनयोः पदपरिचयः
क्रियताम् ।
- २ । निम्नोक्त श्लोकद्वयस्य सरलसंस्कृत भाषया लिख्यतामर्थः—
- (क) तामभ्यगच्छद्गुदितानुसारी
कविः कुशेभाहरणाय यातः ।
निषादविद्वान्तज दर्शनोत्थः
श्लोकत्वमापद्यत यस्य श्लोकः
- (क) तृतीयेऽश्लोके कविः कः ? श्लोकस्य कोट्यर्थः ? चतुर्थे च श्लोकांशे
“यत्”, “सा” इत्यनयोः भिन्नलिङ्गत्वे कासङ्गतिः ? अधोलिख्योः
सविग्रहः समासः कोट्यक् ?
- ३ । अनुवादः क्रियताम्—
- (क) ईप्सितं तदवज्ञानादविधिं सागं लमात्मनः ।
प्रतिवर्ध्नाति हि त्रयेः पूज्यपूजा व्यतिक्रमः ॥

- (ख) दधतो मङ्गलक्ष्मी वसानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥
- (ग) द्वितीये श्लोके वाचपरिवर्त्तनं क्रियताम् ।
तृतीये श्लोके कं प्रति कस्य उक्तिः ?
(घ) “ईप्सित”, “वसान”, इत्यनयोर्मूलधातोः
लट्-लृट्-लुङ्-लिट्-मध्यमपुरुषे कानिरूपाणि ?
- ४ । श्रीमदधौत काव्योक्त व्यक्ति विशेषाणां “अपवर्णा”
“रघु”, “अज”, इत्येवं नामानि कथं व्युत्पादितानि ?

१८१७

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

- ‘उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनंमया सार्द्धमसि प्रपन्नः ।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्, सोढास्मि नत्वद् भवने वसन्तौ ।’
‘अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितृस्वदीयस्य मया नहारितः
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥
- (क) अनयोः श्लोकयोः वक्तृबोद्धव्यवसरं निर्द्देशपुरःसरं व्याख्या
कार्या ।
- (ख) ‘प्रयत्नेन’ इत्यत्र कथं तृतीया ‘प्रपन्नः’ इत्यस्य पदपरिचयः
क्रियताम् ।
- (ग) द्वितीय श्लोकस्य वाचपरिवर्त्तनं विधेयं । अस्ति चेदत्र काचित्
पौराणिकी वार्त्ता लिख्यताम् । अपहारितः निधाः इत्यत्र
अस्ति चेत् व्याकरण वैशेष्यं लिख्यतां तत् कौटुशम् ?
अतः कौटुशार्थः ?
- २ । दधतो मङ्गलक्ष्मी वसानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥
- (क) सरल संस्कृत भाषयास्य तात्पर्यं लिख्यताम् ।
- (ख) वल्कले इत्यत्र कथं का विभक्तिः ? “समम्” इत्यस्य कति-
विधोऽर्थः ? श्रीमद्भिरवगतः ? प्रत्येकमुदाहरणमुपन्यस्यताम् ।
“वसानस्य” इत्यत्र शानप्रयोगः साधुरसाधुर्वा समर्थताम् ॥

अधस्तनौ श्लोकौ व्याख्यायेताम् :—

- ३ । अथवा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रं समुत्कीर्णं सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥
वत्सोत्सूकापि स्तिमिता सपर्यगां प्रत्यग्रहीत् सेतिनमन्दतुष्टौ
भक्तोपपन्नेषु हि तद्विधानां प्रसादचिह्नानि पुरः फलानि ॥
- (क) प्रथमे श्लोके अथवा द्वितीये अपि इत्यनयोरर्थः कौटुशः ?

४ । अनेन श्लोकद्वयेन यद् यदुक्तं संचिपतस्तत् स्वरचित संस्कृत भाषया लिख्यताम् :—

सद्य एव सुकृतां हि पच्यते कल्पवृक्ष फलधर्म्मं काङ्क्षितम् ॥”

लङ्केश्वर प्रणतिभङ्गदृढव्रतान्तदुवन्द्यं युगं चरणयोजनकामजायाः
ज्येष्ठानुवृत्ति जटिलश्च शिरोऽस्य साधरन्योन्यपावन मभूदुभयं-
समेत्य ?

(क) अधोरिच्छयोः समासः लिख्यन्ताम् ।

कल्पवृक्षफलस्य धर्म्मः; कीदृशः ?

(ख) प्रथमश्लोके पच्यते इत्यस्य व्याकरण लिपिस्तावत्

क्रियताम् । “सुकृताम्” इत्यत्र कथं का विभक्तिः ?

(ग) द्वितीय श्लोके किं नाम वृत्तम् ? किंवा तस्य लक्षणम् ?

५ । सिंहेन दिलीपस्य कथोपकथनं स्वरचितसंस्कृत भाषया संचिपतो लिख्यताम् ।

१८१८

काव्यस्य प्रथमपत्रम् ।

१ । न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्थशः

व्यावृत्ता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तत्स्मरता स्थिता ॥

हरियंथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतौ महेश्वरस्तत्रैव एव नापरः ।

तथा विदुर्न्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी नहि शब्द एष नः ॥

(क) उद्धृतश्लोकौ व्याख्यायेताम् ।

(ख) प्रथमश्लोके ‘परस्वेभ्यः’ इत्यत्र कथं का विभक्तिः ।

द्वितीयः श्लोकः कदा केन कं प्रति किमुद्दिश्य उक्तः ?

“विदुः” इत्यस्यास्ति चेदुपान्तरं किन्तत् ।

२ । अधस्तनयोः प्रथमस्य श्लोकस्य मातृभाषयानुवादः, द्वितीय

श्लोकस्य तात्पर्यं सरलसंस्कृतभाषया लिख्यताम् ।

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमंगतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनाद्रीषितोऽस्मि तव विक्रमश्रवात् ॥

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः । मातुः पापस्य भरतः

प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥

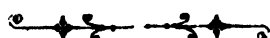
(क) प्रथम श्लोकस्य वक्तृबोद्धव्यावसरा निर्णेतव्याः ।

प्रथमश्लोकेऽस्ति चेत् काचित् पौराणिकी वार्त्ता लिख्यताम् ।

(ख) “क्षत्रजातम्” ‘शम’ इत्यनयोः कथं का विभक्तिः ?

- (घ) 'निहता' इत्यस्य मूलप्रकृतेः लोट् पञ्चमी गी (लङ्, अस्तनी घी) मध्यमपुरुषैक वचनयोः 'क्त' 'तस्य' प्रत्यययोश्च कौटुशानि रूपाणि ? अधोरिखानां सविग्रहाः समासा लिख्यन्ताम् ।
- ३ । व्याख्यान्यन्तामधस्तनाः—
गुरोर्विवक्षोः कपिलेन मेध्ये रसातलं संक्रमितेतुरङ्गे ।
तदर्थं सुर्वीमवदारयद्भिः पूर्वैः किलायं परिवर्द्धितो नः ॥
सर्वत्र नो वार्ष्णेमवेहि राजन् नाथे कुतस्त्वया शुभं प्रजानां ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टे कल्पेन लोकस्य कथं तमिस्त्रा ॥
काले खलु समारब्धा फलं वध्नन्ति नौतयः ॥
- (क) प्रथम द्वितीययोः श्लोकयोर्वक्तृबोद्धव्यौनिर्द्देश्यौ ।
प्रथम श्लोके का पौराणिकी कथा । विवक्षोः इति कथं निष्पन्नं ?
- (ख) द्वितीय श्लोके तपति, इत्यस्य कौटुशः पद परिचयः ?
तृतीयांशे 'काले' इत्यस्य किमुपयोगित्वम् ? द्वितीय श्लोके सूर्ये
'आवरणाय' दृष्टेः इत्येतेषु कथं का वीभक्तिः ?
- ४ । अधस्तनैर्यद् यदुक्तं तत्सारः संस्कृतभाषया लिख्यताम्,
गृहीत प्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्र नाथस्य जहार नतु मेदिनीम् ।
ह्याया हि भूमेः शशिनोऽमलत्वे नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥
अलौक सामान्य मचिन्तयहेतुकं द्विषन्ति मन्दाच्चरितं महात्मनाम् ।
स्थातुं नियोक्तुर्नहि शक्यमात्रे विनाश्य रक्षत्रं स्वयमचतेन ॥
- (क) 'गृहीतप्रति मुक्तस्य' 'धर्मविजयी' इत्यनयोः कौटुशाः समासाः ?
'अचतेन' इत्यत्र कथं तृतीया ?
- ५ । वशिष्ठ-दिलीपस्य कथोपकथनं संक्षेपतः स्वकीयसंस्कृतभाषया लिख्यताम् ।

रघुवंशका हिन्दी भाषानुवाद ।

पहेला सर्गः ।

- १ । शब्द और अर्थ के पूरा ज्ञान प्राप्त होनेके लिये शब्द और अर्थ के बराबर मिला हुआ जगतके मातापितारूप पार्वती और परमेश्वरकी मैं प्रणाम करता हूँ ।
- २ । कहां सूर्यसे उत्पन्न हुआ वंश और कहां मेरी थोड़े समझ-सकनेवाली बुद्धि । मैं ऐसा मूर्ख हूँ कि जो समुद्र पार होना बहुत ही मुश्किल है वैसा समुद्र मैं वेड़ासे पार होने चाहता हूँ ।
- ३ । कवियों जिस यशको प्राप्त हो सकते हैं मैं मूर्ख हो के भी वैसा यश प्राप्त होने चाहता हूँ । ज'चे पुरुषसे लभ्य फल नोचनेके कोशिश करनेसे बीना जैसे चिढ़ाया जाता है मैं भी लालचके वज्रसे वैसी चिढ़ाया जाऊंगा ।
- ४ । या बरमासे छिद्र किये हुये मणिमें सूत जैसे घुस जाता है मैं भी पूर्व पण्डितों के बतलाये हुये राहसे रघुवंश में वैसे ही घुसूंगा ।
- ५-८ । जो लोग जन्मसे ही शुद्ध थे, अपनी अभिलाषा पूर्ण होनातक नही निवृत्तहोनेवाले थे, जिन्होंने समुद्र पर्यन्त पृथ्वीको पालन किया जिनका रथ स्वर्ग पर्यन्त जाता था, जिन्होंने अग्निमें यथाविधि हवन किया, प्रार्थियोंकी अभिलाषा पूरा करनेकी जो लोग कभी नही नाराज थे, जिनसे अपराधियोंकी वाजिब सजा मिलता था, जिनका ठीक समयपर निंदसे उठनेका आदत था, दान देनेके लिये जो लोग धन इकट्ठा किये थे, सत्यके लिये थोड़ी बात बोलनेका जिनका आदत था, यश प्राप्त होनेके लिये जो लोग दिग्विजय करते थे वंशरक्षा करना ही जिनका वराह करनेका कारण था, लड़कपनमेंही जिनका विद्याभ्यास पूरा हो गया था युवावस्थामें जो लोग विषयको भोगकरनेवाले थे, बुढ़ापेमें

जिन्होंने सुनीयोंकी वृत्ति अवलम्बन की थी और अन्तमें जो लोग योगबलसे अपना शरीर त्यागकरनेवाले थे मैं वैसा गुणोंसे विभूषित रघुकुलोद्भव राजाओंका वंश वर्णन करूँगा मेरोवर्णनकरनेवाली शक्ति थोड़ी होनेसे भी उनके गुणों मेरे कानमें पड़चुके मुझको ये नादानोंके काममें उभाड़ दिया ।

१० । मैं चाहता हूँ कि भला और बुरा समझसकनेवाले पण्डित लोग मेरे इस प्रबन्धको सुनेंगे । क्योंकि सोनिका सच्चाई या झूठापन अग्निसे ही मालुम होता है ।

११ । प्राचीन समयमें पण्डितोंके मान्य वैवस्वत नामके मनु थे । वेदोंमें प्रणवके तरह राजाओंमें वे आदि थे ।

१२ । और समुद्रमें चन्द्रमाके तरह मनुके पवित्र वंशमें दिलीप नामके पवित्रतर राजा जन्मलिये थे ।

१३ । उनको चौड़ी छाति वृषके बराबर कन्धे, घुटना पर्याप्त लम्बे हाथ और शास्त्रके वृक्ष के समान उंचा शरीर देखते ही मालुम होता कि मानों विपत्तियोंको रक्षाके लिये स्वयं क्षात्रधर्म अपना काम हासिल करनेके योग्य शरीर धारण करके पृथिवीमें जन्म ग्रहण किया ।

१४ । वे सबसे अधिक बलवान थे और सबतेजोंको दवानेवाले और शरीरसे पृथ्वीको आक्रमण करके पर्वतोंके राजा मेरुके समान विराज करते थे ।

१५ । उनका आकारके बराबर बुद्धि थी, बुद्धिके अनुरूप शास्त्रज्ञान था, और वे शास्त्रज्ञान के अनुसार कामशुरूकरनेवाले थे । और शुरू जैसे होता था फल भी वैसेही निकलता था ।

१६ । भयदेनेवाले जलजन्तुयों और उनके साथ ही साथ रत्न रहनके कारणसे समुद्र जैसे मनुष्योंका अनभिभवनीय और अभिगम्य होता है वैसाही राजा दिलीपभी कठोर और कमनीय गुणोंसे सेवकोंके अप्रुथ और अभिगम्य थे ।

१७ । बहादुर सारथिसे चलाये हुए रथका चक्र जैसे अथनेमिसे तनकभरभी नहीं हिलता है राजा दिलीपके शासनमें प्रजाभी मनुप्रचलित राहसे जरासामो बाहर नहीं गयी ।

१८ । प्रजाओंके कल्याणके ही लिये उन्होंने उनसे कर लिया जैसे कि हजारगुण वरसानेके लिये सूर्य पृथिवीसे पानीखिचता है ।

- १९ । उनको सेना केवल शोभाके लिये थी । शास्त्रकी तीव्र बुद्धि और धनुषमें चढ़ाई छोरी अपना प्रयोजन सिद्धकरनेवाली थी ।
- २० । उनका विचार और इन्द्रियोंके भावों कोइ नहीं समझ सकता था । पूर्व जन्मके संस्कारके तरह केवल फलसे ही उनका काम मनुष्योंके समझमें आता था ।
- २१ । वे निर्भय होके आत्मरक्षा करनेवाले थे, अरोगी होके धर्मकी भजन करते थे, लोभ छोड़के धन कमाते थे और अनासक्त होके सुखको भोग करते थे ।
- २२ । वे ज्ञानी होके भी जास्तो बात नहीं बोलते थे शक्तिरहते भी क्षमा करनेवाले थे, और दान करके कभी घमंड नहीं करते थे ।
- २३ । विषयमें अनासक्त विद्याओंके पार देखनेवाले और धर्ममें रुचि रखनेवाले राजा दिलीपको जराके बिना बुढ़ापा आया था ।
- २४ । प्रजाओंकी नीति सिखलानेके और भरण पोषण करणके कारण से राजा दिलीपही उनके पिता थे । उनके पिताओं केवल जन्मदेनेवाले थे ।
- २५ । मगराई छोड़ानेकेलिये वे अपराधियोंकी सजा दते थे, पुत्रोत्पत्ति के लिये व्याह्र किये थे । राजा दिलीपका अर्थ और काम धर्म स्वरूप ही थे ।
- २६ । पृथ्वीसे कर वसूल करके इन्द्रकी प्रीतिके लिये उन्होंने यज्ञ किया इन्द्रनेभी आकाशसे पानी वरसा । ऐसे एक दुसरेकी सम्पद देके दोनोंने दोनों लोकोंको पालन किया ।
- २७ । रक्षाकरनेवाले उनके यशको दुसरे कोइ राजा नहीं प्राप्त होने सके । क्योंकि उनके राजमें चोरी खालि नाममें ही था काममें नहीं ।
- २८ । रोगीकी औषधी के तरह सज्जन शत्रु होनेसेभी उनका प्यारा था और दुष्ट प्यारा होने से सांपने काटी अङ्गुलीके तरह त्याग किया जाता था ।
- २९ । विधाताने मानी पञ्चमहाभूतोंके सामर्थ्यीयोंसे उनको बनाया था । इस लिये उनके गुणों केवल दुसरेकी भलाई के लिये थे ।
- ३० । समुद्रका तौर उनके राजका दिवार के समान था और समुद्र था खाँड़के बराबर । इसमें दुसरे कोइ राजाकी प्रभुता नहीं थी । समुचा पृथ्वीकी उन्होंने एक पूरीके समान शासन किया ।

- ३१ । यज्ञकी पत्नी दक्षिणा वैसी मगधवंशजा दयादाक्षिण्यादि गुणयूक्ता सुदक्षिणा नामवाली उनकी पत्नी थी ।
- ३२ । यद्यपि उनकी और भी बहुतही राणियां थी तथापि उस बुद्धिमती राणी और राजलक्ष्मी ये दोनोंसे ही राजा अपनेको कलत्रवान मानते थे ।
- ३३ । राजा स्वल्पयोग्या पत्नी सुदक्षिणासे पुत्रोत्पत्तिके लिये समुत्सुक होके कब पुत्र होगा इसी चिन्तासे समय बिताते थे ।
- ३४ । पुत्रोत्पत्तिके विधानके लिये उन्होंने राज्यभार अपने हाथसे उतारकर मंत्रियोंके हाथ पर सौंपा ।
- ३५ । इसके बाद पुत्रलाभ करनेको कामनासे प्रजापतिकी पूजा करके वे दोनों पतिपत्नी गुरु वशिष्ठके आश्रमको चले ।
- ३६ । वर्षाके मेषके उपर विजली और ऐरावतके तरह मुलायिम और गभीर शब्दकरनेवाले रथके उपर राजा और राणी सवारी हुए थे ।
- ३७ । आश्रमकी पीड़ा न हो इस लिये साथमें थोड़ीही सेना लिए थे । परन्तु अपने तेजके प्रभावसे मालुम पड़ा कि बहुतही सेनासे घिरे हुए ।
- ३८ । चलनके समय वे दोनों कुनेसे सुखदेनेवाली शालवृक्षके गंदक गंधवाली फुलोंके परागको उड़ानेवाली और बनके वृक्षोंको थोड़ासा कंपाने वाली हवासे सेवित हुए थे ।
- ३९ । रथके चक्केके अवाज सुनकर उंचेमें सुह उठाये हुए मोरोंसे दो प्रकार सुन्दर षड़ज शब्द करते थे ।
- ४० । राजा और राणीका सुन्दर सुरत देखकर जिन मृगके जोड़ोंका डर कुट गया था और जिनको दृष्टि रथमें बंधो हुईथी उनके नैनमें राजा और राणी एक दुसरेके नैन को समानता देखते थे ।
- ४१ । लंघार बांधके बिना थंमके जानेवाले और सुन्दर शब्द करनेवाले सारसोंको देखते हुए वे जाते थे ।
- ४२ । अपनी अभिलाषाकी सफलता जतानेवाली हवाको अनुकूलतासे घीड़ोंके खुरसे उठाई हुई धुरिसे उनके पगड़ी और बाल नही हुएगए ।

- ४३ । कोई स्थानमें अपने खासके बराबर सरोवरके कमलोंका सुगन्ध सुंघते थे ।
- ४४ । फिन कहीं यज्ञखंभके चिन्हवाले अपने दिये हुए ग्रामोंसे ब्राह्मण लोंग आके आशीर्वाद करते थे उन्होंने भी अर्घ्यादिकोंसे ब्राह्मणोंकी पूजा की ।
- ४५ । तुरंत ब्रजा हुआ घृत ले कर खड़े हुए बुढ़े घोसोंसे बन्ध वृक्षोंका नाम पुछते पुछते वे जाते थे ।
- ४६ । चैत्रीय पौर्णमासी के रातके चन्द्र और चित्राके तरङ्ग पवित्र वेष्ट धारण करके जानेवाले उनको कैसी शोभा हुई थी ।
- ४७ । पण्डितोपम प्रियदर्शन राजा दिलीप जगह जगहपर सुदक्षिणाको वसुओंका नाम बतलाते बतलाते कितना राह चले आये थे ये उनको मालुमही नहीं पड़ा ।
- ४८ । दुर्लभ यशवाले राजा दिलीपके घोड़े थक गये । और वे ग्रामको महर्षि वशिष्ठके आश्रमको पंहुचे थे ।
- ४९ । उस समय कुश, समिधा और फल लेके दूसरे वनसे लोटे हुए तपस्त्रियोंसे आश्रम परिपूर्ण था ।
- ५० । ऋषिपत्नीयोंके सन्तान के बराबर नीवार धान्यके भागपानेवाले कुटीरका द्वार अटक करनेवाले मृगोंसे आश्रम भरा हुआ था ।
- ५१ । भालवालका जल पानकरनेवाले पक्षीयोंके विश्राम के लिये वृक्षोंमें पानों सौंचकर मुनिकन्याएं दूसरे जगहपर चली जाती थी ।
- ५२ । आश्रमके आंगनमें धूपसे सुखा हुआ नीवार धान्य इकट्ठा किया गया था और इसके बगलमें सो करके हरिणी जुगाली करते थे ।
- ५३ । सो आश्रम जलती हुई आगके बतानेवाले पवनसे उठाए हुए होमकी गन्धसे मिले हुए धुआँसे आते हुए अतिथिको पवित्र करता था ।
- ५४ । तब राजा दिलीपने घोड़ोंको विश्राम देनेके लिये सारथिको आज्ञा दी । और अपने रथसे उतरा राणीको भी उतारा ।
- ५५ । शिष्टाचारसम्पन्न जितेन्द्रिय मुनियोंने रक्षाकरनेवाले पण्डित राजाको रात्रिके साथ सत्कार किया ।
- ५६ । इसके बाद महर्षिकी संध्याविधिके अन्तमें राजा दिलीपने स्वाहा महित अग्निके बराबर पोछे बैठे हुई अरुन्धतिके साथ वशिष्ठको देखा ।

- ५७ । राजा और राखी गुरु और गुरुपत्नीके चरणोंमें गिर पड़े उन्होंनेभी उनको आशीर्वाद किया ।
- ५८ । अतिथि सत्कारसे रथमें आनेका कष्ट दूर होनेके बाद वशिष्ठने राजासे राज्यको कुशल पुँछी ।
- ५९ । तब दुषमनके देशीका जीतनेवाला और भला बात बोलनेवाला राजा गुरुको ये अर्थयुक्त वाक्य बोलने लगे ।
- ६० । हे भगवन् आप जिसकी दैवी और मानुषी अशान्तिको हरण करनेवाले हैं उसके राज्यके सातों अंगोंमें कुशल जरूर ही होगा ।
- ६१ । मन्त्र बनानेवाले आपकी मन्त्रके प्रभावसे मेरे दुषमनी तो दूरसे ही शान्त हैं । इस लिये निशानवेधनेयोग्य मेरे बाण बिलकुल बेकार है ।
- ६२ । हे होता, आपने अग्निमें यथायोग्य हवन किये हुये घृतादि जलधारा के रूपसे परिणत होकर मेरे राजमें अनाद्यष्टिके कारणसे सुखते हुए धान्यको ताजा करता है ।
- ६३ । आपके ब्रह्मतेजसे ही मेरी प्रजा बिना डरसे शी वरस तक जीती है ।
- ६४ । आपके ऐसे ब्रह्मपुत्र गुरुजी जब मेरे हितके लिये सोचते हैं तब मैं क्यों नहीं निरापद रहूँगा और मेरी सम्पदा क्यों नहीं बिच्छेद-रहित होगी ।
- ६५ । परन्तु आपको बधूके गर्भसे आत्मानुरूप पुत्र नहीं होनेके कारणसे रत्नप्रसू सङ्गीपा पृथ्वी भी मुझको चैन नहीं देती है ।
- ६६ । मेरी मृत्युके बाद पिण्ड नहीं मिलेगा ये डरसे मेरे पिढ्हांग आहमें इच्छानुसार नहीं भोजन करके अन्न सञ्चय करके राखते हैं ।
- ६७ । मेरे पीछे जल मिलना मुष्किल जान कर वे अपने श्वासीसे गरम पानी पीते हैं ।
- ६८ । यद्यपि मैं यज्ञादि करके पवित्र हुं तथापि पुत्र नहीं होनेके कारण से मैं आधा प्रकाशमान और आधा अप्रकाशमान लोकालोक पर्यन्तके तरह रहता हुं ।
- ६९ । तप दान वगैरहका पुण्य परलोकमें सुख देता है । परन्तु पवित्र वंशका पुत्र इस लोक और परलोक दोनोंमें सुखदेनेवाले है ।
- ७० । हे विधातः अपुत्रक मुझको प्रेमसे सींचे हुए निष्फल आश्रम वृक्षके समान देखके आप क्यों नहीं दुःख पार्ते हैं ।

- ७१ । बिना नङ्गा हुआ हाथीका बध्नंस्तम्भ जैसे उसको तकलीफ देता है मेरा पितृ ऋण भी मुझको वैसे ही तकलीफ देता है ।
- ७२ । हे गुरो मैं जैसे इस दुःखसे कुटकारा पाउंगा आप वैसे कीजिये । क्योंकि इच्छाकु वंशियोंके कठिन कार्योंकी सिद्धि आप ही के अधीन है ।
- ७३ । राजाको ये बात सुनकर महर्षि वशिष्ठ सोई मङ्गलियोंवाला सरोवर के तरङ्ग थोड़ा समयके लिये ध्यान लगाये हुए बैठे थे ।
- ७४ । विशुद्धात्मा ऋषिने ध्यानसे राजाका सन्तान नहीं होनेका कारण देखा और पोछे राजाको बोलने लगा ।
- ७५ । हे वत्स एक मर्तवे जब तुम स्वर्गसे इन्द्रकी सेवा करके पृथ्वीको लौट आते थे तब तुम्हारे राहमें कल्पवृक्षकी छायामें सुरभी बैठो थी ।
- ७६ । ऋतुस्नाता राणीको याद करके पतिधर्मलोप होनेके डरसे तुमने उनका परिक्रमादि योग्य सत्कार नहीं किया ।
- ७७ । तब उन्होंने तुमको ये शाप दिया कि मेरा सत्कार बिना किये जाते तुम्हारा सन्तान मेरो सन्तानको सेवा किये बिना नहीं होगा ।
- ७८ । हे राजन् आकाशगङ्गाके प्रवाहमें खेलते हुए दिग्गजोंके हत्थासे ये शाप नहीं तुम्हें न तुम्हारे सारथिने सुना ।
- ७९ । उनको अनादर करनेसे तुम्हारा मनोरथ नहीं सिद्ध होता है । पूज्योंकी पूजा नहीं करनेसे कल्याणको रुका जाता है ।
- ८० । वे सुरभी अभी बहुत समयके लिये यज्ञ करनेवाले वरुण की हवि देनेके लिये सापीसे छिरे हुए हारवाले पातालमें ठहरतो है ।
- ८१ । उनकी कन्याको उनके स्थानपर मानके उनको पूजा करो । उन्होको प्रसन्नतासे तुम्हारा मनोरथ पूर्ण होगा ।
- ८२ । इतने बोलते बोलते ही उनको आहुतिको सिद्ध करनेवाली नन्दिनी नामकी गार्ह्वनसे लौट आई ।
- ८३ । नये पक्षका समान पाटल रंगवाली नन्दिनीके शिरपर सफेद बालोंका चंदा रहनेके कारणसे वे नये चंद्रमासे सुशोभिता संध्या देवोके तरङ्ग मात्राम देती थी ।
- ८४ । अपने बछड़ेको देखकर उनके कुण्डके बराबर ऐनसे यज्ञसे भी पवित्र और थोड़ासा गरम दुध निकल कर पृथ्वीको भिजाता था ।
- ८५ । उनके खुरोंसे उड़ी हुई धुरि नगीचे खड़े हुए राजाके शरीरमें लगकर उनकी तीर्थस्नानकी पवित्रता देती थी ।

- ८६ । शुभाशुभ कारण जाननेवाले ऋषि पुण्यदर्शना नन्दिनीको देखकर राजाका मनोरथ पूर्ण होनेवाला जानकर उनको बोलने लगे ।
- ८७ । हे राजन् तुम जानो कि अपना मनोरथ तुरन्त पूर्ण होगा क्योंकि नाम लेते ही कल्याणी नन्दिनी आ गयी है ।
- ८८ । तुम वनकी कन्दमूलादि खाकर निरन्तर नन्दिनीकी सेवा करके अभ्याससे विद्याके तरह इनको खुशी करनेका कोशिश करो ।
- ८९ । वे चलनेसे तुम चलोगे, खड़ा रहनेसे खड़ा रहोगे बैठनेसे बैठोगे और पानी पीनेसे पानी पीयोगे ।
- ९० । ये वधूभी शृङ्ग देह और चित्तसे नन्दिनीकी पूजा करेगी । सबेरे नन्दिनी जानेके समय उनके साथ तपोवनको सीमातक जायगी और शामको लौटनेके समय आगे जाके प्रेमसे लेते आयंगी ।
- ९१ । नन्दिनी प्रसन्न नहीं होने तक ऐसे उनको पूजा करो । तुम्हारा विघ्न दूर हो जायगा । अपने पिताके बराबर सत्पुत्रवालोंमें तुम अग्रणी ठहरेगी ।
- ९२ । देशकालके हाल जाननेवाले शिष्यने अपनी स्त्रीके साथ गुरुकी आज्ञापालन की ।
- ९३ । विद्वान्, सत्यवादी, प्रियभाषी ब्रह्मपुत्र वशिष्ठने रातको सोनेके लिये राजाको आज्ञा दी ।
- ९४ । तपके प्रभावसे वशिष्ठजी राजभोग्य वस्तु भी राजाको दे सकते परन्तु व्रतपालन करनेके कारण राजाके खाने और सोनेके लिये केवल वन्य चीजोंका इन्तेजाम किया ।
- ९५ । तब राजाने पतिव्रता राणीके साथ गुरुने दिखाई हुई पर्णकुटीमें सोके रातको बीता । और सबेरे विद्यार्थियोंके अध्ययनके अवाज सुन कर जाना कि रात बीत गई ।

दूसरा सर्ग ।

- १ । रात बीतनेके बाद राणी सुदक्षिणाने गन्धमास्यसे नन्दिनीकी पूजा की । और बछड़ेका दुध पीना होनेसे प्रजापतिकी रक्षा करनेवाले राजाने वनकी जानेके मतसबसे गार्गका बांध खुला ।

- २ । श्रुतिके अर्थ के पीछे जैसे स्मृति चलती है वैसे ही पतिव्रताओंकी अग्रगण्या राणी सुदक्षिणा नन्दिनीके खुरसे उठी हुई पवित्र धुरिवाले राहसे उनके पीछे पीछे चली ।
- ३ । यशःसौरभमण्डित दयावान राजा दिलीप राणीको लौटाकर चारोसमुद्रके तरह चारोथरोंवाली गोरूपधारिणी पृथ्वीके समान सुरभी की कन्या नन्दिनी की रक्षा करने लगे ।
- ४ । व्रतके कारण नन्दिनीके पीछे चलनेवाले राजाने अपने सेवकोंको विदा कर दिया । उनके शरीरकी रक्षाके लिये दूसरोंके मददका जहरत नहीं था । क्योंकि मनुवंशोयों आपहो आपकी रक्षा कर सकते हैं ।
- ५ । सम्राट दिलीप सुखादु तृणोंके ग्रास देके शरीर खजलायके, मशकोंकी निवारण करके और अपनी इच्छाके अनुसार चलने देके नन्दिनी की सेवा करने लगे ।
- ६ । धेनु खड़ी होनेसे राजा भी खड़े रहते चलनेसे चलते, बैठनेसे बैठते और पानी पीनेसे पानी पीते—ऐसे छाया के तरह वे उनके पीछे चलने लगे ।
- ७ । राजाके छत्र चामरादि नहीं रहनेसे भी तेजकी विशेषतासे राज-लक्ष्मीयुक्त मालुम देते थे । और बाहर प्रगट नहीं परन्तु भीतर स्थित मदवाले हाथीके तरह इनकी शोभा हुई थी ।
- ८ । राजा दिलीप लतासे अपने केश बंधके और धनुषमें शर संयोग करके मुनिकी धेनुको रक्षाके व्याजसे मानों वनके दुष्ट जनावरोंकी सजा देनेके लिये विचरते थे ।
- ९ । किनारेके वृक्षों उन्मत्त पक्षियोंके शब्दके व्याजसे अनुचर रहित वरुणके समान राजाकी जय मचाते थे ।
- १० । राजधानीमें चलनेके समय पौरकन्याएं जैसे महाराजके शिरपर लाज वर्षण करती थी वैसे ही पवनसे हिलतो हुई लतारोंने वनमें तेजस्वी राजाकी फुलसे सत्कार किया ।
- ११ । महाराजके हाथमें धनुष रहते भी उनके हृदयकी दया प्रगट जानकर हरिणीएं अपने नेत्रकी विशालता का फल प्राप्त हुई ।
- १२ । वेणु वंशके छिद्रमें घुमा हुआ वायुके शब्दसे जो अवाज होता था इसमें राजा अपने यशकी गाथा सुनते थे ।
- १३ । पर्वतके भ्रंगणोंके जलके कणोंसे मिला हुआ वृक्षोंकी कंपानेवाला फुलके गन्धसे भरा हुआ वायु छत्र रहित धूपसे लाम्त पवित्र राजा दिलीपकी सेवा करने लगा ।

- १४ । रक्षाकरनेवाले राजा दिलोप वनमें प्रवेश करनेसेही बिना वर्षासे दावाग्नि शान्त हो गइ । फल और फुल की बहुत छिड़ हुई और प्रवल पशुओंने दुर्वल की पीड़ा देना छोड़ दिई ।
- १५ । नये पत्तीके तरह तांवाके रंगके सूर्यको प्रभा और सुनि की गाई इधर उधर घुमते हुए दिशाओंको पवित्र करके संध्याके समय अपने स्थानपर चली ।
- १६ । पृथ्वीके अधिपति दिलोप यज्ञ पितृ और आश्रित्य की साधन-भूता नन्दिनीके पीछे पीछे चले । नन्दिनी भी राजासे युक्त होकर विधिसे मिली हुई मात्तात् यज्ञाके तरह शोभा पाती थी ।
- १७ । राजा कीचसे लपटे हुए सुकरोसे और घोंसलेके और जानेवाले मीरोसे व्यास हरिणीसे भरा हुआ हरित् घास पूरे वनकौ शोभा देखते देखते चले ।
- १८ । अपने पुष्ट ऐनके भारसे नन्दिनी और शरीरके भारसे राजा दिलोप आश्रमको लौटनेका राह शोभित किये थे ।
- १९ । वशिष्ठको धेनुके पीछे आते हुए वनसे लौटनेवाले राजाकी सुदक्षिणा उपासे हुआओंको नेत्रसे देखती थी ।
- २० । सामने खड़ी हुई सुदक्षिणा और पीछे आते हुए राजा ये दोनोंके बीचमें चलते हुई नन्दिनी दिन और रातके बीचकी शामके तरह मालुम देती थी ।
- २१ । सुदक्षिणाने हाथमें अर्घ्यपात्र लेकर नन्दिनीको प्रणाम और प्रदक्षिण करके अपने मनोरथ सिद्धके द्वारके समान उनकी शृङ्गोंके मध्यभागकी पूजा की ।
- २२ । बछड़े के लिये उत्सुक होके भी नन्दिनीने राणीकी पूजा ग्रहण की । इससे राजा और राणी दोनों प्रसन्न हुए । क्योंकि भक्तोंसे महानुभावोंका सत्कार ग्रहण करना मनोरथ पूर्ण होनेका निशान है ।
- २३ । बाहुबलसे दुषमनोकी जय करनेवाले राजा दिलोपने गुरु और गुरुपत्नीका चरण वन्दन करके और संध्या वन्दनादि समाप्त करके दुहनेके बाद फिर भी सुई हुई गाईकी सेवा की ।
- २४ । रक्षक राजा दिलोप और राणी सुदक्षिणाने नन्दिनीके पास दोपक और पूजाका द्रव्य रखा । नन्दिनीके-सोनेके बाद वे भी सो गये पीछे सबेरे नन्दिनी निदसे उठनेसे वे भी उठे थे ।
- २५ । दीन का पालन करनेवाले राजा दिलोप सम्मान पानेके निमित्त इसी चालसे एकविंश दिन बीताये ।

- २६ । बाईसवें दिन नन्दिनीने अपने सेवककी भक्ति जानने के लिये गंगाके किनारेका छोटे घासवाली हिमालयकी गुफामें प्रवेश किया ।
- २७ । राजाने सोचा कि कोई हिंसक पशु किसी चालसे नन्दिनीको नहीं आक्रमण कर सकता । इस लिये निश्चिन्त होके वे पर्वतकी शोभा देखने लगे । इतनेहीमें एक सिंहने नन्दिनीको आक्रमण किया ।
- २८ । जैसे रासकी खींच कर सारथि घोड़ेको ठिक राहपर ले जाता है वैसे ही गुफामें रुकनेके कारण बड़े शब्दवाले गार्डेके उकाराने दुखियोंके उपर दयाकरनेवाले राजाको उसी तरफ खींचा ।
- २९ । धनुर्हारी राजाने लाल रंगवाली गाड़के उपर सिंहकी गेरुके पर्वतके उपर फुलोंसे भरा हुआ लोभेके वृक्षके समान देखा ।
- ३० । तब सिंहके समान शीघ्र चलनेवाले, भुजबलसे शत्रुओंको जयकरने वाले शरणागत की रक्षाकरनेवाले राजाने नन्दिनीको ऐसी अवस्थामें देखकर अपने को अपमानित समझा और सिंहको मारणेके लिये तरकससे बाण निकाला ।
- ३१ । बाण फेंकनेके मतलबसे जब राजा तरकससे बाण उठाने चाहे तब उनके दहिने हाथकी अंगुली बाणकी पुंछमें अटक रही । चित्रमें लिखा हुआ बाण काढ़नेके कोशिश करता हुआ हाथके समान उनका हाथ बिलकुल बेकार हो गया । उनके नखकी प्रभासे कंक पंख सुशोभित हुआ ।
- ३२ । ऐसे हाथ रोक जानेके कारण महाराज बहुत क्रुद्ध हुआ और सामने खड़े हुए अपराधिकी सजा देनेका इखतियार नहीं होनेसे मंत्र और औषधियोंसे कीले हुए सांपके तरह जलने लगे ।
- ३३ । नन्दिनीको पकड़नेवाला सिंह मनुवंशकी ध्वजा, अपनी अचानक अवस्थासे विस्मित सिंहसमान बलवान राजा दिलीपकी मनुष्यकी बोलासे अचंभा करके बोलने लगे ।
- ३४ । हे राजा तुम वृथा अम मत करो । मेरे उपर अस्त्र चलानेसे भी ये बेकार होगा । क्योंकि पवन वृक्षको उखाड़ सकता है परन्तु पर्वतको नहीं हिलाने सकता ।
- ३५ । मैं अष्टमूर्ति भगवान शिवजीका नौकर हूँ । और निकुम्भका मित्र । मेरा नाम कुम्भोदर । शङ्करने कृपा करके मेरे पिठके उपर पैर धरके उसकी पवित्र करके कैलास पर्वतके तरह सफेद रंगवाले बैलके उपर चढ़ते हैं ।

- ३६ । आगे जो देवदारुका वृक्षको देखते हो शिवजीने उसको अपने पुत्र माना । यह कार्तिककी माता भवानीजीके स्थानके समान सोनेके कुंभसे छिटाया हुआ जलका स्वाद जानता है ।
- ३७ । एक रोज एक बनैले हाथीने कानपटो खुजलाते हुए इसकी छाल रगड़ डाली । तब पर्वतराजकी कन्या पार्वती जी असुरोंके अस्त्रसे काटे गये कार्तिकके तरह इसकी लिये शोच करने लगे ।
- ३८ । तबसे बनैला हाथीयोंको डर दिखलानेके लिये सिंहका आकार देकर शिवजीने सुभक्तों ये पर्वतकी गुफामें कायेम किया उन्हीकी आज्ञासे मैं सामने आये हुए जनावरोंको खाके जिन्दा रहता हूँ ।
- ३९ । भगवान शंकरजीकी इच्छासे मेरे भोजनके लिये ये गाई यहाँ आई है । राहु जैसे चंद्रमाकी सुधा पान करके तृप्त होता है मैं भी भुक्के समय इसको लोह पीके वैसे तृप्त हुँगा ।
- ४० । तुम नाचार हो । इस लिये लज्जाको त्याग करके निवृत्त हो । तुमने गुरुसे शिष्यकी योग्य भक्ति दिखालायी । शस्त्रसे जिसकी रक्षा नहीं की जा सकती है उसके लिये शस्त्रधारोंकी यशकी हानी नहीं होती ।
- ४१ । सिंहका इस प्रकार गर्वित वचन सुनकर राजाने जब समझा कि शिवजीकी प्रभावसे अपना अस्त्र बेकार हुआ तब अपनेमें अवज्ञा ढोली की ।
- ४२ । इसके पहले राजाका अस्त्र कभी नहीं बेकार हुआ । वज्र छोड़नेकी उद्यत वज्रपाणि इन्द्रका वज्र महादेवकी दृष्टिसे रुक जानेसे इन्द्रका जैसा हालत हुआ था राजा भी वैसे हालतमें पड़के सिंहकी बोलने लगे ।
- ४३ । हे मृगेन्द्र मेरे जो बोलनेका है सो बोलनेसे हास्यके योग्य होता है क्योंकि शक्तिहीन होनेके कारण आज मैं नन्दिनीकी रक्षा नहीं कर सकता हूँ परन्तु आप प्राणियोंके हृदयका भाव जानते हैं इससे मैं आपसे कहता हूँ ।
- ४४ । विश्वकी सृष्टि, रक्षा और नाशकरनेवाले शिवजी मेरे पूज्य हैं तथापि अग्निमें होम करनेवाले मेरे गुरुकी ये गाभीकी मेरे सामने नष्ट होनेवाली देखकर मैं आपसे नहीं बैठ सकता हूँ ।
- ४५ । इस कारण आप प्रसन्न होकर मेरे देहसे अपनी सुधाकी निवृत्ति

- कोजिये और महर्षिकी गाभीकी छोड़ दीजिये । दिन बीतनेसे ही इसके वछड़ेकी उत्कांठा बढ़ेगी ।
- ४६ । ये बात सुनकर शिवजीके पास रहनेवाले सिंहने दांतोंकी प्रभासे पर्वतकी गुफाके अंधकार दूर करके हंसकर राजाको बोला ।
- ४७ । हे महाराज तुम पृथ्वीका एकछत्र सामित्व और तुम्हारे कान्तिमान शरीर बहुत थोड़ेके लिये त्याग करनेकी राजी हुआ । इससे मुझे मालुम होता कि तुम मूर्ख हो ।
- ४८ । और अगर तुम प्राणियोंके उपर दयासे अपने शरीर त्याग करने चाहते हो तब देखो कि तुम्हारे शरीरसे केवल एक गाईकी रक्षा होती है । परन्तु तुम्हारे प्राण बचनेसे सर्वदा असंख्य प्राणियोंकी बचाने सकोगे ।
- ४९ । तुम्हारे गुरुको सिर्फ एकहीठो गाइ है । ये मरनेसे गुरुजी क्रुद्ध होगा बोलके अगर तुम डरते हो तब वछड़ेसे ऐनवालो करोड़ गाई देकर तुम उनको शान्त कर सकोगे ।
- ५० । इस लिये तुम सुख लाभके हेतु अपने बलवान देहकी रक्षा करो । क्योंकि ऋद्धिसहित राजपदहीकी इन्द्रपद बोला जाता है । दोनोंमें भेद इतनाही है कि राजपद पृथ्वीमें और इन्द्रपद स्वर्गमें होता है ।
- ५१ । इतना बोलकर सिंहके चुप होनेके बाद पर्वतनीभी गुफामें उठे हुए उसके प्रतिशब्दके जंचे आवाजसे मानों प्रीतिसे राजाको यही बात बोली ।
- ५२ । शिवजीके अनुचरकी यह बात सुनकर राजाने फिर उनको कहा और कहते समय सिंहसे आक्रान्त हुई नन्दिनी राजाके और कातर दृष्टिपात करनेके कारण उनके हृदयमें दया औरभी बढ़ गई ।
- ५३ । विपदसे जो रक्षा करता है उसीकी क्षत्रिय बोला जाता । इसी अर्थसे क्षत्रिय नाम जगतमें प्रसिद्ध है । अगर मैं वह नामके विपरीत कर्म करूंगा तब मेरे राज्यसे ही क्या काम और ये कलुषित प्राणीसे ही क्या काम ।
- ५४ । और दूसरी गाईअंकि देनेसेभी मुनिके क्रोधकी शान्ति कैसे हो सकती है । ये नन्दिनीकी सुरभीसे कम मत समझो । तुम केवल शिवजीके प्रभावसे उनकी आक्रमण कर सके हो ।
- ५५ । इस लिये मेरे देहरूप मौलसे इसकी रक्षा करना मेरा कर्तव्य है जिससे तुम्हारा पारण भी ठिकसे होगा मुनिकी क्रिया भी सुप्त नहो होगी ।

- ५६ । तुम भी इतना कष्ट सहके ये देवदारु वृक्षको रक्षा करते हो । तुम जानते हो कि रक्षा करनेके वस्तुको नष्ट करके स्वयं अक्षत देहसे स्वामीके सामने नहीं खड़ा हुआ जा सकता ।
- ५७ । और मैं यदि तुम्हारे मतमें मारनेके अयोग्य मालुम होता हुं तब मेरे यशस्वी अपार्थिव देहकी रक्षा कीजिये । क्योंकि निश्चय विनाश होनेवाले इन शरीरोंमें मेरे ऐसे लोगोंकी इच्छा नहीं होती है ।
- ५८ । परस्पर आलापसे ही वन्धुता होती है । हम दोनोंको वनमें मिलनेसे वन्धुता हो गई । इस लिये हे शिवानुचर वन्धुको प्रार्थना 'बिफल करना' तुम्हारा उचित नहीं होगा ।
- ५९ । सिंहने 'ऐसाही हो' बोलनेसे राजा दिलीपने हथियार छोड़कर सिंहके निमित्त मांसके पिण्डकी समान अपना शरीर अर्पण किया ।
- ६० । सिंह अभी मेरे उपर क्रुद्ध पड़ेगा इस प्रतीक्षासे शिर झुकाये हुए प्रजाओंके पालन करनेवाले राजाके उपर विद्याधरीने क्रोड्डे पुष्पवृष्टि गिरी ।
- ६१ । इसके बाद "हे वत्स उठ" ऐसा अमृतको समान वचन सुनकर राजाने मुह ठाठके देखा कि सिंह नहीं था और अपनी जननीके तरह ऐनसे दुध टपकानेवाली धेनु उनके सामने खड़ी रही ।
- ६२ । राजाको विस्मित देख कर नन्दिनी बोलने लगी—मैंने मायासे तुम्हारी परीक्षा ली । ऋषिके प्रभावसे कालभी मुझको नहीं मार सकता है सिंहकी क्या बात ।
- ६३ । तुम्हारी शुभभक्ति और मेरे और दयासे मैं तुम्हारे उपर प्रसन्न हुआ हुं । तुम मुझसे बर मांगो । मुझको केवल दुध देनेवाली मत समझो । मैं प्रसन्न होनेसे मनोरथको भी पूर्ण करती हुं ।
- ६४ । प्रार्थना पूरी करके अर्थियोंका मान देनेवाले और अपने मुजबलसे वीर पदवी पानेवाले राजा दिलीपने सुदक्षिणाके गर्भसे वंशविस्तार करनेवाला कीर्तिमान पुत्र की प्रार्थना की ।
- ६५ । नन्दिनीने 'तथास्तु' बोलके पुत्रार्थी राजाको बर दान दिया और राजाको कहा कि हे पुत्र तुम पक्षके दोनोंमें मेरा दुध दुहकर पोयो ।
- ६६ । राजाने कहा हे मातः बहड़ेके पीने और महर्षिकी होमक्रियाके पीछे महर्षिकी आज्ञा लेकर स्वपालित पृथ्वीके षष्ठांशके तरह मैं आपका दुध पीउंगा ।

- ६७ । राजा को ऐसी बात सुनकर धेनुकी प्रीति और भी बढ़ी । और हिमालयकी गुफासे निकल कर राजाके आगे आगे आश्रमकी चली ।
- ६८ । राजाओंके राजा दिलीपका मुह हर्षसे चन्द्रमाको समान हो गया था । उन्होंने मानी पुनर्कृतिसे नन्दिनीकी प्रसन्नताकी बात पहेली गुरुजीकी पीछे सुदक्षिणाको सुनाया ।
- ६९ । पवित्रस्वभाव, साधुओंका पालन करनेवाले राजाने गुरुको आश्रम पाकर बछड़ेके पीने और होमविधिके पीछे नन्दिनीके दुधको पिया मानी अपने शुभ्र यज्ञको उपभोग किया ।
- ७० । ऐसे व्रत और पारण समाप्त होनेके बाद पर रोज सबेर जितेन्द्रिय वशिष्ठने राजा और राणीको आशौर्वाद देके उनको बिदा किया ।
- ७१ । होमकी अग्नि, वशिष्ठ, अरुन्धती और बछड़ेके साथ नन्दिनीकी प्रदक्षिण करके मंगलाचारके कारण अधिक प्रभावयुक्त राजा अपने राज्यके और चले ।
- ७२ । सहनशोल राजा धर्मपत्नीके साथ मिठा आवाज करनेवाले बेरोकटोक चलनेसे सुख देनेवाले रथमें सवारी होके चले । मालुम पड़ा कि वे आपने पूर्ण मनोरथमें सवारी हुए ।
- ७३ । बहुत रोज तक नहीं देखनेके कारण प्रजा लोग बहुत व्यथ थे । पुत्रके व्रतसे क्षीण-तनु राजाको नवोदित चन्द्रमाकी समान वे अदृष्ट नेत्रोंसे देखने लगे ।
- ७४ । इन्द्रकी समान ऐश्वर्यशाली राजाने प्रजाओंसे अभिनन्दित होके भंडियोंवाले नगरमें प्रवेश किया । और उन्होंने आपने वासुकिकी समान बलवाली भुजाओंमें फिर राज्यभारको धारण किया ।
- ७५ । दिशाओंने जैसे अत्रिके नेत्रसे उत्पन्न हुए चन्द्रमाको धारण किया, गंगाजीने जैसे अग्निसे त्याग किये हुए शिवतेजको धारण किया महिषोंने भी वैसे ही अष्ट लोकपालोंके महाप्रतापसे पूर्ण राजकुलके मंगलनिदान गर्भधारण किया ।

तीसरा सर्गः ।

- १ । तब सुदक्षिणाने पतिके मनोरथ पूर्ण करनेवाले, इच्छाकु वंशकी संततिके मुख्य कारण, सहलीयोंके नेत्रका आनन्द देनेवाले—प्रकाश होनेवाले चन्द्र किरण या दीवालीको समान गर्भलक्षण धारण किया ।
- २ । शरीर दुबला होनेके कारण सुदक्षिणा समुचा जेवर नहीं पहरने सकी और उनका मुह लोभपुष्पकी समान पीला हो गया था । वे थोड़े नक्षत्रोंवाली और क्षीणप्रभा चन्द्रमासे सुशोभिता प्रातःकालकी रात्रि को समान देखो गई ।
- ३ । ग्रीष्मके बाद मेघोंके बिन्दुओंसे छिड़के हुए वनके उथले कुंडोंको सुंघकर जैसे हथीकी तृप्ति नहीं होती है वैसे ही राणीके मिट्टीको गन्धवाले मुहको एकान्तमें सुंघकर राजाको तृप्ति नहीं हुई ।
- ४ । इन्द्र जैसे स्वर्गको भोगते हैं उनके पुत्र भी वैसे समुचा पृथ्वीको भोगेगा मानों इसी कारणसे राणी दूसरे रसोंको छोड़कर मिट्टीको खाने लगी ।
- ५ । मगधराज-नन्दिनी लज्जासे कुछ नहीं मंगती थी । कोनसा वस्तुयोंके उनका जकूरत है राजा दिलीप राणीको सहोलियोंसे ऐसी बात पछते थे ।
- ६ । गर्भके कारण दुःखदेनेवाले हालतमें पड़कर राणी सुदक्षिणाने राजासे जब जो वस्तु मांगी थी राजाने तबही उनके लिये सो चोज हाजिर किया । क्योंकि धनुर्हारी राजा दिलीपकी स्वर्गमें भी कीड़ चोज मिलना दुर्लभ नहीं था ।
- ७ । क्रमसे गर्भदुःखकी बिताकर पुराने पत्ते गिर जाने पर नये पत्तोंवाली लताको समान पुष्टावयवा सुदक्षिणाकी शोभा हुई थी ।
- ८ । कुछ दिन बाद सुदक्षिणाके परिपुष्ट और नीलेमुखवाले दोनों स्तन भीरों बैठे हुए कमलकलीकी शोभाको लज्जित किया था ।
- ९ । गर्भवती महिषीको राजा दिलीपने समुद्रोंसे घिरी हुई रत्नवाली पृथ्वीकी समान, अन्दरमें निर्मल जल धारण करनेवाली सरस्वती नदीकी समान और अग्निगर्भा श्रमोकी समान देखा ।
- १० । महाराज दिलीपने प्रियाके अनुराग, हृदयकी उदारता, अपने

भुजबलसे जितो हुई सम्पदा और पुत्रीतृप्ति इन सबोंके अनुरूप धूमसे पुंसवनादि किया ।

११ । राणीके मन्दिरको गये हुए राजा लोकोपालीके अंश धारण किये गर्भके भारसे आसन छोड़नेमें कष्टपानेवाली, अभ्यर्थनाके लिये हाथ उठानेकी हाथ शिथिल होनेवाला और चंचल नेत्रवाली राणीको देखकर बहुत आनन्दित हुए ।

१२ । वाल्मिकिकी कुशल वैद्यीसे गर्भ पुष्ट होता देखकर प्रसन्नमुख राजाने सुदक्षिणाको मेघसे घिरे हुए आकाशकी समान देखा ।

१३ । प्रभाव, उत्साह और मन्त्र ये त्रिसाधना शक्तिके उत्पन्न हुई अक्षय सम्पदा की समान इन्द्राणी तुल्य सुदक्षिणाने उर्च स्थानमें स्थित पांच ग्रहसे युक्त अतएव सोभाग्यवान होनेवाले पुत्रकी प्रसव किया ।

१४ । कुमारके जन्मके समय दिशा प्रसन्न हुई, सुखदायक वायु बहने लगे, होमाग्निने दक्षिणमुखवाली शिखासे हवि ग्रहण की । उस समय सबही शुभसूचक हुए थे क्योंकि ऐसे महात्माओंका जन्म लोकके कल्याणके लिये हो होता है ।

१५ । स्तिकाशय्याके चारों और फैले हुए कुमारके तेजरे अर्द्धरात्रिके निखल दीपावली मन्दज्योति हो के चित्रमें लिखे हुए के तरह मालुम देते थे ।

१६ । अमृतकी समान कुमारके जन्मका समाचार सुनानेवाले अन्तःपुर-चारो सेवकके लिये मात्र तिनवस्तु राजाको अर्पण थी एक चन्द्रमाकी समान शोभादेनेवाला छत्र दुसरे दोनों चामर ।

१७ । पवनरहित स्थानके कमल की समान निखल नेत्रोंसे पुत्रके मुख देखनेवाले राजाने चन्द्रमाके दर्शनसे समुद्रके तरह आपने आनन्दको नहीं रोक सका ।

१८ । तपोवनसे आकर पुरोहित वशिष्ठने दिलीपके कुमारका संस्कार किया । इसके बाद खानसे निकलनेपर श्राणयंत्रसे निर्मल किये हुए रत्नके तरह कुमारकी शोभा और भी बढ़ गई ।

१९ । कानोंका सुखदेनेवाले मंगलके बाजोंका आवाज और नटीओंका नाच केवल राजा दिलीपके घरमें ही नहीं परन्तु आकाशमें भी हुआ था ।

२० । राजा दिलीपके राजमें ऐसा कोई कौदो नहीं था जिसकी पुत्रजन्मके आनन्दसे कैदसे छूटकारा दे सकते । वे केवल आपही पितृ कृणसे मुक्त हुए थे ।

- २१। ये बालक शस्त्रके और शत्रु-समुद्रके अन्तको प्राप्त होगा ऐसा समझके धातुके अर्थको जाननेवाले राजा दिलीपने पुत्रका 'रघु' नाम रक्खा ।
- २२। सर्वसम्पत्तिमान पिताके यत्नसे चन्द्रमामें सूर्यकी किरण प्रवेश करनेसे जैसी उनकी वृद्धि होती है रघुके सुन्दर अंगोंकी भी वैसी वृद्धि होने लगी ।
- २३। कार्तिकके जन्मसे शिवपा^१तीकी समान, जयन्तके जन्मसे इन्द्र शचीकी समान रघुके जन्मसे दिलीप और सुदक्षिणा प्रसन्न हुए थे ।
- २४। चकवा चकवीकी समान राजा और राणोंके एकको दूसरेकी और आकर्षणकरनेवाला जो प्रेम था सो पुत्र होनेके कारण नहीं घटके और भी बढ़ा था ।
- २५। कुमार जब धाईका सिखलाया हुआ वचन बोलने लगा, उसकी अंगुली पकड़कर चलने लगा और वह प्रणाम करनेसे प्रणाम करने लगा तब पिताका आनन्द बहुतही बढ़ा ।
- २६। कुमारको गोदमें बैठानेसे राजाको मालूम होता कि अपने चमड़ेमें अमृत वर्षणे लगा, और इसके आनन्दसे आँखों मुद जाता । बहुत दिन बाद राजाने पुत्रके स्पर्शसुखको जाना ।
- २७। अपनी दूसरी मूर्ति सत्वगुणके आधार विष्णुसे ब्रह्माके तरह मर्यादाके पालनकरनेवाले राजाने इस पुत्रसे अपने वंशकी स्थितिवाला माना ।
- २८। चङ्गाकर्मके पीछे कुमारने हिलता हुआ शिखावाला अपने उमरके मन्त्री पुत्रोंसे मिल कर नदीके मुहसे समुद्रमें प्रवेश करनेकी समान अक्षीरोंकी सिखकर उससे शब्द शास्त्रमें प्रवेश किया ।
- २९। रघुके उपनयन होनेके पीछे पण्डित आचार्योंलोग उनको विद्याभ्यास कराने लगे । इनका श्रम भी सफल हुआ । क्योंकि क्रिया सुपात्रमें प्रपुत्र होनेसे फलवती होती है ।
- ३०। प्रबल धीशक्ति सम्पन्न कुमार रघु क्रमसे चारों समुद्रोंकी समान चारों विद्याओंको पार हुआ जैसे कि वेगवान घोड़ोंसे सूर्य दिशाओंको पार होता है ।
- ३१। पवित्र मृगके च^१की ओढ़कर वह अपने पितासे ही मन्त्रसहित अस्त्रविद्या सिखने लगा क्योंकि उसके पिता केवल अद्वितीय राजा ही नहीं थे परन्तु अद्वितीय धनुषधारी भी थे ।
- ३२। बछड़ेके बैलपनको प्राप्त होनेके तरह, पाढ़ेकी गजेन्द्रताकी

प्राप्त होनेके तरह शैशव बीतनेके बाद रघुका यौवन आनेसे उसने भी गम्भीर सुन्दर शरीरको प्राप्त हुआ ।

३३ । उसका गोदान संस्कार हो जानेके बाद राजा दिलीपने उनका व्याह्र दिया उनसे मिलकर राजकन्या अम्बकार दूर करनेवाली चन्द्रमाकी पाकर दत्त कन्याओंकी समान शोभित हुई ।

३४ । लुएकी भुजवाली, चौड़ी छाती और विशाल कंधेवाली रघुने शरीरकी विपुलतासे पिताकी भी जिता परन्तु नम्रताके कारण नीचा ही था ।

३५ । बहुत रोजसे धारण किये प्रजापालनके भारकी घठानेकी ईच्छासे राजा दिलीपने स्वभाव और विद्यासे नम्र रघुको यौवराज्यमें अभिषिक्त किया ।

३६ । शोभारूपी लक्ष्मी जैसे पुराने कमलसे नये कमलमें जाती है राज-लक्ष्मी भी वैसे ही राजारूपी मुख्य स्थानसे निकलकर युवराज रघुको प्राप्त हुई ।

३७ । वायुकी सहायतासे अग्निको समान, शरत समयकी सहायतासे सूर्यकी समान, गण्डस्थलके मदसे हाथीकी समान राजा दिलीप रघुकी सहायतासे अत्यन्त दुःसह हो गये थे ।

३८ । इन्द्रकी समान राजा दिलीपने पीछे चलते हुए अधीन राज-कुमारोंके साथ रघुको होमके घोड़ेकी रक्षामें नियुक्त करके निनान्वे यज्ञकी समाप्त किया ।

३९ । इसके उपरांत फिर यज्ञ करनेकी इच्छासे राजा दिलीपने घोड़ेको छोड़ा । तब इन्द्रने अट्टश्र होकर रक्षा करनेवालोंके सामनेसे हो उस घोड़ेको हरण किया ।

४० । रघुकी सेना इसमें विस्मित हो कर खड़ी रही । उसी समय विख्यात प्रभाववाली नन्दिनी अपनी इच्छासे वहां जाके हाजिर हुई ।

४१ । साधुओंसे पूजित राजा दिलीपके पुत्र नन्दिनीके अंगसे निकले हुए जलसे (मुत्र या पसीना) अपने नेत्रोंको धो करके अतीन्द्रिय वस्तुओंको देखनेमें समर्थ हुआ ।

४२ । तब राजपुत्र रघुने देखा कि पर्वतोंके पक्ष काटनेवाले इन्द्र रथकी रक्षीसे बंधी हुए और सारथिसे चपलता रोके जाते हुए घोड़ेकी पूर्व दिशामें ले जाते थे ।

४३ । तब उस घोड़ेका पुरि करनेवालेका बिना पलकका सौ सौ आँख

- और हरदिया घोड़े से उनको इन्द्र जान कर आकाशतक पहुँचनेवाला गम्भीर शब्द से रघु ने उनको कहा ।
- ४४ । हे देवराज यज्ञ के भाग लेनेवालों में पण्डित लोग आपही को सबसे बड़े मानते हैं । सो आप मेरे पिताकी क्रिया की लोप करनेकी इच्छा क्यों करते हैं ।
- ४५ । आप दिव्य दर्शी तीनों लोकके अधिपति हैं । यज्ञके विघ्न करनेवालोंको आपही सजा देनेवाले हैं । सो आप अगर स्वयंही धार्मिकोंके कर्मको नष्ट कीजियेगा तब धर्म क्रिया विलुप्त हो जायगी ।
- ४६ । इस कारण हे देवेन्द्र महा यज्ञके मुख्य अंग इस घोड़ेको छोड़ देना आपको उचित है । वेदमार्गप्रदर्शक आप ऐसे महात्माओं अपवित्र राहसे कभी नहीं चलते हैं ।
- ४७ । देवराज इन्द्र ने रघुका इस प्रकार गर्वित बचन सुनकर रथको घुमाया और उनको कहा ।
- ४८ । हे क्षत्रियकुमार तुमने जो कहा यह सच ही है । परन्तु यशः प्राप्ति पुरुषोंको उचित है कि शत्रु से अपने यशकी रक्षा करें । तुम्हारे पिता यज्ञसे मेरे यशको अतिक्रम करने चाहते हैं ।
- ४९ । जैसे केवल नारायणको पुरुषोत्तम बोला जाता है, शिवजीको महेश्वर कहता है वैसे केवल सुभक्तीको शतक्रतु (सौ यज्ञ करनेवाला) बोला जाता है । हमारे तीनोंका यह नाम दूसरे किसीसे नहीं ग्रहण किया जा सकता है ।
- ५० । इस लिये ऋषि कपिलके दृष्टान्तके अनुसार मैंने तुम्हारे पिताके घोड़ेको हरण किया । ये घोड़ेको छोड़ानेका कोशिश करके तुम सगरके पुत्रोंके राहसे मत चलो ।
- ५१ । इसके बाद घोड़ेको रक्षाकरनेवाले भयरहित रघु ने हंस कर इन्द्रसे बोला जब आपकी ऐसी इच्छा है तब शस्त्र ग्रहण कीजिये । सुभक्ती जोते बिना आप कभी घोड़ेको नहीं ले जाने सकीयेगा ।
- ५२ । इन्द्रसे ऐसा बोलके वह रघु सुह उँचा करके और धनुषमें बाण चढ़ाके दक्षिणा पैर सामने और बाँयां पीछे रखके खड़े हुए थे । मालुम पड़ा कि शिवजी स्वयं अपने शरीर फैलाके खड़े हुए ।
- ५३ । पर्वतकी तोड़नेवाले इन्द्रभी रघुके खंभेको समान बाणसे छातोमें चोट पाके अत्यन्त क्रोधित हुए । और नये मेघमें चमकनेवाले अपने धनुषमें उन्होंने बाण चढ़ाया ।

- ५४ । भयदेनेवाले असुरोंके खून पीनेवाला वह बाण रघुके हृदयमें प्रवेश करके मारने पहले न पीये हुए मनुष्यके खूनको कुतूहलसे पीने लगा ।
- ५५ । कार्तिककी समान पराक्रमी रघुने भी ऐरावतके आघात करने-वाले कठिन अंगुलीवाले और शचोके पत्र रचनासे शोभित इन्द्रके हाथमें अपने नामवाला बाणको गाड़ दिया ।
- ५६ । मौरके पंखसे शोभित दुसरे बाणसे रघुने इन्द्रकी बज्रके चिह्न-वाला ध्वजको काट डाला । देवकुलकी राजलक्ष्मीका केश बलसे काटनेसे इन्द्रका जैसा क्रोध होता है रघुके उपर भी वे वैसे क्रोधित हुए ।
- ५७ । जोतनेकी इच्छा करनेवाले दोनों बोरोंके सर्पको समान उपर और नीचे जानेवाले बाणोंसे भयानक युद्ध होने लगा । और उनके सेनाओं निर्लिप्त होके युद्धको देखने लगे ।
- ५८ । मेघ जैसे अपनेसे उत्पन्न हुई अग्नि (बिजली) को नहीं बुझा सकता है उस प्रकार इन्द्र भी अपने अंशसे उत्पन्न हुए रघुको नहीं निवारण कर सके ।
- ५९ । इसके बाद रघुने इन्द्रके हरिचन्दन चर्चित मणिबन्धमें अर्धचन्द्रा-कृति बाण गाड़कर मथते हुए सागरकी समान घोर शब्द करने-वाले धनुषको डोरीको काटा ।
- ६० । इन्द्रने अधिकतर क्रोधसे धनुषको त्याग करके प्रबल शत्रुका नाश करनेकी इच्छासे पर्वतोंके पंख उखाड़ने योग्य चमकते हुए बज्रको ग्रहण किया ।
- ६१ । हृदयमें उस बज्रका चोट पाकर रघु अपने सेनाओंके आंसुके साथ पृथ्वीमें गिर पड़ा परन्तु एक निमेषमेंही उस व्यथाको हटा कर सेनाओंके हर्ष शब्दके साथ उठके खड़ा हुआ ।
- ६२ । इन्द्र इस प्रकार कठोर शस्त्र चलानेसे भी रघु युद्ध करने ही लगा । उनका पराक्रम देखके इन्द्र बहुत सन्तुष्ट हुए । क्योंकि गुण सभी स्थानमें समादृत होता है ।
- ६३ । तब इन्द्रने प्रगट बोला कि पर्वतोंपर भी नहीं रुकनेवाले मेरे बज्रको तुम्हारे सिवाय दुसरे किसोने नहीं सहा । इस लिये मैं तुम्हारे उपर प्रसन्न हूँ । छोड़के छोड़कर तुम्हारी जो इच्छा है सो मांगो ।
- ६४ । राजकुमार रघु तहकससे एकटो बाण निकालते थे । उसके सोनेके पुंखोंकी प्रभासे अपनी अंगुली चमकती थी । इन्द्रकी

- बात सुनकर रघुने उस बाणको फिर तहकसमें रखकर सुन्दर वचनसे इन्द्रको कहा ।
- ६५ । हे प्रभो आप यदि जरूर ही छोड़ने को नहीं छोड़ियेगा तब अजस्र यज्ञ दीक्षामें उद्योगी मेरे पिताको विधिपूर्वक ये यज्ञपूर्ण करनेका फल दीजिये ।
- ६६ । और यज्ञमें ब्रती होनेके कारणसे शिवजीके एक अंशके बराबर दुसरेका अनभिगम्य पारिषदोंसे घिरे हुए मेरे पिताको आपहीके दूतसे ये संवाद सुनाइए ।
- ६७ । मातलि-सारथि इन्द्र रघुको 'तथास्तु' बोलके अपने स्थानपर चले गये । सुदक्षिणा-पुत्र रघु भी अति प्रसन्न नहीं होकर राज-सभाको गये ।
- ६८ । रघुके पंहुचनेके पहले ही ये खबर इन्द्रके दूतसे राजा दिलीपको मिला । वे पुत्रको अभिनन्दित करके वज्रके घावसे चिह्नित हाथमें अपने हाथ मलने लगे और आनन्दसे राजाका हाथ अवश्य ही गया ।
- ६९ । जिनकी आज्ञा सर्वत्र पालन की जाती है सो राजा दिलीपने स्वर्ग प्राप्त होनेको इच्छासे सोढ़ियोंकी पंक्तियोंकी समान यज्ञकी निनान्वे पंक्ति पूरी की ।
- ७० । इसके बाद विषयोंसे निवृत्त होके युवा पुत्रके हाथमें यथाविधि राज्यभार सौंपकर सुदक्षिणाके साथ राजा दिलीपने तपोवनके वृक्षकी छायाकी आश्रयकी ग्रहण किया । क्योंकि इन्हींकु वंशीयका यह ही धर्म था ।

चौथा सर्ग ।

- १ । वे रघु पितासे मिला हुआ राज्य प्राप्त होकर शामके समयके सूर्यके तेजको प्राप्त हुई अग्निकी समान शोभित हुए ।
- २ । विपन्न राजाओंके हृदयमें दिलीपके समयसे ही जो अग्नि धधकती थी रघुको सिंहासनमें स्थित सुनकर सो सधूम प्रज्वलित हुई ।
- ३ । लोग जैसे मुह उंचा करके आनन्दसे इन्द्रधनुको देखते हैं रघुकी प्रजा भी संततिके साथ आनन्दसे उनके अभ्युदयको देखने लगे ।

- ४ । गजीन्द्रगाम्भी रघु पिताके सिंहासनकी चढ़नेकी समयसेही शत्रुओंके उपर चढ़ाई हुए ।
- ५ । सम्बाटके पटमें दोषित होनेपर उनका प्रभाव ऐसा बढ़ गया कि मालुम होने लगा स्वयं लक्ष्मी देवी अप्रगट रहके उनके शिरपर कमल छत्र धारण करके उनकी सेवा करने लगी ।
- ६ । देवी सरस्वती भी बन्धियोंके मुहसे रघुका यशोगान करके उनका सेवन करने लगी ।
- ७ । मनु आदि राजाओंसे भोग की हुई पृथ्वी रघुके शासनमें नयी की समान अनुरक्ता हुई ।
- ८ । यथायोग्य दण्ड देनेके कारणसे रघुने अनति शीतोष्ण दक्षिण पवनकी समान प्रजाओंको आनन्द दिया ।
- ९ । जैसे आमका फल खानेसे लोग मौलको भूल जाते हैं वैसे ही अधिक गुणयुक्त रघुको प्राप्त होकर प्रजा दिलोपके वियोगके दुःख को भूल गयी ।
- १० । नीति जाननेवाले मंत्रियोंने नये राजाकी सत् और असत् दोनों राह बतलाया परन्तु उन्होंने पहला पक्षको ही स्वीकार किया ।
- ११ । पाँच महाभुतोंके गुण भी उत्कर्षताको प्राप्त हुए । मानों नये राजाके राजमें सब चीज नयी हो गयी ।
- १२ । जैसे आनन्द देनेसे चन्द्रका नाम और ताप देनेके कारणसे तपनका नाम सफल हुआ वैसेही प्रजारंजन करनेके कारणसे उनका राजा नाम सफल हुआ ।
- १३ । उनके नेत्र कान तक फैले हुए थे । परन्तु सूक्ष्म शास्त्रज्ञानसे ही उनके नेत्रका कार्य सम्पन्न होता था ।
- १४ । सर्वत्र शान्ति रहनेके कारणसे वे स्वस्थ थे इतने ही में द्वितीय राजलक्ष्मीकी समान शरत ऋतु आया ।
- १५ । वर्ष जानिके कारणसे हल्के हुए भेषोंसे सुज्ज हुआ सूर्यका आकाश-पथ निर्मल हुआ । और सूर्यका और रघुका प्रताप साथ ही साथ चारों तरफ फैल गया ।
- १६ । इन्द्रने वर्षाके धनुषको सन्हाला और रघुने जयकरनेवाले धनुषको धारण किया । क्योंकि वे दोनों प्रजाके हितके लिये एक दुसरेके बाद धनुष धारण करनेवाले थे ।
- १७ । श्वेतकमलका छत्र और फुले हुए काशपुष्प का चामरवाले शरत ऋतुने रघुका अनुकरण किया परन्तु उनकी राजलक्ष्मीकी नहीं प्राप्त हो सका ।

- १८ । उस समय प्रशस्त नेत्रवाले लोगों रघु की सुहृद् की शोभा और शरत समयके चन्द्र की शोभा देख कर समान प्रसन्न हुए ।
- १९ । उनके यश की प्रभा हंसी की ओणी, ताराएँ और कुमुद से भरे हुए सरोवर में छा रही थी ।
- २० । शालिधान्य की रक्षा करने वाली किसानों की आँखों की छाया में बैठके रघु के बालकपण के इन्द्रविजय वगैरह काम के गुणों की गाने लगी ।
- २१ । मङ्गाप्रभावशाली अगस्त्य नक्षत्र के उदय से जल निर्मल हुआ और प्रवल प्रतापशाली रघु से पराजित होने की शंका से उनके शत्रुओं का मन मलिन हुआ ।
- २२ । मदीयत बड़े कुबवाले नदी का तट तोड़ने वाली बैलौने उनके पराक्रम के खेल का अनुकरण किया ।
- २३ । मद की समान उग्र गंधवाले सप्तपर्ण के फूल के गंध को सुँघकर उनके हाथियों ने दूसरे बनैला हाथियों के मद का गंध समझकर ईर्ष्या से अपने शरीर के सात स्थानों से मद बहाया ।
- २४ । नदीयों का जल सुखा के और मार्गों को कोच रहित करके शरत ऋतु ने रघु का उत्साह आने के पहले ही दिग्विजय के लिये यात्रा करने को उनको उत्तेजित किया ।
- २५ । घोड़ों के नोराजनारूप मंगल कर्म में यथाविधि अग्नि में हवन करने के बाद होमाग्नि ने दक्षिण की ओर उठो हुई ज्वाला से आहुति को ग्रहण किया मानी अपनी शिखारूप हाथ से रघु को जय प्रदान किया ।
- २६ । निवास दुर्गों और प्रान्त दुर्गों की रक्षा करके रघु ने अपने को पीछे रहते हुए शत्रुओं से निरापद किया । बाद के प्रकार की सेना के साथ दिग्विजय की इच्छा से प्रस्थान किया ।
- २७ । वृद्ध पौरुषोयाँ रघु के उपर लाजों का वर्षण करने लगी । मालुम हुआ कि क्षीर सागर के लहरें मन्दर पर्वत के आघात से उठे हुए जल के कणों विष्णु के उपर वर्षने लगे ।
- २८ । इन्द्र की समान बलवान रघु वायु से हिलती हुई ध्वजाओं से शत्रुओं को ताड़न करते हुए पहले पूर्व दिशा को चले ।
- २९ । वे रथ से उठो हुई धुरि से आकाश को भूमि को समान और मेघ के बराबर हाथियों से भूमि को आकाश की समान करने चले ।
- ३० । सबसे पहले प्रताप, इसके बाद शब्द, तब धुरि और सब के पीछे रथ ऐसे चारों अंग से रघु को सेना जाने लगी ।
- ३१ । रघु ने अपनी शक्ति से मरुभूमि से भी पानी उठाया नावों से पार

होने योग्य नदीयोंको सुगमतासे पार होने योग्य किया और
वृक्षोंको काटकर वनोंको साफ किया ।

३२ । बहुत बड़ो सेनाके प्रवाहको पूर्व सागरकी और लेजानेवाले वे
रघु, शिवजीको जटासे निकलो हुई गङ्गाजीको सागरकी और
लेजानेवाले भगीरथको समान मालुम पड़ा ।

३३ । हाथी जैसे राहके किसी वृक्षको उखाड़के किसीको फलहीन करके
और किसीको तोड़के अपना मार्ग साफ कर लेता है रघुने भी
राजाधोंकी ऐसी हालत करके अपना मार्ग साफ कर लिया ।

३४ । जयशील रघु पूर्वदिशके राजाधोंको जितकर तालके वनसे श्याम
समुद्रके किनारमें आ पहुँचा ।

३५ । सुन्नदेशके राजाधोंने नदीके वेगसे वेतकी समान रघुसे अपनी
आत्माकी रक्षा की ।

३६ । बंगालके राजाधों नावोंसे रघुके साथ लड़ने को उद्यत हुए । परन्तु
रघुने बलसे उनको उखाड़ कर गङ्गाके प्रवाहके बीचमें अपना
जयस्तम्भ गाड़ा ।

३७ । कलम किया हुआ धान जैसे बहुत फलसे नत होता है वैसे
पहले उखाड़ कर फिर जमाये हुए बंगालके राजाधोंने रघुके
चरणोंपर शिर नत करके बहुत धनसे उनका सत्कार किया ।

३८ । वह रघु हाथियोंके पुलसे कपिशा नदी पार होके उत्कल देशियोंने
दिखाये हुए मार्गसे कलिंग देशके तरफ चले ।

३९ । माहुत जैसे गंभीरवेदी हाथीके शिरपर अंकुश मारता है रघुने
वैसे महेन्द्र पर्वतपर अपना प्रताप चलाया ।

४० । हाथिपर सवारो होके आये हुए कलिंग राजने अस्त्रोंसे रघुको
रोका मालुम पड़ा कि पंख काटनेको उद्यत हुए इन्द्रके उपर
पर्वतोंने पत्थर बरसाया ।

४१ । उन्होंने मेघसे बादलकी समान शत्रुओंकी अस्त्रवृष्टि को सहा ।
मानों मंगलस्नान करके जयश्रीको प्राप्त हुआ ।

४२ । रघुकी सेनाधोंने पानभूमिकी रचना करके ताम्बूल के पत्तेसे
नारियालका आसव को पान किया—मानो शत्रुओंके सफेद यशकी
पी लिया ।

४३ । धर्मविजयी राजा रघुने महेन्द्रनाथको कैद करके पोछे उनको
मुक्त किया । उन्होंने उनको राजलक्ष्मीको हरण किया—
पृथ्वीको नहीं ।

४४ । इसके बाद विना अमसे जयपानेवाले रघु सुपारीके वृक्षोंसे भरे

हुए समुद्रतटसे जिस दिशाको भगवन् नक्षत्र उदित होता है उसी दक्षिण दिशाको चले ।

४५ । उन्होंने जलबिहार करते हुए अपने सेनाओंके उपभोगसे और हाथियोंके मदसे कावेरी नदीको मानीं पति समुद्रको शंका योग्य किया ।

४६ । जयकरनेकी इच्छा करनेवाले रघुके सेनाओंने थोड़ासा आगे चलकर मारोच वनमें विचरण करनेवाले हरियल पक्षियोंसे भरा हुआ मलय पर्वतके तराईमें कुछ दिन वास किया ।

४७ । उस समय घोड़ोंके खुरोंसे चुर्णित हुई इलायचियोंकी रज तुल्य गंधवाले मतवाले हाथियोंके गंडखलमें संलग्न हुई ।

४८ । सर्पके वेष्टनसे चन्दनके वृक्षोंमें जो लकीर पड़ा था रघुके हाथियों उन्हेंमें बंधे गये थे । यह बांध ऐसा कसा हुआ था कि हाथियोंने पैरकी जिंजिरको तोड़ डाला परन्तु गलेका बांध नहीं खोल सका ।

४९ । दक्षिणायनमें सूर्यका तेज भी मन्द हो जाता है परन्तु दक्षिण दिशामें जानेवाले रघुका तेज पाण्ड्य देशवासीयों नहीं सह सके ।

५० । पाण्ड्य देशीय राजाओंने ताम्रपर्णी नदी और समुद्रके संगम स्थलमें जितने मोती इकट्ठा किया था उस सबही रघुके चरणमें शिर नत करके दे दिया मानीं इकट्ठे किये हुए अपने यशको डाल दिया ।

५१-५२ । दुःसह विक्रमशाली रघुने किनारेपर चन्दन लगे हुए मलय और ददुर ये दोनों पर्वतोंको उस दिशाके दो स्थानके समान भोग करके सञ्च पर्वतको अतिक्रम किया । समुद्र उससे दूर चले जानेसे उस सञ्च पर्वत पृथ्वीकी नंगी नितम्बकी समान मालुम पड़ा ।

५३ । रघुकी सेनाओंका प्रवाह जय करते हुए पश्चिम दिशाको चले । मालुम पड़ा कि परशुरामके बाणसे दुर हटाया हुआ समुद्र फिर आके सह्य पर्वतसे मिला ।

५४ । रघुके डरसे भगतो हुई केरल देशकी स्त्रियोंके बालमें रघुकी सेनाओंकी धुरि कुंकुमसा लगी ।

५५ । मुरलानदीको और से आते हुए पवनसे उड़ाई हुई केतकीके फुलोंकी रज रघुकी सेनाओंके कवचोंमें आकर गिरनेके कारणसे बिना चेष्टासे ही उनका सुगन्ध का काम हो गया ।

५६ । चलनेके समय घोड़ोंके कवचोंके शब्दसे तालके वनका शब्द ठप गया ।

- ५७ । भौरे पुत्राग वृक्षोंको छोड़ कर खजूर वृक्षोंके कंधोंमें बंधे हुए हाथियोंके मदसे सुगंधित गण्डस्थलमें टुट पड़े ।
- ५८ । परशुरामकी प्रार्थनासे सागरने उनके वासके लिये स्थान दिया परन्तु पश्चिम दिशाके राजाओंके व्याजसे रघुकी भेट दी ।
- ५९ । रघुने अपने मतवाले हाथियोंके दातोंसे खोदे हुए त्रिकुट पर्वतके पत्थरको जयका स्तम्भ किया ।
- ६० । योगी लोग जैसे तत्त्वज्ञानका आश्रय लेके इन्द्रियका दमन करते हैं रघुभी वैसे स्थलपथसे पारसीओंको जीतनेको चले ।
- ६१ । बादल जैसे अचम्भेमें कमलोंके उपर चमकती हुई बालातपकी प्रभाकी मलिन कर देता है रघुनेभी वैसे ही शराव पीनेके कारण यवनीयोंके मुहमें चमकती हुई प्रभाको पयमाल किया ।
- ६२ । पश्चिम देशके सवार यवनोंके साथ रघुका भारी संग्राम हुआ जिसमें केवल धनुषके आवाजसे ही शत्रु और मित्र मालुम पड़ा क्योंकि धुरिसे तामाम अंधार हो गया था ।
- ६३ । रघुने भक्त नामके शस्त्रसे काटे हुए यवनोंके दाढ़ीवाले शिरोसे मधुमक्खियोंसे भरे हुए महालाको समान पृथ्वीको शोभित किया ।
- ६४ । बचे हुए यवनों अपने शिरको पगड़ी उतार कर रघुके पैरोंमें शरण लिये क्योंकि महात्माओंका क्रोध विनयसे ही शान्त होता है ।
- ६५ । रघुके सैनिकों दाखोंसे घिरो हुई जमीन पर चर्मआसन बिछाके शराव पीके लड़ाईके अमको मिटाने लगे ।
- ६६ । इसके पीछे अपने किरणसे पृथ्वीके रसको खींचनेवाले सूर्यकी समान बाणोंसे उत्तर दिशाके राजाओंको जीतनेके लिये रघु उस तरफ चले ।
- ६७ । रघुके घोड़े काश्मीरमें प्रवाहित होनेवाले सिन्धु नदके किनारे लोटनेसे अम रचित होके कुंकुमके केसर लगे हुए अपने कंधोंको भाड़ने लगे ।
- ६८ । उत्तर देशके रहनेवाले हुए लोगोंके उपर रघुने इतना पराक्रम दिखलाया कि उनको स्त्रियोंने अपने पतिके शोकसे गालमें थप्पड़ मारते मारते गालको लाल कर दिया ।
- ७९ । काश्मीर देशके राजाओं रघुके पराक्रमको नहीं सहने सके । और वे रघुके हाथियोंके बांधनेसे झुंके हुए आखरोटके वृक्षोंके साथ झुंके गये ।

- ७० । कोशलेखर रघुके पास काम्बोजीके दिये हुए अच्छे घोड़े और बहुत ही सोनेकी भेंट आने लगी । तथापि उनका घमंड नहीं हुआ ।
- ७१ । इसके बाद रघु अपने सेनाओंके साथ हिमालयके उपर चढ़े । घोड़ोंके खुरोसे उठी हुई रजोंसे हिमालयके शिखरकी बढ़ता हुआ मालुम पड़ा ।
- ७२ । सेनाओंके गर्जनसे गुफाओंमें सोते हुए तुल्य बलवाले सिंहोंका डर नहीं लगा वे केवल गरदन घुमाके उनको देखने लगे ।
- ७३ । बायुने भोज पत्तोंके मर्मर शब्द, वासोंके छिटका मिठा शब्द और गंगाके कणोंसे युक्त होके उनका सेवन किया ।
- ७४ । रघुके सैनिकों नमरुकी छायामें हरिणोंकी नाभिके गन्धसे सुगन्धित शिलाओंके उपर बैठके विश्राम करने लगे ।
- ७५ । देवदारु वृक्षोंमें बंधे हुए हाथियोंके गलेके जिंजिरमें प्रतिबिम्बित होनेके कारण अधिक दौसिमान ओषधियां रातको रघुके बिना तेलके प्रदीप की समान हुई ।
- ७६ । रघु जिस जिस स्थानको छोड़के गये वहांके देवदारु वृक्षोंकी छाल उनके हाथियोंके गलेके जिंजिरके रगड़नेसे उठ गयी । किरात लोगोंने यह देख कर उनके हाथियोंकी जचार्ईका अनुमान किया ।
- ७७ । वहांके पहाड़ियोंके साथ उनका घोर संग्राम हुआ । जिसमें बाण और पत्थरोंकी रगड़से आग निकलने लगी ।
- ७८ । रघुने बाणोंसे उत्सव सङ्केत नामवाले पहाड़ियोंकी उत्सव हीन करके किन्नरोंको अपनी शक्तिके गानमें नियुक्त किया ।
- ७९ । पहाड़ियों भेंटके साथ रघुके पास आनेके बाद रघुने हिमालय का धन और हिमालयने रघुका बलको समझा ।
- ८० । हिमालयमें अक्षय कीर्त्ति रखके और रावणसे उठाया हुआ कैलास पर्वतको मानो शरम देनेके ही लिये छोड़ आके रघु हिमालयसे उतरा ।
- ८१ । रघुके लौहित्य नद पार होनेके बाद हाथियों वधे हुए कालागुरु वृक्षोंके साथ प्राग्व्योतिष देशका राजा कांपने लगे ।
- ८२ । वह राजा रघुके सैनिकोंमें उठी हुई आकाश तक छा गई धुरिसे ही डर गया । फिर उनकी शक्तिकी सहनेकी क्या बात ।
- ८३ । कामरूपके राजाने जिस मद चुभानेवाले हाथियोंसे दुसरे राजाओंकी रोक प्रभी उस हाथियोंकी भेंटसे रघुको प्रसन्न किया ।

- ८४। उस राजाने सोनेकी पीढ़ीके अधिदेवतारूप रघुके चरणोंकी छायाकी रत्नरूपी फुलोंसे पुजा की ।
- ८५। जयकरनेवाले रघु राजाओंकी जीतरक्त उनके छत्रसे रक्षित शिरोंमें अपने रथसे उठी हुई धुरि लगाते हुए लौटे ।
- ८६। उन्होंने विश्वजित् नामक यज्ञ करके दक्षिणामें सर्वस्व दान कर दिया । वर्षनके हो लिये मेघ जलका संचय करता है ।
- ८७। यज्ञ समाप्त होनेके बाद रघुने बड़े सत्कारसे जोते हुए राजाओंका दुःखको दूर किया । उनकी स्त्रीयां उनके भदर्शनसे बहुत कातर हुई थी । इस लिये रघुने उनको बिदा किया ।
- ८८। राजा लोग जानिके समय रघुके ध्वज, बष और छत्रसे अंकित चरणोंमें प्रणत हुए । उस समय उनके शिरोंकी मालासे गिरे हुए परागोंसे रघुका चरणों शोभित हुए ।

पांचवां सर्ग ।

- १। विश्वजित नामक यज्ञमें सर्वस्व दान करनेके पीछे ऋषि वरतन्त्रुके शिष्य कौत्स गुरुदक्षिणाके निमित्त धन मांगनेके लिये रघुके पास आये थे ।
- २। अमूल्यस्वभाव यज्ञकी प्रभासे दीप्तिदेनेवाले अतिथियोंका सत्कार करनेवाले रघु सुवर्णपात्र नहीं रहनके कारण मृत्तिका पात्रमें अर्घ्य लेके उस वेदपढ़नेवाले अतिथिका सत्कार करनेको उनके सामने गये ।
- ३। शास्त्रज्ञ, यज्ञके धनियोंके अग्रणी और कर्मकुशल रघुने यथाविधि ऋषिकी पूजा की । बाद ऋषि आसनपर बैठनेके पीछे हाथ जोड़ कर उनसे बोला ।
- ४। हे तौत्साबुद्धिवाले ! जोवलोंग जैसे सूर्यसे चैतन्यकी प्राप्त होते हैं उसी चालसे आपने जिनसे सब प्रकारके ज्ञानोंको लाभ किया मंत्रबनाने वालोंमें मूल्य आपका उन गुरुका कुशल है तो ?
- ५। महर्षिके शरीर, मन, और वचनसे साधन किया हुआ तप—जिससे इन्द्रका धैर्य भी कुट जाता है—किसी विघ्नसे नष्ट नहीं होता है तो ?
- ६। आलवालादि बांधनेके प्रयत्नोंसे अपने सन्तानकी समान बढ़ाये

- हुए अम दूरकरनेवाले आश्रम वृद्धोंका हवा वगैरहसे कोई अनिष्ट नहीं होता है तो ?
- ७ । यज्ञक्रियाके कुशोक्तों भी खानेसे प्रेमके कारण जिन मृगशिशुओं नहीं हटाया दिया जाता और ऋषियोंके अंशमें ही जिनका नाभिनाल छिन्न होता है उन मृगशिशुओंका कुशल है तो ?
- ८ । जिस तीर्थजलमें आपलोग स्नान करते हैं, जिससे आपलोग पित्र-पुरुषोंका तर्पण करते हैं और जिसके किनारेकी छंछका छटवां हिस्सा राजाके लिये रक्खा जाता है उस तीर्थ जलका कोई विघ्न नहीं होता है तो ?
- ९ । जिस नीवार धान्यसे आपलोगोंके अतिथियोंका सत्कार होता है और जिससे आपलोगोंके शरीरकी रक्षा होती है ग्रामके दूध-खानेवाले पशुओं आके उस धान्यको तो नहीं खा लेते हैं ?
- १० । महर्षिने प्रसन्नचित्तसे आपको अध्ययन कराके अपने घरकी जानकी आज्ञा दी है तो ? क्योंकि गृहस्थाश्रमके लिये आपका यह ही उचित समय है ।
- ११ । पूजनीय आपके केवल आगमनसे ही मेरा मन प्रसन्न नहीं होता है । आपकी आज्ञा पालन करनेके लिये मैं उत्सुक हो रहा हूँ । कहिये क्या आप अपने गुरुकी आज्ञासे वा स्वयं ही मुझको कृतार्थ करनेको आये है ।
- १२ । मिट्टीके अर्घ्यपात्रसे जो वरतन्तुके शिथके समझमें आया था कि रघुने सर्वस्व दान कर दिया । इस लिये रघुकी उदार वाणी सुनकर भी अपनी अर्थ प्राप्तिके विषयमें निराश होकर उन्होंने रघुको बोला ।
- १३ । हे राजन ! आप सर्वथा मेरे कुशल जानिये । आप ऐसे स्वामीके राजमें प्रजाओंका अमंगल कैसे हो सकता है । क्योंकि सूर्यके तपनेपर अंधकार कैसे लोगोंको दृष्टिको रोक सकता है ।
- १४ । हे महाभाग ! पूजनीयके प्रति भक्ति दिखलाना आपके कुलोचित कर्म है । उस भक्तिसे आपने आपके पूर्वपुरुषोंको भी अतिश्रम किया । परन्तु मेरा यह दुर्भाग्य है कि मैं दुःसमयमें आपके पास याचक बनकर आया हूँ ।
- १५ । हे नरेन्द्र ! अरण्यवासियोंके शस्त्र तोड़नेके बाद संभ्रमात्र शेष रहें हुए नीवारकी समान आप सत्पात्रमें सर्वस्व दान करके शरीर मात्रसे स्थित हो के शोभित होते हैं ।
- १६ । आप चक्रवर्ती राजा हो कर यज्ञमें सर्वस्व दानकरके निर्धन

ताको प्राप्त हुआ यह आपका योग्य ही है । क्योंकि देवताओंसे पीए हुए चन्द्रमाको कलाका जय वृद्धिसे अधिक शोभा देता है ।

१७ । मेरी दूसरी प्रार्थना नहीं है । इस कारण मैं गुरुदक्षिणाके लिये दूसरे किसीके पास जाता हूँ । आपका कल्याण हो । शरत ऋतुके जलरहित मेघसे चातक भी जल को याचना नहीं करता है ।

१८ । ऐसा बोलकर चल जानेकी इच्छा करनेवाले ऋषिको रोक कर राजाने कहा है भगवन ! आप गुरुको कौन चीज दीजियेगा और कितने दीजियेगा सो कहिये ।

१९ । इसके बाद पंडित ब्राह्मणचारी कौत्सने निरभिमान, यथाविधि यज्ञ करनेवाले, वर्ष और आयसकी रक्षाकरनेवाले राजाको कहा ।

२० । मेरे विद्याध्ययन समाप्त होनेके बाद मैंने गुरुको दक्षिणाके लिये प्रस्ताव किया । परन्तु गुरुजीने पहले मेरी गुरुभक्तिको ही दक्षिणा मानो ।

२१ । बाद मेरे निर्बन्धसे क्रोधित होके मेरी दरिद्रताको नहीं सोचके गुरुने कहा कि चौदह विद्याओंके अनुसार चौदह करोड़ धन सुम्ने ला दो ।

२२ । आपके मृत्यु अर्घ्यपात्रसे मेरे समझमें आ गया कि आपका केवल प्रभु ये नामही रह गया—आपके हाथमें धन कुछ ही नहीं है । मेरी गुरुदक्षिणाभी बहुत है । इस लिये मैं आपसे कुछ नहीं मांग सकता हूँ ।

२३ । वेदज्ञाननेवालोंके अग्रणी ब्राह्मण इतने ही बोलनेसे चन्द्रकी समान सुन्दर, पापसे रहित इन्द्रियोंके दमन करनेवाले और पृथ्वीके अद्वितीय अधीश्वर रघुने फिर उनकी बोला ।

२४ । शास्त्रका पारगामो ब्राह्मण गुरुदक्षिणाके लिये धन को याचना करके रघुसे विफलमनोरथ होके दूसरे दातासे मांगनेकी गया मेरे लिये एसी निन्दा न हो ।

२५ । हे पूज्य आप मेरी पवित्र और चौड़ी अग्निशालामें चौथी अग्निकी समान स्थित हो के दो दिन सबुर कोजिये । इसके बीचमें मैं आपका अर्थ सिद्ध करनेकी चेष्टा करता हूँ ।

२६ । 'तथास्तु' बोलके ब्राह्मणने प्रसन्न होके रघुको अमोध प्रतिज्ञाकी स्वीकार की । रघुने पृथ्वीकी धनहीन देखकर कुबेरसे धन आहरण करनेकी इच्छा की ।

२७ । वशिष्ठके मंत्र पढ़े हुए जलके प्रभावसे रघुके रथकी गति वायुके

संख्या मेघकी [समान समुद्र, आकाश और पर्वतमें न बहने-
वाली थी ।

२८ । रघुने कुबेरको एक मामुली सामन्त राजाको समान समझ कर
उनकी जीतनेकी इच्छा की । और युद्ध यात्राके पहले रातको
शयनसे भरे हुए रथमें सो के रातको बोता ।

२९ । रघुकी यात्राके समयमें आश्चर्य्य हुए कोषरत्नकीनी उनको खबर
दिया कि कोषागारमें आकाशसे पुष्पवृष्टि होने लगी ।

३० । वज्रसे काटे हुए सुमेरुकी चूड़ाकी समान दीप्तिदेनेवाले सुवर्ण
की वृष्टि हुई । कुबेरसे लड़नेको जानेके पहलेही उनसे जो
धन मिला उसका तामाम ही रघुने कौत्सको दे दिया ।

३१ । अयोध्यावासियों गुरुदक्षिणासे अधिक लेनेकी नाराज कौत्स और
प्रार्थनासे अधिक देनेकी तैयार रघु ये दोनोंकी ही प्रशंसा
करने लगे ।

३२ । इसके बाद सैकड़ों जटों और घोडेपर तामाम धन लादके जाते
हुए ऋषिके चरणोंमें प्रणाम किये हुए राजाको हाथसे छु कर
ऋषिने कहा ।

३३ । हे राजन ! पृथ्वी अगर धर्ममें स्थित राजाओंका अभीष्ट पूरा
करे तब इसमें कुछ आश्चर्य्य नहीं है । परन्तु आपका प्रभाव
अचिन्तनीय है क्योंकि स्वर्गने भी आपकी इच्छा पूरा की ।

३४ । आपने सर्व प्रकार मंगलको प्राप्त किया इस लिये आपको आशी-
र्वाद देना फलुल है । तथापि मैं यह आशीर्वाद देता हूँ कि
जैसे आपके पिताने आपको प्राप्त किया वैसे ही आपभी एक
गुणवान पुत्रको प्राप्त कोजिये ।

३५ । ब्राह्मण राजाकी आशीर्वाद देकर गुरुके पास गये । जीवलोक
जैसे सूर्यके प्रभावसे आलोक को प्राप्त होता है राजानेभी वैसे
ऋषिके आशीर्वादसे शीघ्र पुत्रको प्राप्त हुआ ।

३६ । महिषोने ब्रह्मा सुहृत्तमें कार्तिककी समान पुत्रको प्रसव किया ।
इस कारण ब्रह्माके नामके अनुसार रघुने उस पुत्रका नाम अज
रक्ता ।

३७ । वही रूप, वही तेज, वही शक्ति और वही स्वाभाविक उदारतासे
कुमार रघुके बराबर हुआ था जैसे कि एक दीपसे प्रज्वलित
दूसरा दीप समान तेजवान होता है ।

३८ । कुमार अजने आचार्योंसे यथाविधि विद्याभ्यास किया और नव-
यौवन प्राप्त होनेके कारण उनकी बहुत शोभा हुई थी । धीरा

कन्या जैसे पिताको अनुमतिके बिना अपने अभिलषित पुरुषको नहीं ब्याह करतो है वैसे ही राजलक्ष्मी कुमारको राजपदमें वरण करनेकी इच्छा करके भी रघुको आज्ञाके लिये प्रतीक्षा करती थी ।

३८ । इसके बाद विदर्भ देशके राजा भोजने अपनी बहिन हनुमतीके स्वयंवरमें अजकी बुलानेकी इच्छासे रघुके पास दूतको भेजा ।

४० । रघुने भोजके साथ सम्बन्ध स्नाघाके योग्य और कुमारकी विवाहके योग्य जानकर सेनाके साथ कुमारको विदर्भकी राजधानीको भेजा ।

४१ । मार्गमें कुमारके विश्रामके स्थानों राजाके योग्य वस्त्रके ढेरसे और ग्रामवासियोंके लिये हुए भेंटोंसे उपवनके विहारस्थानोंके, तुल्य हो गये थे ।

४२ । कुमार बहुत दूर तक आ पहुँचे । उनके सैनिकों बहुत हयराण हुए थे और उनकी ध्वजाओं धुरिसे छागयी थी । उन्होंने जलके कणोंवाले और वायुसे कंपते हुए नक्तमाल वृक्षोंवाले नर्मदाके तटमें अपने सैनिकोंको विश्रामके लिये टहराया ।

४३ । उस समय नदीके जलसे एक वनैला हाथी उठा । मद धो जानेके कारण उसका गण्डस्थल निर्मल हुआ था । वह हाथी जहाँ उबा था सो पहलेसे ही मालुम पड़ा । क्योंकि मदके गन्धवाला जलके उपर भौंरों उड़ रहे थे ।

४४ । उसके दाँतोंको धातु धो जानेसे भी पर्वतमें आघातके कारण दाँतोंके चिह्नसे मालुम पड़ा कि वह ऋक्षवान पर्वतमें वप्रक्रीड़ा करनेवाला था ।

४५ । वह हाथी नदीके तरंगोंको भेद करता हुआ सुँडकी फेलाके और सकुडन करके मारों अपने गलेके जिंजिरके तोडनेकी इच्छासे तटकी और आता था ।

४६ । पर्वतकी समान शरीरवाला वह हाथी छातीसे सिवारकी मंजरीकी खिंचता हुआ तटमें आ पहुँचा । परन्तु उसके शरीरके हिलानेसे तटके उपर जल पहलेही उठ गया था ।

४७ । नहानेके कारणसे उस अद्वितीय हाथीके गण्डस्थलसे क्षणभरके लिये मद गिराणा बन्ध हुआ था । परन्तु अजके पलाज हाथियों को देखके वह फिर मदसे शोभित हुआ ।

४८ । सप्तच्छद वृक्षके दुधकी समान उग्रगन्धवाले उस मदको सुंधकर रघुके हाथियों माइतोंके यत्नकी व्यर्थ करके दौड़ने लगे ।

- ४८ । हाथियोंकी भागते हुए देखके घोड़े भी अपने बांध तोड़ तोड़ कर भागने लगे—इस लिये रथों भी भाग गये । सैनिकों स्त्रीयोंकी रक्षामें व्यग्र हो रहे । ऐसे क्षणमात्रमें ही सो हाथी कटकको व्याकुल कर दिया ।
- ५० । वनैला हाथी राजाभीका अवध्य है शास्त्रमें ऐसा सुने हुए राज कुमारने हाथीको लौटानेकी इच्छासे धनुषको थोड़ासा खिंचकर उसके शिरपर बाण मारा ।
- ५१ । बाणसे विह्वल होके हो वह हाथीके रूपको छोड़कर भारी तेजवाला और आकाशमें चलनेके योग्य शरीरकी प्राप्त हुआ । अजके सैनिकों विस्मित होके उसको देखने लगे ।
- ५२ । इसके बाद उस बागमो दिव्यपुरुषने अपने प्रभावसे प्राप्त हुए कल्प वृक्षके फुलों अजके उपर वर्षण करके और अपने दांतोंको प्रभासे वक्षःस्थलके मोतियोंके हारकी दीप्ति बढ़ाके कुमारको बोला ।
- ५३ । मुझको गन्धर्वराज प्रियदर्शनका पुत्र जानिये । मेरा नाम प्रियंवद । घमंडके कारण मतङ्ग ऋषिके शापसे मैं हाथिपन की प्राप्त हुआ ।
- ५४ । मेरे प्रणामके बाद बिनतिसे ऋषि प्रसन्न हुए थे । क्योंकि शीतलता हो जलका धर्म है । अग्निको उष्णतासे ही केवल जल गरम होता है ।
- ५५ । तब वह तपोनिधि मुझसे बोले कि इच्छाकु वंशीय अज जब लोहेके मुहवाले बाणसे तुम्हारे कुम्भको विदीर् करेगा तब तुम अपने शरीरको प्राप्त हूओगे ।
- ५६ । बहुत कालसे मैं तुम्हारे दर्शनकी आशासे था । तुमने अपनी शक्तिसे मुझको शापसे मुक्त किया । अगर अब मैं तुम्हारा प्रत्युपकार नहीं करूंगा तो मेरे ये दिव्य शरीरको प्राप्ति व्यर्थ होगी ।
- ५७ । हे सखे ! तुम मुझसे सम्मोहन नामक गाधर्व अस्तको ग्रहण करो । इसका प्रयोग और प्रतिसंहारके लिये अलग अलग मंत्र है । इसका प्रभावसे इसके प्रयोग करनेवाले को शत्रुका वध किये बिना ही जयलाम होता है ।
- ५८ । इसके लेनेमें शरम मत करो । क्योंकि तुमने प्रहार करके भी मेरी और दया दिखायी । अभी कठोर होके मेरी प्रार्थनाकी नामनजूर मत करो ।
- ५९ । चन्द्रकी समान सुन्दर अस्त्रीकी जाननेवाले अजने 'तथासु'

- बोलके नर्मदाके पवित्र जलसे आचमन करके उत्तरकी दिशाकी
और मुहकर आपसे मुक्त हुए गन्धर्वसे अस्त्रको ग्रहण किया ।
- ६० । ऐसे दैवकी संयोगसे मार्गमें उनको मित्रता हुई । बाद एक कुबेरके
चैत्ररत नामके उद्यानकी चले दुसरे अच्छे राजासे शासन किये
हुए विदर्भ देशको गये ।
- ६१ । अज नगरके किनारेमें पहुँचनेके बाद प्रसन्न हुए राजा भोज
चन्द्रमासे बढ़ी हुई तरंगोवाले समुद्रकी समान आगे जाकर
उनसे मिले ।
- ६२ । नम्रताके साथ आगे चलनेवाले राजा भोजने अजको पुरमें प्रवेश
कराके और प्रसन्नतासे उनकी अपने अनुचर वगैरह भोग्य वस्तुओं
प्रदान करके ऐसा सत्कार किया कि दर्शकोंको मालुम पड़ा कि
विदर्भराज मेहमान और अज उस घरके स्वामी है ।
- ६३ । प्रणती राजपुरुषों रघुके प्रतिनिधि अजको एक सुन्दर राजभवनमें
ले चले । उसके द्वारके वेदीपर जलसे भरे हुए घड़ो सज्जित
थे । वे उसमें बालकपनसे यौवनावस्थाको प्राप्त हुए कामदेवको
समान वास करने लगे ।
- ६४ । स्वयंवरमें विभिन्न देशके राजाओंको इकट्ठा करनेवाली वह
श्रेष्ठकन्याके पानके लिये इच्छाकरनेवाले अजके नैनमें निद्रा पतिके
अभिलाष नहीं जाननेवाली स्त्रीकी समान बहुत देरसे आयी ।
- ६५ । समान उमरवाले मिठा गानगानेवाले स्त्रियोंके पुत्रों सवेरे सुतिके
गानसे अजकी निद्रासे उठाया—उनके कानोंके कुण्डलसे पीवर
कंधेमें दाग पड़ा था और बिछीनेके रगड़नेसे अंगराग लुप्त हो
गिया था ।
- ६६ । हे बुद्धिमानोंके अग्रगण्य ! रात बीत गई शय्यात्याग कीजिये ।
विधाताने संसारके भारको भाग करके आपके और आपके पिताके
उपर अर्पण किया आपके पिताने एक भागको ग्रहण किया दुसरे
भागको आप ग्रहण कीजिये ।
- ६७ । आपको निद्रावश देखके आपहो के प्रति अनुरागको उपेक्षा करके
खण्डिता नायिकाको समान लक्ष्मी जिस चन्द्रसे चित्तविनोदन
करती थी वह चन्द्र भी अस्तमित होनेवाला है ।
- ६८ । चंचल पुतलीवाले आपके नेत्रों और अन्दरमें भीरोंसे शोभित
कमल ये दोनों साथ ही साथ विकसित होके एक दुसरेको
तुल्यता को प्राप्त होगा ।
- ६९ । प्रभात वायु आपके स्वांसके स्वाभाविक सुगन्धका प्राप्त होनेको

- इच्छासे वृक्षोंके डालियोंसे मिथिल फूलोंको हरण करता है और सूर्यको किरणोंसे शोभित कमलोंसे मिलता है ।
- ७० । हारके निर्मल मोतियोंकी समान ओसकी बुँदे लाल अन्दरवाले वृक्षोंके पत्तेपर गिरनेके कारण आपके दातोंसे शोभित मुख का शोभा धारण किया है ।
- ७१ । तेजोनिधि सूर्यका उदय नहो होने तक अरुणने अंधरको दूर किया । अतएव हे वीर आप स्वयं संग्राममें अग्रगामी होनेसे क्या आपके पिता शत्रुओंको निधन करेंगे ।
- ७२ । आपके हाथियों दोनों और लौटकर निंदसे उठते हैं । उनके बांधनेके जिंजिरोके खिंचनेके आवाज होता है । उनके दोनों दातों नई धूपके संयोगसे पहाड़के टूटे हुए गरुके टुकड़ेकी समान चमकते हैं ।
- ७३ । हे कमलनेत्र ! बड़े कपड़े के डेरोंमें बंधे हुए पारस देशके घोड़े निंदसे उठकर चाखनेके लिये दिये हुए सैन्धवके पत्थरकी मुखके भाफसे मलिन करते हैं ।
- ७४ । उपहार दी हुई फूलोंकी माला ज्ञान होती है, दोपमी आपने तेजको प्रगट नही कर सकते है, पिंजरेमें बंधे हुए यह सुगा भी हमारी बातका अनुकरण करता है ।
- ७५ । राज हंससे जगाये हुए सुप्रतीक नामक देवतायोंका हाथी जैसे गंगाके रेतवाले तटसे उठता है कुमार अज भी सप्तपुत्रोंके गानोंकी सुनकर निंदसे उठे ।
- ७६ । इसके बाद शास्त्रानुसार प्रातःकालकी क्रियाकी समाप्त करके सुन्दर पलकोंवाले कुमार अज परिचारकोंसे रचे हुए सुन्दर वेश परिधानकरके स्वयंवर सभाकी चले ।

दुग्धारवा सर्ग ।

- १ । यज्ञके विघ्न दूर करनेके लिये विश्वामित्रने आपके राजा दशरथसे काकपक्षवाले रामको मांगा । क्योंकि तेजस्वी पुत्रोंका उमर तेजसे हो निश्चय होता है ।
- २ । बहुत कष्टसे मिले हुए रामको पंडितोंकी सेवाकरनेवाले राजाने

- लक्ष्मणके साथ सुनिकी दिया । प्राणकी याचना भी रघुवंशीयोंसे कभी नहीं व्यर्थ होती है ।
- ३ । जब राजाने सुनिके साथ अपने पुत्रोंकी विदाके लिये शहरके मार्गोंको सजानेकी आज्ञा दी तब ही पवनका सखा वादलने फुलोंके साथ जल बरसाके वह आज्ञा पालन की ।
- ४ । पिताकी आज्ञा पालनकरनेकी राजी धनुषधारी दोनों भाई पिताके चरणोंमें गिरे । राजाके आसूयोंभी प्रणाम करनेवाले पुत्रोंके उपर गिरो ।
- ५ । पिताके आसूयोंसे थोड़ासा भोजी हुए शिखीवाले दोनों धनुषधारी विश्वामित्रके पीछे चलने लगे और पौरवासियों मार्गके तोरण तब तक उनको देखने लगे ।
- ६ । ऋषिने केवल लक्ष्मणके साथ रामको मांगा । इस लिये राजाने भी उनको केवल आशीर्वाद ही दिया उनके साथ सेना नहीं दिया । क्योंकि राजाका आशीर्वाद ही पुत्रोंकी रक्षा करनेमें समर्थ था ।
- ७ । माताओंके चरणोंमें प्रणाम किये हुए वे दोनों तेजोनिधि सुनिके मार्गको प्राप्त हो के सूर्यके मार्गको प्राप्त हुए चैत्र वैशाखको समान शोभित हुए ।
- ८ । तरंगके समान चंचल भुजवाले उनकी चंचल गति उद्भय और भिद्य नदीयोंके वर्षाऋतुको चंचल गतिकी समान शोभित हुई ।
- ९ । ऋषिको सिखाई हुई बला और अतिबलाविद्याके प्रभावसे मणिकुण्डित भूमिमें चलने योग्य वे दोनों माताके अंकमें बैठे हुए के समान राहमें नहीं थकित हुए ।
- १० । वाहनपर सवारी होके चलने योग्य भाईके साथ राघव पिताके मित्र पुराविद ऋषिके कहे हुए प्राचीन कथारूपी वाहन पर सवारो होनेके कारण राहमें पैरोंके उठानेको भी नहीं जानते हुए ।
- ११ । सरोवरोंने मीठे जलसे, पक्षियोंने कानोंका सुख देनेवाले शब्दोंसे, हवाने सुगंधी फुलोंको रजसे और वादलने छायासे उनकी सेवा की ।
- १२ । तपस्त्रियोंने उन दोनोंके दर्शनसे ऐसा आनन्द पाया जैसा कमलोंसे शोभित सरोवर या अम मिटानिवाले तृत्तोंके दर्शनसे कभी नहीं पाया ।
- १३ । धनुषधारी वह राम शिवजीके भक्त किये हुए कामदेवके तपोवन

- को प्राप्त होकर अपने सुन्दर शरीरसे कामदेवके समान हुए कर्मसे नहीं ।
- १४ । विश्वामित्रसे विदित हुई शपथस्ता ताड़काके शून्य किये हुए मार्गमें मिट्टीमें धनुषका कोटी टेकके वे दोनोंने मानों लीलासे ही धनुषमें उरी चढ़ाई ।
- १५ । इसके बाद उनके धनुषका शब्द सुनकर अंधेरी रातकी समान वर्णवालो और हिलते हुए कपालके कुण्डलवाली ताड़का बगलियोंके साथ घनो घटाके समान प्रगट हुई ।
- १६ । वह ताड़का भारी वेगसे राक्षकी छत्तोंको हिलाके सुंदका वस्त्र ओढ़के, और भयंकर शब्दकरके श्मशानमें उटे हुए बबुलेके समान रामचन्द्रको तिरस्कार करने लगी ।
- १७ । एक भुजारूपी लाठी उठाके और कमरमें पुरुषोंकी आंतोंकी मेखला पिंधके आतो हुई उसको देखके रामचन्द्रने स्त्रीको मारने की छृणा और बाणकी साथ ही साथ छोड़ा ।
- १८ । रामचन्द्रके बाणने ताड़काके पत्थरके समान कठिन छातीमें जो छिद्र किया सो मानो राक्षसोंके देशमें पहले प्रवेश न किये हुए कालके गमनका द्वारस्वरूप हुआ ।
- १९ । बाणसे टूटी हुई छातीवाली ताड़काने केवल उस वनको ही नहीं कम्पित किया परन्तु रावणकी राजलक्ष्मीको भी कम्पित की ।
- २० । वह राक्षसी मन्मथरूपो रामके बाणसे छातीमें बिंधी हुई गन्धयुक्त रुधिररूपो चन्दनसे लिप्त होके प्राणेश्वरके पास चली ।
- २१ । इसके बाद ताड़काके बध करनेवाले रामचन्द्रने अपनी शक्तिसे प्रसन्न किये हुए सुनिसे राक्षसोंके बधकरनेके योग्य मन्त्रयुक्त अस्त्र पाया मानो सूर्यसे सूर्यकान्तमणि काठकी जलानेवाले तेजकी प्राप्त हुआ ।
- २२ । इसके बाद रामचन्द्र ऋषिसे सुने हुए वामनके पवित्र आश्रमकी जाकर अपने पहले जन्मकी चेष्टा न स्मरण करके भी उत्कण्ठित हुए ।
- २३ । तब ऋषि अपने छात्रोंसे इकट्ठा की हुई पूजाकी सामग्रीवाले, नये पत्रोंकी अंजली बंधे हुए छत्तोंसे युक्त देखनेके लिये मुह उठाये हुए भृगोंवाले अपने आश्रममें पहुँचे ।
- २४ । दशरथके दोनों पुत्रों दीक्षासंस्कृत सुनिको बाणोंसे विघ्नोसे रक्षा करने लगे मानो सूर्य और चन्द्रमा एकके पीछे दूसरे अंधकारसे पृथ्वीकी रक्षा करने लगे ।

- २५ । इसके बाद बंधुजीवके फूलके बराबर खुनके बड़े बड़े दागवाले
वेदीको देखकर सब व्यापारोंको छोड़े हुए और विकंकतको
झुचा त्याग किये हुए याजकों को भारो आश्चर्य मातुम हुआ
(वे घावझाय गये) ।
- २६ । तुरन्त ही रामचन्द्रने तूणोरसे बाण निकाल कर और सुइ उंचा
कर आकाशमें गिर्धोंके पंखोंसे हिलतो हुई ध्वजावालों निशा-
चरोंको सेनाको देखा ।
- २७ । उनमें यज्ञका पयमाल करनेवालोंके दो अधिपति थे । रामचन्द्रने
ये दोनोंको ही निशाना किया । क्योंकि महाभुजगमें बल
दिखानेवाला गरुड़ छोटे सर्पों में कभी प्रवृत्त नहीं होता है ।
- २८ । अस्त्रज्ञ रामचन्द्रने धनुषमें तीक्ष्ण वेगवाले वायव्य अस्त्रको
चढ़ाया जिससे पर्वतके बराबर भारी ताड़कापुत्र मारोच को सुखे
पत्तेके समान गिरा दिया ।
- २९ । सुबाहु नामका दुसरा राक्षस मायासे जहां जहां जाने लगा कुशल
रामचन्द्रने तहां तहां उसको तीक्ष्ण बाणसे टुकड़े टुकड़े करके
आश्रमसे बाहर फिंकके पत्तियोंको बांट दिया ।
- ३० । इस प्रकार विघ्न दूर करनेवाले उस रामलक्ष्मण की ऋत्विजोंने
अभिनन्दित करके मौनव्रत ऋषि विश्वामित्रके यज्ञको यथाविधि
पूर्ण किया ।
- ३१ । यज्ञके पीछे स्नान किये हुए ऋषिने प्रणाम करनेमें हिलते हुए
शिखीवाले दोनों भाईयोंको आशोर्वाद करके कुशासे चीरी हुई
हथेलीवाले हाथसे छुआ ।
- ३२ । यज्ञका संकल्प करनेवाले राजा जनकने विश्वामित्रको निमंत्रण
भेजा । वह जितेन्द्रिय ऋषि मिथिला पुरको जानेके समय जनक
के धनुषकी वातके कुतुहलसे राम और लक्ष्मणको भी ले चले ।
- ३३ । वे तीनों शामको गौतमके आश्रमको पहुँचे जहां ऋषिस्त्री क्षण-
मात्रके लिये इन्द्रकी भार्या बनी थी । उन्होंने आश्रमके वृक्षके
नीचे वास करके रातको बीताया ।
- ३४ । पतिके शापसे शिलाके रूप प्राप्त हुई अहल्या रामचन्द्रके चरणोंको
रजकी छपासे फिर अपने सुन्दर मनुष्य शरीरको प्राप्त हुई ।
- ३५ । राम और लक्ष्मणके साथ आये हुए सुनिको मिथिलापति अर्थ
और कामके सहित देहधारी धर्मके बराबर पूजाकी सामग्री लेकर
आगे जाकर मिला ।
- ३६ । स्वर्गसे पृथ्वीमें आये हुए दो पुनर्वंस्कुके बराबर उस दोनों भाईयों

को विदेहवासियों मानो नेत्रोंसे पान करने लगे और निमेषको भी विघ्न समझने लगे ।

३७ । यज्ञ कर्मका अनुष्ठान समाप्त होनेके बाद कालको जाननेवाला ऋषि विश्वामित्रने रामचन्द्रके धनुष देखनेको उत्काण्ठाकी बात जनकसे बोली ।

३८ । प्रसिद्ध कुलमें जन्म लिये हुए बालकका सुन्दर शरीर देखकर और धनुषके नमनाकी कठिनता सोचकर राजा जनक कन्याके धनुष-भंगरूप मोल को प्रतिज्ञासे दुःखी हुए ।

३९ । तब उन्होंने मुनिसे बोला हे भगवन बड़े हाथियों बहुत कष्टसे जो काम करते हैं उस काममें बच्चे हाथीको चेष्टा जरूर हो व्यर्थ होगी यह सोचकर मेरा जोश नहीं आता है ।

४० । हे भगवन इस धनुषने बहुत ही धनुषधारी राजाओंको शरम दिया । वे राजाओं धनुष चालानेसे कठिन चमड़ेवाले अपने भुजाओंको धिकार दे के लौट गये ।

४१ । तब ऋषिने राजाको कहा इनका बल सुनिये अथवा बातसे क्या । पर्वतमें वज्रके बराबर यह आपके धनुषमें अपनी शक्ति दिखायगा ।

४२ । ऋषिका वचन सुनकर राजा का विश्वास हुआ कि शिखीवाले रामचन्द्रकी शक्ति चिनगारी मात्रमें ही अग्निके जलनेवाले शक्तिके बराबर होगी ।

४३ । तब इन्द्रने मेघोंको तेजोमय धनुष प्रगट करनेको आज्ञाकी समान राजा जनकने सेवकोंको अपने धनुषको लानेके लिये आज्ञा दी ।

४४ । रामने सोते हुए सर्पराजके समान उस भयंकर धनुषको देखकर अङ्गण किया जिस धनुषने शिवने भागते हुए यज्ञमृगके पीछे चलनेवाला बाणको छोड़ा ।

४५ । रामने अर्चभंसे देखते हुए सभासदोंके सामने उस धनुषमें काम-देवके कोमल पुष्प धनुषके बराबर विना श्रमसे ही गुणको युक्त किया ।

४६ । रामके बहुत जोरसे खिंचनके कारण वज्रके समान भीषण शब्दसे टूटे हुए उस धनुषने मानो महाक्रोधी परशुरामको मालुम करा दिया कि क्षत्रवंश फिर भो उठे हुए ।

४७ । तब जनकने शिवजीके धनुषमें मालुम की हुई शक्तिवाले अभिनन्द्य रामको योनिसे न उत्पन्न हुई कन्याको लक्ष्मीके समान निवेदन किया ।

४८ । सत्यप्रतिज्ञ राजा जनकने रामचन्द्रके लिये योनिसे न उत्पन्न हुई

कन्याको तेजस्वी तपोनिधि विस्वामित्रके सामने अग्निसाक्षीके समान दिया ।

- ४८ । महानेजस्वी मिथिलापतिने यह प्रार्थनासे अपने पूजनोय पुरोहित को राजा दशरथके पास भेजा कि इस निमित्तके कुलकी कन्याको बधूरूपसे ग्रहण करना सेवक भावमें स्वीकार कीजिये ।
- ५० । राजा दशरथ पुत्रके अनुरूप बधू खोजते थे—और अनुकूल बोलनेकी योग्य ब्राह्मण भी उनके पास पहुँचा । क्योंकि पूण्यात्माओंकी इच्छा कल्पतरुके फलके समान बहुतही जस्टोसे पकती है ।
- ५१ । इन्द्रके सखा राजा दशरथ ब्राह्मणकी पुजा करनेकी बाद उससे जनकका सन्देशा सुनकर सेनाओंको धुरिसे सूर्यके किरणोंकी आच्छादन करके चले ।
- ५२ । राजा दशरथ सेनासे मिथिलाके उपवनके वृक्षोंकी पीड़ित करके मिथिलाको घेरते हुए पंहुचे । स्त्री जैसे पतिके कठिन आखिंजन को सहती है वह पुरो भी प्यारकी घेरको वैसे ही सहन करती हुई ।
- ५३ । वरुण और इन्द्रके समान आचारवान दोनों राजाने मिलकर अपने ऐश्वर्यके अनुरूप पुत्र और कन्याके विवाहको उत्सवकी सम्पन्न किया ।
- ५४ । रामचन्द्रने पृथ्वीकी कन्या सीताको और लक्ष्मणने उनकी छोटी बहिन जनककी कन्या उर्मिलाको व्याह किया । भरत और शत्रुघ्नने जनकके छोटे भाई कुशध्वजकी कन्याएं माण्डवी और श्रुतकौतिको व्याह किया ।
- ५५ । तब वे चारों कुमारों नववधूओंके साथ युक्त होके फलसिद्धिसे युक्त साम दान भेद और दण्डके समान शोभित हुए ।
- ५६ । राजकुमारीआं कुमारीसे मिलनेके कारण दोनों कृतार्थताको प्राप्त हुए । उनका समागम प्रत्यय और प्रकृतिके मेलके तरह हुआ ।
- ५७ । इस प्रकार चारों पुत्रोंके विवाहके पोछे पुत्रवत्सल राजा दशरथ अपनी पुरीके तरफ लौटे । राजा जनक भी तिनदिनके राह तक उनके साथ चल कर मिथिलाको वापस चले ।
- ५८ । नदीका प्रवाह जैसे तटको अतिक्रम करके किनारेकी जमीनका पीड़न करता है उसी चालसे एकदिन राहमें दशरथके ध्वजरूप वृक्षोंको कंठनेवाले पवनने उनकी सेनाको क्षोभ दिया ।
- ५९ । सूर्य भयानक परिवेश मंडलसे बंधा हुआ गरुड़से मारे गये सांपकी कुण्डलीमें शिरसे गिरी हुई मणिके बराबर मालुम पड़ा ।

- ६० । दिशाभी श्येनके पाँखोंके समान धूसर भलकोंको धारण करके, शामके समयका मेघरूप लाल कपड़े पहनके और धुरिसे युक्त होके रजस्रला स्त्रीके समान दखनेकी अयोग्य हुई ।
- ६१ । सूर्य जिस दिशामें थे उसी दिशाका आश्रय कर गीधरी मानो क्षत्रियोंके शोणितसे पिष्टतर्पण करनेवाले परशुरामके भोजनके ही लिये शब्द करने लगे ।
- ६२ । काम जाननेवाले राजा दशरथने उल्टा हवा वगैरह कु-शकुन देखकर शान्ति विधानके लिये कुलगुरु वशिष्ठको बोलाथा उन्होंने भी 'मंगल होगा' कह कर राजाके दुःखको दूर किया ।
- ६३ । तब सिपाहियोंके सामने अर्चभेमे एक तेजकी राशि प्रगट हुई । सिपाहियोंने अपने आँखोंको ठककर देखा कि उस तेजोराशिने एक पुरुषकी मूर्ति धारण की ।
- ६४ । वह पुरुष पिताका चिन्ह यज्ञोपवीत और माताका चिन्ह तेजवांला धनुष धारण करके चन्द्रसे युक्त सूर्य और सर्प से युक्त चन्दन वृक्षके समान शोभित हुए ।
- ६५-६६ । जिन्होंने क्रोधसे कठोर मर्यादा तोड़नेवाले पिताकी आज्ञासे कांपती हुई माताका शिर काटके पहले घृणा और पीछे पृथ्वीको जैता वे मानो दहिने कानमें एकवीस दानोंको रुद्राक्षकी माला धारण करके क्षत्रिय कुलके एकवीस वार विनाश करनेकी गिनती-को धारण करके शोभित हुए ।
- ६७ । पिताके वधसे क्रोधित क्षत्रवंशके विनाशकी प्रतिज्ञा किये हुए परशुरामको देखके अपना बुढ़ापन और पुत्रोंका लड़कपनके कारण राजा दशरथ बहुत दुःखी हुए थे ।
- ६८ । अपना पुत्र और कठोर शत्रु, ये दोनोंका एकही 'राम' नाम उनको साँप और हारके रत्नके बराबर प्यारा और मर्यंकर मालुम पड़ा ।
- ६९ । 'अर्घ्यम्' 'अर्घ्यम्' ऐसा कहनेवाले राजाके और नहीं देखकर परशुरामने जिस तरफ राम थे उस तरफ क्षत्रियोंके वंशपर लगी हुई अग्निकी शिखाके बराबर तीक्ष्णपुतलीवाली दृष्टि लगायी ।
- ७० । बाद युद्ध करनेकी इच्छाकरनेवाले परशुराम एक मुझीमें धनुषको पकड़के और दूसरेमें बाणको स्थापन करके निर्भय रामचन्द्रको बोलने लगे ।
- ७१ । क्षत्रजाति मेरे पिताके वधसे मेरे शत्रु बना है । मैं एकवीस बार उनको मारके अभी शान्त हुआ हूँ । परन्तु अभी तुम्हारे विक्रमको बात सुनकर दण्ड कुप्रानेसे साँपके बराबर क्रोधित हुआ हूँ ।

- ७२ । पहले दुसरे किसी राजासे न झुकाया हुआ जनकके धनुषको तुमने तोड़ डाला । इससे मैं अपना वीर्यशृंगको टूटा हुआसा मानता हूँ ।
- ७३ । पहले 'राम' यह शब्दसे केवल सुभक्तको समझा जाता । अभी तुम्हारे उदयसे दुसरेमें प्राप्त हो कर मुझे लज्जित करता है ।
- ७४ । पर्वतका भेद करनीयोग्य अस्त्रका धारण करनेवाले सुभक्तो दो शत्रु बराबर है— एक कामधेनुके बछड़ेका हरण करनेवाले कातव्यार्थान्जुन और दुसरे मेरो कीर्तिके हरण करनेके उद्यत तुम् ।
- ७५ । तुमको जय किये बिना क्षत्रियोंका वध करनेवाला पुरुषार्थसे मुझे अच्छा नहीं लगता है । अग्निको वही महिमा है जो समुद्रमें भी सुखा लणके बराबर प्रज्वलित होता है ।
- ७६ । तुमने जो हरधनुषको तोड़ा है भगवान विष्णु ने उसके सारको पहले ही हरण किया था । नदीके वेगसे जड़ खुदे हुए वृक्षको हल्लो हवा भी उखाड़ सकती है ।
- ७७ । परन्तु अभी लड़ाई का जरूरत नहीं है । तुम मेरे इस धनुषमें गुण चढ़ाके बाणके साथ खिंचो इसहीमें मालुम होगा कि तुम मेरे भुजवलवाले हो और इसहीसे मैं तुमसे जीता हुआ सा रहूंगा ।
- ७८ । और अगर मेरो चमकतो हुई फरसेको धारसे तर्जित होके तुम डर गया हो तब झुटा ज्याके चिन्हसे कठिन अंगुलीवाले हाथोंसे अञ्जली बांधके मुझसे अभयके प्रार्थना करो ।
- ७९ । भीमदर्शन परशुरामके ऐसे बोलनेके बाद हासके हीठ कांपित करके धनुषका ग्रहण कर रामने उनकी बातका जबाब दिया ।
- ८० । पूर्व जन्ममें धारण किये हुए धनुषको प्राप्त होके वह अत्यन्त शोभित हुए । नया मेध आपही सुन्दर है । इन्द्रधनुषसे मिलने से इसकी शोभा और भी बढ़ेगा ये क्या बड़ी बात है ।
- ८१ । बाद जब रामचन्द्रने धनुषको एक कोटो जमिन पर रख कर उसमें ज्या चढ़ाई तबही परशुराम धूमशेष अग्निके समान प्रभाहीन हो गये ।
- ८२ । एक दुसरेके सामने खड़े हुए बढ़ते हुए तेजवाले रामको और घटते हुए तेजवाले परशुरामको दिनके अन्तमें चन्द्रमा और सूर्यके तरह आदमियों देखने लगे ।
- ८३ । कार्तिकके समान कपालु रामचन्द्रने परशुरामको पराक्रमहीन और अपने बाणको अमोघ देखकर परशुरामको बोला ।

- ८४ । मुझको पराभव करनेके लिये उद्यत आपको ब्राह्मण जानके निर्दयतासे आपको प्रहार करनेकी इच्छा नहीं करता हूँ । अब कहिये कि मेरे ये बाणसे आपको गतिकी या आपके यज्ञसे सिद्ध किये स्वर्गकी रास्ताकी रोकूंगा ।
- ८५ । तब परशुरामने जबाब दिया कि ऐसा मत समझिये कि मैंने आपको पुरातन पुरुष नहीं जाना । पृथ्वीमें जन्म लिये हुए आपके वैष्णव तेज देखनेकी इच्छासे ही मैंने आपको क्रोधित किया है ।
- ८६ । मेरे पिताके शत्रुओंकी मारनेवाले और सागर पर्यन्त पृथ्वीकी ब्राह्मणोंको देनेवाले मेरी आपसे पराजयमो मेरे लिये बड़ाईके योग्य है ।
- ८७ । हे अष्ट मतिमान् ! पवित्र तीर्थमें जानेकी इच्छा करनेवाले मेरी गतिकी मत रोकिये । भोगसे रहित होनेके कारण स्वर्ग प्राप्ति नहीं होनेसेभी मेरा दुःख नहीं होगा ।
- ८८ । 'ऐमाही हो' बोलके रामचन्द्रने पूर्वमुख हो के बाण को छोड़ा । इस बाणने पुण्यवान परशुरामके स्वर्गपथ को रोका ।
- ८९ । रामचन्द्रने भी "क्षमा कीजिये" ऐसा बोल कर परशुरामके चरण का ग्रहण किया । क्योंकि जीते हुए शत्रुओंसे नम्र होना वीरोंकी कीर्ति को बढ़ानेवाला है ।
- ९० । परशुरामने कहा मातृपक्षसे मिला हुआ रजोगुण त्याग कराके आपने मुझको जो पिताके सत्वगुण को प्राप्त कराया इससे दण्डके रूपसे मुझको अनुग्रह हो किया ।
- ९१ । हे राघव देवकार्य साधन करनेके लिये जन्म धारण किये हुए आपको जय हो । मैं चलु । लक्ष्मणके साथ श्रीरामचन्द्रको ऐसा बोलके परमुराम अन्तर्धान हुए ।
- ९२ । उनके जानेके बाद दशरथने विजयो पुत्रको आलिङ्गन किया और स्नेहसे माना अपने पुत्रका फिर जन्म हुआ । दावानलसे भुलसे हुए वृक्षके उपर वर्षाके बराबर शोच करनेवाले राजा की सन्तोष हुई ।
- ९३ । बाद महादेवके समान राजा दशरथने मार्गमें सेवकोंके रचे हुए पटमंडपमें कुछ रात बीता कर अयोध्यामें प्रवेश किया । तब जानकीका दर्शन करनेवाली स्त्रियोंके नेत्रोंसे गवाक्षोंको कमलों से भरे हुए मालुम पड़ा ।

बारहवां सर्ग ।

- १ । बिषयोंको भोग करनेके बाद अन्तिम दशाको प्राप्त होके राजा दशरथ प्रभात समयके प्रदोषके समान निर्वाणके समीप पहुँचे ।
- २ । जराने कैकेयीके डरसे श्वेत केशके छलसे राजाके कानके पास जाकर उनको कहा कि “रामचन्द्रको यौवराज्य दीजिये” ।
- ३ । पानीकी नाली जैसे बगीचेके वृक्षोंकी प्रसन्न करती है यह अभिषेककी बातने भी पुरवासियोंको वैसे ही प्रसन्न किया था ।
- ४ । कुटिलस्वभावा कैकेयीने रामके अभिषेकके लिये इकट्ठे किये हुए सामग्रीयोंको दशरथको गरम आंसुयोंसे दूषित करी थी ।
- ५ । वृष्टिसे सौँची हुई भूमिके बिलमें बैठे हुए दो साँपके बराबर उस क्रोधित कैकेयी पतिकी आज्ञा ग्रहण कर दो बरको उगलती हुई ।
- ६ । एकसे रामचन्द्रके लिये चौदह वर्षका वनवास और दुसरेसे अपने पुत्रके लिये अपनेकी बिधवारूपी फल देनेवाली राजलक्ष्मीको माँगी ।
- ७ । रामचन्द्रने पहले रोते हुए राजलक्ष्मीकी और पीछे आनन्दसे ‘बनकी जाओ’ पिताकी यह आज्ञा स्वीकार की ।
- ८ । रेशमी वस्त्र और वृक्षकी छाल ये दोनों समान आनन्दके साथ पहने देखकर प्रजाओंकी आश्चर्य मालुम पड़ा ।
- ९ । पिताके सत्यका पालन करनेके लिये रामचन्द्रने सीता और लक्ष्मणके साथ दण्डकारण्यमें प्रवेश किया मालुम हुआ हर साधु-पुरुषके हृदयमें प्रवेश किया ।
- १० । पुत्र वियोगसे कातर राजा दशरथने पूर्व अभिषापको स्मरण करके निश्चय किया कि अपना प्राणको परित्याग करना ही उचित है ।
- ११ । प्रवास गये हुए कुमारों और मरे हुए राजा वाला उस राज्य छिद्र देखनेमें समर्थ शत्रुयोंके प्रलोभनका द्रव्य हुआ ।
- १२ । इसके बाद मामाके घरमें रहनेवाले भरतकी रोती हुई प्रजाओंने आंसु रोकके बोलाया ।
- १३ । पिताकी इस प्रकार मृत्युकी बात सुनकर भरत केवल अपनी मातासे नहीं बिमुख हुआ परन्तु राजलक्ष्मीसे भी ।
- १४ । बनके रहनेवालोंके दिखाये हुए रामचन्द्रके निवासस्थानकी वृक्षोंकी देखकर आंसु त्याग करते हुए भरत सेनाके साथ रामकी पीछे चले ।

- १५ । भरतने चित्रकूटमें स्थित रामचन्द्रको पिताके मृत्युकी बात सुनाकर राजलक्ष्मीको भोगनेकेलिये लीटनीकी प्रार्थना की ।
- १६ । रामचन्द्रकी लक्ष्मीको न स्वीकार करनेपर भरतने पृथ्वीको स्वीकार करनेमें अपनेको परिवर्त्ता माना ।
- १७ । मृत पिताको आज्ञासे वनमें भाये हुए रामचन्द्रको लीटानेकी समर्थ नहीं होके भरतने राज्यकी अधिदेवता बनानेके लिये रामचन्द्रका खड़ाज मांगा ।
- १८ । 'ऐसा ही हो' कह कर बिदा किये हुए भरत अयोध्यामें प्रवेश नहीं करके नन्दीग्रामसे राज्यको धातिके तरह पालन करने लगे ।
- १९ । बड़े भाईके प्रति दृढ़ प्रेमके कारण राज्य तृष्णासे विमुख भरत माताके पापका प्रायश्चित्त करने लगे ।
- २० । शान्तस्वभाव रामचन्द्रभी लक्षण और सीताके साथ वनका फलमूल खाके युवावस्थामें वृद्धकी वृत्तिकी अवलम्बन करके रहने लगे ।
- २१ । किसी समय रामचन्द्र अपने प्रभावसे क्षीण की हुई छायावाले वृक्षके आश्रयसे थोड़ासा श्रमित होनेके कारण सीताके अंकमें सोये थे ।
- २२ । उस समय जयन्त नामके कौएने रामके उपभोग चिह्नको दोष समझ कर जानकीके स्तनको नखसे फाड़ दिया ।
- २३ । सीताको चेष्टासे जगाये हुए रामचन्द्रने उस कौएके उपर इषोका भस्त्र चालाया । कौएने एक आंख देकर प्राणकी बचाया ।
- २४ । राम अयोध्याके निकट होनेके कारण भरत फिर न आ जाय इस डरसे उल्लङ्घित मृगीवाले चित्रकूटको छोड़के गया ।
- २५ । वर्षाके नक्षत्रोंमें सूर्यके समान वह रामचन्द्र बीच बीचमें सुनियोंका आतिथ्यको स्वीकार करते करते दक्षिण दिशाकी चले ।
- २६ । उनके पीछे चलती हुई जानकीजी कैकेयिकी निषेध की हुई राजलक्ष्मीके समान मालुम पड़ी ।
- २७ । ऋषि अत्रि की स्त्री अनुसूयाके दिये हुए सुगन्धित अंगरागसे सीताने वनको ऐसे सुगन्धित किया कि भौरीं फुलोंको छोड़कर गुंजन करते हुए चारों तरफ चलने लगे ।
- २८ । राहु जैसे चन्द्रके मार्गको रोकता है ग्रामके समान काळा विराध नामके राक्षसने भी वैसे ही रामचन्द्रके मार्गको रोका ।
- २९ । उस दैत्यने राम और लक्षण ये दोनोंके बीचसे जानकीकी सावन और भादोंके बीचमेंसे वर्षाकी अवग्रहके समान हरण किया ।

- ३० । राम और लक्ष्मणने उसको मारकर अपवित्र गन्धसे आश्रमको दूषित न करे इस कारण उसको पृथ्वीमें गाड़ दिया ।
- ३१ । इसके बाद मर्यादारक्षक रामचन्द्र ऋषि भगवत्की आज्ञासे विंध्याचलके समान भागे नहीं बढ़कर पंचवटीमें स्थित हुए ।
- ३२ । गरमीसे पीड़ित सर्पिणी जैसे चन्द्रनके वृक्षके पास जाती है वैसे ही कामपीड़िता रावणकी बहिन शूर्पनखा रामचन्द्रके पास आई ।
- ३३ । उस राक्षसी सीताके सामनेही अपना वंशका वर्णन करके रामचन्द्रको व्याहृके लिये वरण किया । क्योंकि स्त्रीयोंकी प्रवल कामपीड़ा समयका विचार नहीं कर सकती है ।
- ३४ । वृषके समान कंधेवाले रामने कामपीड़िता शूर्पनखाको कहा “हे वाले ! मैं स्त्रीवाला हूँ । तुम मेरे छोटे भाईको भजन करो ।”
- ३५ । तब वह लक्ष्मणके पास गयी । परन्तु पहले बड़े भाईके पास जानेवाली उसको लक्ष्मणने भी नहीं स्वीकार की । इसके बाद वह फिर रामके पास आके दोनों किनारोंके और जानेवाली नदीके समान हुई ।
- ३६ । जानकीके हास्यने उसको और भी क्रोधित किया जैसे हवा न होने कारण समुद्रको चन्द्रमाका उदय क्षोभित करता है ।
- ३७-३८ । उसने सीताको कहा “इस उपहासका फल तुमको थोड़े देरसे ही मिलेगा । हरिणी जैसे वाघिनोको उपहास करता है तुने भी मुझको वैसे ही किया । मेरे और देख ।” ये कह कर शूर्पनखाने अपने योग्य रूपका धारण किया । सीताने डरसे रामके गोदमें प्रवेश किया ।
- ३९ । लक्ष्मणने पहले उसके कोकिलाके समान मिठा अवाज और पीछे गीधरके समान घोर अवाज सुनके उसको मायाविनी समझा ।
- ४० । इसके बाद लक्ष्मणने पर्णशालामें प्रवेश करके तलवारसे उसका नाक और कान काटके उसको और भी कुरूपिणी बना दो ।
- ४१-४२ । वह कुटिल नखवाली, वांसके समान कठिन परोवाली अंकुशके समान उंगलोवाली आकाशमें जाके उन दोनों भाईओंकी तर्जन करने लगी । और तुरन्तही जनस्थानमें जाके खर दूषणके पास रामचन्द्रसे राक्षसीके पराभवकी बात कहने लगी ।
- ४३ । रामके साथ युद्ध करने को जानके समय राक्षसी उस नाक कान

काटी हुई को भागी रखकर चले यह ही उनके अमंगलका कारण हुआ ।

४४ । अस्त्र उठाके आते हुए राक्षसोंको देख कर रामचन्द्रने सीताको रक्षाको भार लक्ष्मणके हाथपर सौंपा और विजय को भरवसा अपने धनुषमें रखो ।

४५ । राम अकेला और राक्षसों थे हजारों । परन्तु राक्षसोंने वे जितने थे रामको भी उतने ही देखा ।

४६ । तब अच्छे आचारवाले रामने दुष्टोंकी उच्चारण को हुई बात जैसे अपने दूषणकी तरह नही सह जाती वैसे ही दूषण राक्षसके और दया नहीं दिखायी ।

४७ । उन्होंने बाणोंसे खरदूषण और त्रिशिराकी वध किया । उनके बाणों एकके पीछे दूसरा निकला था । परन्तु मालुम पड़ा कि एक ही साथ निकला ।

४८ । शरीरको वेधकर पहले के बराबर निकले हुए तीक्ष्ण बाणोंने उन तीनोंकी आयु पो ली । पीछे पक्षीयोंने लोहक पीया ।

४९ । रामके बाणोंसे कटी हुई राक्षसोंको सेनामें बँडोंके शिवाय और कुछ ही न मालुम पड़ा ।

५० । देवताओंका वेष करनेवाले राक्षसोंकी सेना रामसे युद्ध करके गिर्धोंके दहनेको छायामें फिर न उठनेके कारण सोई थी ।

५१ । राक्षसोंमें एक भी नही बचा । रावणके पास उनको हाल शूण नखाने ही बतलायी थी ।

५२ । बहिनका ताड़न और सुहृदोंके बधकी बात सुनकर रावणने सभभा कि रामचन्द्रने उसके दर्शों शिरमें लाथ मारा ।

५३ । तब रावणने मृगरूपी राक्षस मारीचसे राम और लक्ष्मणको धोका देकर जानकोको हर ले गया था । उस समय पक्षौराज जटायुसे रावणका युद्ध होनेके कारण उसका कुछ विघ्न हुआ था ।

५४ । सीताको ठूँदते हुए राम लक्ष्मणोंने पंख काटे गये जटायुको देखा । वह काँठगत प्राण पक्षौराज भी दशरथके ऋणसे मुक्त हुआ ।

५५ । जटायुने उनको कहा कि 'रावणने सीताको हरण किया' बाद चावोंसे अपने बड़े पराक्रमकी मालुम कराके वह मर गया ।

५६ । जटायुके मृत्युसे राम और लक्ष्मणको पितृशोक नयासा मालुम हुआ । उन्होंने पिताको नार्ई जटायुका अग्निहोत्रादि कार्य किया ।

- ५७ । रामने कबन्ध नामके एक राक्षसको मारा । और श्रापसे मुक्त हुए उसीके सलाहके अनुसार अपने दुखका भाग लेनेवाले सुग्रीवके साथ उन्होंने मित्रता की ।
- ५८ । और रामने वालिको बधकर धातुके स्थानमें आदेशके तरह बहुत दिनसे इच्छा करनेवाले उस स्थानमें सुग्रीवको बैठाया ।
- ५९ । बन्दोंरोंके राजा सुग्रीवको आज्ञासे बन्दरों व्याकुल रामके मनोरथके समान सीताके दुःखके लिये चारों ओर चले ।
- ६० । इच्छारहित लोग जैसे संसाररूप सागरको पार होता है वैसे ही हनुमानजी संपातिके मुहसे सीताका समाचार सुनके समुद्रको पार हुआ ।
- ६१ । इधर उधर घुमते घुमते हनुमानजीने विषवेलीसे घिरी हुई महीषधिके समान राक्षसीयोंसे घिरी हुई सीताजीको देखा ।
- ६२ । तब उन्होंने रामचन्द्रके निशानकी अंगुठी सीताको दी । सीताने अपने आनन्दकी आसुओंकी बुंदोंसे उसका ग्रहण किया ।
- ६३ । प्यारे संदेशोंसे हनुमानने सीताको शान्त किया । तब रावणके पुत्र अक्षकुमारका बध करके कुछ उद्धत होके क्षणभरके लिये इन्द्रजितसे डरकर अन्तमें लङ्काको जरा दिया ।
- ६४ । ऐसे कृतकार्य होके हनुमानने सीताका प्रत्यभिज्ञान रामचन्द्रको ला दिया मानों सीताका हृदय रामचन्द्रके पास आ पहुँचा ।
- ६५ । रामचन्द्र उस चिन्हको छातीमें लगाके बहुत व्याकुल हुए । और क्षण भरके लिये प्यारीके बिना स्तनके स्पर्शवाले आलिङ्गनके सुखको प्राप्त हुए ।
- ६६ । सीताके मंगल समाचार सुनके रामचन्द्र उनसे मिलनेके व्याकुल हुए और लङ्काको घेरनवाले समुद्रको खार्कके समान तुच्छ मानता हुआ ।
- ६७ । शत्रु के विनाशके लिये वे वहाँसे निकले । वानरोंकी सेना भी उनके पीछे चलने लगी । केवल पृथ्वीमें नहीं परन्तु आकाशमें भी उनके लिये स्थान नहीं था ।
- ६८ । रामचन्द्र समुद्रके किनारेमें पहुँचनेके बाद विभोषण मानों राक्षस लक्ष्मीसे प्रेरित होके उनसे मिले ।
- ६९ । रामचन्द्रने प्रतिष्ठा की कि धर्मात्मा विभोषणको राक्षसीका राज्य दे दिया जायगा । वास्तवमें नीति ठिक समयपर युक्त होनेसे जो फल देती है ।
- ७० । वानरोंके सैनिकोंसे रामचन्द्रने चार समुद्रमें एक पुल बनवाया

था । उसको देखके मालुम पड़ा कि नारायणके शयनके लिये शेष नागने रसातलसे शिर उठाया ।

७१ । उस पुलसे समुद्रको पार होके पीले बानरोंसे रामचन्द्रने लङ्काको घेर लिया मालुम पड़ा कि लङ्काके चारों ओर दुसरे सोनेका दिवार बना गया ।

७२-७३ । वहाँ बानरों और राक्षसोंका भारी युद्ध होने लगा । और चारों तरफ राम और रावणके जय शब्दसे ध्वनित होने लगा । वृक्षोंसे परिघ और पत्थरोंसे सुन्नर तोड़े जाते थे । राक्षसोंके शास्त्रोंके आघात चोटसे बानरोंके तल्य और भी भयानक था । पत्थरोंके चोटसे हाथीयों भी मारे जाते थे ।

७४ । इसके बाद एक रोज सीता रामचन्द्रका काटा हुआ शिर देखके व्याकुल हुई । त्रिजटाने 'ये राक्षसोंकी माया' ऐसा समझाके उनको सचेत किया ।

७५ । अपने प्यारे जीते है जानके सीताने व्याकुलताको छोड़ी । परन्तु पहले पतिको मृत्युको सत्य जानके भी अपने नही मर गई इस कारण लज्जित हुई ।

७६ । एक रोज राम और लक्ष्मण रावणके पुत्र मेघनादके नागपाशसे बंधे गये थे । उसी समय गरुड़के आनेसे वे मुक्त हुए । इस लिये उस बंधनका क्षणभरका क्षेश उनको संप्रावस्थाके समान मालुम पड़ा ।

७७ । रावणने शक्तिसे लक्ष्मणके हृदयको विदीर्ण किया । रामचन्द्रका हृदय बिना आघातसे केवल शोकसे ही विदीर्ण हुआ ।

७८ । हनुमानको लाई हुई औषधिसे लक्ष्मणकी व्यथा दूर होनेके बाद वे फिर राक्षसोंका विनाश करके उनको स्त्रियोंका विलाप शिखाने लगे ।

७९ । शरत् ऋतुके समय जैसे मेघका शब्द और इन्द्रधनुष नही मालुम होते है वैसे ही लक्ष्मणने भी मेघनादके आवाज और धनुषका कुछ भी शेष नही रक्खा ।

८० । बाद सुग्रीवने कुम्भकर्ण का नाक और कान काट के अपनी बहिन शूर्पनखाके समान उसका हाल किया तब टंकसे कटे मनसिलके पर्वतके समान कुम्भकर्णने रामचन्द्रको रोका ।

८१ । 'निद्राप्रिय तुमको तुम्हारे भाईने अकालमें निंदसे उठाया' ऐसा बोल कर रामके वाणने फिर उसको चिरनिद्रामें अभिभूत किया ।

- ८२ । लड़ाईमें उठी धूरि जैसे राक्षसोंके शोषित रूपों नदीमें गिरने लगी
वे भी वैसेही बन्दरोके उपर चढ़ाई होके मरने लगे ।
- ८३ । तब रावण आज पृथ्वी रामरहित वा रावण रहित होगी ऐसा
निश्चय करके मन्दिरसे निकले ।
- ८४ । रामको जमिनपर खड़े और रावणकी रथपर सवारी देखके इन्द्रने
रामके लिये सुनहरी घोड़े जुते हुए एक रथको भेजा ।
- ८५ । बाद रामचन्द्र इन्द्रके सारथी मातलिका हाथ पकड़कर आकाश-
गंगाकी लहरोंके वायुसे हिलते हुए ध्वजावाले उस जयदेनेवाले
रथपर चढ़े ।
- ८६ । मातलीने रामको उस कवच पहिनाया जिससे असुरोंका बाण
कमलदलके समान बिफल होता है ।
- ८७ । बहुत रोज बाद राम और रावणके दर्शनसे पराक्रम दिखलानेका
मौका मिलनेके कारण राम और रावण का युद्ध ये बात
सफल हुई ।
- ८८ । रावण एक होनेसे भी हाथ पैर और शिरोंकी बहुलतासे राक्षसीसे
घिरे हुए सा मालुम पड़ा ।
- ८९ । जिसने लोकपालोंको जिता, अपने शिरसे शिवजीकी पूजा की,
और कैलास पर्वतको उठाया शत्रु होनेसे भी रामचन्द्रने उनका
समादर किया ।
- ९० । सीताके साथ मेल जतानेवाले रामचन्द्रके कंपनी हुए रहने हाथमें
रावणने क्रोधसे बाण मारा ।
- ९१ । उस समय रामसे छोड़ा हुआ बाण भी रावणके छातीको भेद
करके मारनों सापोंको प्यारे खबर पंहुचानेके लिये पातालमें प्रवेश
कर गया ।
- ९२ । बातसे बातकी और अस्त्रसे अस्त्रकी काटनेवाले उन दोनोंमें
वादीयोंके समान लड़ाई होने लगी ।
- ९३ । लड़नेवाले दो मत्त हाथीयोंके बीचमें रक्खो गयो मीठके समान
पराक्रमके उलट पलट होनेके कारण जयलक्ष्मीको उन दोनोंके
किसीने न प्राप्त हुई ।
- ९४ । अस्त्रप्रहार और इसके प्रतिकारोंसे सन्तुष्ट देवताओंने और असुरोंने
वर्षण किये हुए फुलों उनकी बाण वृष्टिसे रोक जानेके कारण
उनके उपर न गिरने सके ।
- ९५ । तब रावणने अपने बलसे प्राप्त हुई यमराजके कूटशास्त्रको

- नामकी गदाके समान लोहेकी कीलीसे खचित शतघ्नी नामका
अस्त्र रामकी मारा ।
- ८६ । रथके पास आनेके पहलेही रामचन्द्रने अर्धचन्द्राकृति बाणसे उस
अस्त्रकी राक्षसोंकी जयको आशके साथ केलेके पेड़के समान
काट डाला ।
- ८७ । सीताके शोकरूपी शत्रुको निकालनेके औषधीरूप ब्रह्मास्त्र
अद्वितीय धनुर्धारी रामचन्द्रने रावणको मारा ।
- ८८ । उस दीप्तिदेनेवाला ब्रह्मास्त्र आकाशमें सौ टुकड़ोंमें भिन्न होके
भयाङ्क फणमण्डलवाले शेषनागके शरीरके समान मालुम हुआ ।
- ८९ । उस मंत्रयुक्त ब्रह्मास्त्रसे रामचन्द्रने क्षणभरमें ही रावणके शिरोको
काट डाला । इतने ही जल्दीमें उस काम खतम हुआ कि
रावणकी कुछ ही कष्ट न सहने पड़ा ।
- १०० । रावणके गिरते हुए देखके शिरोकी पार्श्व तरंगोंसे अलग की हुई
जलमें प्रभातके सूर्यकी प्रतिमाके समान शोभित हुई थी ।
- १०१ । गिरते हुए शिरोको देखके भी फिर जुड़ जानेके डरसे देवताओंके
मनमें पूरा विश्वास न हुआ ।
- १०२ । इसके बाद देवताओंने रावणको जितनेवाले रामके शिरमें
राज्याभिषेक सूचित करनेवाले फुलोंकी हृष्टि की । उस समय
मदसे भारी हुए पंखोंवाले भौरोने हाथियोंके गण्डस्थलको
छोड़कर फुलोंका अनुगमन किया ।
- १०३ । ऐसे देवताओंका कार्य सम्पन्न करके रामचन्द्रने धनुषका गुण
मोचन किया । मातलि भी रामचन्द्रसे विदा लेके रावणके नामसे
अंकित बाणके चिन्हवाले ध्वजका झंडावाले हजार घोड़ोंका रथ
लेके आकाशमें चले ।
- १०४ । इसके बाद रामचन्द्र अग्निसे शुद्ध अपनी प्यारी पत्नी सीताका
ग्रहण कर विभीषणकी राक्षसोंकी राजलक्ष्मीको दे कर सुग्रीव,
विभीषण और लक्ष्मणके साथ अपने भूजके बलसे जीते हुए
बिमानपर सोवारी होकर चले ।

तेरहवां सर्ग ।

- १ । गुणके जाननेवाले राम नाम धारण किये हुए विष्णु पुण्यकरछमें सीवारी होके आकाशसे जानेके समय एकान्तमें सोताकी बोलने लगे ।
- २ । हे वैदेहि ! देखो छायापथसे भिन्न किये हुए सुन्दर तारिवाली शरत् समयके आकाशके समान मैने बने हुए सेतुसे मलयपर्वत तक भिन्न किये हुए फेनवाले समुद्रकी कैसी शोभा हुई ।
- ३ । यज्ञमें दीक्षित राजा सगरके यज्ञके घोड़ेको लेके महर्षि कपिल पातालमें घुस जानेके बाद पृथ्वीको खोदले हुए मेरे पूर्वपुरुषोंने इसको बढ़ाया ।
- ४ । सूर्यकी किरण इससेही जलको खिंचती है, रत्न इसहीमें बढ़ता है, यहही समुद्र जलको मिटानेवाली वाड़व-अम्बोंको धारण करता है और इसीसेही सुन्दर चन्द्रमाका जन्म हुआ है ।
- ५ । सत्त्व रजः और तमकी अवस्थाको प्राप्त होनेवाला भगवान विष्णुका स्वरूप नहीं वर्णन किया जा सकता है । वैसेही अपनी महिमा दशो दिशाओंमें व्याप्त होके रहनेवाले समुद्रका रूप या नाप वर्णन नहीं किया जा सकता है ।
- ६ । प्रलयके समयमें भगवान विष्णु लोकोका संहार करके अपने नाभिसे उत्पन्न हुए कमलपर बैठनेवाले ब्रह्माकी स्तुतिको प्राप्त होके इसीमें सोये थे ।
- ७ । शत्रुओंसे भयभीत राजाओं जैसे धर्मात्मा राजाका आश्रय लेते हैं वैसे सैकड़ों पर्वतोंने पंख काटनेवाले इन्द्रके डरसे समुद्रका आश्रय लिया है ।
- ८ । जिस समय भगवानने वराहका रूप धारण करके पातालसे पृथ्वीका उद्धार किया उस समय इस समुद्रका निर्मल जल क्षण-भरके लिये पृथ्वीका घुंघट हुआ था ।
- ९ । नदीयोंका उपभोग करनेवाले तरङ्गरूपी अधर दान करनेमें चतुर थे समुद्र स्वभाव प्रगल्भ होनेके कारण सुख अर्पण करनेवाली नदीयोंको स्वयं पीता है और पीलाता है ।
- १० । हे प्यारी देखो तिमि मछलीयों दुसरे मछलीयोंके नदीके संगमके स्थानमें गले तक पानि पीके मुह बन्द करके छिद्रवाले शिरोसे उस जलको उपर फेंकते हैं ।
- ११ । और भी हाथिके समान शरीरवाले मगर मछलियोंसे भाग किये

हुए समुद्रके किनोको देखो । उस फेन उनके गालमें फैल कर क्षणभरके लिये उनके कानमें चामरकी शोभा देता है ।

१२ । किनारेकी हवाका सेवन करनेके लिये निकली हुई बड़ो तरङ्गके समान शरीरवाले सर्पों केवल उनकी फणोंमें धारणकी हुई सूर्य किरणसे चमकती हुई मणिसे जान पड़ते हैं ।

१३ । तुम्हारे अधरके समान लाल प्रवालीमें तरंगके चोटसे फेंका हुआ शंखोंका ढेर उठ रहा है । प्रवालीके अंकुरोंसे उनके मुह गुंथ जानेके कारण मानों वे बहुत कष्टसे निकलते हैं ।

१४ । पानी पीनेकी प्रवृत्त हुए मेघों आवर्तके वेगसे घुमनेके कारण ऐसा मालूम होता है कि समुद्र फिर भी मन्दार पर्वतसे मथित होते हैं ।

१५ । खारो समुद्रकी वेला दूरसे मालूम होनेके कारण सूक्ष्म और तमाल ताल वनीसे घिरे हुए स्थित रहनेके कारण चक्रमें स्थित कलंक रेखाके समान शोभा देती है ।

१६ । हे आयताक्ष ! सैकतकी हवा केतकीकी रेणुओंसे तुम्हारे मुखकी रचना करती है मानों तुम्हारे कंदुरीके समान लाल अधरमें मेरी दृष्टा बढनेके कारण और तुम्हारे सिंगारक ममय बीतानेमें मुझे असमर्थ जानके ही हवाने वैसा किया ।

१७ । क्षणभरमें ही विमानसे हमलोग समुद्रके किनारमें आ पंहुचे हैं । देखो हिंया रेतमें फाटी हुई सीपियोंके मोतियों इधर उधर फैले हुए हैं और सुपारीके छद्म फलके भारसे झुके रहे हैं ।

१८ । हे करभोर, हे मृगलोचन, देखो मालूम होता है कि यह वनभूमि मानों दूर रहते हुए सागरसे निकलती हुई ।

१९ । मेरी इच्छाके अनुसार यह विमान कभी देवताओंके कभी मेघोंके और कभी पक्षीयोंके मार्गसे चलता है ।

२० । ऐरावतके मदकी गन्धवाली आकाशगङ्गाकी तरंगोंसे शीतल यह आकाश वायु दुपहरके धूपसे निकली हुई तुम्हारे मुहके पसीनाको सुखाती है ।

२१ । हे कोपन ! कुतूहलसे तुम मेघोंकी पकड़नेके लिये खिड़कीसे हाथ फैलाती है । तब चमकती हुई बिजलीके कंकनवाला मेघ मानों तुम्हारे हाथके लिये दुसरा कंकनसा होता है ।

२२ । यह है राक्षसीसे भरा हुआ जनस्थान । चौरधारी ऋषियों अभी इस स्थानकी विप्लहीन जानके अपने आश्रममें नये पक्षेका कुटीर बनावे मुखसे वास करते हैं ।

- २३ । ये वह स्थान है जहां तुमको ढुंढते हुए मैंने पृथ्वीमें पड़े हुए तुम्हारे पैरके नूपुरको देखा । मालुम हुआ तुम्हारे पैरके वियोगके दुःखसे कातर होके वह नूपुर मौन होके रहा ।
- २४ । हे भीरु, राक्षसने जिस मार्गसे तुमको हरण करके ले लिया था उस मार्गकी लताएं बातसे बोलनेमें असमर्थ होने पर भी अबनत पक्षियोंसे मुझको उस मार्ग बतलाया था ।
- २५ । शृंगीया कुशके भंक्रुर खानेको इच्छा छोड़के अपने उंचे पलको-वाले नेत्र दक्षिण दिशाके तरफ घुमाके मुझको तुम्हारे गमन पथको बता रही थी ।
- २६ । देखो माल्यवान पर्वतकी चुड़ा दिखाई पड़ती है । वहां मेघोंके नवीन जलके साथ तुम्हारे वियोगके कारण मेरे आंसुओंकी बुंद गिर पड़ी थी ।
- २७ । उस स्थानमें वर्षाके जलकी धारासे छिड़को हुई पोखरीकी गन्ध, आधे फुले हुए कदम्बके फूलों और मौरीके मिठा शब्द तुम्हारे विरहके कारण मुझको बिलकुल असह्य मालुम पड़ा ।
- २८ । हे भयशैले ! इस पर्वतके शृङ्गमें तुम्हारे कांपने सहित आलिंगन को स्मरण करके मैंने गुहा तक पहुंचे हुए मेघके गर्जनकी बहुत कष्टसे सहा ।
- २९ । इस पर्वतमें फुले हुए कन्दलोके फूलोंने नई जलधारासे सौंघी हुई भूमिकी भापके साथ मिलके विवाहके समयमें धुमसे आहत तुम्हारे लाल नेत्रकी शोभा धारण करके मुझको व्याकुल किया था ।
- ३० । बहुत दूरसे फैली हुई मेरी दृष्टि वानौर वनोंसे घिरे हुए, थोड़ासा मालुम पड़ते हुए और चंचल सारसीसे भरे हुए पम्पा सरोवरका जल मानों क्लान्तिसे पी रही है ।
- ३१ । हे प्यारी ! मैं जब तुमसे बहुत दूर था उस समय मैंने इस सरोवरके परस्पर पराग देते हुए मिले हुए चकवा चकवाके बड़ी कालसासे देखे थे ।
- ३२ । इसके तोरके अशोक वृक्षकी स्तनके सदृश सुन्दर फूलोंके गुच्छोंसे भुके हुए देखके तुम्हारी प्राप्तिके खेयालसे आलिंगन करनेमें उद्यत मुझको लक्ष्मण रोकता था । उस समय मेरे नेत्रोंसे आंसु गिरतौ हुई ।
- ३३ । गोदावरीके तीरके रहनेवाले सारसी विमानमें झुलते हुए सोनेके घुंघुराओंका शब्द सुनके आकाशमें उड़कर मानों तुमहीकी प्रत्यक्ष-गमन कर रहे हैं ।

- ३४ । हे प्यारो बहुत रोज बाद पञ्चवटीको देख कर मेरे मनमें बहुत आनन्द हो रहा है । इस स्थानमें तुमने अपने सुन्दर कम्बरमें रखे हुए घड़ोंके जलसे सहकार वृक्षको सिंचन किया था । देखो पालित मृगों सुह उंचा करके हमको देख रहे हैं ।
- ३५ । हे प्यारो ! मेरा याद होता है कि मैं मृगयासे लौटके गोदावरीके तीरमें तरंगसे शीतल हवासे तुमको निवृत्त करके एकान्तमें तुम्हारे गोदमें शिख रख कर सोता था ।
- ३६ । जिन्होंने मौड़के मरोड़नेसे ही नहुषको इन्द्रके पदसे भ्रष्ट किया था और जिनके उदयसे मैला जल निर्मल होता है उस ऋषि अगस्त्यका आश्रम मालुम पड़ रहा है ।
- ३७ । अग्निहोत्रीकीर्ति^१ उन महर्षिको अग्नित्रयजन्य धुम शिखाका आघ्राण करके मेरे आत्मा रजोगुणसे विमुक्त होके लघुताको प्राप्त होते हैं ।
- ३८ । हे मानिनि ! महर्षि शतकर्णके काननसे घिरे हुए पञ्चाक्षर नामके विहार सरोवर दूरसे मेघोंके बीचमें देखते हुए चन्द्रके प्रतिबिम्बके समान मालुम होता है ।
- ३९ । पूर्वकालमें दभीकुर मात्र भोजन करते हुए और मृगोंके साथ फिरते हुए इन ऋषिके तपके डरसे इन्द्रने उनको पांच अप्सरोंके कटाक्षरूप यन्त्रसे विह्व किया था ।
- ४० । जलके भीतर मन्दिरमें रहनेवाले वे ऋषि मृदंगकी ध्वनि सुन रहे हैं । उस ध्वनि आकाशमें शब्दित हो कर पुष्पकके उपरके मन्दिरोंकी गुंजारती है ।
- ४१ । और भी देखो सुतोच्छ नामके उदार चरित्र दुसरे ऋषि चारों तरफ जलती हुई अग्नियोंके बीचमें अवस्थान करके सूर्यसे शिर तपके तप कर रहे हैं ।
- ४२ । इनके तपके प्रभावसे भीत इन्द्रने तप भंगके लिये अप्सराओंको भेजा था । परन्तु उनका सुसकान सहित कटाक्ष और व्याजसे आधे दिखाए हुए दांतों इनके तपको नहीं भंग करने सका ।
- ४३ । उपर भुजा उठाये हुए एक तपस्वी रुद्राक्षको माला धारण करनेवाली मृगोंके शरीर खुजलानेवाली और कुशके तोड़नेवाली दाहिनी भुजा मेरे सत्कारके लिये हिलाते हैं ।
- ४४ । वह मौनी होनेके कारण अपना शिर थोड़ासा हिलाके मेरे प्रणामके स्वीकार करके विमानके आनेसे कुटो हुई दृष्टि फिर सूर्य मण्डलमें लगाते हैं ।
- ४५ । अग्निहोत्री शरभंगमुनिका शरणयोग्य और पवित्र आश्रम मालुम

- देता है। उन्होंने बहुत कालकी समाधिसे अग्निकी प्रीति साधन करके पोछे अपना शरीर अग्निको ही समर्पण किया था ।
- ४६ । उनके बहुत फलदेनवाले वृक्षों अभी छायासे पक्षियोंका अम दूर करके उनके पुत्रके योग्य काम कर रहे हैं ।
- ४७ । देखो उंचे अंगवाले चित्रकूट पर्वत घमंडी बैलके समान शोभा धारण करके मेरे नेत्रका अभिराम हुआ है । धारा बहनेके कारण गुफाओंसे शब्द निकलता है और इसको चूड़ामें क्रीड़ाके बीचके समान मेघ लगा रहा है ।
- ४८ । निर्मल और बहुत धीरेसे बहनेवाली दूरसे देखनेके कारण पतली मन्दाकिनी नदी पहाड़के नीचे पृथ्वीके गलेमें मोतियोंकी मालाकी समान दिखाई पड़ती है ।
- ४९ । पर्वतके समीप एक सुन्दर तमाल वृक्ष है । इसका सुगन्धि पत्ता लेकर मैंने तुम्हारे जबके अंकुरके समान थोड़ासा पोला कपोलको सुन्दर दिखानेवाले कर्णफल बनाया था ।
- ५० । यह देखो ऋषि अत्रिका तपोवन । यहां जनावरों बिना दण्डके भयसे हो शान्त हैं । वृक्षों बिना फलसेहो फल देते हैं ।
- ५१ । सप्तर्षियों अपने हाथसे जिससे सोनेके कमलोंको उखाड़ते हैं और जो शिवजीके शिरकी मालास्वरूप मुनियोंके ज्ञानके निमित्त अनुसूयाने उस जाह्नवीको यहां बहलाया है ।
- ५२ । तुमने पहले जिस बट वृक्षको पुजा की थी वह श्याम बट मालुम पड़ रहा है । फलित होनेसे वह पद्मरागके साथ मरकतको शोभा दे रही है ।
- ५३ । ऋषियों वीरासन लगाके बैठे हैं । इनके बीचमें स्थित वृक्षों हवाके अभावसे उनहीके बराबर स्थिर होके रहा है ।
- ५४-५७ । हे प्यारी देखो कहीं चमकती हुई इन्द्रनीलमण्डिसे गुंथी हुई मुक्ताकी मालाके समान, कहीं नील कमलसे मिला हुआ सफेद कमलके समान, कहीं नील हंसोंके साथ मानस सरोवरके प्रिय राजहंसोंकी श्रेणीके समान कहीं कालाशुरुकी पद्म रचन की गई भूमिकी भक्ति चन्दन तिलक रचनाके समान, कहीं छायामें स्थित हुए अश्वकारकी कबरीको हुई चन्द्रमाकी प्रभाके समान, कहीं नील आकाश दिखानेवाले शरतके मेघके समान और कहीं क्षणसर्प विभूषित शिवजीके समान यमुनाके साथ मिली हुई गङ्गाजी शोभा पाती है ।

- ५८ । इस गङ्गा यमुनाके संगममें स्नान करनेवाले शरीर धारण करनेवाले विना तत्वज्ञानके ही मोक्षको प्राप्त होते हैं ।
- ५९ । निषादपति गुह्यको पुरीको देखो । वहां शिरको मण्डि उतार कर जटा बांधने पर “कैकेयी अभी तुम्हारी इच्छा पूरी हुई” कह कर सुमंत्र रोया था ।
- ६०-६१ । जिसके स्वर्णपद्मकी रज यक्षस्त्रियोंके स्तनोंमें संलग्न होती है महत्वके कारण प्रकृतिके समान ऋषियोंने जिसको मानस सरोवरकी उत्पत्तिका स्थान बतलाया, जिसके तटमें यज्ञके खंभे गाड़े हुए हैं, जिसके जलको धारा अयोध्याके किनारेसे बहती है, अश्वमेध यज्ञके अन्तमें इक्ष्वाकुके वंशके राजाओंने स्नान करके जिसके जलको अधिक पवित्र किया, अयोध्याके निवासियों जिसके गोदमें रहनेके सुखका उपभोग करके और जिसका जल पीके संवर्धित हुए हैं, मैं जिसको सबको धात्रीके समान मानता हूँ देखीं मेरी जननीके समान वह सरयू नदी राजा दशरथसे विरहित होके वनवाससे लौटे हुए पुत्रके समान मुझको अपनी ठंडी हवावाली तरंगरुपी हाथीसे आलिङ्गन करती है ।
- ६४ । भागे देखो सूर्यको किरणोंसे लाल सांभके रंके समान घुरि उड़ रही है । खरादि राज्ञसीका विनाश करके लौटनेके बाद लक्ष्मणने जैसे तुमको मेरे हाथपर सौंपा था वैसे पिताके सत्वका पालन करके लौटे हुए मेरे हाथमें साधु भरतभी न हुई हुई राज-लक्ष्मीको मेरे हाथपर सौंपेंगे ।
- ६६ । सेनाभीको पीछे और गुरु वशिष्ठको भागे रख कर चौरधारी भरतःहाथमें अर्घ्य लेके सचीवोंके साथ आ रहे हैं ।
- ६७ । युवा होनेपर भी मेरे और भक्तिके कारण पिताको दी हुई राज-लक्ष्मीका उपभोग न कर भरतने कठिन असिधार व्रत साधन किया ।
- ६८ । रामचन्द्रके ऐसा बोलनेके बाद विमान अधिदेवतापणसे उनको इच्छाको जानकर आकाशसे उतरा । भरतके पीछे आनेवाले सैनिकों विस्मित हो के उस विमानको देखने लगे ।
- ६९ । तब रामचन्द्र सेवामें चतुर सुग्रीवका हाथ पकड़कर विभोषणको दिखाई और पृथ्वीमें रकसी गई स्फटिक मणिको सीढ़ीके मार्गसे विमानसे उतरे ।
- ७० । उन्होंने पहले ही इक्ष्वाकुके वंशीयके गुरु वशिष्ठको प्रणाम करके भरतके दिये हुए अर्घ्यको ग्रहण किया । बाद आनन्दको आस

भरकर भरतके साथ शत्रुपक्षको आलिङ्गन किया और बड़े भारीके और प्रेमके कारण राज्यका ग्रहणमें विमुख भरतके शिरको सूँचा ।

७१ । जटा बढ़ाये वटके वृक्षके समान टाँठो और मुँहोंसे भरे हुएके कारण मुँहका रूप बदले हुए बड़े मन्त्रियोंके और अनुकूल दृष्टि फैलाके प्रभु और मधुर बाणो पुँछके रामचन्द्रने उनके उपर क्षपा दिखायी ।

७२ । यह रौछ और वानरीके राजा सुग्रीव मेरे विपदके मित्र है और यह पुलस्त्य तनय विभीषणने युद्धके समय मेरे सामने खड़ा होके मेरे लिये युद्ध किया रामचन्द्र ऐसा कह कर ये दोनोंका परिचय देनेके बाद भरतने लक्ष्मणको छोड़ कर पहले इन दोनोंको नमस्कार किया ।

७३ । बाद भरत लक्ष्मणके पास आनेपर लक्ष्मणने उनको प्रणाम किया । तब भरतने उनको उठाके इन्द्रजितके वाणके घाववाली छातीमें अपनी छाती मिलायी ।

७४ । रामचन्द्रको आज्ञासे वानरीके सेनापतिभी मनुष्यके शरीर धारण करके हाथोंपर चढ़े । हाथियोंके मदको धारा निकलनेके कारण उनको मालुम हुआ कि पर्वतपर चढ़े ।

७५ । रामचन्द्रके आदेशसे राजसन्धिपति विभीषण दूसरे रथपर चढ़े । वह मायासे रचित होनेसे भी रामचन्द्रके रथको तुल्यता नहीं प्राप्त हुई ।

७६ । अनन्तर राम भरत और लक्ष्मणके साथ ध्वजा पताकासे शोभित कामचारो रथमें चढ़े । इनको देखके मालुम हुआ कि बुध और वृहस्पतिके साथ चन्द्र विजली चमकते हुए मेघोंमें चढ़े ।

७७ । आदि वराहके रूपसे भगवानने जैसे पृथ्वीको जलसे उद्धार किया, शरद ऋतु जैसे चन्द्रमाको मेघसे मुक्त करके प्रगट करता है वैसे रामचन्द्रने राजसंरूपो महा संकटसे सीताका उद्धार किया । भरतने पहले उस धैर्यशालिनी सीताको प्रणाम किया ।

७८ । सीताके जिस चरणोंमें प्रणाम करके रावनने उनके पातिव्रत्यका नहीं नाश करने सका, उन चरणों और बड़े भारीके दृष्टान्तके अनुसार जटा बढ़ाया हुआ भरतका शिर मिलाके एकने दूसरेको पवित्र किया ।

७९ । रथका वेग छटाया गया । अनन्तर रामचन्द्र प्रजापतिको रथके आगे रक्ल कर आधकोस चल कर रामचन्द्रने शत्रुपक्षके सजाए हुए डेरोंवाले अयोध्याके बड़े बागमें प्रवेश किया ।

चौधवां सर्ग ।

- १ । आश्रय वृक्षके काट जानेसे लताके समान पतिके मर जानेसे शीघ्रनीय दशाको प्राप्त हुई कौशल्या और सुमित्राको राम-लक्ष्मणने देखा ।
- २ । शत्रुओंके विनाश करनेवाला पराक्रमशील दोनों भाईयोंने माताओंको प्रणाम किया । आंसुसे दृष्टि रोक जानेके कारण मातायोंने केवल स्पर्शसे पुत्रसुखका अनुभव किया ।
- ३ । हिमालयके निर्भरके जलसे जैसे गङ्गा और सरयूका जल शीतल होता है वैसे कौशल्या और सुमित्राके आनन्दकी आंसुयोंने निकलनेके कारण शोकसे उत्पन्न हुई आंसुओंके गरमोंको ठंडा कर दिया ।
- ४ । दोनों माताएं पुत्रोंके शरीरमें राक्षसोंके अस्त्रके चिन्ह गीलोंके समान दयासे स्पर्श करके स्त्रियोंकी स्त्रियोंकी ईर्ष्या करती हुई 'वीर पुत्र प्रसव करनेवालो' पदवीको न मांगता हुई ।
- ५ । बाद "पतिका क्षोभ देनेवाली मैं अलक्षणा सोता हूँ" इस प्रकार अपना नाम उच्चारण करके बधू सीताने मरे हुए महिपतिको दोनों राणियोंकी समान भक्तिसे प्रणाम किया ।
- ६ । बैठो उठो । तुम्हारे पवित्र चरित्रके ही प्रभावसे राम और लक्ष्मण मर्याद विपदसे उत्तीर्ण हुए । ऐसा प्यारा और सत्यवचन बोलके उन्होंने प्यारी बधूको उठायो ।
- ७ । पहले माताओंके आनन्दको आंसुओंसे रामके अभिषेकका काम शुरू हुआ । पोछे तीर्थोंसे लाये हुए सोनेके घड़ोंके जलसे बड़े मंत्रियों अभिषेक करने लगे ।
- ८ । बड़े बड़े राक्षसों और वानरों बहुत नदी, सागर और पुष्करोंसे बहुत तीर्थोंके जल लाये थे । मेघसे उत्पन्न हुए जलकी धारा जैसे विन्ध्य पर्वतके शिरमें गिरती है तीर्थ जलभी वैसे ही रामके शिरमें गिरने लगा ।
- ९ । पहले वनवासमें तपस्वीके वेशमें रामचन्द्रको जैसी शोभा हुई थी अभी राजवेशमें इससे अधिक शोभा हुई वे बोलना फलुल है ।
- १० । तब रामचन्द्रने प्रधान सचिवों वानरों राक्षसों और सैनिकोंके साथ पुरवासियोंका आनन्द देके उन्हें तोरण्याली रघुवंशीयोंको राजधानी अयोध्यामें प्रवेश किया । उस समय मन्दिरोंसे खोलकी वर्षा और नीचे तुरहियोंको ध्वनी होने लगी ।

- ११ । भरतने छत्र धारण किया, लक्ष्मण और शत्रुघ्न चमर व्यजन करने लगे । मालुम हुआ कि साम, दान, दण्ड और भेद शरीर धारण करके दृकट्टे हुए है ।
- १२ । प्रासादसे कालागुरुके धुएँ निकलके हवासे भिन्न होने लगी । मानों बनसे लौटे हुए रघुरायने राजधानी को वेशीकी मुक्त किया ।
- १३ । सासूँरीसे सुन्दर सिंगार की हुई सीताको कर्णारिथमें बैठी हुई देख कर अयोध्याकी स्त्रीयोंने प्रासादके भरोखेसे प्रणाम किया ।
- १४ । चमकती हुई प्रभावाला, अनुसूयाका दिया हुआ अंगरागसे जानकी ऐसी शोभित हुई कि मालुम पड़ा वे स्वामोसे नियुक्त होके आत्मशुद्धिकी परीक्षा देनेकी फिर अग्निमें प्रवेश करती हुई ।
- १५ । मित्रताके सागर रामचन्द्रने सुसज्जित गृहमें मित्रोंके रहनेका स्थान देके चित्रमात्र शेष रहे हुए पिताके गृहमें रोते हुए प्रवेश किया ।
- १६ । वहाँ जाकर उन्होंने हाथ जोड़कर कैकेयीको “मातः पिता केवल आपहीके पुण्यसे स्वर्गफल देनेवाले सत्यसे न अष्ट हुए” कहकर उनकी लज्जाको हटाया ।
- १७ । बाद सुग्रीवादि मित्रोंके खानेके लिये ऐसा सामग्री दिया कि इच्छासे ही अभिलषित वस्तु मिलनेवाले वे आश्चर्यसे दब गये ।
- १८ । रामचन्द्रने अभिनन्दनके लिये आये हुए देवर्षियोंका सत्कार किया । और उनसे रावणके जन्मका समाचार सुनकर अपनी शक्तिकी महिमा समझने सका ।
- १९ । देवर्षियोंके अपने स्थानपर चल जानके बाद रामचन्द्रने राक्षसाधिपति और बानराधिपतियोंको बिदा किया । सीताने अपने हाथसे उनकी भेंट दिया । ऐसे आनन्दसे उन्होंने समय बीताया कि आधा महीना बिना खेयालसे ही काट गया था ।
- २० । रावणके प्राणके साथ जिस पुष्पक विमानकी रामचन्द्रने लाया था अभिलाषासे ही तुरंत प्राप्त होनेवाले उस विमानकी कुबेरके चढ़नेके लिये भेजा ।
- २१ । रामचन्द्रने पिताकी आज्ञासे बनवाससे लौटके राज्यके भारका ग्रहण किया । उस समय वे धर्म अर्थ और कामके प्रति जैसे समदर्शी थे भाईयोंके प्रति भी वैसे ही समदर्शी हुए थे ।
- २२ । सेनापति कार्तिकेय जैसे छे मुखोंसे दुध पीते हुए माताभूमि

तुल्य सत्कार करनेवाले थे रामचन्द्रभी कौशल्यादि माताओंमें वैसे तुल्य प्यारकरनेवाले हुए थे ।

- २३ । स्वयं लोभरहित होके उन्होंने प्रजाको धनवान और विघ्नदूर करनेके कारण क्रियाशील बनाया । विनय सिखानेके कारण उनके पिताके समान और शोक दूर करके उनके पुत्रके बराबर हुए ।
- २४ । वै ठिक समय पौरुषोर्गोका कार्य देखकर सीताके साथ क्रीड़ा करते थे । उनको देखके मालुम हुआ कि राज्यलक्ष्मी सीताके शरीरमें प्रवेश करके रामके साथ खेल रही थी ।
- २५ । दोनोंने बनवासके चित्रसे शोभित सुन्दर गृहमें अवस्थान करके भोज्य वस्तुओंका उपभोग करके बनवासके कष्टको जितनाही मनमें लाया उतनाही अधिक सुख भोग किया ।
- २६ । तब सीता अधिक सुन्दर नेत्रोंवाले और शरीरके समान पीले कष्टके बिना गर्भ जतानेवाले मुहसे पतिका अधिक आनन्द देनेवाली हुई ।
- २७ । रामचन्द्रने सीताके शरीरको दुबला और कुचाग्रके नीलरंवाले देख कर उनके गर्भको जाना । और लज्जावती सीताको एकान्तमें अपने गोदपर बैठके पुछा कि मुझे वोली कौन चीज तुम्हारे प्यारा है ।
- २८ । सीताने उस गंगातटके तपोवनमें फिर जानेकी इच्छा को जहाँ क्रूर जनावरो नीवारसे प्राण धारण करते थे और तापस कन्याओं सीतासे सखीपन दीखाती थी ।
- २९ । रघुवीर सीताके लिये उनकी इच्छा पूरा करनेकी प्रतिज्ञा करके सेवकोंके साथ अयोध्यापुरीको देखनेकी इच्छासे आकाशके कुनेवाले महलपर चढ़े ।
- ३० । धनसे पूर्ण दुकानों, नावोंसे भरी हुई सरयू, नगरके विलासियोंसे सेवित नगरके नगीचेके बगीचोंको देखकर वे बहुत प्रसन्न हुए थे ।
- ३१ । वाग्मयोंके श्रेष्ठ शुद्ध चरित्रवाले शेषके समान जंघा और भुजवाले शत्रुका दमन करनेवाले रामने भद्रक नामक दूतसे अपने चरित्रके सम्बन्धमें लोकचर्चा पुछी ।
- ३२ । बहुत पुछनेके बाद उसने कहा कि हे नरनाथ राक्षसके घरमें रहनेवाली सीताके ग्रहणको छोड़ कर सब विषयमें हो प्रजालोग आपको प्रशंसा करते हैं ।

- ३३ । बड़े लोहेको हातुड़ीके चाटसे गरम लोहेके समान स्त्रीनिन्दाकी बात सुनके रामका हृदय विदोर्ण हुआ ।
- ३४ । 'अभी क्या अपयशकी बातका ख्याल न कर' क्या निर्दोष पत्नीको त्याग कर' ऐसी चिन्तामें उनका हृदय झुलेके समान झिलने लगा ।
- ३५ । इस कलङ्कको दूसरे किसी उपायसे नहीं मिटा जा सकता है ऐसा सोचके रामने पत्नीका त्याग करना ही उचित समझा । क्योंकि यशोधनलोग अपने देहसे भी यशको प्यारा समझते हैं इन्द्रियके विषयको तो कुछ बात ही नहीं ।
- ३६ । अनन्तर तेजहोन रामने भाईश्रीको बोलाया । रामके चित्त-विकार देखके वे विषय हाके बैठे । तब रामचन्द्रने उनके पास अपवादको बात कही ।
- ३७ । सजल वायुसे दर्पण जैसा मलिन होता है अशुद्धाचार मुझसे भी पवित्र सूर्यवंश वैसे अपवित्र होनेवाला है ।
- ३८ । गजराज जैसे प्रथम बछनको नहीं सह सकता है मैं भी इस प्रथम कलङ्कको नहीं सह सकता हूँ । जलमें गिरी हुई तेलकी बुंद जैसे तरंगोंमें फैलती है मेरा कलङ्क भी प्रजाश्रीके बोचमें वैसे फैल रहा है ।
- ३९ । मैंने पहले जैसे पिताकी आज्ञासे राज्यका त्याग किया था अपवादको हटानेके लिये अभी सीताका त्याग करूँगा ।
- ४० । मैं जानता हूँ कि सीताका कुछ पाप नहीं है । परन्तु लोकाप-बाद कठिन मानना पड़ता है । देखो पृथ्वीको छायाको लोग चन्द्रका कलङ्क समझते हैं ।
- ४१ । मेरे राक्षसविनाशका अम व्यर्थ नहीं हुआ है वह बैर हटानेके लिये था क्रोधी साँप पैरोंसे कुते हुए मनुष्यको काटता सो खून पीनेके लिये नहीं ।
- ४२ । इस शीलको हटाकर मैं कुछ दिन जोता रहूँ यदि तुम्हारी ऐसी इच्छा हो तब मेरे और कृपा करके मुझको इस कार्यसे निवृत्त होनेके लिये मत कहो ।
- ४३ । रामचन्द्रके ऐसे बोलनेके बाद भ्राताश्रीने उनको बातका न अनुमोदन किया न समर्थ भी किया ।
- ४४ । तब त्रिभुवनमें विख्यात यशवाले, सत्य बोलनेवाले लक्ष्मणके अग्रज रामने लक्ष्मणके और देखकर अलग करके उनको बोलाया ।

- ४५ । मनोरथ रखनेवाली तुम्हारी भाभी निश्चय तपोवन देखनेकी इच्छा करती है । सो तुम उसी बहानेसे उनको ले के बाल्मीकीके आश्रमके पास छोड़के आओ ।
- ४६ । लक्ष्मण जानते हुए कि पिताकी आज्ञासे परशुरामने माताका शिर काट डाला । गुरुकी आज्ञा विचारके योग्य नहीं यह जानकर लक्ष्मणने भी उस बात का ग्रहण किया ।
- ४७ । यह अभिलषित बात सुननेसे प्रसन्न हुई सीताको न छोड़े जुते सुमन्त्रके राम पकड़े हुए रथमें बैठा लेकर चले ।
- ४८ । सीता अभिलषित प्रदेशमें आकर रामने मेरा अभीष्ट पूरा किया समझके प्रसन्न हुई । परन्तु उन्होंने ये बात जान पड़ी नही कि रामचन्द्रने कल्पवृक्षपत्र छोड़के असिपत्रके भावका ग्रहण किया ।
- ४९ । राहमें लक्ष्मणने सीतासे जो दुःखकी बात छिपायी थी प्यारके दर्शन नहीं मिलनेके उस शकुन सीताके पड़कते हुए दाहिने नेत्रने बता दिया ।
- ५० । उस कुशकुनके कारण उनका मुह मलीन हो गया और वे कामना करने लगे कि भाईयोंके साथ रामकी कुशल हो ।
- ५१ । बड़े भाईको आज्ञासे सती माभोकी बनान्तमें छोड़नेमें उद्यत लक्ष्मणके आगे बहतो हुई गङ्गाजो मानों अपने तरंगरूपी भुजा उठाके उनको रोकने लगे ।
- ५२ । अनन्तर सुमन्त्रके रोके हुए रथसे सीताको किनारेपर उतारकर केवटसे लाई हुई नावसे गङ्गाको अपनी प्रतिज्ञाके समान उतर गये ।
- ५३ । बाद आसूरीसे कंठकी रोके हुए लक्ष्मणने उत्पाती मेघसे पत्थरकी वर्षाके समान राजाकी आज्ञा सुनायी ।
- ५४ । तब प्रवल वायुसे पृथ्वीपर गिरी हुई लताके फूलों जैसे टुट जाते हैं सीताभी वैसे हो अपनी माता पृथ्वीपर गिरी और उनके गहने फिँके गये ।
- ५५ । इच्छाकुर्वंशोय शुद्धचरित्र राम तुमको क्यों छोड़ेंगे मानों इस संशयसे जननी पृथ्वीने उनको ग्रहण नहीं किया ।
- ५६ । मूर्च्छित हो जानेके कारण सीता पहले कुछ कष्टको नही समझने सकी । फिर संज्ञाको प्राप्त होके मनमें अत्यन्त दुःखी हुई । लक्ष्मणकी चेष्टासे प्राप्त हुई संज्ञा मूर्च्छासे भी अधिक कष्ट देने लगी ।

- ५७ । सीताने अपराधके बिना ही त्यागकरनेवाले स्वामीको निन्दा नहीं को । परन्तु पूर्व जन्ममें किये हुये पापके कारण दुःखपानेवाले आत्माका ही निन्दा करने लगी ।
- ५८ । लक्ष्मणने उन सतीको आश्वासन देकर वात्सलीकी आश्रमका मार्ग दिखाकर कहा “हे देवि ! मैं पराधीन हुं । प्रभुकी आज्ञा पालन करनेके कारणसे आपके भीर कठोर हुआ । मुझे क्षमा कीजिये ।” ऐसा कहकर वे सीताके पैर पर गिरे ।
- ५९ । सीताने उनको कहा “मैं तुम्हारे उपर प्रसन्न हुं । उपेन्द्र जैसे इन्द्रका अधीन है तुमभी वैसे ही रामका अधीन हो । इस लिये तुम्हारा कुछ अपराध नहीं है । तुम बहुत काल तक जीवो ।”
- ६० । सासुरीको मिरा प्रणाम देकर कहो कि वे मुझमें स्थित अपने पुत्रके गर्भका कुशल ध्यान करें ।
- ६१ । मेरे भीरसे राजाको कहोगे कि अपने नेत्रोंके सामने अग्नि परीक्षासे शुद्ध मुझको त्यागना क्या विख्यात रघुवंशके योग्य हुआ ।
- ६२ । वा पण्डित आपने जो मुझको इच्छासे त्याग किया ऐसा सोचना उचित नहीं है । यह मेरे जन्मान्तरके पापका प्रवल उदय है ।
- ६३ । पहले आप राजलक्ष्मीको त्याग करके मेरे साथ बनकी गये थे । सो अभी प्रतिष्ठाके साथ आपके घरमें रहती हुई मुझको उन्होंने नहीं सहा ।
- ६४ । पहले राक्षसों ऋषियोंके उपर अत्याचार करते हुए उनकी स्त्रियां मेरे शरण लेती थी । मैंने भी आपहीको क्षपासे उनकी आश्रय दिया । अभी क्या आपके रहते हुए मैं उनका आश्रय ग्रहण करूँगी ।
- ६५ । इस समय गर्भवती विघ्न नहीं रहनेसे क्या मैं इस अपमानित जीवनको धारण करती ?
- ६६ । प्रसवके बाद मैं सूर्यमें दृष्टि लगाके यह तप करूँगी जिससे फिर जन्ममें आपही मेरे स्वामी हो परन्तु यह वियोग न पड़े ।
- ६७ । मनुने ऋषियोंके लिये वर्णाश्रमकी रक्षाको ही धर्म नियत किया । इस लिये आपने त्याग की हुई मैं तपस्विनोके समान देखने योग्य हुं ।
- ६८ । मैं ऐसा निवेदन करूँगा ऐसा बोलकर लक्ष्मणके चल जानेके बाद सीता अति दुःखसे कंठ खोलकर डरी हुई कुररीके समान फिर रोने लगी ।

- ६८ । सीताके शोकसे बनमें सब कोइका शोक हुआ । मौरोंने नाचना, वृक्षोंने फुलों और मृगोंने सुहमें लो हुई घास छोड़ दी ।
- ७० । व्याधके वेधे हुए श्रौचमिथुनको देखके जिनका शोक श्लोकके रूपसे निकल गया था उन आदिकवि वाल्मीकि कुश समिधाके संग्रहके लिये गये हुये बनमें रोकनेका शब्द सुनके उस तरह चले ।
- ७१ । सीताने रोना छोड़कर नेत्रोंके टाकनेवाला आंसूयोंको पीछ कर उनको प्रणाम किया । उन्होंने भी गर्भका चिह्न देखकर 'सुपुत्रो हो' ऐसा आशोर्वाद देकर कहा—
- ७२ । हे वैदेहि मिथ्या अपवादके डरसे तुम्हारे स्वामीने तुमको त्याग किया । तुम पिताके दूर स्थित हुए घरको प्राप्त हुई है ऐसा जानके व्याकुल मत हो ।
- ७३ । रावणके विनाशसे पृथ्वीको निष्कण्टक करनेवाले, सत्य प्रतिज्ञावाले और अपनी वड़ाई न करनेवाले होनेपर भी तुम्हारे उपर अकस्मात् अन्याय करनेमें उद्यत रामके उपर मेरा क्रोध हुआ ।
- ७४ । तुम्हारे श्वशुर वड़े कीर्त्तिमान राजा दशरथ मेरे मित्र थे तुम्हारे पिता माधुर्षीका जन्ममरण मिटानेवाले है, तुम भी पतिव्रताओंकी अग्रणी हो, सो तुम क्यों मेरी कृपाके योग्य न होगी ।
- ७५ । भयरहित होके तुम इस बनमें रहो । यहां तपस्वीयोंके साथ रहनेके कारण पशुयों शान्तभावको प्राप्त हुए हैं । विना क्लेशसे तुम्हारे पुत्र प्रसव होगा । और उसका जातकर्मादि यथाविधि सम्पन्न होगा ।
- ७६ । इस तमसाका तीर मुनियोंके कुटियोंसे भरा हुआ है । पाप दूर करनेवाले इसके जलमें स्नान करके इसके किनारे इष्टदेवताके पूजनसे तुम्हारे मनमें प्रसन्नता आयगी ।
- ७७ । मुनियोंकी कन्याएं ऋतुसम्बन्धी फूल और फल तथा बीए विना उपजे हुए नीवार आहरण करके और मिठा वचन बोलके तुम्हारे शोक पाये हुए मनको शान्त करेगी ।
- ७८ । तुम अपनी शक्तिके अनुसार जलके घड़ोंसे छोटे वृक्षोंको सेचनकर अवश्यही पुत्रोत्पत्तिके पहले दुधपानकरनेवाले पुत्रमुखका अनुभव करोगी ।
- ७९ । सीताने कृतज्ञताके साथ इस अनुग्रहका ग्रहण किया । कल्याणुक्त चित्तवाले ऋषिने उनको लेकर सांभके समय अपने आश्रम को प्राप्त किया । उस समय शान्त मृगों यज्ञवेदोंके पास बैठे थे ।

- ८० । बाद अमावस्या जैसे चन्द्रमाकी अन्तिमकला औषधियोंको अर्पण करती है वैसेही ऋषिने सीताको तपस्विनीयोंके हाथमें सौंपा । वे भी सीताके आगमनसे प्रसन्न हुई थी ।
- ८१ । तपस्विनीयोंने सीताका यथायोग्य सत्कार करके सन्धासमय उनके रहनेके लिये झिंगोटके तेलसे उजाला की हुई मृगचर्मके बिछोने बिछी हुई पर्णशाला दी ।
- ८२ । वहां तमसाके जलमें स्नान करती हुई यथाशास्त्र अतिथियोंकी पूजा करती हुई और छालके वस्त्र पहती हुई वह जानकी पतिका वंश रखनेके लिये कन्द मूलसे अपने शरीर की रक्षा करने लगी ।
- ८३ । प्रभु क्या अभीतक नहीं पकृताते हैं इस प्रकार उत्कण्ठ किये लक्ष्मणने भी सीताके विलाप पर्यन्त आज्ञा पूरी करनेका समाचार अग्रजको सुनाया ।
- ८४ । यह सुनकर उस समय आंसू भरे हुए रामचन्द्र ओस वर्षानेवाले पौषके चन्द्रमाके समान हुए । क्योंकि उन्होंने लोकापवादसे ही सीताको घरसे बिदा किया मनसे नहीं ।
- ८५ । बुद्धिमान, वर्णाश्रम पालन करनेमें जागरूक रजोगुणरहित वह राम शोकको रोककर भाईयोंके साथ ऋद्धिमान राज्यका पालन करने लगे ।
- ८६ । कलङ्कके डरसे पतिव्रता स्त्रीका त्याग करनेवाले राजा रामचन्द्रके हृदयमें अतिसुखसे निवास करती हुई राजलक्ष्मी निःसपत्नीके समान शोभित हुई ।
- ८७ । दशाननका विनाश करनेवाले रामचन्द्रने सीताका त्याग करनेके पोछे दुसरो पत्नीको नहीं व्याह्र किया और सीताकीही मूर्तिसे यज्ञादि सम्पन्न किया इस वृत्तान्त सुनके वे कठिन पतिपरित्याग दुःख भी किसी प्रकार सहने लगी ।

